Михайло Грушевський

Історія України-Руси

ТОМ VIII

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ VIII

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСПІЛКА"
НЬЮ-ЙОРК 1956

Фотопередрук з другого видання,
що вийшло у Києві в 1922 році.

MYKHAILO HRUSHEVSKY

HISTORY

OF UKRAINE-RUS'

Volume VIII

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 3, N. Y.
1956

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ВІД КУРУКІВЩИНИ ДО КУМЕЙЩИНИ

(1626 – 1638)

Як од Кумейщини та до Хмельниччини,
Як од Хмельниччини та до Бряниччини,
Як од Бряниччини та до сего ж то дня..

Історії України-Руси

тому VIII частина I

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСПІЛКА"
НЬЮ-ЙОРК 1956

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ В І ВИДАННЮ.

Восьмий том »Історії України-Руси« обіймає чверть століття від куруківської війни 1625 р., що ліквідувала пляни і надії, виплекані зростом козаччини в першій четвертині XVII в., до того моменту, коли рішеннє безповоротного розриву з Польщею усвідомило ся в політичних українських кругах після невдалого зборівського трактату, — для круглости взяти можна 1650 рік, значить рівно 25 років.

Хронольоґічно й історично сей період роспадаєть ся на дві рівні половини. Перша від куруківської кампанії до великої війни 1638 р., що хоч скінчила ся невдало, мала одначе велике симптоматичне значіннє, вінчавши собою розвій козацьких і взагалі народніх українських сил за сих кільканадцять літ, і вже містила в собі виразні прикмети народньої війни, які потім тільки з більшим розмахом і на більшій території — виступили в Хмельниччині. Друга половина обіймає період десятилітнього пригноблення козаччини, під гнетом ординації 1638 р., і загального застою національного українського житя під небувалим зміцненнем польського режіму завдяки »золотому спокоєви«, а потім — вибух повстання, що зараз від скромних початків виростає в грізний оркан і від компромісових проб переходить в національну війну, яка не лишає місця ніяким трівким компромісам самостійної України з шляхетською Польщею.

Ріжні обставини мого житя останніх років не дають мині змоги випустити сей том в цілости. тому обмежую ся поки що першою частиною його, написаною ще в р. 1909—1911. Я відкладав її, сподіваючи ся видати обидві части разом: коли-ж одначе і тепер останні розділи другої части зістають ся ще невикінченими, пускаю першу, а постараю ся, щоб друга не дала на себе довго чекати.

Львів, 15 (28) II. 913.

Потреба в комплеті »Історії України-Руси« змушує мене взятись до його реставрації, по змозї випускаючи ті томи, які розійшлись до решти. Так випускаю тепер отсю книгу, майже без змін против першого видання. Може колись, в окремім томі, чи при новім виданню, я буду мати змогу пройти ще раз через весь текст, доповнити літературу, і т. п. Тепер се неможливо, а відкладати до тої можливости передрук вичерпаних томів здавалось менї ще гіршим.

Технічні трудности змушують мене випускати поодинокі книги в ріжних місцях і в ріжнім форматї.

1. IV. 1922. *М. Г.*

I

В атмосфері льояльности

(1626—1628).

Компромісові течії в єрархічних кругах. Льояльна політика козачини. Кримські справи і участь в них козацтва. Дорошенко і Грицько Чорний. Походи в Крим.

Куруківська кампанія 1625 р., перечеркнувши рахунки козачини з польським правительством за Хотинську війну, стала на довший час вихідною точкою в українсько-польських відносинах. Кругам козацьким і тим, що стояли за ними й рахували на них, прийшло ся попрощати ся з надіями на задоволеннє своїх постулятів за ціну козацьких заслуг в Хотинській війні. Але й кругам правительственним і польським не вдало ся сповнити своє бажаннє: тріпнути козачину так як в Солоницькій кампанії, знищити її й наступити на горло. Прийшло ся шукати якогось modus vivendi і з сею козацькою силою і з тими елементами, які вязали ся з нею І в результаті війна 1625 р. стає вихідним моментом для досить довгого, десятилітнього періоду компромісових проб — останніх компромісів перед великим вибухом опозіційних сил. Зручнїйшим полїтикам удають ся сї компроміси краще, слабим — гірше, і опозіційні елементи прориваають ся через сї нехитрі компромісові плетення, доводячи до крівавих конфлїктів в 1630 р., і потім знову в 1635. Але „статочнїйші“ елементи загалом держали ся ще сильно, елементи опозіційні до часу не виросли настільки, щоб перевернути їх, і компромісова течія брала загалом гору як з польського так і з українського боку протягом цїлого сього десятилїтнього періоду. Вершком її розмаху було безкоролївє 1632 р., коли українським постулятам були зроблені значні уступки новим королем, а козачина, що здавна привикла дивити ся на нього як на протектора і приятеля, змагала до того щоб увійти в державне життє річипосполитої та здобути собі голос в її

управі. Та правлячі шляхетські круги не були досить розсудні, щоб підтримати сї опортуністичні напрями, в своїх власних інтересах.

Отсї компромісові течії були тим сильнїйші, що вони не були випливом самої тільки фізичної, оружної перемоги польсько-шляхетського режіму над козацькою силою, що стала опорою й підставою для національної полїтики української в отсих десятилїтях. В самім українськім житю, в тих кругах, що взяли в свої руки провід національного житя та в його інтересах старали ся виливати і виливали дійсно на козачину й її полїтику, — знаходили ся теж елєменти компромісові. яким були некаручпі і крайности української демократії і її безнадійний конфлїкт з шляхетським режімом річипосполитої.

Такою була новопоставлена православна єрархія, що по всїм традиціям своєї церковно-полїтичної минувшини. і з огляду на свою гірку залежність від ласки і неласки правительства та на шкідні наслїдки сеї неласки для всього православного житя, — горячо прагнула помирення з правительством, леґалїзації, признання, толєранції. З прикрістю зносила вона також і ріжні менше приємні для неї сторони того демократичнего, республїканського житя, яке виробляло ся в православній суспільности наслїдком дезерції можних і власть імущих, і в помиренню з правительственними сферами, в леґалїзації своєї церкви бажала знайти міцну підставу для боротьби з сими небажаними явишами внутрішнього церковного житя. А супроти тїсних звязків, які утворили ся протягом останнього десятилїтя між сими єрархічними, церковними кругами і кругами козацькими, такі течії в церковнім житю та боротьба викликана ними варті того, щоб коло них спинити ся на сїм місцї. Вони мали більше нїж саме церковне значіннє.

Я вже мав нагоду попереду зазначити (с. 418), що наставлена в 1620—1621 рр. під козацькою опікою нова православна єрархія, коли пройшли перші моменти ентузіязму від сеї многоважної події, помітила, що їй, так гаряче бажаній, вимріяній, у Бога вимоленій єрархії не дуже то легко знайти собі місце в православній суспільности, яку сї єрархи мали ущасливити своєю появою. Православна суспільність за ту чверть столїтя, що проминула від переходу на унїю владиків, привикла обходити ся без них. Справи церковного роспорядку, що належали по старим традиціям духовним властям, порядкували ся мирянами, братчиками. Надпивши ся на факти дезерції, хитання духовних між православієм та унією, на їх утечі „на ситші пироги“ панської ласки,

брацтва і суспільність взагалї дбали як найменьше лишити в руках духовних, як найменьше давати їм спокуси, хотїли рядити всїм самі, і тим у одиниць здібнїйших, амбітнїйших з поміж духовенства не могли не викликати незадоволення такими відносинами, суперечними з практиками церкви.

Церква руська править ся contra naturam: не клир править народом, а народ клиром, завважає бувший київський ректор, пізнїйший апостат Касіян Сакович, в передмові до книжки Desiderosus, виданій під сю пору (1625). „Живучи в люблинськім брацтві, надивив ся я, як які небудь хлопи-квасники, корчмарі видають попови ризи, апарати, хрести, євангелїя, самі носять їх в олтар, своїми нечистими руками дотикаючи ся річей, на які вони й дивити ся не гідні, а коли їм робив з сього приводу вказівки, не тільки не бачив від них поправи, але ще накликав на себе їх гнів... Дивна річ, повіряють братчики своїм духовним совість, а апаратів, хрестів, євангелїя повірити не можуть!“ Розуміеть ся, братчики потрапили б дуже резонно і основно витолкувати такі порядки, але по своєму правий був і Сакович і його однодумцї, коли з становища духовного, з становища канонів церковних дражнили ся такими відносинами. І помічення, роблені уніятами над братськими порядками, без сумнїву знаходили гіркий відгомін в самих православних духовних кругах. „Ви духовних і монахів держите в своїй власти, самі своєю волею їх вибіраєте й приймаєте до свого брацтва, самі судите і виганяєте тих, які вам не в лад“, закидає уніятський полєміст виленським братчикам. „Доти ви своїх духовних хвалите, поки вони вам надскакують, вихиляють ся коло вас, підлещуютъ ся, сповняють ваші бажання, а як хто тільки з них почне розважати та перестане перед вами вислуговувати ся, нехай уже сам про себе дбає; на жалї духовних осіб ваші мирські суди не вважають; десь добре памятаєте, як старшини виленського брацтва, братчики-миряне, осудивши одну духовну особу, святили свої руки в пресвитерській бородї“ [1]).

Те що відчували православні духовні в своїх стрічах з братчиками, ще болючійше мусили відчувати православні владики. Традиції епископської власти, самодержавної, автократичної, не мирили ся з новим брацьким народоправством. Розвій брацтв в останнїй четвертинї XV в. погнав православний епископат в 1590-х рр. до тїснїйшого союзу з світською властю, з католицькою

[1]) Śniadanie schizmatykom brackim, 1630.

церквою, щоб у них знайти оперте проти сього народовластя (пригадаймо Балабана з його боротьбою з брацтвом). За дальше чвертьстолітє се брацьке народовластє ще більше ствердло і розширило свої компетенції коштом владичої власти, що вигасла на всім майже просторі українських (і білоруських) земель. І по відновленню єрархії нові владики, при всім поважанню до брацького інституту, при всім признанню його заслуг перед церквою, не могли не відчути сильно і прикро, як тісно і важко їм було з тим розвоєм брацького народоправства.

І от коли Мелетий Смотрицький, друга особа в відновленій єрархії, чоловік близький своїм становищем і духом митрополитови Йову, вибрав ся скоро по убийстві Кунцевича на схід, до православних патріархів, він між иншим дістав порученнє від м. Йова представити патріархам, а головно патріархови царгородському, зверхнику української церкви, шкідливі наслідки тої децентралізації, тої системи церковних імунітетів, „ставропігій“, що так широко була розвинена патріархами за останні десятиліття в українсько-білоруській церкві. Вона підривала єрархічну власть митрополита і епископів, вносила дезорґанізацію й анархію в церковне житє[1]). Такі представлення, підтримані, очевидно, відповідними контрибуціями, були приняті патріархами. Патріарх царгородський видав грамоту, де наказував, щоб церкви і монастирі, які тепер, недавно, і давнійше дістали права й титули ставропіґій,

[1]) Що се було порученнє митрополита, на се не маємо ніяких безпосередніх документів, але треба памятати, що митрополитови ся справа долягала найбільше, а самому Смотрицькому дуже мало. Пізнійше, коли Смотрицький скомпромітував себе переходом на унію, православні полемісти закидали йому, що він видумав сам таке порученнє. „Він підробив собі грамоти від імени всеї Руси, духовних і світських осіб, і з ними пішов в Єрусалим і до инших патріархів і там, обманувши патріархів, підробивши грамоти до всеї Руси, дістав у них підписи до сих грамот, а зміст їх був такий, щоб від сього часу від нашої Руси не йшли ніякі апеляції до царгородського патріарха, але правили ся ним (Смотрицьким) як екзархом і намісником пятріаршим“. Таке читаємо в одній пізнійшій брошюрі (Indicium to iest pokazanie cerkwie prawdziwey, 1638, публ. у Головацького Библіографическія находки во Львовѣ, 1875). Але се говореннє про підробленнє Смотрицьким грамот, розуміє ся, не має значіння; патріарх не заперечив правдивости даної грамоти, і так само автентична мусіла бути грамота „від усеї Руси“, чи може від епископату руського, привезена Смотрицьким до патріархів. Смотрицький, очевидно, зовсім вірно заявляв, що їздив до патріарха з грамотами митрополита, за його відомістю і волею. Справа екзархатства Смотрицького приплетена сюди не до річи: вона не стояла ні в якім звязку з справою ставропігій, се показує патріарша грамота.

надалї вже ставропіґіями не називали ся і не правили ся самі собою, а були під загальною властю своїх архієреїв[1]).

Се була дуже важна постанова, і вона викликала страшенний гнів всїх інтересованих брацтв і ставропіґіяльних монастирів, то значить головнїйших і впливовійших православних інституцій. Гнів сей звернув ся в першій лїнії на Смотрицького. Печерський архимандрит тодїшнїй, З. Копистинський, що не міг, розуміеть ся, благодушно приняти такого замаху на ставропіґіяльні права свого монастиря, не прийняв до себе Смотрицького, коли він приїхав з тим до Київа десь зимою 1625—6 р., і иньших намовляв, аби його не приймали[2]). Митрополит Йов що тримав ся солїдарно з Смотрицьким, та і не міг, очевидно, відрікти ся своєї участи в сїм інцідентї, прийняв Смотрицького у себе й силкував ся його оборонити; зате роздражненнє звертало ся й на нього. Прислані патріархами листи проголошено за фальсифікати. На митрополита і владиків пускано поголоски, що в підозрілім світлї виставляли їх правовірність і льояльність, підозрівали в якихсь тайних плянах, в відступництві. Почали появляти ся якісь „писання ущипливі", що владиків, а головно митрополита й Смотрицького „удавали за отступники", „в огиду і обридливость приводили" між православними[3]).

Щоб збити сї поголоськи, митрополит з Смотрицьким зараз же на запусти, „подъ часъ былого въ Кіевѣ собору, передъ многимъ духовенствомъ, паны шляхтою, войтомъ, бурмистрами, райцами, брацтвомъ церковнымъ и всѣмъ посполъствомъ православнымъ", поспішили оказати „невинности и вѣрности своєє певныє знаки", і в першу недїлю посту, під час звісної церемонїї православія, зробили якісь святочні заяви, що мали знищити всякі підозріння що до їх нахилу до унїї, до компромісу. Але все се підозрінь не убивало, і вони росли далї. В маю митрополит виступив з окружником, де згадавши про отсї попереднї заяви, запевнив всїх православних „великоименитого російського роду", що він і Смотрицький міцно стоять при православній церкві й східнїх патріархах. — „ани з апостатами жадного порозуменя і здради ихъ участництва не мѣлисмо, ани противъ церкве рускоє и противъ народу своєго нѣкогда намовъ жадныхъ подступно не чинилисмо, ани чинити безъ волѣ божоє и безъ волѣ всеє церкви православнихъ не мыслили смо". Просив отже не давати віри інтриґанам, що хочуть.

[1]) Голубевъ, П. Могила I дод. 46.

[2]) Paraenesis Смотрицького с. 22. [3]) П. Могила I дод. 43.

діскредитувати новопоставлену єрархію. Се діявольська робота; її мета — наново позбавивши церкву пастирів, до „проклятого уницкого отступства и римское овчарни всѣхъ безъ труда загнати“ [1]).

Сі намови митрополита впливали слабо, бо справа ставропіґій висіла далї. Брацтва й монастирі вишукували акти на ставропіґіяльні права. В одній виписи читаємо, що печерська братія предложила митрополитови на доказ своїх ставропіґіяльних прав грамоти патр. Максима і Рафаіла [2]). Брацтво львівське і виленське вислали своїх послів до патріарха, з грошевими дарунками, доходити своїх прав. Від патріарха винесли вони нову грамоту (датовану груднем 1626 р.), де патріарх розясняв свою попередню грамоту так, що брацтва наділені ставропіґіяльними правами від патр. Єремії, як брацтво львівське і виленське, мають і далї зіставати ся при ставропіґіяльних правах, а інституції обдаровані титулом ставропіґій пізнійше, особливо ж патр. Теофаном, — всї мають підлягати архієрею своєї епархії, як звичайні монастирі і парафіяльні церкви [3]).

Се розясненнє, принесене послами брацтв, мусїло розвіяти всякі сумнїви що до автентичности патріаршого розпорядження про скасованнє ставропіґій, принесеного Смотрицьким. Воно було автентичне. Але відносин утихомирити се розясненнє не могло ніяк, бо довгий ряд інституцій, між ними київське брацтво, та й Печерський монастир, були далї загрожені в своїх автономних правах. І невдоволеннє на митрополита, на владиків, і підозріннє в тайних, неправославних замислах розвивало ся далї.

Historia magistra vitae прикладом попереднього поколїння владиків поучувала сучасників, що змаганнє до повноти єрархічної власти являєть ся лихим симптомом що до українського еписко-

---

1) Ibidem.

2) П. Могила дод. 46. Проф. Ґолубєв одначе непотрібно добачає в сїй записи капитуляцію митрополита перед Печерським монастирем (с. 135); слова: „прошенія о. архимандрита и всего собора разсудивши яко слушныя“, се звичайна канцелярійна фраза (польського канцелярського стилю), яка значить, що митрополит не противив ся бажанню, щоб сї грамоти були вписані в його митрополитанські акти, але се ще не санкція печерських домагань.

3) Ibid. Ґолубєв і тут задалеко йде в інтерпретації грамоти, кажучи, мов би патріарх царгородський заявляв у нїй, що патр. Теофан не мав нїякого права робити такі надання (с. 136); в грамотї є легенький стилїстичний натяк в такім дусї, а не категоричний вислів.

пату і тягне його на совзьку стежку компромісів з правительством та до унїонних уступок. І справдї поруч із отсею боротьбою за повноту епископської власти против церковного партикулярізму і автономізму ми бачимо в тім же самім часї серед головнїйших репрезентантів української єрархії виразні тенденції до полагодження своїх відносин до правительства, до помирення з унїєю, до релїґійного компромісу.

Багато причин впливало на се. Перєдусїм тяжке становище новопоставленої єрархії, що далї мусїла „тиснути ся в маленькім кутку на Українї", не маючи можности явити ся в своїх епархіях, не тільки що сповняти свої владичі функції. Одні зіставали ся владиками без вірних, in partibus; инші, скучивши такою фальшивою позицією, йшли шукати иньших, кращих обставин, як звісний нам Єзикіїль Курцевич, що подав ся в Московщину і став там архіепископом суздальським. Безнадійність соймової боротьби в інтересах православної церкви, безплідність козацьких домагань і переговорів в інтересах нової єрархії мусїли викликати сильний упадок духа. Непримирене становище правительственних кругів, неустанне ослабленнє всїх инших елєментів, на яких опирало ся православне церковне житє, з виїмком самих тільки козаків, безнастанна гроза репресій, безвиглядність боротьби — все се викликало малодушні гадки про компроміс, його неминучість і пожаданість.

Боротьба православія і унїї на живім тїлї української і білоруської суспільности також лякала своїми перспективами. Обидві сторони напружували й зуживали всї свої сили в отсїй братовбийчій боротьбі, занедбуючи для неї иньші, житєві потреби культурного і національного розвою, а їх коштом розростало ся латинство, елємент польський. Де два бють ся, користає третїй. З насїння церковної незгоди, засїяного між Русю, збирали овочі польонїзм, католицтво, і святкували свої тріумфи над Русю, що падала все глибше й глибше. Український елємент відтїсняв ся все далї на далекі пляни полїтичного і суспільного житя. Давно не стало вже православних між сенаторами, а й між земськими достойниками все рідше можна було надибати чоловіка, який ще не розірвав звязків з українською народністю. Досить було між кандидатами знайтись одному католикови, щоб ріжні ревнителї католицької віри саме йому постарали ся добути номінацію від короля [1]). Православна суспільність все більше переходила в сіру

[1]) Див. напр. лист. одного з біскупів до короля, з 1627 р., за кандидатом на судївство київське Аксаком: воєвода Замойский і біскуп рекомендують

масу без скільки небудь впливових і сильних одиниць. Але ще меньше було їх між уніатами. Уніатську церкву правительство підтримувало, але серед польського громадянства її легковажено ще більше нїж православну. Вона не була ніякою силою, за нею не стояв нїхто ся никла, слабосила теплярняна ростина не мала тодї ще ніякої житєвої сили. Шляхтич-униїат був великою рідкістю; уніатське духовенство рекрутувало ся з попівських, міщанських і селянських дітей, і в сю точку так злорадно били православні полємісти, підносячи, що не вважаючи на всю протекцію уряду навіть на владичі позиції не можна знайти уніатів шляхтичів (с. 447). Все, що відривало ся від українського житя з шляхетсько-панських кругів, ішло просто в латинство. Кінець кінцем між маґнатськими кругами в 1620—1630 роках не було вже сливе нїякої Руси, нї православної нї униятської. З Київщиною, Браславщиною, навіть Волинею, повторяло ся те саме, що в попереднїх столїтях стало ся з Західньою Україною, і не треба було бути дуже пильним глядачем сього процесу, щоб розуміти, куди і до чого він веде.

Прихильникам компромісу здавало ся, що обєднаннєм церкви православної й униятської — сих двох руських церков, можна запобігти сьому проґресивному паралїчеви руського тїла. У головних речників сеї угоди 1620-х рр., Саковича і Смотрицького, ся нота звучить досить сильно і надає спеціяльний інтерес сим невдалим пробам релїґійної угоди. „Ми дїти одного отця, сини одної матери — на що розриваємо згоду, на що одні одних живих посилаємо до пекла, нащо одні одних виклинаємо“, кличе Сакович в передмові до свого „Девідерова“ (1625). Поєднаннє унїтів і неунїтів для Смотрицького — се „поєднаннє Руси з Русю“ [1]). Висловляючи своє здивованнє, що православні заходили ся так живо умивати руки свої від усякої участи в сих угодових заходах, Смотрицький пише Лаврентию Древинському, звісному православному парляментаристови сих часів (в осени 1628 р.): „Досить було б якъ твоїй милости самому, так і намісникови моєму отцю Йосифови, а перед усім преосвященому нашому господинови й. милости [2]), господину отцю архимандритови печерскому [3]) і декому иньшому самих себе по щирости запитати, як то у нас у всїх сливе щоденна з серця до Господа Бога пісенька була: „дай нам,

його як доброго католика і просять дати йому номінацію, бо w tychtam kraiach nie mamy wiele katholików (П. Могила I дод. 48).

[1]) Wynaleść ziednoczenia Rusi z Rusią, to iest nieunitow z unitami — Протестація Смотрицького (П. Могила, дод. 324). [2]) Митр. Йову. [3]) П. Могилї.

Господи Боже, Руси з Русю прийти до порозуміння [1]), аби вже більше не йшли ми до упадку й винищення народу нашого, особливо між станом шляхетським. Часто бувала про се між вами, православними послами, приватна розмова під час соймів — які б до того знайти способи. Було се як крізь сон трактовано три роки тому в Вильнї. Публично був обговорений вашими милостями на минулім соймі, в р. 1627, спосіб зносин обох сторін через певні особи, і твоя милость обовязав в сїй справі повидати ся зі мною для устної розмови" і т. д.[2]).

Розумієть ся, ми з свого становища можемо сильно сумнївати ся в корисности такого компромісу православя з унією в тодїшнїх умовах, коли унія не була ще ніяким проявом народнього житя, тільки компромісом з польським католицьким режімом, компромісом нехарактерности і малодушности. Православє в тім моментї було єдиною формою відпорности українського елементу в сфері культурно-національній, і всякий компроміс його з унією означав би не зміцненнє, а ослабленнє сеї відпорної сили. І всї міркування про спасенні наслїдки нового компромісу були перед усїм проявами тої ж малодушности і утомлення супроти правительственних репресій серед православних єрархічних і всяких иньших вищих кругів.

В зацитованім листї до Древинського Смотрицький своїми однодумцями називає перед усїм митрополита і нового печерського архимандрита П. Могилу (вибраного на сю позицію в 1627 р.), і далї глухо — деяких инших. Безсумнївно, було тих однодумців більше. Тільки й вони, і сам митрополит з архимандритом, затримали ся на небезпечній дорозї, коли з такою силою прорвала ся загальна опозиція їх плянам серед української суспільности. Смотрицький не встиг завернути ся й пройшов до кінця, з ролї миротворця попавши в ролю апостата, і се була одна з богатьох тодїшнїх траґедій, яка притягає до себе увагу тому, що сим разом спіткала найвизначнїйшу лїтературну й наукову силу тодїшньої України. Смотрицький сам оповів нам її історію[3]); тільки, на жаль,

---

[1]) „О дай намъ, Господи Боже, Русь з Русю до помѣркованя прійти"

[2]) П. Могила I, дод. 56.

[3]) Перед усїм в книжцї Apologia perigrinacyi do kraiow wschodnich M. Smotryskiego (друк. у Львові 1628), потім в Протестації против київського собору (друк. у Ґолубєва П. Могила I, дод. 57), Exaetesis abo Expostulatia t. j. rozprawa między Apologią y Antidotem (друк. у Львові), і нарештї Paraenesis abo Napominanie od w Bogu wiel. M. Smotrzyskiego... do przezacnego bractwa wileńskiego (друк. в Кракові) 1629 р.

уже пізнійше зводячи її початки до одного знаменника з тим становищем, куди він прийшов кінець кінцем, він не відкриває всїх періпетій, які приходило ся йому перейти — несподівано і незалежно від своїх початкових замірів і плянів. Історія ся в кождім разї кидає ясне світло на компромісові течії, які розвинули ся були в вищих єрархічних кругах в сих роках.

Сакович, що в формах скорочених, більше вульґарних і менше траґічних, проробив ту ж дорогу, яку доля судила пройти Смотрицькому [1]), перший пустив поголоску, хоч і в досить неясній формі, про угодові заходи серед православних і ролю в них Смотрицького. Покинувши в 1624 р. Київ, перейшовши до Люблина, а в 1625 р. приїхавши звідти до Кракова і вже рішивши ся розірвати з православними, в огляду на обіцянки, які робив йому можний протектор унїї, спадкоємець Острозьких кн. Олександр Заславський, Сакович випустив в тім роцї цитовану вже книгу Desiderosus і в передмові до неї виступаючи з проновідю помирення православя з унією для спільної позитивної працї над духовним подвигненнєм народу по теперішньому кажучи, він вперше натякнув на якісь заходи коло заспокоєння релїґійної боротьби. Згадавши з похвалами про Смотрицького, що тодї пробував на Сходї, він бажав щастя його плянам: „з любови до правди повзявши в своїм серцю побожні замисли на успокоєннє нашої релїґії, він добровільно взяв на себе подорож туди, звідки має виходити право і дозвіл на заспокоєннє таких справ, і щасливим поворотом своїм він розсїє хибні гадки про себе“. В сих словах містив ся натяк, що місія Смотрицького до патріархів мала на метї також добути дозвіл на „заспокоєннє релїґійної боротьби“, то значить — на компроміс з унією.

Сам Смотрицький не дав близших пояснень своїх плянів на Сходї. В Апольоґії він каже, що виїздячи на Схід, хотїв переконати ся, наскільки наше православіє вірне традиціям східньої церкви. Але може близше підходять до правди його слова в листї до патріарха царгородського (хоч і писані зовсїм не з щирими, а навпаки — різко сказавши: провокаційними замірами). Він пише тут, що його заінтересували писання унїонного характера, які обертали ся на Українї з іменами патріархів (підроблені католиками), і він думав на Сходї близше познайомити ся з такими писаннями [2]) Смотрицький міг сподївати ся, шо його унїонні ідеї, ви-

[1]) Про Саковича див. т. VII, ст. 414. В текстї цитую сей том просто по сторінкам І видання.

[2]) Лист у Суші, Saulus et Paulus, с. 70—82.

ложені ним в кількох писаннях уже перед тим і положені в основу „Катехизиса“, що віз він з собою, в надії дістати для нього апробату патріархів, — знайдуть в патріарших кругах певне спочутє, і се послужить опорою в унїонній аґітації на Україні й Білоруси в супереч суворим старовірам-ортодоксам. Але сї надії не справдили ся, і Смотрицький, не зваживши ся навіть завести скільки небудь рішучих розмов на сю тему анї предложивши свого катехизиса, поїхав назад в тім переконанню, що на патріархів нема що рахувати, а треба переводити унїю незалежно від них.

На жаль, Смотрицький не відкрив нам, наскільки в сих плянах брало участь инше православне духовенство. На сїм пунктї він взагалї був досить здержливий, може з мотивів тактичних — бо не тратив надії, що на унїонну дорогу підуть ранїйше чи пізнїйше й иньші єрархи (Смотрицький і вмер серед сих компромісових заходів та переговорів). Без сумнїву, є певна ідейна звязь, певне степенованнє від його розвідів на Сходї до проб переведення спільного з унїатами собору на Україні, який давнїйше відкидав ся православними на тій підставі, що без патріархів собору не можна відбути, а тепер православні єрархи вважали можливим вчинити його і без патріархів. Не кажу вже про плян заснування самостійного патріархату в сполученій православно-унїатській руській церкві. Все вказує на певну глубшу, свідомійшу тенденцію заходів.

Проєкт собору для порозуміння православних з унїятами, як уже знаємо (с. 505), був виставлений з українського боку на соймі 1623 р., але тодї він стрів ся з рішучою опозицією православних владиків. Вони заявили, що собор сей не може відбути ся инакше як під проводом царгородського патріарха, властиво немає про що й дебатувати, бо для релїґійних діспут нема нїякої підстави. Потім на новім соймі, що зібрав ся в січнї 1626 р., коли справа „грецької віри“ знову була поставлена між дезідератами посольської палати [1]), король повторив свою гадку, що заспокоєннє релїґійної справи повинно зачати ся від духовного собору, де б обидві

---

[1]) Religia grecka wszytkie prawie seymy po te czasy trudnić zwykła. Przeto prosiemy i. k. m., aby na tym seymie raczył inire modos et rationes, ktoremi by ta rzecz tandem aliquando grontownie uspokoiona bydz mogła, a bracia tamtey religiey naszey przy dawnych swych prawach przywileiach cali zostawali, w ktorych ubliżenie bydz y to rozumieią, że teraz swiezo władictwo chełmskie plebeio iest conferowane, y pinskim także władyką plebey iest — Ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV. Nr. 66 с. 61.

сторони пошукали порозуміння між собою[1]). Коли православні посли заявили, що собору сього не приймають, і польська палата переказала королеви, що не вважає се полагодженнєм поставленої справи[2]), король катеґорично заявив, що вважає таке соборне порозуміннє одинокою дорогою, і своїм ділом уважає тільки потвердити те, до чого такий собор договорить ся[3]). І три тижнї по соймі король видав грамоту, де визначав на осінь того ж (1626) року в м. Кобринї[4]) собор „релѣи греческоє" для обговорення „потреб і покою церковного". Грамоту видано на прошеннє митроп. Рутського, і про участь в нїм православних не згадувало ся виразно (грамота адресувала ся до „стану духовного і свѣтского релѣи греческоє"), але її ціль — переговори і порозуміннє униятів з православними була, розумієть ся, всїм ясна і звісна. Униати пізнїйше навіть докоряли православним, що вони самі просили короля, аби визначив сей собор, а потім не приїхали. Униати, мовляли, чекали-чекали й не дочекались. А православні толкувались, що в королївській грамотї не згадувало ся про участь православних [5]).

Загальне невдоволеннє на митрополита і його близьких товаришів в справі ставропіґій, що тодї підняло ся, і підозріваннє в порозумінню з униатами, від яких митрополит мусїв публично відпекуватись і виклинатись, — все се доста поясняє нам се здержаннє від усякої участи в соборі, хоч би навіть серед православної єрархії була якась охота до нього[6]). Формальний привід

[1]) Uspokoienia religiey greckiey zawsze i. k. m. zyczył y teraz nie iest od tego, aby ta kontrouersia uspokoiona bydz nie miała. Lec iż przymuszać tak tei iako y owey strony nie moze i. k. m., tedy za zdaniem niektorych pp. senatorow tey sprawy wiadomych rozumie i. k. m., zeby sie wprzod obiedwie te stronie na synodzie temu gwoly złozonym braterskie znosili y z sobą się domawiali, na co i. k. m. pozwala i zyczy, aby tem srodkiem szukali między sobą sami zgody y uspokoienia. A zatym i. k. m. zechce sie przychilić do tego, na coby się sami z sobą saluis iuribus et privilegiis iednostainie strone obiedwie zgodzili (ib. ст. 63).

[2]) Ichmc panowie bracia naszy religiey greckiey tym przez synod uspokoieniem nie kontentuią się, proszą o to unizenie, aby prawa ich y przywileię, teraznieiszą constitutią confirmowane, nienaruszenie w całości swey trwały (ib. ст. 67).

[3]) Rozumie krol iegomc, zeby była uspokoiona przez spoiny synod, ktory i. k. m. confirmować chce, na co by się strony iednostainie zgodziły, iednak suis iuribus saluis et privilegiis (ib. ст. 68). [4]) Акти Зап. Рос. IV, ч. 226.

[5]) Iednosc swięta cerkwie Wschodniey i Zachodniey, униатська брошюра 1632 р. (виленський друк), цитата у Ґолубєва П. Могила, І, с. 91—2.

[6]) В своїм Паренезісї (с. 30) Смотрицький пригадував виленському брацтву, що вже тодї, в 1626 р., воно теж przykładałoś się do tey zbawieney sprawy, але потім ухилилось.

давало те, що правительство до православної єрархії формально не звернуло ся — хоч в листї своїм до московського правительства митр. Йов, розповідаючи про здержаннє православних від участи в сім соборі, представляв справу так, ніби то православні противлять ся якомусь виразному покликови правительства[1]). Очевидно, перед Москвою старав ся він можливо підчеркнути свою відпорність супроти компромісових плянів — з огляду на поголоски про податливість.

Тим часом Смотрицький, опинивши ся під бойкотом за свою ролю в справі ставропігій, не маючи відваги вже удавати ся до свого давнїйшого пристановища — виленського брацтва й не знаходячи притулку нїде инде, побачив себе змушеним шукати ласки у католицької сторони. З кінцем року він увійшов в переговори з кн. Янушом Заславським, просячи вставити ся перед сином, кн. Олександром, звісним уже нам протектором унїї, щоб дав йому Дерманський монастир, в маєтностях Острозьких. Кн. Олександр поставив умовою, що Смотрицький перейде на унїю; так радив йому Рутський, запитаний князем, та й самому князеви ся справа мусїла бути досить ясна. Смотрицький пристав на сю умову, і князь обіцяв дати йому монастир. Але потім роздумавши ся, захотїв дістати від кандидата щось більше нїж просту словесну згоду, і написав йому цїкавий лист[2]), де пригадав йому попереднї хитання (Тренос, по тім Палїнодій, написаний з початку в унїоннім дусї, потім в дусї антїкатолицькім) і жадав „для свого спокою“, щоб Смотрицький дав йому на письмі посвідченнє про перехід на унїю. Смотрицький не тільки зробив се, але пообіцяв іще й активно причинити ся ad maiorem Dei gloriam, і для сього просив звести його з митр. Рутським.

Бажаннє його було сповнене. Лїтом 1627 р. Рутський зїхав ся з Смотрицьким. Але сповнивши формальности свого переходу на унїю Смотрицький висловив бажаннє, щоб папа позволив зіставити його перехід на унїю якись час в секретї, аби на зверх можна було йому далї зіставати ся православним владикою і в сїй ролї pallio schismatis latens (криючи ся під плащем схизми) переводити свої пляни на користь унїї. А власне, по його словам, задумував він написати до царгородського патріарха ряд запитань в доґматичних питаннях і сподївав ся, що в відповідях патріарх

---

[1]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 233.

[2]) Уривки з нього в біоґрафії Смотрицького, написаній Сушею, що оповідає докладно сю історію (Saulus et Paulus 35—69).

проявить неправославність своїх поглядів — бо в своїх царгородських розмовах Смотрицький, як казав, переконав ся в єретицтві патріарха. Тоді можна б було, опираючи ся на сім, підірвати авторитет патріарха в очах православних України і Білоруси. Далі, користуючи ся своєю популярністю і авторитетом серед православних, він, Смотрицький, буде мати спромогу вести між ними пропаґанду унії, толкуючи в сім напрямі отців західнїх і східнїх. Він задумує в сім дусі видати книжку про свою подорож на Схід, і православний катехизис, і для відповідного їх впливу треба перевести через православну цензуру, а для сього Смотрицькому треба про око не розривати з православними. Нарешті наміряє він нахиляти православних до спільного собору з уніатами; се не вдавало ся досі, а було б корисно; Смотрицький сподіваєть ся прихилити до сього пляну найвпливовійших осіб, коли вістанеть ся православним про око[1]).

Рутський предложив сї пляни і бажання Смотрицького і папа прийняв їх з великим спочутєм та побажав усякого успіху його заходам між православними.

Та інтриґа, задумана Смотрицьким на патріарха царгородського, йому не вдала ся. Смотрицький написав лист (в серпнї тогож року 1627 р.), повний всякої лїрики, компліментів, і серед ріжних підступних запитань між иньшим заохочував патріарха виступити для помирення православних з уніатами, щоб вивести православних з теперішнього положення і безправности в Польській державі[2]). Але патріарх серед сих сердечних зітхань і ляментацій мабуть зачув фальшиву ноту і не відписав нїчого.

На більший успіх заносило ся Смотрицькому в його пропаґанді за церковним собором серед української єрархії. Собор мав послужити йому тепер за вихідну точку в аґітації за угодою з унією. В вище згаданім листі до Древинського, як ми бачили, Смотрицький пригадував, як то Борецький, Могила та иньші зітхали за якимсь порозумінием „Руси з Русю“. В своїй „Протестації“ при всїй здержливости в відзивах про своїх бувших і ще не безнадійних союзників, Смотрицький прохопив ся споминами про ту толєранцію до католицької церкви, яку Борецький виявив в розмовах з ним, уважаючи полученнє з католиками ділом легким, аби тільки полагодити справу календаря, що для простого народа служить головною перешкодою. По його словам, Борецький ще

[1]) Postulata m. Smotriscii, Архив западнор. митроп. у Ґолубєва, с. 152.
[2]) Лист у Суші Saulus et Paulus, с. 70—82.

в 1625 р. працював над тою календарною справою і нри нагоді згадував, що знайшов легкий спосіб обєднати обидва календарі. Подібно про Могилу Смотрицький каже, що він з повним спочутєм прийняв його лист до царгородського патріарха, де були висловлені ті ж гадки що в Апольоґії, і сам висловляв ся про релїґійну угоду „прихильно і спасенно“ [1]).

З ним Смотрицький зїздив ся осібно тим лїтом. Петро Могила тоді вже був безсумнівним кандидатом на печерську архимандрію, то значить на найсильнїйшу позицію тодїшньої православної церкви, і тим і своїми звязками в польських маґнатських кругах висував ся на першу фіґуру між православними. Смотрицький пробув у нього коло двох тижнїв і знайшов його дуже податним для своїх ідей. Могила „дуже толєрантно відзивав ся про римську церкву і її ріжниці від православних“, як доносив Смотрицький Рутському [2]).

Собор, чи властиво зїзд, плянований Смотрицьким, відбув ся на Богородицю (8 IX 1627) в Київі в тїснїйшім кружку: з виднїйших осіб був окрім Смотрицького тільки Борецький і Могила, саме вибраний вже на архимандрію печерську. Наради вели ся очевидно в тім же угодовім напрямі. Смотрицький згадав про свій катехизис, і Борецький з Могилою просили подати його до церковної цензури, щоби потім видрукувати його для ширшого розповсюднення. Смотрицький обіцяв, але заявив, що перше ніж предложити цензурі свій катехизис, вважає пожаданим випустити трактат, де б були обговорені „ті шість ріжниць, які заходять між церквою східньою і західньою“, — „аби через те лекше і щасливійше могла пройти та цензура“. І сей плян був прийнятий [3]). На скільки при тім Смотрицький розкрив свої пляни, він не каже; але по мисли його, очевидно, сей трактат „толєрантним“ трактованнєм релїґійних ріжниць, а ще більше (як показала потім, Апольоґія, як вона з того вийшла) — перспективою тих благодатей, які мав дати релїґійний компроміс, очевидно, мав проторувати дорогу катехизисови, а катехизис, уложений в такім же самім угодовім дусї, мав послужити переведенню релїґійного компромісу.

Щоб приготовити настрій серед широких кругів, Смотрицький пускав поголоски про тенденцію в уніятських кругах до того, щоб відірвавши ся від Риму, злучити ся на ново з православними.

---

[1]) Протестація, с. 334 і 338 (уривки сї наведені низше, в гл. II).

[2]) Лист у Кояловича, Литовская церковная унія, II прим. 216.

[3]) Так оповідає Смотрицький в своїй протестації — П. Могила дод. с. 323—4.

Маємо лист його, писаний в осени того року до виленських братчиків, де він під секретом оповіщає їх про переїзд до Київа посередника, присланого до митрополита і владиків від м. Рутського і иньших уніатських єрархів, чернця Ів. Дубовича. Сей Дубович просив м. Йова і Смотрицького зїхати ся з Рутським для порозуміння: уніятські владики рішили відстати від папи і назад піддати ся під зверхність царгородського патріарха і бажали б с православними владиками порозуміти ся, як би се зробити найкраще, „з охороною духовних і світських прав". Православні владики заявили свою утіху з приводу такого заміру, але замість зїзду з Рутським просили прислати їм письменні пропозиції, і Дубович обіцяв приїхати з тим незадовго знову. Повідомляючи братчиків про се, Смотрицький заразом подавав до їх відомости, що в правительственних кругах виник проєкт утворити самостійний патріархат для земель українських і білоруських. Смотрицький просив обміркувати сю справу, а від себе висловляв гадку, що противити ся тому православні не можуть — нема на те ніяких арґументів („жадноє слушности въ отпор мети не могучи")[1]).

Приходило ся справді всіми способами надробляти суспільну опінію, бо про підозрілі переговори православних владиків з уніятами вже починали ходити поголоски. Ісаія Копинський, один з непримиренних старовірів, розвідавши ся про зносини Смотрицького і Борецького з Рутським, розписав грамоти до православних, сповіщаючи про сї зносини, про пляни унії серед православних владиків, та остерігав перед Борецьким і Смотрицьким[2]). Борецький був дуже тим розжалений, скаржив ся на сї обмови перед московським правительством, скаржив ся на Копинського перед Вишневецьким, патроном задніпрянських монастирів Копинського. Але розпочата акція не переривала ся, а розвивала ся далї. З соймового дневника 1627 р. довідуємо ся, що тоді, під час сойму в Варшаві вели ся переговори між уніатською і православною стороною, і в 20-х днях падолиста порозуміннє між ними здавало ся осягненим; біскуп виленський заявив, що релїґійна справа буде полагоджена, „бо коло того ходимо"[3]). Одним з близших участни-

---

[1]) Лист сей був вписаний — не вважаючи на свою секретність, в актові книгі луцькі і відти виданий в Архиві Ю. З. Р. І. VI ч. 244.

[2]) Лист Смотрицького до Рутського у Кояловича, Литовская церковная унія, II прим. 216.

[3]) Дневник сойму в Ягайлонській біблїотецї ч. 166, витяги у Жуковича ор. с. V с. 128, також с. 134 проєкт соймової конституції, предложений, як він думає, православною стороною.

ків сих переговорів і надій порозуміння, був, без сумніву, звісний нам український парляментарист волинський депутат Лавр. Древинський.

Перед запустами, в лютім 1628 р. Смотрицький бачив ся з Могилою. Могила віддав йому візиту в Дермани і Смотрицький мав дуже добрі вражіння від розмов з ним: писав до Рутського, що на Могилу „добра надія згоди церковної“ [1]). Перед великоднем в Городку на Волини, в маєтности печерській (коло Рівного), зїздили ся з Смотрицьким православні владики — крім Борецького і Могили ще Ісакий Борискович і Паїсий Іполитович, і тут по словам Смотрицького про угоду з уніатами говорено вже досить отверто. Смотрицький предложив свій обіцяний меморіял в справі ріжниць між східньою і західньою церквою — такими ріжницями він уважав науку про ісхожденіє св. Духа, чистилище і науку про блаженство праведних, уживаннє оплаток при причастю і причастє мирян без чаші, та папський прімат [2]). Всї сї ріжниці він трактував як маловажні, і відчуженнє від католиків і уніатів вважав результатом упередження, а не якихось дійсних ріжниць. По словам Смотрицького, зібрані владики стали також на сю позицію [3]) і серіозно обдумували, як би „без порушення віри нашої прав і привилеїв знайти спосіб поєднання Руси з Русю“, себ то уніатів у неуніатами, і рішили зібрати собор з духовних і світських людей і на нім перед усім зайняти ся сею справою. Митр. Йов мав розписати „листи приватні“ з зазивом на сей собор, а Смотрицькому поручено написати меморіял, який би заохотив до участи в соборі, і сей меморіял опублїкувати разом з трактатом про ріжниці між церквою східньою і західньою — про малозначність сих ріжниць [4]).

Справа нової унії, як здавало ся, виходила на зовсім поважну дорогу.

Паралельно з таким компромісовим настроєм в тих духовних кругах, що стояли на чолї сучасного національного і культурного житя, подібний же угодовий, опортунїстичний напрям, як я вже

[1]) Лист як вище у Коялов..а.

[2]) Меморіял сей маємо — тільки може в зміненій редакції — в додатку до Апольоґії: Consideratiae abo uważania szesciu roznic miedzy Cerkwią Wschodną y Zachodną strony wiary zaszłych.

[3]) Ktoreśmy z sobą tam uważali y za niewielkie rożnice być sądzili.

[4]) Оповідає се Смотрицький в своїй Протестації, П. Могила, дод. с. 324.

зазначив, бере гору і в національній українській армії — в козаччині.

Було се не тільки проявом депресії від нещасливої кампанії, від погрому широких політичних плянів, що снували ся в попередніх літах, але також і того, що провід у війську на якийсь час захопила досить міцно козацька буржуазія, статочнійші, „луччі люде“, як называно їх в московських реляціях. Вони зайняли сильну позицію „на волости“, на території „городовій“, і опираючись на них їх репрезентант гетьман Дорошенко міг вести мирову політику супроти шляхетської Польщі. Була певна симптоматичність в сім паралелізмі угодовства духовного і угодовства козацького, — хоч компромісова політика владиків взагалі не знаходила сночутя серед сеї козацької буржуазії, і вона навіть кінець кінцем виступила з протестом против неї. Таки не було се без значіння і вплиіву на напрям козацької політики, коли духовні круги, що в імя національних (церковних) інтересів давнійше понуджували козаччину до рішучої опозиції супроти правительства та пробивали дорогу для українського ірредентизму, тепер шукали компромісу з католицькою політикою правительства Разом з тим як серед самої козаччини брав гору напрям опортуністичний, угодовий, — перестав підносити її опозиційну енергію той стімул, що робив се протягом попередніх літ, а виходив власне з тих церковно-національних кругів. Се, кажу, не зіставалось без впливу і значіння.

Новоноставлений гетьман Михайло Дорошенко старанно і зручно підтримував перед лицем правительства свою давню репутацію чоловіка „завсіди зичливого для короля і річипосполитої“ (с. 468). Куруківський трактат положив на нього тяжкий обовязок — переведення козацького реєстра. Протягом шести тижнів, на день 18 грудня 1625 р. мало бути перебране козацьке військо, вибрано з нього шість тисяч реєстрових і списаний реєстр сього шеститисячного козацького війська. Протягом 12 тижнів, по кінець січня 1626 р., реєстрові козаки, які мали осідок в маєтностях шляхетських і духовних, мали вийти звідти до королівщин, попродавши ґрунти і будинки людям, які б підняли ся нести підданські обовязки. А вся иньша маса козацтва, яку раховано на 40 тисяч чоловік, — так звані виписчики (виписані з козацтва) мали перейти в „звичайне послушенство“ королівській чи приватній, панській юрисдикції (с. 559).

Не вважаючи на те, що перед військом стояла перспектива походу на ливонський театр війни, де вже від осени вела ся кампанія, і то досить нещаслива для Поляків, Конецпольский завзяв

ся сим разом допильнувати переведення реєстра таки на ділї. Він розложив своє військо, в числї 15 тисяч, під проводом Казанов ского, в київській околиці: в Василькові, Хвастові, Трипіллю, Стайках, Ржищеві і в самім Київі. „А велів гетьман Конєцпольский Казановскому з усіми тими людьми стояти по городах доти, аж козаки розберуть ся в шість тисяч, а як козаки не будуть по умові розбирати ся в шість тисяч, то гетьман Конєцпольский зараз піде з усім військом на козаків під Київ", оповідав в Москві звісний нам митрополичий повірник піп Филип[1]).

„І гетьман козацький Дорошенко — оповідав далї піп Филип в груднї 1625 р. — „з польськими комісарами їздить по козацьким городам, розбирає козаків. І тепер гетьман Дорошенко пішов до Ніжина до розбору козацького, а з Ніжина поїде до Прилук і до Лубень, теж козаків розбирати. І по городах козаки Дорошенка слухають ся, бо луччі люде в козаків пристали до нього, Дорошенка". Але добра з того піп Филип не віщував: „Крови полило ся богато (в Куруківській війнї), а треба іще сподївати ся, бо тепер в запорозьких сторонах всяких людей тисяч за сорок, і ті що зістануть ся по за шістьма тисячами, не захотять бути пашенними людьми (підданими): мабуть війну розпічнуть, або підуть на Запороже або на Дін"[2]). І мабуть далї ведучи тактику зондовання московського правительства, митрополичий аґент додавав: „А ті люде, що їх від козацтва віддаляють, хочуть посилати до царя, бити чолом, щоб цар їм поміг своїми людьми на Поляків, а вони будуть цареви служить, будуть литовські городи здобувати на царське імя, щоб їм не бути позбавленими православної віри"[3]).

Се було, розумієть ся, пусте говореннє, і в московських кругах не надавали йому ніякої ваги. Але й пророкованнє нової козацької війни, льоґічно вірне для дальшого часу, теж не справджувало ся зараз. Дорошенко, маючи за плечима польське військо і опираючи ся на підпору статочнїйших, „луччих людей", переводив „розбір", то значить вибирав козаків до реєстру, а иньших виключав з війська, обережно і без пригод. Операція була неприємна і вимагала богато такту, але його, видно, не бракувало Дорошенкови. При тім в інтересах самої людности було як найскорше привести сю реєстрацію до кінця, аби позбути ся розкватированого польського війська, що мало допильнувати виписки, а своїми „лежами", розумієть ся, дуже докучало місцевим людям, а особливо

---

[1]) Матеріяли Кулїша, с. 182, пор. с. 259 і 270.
[2]) Ibid. с. 230. [3]) Ibid. с. 182—3.

козакам. А „луччим людям“ було таки до певної міри й бажано позбути ся з війська неспокійного, гультяйського елементу.

Одначе не вважаючи на всї старання, „розбір“ все таки потягнув ся значно довше за визначений для нього термін. Так само і перехід реєстрових з панських маєтностей до королївщин. Ся друга операція дотикала вже не гультяйства, а самих статочних, і переведеннє її вже зовсїм ніяких користей не давало, — тому козацька старшина тут особливо мусїла старати ся вигадати час. Маніфестуючи свою льояльність, свою енерґію в сповнюванню умов останньої угоди, вона арґументувала практичними неможливостями, переконувала польських комісарів і добила ся від них відрочення. В 20-х днях січня Дорошенко з старшими зїхавши ся в Київі з королївськими комісарами предложив уже готовий реєстр шеститисячного козацького війська. Не була се остання редакція, як можна було б міркувати з комісарської заяви[1]), бо останню редакцію Дорошенко післав кор. гетьманови тільки на весну, після експедиції на Запороже[2]); але в кождім разї реєстр був підготовлений, і комісари, оцїнюючи льояльність старшини, з свого боку не відновили продовження терміну для виходу реєстрових козаків з панських маєтностей. Оповіщаючи, що вписані в реєстр козаки з шляхетських маєтностей мають звідти вийти, комісари заразом **просили** дідичів не принагляти козаків з огляду на зимову пору. Так само в иньшій болючій для козаків справі — осиротїлих козацьких родин, комісари просили від себе шляхту: „просимо аби вдови козацькі були заховані при вільности до дальшої ласки й. к. м.“ Се був певний успіх, яким прихильники статочної полїтики могли похвалити ся.

Відроченнє було козакам потрібне, бо вони конче хотїли добити ся від короля скасовання отсих прикрих постанов куруківської комісії і в сїй справі саме висилали своїх послів на сойм, що розпочинав ся з кінцем січня 1626 р. Посвідченнє комісарів про списаннє реєстра і льояльне поведеннє козацького війська в ріжних иньших справах (напр. в прикрім для православних

[1]) В оповіщенню комісарів з дня 22 сїчня 1627 р. (ркп. бібл. Замойских) читаємо: Ziechalismy się tu do Kiiewa miasta... gdzie tez y starszy woiska i. kr. msci pan Michał Doroszenko ze wszistkimi pułkownikami, assawułami woiska Zaporozkiego przyiechał, przy ktorych bytnosci liczbe szesc tysięcy woiska Zaporozkiego do uslugowania ie. kro. m. y rptey zawarlismy.

[2]) Жерела VIII, с. 294: woiska do piąci tysiący za porochami przy pp. zesłanych od wiel. waszey szosty tysiąc przypisalismy, ktorych y regestr zcomputowany wiel. waszy possyłamy. Ся шеста тисяча — очевидно запорозька залога, хоч вона, по словам самого сього листу, була набрана z kazdego pułku.

приверненню уніатам церкви св. Василія в Київі, захопленої православними в київських розрухах 1625 р.)[1]) рекомендувало правительству коректність війська супроти вложених на нього обовязків, і військо показавши ся нею, тепер хотіло спробувати сею петицією звільнити ся від ріжних прикрих для нього постанов куруківської комісії[2]). Просило підвисшення платнї і спеціяльних виплат на армату, амуніції для запорозької залоги, винагородження за зруйновані польським військом доми і хозяйства козацькі. Пробувало ще раз звалити постанову про вихід реєстрових козаків з маєтностей панських і духовних. Просило за козаків, які через старість або каліцтво стали нездатними до служби, за вдів і сиріт козацьких, щоб за ними зіставали ся козацькі права. Просило, щоб йому далї було вільно діставати з Москви упоминки, за те що визволяє невільників з рук невірних (а під сим покровом аби могло далї вести зносини з московським правительством і діставати від нього субсидії). Обережно натякало на можливість яких небудь шкідливих для доброї слави вчинків з боку своєвільників, які позіставали ся в війську з волї комісарів, і тим способом здіймало з себе відповідальність за якісь інциденти в будучности. В головах же і на першому місці тих петиций стояла знову справа релїґійна:

„Як Київське воєводство добиваєть ся заспокоєння грецької віри, так і вони просять, аби митрополит і владики, посвячені патріархом, були затверджені королем“.

На сю справу звертало військо також особливу увагу своїх прихильників, до яких удавало ся з спеціяльними листами, просячи підтримати його прошення перед королем і соймом. Маємо такий лист від Дорошенка, з Київа, з дня 10/II, до тодішнього старшини протестантів Криштофа Радивила, польного гетьмана в. кн. Литовського[3]).

Посольство козацьке зложене з Максима Григоровича, Сави Бурчевського, Филипа Пашкевича і Лукаша Христофовича, було прийняте королем під кінець сойму (6 III н. с.)[4]), але реальних успіхів не мало ніяких. В релїґійній справі, як уже знаємо. ко-

---

[1]) Київські козаки і запорозьке військо устами Дорошенка заявили, що вони не велїли сеї церкви забирати, і забрано її без їх участи, і по сїм відступленню козацького війська від справи церкву передано назад уніатам. Акти уніатського митрополичого архиву у Жуковича V, с. 38.

[2]) Punkta poselstwa kozakow zaporozkich — ркп. Публич. бібліот. Разн. F. II Nr. 4 л. 462.

[3]) Археографическій сборникъ VII, ч. 57. [4]) Ркп. Публ. бібл. Nr. 138.

роль обмежив ся пропозицією, щоб православні з уніатами самі дійшли якогось компромісу на соборі. Посольська палата, що дуже простигла в своїм опозиційнім настрою під впливом звісток про татарський напад на Україну[1]), згодила ся відложити релігійну справу до дальшого сойму. Щож до справ козацьких, то сойм обмежив ся тільки апробатою куруківського трактату. Король і сойм прийняли військо козацьке „до ласкй своєї", під умовою, що козаки будуть тримати ся куруківської ординації; инакше будуть проголошені ворогами держави і військо коронне знову наступить на них[2]). Платню їм признано таку, як ухвалено під Куруковим, і сей видаток мав бути покритий з жидівського поголовного (отже Жидам припала честь утримувати козацьке військо)[3]). Ніяких уступок козакам понад те не зроблено. В деяких, меньше важних справах король поручив війську порозуміти ся з гетьманом (Конєцпольским). Иньші збув мовчанкою.

Татарський напад, що став ся під час самого соймовання в лютім 1626 р., своєю повною несподіваністю і т. ск. повною нельоґічністю наробив великого замішання в польських справах. Пів року тому Конєцпольский прийшов до порозуміння з Ордою і гойно задарував її, щоб відтягнути від союзу з козаками, і з Турками війшов до тїснїйшого порозуміння, мотивуючи се спільним інтересом боротьби з козаччиною (с. 540). Раптом в лютім 1626 р. впадає велика татарська орда під проводом самого хана Магомет-Ґерая на Поділє, а його брат Шагін-Ґерай. в ролї польського союзника манїфестуючи свою непричетність, присилає до Конєцпольского султанський фірман (наказ), яким султан накавав ханови вчинити сей напад на Польщу[4]). Звістка ся прийшла досить пізно[5]), Татари пройшли аж до Галичини і Белзщини. Конєцпольский і стражник коронний Хмелецкий, кинувши ся з тим військом, яке мали під рукою, і з козаками, могли погромити лише деякі татарські загони при їх повороті та увільнити забраних невільників[6]).

---

[1]) Листи з сойму в розвідції Жуковича про сей сойм (як вище).

[2]) Volum. legum III с. 237. [3]) Жерела VIII с. 294—5.

[4]) Депеші англїйські з Царгороду — Zbiór pam. V с. 452, венецькі у Гаммера V с. 71, також польський меморіял про кримські справи (1628—9 р.) — Ukrainne sprawy с. 4 — тут з тим додатком, що Шагін упередив Конєцпольского через козаків.

[5]) Належить отже справити відмінний погляд у Рудницького с. 15.

[6]) Досить широко оповідає про се Журковський (Żywot T. Zamojskiego с. 103—4), висуваючи заслуги свого чоловіка Хмелецкого. Про перші стадії нападу витяги з сучасних листів у Жуковича ор. с. V с. 57), вони ілюструють

Напад Татарам отже не дуже вдав ся, але збентежив зовсім польських політиків: не знали як зрозуміти се поводженнє султана і чого сподївати ся від Туреччини. Французький посол в Царгороді толкував сей татарський напад інтриґами цїсарських і іспанських аґентів, що хотіли викликати козацькі напади на Царгород і звязати ними турецькі сили[1]. Турки запевняли, що хан не дістав нїякого наказу від султана, аби нападав на Польщу, і коли Шагін-ґерай писав про якийсь султанський наказ, або Татари взяті в неволю се кажуть, то не треба їм вірити: хан вчинив напад на Польщу своєвільно, а причиною було, що йому не виплачено upоминків за давнїйші роки[2]. Польські політики не вірили сьому і здогадували ся, що турецьке правительство хоче змусити польського короля, аби прислав послів до Царгорода з дорогими дарунками, що в турецьких сферах мали б представляти польську дань (харач) султанови, як в давнїйших роках[3]. Сей здогад знаходив собі оправданнє в турецьких жаданнях[4]; але можна б іще висловити здогад, що напускаючи Магомет-ґерая на Польщу, турецьке правительство хотїло розсварити тих союзників — хана і короля, і таким чином позбавити неслухняних братів-Ґераїв тої опори, яку вони знаходили в Польщі. Але хитрі брати вийшли з тої ситуації так, що Магомет-ґерай взяв ся сповнити султанське порученнє, а Шагін вів далї лїнію польського союзника і переслав, хоч і не дуже в час, копію султанського ферману.

Сенсаційну історію оповідав з тої нагоди московський вістник. Коли під час татарського нападу Конєцпольский зажадав від Дорошенка, щоб він з козаками йшов Полякам на поміч, і Дорошенко рушив в похід, на дорозї в Прилуках перестрів його ханський посол і пригадав Дорошенкови давнїй союз з Татарами. Тодї Дорошенко вернув ся назад, а Запорожці під проводом гетьмана Оли-

---

і несподіваність сього нападу. Про битву над Днїстром під Галичом сучасний лист у Ґрабовского Ojczyste spominki I с. 60—1. Про сю ж татарську переправу через Днїстер оповідає французька депеша в Historica Russiae mon. II с. 431, представляючи погром Татар в дуже сильних формах. Натомість побожні патриєзуїти з утїхою записали в своїх дневниках тільки, що Татари тодї поруйнували сильно маєтности Збаразького, неприхильника єзуїтів (дневник Велевіцкого IV с. 242).

[1]) Депеша І. с.

[2]) Лист Мехмет-Джурджі каймакама до Конєцпольского, ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV Nr. 241 с. 598; пор. анґлїйську депешу — Zb. pam. V с. 452.

[3]) Лист Ю. Збаразького до Конєцпольского ib. с. 699.

[4]) Лист Халїль-баші, ib. с. 602.

фера пішли навіть з Татарами разом на Поляків [1]). Але все то були казки: в дійсности козацьке військо брало участь в боротьбі з Татарами [2]), ніяких козаків з Татарами не було, і Дорошенко держав ся вповні льояльно, а його посольство саме тоді добивалось королівської ласки на соймі.

Польське правительство, зайняте шведською війною, дуже не раде було сій небезпеці, яка зарисувала ся на полудні. Сойм визначив кредит на удержаннє 7 тис. війська на Україні, крім того 1200 війська з польських контінґентів і військо козацьке мало стерегти Україну [3]). Конєцпольский з головними силами мав іти в Ливонію. До Царгорода рішено вислати посольство і ужити всіх способів, щоб відносини з Туреччиною не псували ся.

Головна небезпека була від своєвільного козацтва, „випищиків", що зараз на весну пустили ся збирати ся на море. Було їх на Запорожу з початком року кілька тисяч, і Дорошенко вперед остерігав польське правительство, що треба сподівати ся морського походу [4]). Всякі страхи зараз пішли про сей похід між Турками. В Царгороді говорили, що польське правительство віддячуєть ся за татарський напад, позволивши козакам іти на Царгород і давши їм на те амуніцію і козаки приладили вже сімсот чи навіть тисячу чайок до походу [5]); хочуть бити ся з усею фльотою турецькою, і присягли взяти саму адміральську ґалєру. Околиці Царгороду прийшли в страшенну трівогу від таких поголосок. Згадували таке пророцтво, що державу турецьку зруйнують люде з півночи. Двадцять ґалєр стало на сторожі Босфору. Капітан-баша з фльотою мав іти на море, але, як висловляєть ся анґлійський кореспондент — вперед був побитий страхом власним і фльоти своєї [6]).

Страхи сї були одначе сим разом даремні. Польське правительство поспішило ся пригадати Дорошенкови обовязок, вложений на нього куруківським трактатом — понищити козацькі човни і за-

1) Арх. мін. загранич. справ I, діла грецькі 25. II. 1626. Звістку сю навів був Соловйов з повним довірєм до неї (II с. 1480).

2) Про участь козацького війська згадує Журковський (maiąc część wojska zaporowskiego — с. 106). 3) Жерела VIII с. 290.

4) Листи Збаразького с. 102—3.

5) Сї поголоски приймають за добру монету та думають, що уряд польський „позволив вписчикам робити своє і ужив їх на пугало Туркам" (Рудницький ор. с. с. 18); але не така була політика польська.

6) Депеша з 18. V. Zbiór pam. V с. 452—3. Ркп. бібл. Замойских — лист Конєцпольского з червневими новинами з Царгороду: od nas wielka tam trwoga nastąmpiła, bo znać przyszła pewna wiadomość o gotowych tysiącu czolnow kozackich y o naszym woysku wielkim.

побігати козацьким своєвільним походам, постановивши на Запорожу залогу[1]). Дорошенко не відмовив ся від сього і з делєґатами висланими Конєцпольским, щоб допильнувати сеї справи, вибрав ся з військом на Запороже Якась частина випищиків, правда, встигла таки піти на море, але сё здаєть ся не була замітна експедиція і скоро скінчила ся. Турецький історик згадує про 60 козацьких чайок, з яких турецька фльота зловила 30 і привела „до високого порогу" стамбульського, а иньші розтїкли ся по морю[2]). З реляції Дорошенка можемо здогадувати ся, що сей весняний похід скоро і маловамітно скінчив ся, тільки невеличка фльотиля під проводом якогось Миська „одірвавши ся від иньших" забавила ся довше[3]). Мабуть се про неї доносив в серпнї французький посол, що турецька фльота придибала 12 чайок козацьких на устю Ріону („на устю річки в країнї Мінґрелії, за Трапезонтом"). Козаки вийшли на берег, заложили ся укріпленим табором; але сили були не рівні: козаків було по словам Турків всього коло трьохсот, Турки здобули їх укріплення і побили самих[4]).

З оповідань отамана Олекси Шафрана довідуємо ся ще про иньшу невеличку, але теж дуже сміду експедицію: ходили козаки запорозькі і донські з Дону, під проводом отсього Шафрана; пішли за чотири тижнї до великодня на восьми човнах, 400 чоловіка, і пограбили околиці Трапезонта, а потім сей Шафран ходив іще осібно на **двох** чайках, з сотнею козаків і теж добичливо[5]).

Турецькі жалї на великі козацькі походи[6]) таким чином виглядають як сильне прибільшеннє. З иньших джерел бачимо тільки малозначні напади.

Разом з тим своєвільцї шукали здобичи також в степах і розбили московську казну, придибавши коло Перекопу[7]).

Та сї дрібні експедиції не йшли в рахунок, а більшим по-

---

[1]) Пор. лист Конєцпольского в Жерелах VIII с. 298. [2]) Collectanea I. c. 184.

[3]) Жерела VIII с. 294. [4]) Histor. Russiae mon. II c. 431.

[5]) Матеріяли Кулїша с. 290. Про самого Шафрана варто додати, що вибравши ся потім з поручення товаришів відвезти 10 фунтів срібла до київської св. Софії на срібні шати і кадило, він нещасливо заблудив в степу, приблудив ся до м. Валуйки і підозрілива Москва арещтувавши сього героя боротьби з бусурманами, що перед тим пробув сїм лїт в турецькій каторзї в Кафі і з товаришами, розбивши вязницю, утїк відти на Дін, — заслала його в Сибір. Про його одісею коротенька згадка ще в донських актах Рус. ист. библ т. XVIII с. 236.

[6]) Ркп. бібл. Замойских, цитований лист Конєцпольского.

[7]) Реляція з посольства до Турок — ркп. Публ. бібл. Разн. 4 л. 466 (у Жуковича V с. 74).

ходам Дорошенко встиг запобігти, понищивши човни, які ніг запопасти, й поставивши на Запорожу залогу з реєстрових, що мала стримати дальшу своєволю, і на якийсь час справді стримала. „Прийшовши (на Запороже), — доносив Дорошенко Конєцпольскому, „зараз ми при висланих вами панах попалили човни ті, що були на землі і могли бути спалені легко; иньші, як рушив ся на Дніпрі лід, вода повідривала і побила і ми їх ніяк не могли повитягати. На коші, на місці полишили ми старшиною Івана Кулагу (пізнїйшого гетьмана) і при нім повну тисячу людей добрих, з каждого полку, привівши їх до присяги на повній раді. Їм лишили ми на письмі інструкцію, як мають справувати ся і наказали їм сповнити отсі поручення: По перше, як вода спаде, аби зараз повитягали ті човни, затоплені в воді, і попалили та попсували їх. Так само і ті човни, що тепер на морю з Миськом, відірвали ся від иньших і не прийшли ще й досї: як тільки вони прийдуть, зараз човни попалити, а людей, які прийдуть у них, зараз повисилати до міст, як своєвільних, не держачи їх при собі ані трохи. Ми й собі б радо зачекали приходу тих човнів, але трудно було чекати, стоячи на степу, бо вороги, довідавши ся про нас, кілька разів набігали, розглядаючи військо, а на острові (в Січи) тяжко було розложити ся з кіньми через велику воду, що поняла його. Та й ми певні, що той старший, нами полишений, сповнить усе, що ми йому в інструкції написали. По друге, поручили ми, аби кождого своєвільного, який перечив ся б, так що заносило ся б на своєволю, — зараз також карати горлом або відсилати до нас доконче. По трете, аби пильно дбали за здобуваннє вістей про неприятельські замисли. бо ми, для услуги королївської, і самі б раді піти в неприятельські землї за Дніпро, тілько що язиків наших, які пішли водою на Запороже, неприятель, як довідали ся ми, половив між порогами, і трудно було нам (без відомостей) іти, та й час був гарячий для коней[1]).

Все се були дуже приємні для польського правительства річи. Конєцпольский поспішив сповістити турецьке правительство і всїх інтересованих про все зроблене для святої згоди з Туреччиною — де що й прибільшив для більшого ефекту. Вислане ним на Запо-

[1]) Жерела VIII ч. 184. Лист не має дати. але судячи з змісту, описане в нїм діяло ся пізнею весною, не ранїйше мая. По словам Конєцпольского, він одержав сї звістки в перших днях липня н. ст. (ib. Nr. 186), так що сам лист Дорошенка був написаний десь в червнї.

роже військо, — пише він каймакамови (що воно було козацьке ж таке, про се за ліпше вважав промовчати), — одних своєвільників покарало, иньших половило, всї човни попалено (в листї до французького посла в Царгородї подавав він число тих попалених човнів на 30); на Запорожу лишила ся залога з трьох тисяч (так!), вона має пильнувати тих, що ще не вернули ся з моря і нікого не пустити, а який би ясир з собою привели з турецьких сторін — всїх мали відбирати і вільно пускати, — й так стало ся. Отже своєвільство „основно приборкане“, нехай же Турки з свого боку зроблять усе, щоб не повторяли ся напади татарські[1]).

Окрім таких приємних і цінних для польської дипльоматії звісток Дорошенко разом з тою реляцією своєю переслав також вповнї викінчений реєстр. „До пяти тисяч війська приписали ми шесту тисячу за порогами, при ваших делеґатах, і реєстр їх, скомпутований, вашій вельможности посилаємо“. Таким чином умови куруківські були сповнені, своєвільство „основно приборкане“, нї з заграницї, нї з України не було чути ніяких жалів.

Та додаючи до давнїх доказів нові докази своєї вірности й льояльности для короля і річипосполитої, статочна козаччина Дорошенка хотїла за те добити ся нарештї „ласки“ реальної, уступок з куруківської ординації, скасовання найбільше прикрих її постанов. Посилаючи Конєцпольскому реляцію про свою діяльність на Запорожу і „скомпутований“ реєстр, Дорошенко з старшиною заразом ставив цїлий ряд жадань і усильно просив вглянути в ті ріжні прикрости й недогоди, які терпить військо. Просив про се в своїм листї і заразом іще осібно поручив своїм послам просити про се Конєцпольского. В посольстві їхали Іван Зборовський, Грицько Лихопол і Кіндрат Неук. Інструкція від війська, контрасиґнована „на власний наказ військовий“ Константином Вовком, писарем військовим, поручала їм отсї справи, свого часу віддані королем на волю гетьманську: просити підвисшення платнї козакам грошевої і сукном; просити ремонту армати: коней, шор, порохів, залїза, платнї і сукна для арматної служби, бо тих кілька возів залїза, що було видані на козацьку армату з Київа, за листом гетьманським, не стало й на половину армати; треба також визначити якесь місце і кватири на армату — досї вона стояла в Київі, але далї було б утяжливо сьому місту її тримати; треба підвисшити платню писареви військовому, — „з огляду на працї й заслуги нашого писаря, що трудить ся більше ніж хто небудь у війську,

[1]) Жерела VIII с. 298, франц. депеша в Hist. Rus. mon. II с. 431.

і на нім головний тягар лежить", посли мають „горяче" просити гетьмана, щоб платню підвисшено, „як то і перед тим було завсїди, що писареви давати половину того, що старшому війська"; пригадувано також про плату в грошах і суквах для музики військової й хорунжих.

В листї своїм Дорошенко пригадував Конєцпольскому ще справу зносин козацького війська з Москвою: король з сею справою відіслав їх до Конєцпольского. Дорошенко просив, щоб їм позволено сї зносини для субсидій, бо видить то Бог — нема звідки взяти нїчого. Скаржив ся ще на шляхту з України, що вона виганяє козаків з своїх маєтностей, аби забирали ся як найскорше, а забороняє купувати від їх будинки і розробки. Значить, з виходом з панських маєтностей козаки все ще тягнули, чи просто щоб виграти час, чи сподїваючи ся, що може таки вдасть ся скасувати сей примус. Дорошенко просив гетьмана, щоб заступив козацтво від тих панських кривд.

Посольство козацьке ставило ся у Конєцпольского в Барі десь з початком липня н. ст.[1]) Але нїчого втїшного воно від нього не почуло. Король відіслав козаків до гетьмана, гетьман відіслав назад до короля, від Анни до Кайафи, як казали тодї. Так приходить ся здогадувати ся з того, що кілька місяців пізнїйше військо козацьке звертало ся з тими своїми справами знову до короля.

Зате службу козакам Конєцпольский вмів диктувати. Поручив їм, аби головних провідників морського походу прислали королеви „на знак свого підданства", а самі „аби спішно прибули до польського війська против неприятеля"[2]). Були трівожні вісти про Татар і військо коронне, а з ним і козацьке мусили стерегти Україну від несподїваного нападу. Знов був якийсь татарський наїзд на Поднїстровє, Конєцпольский вислав військо в сторожу між Чорний і Кучманський шлях, бороначи Поділє і Волинь; українські пани алярмували, щоб не зіставляти без оборони „України", і при всім тім — головно раховано на козаччину, „коли вже Дорошенко завів з ними порядок"[3]). Потім в серпнї події на північнім театрі — успіхи Ґустава-Адольфа в Прусії, куди несподївано перекинув ся він, змусили забрати кварцяне військо з України до Прусії і тягар оборони України тим більше спав на козачину.

Польського війська під проводом Хмелєцкого зістало ся тут

¹) Див. вище, с. 30 прим. 1.
²) Ркп. бібл. Замойских, лист Конєцпольского з 5/VIII.
³) Лист Збаразького, с. 104, 106, 107.

всього дві тисячі. Тим часом на осінь, зараз по виході польського війська пустила ся на Україну величезна орда під проводом нуреддін-султана (то значить другого прінца, після калґи) і цілого ряду иньших молодших прінців ханського роду. Вязні татарські оповідали, що було в сім поході 40 тис. добрих вояків і стільки ж мотлоху, а й рахуючи щось тут на прибільшеннє, очевидно, що орда була велика. Вона пішла на Київщину і звідти хотіла йти на Волинь, але зачувши про військо, завернула ся й стала під Білою Церквою „кошем“ (головним табором) та звідси розіслала загони, щоб встигнути упорати ся, нім військо притягне: загонам наказано було вертати на третій день. Тим часом Хмелецкий встиг надтягнути з своїм кварцяним військом і з деякими панськими полками, мав всього 3 тисячі, а Дорошенко привів шість, і разом ударили на кіш татарський під Білою Церквою 29 IX с. ст. Погода була дощева, так що з рушниць не було користи й приходило ся битись з руки. Татари пробували боронити ся, але не довго тримали ся й пустили ся тікати; козаки й жовніри гонили їх, аж стемніло. Потім, знищивши головний кіш, почали ловити загони, заступивши їм переправи на Роси, і маса Татар потопилась тут, а потім ще під Рокитною, на болоті застукали великий загін Бухар-султана й Кантемирових синів, застали їх „розгощених“ і погромили сильно, — „рідкий і щасливий ординець, котрий утїк“, а ясиру одібрали з півтораста душ. Маса Татар загинуло, раховано їх на десять тисяч. Козаки й иньші вояки обловили ся здобичю — „ніоден тутешнїй боярин без бахмата (турецького коня) не прийшов, а були й такі що й двох і трьох поприводили“, — доносить барський урядник про тутешню шляхту. Але невільників брали мало, — „жовніри в розяренню не зіставляли невільників живих, але немало їх у козаків“.

Козаки взагалї були героями дня. Хмелецкий з особливою похвалою відзиваєть ся про „велику зичливість і мужність козацьку, показану на тім пляцу козаками запорозькими з старшим їх Дорошенком“. Про Дорошенка оповідали в дусї тих „рицарських часів“, що він ведучи перед війська, ударивши на Татар забив сїмох списом, і одного так сильно ударив, що не міг назад списа витягнути. Був і „смішний випадок“ по думцї сучасників: перед Запорожцями, коли вони ударили на Татар, вилетїв пугач і ухопив ся коліна одного Татарина, так що той злетїв з коня, і його забито на місці[1]).

---

[1]) Реляції Конєцпольскому від Дорошенка і від якогось барського уряд-

Вість про такий блескучий погром бісурмен викликала велику радість скрізь, особливо серед гнітючих вістей з північного театра войни. Королеви, що пробував сам в Прусії, післано важнійших невільників, козаки післали десять татарських хоругов і бунчук. Все се в великою парадою було представлено королеви в Торуню, під час скликаного там сойму в падолисті того року. Але посилаючи королеви хоругви й бунчуки, козаки поручили своїм послам пригадати королеви й свої старі прошення, стільки разів безуспішно предкладані правительству[1]). Одначе й сим разом вони не привезли від короля нічого, крім листу, де король заявив, що він вдячно прийняв заслуги, показані козаками, й обіцює їм за те ласку свою.

Сього вже було за богато навіть на статочну старшину. Депресія, викликана куруківською катастрофою, проходила. Все тяжше ставало стримувати від ексцесів масу виписчиків, все тяжше було манити їх якимись спасенними наслідками їх льояльности, королівськими чи панськими благодатями, що спадуть на них за спокійне, льояльне захованнє козацького війська. А тим часом цілорічний піст, здержаннє від уживання козацького хліба, заграничного і свого (леж і приставств), справді привело до того, що козацький пролетаріят схуд, зголоднів і все тяжше було його тримати на припоні куруківської ординації.

В перших днях 1627 р. „на повній раді" в Переяславі рішено було вислати нове посольство до короля і усильно просити його, королевича і ріжних високих панів вглянути в козацькі обставини — що коваки далї не можуть нести своєї служби річипосполитій[2]). В виразах дуже делїкатних і здержливих висловляли козаки своє здивованнє, що король збув знов нічим їх представлення, їх кріваві подвиги й заслуги. Просили потвердження своїх прав і вільностей[3]), а властиво їх розширення. Дуже сильно, „унижено і плачливо" допоминали ся збільшення платнї і дотації на армату та ріжну службу військову (пушкарів, хору́нжих, музик,

---

н■ка в Сборнику лѣтописей с. 256. Депеші французькі — Hist. R. mon. II c. 432. Акты Москов. госуд. I c. 211. Żurkowski c. 114. Piasiecki c. 459. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, c. 132. Wielewicki IV c. 259, і т. и.

[1]) Замітка про козацьку авдієнцію у короля 21/X — ркп. Публ. бібл. 241 л. 10 (у Жуковича V с. 81).

[2]) Жерела VIII ч. 187—189 (всїх листів посли принесли сїм).

[3]) O poprawienie wolnosci od przodków i. k. mci nam nadanych tudziez i od waszey k. mci potwierdzonych... aby i. k. m.,. przywileiem dawne nadania potwierdzic raczył.

ремісників і т. и.). „Видить Бог, писали вони, не гордячи ласкою вашої кор. милости сміло сказати можемо, що тою річною платою ми ніяк не можемо покрити потреб наших, вірно служачи вашій кор. милости і не знати, на що й обернути її, чи на одіж, чи на амуніцію, чи на иньші потреби военного чоловіка — взявши тих кілька золотих, не тільки що одежі, але й пороху та олова на службу річипосполитій не можна на рік постачити“.

Спеціяльної підмоги допоминали ся з огляду на шкоди й утрати в конях, зброї і т. и., понесених в останніх битвах з Татарами. Просили позволити їм „хліба і місця для одпочинку“ — право роскватировання і побору припасу „по тих працях і трудах“, аби бути при купі на випадок нового татарського нападу, про який мовляв ходять чутки, — бо досї козаки, „не хотячи нарушити ласки королївської, мешкають по хатах своїх і нїякої стації з убогих людей не потягають (і вже, видко, довше того посту витерпіти не можуть). На місце побитих і тих, що своєю смертю повмірали — тому що через те wielka dziura w woysku się znaiduie — просять позволення вписати до реєстру „добре гідних і заслужених, випищиків, що були вилучені від війська“, бо инакше за кілька років військо зовсїм зведеть ся, як його не доповняти. Пригадують знову справу вдів по козаках, побитих ва службі королївській, — аби король видав унїверсал, „пригадуючи привілеї королївські, щоб нїхто не чіпав ся тих вдів; бо їх україннї урядники дуже тиснуть і кривдять, забираючи з-під опіки козацької під свою юрисдикцію. Також взагалї українна шляхта, „не дбаючи про королївські унїверсали“, чинить великі кривди козакам, — „бють, мордують, і не знаємо яким правом доходити справедливости і у кого маємо просити, і нїколи ми її не можемо дістати, і не відаємо, куди їх позивати, і хтоб розсудив з ними, бо до й. королївської милости далеко, і не маємо на те коштів, будучи убогими людьми“. Нарештї бажали, щоб принціпіально признане куруківською комісією право торговлї, шинковання і промислів для козаків було потверджене королем спеціально, „бо тепер навіть і пива зварити на свою потребу, а не на шинкованнє не можемо одержати позволення від панів обивателів українних“. Про се послам поручало ся просить „усильно, упадаючи до ніг“.

З сих відкликів до давнїйших привілеїв і постанов (часом зовсїм апокрифічних, або дуже натягнених) [1]) виходить, що під

[1]) На взірець візьмемо отсе право шинковання. Козаки поклпкують ся, що куруківська комісія позволила, abysmy wszelkich handlow tak szynkow

формою королївського „потвердження давнїйших привілеїв“ військо в дійсности хотїло дістати ряд нових прав і вільностей, в мішанім суді з шляхтою, в правах козацьких вдів, в праві варення напитків і шинковання ними, а правдоподібно і в праві пробутку в шляхетських маєтностях, — а принайменї дістати якусь притоку до тих прав. Мало се бути справдї „поправою“ вільностей козацьких, хоч і проводило ся в скромній формі простого потвердження давнїйших королївських привилеїв, щоб не дражнити королївських слухів бажаннєм нових прав. Виступали тут старі, вічні бажання козацькі, стільки разів підношені під час переговорів з правительством. Але і сим разом, всїми проявами вірности, послушности, льояльности не могли вони уняти королївського серця.

В посольстві їздили Яцко Мозирянин, Федор Пухович і Ян Бучинський (всякий раз нові посли, мабуть для того, щоб всякий раз хтось иньший з старшини міг дістати дарунки — майже одиноку користь тих посольств). Королеви представили ся вони в перших днях марта[1]). Королївської відповіди не маємо. Знаємо, що король обіцяв козакам за їх шкоди в битві з Татарами 10 тис. золотих нагороди, і здаєть ся тим і скінчила ся королївська ласка. Тай та обіцянка 10 тис. (котрих козаки чекали дуже довго — ще до сойму при кінцї 1627 р. з тим удавали ся) була теж не стільки випливом „ласки“, чи вдячности, скільки результатом вістей про козацьке знеохоченнє до дальших услуг „королеви і річипосполитій“.

Неподатливість коронного правительства супроти козацьких бажань мусїла тим більше дражнити козаччину, що правительство раз у раз її потрібувало, і саме тепер, відіславши нї з чим козацьке посольство з торунського сойму по білоцерківських подвигах, шукало козацької помочи для далекої і прикрої шведської війни. Такий проєкт виник іще під час осїннього торунського сойму. Потім десь в початках 1627 р., коли козаки виряжали те

y ynnych przemysłow, ktore by przeszkodą arędom szlacheckim nie były, zazywali, і на тій підставі підходять обережно до права варити мід і шинкувати. В дійсности в куруківських переговорах навіть розмови не було про се sacrosanctum шляхетського права на вареннє напитків і шинкованнє (див. Zbiór pam. VI с. 196, 201, 236), а тільки про „чесну торговлю“ (handle poczciwe), а головно — рибні і звірині лови, 1 комісія позволила козакам przystoynego pożywienia iako handlów, lowienia ryb i zwierza, tym iednak sposobem, aby żadney pozytkom staroscinym nie czynili przeszkody.

[1]) Випуски у Жуковича V с. 90. пор. Жерела VIII с. 302.

нове посольство до короля, одному з комісарів в козацьких справах, Томашу Шклїньскому, король дав порученнє стягнути на північну війну дві тисячі козаків, понад реєстр, і виправити їх водою, Днїпром, з перших початком навіґації. Жаданнє се викликало в козацьких кругах сильне роздражненнє. Не дуже приємна була сама перспектива служби в Прусії чи Ливонії, не подобали ся ріжні подробицї сього вербунку, а головно — що польське правительство так собі до козачини звертало ся як до своєї кешенї, а всї прохання козачини збувало нїчим.

Маємо лист Дорошенка, писаний Шклїньскому з Канева, 18. II, в відповідь на його порученнє „зібрати дві тисячі добрих або що найлїпших молодцїв, не рухаючи тих що тепер стоять в службі і приповіди річипосполитої, і вислати їх туди, де буде потреба". Дорошенко влучно іронїзує з такого жадання правительства, яке цїлий рік добивало ся того, щоб усе, що було понад реєстрове військо, вернуло ся в підданську масу. „Не можемо того зрозуміти, звідки б узяти ті дві тисячі найлїпших — чи з тих відлучених (випищиків), що вже своїми панами, у котрих вони в підданстві, так чисто пошарпані і понищені, що ледви з душами лишили ся? Бож тих що лишили ся в службі королївській шкода до сього чіпляти: єсть для нас і тут досить роботи з ворогом св. хреста — і то вже тяжко видолати, бо не маємо з чим. Мали ми надїю, що король й. м. ласкою своєю і датком за утрати наші зволить нагородити наші теперішні крїваві заслуги, але нїякої ласки ми не дізнали, навіть кусника хлїба не дістали, щоб по тих трудах і працях зїсти могли, і що вбогий чоловік мав, то проїсти мусїв, а щоб чим тїло покрити, про те й не згадувати, — зовсїм нас голод і холод присїли". І вичисливши ще кілька недогід і неприємних подробиць в самім способі пропонованої служби — що війська давнїйше не „затягано" таким способом, і шкода заводити такі практики, „чого з предків своїх не чинили" (не подобало ся се розриваннє війська на два театра війни, пропонований похід комягами і т. п.), гетьман просив вибачити і прийняти до відома всї ті мотиви, які не дають змоги війську сповнити сього порučення[1]).

Крім мотивів, вказаних в сїм листї, неприємний був козакам мабуть і сам факт, що король удаєть ся до них не сам і не через гетьмана, а через такого незначного комісара, і в сїм вони могли бачити охоту дешевим коштом, не обовязуючи ся нїчим перед козачиною, мати її на услуги. А крім того, понад все иньше,

[1]) Жерела VIII ч. 190.

могла бути ще одна, дуже характеристична причина — шведські впливи. Саме в тім часї шведське правительство ріжними дорогами — через Москву, через Семигород, через Царгород, за посередництвом ріжних против-католицьких елементів: через польсько-литовських протестантів, через царгородський патріархат (тодїшнїй патріарх Кирил Лукаріс був звісний як прихильник протестантів і завзятий противник католицької церкви) і т. п., пробувало якось дістати ся до козацького війська, і взагалї до православної опозиції в Польщі й Литві, щоб включити її в ряди против католицької лїґи, або принаймнї наробити як найбільше клопоту польському правительству — габсбурському союзникови, вплутати його в нову війну з Туреччиною, з Москвою, розпалити в серединї Польщі усобиці, повстання і т. д. Серед таких плянів і рахунків на найблизшу хвилю починають лунати дуже серіозні ноти про те, що козацький елемент, який в недавнїх війнах дав такі блискучі приклади відваги, витрівалости, вірности, дисциплїни, і взагалї має таку славну минувшину, під протекторатом сусїдів, під проводом якого небудь визначного і талановитого чоловіка міг би вибитись з-під власти Польщі і утворити самостійну, добре орґанїзовану республїку[1]). Не маємо документальних відомостей, чи якісь зносини дійсно тодї вже з Україною навязано (так місії вислані через Москву розбились о незгоду московського правительства, що не хотїло пропустити шведських послів на Україну), — але можливо, що таки щось з того долетїло до Запорозького війська і вплинуло теж на його неохоту до шведського походу.

Тим часом польське правительство дуже потрібувало козаків. Шклїньский діставав пригадки одну за одною. Діставши згадану відповідь від Дорошенка, вибрав ся в мартї на Україну сам особисто. Для заохоти просив короля прислати завчасу козацьку плату до Білої Церкви, додати платнї старшинї, і т. и.[3]). Може й та королївська обіцянка 10 тис. золотих за козацькі утрати в битвах з Татарами стояла в певнім звязку з сими заходами коло козаків, — але вона не помогла нїчого. Відомостей про дальші пере-

[1]) З розмов семигородського князя Ґабора Бетлена з шведським аґентом Страсбурґом в 1628—9 рр., реляція в Törtenelmi Tar 1882, ст. 272 і т. д., пор. Крипякевич с. 75 і т. д.

[2]) Проби переслати місію через Москву в 1626 р., аж двічі, — у Соловйова II с. 1169, про місію до Семигороду у Молчановського, Архивъ Ю. З. Р. III. VI с. 24, і новійше в статї Крипякевича, Записки т. 117, с. 74, тутже про заходи царгородські, в котрих визначну ролю припускаєть ся голяндському резідентови Корнелїсу Гаґови, приятелеви Лукаріса. [3]) Жерела VIII, ч. 191.

говори не маємо, але реєстрова козаччина таки не пішла Чи навербовано щось виписчиків, не знати (в шведській війні козацькі контінґенти виступають взагалі дуже неясно)[1]. Але реєстрове військо таки рішуче відмовило ся від шведської війни, що нічого приємного їм не обіцювала. Роспитуваний Москвою вістник Гр. Гладкий зі слів митрополита Йова розповідав про се так: Гетьман зібрав раду в Каневі, і на раді козаки відмовили ся, відказали королївському післанцеви, що „на шведського короля вони не підуть, бо король польський і пани сенатори відобрали їм способи прожитку, на море йти забороняють, вони від того збіднїли і на службу на шведського короля їм рушити ся нї з чим". І післали до короля і сенаторів просити, щоб на будуче козацького війська було 10 тисяч, і король аби прислав їм грошей і сукна на 10 тисяч[2].

Вісти з Царгороду про турецьку експедицію на Україну, для будови замків на Днїпрі, що почали приходити з весною[3], дали нові арґументи за тим, що козакам не можна облишати України, і польське правительство мусїло кінець кінцем прийняти до відомости се мотивованнє і дати спокій з шведським походом[4].

Ся справа будови замків на Днїпрі, що наробила великого галасу й зайняла увагу України на цілий рік, вийшла з ініціативи Кримців. Толкували її в Царгородї тим, що хан хотїв викрутити ся тим від перспективи походу на війну до Персії і для того видумав сю забавку у себе дома[5]. Може ще правдоподібнїйше, що сими замками він сподївав ся замотати наново польсько-турецькі відносини, з користю для себе. З проєктом сим хан Магомет виступив перед стамбульським диваном ще з кінцем 1626 р. Проєктував поставити два замки на нижнїм Днїпрі, на двох боках, на місце давнїйшого замка, побудованого за султана Солїмана, що вже встиг розсипати ся в руїни. Замки сї мали боронити козакам виходу на море. Оден замок брав ся збудувати сам хан, другий полишав Туркам. Плян сей був з охотою прийнятий в ди-

---

[1]) Відомости про козаків на шведськім театрі війни у Молчановського с. 19, але не видко, які се козаки — чи козацькі хоругви, чи правдиві козаки.

[2]) Московський архив заграничних справ, дѣла малороссійскія 1627 р. 12 марта. [3]) Див. напр. лист з 10/III, Ukraińne sprawy с 12.

[4]) Ю. Збаразький резюмує поголоски про се в своїм листї з 13/VI (Листи, ч. 70): Kozacy rebellizowali i posłali z taką legacyą, aby ich w. k. m. na żadną posługę swoję nie wzywał, gdyż muszą wszystkiemi siłami obrocić się broniąc Turkom budowania tego zamku. З того виходило б, що переговори про похід козаків на шведську війну потяглись аж до лїта і загрузли в справі тих турецьких замків. [5]) Див. у Цінкайзена IV с. 502.

вані на поч. 1627 р. Ханови і калзї післано на знак султанської ласки шаблї й кафтани, капітан-баші поручено іти з весною з воєнною фльотою й транспортовими кораблями на Днїпро для будови замків і оборони її від можливих перешкод з боку козаків; до нього ж мала прилучити ся дунайська ескадра. Намісник Кафи мав прислати робітників для земляних робіт; воєвода молдавський і мунтянський мали прибути також в поміч з своїми людьми. По скінченню замків там мала бути лишена залога з 4 тис. людей, щоб стерігти виходу на море від козаків[1]).

Такі шумні заходи завчасу стали звісні на Українї й викликали тут велику трівогу. Польські правительственні круги занепокоїли ся, як десять лїт тому, сим турецьким заміром стати міцною ногою під боком України, в номінальних границях Корони. Козаччина абсолютно не хотїла позволити Туркам загородити їм дорогу на море. Але до конфлїкту з Турками польське правительство також не хотїло доводити. Коли армія капітан баші, зійшовши ся під Тегинею з людьми молдавськими і мунтянськими, рушила відси на українську границю, Хмелецкий з польським військом і з українськими козаками насамперед демонстративно виступив їй на зустріч і тим, як каже, змусив змінити курс: замість іти на українські границї, де баша, мовляв, мав замір ставити замок при границях Браславщини, на устю Чичаклею до Богу, баша пішов до Очакова, і звідти завів переговори за посередництвом господара молдавського Мирона Могили-Бернавського. Сими переговорами Хмелецкий встиг відвести башу від заміру ставити другий замок, страшачи його тим, що козаки і вся Україна „рушила ся“ на вість про сї замки, не можна буде утримати спокою з Туреччиною, „козаки, прочувши, не хочуть слухати своїх старших і думають про похід Днїпром“, і т. д. Скінчило ся на тім, що тільки хан кримський відновив старий замок в Аслан-Керменї, а баша від свого замку відступив ся, уложив нову угоду між Туреччиною і Польщею і пішов во свояси, а Хмелецкий, прочатувавши цїле лїто і початки осени на степовім пограничу (над Сурією) з своїм військом і козаками, вернув ся також[2]). Своєвільне козацтво за той час, посміваючи ся з турецьких заходів і замків, вибрало ся походом на море — рахують їх на 60 і 80 чайок, але близше про

---

[1]) Депеші французькі — Hist. Rus. mon. II c. 432—3, венеціанські у Гаммера V c. 70; Наіma — Collectanea I. c. 182—3.

[2]) Жерела VIII, ч. 193—198, Ukrainne sprawy c. 6, 16; депеші французькі l. c. c. 433.

сей похід не знаємо нічого[1]). Реєстровики ж, вернувши ся на волость, зайняли ся знову виправою посольства до короля, на сойм, зібраний в Варшаві з початком жовтня ст. ст.

В посольстві поїхали сим разом Яцко Кліша, Іван Туровець, Константин Вовк (ми бачили його перед кількома місяцями військовим писарем), Константин Занкевич Станїслав Яблонський і Фурс Малейкевич. Грамота датована „табором коло Тарганового ставу над Росавою", 22/IX [2]). Посли везли королеви ad captandam benevolentiam кількох вязнів татарських, захоплених під час наїзду під Мушуровим, грамоту, де бідолашне військо перепрошує короля за „часті докуки" і виправдуєть ся, що „ґвалт і недостаток великий" змушує їх наприкряти ся королеви прошеннями, аби видав їм привилей на оборону їх спокою від українної шляхти. По словам козаків, ся шляхта не вважаючи на льояльне поведеннє козаччини і на суворі унїверсали, кілька разів видані з королївської канцелярії (сих унїверсалів не маємо, і не знаємо, на скільки знову докладний сей козацький відклик тут до них), далї і ще гірше докучає козакам мордованнєм і відбираннєм ґрунтів (все очевидно на ґрунтї того ж примусового виводу козаків з приватних маєтностей — козаки, видно, далї відтягали ся від нього під ріжними вимівками). На ілюстрацію тої шляхетської бути вказували факт, що пани Калїновскі не перепустили війська козацького через свої маєтности. Та мабуть все се говорило ся більше для декорації, умисли ж були иньші, і королївський привилей випрошував ся для цїлей, вище вже вказаних — для розширення козацьких вільностей.

З козацької інструкції звісні нам такі пункти: прошеннє що до підвисшення платнї, дотації на армату і виплати 10 тис. золотих, обіцяних королем; скарга на уманських міщан, що вони не позволили козакам стати на кватирах, вказаних їм Хмелецким, напали на козаків і кількох побили (се близше рокриває ту справу козаків з Калїновскими, власниками Уманщини); прошеннє убезпечень від насильств шляхти, які терплять козаки „що мають свої стацїйні домки" (очевидно в маєтностях шляхетських). Нарешті козаки звертали увагу на турецькі чи татарські замки на Днїпрі: один замок Шагін-ґерай збудував сього року[3]) на лївім боцї Днї пра, а на другий рік хоче будувати ще два замки на правім боцї;

---

[1]) Про ньоге Жерела VIII. ч. 199, 200, 202 (з двох походів, згаданих в листї султана, перший належить до попереднїх лїт, і тільки другий до 1627 р.).
[2]) Жерела VIII ч. 201.
[3]) Отже і тут маємо потверджениє, що збудовано тільки оден замок.

се річ дуже шкідлива для річипосполитої, і козаки просять волї королївської, як їм бути?

Сї петиції були предложені послами королеви на парадній авдієнції, де посольство передало грамоту і вязнів, 7 (17). X, а другого дня посли козацькі предложили сї ж петиції посольській палаті, просячи, щоб палата підтримала їх перед королем [1]). Палата, розглянувши, рішила підтримати перед королем справу обіцяної нагороди, скаргу на Калїновских і петицію про видачу унїверсалів до шляхти; иньші справи, по гадцї палати, мали бути трактовані в законодатнім порядку, цїлим соймом. Зі справ взятих палатою під свою опіку, козаччину безперечно займала найбільше справа козацького пробутку в приватних маєтностях, і коли козацьким послам удалось добити ся від короля якихось унїверсалів до шляхти, що давали можність їм далї бороти ся против виключення козаків з шляхетських маєтностей, то се мало для них чималу вартість. Козаччина, очевидно, не хотїла ніяк признати сього виключення на практицї і не маючи надії добити ся його формального скасовання, вела з ним боротьбу підїздову, ріжними обходними маневрами. В законодатнім порядку сойм нїчого інтересного для козаччини не постановив. З огляду на непевні відносини до Татар і Турків постановлено, що кварцяне військо має бути ужите виключно для оборони України (а на шведську війну ухвалено надзвичайні кредити), військо козацьке теж „має давати відпір поганству", разом з ним; про задоволеннє ж домагань сього війська промовчано. Справу „грецької релїґії" формально ще раз „пущено в рецес до другого сойму" [2]).

Характеристично, що в козацьких петиціях уже з півтора року ми не стрічаємо сеї релїґійної справи, що давнїйше в них займала визначне, головне становище. Можна думати, що самі єрархи, все більше схиляючи ся до опортунїстичної, компромісової тактики, не вважали вказаним силувати релїґійну справу козацькими петиціями, які показали вже свою безплодність в попереднїх разах, а своїм манїфестованнєм союзу православної єрархії з козаччиною, може, на погляд опортунїстично настроєних єрархів, більше шкодили, нїж помагали полагодженню відносин з правительством і правлячими кругами. Як ми знаємо, релїґійну справу саме полагоджувамо за кулїсами сойму, секретними переговорами. і мішати сюди козаччину православним єрархам не було інтересу.

---

[1]) Жерела VIII, ч. 204. [2]) Volumina legum III с. 260 і 263.

Представлення козацькі в справі турецько-татарських замків на Днїпрі не знайшли офіціяльної відповіди в актах сойму. Справа була досить дражлива для польської полїтики; не можна було, з огляду на Туреччину, сказати голосно те, що говорило ся і писало ся потиху, приватно: шо турецькі замки на Днїпрі річ, дїйсно, дуже не пожадана, і булоб добре, як би козаки їм зробили кінець з власної ініціятиви[1], не мішаючи в те польського правительства, що з огляду на свої шведські справи пильнувало добрих відносин з Туреччиною. Але сей настрій правительственних кругів, розумієть ся, не був секретом для козацької старшини, і на весну 1628 р. гетьман Дорошенко з реєстровиками і нереєстровиками рушив на Запороже, сповістивши Хмелецкого, як репрезентанта польського правительства на Україні, що він іде туди для того, шоб приборкати своєволю та стримати її від походів на море [2]), а головно щоб знищити замки, то значить Іслам-Кермен, побудований на шкоду річипосполитої на самій переправі через Днїпро, і не допустити до будови нових замків, що доконче мали стати в сїм роцї — на се ж цїсар турецький і вислав був на Чорне море кількадесять великих ґалєр і кількасот меньших з одним башею турецьким". Так переказують козаки в пізнїйшім листї до Хмелецкого зміст сього попереднього манїфесту Дорошенка[3]).

Обставини були для того дуже відповідні, бо світ татарський і турецький тутешнїй був зайнятий татарською усобицею — боротьбою Шагін ґерая з мурзою Кантеміром, що по деякім вигладженню вибухла з новою силою і перейшла на весну в завзяту оружну війну. Без великих клопотів і перешкод Дорошенко з козаками обложили замок і „щасливим способом" — „щастєм вашої королївської милости й відвагою своєю" як ґалянтно доносили потім королеви, здобули сей замок, хоч він був так добре споряджений арматою і людьми, по їх словам, що міг би противстати й найбільшій силї. Знищили замок до решти, забрали з нього кількадесять гармат і з тріумфом вернули ся на Запороже[4]).

Про „погамованнє" своєволї й запобіганнє походам на море дбали меньше. Навпаки, сей нівофіціяльний похід на Аслан-городок тільки розворушив своєвільну енерґію, і зараз по нїм ватаги випищиків вибрали ся на море — вже з мая місяця

[1]) Пор. листи Збаразького с. 133.

[2]) Такий похід дїйсно мав місце в осени 1627 р. — Жерела VIII с. 323.

[3]) Ukrainne sprawy с. 24.

[4]) Ibid. с. 27, понад сю коротеньку реляцію нїяких подробиць більше не маємо.

пишуть з Царгороду, що сї козаки напали па турецькі краї, поробили великої шкоди і далї грабують і пустошать[1]). Не знати, до сього чи до попереднього походу (осїннього) належить турецька звістка про козацький напад на Аідос (коло Бургасу), — що вони там побрали в неволю людей, пограбили їх майно і т. д.[2])

Реєстровцїв же, раз захопивши, хвиля півсвоєвільного добичництва кинула в розгар кримських усобиць, що розгорали ся тодї все більше. В новій війнї своїй з Кантеміром, що розгоріла ся під весну 1628 р, Шагін-Ґерай знов таки кінець-кінцем був побитий за Дунаєм і мусїв тїкати як не пишний до Криму[3]). Се дало привід до повстання кримським мурзам, невдоволеним з тиранств Шагіна і його брата хана, а турецьке правительство, що не могло забути братам їм оружного відпору в 1624 р. і злорадно слїдило за всяким невдалим кроком, за всяким нещастєм, яке спадало на них [4]), теж задумало скористати з сеї нагоди, щоб зробити кінець своєвільним васалям. Витягнуло з забутя давнїйшого хана Джанібек-Ґерая і поручило капітан-баші з своєю ескадрою їхати з ним до Криму, посадити його знову на престолї ханськім.

В сїй останнїй бідї Шагін звернув ся до своїх давнїх спасителїв-козаків. Тїкаючи зза Дунаю до Криму від Кантеміра, що з своєю ордою гнав ся за ним „в тропи“, вислав Шагін на Запороже своїх свояків, пригадаючи козакам стару присягу союзну і обіцюючи велику заплату. Обставини були того рода, що не лишали місця до довгих міркувань. Дорошенко рішив ся йти на заклик Шагіна з тим військом, яке було при нїм. „Хоч і не мали ми позволення вашої королївської милости і реґіментарів ваших, але видячи добру нагоду до поріжнення їх (Татар) і притоку до усобиці, а з такої усобиці кождий неприятель безсумнївно слабне“, — толкували потім козаки королеви, — „сподївали ся, що то не стягне на нас неласки королївської, і хоч з нерівними силами, — бо не було нас і повних чотири тисячі, відважили ся ми на них іти, сподіваючи ся якогось поратунку під теперішнїй наш недостаток“ [5]).

На жаль, про подробиці сеї цікавої експедиції козаки не

---

[1]) Ukrainne sprawy с. 23: 6 червня одержав такі звістки з Царгороду господар волоський. [2]) Ibid. с. 57.

[3]) Про сю кримську усобицю сучасна реляція, цитована вже, дуже детальна, в збірці Ukrainne sprawy с. 6—7. турецькі джерела у Смірнова с. 495, Гаммер с. 86—7, Collectanea I с. 184—5.

[4]) Див. депеші французькі І. с. с. 433—4.

[5]) Ukrainne sprawy с. 27, пор. також с. 7, 25, 50 (сучасні листи і реляції).

росписали ся, і маємо про неї тільки дуже загальні і ляконічні звістки. Кинувши ся чим скорше до Криму, вони ще настигли вчас: застали Шагіна і хана, хоч і в останній біді. Утікши до Бахчі-сараю, брати збирали останки своїх партизанів, але як би ще трохи козаки забавили ся, були б Кантемірові Татари зробили їм кінець. Зайнятий здобуваннєм Бахчі-сараю, Кантемір не надавав особливого значіння вістям про козацький похід, думаючи, що ніде невеличка якась ватага в кілька сот душ, як в 1624 р., а не сам гетьман з військом; тому й не постарав ся загородити їм дорогу в Перекопі. Козацьке військо пройшло свобідно Перекоп, і тоді аж Кантемір, побачивши свою помилку, кинув ся з головними силами на козацьке військо, лишивши невеличкий відділ під Бахчі-сараєм. Сили його були значно більші від козацьких, але козаки сміло вдарили на них і шість день оружною рукою, пробиваючи собі дорогу серед неустанних битв ішли табором від Перекопу до Бахчі-сараю. Удало ся їм пробити ся, розбивши Кантемірове військо так, що він, понїсши великі страти, сам зранений утік до Кафи, під охорону турецької фльоти. Але й козаки мали великі утрати, — близько тисяча полягло їх, а в тім стратили й Дорошенка, і старого гетьмана Олифера, що теж був в поході[1]). Впали вони на чолї свого війська від куль турецьких вояків-сейменів, що прибули на кораблях з-над Дунаю в поміч Кантемірови і через гори прийшли під Бахчі-сарай.

Се був тяжкий удар для козацького війська, і ним поясняли козаки, що похід не удав ся вповні. „Удало б ся наше діло, як би не перешкодила смерть славної памяти небіжчика Дорошенка, гетьмана нашого; та трудно охоронити ся від найвищого декрету, особливо коли приходило ся майже шість день іти ручним боєм, ведучи битву з військами Кантеміра через увесь Крим“ Але великі страти не відобрали козакам відваги. На місце Дорошенка вибрали вони нового гетьмана (сучасна польська реляція зве його Moizernica — імя очевидно понсоване). Військо козацьке пройшло до Бахчі-сараю. Шагін з братом вийшли з бльокади; при нїм було всїх Татар кількасот чоловіка: аж тепер, як його козаки визволили, почали до нього зїздити ся мурзи.

Він тепер з козаками і Татарами хотів іти під Кафу. Козаки з огляду на великі страти і непевну ситуацію, втерявши випробо-

[1]) Рудницький вважає Олифера проводиром виписчиків (с. 30): він робить се під впливом московської вісти 1626 р. (вище с. 27), але вона зовсїм баламутна і властиво не маємо якихось певних слїдів участи виписчиків в Дорошенковім поході.

ваного вожда може й не хотїли плутати ся далї між бісурменами й за лїпше вважали вертати ся на Україну, лишивши самому Шагінови дальшу боротьбу з його ворогами. Але Шагін сипнув грошима — надїхав до Криму московський посол з казною, Шагін пустив ті гроші між козаків, дістали козаки „по пять золотих на коня московських денег, як каже сучасна реляція[1]), і пішли з Шагіном до Кафи. Кантемір, „не хотячи, аби його як бабу в містї застали“, вийшов на зустріч з своїм військом за дві милї від міста. Стала ся нова битва, і тут Кантеміра „потовкли“ так сильно, що „ледве о-двуконь утїк, та й то оден кінь йому зараз в кафинській брамі упав і здох“. Оден з Кантемірових синів попав в руки Шагіна живий — він казав стяти його під мурами Кафи, на очах старого Кантеміра, що дивив ся з мурів. Своїх партизанів Шагін розіслав на те, щоб нищити Кантемірових недобитків. Козацьке військо зістало ся під Кафою. Облягало її півтора місяцї, і дуже круто приходило ся місту. Шагін вів переговори з Кафинцями, щоб видали йому Кантеміра, і той, прочуваючи свою небезпеку, навіть не відважав ся ночувати в містї, а на ніч сїдав на ґалеру і виїздив на море. Говорили, що тільки хан Магомет запобіг тому, що Кафу не взято, бо „жалував Турків“ — бояв ся, що як здобудуть Кафу, поріжуть тих Турків, що там були, і се безповоротно вже попсує його позицію на султанськім дворі.

В тім показала ся на морі турецька ескадра, що везла до Криму нового хана. Ескадра була велика, зложена з 25 ріжних кораблїв, а ще й сухопутю йшли з військом баші Гусейн і Кенан в поміч Кантемірови. Се викликало замішаннє з Шагіновім війську, багато мурз татарських почало перебігати до Кантемірового війська, і сам хан Магомет, кинувши свої шатра, втїк в ночи з Шагінового табору до Бахчі-сараю. Козаки з Шагіном тримали ся; але коли в найблизшій битві багато татарської „черни“, „побачивши нового хана“, утїкло теж з війська, не було що робити. Військо козацьке рішило вернути ся, а й Шагін, не маючи що більше робити в Криму, з своїм двором — що знову спав до кілька сот чоловіка, пустив ся з козаками. Девлет-ґерай з Кантеміром пішов за ними, але козаки йшли оборонною рукою, відбиваючи їх напади, і з невеликими стратами щасливо вийшли з Криму. Тілько з розісланих за поживою згинуло козаків чоловіка зо двіста. В першій половинї липня було військо знову на Запорожу, при-

[1]) Крім того підозріває Рудницький, що новий гетьман був підкуплений Шагіном — так толкує він вістку про пізнїйше скараннє гетьмана.

візши, як трофеї, польські гармати, забрані Кантеміром у Жолкєвского під Цецорою, а тепер, під час походу в Крим, відібрані козаками від Кантеміра: дванадцять їх здобули вони, і з них девять привезли до Січи, а три затопили в дорозї, не можучи везти з собою [1]).

На Запорожу козаки застали королївського післанця; вони потім казали, що через се головно й похід кримський перервали, бо довідали ся про приїзд королївського посла. З чим він приїхав, не знаємо, але можна догадувати ся — що з пригадкою в справі „погамовання своєволї“ (пригадую той весняний похід на море)[2]). Своєволя українна дійсно починала з часом, як звичайно, розмахувати ся все більше. По морськім поході Филоненко з Корсуня, пізнїйший полковник, зібрав з ріжних міст „ватажку“ з 18 сот чоловіка — між ними був і Свірський, підстароста уманський. Напав з ними на Волощину, попав до Тегинї на ярмарок, трохи не захопив несподіваним нападом тутешнього замку, але козаки кинули ся „на луп“ і тим часом замок відборонив ся. але місто було страшенно зруйноване „в кінець спалили, Турків багато порубали і огнем попсували“. Велику здобич привели з собою до дому — ясиру, волів, грошей і всячини[3]).

Иньшу екскурсію під туж пору, лїтом того року, вчинив якийсь Малай з Черкас: пішов „в річки“ (на Самару), зібравши півтори тисячі чоловіка; промишляв козацьким хлїбом на Муравськім шляху (з Московської України до Криму). Застукав караван татарський, що віз від Шагіна-Ґерая гроші до жінки його в Персію. Пограбував тих Татар і забрав велику здобич: по 7 червоних золотих і по пять коней прийшло на чоловіка, як оповідали на Українї[4]).

По сих передвступних екскурсіях підняли ся пляни великого

---

[1]) Короткі реляції козацькі в листах до Хмєлєцкого і до короля, писаних по повороті на Запороже, 15 VII і 28 VII — Ukrainne sprawy c. 24 і 26. Вони, як вповнї автентичні, мають першенство перед двома иньшими сучасними, польськими реляціями, тамже с. 7—8 і 50—1, але місцями дуже короткі і доповняють ся ними. Меньш докладні відомости турецькі: Collectanea I c. 185, лист в Ukr. sprawy c. 43 і 73, Жерела VIII ч. 206 і 207, Ркп. Публ. бібл. Аналїза оповідання Наїми, що збирає всї козацькі походи в Крим в одно, у Рудницького с. 33—4. Також Гаммер, Цінкайзен, Ґолембіовський, Смірнов l. c. — дуже мало.

[2]) Є натяк на се і в листї козацькім до Хмєлєцкого Ukr. sprawy c. 25.

[3]) Ukrainne sprawy c. 36, 52, 57.

[4]) Ukrainne sprawy c. 52. Реляція про сї походи ппсаиа перед св. Ілєю.

морського походу і на Запорожу, але тут поділили ся гадки і погляди. Не бракувало прихильників походу на море, але було багато таких, які за краще вважали тримати ся кримської афери, що — можна було сподівати ся — і далї могла бути ведена без рішучого конфлїкту з правительством. Зближав ся день св. Ілї, час виплати „жолду“ козакам, і очевидно — жаль їм було утратити тих кількадесять тисяч золотих. Шагін-ґерай з свого боку, розташувавши ся з своїм двором в сусїдстві віча, теж всякими способами, дарунками й обіцянками, нахиляв козаччину до дальшої боротьби з Кантеміром і Джанібек-ґераєм. Він прийшов сюди з кількадесятьма кіньми лише, але що раз прибували до нього нові партизани з Криму, закоштувавши нагінок нового хана і Кантеміра. Ті, опанувавши Крим, розпочали кріваву розправу з усїми, хто тримав ся був Магомета і Шагіна, і старі партизани кликали Шагіна в Крим, обіцюючи поміч і успіх.

Гетьман - наступник Дорошенка, вибраний на його місце під Бахчі-сараєм, стягнув на себе неласку війська. Скинено його з гетьманства, суджено і скарано смертю — утопили його, як каже сучасна реляція — „бо був затаїв щось у себе військових грошей“. Стали проти себе дві партії. Прихильники полїтики льояльної ставили кандидатуру Грицька Чорного з Черкас, звісного ватажка морського походу 1624 р. Він тепер виступав против морського походу і значить — против конфлїкту з правительством: „годив ся бути гетьманом, коли не підуть на море“. Друга партія ставила кандидатом якогось Мусїя, що „брав ся бути гетьманом на море“, як в 1619 р. Бородавка. Серед реєстровиків взяла перевагу партія льояльних. Вибрано гетьманом Грицька і рішено війти в порозуміннє з правительством що до кримської афери[1]).

З місяця липня маємо перший лист козаків у сій справі, — адресований до Хмелецкого, що „здавна звик здорову раду і милостиву ласку показувати війську козацькому“; він має характер першої розвідки в сфері правительственної полїтики що до кримської афери. Військо поясняло, що довший побут його на Запорожу мав і має на метї основне приборканнє своєволї. Не можучи поспіти самі до Київа на день св. Ілї по річну плату для війська, козаки висилають по неї післанців і просять Хмелецкого з свого боку заняти ся сею справою, щоб їм ту платню сповна виплатили. Оповідають свою кримську одісею, яку мовляв вони пе-

[1]) Цитована реляція, писана в першій половинї липня — Ukrainne sprawy с. 51.

рервали умисно, щоб довгий пробуток їх в Криму не був „проти волї короля і річипосполитої“. Доносять нарешті про прихід Шагін-Ґерая на Запороже, „не з иньшим замислом, як тільки щоб укрити ся під крила корони польської“. Військо не вважає можливим на власну руку підтримувати його далї, бо „нам комісією (куруківською) того заборонено, і не сміємо нїчого важного зачинати з ним“. Але воно вважає дуже вказаним в інтересах держави підтримати кримського претендента, і тому питає поради як їм поступити[1]).

Відповіди Хмелецкого не маємо, але вона без сумнїву випала прихильно, бо він був прихильником сеї кримської афери, і два тижнї пізнійше військо козацьке висилає вже посольство до короля, разом з послом від Шагін-Ґерая[2]). Посли козацькі: Каленик Прокопович, Яцко Савич і Стефан Микитич повезли королеви лист, писаний в тім же дусї, що й до Хмелецкого, але з більш енерґійним представленнєм ваги кримських плянів для держави:

„Як коли, то власне тепер догідний час на те, щоб внести весь Крим, як буде на те воля вашої кор. милости, і річпосполита без великого заходу може забезпечити собі вічний спокій. За одну осінь ваша кор. милость може здобути Крим — прилучивши тільки до Запорожського війська те військо що під реґіментом п. хорунжого браславського (Хмелецкого)“.

І при сїй вірній оказії, з приводу, що їм „для викорінення своєволї й запобігання дальшим замислам поган, та в справі Шагін Ґерая прийшло ся довше пробути на Запорожу“, просять у корола додатку до платнї, коней і иньших потрібних річей[3]).

Правительство польське опинило ся в досить невірним становищу. З одного боку льояльність супроти Туреччини наказувала стримати ся від участи в кримських усобицях, від підтримування претендентів против законно поставлених турецьких васалїв. І в відносинах до козаків приціпіальність наказувала скарати їх за самовільні кроки й на будуче стримати від роблення полїтики на свою руку — адже незгідність її з останньою ординацією дуже добре відчувала сама козаччина. Але з другого боку — зашахувати кримських розбійників і саму Туреччину таким енерґійним і талановитим претендентом, звязати кримські сили хронїчною усобицею, а в разї успіху Шагіна — примостити собі стежку до впливів

---

[1]) Ukrainne sprawy c. 24.

[2]) Рудницький припускав, що се козаки робили за порадою Хмелецкого (с. 36). Се справдї можливо. [3]) Ukr. sprawy c. 27.

в Криму — се все теж було занадто привабно. Шагін в своїх листах королеви обіцяв легке, здобутє Криму, вірне васальство його, без нлати упоминків, і навіть здобутки за Дунаєм в Туреччинї [1]). І з усїх боків несли ся до королл й до його мінїстрів поради — нїяким чином не упускати з рук такої чудової нагоди, не полишати Шагіна без помочи, поручити козакам щоб йому помогли всїми силами, навіть побудити їх до того. Так без сумнїву радив Хмєлєцкий; так горячо дораджував прихильний і вірний Польщі господар молдавський, безсумнївно добрий знавець турецько-татарських відносин [2]). так нарештї заохочував короля й його невтомний референт українських справ, наш давнїй знайомий кн. Юрий Збаразький [3]).

„Хоч прості то хлопи, але і небіжчик Юлїй Цезарь лїпше не міг би порадити“, заявляє експансівний землячок наш з приводу козацьких мотивів за участю в кримській усобиції: „Шагін-Ґерая висадити на ханство, Татарів сварити, Орду нищити — час і нагода саме на таку мудру раду“. І захвачений сею ідеєю сам силкуєть ся розмахнути ся в такім цезарівськім дусї на свій фасон:

„Треба вести справу тільки самими козаками, їх на те стане: збереть ся їх сила, бо й теперь немало з України йде на Запороже; підуть табором, рушнично, з доброю арматою, не зможуть їм Татари нїчого зробити. І нехай там бєть ся як найбільше — все то нам на користь. Коли посадять Шагін-Ґерая на ханство, то він мусить памятати добродійство, бо й нема де йому притулити ся: до нас в кождій пригоді мусить звертатись. Туркам він тяжкий ворог і вони йому, а він їм нїколи вірити не буде. Коли не вдасть ся їм зараз його посадити, то без великого кроворозлитя і без великої шкоди Татарам не може обійти ся, а ми тим довше будемо мати спокій. А як би й козаків щось погинуло — все то для нас добре, бо і від них нераз набирали ся ми страху“. Тільки — боронь Боже — не мішати в се Польщу і не давати на се нїякого документу. Нїяким чином не посилати в Крим Хмєлєцкого, „бо то була б уже відкрита війна з Турками і виразний доказ розірвання трактатів“. „Нехай Хмєлєцкий стоїть на своїм місцї й дивить ся, що з того буде, а козаки нехай самі сю траґедію відправляють“. Навіть козакам нїчого не писати, тільки сповістити, що посилаєть ся до них післанець, і все переказати

[1]) Ukr. sprawy c. 43. [2]) Ukrainne sprawy c. 28, 31.

[3]) Ibid. c. 38 і такого ж буквально змісту лист його до канцлера, Listy c. 137: иньші листи його тамже c. 136 і Ukr. sprawy c. 36, 37, 41, 52.

через нього устно — „бо хлоп напивши ся легко все розповість перед часом то там то сям“. Шагін-ґераєви теж в грамоті тільки висловити спочутє, а подати надію устно. Туркам, на їх представлення і домагання, щоб Шагіна видано і не підтримувано, — відповісти, що Польща вірно тримаєть ся своїх трактатів з Туреччиною і козакам не поручала мати ніякої спілки з Шагіном, анї не позволяла — „то ті виписчики, що втікли на Запороже по тім, як військо королївське карало своєвільників, тому два роки, — вони ходили до Шагін-ґерая, брали від нього платню, з ним приставали, вони й тепер його мають у своїх руках; то так як ваші джелалиї (розбійники)“ і т. д.; король поручить написати до них, щоб нї в чім не нарушали трактату з Туреччиною. Зрештою можна бути певними, що Турки хоч і будуть дорозумівати ся правди, то тепер не зможуть виступити против Польщі активно, бо заняті війною з Персією, і війна та йде дуже тяжко, отже їм не до Польщі.

Згідно з такими єзуїтськими радами і поступив собі король. Турецького чавша відіслав з листом, де заявляв, що Польща в кримські справи зовсїм не мішаєть ся, про Шагіна не знає навіть, де він тепер пробуває, а' хоч приходили від нього посли просити помочи, то помочи тої їм відмовлено[1]). Шагін-ґерая потїшив в його нещасті, але пропозицію васальства Криму відхилив як річ малоінтересну для короля: „бо він володар такий можний, що одного дня роздає стільки, скільки за цїлий рік весь Крим не має доходу“. Але заразом канцлер сказав устно Шагін-ґераєвому післанцеви на авдієнції, що старший козацький одержав від короля наказ, аби йшов з Шагіном і його братом та всіляко їм помагав. Шагін просив 12 тис. козаків, — на се йому пояснено, що збільшати козацького війська не можна без спеціального дозволу короля, „але коли вони приберуть собі охочих на сей тільки похід, то се їм не буде поставлено в вину, і про се він, канцлер, не буде давати знати королеви“ [2]). Так рекомендував шеф цівілїзованої польської полїтики польську державність кримському варварови.

В відповіди козакам на їх посольство, в листї, переданім сим послам, король зганив козаків, що вони без позволення королївського вступили до чужої служби, але признав, що мотиви, подані козаками, їх до певної міри виправдують; плата, задержана через

[1]) Ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV Nr. 232, під р. 1628.

[2]) Ukrainne sprawy с. 44 і 48.

той їх самовільний похід, буде їм виплачена (значить без додатку!). В справі вибору старшого на місце Дорошенка король пригадав козакам постанови комісії й висловляв надію, що козаки виповнять її постанови (то значить — предложать старшого до затвердження гетьманови польському). На будуще в справі Шагін-ґерая король поручив їм поступити так, як скаже їм Хмелецкий, або королівський післанець, що посилав ся до війська з тим разом[1]).

Перед ширшими кругами польської суспільности правительство теж не вважало вказаним відкривати своїх карт і в осіннім експозе на соймики натякаючи злегка на те, що Польща не потрібує в Шагіновій справі робити вигоду турецькій політиці, заразом умивало руки зовсім з козацької участи в кримській афері і просило шляхту поміркувати також і про козацьке своєвільство — „небезпечности не тільки від Турків і Татарів, але і від иньших сусідів, тай від самих козаків, що своєволять, — і те їх товаришованнє з Шагін-ґераєм не може не бути підозрілим і небезпечним[2]).

Козакам тим часом король через свого післанця поручив всіляко помагати Шагін-ґераєви, і мабуть самий сей післанець, Лущиньский на імя, мав лишити ся на Запорожу, щоб допильнувати справи[3]). Нововибраного гетьмана леґалізовано: король потвердив його, чи „подав", як то офіціально називало ся, спеціальною ґрамотою[4]).

Але козакам не дуже спішило ся в Крим. Правдоподібно, чекали обіцяної платнї. Своєвільна ж козаччина робила нові походи на турецькі і татарські сторони. Пошарпала околиці Очакова, потім вибрала ся на море, але експедиція була невизначна: противні вітри не позволили пустити ся в дальші сторони і змусили козацьку фльоту тримати ся кримських берегів. „Туркам мало що або й ніякої шкоди не вчинили, тільки то важнійше, що два кораблї придибали і змусили дати викуп: все з них забрали й продали Грекам в Козлові (Балаклаві)". Але й свої дві чайки стратили — утопили їх[5]). Шагін-ґерай тим часом займав ся партизанською війною проти своїх ворогів: ходив підїздами і забирав стада. Раз під самим Перекопом забрав стада дві тисячі штук

[1]) Ркп. Публ. бібл. Разн. F. IV. Nr. 167 c. 310.
[2]) Жерела VIII ч. 208. [3]) Ukrainne sprawy с. 67.
[4]) Про се з притиском каже в своїм пізнїйшім експозе Конецпольский, ркп. Публ. бібл., див. низче.
[5]) Ukrainne sprawy с. 65, 68—9, Жерела VIII с. 340.

і невільника чимало, другим разом 400 штук. Король розпорядив давати йому потрібний запас для прожитку і прогодовання коней[1]). На козацькі походи правительственні круги дивили ся теж крізь пальці, були вони досить придатні для відповідного враження, бо й Татари раз у раз набігали, хоч невеликими ватагами, і неприємно було, що Турки під проводом Кенан-баші зайняли ся знову будовою замків на долїшнім Дніпрі в заміну зруйнованого Аслан-кермена[2]). Через се приспішувано похід на Крим всякими способами. Козаки одначе не спішили ся, чекали тих, що пішли на море, знаходили ріжні иньші перешкоди, аж нарештї в останнїх днях жовтня (октобра, ст. ст.) удало ся їх рушити.

„Запорозькі козаки допер̊ва першого новембра (н. ст.) прийшли з моря", доносив Хмелецкий канцлєрови. „Тим розбійникам морським не дуже тепер хотїло ся до Криму але мій післанець порядно походив коло того, і як доносить — рушили вони. 8 новембра перейшло кінне військо і обоз за Днїпро з Магомет-ґераєм ханом коло Камінного Затону, а піше військо і армата пішли водою з Шагін-ґераєм султаном к Аслан-городу, і там під Аслан-городом, пять миль від Перекопу мають вони війти ся"[3]). Иньша записка, писана в сам день виходу війська, може самим аґентом Хмелецкого, поясняє нам ті умови, під якими згодили ся козаки їти в Крим; Шагін і Магомет згодили ся дати кождому козакови „на шаблю" по 10 червоних золотих і кожуху; обіцяли їм зараз дати в володїннє „Нагайську державу"; королеви і річипосполитій прирікли бути вірними і без усяких подарунків ходити на кождого ворога, куди тільки їм скажуть[4]). Иньша сучасна реляція про сей похід, подаючи текст присяги зложеної братами перед походом, додає ще дещо: брати обіцяли пильнувати річпосполиту від усяких нападів (татарських), своєвольників таких приборкати і карати, невільників усїх (з земель Польщі) з Криму видати і позволити їх відбирати у Татар. Таку присягу хан Магомет зложив серед козацької ради, а за ним Шагін присяг за себе і за брата, що ніяким чином, як би фортуна не обернула ся, вони від козацького війська в Криму не відступлять, і як би їм ханства здобути не удало ся, то разом з козаками вернуть на Запорожє[5]).

Під сими умовами козаки йшли в похід. Кінних козаків було

---

[1]) Ukr. sprawy c. 9, 49, 50. [2]) Ibid. c. 53, 55—6, 63—4.

[3]) Ukrainne sprawy c. 68.

[4]) Жерела VIII ч. 210; дата 8/XII неможлива, мабуть треба 8/XI. Де в чім Хмелецкий повторяє буквально звістки сеї записки.

[5]) Реляція друкована при статї Ґолембіовского про Шагін-ґерая.

шість тисяч, Татар вісім тисяч; між ними 30 визначних мурз. Військо виглядало дуже імпозантно і всї сподївали ся повної побіди над ворогами. Але зараз же на початку походу став ся інцидент. Оповім його словами згаданої реляції, дуже живо і безпосередно написаної:

„Рушивши з Микнтиного рогу до Камінного затону, два днї переправляли ся за Днїпро [1]) Але дуже богато козаків зістало ся при тім на березї, завидуючи старшому тої слави, що він був поданий їм з королївської руки [2]). Старший, побачивши се, вчинив раду, і питав ся, чому вони не охочі на таку послугу, що так мало війська пішло? Вони крикнули всї, що в козацтві кождий іде з власної охоти, а не з примусу'; а тепер против зими кождий з нас і з нашого товариства неприодягнений здрігати ся мусить, і в таку землю йти, де анї угріти ся нїчим, анї поживи дістати нї для себе нї для коней — ,военникам' страшно. Але ті що зістали ся (при старшім) хотячи йти (в похід) такими словами заявляли свою готовість: ,ідемо охоче, а неохочих примушувати не будемо — нам аби тільки слави війська свого не утратити та на свої звичайні місця вернути ся'. Старший подякував їм за таку охоту і ще більше їх підбодряв і охоти додавав до завзятого походу, і визначивши полковників пішов з військом до Каіру, а піхота пішла човнами з тим, щоб там злучити ся з ,комонником' (кінним військом). Третього дня потім, 12 новембра, стали коло Кишенки, татарського мечетя, що стоїть коло Носковського острова над Днїпром здавна, як ще орда тут мешкала. Списували військо — казали й піхоті що в човнах була до берегу пристати. Написало ся війська: комонника дві тисячі, піхоти дві, ордв з Шагіном півчетвертої тисячі, і потягнули до Каіру — туди півдня ходу. Там мала зібрати ся й піхота, зоставивши свої човни, а звідти вже одним тягом, спішно йдучи день і ніч, треба було підійти під Перекоп.

„Прийшовши до Каіра мали раду, чи йти того самого дня, не спочиваючи. Шагін-ґерай радив і просив не зіставати ся, маючи на увазї, щоб неприятель не остеріг ся, — а хоч би й довідав ся про нас — то не збереть ся так скоро з силами і не буде мати як дати нам відпору. Для сього треба в такім разї поспі-

[1]) Отже 8 падолиста н. ст. рушили з тим під Камінний затон, щоб там перейти, а перейшли 10-го.

[2]) Dla zazdrości starszemu tej sławy, iz nie z ramienia i. k. m. podany był. Фраза очевидно попсована. Рудницький викидав nie; може скорше ге помилка замість im.

ху — аби прийшовши до Перекопу не помітно в ночи, відразу його взяти. ,Там орда рада не рада відступивши душмана (ворога) мого, до мене купити ся буде; а як дамо неприятелеви часу, то він збереть ся з силами на нас не сильних і знайде собі способи до оборони і опору'. На се козаки крикнули, що поле безводне, хід далекий, треба відпочати, і тим малим часом нічого не стратить ся.

„Переночувавши там, 14 новембра рушили степами і коло півночи підійшли до Перекопу. Треба було язика дістати, забігши без вісти під місто. Старший спинив військо і не дуфаючи нікому і не жадаючи собі сеї прислуги від війська, сам з кільканадцятьма чоловіка та з кількома Татарами Шагін-ґераєвими пустив ся туди, а війську сказав табором наступати. Не дійшовши милї до міста, натрапили на стада, кільканадцять тисяч штук: Перекопської орди — Ногаїв Кантемірових і його самого. Приглянувши ся до нього і до Татарів, що кочували при стадї, вернули ся до війська і скликали потиху нараду — чи дати стаду спокій і просто на Перекоп ударити. Шагін-ґераєва рада була, щоб стадо поминути, впасти за Перекоп і тягнути до самого Бахчі-сараю: бо забравши сю добичу, військо не схоче рискувати далї, але зараз захочуть вертати ся назад — і справдї так стало ся. Козаки на таку раду не пристали, а рішили брати стадо. Казали: ,що спекло ся, треба різать' [1]), ,нащо неприятеля жалувати, способів до його знищення занехувати? взявши стадо, приспособимо коней для піхоти і підемо до Перекопу, а що Бог призначив, то не мине!' Поставивши комонника в три полки, а Шагін-ґераїв четвертий, чекали ще розсвіту, аби краще вдарити, бачучи, на що битк. Та в тім часї стало знати, що орда при стадї постерігла й затрівожила ся. На світанню полки рушили ся, табор ішов за ними шляхом на легко, і зблизивши ся до стада разом скочили. Шагін-ґерай на лївім крилї забирав стада, а козаки, вдаривши на правім крилї, забрали теж до пяти тисяч коней воєнних і стадних і погромили улуси, де орда кочувала, держучи при собі наших невільників; заскочили там теж чимало Татар і всяку худобу, Татарами полишену, загнали до табору. Старший з Шагін-ґераєм пішов в тропи за Татарами і рештою стада, що вони уганяли, і дійшовши завязали бій з ордою. Дав Бог щасливо — з великою шкодою їх, а наших з малою. Шагін-ґерай з своїми Татарами сильно понищив Нагаїв своїми підїздами, живцем беручи і на полї кладучи.

---

[1]) Co się opiece ukroić.

„Та перед тим уже, ввечері, Джанібек-ґерай хан і Девлет-ґерай султан-калґа прибули до Перекопу і довідавши ся, що стало ся, казали з гармат бити, аби орда збирала ся. Збирала ся потім орда з ранку до вечера, а козаки, справивши табор, весь час били ся з ними чи то гарцями, чи то лавою і спішно відступали під Перекоп. Підійшовши до міста, зближили ся до мурів перекопського замку, так що їх звідти тільки що з гармат не діставали, і тут стали. Вчинили раду, і козаки підняли крик, щоб з малими силами в ворожу землю не входити, а звідси уже вертати на Запороже, аби й тої здобичи не втратити, як неприятель збереть ся з силами, і не понести в своїх людях великих страт. Шагін-ґерай, почувши про се, дуже стрівожений прийшов на раду, намовляючи, аби не думали такого, не трівожили ся, а далї свій замисл сповняли, і такими словами промовляв: ,Панове-молойцї! не такий я, щоб мав війську неслави бажати й на згубу вести, навпаки на славу й заслугу; а чого небудь відступати, не спробувавши щастя з неприятелем, і серця йому на себе додавати — чи се военникови пристойна річ? Подаруйте лише ще одну ніч, а я маю там таких своїх приятелів, шо вони дадуть менї знати про замисли і сили неприятеля мого — чи маю пробувати чи нї, — і тодї вже відступати. Як що вас трівожить недостача води й пашї — то станемо на селї під сим містом, на хуторах званих Косарани, над лиманом морським: там і води дістанемо і коней хоч трохи виожемо поживити, а за той час — маю на Бога надію — він минї при моїм правім дїлї поможе на душмана мого'. І дїйсно потім за Шагін-ґераєм прийшла на Дніпро відомість, що ті царі з Кантеміром уже хотїли йти з Криму, як би козаки були не поспішили назад вертати.

„Але козаки на се не приставали і кричали, щоб іти назад на Дніпро. Але що воля старшого згоджувала ся з волею і радою Шагін-ґераєвою, то він казав таки проти волї й неохоти війська наступати. Шагін-ґерай, підбодрюючи неохоче військо і дуфаючи серцю свого хоружного, як сам собі, взяв сам корогву і відважно кинув ся на орду, що під тими ж Косаранами обсипала могилу. Загнав їх за вали перекопські, аж дущили ся, і те сїльце Косарани, де фільварки перекопські, самі запалили, аби військо козацьке без поживи для коней і без води збідувало ся і через те скорше відступило і в середину землї не важило ся йти. Так козаки, не доходячи того сїльця, стали під валами без води і без пашї. Татари більше не наступали. Шагін-ґерай радив зайти за Перекоп, сподіваючи ся, що орда почала б до нього збірати

ся, а душманам його прийшла б біда. Але козаки на се не пристали, і о третій годині в ночи рушили до Перекопу, щоб іти на Запороже.

„Помітивши се ті царі вислали частину свого війська зачіпати табор козацький, а самі тим часом збирали більші сили. Козаки давали відправу, побиваючи тих, що натискали на табор; але й з тої сторони яничари, підсуваючи ся близько під табор і підвозячи близько армату, робили їм шкоду. Така забава трівала миль з чотири від Перекопу, аж до Каланчака. Туди орда має звичай загоняти свої стада з Криму на пашу, задля солодкої води — є її там потроху в озерах. Тут козацьке військо трохи потїшило змучених коней і самих себе, спрагнених і жадних води. Коло сходу сонця наспів на се місце Кантемір, добре приготувавши ся, з Джанібек-ґераєм ханом і Девлєт-ґераєм калґою, з 10 тисячами орди, з яничарами і гарматами, і на рівнім степу з усїх сторін вдарили з великою силою раз, другий і третїй, без перестанку, не даючи поправити ся. Але Бог поміг — козаки, спішивши ся всї з коней, припускали орду близько і давали добрий відпір — влучали так добре, що густо засїяли тамошнє місце неприятельським трупом, і мурз значних немало в тім полягло. Розжалений тим і роздражнений ще більше Кантемір звелїв своїм яничарам спішити ся з коней, і сам ведучи їх полки, ще з заду ‚комонником‘ підганяв. Але козаки остигнувши з першого разу ще краще і відважнійше били ся з ними, побили силу яничарів і Татарів, і нарештї Кантемір таки мусїв зі стидом і жалем відступити. Тільки вже з гармат і ‚яничарок‘ стріляючи здалека, провожали козаків до самих Качкирів, миль з десять від Перекопу, а звідти вже не наступаючи більше, повернули назад. Козаки притягнувши на Дніпро, під Аслан-город, на Тавань, там день спочивали з тої працї і здобутими кіньми дїлили ся. Шагін-ґерай, свого неприятеля всякими способами нищачи, послав ще з під Аслан-города двадцять своїх Татар під Перекоп, і вони півтретя ста ‚румаків‘ воєнних і 16 Татар з собою привели. А військо козацьке з Шагін-ґераєм притягнули на Запороже, до тої ж переправи Камінного Затону.

„Коли вже переправляли ся на своє становище, зване Вовча Вітка, прийшов посол до Магомет-ґерая і Шагін-ґерая калґи від Великих Ногаїв, що кочують за Огоном, а панує над ними сестрінець їх султан. Переказали до царів таке: ‚Ваш сестрінець, а наш султан і вся орда Ногайська, довідавши ся, що вас прогнано з царства вашого, і ви удали ся до війська Запорозького, — прислали

мене вас оповістити, що наш султан і вся орда хоче з вами тримати ся: спільно з вами против того ворога бути' — бо та ногайська орда з кримською все живе в великій ворожнечі. Хан, міркуючи, що се може бути йому в великій прислузї, і хотячи їх з свого боку заохотити до себе, за згодою козаків пішов до Ногаїв, аби ту ногайську орду привести на весну й за поміччю Божою ужити для походу в Крим. А Шагін-ґерай зістав ся на Запорожу між козаками, і не хотячи дати спокою неприятелеви, шарпав їх неустанними підїздами, уживаючи до того своїх Татарів і козаків охочих, так що вони не могли на ту сторону анї вихилити ся з стадами і худобою своєю, а иньших, таких раннїх випасів окрім сих вони в Криму не мають і не можуть мати"[1]).

Так прикро скінчила ся експедиція.

II

Напруження і конфлїкт 1630 р.

Роздвоєннє між козаччиною. Конфлїкт нереєстрового війська з реєстровим. Релїґійна аґітація. Справа релїґійного компромісу в 1628—9 р. Афера Смотрицького і собори 1529 р. Похід Тараса на волость. Переяславська кампанїя і згода з козаччиною. Походи на море і непокірність козацька в 1630—1 р. Гетьман Кулага. Вигладженнє напруження.

Другий похід в Крим 1628 р. не вдав ся, хоч мав багато шансів на успіх. Їх подірвала незгода серед козаччини, жадність добичи, брак дісціплїни, брак сильної і зручної руки провідника. Характеристичні деталї, переховані щасливим припадком в реляції сучасника, наведені мною в цілости задля богатих побутових подробиць, — сї неустанні хитання, сї неустанні ради, які нараджували ся над тим, що нї в якій воєнній акції не може бути предметом загальної ради, і криком товпи провалювали найрозумнїйші арґументи, показували виразно, як новий гетьман не дорівнював своєму завданню, і наскільки був низший від свого попередника. Він не тільки не вмів зєднати в одно тїло всю козаччину, потягнути її в цілости за собою, дав їй можність розбивати ся на части, так що за ним пішла тільки незначна частина козацьких контінґентів, — але і над сею „охочею" частиною не

[1]) Реляція при статї Ґолембіовского l. c. Коротке оповіданнє про сей похід в листах Шагіна до Хмелецкого Ukrainne sprawy c. 67 і 69.

вмів запанувати і раз у раз мусів бачити і зносити прояви несубордінації. І тому неудача походу була не тільки тяжким ударом для його першого ініціатора Шагін-Ґерая, але і для Чорного. Для всіх стало ясним, що Чорний до булави не доріс. І одним з перших наслїдків походу було те, що по повороті на Запороже Чорного скинено: гетьманом вибрано Івана Михайловича Сулиму, героя нещасливого пізнїйшого повстання. З кінця грудня маємо припадком його лист, адресований до того ж „приятеля“ козацького Криштофа Радивила з нагоди депутації, яку сей новий гетьман з військом козацьким висилали до короля на сойм, скликаний на лютий 1629 р. [1]).

Наші відомости про життє козаччини з кінцем другого кримського походу на цілих півтора року — як раз на такий горячий, повний внутрішньої боротьби час, стають незвичайно бідні, так що уривковими звістками і фактами та пізнїйшими, ретроспективними, не всюди докладними переглядами приходить ся орієнтувати ся в загальнім розвою його.

Факт, що козаччина по виборі нового гетьмана звернула ся до правительства з посольством, між иньшим для порозуміння в справі Шагін-Ґерая (сю одну лише справу знаємо з листа до Радивила), показує, що самовільне скиненнє „поданого королем“ старшого і вибір нового, всупереч куруківській комісії, само по собі, по мисли козаччини, ще не мали бути casus belli з правительством і вона хотїла далї вести в згоді з ним кримську справу, що найбільше займала козаччину в даний момент. Але ся самовільна переміна була новим симптомом розвою козацького своєвільства, придавленого перед тим натиском правительства і опортунїстично настроєних елементів козаччини. В пізнїйшім ретроспективнім огляді польсько-українського конфлїкту сей самовільний вибір старшого грає навіть дуже важну ролю, але автор сього огляду, гетьман Конєцпольский ловив самі зверхні факти козацької своєволї, не заглубляючи ся в їх підклад. Він не здавав собі справи з того, як елєментарно-неминучою була нова колїзія козаччини з правительством по куруківській комісії, як не трівкий був сей порядок, що позбавляв прав десятки тисяч козаччини, цїлу воєнну силу України, не маючи фактичної сили розброїти її, відібрати їй претенсії до тих прав і привілєїв, а навіть не можучи противставити їй рівносильну свою воєнну силу.

Коли пройшло перше пригнобленнє від нещасливої куруків-

[1]) Археографическій сборникъ VII ч. 60.

ської кампанії, коли зведене було з України значнійше коронне військо, а з другого боку вияснило ся, що ніякі подвиги льояльности, ніякі заслуги перед державою не зрушать правительства з неможливої букви куруківської ординації, конфлікт став неминучим. Статочна козаччина могла тільки до часу противстояти напорови опозиційних елементів, безправної козаччини. Дорошенко з своїми здібностями вожда і політика міг би тільки дещо відтягнути конфлікт. Але вже й під його рукою козаччина почала розлазити ся (весняний похід на море 1628 р.). Правительство ж своєю короткозорою відпорністю на всякі козацькі жадання і представлення діскредитувало льояльну політику і льояльну партію, показуючи ясно всім, що льояльною дорогою, вислугованнєм перед правительством, не можна вибристи з того неможливого становища, в яке ставила козаччину остання ординація.

Навблаганно відмовляючи в підвисшенню платні, збільшенню реєстру, в таких навіть справах як забезпеченнє родин побитих або скалічених в державній службі козаків і т. д., правительство немилосердно підрізувало становище тих, що могли бути справді щирими охоронцями спокою. Неустанні колатання в правительственні двері давали йому зрозуміти міру потрібности яких небудь уступок, — але воно сього не розуміло. За те власними руками уневажняло иньші принціпи уставленого ладу. Не згоджуючи ся на леґальне побільшеннє реєстру творило знову кадри пів-офіціальної козаччини, вербуючи виписчиків на шведську війну; пізнійше позволило також для кримського походу брати охочих з-по за реєстру. Стільки раз картавши козаччину за розриваннє договорів з Туреччиною самовільними козацькими походами, воно само тепер потиху заохочувало козаччину до такої роботи на кримськім ґрунті. Гостро заборонивши козаччині вести яку небудь самостійну заграничну політику, тепер, коли сподівало ся для себе з сього користи, крізь пальці дивило ся на зносини козаків з кримськими претендентами і їх союзниками (хоч само за союз з Шагін-Ґераєм картало їх в 1625 р.). І розумієть ся, ся двоєдушна, єзуїтська політика, яку вело правительство, не могла не робити свого впливу на відносини до нього козачини. Не могли лишати ся без значіння й такі факти, що правительство, вимагаючи від козаччини послуху, перед сусідніми державами, перед турецьким правительством вимовляло ся всякої власти над козаччиною і неручало козацькому війську вести про чуже око сепаратну політику, щоб в потребі все спихнути на нього.

Правительство польське несвідомо робило все, щоб розхитати

наново придавлену ним динамічну енерґію козаччини. Але козацтво поки що не спішило з конфліктом. Йому навіть подобала ся отся ситуація, де правительство крізь шпари дивило ся на козацьку шарпанину по турецьких і татарських краях і було тихим союзником його в кримській афері, що так збогатила козацьке військо здобичею в останнім поході і обіцяла такі ж приємности на далї.

Невтомний Шагін-ґерай, потішений союзом з Великоногайською ордою, слїдом почав плянувати новий похід на Крим, зараз ранньою весною. Повернувши ся на Запороже, де козаків чекав весь час післанець Хмелецкого, Лущиньский, щоб донести про результат походу, Шагін-ґерай зараз передав через нього лист до Хмелецкого. Разом з коротким повідомленнєм про невдалий кінець сього походу, розвинув він там плян нового, а кілька день пізнїйше в тім же дусї вислав таке ж писаннє до короля, з послами своїми і з послом ногайським — для лїпшого враження[1]). Повідомляв про сей свій союз з Ногаями, що обіцяли йти з ним на весну на Крим, і просив вплинути на військо козацьке, „аби про мене мали ласкаве стараннє". Похід хотів урядити як найранїйше, „скоро за льодом", поки ще не зможе прибути поміч з Царгороду — „бо аж в маю ґалєри з Константинополя виходять", а в самім Криму його „душмани" не мають великої сили — Ногайців Кантемірових, головної опори нового хана, „ледво кілька тисяч збереть ся".

Місяць пізнїйше поїхали козацькі посли на сойм: Захарій Остелецький, Григорій Малькевич і Кузьма Капуста, щоб порозуміти ся з правительством в тій Шагін-ґераєвій справі. Про сї переговори близших звісток не маємо, але можемо догадати ся, що відправа сим разом була далеко холоднїйша.

Правительство простигло до Шагін-ґераєвої афери. Реальних користей з неї не приходило, а відносини з Туреччиною псували ся, спокою з Кримом не було, козаччина ставала своєвільнїйшою, і се все супроти нещасливого ходу війни на шведськім театрі змушувало до можливої здержливости на полуднї.

До Царгороду вислано посла — затирати слїди польської нельояльности[2]).

Самою козацькою справою сойм не займав ся[3]). Самовільної

[1]) Ukrainne sprawy с. 67 і 69; листи Шагіна, з 20/XI до Хмелецкого і з 29/XI до короля.

[2]) Ukr. sprawy (дата розвязана хибно, лист належить до лїта 1629 р.).

[3]) Жукович навіть думає, судячи з мовчань тих реляцій з сойму, які він

зміни гетьмана правительство не хотїло прийняти до відомости. Нового старшого воно не признало: в його очах, очевидно, законним старшим мав бути далї Чорний. Але Запороже, іґноруючи зміну в становищу правительства, повело свої пляни далї на власну руку, не оглядаючи ся на нього, і аґітувало на Українї.

Маси своєвільного козацтва збігали ся на Запороже на весну, „Зібрало ся козаків на Запорожу трохи не стільки, як було війська під Хотином, або й більше", доносив в маю 1629 р. Хмелецкий королеви[1]). Коли й не 40 тис., як було в хотинській війнї, то в кождім разї богато.

Ранньою весною вийшли козаки на море[2]). Се мала бути діверсія, щоб задержати турецьку фльоту від походу на Крим, — так казали, по словам Турків, козаки захоплені Турками: що се їх кілька тисяч „післано з польської землї Шагін-ґераєви в поміч". Подробиць особливих не маємо; султан в докірливім листї до короля згадує тільки, що люде з-над Чорного моря, „як по сторонї румелїйській (европейській) так і по асирійській (малоазійській) приходили до Царгороду з жалями, що козаки з немалим числом човнів прийшли на море і починили великі шкоди, містечка, осади, села грабували й руйнували", і диван наказав фльотї йти для охорони берегів під Очаків і Кафу[3]).

Може бути, що сей похід на море був причиною вислання на Запороже правительственного аґента. щоб запобігти дальшим таким походам. Аґент сей висланий правдоподібно Хмелецким, прибув на Запороже перед самим кримським походом і заховав нам в своїй реляції кілька деталїв (на жаль тільки другорядних). Він привіз дарунки Шагін-ґераєви з братом, старшому козацькому і війську. Сї дарунки були передані козакам в радї, скликаній 8 (18) мая, „скоро тільки військо почало стягати ся". „На сїй радї старший війська Запорозького віддавав булаву, але його наново обрано старшим в сей похід; в тій же радї засуджено на смерть Дебриша і Третяка, і стято в радї чернецькій. Другу раду мали

мав. — що козацького посольства на соймі зовсїм не було (V с. 179—180); але се мало ймовірно супроти вище поданих звісток. Здогадуєть ся ще він, що на соймі знов піднята була справа посилки козаків на шведський театр війни, але наведена ним звістка (с. 178) не стоїть в безпосереднїм звязку з соймом.

[1]) Ukrainne sprawy с. 86.

[2]) Вже в маю (18 V с. с.) мали в Польщі звістки з Царгорода, що козаків 800 (sic) було на морю — Жерела VIII, ч. 210.

[3]) Лист султана з червня 1629 р. — Ukrainne sprawy с. 72—3, і такий же лист каймакама с. 76—7.

в неділю, на тій раді був і Шагін-ґерай, — потвердив свою присягу, — Маґмет-ґерай хан присягав перед Шагін-ґераєм і мурзами, але Шагін-ґерай приніс його клейноти в раду і сам з мурзами присяг в ній. В тій же раді присягали три мурзи Малих (sic) Ногаїв — на віру свою присягали всї з Шагін-ґераєм, обіцюючв поки живі будуть, згоди дотримати і на кождий королївський наказ не тільки своїми людьми, але й самі особисто ставити ся — а сподївали ся, що теж і вони, якби не могли утримати ся перед своїм неприятелем, знайдуть поміч у й. королїв. милости і війська Запорозького. На тій же раді Шагін-ґерай обіцяв платню війську Запорозькому: як пішому так і конному на місяць 10 червоних і коня; допоминали ся ще по кафтану і по штуцї „шати' (сукна), але того їм не обіцяв. А як би щастє і сим разом не мало послужити, мають (брати Ґераї) вернути ся з військом на Запороже. Військо з Запорожа рушило 22/V (н. с.) в похід на Аслан-город, на перевіз, а Шагін-ґерай з братом позістали ся, бо їх байрам зайшов — не хотїли рушити, аж побачать новий місяць".

„21/V була рада по тім боцї Аслан-города; на тій радї вибрано полковників. Військо ще й сьогодни приходило на перевіз, так що не знати було, скільки його має бути. І сьогодня раду мали, 22/V, — радили ся, кудою іти. Старший хотїв на Кочкари, для води, але в дорозї військо підняло крик, щоб іти як найпростїйше на Каланчак.

„Саме перед радою прийшла відомість з куренїв до старшого, що те військо, яке прийшло на куренї по нас — а єсть зо три тисячі, — хоче на море йти. Але зараз старший післав лист до них, аби походу занехали, а тих бунтівників видали і зараз їх смертю покарали — Бутка і Ємця Гриценка". (На великий жаль автор реляції не сказав нам, хто був сей льояльний старший, можна б подумати, що то Чорний виплив на якийсь час знову на старшинство, але Конєцпольский в своїм пізнїйшім експозе представляє сей похід дїлом виписчиків).

Додаткова приписка до реляції каже, що 29 н. с. військо рушило до Криму, щоб на ніч доспіти до Каланчака. Аґент посилає разом з тими вістями закінчений реєстр конного і пішого козачого війська, „для плати по полкам" [1]).

Дальше оповідає реляція білоцерківського підстарости писана по свіжим вістям з Запорожа [2]). 19 (29) мая військо пішло просто

[1]) Ркп. бібл. Замойского 1807: Kopia listu z Zaporoza od p. Szemberka, 29/V 1629. [2]) Жерела VIII ч. 211.

перед Перекоп: там в трох милях від Перекопу, „у стражних могил“ стріло їх сильне військо кримське. Війська козацького було 23 тисячі, але була між ними незгода, „вибрали двох гетьманів, обох нездалих: оден Тарас, а другий Чернята (sic)“. Військо поділене було на десять полків і стало перед табором. Дванадцять сот Шагін-ґераєвих Татарів, і між ними богато найлїпших козаків, виїхали на герць. Кримцї витримали натиск, відвабили козацьке військо від табору, а потім з великим розмахом скочили на них з шаблями і погнали козаків до табору. Аж як з табору піхота підняла стрільбу, бючи в суміш і своїх і ворогів, спинили ся козаки й поправили ся, й Кримцї більше не натискали, бо вже й звечеріло. Згинуло в сій битві козаків тисяча чоловіка. Але по сій битві Кримцї не додержали позиції і козаки поступили під Перекоп близше — стали на тім місцї, де перед тим стояли Кримцї, і тут знову військо справили. Кримцї трома полками стали, в центрі калґа — але він не дуже наступав. Кантемір збоку підсунувсь зблизька з сильною арматою, замішав військо козацьке густою стрільбою і потім ударивши з великою силою, потоптавши козаків, вскочив в розірваний табор їх. Козаки по сїм почали уступати ся, і так чотири днї оборонною рукою відступали, ратуючи останок табору аж до самого Днїпра, — аж там Кримцї назад повернули. Другого дня ходили ще табором по одну гармату, що кинули відступаючи. Хана з великого гніву свого зарубали. Шагін-ґерай з кількома стами Татарів утік, не знаю куди. З сотню Шагін-ґераєвих Татарів зістало ся було з козаками: пустили їх, виправдуючи ся, що не з умислу хана забили, і обіцяли з Шагін-ґераєм ще й другий і третїй раз пробувати щастя, як би до них вернув ся. Доперва тепер за Порогами рахують, скільки їм війська не дістає: кажуть, що їх пять тисяч згинуло, і од безводя богато померло“.

Безводє се богато заважило на нещасливий кінець походу: взятий в осени в неволю Поляк-ренеґат казав, що як би козаки дістали ся до води, то зараз би орда піддала ся; а до води було їм ще тільки чверть милї, та й не дотягли[1]).

В татарсько-турецьких звістках знов головна вага кладеть ся на зраду, чи опамятаннє Шагін-ґераєвих Татарів, що мовляв рішили справу на користь Джанїбека. По словам Джанїбека Шагін і козаки пройшли за Перекоп і погромили місто Карасу; Джанїбек

[1]) Дод. до статї Ґолембіовского с. 27.

зібрав на них що було живо, тільки жінки зістали ся дома[1]). Але з Шагіном було сорок тисяч (!) козакіз під проводом славного і хороброго гетьмана, і не можна було їх побороти, каже турецький історик. „В рішучій битві сила Татарів дістала мученичі вінцї, і побіда вже хилила ся на сторону капостників (козаків), тільки вечірня пітьма перервала нещасливу битву. В ночи зібрані на раду мурзи одноголосно рішили, що козаки сильнїйші від них і числом і зручністю в стрільбі; треба попробувати ударити на них сильно, з відчаю, з усїх сторін і попробувати рішити війну. Зрана Татари ударили сильно, але битва важила ся довго. Нарештї в останнїй хвилї Татари, що били ся по стороні Шагіна, опамятали ся, що сприсягши ся з невірними на кров мусульманську, вони позбавляють себе спасення і будуть засуджені на вічні пекольні муки; вони покинули поле битви, полишивши невірних їх долї, і тодї вже битва не довго важила ся“ — Джанібек здобув побіду, Магомет-ґерая знайдено мертвого на полї; гетьмана козацького теж, — голову йому відрубали Татари, і беґлербеґ Кафи казав її прибити на мурах для остороги невірних[2]).

Ся зрада Шагін-ґераєвих Татарів поясняє нам згаданий факт, що козаки вбили в розяренню Магомет-ґерая (турецькі джерела сього не знають), а Шагін-ґерай, не вертаючи ся на Запороже, по сій пригодї, драпнув аж до Персії. З инших подробиць головна відміна та, що в татарських звістках козаки проходять за Перекоп і бють ся в Криму, тим часом як в реляції білоцерківського підстарости бють ся вони не доходячи Перекопа; джерела кримські в сїм разі варті більшої уваги. Натомість очевидно перебільшена у них цифра козацького війська. Наскільки вірна їх звістка про смерть козацького гетьмана, трудно сказати супроти мовчання білоцерківської реляції. І Тарас і Чорний, мабуть названий в сїй реляції Чернятою, не згинули в кождім разї, хиба якийсь иньший ватажок. На Запороже козаки, по реляції судячи, мусїли вернути ся в останнїх днях мая с. с.

Нещасливий кінець третього кримського походу, вчиненого козаччиною не-реєстровою, і то з таким значним розмахом енерґії, був причиною нових змін на гетьманстві. Тарас Федорович, що

[1]) Вельяминовъ-Зерновъ Матеріялы для исторіи Крымскаго ханства №. 13, 21, у Смірнова ор. с. с. 497, також листи султана й каймакама в Ukr. spr. с. 73 і 76 (тут перебільшені поголоски, що козаки навіть з д о б у л и Перекоп і инші замки й тримають їх, і що день їх прибуває).

[2]) Collectanea I с. 187—8.

проводив в поході, мусів відпокутувати нещасливий кінець походу. Гетьманом запорожським зараз по поході бачимо Левка Івановича (маємо його лист до митрополита з 25/IV. 1629, підписав ся на нім: Леонъ Ивановичъ зо всимъ войскомъ Запорозскимъ є. кор. мил.)[1]), і він зіставав ся на Запорожу гетьманом, мабуть без перерви, до кінця року (маємо його лист до Чорного з 1/XІ1, де він підписаний: „Левон Іванович гетьман з військом його кор. м. Запор.) [2]). Грицько Савич Чорний тим часом, в ролї так би сказати казьонного готьмана, з реєстровиками, чи властиво більшою частиною їх (бо частина зістала ся на Запорожу) являєть ся „на волости", повнячи сторожеву службу разом з старим Хмелецким. Коли саме, і в яких обставинах наступило се розділеннє козацтва льояльного від своєвільного, на жаль досї не знаємо. Під час осіннього погрому Татар бачимо Чорного при Хмелецкім, тим часом як своєвільна козаччина зіставала ся на Запорожу.

Татарські напади взагалї стали останнїми часами дуже часті. Весною приходила 4000-на орда під проводом одного мурзи, що давши білогородському баші хабара, як оповідали, назбирав собі охочих і пішов Чорним шляхом на Уманьщину, але Хмелецкий сполошив його і змусив забрати ся. Гонили за ними, але Татари, покидавши все, навіть сїдла і зброю, позабивавши слабійшу худобу і невільників, утїкли таки: помітивши се, що вже Татарина як вітра в полї ловити, військо „за ласкою божою і щастем королївським нікого не стративши" повернуло ся назад[3]).

Після невдалого походу на Крим сподївали ся чогось більшого, і справдї в серпнї калґа Девлет-ґерай з великою ордою посунув на Західню Україну. Щоб обминути пограничне військо, що знов уважно слїдило за ним, він плутав стежку, збиваючи ся то на Чорний то на Кучманський шлях, потім повернув на Волощину, несподївано відти впав в західнє Поділє і розпустив від разу від Днїстра загони, визначивши збірним пунктом Золочів. Він не підозрівав, що Хмелецкий з Грицьком Чорним увесь час дуже пильно, крок за кроком слїдили його рухи, і тепер готовили ся одним ударом знищити його кіш. Та їм перешкодив в тім воєвода руський Любомірский, що в ролї високого сенатора схотїв давати накази, велїв чекати свого приходу, і поки поспів з своїм тяжшим військом, калґа помітивши небезпечність, почав тїкати назад, лишивши на волю божу свої загони. Хмелецкий з козаками

---

[1]) П. Могила, І дод. 65. [2]) Ркп. бібл. Замойских 1807.
[3]) Ukrainne sprawy c. 84.

дуже жалували, що так з рук мусїли упустити головного пакостника, завдяки амбітному маґнатови; їм зістало ся тільки зайняти ся розбиваннєм поодиноких загонів, що й зробили вони з великим успіхом, відбиваючи здобич і побиваючи Татар. Головний такий загон, з 7 тисяч Татар, під проводом Кантемірового сина, застукано і знищено під Бурштином, з великим ефектом: мало хто з тих Татар утїк, богато попало в неволю, між ними Іслам-султан, пізнїйший хан, гіркий союзник Хмельницького. Відбито більше 10 тисяч своїх вязнів, між ними богато шляхецького жіноцтва[1]).

Се був останнїй тріумф Хмелєцкого, нагороженого за те — але вже кілька тижнів лише перед смертю, нечувано високою для такого сїрого неаристократичного пограничника честю — гідністю київського воєводи. В своїй реляції він чимало уділяє діяльности козаків з Григориєм Савичом, як він його називає. З особливою увагою записує подвиг якогось анонїмного козацького героя, що дав війську ту голосну побіду під Бурштином: Козак, шукаючи поживи, заблукав в сусїдство татарського табору і там його зловили: почали його питати про військо, чи нема його де близько, але він не признав ся нї на допитах, нї потім коли його взяли на муки — все казав, що нїчого не чув про нїяке військо. Заспокоєні тим Татари лишили ся собі безпечно, і се дало можність слїдом розбити той загон і увільнити таку масу невільника[2])

Відносини між козаччиною реєстровою і не реєстровою в сїм часї ще не загострили ся так як пізнїйше. Може бути, що вже з сього часу розпочала ся паперова полєміка між гетьманом запорожським і казьонним — „непристойні листи, сурові унїверсали“, де Запорожцї заявляли Чорному, що не признають його за старшого, бо правдивий гетьман має бути не „поданий їм королем, а вибраний військом при арматї й иньших клейнотах“ [3]). Але судячи по уривку з сеї кореспонденції, яку маємо з падолиста і початків грудня сього року, уже перед загостреннєм відносин“ [4]), а яка ще

[1]) Реляції Любомірского і Хмелєцкого в Ukr. sprawy с. 87—99, анонїмна в Starożytności pol. Ґрабовского I с. 240, Пйотрковского в ркп. Публ. бібл. Автографи 221 Nr. 104 (тут теж на Любомірского).

[2]) С. 97. В паралєлю тому в своїй реляції про весняний наїзд оповідає Хмелєцкий про якогось розяву з польського війська, що заснувши смачно в траві, зіставлений був там військом, потім шукаючи за ним, трапив на татарський шлях і заблукавши між Татар по дурному почав їх питати, де рота його: Татари з його слів довідавши ся, що військо недалеко, сполошили ся й утїкли війську з-під носа (с. 85).

[3]) Експозе Конецпольского на соймі 1631 р. — випимок низше, с. 71.

[4]) Див. низше, с. 67.

навіть в тім часї не прибирає скільки небудь гострих форм, — в осени 1629 р. вона тим меньше могла доходити до якихось крайностей, і Чорний міг справдї „скромно і терпіливо зносити те все“, як згадує потім Конєцпольский. А Хмєлєцкий в ролї польського „реґіментаря“ на Українї — начальника коронного війська і посередника в зносинах правительства з козаччиною, без сумнїву також своїм впливом лагодив се напруженнє: ми бачили давнїйше докази його добрих і вирозумілих відносин до козаччини, і певно й тепер польське військо під його рукою не так наприкряло ся людности.

Все се змінило ся на гірше з кінцем 1629 р., з закінченнєм шведської війни — трактатом 26/XI н. с., що уставив перемирє на 6 лїт (до р. 1635).

На Україну посунули з сеї війни козаки-виписчики, розумієть ся незаплачені, повні претенсій до держави й правительства за свою службу, а ними засуджені на поворот до безправного становища панського підданого. Вони значно збільшили скількість запального матеріалу й загострили відносини на Українї.

За ними на Україну ж посунуло незаплачене військо коронне, якому гетьман Конєцпольский визначив лежі в східній Українї переважно. Він толкував, що зробив се, „аби мати більше спромоги для служби королївської, і тому також що се край цїлїйший, богатший, де незаплачений жовнїр міг жити вигіднїйше, не дуже наприкряючи ся обивателам держави“[1]. Але злї язики поясняли, що зроблено се для того, аби не допустити до жовнїрського повстання — розкидано їх умисно на далеких просторах[2]). Розкватированнє жовнїра, та ще такого лючого, незаплаченого, козаччина по старій традиції[3]) вважала певного рода провокацією, і потім сей факт рахував ся одною з офіціальних причин повстання. Конєцпольский, оправдуючи ся на соймі, толкував ся, що розкладаючи своє військо в Київськім воєводстві, „де військо Запорозьке має свої оселї, я горячо остерігав, суворими унїверсалами, аби в їх домах і маєтках не чинено їм нїякого безправя і до нїякої ворожнечі не давано їм найменьшого приводу“[4]). І запевняв, що сї накази були сповнені, і „в домах козаків реєстрових нїде нї оден жовнїр не став, і не чув я, аби котрому з них хоч яка небудь кривда стала ся“. Але сам при тім додає, що „инакше го-

¹) Експозе соймове як низше, нотка 4.
²) Pamietniki do panow. Zygmunta III т. I с. 154. ³) Див. т. VII с. 319—26.
⁴) Експозе на соймі 1631 р. — Ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV Nr. 241.

ворено про се“, а вже зовсім за скобками лишає, що діяло ся в домах не реєстрових. Тут відкривав ся повний простір нічим не обмеженому своєвільству, здирству і напастям лютого жовнірства, всьому тому, що місцевий український літописець характеризує в коротких, але важких словах: „зброднѣ и крывды незносны чинили, людей безъ даня причини забиваючи“[1]), й ілюструє своїми оповіданнями про одиночні й масові убийства від жовнїрів, про які буду говорити нивше.

Уже сї дві обставини незмірно напружили ситуацію на Україні, а тим часом в ролї головного актора замість вирозумілого і обережного Хмєлєцкого, що на козака привик дивити ся скорше як на товариша зброї, виступив разом з сим бутний маґнат гетьман Конєцпольский, для котрого козак був пред усїм бунтівник і ворохобник. Гордий куруківською ординацією як ділом рук своїх, він був готовий доходити кождого відступлення від неї і за кождий непослух робити рахунок „шаблями на карках козацьких“, кождий прояв своєвільства „кровю хлопською гасити“, так що навіть король — на що вже неприхильний козаччині, сам вважав потрібним гамовати сей марсовий дух гетьманський![2]).

Грицько Чорний, маючи коло себе такого протектора, — а може й сповняючи волю свого зверхника, починає зміняти свою „скромну і здержливу“ тактику супроти нереєстрової козаччини. В падолистї вислав він наказ на Запороже, аби тутешнє військо вийшло на волость і прилучило ся до реєстрового війська, для послуг воєнних. При тім докоряв Запорожцям, що вони його попереднїх післанців зневажили і побили. Разом з ним писав на Запороже також хтось з польських достойнилів, мабуть Хмєлєцкий, наказуючи Запорожцям, щоб вони не противили ся волї королівській і свому законному старшому були послушні. На се маємо відповідь гетьмана Левка Івановича „з Січи у Чортомлика“, з дня 1/XII тому не названому достойникови (мб. Хмєлєцкому) і Гр. Чорному[3]). Сю другу наведу в перекладі, доповняючи з контексту видерті місця ориґіналу:

„Пану Григорію Савичу Чорному, на волости старшому, і всьому товариству що там пробуває доброго здоровзя і щасливого поводження від Господа Бога заживати бажаємо.

Писаннє ваших милостей до нас, через післанців наших На-

[1]) Львівська лїтоп. l. c.

[2]) Ркп. Публ. бібл. Разн. F. IV. Nr. 104 л. 116. 121 об.

[3]) Рукоп. бібл. Замойских 1807.

ливайка і (видерте імя), дійшло до нас. Пишете в нім, що прийшли сьте до дому, перемігши неприятеля хреста святого, що на нарід християнський розявив був пасть свою. За те, що неприятель дістав таку халепу, а вас Господь Бог в добрім здоровлю до дому повернув, нехай буде славна його свята сила. Ми як брати, всього доброго зичливі, і товариші в. милостей, молимо ся, аби Господь Бог дав, щоб і завсїди добра слава про військо наше славила ся, а неприятель ніякої потїхи не мав. А також і вам дякуємо, що на помноження слави своєї на ту послугу королївську пішли охоче. Але в тім маємо жаль на вас, що послухали ви непотрібно і безпідставно, коли нас перед вами Їурский і Довгань обмовили, нїби ми їх всїм військом мали бити і вязненнєм мучити, — а того не було. Ваші милости знаєте самі, що в війську всїляких людей богато, і підпилих між ними; коли тим (післанцям) щось стало ся від кого, того не хвалено. Вільно вам з того собі думати, що ми якісь бунти починаємо против в. милостей; але ми тільки свідчимо ся Богом, що за нами нїчого недоброго нема і не буде. Не думаємо і на в. милостей нїчого, але з листів бачимо, що ви важите ся наказувати нам ставити ся до вас, хоч би й против нашої волї. Коли б ще до нас така воля ваша прийшла скорше, могли б ми ще її сповнити; але тепер на зиму урядивши ся, було нам дуже тяжко йти на волость. Тай не бачимо нїякої потреби, щоб ми виходили; як би був наказ його кор. милости на службу якусь, тоб і серед зими готові йти. Ваші милости знаєте самі, що ви самі запровадили армату на її звичайне місце, і гетьмана одного в війську зіставили; а тепер пишете до нас не як до голови, а як до кошових пишете що вам подобаєть ся. Не випадає нам до вас приходити, але ви йдіть по свою армату і по иньші скарби і тут вільно кождому говорити, що йому сподобаєть ся. З ласки божої родили ся ми тамже де й ваші милости; мила нам отчина і не дай Боже, аби ми мали противити ся королеви й. м., панови нашому, або з в. милостями спирати ся: хочемо поводити ся як з нероздїльною братиєю, щоб з того добра слава і пожиток був для нас усїх. А що там далї з в. милостями дїяти ся буде, дайте нам знати через тих післанців наших Романа Пащенка і Мацька Якубенка, котрим ми й устно прихильність нашу посвідчити поручили.

„Ще раз ласці вашій віддаємо себе. Дано за Порогами, в ріки Чартомлика 1 грудня 1629. Ваших милостей всього добра зичливе товариство — Левон Іванович гетьман з військом й. к. м. Запорозьким“.

Як бачимо, Запорозьке військо показує досить миролюбности супроти Чорного. Воно лишає йому бути „старшим на волости“, не має до нього претенсій, але не хоче, аби він над ними командував, і заявляє, що „голова“ у них на Запорожу, при арматї, і гетьман законний той, що там був вибраний, а Чорний пішов від них. Мають Запорожцї йому за зле теж, що він удає їх перед польськими властями за бунтівників: вони полишають Чорному вислужувати ся перед правительством, але не хочуть бути афішовані перед ним за бунтівників — не хочуть конфлікту з правительством.

В тім же дусї писали вони і до тої особи, що найскорше треба вважати за Хмєлєцкого (вони величають його iako oycza a własnie tego, od ktorego (w) wielu rzeczach dobrodzieistwo znawalismy). Звиняли ся, що тепер їм трудно іти, „на зиму уґрунтувавши ся“, і просили на них взагалї не наставати, з Запорожа не виводити, не ломити старих звичаїв — „аби ми і до кінця при вільностях наших зіставали ся і при тім як давнїйше було — що починало ся, то я Запорожа, і звідси на кождий наказ королївський виходило ся — нехай за ласкою вашою і тепер так буде“ — „аби (звиклі) місця не сиротїли і звичай наш давнїй і вільности не гинули, кровию здобуті предками нашими“. Чорного за старшого готові признати, коли в тій справі прийде привилей від короля „на звиклі місця“, — але досї вони його не бачили.

Не вважаючи на такий миролюбний тон, Чорний вважав таку відповідь за рішучий розрив. Відсилаючи її (Хмєлєцкому?), він умивав руки, вважаючи, що з тої відповіди „на нїщо добре не заносить ся“ і він безсильний в своїх щирих бажаннях обєднати козаччину для кращої служби держави[1]).

Він просив ради, як йому бути далї. І дістав раду таку, що при виплатї „жолду“ має бути переведена ревізія реєстру, і непослушні мають бути вичеркнені. Гроші для козаків, по словам Конєцпольского, були прислані ще лїтом 1629 р., але Чорний не побирав їх, може покладаючи на те, що реєстровцям, які позастрягали на Запорожу, кінець кінцем закортять ті гроші і вони прийдуть під його реґімент. Тепер, по приїздї Конєцпольского, рішено перевести ревізію реєстру при тій виплатї. З кінцем року була уряджена комісія для сеї ревізії, зложена з козацької старшини (реєстрового війська) і делєґатів польських. Маємо лист комісарів

[1]) Ibid., лист Гр. Чорного з 3/XII 1629.

Ан. Ранаховского і Миколи Киселя, що за неприїздом иньших займали ся у двох випискою; дня 11/I 1630 пишуть вони з Черкас про зачату вже виписку, про вписану вже частину війська, з котрої б можна вислати з біди тисячу козаків, що жадало правительство для оборони від Татар[1]).

Але історія ся потягла ся досить довго. Ще з дня 28/II с. с. маємо унїверсал. що видає „Григорей Савич Чорний гетман, полковницы, сотники, атаманы войска его кор. мвлости Запорожского подъчас конклюзій коммисии зѣхавши ся до Кіева" [2]) Кінець кінцем комісія ся мала вписати нових на місце померших, „а непотрібних і зайвих над уставлене число — вилучити". Між ними рішено було виписати з реєстру й тих, що пробували на Запорожу при своєвільнім війську, як непослушних. Таких нараховано несповна триста. Грицько Чорний оповістив їх про се, взиваючи, аби опамятали ся. прибули з Запорожа на волость з арматою й залишили своє своєвільство — в такім разї їм буде все пробачено. Та се послужило початком конфлїкту. Ось як описує се ретроспективно головний діяч дальшої траґедії Конєцпольский, в своїм експозе на соймі 1631 р., супроти обвинувачень в тім, що він своїм нетактом викликав бурю на Українї. Знаючи фактичний стан річей, читачі завважать деякі недокладности, але нам інтересне і офіціальне представленнє їх, і деякі фактичні дані, цінні при загальній бідности документального матеріалу для сього моменту.

„По комісії Куруківській, шість лїт тому щасливо закінченій, хоч і з великою працею та більшим розлитєм крови, — її постанови рік або два яко-тако держали ся в порядку. Потім, як звичайно у тих що не знають ні віри ні чести, коли мають до того добру нагоду, — почали [козаки] замітно виломлювати ся з тих постанов. Немалу до того нагоду дав їм відїзд мій на війну Пруську, за наказом королївським. Ще більшу — афера Шагін-Ґерая, до котрого пристали не тільки виписані з реєстру, але і цїла майже українська чернь, покасувавши постанови [комісії], бо на місце шести тисяч зробило ся козацького війська кількадесять тисяч. З того почали докучати обивателям українним, панам своїм. З того почали ся наново походи на море. З того нещаслива і безславна ота експедиція до Криму [3]), де так лихо поставили ся,

---

[1]) Ркп. бібл. Замойских. лист Ан. Ранаховского і Миколи Киселя до старости уланівського Олександра Пісочинського висланого Конєцпольским з ріжними порученнями на Україну.

[2]) Каманина Мат. по ист. коз. землевладѣнія (Чтенія київ. VIII) док. 4.

[3]) Третя, 1629 р.

а Махмет-ґерая, що був їм звірив ся, немилосердно вбили, і Шагін-ґераєви знищили всї надії на трон, так що мусів спасати ся утечею.

„В отих війнах поліг старший їх Дорошенко, поданий їм комісарами іменем королївським. Вибрали собі Тараса, нікчемного хлопа [1]) — за його нікчемністю військо Запорозьке прийшло до такої неслави і марного погрому — кільканадцять тисяч їх трупом Татари положили, а силу нагайками до Криму погнали [2]). Тарас лишив ся на Запорожу і відти неустанні чинив походи на море. Тут же, на волости ті [козаки] що зістали ся в послушности, памятаючи свою присягу, вибрали собі до волї королївської за старшого Грицька Чорного. Ваша кор. милость зволив їм потвердити його своїм привилеєм. Чуло його серце, що мало бути: не хотїв жадним чином взяти на себе той уряд, але воля королївська, а при тім прошення товариства, що варті стільки що й примус, змусили його прийняти. Зложив присягу згідно з постановою, і військо йому теж урочисто дало присягу. Хотїв неборак на тім урядї так справувати, щоб сповнити у всїм постанови [ординації] і присягу свою, та заслужити ласку королївську собі і всьому війську: непослушних карав, на море ходити бороняв, на торішню експедицію против Девлет-ґерая охоче з пан. воєводою київським [3]) ставив ся до п. воєводи руського [4]). Але ті добрі прикмети його приготовили йому погибіль. Бо ті, що на Запорожу, не приймали його за старшого, кажучи, що має бути не королем поданий, але військом вибраний при арматї і иньших клейнотах (як вони то звуть). Гострили зуби на нього, що він своїх [реєстрових] на Запороже не пускав. Багато неприязни теж приспорили його славні і щасливі услуги вашій кор. милости. Непристойні листи, суворі унїверсали виходили до нього з Запорожа — він, чоловік терпіливий [5]), все то скромно зносив. Навіть як звичайний жолд привезено від короля, не брали його [реєстрові] півроку, чекаючи, аби спамятали ся [нереєстрові]. Багато разів посилав до них [Чорний] — аби вийшли [з Запорожа]; заявляв, що не дбає про старшинство. Упертість і злість не слухала його, але трівала при своїх гадках. Потім як прийшло брати ті гроші, прийшло ся при тій нагоді вилучити непотрібних і зайвих понад усталене число. Небіжчик воєвода київський післав п. Ранаховского ротмістра і п. Кисїля жовнїра королївського, лю-

---

[1]) Конєцпольский знає тільки Тараса, іґноруючи всїх иньших, і гетьманство Чорного рахує аж по уступленню його з Запорожа на волость.

[2]) Пересолив гетьман, див. вище с. 62. [3]) Хмелєцким. [4]) Любомірского.

[5]) moderatus.

дей добрих і розсудних, аби з старшим війська Запорозького і з полковниками вилучили тих зайвих, а на місце померших вписали людей здатних до бою. Воно сповнили своє діло. Правда, своєвільні в злости своїй богато їм закидають, і з того й між людьми пішло таке переконаннє, що то була причина тої бурі. Я їх не беру в оборону, але хоч пильно розвідував ся, таки не знайшов правди [в тих обвинуваченнях]

„При тім виписї стало ся за згідним рішеннєм всього війська, що тих, які були на Запорожу — а їх не було і трох сот цілих, — виписано з реєстру яко непослушних. Не знаю, чи хто розважний може се зганити! Бож не поборюючи своєволї, трудно затримати порядок. Але їм була лишена можність пробачення, як би вони спамятали ся, і Гриць Чорний післав до них, аби вони з арматою вийшли з Запорожа, та на море не ходили, — обіцяв їм пробачити все. Вони — хоч то грубий нарід, ужили собі тої хитрости, що обіцяли бути послушними, приставити армату і всї клейноти, і зараз рушили. Рад був неборак — чоловік простий, що та невгода заспокоїть ся. Тріумфував, не знаючи, що на нього армата йде. Аж в ‚первосни' чата напала і заставши його, як він собі, нїчого не підозріваючи, спав безпечно, вхопила й підвезла до Тараса, що в кількох милях був відти. Які там кепкування чинили з нього (що справедливо могли-б образити маєстат короля і річипосполитої), які муки задавали — про те не хочу ширше говорити; досить того, що по ріжних муках сказали Татаринови, обрубавши йому руки, голову утяти. Перестрашила така немилосердність всїх добрих і послушних: без голови, без вожда опинили ся вони як непритомні: одні в лїси, другі в дикі степи тїкали, третї під крила війська королївського удавали ся, без котрого певно були б згинули, і звідти да мене, як уже сказав [1]), з часта присилали. Замір у того своєвільства був такий: зробивши ту роботу зараз на Запороже вернутись. Але як і менї самі ж оповідали, — і на письмі я те послав вашій кор. милости — наспіли до них

[1]) В попереднїй части свого експозе Конецпольский оповідає про сї перші вістники неспокою з України: Przed samymi swiętami wielkonocnimi przybiezeli do mnie barzo prętko kozacy zaporoscy, wierni w. k. m. poddani, daiąc znać, ze swowolni z Zaporoza zbiezawszy Hryca Czarnego za starszego od w. k. m. woisku Zaporoskiemu podanego porwali. Przybiezeli nazaiutrz drudzy, ze okrutnie zamordowali, — prosząc aby o nych iako wiernych y posłusznych w. k. m. zołnierzach radził, od swowolnych zdrowia ratował. Dali znać w tenze ras y zołnirze w. k. m. o tym okrucienstwie, o nastempowaniu tego swowolenstwa na stanowiska swoie, o informatią co w takim razie czynic prosząc.

листи від декотрих осіб, і духовних і світських грецької релітії, де оповіщали їх, що їх віру нищать, церкви забирають, і просили, аби за віру стали. Сї намови роздражнили чернь і всю Україну розрухали, так що ніхто з тамошньої шляхти [1]) не був безпечний в своїм домі. Зараз своєвільство повидавало універсали, що справа про віру йде, аби хто був колинебудь козаком і ним хоче бути, аби збирали ся: обіцяли їм всякі вільности давнї, а лїпше сказати — своєволю. За короткий час зібрало ся кількадесять тисяч війська. Зараз почали властно наказувати жовнїрам вашої кор. милости, щоб з своїх становищ уступали ся за Білу Церкву й видали їм тих, що памятаючи свою присягу, тиснули ся до війська вашої кор. милости" [2]).

З сього оповідання, при всїй його сторонничости, виступають ясно головні моменти, що зложили ся на конфлікт 1630 р. До партійної боротьби козацьких ґруп на ґрунтї останньої правительственної ординації, в яку вмішало ся правительство, взявши в свою оборону законопослушну партію, прилучилось загальне роздражненнє з причини розложення на козацькій території жовнїрських рот, і нарештї, — примішала ся ще релїґійна боротьба, що виникла на ґрунтї підозрілих закулїсових компромісових маневрів. В другій половинї 1628 р. вони почали виходити на яв, і в високій мірі затрівожили українську суспільність, коли протягом 1629 р. почали прибирати вповнї конкретні форми, до яких стали прикладати свої руки й ті, що досї вважали ся найвірнїйшими сторожами й оборонцями сеї релїґійної справи — репрезентанти відновленої православної єрархії.

Київський собор, порішений владиками на веснянім зїздї владиків в Городку [3]), рішено було обставити можливо поважно і святочно. Вибрано для нього день Успенія (1628), коли до Печерського монастиря, на його престольне свято, зїздила ся велика сила народу, „не толко духовныхъ, але и свѣтских персонъ", і з кінцем мая митрополит Йов розіслав свої грамоти з закликом на сей собор [4]). Потім, щоб дати й правительственну апробату для сього, на лїтнїм соймі переведено постанову, що в справі субсідії на дер-

---

[1]) Obywatelow.

[2]) Relatia woyny kozackiey w roku 1630 przes. i. m. p. Sianislawa Koniecpolskiegŏ woiewode sendomirskiego, hetmana polnego koronnego na seymie warszawskim 1631 — Ркп. Публ. бібл. Польск. F. IV Nr. 241 c. 682 і далї.

[3]) Див. вище с. 19. [4]) Вилен. археограф. сборн. II. 39.

жавні видатки (Шведської війни) духовенство руське не-уніатське має до будучого сойму порозуміти ся між собою прикладом духовних католицьких і уніатських, щоб понести пропорціональну участь в видатках держави[1]). Са небувала постанова, зовсім незвичайна (бо правительство взагалі тримало ся політики ігнорування церкви не-уніатської), не повторена в дальших поборових універсалах[2]), дає зрозуміти, що вона була вложена правительством в сї постанови з певним спеціальним заміром. Виходить, що правительство знало, для чого православним потрібно такої постанови, і для чого має зібрати ся православний собор під покровом сеї наради над своєю пайкою в поратованню фінансів річипосполитої. Очевидно, було воно відповідно освідомлене про угодову акцію серед православної єрархії, і щоб не розбуджувати трівожної уваги для такого ним сакціонованого собору, а заразом — таки дати йому свою санкцію на випадок якихось користних результатів, воно дало єрархам сей вихід і ті поспішили ухопити ся за нього, в пізнійшій історії собору зробивши поборову соймову постанову ніби то вихідним пунктом сього собору.

Смотрицький, як знаємо, мав виладити для сього собору трактат про ріжниці східньої і західньої церкви і записку, яка б поясняла потребу соборної наради, — щоб їх видрукувати і розпустити перед собором. Смотрицький і виладив великий трактат про упадок православної церкви, взявши за притоку свою подоріж на схід, а в додатку до нього долучив меньший трактат про релігійні ріжниці — те що пізнійше вийшло в світ по польськи під титулом Apologia peregrinatieyi do kraiow wschodnych M. Smotrzyskiego (чимала книжка, 204 ст. в мале кварто). На початках Петрівки, по його словам, книга ся була готова в українськім тексті й переписана; він післав її примірники Борецькому й Могилї до Київа, просячи спішно надрукувати на двох машинах, й випустити в світ, „щоб перед будучим собором міг кождий побачити, на що ми всїм народом хоруємо і як тої хороби маємо лїчити ся“[3]). При тім заявив, що коли-б в тім описї „хороби“ і поданих способах її лїчення здало ся щось зле, то він то бере на своє сумлїнне і на свою душу, і умиває руки на будуче, коли-б церква і сим равом не хотїла піти за його порадами. На сї листи дістав відповіди Борецького і Могили, що прочитавши рукопись, вони по

[1]) Volumina legum т. III с. 262.

[2]) Порівняти поборові універсали рр. 1626, 1627, 1629.

[3]) Протестація Смотриького с. 325.

дадуть Смотрицькому свої гадки про неї. Про друкованнє отже промовчало ся: очевидно, митрополит і Могила поглянувши в книгу, поміркували, що з тим нема чого спішити ся.

Дійсно Смотрицький взяв занадто високий і небезпечний тон в своїм трактаті. Його апольоґія являєть ся безжалісним актом обжаловання православної українсько-білорускої церкви, що мовляв зовсім відійшла від правої віри, пересякла єресями, позбавила спасення своїх вірних і т. д. По словам Смотрицького, він їздив на Схід умисно, щоб довідати ся, „чи нинішня віра наша та сама, як була у предків наших, чи ту саму віру пємо, яку пили предки наші, що фундували і будували церкву руську, — бо вони пили віру чисту, прозору, спасенну“. Могло се читачів здивувати, що православний богослов і єрарх аж тепер, на склоні життя, написавши стільки премудрости, надумав над сим застановити ся. На се Смотрицький валить їм признаннє, що не вважаючи на гідність епископа, а навіть архіепископа руської церкви, він поправді не знав, у що вірував, — ішов не за вірою Христовою, зі Сходу принесеною, а за помилками і єресями, і з голови до ніг був укритий проказою. Зарекомендувавши так приємно себе і не пояснивши, на скільки його прокажена віра поправила ся від подорожи на Схід, і взагалі що він там такого побачив і чому научив ся, новонавернений Савл починає розбивати єреси православної української церкви — виказує їх у Стефана Зизанія, Філалєта, Ортольоґа (автора Треноса, со значить самого себе), Клирика Острозького. Виказує сї єреси не з становища православної науки, а католицької: закидає Зизанієви напр., що він не приймає чистилища, Філалєтови — що він поборює прімат папи, Клирикови — що він ганить фльорентийський собор і т. д.

Се з становища, на якім хотів стояти Смотрицький, — православного богослова, який хоче поучити православних же, розумієть ся, була помилка непростима, і такою-ж непоправною тактичною помилкою був той вивід, який Смотрицький робив з того всього. Не потреба поради, перевірки православної науки, реформ, які-б могли бути предметом соборних нарад, ні, спосіб поправи — проста унія з католицькою церквою. Причина страшного упадку православної церкви у Смотрицького — се те, що вона, противлячи ся унії, прийнятій її єрархами, залізла в безвихідну полєміку з католицтвом, в безрадности своїй почала шукати дла сеї полєміки помочи у протестантів, напустила протестантських єресей до православної віри, так що зовсім відбила ся від правдивої східньої віри. Отже й вихід не в повороті до старого православя

(до котрого Смотрицький заховує мовляв повне довірє) — а в унії з римською церквою, не зараженою ніякою єресею. На грецьку церкву нема що оглядати ся, бо вона в повнім упадку (теза, яка в підозрілу позицію ставила здобутки подорожи Смотрицького). Найліпше може порадити руська церква й нарід руський, що належать до католицької держави — їм се перевести дуже легко, треба тільки до сього скликати собор за королївським дозволом і на нім вигладити ріжниці, які ділять церкву східню і західню, то значить по мисли всього попереднього — прийняти науку католицької церкви.

Було се фатальним поворотом на стару, безвихідну позицію берестейської унії, і немов відчуваючи, що його теольоґічна арґументація ледви чи промовить до сумління православних, — Смотрицький прилучає до сього арґументи ad hominem, виясняючи ті користи, які прийдуть з унії православним людям ріжного стану. Головну вагу кладе на інтереси шляхти, представляє нинїшнє положеннє православної шляхти і вабить її світлими перспективами звязаними з унією:

„Служили й служите до розлитя вашої шляхетної християнської крови на те, щоб з кождим иньшим обивателем держави коронної і в. кн. Литовського, будучи рівні родом і ділами, не тільки бути репрезентантами короля на урядах земських і ґродських, але й засїдати при самім королї, носити гідности сенаторські, титул вірної ради королївської. А тим часом — перше очі наші надивили ся в отчинї нашій на славних сенаторів, каштелянів і воєвод з народу і віри нашої, а тепер таких в народі і вірі нашій не бачимо ні одного, і не тільки на сих вищих урядах при боці королївськім, але й на иньших, меньше значних стрічаємо своїх одновірців дуже рідко, хиба з давнїйших часів. Щож то за причина такого пониження та усування наших? Чи ви не також вірно і пильно служите дорогій отчинї, як вірно і пильно служили ваші предки? чи король відвертає від вас свої ласкаві очи й умисно не хоче памятати вірних заслуг ваших предків і вас самих? Ні, король готов нагорожувати й нагорожує кождого по його заслугам і кондиції, а ваша вірність і праця не меньші від вірности і праці ваших предків. Але так чинить той, що має в руці своїй серця владущих і як воду розливає, куди схоче". Пониженнє руської шляхти се наслідок того що вона тримаєть ся схизми не угодної Богови. Отже оден вихід — унія. Нею шляхта здобуе і собі всякі користи, і нарід руський потішить, і діло спасення вчинить. „Бог буде тоді з нами й подасть нам гойно всї

духовні й світові благодати, нами так давно втрачені: церкву піднесе з упадку, народови руському верне давні вільности; тобі, шляхетний стане, відкриє двері до урядів земських і сенаторських; міщан допустить до урядів міських; побудує нам школи, церкви прикрасить, монастирі приведе до кращого порядку. Пресвитерів увільнить від тягарів неволї. Нарештї всьому народови руському, біцному і замученому з сеї причини, по містах і селах утре його щоденні сльози. Ще на сїм світї дасть нам тїшити ся плодами небесними, а після сього минущого щастя удостоїть вічної утїхи в царстві небеснім"[1]). І т. д. Одним словом Смотрицький забув ще тільки пообіцяти від Господа Бога козакам прибільшення жолду, та селянам — ну хоч би права свобідного млива та варення пива на домашнї потреби.

Аж дивно що таких обстріляний полеміст, місцевий чоловік, що на своїх очах бачив усю історію унїонних заходів від їх перших початків — міг устругнути щось так нетактовне, незручне, що тільки компромітувало й його й підняту ним справу. Се було не прихилюваннє православних до унїї, а провокація їх унїєю, і власне такий вплив мала книга Смотрицького.

Не задумуючи ся над ухильчивими відповідями Борецького й Могили, Смотрицький вислав книгу свою на руки Саковича, аби видрукував її на польській мові, і перед собором наспіли до Київа друковані аркуші сеї „Апольоґії".

Вони зробили вражіннє бомби на православних, що зібрали ся тут.

Коли Смотрицький 13/VIII с. ст. приїхав до Київа, щоб взяти участь в нарадах собору, визначеного на день Успенія, виявило ся, що в Печерськім монастирі засїдає й радить ся вже духовний собор, і предметом його нарад — Апольоґія, в українськім текстї, присланім Смотрицьким до митрополита й Могили. Борецький і Могила, заскочені таким публичним виступом їх товариша й однодумця-мишленника, рішили віддати його книгу духовному судови. Вони передали прислані їм примірники Апольоґії на розгляд двом визначним богословам Лаврентієви Зизанієви протопопови корецькому і Андреєви Мужилівському протопопови слуцькому. Сї цензори чотири тижнї студіювали сю книгу разом з Борецьким і Могилою, знайшли в ній 105 неправославних тез, і тепер зібраному на собор духовенству предложили свій осуд книги, признаючи її неправославною[2]). Смотрицький заочно попав в позицію обвинуваченого.

[1]) Apologia c. 122—129. [2]) Protestacya c. 339—340.

Коли він, прибувши до Київа, подав ся до Печерського монастиря, на підставі ранїйшого запрошення архимандритового, і післав туди свого челядника, його до Печерського монастиря не пустили, а сказали, що визначено мешканнє Смотрицькому в митрополичому Михайлївському монастирі. Коли він туди поїхав, за півгодини зявили ся делеґати від собору, на чолї їх протопоп Мужилївський, дуже поважаний чоловік і богослов, виставлений пізнїйше кандидатом на митрополїю (також може під впливом враження від тої рішучости, з якою він виступав на сім соборі против униїатських течій). По словам православної реляції з сього собору (опублїкованої зараз п. т. „*Απολλεια* Апологии")[1]) „депутовані" розмовили ся з Смотрицьким „в любви зъ собою одправуючи" і прийшли з ним до порозуміння. Смотрицький же, описуючи взагалї сей собор як акт грубого насильства над його переконаннями, сю розмову представляє в формах далеко меньше любовних[2]).

Не віддавши, каже він, архиєрейської чести, сї делеґати по вступних виясненнях поставили йому питаннє: „Собор питаєть ся. стоїш ти при Апольоґії тобою виданій, чи нї?" Коли Смотрицький на се сказав, що хоче власне йти на собор і сам устно пояснити справу, він дістав відповідь: „Вперед тут, перед нами маєш ти відповісти на питаннє, і тодї або будеш до собору допущений або нї".

„Відповів, що при писанню тім стою яко православнім, бо не бачу в нім нїчого злого і вірі святій католицькій противного".

— Собор осудив його від голови до ніг, від першої картки до останньої, все як противне науцї церкви божої і вірі православній, нечисте і непобожне.

— Нехай тобі Господь не памятає, що незнати що кажеш. Нехай собор менї не боронить перед ним стати, а я з тих закидів, з того обвинувачення за божою поміччю витолкую ся.

— То хочеш діспутувати?

— Не діспутувати, але те писаннє моє, православне, але не добре порозуміле, чи оббріхане, хочу висвободити від того хибного підозріння.

— Собор твоїх виводів не потрібує, бо вже то добре вивідав і питає у тебе відповіди на питаннє, що ми тобі предложили.

По тій неприємній розмові пішло гладше. Делеґати вияснили Смотрицькому шкоду, яка може бути для православної церкви,

[1]) Друкована в додатках книги „П. Могила" т. I. дод. 55.

[2]) Його Protestacya ibid. c. 328.

Смотрицький висловив гадку, що сим злим наслідкам можна буде запобігти, але, по його словам, держав ся рішучо і в розмові з делеґатами і в листі написанім по тім до митрополита добивав ся участи в соборі, а книжки своєї не відрікав ся. Сподівав ся, каже, що забивши легко десяток з тих безчисленнвх єресей, знайдених в його книжці, він приязнійше настроїв би собор до себе. Але стати перед собором йому таки не вдало ся.

Скоро по розмові з делєгатами, під вечір, і другого дня почали приходити до слухів Смотрицького трівожні вісти — погрози, лайки, прозивання уніатами; говорили людям Смотрицького, що в день Успенія Смотрицький з своїми товаришами „будуть викляті як уніати“, „а не один з вас і Славути напєть ся“. А далі прийшов брат митрополита і мав остерігати дубенського протопопа, що був з Смотрицьким, аби його остеріг: стрів він не малу ватагу козаків, що присягли не зіставити Смотрицького живим, як би на соборі було доведене йому уніатство. Смотрицький затрівожив ся, тим більше що й тікати не мав куди; „Пішов би до замку, — пана підвоєводи нема; поїхав би назад бояв ся засідки, бо вже говорять про неї; до міста до кляштору (католицького) — ще більше їх розярю, бо ще перед приїздом казали, що я там, та й не знати, чи допустять, бо вже людей своєвільних, пяних повно скрізь як на ярмарку“. Смотрицький рішив капітулювати і написав новий лист до митрополита, далеко більше покірний; заявляв свою відданність православній церкві і певність, що його „таж Східня свята церков гробними пеленами повине, котра його водою і Духом породила“, і просив допустити до соборних нарад, щоб обміркувати способи, якби запобігти шкідним впливам його книги[1]).

„Потім як відіслав я той лист мій через свого діакона, оповідає Смотрицький, прийшов до мене оден київський козак, призвищем Соленик. Привитавши ся зі мною, вчинив він до мене довгу ‚лекцію‘ по козацьки, як йому подобало ся, а закінчив тими словами: ‚Ми сю святиню здобули кровю своєю і готові її запечатати кровю нашою і кровю тих що нам її зневажили чим небудь або від неї відступили‘. Подумав я собі, що коли з духовними вчора була трудна розмова, то з сим буде ще далеко гірша, і в довгі виводи з ним не вдавав ся. Був він у мене з другим козаком з годину. Як відійшов він, по малій хвилї дали минї знати, що о. Борецький з трома владиками приїхав і тепер в церкві. Я пішов, привитали ся ми не по братерськи, а наче мало

---

[1]) *Апоλλεια* с. 307. Protestacya с. 329—331.

знайомі. Сказали вийти всім з церкви, але ті два козаки, що були у мене, зістали ся. Я просив, аби й їх не було при нашій мові. О. Борецький приступив до них і довго просив, і вони по довгій суперечці ледве уступили. Але вийшовши з церкви Соленик сказав: ‚Ну, біс вашій матери, махлюйте, махлюйте! достанеть ся тут і Павлу і Савлу'. А потім про якогось Хрусцеля перед людьми казав, так що з тих слів можна було дорозуміти ся якоїсь лапки на мене“.

Коли вийшли посторонні з церкви, митрополит насамперед помолив ся, потім посідали і повели розмову про Апольоґію. Борецький докоряв Смотрицькому за „нечистий і гордий дух“, виявлений в книжці, вказував на ріжні неправославні річи, на „проклятї папежські єреси“. які хоче вона впровадити в руську церкву.

„Почувши те, оповідає Смотрицький, я зовсім одеревів від несподіваних, легкомислено кинених слів того чоловіка, що протягом чотирох літ. коли я жвв з ним (кажу се свідчачи ся Богом!), мало що закидав католицькій церкві (а про неї ми часто між собою говорили). В її вірі не знаходив ніякої єреси і прихильно говорив про згоду з нею Руси. Переведенвє між нами святої унії вважав дуже легким, аби тільки поладнати сам лише календар, бо то він перешкоджає потягнути до унії простих людей народу нашого. Через те в році 1625 працював він на тім помиренню календарів і казав, що знайшов до того легкий спосіб, і при нагоді перед дуже багатьма людьми своєї партиї викладав його“.

Але побачивши, з яким роздражненнєм Борецький говорить тепер, Смотрицький, каже, не став йому того всього пригадувати, а скромно виправдував ся з тих закидів, які йому пороблено. В тім дано знати, що до церкви принесли мерця. Перейшли тоді з церкви до келії і там далі говорено. Смотрицький попросив, щоб йому вказали близше неправовірности в його книжці. Тоді Мужилівський, що прийшов теж з владиками, взяв аркуші Апольоґії і почав вичитувати титули тез її: „Про суд поодиноких душ“, „Про блаженний стан душ померших праведників“, „Що ад то пекло“, і т. д., а за кождим казав: „Го-го!“ Прочитав так скілька карток і зложивши книжку, сказав: „Чи се малі противности з нашою церквою і малі хули на віру нашу?“ Смотрицький покликав ся на цитати з св. отців при своїх тезах, а зрештою обставав при своїм жаданню, щоб се все чи то приватни, чи то публично на соборі було з ним продіспутовано докладно. На се Мужилівський вийнявши зза пазухи картку паперу, сказав: „Отсе тобі собор говорить і приватно і публично, більше говорити не хоче і не

мислить; коли хочеш бути на соборі й уважати ся за свого, то маєш сповнити три умови, приняті на соборі: перше — присягти, що на будуче руської церкви нї словом нї помишленнєм не будеш турбовати, анї не відступиш від неї; по друге — Апольоґії своєї публично маєш вирікти ся і даний тобі текст на її осудженнє і признаннє свого гріху прочитати маєш з амвону; по третє — до Дерманя з Київа вже не маєш їхати, а тут зіставатись". Смотрицький сказав, що се більша покута як його гріх, але тут всї закричали: „Ти образив тяжко цїлу церкву, отже мусиш перед усім повинити ся в твоїм страшнім гріху". Той почав спорити ся з ними. Але тут почали приходити, оден по однім, стороннї люде, як підозрівав Смотрицький — по змові з владиками. Прийшов шл. Стефан Лїтинський, потім Іван Стеткевич, далї „писар козацький". Кождий з них держав свою мову до Смотрицького, і той, „памятаючи, що в тій церкві, за карою божою, з давнього часу духовні йдуть за волею і гадкою світських людей, і не духовні в духовних справах рядять, а світські, а духовні тільки для форми, — не перечив ся вже, тільки просив, щоб таких тяжких умов йому не ставили і перед народом руським його не компромітували. Обіцяв написати до Саковича до Львова, щоб з друкарнї не видавали нї одного примірника, а тим часом Апольоґію можна уде тезу за тезою перейти і викинути що буде признане недобрим Але його не слухали і тому що було вже пізно, повставали й пішли.

Смотрицький довідав ся потім, що власне того дня (14. VIII) відбуло ся рішуче осудженнє його книги на соборі. По його словам, зроблено се було дуже скороспішно, так що самі владики (крім Борецького) не обзнайомили ся добре з книгою. По рефераті рецензентів. Мужилівського і Зизанія, запитані були з початку епископи, потім священики, і осудили книгу. Тодї ж мусїли бути вироблені й умови, під якими Смотрицький міг зняти вину з себе особисто, — що предложив йому Мужилівський. Бажаннє Смотрицького бути поставленим перед собором, щоб боронити своїх поглядів, не було прийняте. Кілька голосів, що обізвали ся за допущеннєм його, були переголосовані. Правдоподібно бояли ся, що дебати над уніатським питаннєм можуть ще більше внести непевности, раздражнення і підозрінь серед православну суспільність, вже й без того огірчену сим епізодом. Сам Борецький, по словам Смотрицького, був против дебат з Смотрицьким і буцїм то сказав: „Нехай дїдько з ним мовить", — sit fides penes autorem.

Побачивши таке завзяте православних в останній розмові, Смотрицький ще більше упав духом, і коли вечером прислано йому текст відречення для завтрашньої церемонії, він де що змінивши його прийняв, і переписавши відіслав — тільки що не підписав. Він ще, каже, сподівав ся відвести їх від тої „дитячої забави“ — церемоніяльного виклинання його книги, і в тій надії поїхав на всенощну до Печерського монастиря. Але коли війшов до олтаря, до нього прийшли з жаданнєм, щоб він свою формулу відречення підписав, і щоб присяг, що з Київа до Дерманя не поїде. Смотрицький став відпрошувати ся, але тут дуже різко напав на нього Могила. „Той що недавно перед тим“, каже Смотрицький, „мав такі добрі і спасенні погляди в тій справі, яку я виложив в моїй Апольоґії, і так висловляв ся; хвалив лист, писаний мною торік до й. м. отця патріарха константинопольського, де коротко виложено все те і навіть більше, ніж написано в Апольоґії, бо він у мене читав його перед тим в Дермані, і на тім зїзді в Городку, коли ми розмовляли про ті шість ріжниць від Римлян, він згадував про сей лист перед присутними духовними і похвально відзивав ся про нього, — сей чоловік з такими добрими поглядами на справу“, почав „ядовито“ докоряти Смотрицькому. Счинив ся галас, близші до олтаря люде хотіли вже сунути туди, „допомагати тій траґедії“. Боячи ся, щоб не прийшло до бійки й крововорозлитя, Смотрицький згодив ся, формулу підписав і присяг, що до Дерманя не поїде.

Другого дня, в день Успенія, під час літурґії, що відбувала ся при участи Смотрицького, наступила ся прикра і для Смотрицького в високій мірі ганебна церемонія — анатемованнє його книги. По прочитанню євангелія владики з иньшим вищим духовенством виступили на амвон, між ними і Смотрицький. Архимандрит печерський роздав духовенству картки „Апольоґії“ й запалені свічки. Намісник виленський Бобрикович з катедри прочитав формулу відречення. В ній Смотрицький признавав, що в „Апольоґії“ в дечім сам проступив ся против доґматів православної церкви, а дещо причинив до того „з злого умислу“ Сакович, видаючи її по польськи; він просить у Бога пробачення за сї прогрішення, а всій церкві руській обіцяєть ся на будуще пильно стерегти ся чогось подібного, і на знак того свого каятя „перед очима милостей ваших, каже він, я той свій скрипт званий Апольоґією зневажаю, шарпаю і під ноги помітую“. Прочитавши се, Бобрикович подер листки Апольоґії, запалив і кинув під ноги. Те саме мусів зробити сам Смотрицький, теж робило присутне духовенство. Потім як

на жертвенного козла проголосили анатему на Саковича, і обернувши свічи вниз полумєм гасили його на знак вічного осуждення[1]).

Другого дня по сїй церемонії в Михайлівськім монастирі відбув ся властивий собор. Але під вражіннєм сеї траґічної афери Смотрицького, вже розуміється, анї через мисль нікому не прийшло робити якісь компромісові заходи. Прийшло ся заняти ся справою підмоги на державні потреби річипосполитої, наче вона справдї була властивим предметом, а не притокою тільки для угодових конференцій. Крім того для заспокоєння затрівоженого православного громадянства видано соборну грамоту, де зібране духовенство оповіщало, що воно міцно стоїть при православній вірі, „про жадне відступство не мислить, анї до апостазії униатської не хилить ся", і всїх вірних взиває, аби в побожнім і добрім житю при вірі православній непохитно стояли. Грамоту сю підписали шість владик, між ними і Смотрицький, по своїм виреченню відновлений в своїх правах, кількадесять значнїйших репрезентантів монашого і світського духовенства, і сумарично згадано ще „барзо великою личбу" иньшого присутного духовенства. Тиждень пізнїйше видано ще грамоту — супроти поголосок, що то не владики, а лише кілька священиків виклинали „Апольоґію". Сї поголоски ставили в підозрінне становище владиків що до униатських заходів, і тому Борецький з владиками в грамоті з дня 24. VIII оповіли церемонію виклинання, а слїдом видали і друковану реляцію про собор і засудженнє Апольоґії, під титулом „*Ἀπολλεια* Апологии" (знищеннє Апольоґії).

Під грамотою з 24. VIII вже не бачимо підписи Смотрицького. Упокоривши ся перед собором, він слїдом випросив ся до Дерманя; його не хотїли пускати з Київа, очевидно, побоюючись нового якогось фортеля, і сї побоювання справдили ся. Він випустив зараз друковану „Протестацію" (з датою 8. XII), де оповідав, як ми бачили — що вирік ся своєї книжки під примусом, що засуджено його книжку неправно, без переслухання його — що взагалі сю справу вели два священики (розум. Зизаній і Мужилівський), а єпископи, з виїмком Борецького, грали зовсїм пасивну ролю, і не могли навіть познайомити ся скільки небудь докладно з змістом „Апольоґії".

Смотрицький апелював до нового собору, взивав короля, аби зложив такий собор і наказав, аби ті що кинули анатему на його

[1]) *Ἀπολλεια* с. 315, Protestacya с. 339.

книгу, ставили ся на той собор[1]). В тім же дусї писав листи до визначних православних. А з кінцем року випустив нове писаннє: Paraenesis albo Napomnienie... do bractwa wilenskiego, де вже виступає унїатом без маски, поясняє причини, які, мовляв, привели його до унїї, і радить те саме вчинити братчикам. Між иньшим виступає з пропаґандою модної тодї справи — утворення осібного українсько-білоруського патріархату (з друку ся книжка вийшла в 1629 р.).

Обидві сї книжки викликали досить жваву лїтературну полєміку[2]), — в нїй брав участь і далї сам Смотрицький. Писання його обсипали ся компліментами католиків, знаками ласки папської курії — але се був уже голос з гробу. Перехід на унїю позбавив Смотрицького всякого значіння для православних, всякого впливу на ту угодову акцію, яка вела ся тим часом далї, і для котрої сподївали ся від нього так богато. Та й не довго пережив він київську траґедію, яку я вважав за потрібне оповісти докладнїйше не тільки з огляду на визначних сучасних діячів, що виступали в нїй, а і з огляду на богацтво характеристичних для того житя і часу подробиць, які взагалї рідко коли маємо в наших джерелах.

Київська траґедія могла бути дуже доброю осторогою для угодової акції; настрій суспільности виявив ся в нїй дуже не двозначно. Але прихильники угоди не бачили сього і вели свою лїнїю далї. Київський собор для сеї справи був змарнований — тож вони заходили ся коло короля, аби визначив новий. Сталось се підчас найблизшого сойму, скликаного на лютий 1629 р.

Як оповідає король в однім своїм листї, після того як на попередніх соймах православні все не приймали „добрих способів заспокоєння“, що подавали ся їм унїатами і правительством, „до-

---

[1]) Ἀπολλεια і Protestacya передруковані в додатках до П. Могили Ґолубєва, т. I.

[2]) На „Протестацію“ Смотрицького православні відповіли „Репротестацією“, що викликала з католицької сторони писаннє п. т. Odpowiedź na Reprotestacyą, uczynioną imieniem wszystkiego narodu Ruskiego na w. o. M. Smotrzyskiego (як здогадують ся — Ф. Коженьовского, бернардина) — оба писання в друку не звісні, витяги з другого: П. Могила I дод. с. 348—50. Потім Мужилївський видав книжку п. т. Antidotum przezacnemu narodowi Ruskiemu albo warunek przeciw Apologii i т. д. (Слуцьк, 1629), і ще пізнїйше Остафій Кисїль під псевдонїмом Ґелясія Діплїца п. т. Antapologia 1632. Мужилївському відповідав Смотрицький сам п. Exaetesis albo Expostulatia t. j. rozprawa między Apologią y Antidotem o ostanek błędów, herezyi i kłamstw Zyzaniowych, Philaletowych, Orthologowych y Klerykowych, 1629.

перва на сім соймі або властиво по соймі (православні) з власної ініціативи почали звертатись до уніатів, намовляючи, аби згодили ся на синод; наперед вони самі між собою умовили ся і свою угоду підписали з обох сторін, потім предложили нам і просили у нас дозволу (на той спільний синод)“ [1]). В універсалах митр. Борецького згадуєть ся, що король визначив сї собори „за причиною пановъ радъ, а подобно и за пильною инъстанціею благочестивыхъ пановъ пословъ народу нашего Руского“. А недавно опублїкована протестація головнїйших участників сих переговорів, соймових послів Михайла Кропивницького (браславського депутата) і Лаврентія Древинського (волинського депутата) подають і деякі близші подробиці сеї історії. Під час сойму, занятого справами шведської війни і потрібних для неї асіґновань, посли заінтересовані полагодженнєм релїґійної справи вели переговори по-за соймовими засїданнями, і ними був вироблений проєкт соймової конституції, що визначала „спільний синод обоїм сторонам — тим що в унії з церквою римською і тим що унії не прийняли“ на день 28 октобра 1629 р. у Львові. Сей „ґенеральний синод“ мали попередити двотижневі „партикулярні синоди“ призначені на день 9 липня; уніатський мав відбути ся в Володимирі, православний в Київі. Потім обидві сторони мали зїхати ся на соборі львівськім, так само на два тижнї, а його постанови мали бути предложені на найблизший сойм. Сей проєкт конституції був прийнятий і підписаний з православної сторони ігуменом виленським Йосифом Бобриковичем, що виступає тут як одинокий участник сих переговорів з-поміж православного духовенства, і соймовими послами: Федором Проскурою Сущанським, київським депутатом, Кропивницьким і Древинським [2]). Участниками сього порозуміння Кро-

[1]) П. Могила І дод. с. 354, — тут найбільша збірка документального матеріялу про сї собори 1629 р.; до них останніми часами докинув кілька цїнних документів П. Жукович в збірці „Матеріалы для исторіи соборовъ 1629 г.“ і в статях про собор київський і львівський, і доповнив їх слїдом Ів. Крипякевич своїми „Новими матеріялами“. з кореспонденції Рутського з нунцієм.

[2]) Такі підписи стоять на копії конституції, переховanій в архиві уніатської митрополії (вона видана в збірці Жуковича), і в своїй протестації Кропивницький і Древинськай признають, що вони прийняли і підписали проєкт конституції. Виленські уніати в своїй книжці Iedność święta (с. 51) говорять, що „спільного собора просили самі не-уніати, самі проєктували соймову конституцію“, і посилають ся на ориґінал її, котрий мають у себе (с. 51). Опублїкована копія митрополичого архива дїйсно має напись: concipowana per modum constitutionis od samych że nieunitow. Ся звістка одначе мусить бути прийнята критично, бо трудно думати, щоб проєкт був прийнятий в редакції предложеній православними, а не вийшов як результат компромісу.

пивницький і Древинський називають також якихось близше нам незвісних послів Руського воєводства[1]) і в. кн. Литовського — також з православної сторони.

Одначе ся конституція за иньшими справами не прийшла під наради повного сойму і справа православних була просто відложена до нового сойму. Тоді жидичинський архимандрит Баковецький, що виступає тут як представник уніатської сторони, став намовляти Кропивницького і Древинського, щоб просити короля, аби він на підставі того порозуміння від себе, без сойму, видав універсали на скликаннє тих синодів. Кропивницький і Древинський, як кажуть, вагали ся, уважаючи, що їх посольські права вигасли з закінченнєм сойму. Але кінець кінцем, „для милого і пожаданого спокою" дали свою згоду на те, щоб Баковецький, коли вважає се можливим, виходив від короля універсали — тільки згідні з змістом ухваленого проєкту. Що при тім взагалі досить докладно були обговорені і деталї тих соборних нарад православних з уніатами, натякає лист Баковецького; спиняючи ся на деяких подробицях будучого собору, він вказує, що питаннє, чи обидві сторони на тім спільнім соборі будуть засідати разом, „не було в Варшаві порішене" — були тільки діскусії про се[2]).

Короля про універсали просити не треба було довго — дуже радо дав він згоду на спільний собор уніатів з православними „для обєднання і приведення до спільности з католицькою церквою людей грецької віри, котрі досі не в унії". Вийшло тільки ваганнє в самій католицько-уніатській партії, де той собор зробити. Деякі як м. Рутський, не хотіли Львова, так рішучо неприхильного унії, і стояли за Луцьк, як катедральне місто уніатське. Против сього закидали, що в Луцьку православні дуже сильні, „не схочуть іти до уніатської церкви на замку, скажуть: ‚до замкової церкви не прийдемо, будемо сходити ся в церкві міській брацькій', і хотів би я знати, хто і як їх примусить туди йти? Шляхта почне кричати, що церква ся валить ся, миле нам житє. Будуть казати: сам владика туди на богослуженнє не ходить, боячи ся, аби церква не завалила, а маючи таке владицтво не поправляє, і тисячу иньших річей будуть знаходити. Дорікатимуть: ото цобожність у нас (уніатів) — на пляцу церковнім замість церкви, що тут була, корчму поставили (а вже уха болять слухати, яка та корчма, що в ній

---

[1]) Вишенський соймик дійсно поручив своїм послам добивати ся заспокоєння православних, з огляду на їх жалї на соймику — Akta grod. i ziem. XX с. 269. [2]) П. Могила I дод. с. 357—8.

ліеть ся, а у нас, до св. унії прихильних серця, від жалю упадають); дорікатимуть, що тіла стількох значних людей з гробами, вибравши з місця Богови присвяченого, в гною поховали, а на тім місці для доходу пивницю збудували", — лякав Рутского Заславський, і пропонував на собор Львів. Бо там „не все що хочуть схизматики, можуть робити", є богато богословів (латинських), католицьке духовенство має велику силу. Рутский відмовляв ся тим, що нема у Львові уніатської церкви. На се Заславський казав, що собор можна відправити в домі приватнім — давав на се свою власну камяницю Корняктівську, „найліпшу ві Львові", де міг би й митрополит з своїм двором умістити ся, й князеви, що призначав ся на правительственного комісара, було б вигідно; або можна взяти каплицю в замку, коли се не буде противити ся умові — „кс. ректор львівський оповідав также у князя, що в ній образи мальовані руські, бо то була колись руська церква". Князь зрештою „твердить сильно і тепер, що єсть там одна наша церква (уніатська), тільки ніхто иньший мині нічого не міг про неї сказати", писав Рутскому його кореспондент[1]).

Кінець кінцем Рутский уступив під натиском Заславського, що збирав ся грати в сій акції визначну ролю, яко наслідник славного імени Острозьких і їх „фортуни". Місцем собору рішено було взяти Львів, і в кінцем марта 1629 р. король видав універсал, визначаючи на день 18 (28)/Х спільний собор православним і уніатам у Львові, а перед тим, на день Петра і Павла (с. с.) партикулярні собори — православним в Київі, уніатам в Володимирі. Універсали датовано заднім числом, ніби то з сойму, 28/II. Осібними листами, розісланими до впливових людей, король поручав їм своїми впливами помогти сьому обєднанню і постягати шляхтичів-уніатів (rarissimae aves!). В тім же напрямі агітувало уніатське духовенство серед православної і католицької шляхти, „аби прихиляли більше опорних до прихильнійшого настрою до тих заходів" [2]).

Не знаємо й досі, на скілько була вмішана в варшавські конференції, що привели до визначення того спільного собору, вища православна єрархія. Бачимо тільки, що вона — а спеціально митрополит Борецький, поставила ся не відпорно, а скорше прихильно до сього собору. Маємо писані і друковані універсали митрополита,

[1]) П. Могила І дод. с. 356–360.

[2]) П. Могила І дод. с. 353—5, 357; деякі додатки з невиданих актів уніатської митрополії у Жуковича VI с. 4 і д. і доповненнях Крипякевича.

де він і з свого боку прихильно згадує про королївські універсали про собори сепаратні і спільний львівський, „зъ ласки єго кор. милости и за причиною пановъ радъ, а подобно и за пилъною инстанцією благочестивыхъ пановъ пословъ народу нашего руского о успокоєню благочестія восточной церкве россійской выданыє“, та заохочує православних в як найбільшім числї прибувати на київський собор, „для милости Христовы и для ласки найяснѣйшего господаря короля“, щоб осягнути „пожадану милость покою“. Трудно думати тут про дипльоматичний викрут — що єрархія хотїла з свого боку показати повну прихильність до угодової акції, яка мовляв перешкоди стрічає тільки з боку суспільности, а не єрархії. Митрополит в своїй прихильности чи льояльности йшов тут рішучо задалеко, і було се в кождім разї рішучою уступкою, рішучою зміною тактики в порівнанню з традицийним відпорним становищем против таких спільних соборів, заманїфестованим в 1623 р., коли православні єрархи рішучо заявляли, що з уніатами дебатували не мають про що, і без участи царгородського патріарха соборувати з ними не можуть (с. 506).

Від тодїшньої рішучої опозиції теперішня прихильність чи податливість митрополита і його окружения відбивала дуже сильно, і мусїла сильно непокоїти православну людність, тим більше, що серед православної суспільности й сим разом почали зараз же відзивати ся протести. Так маємо протест православних шляхтичів, що були в війську, на шведській війнї, писаний під Мальборґом (29/IV). Вони протестують против яких небудь королївських чи соймових ухвал на некористь православної віри, і благають православних, що зберуть ся на київський синод, аби нї в чім не уступали, а самі заявляють за себе і за всїх, „що тільки нас єсть в війську пруськім“, свою готовість „кров свою пролити за віру і правду“ [1]). Таких чи подібних голосів мусїло мабуть бути і більше.

Але в повній силї вся неприхильність до якої небудь угодової акції виявила ся вже в Київі, перед собором. Коли Адам Кисїль, визначений від короля його представником на київський собор[2]), відвідав митрополита в його резіденції за десять день перед собором, православна шляхта, зібрана на київських роках земських, виявила велике невдоволеннє на Борецького за такі зносини його з королївським комісаром, і скликала спеціальну нараду в брацькій

[1]) П. Могила I с. 367—8.

[2]) Королївська інструкція йому у Пулаского Szkice I с. 197.

церкві, покликавши до себе митрополита. Тут підняли ся великі нарікання[1]) на Борецького і на безпосередніх участників справи — Кропивницького, Древинського і Баковецького, на яких вказав Проскура, як на головних її акторів. Потім зачали читати королївські унїверсали і знайшли дві великі відміни від проєкту конституції прийнятого на соймі. Між тим як в проєктї метою собору називало ся „успокоєннє“ релїґійної справи, король в унїверсалах говорив про обєднаннє з римською церквою, справа таким чином рішала ся наперед, — „вже унія дійшла“, казала шляхта. Друга була важнїйша: тим часом як в соймовім проєктї було сказано, що ухвали синоду будуть предложені на затвердженнє соймови, в королївських унїверсалах говорило ся, що сї ухвали підуть на рішеннє короля. З криком докоряли Борецькому, що він хоче їх коштом вислугувати ся перед королем, ставили в вину, що він від себе розіслав запросини на синод і війшов у зносини з королївським комісаром. Жадали від нього, щоб дав свій підпис під протестом, котрим збирали ся опротестувати королївський унїверсал, як незаконний, приватний і для них шкідливий. Борецький виправдував ся, що він чоловік приватний, не його дїло знати ся на законах, що він тільки з ласки короля зістаєть ся при своїм монастирі — отже не може й виступати против нього. Сї резони зробили деяке враженнє, але кінець кінцем шляхта зістала ся при своїм: постановила синод опротестувати, відтягнувши ся від нього, і митрополиту заборонила „синодувати“.

Протест свій шляхта внесла за кілька день перед київським собором. В нїм вказувала, що „заспокоєнне релїґії“ мало наступити дорогою соймових ухвал, і було стільки раз соймовими постановами обіцяне. Тому протестувала против визначених в сїй справі синодів, заявляючи, що на се згоди своєї не давала і нікому не поручала просити у короля тих синодів; все що мало б бути на тих синодах постановлено на некористь її совісти, її прав духовних і світських, вона вважала не важним і обіцяла просити при найблизшій нагодї короля, щоб релїґійна справа була порішена соймом, а не тими синодами[2]).

---

[1]) Fulmina, „громи“, як висловляєть ся в своїй реляції Кисїль; реляція заховала ся без імени, але що вона зложена Киселем, се ясно. Надрукована в збірцї Жуковича.

[2]) П. Могила І дод. 63. Характеристичне, і може не без впливу на відпорність шляхти могло бути й те, що против сеї соборної акції аґітували також і протестанти. Криштоф Радивил вислав до Києва умисно свого аґента, щоб нагадати протопопови слуцькому, аби там нїчого не приймав некористного

На сам собор наспіли гості найменьш приємні для якої не будь угодової акції — делеґати запорозького, нереєстрового війська, Андрій Лагода і Сопрон Сосимович. Вони привезли лист до митрополита від гетьмана Левка Івановивича і всього війська: докоривши делікатно, що не дістали від митрополита повідомлення про сей собор [1]), військо просило повідомити їх через делеґатів „про все“ — „аби ми, маючи відомість, як би було щось супротивне, завчасу могли подбати, щоб противник не мав ніякої потіхи“. Незалежно від того сї депутати мали „взяти певну відомість, що там дієть ся“, инакше сказавши — контролювати діяльність собору. „Бо ж і ми живемо в православній вірі, в котрій народили ся“ завважало при тім козацьке військо і пригадувало многозначно, що „то єсть повинность наша и кождого христіанина за вѣру умрети“ [2]).

Не вважаючи на всї такі досить вимовні знаки на землї і небі, митрополит не хотів завертати з льояльної дороги, бажаючи засвідчити перед королем свою добру волю до кінця; тільки явні зносини з Киселем після сього вже занехав. Могила, що прибув перед самим собором, на переказані йому Киселем бажання короля, аби з своєї сторони „був прихильний згодї і синодованню“, теж „в щирих і гарних словах“ заявив свою готовість — „як і засвідчив потім свою щирість“, завважає Кисїль.

Собор розпочав ся парадною службою божою, відправленою в день Петра і Павла в соборній церкві (Успенія на Подолї) митрополитом і владиками в присутности величезної маси духовенства, що зібрало ся на собор — „що найменьше 500“, як рахує Кисїль. За те світської православної аристократії не було зовсїм: серед служби прибули Кропивницький, Древинський, Проскура і ще якийсь „пан Черник“, більш нікого. В проповіди заохочувано присутних до собору. По богослуженню приймав обідом всїх значнійших осіб Могила. По обіді задзвонили в дзвони на собор [3])

для православних церков, яких Радивил під своїм патронатом рахував коло сотнї, і шоб нїхто з слуцького духовенства нї в якім разї не їхав на собор до Львова — ib. ч. 63.

[1]) Отже помиляв ся Рудницький, виводячи, що митрополит, побоюючись собору, звернув ся сам до козаків, і то іґноруючи реєстрове військo і його гетьмана Чорного, власне до виписчиків (с. 60—1). В дїйсности, коли Борецький до козаків звертав ся, то хиба до реєстрових, і се не дуже певно. А до запорозьких виписчиків видко, що не звертав ся, бо вони дістали королївський унїверсал і митрополичий лист „отъ товариства нашого зъ городовъ“.

[2]) П. Могила I д. 65.

[3]) До останнього часу найбільш покладні відомости про собор давала

Прийнятим порядком присутні поділили ся на два „кола“, світське і духовне; в духовнім предсідателем вибрано делеґата львівського владики, проповідника катедрального, Федора на імя. В колї світським вибрано маршалком звісного Лаврентия Древинського, волинського делеґата. По сїм упорядкованню собору, запросили королївського комісара. Але коли він входив до церкви з немалим двором, почали тиснути ся до церкви козаки, з усїх трох дверей. Пробувано двері замкнути, щоб позбути ся тих непожаданих участників, — козаки не давали. Тоді стали їх по доброму просити, щоб не тиснули ся — вони відказували, що їм треба бути, бо вони післані з війська: „О віру йде, за котру ми умремо!“ [1]). Кисїль засївши на призначенім йому місцї з свого боку почав просити козаків, аби уступили ся з церкви, бо инакше він не приступить до своєї місії, — промовляв до них „добрими словами — що вони люде ґречні, вітчинї потрібні, але тут не площа, аби тиснути ся і т. д.“ На те „оратори, пан Лагода і пан Супрун“ заявили, що вони посли і просили дозволу бути присутними при всїм, — „бо ми слуги королївські і у короля маємо свобідний послух [2]), то чому б не у вашої милости, милостивий после“... Стало на тім, що Кисїль позволив тим двом послам зістати ся в церкві, з тим щоб усїм иньшим козакам велїли уступити ся. Козаки згодили ся, крикнули: „ґаразд!“ і пан Супрун „вигнав“ їх усїх, а Кисіль велів своїй челяди стерегти двери до церкви, і по сїм приступив до сповнення своєї місії королївського комісара: передав королївську вірительну грамоту і виголосив характеристичну в його устах промову. Постарав ся в можливо сильних і яскравих образах змалювати біду і горе, в які попала церква і нарід руський через своє релїґійне розріжненнє (православних з уніатами):

„Стогнете ви і стогнемо всї ми від сього розріжнення нас, хрещених в однїй купели Духа святого шістьсот лїт тому в днї-

пізнїйша рукопись Льва Кишки — виїмок у Петрушевича Сводная лѣтопись с. 291; крім того була коротка заява Кисїля в ркп. київської археографічної комісії, виїмки — П. Могила І с. 368. Останнїми часами прибула ширша реляція тогож Киселя в збірцї Жуковича, з уніатського митрополичого архива; другу копію, з актів нунціатури в варіантах подав Крипякевич. Сею реляцією, очевидно, користував ся й Кішка; але що імя Кисїля на нїй не названо, Кішка хибно називає королївським комісаром кн. Заславського, що був комісаром на львівськім соборі.

[1]) bo o wiru ydet, pry kotorey umrom.

[2]) u krola iego mosci wolne ucho miewamy.

провій воді, в сій митрополії князївства Руського. Болієте ви і ми всї болієио — он як цвітуть члени річипосполитої, зложені з ріжних народів — а ми будучи одної нації, одного народу, одної релїґії, одного набоженства, одних обрядів — не одно єсьмо! Розриваємо ся і через те упадаємо. Пожаль ся, Боже! замість братерської згоди обопільна неприязнь, єрархія против єрархії, духовний против духовного .. Доми божі поставлені знаменитим коштом святих, славних і богобойних отцїв і князїв руських на куснї розпадають ся, пропадає слава божа, і руїна справляє жалїсні видовища побожним"...

По сїй промові маршалки обох „кол", порадивши ся з старшим духовенством, подякували за ласку королївську і попросили почекати з дальшим до другого дня, бо мусять чекати приїзду шляхти. Другого дня зібрали ся у Борецького, і туди прибули також козацькі посли — доручили згаданий вище лист гетьмана Левка „досить гарний" — характеризує його Кисїль. Потім зачало ся друге засїданнє в соборній церкві. Кисїль, не покликаний, упоминав ся і був запрошений. Застав, як подавали голоси на те, чи держати собор, чи нї: давав голос за се Могила, делєґат виленського брацтва, натомість львівські делєґати висловляли ся против собору. Їх арґументи до певної міри можемо зміркувати з відповіди, з якою виступив Кисїль; се були все тіж міркування про небезпечне перенесеннє на собори релїґійної справи з сойму і віддаваннє її в руки непевного львівського собору і потім на ласку короля. Засїданнє так і пройшло в тім. Третїй день зайняли промови Кропивницького і Древинського, що виправдували ся з докорів, зроблених їм шляхтою, що вони довели до таких унїверсалів: виясняли, що давали свою згоду на унїверсали, котрі були б згідні з проєктом конституції, і складали все на Баковецького, що він то наробив; в такім дусї потім занесли і свою заяву до актів, оповідаючи всю історію з тими унїверсалами. Всеж таки були за тім, щоб собор відправити, лише опротестували зміни зроблені в унїверсалах. Радили тільки ще почекати приходу шляхти до другого дня (правдоподібно по-за собором ішли про се переговори з шляхтою). Тут підняли ся дебати, чи чекати ще з собором приходу шляхти чи нї. Кінчали ся вже наради, коли оден козак, з тих що внову встигли натиснути ся під кінець до церкви, пристухаючи ся дебатам, відізвав ся голосно: „Буде унїя господарчикови та й Борецькому така як війтови перше!"[1]) Сї слова зробили

[1]) Budet unia hospodarczykowi (вар.: archmandarczykowi) da y Borec-

сенсацію. Могила розплакав ся, а Борецький трохи не злетів з стільця, бо за ним стоячи козак се крикнув. Кисіль почав випоминати то козакам і жадав кари на сього непокликаного оратора. Козаки відповідали: „Не гучи, Ляше! посли тебе просять, а гультяї пяні лають і грозять!“ „Таке добраніч діставши, розійшли ся ми“, записує Кисіль. Збентежений Борецький поїхав ночувати до Могили, мабуть і собі побоюючи ся козацьких ревнителів благочестия, як колись Смотрицький.

Бачучи, що козаків все більше прибуває до міста, вчинили нараду в Пустинськім монастирі, і туди на четвертий день запросили Кисіля. Застав він там тільки значнійше духовенство; шляхти знов не було, тільки тих четверо — Кропивницький, Древинський, Проскура і Черник. Коли відкрито засіданнє, Борецький „з плачем“ став представляти Киселеви своє тяжке становище: шляхта заложила протестацію і не приїхала, а козаки грозять і над шиєю стоять, отже просив поради, що мають робити. Кисіль почав радити, щоб вибрали послів на спільний собор, і в закритім засіданню, не звіряючи того „народови“ виробили їм інструкцію. Одначе ніхто не хотів їхати в посольстві на львівський синод. Кропивницький і Древинський вимовляли ся, що вони і так в підозрінню, та й небезпечна річ взагалї що небудь робити за приватним унїверсалом короля — що иньше, як би була видана конституція. Кисіль ще силкував ся намовити, аби не змарнували такого великого зїзду, на котрий убогі священики їхали з далеких країв. Та тут наради прийшло ся перервати, бо прийшли посли з міста, від духовенства і від козаків, що вони вже давно чекають (на соборне засіданнє) і дивують ся, що їх нема. Поїхали на собор, і на жаль, се засіданнє, де єрархія, під натиском загального настрою і ще більше мабуть козаччини рішила зрікти ся собору — для нас лишило ся закрите.

Коли покликано Киселя, справа була вже скінчена. Древинський і Зизанїй Тустановський іменем обох кол заявили йому, що собор вимагає присутности шляхти, бо священики знають тільки справи духовні, а тут діло складне, зачіпає „оба права“ (духовне і публичне), духовенство стоїть вільностями шляхетськими, а шляхта не прибула, та ще й загородила дорогу своєю протестацією, тому приходить ся собор занехати. По сїй заяві встав Могила і посвідчив ся, що він був за тим, щоб синодувати. Теж саме заявили

---

komu, takaia iak woytowi perszey. Натяк на убийство Ходики — див. в т. VII с. 530—2.

депутати виленського брацтва і навіть попросили у Кисіля письменної атестації. Потім ціле духовне коло устами Борецького заявило свій жаль, що даремно упущена така щаслива нагода і хвиля, здавна бажана, і марно пропали заходи і кошти убогого духовенства й иньших людей, видані ними на дорогу. По словам Кисіля він бачив, як деякі бідні священики аж плакали, що не мають грошей на дорогу, а всї заходи пропали даремно; але за те „упорні" тїшили ся, що собор „розірвав ся", і підносили, що без патріаршої відомости собор не міг відбути ся.

Офіціально все зложено на шляхту, що вона відтягнула ся; такого змісту заяву заніс Кисіль до актів [1]) і в своїй реляції посвідчає, що духовенство „хотїло синодувати". Саме воно уложило лист до короля, незвичайно льояльно постилїзований, — мав він бути переданий спеціальним посольством, а тим часом, правдоподібно, був поданий до відома Кисїля, як королївського представника, так само як і текст протестації [2]), котрою присутні виправдувались, що не могли відправити синоду при всїм бажанню — через протест і неприсутність шляхти, і „крики народу против синоду". Цікаво, що текст протестації, занесений до київських актів [3]), для загального відому, постилїзовано меньш льояльно, а більш опозиційно: тут піднесено ріжні слабші сторони синодального проєкту, додано застереження що до патріарха — що без відомости його в справах віри нїчого не може бути постановлено, і підчеркнено, що весь проєкт синоду виник без відомости духовенства, в ініціативи деяких осіб

„Розірваннєм" київського собору убита була і справа спільного, львівського собору: не тільки світські православні, а й духовенство заявило, що в нїм участи брати не може. Крім заяв перед комісаром на соборі, вислано було до короля посольство — з духовних Теофан Боярський, священик брацької львівської церкви, і Петроній Рищевський, зі світських войський браславський Андрій Шандеровський. Вони мали пояснити королеви, що православні думали на сих соборах полагодити з уніатами справи маєткові — що до маєтностей церковних, а не справи віри — унію, послушність папі, — бо сї справи можуть бути полагоджені лише за згодою патріархів, инакше вийшли-б тільки ще більші замішання, як то стало ся з заведеннєм унії без згоди патріархів.

[1]) Уривки з неї у Голубева І с. 368.
[2]) З актів нунціатури видав Крипякевич, ч. 5.
[3]) В збірцї Жуковича с. 21.

Тому, а також з причини іменовання комісара-католика, з причини протестів львівського владики і брацтв, православні не можуть явити ся на львівський собор[1]).

Тим не меньше враження прихильників унії від київського собору були скорше приємні ніж песимистичні. Згідливість і прихильність до порозуміння, котру свідчила єрархія і духовенство після давнійших виявів непримиренности полишали надії, що справа таки виходить на добру дорогу. Кисіль, роспитуючи Борецького і Могилу, набрав такого переконання, що православні могли би признати допустимими римські погляди на св. Духа, на евхаристію, на чистилище (тільки без „матеріального огню"), тільки самі б зістали ся при своїх традиційних формулах; готові признати теоретичне старшинство папи, тільки ніяк не згодять ся перейти під його власть, минуючи патріарха, — „поки є хоч кропля руської крови". Рутский, який також був дуже оптимистично настроєний реляцією Киселя, вважав найкращим способом на розвязаннє сеї єдиної, як їм здавалось — серіозної трудности, фундованнє руського патріархату, бо мовляв руські простаки знають тільки, що мають підлягати патріархови, але не будуть дуже вважати, якої віри він буде триматись. Могила здававсь йому дуже відповідним кандидатом на сю позіцію: Борецькому Рутский не вірив, але Могилу вважав щирим прихильником унії, і сподівавсь, що він міг би потай прийняти унію, а на зверх зістаючись православним, приготовляв би перехід на унію всього православного загалу.

Рутский старанно готовивсь до спільного собору у Львові, загодя роздавав своїм богословам спеціальні тези для будучого виступу, — але не прийняв песимистично сього, що православні відмовились від участи: сподівавсь, що се ще в кращім світлї представить уніатську сторону, коли вона в повнім блеску виступить на сїм соборі, а православні не заявлять ся на нїм. Але тут цілком несподївано збентежив його нунцій, не довго перед терміном львівського собору сповістивши його, що колеґія de propaganda fide признала недопустимим спільний собор уніятів з православними, і нунцій осібним листом ще наказав навіть не їхати нікому до Львова, щоб і натяку на той собор не було. Було се повною несподїванкою, по всїх попереднїх намаганнях саме католицької сторони на урядженнє такого собору так, що згода православних уважалась великим успіхом уніонної ідеї. Порадившись з уніатськими владиками, що прибули

[1]) Рукопись Кишки, І с. с. 289—90.

до Рутского для сього синоду, вони рішили таки їхати до Львова, і зложити вину розірвання собору, всупереч інструкціям нунція, на православну сторону. Отже на визначений день, 18 (28) жовтня уніатський епископат, відбувши перед тим свій партикулярний собор в Володимирі[1]), ставив ся в комплеті і до Львова. За браком приїзжих православних, Заславський, як королівський комісар двічі посилав до місцевих братчиків, щоб прибули до замкової каплиці на пораду, але братчики ухилили ся, посилаючи ся на те, що не мають на се ніяких інструкцій від старших. Тоді Заславський сконстатував неприсутність православних і закрив собор. Три дні пізнійше прибуло кілька православних, між ними Древинський і кн. Олександр Пузина і два виленські монахи, щоб сповнити королівський універсал і ставити ся на собор. Довідавшись від Рутського, що собор уже розпущено, вони протестували, що се сталось підступно, не чекавши православних до трьох днів, і просили обмінятись гадками вже не в формі собору, а простої діскусії. Договорити ся одначе з ними до нічого, розумієть ся, уніати не могли, після тої позиції, яку зайняли православні в Київі. Вони заявляли, що про предмети віри не можуть говорити, бо се діло їх духовного зверхника царгородського патріарха: коли уніати хочуть якогось порозуміння, нехай випросять у короля дозвіл на приїзд патріарха до Польщі. Зрештою свою ролю на уніатьким соборі вони вважали ролею референтів: довідати ся, що там уніати нараджують і потім передати то під розвагу своїм. Скінчило ся на ріжних проявах зверхньої толєранції чи куртуазії. Уніатські владики з процесією прийшли до брацької церкви, були прийняті брацьким духовенством, потім запрошені були брацьким священиком Т. Боярським на перекуску. Коли Смотрицький при тім висловив бажаннє на адресу православних, „щоби ви, отці, були нами, а ми вами, і всі разом ішли одною дорогою", і Древинський почав зазначати супроти того становище православних, брацький парох постарав ся затушувати сю контроверсію, похваливши бажаннє Смотрицького. Православні, очевидно, зробили все можливе, щоб вийти якось делїкатно зі соборної акції, в яку так необережно влїзли, — не образити короля, що на їх бажаннє ті собори визначив. Рутський з свого боку був вдоволений, що міг показно продемонструвати і перед католиками і перед православними уніатську єрархію, обряд, весь декорум в старій столиці Руси,

[1]) Про нього коротенька записка в актах митрополичого архива — в збірці Жуковича с. 20.

що привикла так зневажливо ставитись до уніатської церкви, і з приємністю підчеркував прихильність до релігійного порозуміння, яке показували на сходинах і стрічах православні.

В якім напрямі уступок від них бажали й сподівали ся католицько-уніатські круги, про се дає поняте проєкт формули обєднання, що переховав ся припадком в актах львівського брацтва з датою 1629 р., без усяких близших пояснень — принесений може з львівського собору брацькими делеґатами[1]:

Наука про походженнє св. Духа признаєть ся за нейтральну (*ἀδιάφορον*): люди грецького обряду держать ся своєї формули, латинники своєї, і одни одних не мають докоряти за єресь на тім пункті. Православні мають прийняти доґмат про чистилище, але вільно їм при тім вірити або не вірити в очищеннє огнем; мають теж вірити в блаженство праведних душ перед страшним судом. Латинники не мають відмовляти правосильности таїнствам Східньої Церкви й її єрархії. Русь має признавати першинство папи і його зверхність над церквою. Зверхність царгородського патріарха над руською церквою зістаєть ся в силї, але під умовою, щоб кождий новий патріарх виказав ся перед польським правительством, що він правильно вибраний і правовірний — на доказ того має прислати своє credo.

В сумі, як бачимо, се недалеко відходило від того, що Кисіль чув в Київі від єрархів, як можливу формулу порозуміння. Найбільш конкретна була ріжниця в поглядах на відносини до папи і патріарха.

Умови патріаршої зверхности, поставлені з уніатської сторони, ставили зверхність сю під великим знаком запитання і, очевидно, служили тільки вступом до властивої пропозиції — заміни царгородської зверхности осібним патріархатом Польсько-литовської держави для православних і уніатів разом. Сю ідею розвивав Смотрицький в своїм „Паренезісі“. Поза тим, коли-б не можна було перевести обєднання православних з уніатами in corpore, як церкви й церкви, то уніати бажали властиво певної релігійної толеранції: аби на унію не було переслідування там, де православні мали перевагу (на території козацьких впливів) і вільно було кождому переходити на унію без перешкоди від православної єрархії[2]). Се, очевидно, готова була їм признати православна єрархія; тільки се їй не удалось, через опозіцію громадянства.

---

[1]) П. Могила I дод. 67.

[2]) Пор. лист Коженьовского до Борецького ib. ч. 66.

Компромісові заходи розбили ся ще раз о позицію не єрархії, а суспільности, веденої інстинктом більше національної ніж релїґійної самоохорони, інстинктом темним, але вірним. Православна єрархія спинила ся сим разом перед осторогами і погрозами світської суспільности — шляхти, брацтв, козаччини. Спинила ся на краю пропасти, що готова була поглинути її, і не зробила рішучого кроку. Але її податливість, прихильність до ідеї компромісу, дбаннє о ласку правлячих кругів була помічена православною суспільністю й записана на її рахунок. Єрархія зістала ся під подозріннєм. В 1631 р. монахи з Новгорода Сїверського оповідали в Москві, що тепер „у Київі за християнську віру стоїть один сам лубенський владика Ісайя (Копинський), і козаків запорозьких напоминає, аби за віру християнську стояли міцно". „А в Печерськім монастирі архимандрит київський" — додавали вони про Могилу — „той піддаєть ся Ляхам, на ляцьку віру, і стоїть проти козаків з Ляхами"[1]). Православний полеміст Остафій Кисїль, випускаючи в тім часї свою книжку против Апольоґії, присвятив її Могилї з досить кислою похвалою, що він „хоч і похваляв попереду справу описану в Апольоґії (релїґійну згоду), але відступив від неї". Комплїмент, кажу, доста квасний, і інцідент з Могилиною колеґією, фундованою ним того року, але скасованою слїдом (через прилученнє до брацької школи) наслїдком поголосок, які пішли „від неучених попів і козаків" про сю нову колеґію — що в ній учать уніати і заводять латинську та польську науку на шкоду православю[2]) — сей інцідент найкраще показує, як підозріливо було настроєне місцеве православне громадянство против своєї єрархії по тім, як вона була умочила свої руки в компромісовій акції 1628—9 рр.

Але, розумієть ся, ще більшу підозріливість і недовірє викликали з боку української суспільности і козаччини ті сфери, звідки вийшла сама та спокуса для православних — клєрикальні й правительственні круги польсько-католицькі і уніатські. Аґресивні пляни і змагання супроти православної церкви, що проявили ся з їх сторони в тих соборних плянах, переговорах з єрархією і т. и., наказували всім інтересованим з особливою пильністю і підозріливістю придивляти ся до їх дальших ходів, після невдалого закінчення соборної акції, та підстерігати в них слїди нових інтриґ. Не диво, що коли зараз по нещасливім фіналї львівського собору посунуло на Україну польське військо на лежі, забираючи

[1]) Акти Москов. госуд. I с. 315—16. [2]) Про се в т. VII с. 421—2.

ся в далекі кути, непризвичаєні і неохочі до таких гостей, то на ґрунті загального невдоволення з приходу їх, з конфліктів з розгуканим жовнірством, з його своєвільств і насильств розбурхана, трівожно і підозріливо настроєна увага православних почала мережити сітку ріжних здогадів і підозрінь спеціально в тій, свіжо розворушеній сфері релігійних відносин.

В реляції Конєцпольского і в актах переговорів його зі своєвільною козаччиною, знаходимо тільки загальні, лаконічні характеристики сього релігійного заворушення. До своєвільного козацтва, каже він, „наспіли листи від декотрих осіб, духовних і світських, і оповіщали, що їх віру нищать, церкви забирають, — просили козаків, аби за віру стали" (вище, с. 73). Зі свого боку козаччина pretextem łamania wiary аґітує серед української людности, піднимає маси народу[1]). Так закидав козакам Конєцпольский, і вони признавали ся, що вони дійсно розсилали універсали по Україні й громадили людей на оборону віри — бо їх „деякі духовні і світські люди сповіщали, що не тільки по сусідніх містах чули, але й на собі в Києві то дізнали минулого року, коли їм в церквах забороняли служби божої, і церква брацька скрівавлена була панами жовнірами, що стояли в Києві, — з того й згромадили ся люде" [2]).

Записки сучасника, київського монаха про війну 1630 р. (в т. зв. Львівській літописи) переказують деякі з тих поголосок, які ходили тоді в Києві і на Україні. Казали, що жовнірів умисно розкватеровано сим разом в східній Україні, по обох боках, „по за Дніпром, ґде ніґди ніхто не памятаєт, аби туди стояти міли", аби винищити православних — „абы впродъ козаковъ, а затымъ въ вшиткой Українѣ Русь выстинали, аж до Москвы" Про се жовніри самі пробовкували на підпитку, „подъ добрую мысль", а декотрі Русини з них з прихильности розповіли отцю митрополитови. „За певно повѣдано єго милости отцу архимандриту (Могилї), же унѣтове, що презъ килка лѣтъ южъ пѣнязѣ збирали на школы рекомо, теды тыѣ пѣнязѣ послали до єго милости п. гетьмана" (Конєцпольского)[3]).

В польських кругах оповідали не більше не меньше, що козаків побунтовав не хто як Могила, „твердячи, що ціле військо

[1]) Жерела VIII с. 345, Куліша Матеріалы с. 308.
[2]) Жерела VIII с. 347.
[3]) Львівська літоп. під р. 1630.

пруське йде на Україну, щоб викоріняти козаків і віру благочестиву"[1]).

В такій атмосфері коли по Україні рознесла ся чутка про конфликт козаків нерєєстрових з реєстровими, сї релїґійні мотиви почали зараз же чіпляти ся до нього. Про Грицька Чорного оповідали, що він присяг на унїю, і сам признав ся до того перед смертю. Або як иньше джерело переказує сї поголоски — що він сприсяг ся з Поляками на викоріненнє віри благочестивої й імени козацького[2]). Той самий характер надавано ріжним крівавим сценам жовнірських своєвільств. „Перед Великоднем челядника митрополитового на кавалки розрубали і трьох підданих" — і з того виростали вже чутки, що будуть різати „благочестивих" поголовно, побивати всїх — „быле бы тилко Русинъ былъ", і війна від разу прибрала характер релїґійної, святої війни. Козаки розсилали унїверсали, закликаючи всїх підіймати ся на оборону благочестивої віри. Про Конєцпольского сучасник оповідає, що йому київські домінїкани, як ішов на Днїпро на козаків, шаблю „посвятили і наоколо костела носили, і під час цілої мші на олтарі лежав, з тими словами, що то на поганство, на Русь, щоб її викорінити"[3]). Правда чи неправда — досить, що так оповідали в сучаснім Київі. Війна була „на благочесте" і „на Русь", і сї погляди на війну 1630 р., як на війну релїґійну, були так поширені в православних кругах, що навіть в Царгородї, коли польський посол пробував переконати турецьке правительстоо, що польське військо було післане на козаків, щоб покарати їх за мішаннє в кримські справи, йому без церемонії задали брехню, кажучи, що війна вела ся „за віру"[4]).

Правительство і його репрезентантів все се заскочило зовсїм несподївано. Там не сподївали ся взагалї нїяких иньших клопотів з України крім татарських наїздів та козацьких походів на море. Новому аґентови в українських справах (на місце старого Хмелецкого, що вмер саме на початку 1630 р.) Ол. Пісочинському Конєцпольский поручив стерегти ся від Татар, і він собі в поміч зажадав тисячу козаків. В справах турецьких король видав унїверсал до всеї козаччини з кінцем лютого ст. ст.: писав, що до нього дійшла чутка про заміри козаків іти на Чорне море, отже він суворо наказує стримати ся від усяких зачіпок з Тур-

---

1) Piasecki c. 499 i Pamiętniki do panowania Zygmunta III т. I c. 154.
2) Львов. лїтоп., Pamiętniki, Пясецкий l. c. 3) Львівська лїт. l. c.
4) Витяги в реляції посла Пісочинського у Жуковича VI c. 70.

ками, щоб не порушити трактатів, і взагалї заховувати ся спокійно [1])

Вся увага була скуплена коло незаплачених „жолдів“ козакам — звичайного епільоґу кождої значнїйшої кампанїї Польщі. Полковники сидїли по домах і рахували ся з кредиторами „по так довгій, працьовитій і коштовній війні“, а Конєцпольский, обіславши ся з турецькими башами і забезпечивши ся, що звідти не грозить нїчого, вибирав ся на випочинок і лїченнє, сподїваючи ся вповнї спокійного року. Замість того перед самими великоднїми святами латинськими, в серединї марта с. ст. він дістав вість про конфлїкт нереєстрової козаччини з реєстровою.

Те, що знаємо про саму форму, про подробиці, в яких вилив ся сей конфлїкт, знаємо тільки від Конєцпольского, з його соймової промови (вище с. 71), і було-б даремним трудом, за браком иньших джерел, силкувати ся додати подробиць до поданого ним образу. Виписка, розпочата Гр. Чорним з польськими комісарами, роздражнила Запорожцїв і пхнула їх до аґресивних виступів проти законопослушної козаччини. Місце більш здержливого Левка Івановича заступив більш різкий Тарас Федорович. На останнїй заклик Чорного — ставити ся з арматою з Запорожа на волость, він відповів, що готов сповнити його волю й іде з арматою на Україну. Але слїдом вислані ним чати, в половинї місяця марта, вхопили Чорного, приставали до Тараса, і тут, в війську, при арматї, його судили, осудили на кару смерти, засудили і зараз же той засуд сповнили. На жаль не маємо мотивів засуду — чи вони були взяті з чисто козацьких відносин тільки: закидали Чорному зрадливий союз з польським правительством против козацьких інтересів, чи прилучили ся до того і ті релїґійні мотиви, переказані в пізнїйших звістках: що Чорний сприсяг ся з Поляками і уніатами на православну віру. Конєцпольский представляє, що релїґійні мотиви прийшли пізнїйше і відвели Запорожцїв від їх первісного заміру — зробивши справу з Чорним і його товаришами, вернути ся на Запороже. Се можливо. Але корсунський погром, віддїлений у Конєцпольского від крівавої кари над Чорним, в кождім разї треба безпосередно звязати з нею.

Коли вість про напад на Чорного і його крівавий кінець рознесла ся між реєстровою козаччиною, переважна частина утїкла під охорону коронного війська, що стояло в Корсунї. Тут було кілька хоругов з полку воєводича браславського Потоцкого і ка-

---

[1]) Жерела VIII ч. 213.

штеляна галицького Казановского, і до них зібрало ся коло трьох тисяч реєстрових. Запорожці жадали, щоб жовнїри видали їм реєстровців (старшину головно), а самі вийшли зі своїх леж з козацької території, за Білу Церкву. Жовнїрство шорстко відповіло на се, заявляючи, що нїяким чином не відступлять від вірних королеви козаків, і з леж визначених властями не уступлять — нехай краще козаки пильнують своїх обовязків перед королем і річеюпосполитою. Тодї Запорожці, діставши таку відповідь, „тої же години" рушили на Корсунь і в самий день Благовіщення руського приступили під місто. Жовнїри, хоч без своїх полковників чули себе досить сирітливо, приготовили ся боронити ся й розпочали бійку. Але тут більшість реєстрових козаків, побачивши перевагу Запорожців, почала переходити до них, полишаючи старшину. Міщане ж корсунські почали собі з домів своїх, з вікон, з рушниць пражити з тилу жовнїрів, що так уїли ся їм під час сих леж. Побачивши се жовнїри з чималими стратами почали виходити з міста, з душами самими, покинувши все. Козаки не стали гонити ся за ними, а зайняли ся пайованнєм здобичи, яка дістала ся їм по жовнїрах та ріжній шляхтї, шо тїкала з міста разом з жовнїрами [1]).

Се було проголошеннє війни. Конєцпольский аж незчув ся від вісти про сей погром. „Признаю ся до того, найяснїйший милостивий королю", — говорив він в своїй пізнїйшій промові — „що мене нечувано порушила та своєволя, порушила зневага маєстату вашої кор. милости, вчинена замордованнєм старшого, поданого вашою кор. милостю, порушила та очевидна небезпека річипосполитої, порушив напад на військо вашої кор. милости, що було під моїм реїментом, і порушило мене так, що хотів би не жити на світї з тими лотрами, як би то було можна". Вираз свому настроєви дав він в унїверсалах до української шляхти, виданих під свіжим вражіннєм сих вістей, 28 III ст. с. Закликав її прибувати до коронного війська — „той огонь кровю хлопською гасити" [2]).

Зі свого боку козаччина розіслала по Українї свої універсали, закликаючи всїх до війська — хто був колись козаком чи хотїв би ним бути — всїх до війська прибувати, віру благочестиву від замислів лядських ратувати, вільностей козацьких заживати. Серед

[1]) Промова Конєцпольского, пор. Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 85 (тут і дата нападу, 4/IV н. ст.).

[2]) abyscie z ochoty swey do woyska i. kr. mości ten zapał krwią chłopską ego gasić przybywali — Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 80.

того напруження і загального роздражнення, в якім українська людність і без того жила, з вказаних вище мотивів, універсали сї знаходили широкий послух. Піднїмало ся селянство, полохаючи шляхту, „починали купити ся зе-всюд“[1]), і в короткім часї військо козацьке зросло на кількадесять тисяч[2]).

Як не рвав ся Конєцпольский робити справу з козаччиною, треба було для того постягати військо. Тому наперед поручив поспішати до війська „пану стражникови коронному“ Самуелю Лащу, „бо недалеко звідти мешкав“, маючи державу в Макарові, на Полїсю київськім. За ним післав каштеляна камінецького Стан. Потоцкого і старосту калуського Жолкєвского. По словам Конєцпольского вони мали від нього поручення „не опускати нагоди полагодити справу без крови, як би такий спосіб нагодив ся“. Але сердитий гетьман говорив так потім перед людьми, які „без того за зле йому мали, що він не старав ся оминати конфлїктів і кроворозлить“, і не легко увірити, щоб він, сам горячи бажаннєм „загасити кровю той огонь“[3]), давав такі миролюбні інструкції своїм помічникам під першими враженнями. Тай однаково ніякої миролюбности ті не розвели. По словам Конєцпольского, козаки „як почали по неприятельськи поступати з військом королївським, так і далі не переставали, а наш стражник коронний, мало маючи війська (бо ще військо не зійшло ся, перед приїздом иньших панів) — взаїм їм віддавав“. Вивязала ся дрібна, партизанська, підїздова війна, в якій дїйсно і рицарі польської культурности і козацькі „лотри“, як їх титулував пан гетьман, віддавали собі навзаєм, в стилю і смаку пана стражника коронного.

Цікава була ся фіґура, пана стражника, правої руки гетьмана і його повірника — вицвіт шляхетсько-жовнїрської польської самоволї на сих винятих з-під права і закона „кресах“ польської річипосполитої. Пізнїйші перекази і анекдоти розцвітили його ріжними пів-леґандарними подробицями, але нам буде інтересиїйше послухати характеристику сього героя 1630 р. з уст сусїда-шляхтича, написану з нагоди погрому, учиненого над Лащом сусїдньою шляхтою, коли не стало його протектора гетьмана Конецпольского (1646):

17 жовтня [став ся похід] за збитки незносні, кривди і шкоди на йогомость п. стражника коронного Самуеля Лаща, що анї на

[1]) Львівська літ. l. c. [2]) Промова Конєцпольского як вище.

[3]) Ten ogień krwią było gasić potrzeba — повторяє він в своїй соймовій промові.

Бога не уважав, анї права публичного не бояв ся, анї людей поважних не стидав ся — на маєтности шляхетські наїздив і на доми, насильства чинив, забивав, уха й носи обтинав, силоміць панни і вдови забираючи. віддавав за своїх розбійників (ograwce), що при нїм для розбоїв і шарпанини пробували: негідники баніти, Волохи, Татари, розбійники, злодії, — чесного чоловіка анї питай, а кількасот людей все при боцї його знаходило ся. Гони й дорогу до Києва були забили, і через розбої та й шарпанини нїхто по дорогах уже не їздив. Мав на собі [Лащ] засудів на банїцію 236, на інфамію за ріжні ексцеси 37, але у всіх виступках і злостях своїх мав великого оборонця своїх розбоїв і наїздів — й. м. п. каштеляна краківського гетьмана Конєцпольского. що його заступав екземптами військовими [1]), і так робив тому негідникови, безбожному чоловікови велику пільгу, а той собі за нїщо мав княжат, панят і воєвод. Меньших шляхтичів за що будь забивав, наїздив. Ґвалти на жінках, паннах, дївках, грабованнє всякої всячини — то йому пропадало як нїщо. Коли хто починав судити ся з ним, то вже жінки й дїтей мусїв вирікти ся і тільки поки живий утїкати. З княжатами Вишневецькими, Корецькими, київським воєводою Тишкевичем великі мав війни — насилав на їх маєтности, грабував, забирав, нищив — кільканадцять лїт. Аж ледви тільки не стало гетьмана і екземпти його стратили силу, — так за декретом трибунальським й. м. п воєвода (київський) з загалом воєводства, з шляхтою — могло її бути до 12 тис наїхав на Макарів і заставши там саму п. Лащову з дїтьми, що до ніг йому впали, просячи милосердя, — житє їй дарував і нїчого не взяв, але з Макарова вигнав; а сам Лащ, знаючи про се, кілька день на-перед від жінки втїк [2]).

Отакий панок дістав від Конєцпольского порученнє зайняти ся козаччиною до його приходу. Можемо собі уявити, що він там зачав виробляти. Сучасник-Киянин, стільки разів цитований нами, як відгомін того, що в сучаснім Київі балакало ся, оповідає в своїй лїтописи, що Лащ, ідучи з своїм товариством під Київ, витяв до ноги містечко Лисянку на сам великдень руський, заставши в церкві: „вшитко вистиналъ, якъ мужовъ такъ и женъ, такъ и дѣтей въ церкви будучихъ, и попа зъ ними“. „І по дорозї людей нікому не винних, аби тільки Русин був — забивали“ [3]). Иньший

[1]) Так звали ся роспорядження, що спиняли екзекуцію судових рішень на час важної потреби.

[2]) Єрлїча Latopisiec I с. 49 - 50. Про Лаща статя пок. Роле — див. примітки (2).

[3]) Пок. Кулїш. виступаючи скрізь в обороні Поляків против козаччини,

подібний випадок мав стати ся в Димері, де жовніри теж, як оповідає той же сучасник, вирізали містечко ціле. Ціле чи не ціле, але сї звістки і поголоски малюють нам тодїшню ситуацію і атмосферу на Українї. З свого боку козаки і українські повстанцї відвдячували ся тимже — громили розкватерованих вояків польських, де могли запопасти. „На хоругви королївські, розложені на зимові кватири, нападали — особливо на хоругви Лаща, Лянцкороньского і Слядковского, богато людей з них позабивали, а решту змусили уступити ся на иньші місця і весь обоз їх пограбили", — як се записує сучасник Поляк[1]).

Серед сеї партизанської війни, що стала згодом першою частиною кампанїї, наповнивши собою весь місяць квітень ст. ст., військо козацьке вислало посольство до Конецпольского. Про нього маємо досї тільки коротеньку згадку в його соймовій промові [2]) Правдоподібно, військо своїм звичаєм виправдувало ся з останнїх подїй, просило вибачити допущені ексцеси, але заразом ставило досить високі вимоги як умови заспокоєння нинїшнього руху. По словам Конецпольского, були се вимоги анальоґічні з жаданнями, які ставили козаки в пізнїйших переговорах сеї кампанїї. Вони жадали видачі їм реєстровиків, які далї зіставали ся при короннім війську, і хотїли сказування курукївської ординації, тому що вона принята козаччиною не добровільно, а під оружною пресією.

Такі жадання козаччини Конецпольский, розуміє ть ся, з гнївом відкинув, так само як повз уха пускав намови короля (а мабуть і иньші голоси) — шукати „слушних способів успокоєння без розлитя крови" [3]). Згадуючи в своїй пізнїйшій промові, що „декотрі

в своїх останнїх працях проголосив се оповіданнє за козацьку видумку (Отпаденіе, Укр. козаки с. 669). Але що подібні епізоди мусїли мати місце, в тім глуха згадка Конецпольского про Лаща, — що він козакам за їх ворожі виступи „взаїм оддавав", — не лишає сумнїву.

[1]) Пясецкий с. 499, теж саме переказують Pamiętniki do panow. Zygmunta III.

[2]) Przysyłali aż do Baru, przysyłali potem gęsto miłoserdzią prosząc, ale przy tey prozbie te conditiae były: 1) zamordowanie Hrycka Czarnego, nie przyznawaiąc go za swego starszego, słuszne opowiadali: 2) sprawiedliwości z tych co przy woysku w. k. m., zdraicami ich zowiąc, pilnie się upominali: 3) commissia kurukowska, oby in toto zniesiona była, iako na nich gwałtem wycisniona, potrzebowali. Сї умови, дїйсно, в головнім підходять досить близько до умов козацьких поставлених потім в останнїх стадіях переговорів — Жерела VIII ч. 216.

[3]) Лист короля з 1/V: Nie wątpiemy przytym iz upr. w., ieżeliby jakie słuszne sposoby bez rozlania krwie do uspokoienia ich podały, nie będziesz chciał ich poniechać, nad hersztami tilko samemi surowość wykonawszy, gdyż drudzy

люде, несвідомі справи, а иньші неприхильні, винуватять його, що козаки присилали до нього, а він з ними не погодив ся без розлитя крови, він кличе: „Чи я міг то їм хвалити і касувати те, що король і річпосполита затвердили – нехай но признає то найбільший неприятель мій, аби тільки судив без афекту? Чуючи, що вони не тільки не попускають нічого з ворожого свого поступовання, але відважають ся що далї то на важчі річи, і ще більше заповідають (стид навіть споминати се!), я кинув ся, хоч і не упорядкувавши ся так, як би то годило ся урядникови вашої кор. милости, і не з такою силою, — та великими переходами поспішив до Дніпра“.

Трудність була в тім, що переважна частина воєнних контінґентів черев незаплаченнє грошей вийшла з усякого впливу гетьмана; саме під сю хвилю він мав їхати до Львова на розплату з ними; замість того мусїв вислати до них листи, щоб почекали з повною виплатою та взяли участь в кампанії на козаків. При тім частину війська треба було полишити в Західнїй Україні, для оборони границь від татарських нападів, бо про них приходили тріво́жні відомости. І треба було спішити ся, як з огляду на те, щоб перепинити дальший розвій повстання, так і тому, що війську, яке зіставало ся в службі, за кілька тижнїв кінчив ся квартал, і через незаплаченнє грошей, воно не показувало ніякої охоти служити далї. Тому виправивши до короля реляцію з прошеннєм вислати листи до українських маґнатів, щоб підтримали гетьмана своїми полками та змобілїзували вибранецьку мілїцію, Конєцпольський вже 6/IV с. с. рушив з свого боку на театр війни, сподіваючи ся, як звичайно, під час самого походу постягати иньші контінґенти [1]).

В кампанії 1630 р. козацька сторона була в значно лїпшій позиції ніж в иньших війнах — напр. у кампанії 1625 р. Головне козацьке військо встигло „вигребти ся“ з Запорожа „на волость“ заздалегідь, з арматою і всяким припасом. Воно потім зіставало ся протягом не меньше як півтора місяця паном ситуації на Україні. Отже було спроможне підняти до повстання українську людність, і без того в високій мірі роздратовану попереднїм роз-

mogа się na iaką rzeczypospolitej posługe przygodzić — Ркп. Публ. бібл. Разн. IV. Nr. 104 с. 116.

[1]) Крім його соймової промови (як вище) ще Архив Ю. З. Р. Ш. 6 ч. 80, 81, 83; рукоп. Публ. Бібл. Разн. F. IV Nr. 104 с. 113 об., 116, 121 об. (листи короля до Конєцпольского).

кватированнєм польського війська, його своєвільствами і ріжними конфлїктами з ним. Поки польські сили мобілїзували ся і стягали ся на Україну, козацьке військо мало можність скріпити ся великими ново-мобілїзованими кадрами, вибрати позиції, забезпечити їм комунїкацію, запровіантувати ся всїм потрібним. Головною позицією своєю вибрало воно Переяслав і тут зібрало свої головні сили, коли польське військо почало стягати ся під Київ, а Днїпрові береги обсадили козаки своїми залогами, щоб утруднити перехід.

Конєцпольський, наспівши до Київа і розглянувши ся в тутешнїй ситуації, як сам він каже, дуже бив ся з гадками, як йому бути: „Перейти Днїпро в такім малім числї, як ми тодї були, без піхоти, без арматв, небезпечно було, бо й сторони тамошнї підхожі були більше для пішого нїж для кінного війська, і з такою малою горстю не знати було, чи неприятеля воювати, чи пильнувати людей, що з-заду надходили. З другої сторони міркувало ся, що як не перейти за Днїпро зараз, то потім перейти було-б іще тяжше, а навіть ледви чи й можливо, як би вони (козаки) скріпили ся ще більше і позаступали всї переправи“. До того польському війську зіставало ся служби (до кварталу) всього тільки два тижнї, і воно заявляло, „що понад то й години не буде служити“.

А тут з-за Днїпра приходили трівожні вісти. Конєцпольский запевняє, що козаччина мала замір „трактувати з Москвою й піддати їй всї тамошнї краї“, „і були певні відомости про війська московські“. В московських джерелах не маємо звісток, які-б потверджували чимсь конкретним се оповіданнє про зносини з Москвою козаків; але при тодїшнїх досить напружених відносинах з Москвою (що три роки пізнїйше привели таки до війни), Конєцпольський міг справдї побоювати ся якихось комплїкацій і з сеї сторони. А вже поготів, розташувавши ся за Днїпром, могли собі козаки шукати помочи з Дону, і все Заднїпровє взяти в свої руки так, як взяли пізнїйше під час Хмельниччини.

Київський наш очевидець каже одначе, що сї „делїберації“ гетьмана не трівали довго. Прибувши „зъ великимъ гнѣвомъ на козаки и на вшитку Русь“, він зараз почав переправляти ся за Днїпро, під самим Київом, але попік ся дуже на сїй переправі. Невеликий козацький підїзд, „зо сто коней шпиговъ“, зловив „капитана нїмецького“, якого приставив потім до козацької армати, і він велико здав ся козакам „при стрільбі“. Мало не зловлено й самого гетьмана, так що він з-за Днїпра мусів тїкати до Київа.

По сім Конєцпольский повів переправу справді в більшою делїберацією, і хоч „не без тяжкости і не малого кровопролитя“, — як каже в промові, — дістав ся за Днїпро. Тут поробив шанцї, що мали стерегти переправи і забезпечати польському війську за Днїпром полученнє з Київом і правим берегом, і потім приступив під Переяслав, де стояле головне козацьке військо, зайнявши саме місто. В перших днях мая ст. ст. він був уже під Переяславом[1]), і здаєть ся, попробував ударити на козацький табор, але поніс великі страти нічого не доказавши. Принаймнї маємо звістку, що 7 (17) травня він поніс сильні утрати в битві з козаками, так що в варшавських кругах його реляцію прийняли, як погром польського війська[2]).

З „малости“ своїх сил супроти сил козацьких Конєцпольский здав собі добре справу ще перед тим, і з Київа виписував до короля ріжні дезідерати що до присилання нових контінґентів[3]). Але правдоподібно аж тепер, по битві під Переяславом уявив він собі добре перевагу козацької сили над його засобами, і зараз по битві висилає нові універсали по всій Українї, закликаючи жовнїрство як найскорше прибувати, щоб покінчити війну з козаками[4]). По словам Путивльця Гладкого козаки мали в Переяславі 37 тисяч, Конєцпольский вісім тисяч „польських і нїмецьких людей і Черкас лїпших людей, що від Черкас пристали до Поляків“. Сих „лїпших людей“, себто реєстрових козаків, що зіставали ся в короннім війську по корсуньскім погромі, сучасник - Киянин рахує у Конєцпольского під Переяславом дві тисячі. Але се був контінґент досить непевний, який при нагоді міг перекинути ся до Запорожців, як перекинули ся де які в Корсунї. Властивого польського війська, значить, було всього коло шести тисяч, і з ним треба було тримати полученнє з Правебережем і додержувати поля козакам.

Війна під Переяславом потрівала коло трох тижнїв[5]). Близ-

---

[1]) З дня 8 (18) мая маємо вже універсали Конєцпольского з під Переяслава. Але 17 (27) мая король відписує ще на його реляцію з Київа. Очевидно він прийшов під Переяслав десь дуже недовго перед 8 (18) V.

[2]) Листи Сопізї з Варшави — автоґр. Публ. бібл. Nr. 221, 166.

[3]) 17 (27) мая король відписує на його жадання в справі нових контінґентів — Ркп. Публ. Бібл. Разн. F. IV Nr. 104 с. 121 об.

[4]) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 84.

[5]) Се каже Гладкий: „сидѣли дѣ онѣ въ Переясловли съ Черкасы въ осадѣ отъ польскихъ людей три недѣли“ (Матеріали Кулїша с. 316), і се потверджують документальні дані: під Переяслав Конєцпольский прийшов перед 8 (18). V, трактат з козаками підписано 29. V (8. VI). В своїй промові Конєцпольский загально каже про кілька тижнїв війни під Переяславом.

ших відомостей з неї маємо дуже мало. Гладкий, свідок компетентний, що сидів в облозї сам (і як чоловік умисно висланий на звідти московською адміністрацією свої реляції складав свідомо їх ваги), каже, на жаль дуже лаконїчно — що за ті три тижнї „у польських людей з черкаськими людьми було багато битв, і в тих битвах Черкаси (козаки) Поляків побивали", а потім наступила рішуча битва, і після неї переговори і згода. Конєцпольский збуває в усїх своїх реляціях історію кампанїї загальними фразами, що польському війську в битвах з козаками щастє служило, аде козаки таки противлять ся далї. Він повторяє їх стереотипово від перших стадій війни — де кріваві подвиги Лаща і йому подібних героїв мали означати, за браком чогось лїпшого, успіхи польської зброї над українським своєвільством, — аж до останку, скромно заявляючи в своїй пізнїйшій промові, що він „не хоче робити собі слави з крови підданих королївських, хоч би й своєвільних"[1]). Вірогідна звістка Гладкого, що своїм авторитетом потверджує в загальнім і меньш авторитетні оповідання нашого київського лїтописця, — поясняє таку рідку маломовність Конєцпольского, як і різку переміну в настрою сердитого гетьмана, що так рвав ся „гасити кровю" козацьке повстаннє, але потім набрав незвичайної миролюбности і вирозумілости до сих повстанцїв[2]). Варшавський кореспондент Сопігів, переказавши реляцію Конєц-

---

[1]) В листї 8 (18). V варшавський кореспондент Сопіги так переказує вісти з театру війни (в реляцій Конєцпольского очевидно): Kozackie na Ukrainie bandy ieszcze nie do konca usmierzone, lubo ich na kilka miejscach woysko quarciane gromiło i trzy miasta im gwałtem wybiwszy ich odcięto (Ркп. Публ. бібл. автографи Nr. 221, т. I с. 162). В унїверсалах з 8 (18). V Конєцпольский оповіщав, що своєвільство козацьке po kilka razow odniozszy niemałą kleske. upamiętywać sie nie chce (Архивъ Ю. З. Р. Ш. I. с. 310). В листї до Конєцпольского король так переказує його реляцію з 17 (27). V: kozacka swywola, chociasz się szczęsliwie przeciwko nim uprzeimosci waszey powodzi, przy uporze swoim stoi (Ркп. Публ. бібл. Разн. F. IV Nr. 104 с. 107).

[2]) В своїй промові Конєцпольский каже: Tam nastąpiwszy iusz pod Perasławiem na to swowolenstwo będące, wszystkich media szukałem do skonczenia tey sprawy bes rozlania krwie, iusz nic więcy nie potrzebuiąc od nich, tylko wydania tego, ktory był przyczyną zamieszania tak wielkiego. Ale upor z prostotą zmieszany nie chciał wystempku tego obaczyć, asz się im zyły zacięło. Nie chce wspominać pres kilka niedziel prac naszych ustawicznych y krwawych boiów. poniewasz nie zyczę sobie ze krwie poddanych w. k. w., lubo to swowolnych, gloriam quaerere. Pobłogosłowil iednak P. Bog, że obaczywszy występek swoy, miloserdzia prosili. Ktorych na dalszą w. k. w. y rptey usługę, taką iakąm w. k. m. posłał uczyniłem z nimi transaktią, w żaimnieiszym punkcie nie odstempuiąc Kurukowskiey, ale we wszystkim one zachowuiąc.

польского про нещасливу битву 7 (17) травня, пізнійше переказує варшавські поголоски про нещасливу битву 14 (24), яка мала ще гірше скінчити ся для Поляків, але додає, що листи Конєцпольского держать ся в секреті. І в дійсности мабуть ні одного конкретного успіху свого над козацьким військом не міг він оповісти.

Але серед сих битв під Переяславом, судячи з згадки Конєцпольского, козаки не раз поновляли свої пропозиції в дусї вище наведених: видати провідників реєстрових, дати амнестію повстанцям, скасувати куруківську ординацію і санкціонувати statu quo козаччини. Конєцпольский відкидав сї пропозиції закінчення війни угодою; але йому ставало все тяжше. Жовнїрство наглило кінчити війну, бо служба йому вийшла. На нові контінґенти мало було надії. В листї короля читаємо, що жовнїри жадали повної заплати, инакше не хотїли йти на війну, — частковою заплатою не вдоволяли ся[1]). Та й получєннє з правим берегом все слабло, або й зовсїм переривало ся, і меньшим віддїлам війська не можливо було перебити ся до Конєцпольского.

В міру того, як виясняла ся перевага козаччини під Переяславом, все грізнїйше підіймала ся хвиля повстання. По переході польського війська за Днїпро, підіймали ся, збирали ся все нові ватаги повстанців та вели партизанську війну з Поляками, побиваючи дрібні віддїли, що йшли до польського війська або пускали ся за провянтом. Наш київський лїтописець, побільшуючи, розумієть ся, каже, що козаків під кінець війни, „як оповідали", зібрало ся до сто тисяч, і вони „взяли моц", відвдячуючи за попереднї звірства жовнїрські, як вирізаннє Лисянки й Димера:

„Обоз обозом, а тут Поляків несчисленно ходить по всїй Українї. Оден (віддїл), що йшов до польського війська, заступили й побили, все забрали. Що були гайдуки — не забивали, бо була то Русь, тільки повбирали ся в їх сукнї і побили кілька сот жовнїрів, що йшли за гайдуками: жовнїри думали, що то гайдуки стоять, і були безпечні.

„Далї в Копачеві (коло Василькова) побили всїх жовнїрів і вози їх позабирали, з скарбами. В Димері в пятницю по св. Духу (21 мая с. с.) жовнїрів громили. Під Київом жовнїрів побили так, що у них, кажуть, коней воєнних взяли до 600, і вози з усім добром.

[1]) Ркп. Публ. бібл. Разн. F. IV Nr. 104 с. 121 об. (лист з 27/V, але думаю, що Конєцпольский про се мусїв знати скорше).

„В неділю всіх святих (23) в окопі зараз за Дніпром, де гетьман був зразу окопав ся, побили одну роту, велико богату і мужну, з самих панят — звала ся золота рота, на хорогві було золоте коло. На світанню всіх побито — ноги не випустили; там в окопі поклали й ховати не казали. Скарби там страшенно великі побрали; самих панят тих було півтораста, крім челяди, і купців київських до двадесяти було — живність провадили до обозу. Кажуть, шо та рота була а Ченстохова; полковником був ніякий Ліщиньский. Тоїж неділї, перевівши ся з за Дніпра, в місточку монастирськім побили другу роту — як з повітря лежали по улицях і домах оголені жовнірські трупи. (Підданих монастирських десять забито, аж сам отець архимандрит був у великім страху; иньші з тоїж роти забили до 50; одного Русина Попеля знайшли у черця й розстріляли, другого в церкві св. Теодосія)[1]. Між ними було якесь велике паня Ґлембоцкий, вісімнадцяти літ тільки, кажуть; втікло було, але вони його знайшли, казали йому з соболиної шуби розібрати ся — він просив ся, триста тисяч окупу давав, але вони нічого не дбаючи й його розстріляли.

„Другого дня в Київі 50 байдаків, а човнів без числа спалили, щоб Поляки не мали чим перевезти ся на тамту сторону до гетьмана; був тодї великий страх на всіх, аж потім відойшли. Тогож дня люде королївські надтягали — кажуть, що за жидівські гроші були найняті. Пришедши вечером, на монастир хотіли вдарити, і вдарили були; але козаки були недалеко, а до того почули ґвалт великих дзвонів, вернули ся, монастир опанували й Нїмців відгромили[2]).

„Від Бориспола в пяти милях, з півтори тисячі жовнїрів тільки 25 зістало ся — всіх побито на тім місцї. З королевичевої роти, що в Луцьку стояла й на Русь похваляла ся дуже, — ‚як вернемо ся, всіх вас в руцї мати будемо‘, казали — то з них пятьдесят товаришів згинуло, не рахуючи пахолків. І з тих Німців і гайдуків, що за Дніпром були, не зістало ся нїчого, або дуже мало; і ті що монастир грабили, за Дніпром зістали ся“.

Нарешті по двох тижнях наступила катастрофа, яка підрізала

---

[1]) Се, здаєть ся, говорить ся про убитих тими жовнїрами, яких потім погромили козаки.

[2]) Тут іде оповіданнє, як Нїмцї злупили київські монастирі, хотїли їх грабити, а ті бороли ся — „тая война через тиждень немало около монастиря (печерського) була“. Її згадує теж Кальнофойський в своїй „Тературґімі“, як чудо милости Богородицї, що монастир виратувала. Були то драґони Бутлєра — про висилку їх писав король в цитованім листї 17 (27) V.

до решти завзяте Конецпольского. Очевидець Гладкий говорить про неї дуже коротенько, але виразисто: „в останнім бою Черкаси у гетьмана Конецпольского в обозї забрали армату, богато Поляків в обозї побили, і перевози на Днїпрі зайняли й пороми на перевозах попалили; і після того бою гетьман Конецпольский з Черкасами помирив ся“. Конецпольский промовчує його зовсїм, скромно згадує тільки, що козаки, як він їм „жили відтяв“, признали свої вини і милосердя просили. Иньші польські джерела, не знаючи ніяких подробиць кампанії (вони таки, мабуть, в переважній части зістали ся секретом для польської суспільности), говорять тільки про великі страти польського війська. Козаки покорили ся „по многих кровопролитних битвах, в котрих з королївського війська, не кажучи про простих вояків, шляхтичів товаришів згинуло більше як за цїлу війну пруську — на триста їх рахували, і мало хто не стратив коней, що найкращих“ [1]).

Ширше оповідає про сю битву наш київський лїтописець, і при всїх побільшеннях і леґендарних деяких подробицях в головнім подає її, очевидно, досить вірно, бо згоджують ся з коротким оповіданнєм Гладкого, що козаки здобули були сам табор польський, забрали з нього гармату, і відтяли польське військо від Заднїпровя, понищивши перевози. Не часто маючи оповідання Українця-сучасника, наводимо його реляцію в цїлости:

„Битва велика була в саму суботу [2]). Пан Лащ помітив козаків, що їхали на чату; взявши жовнїрів, як кажуть, пять сот коней, напав на них, а не мігши їх ‚дістати‘, дав знати пану гетьманови. Пан гетьман узяв з собою жовнїра доброго дві тисячі й пішов за Лащом. Тих козаків уже на тім місцї не знайшли, але натрапили на иньших, що йшли в поміч тим першим. Кажуть, що їх було небогато, тільки з двіста коней, а Поляки кажуть, що пятьсот. Сї козаки, замкнувши ся в однїй шопі, боронили ся так, що жадного з них живцем не взято, тільки одного сотника, і то раненого. А в тім часї два гайдуки передали ся з польського обозу до козаків і сказали: ‚маєте нагоду, бо гетьмана нема в обозї!‘ Тодї козаки до обозу. А намісником гетьманським був пан Нотоцкий. Там били ся, сїкли! До двох тисяч людей впало з обох сторін. Одні козаки били ся, а иньші взяли три гармати що найбільші

[1]) Пясецкий с. 500, так само Pamiętniki do panowania Zygmunta III т. I с. 154. Туж цифру, очевидно популярну, подає і Львівська лїтопись: „такъ повѣдаютъ, те триста велце значныхъ пановъ коронныхъ згинуло“, але додає до того фабульозну цифру звичайного війська — „вшиткого войска до десяти тисячей згинуло“. [2]) Лїтописець мабуть розуміє суботу 22 мая с. с.

і дві гаківниці, та до свого обозу притягли. На то наспів пан гетьман. Били ся потім шість годин; як би дощ страшенно великий не перешкодив, певно з них усіх не випустили-б і ноги. Аж гетьман виставив знак згоди, і тодї перестали. З тої битви 30 значних жовнїрів привезено до Київа — полковників, ротмистрів, між ними пана Ганібаля, що тридцять лїт був ротмистром — сам пан гетьман плакав по нїм як по батьку, бо його ради уживано в усїм; також другого Ганібаля, поручика, свояка його; пана Паковского, п. Карского, п. Красноставского, п. Красновойского, п. п. Красносельского. Була се та велика битва, де пан Стефан, старший син отця митрополита поліг між козаками“ [1]).

Се та битва, додамо, що стала популярною в новійшій традиції під іменем „Тарасової ночи“, як її назвав автор Історії Русів, представивши в видї нічного нападу козаків на польський табор на свято Божого тіла, „котре вони (Поляки) з стрільбою і пированнєм відправляють“ [2]). Її оспівав в одній з своїх молодечих поезій Шевченко, на підставі сього оповідання. Що козаки захопили тодї польські гармати, се потверджують і згадки при дальших переговорах Конєцпольского з козаками про „армату. захоплену в шанцях“.

Ся остання катастрофа підрізала енерґію Конєцпольского. „Підрізали жили козаки“ йому, не він їм. Крім великих страт причинив ся сильний упадок духа в війську, що рішучо не хотїло й на два тижнї ще протягнути кампанії. Козаки перервали полученнє з правим берегом і побивали де попало поодинокі партії польського війська — до сих днїв власне належить переважна частина епізодів, наведених вище з оповідання київського лїтописця. Конєцпольский зложив пиху з сорця і розпочав серіозні переговори з козацьким військом.

„Побачив пан гетьман, що зле, що бють, що хоч би й десять раз більше було його війська, то нога їх не вийде, молив ся, чую, так: ‚Найсвятїйша Панно, винеси мене звідти здорового‘! Бо і на його самого наїздили на сам табор“ — записує сучасне оповіданнє київський лїтописець, і додає в pendant до недавнїх заходів коло унії друге сучасне оповіданнє: „Чув я, показував пан

[1]) Кулїш відкидаючи оповіданнє Львівської лїтописи, як фантастичне мовляв, вказував на сю подробицю, що Стефан Борецький не був зовсїм в козацькім війську (Матеріалы I с. 302—3).

[2]) Исторія Руссовъ с. 54—2. Традиція, очевидно, якась була, незалежна від Львівської лїтописи, — не видумка автора „Історії“.

гетьман, утераючи сльози, велику силу трупу і казав: ‚От і унїя, лежить Русь з Поляками‘ “.

Такі були українські паралєлї до оповідань Конєцпольского і иньших репрезентантів офіціальної Польщі про приборканнє козаччини, яка, мовляв, по великих втратах. задапих її польським військом, просила пробачення і корила ся на будуче.

Тепер маємо вже в повній формі ті деклярації, якими розміняв ся Конєцпольский з козацьким військом після сеї катастрофи[1]).

Деклярація Конєцпольского носить в нашій копії титул: „Спосіб утихомирення гнїву його кор. м. за провину війська Запорожського“; вона не має нї якоїсь вступної титулятури, нї підпису — була передана через післанців Конєцпольского як формула угоди. Не згадує нїчого — хоч як би се було їй на руку про якесь прошеннє згоди, чи просту ініціативу з козацької сторони. Очевидно, Конєцпольский перший мусїв звернути ся тепер до коваків[2]).

Вичислив їм в своїй деклярації вини їх: убитє Чорного. походи на море, напади на польських вояків, аґітацію на волости „Так багато невинних людей повідривали від домів, господарств і робіт, під претекстом нарушення віри, в котрій нїкому не було нїякої кривди“. За сї провини треба б було їх сурово покарати, але що „вже й так багато крови розлило ся і згинула така сила добрих юнаків. що заробляли на добру славу королеви і війську Запорожському“ — то Конєцпольский готов подарувати козакам їх вини під тими умовами:

Вони видадуть Тараса як привідця повстання, що мав — як є на то певні доводи — зрадливі замисли против річипосполитої, незвісні самому війську козацькому (близше їх, на жаль, і Конєцпольский не відкрив, і не знаємо, чи розумів він тут ті ж підозріння про зносини з Москвою, чи щось инше).

Постанови куруківської комісії мають у всїм заховувати ся.

Участники походу на море, що став ся під час сеї кампанії, по повороті мають бути суворо покарані, провідники видані королеви, а човни попалені.

Старшого, який буде їм від короля наданий, аби прийняли і у всїм йому були послушні.

Вірні козаки, що зістали ся при польськім війську, і задля

[1]) Видані в Жерелах VIII ч. 215 і 216.

[2]) В відповіди козацькій згадуєть ся тільки попередня відповідь, переслана через Ганібаля — вбитого в останній битві. Отже попереднї зносини були перед катастрофою ще.

їх вірности не губить ся імя козацьке і не забераються ся від козаків їх права і вільности — вони мають бути прийняті в згоду і любов військом козацьким, і шкоди їм мають бути нагорожені.

Виписані за непослух з реєстру (що були на Запорожу) будуть наново прийняті до війська, коли хочуть додержувати умов і послуху на будуче; не реєстрові-ж мають розійти ся до домів своїх.

Забраних вязнів і захоплену гармату козаки вернуть, і майно жовнїрське, забране в Корсуні, назад віддадуть.

Такі були умови Конєцпольского, шо з сердитого местника став таким милосердним протектором козаччини.

На чолї козацького війська тодї стояв уже не Тарас Федорович, а Антін Конашевич Бут[1]). Як і коли стала ся отся переміна, і яку вона мала вагу, не знаємо, бо тільки з козацької відповіди Конєцпольскому дізнаємо ся про неї (може перемінено гетьмана власне з огляду на переговори з Конєцпольским, в певну сатисфакцію і улекшеннє ситуації польській сторонї). Іменем війська дав новий старший таку відповідь:

„Вже не перший раз рачиш ваша милость писати до нас про смерть небіжчика Грицька Чорного, що буцїм то був нам поданий за старшого. Про се ми вже давнїйше писали і на письмі подали, що причиною тому, як і виходови нашому з Запорожа були ті прикрости, що нам докучили, і ми ті прикрости (dolegliwości) виложили на письмі через й. м. п. Ганібала і й. м. п. Байбузу. А що до моря і нарушення перемиря з турецьким цїсарем, то початок до того дав тойже небіжчик Чорний, а декотрі старші, що були тодї з нами, тепер при й. м. п. гетьманї короннім: Качковский і Бордяк, що були осавулами, Капуста — був полковником.

„Що до розіслання універсалів і громадження людей під претекстом нарушення віри, то воно справдї так було, що ми розсилали універсали, а дали нам відомість декотрі духовні і світські люде, що не тільки по сусїднїх містах чули, але й на собі те дізнавали минулого року, коли їм в церквах забороняли служби божої і церква брацька скрівавлена була панами жовнїрами, що стояли в Київі — з того згромадили ся люде.

„Що до видання Тараса, то не сам він оден винен, а цїле військо. Щоб ту вину вигладити, трудно його видавати — мусїло

[1]) Антоном Конашевичем зве він себе в деклярації, Антоном Бутом зве його протокол.

ся-б покарати його в війську, але не инакше, тільки з тим, аби з милостивої ласки й. м. пана гетьмана коронного, нашого ласкавого пана, була дана нам сатисфакція зі сторони иньших наших — Бордяка, Вовка і Бородка — аби вони теж були покарані, бо той огонь запалили не хто, тільки вони.

„На Куруківську комісію признаємо, що ми присягали, але то ми були змушені вчинити, видячи великий натиск на нас. Військо було не в однім місці, декотрі на морі, иньші на Дону і на річках. Які були видані записи, подібні до торішніх — мусїли ми їх переступити[1]). Тепер просимо покірно, щоб нам робити порядок без ї. м. панів комісарів: хто буде нам придатний, буде нашим товаришом, а хто не придасть ся, того виключимо.

„Коли хто справдї пішов тепер на море з тих, що ми лишили на Запорожу, то вчинив се своєвільно, против суворої нашої заборони, і ми таких обіцюємо суворо покарати як ерадників.

„Старшим нашим має бути, кого ми за згодою всїх собі улюбимо. Покірно просимо того собі з милостивої ласки й. м. пана гетьмана коронного, нашого ласкавого пана, аби й тепер так було, як здавна бувало — що старші некороновані бували. Але по виборі кождий раз ми будемо повинні давати знати й. м. п. гетьману кор.

„Товаришів наших[2]), коли буде милостива ласка й. м. п. гетьмана кор., нашого м. пана, наступить згода, — обіцяємо ми прийняти за товаришів собі, без усякої догани — як ми хлїб-сіль їдали і в добрій згодї бували, так і тепер приречемо бути.

„Нагороджувати шкоди, що стали ся ї. м. п. жовнїрам — то вже Бог його зна, хто-б їх мав нагороджувати, бо і шкоди, далеко більші, які діяли ся і діють ся декотрим нашим, ми теж полишаємо на добру волю. А й. м. п. Тшецецкого і й. м. п. Чарнецкого з товаришами їх обіцяємо пустити, коли дасть Біг дійде згода, — і армату дрібнїйшу, що ми захопили в шанцях“.

Ся досить ґречна, але рішуча[3]) відповідь кінчила ся прийнятим звичаєм в відносинах до панів куртоазією: „Все се ми віддаємо на милостиву увагу в. м., нашого милостивого пана, просячи униженої покірно, аби ваша милость показав себе нам нашим милостивим паном і нас, слуг своїх, при давнїх вільностях полишити зволив“.

---

[1]) Фраза не зовсїм ясна, з пропуском.

[2]) Тих реєстрових, що були при короннім війську.

[3]) Dosyć zgłypia foremny, зі злостю іронїзує сучасник — у Жуковича с. 89.

Конєцпольский з огляду на сї ґречні фрази мав формальне право говорити, що козаки просили ся у нього. Аби лише він вволив їм їх волю!

Не знати добре, як довго потягли ся потім ще переговори. Від першого свого жадання — видачі Тараса — Конєцпольский скоро рішив ся відступити; тим більше що козаки ставили такеж домаганнє що до вірної старшини, яка пристала до Поляків. Було рішено, що доля Тараса буде віддана на ласку королївську, але він тим часом, „за горячим прошеннєм обох військ“ буде зіставлений війську, а не виданий. Супроти миролюбивого настрою королївських інструкцій, які діставав Конєцпольский під час походу, се вихід був досить безпечний. Маємо лист королївський (тільки що він писаний 2. VI с. с., отже не міг поспіти на час), де король поручав Конєцпольскому, для утишення війни, не наставати на виданню проводирів повстання [1]). Неохота правлячих сфер до дальшого ведення війни і бажаннє закінчення її за всяку ціну мусїли бути Конєцпольскому звісні дуже добре.

Скасувати куруківську ординацію формально Конєцпольский відмовив ся рішучо, та й не міг властиво зробити сього. Але зробив важну уступку — згодив ся збільшити реєстр до восьми тисяч. Зроблено було се, що правда, півофіціально, бо в протокол угоди не внесено, і платню в звязку з сим не збільшено, але сучасні реляції з театру війни про сю уступку говорять зовсїм виразно, як про одну з основних пунктів угоди [2]). Одна з них дає такий мотив сього побільшення: треба більшої, двохтисячної залоги на Запорожу.

На обі сторони — як участникам повстання так і тим, що

[1]) Iz iednak z wielu mieysc od przednieyszych panow senatorow mamy pisania, aby się lenioribus mediis z tymi tam ludzmi rzeczy akkomodowali y tak wiele ich, ktorzy się mogą zgodzić na usługę rptey, nie traciło — pilnīe żądamy upreymosci w., abys uprzeymosc w., lubo by tez y tych rycyrzow swawolenstwa swego wydac nie chcieli, — rzeczy tamte z niemi iako mogło będzie bydz akkomodował, gdyz moze sie sposob podac, ktorym się bendzie mogło y herstowi swawolenstwa czasu swego zganic (Ркп. Публ. бібл. Рази. F. IV. Nr. 104 с. 107). В таких обставинах, розумієть ся, не могло бути місця для кари смерти Тараса, яку припускав — на підставі фальшивої звістки про заяву Пісочиньского в Царгороді (Pamiętniki do panow. Zygmunta III т. I с. 158), свого часу Костомаров (Б. Хмельницкій I с. 94. Див. про се ще Рудницькпй с. 75 і Жукович VI с. 91.

[2]) Жерела VIII ч. 217 і 218, також вимітка з сучасного дневника у Жуковича VI с. 94. Жукович готов бачити натяк на побільшеннє реєстру в самім протоколї згоди, приймаючи варіант: liczby pokurukowskiej naznaczoney (с. 92).

пристали до польського війська, була проголошена амнестія. Виписані в реєстру мали бути вернені назад і реєстр наново мав бути доповнений. Для сього діла обома сторонами — повстанцями і вірними реєстровцями — мала бути вибрана мішана компромісова комісія з делеґатів, з кождої сторони по дванадцяти; вона мала перевести доповненнє реєстру, вибір гетьмана, і вони-ж, сї делеґати давали ґарантію згоди і пробачення на будуще[1]).

З Запорожців (повстанців), вибрані були до комісії: Левко Бут з Канева, Левко Бубнівський, Каленик з Черкас, Чечуга з Черкас, Іван з Канева, Заблоцкий з Канева, Юрко Солтик Харабура з Корсуня, Іван Сорока з Жовнина, Федор Црало з Черкас, Іван Кулага з Канева[2]). Вони зложили таку присягу: Ми (вище названі) товариші війська й. к. м. Запорожського, що тепер під реґіментом Антона Бута, вибрані для ,порівнання' з товариством нашим, присягаємо іменем всїх Господу Богу в Тройці єдиному, пресвятій Богородиці і всїм святим, що ми вертаючи ся до давнїйшої послушности за наказом ясновельм. й. м. п. гетьмана кор., пана нашого мил., поріжнивши ся перед тим з товариством нашим, а тепер зєднавши ся, пробачаємо всї образи нашому товариству, що при й. к. м., і як по давньому без усякої догани на славу і услугу й. к. м. працювали, так і тепер, пустивши в непамять усе що стало ся під час того розріжнення, не будемо чинити яких небудь докорів або прикростей. А якому-б щось таке було доведене — докори словом або вчинком, — всї ми одностойно будемо добивати ся, щоб такого без милосердя покарано смертю. На се присягаємо по правдї — так нам, Боже, поможи, а коли се не по правдї — забий нас, Боже, на тїлї й на душі, в сім і будучім віку, аминь.

З війська реєстрового, що було з Конєцпольским, делеґовані були: Василь Соколка з Черкас, Константин Вовк з Черкас, Олександр Смотрицький з Черкас, Пашковський з Корсуня, Мисько Мануленко з Стеблева, Цирський з Лубен, Гаврило Кулащенко з Переяслава, Захар з Корсуня, Станислав Яблоньский з Лубен, Филон з Переяслава, Іван Туровець з Корсуня, Федор Бобаченко з Стеблева. Вони зложили присягу подібно як делеґати запорозькі.

На старшого вибрали вони Тимоша Михайловича, Орендаренка призвищем[3]). Конєцпольский „з огляду на засвідчену його мужність

[1]) Жерела VIII с. 349 і протокол.

[2]) Стільки дають обі копії разом; деякі ймення попсовані, особливо в Кулїшевій копії.

[3]) Пок. Кулїш, що завзяв ся всїх гетьманів виводити з шляхетських ро-

і в справах рицарських зручність потвердив, чи „подав“ його „всьому війську Запорозькому за старшого, котрому всяку готовість і послушність будуть повинні показувати“. З свого боку новий старшина зложив присягу послушности королеви й державі, обовязавши ся на море не ходити і нікого не пускати, „тим, що не будуть на службі королївській, на Запороже ходити боронити, ніяких куп анї охотника анї виписаних з реєстру без волї короля і річипосполитої не скликати, а навпаки — таких карати“, і т. д.

Все се списано в протокол, дня 29/VI с. с.; оден примірник підписав гетьман польський і передав козакам; другий, іменем нового старшого, підписали Іван Бачинський, Михайло Минковський і писар військовий, і для памяти рішено його вписати до коронної метрики і київського ґроду [1]).

„Так пройшла та *комедія козацька*“, кінчив Конєцпольский своє оповіданнє про кампанїю, можливо користно представивши її для польської соймової авдиторії, і додав: „Признаю ся, що не був я сам дуже вдоволений її результатом, бо не дано сатисфакції за таку образу маєстату королївського, а до того знаю, що хоч запечатано її кровю і стілько присягами потверджено, то у тих людей се не трівке, і мушу остерігти, що як ще в сім роцї (1631), зараз з весни не запобіжимо сьому, то вони посварять нас з Турками і в велику біду нас заженуть. Можна-б було минулого року (в кампанїї) щось солїднїйше з ними вчинити, але відповідно до волї королївської прийшло ся приміняти ся до обставин і воюючи прошеним, тим вдоволити ся“.

Пишному гетьманови дійсно не було чим не то що досить, а й трохи бути вдоволеним з кампанїї. Козаччина від польського війська відбила ся і вийшла з кампанїї з почутєм переґаги. Повстаннє, непослух, убитє казьонного гетьмана пройшли їй вповнї безкарно. Виписані за непослух з реєстру були вернені; участники повстання дістали амнестію. Ґречні фрази, віддані назад вязн й гармати — більше нїчого від них не дістав польський гетьман

дів, і тому не тільки у Сулими, а й у Грицька Чорного бачить „шляхетськую фамилію Савичъ“ (Укр. козаки с. 663), не вважаючи на демократичне призвище Орендаренка вважає його теж „очевидно шляхтичем“ (Матеріалы с. 307).

[1]) З копії бібл. Красїньских, значно скороченої й місцями сильно попсованої, видав сей протокол Кулїш в Матеріалах своїх. Иньша копія, повна, в дечім відмінна в рп. Публ. бібл. Пол. F. IV Nr. 241 с. 654. Я користував ся головно сею повнїйшою копією, зазначаючи інтересні відміни коротшої.

А мусїв де що важне попустити. В своїх реляціях і в офіціальнім протоколї він кладе натиск на те, що козаки прийняли знову куруківську ординацію; не був то нїякий тріумф, тим більше що козаки аж до самого повстання не підносили голосу против неї, просили тільки увільнення від деяких її постанов. Було-б отже се тільки простим приверненнєм status quo; але й його властиво не було. Раз, що рамки реєстру розширено на дві тисячі; по друге — не було вже й мови про фактичне переведеннє сього реєстру як в 1625 р. Взагалї нїчого не робилось і навіть не проєктувалось для того, щоб загнати в підданство назад всю масу нереєстрового козацтва — тих кількадесять тисяч, що взяли участь в війні 1630 р. (в протоколї тілько згадка, що вони повинні розійти ся до дому, а їм правительство ґарантує „безпечність“ — від репресій). Не було нїчого з того, що робило ся в 1625 р., аби загородити дорогу на море, на Запороже — палення човнів, ставлення залоги на Запорожу і т. и.

Так і розуміли й толкували на Українї переяславську згоду, що куруківську ординацію скасовано і козаччинї тепер все вільно. „О перемире (Конєцпольскнй) просилъ, що хотѣли козаки, то себѣ вымовили“, записує наш київський лїтописець фінал кампанії: „Козаків на будуче хоч сто тисячів, і сам Конєцпольский, як я чув, мав їх бачити, як йому Тарас показав те обране військо; гетьмана анї він анї король не мав подавати, а вони самі будуть вибирати; признав йому рицарство“.

Се було таке ж свобідне толкованнє переяславської умови в другий бік, як і офіціальне толкованнє Конєцпольского, що козаки прийняли в усїм куруківську ординацію.

Ситуація була того рода, що Конєцпольскому, „приміняючи ся до обставин“, приходило вдоволяти ся ґречними фразами, паперовими обіцянками козаччини і вдячно приймати, коли і того козацьке військо йому не відмовляло.

На плечах гетьмана висїла грова жовнїрської конфедерації, небезпека від Татар, небезпека від Турків, від козацьких походів на море, що грозили стягнути новий турецький похід на Україну, майже позбавлену коронного війська. А на західнїй границї ярила ся далї велика трицятилїтня війна, грозячи кождої хвилї затягнути у вир свій і Польщу — особливо з того часу, як центральна роля в сїй війні перейшла до смертельного ворога Польської держави і династії — шведського короля Ґустава-Адольфа, і він все пиль-

нійше розглядав ся в тих внутрішніх елементах її, які-б могли послужити для його акції [1]).

В переговорах Конєцпольского під Переяславом чуємо про похід козаків на море в маю 1630 р., під час самої переяславської кампанії. В турецьких джерелах оповідаєть ся про спустошення, починені козаками на чорноморськім побережу, коло Ізмаїла, Кілії, Мідії, Балчіка, Варни, Сізеболї. Візир Кенан-баша виступив против них з 14 ґалєрами і коло острова Монастиря бачив нїбито 300 чайок козацьких; але се число мабуть сильно побільшене в його реляції Козаки пішли від ґалєр в очерета, і тут візир міг їх зловити тільки сїм чайок — привів їх з тріумфом до Царгороду, як каже турецький історик [2]). По скінченій кампанії з Поляками нові маси козаччини посунули на Запороже і вибрали ся новим походом на море. Конєцпольский, одержавши про се звістку, не тільки подїлив ся з королем своїми побоюваннями, що сей похід може зовсїм розстроїти відносини до Туреччини [3]), а й поспішив остерігти Турків про сей сподїваний козацький похід. Сей новий похід дїйсно ставив польське правительство в дуже не милу позицію після того, як і воно і Конєцпольский поспішили похвалити ся перед Портою новим погромом козаків — мовляв їх сильно знищено, своєвільство розігнано, проводирів їх смертю скарано, Запороже обсаджено залогою і т. д. [4])

Але Турки сим разом стерігли ся самі, і сей новий козацький похід, під проводом Соленика, не мав для них прикрих наслїдків. Капітан-баша ще в серпнї був висланий з ґалєрами під Очаків, а корпус сухопутного війська під Білгород під проводом сілїстрійського намісника Муртаза-баші, в поміч очаківському намісникови. Ескадрі, десь при кінцї серпня с. ст. удало ся погромити кілька козацьких чайок і наловити трохи невільників, з тріумфом потім привезених в Царгород (турецьке джерело каже, що взято було 25 чайок, але з листів башів до Конєцпольского виходить, що всїх чайок було тільки 15, та й число приведених до

[1]) Перегляд відомостей у Крипякевича, Записки т. 117.

[2]) Наіма у Гамера V с. 127—8.

[3]) racz wiedzieć, że mnostwo kozactwa na Zaporoze poszło, skąd trzydziesci czołnow na morze gotowało, zaczym czego sie inszego spodziewać tylko nie prziazni tureckiey, a zatym ich nawalnosci, gdy słowom y obietnicom naszym w zatrzymaniu kozakow rzec sama korrespondowac nie będzie — лист Конєцпольского до короля 17/IX 1630 н. ст., ркп. Публ. бібл. Разн. F. VI Nr. 104 с. 274.

[4]) Реляція посольства Пісочинського — ркп. Публ. бібл. Разн. F. IV Nr. 104 с. 13 і далї. кореспонденція Конєцпольского з турецькими башами, тамже с. 236 і далї.

Царгорода вязнїв, 150 чол., коли воне навіть не побільшене, показує, що погром зовсїм не був значний)[1]). Баші були вдоволені, а Конєцпольский на звістку їх про погром козацької фльотилї поспішив відповісти запевненнєм, що як би ті чайки були не впали в руки турецькі, то вгинули-б з поворотом, бо він, Конєцпольский, мовляв поставив залогу, яка стерегла їх і мала вигубити всїх[2]). На щастє його й козацькі вязнї на допитах з свого боку оповідали річи, які в очах Турків потверджували польські реляції про заходи коло приборкування козацтва і стримання їх від походів на море[3]).

В результатї турецько-польське напруженнє було вигладжене, і давнїйше порозуміннє було відновлене Конєцпольским і Муртазабашою на старій основі обопільного пильновання порядку: Польща обовязувала ся не допускати походів козацьких, Туреччина — походів татарських[4]). Татарський хан, що прийшов був під час сих турецько-польських переговорів під Очаків, вернув ся смиренно назад до Криму, і Конєцпольский вважав, що на кілька місяців Польща від Татар забезпечена. Турецьке військо з Муртазою і ескадра з капітан-башою в серединї вересня ст. ст. пішли назад[5]). Туреччина була тим склоннїйша до згоди, що боротьба в Персії і на Середземнім морю паралїзовала її сили, а в Криму побоювали ся, щоб не виринув знову Шагін-ґерай з своїм небезпечним союзом з козаками і Польщею.

Але незалежно від сього лїтнїй похід козаччини на море, зараз по кампанії, був симптомом бурливого настрою козаччини. Тим часом як перед Портою польське правительство хвалило ся приборканнєм козаччини, в дійсности воно чуло себе перед нею вповнї безрадним. „Поданий“ королем гетьман не був прийнятий вначною частю козаччини, яка далї гуртовала ся коло Січи. „Давнїйший ґетьман Антін Конашевич не хотїв бути послушним нововибраному

---

[1]) Лист Муртази-баші до Конєцпольского — l. c. Nr. 104 с. 267, Гамер l. c., Жукович VI с. 100. [2]) Ркп. як вище Nr. 104 с. 268 об.

[3]) Powiedzieli się bydz bez domu y pewnego mieysca do mieskania z teytam wyspy (Січи) kozakami — widząc, ze nayiasnieyszy krol i. m. z nayiasn. cesarzem i. m... pokoy y przyiazn zawiera, powątpiwszy, ze więcey tu mieszkania miec nle możem, dla tego przez wszystkie armatę przebic y z kozakami dunskiemi się złączywszi co rok lupy swe na morzu odprawowac uradzili byli, ale im szczęsie nic posłużylo. Так переказує сї козацькі признання Муртаза-баша, ркп. як вище с. 267 об.

[4]) Трактат у Наіми Collectanea I с. 180, обмін листами в рукоп. Nr. 104 як вище с. 269—272; дата подана у Наіми (9/XI н. с.) здаєть ся занадто ранньою.

[5]) Листи Конєцпольского до короля 26/IX н. с. — ркп. як вище с. 261.

й іменем королївським поданому, вробив схизму і з кільканадцятьма тисячами звернув ся на Запороже, а той новий зістав ся на волости“, — доносив варшавський кореспондент Сапігів новини з місяця липня[1]). Але й реєстрова козаччина, що прийняла нового гетьмана, піднесла голову по щасливо виграній кампанії. Той же кореспондент доносив в тім же листї (2. VIII с. с.): „Новому гетьманови (Орендаренку) й. м. п. гетьман Конєцпольский послав кілька шат і булаву, але він не хотів прийняти їх без дозволу війська. Зібрав раду (kolo) і аж як вона йому дозволила, він ті дарунки прийняв, але все-ж таки при післанцю гетьманськім також, не без певної зневаги, не п. гетьманови, а війську за ті дарунки дякував“. Військо, очевидно, було дражливе на тім пунктї, що він дістає ті клейноти не від правительства, а від війська. „Потім гармати і иньшу армату, забрану (під Переяславом) вернув п. гетьманови, і за се дуже великий був на нього (Орендаренка) галас, що то він против їх волї вчинив; хотіли його скинути, але він їх заспокоїв, сказав: ‚хоч я здобич віддав, слави вашої не віддав‘, і так доперва те хлопство втихомирило ся. Нема одначе надії на потїху від них, бо дуже беруть гору“ [2]).

На радї, скликаній десь в липні-ж в Черкасах, вислано послів до гетьмана і до короля „в деяких нїби кривдах“ [3]). Звісний нам московський кореспондент Гладкий зі слів Борецького, що їздив на ту раду, оповідав, що на сій радї обговорювано шкоди, починені Конєцпольским під час кампанії — „багато їх городів повоював, жінок, дїтей попалив і маєтки позабирав“, „і через те вони з тої ради, вибравши двох чоловіка, післали до короля, а пять чоловік вибрали разом з ними і післали в Польщу довідувати ся, що Поляки по тій війнї будуть на них замишляти“ [4]). Варшавський кореспондент так переказує жадання, предложені королеви: „між иньшим хочуть, аби більше було число їх, нїж постановлено куруківською і теперешньою комісією, хочуть більшої платнї, свободи для віри й иньших вільностей; з тим всїм — так міркуємо, відошлють до сойму, але взагалї не дуже їх тут потїшили“ [5]).

Жадання були старі, але инакшим тоном їх ставлено. „Дуже те хлопство бере гору“, пише той же кореспондент. „От і сї три посли, що приїхали до й. м. короля, дуже гордо говорять, і коли

[1]) Публ. бібл., автографи 221 т. I док. Nr. 185. [2]) Ibid.
[3]) Ibid. док. 187 (лист з 26/VIII н. с.). [4]) Матеріали Кулїша I с. 317.
[5]) Лист з 26 VIII н. с. I. с., док. 187.

їх й. м. королевич у себе частував, вони хвалили ся своєю хоробрістю, нападали на гетьмана (Конєцпольского) і там і всюди на банкетах казали, що він даремно і по дурному пірвав ся на них, ,погубив хороших молодців, а у нас нічого не згинуло, тільки джурів трохи', і з того видко, що стримати їх довгий час буде трудно". Приймали їх банкетами, як бачимо. „З скарбу дано кождому по 10 ліктів адамашку і двісті золотих усім, але грошей не хотіли взяти, відказували, що перед тим завсїди на кождого запорозького посла давано по сто золотих, ,чому ми маємо бути гірші від давнїйших'. Хочуть просити й. м. короля. Й. м. королевич дав їм осібно шати і грошей більше, і з того дуже вдоволені[1]).

Дня 23/VIII с. с. мали козаки раду на Масловім Ставі, недалеко Канева, з приводу жадання Конєцпольского, аби реєстрове військо вийшло на сторожу границь від Татар під Білу Церкву. З сеї ради ходили теж трівожні відомости по Україні. Козаки мовляв марикували, що послів їх довго нема з Варшави, і мали підозріння на Поляків. Під Білу Церкву пішли всї вісїм полків, але вели себе підозріливо. Московський вістник оповідає, що гетьман Конєцпольский кликав козаків до свого обозу, але ті не йдуть, стережуть ся від Поляків хитрости — щоб Поляки їх не побили, і самі збирають ся бити ся з ними[2]). Українські монахи на допитах в Москві казали теж, що козаччина сподіваєть ся нової війни і припасає порох і олово і всякі запаси, бо Польща певно не помирить ся з безславним кінцем попередньої кампанії: „Конєцпольский славу свою гетьманську і честь королївську стратив — запорозьких козаків не побив, віри християнської на свою римську не обернув, тому просить панів-раду (сенаторів), аби післали з ним ,посполите рушеннє' на запорозьких козаків, аби їх винищити і віру християнську зруйнувати, аби у всїй Польщі й Литві одну віру римську завести"[3]).

До Варшави доношено, що козаки громадять ся, в обозї їх коло Білої Церкви є кільканадцять тисяч, і на запитання деяких українських панів, чому тепер громадять ся, після уложення згоди, — вимовляли ся тим, що боять ся нападу від Конєцпольского, а як би він і не мислив їм нічого злого, то однаково мусять бути на поготові з огляду на Татар, що скрізь по Україні крутять ся[4]). Конєцпольский знов скаржив ся на козаків, що вони

[1]) l. c. док. Nr. 187.

[2]) Матеріали Кулїша с. 320, Малор. дѣла арх. мин. дѣлъ 1630 Nr. 5.

[3]) Мат. Кулїша с. 298. [4]) Автографи l. c., док. 187.

не вийшли обозом на волость, як він їм казав, „але розложили ся всюди по волости, нікому не попускаючи, і з великим обтяженнєм всякого стану людей“, так що Конєцпольский, по його словам, казав їм іти до дому. „За ліпше вважав з самим королівським військом заступати дорогу неприятелеви, ніж слухати про такі їх злі вчинки, про які до мене неустанні відомости доходили“ [1]).

Козацтво таким чином рішучо вийшло з усякої дісціпліни — реєстрове навіть, не тільки що своєвільне. „Дуже хлопство гору взяло“, повторяв варшавський кореспондент тутешні враження. Король сухо прийняв послів, нічого навіть не згадавши про їх дезідерати — за велику ласку казав їм вважати, що пробачені їм давнійші своєвільства і послів їх допущено до авдієнції й уцілования королївської руки, хоч того не заслужили. Жадав, щоб вірною службою і послухом відслужили вони наперед ті провини, та грозив, що як би козаки знову розпочали які бунти, то знайде на них річпосполита способи приборкати їх, і відбере їм всї вільности їх [2]). Одначе ся суворість не зробила особливо враження, бо вже з кінцем вересня Конєцпольский алярмував короля новими трівожними вістями, що козаків велика маса посунула на Запороже, і можна бояти ся нового походу на море [3]); заразом його не покоїла мара нової козацької релїґійної війни, „не аби-яка небезпека“, „як можна бачити з інтриґ духовенства грецької релїґії, котрих ми доходимо“. Король дуже трівожив ся сими відомостями і піддавав гетьманови гадку розложити часть коронного війська на Поднїпровю, лише „сурово наказати, щоб хоругви на своїх становищах поводили ся скромно“ [4]).

Ся гадка розложення більшого війська на Україні, не вважаючи на сумні результати, які дав сей експеріменг кілька місяців перед тим, взагалї дуже займала правительственні круги. В королївській інструкції на осіннї соймики вказувала ся потреба розложерня значнїйшого війська на Українї для затримання в порядку козаччини [5]), і ся справа дебатувала ся потім і на соймі (скликанім на осінь 1630, але відбутім в лютім—марті 1631 р.). Своєвільство козацьке, що так часто нагадувало себе протягом всеї другої половини року, розвіяло всякі ілюзії про результати осягнені

---

[1]) Ркп. Nr. 104 с. 261 об., лист з 26/IX н. с.
[2]) Ркп. Nr. 104 с. 112, лист короля до старшого козацького, з 26 VIII н. с.
[3]) Ibid. с. 274—275. [4]) Ркп. Nr. 104 с. 275 (лист 15 XI н. с.).
[5]) Жерела VIII ч. 222.

останньою кампанією. Даремно пробував їх підтримувати Конєцпольский. Було, очевидно, що кампанїа була страчена і переяславська „комісія" нїчого не зробила для приборкання своєвільства.

Деякі воєводства підіймали неприємне питаннє про те, що властиво дало привід до козацького повстання, і про способи запобігти таким повстанням[1]). В дебатах звучало сильне невдоволеннє з кампанії і її невдалих результатів. Прихильникам гетьмана і правительства приходило ся толкуватись, що з невдаплаченим військом, яке не хотїло далї служити, ніяких результатів осягнути не можна було[2]), а без оружної розправи не можливо було козачину лишити, бо се-б було санкцією повної безкарности й привело-б до поголовної різнї шляхти на Україні. „Без сумнїву влетїло-б панам, які мешкають там, і не богато-б зістало ся там Ляхів цїлих, — як то богато поважних людей писало з тих країв". Пізнїйші своєвільства толковано тим, що через недостачу грошей жолд козакам не був виплачений, „мають оказію не тримати ся постанов (переяславських) — хоч взагалі оказій їм не бракує" [3]).

Козацькі петиції — про збільшеннє реєстру й підвисшеннє платнї, поновлені були осібним посольством їх на сойм. Їздили послами Олександр Боровицький, Пашко Хомич. Степан Селїпський (?) й Іван Бачинський. Крім згаданих справ просили ще реституції „декотрих товаришів виписаних, що пробувають на Запорожу і по чужих сторонах". Знаємо се з листу гетьмана Тимоша до кн. Радивила — гетьман просив у нього, як звичайно, протекції для козацьких послів[4]). Просили також, як звичайно, заспокоєння релїґійної справи[5]).

Сойм досить сердито відкинув козацькі прошення, ті більше важні принаймнї. Польські полїтики, почавши від оракула українських справ старого князя Збаразького (сенїора сенату), рішучо висловили ся за тим, що збільшеннє числа козаків було-б великим нещастєм. „Боже того борони", козацьке посольство „відправити суворо", жадати, щоб походів на море і на Запорожє не було, инакше загрозити, що „шаблею їх знесуть". Такої гадки був і сам Конєцпольский, який в додаток до мудрих прикладів, наведених нашим землячком, додав дещо ex proprіa diligentia. Вважав одначе потрібним „заспокоїти грецьку релїґію, щоб зробити кінець

[1]) Інструкція прошовицька і сендомирська — Жерела VIII ч. 224 і у Жуковича VI с. 115. [2]) Жерела VIII ч. 226. [3]) Ibid. ч. 227.

[4]) Лист з датою 3. I 1631 р. з Канева в Археограф. Сборн. т. VII ч. 63.

[5]) Про се знаємо з пізнїйших листів на сойм 1632 р.

аґітації духовенства між козаччиною, і московським інтриґам на тім же релїґійнім ґрунті, що ставали все небезпечнїйшими супроти перспектив московської війни — під час соймування вона вже висїла в повітрі[1]). Та ж нота зазвучала в промові суворого клєрікала канцлєра литовського Альбр. Радивила[2]). Він також уважав потрібним заспокоїти грецьку релїґію, бо під окликом релїґії до козаків „іде вся чернь“.

Мара релїґійної війни, що пролетіла лїтом 1630 р., очевидно не зістала ся без враження, принаймнї на більш серіозних людей. Козацьку справу трактовано, можна сказати, так серіозно, як нїколи. Соймові наради проходили серед трівожних вістей з України, які могли здавати ся віщунами нової війни, подібної до 1630 р. Варшавський кореспондент Сопігів доносив з 29/I, що козаки збирали ся утопити свого офіціального гетьмана і „дали йому спокій“ тільки, як зблизило ся польське військо; в лист. з 10/II знов поголоски про приготовання козаків до повстання[3]). Не бракувало і ще більш серіозних осторог: говорено про можливість великого селянського повстання (cruentum bellum rusticum). Иньші, більш наївні пригадували старші міркування, що своєволя ширить ся через жидівські аренди. Духовні сенатори радили не поступати різко з козаками і щось додати їм до жолду.

Але загалом всї сї спасенні ради не були сповнені, жолду козакам не додано[4]) — та й нїяких особливих кредитів і рішень на збільшеннє українського війська не ухвалено[5]). Для заспокоєння релїґійної справи, котрої значіннє в козацькій справі так добре відчув тепер Конецпольский, теж нїчого не зроблено. „Че-

---

[1]) В цитованім листї з 17. IX н. с. 1630 писав він королеви про можливу небезпеку від козаків — od samych nie ladaiakie niebespeczenstwo uroscic, co się z praktyk duchowienstwa religii greckiej, ktorych dochodziemy, oczywiscie baczy (ркп. 104 с. 274). В пізнїйшім листї з Варшави 10. IV н. с. 1631, очевидно на основі гетьманських реляцій: prziidzie znowu z nimi (козаками) do kłopotu, bo ich Moskwa legatiami pszesz popy sollicitat (автоґрафи 221, док. 206). Порівняти побоювання зносин з Москвою у Конецпольского під час переяславської війни. [2]) У Жуковича VI с. 133. [3]) Ibid. с. 141.

[4]) Див. Жерела VIII с. 368.

[5]) rad bym... wczesnie wiedział o mieyscu zapłaty y o lidzbie zatrzymanego woyska, bo na seymie za niezgodą zadna decyzya w tym nie staneła, — пише Конецпольский пізнїйше (в квітнї). А король йому на се пригадував: pomnisz uprz. w., iakie były około tego na seymie przeszłym mowy, ze rzeczpospolita chciała tak zmnieyszone miec, iakoby kwarciane pieniądze wystarczały (ркп. Nr. 104 с. 325 і 327).

рез загальні справи річипосполитої“ відложено сю справу на будучий сойм[1]).

Не знайшовши у сойму ніякого реального підпертя своїх плянів на пригнетеннє України більшим военним контінґентом, правительство все таки сповнило свій намір — ввело в східню Україну на кватири коронне військо знову. Вважало ся се добрим способом і на притишеннє своєволї, і з огляду на небезпечні морські походи: про великі приготовання козаків до морського походу в Варшаву почали приходити вісти вже з кінцем марта с. с.[2]). Походови на море одначе тим не запобігли: в квітнї козаки таки на море пішли, починили великі шкоди Туркам і се викликало нову трівогу в польських політичних кругах[3]). А розкватированнє війська на Поднїпровю дало привід до нових розрухів, особливо за Днїпром. На жаль не маємо рапортів з України в тій справі, згадуваних в кореспонденції, яку маємо під руками. В ній починає знову повторяти ся фраза, що стала стереотиповою від Переяславської кампанії: „своєволя гору бере“. Знов діяли ся напади на розкватировані роти, що безкарно минали „для того хлопства“, з великою образою королївського маєстату[4]). Військо нарікало, що причиною такої смілости людности стали ся королївські універсали, якими наказувано війську гостро і суворо всяку здержливість супроти людности. Не хотіло далї служити — збирало ся йти по заплату з України in corpore цїле, так що на лїто Україна зіставала ся знову в повній власти козацького своєвільсва[5]).

---

[1]) Volum. legum т. III с. 320.

[2]) Kozacy ieszcze troche broią y na morze się poteznie gotuią — пишуть Сонїгам з Варшави 10. IV н. с., а девять день пізнїйше: Kozacy ze zemknieniem się tam części woyska quietiores — автоґрафи Публ. бібл. Nr. 221 док. 206 і 208. Про жовнїрські роти розкватировані за Днїпром згадує також Конєцпольский в пізнїйших листах, жалуючи, що не послухали його ради й не вpartially visible виплату війську в Барі замість Львова, a to dla tego iz woysko wszytko iest na Ukrainie i z Zadnieprza az do Lwowa po zapłatę idąc iako się ludziom uprzykrzy — ркп. Nr. 104 с. 325 і 328.

[3]) Листи Конєцпольского до короля з 28 IV і 16 V н. с. — Разн. F. IV Nr. 104 с. 325 і 329, листи до Сопіги — l. c. док. 204: kozacy szkody wielkie morzem im (Туркам) tey wiosny poczynili. Подробиць не знаємо.

[4]) З Варшави пишуть: в великий второк козаки напали на кварцяне військо в Ніжинї, погромили полки Мочарского і Лаща, розбили Нїмцїв з полка Бутлєра. В маю: козаки далї воюють з кварцяними, але тепер кварцяні їх трохи приборкали (у Жуковича VI с. 149).

[5]) В листї з 28/IV н. с. гетьман посилаючи королеви реляцію старости калуського (Лукаша Жолкєвского, комісара до справ козацьких) пише: Widze co swawola co raz gore bierze, zolnierz zas zrozumiawszy z listow y z uniwer-

Правительство, з огляду на напружені відносини з Москвою, трівожило ся, чи нема московської руки в сих українських розрухах; ходили трівожні поголоски про аґітацію попів — московських висланців. Рахували ся з можливістю вибуху української іреденти. Дійсно, шведське правительство, рахуючи ся з ворожим настроєм Польщі й її плянами висилки козацьких сил на німецький театр війни, против Шведів[1]), робило ріжні заходи, щоб розбудити українську іреденту — з початку через Москву, намовляючи її виступити в обороні православних Польщі[2]), а далі безпосередно звертаючи ся до козаків, і дещо з того могло бути відомо в Польщі.

Скоро одначе в козацьких кругах зазначив ся користний для польського правительства поворот. Можна думати, що статочнїйші елементи козаччини самі поміркували, що струна занадто перетягаєть ся, і не годить ся так використовувати безсильности польського правительства До того ж прилучили ся ще обставини в церковній сфері. 2 марта с. с. скінчив свою житєву путь митрополит Йов, і супроти ріжних течій і напрямів, які впливали в українській суспільности при сїй нагоді, та всяких плянів і перспектив, не наручно було загострювати саме тепер відносини до правительственних сфер і збирати в сих кругах злобу і пімсту на голову укра-

sałow w. k. m., ze ich za swawolnych, występnych y nieposłusznych udano, bardzo są załosni, zaczym ze hostiles insultus na chorągwie w. k. m. od tego chłopstwa impune isc muszą, cum quali dignitate maiestatu w. k. m., kozdy widzi, a ieszcze lepi czas krutki ukaze, iaka trudnosc ta nieposkromiona przyniesc swawola; byłby czas teras sposobny in ordinem tę swąwolą, redigere y zabiezec, iakoby przez tę swąwola więcey rpta zadnego periculum ne miała y samsiadom do rozerwania pakt przyczyny nie dawała, ale ze rpta na seymie y mowic o tym nie chciała (про кредити на українне військо), infortunie ony to się przypisac musi. Lubo teydy od w. k. mei na przeszłe listu moie nie mam rezolucyi, pisze do imci p. starosty kałuskiego, aby nisz ona nastąpi, wszystkich przystoynych srzodkow zazywał do zatrzymania przez wszelakich kłotni woyska, poniewasz tesz za tak bliskim czasem zapłaty przyyidzie mu się reyterowac ztamtąd. Король відповідав: Wyrozumielismy z pisania uprz. w. y z listu ur. starosty naszego kałuskiego... iako gore bierze swowolenstwo kozackie, wziąwszy powod z listow naszych, ktoresmy dali do zolnierzow na stanowiskach tamecznych bedących, i доручав переказати жовнїрству, що вони nie maią tym nadzieie do łaski naszey tracic, a wzłaszcza że smy iestesmy o nich tego rozumienia, iz sie wcale powinnosci swoich skromnie iako nalezy zachowuią — ркп. Nr. 104 с. 325 і 327.

¹) В одній з варшавських реляцій з кінця 1630 р. маємо звістку про баданнє Валенштайна дістати від польського правительства 10 тис. Запорожців, і лїтом 1631 р. староста калуський збирав ся йти в поміч цїсарю з 3000 козаків, 1000 гусарів (у Жуковича VI 105, 152).

²) Див. Форстена Балтійскій вопросъ II с. 355 і д.

їнської суспільности в такий дражливий і небезпечний момент. І от саме серед початків виборчої аґітації за митрополичу столицю, в цвітні 1631 р. військо козацьке висилає якусь деклярацію своєї льояльности — на жаль не викриту досі в повнім своїм тексті[1]). А трохи згодом, паралєльно з вибором митрополита заходить зміна і на гетьманстві: на місце Орендаренка, скиненого з гетьманства, очевидно, — вибирають репрезентанта статочних кругів, при тім талановитого і зручного політика і адміністратора Івана Кулагу-Петражицького, одного з переяславських комісарів. Хоч там він виступав по стороні своєвільних, але вибір його не стрів опозиції в польських кругах, і король „подав" його війську Запорозькому своїм універсалом, що заховав ся в повнім тексті, й через те варто його навести — бо се одинокий документ в сім роді.

„Всїх взагалї й кождого з окрема, кому то треба знати, оповіщаємо, що ми з огляду на поручену нам вельм. воєводою сандомирським, гетьманом польським коронним, вірність для нас і річипосполитої, досвідченість в рицарських справах і охоту до услуг нам Івана Петражицького, іменуємо й даємо[2]) його за старшого війську Запорозькому, не сумнїваючи ся, що на тім порученім йому старшинстві він буде свідчити належну вірність та послушність нам і річипосполитій, запобігаючи всяким своєвільствам і не допускаючи того, шоб покій сусїдами турбував ся і нарушував ся через військо Запорозьке. Подаючи се до відомости козаків Запорозьких, всїх взагалї і кождому з осібна наказуємо, аби його за старшого мали і належну послушність віддавали йому, згідно з комісією куруківською, вірно сповняючи се з огляду на ласку нашу і свій обовязок. В Варшаві, 22/IX. 1631"[3]).

Правительство, як бачимо, іґнорувало факт вибору старшого військом так само, як військо старало ся іґнорувати потверджене сього вибору правительством.

Новий гетьман справді показав свою вірність і потішив серце королївське, скоро по своїм виборі на уряд переславши гетьманови коронному звістку про посольство дїдичного ворога королївського, короля шведського Ґустава, що прибуло до козаків через Москву, в товаристві приданого з Москви аґента, ввістного вже нам Путивльця Гладкого. Вони мали допитати ся до братів митр. Борець-

---

[1]) Поки що минї стріла ся лише коротенька згадка в листї Конєцпольского до короля 16/V н. с.: O kozakach co mi pisze imc. p. starosta kałuski i i. p. halicki, posyłam w. k. m. — dai Boze, aby sie ta powolnosc ich skutkiem ukazała samim (ркп. 104 л. 329 об.).

[2]) Zaznaczamy i daiemy. [3]) Жерела VIII с. 332.

кого і до владики Борисковича, щоб вони їх провели до козаків не Орендаренкових, офіціальних, а війська ворожого Польщі. Але не знайшли сеї дороги і попали до реєстрового війська Кулаги, а Кулага поспішив повідомити про сю місію польське правительство.

Про зміст листу Кулага не міг від разу нічого сказати — „листів від них ще ми не брали, бо зволиш в. милость знати, що у нас без ради їх читати не можна; післали ми до полковників і иньше товариство, аби зїхали ся". Але трохи згодом прислав і самий лист — не дуже богатий змістом і інтересний тільки як одна з проб завязання безпосередніх зносин. Писав його „тайний радник й. в. шведського короля" і посол до республіки польської Яків Руссель (Розеллій), французький гуґенот, дипльомат-доброволець, що від довшого часу займав ся польськими, українськими, московськими справами, якийсь час сповняв порученнє Бетлєна у шведського короля, тепер був в службі Ґустава-Адольфа спеціально в польських справах, приготовляючу кандидатуру його на польський трон на випадок смерти Жиґимонта. Одним з перших його діл в сім напрямі був отсей лист до козацького війська, написаний з Ріґи — де резідував Руссель, 25 червня 1631 р., і пересланий з двома французькими офіцирами. В листї сім, многословнім і напушистім[1]), але змістом досить біднім, як я вже сказав, він заохочував козацьке військо війти в безпосередні зносини і приязнь з шведським королем, як великим прихильником грецької віри, а ворогом єзуїтів. По його словам королеви радили звернути ся до козаків патріархи, особливо царгородський Кирил, „що панує над вами в справах віри", очевидно — зарекомендував королеви їх „неослабно-горяче бажаннє свободи", невгасиму ревність до віри грецької і ненависть до її ворогів[2]).

[1]) От якими словами звертав ся Розелїй до козаків: Nobiles et liberi milites, viri strenui, Boristenis et Ponti Euxini dominatoros et quod maximum est — religionis christianae graecae et avitae acerrimi defensores! Він запевняв їх, що король його здавна бажав засвідчити свою приязнь reipublicae vestrae et universo insigni ac praevalido nobilium kozakorum Zaporovianorum corpori, і тепер хоче війти in tractationem confederationis vobiscum arctioris et inviolabilis non minus publice privatimque omnibus honorificae quam utilis pro bono et assecuratione libertatis vestrae... et imprimis ad vindicandam ex tyranide pontificis romani eiusque satellitum principum, communium adversoriorum nostrorum, avitam vestram religionem graecam, quae gemens et persecutionem durissimam perpessa auxilium divinum vestrumque vehementissime implorat.

[2]) Лист Руселя і кореспонденція Конєцпольского з сього приводу — ркп. Публ. бібл Nr. 104 л. 315 і далї. Тепер видав їх, з копії бібл. Чорторийських

Як прийняли козаки послів, офіціальної реляції Кулаги не маємо. Донський козак, що був на раді в Каневі, коли читав ся той лист, оповідав, що гадки козаків ділили ся: „мелкіе люди“ висловляли ся неприхильно для польського правительства, або як сей вістник оповідав — „говорили, щоб їм служити цареви, а тут їм, Українцям, і вірі благочестивій від Поляків кривда“. Але статочнїйші противили ся політиці авантур: „лучшіе люде Черкасы, которые пристали къ Полякамъ“ ті „перемовили їх на своє і листи і ‚Німців‘ післали до гетьмана Конєцпольского“ [1]). Подробиця без сумнїву схоплена з життя, хоч і перепущена через „упрощену“ московську призму. В варшавських кругах ходили оповідання, що козаки шведських послів утопили, потім — що не утопили, тільки поглумили ся: стали поїти горілкою, а як ті не схотїли, то почали на них кричати, що вони зрадники і їх не горілкою, а водою треба напоїти — утопити, і кінець кінцем відіслали їх до Конєцпольского. Той відставив їх до Варшави, а уряд за краще вважав з усею куртуазією, але і з виказаннєм некоректности таких інтриґ, на стид шведській диплеоматії, вислати їх до Швеції [2]).

Разом з користною зміною на гетьманстві правительство задумувало ся над способом провести і на київську митрополію якусь людину суголосну, або податну для правительственної полїтики. В червні (23/VI н. с.) король вислав лист до тодїшнього київського воєводи Тишкевича в сїй справі. Король згадав, що по його відомостям „Борецький псевдо митрополит київський умер тими днями“ (а вмер він тому три місяці з верхом!), і на митрополію кандидує Мужилівський — „покинувши жінку, силкуєть ся бути митрополитом“. „А що для нас і річипосполитої дуже важно, аби на се місце козаки не всадили якогось чоловіка ‚несфорного‘ і бунтівничого, що потім їх бунтував би й підюжував против католиків і уніатів, — тож рішили ми знести ся з вашою мил. як тамошнїм воєводою. Поручаємо дуже в. милости козаків намовляти, аби не поставляли собі митрополита без волї і подавання нашого, бо подаваннє його належить до нас, по праву нашому королївському і законам коронним, — та своєю повагою і зручністю так попровадити, щоб анї згаданий Мужилівський не дістав митрополії, до котрої наставив ся, анї иньші які-б могли нам чинити замішання і розрухи“. Михайлівський монастир по

др. Крипякевич в цитованій статї — де зібрав і відомости про полїтичну діяльність Руселя (Записки т. 117).

[1]) Акты Москов. госуд. I ч. 328.

[2]) Публ. бібл. автогр. 221 ч. 247 у Жуковича VI с. 156; Крипякевич ор. с.

Борецькім король поручив Тишкевичу зайняти, щоб передати королівському комісарови — король хотїв дати сюди Германа Тишкевича, невдалого кандидата на печерську архимандрію по Копистенськім, воєводиного свояка. Але при тім всім наказував пильно стерігти ся, аби не викликати „якогось розруху між козаками". „Як що може той монастир взяли в своє володіннє козаки та пробувають у нім якоюсь громадою, то стережи ся в. м., аби не прийшло при відбиранню до якогось кровопролитя, а з тим і до розруху козацького і всеї України"[1]).

Як бачимо, порученнє було не тільки сильно припізнене, але й дуже трудне до виконання, так само в справі монастиря як і в справі митрополії. В справі монастиря принаймнї було за королем ясне, віками усвячене право патронату. Що до митрополії — то домагати ся, щоб на місце Борецького предложили кандидата до затвердження короля — значило признати паралельну з уніатською православну єрархію, значило зійти з становища, на якім правительство польське стояло весь час. Справа дуже складна, яка могла бути переведена тільки в формі обосторонньогo компромісу, як се плянувало ся в 1628—29 рр. і дійшло кінця потім в 1632.

Тепер в сім напрямі правительству не вдало ся нічого зробити, і навіть не знати, чи робив які небудь заходи воєвода, щоб сповнити королївські інструкції. Михайлівський монастир мав уже ігумена: братія вибрала на ігуменство намісника печерського Філотея Кизаревича, очевидно кандидата Могили, котрого Борецький своїм тестаментом визначив опікуном не тільки свого майна, а й самого монастиря. Роблячи се, покійний митрополит може мав замір облекшити дорогу до митрополії приятелеви і товаришови своїх останнїх церковно-політичних плянів. Сей мав шанси дістати королївське потвердженнє, і хто зна чи правительство й не мало його на гадці вже тодї, поручаючи Тишкевичу відсувати опозиційних кандидатів. Могила мав дуже добру репутацію в католицько-уніатських кругах[2]), і сам без сумніву мав пляни на митрополію.

[1]) П. Могила І дод. 72.

[2]) Рутський, арґументуючи свій плян руського патріархату в 1629 р., вважав для нього найвідповіднїйшим кандидатом Могилу, бо він міг послужити дїлу унїї не тільки на Руси, але і в Молдаві та Валахії, — робить вражіннє людини прихильної до католицької віри, при тім освічений, вміє по латински, розуміє свято-отецькі писання, доброго житя, тверезий і не розпустний, двічі на тиждень служить службу божу — що у Русинів рідко, і пильнує дісціпліни — так що під його рукою з 80 черців, котрих він застав, зісталось тільки 18: не знесли його режіму, а він їх непорядності. Записки т. 116 с. 22.

Його зближеннє до брацтва по смерти Борецького, вижиданнє в справі фундації колеґії (в своїй декларації, даній 15 VI у Львові він полишає собі вільну руку — фундувати колеґію при Печерськім монастирі чи там „де вважатиме потрібним (с. 420), нарешті перепони і прикрости, які робив він в Михайлівськім монастирі Копинському — все се виразно на те вказує.

Але в очах сторожів православя Могила скомпромітував себе участю в уніоннім компромісі, і при обсаді митрополії його кандидатура не пройшла. Вибрано репрезентанта старо-православних аскетичних традицій, фундатора лубенських монастирів Ісайю Копинського. Довершено се десь в червнї чи в липні, „совѣтно отъ всего народа россійского“ [1]), але подробиць про сей всенароднїй вибір не маємо. Слїдом посвятив його переїзший митрополит з Греції, і партія Могили могла тільки пімстити ся на контр-кандидатї тим, що довший час облишала його без резіденції: Михайлівський монастир тримав Могилин підручник Кизаревич і не пускав Ісайю навіть потім, як михайлівська братія, очевидно — під натиском суспільної опінії формально вибрала своїм ігуменом Копинського (іґноруючи попередній вибір Кизаревича)[2]) Кизаревич далї тримав ся в монастирі, аж нарештї при кінції року випровадило його відси військо Запорозьке manu militari: полковник війська Запорозького Демян Ґарбуз, з козаками, дня 10 грудня, ‚ґвалтом‘ наїхав на Михайлівський монастир, Кизаревича відси ‚вируґував‘ і випровадив в володїннє монастирем Копинського [3]).

Вся ся історія наробила досить квасів в київськім, і взагалї в українськім світї, і власне під вражіннєм сих подій оповідали в Сївську на допитї монахи з Новгорода-Сїверського, в вереснї 1631 р, що козаки посадили на місце Борецького Ісайю, бо тільки він стоїть за православну віру, а печерський архимандрит піддасть ся Ляхам і тримає з ними против козаків[4]). Заразом оповідали поголоски про нові нагінки Поляків на православну віру, що ходили по Українї, очевидно в звязку з тими київськими подіями. „Ляхи з Польщі сходять ся під Київ та стоять у Київі, та

---

[1]) Катальоґ митрополитів публ. бібл. — Бычкова Описаніе рукописныхъ сборниковъ имп. публ. библ. I с. 65. Близша дата вибору Ісайї не звісна, Ґолубєв думає, шо сталось се ще перед виїздом Могили до Львова, десь на початках червня (I с. 452), але се не певно. Про посвященнє Ісайї арх. иностр. дѣлъ, дѣла малорос. 1631, 1/IX, Nr. 3.

[2]) Акт виборчий, з 29/X 1631, в Актах Западной Россіи IV ч. 231.

[3]) Акты Зап. Рос. V ч. 12 — пізнїйший протест противників Копинського.

[4]) Акти Москов. госуд. I ч. 315, пор. вище с. 98.

поблизу його, по обох сторонах Днїпра, а запорозькі козаки пішли під Маслів Став, і де запорозьких козаків Ляхи здибають, побивають на смерть" — все мовляв за самовільний вибір митрополита. „І кажуть, що у Ляхів з запорозькими козаками буде знову війна незадовго, сеї осени, і тому Ляхи післали в українні, литовські (українські) пограничні городи смоленського біскупа (Льва Кевзу, уніатського владику), щоб він переводив людей всякого стану на свою лядську віру". Присилав він своїх людей до Стародуба і Новгорода-Сїверського, і ті печатали і руйнували ,руські' церкви, а людей силоміць переводили на лядську віру, так що богато повтїкало, та збірають ся йти за московську границю.

В сих оповіданнях сїверських монахів, наскільки вони торкають ся Сївершини, мусить бути щось правди — якісь прояви уніатської „проповіди". На них знаходимо натяк і в козацькім посольстві на сойм на початку 1632 р.

Але напруженнє, про яке сї звістки говорять, вигладжувало ся — по части заходами статочних і їх нового гетьмана, по части завдяки самому польському правительству, що відкрило нову арену козацькій енерґії й по стількох балаканнях про дотримуваннє куруківської ординації само зняло її з козаччини — з огляду на перспективу війни з Москвою.

Відносини польсько московські були напружені від самого трактату в Дєулїнї (1618), що завів перемирє на 14 лїт і пів року. Москва не могла переболїти утрати своїх провінцій, а ще більше не могла знести, що польська сторона нї за що не хотїла признавати царем Михайла Романова і відмовляла йому царського титулу в усїх зносинах. Війна з сього приводу висїла весь час у повітрі, а в міру того як зближав ся кінець перемиря (уложеного до весни 1633 р.), вона була все більш неминучою. Лїтом 1631 р. московське правительство рішило ся розпочати війну на смоленськім пограничу і почало приготовання. В Польщі се не зістало ся секретом, і в осени того-ж року польське правительство постановило розпочати мобілїзацію козаччини для походу на Сїверщину. Перед тим вела ся мова про висилку козацького війська (двадцяти тисяч!) під проводом королевича Володислава в Німеччину, против шведського короля[1]), але супроти московських перспектив сї пред-

[1]) З актів нїмецької нунціатури — у Форстена Акты и письма І с. 315 З сим треба звязати оповіданнє одного московського вістника, що до Запорожців посилав також цїсар посла і гроші, щоб Запорожці йшли помагати

ложення були відхилені — козаки потрібні були собі. Московські вістники, що їздили „для вістей“ по Україні в жовтні й падолисті 1631 р., оповідали, що при них „присилав литовський король до Канева, до козацького гетьмана Кулаги корогву, булаву й бубни, та велїв йому, гетьманови, кликати по литовських городах, щоб усякі охочі люде писали ся в козаки, і котрі козаки були виписані, тим велено знову бути козаками[1]).

Сим козаччинї „розрішало ся на вся“ на волости. Але взамін польське правительство поручало Кулазї запобігти походам на море, щоб по можливости забезпечити себе від яких небудь несподїванок з турецького боку. Літом того року був похід на море з Дону, з частю Запорожців: ходило донців півтори тисячі, та пятьсот запорожців, „які тодї були на Дону“; на морі заступили їм дорогу каторги турецькі, і вони пішли на Запороже, з тим щоб там зазимувати[2]). Сей похід міг спеціально ще підогріти вічну трівогу польського правительства на пункті тих походів на море. В кождім разї Кулага дістав наказ вивести виписчиків із Запорожа і попалити човни, щоб запобігти дальшим походам. Був присланий і дворянин гетьманський Загоровський, аби на очах його сю церемонїю сповнили. Кулага вислав з ним на Запороже відділ реєстрових (з пятьсот мужа, як переказували московські вістники). Але ся екскурсія не дійшла кінця через татарський напад, що тодї трапив ся: пішов царевич кримський Махмет-Ґерай з мурзами на землі коронні, і козаки мусіли зайняти ся обороною границь від нього[3]).

Козаків, як говорило ся на Україні, було тодї на Запорожу тисяч з пять, гетьманом був у них, по словам одних — Дацько Білоцерковець, по словам иньших — Тарас[4]), а Дацько був полковником (а може за зиму зміна стала ся). На Україні казали, що виписчики Кулаги безпечно не послухають, і як Кулага таки пішов зимою на Запороже з Канева сам, сподївали ся нової війни між реєстровими і виписчиками („Черкасами письменними“ і „от-

йому на Шведів, а король польський того цїсарського посла не пустив до козаків, відказав: „нам тепер і самим люде потрібні“ (Акты московск. гос. I ч. 330).

[1]) Акты Москов. госуд. I ч. 318, пор. 328.

[2]) Акты Москов. госуд. ч. 328, Донскія дѣла I с. 341. В кореспонденції турецькій 1632 р. маємо згадку про похід 16 човнів козацьких на море — Ркп. Публ. бібл. Разн. 104 с. 586 л.

[3]) Лист і інструкція козацька на сойм 1632 р. — низше, с. 137—8.

[4]) Одна реляція зве його „Тарасом Чорним“ (Акты Москов. госуд. I, ч. 333), але се чи не ремінїсценція Грицька Чорного, Тарасового противника.

ставленими“ по термінольоґії московських реляцій). Але сї віщування не справдили ся: Кулага з полковниками Клишою і „Колінкою“ (так його звуть сї вістники) без кровопролиття потрапив намовити Запорожців — мабуть з огляду на правительственну мобілізацію — піддати ся королівській волї. Запорожцї позволили навіть попалити свої човни — тільки човнів донців, що були на Запорожу, палити не дали. Самі пішли на Україну, Тарас з Кулагою, і Донців з собою туди на зимівлю з Запорожа забрали, а на Запорожу лишили залогу з полк. „Колінкою“ [1]).

Напруженнє таким чином було вигладжене. На останнїй Жиґимонтів сойм, скликаний на місяць март, козацька старшина, висилаючи свої петиції, могла прохати їх сповнення в повній свідомости свого похвального поведення і положених перед річею посполитою заслуг. Про недавні напруження вона говорила як епізод безповоротно пройдений і досить твердо ставила свої жадання, знаючи наскільки правительство рахує на неї.

Зачинали від релїґійної справи. Пригадували королївські обіцянки, що вона буде полагоджена; споминали, що на останнїм соймі обіцяно полагодити справу на найблизшім і владиків на їх епархіях потвердити. Вказували на кривди, які дїють ся православним на Білоруси, в Перемищинї, на Волини, „а нарештї отсе недавно в Сіверській землї, коло Чорнигова і де инде, наближаючи ся до нас, так що духовні наші не можуть безпечно відправляти богослуження в домах божих, а нарештї — і в домах своїх“. Далї йшла справа желудкова:

„Не тайно, так думаємо, вашій кор. милости“, — писали в інструкції, — „що по нашім нерестунї торішнїм, як ми робили порядок в війську і зводили в компут (реєстр), ніяким чином не могли ми ввести все військо в шість тисяч, бо дуже богато заслуженого товариства поприходило: одні з неволї, забрані на службі вашої корол. милости, иньші перед тим на Дін, на річки і де инде порозходили ся, а тепер повертали ся, так що повиключувавши богато иньших, ледве містило ся в восьми тисячах. А ще й від вашої кор. милости була обіцянка причинити нам ті дві тисячі“

Козаки просили через те причинити й платнї й сукна, а окрім платнї ще дати на армату, та визначити їй місце. Заразом давали знати, що саме вибирає ся знову на Запороже половина війська з самим старшим, на погамованнє своєволї і паленнє човнів, — про-

[1]) Акты Москов. госуд. I ч. 327, 328, 333, 336. Донскія дѣла I. с. 342.

сять короля не турбувати ся сим походом і не підозрівати в нім чогось иньшого.

В посольстві їздили Станислав Яблонський і Криштоф Кшивоблоцкий.

Відповідь короля була солодкаво-квасковата. Обставини змушували його в даний момент особливо цінити прихильність козаччини і взагалі українського елементу: і перспективи московської війни, котру він в інструкції соймикам властиво в цілости проєктував зложити на плечі козаччини[1]), і страх перед шведсько-московськими інтриґами на Україні і Литві, і бажаннє не відштовхнути від себе Українців в хвилї, коли він, передчуваючи близький кінець, робив останні заходи для забезпечення корони старшому синови і якихось дотацій иньшим дітям. Отже старав ся наломити себе на всяку можливу ласкавість супроти постулятів козаччини і українських кругів взагалі.

В своїй відповіди козацькому війську в справі релїґійній король звертав увагу козаччини, що то „не ваша річ завідувати тим, що діє ся в в. кн. Литовськім, бо тамошнї обивателї самі можуть оцінити, чого їм треба і самі без вас звичайно донесуть маєстатови нашому, як-би яка кривда діяла ся". Було в тім немов мовчазне і досить несподіване признаннє, що справами української церкви козаки мають право займати ся; але мабуть сього король не хотів сказати. Він каже, що він досї взагалї не чув нїчого про які небудь кривди в релїґійній справі; але напише до митрополита і иньшого духовенства (унїатського) і запитає їх та накаже стримувати ся від усяких кривд.

Що до збільшення війська король зазначив, що останні дві тисячі причислено без позволення королівського, і попереднїй сойм сю справу відложив. Що стало ся, того король „на той час порушувати не хоче", тільки всї иньші справи відкладає на пізнїйше, бо короткість сойму не допустила нарадити ся над сим. На будучім соймі обіцяє внести справу збільшення платнї козакам і підтримати її всім своїм впливом, так само справу спеціальної дотації для козацької армати. Похваляє козацьке військо за його заходи

---

[1]) Див. у Жуковича с. 168; король стараючи ся можливо не перелякати шляхти перспективою війни, представляє, що як Запорожське військо стане в такім числї як під Хотином, то Польщі досить буде докинути до сього тільки тисячі дві гусарів, а решту нехай понесе на собі в кн. Литовське (ркп. Публ. бібл. Разн. 104 с. 555 і д).

коло заспокоєння своєволї на Запорожу. Висловляє своє переконаннє в вірности і льояльности війська[1]).

Все се звучало як обіцянка нового, прихильнійшого курсу супроти козаччини і українського елементу взагалї.

Але ще більше ніж ся королївська декларація 6/IV 1632 р. і ще ширші перспективи відкривала перед ними сподївана смерть, що вже витала над королем і звучала з усїх останнїх його заяв і переговорів з ним.

III

Безкоролївє і „заспокоєннє православних".

Смерть короля. Пляни православних. Сойми безкоролївя. „Пункти заспокоєння православних". Нова єрархія. Полагодженнє релїґійної справи. Боротьба.

Старий король догорав. Останнїми роками він все частїйше і сильнїйше западав на здоровлю. Се, тай сам поважний вік Жиґимонта (урод. 1566) казали сподївати ся його смерти з дня на день, і останнїми роками все частїйше і живійше дебатують ся ріжні пляни на випадок його смерти, а сам король робить останнї старання ще за свого житя забезпечити польську корону синови Володиславови. Та на се не годили ся. Безкоролївє, перспективи передвиборчих переговорів і торгів відкривали широке поле для плянів і мрій, що не могли здійснити ся за житя сього короля і не багато шансів мали-б, коли-б зараз на його місцї опинив ся вже готовий, наперед вибраний, нї від чиєї ласки незалежний його син. Мусїли бути вибори, боротьба, торги, концесії. Зріктись їх — нїколи в світї!

Король догорав. І все, що гнїтило се довге, безпросвітне, сливе піввікове пановання бездушного, тупого вихованця єзуїтів, присвячене збудованню і забезпеченню єзуїтського пановання над полїтичним і духовим житєм Польщі, — нетерпеливо чекало просвітку, який обіцювало сьому світови безкоролївє. Найбільш упослїджені ґрупи: литовські і польські дісіденти, православна Україна і Білорусь, недобитки православної шляхти, міщанство, духовенство готовили ся й напружували свої останнї сили, щоб дати

[1]) Документи в Публ. бібл. Разн. F. IV 104 с. 663, 664, 666.

останню битву, зробити останню пробу постояти за свої права, за своє істнованнє.

В свіжій памяти були слова першої голови православних, Лавр. Древинського, сказані уніатам по погромі православних на соймі 1623 р. (с. 508): „Бачимо, що нічого ми не осягнемо против вас, поки сей король живий, але під час безкоролївя ми всїми силами піднімемо ся на вас!“ Древинському і богатьом його товаришам тодішньої кампанії доля судила дожити сього моменту, і вони сповнили своє тодішнє слово: напружили всї сили тодішньої Руси, щоб дати останню рішучу битву на забезпеченнє її національного істнування, на охорону від небезпечного боляка, яким була на її орґанїзмі тодішня унїя, на заґварантованнє недобиткам православним горожанських прав.

Наелєктризована вагою моменту Русь українська і білоруська поставила ся справдї і конвульсивним напруженнєм своїх так сильно вже надшарпаних сил зробила дїйсно імпозантний натиск на сучасну польську суспільність і правительство. Осягнула ним законодатне признаннє і заґарантованнє православної церкви і перше ніж перейти остаточно в полїтичне неістнуваннє, передала потомству сю останню форму національного житя забезпеченою кажу про житє загальне, бо козаччина була й зістала ся всеж таки місцевою тільки формою українського національного житя.

Були се останнї зусилля шовковника, що виплїтає бульку для нової метаморфози свого житя.

Незвичайно інтересний момент, і приходить ся сильно жалувати над браком більш інтімного, закулїсового матеріалу з сього часу — з тих приготовань, заходів і дебат, що попереджували публичні виступи українських (і білоруських) репрезентантів. Розпоряджуємо тільки самими офіціальними грамотами і заявами pro foro externo.

Ареною їх передусім, з порядку польського державного житя, мусїв стати конвокаційний сойм, що мав орґанїзавати управу на час безкоролївя і заразом приготовити грунт для будучого вибору короля та виробити конституційну хартію (pacta conventa), що мала бути йому предложена.

Король умер 20/IV с. с., скоро після сойму, що й був скликаний ним головно для упорядковання своїх родинних справ — аби матеріально забезпечити меньших дїтей і спробувати вперед випросити корону для старшого сина.

Се не вдало ся, — хоч старший королевич Володислав тїшив ся широкими симпатіями суспільности. Батько міг передати йому на ложі смерти тільки ілюзоричну шведську корону, що була проклятєм його власного житя, — в додаток до иньшої такої-ж ілюзоричної корони — московської, котру вже двадцять лїт рахував за собою королевич. Хоч які були привабні сї корони в очах Володислава — значно привабнїйші від польської, всї терни котрої досить зблизька мав нагоду розглянути він під час довгого свого престолонаслїдства, але не можучи на разї доступити тих, мусїв насамперед постарати ся здобути польську корону — хоч би на те, щоб відкрити собі дорогу до иньших [1]. І не вважаючи на те, що всї дивились на нього як безсумнївного наступника його батька, від сього морального признання до признання формального дорога була доста далека і тяжка, і за всї сї трудности її і перепони чіпляли ся з усеї сили всї елєменти не задоволені з status quo.

Конвокаційний сойм був визначений на день 14/VI с. с., соймики для вибору послів на сойм — двадцять день перед ним, 24/V с. с. Вони мусїли стати першою ареною виступів орґанїзованого українського елєменту. Маємо дуже інтересну з сього погляду інструкцію волинського соймику [2]. Справа православної віри фіґурує в нїй на першім плянї. Против помершого короля підносять ся докори, що він порушив її права, роздавав бенефіції людям чужим, а не правдивим пастирям, що зіставали ся в послушности царгородському патріархови; православну шляхту відсувано від публичних урядів; міщан, що не признавали владик-ренеґатів, не допускано до урядів міських і цехів. Вибраним на сойм депутатам поручало ся предложити соймови сї жалї та не приступати нї до яких соймових нарад, анї тим меньше — до вибору короля, поки не буде згоди соймових станів на їх релїґійні постуляти.

Не маємо тексту інструкції з київського соймика, але той факт, що козацьке військо, незвичайно енерґійно виступивши в релїґійнім справі, відкликало ся потім до київської інструкції, „у всїм згоджуючи ся з нею“ [3]), дає здогадувати ся, що релїґійна

---

[1]) В недавно опублїкованій інструкції послови, висланому від Жиґимонтових дїтей по смерти батька до цїсаря Фердинанда, Володислав заявляє, що хотїв би бути шведським королем, бо там королївська власть не так обмежена, як у Польщі. Як би за поміччю цїсаря удало ся йому здобути шведську корону, то польську відступив би братови, але тим часом просить підтримати його кандидатуру на польського короля (Шельонґовского Rozkład rzeszy i Polska za panowania Władysława IV, с. 37).

[2]) Архивъ Ю. З. Р. II. 1 с. 451. [3]) П. Могила I дод. 74.

справа була піднесена в ній не меньше енерґічно. Так само в інструкції Браславського воєводства, де український елемент між шляхтою був досить сильний, і на чолї його виступав другий першорядний український парляментарист свого часу, браславський підсудок Мих. Кропивницький.

Не таке чільне місце займає, але все таки зазначений релїґійний постулят православних в інструкції вишенського соймику, де шляхта висловляє також „щире бажаннє, аби при елекції були заспокоєні „урази“ „братії грецької віри“ на великі кривди в вільностях їх і в відібранню церковних бенефіцій“[1]).

Шляхта православна була одинокою ґрупою української суспільности, правно покликаною до участи в соймованню і з ним — в ставленню умов, в виробленню конституційної партії, що мала бути прийнята новим королем. Иньші верстви і ґрупи, не покликані до сойновання, пробували посередніми дорогами зробити з свого боку все можливе, щоб вплинути на напрям соймових нарад і резолюцій. Брацтва і духовенство православне ладили депутації на сойм. Виленське брацтво приготовило і видруковало спеціальний трактат, призначений для участників конвокаційного сойму: він вичисляв права і привилеї, видані коли небудь руській церкві, і доводив, що ся руська церква, яка одержала їх, не знала в тім часї унії, і привилеї сї мали служити православним, а не уніатам, як сї тодї доводили[2]). Крім того брацтва брали участь в аґітації на місцях, в нарадах соймиків: так львівське брацтво висилало своїх делеґатів на соймик вишенський і т. и.

В тім самім напрямі працювала й козаччина. Але її девідерати сим разом не обмежали ся самою релїґійною справою, хоч і поставленою з дуже великим притиском. Не кінчались і на звичайних домаганнях побільшення плати та забезпечення в козацьких свободах. Сей важний момент військо козацьке задумало використати для основної зміни всього становища козаччини як верстви, як стану. З принціпіального становища плян дуже важний. Він дуже характеристичний як проба ввести козаччину в державний устрій річипосполитої і в рамах сього устрою найти розвязаннє козацького питання. Се було останнє слово полїтики компромісу козаччини з польським державним орґанізмом. Але не поставлене

[1]) Akta Gr. i Ziem. XX c. 321.

[2]) Synopsis albo krotkie opisanie praw i swiebod y wolnosci... przezacnemu starowiecznemu narodowi ruskiemu pod posłuszenstwem s. o. patryarchy konstantinopolskiego trwaiącemu nadanych y poprzysiężonych. Передрукований в ч. I т. VII Архива Ю. З. Р.

доста рішучо, — більше натяком, ніж як виразний постулят, — не підтримане щиро і загалом козаччини, воно промайнуло ледво помітно і майже безслідно, не вважаючи на свою вагу з становища розвою полїтичних ідей в козаччинї.

На жаль і тут закулїсова сторона для нас закрита — маємо голий акт, козацку інструкцію на сойм. Дня 24/V, разом з шляхетськими соймиками, очевидно, відбула ся рада козацька в Прилуках, і на ній виготовлено лист до голови тимчасового правительства (на час безкоролівя), яким по конституції польській був перший сенатор держави прімас Польщі, арцибіскуп ґнєзненський. Військо висловляло свій жаль з причини смерти короля і заявляло, що свій голос дає на королевича Володислава. Але заразом пригадувало соймови „великі безправности", які терпить військо і весь нарід руський в вірі своїй з причини унії. Отже жадало скасовання „тої нововиниклої" унії ще перед коронацією; инакше — грозило — „прийшло ся-б шукати їм иньших доріг заспокоєння нашої совісти". В иньших справах відкликувало ся до того, що поручило переказати послам своїм[1]).

Шість день пізнїйше, коли прийшла до війська інструкція послам, ухвалена на київськім соймику (я думаю, що привезли її козацькі депутати, вислані на той соймик) відбула ся мабуть нова рада і на ній вибрано послів на сойм, дано їм інструкцію і вислано лист до сойму і до ріжних впливових осіб. Послами їхали Лаврентий Пашковський, колишнїй військовий писар, Гарасим Козка, Дорош Куцкович і Федір Пух. Лист, що везли вони до сойму, повторяв досить близько попереднїй лист до прімаса. З листів переданих до ріжних осіб, маємо листок до кн. Заславського, де козаки просять його — „як сторожа свободи, прав і вільности спільної", помагати їх послам[2]).

Головний інтерес лежить в інструкції, яку посли мали предложити соймови. Тут теж починало ся з виразів жалю з причини королївської смерти, досить одначе скупо відміряних („волї божій противити ся трудно, знаючи, що смерть не новина анї припадок: хто родить ся на світ, мусить умерти"). Далї висловляла ся надія, що при виборі короля сойм не позбавить голоса і козаків, „маючи їх за членів річипосполитої, що поносять немалі тягарі на собі". В сій надії козаки і подають свій голос за кор. Володислава. Потім інструкція широко спиняєть ся на постуляті релїгій-

[1]) П. Могила І док. 73.
[2]) П. Могила І док. 74, Архивъ Ю. З. Р. III. І ч. 89.

нім, жадаючи заховання иравославної віри при давніх правах і бенефіціях, — а уніатів позбавлення урядів і бенефіцій, що належали до православних (про повне скасованнє унії в інструкції не скавано, так як в листї до сойму). Потім наступав такий пункт:

„Всїй славній коронї відомі вірні і відважні васлуги наші в експедиціях річипосполитої, і мусять нам то признати, що ми сливе довкола всїх її границь заступаємо її, окруживши своїми головами і не жалуючи утрати свого здоровля і достатків за ‚достоєнство' королїв і. м. польських, за повагу їх маєстату, цїлість отчини і добро річипосполитої. Певні ми, що колись таки дочекаємо тої щасливої години — дістанемо ‚поправу' наших прав і вільностей рицарських, і поручаємо просити пильно, аби (сойм) зволив ласкаво вложити (між постуляти свої) до будучого короля, аби нас обдаровано вільностями, які належать людям рицарським"

В кінці йшло неминуче „жолудкове питаннє": покликаючи ся на те, що коваки тепер вірно тримають ся куруківської ординації і врікли ся доходів з морських і иньших походів та несуть неустанну службу річипосполитій, козаки просять збільшення плати, грошима й сукном, виживлення для запорожської залоги та всього потрібного для козацької армати[1]).

І так козаччнна в перший раз зажадала собі голосу на соймі, правда — на перший раз спеціально тільки в справі вибору нового короля. Вона посилаєть ся на те, що козаки — се члени річипосполитої, які несуть на собі немалі обовязки для неї.

В звязку з сим набирає важного значіння отся фраза: козаки просять, щоб їх обдаровано „вільностями, які належать ся рицарським людям".

„Люде рицарські" се по польській термінольоґії — шляхта. Анальоґія між воєнно-служебним характером шляхти і такою ж службою козаччини, кидала ся в очи. Шляхта на сїй воєнно-служебности опирала свої соціяльні і полїтичні привилеї; козаччина за свою воєнну службу державі бажала бути трактованою по можности нарівнї з шляхецьким станом. Ми не раз, уже від самого сформовання козацької верстви стрічали виразні, хоч переважно не дуже смілі натяки в сей бік. З перших років XVII в. маємо такий лист гетьмана Куцковича, де військо козацьке заявляє своєму старому антаґоністови, що „й. королївська милость, будучи особли-

[1]) П. Могила І с. 403—7.

вим прихильником і оборонцем людей рицарських, зволив обдарувати і упривилеювати“ козаччину, „признавши синами коронними і ублагороднивши стародавніми вільностями їх самих, жінок і маєтности“ козацькі (с. 320). Тепер, при такій добрій нагоді для всяких поважнійших, основних домагань, яку давало безкоролівє, козаччина ставила, хоч дуже несміло, жаданнє, аби її формально припущено до прав шляхетських. Отсе бажаннє „вільностей, які належать ся рицарськім людям“[1]) поставлене поруч бажання припущення до соймовання, що було теж одною з шляхетських привілеїй, відкриває сей дезідерат досить ясно Дарма, що висловлений він був так скромно, і не вияснений близше на соймі козацьким посольством, не звернув відповідної уваги сойму.

Се може здаватись дивним, що козаччина не відважила ся підчеркнути сього постуляту яснійше, бо взагалі для сильнійшого натиску на польську суспільність не обмежила ся тільки самими посольствами й листами та зносинами з ріжними маґнатами, але перевела й досить імпозантну оружну маніфестацію. Мотивуючи се непевними вістями від Татар і потребою заступити коронні землї від їх нападу, Кулага ввів військо козацьке в границї Браславщини й Волини, і розложивши його по тутешнїх королївщинах і панських маєтностях, лишив тут на весь час сойму. Отже міг кождий постулят війська ставити на вістрю меча — наскільки міг сподіватись твердої підтримки самого війська. Але, очевидно, сей шляхетський постулят не належав до таких, і проводив ся контрабандою перед самим військом.

Козацькі сили були великі. Всю зиму йшла мобілїзація нереєстрових козаків для походу на Сївершину. „Сказано давати їм гроші й сукно, та й по литовських городах кличуть охочих людей, щоб писали ся назад в козаки, а давнїйшим виключеним козакам велять бути козаками по давньому, гроші та сукно тим новоприбулим козакам казано давати“, як доносили в Москву московські вістники[2]). Але неприхильність зимового сойму, а потім смерть короля стримали плянований похід на московську границю й полишили се змобілїзоване козацьке військо без зайнятя. Під весну козаччина рвала ся на-ново на море; вістники доносили, що полковник „Колїнка“, полишений з залогою на Запорожу, на весну повідомляв Кулагу, що своєвільні козаки наробили нових човнів і хочуть іти на море „під турецькі городи“, і самого полковника

[1]) Iakobysmy wolnosciami rycerskim ludziom należącymi obdarzeni byli.
[2]) Акты Моск. госуд. I ч. 336.

хочуть силоміць „взявши“, з собою на море забрати. Тому Кулага вбирає сь ся послати на Запороже новий полк, вибравши з кождого десятка до одному козаку [1]) Тим чи иньшим способом йому, очевидно, вдалось сим плянам запобігти, і в інструкції на сойм з натиском підносило ся, як ми бачили, що козаки не ходять на море і свято сповняють куруківську ординацію. Похід на Волинь і Полісе, служачи політичним цілям, як дуже нроречиста демонстрація на адресу соймових станів, заразом добре займав козаччину. По словам аґента кн. Заславського, що їздив до Кулаги з листом від князя, козаків з гетьманом було кількадесять тисяч. Гетьман казав, що єсть їх реєстрових 16 тисяч, але як міркував аґент, мусіло їх бути значно більше: „в тім полку, що при гетьмані, кажуть, тільки півтретя тисячі, але як я приглядав ся, було їх певно з пять тисяч — бо я з ними кілька миль їхав під корогвами“ [2]).

Кулага заявляв, що буде стояти, аж посли з конвокації вернуть ся. При тім вів кореспонденцію з місцевими маґнатами, і для ліпшого враження робив пресію своїм військом, показуючи ласку і протекцію маєтностям одних і даючи спробувати всю приємність козацьких леж иньшим. „Не тільки в маєтностях вашої княжої мил., але і у князя Домініка (Заславського, ордината острозького) поводили ся дуже ласкаво і скромно; але маєтности п. воєводи руського (Ст. Любомірского), панів Сєнявских і иньших будуть собі памятати“.

Взірцем кореспонденції, яку військо козацьке вело при тім, може бути лист, писаний з сього походу до кн. Заславського, де козаки висловляють надію, що князь підтримає козацькі бажання — вибір кор. Володислава на короля і при тім — забезпеченнє народу руського від „переслїдування“ і „неможливої біди благовірних, світських і духовних“, инакше — повторяє гетьман свою погрозу — козакам прийшло ся б ужити крайнїх способів, не спинаючи ся перед перспективою „пожертвувати житєм і майном своїм“ [3]).

Сильний натиск, вчинений такими парляментарними й позапарляментарними способами, поставив „руське питаннє“ на одну з центральних позицій на конвокації. Старий бльок православних з протестантами був відновлений, щоб „спільними силами з народом руським, вернути собі все несправедливо і насильно відобра-

[1]) Акты Москов. госуд. l. c. [2]) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 91.
[3]) Архив Ю. З. Р. III. I ч. 90.

не“ [1]). На чолї посольської палати, як її маршалок, опинив ся давнїй і випробований союзник православних — шеф литовських дісідентів Криштоф Радивил, напсувавши вже тим одним, непевним передчутєм, богато крови клєрикальній партії. Православні і протестанти рішучо заявили, що не приступлять до елєкції, поки не буде забезпечена свобода їх конфесій, і подали спільні жадання на руки прімаса, де домагали ся ріжних ґарантій. Тут між иньшим були жадання привернення православним всїх духовних урядів і бенефіцій, монастирів, церков і маєтностей, які до православних належали, і старого права посвящення від царгородського патріарха; перенесення юрисдикції в справах про насильства і всякі між-релїґійні процеси до повного трибуналу; установлення осібних прокурорів і резідентів на дворі королївськім, по однім для дісідентів і для православних. Для забезпечення на будуче від надужить жадано, щоб не тільки король присяг, що сих постанов буде додержувати, але відповідні формули були вложені також в присягу гетьманів і канцлєрів. В присягу короля і канцлєра хотїли вставити також осібну формулу, що всї гідні, без ріжниці релїґії, будуть діставати гідности, уряди і бенефіції [2]).

Було орґанїзовано дві комісії, одна для справи протестантів, друга для православних. Ролю предсїдателя в комісії православних взяв на себе сам „король шведський“, як його титуловано під сей час — королевич Володислав. Членами були 5 сенаторів — між ними канцлєр, Конєцпольский, що став гетьманом великим, і гетьман литовський Сопіга, і шість послів — між ними сам маршалок Радивил і кілька послів з Галичини. Діспутації, ведені перед сею комісією делєґатами православних і уніатів, досить широко — хоч певно не зовсім безсторонно, описує сучасна публїкація виленського зїзду, призначена для елєкційного сойму [3]); де в чім доповняє її уніатська брошура Jednosć święta cerkwie wschodniey y zachodniey, видана у Вильнї ж 1632 р.

Референтом з боку православних виступив звісний нам Кропивницький; він поставив звичайнї постуляти православних: щоб православним були вернені уряди, церкви, бенефіції й забезпечено

[1]) Лист Могили до Хр. Радивила, 12/V. 1632 — Археограф. сборникъ VII ч. 64.

[2]) Puncta dissidentium de religione — в дневнику соймовім. П. Могила I с. 408—413.

[3]) Supplementum Synopsis, abo zupełnieysze obiasnienie praw... tudzież manifestatio prawdziwa progressu sprawy na przeszłey generalney pod interregnum convocatiey warszawskiey — передруковано в ч. I т. VII Архива Ю. З. Р.

їх від насильств над їх совістю. На його виводи відповідав Рутский: доводив, що унїя зявила ся наслідком заходів самих православних — згадав при тім прихильність до сеї ідеї кн. Конст. Острозького. Потім почав толкувати, що не православні від унїатів, а унїати від православних терплять ріжні насильства і переслідування; згадав убийство Кунцевича, атентат на Потїя, утопленнє Грековича, схоплених і утоплених чотирох черців св. Софії в Київі, убийство протопопа в Шаргородї, підчас Хотинської війни, і якогось черця в Перемишлї.

Древинський не промовчав згадки про кн. Острозького:

„Ще в. милость, отче Рутский, в школї на науках був, як я свою службу служив на дворі святої памяти князя, згаданого вашою мил., і лїпше знаю, що нїколи того на мисль покійному не приходило“.

Потім инший оратор документами почав доводити неприхильність до унїї кн. Острозького. Далї перейшов до тих насильств над унїатами, згаданих Рутским. Убийство Кунцевича і атентат на Потїя православні осуджують, але з огляду що провинники були покарані більш нїж суворо, не бачать, про що-б тут іще говорити. Завважають одначе, що причиною розруху в Витебську були насильства унїата „Дорофейка“, і не дуже личить пастиреви таке озлобленнє, яке Кунцевич викликав против себе в народї. Ширше зайняли ся православні тими чотирма ченцями, яких Рутский назвав утопленими, і документами виказали неправдивість його слів[1]). Зате інцидент з Грековичем і шаргородським протопопом збули фразами, що то справи їм близше не звісні. А на жалї, висловлені Рутским, витягли довгу нивку своїх „ураз“: що унїатські владики забрали православні уряди і бенефіції і держать їх від берестейської унїї; що конституції соймові ухвалені на користь православних (від 1607 р. почавши), не сповнені, церкви запечатані, нові будувати навіть на шляхетських ґрунтах заборонено; в будах навіть молитись не дозволяють; невинних людей тяжко вязнять; православних з маґістратів усувають, до цехів і торгів не допускають; мертвих публично ховати, з тайнами до хорих ходити не дають; „нарештї королївськими унїверсалами убогим і калїкам з Руси заборонено жебрати по польськи“[2]).

Другого дня православні приступили до документального виводу тез, конспективно виложених в виданій для сойму брошюрі

[1]) Про сей інцидент див. в т. VII с. 502.

[2]) Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 592.

Synopsis,' — що уряди і бенефіції руської церкви, забрані уніатами, належали православним, які були під властю царгородських патріархів, а унії не знали. На сї виводи православних відповідав знову Рутский, збиваючи їх арґументи і доводячи, що руська церква була в унії з Римом. З приводу сього вивязала ся історична дебата між иньшими широко дебатовано про те, котрий рік хрещення Руси приймати (тут замішало ся пізнійше баламуцтво, що поплутало хрещенне за Василя Макед. з пізнійшим Володимировим хрещеннєм), оцінювано посланіє Місаїла і т. и.

Уніати заявили, що вони згодили ся-б на таку формулу: Православні матимуть свободу релїґійного культу в воєводствах Київськім, Браславськім, Подільськім і в землях Львівській і Галицькій; тільки в Київі катедра Софійська і Видубицький монастир зістануть ся за уніатами, натомість монастир св. Михайла (золотоверхий) буде за православними. Владицтво львівське, архимандрії унївська, печерська і жидичинська лишать ся православним. В Могилеві дати православним чотири церкви, в Орші дві, в Вильнї позволити домурувати церкву св. Духа. Брацтва полишити при їх правах[1]).

Православні, розуміє ся, на се не могли згодити ся. Соймовий дневник каже, що вони жадали не меньше як половину всїх владицтв, і на тім розбило ся. Богато дебатовано над перемиським владицтвом; уніати годили ся його уступити, як буде на то згода папи[2]). Так само дісіденти не хотїли прийняти дуже загальної формули толєранції „для тих що правильно мислять про св. Трійцю".

Ті і сї хотїли стояти при тім, що поки їх релїґійні домагання не будуть задоволені, сойм не може приступити нї до яких ухвал, навіть до „каптура" (орґанізації тимчасових судів і екзекутиви на час безкоролїв'я). Але се була крайність, вона не знайшла підпертя у иньших послів. Маршалок, що дуже горячо боронив справи православних, сам поставив, як вихід, щоб православні взяли пропозиції уніатів під нараду соймиків, і справа їх мала-б потім рішити ся перед елєкцією[3]). В постанови „каптурові" або т. з. ґенеральної конфедерації вложено було, що на елєкційнім соймі не приступить ся „до дебат про кандидатів (на корону) і до умов з ними, а тим більше — до іменовання короля, поки всї

[1]) П. Могила І дод. с. 425, пор. записки Радивила І с. 31, ркп. 116 л. 14.

[2]) Ibid. с. 419. Невірно, очевидно, представляє дневник, що тільки з-за перемиського владицтва не годили ся. [3]) Ibid. с. 420.

рани річипосполитої, ексцеси, неправильности і жалї не були-б поправленї і до порядку приведені", а тим часом у всіх релїґійних справах проголошував ся спокій[1]). Православні мусїли згодити ся на се.

По скінченню каптурової декларації, сойм „відправив" депутацію козацьку.

Першу авдієнцію, в посольськім палатї, мала вона в початках сойму (18/VI с. с.), і тодї передала лист на руки маршалка, і відчитала інструкцію війська[2]). Палата звернула з того увагу на жаданнє участи в елекції короля, на релїґійне домаганнє і справу збільшення плати, з пункту прав козацьких — „аби від старост українних не мали кривди в своїх вільностях". Постуляту „прав рицарських" сойм чи не вважив, чи не вважав потрібним завважати[3]), а посли, очевидно, в свого боку не дали ніяких коментаріїв до того, може — з огляду на неприхильність ввагалї, яку сойм показав постулятам козацьким.

Вислухавши козацькі жадання, посольська палата відповіла, що порозуміє ся з сенаторами, і тодї дана буде відповідь. З них під дебати взято головно жаданнє участи в елекції, бо релїґійна справа трактувалась незалежно, і тут петиції козацькі нїчого нового не вносили, а входити в постуляти що до збільшення платнї конвокаційний сойм не вважав своїм дїлом. Канцлер литовський Альбр. Радивил в своїх записках вгадує про дебати в сенатї над жаданнєм що до участи в елекції[4]). Воно було прийнято тут неприхильно; на висунений коваками арґумент, що й вони члени річипосполитої, говорено, що вони „такі як волосє або нїгтї на тїлї людськім: як надто виростуть, то волосє обтяжає голову, а нїгтї гостро колють ся, і треба їх обтинати; так і козаків мале число може служити для оборони річипосполитої; але як би розмножили ся, то прийшло ся б королївству бояти ся, аби від ‚хлопства руського' не вийшло повстання проти панів". З сих мотивів всякі домагання в розширенню козацьких прав трактовано, очевидно, неприхильно, і на постулят що до елекції рішено дати відмову. Се й зроблено на другій авдієнції, данїй посольству козацькому при закінченню сойму, в зібранню обох палат. Прімас заявив, що сойм вдячно приймає почутя, висловлені військом і обіцяє за їх службу

[1]) Volum. legum. III c. 545.

[2]) Дневник соймовий (ся частина його не друкована), пор. Записки Радивила — ркп. бібл. Оссолїньских 116 с. 10.

[3]) Радивил переказує сей пункт глухо: ut ad libertates militum possent admitti. [4]) Pamiętniki I с. 24 ркп. 116 л. 11.

ласку річипосполитої й будучого короля, „котрого нарід шляхетський сам вибере собі“. Сї слова мали бути відповідю на домаганнє участи в елєкції: „нарід шляхетський не хотїв допускати козаків до участи в своїй привілєґії“. По за тим прімас „напоминав“ військо козацьке, аби далї було вірне і послушне і не давало турецькому правительству причини до розриву морськими походами [1]).

Навіть в польських кругах вважали сю відповідь занадто гострою; Цясецкий, оден з сенаторів, зве її „занадто суворою“ [2]). Натомість Ольбр. Радивил, крайнїй клерикал, з вдоволеннєм записує. що „козаків добре полаяно, за те що сміли просити вільного голосу на елєкції, і суворо їм сенат заборонив, аби того більше не сміли допоминати ся“ [3]).

В писаній відповіди, висланій до війська від сойму, за підписами прімаса і маршалка, поминено всякі різкі вирази. Сойм висловляв певність, що „за згідною волею людей шляхетських, до котрих власне належить се на основі давнїх прав і звичаїв, а не кому иньшому“, буде вибраний добрий король, який примножить слави державі, вільність і свободу кождого заховає, а війську Запорозькому потрапить оцінити і нагородити його заслуги [4]). Відмова отже висловлена досить мягко, але вона не перестала бути через те прикрою, тим більше, що жовнїрству польському, яке теж просило права участи в елєкції, дано дозвіл прислати своїх делєґатів.

Тим скінчив ся сойм. В православних кругах він зробив досить прикре вражіннє. Волинська шляхта на соймику в Луцьку опротестувала формулу згоди, предложену унїатами, і рішила, що всї волинські шляхтичі поголовно мають їхати на елєкційний сойм і недопускати до вибору короля, поки не будуть сповнені жадання православних [5]) (в виборі короля шляхта брала участь не через депутатів, а кождий безпосередно за себе). Довідавши ся про се, унїатські владики внесли заяву до актових книг володимирських, що вони беруть назад свою формулу згоди і обстають при всїх своїх правах [6]).

Православне духовенство звернуло ся до козацького війська,

---

1) Дневник сойму — П. Могила I с. 432. 2) Chronica c. 530.

3) Ркп. 116 л. 15.

4) Відповідь з датою 17/VII в ркп. бібл. Чорторийських і в Публ. бібл. Рази. F. IV Nr. 45 c. 90, Nr. 104 c. 624. 5) Архивъ Ю. З. Р. II. I с. 202.

6) П. Могила дод. ч. 78, польський текст — Публ. бібл. Рази. 104 с. 728.

просячи взяти в енерґічну оборону реліґійну справу. Про се в польських кругах ходили сенсаційні поголоски. От що доносив нунцій польський, на підставі оповідань коронного гетьмана: Козаки зібрали ся на раду в числі 30 тисяч, і на сю раду прибуло 300 православних попів; вони впали на землю перед військом і просили, щоб військо оборонило церкву і їх від нещасть, які терплять так довго, — добило ся привернення бенефіцій, захоплених уніатами, та давньої свободи реліґії. Козаки були незвичайно зворушені їх благаннями і слїзми і рішили збройною рукою йти відбирати захоплені уніатами маєтности. Тільки гетьман козацький, хоч сам православний, перешкодив сим плянам; видумав, що має звістки про татарський похід і розіславши козаків в ріжні місця против Татар, відвернув тим способом від походу на уніатів.

Глубокі полїтики при тім додавали, що се інтриґує між православними Криштоф Радивил[1]).

Се досить далекі відголоси, де, може бути, мішають ся події з-перед елекційного і з-перед конвокаційного сойму (мобілїзація козаків против Татар). Запорожець-виписчик („запорожскій отставленый козак“) Максим оповідав про се на допитах трохи близше, хоч теж з домішкою новоутвореної леґенди. Запорожські козаки мали раду в Черняховій Діброві, і до них на раду приїздив митрополит київський Ісайя і владика луцький Ісакій Борискович; вони наказували козакам, аби стояли за віру против Поляків, і казали їм теж, що їх старшина козацька хилить ся до лядської віри. Через те козаки скинули гетьмана Кулагу і полковників поскидали і вибрали нових полковників і гетьмана. А Конєцпольский прислав козакам гроші — ще за гетьмана Кулаги, і давав козакам по пів-сема золотого литовського, аби йшли до нього в Польщу і з ним стояли против Володислава. Бо Конєцпольский хоче посадити на королївство меньшого королевича Казимира. А як козаки скинули гетьмана Кулагу, то новий гетьман Андрій Діденко і полковники не пішли з козаками до гетьмана Конєцпольского, і проживають тепер по городах[2]).

Иньший виходень, Запорожець Іван оповідав, що до Кулаги (десь в серпнї) присилав свого служебника також шведський король, закликаючи козаків, аби йшли й помагали йому стати польським королем, але козаки на се не згодили ся, міцно стоячи при

---

[1]) Theiner — Vetera monumenta Poloniae III с. 397, депеша з 2/X н. с.

[2]) Акти Москов. госуд. I ч. 424 (відомости сї Максим дав в Путивлї 24/IX с. с.).

Володиславі, котрого підтримують Литва і Черкаси, тим часом як Поляки з Конецпольским хочуть висадити Казимира. „Радивил і литовські люде пишуть до гетьмана черкаського (козацького) і до всїх Черкасів, щоб їм помагали, на Поляків за віру стояли та посадили на королївство Володиелава“, і на Українї сподївають ся великої усобицї між обома партіями. На випадок як би гору взяла партія Казимира, Поляки мали-б нищити православну віру, і козаки хочуть в такім разї просити помочи з Москви, щоб московський цар „прийняв їх під свою руку і не видав Полякам їх і віри християнської; а козаки хочуть стати по Днїпру від Київа і до устя і з Поляками бити ся, щоб їм не дати знищити християнської віри“ [1]).

Про раду в Черняховій Діброві иньші Запорожцї Гришко Кромчанин і Мартин Марків оповідали так: рада ся була „объ Оспожинѣ днѣ“ (коло Успенія), був на нїй митрополит з „старцями“, казав, що Поляки хочуть знищити християнську віру, і як козаки за віру не будуть стояти, то вони — „духовний чин“ поїдуть до Москви „на царське імя“ [2]).

Гетьмана і старшину змінено на другій радї, що була перед Рождеством Богородицї в полї коло Маслового Ставу. По словам, Запорожця Івашка, що дає нам сї вказівки, скинули Кулагу за тещо він „хотїв обляшити ся, як ті Черкаси, що перед тим обляшили ся, а було тих Черкас, що перейшли на лядську віру — 1900 мужа“. (Мова тут мабуть про реєстрових, що пристали до Поляків в 1630 р. і були обвинувачені в унїатських замислах). Нових полковників, по словам иньших вихіднїв з Запорожського війська, вибрано „з чорних людей, що били ся з Поляками в 1630 р.“, і гроші, що наспіли до козаків по сїй змінї, новий гетьман роздав не тільки реєстровим, а всьому війську: „письненнымъ и отставленнымъ Черкасомъ во все войско, смотря по человѣку“ [3]).

Потім за три днї до Покрова була третя рада в Корсунї, з старшини і з делеґатів — „изо всѣхъ украинскихъ городовъ выборныхъ Черкасъ по пяти человѣкъ“. Між ними були: з Білої Церкви полковник Дацко, з Чигирина полковник Тарас, з Корсуня

[1]) Акты Москов. госуд. I ч. 436, пор. 428, 433. [2]) Ibid. ч. 427.

[3]) Акты Москов. госуд. I ч. 427. Запорожець Івашко навпаки каже, що гроші були роздані тільки шістьом тисячам (ч. 436), але докладно вичисляє тільки платню не-рядовим козакам, отже не можна зміркувати на скільки свідома у нього ся звістка, що шістьом тисячам гроші були роздані, а не на шість тисяч призначали ся тільки.

Мисько Пивоваренко, з Переяслава полковник Олифер, з Лубен полковник Лаврин, з Черкас військовий судя Яцина, з Жовнина військовий судя Гиря, з Київа сотник Кизим [1]). Військо було до двох тисяч козаків, „а унейщиків, що відступили в лядську віру, на ту раду не пустили ні одного чоловіка, аби не знали їх „думи" ". Оповідав про се козак Івашко, що сам був в раді. Се не перешкоджає йому оповідати байки, що тоді в Корсунь приїздив пахолок від кн. Радивила і митрополита з листами, де оповідало ся, що Поляки стягають ся під Варшаву: з Конецпольским сім тисяч, з воєводою київським Тишкевичом три тисячі; хочуть вибрати Казимира і внищити православну віру в усіх білоруських городах [2]). Ісайя намовляв знову (чи в тих листах, чи устно, приїхавши особисто — се не ясно), аби стояли за віру, а він, митрополит, буде писати цареви, щоб прийняв їх, „Білорусців", під свою руку і віри їх не дав порушити. „І тому в раді рішили бити чолом цареви" [3]).

Такі сї звістки. Сильно закрашені сучасною леґендою, тенденційно налягаючи, з огляду на московську авдиторію, на той нахил Українців до Москви, вони дуже одностайні в мальованню подій і настроїв на Україні, хоч записані не в однім часї і від ріжних осіб. Безперечно, вони віддають добре тодішнїй настрій на Україні.

Напруженнє релїґійних інтересів, спричинене соймовою боротьбою, знову закрасило, як 1630 р., і ще густїйше сим разом, внутрішнїй розлом і боротьбу в козаччинї.

Льояльна полїтика Кулаги, доведена до можливого напруження, особливо в конфлїктах з Запорожем за морські походи, викликала неминучу реакцію і принесла за собою крізу. Ще перед сими радами своєвільний елемент вирвав ся з-під руки Кулаги ї похід на море таки став ся, не вважаючи на всї його заходи, десь в липнї мабуть [4]). Його перешкоди, які він пробував, без сумнїву, робити тому, в звязку з безплодністю соймової акції, викликали загальну неохоту против нього і його льояльної полїтики. Його скинено; але скинено не як репрезентанта статочних реєстрових опозицією

---

[1]) Дуже цїкавий реєстр, бо тут вперше полковники виступають цїлим рядом при своїх полкових центрах або територіях. Інтересний особливо полковник лубенський — з приватної маєтности Вишневецьких.

[2]) Пригадую, що „білоруськей" в тодїшнїм московськім уживанню значить не тільки Білорусь, а й Україну. [3]) Акты Москов. госуд. I ч. 436.

[4]) Про се оповідали московські вістники: „Запорожскіе Черкасы изъ Запорогъ ходили нынѣшнимъ лѣтоъм на море подъ турскаго города". Акты Москов. госуд. I ч 432.

виписчиків, а як „обляшеного унейщика“, скомпромітованого на релїґійнім ґрунтї. З сього погляду Кулазї в дійсности ніякого закиду абсолютно но можна було зробити: він дуже сильно обставав за релїґійною справою і за кандидатурою Володислава, що вважала ся запорукою сповнення православних постулятів. Його поводженнє з сього боку було бездоганне. Але льояльність його могла бути ненаручною непримиренним представникам православної партії, як митрополит Ісайя і його „старцї“. Їм, як в 1621 р., перед Хотинською війною, хотіло ся потиснути козаччиною правительство різко і сильно. Манїфестації Кулаги їх не вдоволяли; їм хотїло ся мати на чолї козаччини людей готових на все, на всякий рівкий конфлїкт з правительством, а на Кулагу і його товаришів в сїм не можна було покладати ся: вони не здавали ся досить горячими до церковної справи.

Такий характер мабуть має участь київської єрархії в сій козацькій кризї, що поставила на чолї війська перебійців 1630 р. На чолі Запорожа став кошовий гетьман „Калїник“, як його називає московська запись — мабуть той самий „Колїнка“, що поставлений був на Запорожу для порядку Кулагою. Послів козацьких, що були на конвокації, обвинувачено, що вони зле справили ся там, „не згідно з волею гетьмана правили посольство“, як казали козацькі посли на елєкційнім соймі — „за се сидять на горло“, присуджені на кару смерти[1]). Засуджено і Кулагу. Ляконїчна звістка виходнїв каже, що „попереднього гетьмана козацького Кулагу Черкаси в Каневі вбили“ [2]).

Наскільки мало було реальних приводів до сього перевороту в релїґійних мотивах, показує факт, що становище козаків в релїґійній справі властиво не змінило ся. Очевидно, вони таки не могли її повести инакше, ніж вів Кулага. Листи на елєкційний сойм, що мав загоїти всї рани річипосполитої, і потім приступити до вибору короля, і визначений був на 17/IX с. с., — військо козацьке висилало вже під новим гетьманом. Листи мають дати 4 і 5/IX, інструкція 6/IX; оден з листів (до королевича Володислава) має в нашій копії підпись нового гетьмана Андрія Гавриловича (Діденка), на інструкції підписав ся давній писар Сава Бурчевський[3]). Дуже можливо, з огляду на час, що листи сї були

---

[1]) Дневник елекційного сойму в ркп. бібл. Чарторийських, під днем 8/X: bo i ci posłowie co nie według woli hetmana naszego odprawowali poselstwo na convokatiey, siedzą na gardło. [2]) Акти Москов. госуд. I ч. 427,

[3]) Інструкція в Архиві Ю. З. Р. III. I ч. 93, листи — П. Могила дод. ч. 79 і 80.

зладжені ще за Кулаги і тільки з невеликими, або й ніякими змінами вислані були новим правительством, а послам наказано тільки пильно тримати ся інструкції і не пускати нічого від власного розуму. Бідорака Кулага, а може й його посли, рішучо за ніщо наложили головами.

В листі на сойм військо висловляло жаль за несповнені соймом бажання і легковажаннє заслуг козацького війська. З жалем приймало до відомости рішеннє сойму, що відмовляло козакам участи в елекції, але кінець кінцем військо приставало на се. „Не в смак нам і се чути, що в. м. наші милостиві панове, хоч признали нас за своїх членів через їх мил. панів комісарів куруківських, тепер зволите нас віддаляти від вибора короля і. м.", писало військо в сім листі. „Та хоч і з жалем приходить ся нам се знести, одначе полишаємо се на волю в. м., наших милостивих панів, сподіваючи ся, що в. мил. такого пана схочете вибрати, котрий не схоче чинити кривди заприсяженим королями правам, свободам і вільностям кождого народу".

В інструкції, писаній два дні пізнійше, сей пункт стилізовано ще делікатнійше. Військо згадувало, що пани соймові образили ся жаданнєм участи в елекції і заявляло: „отже коли то їх мил. не подобало ся, ми, не ображаючи ся тим, полишаємо то на волю їх мил." і т. д.

Козаччина таким чином з легким серцем зрікла ся многоважного політичного постуляту, що міг бути здобутий, коли-б козаччина схотіла осягнути його рішучим натиском, хоч би й походом під Варшаву. Конфлікту вона не хотіла: може бути, що й сей постулят статочних, тепер ославлених унейщиків, не був популярний в масах і толкував ся навіть неприхильно (напр. в звязку з тими леґендами про вербованнє Кулагинців в партію Казимира). Може й церковній партії здавав ся він непотрібним ускладненнєм ситуації, що могло попсувати шанси чисто релігійних здобутків.

Тим меньше згадувало військо своє попереднє жаданнє — про наданнє козакам „рицарських прав". Але власне ся обставина, що в новій інструкції ніщо не нагадує сього постуляту потверджує, що в попередній інструкції се не була проста стилїстична окраса, а був тут вповні реальний зміст.

Натомість всю вагу положено в новій інструкції на релїґійну справу.

„По правді з жалем приходить ся нам знести все вище сказане (що сойм не оцінив заслуг війська і не допустив до елекції). Але ,стократнійший' жаль зрушив нас просто до плачу, коли по-

сли наші чинили реляцію на той пункт інструкції нашої, де ми жебрали і з плачем просили того, що й давнїйше, за житя покійного, недавно помершого короля, тридцять лїт або й більше, кождого сойму, не пропускаючи нїякої нагоди, — про заспокоєннє старожитної релїґії, послушенства св. патріарха царгородського, ствердженої привилеями і присягами предками його кор. милости, покійних королїв польських і недавно помершого короля, — а нововимисленими унїатами знасилуваної". Се домаганнє, казали вони далї, відкладано з сойму до сойму, аж по нинїшнїй день, і на останнїм соймі, перед своєю смертю король обіцяв був, що доконче за свого панованя вдоволить нарід руський як у правах так і в релїґії. На сій підставі сподївали ся вони, козаки, „такої щасливої години по бідах наших, що вже наш руський нарід дістане потїху". Покладаючи ся на право кождого ставити свої жадання на конвокації, військо внесло до станів річипосполитої „свої унижені прошення"; але на місце поправлення тих кривд, принесено війську ще більше жалю і плачу, „бо ще покривдженому кажуть з свого поступати ся". Отже на теперішнїй елєкції поручає воно своїм послам „просити з плачем у всеї річипосполитої і тільки того домовляти ся, щоб наш руський нарід був полишений при своїх правах і свободах, а духовенство наше благовірне при церквах, епархіях і маєтностях, і не поносило більше такої біди і утиску від тих настирних унїатів".

Многословно, — але слабо, і в сумі понад першу інструкцію нїчого нового.

В дуже скромних виразах повторено військові домагання, оклепані жадання „поправи вільностей і збільшення річного жолду" зведені тепер до дуже невеликих, конкретних жадань: „причинення суми на новоприписані дві тисячі" козаків, вказання місця для пробутку армати і дотації для неї. Нарештї — „преддожити їх м. панам сенаторам, що тутешнї і. м. пани обивателї українні, тримаючи ся куруківської комісії, не хочуть в маєтностях своїх тримати товаришів наших, а коли хто хоче з маєтности їх уступити, — не позволяють продавати і підданим своїм заказують, аби нїхто не смів купувати". Військо при тім теж запевняє, що і в військових справах покійний король обіцяв їх вдоволити на будучім соймі, і воно мусить вважати се нещастєм своїм, що смерть заскочила його в сих замірах!

Гострійша нота зазвучала тільки в листї козацького війська до королевича Володислава. В нїм висловляла ся втїха з приводу ласки показаної їм під час сойму і засвідченої послами козацькими

і духовенством. Пускали ся гучні компліменти покійдому королеви. — тільки в релїґії мало військо кривду за його час, і просить тепер королевича вигладити сї кривди і взагалї сповнити прошеннє козаків. А то коли-б, не дай Боже — батьківський престол польський мав королевича обминути, військо заявляє, що готове пожертвувати майном, достатками й життєм своїм за королевича, обстоюючи його. То значить — обіцяє йому оружну поміч, як би коронні стани хотїли звалити його кандидатуру.

До сього не прийшло. Але така горяча жичливість, заявлена козаками королевичеви, і та рішучість, з якою вони жертвували йому свою оружну поміч, певно, не зістала ся без певного враження на коронні стани. З другого боку, таке ставленнє релїґійно-національної справи київськими церковними, близше сказавши — митрополичими кругами, що вона ставала вказівником, який мав обернути козачину чи то в сторону Польщі чи то в сторону Москви, в залежности від такого чи инакшого порішення релїґійно-національних постулятів, теж не зістало ся без сильного впливу і на королевича і його партію, та на всї правлящі круги.

Королевич Володислав, або „шведський король“, як титулують його за весь час безкоролївя, носив ся з широкими, амбітними плянами, як усї престолонаслїдники, котрим реальні обставини панования ще не обкроїли їх високолетних гадок. Він шукав прихильників не так для свого вибору — він і так уже вважав ся певним, — як для дальших полїтичних плянів, що носив у своїй уяві. Важка спадщина попереднїх полїтичних авантюр — сї фантастичні корони: шведська, московська, окрім польської, щаслива війна з Турками, котрої участником довело ся бути йому самому — все се наповнило ґрандіозними плянами голову Володислава, не меньше жадного слави і власти нїж його батько. Для нього ставало пунктом чести здійсненнє сих мрій, зреалїзованнє сих „прав“, і передвступний момент торгів і обіцянок — „елєкція“ — був незвичайно важним і вдячним моментом з становища сих будучих плянів. Коли всї можливі елєменти корони вважали хвилю елєкції сотвореною на те, щоб за свою поміч кандидатови на корону виторгувати у нього й його партії як найбільше всяких великих і богатих милостей, то й для королевича відкривало ся широке поле використовування для своїх плянів сих розгоряченних апетитів і фантазій. Як батько його упертий і завзятий у своїх плянах і замірах, Володислав далеко краще підходив до обставин і су-

спільности, яка його окружала. Коли батько відпихав її своєю мовчазністю і холодністю, своєю етикетальністю й шанованнєм свого маєстату, королевич притягав до себе своєю невимушеною простотою, приступністю, нецеремонністю. При тім незвичайно приємний в обходженню, обдарований чарівною вимовністю, що поконувала і обезвладнювала найбільш неприхильно настроєних, не звиклий рахувати ся ні з засобами, ні — тим меньше з обіцянками, легкодушно-щедрий на дарунки і надання, а ще щедрійший — на ласкаві слова і привабні обітниці[1]), — він напружував в сей момент всї здібности для скріплення своїх впливів, для збільшення рядів своїх прихильників, для помноження шансів і засобів до переведення своїх плянів, і в тім-же напрямі цїлою силою мусїли працювати його близші і дальші партизани, котрих йому не бракувало.

За лаштунками офіціального соймовання йшла горяча боротьба, заходи, переговори і торги, на жаль — мабуть безповоротно для нас закриті, так що тільки догадувати ся можемо про їх характер і напрям.

Православні партії стали предметом небувалої уваги зі сторони правлящих кругів. Прихильність православних і їх надії на Володислава була річю давно звістною. Дуже мало клерикальний сам по собі — так що навіть нїколи не показував ся в костелї, на велике огірченнє клерикальних кругів[2]), хоч заразом дбалий про репутацію щирого католика, був він здавна предметом надій для всїх покривджених ультра-католицькою полїтикою його батька. Очевидно й сам будував свої пляни ї свою тактику — по реакції батьківському правлїнню, на полїтиці релїґійної толеранції. Зовсім справедливо толкували в католицьких кругах, що особлива прихильність Володислава до жадань православних і дісідентів диктувала ся його московськими і шведськими плянами. З огляду на свої претенсії на московську корону і на православну московську людність він мусів здобувати собі добру репутацію прихильника православної віри. З огляду на шведських протестантів повинен був показувати всяку можливу прихильність до протестантів Польщі і Литви. Дійсно бачимо, що в своїх пізнійших заходах коло шведської корони він залюбки виїздить на толеранції, на посередництві між католицькою і протестантською партією, і сю-ж лїнїю веде

---

[1]) Див. інтересну характеристику Володислава в реляції леґати Віскенті — Relacyi nuncyuszów II с. 189 і далї.

[2]) Володислав оправдував ся фізичною відразою і пригнобленнєм, яке викликає в нїм костельна атмосфера — див. ту ж реляцію с. 193.

в Польщі під час безкоролївя в відносинах до протестантів — і ще більше в відносинах до православних.

Чи було в тім щось глубше і щирійше крім чисто політичного рахунку, се зістаєть ся неясним, і в сїм можна суннївати ся супроти тої змінности, яку взагалї показував Володислав в своїх настроях і плянах при змінах обставин. В даний момент обставини наказували йому дбати про прихильність дісідентів з огляду на політичні, заграничні пляни, та й ще поза тим з православною справою приходило ся рахувати ся з огляду на козаччину. Значіннє козаччини як военної сили Володислав мав богато нагод оцінити сам, як самовидець і участник війн, і велико вважав на її поміч в своїх военних плянах на будуще, тим більше, що невелика прихильність шляхти до його шведських і московських плянів була йому добре звісна, і він не міг тішити себе ілюзіями, що сойм схоче дуже енерґійно підтримувати сї пляни державними кредитами. Московська війна вже порішена, вже розпочата навіть, хоч не офіціально, змушувала його цінити добрі відносини козаччини, прихильний настрій в данім моментї, коли Володислав чекав тільки формального вибору, щоб прийняти вже кинений московською стороною поклик до боротьби, і — в перший огонь післати власне козаччину, поки сойм дасть призволеннє на офіціальну війну.

Тим часом митрополит Ісайя з своїми старцями, як вихід з тяжкого становища вказував козаччинї підданнє під руку московського царя і в сю сторону попихав козацтво. При всїй тенденційности в підчеркуванню сього мотиву в реляціях складаних перед московськими властями українськими виходнями, вони вповнї безпідставні не були, і нахил Ісайї в московську сторону, засвідчений документально, та аґітація в сїм напрямі в українськім суспільстві і в козацьких кругах не могли бути секретом для політичних кругів. Московське правительство покладало чималі надії на такі ірредентські течії серед козаччини і стримувало своїх воєвод від усяких зачіпок з козаками [1]), а в кругах королевича ще серіознїйше мусїли рахувати ся з можливістю такої іреденти, а навіть переціннювали їх. Коли папський леґат, довідавши ся про уступки православним, порішені королевичом, силкував ся відвести його від них, Володислав анї слухати не хотїл, і як головний мотив, попри загальне невдоволеннє православних, котре треба чимсь утихоммрити — вказував леґатови на становище козаків

[1]) Акты Москов. госуд. I ч. 486.

перед перспективою московської війни: супроти війни з Москвою козаків можна затримати по стороні Польщі тільки якимись уступками, инакше вони могли-б бути дуже небезпечні. Невдоволеннє православних взагалї Володислав вважав шкідливим для держави, з огляду на те, що і вибір короля і иньші справи залежать від них, і признавав конче потрібним їх заспокоїти.

Леґат переконав ся, що королевича не можна збити з сеї позиції — він велико рахує на козаччину, — дуже її любить, як він казав[1]). І щоб вбільшити сю „любов“. якраз під час елєкційного сойму московські війська перейшли Смоленську границю і не без успіху почали тут свої операції...

Такі інтереси держави і особисті пляни Володислава наказували йому рішучо показати всяку прихильність супроти православних постулятів, і енерґійний натиск православних на коронні стани сим разом здобув їм нарештї уступки, які певне анї снили ся нікому в Польщі навіть іще під час конвокації. На жаль, як я сказав уже, — закулїсова сторона сих заходів і сеї боротьби закрита для нас зовсїм. Навіть про показну, офіціальну сторону їх маємо досить скупі відомости в соймових дневниках та иньших джерелах[2]).

В посольській палаті православні депутати повели свою лїнію серіозно і рішучо уже в перших днях сойму, зараз по виборі маршалка. Коли поставлено питаннє про проґраму нарад, православні депутати Древинський і Воронич заявили, що не можна приступати до ніяких иньших справ, поки не буде сповнена обіцянка попереднього сойму що до релїґійної справи православних; їх підтримав також дуже сильно Кр. Радивил. Маршалок хотїв передати сю справу спеціальній комісії, але православні депутати: Гулевич-Воютинський, писар луцький (будучий перемиський владика) і Адам Кисїль, що тут в перше виступає в ролї оборонця православної церкви (саме тодї, як кажуть, вернувши ся до батьківської віри), рішучо тому спротивили ся, вважаючи, що справа доста вияснена попередньою комісією, й треба рішати її в повній палатї. Палата противила ся тому, боячи ся, що релїґійна справа займе їй цїлий сойм. І без того дрібна досить справа: дебати з приводу протесту заложеного біскупом луцьким против тексту конфедерації, прийнятого конвокаційним соймом, заповнила трохи не тиждень дуже го-

[1]) Theiner III с. 398—9.

[2]) Уривки з одного дневника друковані у Ґолубєва П. Могила I дод. с. 454 і далї; з другого, докладнїйшого деякі витяги ibid. II дод. с. 3 і далї. Досить багато оповідає також в своїх записках Ольбр. Радивил ркп. л. 17 і д.

рячою дебатою. Одначе сї уніатські і католицькі протести протин конвокаційних уступок зробили взагалї добрий настрій для православних, зложивши одіозність відновлення сих дебат в значній мірі на уніатсько-католицьку сторону. Вони дещо улекшили православним позицію, яка всеж таки й тепер не була легка.

Загал палати був дуже невдоволений, що їй так безпардонно загачують соймованнє православною справою. Але православні тримали ся своїх домагань, проявляючи незвичайну витривалість супроти натиску цїлої палати, серед сердитих криків, які нераз підіймали ся против них. Говорили сміло і свобідно. „Груба і неполадна, як і віра, була їх мова“, записує Радивил з приводу одної промови, і описує сцену, де Кисїль різко відізвав ся на слова такого маґната, як Лев Сопіга, а коли котрийсь з послів став Сопігу боронити, Кисїль ухопив ся за шаблю і загрозив нею. Як оратори зі сторони православних особливо визначали ся Древинський і Кисїль; Радивил грав ролю адвоката їх справи. З боку уніатів виступав особливо Тризна, кухмистр в. кн. Литовського; горячо брали в оборону унїю також старий Л. Сопіга і воєвода троцький Тишкевич.

Посольська палата вибрала була вже комісію, по рівнї з католиків і дісідентів, але сенат до них замість двох вислав чотирох депутатів, перехиливши тим більшість на католицьку сторону, і се викликало нову бурю протестів. В дебатах палати над православною справою пройшли биті два тижнї (а з початку сойму — більш як три тижнї). Королевич нетерпеливив ся і хотів розпочати переговори про корону. Православні заявляли, що не допустять до ніяких переговорів, поки не буде покінчена їх справа. Можна собі представити, як кипіли закулїсові переговори і всякі намови з боку королевича і його прихильників, що мусїли старати ся всякими способами прихилити ворожо настроєні елементи, аби згодили ся на уступки православним, щоб усунула ся ота православна завали-дорога з політичної арени.

Участниками сих заходів мусїли бути також козаки. Їх посольство, не дістазши голосу в елєкції, зіставало ся за кулїсами сеї боротьби. Послів сим разом було три: Федор Кузьминський, Федір Пралич (Прало) і Василь Онишкевич. Вони були прийняті з початку сойму на авдієнції сенатом; з огляду на мале число присутних сенаторів прімас відложив читаннє листів до другого засїдання, 1 (11) X. По прочитанню листів посли заявили, що не будуть нїчого говорити від себе („на память“), „бо й так посли, що на соймі конвокаційнім правили посольство не згідно з во-

лею гетьмана нашого, сидять на горло; тому не хочемо поступати инакше ніж нам наказано — бо посол як міх, що всипали в нього, то висипле". Потім посли відправили посольство по інструкції. Прімас подякував їм за льояльні почутя, але докорив за різкі вирази ужиті на адресу уніатів — наказував не відзивати ся так про людей побожних і чесних. Відповідь на жадання обіцяв дати пізнійше[1]). Тогож дня відбула ся подібна-ж церемонія в посольській палаті; посли козацькі доручили їй лист такогож змісту як до сенату. Маршалок в відповіди своїй теж докорив козакам за різкі вирази про уніатів, допущені в інструкції, і висловив своє здивованнє з причини такої тяжкої неласки війська до попередніх послів: похваляв їх пильність і щирість, з якою вони справляли своє посольство[2]). Польський леґат записав у своїх реляціях, що козаки на соймовій авдієнції зневажливо відзивають ся про унію і грозять ся республиці, щоб не доводила їх до одчаю[3]). Козаки одначе і в палаті по за інструкцією нічого не говорили від себе — хіба леґат домішує тут поголоски про те, що говорило ся поза палатою.

Там, можна собі представити, козацька депутапія не зіставала ся пасивним свідком тої боротьби, тих торгів і суперечок, що кипіли підчас сойму.

Нарешті було довершене порозуміннє між королевичем і православними, і коли їх союзник Радивил піддав в палаті гадку (20/X), щоб здати сю справу на „короля шведського", щоб він сам визначив комісію для справи православних та при її помочи сам зайняв ся полагодженнєм їх справи, — обі сторони в посольській палаті згодили ся на се: і партія православно-дісідентська, і уніатсько-католицька. Вислали в тій справі посольство до королевича.

Виникла ще гадка, аби тійже комісії передати справу вірменську, по анальоґії її з православною: Вірмени львівські прислали депутацію до палати, скаржачи ся на унію з католицькою церквою, самовільно і без згоди їх переведену епископом їх Торосовичем, і просили, щоб того самовільного епископа віддалити, маєтности і скарби церковні від нього відобрати, і т. и. Але українські і білоруські депутати рішучо не згодили ся на таке ускладнюваннє справи; і се не пройшло.

[1]) Дневник соймовий — витяги з ркп. бібл. Чорторийських. Записки Радивила л. 22 [2]) П. Могила І дод. с. 459. [3]) Theiner III с. 398.

Володислав згодив ся сам особисто зайняти ся справою православних. Визначив нову комісію, з двох сенаторів (одного біскупа і одного світського-дісідента: православного вже не було в сенаті) і чотирох послів — з тих два були давнїйші кандидати православних (Радивил і Рей), а й третїй, камінецький судя Дидинський був їх рішучим прихильником. Склад комісії, а головно порозуміннє з головним арбітром — королевичем, без сумнїву вже довершене, ручило православним за прихильний для них вислїд комісії.

На жаль, досї не маємо ніяких близших подробиць про наради сеї комісії, самі тільки тексти компромісових формул, які означають етапи, якими поступала справа. Дня 26/X комісії була предложена така формула, що являла ся мабуть пробною кулею правительственної партії[1]). За уніатським митрополитом зістаєть ся київська катедра (з маєтностями), а митрополит православний матиме резіденцію в Михайлівськім монастирі і дістане до неї нові бенефіції з доходом на 3 тис. золотих. В білоруській части митрополичої епархії визначаєть ся для нього монастир під Городном. Для меньшого гонору православному митрополиту надаєть ся титул архіепископа тільки. Православні дістануть (крім львівського владицтва, яке тут мовчки розуміє ть ся) владицтво луцьке і перемиське, а на Білоруси для них буде засноване нове владицтво в Орші. Луцьке владицтво має бути передане їм зараз, а теперішнїй владика уніат дістане титул владики острозького, а на удержаннє архімандрію жидичинську з її бенефіціями. Владицтво перемиське православні дістануть по смерти теперішнього владики. На удержаннє нового владики оршанського мають бути призначені доходи з могилївських маєтностей, 2 тис. зол.

Православні на сей проєкт подали другого дня свої замітки. Вони вважали неможливим обійти ся без київської катедри св. Софії: готові були зрікти ся доходів для митрополії, просили тільки церкву, „що вже зовсїм розвалила ся“ — „аби її відновити, щоб не стояла пусткою, як тепер“. Далї — не хотїли, щоб на місце луцького уніатського владицтва було сотворено друге владицтво — острозьке. Очевидно, був прийнятий принціп рівносильности обох єрархій, православної й уніатської, кожда мала складати ся з митрополита і чотирох епископів: по сторонї православних луцький, львівський, перемиський і оден новосотворений на Білоруси, по

[1]) Ґолубєв вважав її проектом „латино-уніатської партиї“ (ор. с. II с. 3), але зовсїм неймовірно, щоб ся партія так далеко пішла в уступках.

стороні уніатів володимирський, холмський, пинський і витебський; сотвореннє нового, острозького владицтва нарушило-б сю симетрію. Білоруську православну катедру православні хотіли мати в Витебську. З перемиських бенефіцій просили, щоб зараз була половина відступлена православному владиці і зараз його туди настановлено [1]).

Сї бажання православних, як бачимо, тільки в другорядних подробицях відходили від отсього начерку, який був мабуть офіціальним проєктом. Се потверджує здогад, що порозумінне стало ся наперед. Предложені православними поправки були взяті під розвагу комісією, яка дня 30/X предложила вже королевичу останню редакцію закону.

Православним признавало ся свобідне відправлюваннє їх релїґійних обрядів, право поправляти старі церкви — і нові ставити, також школи, семінарії, друкарні, шпиталї, так само брацтва, які вже єсть або будуть засновані при їх церквах. Православним без ріжниці, як і католикам, має бути вільний приступ до міських урядів (про иньші уряди не згадано).

Митрополит київський буде вибирати ся по старим правам духовенством і світськими людьми Корони і в. кн. Литовського, неуніатами, в осіб шляхетських, і буде потверджувати-ся королем; так само всі владики і архимандрити печерський і унївський. Митрополит дістає Софійську катедру з її ґрунтами, але митрополичі маєтности зістають ся при теперішнім уніатськім митрополитї до віку його, а по смерти маєтности в Київськім воєводстві переходять до православного, або заміняють ся иньшими рівновартними; иньші маєтности зістають ся при уніатськім митрополиті. В Київі за уніатським митрополитом зістаєть ся Видубицький монастир.

На перемиське владицтво православні можуть вибрати зараз свого владику і він на найблизшім соймі (коронаційнім) дістане від короля привилей. Але маєтности до житя владики Крупецького (уніатського), або до перенесення його на иньшу бенефіцію, зістануть ся за ним, а православний владика діставатиме пенсію 2 тис. зол., а на пробуток матиме монастирі: Спаса, Онуфрія і Смольницький.

Луцький владика уніатський теперішній буде до віку іменувати ся тим титулом, але відступить всі маєтности, зіставши ся тільки при жидичинськім монастирі (як проєктували і право-

[1]) П. Могила II дод. с. 4—5.

славні), а його наступники вже ніколи не уживатимуть титулу епископа луцького.

Білоруський владика буде звати ся мстиславським, оршанським і могилївським, буде пробувати в монастирі могилївськім, з пенсією, а всї маєтности вістають ся за уніатським владикою полоцьким і витебським.

Виленське православне братство може докінчити свою церкву, і крім того взаміну захопленої уніатами церкви св. Тройці православні дістануть три церкви в Вильнї. Вичисляв ся також ряд церков і монастирів по ріжних містах (в Берестї, Кобринї, Камінці Литовськім, Більську, Белзї, Сокалї, Стоянові, Подтеличі, й ин.), які мали бути передані православним, і т. п.

Юрисдикція владиків має означати ся добровільною приналежністю: хто не схоче бути під уніатським владикою, піддаєть ся під власть найблизшого православного і навпаки. Маєтности і церкви, які вістануть ся при уніатах, не можуть обертати ся на католицькі, і т. и.[1])

З невеликими змінами сей проєкт був прийнятий і потверджений королевичем — бож і дуже недалеко відходив від його проєкту. Найбільш важною відміною було те, що замість вичисляти всї церкви й монастирі, які мали бути передані православним — а сей реєстр уставити було дуже тяжко. — вставлено постанову, що для розбору спірних монастирів і церков буде визначена на коронаційнім соймі комісія, з двох католиків і двох православних, і вона переведе сей поділ, рішучо і безапеляційно.

Довідавши ся про нові уступки православним і про заміри королевича затвердити сей законопроєкт, папський леґат поспішив ся до Володислава з своїми представленнями, силкуючи ся відвести його від затвердження законопроєкту. Але Володислав відповів уже звісними нам арґументами про ті мотиви, які змушують його задовольнити православних. На потїху леґатови він сказав, що після коронації вишле посольство до папи і вияснить йому мотиви, які водили ним, а згодом надієть ся перевести загальну унію православних з католицькою церквою[2]). Рішеннє його було непохитне, і другого дня, 1/XI н. ст., він затвердив формально, з тими невеликими, більш стилїстичними поправками[3]), сї „пункти заспо-

[1]) П. Могила II дод. с. 5. [2]) Theiner III с. 399.

[3]) Декотрі з них одначе мали свою вагу. Напр. на місце „апробовання“ митрополита королем поставлено упривільованнє (od króla i. m. uprzywileiowany). В постанову про свободу релїґії вставлено, що нові церкви православні можуть ставити тільки за виразним дозволом королївським, і се мусїло розу-

коєння обивателїв грецької віри“, як їх названо, і зараз же, другого дня з наказу королевича оден з комісарів, Осолїньский [1]), казав вписати їх до книг варшавського ґроду [2]). Потім, коли сойм приступив до справи вибору короля, сї пункти включено в pacta conventa, що мали обовязувати будучого короля.

Коли всї заходи і впливи, вчинені на королевича з ріжних боків, щоб він сї пункти відкинув, зістали ся без успіху, унїатські владики занесли іменем всього клиру свого протест против них (8/XI): заявили, що вони апелюють у сїй справі до папської курії, і поки її згоди на сї постанови не буде, доти й вони на них не згодять ся.

Такі ж самі протести внесли потім (10/XI) біскупи і деякі світські сенатори і посли Корони, а осібно — сенатори і посли в. кн. Литовського, коли не удало ся добити ся, щоб в текстї було додане остереженнє, яке-б ставило сповненнє обіцянок в залежність від згоди папи: православні депутати рішучо спротивили ся такому остереженню [3]). Се все, що тим часом міг осягнути папський леґат і домашнї клєрикали супроти ударів, які задавав унїї новий закон; розуміє ся — не багато. Ахілєвою цятою православних здобутків було те, що вони не були переведені через соймову ухвалу, і трудно вгадати, чи стало ся се з простого браку часу, чи може тут полишено фірточку на будуче, з клєрикальної сторони. Православні, чи не доцїнуючи ваги сеї обставини, чи попросту не можучи тут нїчого змінити, лишили се так. Текстом pacta conventa вважали вони сповненою свою Ганїбалеву присягу дану по погромі 1623 р. — підчас безкоролївя підняти ся всїми силами і дати рішучу битву унїї [4]). Старий вожд українських парляментаристів Лавр. Древинський мав щастє сповнити сю обітницю, висловлену тодї його устами. Проґраму 1620 р. здійснено — хоч в значно зменьшеній, переполовиненій формі: з унїатською церквою прийшло ся переділити ся по половинї катедрами, а в бенефіціях понести ще й більші утрати. Але в тодїшнїх обставинах і се був великий успіх, яким православні могли справдї повеличати ся.

міти ся, очевидно, також про нові школи, друкарнї і т. ин., хоч, думаю, се і в попереднїй редакції само собою розуміло ся, як принята вже норма.

[1]) Так казали православні — Supplementum с. 166; Осолїньский заперечував се — ibid. с. 168.

[2]) Supplementum ad hist. Russiae mon. с. 160. Архивъ Ю. З. Р. II т. I с. 208. Theiner III с. 399 (латин. переклад, висланий нунцієм).

[3]) Theiner III с. 402. Записки Радивила л. 45—6. Раш. I с. 101.

[4]) Див. т. VII с. 508.

тим більше що він справдї не був тільки дарунком обставин та релїґійної толєранції нового короля, але і результатом дуже серіозного, рішучого їх поступовання, їх відваги і посвячення. Бо нема сумнїву, що свою енерґію і впливи соймові вони могли-б розміняти на ріжні гонори й інтрати, випрошувані за кулїсами у нового короля, — але віддали їх національній справі.

Щирою справдї утїхою і тріумфом звучали слова промови, котрими другий український перебієць Михайло Кропивницький дякував королевичови по скінченню праць комісії за його труд і участь: „З великою утїхою вернемо ся до домів і братів наших, велику принесемо їм радість, а як ще ті церкви святі, досї позамикані, справдї відчинені будуть, тодї всї люде народу і релїґії нашої з невимовною утїхою заспівають: ‚Тебе Бога хвалимо', і всї тодї, старі й молоді, з діточками своїми в тих домах божих відкритих молитви й зітхання від серця свого виливатимуть за добре здоровлє і щасливе пановаинє вашої кор. милости і всього дому королївського" [1]).

Як бачимо, заразом містило ся тут припімненнє — щоб ті постанови справдї були переведені в дїло. Припімненнє зовсїм не зайве.

Ріжні торги й переговори, що супроводили редакцію тексту pacta conventa, в осібно до того визначеній комісії, забрали ще досить часу, так що шість тижнїв, визначених на сойм, скінчило ся, а pacta ще не були готові. Сойм відложено ще на три днї, спішно виготовлено текст, стверджений з одного боку братами Володислава, а з другого відпоручниками сойму, і по сїм дня 13/XI переведено формальний вибір Володислава. Супроти всїх попереднїх переговорів, підтриманих ще й військовими силами, виставленими на поготові чи то самим Володиславом чи його союзниками, і всякими впливами, між иньшими цїсарськими і самого Валєнштайна, що підтримував Володислава як противника пануючої шведської династії), вибір пішов зовсїм гладко. Одноголосно вибрано Володислава, і другого дня (14/XI) він зложив прилюдну присягу на pacta conventa і був проголошений королем [2]). В текстї pacta після звісного пункта про дісідентів було уміщено:

„Що до людей розріжнених релїґії грецької (дісідентів православних), ми їх обовязуємо ся без відкладання заспокоїти згідно

---

[1]) П. Могила II дод. с. 27—8. [2]) Piasecii Chronica с. 541—4.

з пунктами, уложеними нами з депутатами обох палат на нинішній елекції“ [1]).

Православні тим часом, серед сих спорів і переговорів, спішили далї кувати свою справу по горячому. Рішено було зараз же тут на соймі, не відкладаючи перевести вибір православного митрополита, щоб дістати для нього королївське затвердженнє і припечатати тим справу відновлення православної єрархії. Правда, справа була дражлива. Митрополит був уже, в особі старого Ісайї; але його не можна було предложити королеви до затвердження. Насамперед, очевидно, з правительственних кругів вже загодя дали знати, що на призначені їм катедри православні мусять предложити нових кандидатів. Охорона королївського права патронату вимагала сього, щоб самовільно, без королївського подання висвящені владики не були потверджені — для принціпу, так сказати, і православні правдоподібно дали на се вперед свою згоду. При тім ще й Ісайя, і деякі з епископів, як напр. Ісакій Борискович, владика луцький, що їздив в Москву послом від Борецького, могли вважати ся скомпромітованими своїми зносинами з Москвою і аґітацією за московською зверхністю, що йшла від них по Українї і мабуть не була секретом для правительства, як я вже сказав. Православні супроти сього не могли вважати тактовним дуже обставати за владиками, щоб їх особистою справою не псувати загальної [2]). Хоч у Ісайї і його товаришів, як репрезентантів православного правовірства, були й свої оборонці, в козацьких послах та й иньших українських депутатах, кінець кінцем рішено було пожертвувати ними і вибрати нових кандидатів на митрополію і владицтва.

Таким кандидатом на митрополита визначено печерського архимандрита, що брав дуже діяльну участь в цілій позасоймовій боротьбі за права православної церкви, а при тім, певно, приготовляв і свою кандидатуру, завдяки звязкам з деякими маґнатськими родинами. В його інтересї теж було не відкладати справу митрополії на довші часу, щоб не дати промовити в сій справі своє слово київським і козацьким кругам, прихильним Ісайї, а підозріливо і неприхильно настроєним до Могили за його компромісові, опортуністичні погляди в релїґійній справі. Правительственним же кругам він був з сього погляду кандидатом приємним і наручним, бо ідея „загальної унії“, котрої прихильником показав

[1]) Volum. legum т. III с. 363.

[2]) Инакше толкував се Ґолубєв, вважаючи, що православні самі вважали за краще вибрати нових людей на владицтва — I с. 534—6. Потім він сам дещо змінив свої погляди в полеміці з Ґолубінским — II с. 36 і далї.

себе Могила, таки справдї жила в кружку королевича, і він не дурив леґата, коли заявляв охоту завпяти ся в будуччинї сею справою. Таким чином справа вибору Могила могла бути наперед рішена, як оден з пунктів того релїґійного компромісу, який був уложений між королевичом і визначними вождами українсько-білоруської партії. І вибір робив ся тільки „про око“.

Церемонїя ся була переведена дня 3/XI н. с., себто зараз по підписанню „пунктів“. Протокол поясняє, що згідно з „пунктами“ (хоч сього в пунктах не сказано) православним треба було представити на коронаційний сойм двох кандидатів, з котрих король одного потвердив би своїм привилеєм. А що до того часу трудно було-б зібрати ся такому зїздови управнених виборцїв, який тепер тут знайшов ся, та й митрополита треба вибрати попереду, аби було кому посвятити владиків, — тому зібрані рішили ся перевести вибір митрополита таки зарав і вибрали першим кандидатом Петра Могилу. При нїм мала зістатись і архимандрія печерська, з огляду на малі доходи митрополії й великі видатки — між иньшими на відновленнє митрополїтальної Софійської катедри. Другим кандидатом поставлено Михайла Лозку, підстаросту винницького, сина звісної фундаторки київського брацтва. Під протоколом підписало ся сорок девять осіб православних панів-шляхти, присутних в Варшаві, між ними всі визначнїйші участники сойму: Древинський, Кропивницький, Кисіль, Семен Гулевич-Воютинський, Филон і Федір Вороничі й ин.[1])

Так гойно нагромаджені арґументи сього протоколу дають зрозуміти, що самі участники вибору почували ніяковість тої ролї, яку вони взяли на себе. В виборчій нарадї не могло бути досить духовних. Хоч про них і згадує вступна фраза протоколу („ми

[1]) Протокол сей надрукований Максимовичем в перекладї, без дати — Собр. сочин. I с. 390. Дату його подає Ґолубєв з соймового дневника — II. с. 3. Крім вичислених в текстї під протоколом іще підписані (за вірність імен одначе не можна поручити): Григорий Черник, депутат київський, Іван Попель, Василь Лихтинський, Іван і Андрій Хлопецькі, Ксенофонт Лихтинський, Григорій Комарницький, Андрій Турчанський, Петро і Микола Шептицькі, Петро Яворський, Яків Березницький, Пузини Олександр і Юрий, ловчий волинський Павло Монастирський, Григорий Четвертинський, Павло Гулевич-Воютинський, Юрий Воронецький, Филон Єловицький, Василь Рогозинський, Микола Ободенський, Іван, Олександр і Самійло Огинські, Богдан і Іван Стеткевичі, Севастян Мирський, Григорий Володкевич, Григорий Куницький, Микола Виковський, Микола Позоржицький (?), Самійло Машкевич, Микола Ломський, Григорий Война, Кондрат Давидович, Павло Шембель, Іван Симон-Деревоїд, Терлецькі два — підсудок і хорунжий володимирські, Андрій Загоровський, Максимілїян Бжозовський, Комаровський і Токаревський.

урядники і рицарство, і все духовенство, обивателї коронні і в. кн. Литовського")[1], але в підписах не бачимо нікого з духовних і сама згадка протоколу здаєть ся не говорить про духовенство присутне. Таким чином вибори робили ся тільки іменем духовенства і всїх обивателїв. Дехто з духовних в Варшаві під ту пору мабуть був, без сумнїву; значить, вони відсунулись від підписання і се кидало непевне світло на сї вибори. Сучасник Єрлич, переказуючи поголоски, які ходили в Київі серед неприхильників Могили, називає його вибір дїлом його приятелїв, і ролю самого Могили представляє в дуже негарнім світлї[2]). Але таких людей як Древинський, Кропивницький, не будемо підозрівати, що вони водили ся якимись особистими мотивами. Без сумнїву, вибираючи Могилу против старшого, всенародно вибраного митрополита, вони мали на увазї національний і церковний інтерес. Але свідомі були певних, слабших сторін свого кроку — і тим поясняєть ся многословна і натягнена арґументація протоколу.

Але кости були кинені. Кандидатів вибрано, предложено королевичеви до затвердження. Розуміє ть ся, з двох предложених кандидатів Володислав потвердив Могилу[3]). І ще навіть перед формальним своїм вибором на короля[4]) він видав пашпорт післанцям, котрих висилав до патріарха за благословенною грамотою Могила — „обивателями Корони і в. кн. Литовського і збором духовних (sic) вибраний на митрополита київського і нами іменований“, як каже

---

[1]) Так каже і записка дневника, наведена Ґолубєвим: Tego dn:a duchowienstwo zasiadszy post invocationém nominis divini obrało na metropolią kiiowską i. m. o. Piotra Mohiłę (с. 3). Теж в королївськім пашпортї — низше.

[2]) Він оповідає, що Могила мав повновласть на сойм від Копинського і всього духовенства, щоб заступати їх в усїх справах, і завдяки сїй повновласти, за помічю своїх приятелїв, добув собі номінацію на митрополїю, „приватно“ дістав священне від волоського митрополита і владиків у Львові і потім зявив ся до Київа — II с. 56. Але повновласти від Копинського Могила певно не мав нїякої, се були представники двох ворожих світів. Що до того, наскільки взагалї коректне було поступованне Могили і наскільки взагалї він проявив власної ініціативи в заходах коло митрополїї, про се за браком позитивних підстав можна до схочу бавити ся в здогади і міркування без усякого реального результату. В новійшій лїтературі старались можливо оправдати Могилу в инцидентї з Копинським м. Макарій, Ґолубєв, Костомаров; натомість Ґолубінский в своїй рецензії працї Ґолубєва (Отчетъ о 27 присужденіи премій Уварова і Чтенія московські 1900, II) і Кулїш в своїм Отпадениї — осуджували Могилу, більше або меньше різко.

[3]) Таку запись видав він дня 10/XI — Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 266.

[4]) Коли справдї пашпорт підписано 12, а не 13 падолиста, як стоїть в копії — П. Могила II дод. 1.

тут Володислав. Разом з тим Могила просив у патріарха грамоти, котра-б усунула з митрополії його попередника.

Покінчивши таким чином з митрополією, православні зайняли ся владиками. Було се незгідно з мотивами, висловленими в протеколї вибору митрополита: випадало-б чекати посвящення митрополита. Але-ж бо то була тільки реторика! Дня 15/XI переведено вибір владики на новозасновану білоруську (мстиславську) катедру і вибрано епископом Йосифа Бобриковича, ігумена і ректора виленського[1]). Тодіж мабуть переведено вибір на луцьке владицтво: вибрано князя Олександра Пузину, волинського шляхтича; близшої дати вибору не знаємо. Не вибрано чомусь тільки кандидата на владицтво перемиське, відложено се на пізнійше. А тих двох король тодї ж мабуть потвердив — чи формальною грамотою, чи устно дав свою згоду на сих кандидатів.

Пізнійші факти показали, що православні мали причину спішитись. Пункти заспокоєння, хоч включені в pacta conventa і заприсяжені королем, для повної правосильности мали бути ще затверджені соймом. Коли не зроблено сього на елєкційнім соймі, мав би се зробити коронаційний сойм, і сього хотїли добити ся православні. Але, як ми вже бачили, папський леґат постарав ся, що багато сенаторів і послів зараз же на елєкції заложили протести против сих уступок і відкликали ся до папської курії. Королївську присягу сподївали ся або уневажити або обставити ріжними умовами її сповненнє. Сам Володислав оповідав потім, як підканцлєр литовський Радивил підчас самої присяги шепнув йому на ухо, „аби не мав тої інтенції“ (бо по єзуїтській етиці присяга важна тодї тільки, як чоловік, вимовляючи присягу, має замір її сповнити).

Папа в відповідь на відклик католиків вислав (дня 1/I 1633) листи до короля, до свого леґата і до ріжних церковних достойників, поручаючи їм всїми способами старати ся, щоб обіцянки, дані православним, були вичеркнені, або принаймнї — не були сповнені. В клєрикальних кругах приготовляв ся погляд, шо обіцянка короля мала характер умовний: давала ся тільки під тою умовою, що на се буде згода папи. Сей погляд старанно ширив ся в полїтичних кругах. Заразом творено леґенду — бо фактичну підставу за сими поголосками далеко не всюди можна признати — що королевич від разу, під час нарад комісії звертав ся до леґата за дозволом на такі уступки, але леґат не дав дозволу, а як вла-

[1]) Протокол в Археограф. Сборнику V с. 122.

дика луцький Почаповський (уніатський) жалував ся перед королевичом, що той відбирає від нього привілеґію, дану його батьком, королевич сказав, що він не відбирає, але як папа того зажадає, то треба послухати ся, і т. и.[1])

Все се мусїло відбивати ся о уха православних і дуже трівожно їх настроювало. В ріжних воєводствах в інструкції на коронаційний сойм вложено порученнє послам допоминати ся сповнення уступок, обіцяних православним, а всякі протестації, занесені в сій справі, вважати неважними[2]). Військо запорозьке, висилаючи своїх послів, загрозило, що кине розпочатий похід на Москву і буде розливати кров не поганську, а християнську, коли не буде заспокоєна релїґія грецька, за тими ріжними протестами, внесеними против неї[3]). Така рішуча постава православних і трудні обставини, в яких опинив ся король супроти розпочатої війни, справдї не дали можности клерикальним кругам ударемнити здобутки елекційного сойму. Їм прийшло ся вдоволити ся тільки тим, що до формального соймового потвердження даних православним уступок вони не допустили, але фактично їх сповнити королеви се не перешкодило.

Коронаційний сойм, на котрім новий король обіцяв православним сповнити дані ним обіцянки, був визначений на кінець січня. Він мав розпочати ся похороном покійного короля і коронацією нового, потім перейти до чергових справ. Володиславу передовсїм хотїло ся добути від станів гроші на розпочату вже московську війну, станам — реалїзувати обіцянки одержані при елекції. Хороба короля помішала порядок. Похорони відбули ся без Володислава, і кілька день сойм товк ся, не знаючи, чи може розпочати свої наради.

Нарешті Володислав приїхав, 6/II відбула ся коронація, і зараз же канцлер вніс від короля „пропозицію", де заявляла ся згода на всї однодушні ухвали безкоролївя, просило ся кредитів на

[1]) Дневник коронаційного сойму — П. Могила І дод. с. 515, 523. Такі переговори королевича з леґатом, про які оповідали на соймі, мушу вважати за видумку, бо звісна реляція леґата не лишає місця на здогад, що королевич звертав ся до нього по діспензу.

[2]) Напр. ухвали вишенського соймика з 16/XII 1632 — Akty gr. i ziem. XX с. 335, пор. заяви послів волинських, брацлавських і виленських — дневник с. 514, 516, 519.

[3]) Зміст козацької інструкції в дневниках — Іос. с. с. 518 і другий в бібл. Чорторийських, в обох досить несправно.

московську війну, пригадувало ся про забезпеченнє династичних прав королевича на шведську корону з нагоди смерти Ґустава-Адольфа, що вмер в осени, про дотації для братів королївських і т. и.[1]). Але палата посольська загрязла в читанню pacta conventa. Дісіденти були ображені, що в пункті про них дописано фразу про непорушність прав католицької церкви. При пункті православної віри православні депутати заявили, що над сим пунктом нема чого тепер дебатувати, треба його тільки виповнити. Але тут клерикально настроєні посли почали говорити против всього, що могло-б нарушити інтереси католицької віри. Налягали, що для сповнення уступок православним треба згоди папи, бо сї обіцянки давали ся умовно — коли на то зголить ся папа, і т. д. Иньші йшли ще далї і заявляли, що пункти заспокоєння, уложені з королевичом поза соймом, не мають для сойму обовязкової сили. В такім дусї внесено з клерикальної сторони новий протест, пригадуючи протестації проти умови з православними, занесені „зараз по номінації королївській" [2]). Православні стояли на тім, що раз пункти заспокоєння були внесені в pacta conventa і заприсяжені без всяких умов, то тепер вони вже не можуть підлягати ніяким змінам, треба тільки їх сповнити, і православні не допустять до нїяких иньших ухвал і нарад, поки сї пункти не будуть сповнені[3])

Козацьке посольство, прийняте на авдієнції палати 15/II, підтримало сї домагання послів з свого боку. Сим разом в посольстві були: Федір Калина, Янко Клїша і Савка Бурчевський, як їх називає дневник. Правив посольство Бурчевський: переказав домаганнє козаків, щоб заспокоєннє православної віри було переведене ділом, инакше козаки грозили ся, як ми вже знаємо[4]).

Кілька днів пройшло в дебатах над сим в палатї. З боку православних виступали головно Кисїль і Кропивницький. Православних підтримали декотрі з католиків, що тут нема чого дебатувати, справа скінчена, і нарештї палата рішила вислати послів до короля та не вдаючи ся в справу папської згоди просити, щоб король заспокоїв справу православних згідно з своєю присягою. Така була пропозиція Кисїля, і палата на се пристала[5]). Православні, очевидно, сподївали ся, що король буде мати відвагу потвердити те все, що обіцяв їм на елекції, але Володислава на се не стало.

[1]) Дневник сойму с. 513. [2]) П. Могила I дод. с. 526.
[3]) Дневник с. 514—7. [4]) Дневник с. 517—8.
[5]) Дневник с. 518—20: се було 25/II, див. уривок дневника в Supplementum ad hist. Rus. mon. c. 163.

Устами канцлєра біскупа Задзіка дав він відповідь в дусї клєрикальної інтерпретації. „Король признає сю умову і заприсяжені pacta в справі грецької віри, але ся умова і ‚заспокоєннє‘ („пункти“) можуть мати вагу лише о стільки, о скільки їх зволить затвердити папа; дозволу від нього досі нема, хоч король посилав до папи свого посла з листом; тому повне заспокоєннє не можливе“. Се була негідна ретірада, бо в офіціальнім текстї, внесенім в книги варшавського гроду, ніякого остереження про потребу папського дозволу не було, так само і в pacta conventa, заприсяжених королем. Ратуючи ситуацію, богато з духовних і світських сенаторів заявили по канцлєрській відповіди, що вони против тої умови заложили протест і поки не буде згоди папи, не позволять її сповняти. Се була правда, і клєрикали повинні були вістати ся при ній. Але сї сенаторські протести здавали ся їм, очевидно, занадто малою ґарантією від уступок православним і вони витягли таку заяву від короля.

Відповідь короля зробила незвичайне прикре вражіннє, але не приголомшила православних. Вони сміло і різко виступили против такого негідного маневру. Інтересний уривок дневника досить живо малює бурхливу дебату в палатї і становище українських депутатів[1]; подаю з нього дещо, доповняючи з иньших дневників.

„Які там крики, голоси, замішаннє, як Русь і дісіденти носи повісили, трудно сказати“, каже його автор, описуючи, як депутати палати вернули ся з відповідю (28/II). „Добрих півгодини пройшло, поки настала тиша. Зараз же Русь почала лементувати про свою релїґію. Маршалок докорив Русинам, що вони наперли ся висилати депутацію до короля, замість доходити порозуміння в палатї що до самого змісту заспокоєння, а тепер нема місця для таких рішень після заяв короля і сенату — хіба іти на конфлікт з ними (а сього в тім моментї чаяння великих милостей, роздачи „вакансій“ і т. и. посольська палата хотїла меньше нїж коли небудь).

„Пан Кисїль, Русин, на се: ‚А ми з того місця не зійдемо, і до нїчого не приступимо, поки релїґія грецька не буде заспокоєна‘.

„Пан маршалок: ‚Коли противлять ся панове сенатори, то шкода за тою релїґією иньші справи упускати, як против неї позаходили явні і ясні протести од стількох католиків і Русинів-уніатів‘.

[1]) Supplementum c. 164—6.

„Пан Кисіль: ‚Маємо pacta conventa і пункти заспокоєння реліґії нашої, заприсяжені й. корол. милостю — се ж уже закон нам, против нього не зістаєть ся ніякого місця для нарад, тільки конституцією його ствердити на нинїшнім соймі'.

„Пан Кропивницький, підсудок браславський, Русин: ‚Наші пакти уложені не між сенатом і річею-посполитою, а між королем й. м. і нами. Тому що на них зложено вже присягу, вони потрібують тільки екзекуції. Нї сенат нї палата посольська не мають нічого тут перечити. Відповідь й. корол. милости і сенату не може нас заспокоїти, бо нам треба екзекуції заприсяжених пактів, і ми не дамо себе намовити до ніякої річи і дальших нарад, поки реліґія наша не буде трактувати ся згідно з умовою і пактами'.

„Пан Гулевич: ‚Ми хотіли перед вами на елекції виложити наші привилеї, але ви тодї нас просили, щоб ми то лишили на рішеннє королївське, і ми так зробили. Тепер нема що тих привілеґій викладати, хоч ми-б і раді були. Нехай хто небудь відозветь ся з противної сторони против нас (заперечить справедливість того) — Нема нїкого, самі так занедбали, а нам тепер кривда, і ми того доходимо тут — просимо, аби ви зволили до кінця привести обіцянки короля й. м.'

„Пан крайчий (Як. Собєский): ‚Якби ми мали можність самі складати закони, то не йшли-б до сенату; але не можемо самі, то найлїпше удати ся до сенату і з ним порозуміти ся. О. арцибіскупа запитаймо, в яких справах король не може вас (православних) заспокоїти без папи (арцибіскуп в сенатї сказав, що в деяких справах король може заспокоїти православних сам — тут очевидно розуміли іменованнє православних владиків, а відібраннє бенефіцій, церков і монастирів уніатських вважали неможливим без папської згоди). А що панове кажете, що до ніякої справи не приступите, шкода про се й говорити'...

„Пан підкоморій сендомирський: ‚Памятаємо дуже добре, що ми вам обіцяли на соймі елекційнім і дали згоду на ті пункти. Тепер не перечимо тому, а навпаки вам у тім хочемо помагати; тому просимо вас іти до сенаторів, і ми вам поможемо просити, а може й упросити сенаторів, що вони дадуть згоду, аби король й. м. заспокоїв вас згідно з пунктами'.

„Пан Кисіль: ‚Нехай менї покаже хтось, аби пункти заприсяжені володарем мав хто наново важити — чи вони стали ся чи нї, і чи треба їх розслїджувати (їх правосильність) — і як

того ніколи не бувало, так і тепер не позволимо їх розсліджувати, против законів'.

„П. підсудок браславський: ,Не час тепер іти до сенату, не підемо! Звичай в сїй палатї такий, що не йдеть ся до сенату і короля й. м., поки не прийде до згідного рішення; до того ж чуємо, що ви закон не називаєте законом, і як же маємо приступати до переговорів з п. сенаторами, коли ви й присягу не присягою, і пакти не пактами звете'.

„Пан Кисіль: ,Жадаєте від нас двох річей, а вони одна одній суперечать: перше, щоб ми договорювали ся з сенатом, друге — щоб ми взяли те, що належить до свобідного розпорядження (короля), а що дотикає відібрання маєтностей, а по нашому — привернення бенефіцій — аби з тим чекали згоди св. отця. А ми на те не можемо пристати, бо се король й. м. в пунктах ствердив присягою і тепер не можна того розсліджувати'.

„П. маршалок: ,Просимо на нас покласти ся і чекати згоди св. отця, бо без нього не можемо сього вчинити: одному привилей скасувати, а другому дати'.

„П. писар луцький (Гулевич): ,Ми тому не винні, бо просили владицтва володимирського, котре було вакантне, а панове нам дали луцьке", і т. д.

„Цїлий той день, — кінчить дневник, — забрала та грецька релїґія, і нічого не постановивши, розійшли ся, а Русь при тім заложила протест: ,не приступимо до ніякої справи, поки не будемо заспокоєні в релїґії нашій згідно з умовою і пактами".

Дебати відновили ся другого дня, і Українці стояли знову на тім же: що пункти обіцяли їм, над тим нема дебати, їх треба тільки потвердити (як всякі акти безкоролїва); власти і вмішування папи вони не признають. Католики повторяли, що обіцянки дані умовно, і православні або мають чекати згоди папи, коли держать ся сих пунктів, або нехай доходять порозуміння з палатою незалежно від пунктів, то значить — старають ся провести новий закон в релїґійній справі. Православні не годили ся ні на одно, ні на друге, вважаючи, що безнадійна річ чекати згоди папи, хоч Поляки й запевняли їх, що будуть до того приложені всякі старання, і вони можуть в посольстві мати і свого чоловіка. Православні рішучо перечили, мовби обіцянки були дані їм під умовою папської згоди, і на сїм пункті прийшло до прикрих сцен. Поляки докоряли Українцям graecam fidem (каламбур, бо се значило і грецьку віру і грецьку перфідію), і неповажаннє короля. „Прийшло до галасів великих, так що ледви за пів години заспо-

коїли ся“. Кропивницький мусїв перепрошувати, що він не хотїв образити короля, кажучи, що застереження не було, і т. д. На погрози православних, що вони не допустять до ніяких ухвал, католики грозили, що вони обійдуть ся в такім разї без сойму і все таки ухвалять кредити і всякі тяготи приймуть (приватно) [1]).

Але се були фрази, і коли православні вістали ся при своїм ваввятю, маршалок з ріжними парляментаріями розпочав з ними приватні переговори. Як вони вели ся, знов таки нам незвісно, але зміст і вислїд в сумі досить ясний. Поляки, особливо з королївської партії добивали ся, щоби православні не стримували соймових нарад, і годили ся на ріжні фактичні здійснення обіцянок, заведених в „пункти“. Православні, переконавши ся, що соймового потвердження „пунктів“ вони таки не дістануть, рішили зрікти ся сеї формальности, і вдоволити ся негайним фактичним здійсненнєм принаймнї декотрих обіцянок. Тому позволили з початку на оден день зайняти ся біжучими справами, а в дальших переговорах, ведених за посередництвом воєводи Лещиньского (дісідента) згодили ся на те, щоб формальне трактованнє релїґійної справи було відложене до дальшого сойму, а їм поки що видана буде ґрамота („дипльом“), яка забезпечить їм те, що було обіцяне в релїґійній справі.

Паралєльно з сими офіціальними дебатами і неофіціальними торгами в посольській палатї ішли переговори православних з королем і його повірниками [2]). Згадують про них записки Радивила, додаючи, що тими переговорами дуже смутили ся католики.

Король, очевидно, обіцяв православним вробити все можливе — все що міг зробити, не входячи в гострий конфлїкт з сенатом, і в тім напрямі старав ся промостити собі дорогу приватними переговорами. Під днем 8/III, коли ще православні торгували ся за соймове полагодженнє, Радивил записує в своїх записках [3]), що король поручив йому приватно намовляти уніатського владику луцького Ночаповського, аби відступив деякі бенефіції православному номінатови Пузинї, і се дійсно потім дало змогу розвязати справу луцького владицтва. Був вироблений проєкт грамоти православним, що мала бути видана королем за згодою сойму. З посольської палати вислано двох делєґатів (Осолїньского і Собєского) для уставлення тексту грамоти. Вони „umoderowały“ її і принесли перед повну палату. З початку палата прийняла її досить прихильно,

[1]) Supplementum с. 166—8, пор. П. Могила І дод. с. 523—4.
[2]) Pamiętniki I с. 149 (в латинськім текстї сеї записки нема).
[3]) Memoriale № 116 л. 86.

але далї, може за якоюсь клерикальною командою, знову почали ся ріжні правовірні протести проти неї, а заразом і декотрі сенатори стали заявляти, що не годять ся на таку грамоту. Можна догадувати ся, що клерикали і сюди хотїли вставити вгадку про згоду папи, а православні ніяк на се не хотїли пристати [1]). Кілька день знову пройшло в дебатах і суперечках на сю тему. Кінець кінцем Кисїль іменем православних поновив ultima ratio православних: що вони не допустять до соймових ухвал. Те саме повторив Кропивницький і кн. Четвертинський. Тодї палата притишила опозицію, і грамота була прийнята. Тогож самого дня, 15/III н. с. король її видав.

В сїм памятнім дипльомі король на самперед оповідав історію справи — умову зложену на соймі елєкційнім і потвердженнє її пактами, признавав таким чином повну і абсолютну правосильність тих актів, не згадуючи нїчого про потребу папської згоди. Пактами король обовязав ся все уміщене в пунктах в цїлости сповнити на коронаційнім соймі. Але сього не можна було здїйснити, а посли з богатьох земель і повітів Корони і в. кн. Литовського, маючи таке порученнє від своєї братії, не хотїли допустити ніяких рішень соймових, коли не одержать усього, призначеного в пунктах. „Тому ми з усею річею посполитою ґарантуємо отсим нашим дипльомом і обовязуємо ся, тримаючи ся тих заприсяжених нами пактів, що на будучім найблизшім соймі не приступимо до ніякої справи, а зараз же другого дня по вислуханню ‚вот‘ (ґолосів) сенаторських насамперед виповнимо все те що містить ся в пунктах, і будемо повинні здїйснити ті пункти, нїчого не уймаючи“. Тим часом же король признає православним свобідне відправлюваннє богослужень, володїннє брацтвами, школами, семінаріями, друкарнями, шпиталями, котрими вони володїють. Далї король позволяє виконувати свою власть і юрисдикцію владикам вибраним на коронаційнім соймі (і тодї-ж ним апробованим): „велебному отцеви П. Могилї, архимандритови печерському, вибраному неунїатами на київську митрополїю, що вже й сакру має від царгородського патріарха; також шл. Олександрови Пузинї, вибраному на владицтво луцьке й острожське, і о. Йосифу Бобриковичу, вибраному на владицтво мстиславське, а також тому хто буде обивателями не-унїатами вибраний на владицтво перемиське“. На удержаннє митрополита окрім катедри св. Софії (тут король непомітно влазив в заборонену сферу відбирання бенефіцій від унїатів) зіставляв ся за ним

[1]) Пор. хронїку Пясецкого с. 548.

Печерський монастир і додавав ся Пустинський; владикам переяньському і мстиславському мали йти річні платні „згідно з пунктами“, а номінат луцький Пузина „має віставати ся згідно з нашим приватним листом“ (дражливої справи відібрання маєтностей від уніатського владики король в сім диплъомі не хотів зачіпати). Все иньше з уміщеного у пунктах, що не здійсняло ся тепер, король відкладав до сповнення на будучім соймі і забезпечав „сим диплъомом, потвердженим сеймовою конституцією, властю всього сойму“. На доказ того мали підписати його крім короля депутати сенату і посольської палати й притиснути печати корони і в. кн. Литовського [1]). Підпису сенатського депутата одначе на диплъомі нема, тільки маршалка посольської палати, а і з приложеннєм печатей була ціла комедія, досить траґічно оповіджена одним із печатарів, А. Радивилом [2]).

Таким чином, не добивши ся формальної соймової конституції на потвердженнє пунктів, православним удало ся видобути досить все таки цінний суроґат, де правосильність пунктів признавала ся вповні, без усяких відкликив до папської згоди [3]), а частина їх і здійсняла ся. Добрі інтенції Володислава, що не витримали були клерикального натиску, відреставровано і випростовано наново витрівалістю українських депутатів, і коли при сій нагоді леґенда Володиславової прихильности до „Руси“ мусїла від сих переговорів значно пощербитись, то православні парляментаристи з тим більшим правом могли поздоровити успіхом себе.

Крім загального „диплъому“ в тих же днях видав Володислав ряд спеціяльних грамот, реалізуючи ріжні обіцянки свої, що містили ся в „пунктах“. Ще перед виданнєм загального диплъому (14/III) король видав грамоту, де позволяв „відкрити“ православним (немов би тимчасом) цілий ряд церков і монастирів. Так по одній церкві мали дістати православні в Красноставі, Белзї, Со-

---

[1]) Supplementum c. 169.

[2]) Тому що канцлер коронний був біскуп, король поручив прибити печать підканцлерови, а від в. кн. Литовського мав припечатати Радивил. Але що він теж вимовляв ся своєю совістю, то король загрозив, що при найблизшій ваканції обидва канцлерства віддасть дісидентам, і духовні сенатори, щоб запобігти такому нещастю, взяли гріх на свою душу і казали Радивилови припечатати (Pamiętniki I c. 151; в ркп. Memoriale коротше і нема сього фіналу — л. 88).

[3]) Цікаво, що й тут Радивил каже навпаки — що застережено папську згоду (I с. 151=Nr. 116 л. 88).

калї, Дорогичинї, Стоянові, Мостах, Грубешові, Ратнї, Пинську (тут і брацтво при церкві), Кобринї, Берестю, Володимирі, Кремінцї, а в декотрих (як у Більську напр.) і більше число [1]). Видано чимало грамот спеціальних: для ріжних брацтв, на церкви і т. п. [2]) Одержали привилеї нововибрані владики. Дня 12/III видано привилей П. Могилї на митрополію, де за ним признавали ся ті самі права над православними, які мав Рутский над уніатами [3]). Два днї пізнїйше видано привилей Йосифу Бобриковичу на владицтво мстиславське, де йому позволяло ся свобідно виконувати свої функції в цїлій Полоцько-витебській епархії [4]). В приватнім листі Пузинї, виданім в додатку до диплому того самого дня, король, згадавши свої обіцянки в „пунктах", котрих він не міг тепер сповнити, тим часом, „до основнїйшого заспокоєння", надає йому монастир Жидичинський з маєтностями, одну з луцьких церков на резиденцію і деякі маєтности, які Почаповський на жаданнє короля добровільно Пузинї відступив і на те дав запись [5]). Сим Володислав обходив те veto, яке на користь папської курії заложили клерикальні сенатори в справі відбирання бенефіцій від уніатської церкви; православні-ж, очевидно згодили ся за се зіставити Почаповського при луцькім владицтві, відступивши від букви „пунктів" (так треба розуміти передачу Жидичинської архимандрії Пузинї). По сім, три днї пізнїйше, король видав Пузині привилей на владицтво луцьке, анальоґічний з виданим Бобриковичу, без згадок про бенефіції [6]).

Справа четвертого владицтва, перемиського, не пішла так гладко. Місцеві посли перемиські рішили предложити королеви на владику свого земляка, шляхтича перемиського Івана Романовича Попеля [7]). Але П. Могила з иньшим духовенством не міг згодити ся на сю комбінацію, з огляду що Попель був вдруге ожений, або як висловляєть ся Могила в пізнїйшім листї — „въ двоєженствѣ на тотъ часъ єще по малженску живучи", отже по православній практицї не міг дістати посвящення на нїяку церковну степень. Але посли митрополичого протесту видко не послухали [8]), Попеля королеви предложили як свого вибранця, і король одного дня з Пузиною видав привилей на перемиське владицтво з монастирями Спасом,

[1]) Архивъ западно-рус. митрополитовъ I ч. 616.
[2]) Вичислені у Ґолубєва II с. 74 і далї.
[3]) Археограф. сб. II ч. 36. [4]) Акты Зап. Рос. V ч. 5.
[5]) Архив Ю. З. Р. I. VI. [6]) Ibid с. 269.
[7]) Про ініціативу соймових послів каже виразно королївський привилей.
[8]) Натяк на сей конфлїкт бачу, порівнюючи привилей Попелеви з привилеєм Пузинї: в Попелевім зовсїм промовчано про митрополита.

Онуфріївським і Смольницьким, з тим щоб Крупецький при своїх правах і бенефіціях зістав ся до свого живота [1]).

Тоді П. Могила, не даючи за вигране, рішив повалити Попеля на ґрунті. Своїм кандидатом він намітив одного з визначних парляментаристів, енерґічного, здібного, пильного, а при тім і грошовитого земського писаря луцького Семена Гулевича-Воютинського, що рішив ся в таких трудних обставинах здобувати собі владицтво — по традиції одного з предків, що теж був перемиським владикою. З усім двором своїм і присутним на соймі духовенством Могила вибирав ся з сойму до Львова, щоб там відбути своє посвящення, але тепер кинув ся насамперед до Перемишля і тут розпочав аґітацію проти Попеля, за вибором нового владики. Шляхта роздвоїла ся. Знайшло ся багато таких, що прийняли арґументи Могили й иньшого присутного духовенства: дістати владику номінального, такого що й посвящення не зможе дістати, се дійсно було дуже сумнївним здобутком, тим більше, що й так приходило ся йому виборювати собі становище супроти привілеґіованого і посвяченого владики уніатського. Але все таки знаходили ся у Попеля прихильники, які і далї підтримували його [2]). Кінець кінцем Могилї удало ся перевести вибір свого кандидата, під час попису шляхти, що відбував ся під той час. Шляхта на досить численнім зібранню, в присутности самого Могили й його товаришів та значного числа місцевого духовенства, вибрала двох нових кандидатів на владицтво, на першім місці Гулевича, на другім, для простої форми очевидно — Іоіля Брошневського, ігумена добромильського [3]). Боротьба обох партій в Перемищинї трівала потім ще цілий рік [4]);

---

[1]) Грамота у Ґолубєва II дод. 3.

[2]) На них, очевидно, нарікає лист Могили з Лютовиск, 3/IV. 1633 — у Ґолубєва I дод. 85 (Ґолубєв одначе в титулї його зазначив занадто багато — про соймових послів лист не каже).

[3]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI с. 270, протокол вибору з дня 26/III. 1633. З духовенства окрім Могили був присутний Бобрикович, Ісая Трофимович, Филотей Кизаревич, иньші київські й виленські монахи, і богато місцевого духовенства — всї вони підписали ся по руськи, тим часом як шляхта підписуєть ся переважно по польськи. Проводив шляхетському зібранню Василь Лїтинський. Заступлені були родини: Хлопецьких, Шептицьких. Погорецьких, Турянських, Радилівських, Ритаровських, Устрицьких, Ступницьких, Кальнофойських (Кленафоський), Лисовських, Васильківських, Паславських, Сулятицьких, Яворських, Ясеницьких, Ортинських, Крушельницьких, Городиських, Винницьких. Чайківських (сих було найбільше), Сроковських, Вишницьких, Селецьких, Попелїв, Блажовських, Луцьких, Шилковських, Цариковських, Чарковських, Семигиновських, Кульчицьких, Гошовських. Кілька очевидно попсованих імен пропускаю.

[4]) Див. грамоти у Ґолубєва I дод. с. 555, 559.

нарешті між Гулевичом і Попелем стала згода і Попель відступив від своїх прав за гроші (Крупецький каже, що взяв він з Гулевича три тисячі зол.) [1]. На підставі сеї уступки Гулевич дістав від короля привилей для себе на соймі 1635 р., як побачимо далї.

Урядивши справу в Перемишлї, Могила з своїм духовенством удав ся до Львова, де владика львівський Єремія Тисаровський з титулярними епископами Теофанового священня: Ісакієм Бориськовичем, Паїсієм Іполїтовичем і греком Аврамієм мав посвятити Могилу на митрополита. В Київі сю церемонію Могила, очевидно, не рішав ся робити, бо-ж і катедра київська була ще в унїатських руках, і митрополит Ісайя не похочував уступити ся з сього митрополичого престола перед упрівілеґіованим представником ненавистного йому опортунїстичного напряму. Хоч патріарх, окрім благословення для Могили, по словам Могили прислав якийсь лист, котрим віддаляв Ісайю [2], але при тих впливах, які були у Ісайї в правовірних православних кругах, а особливо серед козаччини, можна було справдї побоювати ся, що без серіозних конфліктів і демонстрацій посвященнє Могили мабуть не обійдеть ся.

Натомість у Львові були у Могили давні звязки і зносини, ще старі, по традиції його батьків, — добродіїв брацтва, потім піддтримані власними заходами воєводича. Там не мала тої сили православна непримиреність, на якій виїздив Ісайя, не дражнили нїкого нахили Могили до польсько-латинської культури і польського режіму, і посвященнє Могили мало всї шанс пройти не тільки гладко, а й тріумфально.

Зїхало ся багато шляхти православної і польських панів, маси православного духовенства і всякого народу. Руська друкарня Сльозки привитала Могилу польським панеґіриком Aurora na horyzoncie lwowskim swiecąca — сконфіскованим одначе зараз католицькою консисторією [3]. Церемонії священня переведено в новій брацькій церкві, саме докінченій недавно щедротами Могилиного свояка воєводи молдавського Мирона Могили Бернавського. Перше священнє було в світлу середу, на св. Юра, друге в суботу, а третє в неділю провідну (28/IV), записує лїтописець, додаючи, що на Могилу були положені „апарати“, спішно прислані патріархом разом з благословеннєм через його послів (ще з початком марта, на соймі, були вони вже при Могилї) [4].

---

[1]) Łoziński Prawem i lewem I с. 297. [2]) П. Могила II дод. с. 25.

[3]) Оповідає се в своїй історії Львова канонїк Юзефович — витяг у Бандтке Historya drukarń w kroi. Polskiem, I с. 403. [4]) Львівська лїтопись с. 247.

По своїм посвященню Могила пробув досить довго у Львові, приготовлюючи собі ґрунт в Київі і на Україні. Зараз по посвященню, того-ж дня він вислав „універсали“ свої по всіх православних воєвідствах, оповіщаючи, що він настав на митрополії як правний митрополит, за всенароднім вибором („за сполною всѣхъ короны Полское и в. кн. Литовского духовныхъ и свѣцкихъ обывателей елекцією“), за привилеєм королївським і благословеннєм патріаршим [1]). Про свого попередника Могила не згадав нїчого іґноруючи взагалї всю самочинну єрархію Теофанового ставлення. Але правдоподібно весь сей час через своїх людей він старав ся нахилити завзятого старця, щоб добровільно уступив ся йому з митрополії. Та Ісайя не піддав ся, і нарештї Могила, стративши надію на спокійне полагодженнє справи, рішив іти проломом.

В червнї рушив він до Київа, розсилаючи з дороги листи до знайомих панів, закликаючи їх прибути до Київа на свій приїзд, визначений на день 7 липня ст. ст., і на посвященнє катедри св. Софії, що мало при тім відбути ся. „Хоч я анї трохи не сумнїваю ся, що в. мил. ведений ревністю до одновлення церкви нашої православної сам з своєї охоти і доброхотного умислу не зволиш занедбати прибути на впроваженнє моє на митрополію і на посвяченнє тої плачевно зруйнованої оздоби нашої росийської, — але тим більше, побуджений тою покірною і справедливою прозьбою, зволиш і сам то виконати ласкаво і иньших поблизьких і. м. панів приятелїв і сусїдів до того охоче побудити“, пише Могила в однім з таких листів [2]). І розумієть ся, окрім „оздоби“ церемоній, йому хотїло ся присутністю прихильних йому людей надати також прихильнїйший настрій Київу під час тих церемоній.

Його люде тим часом вайняли ся окупацією Софійської катедри, що все ще зіставала ся в уніатських руках. Дня 2/VII с. с. Мужилївський, Косів і Почаський, зібравши міщан, бояр, козаків і селян монастирських, з ріжною зброєю наїхали на Софійську церкву, і коли жінка завідателя не дала їм ключів від дверей добровільно, порозбивали замки і захопили катедру, а потім таким самим способом позабирали й иньші сусїдні церкви, що були в уніатських руках — Миколи Десятинного, Семена і Василя Нагорного [3]). Без сумнїву, таке рішуче поступованнє нового митрополита мусїло зробити досить добрий настрій в Київі навіть і серед неприхильно

[1]) П. Могила II ч. 5 — копія без дати, видавець гіпотетично датує її кінцем квітня або початком мая, але очевидно, що се таки той універсал, виданий „зе Львова 2 недѣли“, що згадуєть ся в пізнїйшім листї — ibid. ч. 7.

[2]) П. Могила I дод. 86. [3]) Ibid. ч. 87-8, 90, 91, II с. 61.

йому настроєних елементів. Може бути, що він ужив також і иньших способів, щоб забезпечити собі невтральність крайнїх православних: вони не виступили нічим, не тільки при вїздї митрополита, але і при тих насильних способах, яких ужив він на непокірних.

Як оповідає очевидець, Ісайя Трофимович, вїзд став ся „зъ великимъ тріумфомъ“ [1]). Могилянцї доложили до того всїх старань. Колеґія витала свого фундатора панеґіриком „Мнемозіна“, де Моґилу розхвалювано за осягнене останнїми соймами заспокоєннє православної віри, наче б то було діло його самого [2]). Можемо собі представити, скільки подібного шуму ще й устного напустили при всяких стрічах і повитаннях могилянські ритори. Лаврські друкарі розмахнули ся „Евфонїєю веселобрмячою“, де висловляли надію, що з приїздом Могили закипить наново їх друкарська робота, яка була припинила ся „не без шкоди“ їх, й витали його вїзд гораціанськими віршами:

О Петре, здавна гостю пожаданий,
Витай Россіи на утѣху даный.
Давай ратунку россійской оздобѣ
В мизерной добѣ.
Помнишъ, як перед тымъ Россія бывала
Славна, як много патроновъ мѣвала,
Теперъ ихъ мало: тебе хочемъ мѣти
В сарматскомъ свѣти.
Тебѣ южъ муры мои полецаю,
Отъ Ярослава которыи маю —
Любо ты славы ты ихъ будь Атлянтомъ,
Будь адамантомъ [3])

Сї голосні кимвали Могилянцїв мали заглушити меньше приємний шум з приводу твердих заходів Могили коло зреалїзовання своїх митрополичих прав.

Скрипіли не тільки уніати, а й православні. Ігумен Никольського монастиря, що був відданий королївським привилеєм в розпорядженнє Могили, не хотів передати йому свого монастиря, і Могила забрав монастир оружною рукою, а ігумена і його прихильників-монахів казав бити посторонками, допитуючи ся, де поховали монастирські скарби [4]). На митрополита Ісайю, що не хотїв піддати

[1]) П. Могила I ч. 89.

[2]) Mnemosyne sławy, prac i trudow przeswietnego w Bogu i. m. o. Piotra Mohiły — зміст у Пекарского Представители кіевской учености, Отеч. Зап. 1862 кн. III, і у Ґолубева I с. 548–9 і II с. 69.

[3]) Передрукована проф. Студинським в Зап. Наук. т. ім. Шевченка, т. VIII.

[4]) Jerlicza Latopisiec с. 57 і П. Могила I дод. 92.

ся могилї, як оповідає Могилин неприхильник Єрлич, Могила наслав своїх слуг і вояків, і вони вхопивши Копинського, старого і схорованого, „в однїй волосїнницї, перекинувши через коня як який небудь мішок, відвезли його до монастиря Печерського, трохи не пів-милї“ [1]). Там Могила витримав його, поки той не дав записи, що зрікаєть ся митрополії.

Се був дуже цїнний для Могили документ, і він поспішив зараз розіслати його копії по всїх сторонах. Але схізма не переставала. За кілька тижнів по своїм вїздї Могила розіслав новий унїверсал, де сповіщав, що він „щасливо наїхав“ на свою митрополичу столицю, „обняв“ катедральну церкву і „од всїх православних духовного і свіцького стану у всїй землї панств тутешнїх одержав належне послушенство“. Але зачуває про незгоду деяку — що декотрі все ще називають митрополитом Ісайю („а иные иныхъ, кого кто хочетъ“, додає він для сильнїйшого ефекту). Тож подає до відомости, що Копинського не тільки патріарх „изверг“, але й сам він „зреклъ ся доброволне такъ уряду якъ и титулу митрополитанского“, і запись дав, що вже нїколи на той титул не буде мати претенсій. Всїм духовним на доказ послушности наказав Могила ставити ся до Київа на собор дієцезальний, на день Успенїя, „под винами канонными“ [2]). Але здаєть ся, собор сей не удав ся, судячи з того, що Могила незадовго росписує новий собор, на перший тиждень посту не згадуючи про попереднїй [3]).

Могила очевидно, трохи поспішив ся з жаданнями „послушенства“. І то вже було великим успіхом для нього, що поява в Київі на митрополичім столї сього ще недавно підозреного опортунїста і його суворе поступованнє з стовпом правого благочестя не викликало нї в кім явного протесту з боку прихильників непохитного благочестія. Козаччина напр. далї по старій традиції більше спочувала Ісайї, і се було дуже богато, що вона не виступала за ним активно. Припадком перехована реляція служебника Конєцпольского з лїта 1633 р. дуже характеристично оповідає про те, як Кисїль тодї мирив з козаками Могилу [4])

„Той ‚Ісай‘ що перед тим був митрополитом київським, наговорив велику силу перед військом Запорозьким на Могилу, теперішнього митрополита. Могила теж йому такі закиди робив, що

[1]) l. c. [2]) П. Могила II ч. 7.

[3]) Ibid. ч. 15 (унїверсал сей повторяє до певної міри попереднїй); не згадує про собор нїчого і Трофимович в своїм листї — ib. I ч. 89.

[4]) Автор, miles gloriosus, оповідає так, нїби то й він у тім щось значив, але, очевидно, се була справа виключно Кисїля.

,ти зрадник, бо з Москвою маєш порозуміннє'. Тому Могила, ставши в двох милях від війська, дав насамперед через п. Кисіля ,юстифікацію' про себе і порядно виправдав ся у всїм, а той (Ісайя) зістав ся в великій конфузії. А коли Могила дав знати козакам, що їде до обозу, — тодї гетьман зількома хоругвами кінних стрів його, а піхота вся стояла перед обозом. В півмилї від обозу привитали ми його і з великою ґречністю впровадили його до війська, бо з ним було немало і шляхти київської. А коли ми ввели його в середину обозу, він пристав і убрав ся ,коштовно' як арцибіскуп, попи цїлу годину відправляли співаннє, а цїле військо потім [приступило] до нього для поцїлування хреста і руки. Відправивши се, пішов з великою процесією до армати, посвятив їм армату і благословеннє дав на сю війну в гарних словах, так що ся церемонія потягла ся цїлий день. Але козакам все таки було жаль того Ісая, що був так дуже збентежений, — бо вони-ж його самі ,всадили' на ту митрополїю. Тому прислали потім до п. Кисіля і до мене і просили, щоб ми їх погодили, ,аби вже тих замішань межи ними не чинили'. Ми на те стратили цїлий день і вчинили між ними таку згоду, що отець Могила відступив йому монастир св. Михаїла з усїма доходами його, відповідно до кор. привилея, а Ісай дав йому запись на те, що нїколи тим титулом він не має титуловати ся, анї в його дїла втручати ся, тільки мешкати спокійно в монастирі ігуменом. За се ми від козаків дістали велику подяку, що так їх погодили [1])".

Правдоподібно, рішуча боротьба з униатами за права православної церкви, проявлена за останній час Могилою, помирила з ним суспільність, а тверду руку православному митрополитови в такий твердий час мабуть признавано таки й потрібною. В пізнїйших пробах боротьби Ісайї з Могилою оборонцем скиненого митрополита виступає уже справдї не суспільність, не козаччина, — а король, що для заспокоєння Ісайї надав йому небувалий перед тим титул „архієпископа сїверського заднїпровського" і обстоював за ним перед Могилою і перед Могилиними свояками Вишневецькими, що вигнали Ісайю з його заднїпрянських монастирів.

Дійсно, обставини були того рода, що меньше всього настроювали до лагідности й гуманности. „Заспокоєннє православних звучало як чиста іронїя. Володиславові акти в дійсности відкрили со-

[1]) Реляція ся в теках Нарушевича бібл. Чорторийських 141 с. 603. Тепер витяг з неї вже надрукований в збірнику Z dziejów Ukrainy с. 195—6.

[2]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 285. П. Могила I дод. ч. 95—99.

бою тільки новий період завзятої — не боротьби, а просто таки війни між православними і уніатами. Після того як завдяки Жиґимонтовій тактиці православні були збиті з позицій і майже всяка можливість боротьби у них була відібрана, се, розуміє ся, було великим успіхом, що акти нового короля дали православним правні підстави і реальні обставини, в яких вони могли бороти ся з натиском унії з певними виглядами на успіх. Але для „святого спокою" в сих нових обставинах було меньше всього місця, і з становища психольоґії тих трівожних, воєнних часів мусимо оцінювати і психольоґію головних діячів сеї доби і форми та способи сеї боротьби.

Королївські привилеї, щедрою рукою роздані православним на коронаційнім соймі, реалїзували ся тільки при помочи сили, і „реальні відносини сил", кажучи по теперішньому, рішали про результат тих претенсій, які підносили православні на їх основі, і тих рішень, які становили королївські відпоручники на підставі тих привилеїв. Королївські комісари їздили по краю і передавали православним церкви та монастирі згідно з королївською грамотою 14 марта. Але майже скрізь уніатське духовенство і його католицькі опікуни робили більш або менш сильні старання не поступити ся засидженим добром, і православним приходило ся силою доходити або одержавши — силою боронити сї королївські дарунки. Напр. в Пинську комісар-уніат стрівши ся з протестом уніатів, таки відразу відступив, а місцеві православні потайки відчинили собі церкву та взяли в свої руки: уніатський священик прийшовши, застав там богослуженнє православне і повну церкву людей. Навпаки в иньших місцях уніати, не змігши відборонити церкву перед комісаром, потім здобували її собі назад. Напр. в Красноставі, де королївським комісаром був Гулевич-Воютинський, він без усяких перепон, як каже, взяв був і передав церкву православним, а ті правили там богослуження. Але два тижнї пізнїйше приїхав староста Якуб Собєский і довідавши ся про се, пішов з своїми гайдуками, відбив замки і віддав церкву назад уніатам. В Більську силоміць відобрали собі назад церкву самі уніати, за помічю місцевих католиків: товпи розаґітовані уніатським намісником напали на церкву, відбили замки і передали уніатам і т. п.[1]).

Підняла ся хмара ріжних протестацій і репротестацій, позвів і процесів. Богато Українцїв і Білорусів, що під натиском дав-

[1]) Археограф. Сборникъ II ч. 102, VI ч. 82. Архив Юго-зап. Р. I. VI ч. 271 й ин.

нійших обставин були змушені тримати ся унії, тепер користуючи з проголошеної свободи обох релігій, хотіли вертати ся на „благочестиву віру“. Але вони стрічали ся з репресіями уніатів, що за помічю католицької адміністрації загострюють свою боротьбу з православєм, силкуючи ся зміцнити стан володіння. „Новонарожденныхъ отрочатъ крестити, хорыхъ и хотячих ся сповидати, мертвыхъ погребати силне (силоміць) намъ правовѣрнымъ не допускаютъ, але до себе презъ мусъ гвалтовне з пострахами розными приневоляютъ і притягаютъ за неутоленными слезми нашими“, як писали більські братчики Могилї [1]).

Новопоставлені владики, не вважаючи на королївські привилеї, стрічали ся з усякими перепонами в признаних їм правах юрисдикції. Пузина напр. не міг допросити ся у дідички Острозьких маєтностей Анни з Острозьких Ходкевичевої, щоби вона позволила йому обїхати православні церкви Острозьких маєтностей. Навпаки вона виразно заборонила своїм підданим і духовенству з своїх маєтностей признавати своїм епископом Пузину і до нього удавати ся в церковних справах, і т. и. [2]).

Уніати і католики не крили ся з тим, що вони останнїх королївських розпоряджень не вважають правосильними [3]) і сподівають ся, що пороблені Володиславом уступки стратять силу, не потверджені соймом, за браком папського призволення. „Хвалите ся своєю побідою?“ пише сучасний католицький полеміст на адресу православних. „По моєму, тоді була б ваша справа виграна, як би ви мали згоду папи — а я знаю що папа не буде санкціонувати схізми“ [4]). І сю хистку позицію відчували православні — тим більше, що й сам Володислав, при всім своїм бажанню не дати ся ультрамонтанській пресії, не завсїди міг устерігти ся від ріжних підходів свого клерикального правительства. Його ріжні, більші і меньші шефи вважали питаннєм чести для себе йти проти антіклерикальної полїтики короля, і не упускали нагоди, де можна було, не дуже наражаючи себе на королївську неласку, використати хвилю неуваги або хвилевого роздражнення короля і заїхати православних якоюсь несподіванкою.

Такі напр. були листи видані Володиславом в осени 1634 р. проти київських просвітних інституцій і зреформованої Могилою школи в Винниці. Тоном незвичайно суворим і неделїкатним Володислав дорікав Могилї, що він не слухає його пригадок, аби

[1]) П. Могила II дод. 12. [2]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 272.
[3]) Пор. напр. згадки про сю неправосильність в цитованім Арх. сб. ч. 82.
[4]) Архив Ю. З. Р. I. VII с. 731.

скромно користав з того, що йому належить. Наказував йому закрити латинські школи і латинську друкарню в Київі, так само школу винницьку і забрати з винницького монастиря ігумена Івашкевича і Кальнофойського, бо від них виходять бунти і всяка иньша сваволя. Наказував також винницькому старості і київському воєводі, аби допильнували замкнення тих шкіл, бо позволенє було дано тільки на школи руські, і т. д.[1]) Епізод вражає своєю несподіваністю на загальнім тлї толєранційної полїтики Володислава, що на коронаційнім соймі навіть збирав ся видати спеціальний привилей православним школам, але не міг сього зробити тому, що його канцлєри не згодили ся прибити до нього печатей[2]). Очевидно, різкий виступ проти сих шкіл був викликаний якимись інтриґами або фальшивими донесеннями уніатів чи католиків. На жаль, подробиці зістали ся нам неясними, бо викликаний ним полємічний трактат Сильв. Косова: Exegesis to iest danie sprawy o szkołach kiowskich y winickich w których uczą zakonnici religiey graeckiey займаєть ся головно теоретичними питаннями, не входячи зовсїм в історію королївської заборони[3]). Могила не скапітулював, шкіл не замкнув, справу якось поладнав. Але сей і иньші подібні епізоди поучували православних пильно стежити за королем і пильнувати кождий його крок, не вважаючи на всї його обіцянки і навіть добрі заміри, та добиватись можливо повного і правосильного закріплення зроблених ним уступок.

Лишаючи на боці такі хвилеві збочіння, Володислав робив що міг в тім напрямі. Він вислав в осени 1633 р. свого повірника, надворного підскарбія Юрія Осолїньского до папської курії, поручивши йому не жалувати пишних комплїментів і сміливих обіцянок, дорогоцїнних дарунків і дзвінкої монети для того, щоби нахилити римські еміненції для Володиславових прошень, між тим і обіцяних уступок православним[4]). Осолїньский, найзручнїйший з польських дипльоматів, добре справив ся з порученнями, зробив як найкращий настрій в курії своїми перспективами приведення

[1]) Władysława IV listy, вид. Амбр. Ґрабовского, ч. 32—3 і 68; про подані тут дати див. у Ґолубєва П. Могила II с. 93.

[2]) Ostrowski Dzieje i prawa kościoła polskiego III с. 485. Може сюди належить згадка Альбр. Радивила (I с. 155) — в Memoriale сього нема.

[3]) Брошюра вийшла без року і місця, в 1635 р. — витяги з неї у Ґолубєва Исторія кіев. академіи дод. с. 80, в цїлости надрукована мала бути в т. VIII ч. I Архива Ю. З. Р., але він досї не вийшов. Про неї П. Могила II с. 245 і далї.

[4]) Про сю місію Осолїнського в його старій біоґрафії кс. Боґомольца Życie Ierzego Ossolińskiego, нове вид. 1861 р., і в праці Л. Кубалї Ierzy Ossoliński 1883, I с. 70 і д. Деякі акта посольства у Тайнера III ч. 247 і далї.

Москвії і Швеції під зверхність папи, дістав згоду на всякі прохання Володислава. Але на пункті уступок схизматикам стрів ся з невблаганим і необорним non possumus папських богословів. Конґреґація відбула протягом грудня, січня і лютого 1634 р. цілий ряд засідань в сій справі, і не вважаючи на всі заходи Володиславових адвокатів, постановила, що не тільки не може згодити ся з обіцяними православним уступками, але не може й толерувати їх, навпаки — мусить виступити против пунктів і виданих на основі їх дипльомів [1]). Одинока річ, яку Осолїньскому удало ся виблагати в сій справі, очевидно згідно з королївською інструкцією, се — що папська курія пообіцяла стримати ся з оголошеннєм своєї резолюції, щоб не псувати полїтичних рахунків Володислава, і на сім мовчанню курії мусїв він оперти свою дальшу тактику.

На коронаційнім соймі Володислав обіцяв православним сповнити обіцянки „пунктів" на найблизшім соймі Одначе найблизший сойм, скликаний лїтом 1634 р., був екстренний, двохтижневий сойм, і мав на меті добити ся тільки ухвали податків для заплачения війська, а полагодженнє всяких иньших справ, між ними і релїґійної, відложено було на звичайний шеститижневий сойм, що був скликаний на кінець січня 1635 р. Православні приложили всякі старання до того, щоб ся обіцянка була сповнена. Маємо лист Могили до могилївського брацтва — правдоподібно оден з цілої серії таких циркулярів, розісланих заздалегідь, де він нагадує братчикам, що треба енерґічно поставити ся на будучім соймі, вислати депутатів, і просить зложити грошей на його соймову місію [2]). В актах львівського брацтва зістав ся слїд такої складки в записцї, шо Могилї асиґновано „на потребу посполитую" 430 зол. [3]). З сойминів маємо інструкцію вишенську, де послам поручають ся добивати ся заспокоєння згідно з пактами і дипльомом 1633 р., при тім згадують ся ще деякі наради в справі перемиського владицтва, і послам поручають ся віддати сю справу для полагодження королеви особисто [4]). Нема сумнїву, що всї сї поручення „братиї" дійсно дуже енерґічно ставили ся послами і ріжними позасоймовими делєґатами. За браком докладнїйших справоздань з сойму [5]) мусимо вдоволити ся загальною характеристикою ретроспективно даною тодїшнїм папським нунцієм Вісконті:

[1]) Резолюція у Тайнера III с. 20; акти нарад конґреґації не видані, про них у Ґолубєва П. Могила II с. 110. [2]) Археограф. сб. II ч. 38.

[3]) Akta grodz. i ziem. XX c. 374. [4]) У Ґолубєва II с. 100.

[5]) Ольбр. Радивил сим разом записує тільки: religio graeca inquietis postulationibus interturbarat processus responso ipsius insufficienti viso (№ 116 л. 123).

„Дівунїти, зєднавши ся з дісідентами“, — пише він, „ужили на останнім соймі всяких підступів, ще хитрійших від злобної хитрости грецької, аби нарештї осягнути мету своїх інтриґ. Вони грозили навіть ужити сили, і коли не кинули ся до залїза, то лише тому, що їм лекше було воювати золотом, що поконало не одного юду серед хапчивости тутешнїх католиків. Не жадали забогато на те тільки, аби дістати хоч трохи. Відкладаючи всяку згоду, хотїли викоріннити унїю на чисто, забрати як найбільше і що найкращі епископства, монастирі, церкви, маєтности церковні і все те віддати схізмі. Через такий натиск їх і через малу прихильність шляхти до унїї не можна було обійти ся без великих шкод. Навпаки — наймудрійші католики і самі унїати досї не можуть надивувати ся, що корабель їх в такій бурі не потонув зовсїм“ [1]).

Повірники Володислава, очевидно, силкували ся переконати палату, що супроти такого роздражнення не можна далї відкладати полагодження релїґійної справи, і мовчаннє папи толкували як симптом його толєранції для справи. Осолїнський, явивши ся на соймі, зложив справозданнє з своєї місії, очевидно — стараючи ся представити становище курії можливо прихильним для королївських плянів [2]). По сїм вибрано комісію для полагодження релїґійної справи. Спільними силами королївської партії з одного боку, а православно-дісідентської з другого удало ся прихилити палату посольську, а головно сенат, що вони, не вважаючи на опозіцію крайнїх папістів, згодили ся на признаннє толєранції для православних і сповненнє даних королем обіцянок [3]). Радивил записує в своїх записках під днем 14/III: король поручив менї бути посередником між унїатами і схизматиками, і я мусів се, хоч нерадо, взяти на себе, разом з Остророґом, стол. кор., і до певної міри порозуміннє було осягнене, з тим що від унїатів мали бути взята катедра луцька і перемиська по смерти теперішнїх владиків і школи схизматикам позволені в Вільнї й Київі, аж до льоґіки включно“ [4]). Ся не дуже докладна звістка скорше показує, про що йшли торги, анїж як закінчили ся вони, але інтересна тут ся вказівка крайнього клерикала, що стан володїння обох церков був уставлений на підставі обопільного порозуміння.

Соймова постанова, включена в конституції, звучала так: „Сповняючи pacta conventa і ґарантію дану па щасливій коронації нашій, здійсняємо угоду постановлену для спокою і згоди наших

[1]) Relacye nuncyuszów II c. 265.
[2]) Pamiętniki Radziwiłła I. c. 232 — Mem. 116 л. 124.
[3]) Ibid. — Mem. 129 (тут текст ширший). [4]) Pamiętniki I c. 243 — Mem. л. 131.

підданих коронних і в. кн. Литовського згідно з пунктами, списаними на елекції нашій, і обіцюємо отсим законом вічним за себе і наступників наших держати відповідно до тих пунктів як унїатів так і неунїатів. А тримаючи ся того нашого заспокоєння веліли ми їм видати на нинішнім соймі привилеї в ріжних справах за підписом руки нашої і печатками нашими. Всї-ж процеси і спори з причин релїґійних і вище згаданих пунктів, розпочаті між ними з тої чи з другої сторони, на вічні часи касуємо і нищимо, поновляючи постанову 1609 р. про заруку (на тих хто б піднїмав знову якийсь процес“) [1]).

Православним прийшло ся пожертвувати не одно з того, що були виторгували вони собі на елекції. Порівнюючи грамоти для унїатів і православних видані на соймі 1635 р. з пунктами 1632 р. побачимо се виразно. Не дурно видана унїатам грамота вважала ся великою потїхою для них, і нунцій навіть бачив в нїй доказ певного повороту в полїтицї Володислава — більшої прихильности його для католицької церкви. А толкував се тим, що покінчивши вже московську війну згодою і зрікши ся при тім московської корони, Володислав не вважав потрібним так панькати ся з православними підданими.

Видані одного того самого дня (14/III), при закінченню сойму, сї грамоти не тільки в стилїзації проводили різку ріжницю між обома релїґіями, одною опікуючи ся, другій даючи тільки неохочу толеранцію,— але й творили для православної віри значно гірші обставини в порівнянню з „пунктами“ 1632 р. Особливо характеристичний з сього боку привилей унїатський. Володислав починає його від оправдання з приводу зроблених православним уступок: „Для загального добра взяли ми на себе завести спокій між людьми грецької віри, а способи того заспокоєння полишили до декларації св. отця. Але св. отець затримав ся з своїм розсудом в сїй справі і нїякої виразної декларації не дає, а на соймі инакше не могло прийти до оборони річипосполитої й иньших справ. Тому прийшло ся нам прийти до згоди з людьми, які не пробувають в унії — що вчинили ми не на те, аби потверджувати права схізми, але для загального добра, а людям що пробувають в унії з св. церквою римською даємо отсе на свідоцтво нашої ласкавої опіки“. За унїатами потверджували ся крім митрополії владицтва: полоцьке, володимирське, пинське і холмське; засновувало ся на ново смолен-

[1]) Volum. legum III c. 407.

ське. Признавав ся їм ряд монастирів і ґарантувало ся, що в Полоцьку, Витебську і Новгородку православні ніколи не будуть мати церков. На владичі катедри будуть подавати ся тільки монахи — василияне [1]).

Привилей для православних мав характер додаткових роспоряджень до „пунктів“ коронаційного дипльому. Король згадує про ту відміну, що Почаповський зістав ся при владицтві до живота свого, і потверджує, що по смерти його мають ввійти в силу постанови пунктів що до луцького владицтва. В Перемишлї по смерти Крупецького владицтво з маєтностями перейде до православного владики, але дві церкви в Перемишлї (св. Спаса і св. Миколи) і село Шегинї зістануть ся для владики унїатського — се була новина! Городенський монастир віддавав ся унїатам, але на його місце православні діставали Видубицький монастир в Київі, і се мало для них ту приємну сторону, що унїатська єрархія зовсїм виходила з Київа. В тодїшнїх обставинах з Видубицького монастиря унїатам теж було не легко користати, але всеж був то видимий знак їх права на Київ.

В православних школах київських і виленських позволяло ся учити по латини і по грецьки, але humaniora, вищі науки не мали викладати ся далї діалєктики і льоґіки, — значить вищих кляс фільософії і теольоґії не мало бути [2]).

Тогож самого дня король видав привилей на владицтво перемиське Гулевичу, і може тодїж — утворивши нову архіепископію смоленську, надав — відповідно до принціпу рівносильности — титул архіепископа сїверського заднїпрянського Ісайї Копинському. Принаймнї в листї королївськім, писанім в груднї тогож року до кн. Вишневецького, король називає Копинського сим титулом, і каже виразно, що він йому сей уряд надав, та доручає князеви наказати своїм підданим і духовенству своїх маєтностей, аби були Копинському як свому владиці у всім послушні [3]). Але, здаєть ся, Могила лїпше хотів бачити сї заднїпрянські землї в своїй дієцезії, і якось ся новоявлена сїверська архіепископія скоренько заглухла [4]).

---

[1]) Привилей друковано багато разів — Археограф. сб. I ч. 138, II ч. 44 й ин.

[2]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 280; та ж грамота по латини, з иньшою датою у Петрова Кіевская академія во второй пол. XVIII в.

[3]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 285.

[4]) Досї, скільки знаю, ся ефемерна сїверська архіепископія не звертала уваги на себе — див. плутані пояснення ролї Ісаї в чернигівських землях у Филарета Опис. Черн. еп. I с. 33, Макарія Ист. р. ц. XI с. 502, Чистовича Очеркъ ист. западно-русск. церкви II с. 240. Вона ввязуєть ся тут з апокри-

Нарешті тогож самого знаменного дня король видав листи комісарам, визначеним для розділу церков між православними і уніатами. Вислано дві комісії, одну для земель коронних, другу для в. кн. Литовського, в кождій було по шість осіб, по половині католиків (або уніатів) і православних. Дня 1 червня кожда комісія мала зїхати ся і розпочати свою діяльність: „довідавши ся про стан кождої релігії під хвилю угоди 1632 р. і розваживши добре число церков і людей в унії і поза унією, церкви аби поділили і дійсно роздали уніатам і не уніатам“ [1])

Та невважаючи на ріжні усгупки, зроблені королем коштом православних уніатам против пунктів 1632 р., католицька партія не мирила ся з фактом. Вже перед виданнєм грамот і затвердженнєм конституцій біскупи і ряд світських сенаторів, послів і иньшої публіки занесли протестацію на „способи угоди і відданнє церков і маєтностей церковних“. (Цікава тут особливо заява підканцлєра коронного Т. Замойского, що він мусїв припечатати акти тому, бо папська деклярація не прийшла, „рішення сойму не могли без того прийти до кінця, а неприятель стояв над карком отчини“) [2]). Коли ж комісари розпочали передачу церков православним лїтом того року, уніатсько-католицька партія робить все можливе, щоб зменьшити здобутки православних, звести їх до minimum-а, а й сей minimum обставити всякими протестаціями і деклярaціями, які могли-б віддати потім прислугу при зміні обставин. Призвичаєна до нетолєранції Жиґимонта, вона не могла помирити ся з новим курсом правительственної полїтики і дивила ся на неї як на ефемерний епізод, який ранїйше чи пізнїйше мусить дати місце правдивій католицькій полїтицї. А при тім ще виводила її з рівноваги також і та обставина, що сї нові комісарські обїзди, більш систематичні нїж попереднї, немов давали знак усяким приборканим і до унії приведеним православним елєментам, і вони відпадали цілими масами і вертали ся назад до батьківської віри.

В своїй інструкції, як ми бачили, король поручив мати на увазї такий стан обох конфесій, в якім вони були в момент елєкційної угоди. Але се, розуміє ся, було дуже трудно сповнити, і такий принціп давав тільки привід до всяких спорів та нарікань. Даремно комісари силкували ся заховати супроти унії всякі апаранси, відступаючи церкви уніатам де їх майже або й зовсїм

фічним смоленським епископством Копинського, мовляв ще з-перед 1632 р. Новійше юбилейне виданне чернигівської епархії (1911) проминає сей епізод зовсїм (с. 56 і д.).

[1]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 279. [2]) П. Могила II дод. 19.

не було, тільки „в надії унії“ в будучности, або мотивуючи таке віддаваннє міркуваннями, які для сучасного читача звучать, як іронія. Се все не ратувало комісарів від нарікання уніатської єрархії, роздражненої православним рухом, і вона закидала їм і хабарництво, і сторонничість, і всякі негарні мотиви [1]), — а православних не спасало від ріжних репресій на пізнійше.

Декотрі з комісарських протоколів дають нам досить інтересні образки сучасного житя: сього проблематичного істновання унії, сильного руху людности до православя і тих ріжних перепон, які ставили ся йому. Напр. приїхавши до Більська, де уніатське духовенство відобрало від православних церкви, як ми вже знаємо, комісари стріли ся з якоюсь декларацією, вимученою від православних уніатським владикою під грозою ріжних процесів. На сій декларації уніатське духовенство опирало свій „стан володіння“, але комісари признали неважною сю декларацію, на основі конституції 1635 р., що унєважнила всякі процеси і рішення судові в справі релігійній, і приступила до розгляду реальних відносин. Тоді уніатське духовенство могло показати їм на очі лише кілька уніатів, і поза тим не можна було їх знайти більше, „не-уніатів же велика юрба людей, і реєстр всїх домів, які не хочуть бути в унії, був нам предложений“. „Священики св. Воскресенія і св. Миколи з парафіянами своїми заявили, що вони в унії бути не хочуть і ніколи не були під послухом уніатського владики, хіба за примусом“. Супроти сього, вглянувши ще в предложені православними документи, комісари присудили православним три церкви. „Уніатів хоч бачили ми таке маленечке число, що їх і одна церква могла вмістити, але в надії на унію і з огляду на тих, що відступили (від унії, а очевидно — уніатсько-католицька сторона сподівала ся їх назад завернути), — присудили унії все таки дві церкви [2]).

В сусіднїм Дорогичині, на Руськім місті, уніатів не знайшло ся зовсім. Комісари „вчинили старанне слїдство про уніатів і неуніатів, але не могли побачити ні одного уніата на очі, анї розвідати не могли, а неуніатів — величезне число і множество, ціле містечко зване Руським“. „Видячи на власні очі, що вони однодушно стояли при своїй релігії не-уніатській“, комісари присудили їм тутешню церкву [3]). Так само вийшло і в Лосичах, і комісари теж передали тутешні церкви, числом дві, православним, але вимовили, „що якби пізнійше знайшов ся якийсь уніат, обиватель

---

[1]) Див. особливо лист холмського владики М. Терлецького — П. Могила II дод. [2]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 291. [3]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 290.

того міста, і потрібував церкви, то п. дізуніти повинні купити ґрунт придатний на вбудованнє церкви і цвинтаря для уніатів" [1]).

У Грубешові комісари з особливим стараннєм питали за уніатами, але не знайшли більше понад попа Василя з зятем і в третім — міщанином Важинським. Сей піп Василь був при церкві св. Миколи, але що „всї парафіане відступили від нього", комісари казали йому перейти до мурованої церкви Пречистої в ринку, „недавніми часами фундованої на унію і потверджено привилеєм королївським з тої нагоди, що що її фундатори відступили від уніатської віри свого предка і вернули ся до не-унії". Вони її присудили уніатам, иньші церкви віддали православним [2]).

Сї розпорядження комісарів розбудили страшенний гнїв місцевого уніатського духовенства і його прихильників, — протести, закиди в підкупстві, скарги на тенденційність і всякі неправности. Сими скаргами удало ся вивести з рівноваги й самого короля так, що він висилає до комісарів лист, де докоряє їм, що вони поступають односторонно, на підставі заяв самих тільки православних, і тим заохочують людей відпадати від унії, „так що виникає небезпека, аби унія не вигасла вовсїм". Він наказує вернути уніатам церкви, які були в їх реальнім володїнню, а православним полишити тільки „гірші церкви" (podleysze cerkwie) [3])!

Але не покладаючи ся на поміч короля енерґічнїйші особи між уніатським духовенством — як от владика холмський Методий Терлецький, що був, очевидно, головним призводцею і до сього листу, й иньші ще — завзято працювали на власну руку. Першу комісію, 1633 р., Терлецький в Холмі так обставив, що вона собі „з ласки божої шию зломила", як писав він потім. І другій комісії він творив всякі трудности, так що комісари, як він сам хвалить ся, старали ся крадькома обїздити міста його дієцезії. Передані православним церкви він відбирав силоміць і запечатував, або забирав під богослуженнє уніатське. В Холмі самім він стероризував людність так. що на перші розвіди комісарів нїхто не насмілив ся заявити, що він православний. Аж вгодом удало ся їх осмілити, списано їх трохи на реєстр, і комісари призначили їм одну церкву на передмістю, успенську. Терлецький опротестував їх рішеннє, наказав духовним тої церкви не допускати до передачі, коли-ж комісари таки її відобрали й передали, владика зараз кинув ся туди з величезною товпою. Комісарів уже не було, пра-

[1]) П. Могила II дод. с. 116. [2]) Ibid. с. 115.

[3]) Листи Володислава вид. Ґрабовским ч. 230; варіанти з поправнїйшої копії у Ґолубєва II дод. с. 119—120.

вославнї побачивши свого мучителя, почали тїкати куди видко, а владика власноручно розбивши двери, назад відобрав церкву, а православних при тім побито, повиривано їм бороди, і всяко збезчещено [1]).

Грубешівські і красноставські церкви Терлецький також відобрав від православних і попечатав, а коли православні потім осмілили ся ті печатки зірвати і церкви собі вернути, Терлецький при помочи прихильних йому маґістратів розпочав такі процеси за непошановання уніатських святощів, що настрашив православних до смерти. В Грубешові зараз по комісії райцї і лавники заявили (мабуть не без заохоти владики, котрому про се доносили), що вони не будуть терпіти між собою Русинів (з котрими засідали досї яко з уніатами) „по тім явнім бунтї“ — що вони вернули ся на православну віру [2]). Коли православні забрали церкви, участників сього акту позасуджувано на смертні кари нїби за образу святощів, вчинену при тім захопленню церкви, инших — на тяжкі грошеві кари владицї, і тим способом їх змушено до того, що вони заявили охоту перейти на унїю. Тодї владика випросив їм помилуваннє, урядивши перед тим церемонію покаяння. Всї ті нещасливцї були зібрані з сїмями своїми в ратуші і відти парами, з свічками в руках, покриті веретами, пішли до церкви. Ставши на колїна перед архипресвитером, на його запитаннє назвали себе вівцями, пастиреви не послушними, що покаявши ся просять прийняти їх назад до унїї. Теж саме було і в Красноставі, де за привернення силїміць забраних церков православних позасуджувано теж на кари смерти, відрубаннє рук, виставленнє до стовпа, грошеві кари і т. д., і теж змушено тим чином до переходу на унїю [3]).

Терлецькому всї сї безправства і насильства, крім судової писанини, не принесли нїяких особливих прикростей. Але як перемиський владика Гулевич, не можучи дійти призначених йому королем монастиря св. Спаса і Онуфрія Лаврівського, поступив звичайним методом (ужитим і Могилою, як ми бачили) — відобрав його від Крупецького силоміць, се стягнуло велику біду не тільки на нього самого, але й на цїлу перемиську епархію. Правда, Гулевич був меньш обережний ніж Могила, і взяв сам участь у заїздї. Коли Крупецький не послухав королївського листу і монастиря не віддав, Гулевич з великою силою місцевої шляхти й міщан

[1]) Лист Терлецького — П. Могила II ч. 26. Площанскій, Прошлое Холмской Руси II с. 18. [2]) Ibid. c. 117.

[3]) Harasiewicz Annales ecclesiae ruthenae c. 324—5. Площанскій Прошлое Холмской Руси II с. 25 і далї.

(противна сторона казала, що було там до 10 тисяч людей) обступив монастир, здобув приступом, вигнав Крупецького, забрав також иньші призначені йому монастирі, і кілька сел владчих. При тім самого Крупецького збезчещено, всаджено до льоху монастирського, а брата його поранено в бійці.

За се Гулевича засуджено на інфамію, що значило страту владицтва.

Заходами місцевої шляхти і всієї православної партії, правда, вдалось сю інфамію зняти, але дорогою ціною. Король поміняв маєтностями і правами православного владику з уніатським, і по смерти Гулевича владицтво православне призначене було на скасованнє, мала там зістатись лише архимандрія православна — тільки зміна політичних обставин, наслідком Хмельниччини не допустила до сього [1]).

Був се найбільш серіозний вилом в добутку православних сеї доби, але но одинокий. Майже кождий рік приносив в сій сфері болючий удар і розчаровання в трівкости того „заспокоєння“ і тих ґарантій, які вдало ся для нього здобути.

Коли новий владика мстиславський Сильвестр Косів, обїздячи своє епархію, заїхав до Полоцька і Витебська, і уніатське духовенство підняло крик, тому що се дало початок до переходів на православє, король листом своїм, висланим до Косова, заборонив йому показувати ся туди (1636) [2]).

Коли вмер уніатський владика луцький Почаповський і православний владика Пузина, згідно з своїм привилеєм, перейняв на себе владицтво луцьке (також заїздом), уніатське духовенство знову підняло протести, і король видав унїверсал, де назвав сей вчинок Пузини безправним (мовляв, без волї королївської то зробив) і віддав луцьку епархію в тимчасове завідуваннє володимирському уніатському владиці Мукосїю Баковецькому. Тільки на соймі 1638 р. удало ся випросити новий привилей Пузинї на се владицтво [3]), та й то, здаєть ся, ціною спеціальної декларації його на користь унїї.

Таке було се „заспокоєннє православних“.

---

[2]) Volum. legum IV c. 8, акти процесу за заїзд 1636 р. — П. Могила II ч. 31, про пізнїйшу боротьбу Гулевича з Крупецьким низше, ч. II с. 85—6 (2 вид.).

[2]) Витебская Старина V, I ч. 97.

[3]) П. Могила II дод. ч. 33. Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 299.

IV.

Козацькі справи 1632–1637 рр.

Московська війна 1633—4 рр. Напруженне серед козаччини. Кампанія пруська. Зруйнованне Кодака. Козацька опозиція і осінні переговори 1636 р. Кримські справи. Повстанне Павлюка.

Коли переходимо історію сеї боротьби за права руської віри, що червоною ниткою йде через усї отсї роки почавши від безкоролївя, вдаряє в очі одно — що по елекції вже не видно козаків в сїй горячій боротьбі. Козацького елементу вже не чути в справі „грецької релїґії“; на цїлий ряд літ він входить в межі своїх клясових, чисто козацьких інтересів, і національні перспективи коли не сходять зовсїм з овиду козацького життяй, то в усякім разї відходять на далекий плян.

При бідности звісток, які маємо з житя козаччини сих років, аж до повстання 1637 р., ми не можемо докладно ілюструвати сеї переміни. Але нема сумнїву, що тут поруч ріжних кампаній, які займали козаччину, велике значіннє мав також новий курс українського церковного життя. З сього боку партизани Володислава могли дійсно похвалити ся перед шляхетською річею посполитою результатами своєї релїґійної толеранційної полїтики. На чолї леґалїзованої української церкви стали люде, які, пильнуючи інтересів своєї церкви, чули себе горожанами шляхетської річи-посполитої, були їй вірні, і в мисли не мали шукати поправи православя в якійсь іредентї, як владики Теофанового ставлення. Свої очі вони обертали з надією до короля. Розвязаннє своїх прав шукали в двірських сферах, в маґнатських впливах, що найбільше — в посольській палатї. Втягати в свої заходи козаків вони вважали мабуть і нетактовним, і таки серце їх не лежало в сторону козацької демократії. Се треба сказати особливо про нового голову української церкви, що мав уже кілька дуже неприємних конфлїктів з козаччиною і чув доста різкі зяви недовіря її, — а за ним можна повторити те ж і про всю плеяду „птенцовъ гнѣзда Петрова“. Козаччина була чужа сим митрофорним і клобуконосним шляхтичам, єзуїтським вихованцям, — і вони були чужі козаччинї. І хоч козаки не виступили против них отверто в оборонї близших їм духом Ісаїних старців, — то все таки чуєть ся повний брак тїснїйших духовних звязків козаччини з сею відновленою, упривілеґіованною єрархією.

І енерґія козаччини, полишаючи на боцї церковні й національні (як їх тодї розуміли) інтереси, звертаєть ся виключно на

добування козацького хліба, на розширеннє козацького володіння на Україні, на побільшеннє козацьких кадрів. Ряд війн, що на повняють перші роки панування Володислава, давали на те все добру нагоду.

Ми знаємо вже, що мобілізація козацького війська на московську війну розпочата була ще в 1631 р. [1]), але смерть короля стримала воєнні приготовання. Підчас безкоролівя Москва розпочала вже воєнну акцію в Смоленщині і в Сіверщині, і тут по словам урядових московських актів їх воєводи з кінцем 1632 р. повоювали Батурин, Ромен, Іван-городище, Борзну, Мену, Миргород [2]). Новий король нетерпляче чекав покінчення всіх формальностей свого вибору, щоб прийняти сю вже накинену йому війну, а тим часом, для відтягнення сил московських, хотів атакувати Сівершину силами місцевими, козацькими головно. Дня 13/XI 1632, в сам день вибору королівського сенат уповажнив короля тим часом, „поки річпосполита обмислить відповідне військо“, взяти на службу козаків „якесь число“. і дав порученнє підскарбію на одвічальність сенату виплатити козакам 20 тис. золотих для заохоти і для поправлення армати [3]). А відправляючи послів козацьких кілька день пізнійше, новий король передав через них лист, і в нім, заявляючи козацтву свою ласку, вказуючи на полагодженнє релігійної справи і т. и., наказував війську козацькому, щоб зовсім було готове на війну московську, на кождий поклик козацького гетьмана [4]). Головним начальником сього козацького війська сенат визначив каштеляна камінецького Александра Пісочинського: він як староста Новгорода-Сіверського і один з місцевих кольонізаторів мав порученнє зайняти ся organізацією пограничнӧї війни. Крім нього таке ж порученнє одержав іменований підкоморієм чернигівським і старостою носівським Адам Кисіль, а крім них діяльну участь в тутешніх операціях брав також найбільший з пограничних магнатів Єремія Вишневецький.

Про нього вістники московські доносили, що ще в жовтні 1632 р. він рушив з Лубень „на поля“, з ним 10—15 тисяч війська, між ними „запорозькі Черкаси“ щоб з „поля“ ударити на пограничні московські городи [5]). Але тоді се була вість передчасна, очевидно. До нового року 1633 козаки на пограничу ніде не показали ся, і московське правительство, ввважаючи на доне

[1]) Див. с. 135-6. [2]) Разрядная книга II с. 615. [3]) Рукоп. бібл. Чорторийських.
[4]) П. Могила I ч. 82, лист тут з датою 18 XII, але мусить бути 18/XI.
[5]) Акты Московск. госуд. I ч. 432 і 435.

сення своїх аґентів про москвофільску аґітацію поміж козаччиною (в боку Ісайї і його старців) наказувало своїм військам не зачіпати українського погранича: „для того что Черкасы стоятъ за вѣру противъ еретиковъ, — и за то у нихъ съ польскими людьми за вѣру бои были великіе да и нынѣ есть — а изъ черкасскихъ городовъ Черкасы противъ нашихъ ратныхъ людей нигдѣ на бояръ не объявлялись“ [1]).

Але надії московського правительства, що козаччина зістанеться нейтральною, або навіть стане по стороні Москви в огляду на свої релїґійні кривди і рахунки з Польщею, були марні. Козаччина взяла дуже діяльну участь в московській війні. На жаль тільки, не маємо ніяких близших подробиць про се з сфер козацьких.

На гетьманстві, видко, стала ся зміна. Діденко зникає, з осени 1632 р. нема про нього звісток. В сіверській кампанії 1633 р. московські вістники називають „запорозьких Черкас і вільних людей гетьманів Дорошенка і Тимоша Одаренка“ [2]). Оревдаренка-ж називають своїм гетьманом Запорожці під Смоленьском з осени тогож року і в усій пізнійшій кампанії, зимою і весною 1633 4 [3]). Згадка про Дорошенка, правдоподібно, опирає ся на якімсь непорозумінню; більше він не згадуєть ся ніде, крім одного сього випадку. Натомість як „гетьмани“ — очевидно, наказні або начальники осібних корпусів козацьких поруч Орендаренка згадують ся в кампанії 1633/4 рр. Лавринко (під Черниговом в осени 1633 р.) [4]), Іляш (під Сівьском в марті 1634 р.) [5]) і Тарас (веде корпус козацький з-під Путивля на Угру) [6]). Полковників в 1634 р. знаємо таких: Грицько черкаський, Данило канївський, Юрко Латиш (sic) чигиринський, Филоненко корсунський, Олифер переяславський [7]). В осени 1635 р. наложив головою полковник Пирський, лубенський очевидно [8]). Полковником без назви полку називаєть ся ще Яцко Острянин, теж в ролї начальника більшого війська [9])

Звістки наші про участь козаків в сіверській і смоленській війні 1633—4 рр. взагалї досить бідні, розріжнені й не дають нічого особливого, такого щоб на нїм варто було особливо спинитись [10]).

---

[1]) Акты Московск. госуд. I ч. 486, рапорт з 30/1.

[2]) Акты Московск. госуд. I ч. 529, пор. 646. [3]) Ibid 610, 645, 647, 649, 657.

[4]) Pułaski Szkice с. 254. [5]) Акты Московск. госуд. 636. [6]) Ibid. с. 595.

[7]) Акты Моск. госуд. ч 636; Олифер — ч. 657, що він був дійсно переяславський полковник — пор. ч. 436. [8]) Ч. 646. [9]) Ibid. ч. 538, 635, 636.

[10]) З московської сторони головно урядові реляції зібрані в I т. Актів Московського госуд., з польської — кореспонденція з Кисїлем 1633 р., у Пулаского Szkice I, а поза тим головно дневники Смоленської війни, в Biblioteka

Вперше про Запорозьке військо на московськім театрі війни зачуваємо в розмові польського аґента з марієнбурським старостою в перших днях лютого с. ст. 1633 р ; він говорить про тридцять тисяч Запорожців, що перейшовши за Дніпро, все далі поступають на північ [1]). В марті 1633 р. під проводом свого гетьмана разом в Пісочинським і польським військом приступали вони під Путивль; всього сього війська раховано на 5 тис. Напад не удав ся, і військо розійшло ся по своїх городах, як доносили московські воєводи [2]). Потім в маю повторив ся козацький похід на Путивль в більших розмірах. Путивльські воєводи рахували всього війська козацького і всякого иньшого, приведеного Пісочинським і Вишневецьким, на 50 тис., хоч се виглядає на рішуче прибільшене, як і весь сей рапорт. Козаки з „литовськими людьми" добували Путивль 4 тижні (14/V—9/VI), зводили великі бої й приступи чинили, але Путивля не здобули й понесли великі страти: вбито двох полковників черкаських „Сорока та Самошка" і „письменних Черкасъ и охочихъ всякихъ людей" побито тисячі чотири або й більше, і після сеї другої невдалої облоги знову розійшли ся вони „по своїх городах" [3]). По тім звісна нам тільки дрібнійша екскурсія козацька під проводом Острянина. В липні він узяв Валуйку і приступив був під Білгород, але тутешні воєводи відборонили ся [4]).

По сім, в другій половині 1633 р. на сіверськім погранич у йшла дрібна війна, головним героєм котрої виступає в перехованій кореспонденції Кисіль. Козаків було небогато, і ті що зістали ся для сторожі границь, по його словам, „зійшовши з границь, тратили весь час на чатах" [5]). Конєцпольский мав прислати частину свого війська, але держав його на полудневій границі з огляду на турецьку небезпеку, і Кисілеви з тяжкою бідою приходилось відбивати ся від московських воєвод. Яка причина була, що козаки так скоро розійшли ся, не знати. Мобілізувати їх наново заходили ся уже під Смоленськ — виручати його від московської облоги. Туди рушив літом сам король, а виручати короля треба було козакам. В мобілізації сій також головну ролю відіграв Кисіль: очевидно сї переговори його з козаками описує реляція служебника Конєцпольского, підстарости черкаського, Павловського на імя:

Ossolińskich XI (1868), Biblioteka ordyn. Krasińskich XIII; відомости зібрані в статї у Целевича в Записках львівських т. XXVIII; тамже вказані иньші менш важні матеріали.

[1]) Реляція марієнбурського старости Пфенїнґа в держ. архиві в Берлїні, використана у Шельонговского Rozkład Rzeszy с. 58 (пор. 43),

[2]) Акты Моск. госуд. ч. 547. [3]) Ibid. ч. 529 і 597. [4]) Ibid. ч. 538.

[5]) Лист до місцевої шляхти з 20. X — у Пулаского с. 223.

„Військо Запорозьке вастав в обозі, в двох милях за Переяславом на урочищу Булащик, і там з ними пробув чотири днї, чекаючи ради. День перед радою приїхав до них п. Кисїль від короля, також з королївською інструкцією. Другого дня дано нам авдієнцію. Наперед закликано п. Кисїля; ставши на раді, він досить широко намовляв їх і серіозно наказував, аби як найскорше поспішали з військом своїм за королем. Против сього з початку дуже пручали ся, але вислухали і сказали йому уступитись, а мене вакликали. Я прийшовши наперед, як звичайно, сказав їм про ласку королївську, а потім взявши в руки інструкцію, котрої і на память навчив ся дуже добре, почав їм докладно ‚правити', толкуючи чисто кожде слово, аби краще могли розуміти — бо то простаки. І коли прийшло до того місця: ‚пан в обозї, а ви по хуторах та по пасіках'./ почало хлопство дуже сміяти ся, кажучи однї до одних, що ‚нам його м. пан краківський наш мил. п. всю правду пише'. Потім попросили, щоб їм іще їх писар прочитав, аби краще зрозуміти, і я згодив ся, а прочитавши не хотїли менї її назад вернути, казали: ‚нам дуже потрібно, бо підемо без грошей, а прийшовши на границю тим будемо хвалити ся, що нам тут король гроші обіцяв — бо ми нікому ншьому не віримо, тільки самому й. м. пану краківському, нашому ласк. панови'. Бо пан Кисїль їм також на границї обіцяв гроші, але на те не дали й слова сказати, а як я по нїм прийшов з інструкцією й. м. — зараз повірили і вже не мали ми ніякої суперечки з ними про гроші".

Жаданнє Конєцпольского, щоб козаки пройшли заграничними землями не захоплюючи земель литовських, козаки ніяк не схотїли прийняти, „сказали одначе: ‚ми підемо близько границї, захоплюючи Білу Русь, і будемо вважати, аби не було від нас людям ніякої кривди і заборону між собою вчинимо ‚під горлом' — не брати нїчого, тільки аби чим могли проживитись". Так само рішучо відкинули проєкт Конєцпольского — на час їх походу, мовляв „для безпечности задніпрянської, ввести туди трохи польського війська". „Не дали на те сказати і слова, пояснюючи тим: ‚ми будемо в Москві, а жовнїри прийшовши будуть тут наших жінок кривдити! нехай уже й. м. скаже людям своїм пильнувати ворога на тій сторонї Днїпра, а ми тут за Днїпром зіставимо людей кілька тисяч для кращої безпечности'. І зіставили зараз Лавників [1]) полк — а в тім полку, як були під Путивлем, було їх дванадцять тисяч".

„В обозі їх тепер ледви чотири тисячі", завважає пан підстароста, „але як рушать з того місця, — готують ся всї йти за вій-

[1]) Так в копії — може Лавринків.

ськом і так нас запевнили по довгих суперечках, що зараз як найскорше підуть під Смоленськ, і постарають ся добре поправити своє перше упущеннє" [1]. Справді, за тиждень перед Успенієм гетьман Орендаренко рушив з українських городів з двадцятитисячним козацьким військом [2] і в середині вересня прилучив ся до війська королевича під Смоленськом.

Очевидець посол пруський Вайнбер описує се військо так: „се немолоді, хоробрі люде, на добрих конях, кождий з довгою рушницею, в роді шотляндських; мають з собою десять польних гармат (декотрі від цїсарів Фердинанда III і Рудольфа II); цїлим серцем бажають бою, забрали вже у ворогів кілька невільників і велике стадо худоби в шести милях за Смоленськом" [3]. Очевидець кс. Колудзкий описує їх менш прихильно: „Бачив величезну товпу, яку не можна було-б і порахувати; того дня, як прийшли до обозу, тягнули ся по кільканадцять хоругов у купі, без ладу і — всього тільки порядку, що хоругви були вкупі; се товпа, на яку не можна числити на війнї, подібна більше на сатирів, як на цивілїзованих людей: хлопи всї однакові, в сїрій одежі, рідко котрий в синїй або червоній; шкіра на тїлї як кора на дереві; зневага житя незвичайна — більше жури про горілку як про житє; взагалї є що бачити". Але зараз додає історії про козацьку відвагу:

„Зараз походили поміж неприятелем, зловили трьох визначних офіцерів і привели їх під руки до короля; орацій не казали, тільки: ‚Королю, ось маєш Нїмців' (а були то Французи); дано їм два цебри меду і 20 талярів — були вдоволені". Далї, згадавши що військо розділене на три позиції, додає: „На всїх трьох місцях сповняють надії, на них ложені. Кількадесять, роздягши ся на голо, переплили Днїпро з голими шаблями під неприятельські шанцї і багато там побили народу. А оден з них таку відвагу показав: коли треба було дістати язика на другім боцї, пустив ся плисти через ріку (Днїпро) й притаїв ся в водї при березї; коли якийсь Москвитин прийшов до води, він його вхопив за волосє, вкинув в воду і так з ним переплинув назад; дуже смішно оповідав сю траґедію козак той королеви, як він його підстерігав і як з ним плинув — нагородив його за працюількома ортами [4].

---

[1]) Реляція без дати в теках Нарушевича бібл. Чорторийських 141 с. 601.

[2]) Акты Моск. госуд. ч. 610 і 658; стільки-ж рахує їх Васенберґ (Gestorum Vladislai IV); инші рахують тільки 15 тис. (Москожовский, Альбр. і Криштоф Радивили); Вайнбер записує під 18/IX прихід 12 тис. козаків і додає, що має ще їх більше прийти. [3]) Вайнбер (вид. Лїске) с. 22.

[4]) Bibl. ordyn. Krasińskich XIII с. 31.

Взагалї в цїлій кампанії аж до капітуляції московського війська (лютий 1634) козацьке військо відогравало дуже важну ролю як по числу свому (король мав всього 9 тис. війська), так і по своїм воєнним прикметам. Ми не раз стрічаємо похвали козацькій відвазї в битвах, в приступах, і заразом на козаках лежала підїздова партизанська війна [1]).

Тим часом як частина їх брала участь в бльокадї московської армії, що облягала Смоленськ, друга частина з самим гетьманом Орендаренком, разом з польським гетьманом польним Казановским в груднї, сїчнї, лютім, мартї воювала в околиці Дорогобужа, нищила пограничний пояс коло Білої, Вязьми, Ржева, Калуги. По словам „язиків“, з Орендаренком було козаків, по-ріжним відомостям, 8—10 тисяч; оден „язик“ оповідав, що з Орендаренком шість полків, а в тих полках тисяч з десять і десять гармат „полкових“ [2]). З початком 1634 р. прийшов до нього козацький полк з-під Путивля, під проводом Тараса і зійшов ся з Орендаренком за Угрою [3]).

Московська армія Шеїна вже перед тим була відтята від Москви і се кінець кінцем змусило його капітулювати. Але воєнні операції з польської сторони далї концентрували ся на смоленськім театрі. Сюди наглили козаків, але вони не дуже спішили, і навіть відмовляли ся від сього походу та зіставали ся в Сїверщинї, як доносили московські вістники [4]). Найбільш визначним епізодом сеї сїверської кампанії 1634 р. була облога Сївська (I/III) [5]), але вона не вдала ся, і так ся друга кампанія пройшла теж без особливих результатів. Козацьким військом проводив „гетьман“ Іляш і з ним пять чи шість полків, коло 6 тис. козацького війська. Польським військом проводив Вишневецький і Лукаш Жолкевский. Полянівська угода, уложена в червнї 1634 р., перервала операції.

Заразом дїяльну участь брало козацьке військо в кампанії турецькій, яка несподївано набігла з кінцем лїта 1633 р. на полудневій українській границї.

Московське правительство через своїх послів уже давно старалось напустити Туреччину на Польщу, але Польщі удавалось паралїжувати сї заходи, і в 1630 р. потверджено давнійшу згоду

---

[1]) Крім цитованої працї Целевича ще (Kotłubaj) Odsiecz Smoleńska i pokoj polanowski, 1858, Liske Przyczynki do historii wojny moskiewskiej 1633—4 (Biblioteka Ossolińskich, XI, 1686). Czermak Wojna smoleńska (Kw. hist. 1896).

[2]) Акты Моск. гос. ч. 654, пор. 657. [3]) Ibid. ч. 645.

[4]) Акты Моск. госуд. I ч. 673. [5]) Акты Моск. госуд. I ч. 635, 636, 637.

Польщі з Туреччиною з тою умовою, що Поляки не допустять козацьких нападів, а Турки татарських. Недодержаннє сього обовязку давало привід до дальших обопільних докорів, і московські посли, коли у них прийшло до розірвання згоди з Польщею, всїми способами силкували ся розятрити се невдоволеннє і попхнути Туреччину до оружної акції. Турецькі політики не дуже піддавали ся на сї намовлення, тим більше що й на рахунок Московщини йшли морські походи донських козаків і їх напади на Азов. Але кінець кінцем війна Польщі з Москвою (а ще більше може — московські гроші) роздражнили турецькі апетити і на поч. 1633 р. московським послам заявлено на відїздї, що султан, сповняючи їх прошеннє, вже наказав ханови і мурзї Кантеміру воювати землі Польські, а від себе пішле на Польщу Абазу-пашу з військом турецьким, з Молдаванами і Волохами і Буджацькими Татарами [1]).

Сї обіцянки справдї були сповнені. Кримцї і Кантемір навідали ся на Україну, а лїтом 1633 р. зовсїм несподївано, бо по доволї мирних і стереотипових кореспонденціях на тему татарських і козацьких нападів (турецькі башї докоряли за останнїй похід на кільканадцяти чайках, мб. 1632 р., Конєцпольский остерігав, що вибирає ся новий козацький похід на 20 чайках) [2]) — наступив похід Абази-башї на польську границю. Приводом для сього походу виставлено старі справи — козацькі своєвільства, поставленнє нових замків в сусїдстві турецькім і заселеннє нових осад на степових, мовляв турецьких просторах. Сам похід Абази-башї випередив, як звичайно, напад татарської орди. Він випав зовсїм несподївано: Конєцпольский, що стеріг полудневої границї, поки довідав ся, поки рушив ся, Татари вже втїкли за Днїстер, на волоську територію. Та Конєцпольский, зрозумївши значіннє сього нападу. як турецького аванґарду, сміло перейшов за Татарами на волоську територію і тут на урочищу Сасів ріг 4/VI н. с. погромив орду [3]).

Се був ефектний початок кампанії і не зістав ся без впливу на її дальший розвій. Против сил турецьких Конєцпольский обіслав циркуляром маґнатів українських, закликаючи до походу; закликав козаків, і таким чином побільшив своє трехтисячне кварцяне військо більш як у четверо. Позицію зайняв під Камянцем, і коли Абаза-баша з своїм військом турецьким, з господарем молдавським

[1]) Див. у Соловйова IX с. 1247—8, пор. Пясецкого Хроніку с. 552 і те саме в Pamiętniki do panow. Zygmunta III, I с. 217 і далї.

[2]) Кореспонденція в рукоп. публ. бібл. Разнояз. № 104 с. 596 і далї.

[3]) Piasecki i Pamiętniki l. c.

і волоським і з Татарами Кантеміра (Поляки рахують того всього на 55 тис.) перейшовши Днїстер, попробував ударити на польський табор, приступи його відбито (28/X). Турки попробували оснувати ся в сусїднїй Студеницї, але й се не удало ся, і кінець кінцем спаливши сей замочок, вони відступили назад за Днїстер. Конєцпольский з своїм військом туди не смів іти, щоб не повторити Цецорської кампанії, котрої сам був участником, і бажаючи уникнути дальшої війни, так ненаручної в даний момент, рішив трактувати сей епізод як просте непорозуміннє та розпочав переговори [1].

Вислано до Царгороду посла. Абаза-баша відступив з своїм військом, але намовляв султана до дальшої війни. Посла польського трактовано дуже вневажливо, нова війна здавала ся неминучою, і на початку 1634 р. прімас Венжик, як заступник короля, розписав нові листи до сенаторів і маґнатів, закликаючи їх до походу на оборону полудневої границї [2]. Військо турецьке стояло під Адріанополем; сам султан був при нїм. Але вісти про закінченнє польсько-московської війни прохолодили енерґію турецького правительства; головний ініціатор війни з Польщею Абаза попав в неласку (потім згинув від інтриґ своїх противників — вадушено його). Военний запал простиг, одначе напруженнє трівало далї. Турки жадали знищення пограничних козацьких „паланок“ (кріпостей) і зобовязань що до козаків [3]. Пахло війною, і Володислав спішив ліквідувати війну з Москвою, що вже не обіцювала йому нїчого, а натомість переймав ся плянами війни з Туреччиною.

4 (24)/VI, по довгих переговорах, підписано трактат вічної згоди Польщі з Москвою на р. Поляновцї. Земельні вдобутки смутних часів затверджено за Польщею, натомість Володислав зрік ся претенсій на московську корону, зрік ся титула московського царя і обіцяв вернути соборну грамоту, котрою вибрано його на царство московське [4]. З подробиць переговорів варто перекавати дебату з приводу царського титулу московського. Польські делеґати вказували, що титул царя „всея Руси“ занадто претенсійний, бо немов містить претенсію на руські землі Литви і Польщі, через се проєктували замінити словами „своея Руси“. Але московські

[1]) Дневник походу і лист Абази-баші в Pamiętniki o Koniecpolskich с. 271—5. Пясецкий с. 553 (Pamiętniki с. 219—26). Collectanea I с. 191—4. Реляція в бібл. Замойских.

[2]) Листи в ркп. Публ. Бібл. Рази. № 45 л. 369—370 (лютий і март 1634).

[3]) Лист в бібл. Чарторийских ч. 611.

[4]) З сею соборною грамотою, котру шукали і не знайшли, був великий клопіт, див. Władysława IV Listy ч. 75, Memoriale Радивила 116 с. 130.

посли про зміну титулу не хотїли чути і вдоволили Поляків устною заявою, що титул „всея Руси“ не дотикає польської Руси. Друга справа була висунена польськими депутатами, очевидно, на бажаннє козаків. Вони зажадали, аби в трактат було вложено, що від царя має йти річна плата запорозьким козакам, як то бувало давнїйше, і запорозькі козаки на те мають грамоту. Бажаннє з становища польської державної полїтики було абсурдне, але й московські посли, розуміє ть ся, не могли вложити на своє правительство такого обовязку: відповіли, що не знають ближше сеї справи, думають, що козаки діставали гроші з Москви тодї, як служили цареви, і далї в такім разї діставатимуть [1]).

Покінчивши війну, король поїхав на надзвичайний сойм, скликаний на липень 1634 р. для ухвали кредитів на заплату війська за війну московську і на війну з Турками, що тепер займала короля. Сойм одначе був дуже неприхильно настроєний для таких воєнних плянів і всякими способами старав ся прохолодити запал короля. Ухвалено загальний похід на випадок турецького нападу, але Конєцпольскому післано наказ, щоб не зачіпав Турків з свого боку і не переходив за Днїстер, як то було в плянї: перейти на волоську територію, знищити і підбити собі Молдаву. Проєкт союзу з Семигородом, що заохочував до війни з Турками і обіцяв Польщі 20 тис. війська, соймом відкинено [2]).

Король все таки сподївав ся, що війна вивяжеть ся; стримував від великих уступок Туркам і просто з сойму поїхав до Львова, зайняти ся орґанїзацією походу [3]). По словам нашої лїтописи, Конєцпольский стояв в двох милях від Камінця на Днїстрі з величезним військом, якого ще не бувало, а козаків іще було 12 тис., і вони стояли осібно, „бо не можна було столпити ся в купѣ и для облеженя і для живности“. Говорили, що король наказав пустити їх наперед на Волощину [4]).

Але до війни все таки не прийшло. Новий шеф турецької полїтики, візир Муртаза-баша всїми силами пер до згоди, валив усе на Абазу, і кінець кінцем нове посольство турецьке привезло до польського обозу замість війни згоду.

Король рад не рад мусів вертати з Львова з нїчим. Він міг потїшати одначе себе, що замість турецької війни у нього була

[1]) Соловьовъ т. IX с. 1215.
[2]) Радивила Memoriale (Pamiętniki 216), Пясецкий с. 569.
[3]) Його листи з сеї дороги — Władysława IV Listy ч. 1, 5, 8, 10, 13, 37, 67.
[4]) Львівська лїтоп. с. 250—1.

в запасї недалека війна шведська [1]). Шведи не спішили ся з відновленнєм перемиря, котрого час кінчив ся незадовго (1635 р.) і Володислав приготовляв в польських сферах настрій для війни з Швецією. Через те треба було запевнити себе від можливих несподїванок з турецького боку, а з тим виникала справа стримання козаків від моря [2]). До того-ж, очевидно, зібрав ся на козаків за дволїтнїй період їх мобілїзації всякий кримінальний матеріал „з волости“.

Вже з сойму 1633 р. звертає на себе увагу постанова, щоб на будуче виплату платнї козакам перенести з Київа до Канева, бо в Києві вони роблять „велику перешкоду тамошнїм судам“ [3]). Коли з весною 1634 р. почала сунути маса того змобілїзованого, а не заплаченого козацького війська з московської війни, горючого матеріалу збирало ся все більше. В листах кор. Володислава — головнім (але дуже скупім) матеріалї, яким ровпоряджаємо для сих півтора року (до повстання 1635 р.) маємо деякі відгомони тодїшнїх замішань і трівог. Рішено було розложити частину польського війська в поднїпрянських сторонах і вислати комісію для заведення порядку в козацькім війську. Визначено до сього старосту калуського Лукаша Жолкєвского, Адама Кисїля і кількох менш визначних осіб (в родї ротмістра Романовского, Голуба). Головно зайняв ся справою Кисїль, котрому разом з тим були поручені переговори з московськими делєґатами в справі усталення границь. На жаль, не маємо близших звісток про його зносини з козаками і „кондиції“ передані їм [4]). З припадкових згадок довідуємо ся, що козаки нереєстрові, що прийшли з московської війни, претендували на права козацькі і ріжні вільности. Скаржили ся на ріжні утиски і кривди від старост. Нарікали, що до реєстру приймають з хабарами, а найбільш заслужені опинили ся поза реєстром і їм не дають ніяких прав [5]). Конєцпольский запитував короля в тій справі, і король відповів, що він козакам нічого не обіцяв і не позволяв, виключивши тільки воєнний час, коли вони були при королї в московськім походї [6]).

Все се збирало багато елєментів невдоволення. Козаки мусїли розчарувати ся в своїм вибранцю, за котрим так розбивали ся на елєкції. Володислав міг похвалити ся перед ними тільки „заспо-

[1]) Listy ч. 55, 57, 66 й ин., Relacye nuncyuszów II с. 187.

[2]) Listy ч. 5, 13, 37. [3]) Volum. legum III. с. 392.

[4]) Listy Władysława IV 67, 71 (падолист — грудень), листи Конєцпольского до Кисїля у Пулаского Szkice I с. 232 і д. [5]) Listy ч. 209; див. ще низше

[6]) Ibid. ч. 101 (лист з 15/I. 1635).

коєннєм православноі віри", і се був дійсно єдиний конкретний пункт, на котрий він вказав у своїй грамоті, висланій козацькому війську по коронаційнім соймі [1]). Все иньше скінчило ся на фразах. Король обіцяв потвердити козакам Баториїв і иньші привилеї, про які вони згадували, — коли вони їх в оріґіналї предложать [2]). В справі збільшення війська і платнї — обіцяв порозуміти ся з Конєцпольским. Але тоді ще могли себе козаки потїшати фактичними свободами, які давала їм мобилїзація, війна, походи. Тепер се скінчило ся, і козацькі маси мусїли почути знову, що вони вже непотрібні, і нїяких ласк для них нема вже. Реєстр не тільки не збільшено, але й новопричинені дві тисячі знов поставлено під знак запитання. Військо було не заплачене [3]), і замість грошей правительство сипало накази, щоб старшина пильнувала своєвільних і не випускала на море [4]). Не покладаючи ся на накази, король проєктував вислати козацьку залогу на Запороже, за осібною платою. Потім ухопили ся за проєкт, — поставити замок на порогах, щоб загородити козакам дорогу на море.

Подав його мабуть Конєцпольский, що потім так жваво взяв ся за його виконаннє. Справу внесено на соймі в 1635 р., в серії ріжних способів на „погамованнє морських наїздів з війська Запорозького". Жадна спокою шляхта понаухвалювала цїлу гору драконьских постанов, які мали забезпечити спокій полудневій границї [5]). Дивне роблять вони вражіннє, наче по якійсь страшенній галабурдї козацькій, а не по дволїтнїй вірній службі королеви, що віддала такі неоцінені прислуги шляхетській річи-посполитій. Припускаючи навіть, що за мовчаннєм джерел де що з козацького своєвільства нам зісталось незвісним, все таки львину пайку сих перунів треба покласти на стару ворожнечу до козаччини Конєцпольського й инших українських маґнатів, а не на державні вимоги польського житя.

„Хоч за ласкою божою не страшна нам і річи-посполитій на-

---

[1]) Грамота 21/III. 1633 в збірцї бібл. Замойских.

[2]) Isz o to wniesli prosbe do i. k. m., aby na początku tego szczęsliwego panowania przywileie, prawa y wolnosci ich od krolow ich m. — swietey pamiecy Stephana nadane, a pana oyca i. k. m. potwierdzone — powagą swoią stwierdził. Tedy i. k. m. przychilaiąc się do zwyczaiu swiatobliwego przodka swego prozbie ich w tym dosic czyni i wszystkie prawa, przywileie od krolow polskich nadane, gdy przed k. i. m. authentycznie pokazane bedą, ztwierdzic obiecuie.

[3]) Про послів козацьких, що приїздили лїтом 1635 р. за тою справою до короля під Торунь — Listy ч. 150.

[4]) Про такий лист (сїчень 1635) згадує король — ib. ч. 101.

[5]) Volum. legum III c. 403.

шій зброя неприятелїв наших, то все таки хочемо мати з ними згоду і умову ненорушену з нашого боку", зачинає ся конституция. „І так як цїсар турецький за ласкою божою і готовністю нашою, за скорим нашим виступом против нього на Україну по щасливо скінченій експедиції московській, за відвагою військ наших, яку показали вони при ясновельм. Стан. Конєцпольскім, гетьманї і т. д., і охотою, яку виявили обивателї Корони вбираючи ся до нього, з поля уступив ся і до згоди прихилив ся, і ту згоду з захованнєм гідности річипосполитої з ним уложено, — то і ми бажаємо показати цїлому світу, що вміємо додержати слова в угодї з неприятелями нашими і хочемо.

„А для того властю нинїшнього сойму, за згодою всїх станів постановляємо, щоб козаки анї на суші анї на морі не давали найменьшої причини до ровірвання того покою, під грозою утрати всїх прав, вільностей і привилеїв, наданих їм предками нашими і річею-посполитою. Докладаємо до того старостам нашим, аби вони, запобігаючи тій своєволї, не позволяли в староствах своїх готувати і приладжувати дерево на човни, анї живности, пороху, куль і иньших припасів, без котрих не можуть відбувати ся козацькі походи на море; мають того пильнувати також і уряди міські під страхом смерти. Під тою-ж карою має уряд міський заборонити синам і молоди, аби не прокрадали ся до війська Запорозького. А що часто трапляєть ся на тамошній Українї ріжним людям стану шляхетського допомагати запорозьким козакам в тих морських походах — роблять їм ріжні прислуги в тій своєволї, або й самі з ними на море ходять і здобичею дїлять ся, то на кого буде се показано, той має бути нашим інстіґатором (прокурором) на сойм візваний і як буде на нього доведено, має бути караний як за зраду державі.

„Війська Запорозького на нашій службі нїколи не має бути більше понад сїм тисяч, се ми забезпечаємо властю нинїшнього сойму, і гетьмани мають того пильнувати; на вписаннє в реєстр тої семої тисячі пошлемо наших комісарів. Плата тому війську, шо буде вписане в реєстрах тих семи тисяч, має завсїди видавати ся в Каневі; а хто-б з тих реєстрових був бунтівник, непослушний гетьманови нашому або його намісникови, або своїй старшинї, або *чернецьку раду* скликав, такий не тільки має бути виключений з реєстру, але й смертю покараний.

„А хотячи певнїйше додержати ту новопостановлену з цїсарем турецьким вгоду і умову через загамованнє походів козацьких на море, за згодою станів постановляємо: Вибравши через інже-

нерів місце над берегом Дніпровим, де гетьманам нашим здасть ся найвідповіднійше, поставити замок і достатно опорядити його сильною залогою війська пішого і кінного і амуніцією военною. А для скоршого збудовання його і на ту залогу має скарб виплатити сто тисяч, частями, з тих будучих податків, аби в роботї того замку не було замішки".

В усім сім не було багато нового; навпаки можна сказати з бен-Акібою, що „все се, вже бувало". І ті драконські постанови про не перепусканнє на Запороже, і ті постанови про незбільшуваннє реєстра, і той замок на Днїпрі, про який так багато було говорено ще в XVI в. Одначе сим разом на розмовах не скінчило ся, і Конєцпольский, діставши дозвіл сойму, дуже горячо взяв ся за здійсненнє сього проєкту. Француз-інженер, що служив у нього і займав ся кольонїзацією й укріпленням його заднїпрянських маєтностей, Ґільом Лєвасер де Боплян, автор славних записок про Україну, вибрав місце на замок коло першого порога, Кодацького, недалеко устя Самари, на високім правім Днїпровім березї, що рогом вганяєть ся тут в ріку, змушуючи її до крутого колїна. Зараз же весною закипіла робота і в липнї замок настільки був підкінчений, що в нім можна було поставити залогу і ввести замок, так сказати в жите — сповняти ті сторожеві функції, на які він був призначений [1])

Правдоподібно, трівожні чутки про козацькі збори на море і взагалї про небезпечний настрій між козаччиною були причиною такого незвичайного і нечуваного поспіху

Дійсно козацька старшина і всякі статочні елєменти мусїли переживати тяжкі часи. Різка зміна правительственного фронту не могла не викликати великого невдоволення серед козаків. Репрезентант льояльної полїтики Тиміш Орендаренко мусів скоро по кампанії уступити ся з свого місця. Бачимо потім на гетьманстві Тараса, представника опозиції, але й він з кінцем року зложив старшинство [2]). Що було потім, не знаємо. В записках про сойм 1635 р. маємо ледве глуху згадку про козацьке посольство на його відкритю і нїчого більше [3]). Постанови сього сойму в козацькій

---

[1]) Боплян в вид. 1861 р. с. 41. Про будованнє сього замку, його вигляд і т. и. ріжні подробиці у Дубецкого — комбінація Wahrheit und Dichtung.

[2]) Про се довідуємо ся з листу короля з 15/I, але фраза ся тут, очевидно, попсована, і досить неясна: Dobrze się stało, że Taras starszeństwo położył, który ze non gescit (sic), nalezy bespieczeństwu państw' naszych onego poskromić (Listy ч. 101).

[3]) У Радивила Pamiętniki I с. 234, в ориг.: germana facundia, kozakorum eloquentia successerat.

справі могли тільки ще більше збільшити невдоволеннє і роздвоєннє між льоялїстами і опозиціонїстами. Король і сойм могли вважати признаннє семої тисячі актом ласки для козаччини; але після того, як сам Жиґимонт ще три роки тому згодив ся на вісім тисяч, ся постанова могла викликати тільки невдоволеннє. Ще більше — сей плян побудовати замки в самім серці Запорожа і наложити важку жовнїрську руку на тутешнє житє. Поставлена тут залога справдї стала давати ся в знаки. Вона складала ся з двох сот драґонів під командою француського офіцера Маріона [1]), і не тільки стерегла походів на море, але зачала справдї чіпляти ся в усяких справах до козаків, в дусї тих сердитих постанов сойму.

Ольбрахт Радивил, хоч настроєний до козаччини зовсім неприхильно, оповідає, що Маріон „мабуть вийшовши з означених йому меж" (поручень) „видумав більше: не тільки не давав проходу козакам водою в сусїдстві [2]), але й боронив їм ловити рибу і звіря полювати, і непослушних забивав в кайдани ручні й нашийні — двадцять таких держав у вязниці, а ще більше, судячи по всьому, збирав ся їх наловити в будучности [3]). Заборонив продавати козакам порох від жовнірів і підозріваючи, що ночами таки порох продають, замкнув його в підземнім сховку [4]).

Все се дражнило козаччину і добичницькі елементи все замітнїйше виривали ся зпід рук статочнїйших, що тратили все більше вплив і повагу супроти прикростей, які з усїх боків підіймали ся на козаччину. Вже ранньою весною 1635 р. прорвала ся невелика компанїя козацька на море. Каймакам писав Володиславови, що місяця зількаде (квітень — май) „розбійників козацьких Днїпрових сїм човнів, вийшовши на Чорне море, прийшло аж сюди до устя морського (Босфору), тому що ґалєри і армата цїсарська (султанська) були на Білім морі (Середземельнім), а декотрі воєнні кораблї за справами воєнними пішли до Трапезунту. Богато зла

[1]) Так зве його земляк Боплян; Радивил переробив на Маріана, а Кулїш зробив з того „капітана Марієта". Про нього, очевидно, каже львівський лїтописець: „нѣякій капитанъ, который ся былъ оженилъ ве Лвовѣ у пана Дзяного у Влоха, обнялся королеви, а найболше духовнимъ, на Украинѣ, гдѣ Днѣпръ упадаетъ в Дунай, замокъ муровати и мѣсто осадити" (Львів. лїт с. 251, Кулїша Укр. паны с. 192). Маріона тут помилкою зроблено будівничим замку, бо центр ваги оповідання в тім, як сього „капитана" потім козаки убили, значить його, а не Бопляна розумів тут лїтописець.

[2]) В ориг.: non solum vicinitati kozakorum aquae obstitit.

[3]) В оригіналї: viginti iam in carcer incluserat. plures computatione futuro voluerat praesagio (місце автором поправлене, і не зручно стилїзоване).

[4]) Друкований текст (Pamiętniki I c. 288) передає се місце дуже свобідно.

наробили убогим підданим, чимало забрали майна. Ґалєри, які були на устю морськім, виїхали на них і погнали ся, і зловили два човни, що утїкаючи були викинені на берег, а иньші темної ночї утїкли і пішли в свої сторони[1])". Потім в місяцї серпнї в листї короля до польного гетьмана Миколи Потоцкого маємо його згадку про похід козаків на море: „козаки, що против заборони нашої ходили на море, треба аби були зловлені і покарані[2]). Не знати, чи мова про той же, чи другий похід. А було їх мабуть кілька в тім часї; Радивил оповідає загально, що Кодак збудовано тому, бо за останнї війни дуже намножило ся козацтва, і вони набігали на осади турецькі і чайками ходили під сам Стамбул[3]). А Львівська лїтопись навіть катеґорично каже, що того року 1635 „козаки пять разів ходили на море"[4]), хоч на докладність сеї цифри, розумієть ся, не можна дуже покладати ся.

На хвилю здавало ся, що з сього напруженого стану виведе козаччину шведська війна. Володислов дуже охотив ся до неї, весною 1635 р. мобілїзував військо до Прусії і сам туди виїхав. При тім в королївських сферах пригадали собі морськи подвиги козаків і задумали за браком польської фльоти покористувати ся козаками проти Шведів. З донесень нунціатури[5]) знаємо, що ще підчас попередньої шведської війни, при кінцї 1626 р. козаки піддавали правительству сей проєкт — що вони будуть на морі воювати з Шведами, але тодї сей проєкт не знайшов в двірських кругах спочутя. Говорено про трудности з переправою козацьких чайок на Балтийське море і необізнаннє козаків з сим морем, його відмінний характер, силу підводних скель, і т. п. Тепер хотїли спробувати. Не журячи ся щойно виданою соймовою постановою, аби козаків понад реєстр до служби не брало ся, король десь в маю 1635 р. дав Константинови Вовку, одному з визначних козацьких старшин, порученнє набрати для пруської кампанії півтори тисячі козаків з-поміж не-реєстрових (виписаних) і привести їх до Прусії. Заразом козацькі майстри мали зробити для них тридцять човнів на місцї на Німанї. Крім того 500 козаків мав дістати до війська литовського Кр. Радивил.

З тим всїм одначе справа затягла ся. Від Вовка довго не було вістей, і король 5/VII н. с. написав на Україну, щоб запитали ся Вовка і як що йому не вдало ся зібрати випищиків, то взяти тисячу козаків з реєстрових семи тисяч, „добрих і з морем обізна-

[1]) Ркп. бібл. Чорторийських ч. 611 с. 547.
[2]) Listy ч. 171. [3]) Pamiętniki I с. 288. [4]) с. 252.
[5]) Витяг з донесень нунціатури у Форстена Балтійскій вопросъ II с. 204.

них" і вислати на Німан під проводом якогось солідного полковника — щоб не позволяв їм по дорові своєволити (правдоподібно в памяти був той страх, який навела на литовську шляхту вість про похід козаків на шведську війну в 1621 р. [1]). Незадовго одначе прийшли, видко, вісти, що Вовк козаків веде, і король наглить уже своїх міністрів з човнами. Тут теж вийшла плутанина: за мало їх зробили, 15 замість 30. Але якийсь козак, „що човни робив", побачив в Королевці підхожі човни (baty), що могли бути ужиті замість чайок, і король наказав арештувати ті човни, стільки скільки їх буде потрібно для козаків, і обшити тростиною, звичаєм козацьких чайок [2]).

Все се заінтересованнє показує, що король і двір покладали велику надію на сю імпровізовану козацьку фльотилю на Балтийськім морі. Але поки козацьке військо наспіло, обставини так уложили ся, що вже на війну було мало надій. Анґлійський і французький посли посередничали і вели діло до згоди. Цісарський посол навпаки старав ся підтримати воєвничий запал у Володислава, але супроти таких обставин і ще більше — супроти неохоти польської суспільности до війни, Володиславови трудно було що небудь зробити.

Так Вовк прийшов з своїми козаками на пруську границю десь в середині липня ст. ст., коли вже догорали останні надії на війну. „Вовк, чоловік свідомий, проворний і досить строгий", записує в своїх записках Радивил під днем 19/VII н. с. привів козаків через Литву в великім порядку без усяких грабовань, вдоволяючи ся тим, що їм давали добровільно. Се була приємна несподіванка, бо вся Литва чекала їх з великим перестрахом. До Городка козаки йшли окремими відділами, від Городка кінні поспішили навпростець лісами до своїх чайок, піші поплили рікою, день і ніч, повз Ковно, де був присутний Радивил і приймав їх: частував їх старшину горілкою і медом. Забавляли ся охоче, але наглили з відїздом. Міщане їх приймали їжою і напитками, і того-ж дня вони відійшли від берега, „відправлені прихильними бажаннями". Під Юрбурґом (на пруській границі) чекали їх чайки вже готові, зроблені коштом короля [3]). З устя Німана, очевидно,

[1]) Див. т. VII с. 488—9.

[2]) Listy Władysława ч. 151, 155, 162, 163, пор. Pamiętniki Radziwiła I с. 264.

[3]) Ориґінал в сім місці в друкованім перекладі (Pamiętniki I с. 265) сильно змінений: дата 19/VII н. с. більше менше означає час, коли козаки йшли повз Ковно; дня 3/VIII н. с. король ще дає розпорядженнє що до приладження човнів (Listy ч. 163).

пішли на чайках під Королевець, і хоч король потім відказував Вовкови, що він через своє спізненнє, тому що занадто довго барив ся на волости, ніякої послуги не зробив [1]), то завдяки Радивилови знаємо, що козаки все таки ще встигли себе показати. Король, очевидно, перегинав справу, щоб не давати козакам претенсій на гроші понад заплачену їм двомісячну плату. Радивил же, не маючи потреби заперечувати козацької служби, каже, що в пруськім поході король мав нагоду бачити козацьку відвагу і оповідає такий справді інтересний епізод:

„В ночи ставили ся вони на чайках своїх від Пілави [2]) (на проході з Вислянського лиману до моря, під Королевцем). Коли день розсвінув, і перед очами Шведів відкрили ся отсї приходні, ті спочатку остовпіли, потім привитали їх кулями з гармат. Але се козакам нічого не завадило, бо перешкодило велике віддаленнє. Потім через посланців запитано їх, що за люде, за чиїм наказом і чого тут хочуть. Відповіли, що вони козаки запорозькі, прийшли за наказом королївським і чекають його розпорядження. І зараз почали плавати по затоці, а потім кинули ся на шведський корабель, наповнений амуніцією і провіантом для війська. Захопили його і дуже настрашили тим Шведів. Потім як уложено трактати, мусїли вони, що правда, вернути той корабель, але що там було до їдження, то з звичайною зажерливістю все спожили. І чисте диво на такім малім суднї, оплетенім вязками тростини [3]), противставати розяреному морю! Коли вітер високо підносить пінисті хвилї і здаєть ся — от-от їх розкидає, вони носять ся на хвилях, охоронені від води тими плетеними вязками, привязаними з обох боків; коли тиша тихо рухає хвилями, вони за помічю весел пливуть. Бачила те Пілава на очі, як при сильнім вітрі буря піднявши ся рознесла їх, але без усякої шкоди, вернувши ся в свої ряди, вони знов в своїм попереднїм порядку стали перед портом [4])".

В двадцятих числах серпня н. ст. справа згоди здавала ся вже на стільки певна, що король дав наказ Вовкови вертати ся з козаками назад на Україну. Потім, здаєть ся, справа трактатів була трохи загрузла, і король поручив козаків затримати. Аж в 20-х днях вересня н. ст., по підписанню трактатів, поновив свій наказ — іти скромно до дому, стараючи ся не дати приводу до ніяких скарг. Човни і весь припас казав віддати на схованнє в Ковнї, — мали їх там переховувати старанно [5]). Можливо, що Володислав,

[1]) Listy I. 281. [2]) В оригін. Polanae. [3]) Див. т. VII с. 298.

[4]) Pamiętniki I с. 289, справляю його з оригінального тексту (краківського).

[5]) Listy ч. 176, 178, 180. 188, 204.

не згодивши ся зрікти ся при сих трактатах своїх претенсій на шведську корону, сподївав ся ще покористувати ся і з тих чайок і з козацької служби на Балтийськім морі.

Так маловажно скінчив ся сей пруський епізод. Він дав одначе на Україні привід до голосної події, яка зробила сильне вражіннє на сучасників: запорозькі козаки зруйнували тільки що поставлений замок Кодацький і вибили до ноги зненавиджену залогу його, що так швидко поспішила їм дати ся в знаки.

Як часто буває з такими голосними епізодами, богато переказуваними і толкованими — ми маємо про сю подїю кілька оповідань з дуже значними відмінами в подробицях і саме в тих, які можуть бути для нас найбільш інтересні.

Головне ядро події, на котрім сходять ся всї оповідання, мiстить ся в тім, що козаки, роздражнені поставленнєм Кодацького замку, чи поведеннєм його залоги, напали на Кодак під проводом Сулими десь в місяці серпнї, підчас пруської кампанії; залогу побили, а замок зруйнували. Але як се вийшло?

Боплян, такий близький сим подіям чоловік, оповідає, що після його відїзду з Кодака, в місяці серпні. „вожд бунтівників-козаків Соліман (sic), вертаючи ся з моря, побачив, що сей замок не дає йому вернути ся до дому, здобув його, порубав на куснї залогу, котрої могло бути 200 люда під проводом полковника Маріона, і здобувши та зруйнувавши сю кріпость, вернув ся з своїми козаками на Запороже; одначе вони не довго володіли кріпостю, бо инші вірні козаки за наказом великого Конєцпольского каштеляна краківського обложили їх і змусили до капітуляції" [1]).

Подібно оповідає сучасник, дальший від події — Филип Обухович, білоруський шляхтич: „Своєвільний козак, Сулима іменем, з 800 козаками штучно прокрав ся непомічений з моря до Днїпра, насмілив ся ударити на кріпость" поставлену королем, щоб загородити дорогу на море. І сказавши про знищеннє залоги і кріпости, оповідає далї про долю Сулими: „За наказом короля реєстрові козаки обложили його тамже на Днїпровім острові, і як йому не стало дрів на опал, видали його свої і він привезений був на сойм. Там його з кількома такими-ж лотрами' стяли і четвертями на паль вбили" [2]).

Але зовсім инакше оповідає се иньший, теж не гірше освідомлений сучасник Ольбр. Радивил, що був в Варшаві, як судили

[1]) Вид. 1861 р. с. 41

[1]) Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw XVII wieku wyd. Baliński c 5.

Сулиму і його товаришів, і дуже інтересував ся сим епізодом, — тому що Сулима перейшов перед екзекуцією на католицтво, а ще й папською ласкою був визначений. Радивил каже, що причиною нападу були ті ріжні прикрости, які чинив Маріон козакам в степах, забороняючи ловити рибу і звіра [1]. „Козаки не призвичаєні до терпеливости анї до евангельської вирозумілости, під началом Сулими, завваживши, що вояки на сторожі сплять, о півночи потиху влїзли по драбинах на вали до кріпости. І хоч сторожі обудили ся, але вже за пізно: поки протерли очі свої обтяжені сном, вхопили ся за зброю, винесли порох, схований в землї, вже кріпость була в руках козаків. Маріона звязавши поставили голого на цїль і розстріляли [2], иньших порубали або ріжним мукам піддали. Козаки думали, що то їм пройде безкарно, бо король далеко, зайнятий затяжною війною, а гетьман (Конєцпольский) зайнятий відбираннєм зайнятих Шведами городів, і частина самих козаків була покликана в поміч до Прусії, отже вважали, що се догідний час на те, щоб свобідно здїйснити свій замір. Коли-ж проголошено згоду і вони довідали ся, що коронне військо вертає, — знаючи мстивий дух Конєцпольского, почали каяти ся сього вчинку. Щоб кара з нечисленних провинників не спала на них, немов виконавцїв того злочину, вони обступили Сулиму і иньших участників злочинної банди, ударили з великими силами на їх окопи і стративши тисячу своїх, здобули їх криївку, звязали провідника і иньших і з пятьма товаришами відіслали його на найблизший сойм. На муках розпитувані докладно, оповідали, що вони не знали про ухвалу річи-посполитої, а думали що то Нїмцї з звичайної своєї гордости поставили той замок на власну руку, і не хотячи пускати ся в довгі процеси, порішили пімстити ся за свої кривди, не відкладаючи — отже прогрішили ся, не знаючи постанов через велике віддаленнє“.

[1] В друкованім текстї се місце подане в скороченню дуже недокладнім, так що зовсїм змінено його зміст. Dnia wyjazdu mego z Warszawy Sulimę z drugimi kozakami publicznie w Warszawie ścięto dla tej racyi, że sześć tysięcy kozaków miał pod swoią władzą Sulima hetman kozacki, pod władzą hetmana kor. zostający. В оригіналї: Kozakus Sulima, cum quatuor captivis adductus (quinto libertate donato) Varsoviam, ipso die discessus mei capite ablato paenas audaciae luerat, tali ex causa: Sex millia regestro regio inscriptorum kozakorum sub generali, uti apellant, a regio generali constituto militant regno і т. д. Після оповідання про Кодак і прикрости козакам від Маріона: Kozaci patientiae impatientes neque evangelica tollerantia adversa edocti, duce nominato Sulima, advertentes somnum militum excubias agere і т. д.

[2] В оригіналї: Marianus vinctus metae instar proponitur scientiaque tactus globorum plurium corpore nudo eius probatur.

Третє оповіданнє маємо у сучасного „львівського літописця“: воно інтересне перед усім як характеристика того, як переломлювались сї події в поглядах суспільности. Ініціаторами побудовання замку виступають тут духовні — се католицька інтриґа проти козаків; вони замовили собі будівничого (що заразом виступає і начальником залоги) і той зількома тисячами люду мурував той замок. „Козаки указовали му тоє, же то непотребноє, а тобѣ теж небезпечне тоє обеймати ся чинити, а онъ ихъ не слухалъ, єще хотѣлъ ихъ зневажати. Оны учинивши раду — нѣякій Самуйло Сулима изъ Черкасъ, єще два полковника з нимъ, зобравши козаковъ 3000. пошли до него; и такъ напавши августа, скоро заступивши до матки божой, 3 дня. з вечера то до свѣта збили вшистекъ людъ єго, и ноги не оставили, тылько що на чату были выѣхали 15 коней, и ты ся остали. А самого живого взявши напервѣе руки му пасѣкли и за пазуху вложили, а у плюдры (штаны) пороху насыпали и поставили у столпа над Днѣпромъ и запалили, и порохъ го втыснулъ въ Днѣпръ, и на разсвѣтѣ скарбомъ ся дѣлили куршакомъ, разославши килимовъ килька, а потом зробивши тоє поѣхали“ [1]).

Фактична сторона оповідань Львівської лїтописи звичайно слабка, але сим разом вона може бути сильнїйша: коли справдї Маріон був оженений у Львові, то тут могли знати про його траґедію більше. І от дата її дуже докладна. Можуть мати своє значіннє й иньші подробиці. Тому варто піднести, що тут напад діеть ся незалежно від морського походу, і Сулима зветь ся гетьманом.

Власне й було-б інтересно вияснити тут, де правда? Чи напад Сулими був дїлом реєстрового війська, чи випищиків, і чи се стало ся в звязку з морським походом, чи незалежно від нього?

Івана Михайловича Сулиму знаємо гетьманом реєстрових в осени 1628 р. [2]). На гетьманстві він був тодї мабуть уже недовго, бо вже весною 1629 р. бачимо його ж таки procul negotiis, в ролї управителя одної з маєтностей Жолкєвских в Переяславщинї: Іван Сулима, що виступає тут в однім процесї в маю 1629 р. був по всякій правдоподібности тим самим бувшим гетьманом, і він же очевидно виступає знову на чолї козаччини в отсїм епізодї 1635 р. [3]). Цікаві подробиці, переказані Радивилом, показують, що се був старий ватажок. Радивил згадує про його численні походи на ворогів

---

[1]) С. 251. [2]) Див. вище с. 57.

[3]) Імени Сулими 1635 р. не називають иньші оповідання крім львівської літ., а ся зве Самійлом, одначе трудно думати, що се був не Іван Сулима 1628 р.

„в Азії“ [1]) і оповідає, що Сулима мав золотий портрет папи Павла V, а дістав його з такої нагоди, що здобувши в славнїй морській битві турецьку ґалєру і на ній взявши в неволю триста Турків, тих турецьких невільників подарував папі і за се сподобив ся тої папської ласки [2]). Судячи по часам папи Павла V Борґезе (1605—1621 18/I), се могло стати ся в оден з морських походів, таких сильних і частих в серединї другого десятилїтя XVII в. Правда, з того, що з своїми невільниками Сулима опинив ся в Римі, можна думати, що се не було результатом морської побіди, як виходило-б з слів Радивила, а повстання Українців-невільників на якійсь ґалєрі, в тім роді як описане в думї про Самійла Кишку [3]). Але в кождім разі воєнна минувшина Сулими йде далеко назад і вказує в нім старого і добре знаного ватажка. З 1630-х років якихось близших відомостей про нього не маємо. Близкість до Жолкєвских і становище в роцї 1628 [4]) промовляли-б за тим, що і в 1630-х роках він справдї міг бути старшим законно признаним. Правда, з тим бували в тих часах і обставинах ріжні метаморфози: своєвільні ватажки ставали законопослушними, і навпаки. Крім досить побіжної згадки Боплана маємо ще в однім концептї королївської відповіди козакам в груднї 1635 р. згадку про зруйнованнє Кодака, як дїло „не реєстрових“ [5]). Але і ся офіціальна згадка не дуже певна, бо може мати характер пізнїйшого евфемістичного представлення в супереч дїйсному станови фактів, і в другім концептї тоїж відповіди такого протиставлення реєстрових нереєстровим в сїй справі нема. Вповнї можливо, що Кодак знищило реєстрове військо під проводом свого гетьмана, покладаючи на поблажливість правительства, зайнятого пруською війною, як то оповідає Радивил. Поставленнє Кодака було фактом настільки небез-

[1]) Ita quem toties oblato in Asia cervice inimicus tangere resolutione martiali periculo proponente prohibebatar, iam fortibus alligatus manibus iugulum infami ministro extendere adactus. В польськім перекладї се пропало зовсїм.

[2]) Habebat Sulima a Paulo quinto pontifice effigiem eius auream donatam ob singulare certamen marinum, quo trecentos captivos turcica trireme obtenta vi Romae pontifici praesentaverat.

[3]) Подробиця, що львівський лїтописець зве Сулиму Самійлом, могла-б показувати на те, що його справдї мішано з легендарним Самійлом Кішкою.

[4]) Розумієть ся, коли приймати все се за одну особу.

[5]) Ркп. Публ. бібл, Пол. 94 с. 12: swawola nie regestrowych, ktorzy fort nasli, capitana y ludzie krola iego mci wysiekli y pomordowali, fortece zburzyli, armatę, munucie (властиво: munibie, що можна-б читати manubie або municie) pobrali żywnosc, zasmucieła beło k. iego mosc, — ze iednak regestrowi y swawolnikow dostali, tychze principałow praesentowali k. i. m., wyswiadcyli i. k. mci, iako się tymi postępkami brzydzieli...

печним для всього козацького життя, що не треба було якихось бунтівників, аби використати сю, як здавало ся, дуже догідну хвилю, щоб знищити те зловіще гнїздо польського режиму. Хоч потім реєстрове військо, боячи ся за свої голови, малодушно видало польським властям своїх провідників, і всю справу знятє з реєстрових і зложено на своєвільників, то кореспонденція короля з зими 1635/6 р. вказує, що настрій взагалї цїлого козацького війська вважав ся непевним, трівожним, — не то що якихось випищиків. І з пізнїйших згадок Кисїля ясно виступає, що видача Сулими була більш результатом підкупства, що посїяло зраду в серединї козацтва, а не конфлїкту реєстрового війська з нереєстровими своєвільниками (див. зараз низше).

Оповіданнє Бопляна, що Кодак зруйновано експромтом при повороті з морського походу, не знаходить собі потвердження в иньших джерелах і само по собі містить багато неймовірного і суперечного. Зовсїм неправдоподібно виглядає се представленнє, що козаки, вертаючи ся з моря, несподївано наскочили на Кодацький замок, так що нїби-то йдучи на море ще нїчого не чували про Кодак. Морські походи не були такі довгі, а заходи коло Кодаку мусїли потягнути ся кілька добрих місяців, і вже в липнї Боплян, покінчивши свою роботу, поїхав звідти. Потім, яким чином Кодак боронив Сулимі вернути ся з моря на Запороже? Хиба обходив Самарою, але сам Боплян каже, що се була рідко практикована дорога, при малих експедиціях, і ледви чи така маленька ватага зважила ся б напасти на Кодак.

Радивил говорить про морські походи козаків для пояснення мотивів, які привели до побудовання Кодака, і нїчим не натякає, щоб Сулиму винувачено в такім недозволенім поході, а тим часом, очевидно, се було-б також дуже важним обвинуваченнєм, як би Сулима справдї напав на Кодак, вертаючи з походу. Так само і в Львівській лїтописи. Отже сю подробицю про напад з моря краще зіставити на боцї, — хоч вона звязала ся з сим інцідентом в сих поголосках досить тїсно (се й не тяжко се було, коли загально звісно було, що Кодацький замок ставлено проти козацьких походів на море) [1]. Морські походи дїяли ся самі по собі, були дїлом

[1]) Небезінтересна з сього погляду коротка записка Ґолїньского (бібл. Осолїньских ркп. 188 с. 447): Kozacy zaporowscy rebelizowali kroliowi i. m. i zamek Hodak nad Zaporozem zburzeli, piechotę tamecną krolia i. m. wiscinali, komendanta upiekli na roznie, wielkie okrucienstwa cineli, ze im s tego zamku broniono, aby na morze nie wpadali do Turek. Тут як бачимо, як і у Радивила, морський похід не грає ніякої ролї.

своєвільного козацтва, а зруйнованнє Кодака коли не виключно, то в дуже значній мірі було мабуть ділом реєстрового війська. Покладаючи ся на пруські клопоти правительства, військо задумало позбути ся сих небезпечних пут, які збирали ся вложити на житє Низу кодацькі наглядачі, що справді грозили спутати козаччину по руках і по ногах, під суворою рукою такого лихого і невблаганого ворога козаччини яким був гетьман Конєцпольский.

Військо помилило ся одначе в рахунках, бо саме тоді закінчували ся переговори з Швецією, і Конєцпольский вже вертав ся на Україну, грозячи крівавою пімстою за зруйнованнє замку, котрого поставленнє було по всякій імовірности його особистим пляном. Старшина, шоб обминути конфлїкт з сердитим гетьманом, рішила окупити ся головами Сулими й иньших головних участників. Закулїсові заходи, що привели до сього, дещо відкриває Кисїль в пізнїйшій записцї, доводячи потребу постійного аґента від річипосполитої для козацьких справ. Як приклад того, що може зробити такий резіденг, він згадує заходи Лукаша Жолкєвского по розрухах Сулими: „Що та моя ідея не плятонїчна, а могла-б бути введена в житє, дав тому приклад славної памяти п. староста калуський, коли Сулима знищив форт на Кодаку. Була тодї така нагода для своєволї, яку тільки собі можна вимислити як найкращу, і певно загоріла ся б уся Україна. Річ-посполита була зайнята пруською війною, і боронь Боже чого, то перше ніж річ-посполита могла-б обернути свої сили сюди, ми-б тут на Українї всї погинули. Присутність покійника і шкатула розсипана майже в цїлости моїми руками, не тільки стримала сей рух, але й звернула його против автора“ [1]).

І так страх повороту Конєцпольского з одного боку, а з другого — перекупленнє декого з визначнїйшої старшини польськими комісарами — Лукашем Жолкєвским, що в сїй звістцї і в декотрих иньших пізнїйших згадках виступає головним актором в сїй справі [2]), і його помічником Кисїлем, що як свій чоловік, ще краще вмів поінтриґувати між козаччиною, — дали можність підняти против найбільш скомпромітованих участників руху иньшу старшину і напустити її на них. Прийшло, очевидно, до якогось оружного конфлїкту. Натяк маємо в словах Бопляна, що „вірні козаки“

[1]) Ркп. Публ. бібл. Пол. 94 с. 128.

[2]) Павлюк в пізнїйшім унїверсалї (1637) згадував „зрадників військових, котрим обіди, вечері і бенкети у п. Жолкєвського бували; за то товаришів наших повидавали, і не одному уха обтято і заслано на Гадяч валів сипати“. Окольский Diariusz tranzaktiey woienney c. 12.

за наказом Конєцпольского Сулиму „обложили і взяли“ Трохи більше каже Обухович, а ще ширше оповідає львівський літописець в формі, очевидно закрашеній леґендою. Він звязує сей факт з осіннім соймом 1635 р., що, мовляв, хотів скасувати козаччину за її своєвільство, але був умилостивлений запобігливістю реєстрових:

„Козаки запорозькі реєстрові, що королю служать, довідавши ся, де ті що поброїли з ґетьманом Сулимою, післали до них і казали: ‚Ляхи хочуть нас бити, прийміть нас до себе, то будемо боронити ся вкупі‘. Ті їм не вірили, боячи ся зради, та й не втікли від неї! За присягою прийняли їх до свого окопу, а окоп той був дуже сильний! Ті ж учинили зраду з військом, аби їм видали старшину, як не хочуть погинути самі. Довідавши ся про се (Сулима з товаришами) самі віддали ся добровільно. (Реєстрові), беручи їх, обіцяли: ‚Не погинете‘! А потім закувавши, відвезли їх до Варшави, до короля на сойм“ [1]).

Ми не маємо змоги провірити певність сього оповідання про таку форму підступу і зради льояльної старшини. Що зрада була, потверджують пізнійші козацькі листи, натякають і записки Киселя. Радивил, Обухович, Боплян кажуть тільки про оружний конфлікт, як ми бачили. При тім справа не йшла про саму тільки видачу Сулими і його товаришів. Королівська відповідь козацьким послам, що привезли вязнів, згадує з похвалами, що козаки при свідку присланім від старости калуського „своєвільників добувши, човни попалили, кіш знищили, армату звідти забрали“. Судячи з сих слів, а также з оповідання Обуховича, можна думати, що ареною подвигів реєстрових була Січ: що там замкнув ся Сулима, зачувши про якихось правительственних аґентів, присланих по його душу до козаків, там пробував боронити ся, але кінець кінцем піддав ся, чи силоміць був ухоплений. Його з пятьма важнійшими проводирями відіслано до Варшави, иньших укарано на місці: „уха обтято і на Гадяч заслано валів сипати“ [2]).

Як толкував ся Сулима з товаришами в Варшаві перед судом соймовим — бачили ми з оповідання Радивила. „Не прийнято сього викруту і засуджено на смерть на пострах иньшим своєвільникам“, каже він далі. „Богато людей жалувало Сулиму, що він,ноконавши стільки разів ворога християнського, Турка, і навіть не діставши ніколи рани в битвах з ними, мусить вмирати ганебною смертю. Сам король, уважаючи на недавні служби козаків

[1]) С. 252. [2]) Павлюк у Окольского, як вище.

в пруській війні, шукав способу для оправдання козаків [1]), але судці не хотіли дати полекші. Сулима заявив охоту перейти на католицтво — мабуть сподівав ся тим окупити свою голову, а може й надію йому таку давано, але й се не спасло його. Попросив тоді поховати з ним в труну ту золоту медалю, одержану від папи. Стято його, потім тіло розрубано на четверо і повішено на рогах міських мурів — „сумне видовище представляло ся“, завважує Радивил і роздумує над змінністю фортуни, як сей чоловік, що стільки разів наставляв свою шию ворогам, і рука ворожа тоді його не діткнула — тепер мусїв протягнути шию катови. Товариші Сулимині, більш стоїчні, не шукали ласки зміною віри, „і не вирікши ся в схизмі були покарані тою самою смертю“.

Львівський літописець записує переказ, що причиною такої суворої кари на Сулимівців були присутні турецькі посли, які добивали ся кари на козаків, і двох з засуджених випросили для себе. З офіціальної кореспонденції знаємо, що турецький посол [2]) дійсно був свідком екзекуції, і потім на се покликувало ся правительство польське на доказ своїх щирих заходів коло приборкання козаччини [3]). Але декого таки помилувано. Се знаємо напевно про проводиря пізнїйшого повстання Павлюка: коли він підняв повстаннє, реєстрові з докором згадували, що то „пустив їм на голову того змія“ канцлєр Томаш Замойский, випросивши його — очевидно під час суду в Варшаві [4]).

Посли реєстрових козаків, що привезли Сулиму, дістали за свою льояльність милостиву відправу королївську, дня 15/XII н. с., три дні по екзекуції виданих ними проводирів. З неї довідуємо ся, що військо, відсилаючи Сулиму з товаришами на суд, заразом занесло скаргу на українських старостів, на ріжні прикрости і утиски війську від них; далї пригадувало за досї ще незаплачені гроші козакам і доповненнє реєстру на місце побитих і померших; нарешті просило позволення, щоб армату козацьку, вивезену з Запорожа, можна було розложити на волостях по маєтностях шляхетських. Але по-за компліментами своїй вірности військо на

[1]) Ipse rex indagare cupiverat viam absolutionis mortis — monebat regem ad indulgendum recens servitium in Prussia eorum. Мотивованнє небезінтересне тим, що тут зовсїм нема слїду якогось противставлення Сулимових своєвільників і Вовкових реєстровців — в очах польських се одно військо.

[2]) У Радивила: Tartaro legato inspiciente.

[3]) Ркп. Публ. бібл. Nr. 94 с. 4.

[4]) Ркп. Публ. бібл. Nr. 94 с. 155, те ж саме в листї Жолкевского з 2/XI. 1636: ten Pawlik But, co go to i. m. p. canclerz uprosil (c. 93).

свої прошення властиво не дістало нічого реального. Король запевняв, що він і перед тим цінив служби козацькі, а тепер тим більше, коли вони себе очистили від усякої солідарности з „своєволею не-реєстрових“. Король був дуже тим учинком засмучений, але поставивши перед королем провинників, знищивши кіш і човни, військо тепер потішило його. Король поручає на будуще не допускати найменьших походів на море, пильнувати Орди і давати відомости про неї. Комісарам своїм, висилаючи до війська, поручить доповнити реєстр і заразом накаже їм розслідити кривди козацькі, які мають від старост; до них будуть розіслані листи. Що до платні то король потішив козаків, що й значна частина коронного війська ще не заплачена; висловив надію, що на свята платня прийде конче. Розложити армату по шляхетських маєтностях рішуче не згодив ся — козаки можуть поставити її в котрійсь королівщині: в Каневі або в Корсуні[1]).

В такім же дусї писав король в тих днях і до Конецпольского: посилав на його руки універсали до старост, „про котрі просили козаки“, і поручав їх „уживати відповідно до своєї мисли“. Для доповнення реєстру наказував вибрати якусь певну і розсудну людину, „котра б не лакомлячи ся на хабари[2]), уважно розглянула ся, котрих козаків вписати — не виключаючи старих і давніх. Попередні записувачі в тім побаламутили, і через те найбільш заслужені[3]) кинули ся до своєволї“[4]).

Комісія, проектована ще торік і тепер знов обіцяна королем, одначе не виїздила. Причина була вовсїм проста і звичайна — не було з чим їхати, бо не було грошей на виплату задавнених грошей. Даремно король запевняв козацьких послів, що на рівдвяні свята певно гроші будуть: їх не було і на великодні. Се вже за чотири роки не виплачені були гроші! Ніяково було перед козаками по всїх доказах і подвигах їх льояльности, та правительство привикло вже до таких ніяковостей! Прикрійше відчувало воно свою неспромогу відновити зруйнований Кодацький замок.

Що дїяти! З ста тисяч асїгнованих весняним соймом 1635 р. лише частина була видана на будову Кодака, решта розійшлась на иньші потреби. Осїнній сойм не ухвалив податків, і не було чим

[1]) Два відмінні конспекти сеї відправи з ркп. Публ. бібл. Пол. Nr. 94 с. 7 і 12. [2]) Nie idąc za corrupciami.

[3]) Co służalsi — се також цікавий натяк. [4]) Listy ч. 209.

тепер будувати замку [1]). Кодацькі руїни лежали, як живий докір козацьким льоялїстам, і престіж, „достоєнство“ річи-посполитої болючо терпіло від такої безсильности. Дорога на море лежала по давньому отвором, грозячи правительству ріжними несподїванками. А серед козаччини підіймала ся все густїйша хмара на тих провідників, що підвели козаччину під такий поганий учинок супроти старих вождів, а за се не тілько якихось нових щедрот, а навіть і сповнення найелєментарнїйших обовязків правительства до козаччини не довелось діждати ся.

За браком грошей правительство думало полагодити козацьку справу т. зв. натуральним способом, як будували ся поднїпрянські замки за блаженних часів в. кн. Олександра і Жиґимонта Старого. Конєцпольский піддав сю гадку і король поспішивсь її сповнити. До всїх міст поднїпрянських видано унїверсали, аби з кождого міста і місточка вислано певне число робітників з лопатами і мотиками, скільки визначить гетьман коронний, а також приставлено певну скількість всякого припису для прожитку залоги — мовляв скарб то потім заплатить. Для охорони робітників і на залогу поручено гетьманови післати 500 драґонів, а на заплату їм позбирати незаплачені податки з Київського воєводства попереднїх лїт. На артилєрію рішено забрати припаси гетьманські, що переховували ся в Барі і т. д.[2]) Все се були одначе річи, які можна було вимогти хіба дуже енерґійною военною екзекуцією. Обставини змінили ся за ті півтораста лїт. Старости та державцї, привикнувши бути повновластними і безконтрольними володарями королївщин, зовсїм не мали охоти прикладати ся до виконання королївських чи гетьманських розпоряджень, і Кодацький замок лежав собі далї в руїнах[3]).

Се було тим більше неприємне, що на полудневих границях підіймала ся нова буря. Виходила вона з кримських відносин, але близько зачіпала інтереси України та Польщі. Повторяла ся в досить близьких формах і навіть подробицях історія з-перед десяти лїт. Хан Джанїбек-Ґерай за лїниве сповнюваннє султанських росторяджень стратив ханство в 1635 роцї й був вивезений на засланнє. Його місце зайняв син Газі-Ґерая Інаєт-Ґерай. Новий хан одначе на пунктї відносин до султанського дівану показав себе чоловіком ще меньше податливим, ще більше самостійним і гоноровитим. Він хотів фактично привернути Кримському ханству повну незалежність від Порти, вернути ся до традицій перед 1479 ро-

[1]) Listy ч. 224. [2]) Listy ч. 216, 224—5. [3]) Listy ч. 232.

ком, перед підданнєм під Турка [1]). Його горді пляни розпалювало ще більше те роздвоєннє, яке в останнїх десятилїтях повстало завдяки турецькі полїтиці. Ноґайські Татари Буджака (степів між Днїстром і Дунаєм), що вважали ся підданими кримського хана, під рукою Кантеміра фактично стали вповнї незалежними від ханів і стоячи в безпосереднїй залежности від дівана, стали вічним пострахом для ханства — дамоклевим мечем, який висів над кождим ханом. Заразом своїми нападами на українські землї в останнїх роках Кантемір також уїв ся дуже польському правительству. Робив він напади то з турецького наказу, то в власної інїціятиви, під час трактатів, і коли навіть хан держав ся спокійно, не можна було з сього боку бути безпечним. З свого боку Кримцї складали все можливе і неможливе також на Кантемірових Ноґаїв. Через те при останнїм трактатї з Турками рішено було, що Ноґаї будуть переведені з Буджака до Криму [2]). Сього добивала ся і Польща і хан. Одначе се не було сповнене, Кантемір сидів собі дальше в Акерманських степах та робив напади на українські землї. В парі з сим ішли обопільні ваївди волоських і українських поґраничників на Поднїстровю, козаків і панів. Все се служило приводом до дальших обопільних нарікань в диплъоматичній кореспонденції, а на тлї сеї полїтики розвивала ся все сильнійше боротьба обох орд — Кримської і Ноґайської.

З огляду що діван пускав по-за уха всї предстагвлення що до Кантеміра, хан мусів радити собі власними способами, і шукав союзників заразом і против Кантеміра і против Порти. В сих обставинах, що так живо нагадували історію Шаґіна і Магомета, Інает Ґерай звернув ся туди-ж, де шукали помочи свого часу його попередники — до козаків. Перші зносини його з військом козацьким в сій справі мали місце ще в осени 1635 р., але в тодїшнїм пароксизмі льояльности козацька старшина не відважила ся братись до сеї справи на власну руку, а пішла „по начальству". В листї королївськім 12/XII н. с. маємо згадку, що „хан татарський закликає козаків на поміч против Кантеміра", а король віддає се на розвагу Конєцпольского — позволити чи заборонити їм тої участи в кримських усобицях, з огляду що в тім походї козаки війшли-б на турецьку територію і можна побоювати ся з тої причини конфлїкту з Портою? [3]) Конєцпольский, як можна судити з королїв-

[1]) Див. про сї відносини особливо у Смірнова Крымское ханство с. 506 і д.
[2]) Польсько-турецька кореспонденція 1635—6 — ркп. Публ. бібл. Пол. Nr 94
[3]) Listy ч. 209.

ських листів [1]), очевидно був заохочений такою доброю нагодою, вказував на трудні обставини, в яких опинила ся тодї Туреччина, на можливість союзу з Семигородом, так що король, в иньших випадках такий жадний війни, сим разом мусїв прохоложувати гетьмана, вказуючи на небезпечність війни з Туреччиною, коли замість готових засобів є тільки безконечні незаплачені довги війську.

Тим часом про хана приходили вісти одна одної привабнїйші. Писали, що він піддаєть ся під протекцію короля і просячи прислати йому козайьке військo, обіцює ріжні користи. Хоче перекочувати до полудневої Молдави і тут служити заборолом для Польщі від Туреччини. Говорили про можливість повороту до Криму Шагін-Ґерая, що тодї сидїв в турецькім засланню на Родосї, і навіть про союз з Кантеміром против Туреччини [2]).

В правительственних кругах польських було богато прихильників для сеї авантюри. На засїданню сената 3/VII н. ст. рішено іти слїдами полїтики Жиґимонта III: козакам позволити взяти участь в усобиці, але так щоб правительство польське не було нїчим вмішане [3]). Але король дуже скептично брав сї ради, бояв ся вмішувати в сї справи козаччину, і в листї до Конєцпольского (5/VII) радив почекати дальших подїй, щоб бачити, які шанси успіхів матиме хан [4]).

Кримська спокуса таким чином козаччину поки що обминула. За те тривожні чутки доходили про якісь зносини козаччини з Москвою, котрої становище, не вважаючи на тільки що потверджену вічну згоду, будило ріжні підозріння наслїдком усяких пограничних непорозумінь. Весною 1636 р. Тарас їздив в Москву „з певним числом козаків“. Москва, як з вдоволеннєм завважає Володислав — підозріливо прийняла сї козацькі пропозиції, побоюючи ся в тім якоїсь зрадливої інтриґи [5]), але польське правительство все таки непокоїло ся далї.

Трівожно прислухало ся воно до глухого рокоту козацького невдоволення, ї боязко роздумувало над можливістю нового вибуху, маючи нечисте сумлїннє за невиплачені гроші, за несповнені обіцянки в справі старостинських кривд і дописання реєстру. Визначений до тих усїх справ комісаром Лукаш Жолкєвский не мав з чим їхати, бо грошей все не було. В перших днях мая вислав король до козаків лист, повідомляючи, що гроші вже вислані, але

[1]) Listy ч. 232. [2]) Listy ч. 242, 250, 261, 265.
[3]) Записки Ольбр. Радивила I с. 319. [4]) Listy ч. 242. [5]) Listy ч. 242.

їх все таки не було. Потім терміном до виплати визначено св. Івана, потім — Ілїю (20/VII с. с.). Конєцпольский просив Жолкєвского конче їхати до козаків, щоб їх заспокоїти. Жолкєвский, не вважаючи на нездоровє, поїхав дійсно до Переяслава, але застав дуже грізний настрій між козаччиною, якусь тишу перед зловіщою бурею. Ось як описує він се в своїй реляції Конєцпольскому [1]):

„Приїхавши 24/VII (14 с. с.) до Переяслава, застав панів молодців дуже тихих і скромних, не знаю одначе — на зле чи на добре готових. Бо перед тим від старшого їх вийшло кілька унїверсалів, аби всї зі зброєю і живністю ждали як на війну, — скоро тільки від нього дадуть їм знати, та збирали ся туди, куди він їм скаже. Одначе згодили ся чекати того Ілї і мого приїзду, сподіваючи ся, що їм привезу принаймні дві плати (за два роки). Та я побачив, що грошей і писаря скарбового не чувати, і побояв ся, щоб без грошей менї з тої ради не вийшло якоїсь халепи, тай комісію не вважав можливим відправляти без грошей. Тим часом довідавсь, що вони вже за унїверсалом старшого почали збирати ся до ради, і не мав що иньшого робить, як зараз тої-ж години написати до старшого, сповіщаючи його, що маю поручення від короля і гетьмана і жадаю, аби здержали ся з тою радою, поки не буде відомости про писаря скарбового або принаймні від гетьмана. І ще не дав він менї відповіди, а тим часом принесено дуже горячий унїверсал, розісланий по всіх полках, де суворо, під грозою смертної кари, наказано всім полкам збирати ся як на ґвалт, і день і ніч іти до армати, а причиною подано, що якісь незносні кривди стали ся від воєводича руського в Корсуні.

„Не знаю, що там властиво стало ся, подаю до відомости, що міг вивідати ся за короткий час. Воєводич, приїхавши до Корсуня, поставив, очевидно, свою челядь по домах у реєстрових, а друге — силоміць позабирав маєтности, які досї тримали, не знаю — за яким правом, київські черцї Микольського монастиря: містечко Бужин, Воронї Лози і Пива, котрі він вважає за осаджені на ґрунтї королївськім, і черців відти вигнав. Що вийде з того їх розруху, я ще не знаю. Писав до воєводича, аби не розпалював пожару під таку хвилю і навіть якби було щось таке незаконне, аби почекав з тим догіднїйшої хвилї. Писав я і до

[1]) Ркп. Публ. бібл. Nr. 99 с. 46 (дещо покорочую титулятуру, для лекшого читання).

старшого знову в ночи, аби не зважав ся на ніякі своєвільства, а доніс королеви про ті кривди війська".

При тім Жолкевский, наскільки міг орієнтувати ся, мав те враженнє, що старшина сама дуже нерада рухови, і дуже була-б вдоволена, як би прийшли гроші і „взявши їх, можна-б було сидїти спокійно". Але „чернь" хоче своєволї „сердечно", і рада вхопити ся якого небудь приводу. „Одні бунтують, щоб іти до Київа і на волость і там чекати своїх грошей, бо і коронне військо так робить, як йому не платять; иньші ведуть до того, аби йти з гарматою на Запороже". Приводом служило з одної сторони недодержаннє стількох обіцянок заплати, з другої — ті ріжні кривди від старостів, для котрих правительство нїчого не робило, щоб їх усунути. Інцідент з „воєводичом руським" послужив важкою краплею, що по гадцї всїх прихильників козацького своєвільства повинна була перелити чашу козацької довготерпеливости.

Станислав Данилович був сином звісного маґната, воєводи руського Яна Даниловича, зятя Станїслава Жолкевского. Батько Ян відступив Станїславови кілька своїх держав — випросив від короля передачу їх, в тім староств чигиринського і корсунського, де він сам хандричив ся свого часу з міщанами (с. 328). Новий староста прикладом батька почав приводити до послуху сю людність, і не шанував при тім прав козацьких. Львівський лїтописець оповідає про се з деякими цїкавими подробицями, коли не дуже автентичними, то в усякім разї характеристичними для того часу і його обставин:

„Воєводич руський Данилович поїхав з сема стами люду відбирати староство, до міст де мешкають козаки, і казав їм зарівно відбувати підданство, як міщанам так і козакам. Ті відмовляли ся: Мисьмо люд рицерський, тому сьмо не привикли, бо то нам не звичай, але тя прохаєм: заховай нас з ласки своєї, милостивий пане, бо можем на що вам придатись'. А він їм відповів: ‚Я о вас не дбаю, бо я маю над вас лїпших рицарів'. Скоро вони то почули, подякували за мешканнє" (заявили, що виходять з його держави до иньших осад).

Моральна наука з того була така, що погордувавши козаками, Данилович потім з своїми вояками вибрав ся на Татар і не знаючи степових доріг, попав ся в руки Татарам, давав за себе величезний окуп, але ті окупу не прийняли і там він згинув з рук татарських. З тою наукою епізод сей, видко, був дуже популярний

на Україні [1]). Нам він інтересний як конкретний образок сих старостинських утисків, які в сих роках стають стереотиповою фразою в устах козаків. І дійсно, сам Кисіль, що за хоробою, а потім смертю Лук. Жолкєвского стає в тім часї головним речником в справах козацьких, свідчить, що старости і особливо їх урядники і заступники давали причину до жалів і нарікань козакам, і для заспокоєння війська окрім виплати грошей він вважав конче потрібним видати якісь суворі універсали до тутешнїх урядників, „аби заспокоїли козаків в їх кривдах [2]).

Під такими вражіннями роздражненнє обіймало все ширші круги козаччини, єднало реєстрових з винисчиками і піднїмало все грізнїйший протест против льояльної полїтики старшини. Кисіль замість Жолкєвского висланий до козацького табору, приїхавши в перших днях н. с. серпня 1636 р. під час рад, які відбували ся з дня св. Ілї, застав уже велике замішаннє. Опозиція брала гору над статочними.

„В перших днях серпня — доносив він королеви — став я без грошей в їх радї, що зложили вони собі в степу над шляхом над річкою Расавою. До реєстрових примішала ся вже велика частина своєвільних, і вже наступали рішення — одні шапками кидали (голос давали) йти з гарматою на Запороже і потім зараз на море, иньші щоб іти на волость і там грабувати по містах. Коли-ж старшина, намовлена мною і по части заспокоєна, хотїла протяганнєм часу заспокоїти справу, кінець кінцем вийшло таке, що неприпущені до ради [3]) козаки вхопили хоругву і булаву і пішли бунтівничо робити чернецьку раду. Я, рискуючи житєм, зістав ся при старшинї. Кілька разів присилали по старшину; я не пускав її (на чернецьку раду) і наслухав ся за те ріжних криків, але таки переломив їх тим: прохолонувши, прийшли вони до старшини. Почали докоряти, що гроші нїби то ще в маю вислано, а і в серпні їх не привезено. Вказували на свій порядок і послушність; що кілька лїт терплять без грошей, занехавши степ і море, де мали свій прожиток; що вони на братию свою наступали, проступників своєю рукою під меч королївський віддали. А за те і дома мають утиски від уряду і підстарост і гроші до них не доходять".

[1]) Львів. лїтоп. с. 253—4. записки Радивила I с. 328 і 330 (Memoriale с. 158, — кінця 1635 і всього 1636 р. в копії Осолїньских бракує).

[2]) Ркп. Публ. бібл. Пол. 94 с. 55. [3]) Nie praesentes.

Кисїлеви кінець кінцем удало ся намовити козаків до того, що вони згодили ся відложити справу ще на чотири тижнї. „Будуть чекати, збираючи тим часом все потрібне на Запороже, і за чотири тижні на тім самім місцї буде загальна рада. Коли Кисїль на раду ставить ся з грошима, а в жалях своїх, які вони підносять на уряди і міста українні, військо буде заспокоєне згідно з королівською обіцянкою, то далї буде тримати ся порядку. Як нї, то всї кинуть ся на Запороже з арматою [1]).

Про се Кисїль здав справу всїм кому треба, але по попереднїх досвідченнях не сподіючи ся вже анї скорого прислання грошей анї направлення старостинських відносин до козаків, пустив ся своїми засобами приводити козаччину до спокою, щоб протягнути час. В своїй реляції королеви і в особливій записцї, яку писав, лежучи хорий в Печерськім монастирі у приятеля свого Петра Могили, він дуже щиро, докладно і наївно оповів свою „систему“ закулїсових заходів, підступів і простих фальшерств, якими постарав ся притягнути на свою сторону старшину і ріжних впливових між козаччиною людей, промовити до національного почуття статочнїйших, і кінець кінцем добив ся деякого відложення ради:

„В справі з військом Запорозьким такий я уложив собі діскурс, в своїй горячцї. Трьома способами треба трактувати ту нерозумну чернь. Старшину дарунками. Статочних [2]) і тих, що доми мають і на них оглядають ся — ласкою. Нагадувати їм про цїлість отчини, про вільности, котрими користуватимуть ся не тільки вони самі, але й потомство їх. А диких бунтівників, голишів, що тільки з добичи живуть як орда — тих стримувати загибілю, страхом шаблї; бо доводи, пієтизм, віра, вільности, жінки, дїти в їх голові все се з ними Днїпром пливе [3]). Подїливши так на три части, трьома методами приступаю до тих своїх непевних побратимів“. Або як в иньшим листї він се стилїзує: „Три річи бачу я в тім війську нерозумнім: перше — се любов до духовних грецької віри і богослуження, хоч самі вони більше на Татар подобають як на християн. Друге — що у них завсїди більше значить страх як ласка. Трете — се вже загальна річ: люблять узяти небожата, коли їм щось від кого небудь може дістати ся [4]).

Отже до пункту першого Кисїль вистарав ся від митрополита, що він післав до козаків двох ігуменів, „людей проворних і вір-

[1]) Ibid. [2]) Cnotliwych.

[3]) В иньшім листї Кисїль парафразує сю характеристику: tych ktorzy nihil sacrum ducnnt — ktorze y wiare y zony y wolnosci w Dnieprze utopili.

[4]) Ркп. публ. бібл. Пол. 94 с. 81—84 і 100.

них", з посланієм, уложеним самим же Кисілем. В нім на всяку ласку просило ся, аби в інтересах церкви, якій козаки обіцяли служити і кров свою для неї пролити, — вони не роспочинали бунту, бо се не тільки може принести погибіль і утрату вільностей козаччині, але й церкві вчинити велику руїну. Митрополит отже грозив неблагословеннєм своїм, як би козаки рушили ся.

В такім же дусі, „тими ж інґредієнціями розведений лист", як він висловляв ся, виписав до війська і сам Кисіль. Нагадував козакам, що він „в тійже вірі уродив ся і в ній вік свій кінчить". Нагадував „нарід руський, з котрого сам походить", і давню приязнь, яку підтримував з козаками. Радив почекати аж до Чесного хреста, а потім післати на сойм ультіматум: або нехай платять як слід і давні вільности забезпечать, або нехай увільняють козаччину від усяких службових обовязків.

Для построху тих, кого треба було лякати, Кисіль скомпонував лист від короля до себе, де король нїби то ображаєть ся таким недовірєм козаків до його королївського слова і грозить, що козаки стратять всї вільности свої, коли підіймуть бунт. Сей лист в копії Кисіль переслав козакам з своїм коментарем [1]).

На жаль, менше докладно оповідає про третїй метод — як він роздавав гроші між впливовійшу старшину.

Результатом сих методів Кисїль був вдоволений: хоч чотири тижнї від расавської ради вже кінчили ся, старший сидів тихо і нової ради не збирав. Старшину Кисїль вважав взагалї добре настроєною. Томиленко, тодїшнїй старший, „простак, але чоловік трезвий і скромний", як його атестував, людина досить пасивна, але щира, і писар військовий Онушкевич були bonarum partium. Але все сильнїйше підіймав ся опозиційний рух під проводом Сулимівця Павлюка. Військо по словам Кисїля сильно вже замішало ся — „помішали ся в реєстрах і порядках своїх", але кінець кінцем присилка грошей могла б іще все направити, — тільки ті не приходили! Кореспонденти Кисїля і Жолкєвского серед козаків доносили їм про все, — „знаю, що в котрім полку дієть ся", заявляв Кисїль. Хвалив ся, що значну частину війська удало ся йому нахилити до терпеливости. „Покладаю ся на тих, що взяли потроху — не зрадять". „Колотять Черкасцї й Чигиринцї, про котрих можна тільки написати:

nulla fides pietasque viris qui castra sequuntur [2]).

Старший не позволив вести армату на Запороже, і можна було спо-

[1]) Ркп. Публ. бібл. бібл. 94 с. 87 і 88.

[2]) „Нема віри й почутя у людей, що волочать ся по війнах".

дівати ся, що тим часом промине морський сезон — „час гостини запорозької [1]). До того козакам промовляли до гонору, чутками кримськими, що хан з Кантеміром помирив ся і йде походом на Україну — отже як можна Україну перед Татарами лишати!

Та хоч як старшина помагала тягнути справу, „але взяла гору чернь, жадна своєволї“. Військо рішило зачекати ще до Богородиці 8 (18) IX, але як доти гроші не прийдуть, то рушать з Чигирина, де стояла армата, на Запороже і вважатимуть свою умову з річею-посполитою за розірвану через недодержаннє умов правительством. Привідцею Жолкєвский називає Павлюка: „Павлик Бут, що то його п. канцлер випросив — сподївають ся, що він зараз стане старшим, скоро прийдуть на Запороже, а старшина дуже мало доброго собі віщує, бо ті розбійники явно відгрожують ся їм“. До того-ж походу на Запороже намовляли козаків посли від хана Інаєта, закликаючи до походу на Кантеміра. Просили як найскорше поспішати на Запороже і обіцяли гроші і габу роздати зараз, ще перше ніж рушать на Кантеміра [2]).

З горячковою нетерпеливістю виглядали грошей комісари, щоб не пішли марно всї запевнення, присяги, хитрощі, на які пускали ся вони весь сей час. Дарма, могутна держава, не вважаючи на всї заходи короля і міністрів, не могла здобути ся на тих півтораста тисяч золотих (за два роки), що належало післати для заспокоєння козацьких апетитів. Статочні мусїли покорити ся.

„Молодцї рушили вже на Запороже“, доносив Жолкєвский. „Мають армату вже в Крилові, чекають переяславського полку. Полки переяславський, канївський, корсунський, білоцерківський почали були відказувати, що без волї короля і гетьмана кор. не хочуть іти на Запороже; але як старший рушив з трьома полками [3]) і з арматою, та з випищиками, котрих буде більше як у двоє против реєстрових, — пішли й сї за ними, беручи з собою дуже багато *лип* (чайок). Міркують, що ледви коли було їх більше на Запорожу. І то певно, що з першим ледом на весну підуть на море і на затриманнє їх не бачу жадного способу [4]).

Лист сей дати не має, і взагалї досить богата й інтересна кореспонденція комісарів уриваєть ся тут на кілька місяців, не даючи

[1]) Ркп. Публ. бібл. № 94 с. 90. [2]) Ркп. Публ. бібл. Пол. № 94 с. 92 – 3 і 100.

[3]) Місце виглядає на попсоване; може треба розуміти, що Переяславцї не хотїли йти на Запороже, і ті три полки — канївський, корсунський, білоцерківський їх чекали, але нарештї рушили, і тодї переяславцї пішли. Або старший рушив з иньшими трома полками (разом з сими чотирма було б всїх сїм). [4]) Ркп. Публ. бібл. Пол. 94 с. 103.

змоги докладно слїдити за розвоєм дальших подій. Якогось гострого вибуху козацького своєвільства не наступило. Томиленко зістав ся на старшинстві, при кінці жовтня н. ст. бачимо його в Каневі [1]). Кисїль, пишучи 10/X н. с., доносить підканцлєрови, що козаки ведуть себе скромно і згадує про своє листованнє з військовим писарем [2]).

Конєцпольский писав коло того-ж часу королеви, що козаків од гострих виступів стримав страх, аби у них не розложили коронного війська на зиму [3]). Ся прикрість їх одначе не обминула, і частина польського війська таки була розложена на Українї та дала привід до пізнїйших конфлїктів.

Нова пригода вийшла при кінцї жовтня н. ст., коли король вислав упоминки до хана: козаки не тільки не хотїли дати ескорту королївському гонцеви Дзєржкови, що мав їхати з тими упоминками через степи, але доконче хотїли ті гроші, післані ханови, забрати на рахунок платнї (все-ж незаплаченої). Дзєржек їздив до Томиленка до Канева з листом Конєцпольского, „писаним ще до злого"; віддав його на радї і просив пропуску. Томиленко відповів: „се не випадає, аби ти їхав з упоминками, поки наших грошей не буде! має скарб гроші для Татар, а для нас не має"! Але справа уладнала ся і упоминки пропущено. Особливого заінтересовання кримськими справами у козаків тодї Дзєржек не завважав: „Козаки, як бачу, не бажають собі приязни з ханом", писав він: „часті ватаги посилають за Днїпро в степи, займаючи стада татарські, і тепер Павлюк з иньшими пішов, а иньші прийшли з добичою" [4]). Але слїдом наступило між ханом і військом порозуміннє, і місяць пізнїйше, при кінцї падолиста н. с., розсилаючи своє звідомленнє на соймики (визначені на день 9/XII н. с.), Конєцпольский віщуючи козацьку своєволю і її наслїдком — війну турецьку, писав про козаків, так: „Тепер їх кілька тисяч на Запороже свобідно пішло і пильно ладять човни, а кілька тисяч іде на службу ханови" [5]).

З тих заходів до морського походу не вийшло одначе нїчого серіозного: звісна тільки маленька експедиція козацька, на якихось восьми човнах, без всякого значіння [6]). Не приніс особливих клопотів і козацький похід до Криму, в поміч Інаєтови, вчинений під проводом Павлюка. Він, що правда, розгнївав Турків і накликав страх нової турецької війни, — але польське правительство свідомо рішило само помагати Інаєтови козацькими силами, так що не мало причин гнївати ся спеціально за сей Павлюків похід.

[1]) Ркп. 94 с. 65. [2]) Ibid с. 66. [3]) Listy Władysława с. 274.
[4]) Ркп. Публ. бібл. Пол. 94 с. 65. [5]) Ibid. Разн. 45 с. 438. [6]) Ркп. 94 с. 235.

Натомість несподівано прийшло до малого козацького бунту на Україні. Козаки не пустили жовнїрів на визначені їм зимові лежі в Корсунщині, поставили там армату та почали збирати на неї всякі контрібуції; захопили при тім і частину київської армати. Подробиці і близші мотиви сеї ворохобні звісні нам досить мало; те освітленнє, яке давала сій події козацька старшина, знаходимо в її відповіди на лист короля, що докорив їм за се, „нїби то ми спустошили Корсунь, поставивши там армату, і чинили наїзди, забираючи хутори“ [1]). Козаки оправдували ся, що куруківська комісія і гетьман коронний суворо забороняли їм не брати армати на Запороже, „на звичайні місця“, анї з цілим військом туди не йти, але розложити ся з арматою в королївщинах. Тим часом розложено на Україні жовнїрів польських і вони позаймали ті місця, де козаки могли б прогодувати свою армату — коней і слуг арматних. При тім приходить ся їм терпіти „незносні кривди і всякі погрози“ жовнїрства, а ще вони й за бунтівників удають козаків перед королем.

Лист сей написаний в дуже миролюбивих тонах. Старшина очевидно пильнувала затерти враженнє від козацької ворохобнї. Ще перед тим, в останніх днях падолиста с. с. споряджене було посольство на сойм з дуже покірними прошеннями. Послами їхали Богуш Гридкевич, Яцук, Савич і Григорий Нужний [2]). Їм даний був наказ поспішати яко мога, щоб поспіти на сам початок сойму, що був скликаний на місяць март. Простора інструкція, що заховала ся в оригіналї [3]), широко виясняла жалї на українських старост [4]):

„Не досить того, що наших товаришів повигонювано з маєтностей шляхетських і обідрано, але вже і в королївських не позволяють нашим товаришам мешкати. По королївських містах нашому товаришеви анї купити анї продати не позволяють, суворо забороняють, а арендарям своїм дають право не позволяти робити ні пива нї горілки на свою потребу, на весілля і хрестини. Нарушують права і вільности надані королями, що зіставляли при вільностях козацьких вдів, які лишають ся по мужах своїх, страчених на службі річи-посполитої. Яка жалісна се річ! товариш наш на службі річи-посполитої згине, а вже другого дня від його вдови заберуть всю худобу та ще й до вязниці скажуть всадити!

[1]) Ркп. 94 с. 228.

[2]) Не знаю, звідки пок. Костомаров узяв, що послами поїхали сотники Іван Барабаш черкаський і Хмельницький (Б. Хмельницький I с. 128): здаєть ся, се переніс він з пізнїйшого посольства.

[3]) Збірник бібл. Замойских, копія без дати в ркп. 94, с. 231.

[4]) Подаю ті жалї в трохи відміннім, льоґічнїйшім порядку і гладшім викладї, ніж маємо в сім оригіналї.

Товаришів наших таких що цілий свій вік стратили на службі державі і зі старости воювати не можуть, або й членів своїх позбавлені — старостй не вважаючи на заслуги і старість їх поневолили, пограбували і під свою власть обернули. Великі кривди маємо, справедливости над винними чинити нам не хочуть, післанців наших ображаючи і висміваючи нї з чим відправляють. Чинячи наїзди в своїх суперечках про ґрунти, повбивали кількох наших товаришів, позабирали у них майно.

„До відчаю приходять люде з того всього, і бачить Бог з неба, яку силу вже прийняла нашого товариства земля Московська: з жінками і дїтьми осїдають в Білгородї“.

Козаки пригадували королеви його обіцянки виплати грошей, не виплачених уже за чотири роки, і прислання комісарів для доповнення реєстру і розслїдження старостинських кривд. Просили прислати таких комісарів, „котрі б мали Бога в серцю, а не шукали користей для себе, вписували людей служебних, а не таких, що й не займають ся ділом рицарським, — а ніхто того не може знати краще, як ми самі“. Нагадували про платню для семої тисячі, доданої до реєстру, про спеціальну підмогу на армату, стільки разів уже прошену. Скаржили ся, що державцї українські відмовляють ся давати їм на арматні потреби селїтру з майданів і зелїзо з рудень, як то вони допевняли ся „згідно з нашими давнїми предківськими звичаями“, і т. ин.

Прошення були скромні, тон в високій мірі льояльний. Одержавши потім лист короля з докорами за корсунську аферу, військо вислало згадані вже вияснення сеї справи. Правительство чуло себе ніяково. Під ту пору вмер повірник правительства в козацьких справах Лукаш Жолкєвский, на ложу смерти обдарований воєводством браславським; при оказії похорону і зїзду ріжних достойників і спеціалїстів від козацьких справ правительство поручило їм, особливо Кисїлеви пролити бальзам на козацькі серця. Козаки обіцяли взяти участь в похоронї, а з огляду на спізненнє платнї обіцяли почекати її ще чотири тижнї [1]). Здаєть ся, при тім відбула ся пізнійше згадувана корсунська рада „в малім числї“ й дуже льояльнім настрою [2]). Рішено було перевести ревізію реєстру, а всякі козацькі жалї й кривди віддати на ласку короля. Вони були переказані післанцями Семеном Скороходом і Михайлом Івановичем, що мали при тім порученнє засвідчити королеви покірність війська і оповісти ріжні клопоти його [3]).

[1]) Реґеста листу з 1/XII в зб. бібл. Замойских. [2]) Див. ркп. 94 с. 122.
[3]) Ркп. 94 с. 228, з датою 26. I.

Правдоподібно, кримська афера подавала старшині надію, як за часів Шагіна, що сею дорогою напруження буде вигладжене і війна проти Туреччини спільно з Кримом дасть вихід з трудної ситуації.

Роздражнений поводженнєм Кантеміра, Інаєт-ґерай рішив оружно росправити ся з ним і замість іти в похід на Персію, як йому велїв султан, під кінець 1636 року вибрав ся походом на Кантеміра, покликуючи ся на те, що через нього нема з Польщею спокою. Старий Конєцпольский не міг спокійно придивляти ся татарській усобиці і силкував ся попхнути річ-посполиту до діяльної участи в ній. На його представленнє, як уже знаємо (с. 229), правительство рішило підтримувати хана через козаків, як за Шагіна, удаючи, що козаки мішають ся в кримські справи самовільно. Але така нотаємна участь не вдоволяла Конєцпольского. Його звідомленнє, вислане на соймики, мало на метї подвигнути шляхту до активної полїтики: взяти хана під свою протекцію і опираючи ся на нього, на волоські господарства і на Семигород, виступити всїми силами против Туреччини, заплутаної в тяжку і нещасливу війну з Персією. Але шляхта до війни не охотила ся, а високі сфери були більш заінтересовані справами женячки короля, нїж сими східнїми перспективами. Польща зістала ся при офіціальній нейтральности.

Хан звербував козаків, що були на Запорожу, і в січнї с. с. впав з ними на Кантемірових Ноґаїв. Кантемір даремно просив помочи від башів — не помогли йому, бачучи перевагу сил ханських, і господар молдавський теж зістав ся пасивним свідком нещасть свого небажаного сусїда. Діставши від них виразну відмову, Кантемір стратив відвагу і кинувши свою орду на божу волю, з двором і синами пустив ся за Дунай, в Туреччину. Частина орди його тодї піддала ся від разу ханови, иньша пробувала пробити ся в східнї степи, але розгромили її Кримці [1]). Інаєт обложив Акерман і Кілїю і змусив видати йому Кантемірових партизанів, потім так само вчинив з Кафою. Останки Кантемірової орди казав перевести до Криму. Знищивши всяку опозицію у себе дома, зажадав від дівану, аби йому видано Кантеміра, инакше грозив, що піде походом на сам Царгород. Заразом робив закиди Портї за її самовластє в кримських справах. Була то певного роду profession de foi кримської самостійности. Султан, заплутаний в перських справах, зробив добру міну, заявивши що громлячи Кантеміра, хан

---

[1]) Реляції в ркп. Публ. Бібл. Разн. 61 с. 183 і далї, Польськ. 94 л. 2224 і далї.

робив по мисли султана, має тільки вивести своїх Татар з Буджаку. Дуже гнївав ся одначе на Польщу, як доносили, за її вмішаннє в татарську усобицю, бо Кантемір скаржив ся, що тільки завдяки козацький помочи, післаній Поляками, поконав його Інает [1]).

Як симптом козацької анархії сих часів годить ся згадати тут факт, на який гірко жалував ся хан і його візир в своїх листах і посольствах — що якась ватага козацька під час війни Кримців з Кантеміром напала на кочовища татарські, забрала худобу і невільників і богато починила всякої шкоди [2]). Польське правительство було дуже розгнїване сим нападом, бо по погромі Кантеміра більш нїж коли небудь мало охоту підтримувати Інаєта. На його посольство, вислане весною 1637 р. з запевненнями приязни і союза та прошеннями дальшої помочи против Туреччини, король дав ханови відповідь, що військо польське готове було йому в поміч уже під час попередньої війни з Кантеміром, і тепер буде готове йому помогати [3]).

Конецпольский сердечно жалував ся, що Польща не вмішала ся в сю кампанїю активнїйше й упустила нагоду зміцнити свої впливи в Криму, та благав Бога побудити стани річи-посполитої бодай на далї до більшої активности [4]). Иньші дорадники королївські одначе не поділяли його воєвничого настрою й не хотїли йти дальше потайного підтримування хана через козаків, так щоб в потребі всього можна було вирікти ся перед Турками, зложивши на козацьке своєвільство [5]). Їх гадка взяла перевагу. Наказано стримувати козаків від усяких воєнних заходів безпосередно против Турків.

Се була не легка річ, бо козаки були вже зовсїм певні війни з Туреччиною, вважали тому всякі реєстрові обмеження за неважні і мобілїзували ся, приймаючи до полків всяких охочих. Їх донські побратими в тім часї брали ся до великого дїла — здобувати Азов від Турків. З ними йшло чимало і Запорожцїв: московські акти згадують про тисячу Запорожцїв, що прийшли на Дон степом на конях, сподїваючи ся йти з Донцями разом на море, а довідавши ся про задуманий похід, пішли разом на Азов [6]), — але таких екскурсантів було мабуть і більше. Се підтримувало ціле Запороже в воєннім запалї против Туреччини. Такий образ малює перед нами комісарське справоздання, зложене в перших днях мая, коли нарештї знайшли ся у річи-посполитої гроші на частинне бо-

[1]) Ркп. 94 с. 105, 224, Смірнов ор. с. с. 572—6.
[2]) Ркп. 94 с. 112, 140—2, 159—161, 166. [3]) Ркп. 94 с. 207. [4]) Ibid. с. 112.
[5]) Ради канцлерські тамже с. 209. [6]) Соловйов II (т. X) с. 1251—2.

дай задоволеннє козацьких претенсій, щоб стримати військо від сподїваного походу на море.

„Застали ми панів молодців“, пишуть комісари, Мик. Потоцкий і Кисїль, а властиво сам Кисїль, що головно вів справу, — „не так жадних грошей, затриманої платнї, як турецької війни, котру вони між собою вже вважали так як би ухваленою річею-посполитою. Через те і настрій був між ними не такий, який ми сподївали ся осягнути, привізши їм гроші, але далеко тяжший, нїж був попередньої осени. Незвичайно трудно було одних з Запорожа завертати, других відтягати від морських приготовань, третїх, що примішали ся до позволеного компуту *з волости*, в певній надїї турецької війни. Попередня рада, корсунська, відбула ся малїм числї; але той порядок виписки і приписки, що був прийнятий на корсунській радї, тепер зійшов на нїщо. Замість зачавши від Білої Церкви (куди ми приїхали на визначений час) споряджати реєстр по полкам, мусїли ми взятись на иньші способи, — бо старший дав нам знати, що військо цїле зібрало ся, мішаєть ся і бунтуєть ся і не хоче росходити ся анї приступити до тих ухвалених порядків. Приходило ся поступати не так по волї як по неволї [1]) вважаючи особливо, як нарід з усюду злазив ся до козацького табору, що стояв між Расавою і Кагарликом. Тому один з нас полетів в день і ніч до козацького табору, щоб з ними договорювати ся, а другий поїхав назад до Богуслава і дав знати хоругвям (польським), аби вважали на ті замішання між озброєним народом.

„Приїхавши до табору, застали близько десять тисяч війська, і сама старшина вагала ся. Приходило ся шукати ріжних способів, прихиляючи старшину датком і зачинаючи з нею раз суворо, а другим разом знову мякше. І так перед усїм осягнули, що розіслала вона до міст і по волости листи свої, оповіщаючи, що війни турецької не буде і нїкого над сїм тисяч не можва приймати, — отже котрі не реєстрові, аби не сміли громадити ся в купи. Друге що порішили, се віддїлити попис від приписки і тут в таборі перевести попис (ревізію реєстру), а приписку (на ваканції) зробити для пяти полків в Каневі, а для двох в Переяславі. Се для того, аби віддалити тих, що громадили ся до війська, посилаючи ся на приписку, а реєстрове військо щоб само в своїм порядку зіставало сь. Ледви удало ся се перевести, бо вже нереєстрові перемагали і чинили замішаннє своїми окриками, а щоб не допустити того роздїлу, стали на тім, що грошей нема, а поки їх не побачили, то

[1]) Non tam libenter quam reverenter.

й до нїчого приступити не можна. Прийшлось отже покликати писаря скарбового з грішми, і в справі київської армати і корсунського становища, щоб заспокоїти бунтівників, приходило ся вести справу не так, як би треба, а як обставини позволяли, бо вже вся власть була при черни, а не при старшинї.

Весь замисел їх був у тім, щоб комісію зірвати і до роздачі грошей не допустити, аби можна було (не одержавши грошей) іти на Запороже, а звідти на море. Отже треба було навпаки не допустити до того, з чого хотіли вони взяти собі привід. Коли по довгім крику виступив пан писар з грішми, то люде добре настроєні з повною готовістю заявили, що ва Запороже і на море не підуть, вістануть ся при семи тисячах, а про корсунське становище благатимуть короля; широко при тім росповідали про утиски і недостатки свої, що не мають чим прогодувати арматних коней анї де инде сгати з арматою. Від самої згадки про київську армату *чернь* дуже загоріла ся і не хотїла слухати нїяких доводів і намов. Хоч то їм як докладнїйше виясняло ся, бачучи їх завзятє на Киян, що армата не Киян, а королївська, і що сміло виступаючи в оборонї річи-посполитої, здобуваючи так часто армату і роздаровуючи її, не повинні вони накликати на себе королївський гнїв задля чотирох гармат, — не опамятало то їх зовсїм. Коли о се знову ледви не розбило ся все, прийшло ся дати посередню пропозицію — щоб вони ту справу віддали на рішеннє будучого сойму.

„Тою умовою стримано бурю і приїхавши оба до табору, приступили ми до комісії. Виписки ми нїчим не рушали, аби не дати їм якоїсь оказії. Одправили тільки попис з реєстру, протягом кількох днїв покликуючи полк за полком, а приписку опублїкували, що вона відложена до тих міст. Через те сила тих що позбирали ся з волости вернула ся назад, відлучивши ся від реєстрових з табору. Потім, скінчивши попис, 3 мая вивели все військо в поле, казали їм презентувати ся і дати сальву (вистрілити) за здоровє королївське. І відправили вони се так порядно, що кождий міг переконати ся, як добре приготували ся були вони до морського походу.

„По сїм прийшло до присяги на куруківську комісію, на котрій стоїть весь лад. Зараз по тім ґенеральнім пописї, при всїм війську, сказали ми їм збирати ся *в вальну раду* і присягнути. Показували їм при тім уже відраховані гроші і нагадували сей обовязок з постанов куруківської комісії. Та тут підняло ся нове замішаннє; пішли крики не тільки на старшину, а й на нас самих, що вже досить вони присягали, дотримували і дотримують того всього. Але ми не хотіли тим вдоволити ся, нагадали їм ласку ко-

ролївську, а скінчили на їх нокрики погрозою, що рискують останнім, бо як прийдеть ся річи-посполитій вийняти на них шаблю, то вийме так, що й саме імя козацьке знищить, бо волить тут бачити краще пустку і звірів диких, ніж ворохобливий плебс. Нагадали їм також, що підняти своєволю можуть, але до кінця довести — ніколи! Іти на Запороже можуть, але жінок і дітей полишать і не можучи там витерпіти довго, принесуть свої голови назад під шаблю річи-посполитої. А зрадити та в инші сторони переселити ся теж даремно відгрожують ся, бо їх отчина Днїпро, і нема другого ніде. Дін анї в порівнянне не може йти з Днїпром, анї тамошня неволя з тутешнею вільністю: як рибі без води не можна, так козакови без Днїпра, а чий Днїпро, того й козаки мусять бути.

„Сказавши таке, почали ми прощати ся, заявляючи, що з огляду на їх бунт будемо вертати ся до короля з грошима разом. Але та наша промова так розмягчила їх варварські груди, що сльози покотили ся в багатьох, виключивши тільки пяних. Старший їх (про котрого мусимо посвідчити, що хоч простак, але чоловік тверезий і скромний, також і писар чоловік доброї мисли) зараз положив булаву і комишину, ударив чолом всьому війську і побажав йому кращої згоди з урядом, когось щасливійшого від нього і пішов з ради. Довго вагали ся, чи вибирати иньшого чи післати за тим, нарештї вернули на уряд того самого старшого й гукнули всї: „не зрадимо королеви і річи-посполитій“. Крикнули присягати гетьманови, але гетьман відповів, що не присягне, поки вони не присягнуть [1]). Суперечка ся потягла ся від ранку до вечірньої години, але кінець кінцем Бог дав щасливе закінченнє тим неприємним антецеденціям. Наперед присягло все військо, піднісши руки до гори при словах присяги, котру ми їм читали з куруківської комісії. Потім старший їх, ставши на коліна, зложив присягу на розпятю. І зараз же одного бунтівника, якогось Грибовського, взято до гармати за його покрики; але ті, що його стерегли, пустили його і самі повтїкали; досї не покарано його, але старший обіцяв шукати його і на Запорожу і скрізь.

Так відправивши попис і присягу і віддавши гроші, кінчали ми приписку в Каневі і Переяславі, прилюдно, при панах підстаростах і всій старшинї. Приймали до реєстру тільки тих, котрих поручали старші і позволяли пани підстарости. Дарунків від них

[1]) Мова тут, розуміеть ся, про гетьмана-старшого; пок. Костомаров помиляв ся, думаючи, що козаки жадали присяги від коронного гетьмана (Б. Хмельницький І с. 131).

не брали ми ніяких. А тепер споряджені реєстри відсилаємо до книг київських".

Успіх, як здавало ся, був повний. „Зістало ся військо очищене, заведене в реєстр", писав Кисіль в иншім листі [1]). Взяли гроші, з Запорожа всї по гроші прибули і при нас же вислали на Запороже накав, аби *липи* затримано; визначено послів на сойм".

Але сей прихильний настрій, осягнений ріжними маневрами комісарів, включно до підкупства [2]), не міг бути трівкий, і так як осягнений був ріжними хвилевими штучками, так і розліз ся, коли ослабло вражіннє від тих штучок. Невдоволена частина козаччини виломила ся знов з-під впливу „добромисленних" і вернула ся до своїх плянів. „Нинїшнього дня дали менї знати з Черкас мої повірники", — писав Кисіль 15/V, кілька день по своїм тріумфальнім справозданню з успіхів комісії, — „що загальний настрій — іти на Запороже, зломивши присягу, а старшого свого скинути, коли-б їм не хотів позволяти. Думають про раду в Черкасах. Що більше — при самім закінченню комісії своєвільники мали вийти на море. Люде скрізь продають волів і коней, а купують самопали. Зараз пішлю ще до старшого, пригадаю присягу і буду гамувати їх усїх; але де вже й присяга не має сили, тяжко там впливати намовами".

Дійсно, зловлені Турками язики козацькі в другий половинї мая оповідали, що козаки підуть на море, двадцять човнів уже пішло, а тридцять готують ся і підуть за ними слїдом [3]).

Все се було тим більше неприємно, що перспективи турецько-татарського конфлїкту тим часом нагло скрахували. Тріумфи Інаєта не були трівкі: Кантемірові мурзаки при першій нагоді, на весну 1637 р. підняли повстаннє. Стало ся се під Очаковом, коли Кантемірових Ноґаїв переводжено до Криму, під наглядом братів Інаєта, Калґи і Нуреддіна. По словам реляцій, якусь неясну ролю при тім відограли й козаки, що були в поході; їх називають навіть участниками ноґайської конспірації, але все се дуже глухо. Оба брати Інаєта полягли в битві, Кримців погромлено. Ноґаї вернули ся назад на свої бужацькі кочовища [4]).

Се зробило сильне вражіннє і було оцїнене зараз як симптом упадку Інаєта. Султан, що перед тим, як ми бачили, не виявляв ніякого невдоволення на вчинок Інаєта (хоч турецькі пригото-

[1]) Ркп. 94 с. 274.

[2]) Nie tylkom się starał o to, ale y dokupić się usiłowałem, — хвалить ся Кисїль в тїм же листї. [3]) Лист Муртази з Кільбуруну — ркп. 94 л. 150.

[4]) Ркп. 94 л. 132, 134, 137, пор. Смирновъ с. 515—6.

вання під Андріанополем і на морі незвісно на кого були звернені й будили велику трівогу на Українї і в Криму), тепер приняв се за добру нагоду до рішучого виступу. Коли на двір султанський наспіли відомости про повстаннє Ноґаїв, султан оголосив, що Інаєта він скидає з ханства, а настановляє ханом Боґадур-ґерая, сина Селямет-ґерая. Зараз же вислано його в Крим, щоб посадити на ханстві, з сильною ескортою очевидно, і партія Інаєта була так приголомшена, що думати не можна було про супротивленнє.

Інаєт вибрав ся до султана, щоб виправдати ся і перепросити ся, звалюючи все на Кантеміра. Але султан не пробачив його супротивлення і казав удавити; така-ж одначе доля кілька день пізнїйше спіткала і Кантеміра (в липнї того р.). Таким чином не стало головних провідників кримських замішань. Крим вернув ся до своїх нормальних, віками усвячених відносин до Туреччини. Новий хан Боґадур, сибарит по темпераменту, меньш усього був склонний по таких небезпечних прецедентах зачинати які небудь бунти [1]).

В польських полїтичних кругах такий поворот кримських справ викликав глубокий жаль. „Як що справдї стратили ми тих людей, то стратили великих приятелїв“, писав Конєцпольский королеви, одержавши перші вісти про кінець Інаєтових братів, — „а з ними упустили ми нагоду для успіху, яка нам більше не стрінеть ся“.

Се була правда, а з тим треба було приложити всїх старань, щоб якесь козацьке своєвільство не звернуло против Польщі обєднаних турецько-татарських сил, тим більше що воєнні приготовання Туреччини викликали сильні підозріння якихось воєнних плянів.

Як то часто бувало в такі критичні моменти, і сим разом, немов на те аби діскредитувати всяку льояльну полїтику статочної козаччини, польське правительство поставило ся як не можна більше неприязно і непривітно до козацьких прошень, внесених на сойм 1637 року. На козацькі жалї на старостинські кривди правительство заявило, що не бачить нїякого безправя в тих ріжних обмеженнях, які роблять ся козакам по містах, бо старости і державцї мусять пильнувати міських доходів і не можуть бути раді козакам, тому що з них нема нїякого доходу, і т. д. Відмовлено в ріжних прошенях в справі армати козацької, а питаннє про додаток для семої тисячі і армати відложено до будучого сойму [2]).

Натомість не пожалувано ріжних докорів за допущені коза-

---

[1]) Смирновъ с. 518—524, Zinkeisen IV с. 513—4, Hammer с. 224 і далї.

[2]) Ркп. 94 с. 235, respons na instructią kozacką, пор. с. 164 — odprawa kozakow zaporoskich.

ками своєвільства. Свому послови, що через Україну мав поїхати до Криму, в місяці червні, король поручив перевести переговори з військом Запорожським, добити ся видачі на покараннє провідників своєвільного нападу на ханських Татар, вчиненого зимою, а бранців татарських і здобичу Татарам щоб було повернено. Війську козацькому велено дати знати, що король не противить ся, аби козаки помагали ханови, навпаки наказує їм на перше прошеннє хана спішити йому в поміч „як найскорше, з людьми послушними і в справі рицарській досвідченими“ [1]). В Польщі ще не знали тоді, що днї Інаєта були вже пораховані.

Пікантне було, що разом з польським правительством за сей погром Інаєтових Татар з претенсіями до правлящої старшини звернув ся й Павлюк. Вернувши ся на весну з Криму, він пустив поголоску, що козацький напад на Крим наробив великої прикрости також і козакам, що були у Інаєта: мовляв, хан затримав двадцять кілька козаків у себе закладнями, а Павлюкови поручив добити ся від війська сатисфакції за сей напад, випущення забраних бранців, то що [2]). Се був оден з тих аґітаційних мотивів, які Павлюківці роспускали против правлящої старшини, доводячи її нездатність до правлїння. Вказували також на всякі утиски козацтва, від яких ся старшина не може його оборонити; на погану ролю, яку відограла вона в історії Сулими; на пониженнє, в якім опинило ся в останнїх лїтах козацьке військо через її нездарність.

Піднявши сею аґітацію Запороже, Павлюк десь при кінці мая ст. ст. кинув ся з випищиками на волость, захопив армату в Корсунї й перетягнув її на Запороже.

Се зробило страшенне враженнє. По козацьким традиціям армата була свого рода клейнотом, інсіґніями військової власти і орґанізації. Забираючи армату, Павлюк скидав тим самим старшину з її позиції, позбавляв власти всїх сих мінїстро-послушних достойників і брав у свої руки провід військом. Повторяла ся з повною очевидністю історія 1630 року.

Але Томиленко не був пара Чорному. Він зовсім не хотів звязувати себе з польським режімом і брати на себе боротьбу з Павлюком і випищиками.

На радї козацькій, що відбула ся в останнїх днях мая с. ст.,

---

[1]) Ркп. 94 с. 178—180.

[2]) Ркп. 94 с. 169, лист Конєцпольского з 22/VI н. с. Пор. оповіданнє Ґолїньского про початок повстання 1637 р.: skoro wisli [z] Zaporoza ktorzi tatarskiemu hanowi słuzeli przeciw Moskwie, kiedy woyna trwała pod Ozowem... skąd tę woynę. skoncywsi, na Zaporozu kocuiąc, wnet zwadę wsczęli z regestrowymi kozakami (c. 447).

на вість про Павлюків похід, Томиленко зложив булаву. Булави від нього не прийняли, змусили взяти назад, але він ухилив ся від всяких ворожих кроків проти Павлюківців. Старшина устно переказала до польських гетьманів своє прошеннє, щоб військо польське рушило під Черкаси і Чигирин, щоб пострашити Павлюківців репресіями над їх сїмями і домами. Офіціяльно-ж посольство до Конєцпольского — лист пересланий послами Федором Леськовичем і Дмитром Марковичем — мало тільки виправдати старшину, що вона не станула до бою з Павлюківцями, не уберегла від нього армати, та запевнити в її льояльности [1]).

Павлюкови теж післано лист з докорами за довершене ним насильство. На се відповів він листом „з коша против Микитиного рогу", що має в нашій копії дату 16 червня (мабуть старого стилю). Лист писаний дуже широко, закриваючи масою слів властиву мисль і представляючи в можливо невиннім виді довершений акт.

„Зволите писати до нас, товаришів своїх, нарікаючи за військові клейноти, себто за армату. Отже бувши на службі у кримського хана з військом Запорозьким і в щасливім здоровю повернувши ся на звичайні місця свої, побачили ми великі непорядки, а прочувши про таку неславу нашої військової армати, що їй уже на волости й місця нема, мусїли ми з жалю нашого великого вийти і взяти її. Богу дякувати, нікому ми при тім не вчинили ніякої кривди і утиску — анї товаришам нашим, анї урядам, нікому не зробивши прикрости, взяли ми її як свій власний клейнот і скарб військовий і поставили на звичайнім місцї, там звідки й пішла вона за предків наших, славної памяти старинних, добрих молодців війська Запорозького.

„Ті предки наші, добрі молодцї старинні за неї груди свої наставляли і кров проливали на ріжних послугах королївських і з тою арматою виходячи з Запорожа на славу королїв панів наших, при боку їх здобували славу і користи війську Запорозькому, а на волости нїколи не лежали і кривд нїяких не чинили підданим королївським анї в маєтностях шляхетських. Бувши з військом Запорожським де небудь на службі королївський, взявши плату за крїваві заслуги свої, звичайно ставили знову армату на Запорожу, і добре так бувало — без плачу і жалїв до короля і панів урядів українних, а з доброю славою і користю предків наших. А тепер бозна що дїєть ся з тим. Старші наші не дивлять ся на предків наших, не йдуть за прикладом тих панів гетьманів запорозьких, що добру славу здобували та з арматою і клейнотами військовими

[1]) Ркп. 94 с. 144, 154, 155, 169.

на Запорожу з військом завсїди пробували. Від кількох лїт. запровадивши армату і скарб військовий на волость, не могли якось вибрати ся на Запороже, і так її — немов медвідя з лоз — анї кіньми зірвати назад, на звичайні місця.

„Мабуть отяжіла, і через той великий тягар навіть місця не мала на волости. Поставило було військо армату в Корсунї, так панове жовнїри її відти вигнали, а щоб до Київа та Білої Церкви — про те анї мислити, хоч звідти й бувало арматї виживленнє. Забулисьте куруківську комісію, що по Київ та Білу Церкву жовнїри в сей бік анї ногою не мали ступити. Змінили присягу нашим і на вихованнє нашої армати подали нам тільки Черкаси, Чигирин та Крилів, де вже й людей нема, у котрих би армата могла мати вихованнє, — та і звідти вигнали її панове уряди!

„Не майте отже нам за зле, що ми забравши армату, поставили її на звичайнім місцї. Мусите признати самі, що поки армата стояла на волости, то й виписка була з часта, — бо панове уряди безневинно обмовляли нас перед королем, і через те перестали нас шанувати, повиганяли товаришів наших з маєтностей шляхетських, чіпали ся заслужених і під свої права підтягали, вдов пошарпали. А через що? Через те що часті і незносні стації на армату збирано на волости, в маєтностях шляхетських, і панове старші то на свою користь обертали, а товаришів наших за те з шляхетських маєтностей вигонювано, маєтности їх пошарпано. Бо пп. уряди, як хтось завинив — хоч би й не товариш наш, зараз обжаловують ціле військо перед гетьманом коронним, а гетьман перед королем, і так спадає на військо незаслужена обмова завадияк, а затим неласка королївська, і заслужена плата через те не доходить до самого війська.

„А ще краще-б і користнїйше було, як би одно було у нас товариство, одно військо і оден провідник, а не два! Разом пробували-б при скарбі військовім, брат за братом, в боязни божій чесноті й вірі, оден одного шануючи, так як попередники наші жили, ворогів своїх не тїшачи, а під ноги топчучи! Що ви нам пишете, називаючи зрадниками, та лякаєте жовнїрами, аби назад її (армату) вернули — то як мертвий з гробу не встає, так і ми про се анї думаємо! Будьте до нас добрі і доброю охотою прибувайте до нас з рештою військових клейнотів, щоб разом при скарбі військовім пробувати. Як трапить ся королеви в війську потреба, то й тут нас потрапить знайти; а звелить нам ласкавим писаннєм своїм іти на неприятеля, то й лекше нам буде йти з звичайних своїх місць, як попередники наші з Запорожа на службу королїв-

ську ходили. Аби лиш була до нас ласка королївська, а він хоч морем хоч полем накаже йти, готові будемо. А буде земля наша в покою, і не велено буде нам іти анї морем анї полем, то будемо одностайно всї мешкати тут на звичайних місцях при військовім скарбі, і того будемо пильнувати й иньшого не допускати. Бо з города ватажка вирветь ся хоч на море хоч на поле — на все військо з того неслава і неласка королївська йде. З того то загорають ся огонь розжарений.

„Ви пишете до нас, що від нас він розжарюєть ся, — але ми в тім неповинні! Зійдїмось в одно товариство і той огонь погасїм! Посилаймо спільно послів до короля і вияснїм, що арматї на волости місця не було. Хто мав би бояти ся війська за вчинки свої, нехай не боїть ся: військо на тім присягло, щоб братови за брата стояти і що стало ся, того не споминати. Але як би ви, боронь Боже, хотїли бути нам ворогами і разом з п. жовнїрами наступати на худоби наші, жінки і дїти, то певно наперед вашим жінкам і дїтям і худобі достанеть ся! Ми як товариші ваші анї собі анї вам того не бажаємо дочекати, бо і нам ваша земля так само рідна ї мила, як і вам, — тільки що не хочете до нас пристати і з нами в одности і добрій згодї жити.

„Чули ми що в. м., пане гетьмане, хотїв єси на Запороже йти, тільки дорадники вашої мил. вас не пустили — а саме пан Онишкевич, такий мудрий писар! Був отакий теж мудрий писар в війську Вовк, що військо зводив нї нащо — та й йому кінець прийшов. От і сьому мудрому писареви тамже бути, що військо на нїщо зводить. А вам дай Боже сюди па Запороже з рештою клейнотів прибувати“ [1])!

Короткий зміст сеї довгої і не дуже зручної козацької диплькоматії був той, що городова старшина мусить піддати ся під власть запорозької старшини і прилучити ся до неї, инакше Запорожцї виступлять против неї. При тім, як бачимо, виступає теорія першинства Запорожа, сим разом приодягнена в дуже льояльну шату — що через мешканнє війська і армати на волости виникають ріжнї кривди панам шляхтї, старостам, і т. п.

Лист сей, пересланий через запорозьких післанців Корнїя Кудру й Івана Степановича, був вислуханий на радї, скликанїй на день 3 липня (н. ст.) в Каневі. Відповідь мала бути дана така, що військо нїчого не буде робити без волї короля і гетьмана коронного; чекає відомостей від них через своїх послів, котрі ще не вернули ся — по їх повороті буде повна рада і тодї що буде рі-

[1]) Ркп. 94 с. 185 (переповідаючи місцями трохи покорочую).

шено, дасть ся про се знати на Запороже. Велика частина війська одначе була за тим, щоб іти на Запороже, і сам гетьман Томиленко до того прихиляв ся [1]). Пересланий був польським властям лист його, з датою 26/VI, де він наказував полковнику переяславському, а так само мабуть і иньшим, аби вони згідно з постановою черкаської ради були готові до походу і готові були рушати на перший приказ. Підозрівали, що то приготовляв ся похід на Запороже [2]).

Про Запороже польському кореспондентови, підстарості білоцерківському оповідали, що там згромадило ся народу сила, але не оружного: „чи не більше такого, що не мають ні самопала, ні жадної зброї, тільки поприходили на вість, що йтимуть на море". „Хотїв Павлюк іх перебрати, і тих безоружних з Запорожа прогнати, але не міг нічого вдіяти, бо зараз усі підняли крик: ‚як що ти хочеш тих збувати, то ми тебе утопимо і тоді розійдемо ся'! Дорожнеча між ними велика: бочка муки була по 10 кіп, а ще з дня на день все більше прибуває народу [3]).

На дану з ради відповідь Павлюк знову відповів широким і дуже миролюбивим писаннєм. Запевняв в своїй льояльности і висловляв жаль, що старшина в своїй відповіди трактує його самого й його товаришів немов якихось ворогів і зрадників. Покликав далї до одности -- аби прибували до нього на Запороже, і виправдував забраннє армати інтересами війська:

„Вчинили ми то для кращого порядку військового, для приборкання і утихомирення своєвільства, аби не ширило ся далї. Бо вже на волости сила старшини настало і не знати кого слухати. Виривають ся з городів ватаги землею і морем і нападами своїми порушують перемирє з цїсарем турецьким, а нас перед королем невинно обмовляють, і за-для тих своєвільних куп все військо в неласку у короля попадає".

„Як би п. жовніри ображали ся на нас за армату, що ми її взяли, та стали воєнним способом на вас наступати, то дайте нам знати, а ми поспішимо днем і в ночи і за себе і за вільности наші головами постоїмо. Але краще було-б, як би ви з рештою клейнотів до нас прибули — і пп. жовніри тоді не сміли-б чинити того, а тепер зачуваємо, що товариству нашому великі утиски діють ся в Корсуні й Стеблеві. Просимо унижено вас, пане гетьмане, не оддавайте товаришів заслужених і вдів у власть пп. ста-

---

[1]) Ркп. 94 с. 183.

[2]) У Окольського Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem, впд. 1858 р. с. 11. [3]) Ркп. 94 с. 183.

ростів і жовнїрів, аби не плакали на нас. І тому товариству, що тепер на коші при клейнотах військових, не давайте чинити кривду в худобах їх" [1]).

Все се дуже було не на руку і не до смаку правительству, бо йому треба було козацького війська против Турок. Турецькі сили мобілїзували ся. Галєри пішли на Чорне море, сухопутне військо стягало ся над Дунай. З початку можна було се толкувати кримськими справами, але далї вони й закінчили ся, а мобілїзація турецька таки не переставала. Польські повірники і кореспонденти доносили, що Туреччина, очевидно, вичікує хвилї, щоб ударити на Польщу. Се викликало велику трівогу в польських воєнних і полїтичних кругах [2]). Конєцпольский, не вважаючи на хоробу, виїхав в серпнї на Україну, до Бару, змобілїзував військо і з кінцем серпня н. с. розложив його при молдавській границї під Лучинцем на Подїлю, коло Могилева. Закликав і козацьке військо, аби було готове до походу [3]).

Але старшина не вважала можливим мобілїзувати ся з огляду на Павлюків рух. Томиленко держав ся по давньому пасивно, але старшина непокоїла ся в міру того, як Павлюк повисшав свій тон і все більше поширював свої впливи на Українї. На нову раду козацьку, що відбувала ся на Расаві десь в другій половинї липня, він, по словам старшини, прислав листи „суворо приказуючи" прибувати до нього. Розіслав свої унїварсали до міст і місточок з якимсь претенсіозним титулом очевидно, під якоюсь „видуманою печатею", закликаючи всїх охочих приставати до війська, в козаки, а панам і урядникам старостинським „суворо наказував", аби не претендували на нїяку власть і юрисдикцію над тими людьми, котрі б називали себе козаками, все одно чи були вони в реєстрі, чи нї. Заразом вів якусь аґітацію против польського жовнїрства — правдоподібно наказував не пускати їх на лежі на козацьку територію [4]).

Нарештї старшина рішила іти на конфлїкт. Томиленка вона з старшинства скинула, а на його місце вибрала переяславського полковника Саву Кононовича. Подробиць не знаємо. В пізнїйшій „субмісії" козацькій, продиктованій Потоцьким, згадує ся, що нова старшина була надана (себто затверджена) комісарами Кисїлем і Станіславом Потоцьким на радї на Расаві [5]). В листї до Конєцпольского 28/VII старшина виправдувала ся з такого самовільного вчинку — що перемінила старшого без дозволу правительства: „Му-

[1]) Ркп. 94 с. 293. [2]) Ркп. 94 с. 172 і далї. [3]) Ркп. 94 с. 189.
[4]) Ркп. 94 с. 290, козацька реляція з 28/VII; пор. лист Конєцпольского до короля тамже с. 298. [5]) У Окольського с. 66.

сіли ми то доконче вчинити, бо бачили, що він двоєдушний і брав ся до недобрих справ", писали ми, — а більше, на жаль, мали в тій справі устно росповісти Конєцпольскому їх післанці, Левко Іванович і Гаврило Кулещенко. Заразом просили його ввернути увагу „на ту нещасливу своєволю", видати універсали до старостів, аби не пускали борошна на Запороже і підданих своїх пильнували. „Бо вовсїмпевно вийде з Запорожа і почнеть ся зле діло..."

Се звучало як поклик до оружного вмішання. Чомусь старшина не хотїла договорити ся до сих останнїх слів, зіставляючи їх догадливости гетьманів; але гетьмани не вважали потрібним догадувати ся, бо власне не могли послужити оружною помічю, не могли розділяти сил, скуплених на Турка, і навпаки хотіли козаків витягнути до себе. Против самовільної зміни гетьмана Конєцпольський не протестував. „Зганив" козакам се самовільство для форми, але кінець кінцем просив короля вибачити їм, бо вважав нового старшого за „чоловіка доброго, спокійного, а при тім рицарського". Наказував старшинї помагати старшому тримати військо в порядку і спішити на службу королївську на Бог, близше до війська польського. Щоб побудити до походу, посилав комісара, аби був при мобілїзації й охороняв людей від тих бід, з якими була звязана для людности козацька мобілїзація [1]).

Та се все було тепер нї на що. Не підтримавши оружною помічю льояльну старшину, Конєцпольский засудив її на погибіль. Хвиля нового руху захлиснула її, і тоді як писали ся сї інструкції старшинї, було вже по нїй.

Скидаючи Томиленка, старшина тим самим проголошувала війну з Павлюківцями. Павлюк прийняв кинений йому поклик. На першу вість про сей акт він вирушив на Україну, а наперед себе вислав війська „3 тисячі чоловіка", як доносили до Конєцпольского. Проводили сим передовим полком полковники Павло Скидан і Семен Биховець і ширили універсали до козаків і всеї людности, покликуючи їх, аби до війська приставали, зрадників-старшин арештували. Оден з сих універсалів наводить Окольский в такій формі:

„Павло Михнович Бут гетьман з військом й. к. м. Запорозьким, пану отаманови переяславському і всьому товариству, посполству і всїй братиї нашій доброго здоровя од Бога заживати бажаємо! Даємо знати товаришам своїм вірним і зичливим, що волею і наказом військовим посилаємо до Переяслава полковників наших пп. Карпа Павловича Скидана і Семена Биховця в пиль-

[1]) Ркп. 94 с. 298.

них справах військових, і з ними війська Запорозького кілька тисяч. Ви-ж, в. м., яко вірні товариші наші тим не трівожте ся, але самі себе пожалуйте і до тих полковників збирайте ся. А тих зрадників, скільки єсть їх у вас у війську, що їм обіди, вечері і бенькети у п. Жолкєвского бували і за то товаришів наших п. Жолкєвскому повидавали, і не одному уха пообтинано та до Гадяча вали сипати запроваджено, — тих зрадників військових не бороніть, піймавши до армати військової приставте. Вони повинні за себе по справедливости відповісти, а ви, панове отамани, тим не трівожте ся і п. товаришам та міщанам кажіть не трівожити ся, а помічні будьте на тих зрадників, бо вони багато злого наброїли. Збирайте ся всї одностайно і до війська скупивши ся, з пп. полковниками прибувайте, а там собі на все порадимо добре. Як треба буде королеви війська на послугу, всї одностайно готові будемо. А як би, боронь Боже, мали в. милости тих зрадників боронити, а самі до війська приставати не хотїли, то ми з усею силою, з усїм військом і арматою до Переяслава підемо і тодї побачимо, хто тих зрадників наших боронити буде. Ще раз просимо вас і їменем війська суворо наказуємо — не важте ся тих зрадників боронити, але до війська, до армати як найскорше з пп. полковниками нашими прибувайте. З тим вас Богови поручаємо! З Крилова д. 12 VIII. 1637" [1]).

Від сього війська і сих унїверсалів пішов зараз рух по Україні. Скомпромітованих старшин ловили й приставляли до війска — зловили між ними нового старшого, і того „мудрого" писаря Онишкевича. Иньші повтїкали і поховали ся та як могли прокрадали ся до польського війська. „Прибуло їх тут до мене кількадесять", доносив Конєцпольский королеви з Бару 7/IX н. с. Між ними був й Іляш Караімович, котрому удало ся вхопити двох післанців Павлюкових, Смолягу і Ганджу й приставити їх до польського війська; він потім грав ролю довіреного дорадника в пізнїйшім поході польськім.

Маса козацтва і всякого люду громадило ся до Павлюкових полковників і головного війська. Між шляхтою почала ся паніка, кидали маєтки й тїкали куди видко, перелякані вістями, чи може фактами погромів шляхетських дворів, про які згадує принаймнї Конєцпольский [2]). Все се, розумієть ся, вимагало оружного вмішання коронного війська, але Конєцпольский в прикрих своїх тодїшнїх обставинах не тільки не міг післати свого війська на Україну, а мусїв силкувати ся ще якось козацьке військо собі залучити

[1]) Okolski op. c. c. 12. [2]) Ркп. 94 с. 321, пор. Окольского с. 13.

до помочи. Замість грізних перунів приходило ся слати „лагідні леґації". До Павлюка Конєцпольский вислав двох своїх ротмистрів і поручив їм, затаївши всяке новдоволеннє, з огляду на обставини, постарати ся заспокоїти розрухи і понудити козацьке військо йти до війська коронного [1]). Заразом, одначе, не дуже покладаючи ся на успіх сього посольства, розіслав універсали до старостів і всяких урядників українських, наказуючи їм самовільно покозачених підданних в козачих правах не признавати, коли вони не покорять ся і від повстання не відстануть — ловити і до польського війська приставляти, а як би їх самих не могли до рук дістати — то карати їх жінок і дітей і доми їх руйнувати, — „бо краще нехай там на тім місці кропива росте, ніж би ті зрадники множили ся" [2]).

Розумієть ся, сї гуманні роспорядження коронного гетьмана не зіставали ся секретом для Павлюківців і супроти того його „лагідна леґація" не могла внести ніякого заспокоєння в їх ряди. Але на лицемірно-прихильні заяви Конєцпольского вони вважали за краще відповідати такою ж монетою.

На докір за самовільну росправу з старшиною Павлюк відповів, що він мусїв то зробити з огляду на непорядки, які йшли від тої старшини на Україні:

„По правдї, не що иньше привело нас до того, як тільки плач і нарікання убогих людей по українських містах через те розложеннє армати і часте вибираннє великих стацій попередниками моїми, давнїйшими старшими війська Запорозького, з чого части бували скарги від урядів тутешнїх, і ваша милость (гетьман) і сам король зволив наказувати нераз, аби уступили ся з арматою з Корсуня. Того задля злої дороги не могли вчинити, але зараз на весну запровадили до Черкас; одначе й там під такий злий час і неврожай не могло-б обійти ся без прикрости для тамошнїх міщан від слуг військових. Тому вернувши ся з служби кримському ханови (у котрого були не своєвільно, але за відомістю і наказом королївським і хоч з дуже малою горсткою людей, а таки того ворога і неприятеля річи-посполитої Кантеміра поконали і в глубину земель їх загнали), взяли ми армату з Черкас на звичайне місце, де вона не потрібує ніяких стацій ні подарунків, і не малий, певно, спокій убогим християнам тим учинили. Але неприятель душ наших, завидуючи тому, вложив злі замисли в серця старших наших, так що вони не схотїли прилучити ся до нас, а удавали нас зрадниками і невірними слугами річи-посполитої. Два тижнї посилали

[1]) Ркп. 94 с. 312. [2]) У Окольского с. 14.

ми під Криловим до них, поясняючи їм, що ми не на якісь бунти чи своєвільства взяли армату, але на те щоб убогі люде не терпіли тяготи, і як тільки буде оказія, готові ми на службу королівську. Але ті кількадесять зібрали ся на Расаві і скинули з уряду пана Томиленка, а дали старшинство Саві Кононовичу, нездатному і негідному того уряду чужинцеви Москалеви, а він того чоловіка доброго і для річи-посполитої здавна заслуженого удав перед в. мил. за двоєдушного і зрадника. Понаставляли собі полковників, сотників та иньшу старшину. А не маючи в руках уже ніяких знаків (клейнотів) від короля наданих війську Запорозькому, не дали знати нам про неприятеля ані про писаннє ваше (котрим Конєцпольский кликав військо в похід), а сміли і важили ся забрати з Терехтемирова армату (клейноти очевидно), котру наші богобойні попередники подали на жертву божу; і з нею хотіли йти по волости для грабовання (збирання контрибуцій для походу). На нас же пускали ріжні суворі погрози. Але сї їх суворі погрози і відкгзування та недобрі замисли, котрими стягали вони недобру славу на військо, а також жаль сердечний і плач людський привели нас до того, що ми вийшли і їх за такі вчинки покарали. Просимо унижено і покірно, як найнизші підніжки ваші, нам того не полїчити за гріх, що ми хочемо мати добрий порядок і справу на користь річи-посполитої, а не яку небудь своєволю.

„І тепер готові ми йти з усїм військом і з усїми силами неприятеля коронного нищити, — аби тільки прислані були од короля знаки — корогва, булава і бубни, як то давнїйше бувало, і наказ (до походу) аби був від в. милости. Бо дуже то дало ся нам в знаки як ми ходили на Каменицю з п. Соколом [1]) без знаків — яку ми *репутацію* дістали, яку неласку понесли від короля і всеї річи-посполитої і вашої милостн. Що більше — заслужені товариші наші попали в кайдани і на Гадячу мусїли вали сипати не за що иньше як за ту Каменицю [2]). Тому раді ми йти на службу в. милости з коша — але з знаками. До тогож і армата наша дуже потрібує порятунку в. милости, бо зовсїм гола. Мали ми ласкаву обіцянку королївську, що армата наша дістане підмогу з скарбу рп., також на кулї й порох, і в тім ласкавої помочи від в. милости просимо“.

Далї просячи не вважати їх бунтівниками і не вірити ніяким таким вістям про них, Павлюк поясняв:

---

[1]) Ротмістр польський, оден з послів, післаних тодї Конецпольским до Павлюка з „легацією“, на котру отсе Павлюк давав відповідь.

[2]) Очевидно розумієть ся тут якийсь епізод з Сулимівського повстання, на котрий звернув цілу історію Павлюк.

„А що тепер отсе стало ся, як ми вийшли для своїх порядків військових, а декотрі з товариства переяславського вхопили товаришів наших Смолягу і Ганжу та до ваш. милости відправили, то вони оббріхуючи нас хочуть розпалити огонь та привести до нового розлитя крови християнської та замішання в державі королївській. Так і в Переяславщинї не за чимсь иншим тільки за їх же проводом кілька тисяч невинних душ загинуло [1]). Отже униженно і покірно просимо за тих вище згаданих товаришів, аби їх увільнено і цїлих зіставлено. Бо-ж свідком нам п. Павловський слуга в. милости і міщане тамошнї, що нікому з підданих королївських в старостві вашої милости (переяславськім) не стало ся нїякої кривди. Як тільки взято винних, по котрих ми післали кількадесять коней, зараз вони з міста вийшли і нїякої докуки від них не було, анї хлїба не взяв нїхто".

На бажаннє Конєцпольского, щоб випущено Саву Кононовича, Павлюк мусїв дати сокрушенну відповідь: „Бог свідком, що як би той наказ в. милости поспів на час, зістав би він живий, але тепер не можемо нічого зробити, бо ми вже його скарали: по тих їх погрозах і оббріхуваннях не можна було стримати війська". Очевидно, та-ж доля спіткала й иньших арештованих провідників льояльної партії. За всїм тим Павлюк ще раз усильно запевняв гетьмана в льояльних намірах своїх і свого війська.

„Богом свідчимо ся, що армату взяли ми не на якісь бунти, а тому що старші, сидячи на волости, не пильнують того, що люде десятками тїкають на Запороже і ватагами випадають на море і на поле та своїми нападами дають привід до розірвання трактатів з цїсарем турецьким. Ми хочемо, аби оден був старший в війську Запорозькім і одна сторожа. А то всї ті роки неприятель хреста святого за непорядністю моїх попередників, а особливо Сави, взяв звичай трохи не що дня набігати невеликим числом під міста і забирати в свою поганську неволю по кількадесять братів наших християн. От і тепер не відстаючи від охоти своєї, а хотячи осягнути замисли свої, вбіг під Крилів з килькома тисячами і розпустивши чати, замишляв знести і знищити огнем і мечем місточка і села на Українї. Але за ласкою божою не мав потїхи, бо ми йому, хоч дуже невеликою купою, дорогу заступили і роги поломили: кількасот чоловіка забили, а кількадесять живцем ухопили і з них посилаємо з товаришами нашими Василем Білоцерківським і Стефаном Зосименком" [2]).

[1]) Розуміеть ся, очевидно, переяславська кампанїя 1630 р.

[2]) Між документами, пересланими Конєцпольским королеви, в ркп. 94,

Сї побожні фрази Павлюка до фурії довели старого гетьмана коронного. „З того писання, яке посилаю, зрозуміє ваша кор. милость завзятість того хлопства і неохоту до служби", писав він королеви, відсилаючи відповідь, дану через його післанців. „Корогвою і бубнами вимовляють ся, коли треба боронити держави, коли повинні кождої хвилї бути готові, бо як би за кождим ворожим нападом стали чекати корогви від вашої кор. милости, нїколи-б того неприятеля не побачили!" [1]).

Се було зовсїм справедливо, тільки не в тім була сила всеї справи і трохи дивно, чому Конєцпольский бодай в листах до короля не хотів її назвати властивими словами.

Павлюк хотів дістати від короля клейноти, щоб тим був санкціонований вчинений ним переворот і новий режім козацький. Покладаючи ся на трудні обставини польського правительства, він сподівав ся, що воно, аби дістати поміч від козаків, вчинить його волю і дасть санкцію переворотови.

Але Конєцпольскому сього, розуміє ся, смертельно не хотїло ся, бо се було-б страшенним пониженнєм і деморалїзацією. З другого боку одначе в тодїшнїх обставинах звязаний турецькою гровою, не мав він нїякої охоти, а властиво — змоги викликати Павлюківців на герць.

Пересилаючи королеви Павлюкову відповідь, Конєцпольский рекомендував такий плян: король вишле суворі унїверсали, аби козаки вертали ся з Запорожа на волость; непослушних накаже урядам суворо карати; на зиму треба розложити на Українї польське військо; на весну мусить бути „вложений мундштук в губу" — відновлений і порядно обсаджений Кодак.

Але для сього треба мати порядне військо, щоб відповідно заімпонувати козакам, инакше правительство тільки осмішило ся б перед козаками. Тим часом кінчила ся служба польським хоругвам, багато було незаплачено, без заплати не можна було рахувати на їх службу. Сойм постановив розпустити частину війська з днем 1 грудня і се мабуть було причиною, що плян Конєцпольского не знайшов спочутя в кругах королївських. На жаль не маємо самої

маємо дві відповіди Павлюка на леґацію Конєцпольского подібного змісту. Коротша (с. 312) з датою 20/IX, підписана „писарем військовим Домарадзьким", дає відповідь по пунктам на сю леґацію і мабуть була дана на руки послан. Конєцпольского. Друга, ширша, з датою 21/IX, (с. 389), була очевидно післана з тими запорозькими посланцями і одержана значно пізнїйше. Я положив в основу своїх витягів сю другу, повнїйшу, доповняючи її місцями з коротшої.

[1]) Ркп. 94 с. 326.

відповіди, і тільки з пізнійшого листу Конєцпольского бачимо, що король не згодив ся на енерґічний рух против козаків, на мобілїзацію більшого війська на Україну, а рекомендував розложити там тільки частину війська. Досить сквашений тим Конєцпольский виясняв, що се може принести велику біду росквартированому війську (eventum tragicum). Конець кінцем за порозумінням з своїм помічником польним гетьманом Потоцьким рішив посунути на Україну все військо, яке було під Лучинцем, а тим часом випросив у короля дозвіл не відправляти хоругов з першим груднем. З Турками тим часом відносини вигладили ся і можна було без риску полишити границю.

V.

Війни 1637 - 8 рр.

Кампанїя 1637 року і капітуляція козаччини під Боровицею. „Заспокоюваннє" України. Нова ординація для козаччини. Похід Острянина. Облога на Старці й друга капітуляція.

7 н. с. падолиста військо рушило з над Днїстра. Два дні перед тим Конєцпольский відправив козацьких послів, з відповідю на принесений лист. Сердито відказував на побожні фрази і вимівки, котрими „упестрило" свою відповідь військо. Докоряв, що вимовляють ся від служби, жадаючи клейнотів. Павлюка іґнорував: накликав, аби прийняли того старшого, який буде їм наданий від короля, і були йому послушні — „а не тому що собі то безправно присвоїв". Инакше грозив погромом — „довга шабля королївська, і не заслонять від неї зарослї дороги" [2].

Виповіджевня війни таким чином ще не було. Військо польське йшло на зимові лежі на Вкраїну і козацькому війську зіставляло ся до волї — прийняти Поляків як ворогів чи як приятелїв. Але тим часом Поляки йшли як на війну і кождий розумів сей похід, як початок кампанїї.

Великий рух підіймав ся супроти того. Вибухала народня війна, якої ще не бачила Польща. Зимова кампанїя 1637 р. і лїтня 1638, не вважаючи на грудневу капітуляцію і кількамісячну перерву, що роздїлила їх, становлять властиво оден вибух дінамічної енерґії, що нагромадила ся в українській людности за останні лїта. Зимова, Павлюкова війна послужила тільки прелюдією до нього, і неща-

[1]) Ркп. 94 с. 396 (лист з 28/X). [2]) Ibid. c. 395.

:ливий кінець її не годен був стримати розмаху енерґії розколиханих козацькою аґітацією мас.

Поголоски про рух польських військ на Україну на зимові лежі послужили імпульсом для народнього повстання. Пішла аґітація в стилю 1630 р. на релігійно-національних почутях, з поголосками про польські пляни знищення православної віри і народу українського. Маємо кілька універсалів Скидана, що вів сю аґітацію, з жовтня і падолиста.

Ще польське військо стояло під Лучинцем, на молдавській границі, коли він уже страшить усїх польськими заходами коло знищення віри благочестивої й народу українського:

„Лист до Снятина, Сенчі, Лохвиці, Глинська, Ромна і до иньших міст і містечок, аби його в день і в ночи відсилали доконче, без жадної замішки.

„Карп Павлович Скидан [1]), полковник війська й кор. мил. Запорозького, старший на всїй Україні і на Задніпровю, панам атаманам, городовим і всьому товариству нашому, в маєтностях королївських, княжих і шляхетських і всім взагалі посполитим людям роду християнського на Задніпровю і по всїй Сіверщині доброго здоровя і у всім щасливого поводження од Бога мати і заживати прихильно і щиро бажає! Дійшла до нас відомость певна і несумнївна, що неприятелі народу нашого християнського руського і віри нашої старожитної грецької, себто Ляхи, взявши злий умисел, страху божого забувши, ідуть на Україну за Дніпро, хотячи військо королївське і підданих королївських, княжих і панських в нївець обернути і вже обертають, на те, аби розливши кров християнську та поругавши ся з жінок і дітей наших, в неволю їх обернути. Тому іменем моїм та старшинства мого й іменем війська Запорозького наказуємо вам і напоминаємо, аби всї ви одностайно, великі й малі, хто тільки товаришем іменуєть ся і віри правдивої благочестивої держить ся, зараз, покинувши всї забави свої, збирало ся до мене, до війська. А я вас Богови поручаю. З Лубень, 11 октобра 1637 [2]).

Висланий Павлюком на волость в серпні в ролї його головного представника, „наказного гетьмана“, кажучи пізнїйшим терміном [3]), Скидан захопив провідників противної партії й відпра-

[1]) В копії помилка, замість Skidan написано Hudzan, Костомаров се приняв за призвище Павлюка (I с. 139), але нема сумнїву, що се хибно відчитане імя Скидана. [2]) Ркп. 94 с. 409.

[3]) Nad wszystkimi za generała postawiony — відзиваєть ся про нього Потоцкий — 94 с. 461.

вивши їх до війська, як бачимо, зайняв ся аґітацією і підійманнем повстання. В сім унїверсалї бачимо його в Лубенщинї, потім він перекочовує на лївий берег, в околиці Черкас, визначивши тут збірним місцем своїм Корсунь.

„Скидан якийсь, з кільканадцятьма сотнями ходячи за Днїпром, не тільки в маєтностях королївських, але й шляхетських, а саме — в маєтках кн. Єремії Вишневецького вписував до реєстра всїх, хто тільки може зброю носити і до нього зголосив ся, а над людьми шляхетського стану чинив всякі нелюдскости, убийства і насильства; відти перенїсши ся (на правий бік), пробуває в Корсунї й чекає війська того що на Запорожу, бо замисел у того хлопства такий, аби війську королївському противстати всіма своїми силами". Так доносив королеви Конєцпольский 11 (21) падолиста, на основі одержаних з України відомостей. З сього часу подає Скиданові унїверсали [1]) Окольский (в польськім перекладі):

„Карпо Павлович Скидан, полковник й к. м. війська Запорозького, на всїй Україні зіставлений, товаришам нашим, пп. отаманам городовим, козакам війська Запорозького на Заднїпровю всїм спільно і всїй черни, братиї нашій там замешкалїй доброго здоровя від Бога заживати бажаємо!

„Повідомляємо в. м. товаришів наших, що дано нам відомість про рішучі замисли пп. жовнірів, що вони напевно до нас на Україну вже поблизу підбирають ся — чого їм, тих замислів їх, Боже не поможи! Отже я властю мого старшинства й іменем військовим наказую і упоминаю, абисьте були готові як в конях так і в припасах і з зброєю своєю против того ворога нашої грецької віри ставили ся мужно, як того потреба виникає. А в. м. панове отамани взявши з собою по кілька товаришів, аби прибували на місце призначене, до Мошен, на будучу недїлю, себто 29 октобра, доконче і доконче — наказуємо то під ласкою військовою і караннєм військовим. Там в радї зібравши ся, будемо радити, аби з доброю славою і пожитком нашим все було, а вас Богови поручаємо. Дано в Чигиринї, місяця октобра 24 (с. с.) року 1637. Роман Попович, писар полковий, рукою власною" [2]).

Польське військо саме тоді рушало з-над Днїстра. Конєцпольский за хоробою поручив начальство Потоцкому. З огляду на малий час, який зістав ся жовнїрській службі, а також і на успіхи козацького повстання рішено було яко мога поспішати. В перших

[1]) Ор. с. с. 26.

[2]) 29/X в 1637 р. дїйсно припадало на недїлю по старому стилю, се потверджує і подану тут дату.

днях падолиста ст. ст. військо польське наближало ся вже під Білу Церкву, що була визначена збірним пунктом. Всього було його шість тисяч при шести гарматах [1]). Сам Потоцкий досить забарив ся і прибув до війська тільки 16/XI с. с. Вислав зараз оповіщеннє до козаків, повідомляючи, що йде на приборканнє своєвільства і приведеннє війська козацького до послушности; наказував реєстровим відшукувати провинників, що нарушили присягу, й відставляти їх до нього, а самим до польського війська прибувати, аби вибрати і подати нового законного старшого. „Коли-ж би инакше поступали, знайте, що маєтки ваші, жінок і дітей, достатки і здоровє знесе гостра шабля й. м. пана мого“ [2]).

Похід польского війська мусів зробити вражіннє на захоплену ним територію, неорґанїзовану, позбавлену козацького війська і старшини. Польський кореспондент бачить в тім зручну тактику Павлюка, що він зіставив Україну без старшини: „хоч хлоп простий, так собі поступив, що всю старшину поскидав, иньших позабивав, третїх з собою на Запороже взяв, тільки чернь зіставив та одного свого коханого полковника і опікуна над ними — того Скидана, так що хлопи як поварені, не знають, що з собою чинити: старшини вибрати собі не сміють, тільки від нього відомостей чекають“ [3]). Не знати, чи се була дїйсно тактика Павлюка, але тепер ся недостача проводу на місцях, в неприсутности Павлюка давала себе відчувати козаччині не користно. Був, правда, великий страх перед Павлюком, але не було поради. „Не маю кого переконувати, бо нема тут иньшої старшини“ [крім Скидана], пише з того самого часу Потоцкий: „коли приходять до них унїверсали і листи, вони їх деруть зі страху і в руки взяти не сміють, а все до Павлюка відсилають, нїхто нїчого не робить, поки не наступиш на нього, так що мусить“.

Коли приступило польське військо, „реєстрові за нашим приходом дещо переражені, почали виявляти настрій покірнїйший“, доносив Потоцкий. Коли він, приступивши під Білу Церкву — де є перший і найблизший осїдок козаків і полковників їх, поясняє Окольский, — вислав до міста своє передове військо, міщане піддали ся покірно, козаки одні кинули ся під Черкаси, до війська, иньші ударили чолом гетьманови польському: було їх коло 200 коней, вони виїхали на зустріч польському війську, стали лавою, а старшина „до ніг падала з звичайною униженістю і покорою своєю“; між нею були й обидва полковники „старий“ і „но-

[1]) Окольский с. 44. [2]) Окольский с. 21.

[3]) Ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV № 94 с. 452 (реляція з України 4/XII).

вий" (Павлюків) — Яциненко і Кліша. Потоцький прийняв їх докорами, „що вони поступили соромно і вірність свою в підозріннє у короля й. м. подали, позволивши видерти у себе армату якому небудь гультайству і маючи змогу, не відібрали її зараз назад". Козаки оправдували ся і Потоцкий переложив гнів на милість, „аби на сю примапу й иньших пташків привабити — а потім легко мені буде з пшениці вибрати кукіль", поясняє він свому шефови [1]). Ще приємнійше враженнє зробило в польськім війську, коли навіть з Корсуня реєстрові козаки, довідавши ся про польський похід, через свого підстаросту корсунського переказали до гетьмана, що вони не хочуть вязати ся з своєвільниками, бажають бути послушними — „аби тільки Поляки скоро наступали, щоб наші наміри не були задавлені натиском і бунтом".

Незнати тільки, чи се була щира заява, а не асекурація на випадок польської перемоги (зроблена потайки через польського чоловічка). Але се була чиста правда, що скорим маршом можна було тоді опанувати всю правобічну Україну, поки вона не була захоплена козацьким військом, що далї ґуздрало ся з Павлюком на Низу. Не ясно, що було причиною такої замішки у Павлюка. В польських кругах оповідали, що він задумував притягнути до помочи донських козаків і Татарів, знайти протекцію Москви [2]) Все се дуже загальне, і трудно було-б зміркувати, скільки тут було якихось реальних звісток. Але Потоцкий в однїй з пізнїйших реляцій про сї переговори Павлюка з Татарами згадує трохи докладнїйше [3]): каже, що про зносини козаків з Ордою мав відомости від Ѳрак-мурзи, через свого посланця: „був на той час в Ордї, коли Павлюк зрадник закликав Татар до походу (zaciągał Tatarów), та й самі зрадники признавали ся до того". Само по собі вповні можливо, що якісь дипл858оматичні заходи дійсно були причиною, що Павлюк забарив ся на Низу і не опанувавши театру війни завчасу, дав шанси польському війську, так як було то в 1625 р.

Симптомом послужила зараз корсунська рада, скликана Скиданом, по словам одної реляції — на запусти, 19 (29) падолиста. Мало козацтва ставило ся на ній, а і серед присутних виявив ся, по словам тої ж реляції, настрій досить неприхильний Павлюківцям, так що Скидан покинув Корсунь, відступив до Мошен і розіслав нові універсали, скликаючи козацтво до Мошен.

„Доношу в. м.", пише якийсь незвісний кореспондент „з України" — „що коли військо річи-посполитої, рушивши ся з обозу, прибуло до Паволочи, — козаки думали, що тільки українні па-

[1]) Ркп. 94 с. 461. [2]) Окольский с. 14. [3]) Ркп. 94 с. 497, з 31/XII н. с.

нове — воєвода брацлавський (Потоцкий), п. конюший і князь Єремія Вишневецький, розгнївавши ся на них, своїми силами без відома короля і річи-посполитої хочуть їх знищити. Аж як під Паволочею простояло воно два тижні, не роблячи нічого і чекаючи гетьмана польного, — побачили. що то військо річи-посполитої на них наступає, почали порозумівати ся між собою, а приглянувши ся чорез своїх шпигів, що те військо мале, набрали духу з того і голосно говорили, що не посміють на нас ударити. Велика то була помилка, що універсали, дані паном краківським (Конєцпольским) до реєстрових, аби приставали до війська королївського і з ним разом ішли на своєвільників, — були донесені до бунтівників, Скидана і Острянина, головних полковників Павлюкових: вони зараз відіслали їх до свого гетьмана, і Скидан видав свій універсал, аби на день 19 новембра зїхали ся на раду до Корсуня. Але на тій раді Скидан помітив, що реєстрові почали відказувати на нього і на Павлюка, втїк до Мошен і звідти почав знову розсилати листи до козаків, аби туди до нього зїздили ся на раду. Не знаю, що там зроблять, але ва тим не скорим приїздом п. гетьмана дуже богато упущено, бо треба було на тих зрадників наступати як найскорше" [1]). Потоцкий, переказуючи Конєцпольскому сї вісти про корсунську раду, представляє ретіраду Скидана ще в більш яскравих фарбах: „побачивши, що молодцї почали шопотїти про нього, мабуть настрашені походом наших військ, втїк з ради, вхопивши тільки корогву і бубни, з кількома чоловіками до Мошен і звідти доперва відізвав ся універсалами, аби до нього збирали ся" [2]).

Скиданових універсалів, виданих по невдалій корсунській радї, якими він почав громадити козацтво до Мошен, маємо два:

„Карп Скидан, полковник і *опікун* [3]) всеї України війська й. к. м. Запорозького їх милостям пп. молодцям, черни війська Запорозького, товаришам і братиї моїй милій ознаймую. Носилав я до вас, аби ви прибували на раду корсунську, але бачу вас мало послушними, а знаючи, що лядьске військо наступає на віру і вільности наші, напоминаю і *під горлом* наказую, аби ви — піші й конні як найскорше прибували до мене до Мошен, аби ми там бездушникам і неприятелям віри нашої відправу дали, а се напевно зможемо, як тільки зберете ся" [4]).

Другий адресований спеціально до козаків корсунських:

„Товаришам нашим їх м. панам отаманам, рицарству війська Запорозького, черни, братам нашим нам милим в Корсунї й Стеб-

[1]) Ркп. 94 с. 445. [2]) Ркп. 94 с. 461. [3]) opiekun.

[4]) Ркп. 94 с. 448, в Мошнах 4 новембра — дата сумнївна.

леві доброго здоровя од Бога заживати щиро бажаємо. Нераз обсилали ми писаннєм нашим вас, панів товаришів самих, аби ви зібрали ся до мене під час мого побуту в Корсуні і тепер просимо й напоминаємо іменем військовим, аби всї хто себе зве товаришом нашим, милуючи славу нашу рицарську і памятаючи про права і вільности наші, звичаєм предків своїх охотно і одностайно зібравши ся, кіньми і пішо за наказом старшого ставили ся. І вас товаришів наших милих упоминаємо і просимо, аби сюди під Мошии збирали ся, щоб тим неприятелям нашим сміло дати відправу: хто охочий нехай до мене зараз, чи пішо, чи кінно прибуває — потрібно се, аби против тих душманів наших і неприятелїв поставити ся всїми силами, а се певно на славу і пожиток наш можна осягнути, коли ви того щиро захочете. Ще раз просимо про се і *під горлом* наказуємо, а тим часом Богови вас поручаємо. З Мошен, 17 ноября 1637 р.“ [1]).

Як бачимо, унїверсали не богаті змістом і повторяють одні і тіж кілька фраз про небезпеку вірі і козацтву, потребу оборони і дуже недвозначно грозять „під горлом“. Але з попереднїх повстань і таким матеріалом ми не могли похвалити ся, і тому вважав я потрібним навести вповнї сї бунтівничі листи.

Більш меньш коло того самого часу що в Корсунї, відбули також заднїпрянські повстанцї раду в Переяславі — так доносили Потоцкому, але близших подробиць він не мав [2]). Брак получення Заднїпровя з правим берегом був теж одною з умов, некористних для повстання: води стояли великі, Днїпро не замерзав і трудно було перевезти ся до Скидана до Мошен, хоч сила повстання там була велика [3]). „На Заднїпровю все до останку скозачїло“, доносив Потоцкий на підставі відомостей з кінця падолиста. Міста княжі [4]), Румно [5]) видають величезні купи своєвільства, і всї иньші без виїмку, і мій Ніжин теж пришив ся до них: замкові козаки, котрих було двіста чоловіка, вимовили службу“ [6]).

Тим часом депресія, котру виявила корсуньска рада і посвідчили також сї Скиданові унїверсали своїми згадками про непослушних і нескорих на його поклик козаків, — стала проходити

[1]) Лист сей маємо в перекладї у Окольского с. 26—7 і в ркп. Публ. Бібл. 94 с. 471: переклади відмінні, росходять ся в виразах (се доводить, що маємо тут польські переклади українського оригіналу), але змістом вони дуже близькі, і се дає добре свідоцтво взагалї поданим Окольским текстам. В датї є ріжниця: у Окольского 29.XI, в рукописи 17.XI; не берусь уставити певної дати.

[2]) Ркп. 94 с. 401; можливо навіть, що ся звістка й не потвердила ся потім. [3]) Ркп. 94 с. 448. [4]) Вишневецького. [5]) Ромен. [6]) Ibid. с. 460.

потім, в міру того як стали надходити вісти про наближеннє Павлюка з арматою, що мав, як доносили, рушити з Запорожа 19 XI н. с., а з другого боку — про нову замішку, що спіткала польське військо. Тільки дочекало ся воно приїзду Потоцкого, на спізненнє котрого так нарікав наведений уже лист з України, як виникла нова замішка — протести війська і погрози конфедерації з приводу визначеного на 1 грудня н. ст. відправлення частини хоругов. Знову битих два тижнї зайняли переговори і торги з делєґатами хоругов, розгукані збори і наради жовнірства, резолюції й домагання. поки нарештї по довгих переговорах в Хвастові і Рокитній удало ся привести до того, що військо згодило ся служити ще три тижнї під проводом Потоцкого, не обмежаючи його власти [1]).

Ся проволока і анархія польського війська, яка виявила ся при тім в повній силї своїй. сильно підняла дух серед козаччини. „Козаки бачучи се, почали сильно громадити ся до Скидана до Мошен і армату веліли *скоком* провадити з Запорожа, і в тих днях вона має прибути до Черкас", доносив Конєцпольскому його переяславський підстароста, а цитований уже анонїмний кореспондент (мабуть з Білоцерківщини) з 4/XII пише про поголоски серед козаків, що „Ляхи не сміють на них, і конфедерацію піднесли". „Вже київські козаки, що ззаду за нами, надививши ся на се все. всї пішли за Днїпро. боячи ся кари від Павлюка, і корсунські — що недавно були прислали. піддаючи ся п. гетьманови, тепер утихли і не видно їх тут. і посли їх не сміють уже їхати до дому, — бо нас полапають. і одішле Скидан до Павлюка на смерть. Тільки Білоцерківцї ще при нас, та все зітхають, і то тільки, як я розумію, поки ще ми тут кілька день з п. гетьманом" [2]). Про Заднїпрянців писав згаданий переяславський підстароста: „Кизим теж звів з Київа чималу купу їх за Днїпро; стоїть тепер в Переяславі і там до нього збирають ся. Острянин з Полтави теж збирає їх до себе. В тамошнїх містах, що належать до староств, все хлопство покозачило ся: в самім Гадячу вписано їх в козаки дві тисячі" [3]).

Подібно доносив в тім часї і Потоцкий на підставі своїх відомостей. „Дуже гультяйство зміцняєть ся на Заднїпровю — справдї що хлоп то козак. Скиданові унїверсали оден за одним лїтають по містечках, містах і селах, аби в день і ночи конні і піші скрізь збирали ся й до нього прибували: витолковує їм, який то пригідний час на те. аби добивати ся від нас вільностей своїх — знищивши тепер військо наше. на весну зможуть зміцнити ся і уґрун-

1) Ркп. 94 с. 443. 448. 458 й ин. 2) Ркп. 94 с. 452.
3) Ркп. 94 с. 470. лист з 10 XII н. с.

тувати ся против нас, душманів і неприятелів віри своєї, як нас називають. Вже й реєстрові, дивлячи ся на ту нашу кунктацію, не тільки в Стеблеві й Каневі, поклонивши ся мині й узявши універсали охоронні на достатки свої, потім ретирували ся й до Скидана удали ся, бачучи, що й армата (Павлюкова) вже до Чигрина прийшла і до Млієва полки їх (запорозькі) поприходили“ [1]).

Людність встигла заздалегідь приготовити ся до польського приходу — „тими нещасливими замішаннями військо кор. дало стільки часу тому своєвільству, що все збіже, гумна такі що по кілька літ стояли, повимолочували, по полях і лїсах в ямах поховали — чим би військо в такий голодний рік могло-б підправити ся“ [2]). Був того року великий неврожай, і се між иньшим також вплинуло на те, що польське військо рішено розкватирувати на Україні, аби не дало ся в знаки польським провінціям. „За теперішніми розрухами, кажуть, і в Київі хлїба не стає, так що вся Русь мясо їсть, хоч то великий піст у них: попи розгрішили; по триднять і кілька золотих мірка муки житньої — коли тільки її можна дістати; а військо туди вибирає ся — буде велика тїснота!“ [3])

З другого боку тактичною помилкою вважали, що польське правительство не подумало противставити самочинному правительству Павлюка свого правительственного старшого, до котрого мали-б горнути ся ті, що рішали ся порвати з повстаннєм. Отже все чекало наказів від Павлюка, його приходу і виступу [4]).

Та як нї довго затримала Потоцького жовнїрська конфедерація, все таки він встиг упорати ся з нею скорше, ніж Павлюк притяг „на волость“, і се зараз дало знов перевагу Полякам над козаками, коли польське військо почало наступати. Тому було велике невдоволеннє на Павлюка серед козаччини і похваляли ся зараз скинути його з гетьманства, як тільки прийде на Україну. Бо козаччина рвала ся до бою. „Як вирозумів я з тих козаків, що ще по домах лишили ся“, доносив корсунський підстароста Потоцкому, — „не инакшої мисли вони як тільки, щоб з Ляхами бити ся, а спробувавши, як тільки не витримаємо, то піддамо ся під иньшого пана; з-за Дніпра такі вісти, що там своєвільників двадцять тисяч і вони хочуть боронити переправ на Дніпрі, а війська за Дніпро не пускати“ [5]). „Універсали гетьманські не мали великого впливу, анї мої

[1]) Ркп. 94 с. 465, 10/XII н. с. [2]) Ркп. 94 с. 463. [3]) Ibid. с. 770.

[4]) Ркп. 94 с. 542. [5]) Ркп. 94 с. 407, дата 21/XII неможлива, найпізнїйше — 10—12/XII н. ст.

тричі видавані — не скажу вже намови, але прошення, аби пожалували крови своєї і завчасу шукали пробачення за свої проступки“, — так доносив потім Потоцкий оправдуючи свою кріваву науку, дану козаччині. „Відзивали ся, що вони вже не дадуть більше виписувати та водити їх комісіями, й иньші погані і безмислні випускали мови, що вони в середині річипосполитої стануть“ [1]). Окольский згадує про аґітаційні поголоски, роспускані козаками — що Поляки йдуть на них без відома короля, король сам просить від козаків помочи, бо пани польські повстали на нього і він мусів від них тікати на Литву, і т. ин.[2]).

Потім як переговори з жовнїрами в Рокітній були нарештї 10 грудня н. ст. щасливо покінчені, або кажучи словами польського історика сього походу — „якась ласкава Парка діяментовим ножем, на промінню соняшнім загостреним, перекроїла ту грубу линву, зготовлену на приборкання отчини“ [3]), Потоцкий поспішив ся як найскорше на козаків з тою частиною війська, яку мав під рукою, хотячи тим і решту війська понудити до жвавійшого походу і — зробити враження на козаччину, що під впливом чуток про жовнїрську конфедерацію набирала все більшої відваги. Скорим маршем пройшов він з Рокитної на Богуслав, Корсунь і став ладити ся до переходу за Рось, на територію, що була в руках повстанців. Реєстрові, які зістали ся в Корсунї, не приставши до Скидана, стріли його поклонами й чолобитями, але зараз за Росею, в Драбівцї стояли вже Скиданові козаки під проводом Коростіля. „Язики“ оповідали, що з Скиданом немале військо, а друге стоїть за Днїпром, в Домонтові, напроти Мошен, під проводом Кизима; про Павлюка не було довго відомостей, але він тим часом надтягнув уже до Мошен, і висланий наперед польський відділ під проводом звісного Лаща під Мошнами стрів ся вже з Павлюковим військом. Дійсно того дня, 15/XII с. с. Павлюк вислав уже лист до Кизима з Мошен:

„Павло Михнович гетьман з військом й. к. м. Запорозьким, панам отаманам, товаришам нашим і всїй черни братнї (нашій) доброго здоровя і у всїм довгого віку і успіху від Бога жичимо! Зволите писати до нас, повідомляючи, що ви в Домонтові. Покорно вас яко милу братию просимо, в день і ніч поспішайте до Мошен, до армати, бо ми сьогодняшнього дня наспіли з арматою до Мошен, а поки наспіли, жовніри хотіли вигнати наших товаришів з Мошен, але не мали потїхи, жовнїрського товариства полягло кількадесять,

[1]) Ркп. 94 с. 419. [2]) Окольский с. 41, 47. [3]) Окольский с. 40.

і почувши про армату, вони завернули від Мошен. Ніч заступила і трудно було нам іти за ними; скоро Бог дасть день, підемо за тим неприятелем і вас просимо і наказуємо іменем військовим, під страхом суворої кари, аби хто тільки зве себе товаришом нашим, зараз ставав за віру християнську і золоті вільности наші, кровию нашою заслужені, бо ж по тих містах, в Корсуні й иньших церкви попустошено, дітей і жінок по селах порізано. Ще раз просимо вас і наказуємо, аби ще застали нас у Мошнах, а за тим Богови вас поручаємо. В Мошнах, вівторок 15/XII [1]).

Для Павлюка і козаччини фатально було, що вони дали польському війську врізати ся так глубоко, розірвавши своїм передовим полком полученнє з Задніпровцями. Кизимові передові полки, пробуючи дороги до Павлюка, під Мошнами вже наскочили на Лащове військо; маючи з боку Поляків, Кизимови не можливо було сповнити волю Павлюка і перейти за Дніпро. Павлюк, спішачи нагородити страчений час, кинув ся на головне польське військо, що перейшовши Рось під Сахнівкою (на „Сахнів міст“) стояло коло села Кумейків, між Росю і Мошнами. По словам Потоцкого, Павлюк мав невірні відомости про се військо, представляючи собі його меньшим ніж було в дійсности і дуже дезорґанізованим конфедерацією. З Павлюком було, по словам „язика“, більш двадцяти тисяч, але се мабуть побільшена цифра, і сам Потоцкий рахує лише на кільканадцять тисяч; військо було слабко узброєне — „не всї мають самопали, декотрі тільки рогатини, коси, сокіри“; але йшли „дуже сміло і сердито“.

По словам Потоцкого плян Павлюка був такий: ударити на передовий полк Лаща, що відступивши перед Павлюком з-під Мошен, став табором на правім крилї Потоцкого, під „Білозіром“ (теп. Білозіркою); знищивши його перейти Рось і зайшовши Потоцкого ззаду, понищити переправи на Роси і відрізати його від тих жовнїрських полків, що поспівали слїдом за Потоцким. Розуміє ть ся, трудно рішити, наскільки певні були сї відомости Потоцкого, або — наскільки вірно відгадував він Павлюкові пляни, хоч такій стратеґемі не можна відмовити правдоподібности і раціональности. Запобігаючи такій дійсній чи можливій небезпеці, Потоцкий наказав Лащови відіслати свій обоз до головного війська, самому-ж виступити против Павлюка і відступаючи навести його на головне польське військо. Се ж, вивівши з під Кумейок, Потоцкий поставив

[1]) Окольский с. 46.

на дуже наручній позиції, серед рівнини, перед багнами, що закривали приступ до нього з фронту [1])

Плян сей (о скільки він був дійсно пляном, а не пізнїйшою раціоналїзацією більщ припадкового збігу обставин, як то часто буває) удав ся Полякам дуже добре. Коли настав день 6 грудня ст. ст., день св. Миколая, Павлюк, провокований Лацом, що зачіпивши його попровадив на Потоцкого, — справді рушив усею силою на польське військо. Козаки ішли справно табором, в шість рядів возів; на переді шість гармат, в середині дві, ззаду теж дві, а в середині табору люду 23 тисячі, добре поділені на полки і сотні, як описує очевидець. „Плакав, дивлячи ся на те горячий прихильник грецької релїґії п. підкоморій (Кисіль) і так говорив: „гарна та громада людей, і дух в ній сильний — як би се так против ворога хреста св., а не против короля, річи-посполитої і отчини своєї, — було б за що похвалити, а так тільки зганити!“ „Всю дорогу обсипали і ганьбили“ страшним гуком, клятвами, лайкою, сороміцькими і поганими словами синів шляхетських, гетьманів, жовнїрів і самого короля. Коли з вишини відкрило ся перед очима козаків польське військо, поставлене в десять рядів, більше ніж його сподївали ся, козацьке військо завагало ся, каже той же очевидець, „але Павлюк так їх підбодряв: „хиба не знаєте, що Ляхи військо ставлять у два ряди? ідїм!“ Польські гармати привитали їх вистрілами, козаки відповіли їм теж гарматною сальвою і „потопом“ пішли на польське військо по рівнинї, що стелила ся тут. Але натрапивши на болота, що не вважаючи на такий пізний час не замерзли добре, пішли обходом, повз село (Кумейки).

Се був дуже незручний рух — Павлюк відкривав неприятелю свій слабше захищений бік; при тім, як каже Потоцкий, селяне зробили лиху прислугу козакам: вони запалили село і самі засїли ся на Поляків, сподїваючи ся погромити їх, як будуть відступати, але дим пішов на козацьке військо і не давав йому розглядати ся навколо себе. Але козаки, не передчуваючи біди, ішли сміло, „помахуючи хоругвами, стріляючи з гармат, підіймали гук аж під небеса і викрикували: „Ой далеко буде гетьман (польський) ночувати!“ „Лащику, побіжиш до хащику“. Коли козаки проминули болото, Потоцкий випустив против них драґонію, а за нею піші полки. Козаки спинили ся, почали пересувати в сей бік кращу частину свого війська, але раптовий напад польської кінноти повторений кілька разів зробив своє: розірвано лїнію возів козацьких,

[1]) Реляція Потоцкого Конєцпольскому з дня 9 (19). XII — ркп. 94 с. 479.

нароблено замішання, спалено порох, що лежав на тих возах, і хоч Поляки понесли також великі страти, але масу побили також ковацтва.

Як свідчить Потоцкий, козаки били ся з незвичайним завзятєм. „Було таке уперте і завзяте те хлопство, що нїхто з них не хотів ‚миру!' кричати, навпаки тільки кричали, щоб одному на одному вмирати — і так дійсно їм приходило, а коли довело ся впасти з коня котромусь з наших, то збігали ся як заїлі пси і на куски трупа рубали, хоч ми їх зверху били і на тім однім трупі кілька їх падало; котрим не ставало стрільби і зброї, били жовнїрів голоблями і дишлями“...[1])

Різня трівала до пізньої ночи. Реляція Потоцкого описує її в страшних і здасть ся — побільшених розмірах, але кінець кінцем утрати козаків таки були дуже значні. Окольский каже, що реєстровцї нарахували побитих козаків на 4800; Потоцкий рахує в самім таборі „певно три тисячі трупів“, а за табором „більше як на милю по лїсї, дорогах і багнах — трудно було порахувати сї трупи, що лежали купами“; при пізнїйшій реєстрації пораховано побитих в війнї всїх 6 тисяч[2]). Сам по собі, розуміє ся, погром був великий. Велика маса лихо узброєного, слабо орґанїзованого, слабо вишколеного народу, зібрана в сїм таборі, замість збільшати, ослабляла його силу супротивлення.

Павлюк з Скиданом й иньшою старшиною під вечір, вважаючи справу програною, кинули табор і вимкнули ся, щоб далї на полуднї орґанїзувати на ново козацькі сили. Провід тодї взяв Гуня, славний вожд, великий стратеґ козацький, Дмитро Тимошевич Гуня, на жаль так мало нам відомий[3]). Під його командою козакам удало ся замкнути на ново табор і вони почали в порядку відступати.

Потоцкий післав до них одного з бранців, радячи їм спамятати ся, видати старшину і просити милосердя; козаки не дали нїякої відповіди на се і відступали далї. Поляки з початку гонили за ними, потім Потоцкий завернув своїх на ночлїг, жалуючи своїх жовнїрів, а козакам, мовляв, бажаючи дати час і нагоду до опамятання! Посунув ся до Мошен — війська козацького вже не було; по ріжних закутках знайшло ся трохи покалїчених козаків і при них трохи здорових — польські рицарі побідники дали собі на них

[1]) Згадана реляція з 9 (19) XII.

[2]) Див. низше с. 282. Инакший рахунок в Острянинові унїверсалї у Величка, але унїверсал сей фальшований.

[3]) В лїтературі його звуть „Томашевичем“, але у Окольского Tymosiewicz, Tymaszewicz, Tymoszewicz, Tymoszewic.

духу — „і тих не зіставлено живими“, скромно завважає Окольский [1]). Польське військо затримало ся тут два днї для відпочинку по тяжкій і кріваві битві. Потоцкий тим часом вислав козакам унїверсали королївські й свої, для розваги, а 9 (19) післав передовий полк свій за козаками, і сам рушив поволї за ним [2]).

Павлюк з старшиною покинувши табор, спинив ся в Черкасах, але слїдом забравши гармати відступив відси далї до Боровицї. Туди перейшло трохи козацького війська зза Днїпра, і Павлюк, очевидно, відступав понад Днїпром, щоб відкрити дорогу до себе Заднїпровцям, головно на них покладаючи по розгромі правобічного війська. Але Поляки йшли слїдом і перервали сю дорогу. Черкаси козаки запалили, покидаючи їх перед Поляками [3]), і коли Потоцкий зближив ся, застав все місто в огнї. Не було що думати входити до нього, і переночувавши тут Потоцкий рушив під Боровицю, де передові полки вже здогонили кумейське військо. Павлюк прилучив ся до нього і пробував поставити ся против — „тим більше, що бачив рицарство наше вже над своїм карком, так що не давало йому нїкуди вихилити ся з міста“, толкує Потоцкий.

Головне військо польське, приступивши 10 (20), обступило Боровицю і стало закладати шанцї. Розпочало канонаду, але заразом через Кисїля завело й переговори, закликаючи до покори. Ослаблене кумейським погромом, не маючи вже надії на Заднїпрян, військо стратило відвагу і не мало охоти бороти ся далї. По словам Окольского зараз по приходї передового полку козаки постановили пожертвувати Павлюком; рада скинула його з старшинства, вибрала старшим якогось Каірського, а Павлюка наказала йому арештувати. Зачувши про се, Павлюк з своїм товариством хотїв утїкти з міста, але натрапив на польську сторожу і мусїв вернути ся [4]). По розпочатих через Кисїля переговорах перед Потоцким ставила ся козацька депутація, просячи згоди. Потоцкий поставив жаданнєм, щоб видали провідників повстання; иньшим обіцяв пробаченнє. Козацьке військо могло видати тільки Павлюка й Томиленка; иньших

---

[1]) Op. cit. c. 62. [2]) Реляція з 9 (19) XII — с. 479.

[3]) „Мало там міщан, але козацьких домів дві тисячі“, завважає при тім Окольский, с. 64.

[4]) Окольский с. 65; він каже виразно, що ся козацька рада стала ся ще перед приходом Потоцкого. В реляції Потоцкого про сей епізод нема згадки — вона починаєть ся від переговорів заведених через Кисїля: miałem w tey mierze instrumentem imp. podkomorzego czernihowskiego, przez którego do mnie snpplicatie swoie wnosili — ркп. 94 с. 492.

старшин — провідників не було в Боровиці [1]). Другого дня Павлюка і Томиленка передано Потоцкому — саме на тім місці, завважає з вдоволеннєм Окольский, де Павлюк розстріляв Кононовича. Нї він нї Потоцкий в своїх реляціях не згадують одначе, що тих старшин видано Потоцкому на запоруку Кисїля, бо той запевнив своїм словом, що їм нїчого злого не станеть ся. Тим часом про се маємо виразне свідоцтво самого Кисїля, що дуже гриз ся, що його так скомпромітували перед козаками [2]); сю подробицю записав в своїй хронїці і Нясецкий [3]). Потоцкий велїв взяти виданих під варту, иньших шукати. Скидан був в Чигринї, але довідавши ся, куди воно йде, пішов далї. Чигринцї натомість привезли Потоцкому двох иньших ворохобників, Кузя і Кирила, „що наїздили на шляхетські доми з наказу Скидана", і просили пардону, щоб військо польське на них не наступало. Потоцкий велїв їм до кількох днїв розшукати Скидана і приставити, инакше грозив суворими карами — „не сумнїваю ся, що то сповнять, бо їх дуже гострий страх пройняв", доносив Конєцпольскому [4]).

Правдоподібно, козаки сподївали ся, що прикладом попереднїх повстань справа скінчить ся отсею видачею кількох проводирів і буде відновлений status quo. Але Конєцпольский настоював на рішучій реформі козацького ладу, вважаючи сей момент дуже відповідним для того, щоб основно приборкати козаччину. „Коли річпосполита на теперішнїм соймі не знайде способу тримати в порядку того хлопства, не скоро трапить ся така добра оказія для річи-посполитої осягнути се без великих втрат", писав він королеви по першій відомости про погром козацтва. „Я писав до п. воєводи брацлавського (Потоцкого), аби армату, печать, булаву — що вони звуть клейнотами, він їм не віддавав, а затримав до дальшого роспорядження в. королїв. милости; писав також, аби старшого їм не подавано, бо конче потрібно відмінити їх давнїйші порядки: не бачу нїякого способу затримати їх в порядку і послушности при давнїх відносинах, бо що року вони, забувши страх

[1]) Костомаров між виданими під Боровицею називає ще Івана Злого (I с. 148), але його зловили пізнїйше, і то не Поляки, а Татари (див. низше с. 282).

[2]) Lubom zawszę dla przygody zyczył confidencyi u nich (козаків), ale obawiam sie, zeby nie przypomnieli Kumeyskiey — ze tam na przysięge moię poddali się, ktora była taka, ze ich wodzowie mieli bydz garlem darowani, a potym nie dotrzymano tego, пригадував він, коли йому поручали вести переговори з Хмельницьким (лист з 1.VI. 1648, в теках Нарушевича 142 с. 183).

[3]) Chronica, вид. 1648 р.; с. 591 і 597, теж саме в Pamiętnik-ах do panow. Zygmunta III т. I с. 247. [4]) Ркп. 94 с. 492.

присяг своїх, на ніщо зводять всї постанови, всї порядки, нелюдсько нападають на своїх властей і за ніщо мають собі мандати королївські. Найкраще було б, щоб замість старшого до року визначав ся їм королївський комісар з повною властю (cum auctoritate), а замість полковників, щоб пп. старости або намістники їх, на порученнє вождів (гетьманів польських) визначені королем, полковникували над ними і з ними ходили на службу королївську. Тим би способом скоро їх приведено до порядку: будуть готові на кожду услугу ваш. кор. милости, а нападам на сусїднї держави буде кінець — до того і форт на Кодаку буде в великій пригодї, як його докінчать; і убогі обивателї тамошнї, що тепер з жінками, дїтьми і достатками своїми в домах своїх не мають від своїх власних хлопів безпечности, будуть тодї щасливого панования в. к. м. просити"[1]).

Сповняючи отсю інструкцію, Потоцкий по тім як старшини були видані і проголошена була амнестія козакам, на вілїю польську[2]), 14 (24) визначив всьому війську козацькому раду під Боровицею в полї, над Днїпром. Зібрало ся кілька тисяч, чекаючи гетьманських резолюцій. Сам Потоцкий одначе на раду не поїхав, а вислав комісарів: Кисїля і брата свого Станїслава. Комісари широко виводили насамперед вини заподїяні козацтвом: „вину і зраду, яких від віків не бувало", повстаннє і ще більше — зносини з Ордою против Поляків. „Потім заявлено їм, що за таку зраду вже сам Бог кровию їх їм засуд написав, і вони нїякого милосердя і пожалуваня не гідні — так як в бою стратили армату, хоругви, комишини, печать, клейноти всї королями надані, — так стратили і свободи всї і наступство виборних старших, і тепер прийшли до того, що або імя козацьке мусить згинути, або иньший лад мусить бути: коли вони ще зістають ся живі до сього часу, то тільки з ласки королївської". „Потім старшому, котрого вони були собі настановили, видавши Павлюка, звелено положити бунчуки, булаву, печать; так само всїм полковникам, які були при нїм, а скинувши їх, визначено (podano) їм нових полковників; нарештї прочитано їм списані їх обовязки, що вони мали потвердити присягою, і вони все те покірно вчинили", описує сю церемонію Потоцкий[3]). Текст сеї присяги наводить Окольский[4]):

---

[1]) Ркп. 94 с. 474, з 31. XII н. с.

[2]) Окольский (с. 65) каже, що се було в пятницю, себто на саме різдво польське: але тут помилка, вірну дату має поданий ним текст — 24 н. ст., а 25 Потоцкий був уже за Днїпром — див. його реляцію в ркп. 94 с. 497.

[3]) Реляція 31/XII н. с. — l. c. с 497.

[4]) Ор. с. с. 66. Костомаров поставив в сумнїв автентичність поданого

„ми найнизші підніжки маєстату королївського, світлого сенату і всеї річи-посполитої вірні піддані: Левко Бубновський і Лютай осаули військові, Яків Гугнивий полковник черкаський, Андрій Лагода канївський, Максим Нестеренко корсунський, Іляш Караімович переяславський, Яцина Білоцерківський, Терешко Яблоновський (миргородський) [1]), Богдан і Каша судї, Богдан Хмельницький писар, також всї сотники, отамани і чернь, братя-молодцї війська й. к. м. Запорозького, визнаємо на пізнїйші часи, аби не тільки у нас, а і у потомків наших зістала ся вічна памятка кари за проступки против непобідимого маєстату королївського і всеї річи-посполитої і милосердя (над нами вчиненого):

Була то вина старшини нашої, що ми не памятаючи куруківської комісії, кровю нашою написаної, — порядків, уставлених ясновельм. й. м. п. Станиславом Конєцпольским для війська Запорозького, і присяги нами зложеної, насамперед старшину, іменем королївським подану нам в радї на Русаві вельм. панами комісарами Адамом Кисїлем підком. чернигівським і Станиславом Потоцким полковником корол., ганебно позабивали і армату запорозьку з Черкасів, чатою напавши забрали, а потім понад уставлений реєстр війська Запорозького і семитисячне число позволене королем і річю-посполитою прийнявши до себе поспільство, важили ся ми з нашим старшим Павлюком виступити против війська коронного і ясновельм. Миколая Потоцкого, висланого на погамованнє тих нещасливих бунтів, і з ними битву звести. Та зараз на місцї тоїж битви під Мошнами і Кумейками Бог виконав свій святий і справедливий декрет над нами, так що рицарство коронне і табор наш розірвало і армату забрало, і хоругви, комишини і всї з давнїх віків нами заслужені оздоби королїв і річи-посп. ми потратили, а більша частина війська трупом полягла, останки-ж наші тойже яснов. гетьман польний, здогонивши з військом кор. під Боровицею, за справедливим судом Божим на тім самім місцї, де старшину забито, кругом нас окружив і шанцами обвівши штурмом хотїв доконати. Тодї ми всі, що в старшим нашим відступали і в тій боровицькій облозї були, аби не до кінця розлита була кров хри-

Окольским тексту (с. 150), але не бачу на те нїякої причини; маємо його в сучасній обляті в Архиві Ю. З. Р III I ч. 51 і він зходить ся зовсїм з реляцією Потоцкого. Так само безпідставна гадка Костомарова і Кулїша (Отпаденіе с. 229), що отсю „субмісію“ писав і укладав Хмельницький; вона виготовлена була Поляками, як виразно каже і сам Окольский.

[1]) Хибно бачили тут полковника Яблунівського полку (в Лубенщинї) — див. Костомаров I с. 150, Новицкій указатель къ изд. кіев. ком. с. 919; див низше с. 282.

стиянська і голови наші були заховані для служби річи-посполитої. — через тихже пп. комісарів, що передше військo наше спорядили і старшину нам подали, просимо милосердя у ясновельм. гетьмана польного. Видали старших наших, що то нас до такого упадку і всього злого привели — Павлюка і Томиленка з кількома иншими; а Скидана, тих бунтів привидцю, що втік, всї загалом обовязуємо ся віднайти і до рук ясновельм. п. гетьмана приставити. А що старшого над військом, якого ми давнїйше звичайно з-поміж себе вибирали, яснов. гетьман не схотїв за наше нерестунство визначити, відкладаючи то до розпорядження короля і річипосполитої, і тим часом поручена зверхність п. Іляшови полковникови переяславському, що витрівав вірно при війську короннім, не пристаючи до бунтів, — то ми всї присягаємо вірно тримати ся того порядку до дальшого милосердя і ласки короля і всеї річи посполитої. Щоб собі її випросити, визначили ми зпоміж нас послів до маєстату королївського, світлого сенату і всеї річи посполитої (себто сойму) як також до яснов. С. Конєцпольского, гетьмана вел. Що до Запорожа і морських човнів і утримання там звичайної сторожі, обовязуємо ся бути готовими до походу туди, скоро тільки дістанемо наказ від пп. гетьманів і комісарів, щоб човни попалити, як буде на те наказ, і чернь з Запорожа вивести, яка-б там знайшла ся понад число визначене до сторожі. В справі реєстрів, помішаних по тім погромі, віддаємо ся на милосердє і волю короля і всеї річи-посполитої і пп. гетьманів: ми згідно в компутом, уложеним нам пп. комісарами, і в такім порядку, який нам милосердє королївське подати зволить, будемо тримати ся в повній вірі, чесноті й підданстві річи-посполитої на пізнїйші часи. На се присягаємо, піднїсши руки до неба, і на вічну і несмертельну памятку як тої кари нашої — аби в пізнїйших часах не було таких бунтів, як і милосердя над нами показаного, дали ми се письмо — сей крівавий обовязок наш, за печатю військовою і підписом писаря військового, і сей обовязок завсїди має бути при реєстрах військових, аби ми памятали як то покараннє наше так і милосердє короля і річи посполитої. Писано в повній радї під Боровицею, в вілїю Рождества р. б. 1637. Богдан Хмельницький, писар військовий іменем всього війська й. кор. м., при печати рукою власною“.

Такий був сей „крівавий лист“, що його Потоцкий звелїв підписати поставленому ним писареви. Десять лїт пізнїйше сей самий Потоцким настановлений писар, правдоподібно — з вірних

вірний і гетьмано-послушний тут-же, під Жовтими Водами і Корсунем змив сей лист кровю польською!

Така буває непереможна сила історичного процесу.

Козацька кампанія була першим самостійним ділом Потоцкого на новім уряді польного гетьмана, і легко собі уявити, що він приложив всї старання, щоб се своє перше діло сповнити як найбільш показно — задавити козацьку своєволю як найосновнійше. З сього боку польські сфери повинні були мати для нього всяке признаннє. Не вдоволивши ся погромом і капітуляцією реєстрового війська під Боровицею, Потоцкий завзяв ся понищити всї иньші своєвільні війська, які ще зіставали ся на Заднїпровю.

Мав до того і свої спеціальні причини. Незмірно збогачене людністю і її відпорною силою протягом останніх десятиліть, перетворивши ся з незалюдненої пустині в справжню нову Україну, опираючи ся на Україну закордонну, московську, що в сім часї саме починає усильно кольонїзувати ся українськими еміґрантами, — Заднїпровє не тільки стало новим світом шляхетської господарки, але в отсім повстанню виступило також вповнї виразно в ролї нового і незмірно сильного схоронища української революційної енерґії.

Потоцкий, що сам теж володів староством ніжинським на Заднїпровю, як і Конєцпольский і багато иньших маґнатів, був особисто заінтересований в приборканню своєвільної козаччини, щоб вона не бороздила шляхетській господарці, і з тих мотивів також приложив до сього своїх старань. Для сучасної суспільности ся причина особливого завзятя коронних гетьманів та иньших дїґнїтаріїв на козаччину теж не була тайною. Нясецкий, оповідаючи про війну 1637 р., кладе як головну пружину цілої справи сї апетити українських маґнатів. „Ріжні шляхтичі польські здобувши великі маєтности чи то купном, чи то з щедрот королївських в київських сторонах, що були головним осїдком козаків, бажаючи побільшити їх доходи, підносили перед королем і сенатом потребу приборкання козацького своєвільства, що їм здавало ся перешкодою їх плянам“ [1]).

Незвісний автор „Памятників“, повтворюючи се оповіданнє, розцвітив його ще живійшими подробицями: сенатори і дїґнїтарії, що держали великі королївщини на Українї, і місцеві шляхтичі напирали на правительство, тому що козаки не давали завести корчемну аренду і гонили жидів арендарів [2]).

---

[1]) Chronica c. 590. [2]) Pamiętniki do panow. Zygm. III т. I c. 245.

Першим ділом Потоцкий заходив ся знищити Кизима: той не знаючи ще про капітуляцію козацьку, ішов до Боровиці, щоб перейти за Дніпро, і стояв в Ірклієві. Упоравши ся з реєстровими, Потоцкий другого дня, на саме польське різдво, скликав на раду своїх жовнірів, котрим кінчив ся умовлений трехтижневий термін, і добивши ся, що вони пообіцяли йому служити до дальших соймових рішень, з огляду на дальшу небезпеку козацького своїльства, він визначив їм зараз же похід за Дніпро під Єреміївку. Тудиж вислав того дня, 15 с. с., частку реєстрового війська під проводом тимчасового старшого. „Козаки в числї трох тисяч, граючи на жоломийках, бючи в бубни, йшли з корогвами і з знаком над старшим полковником — під бунчуком і під білою корогвою з двома хвостами, повішеними під пікою (вістрєм) і чорною магеркою", описує Окольский [1]). Кизимовці одначе в сам той час дістали відомість про кінець Павлюка і подали ся назад. Але самого Кизима реєстровцям удало ся зловити і приставити до Потоцкого, документуючи свою нову вірність [2]).

Потоцкий по сїм вважав Заднїпрове заспокоєним і став розсилати своє військо на зимові кватирі. Але слідом наспіли вісти про новий вибух повстання на Лубенщині. Там після Скидана господарили ватажки Кукла і Скребець, а тепер обявив ся Кизименко з якимсь Дукренком, як його називає Окольский [3]). До них потягла значна частина Кизимового війська, як Кизим його роспустив. „Кизименко, гідний син свого батька по своїм беззаконствам", як його характеризує Потоцкий, — „не знаючи, що Павлюк, Томиленко і його батько вже в кайданах, кинув ся на Лубнї і там зібравши собі дружину, погромив княжий замок, слуг, шляхту і шляхтянок повбивав, костел спалив, кількох бернардинів зарубав і не позволив ховати, віддавши на жир псам. Але за ласкою божою і він у мене в саку і в купі з паном батьком своїм буде стерчати на палї разом з иньшими своїми помічниками", з сердечним вдоволеннєм доносив Потоцкий Конєцпольскому 8/I н. с. з свого Ніжина, куди пішов по розгромі Кизимівців робити порядок. Станїслав Потоцкий, післаний туди разом з полковником миргородським, придавив се повстаннє, ловив провинників, відсилав на росправу до гетьмана. „Везти їх до Варшави на видовище — даремна річ, краще їх тут десь вбити і дати їм нагороду; але і се не винагородить того, що очі мої бачать: оті тиранства, убийства і грабежі — як менї тепер на дорогах убори церковні і багато річей

[1]) Ор. с. 69. [2]) Реляція Потоцкого з Переяслава 31.XII н. с. с. 497.
[3]) С. 70, так і в першім виданню.

шляхетських приносять, відставляючи самих злочинців; як би я схотів на основі тих зізнань виміряти кари, такі яких вони заслужили, прийшло ся-б без виімку Подніпрове і Задніпрове в пень вирубати", поясняв наївно гетьман Потоцкий не підозріваючи, який тими словами видавав засуд на весь режім, котрого представником являв ся.

„Але кара над кількома, а страх для всіх" — потїшав він. „Тож велю тільки найголовнїйших по дорогах розставити — десяток буде прикладом для сотнї, а сотня для тисячі. Не для чого иньшого я й сюди до Ніжина заїхав, як на те, щоб з безпечности витягнути і на власні очі їх на полї побачити. Тепер хвиля догідна, щоб з них все що хоч як з воску вилїпити, аби більше се лихо не гнїздило ся в лонї річи-посполитої. Незадовго звідси виберу ся — бо тільки тих, що тут у мене для них завсїди шпигують, на розстайних дорогах сторожами (на палях) розставлю" [1]).

Тим нетрудним зайнятєм займав ся пан гетьман польний і по дорозї до Ніжина, пильно насаджуючи „спасительний страх". З Переяслава, пустивши ся в дорогу, в листї до Конєцпольского він розвивав свою систему репресій. По його гадцї при ревізії реєстра належало „і тих привідців бунту, що тепер утаїли ся, вимацати і дати на них кріваний приклад", а потомству побитих в повстанню загородити дорогу до реєстру, для прикладу иньшим. По друге — звернути особливу увагу на новоосаджені слободи, куди збігаєть ся найбільш рухливий елемент. „Скольки тих бунтівників було і єсть, всї мають свої гнїзда в нових слободах, що містять в собі по кілька тисяч своєвільних людей, як обидві Кобиляки й иньші осади, а давнїйші осади — на пів пусті стоять. Наплив тих своєвільників в слободи, як сам бачу, робить розсадники бунту, а й самі осадчі з плачем застерігають ся, що як ті гнїзда не будуть порушені, то своєволя оживе скоро". Тому і він замишляв воєнну прогульку по тих слободах, маленьку „карательну експедицію", в дусї наших часів [2]).

По словам Окольского, Потоцкий, пройшовши до Переяслава, „там покарав бунтівників, віддавши їх трох під меч, і теж саме чинив по всїх місточках, а за його прикладом карали своїх своєвільних підданих і пани: одні горлом, инші майном". Приїхавши до Ніжина, звелїв стяти Пирога з пятьма старшинами. З Ніжина поїхав до Києва, „столицї своєволї". Православні, щоб позбутись підозрінь в солїдарности з тою своєволею, розсипали перед побід-

[1]) Ркп. 94 с. 502. [2]) Ркп. 94 с. 497.

ником всякі гонори — „місто як годило ся приймало гетьмана, митрополит його навістив, новозасновані школи витали гарною промовою“. Потоцкий почастував Киян взаміну видовищем екзекуції: „другого дня звелїв вбити на паль голови розбійників святотатцїв Кизима і його сина, а третьому, Кузьови, голову відрубати“. Сї cruenta exempla Потоцкого з жалем згадував десять лїт пізнїйше, під час повстання Хмельницького, Кисїль — як то в Київі чинено їх над козаками, а тепер вони грозять теж вчинити над Поляками [1]).

Потоцкий тодї не відчував можливости такого обороту. По своїх гідних вчинках, визначивши ревізію реєстру на середину лютого н. ст., поїхав на відпочинок на Поділє, забравши вязнїв і гармати, відібрані від козаків. Окольский описує їх: на однїй було імя Фердинанда, на двох иньших — Рудольфа II. Важнїйші вязнї були відставлені на сойм до Варшави.

Своїм заступником на Українї Потоцкий зіставив брата Станїслава. Він мав наглядати роскватироване жовнїрство і разом з Кисїлем, як два комісари в справах козацьких, мали довести до кінця реєстрацію козаків і всякі иньші порядки козацькі.

Жовнїри були розложені на лежах по всїй східнїй Українї, „на Поднїпровю і Заднїпровю“, на великій просторони. Тим способом запобігало ся поновленню козацьких своєвільств і заразом — жовнїрській конфедерації, і ощаджувано корінні польські провінції від сих жовнїрських леж, особливо прикрих в такий неврожайний рік. Жовнїрство не могло собі особливо хвалити сих кватир. Окольский не без юмору, мабуть на підставі жовнїрських дотепів, порівнює сї українські лежі з Ганїбалевою Капуєю: „Мабуть не такі беванди (напитки) і фрукти родить Кампанія, як українська волость: брага, горілиця, мід в одинадцять вод [2]), пивище з дріжджами — от делїції українські; не мав на чім жовнїр роспуститись, а скорше на тім до воєнної працї загартувати ся, — замість делїцій в серцях їх через ту тяжку біду можна було скорше прочитати: погоню ворога і настрашу і не верну ся доки не знищу їх“ [3]). І з великим вдоволеннєм описує спасенний страх, який наганяло розложене жовнїрство на українську людність: Давнїйше своєвільне козацтво мирило ся з розкватированнєм жовнїрства на правім боцї, і то тільки до Роси — тепер жовнїри війшли у самі закутки козацького своєвільства. „Тим вони не тільки привернули спокій українній шляхтї, що вже приходила до одчаю; не тільки приборкали ‚козацьке тиранство‘ над дворами, маєтностями і особами шляхетськими — на

[1]) Лист з 4/VI. 1648 у Шайнохи дод. 13. [2]) Miod w odynaycet wod.
[3]) Op. c. c. 91.

котрі козаки вже гострили собі охоту, розсилаючи ,кийові полки'; не тільки повишукували і повернули пограбовані убори церковні і святі сосуди, не тільки ворохобників і бунтівників вишпигували і під меч, кару і суд гетьманам, князям і панам їх повіддавали. Своїм розкватированнєм жовнїрство не давало своєвільству не то що громадити ся в купи, але навіть ширити ся в замислах. Маючи перед очима жовнїра, сидів кождий своєвільний козак так покірно, що і вовк, впавши в яму, не сидить покірнїйше. І слуговував, і стидав ся, і дружину проклинав" [1]).

Але заспокоєння в роздражнену українську людність присутність сього зухвалого жовнїрства, ще бучнїйшого нїж коли небудь по останнїх побідах, погромах, екзекуціях, — розуміє ся, не вносила. Навпаки, громадила ще більше роздражненнє і своїми поборами, особливо прикрими в такий неврожайний рік, і бутним поведеннєм, і тим самим ненавистним шпигівством, за котре його так вихваляє Окольский [2]). Але стратеґічну вартість вона дійсно мала велику, не давши новому повстанню опанувати Заднїпровя навіть, і протиставивши жовнїрські полки першим початкам повстанського руху. Зігнані з волости непримиренні елементи мусїли громадити ся на Запорожу, — і звідти вже скоро стали приходити вісти про великі купи, що вбирали ся коло Скидана і Гунї.

В атмосфері з одного боку — отих жовнїрських леж, шпигунства і екзекуцій, що панували на волости, а з другого боку — трівожних вістей про нові своєвільні купи, зібрані на Запорожу, вбори на море і втїкачку „черни" з України на Запороже, мала відбути ся реєстрація ковацтва, визначена на польські запусти в Терехтемирові. Про неї маємо докладне справозданнє обох комісарів до Потоцкого, написане, по всїй очевидности, старшим з них, старим приятелем нашим Кисїлем, і з неї подаємо що важнїйше і характернїйше [3]).

„Дня 15 февраля зачали ми в Терехтемирові ревізію кождого

---

[1]) Ор. с. с. 87—8.

[2]) На мотивах сих жовнїрських ексцесів опертий голосний свого часу унїверсал Острянина, яким Величко відкриває свою історію війн; був він виданий зпочатку Кулїшем в „Записках Южной Руси" з історичним коментарем і статями на тему „О причинахъ взаимнаго ожесточенія Поляковъ и Малороссіянъ въ XVII вѣкѣ" і потім в IV т. „Лѣтописи Величка". Тепер він уже вповні вийшов з наукового ужитку; без сумніву се пізнїй лїтературний твір, стилем своїм подібний до писань Величка; характеристично, що замість реальних якихось утисків від жовнїрів-консістентів тут виступають ріжні більш фантастичні форми — як запряганнє українських людей в плуги, щоб орали лїд, купаннє їх в ополонках зимою, і т. и. [3]) Ркп. 94 с. 560.

полку осібно. Хоч нам того не було поручено, але против тайних змов їх мусїли ми перевести явну присягу, щоб або вже знати, а не здогадувати ся тільки про зраду всїх, — або і комісарови і Іляшеви в їх експедиції на Запороже дати таку забезпеку, щоб знали кому вірити. Так от коли згідно з нашою переяславською ординацією прийшли перші два полки, вияснили ми їм широко і пишний стан і вірність, яка була у давнїйших козаків, і теперішні заходи зрадників, великі кровопролитя і страти козацтва і брак довіря до них короля і річи-посполитої: коли саме тепер військо заходить ся через пп. гетьманів шукати милосердя короля і річи посполитої, годить ся спробувати останнього способу — аби присягли не всї *гучком* як звичайно, але кождий з осібна був обовязаний, сакраментальною присягою на певні пункти. Отже чи хочуть козаки, щоб кождий окремо присягнув, положивши по формі палець на святий хрест, з тим щоб потім тримати ся такого порядку, який буде визначений соймом, — або инакше уже зовсїм не бути козацтву, анїж терпіти їх вічну невірність. Згадано при тім зараз про поголоски з Запорожа — що ще не злягли ся могили кумейські, і серед козаків ще стоять местники готові не тільки задавити кождий рух, але знищити саме імя козацьке, — а вже знаходять ся зрадники на Запорожу і підіймаєть ся нова. своєволя. І тим закінчили ми нашу пропозицію: нехай кождий зложить присягу на ті три пункти — королеви і річи-посполитій не зрадити і руки на них не піднести; старших їм подaних слухати і на здоровє не важити; на море і Запороже без наказу гетьманів коронних не ходити і всї човни зараз попалити; своєвільників нищити завсїди і до чернецької ради не удавати ся. — Або нехай не відзиваєть ся і козацтва зречеть ся. А як згодите ся на присягу і виконаєте її, а потім її нарушите, то саме небо впаде на вас“. . і т. д.

„По такім казанню (в котрім як вилитий встає перед нами Кисіль з усею своєю наївно-лукавою дипльоматією) — крикнули всї: ‚хочемо умерти краще, анїж терпіти таку біду через зрадників і своєвільників! готові ми — кождий з нас — присягнути і присяги дотримати‘. Тодї ми приступили до читання реєстру і положивши роспятє і уложивши текст присяги, казали кождому по формі виконати присягу. Коли кого небудь не доставало з реєстру, ми заявляли, що на доповнюваннє нема волї королївської, і ми не будемо доповнювати, бо то належить до сойму, скільки має бути війська і в якім порядку, а наступство потомкам зрадників не годить ся давати“. (Така, очевидно, була дотеперішня практика, що на вакансії вступали перед усїм сини померших).

„Сим способом відправили ми всї полки і при закінченню кождого полку заповіли їм похід на Запороже і визначили, котрого дня мають вібрати ся під Криловим. Правда, вагали ся ми, чи йти з половиною тільки чи з усім військом, але коли маємо такі відомости, що там на Запорожу найменше три тисячі, то вважали ми потрібним іти з більшою, а не меньшою силою. Підозрівати їх теж не позволяла нам присяга така сувора і виразна. Тому звелїли ми по городах зіставити з кождого полку по сотнї на сторожу, а з тих двох полків, котрі призначили ми на сторожу — Чигринського і Білоцерківського казали ми йти по половинї.

„При тім пописї пильнували ми позаарештовувати козаків вказаних нам паном краківським. І так Чорномазого взяли ми і посилаємо. Івана Злого Татари в степах зловили і з великим тріумфом в ролї козацького гетьмана запровадили до Константинополя. Острянин лежить хорий, иньші кажуть, що вже помер: писали ми до полтавського пана, аби взяв його під свій суд, коли ще живе. Чечуга втїк на Запороже. Полковника миргородського ми скинули і взагалї скасували полк Яблоновського, як непотрібний, як то було давнїйше волею п. краківського: злучили ми його з полком Переяславським, а полковник сей став чорняком, аби був покірний і шанував дароване йому під Боровицею житє. Полковника черкаського і чигринського готові ми були скинути, але сам Іляш упередив нас — рекомендував їх певність в осторогах і справах запорозьких і казав, що на сю хвилю не бачить більш відповідних на сї уряди; тому мусїли ми їх полишити, вистерігаючи ся, щоб під сю виправу на Запороже не давати приводу до невдоволення, так скоро зміняючи тих, котрих ми самі поставили і свою вірність казали заприсягти під Боровицею.

„При тім пописї довідали ся ми, скільки козаків, а скільки простої збунтованої черни полягло в тій битві (під Кумейками). Справили ми сей попис так пильно і докладно, що нїхто не міг пройти під чужим іменем, анї син на батьківське місце (иньшими разами значить так бувало!). Отже убуло всього (в реєстру) дванадцять сот — бо тепер їх 5800 внайшло ся в реєстрах, а що всього пораховано побитих 6000 трупів, значить згинуло 5000 своєвільників. З того коваки хотїли себе рекомендувати — вказували, що той бунт підняли своєвільники з слобід українних. Але ми на те їм добре одповіли, вказавши, що з того випливає їх більше лукавство, бо хлопи не бунтували ся б, як би вони (козаки) не були їх промоторами; тим часом збунтувавши їх самі, одні з них чекали, чим те все скінчить ся, иньші провадили, иньші

знов — що на конях сиділи, на очах наших утікли. А річ-посполита має таки з того зміркувати, що так само важно уняти слободи і хлопів власних, аби не мали часу шаліти, — як і затримати в порядку самих козаків; бо ні хлопи без козачої фірми і поради, ані козаки без хлопської сили устоятись не можуть[1]).

З закінченнєм попису виникали далеко скрутнійші „консідерації“ про Запороже. З одного боку, як пояснюють в тім же справозданню комісари, консеквенція вимагала і з ним поступити ex lege victoriae, на правах побідника, суворо і твердо; але з другого боку — не було на те сил, та й обстанова була иньша. По обрахунку комісарів вони могли вислати на Запороже не більше 4000 реєстрових; тим часом заходила весна і в весняних обставинах не легко було наступати на Запорожців, „бо самі місця і води будуть їм обороною“.

Кінець кінцем на повній раді, що відбула ся в Переяславі 11 (21) II визначено козакам похід по вищенаведеному пляну; 18 (28) вони мають ставити ся в Крилові до визначеного комісарем ротмістра Мєлєцкого і з ним рушити на Запороже. В інструкції явній, поданій їм на тій же раді, поручало ся зреєструвати тамошніх козаків, які знайдуть ся, поприписувати їх до полків і привести до присяги і потім з полками разом вивести їх з Запорожа на Україну; „чернь просту, люзних людей“, не реєстрових також вивести з Запорожа всіх, зажадати видачі човнів і їх попалити, забрати також київські гармати захоплені козаками свого часу; на сторожі на Запорожу мали зіставати ся сим разом полки Чигиринський і Білоцерківський на чверть року, потім їх мали переміняти полки Черкаський і Переяславський, потім Київський і Корсунський, і так далї переміняти ся що чверть року — „аби кождого року всім полкам довело ся мешкати на Запорожу і ужити тої здобичи, котрою там займають ся“. В тайній інструкції Мєлєцкому поручено було вважати на обставини і поступати відповідно до того чи лагіднійше чи суворійше, аби тільки відвернути доконче похід на море і бунт на волости. Наказано також добити ся видачі Скидана і Чечуги — чи відразу з тим виступити, чи аж пізнійше, як присягу вже зложать, — вважаючи на обставини. Приписувати до реєстру велено не більше пятисот — „та й то тільки для форми, і в київські книги тих реєстрів не записувати

[1]) Bo ni chłopi bez kozakowego tytułu y przyradu, ani kozacy bez potęgi chłopskiey subsistere mogą.

— аж прийде ординація від короля, а тепер аби запобігти тій своєволї й опорожнити від неї Запороже, а човни щоб попалити [1]).

Виконати сю інструкцію було одначе далеко тяжше ніж її уложити.

Реєстрове військо було взагалї в дуже трудній позиції по своїй „субмісії". З одного боку воно трівожно прислухало ся до симптомів нової своєволї, що підіймали ся навколо і грозили новим вибухом змести покірних реєстровців. З другого боку трівожно чекало нових бичів і скорпіонів, що мав сплести новий сойм на козаччину в відплату за останнє повстаннє. Перед нами два листи з одного і того самого місяця (лютого), що малюють сї трівожні очікування сумних лицарів Боровиці. Оден писаний від реєстрового війська в Переяславі дня 3/II до короля і пересланий з послами козацькими Йосифом Пашкевичом, Романом Половцем і Данилом Цунковичем. Посли їхали з тим, аби предложити королеви і через нього — соймови, що збирав ся з початком марта, потреби і біди козацькі. В своїм листі реєстрове військо в досить сильних виразах запевняло свою неповинність в попереднїм повстанню, жалувало ся на тяжкі кари і кровоrозлиття, які безневинно впали на них, і просили вернути їм ласку і заховати нрн дальнїйших правах і вільностях.

„Бога ставимо свідком і вельм. п. Кисіля, добре того свідомого, — що ми реєстрові не були причиною того, навпаки — пильнували того, щоб нічим не образити милостивої ласки короля і всеї річи-посполитої. Початок тому дав Томиленко; бувши у нас старшим, він допустив тої своєволї на Запорожу; за його справою і той давнїй зрадник Павлюк, потайки вийшовши з Запорожа, вихопив нам армату з Черкас, а за тим що тільки було гультяйства — випищиків, могильників, будників, овчарів — найбільше з маєтностей кн. Вишневецького з Заднїпровя, — все туди пішло, так що їх там до кільканадцяти тисяч зібрало ся. А ми хоч як хотїли туди за ними гонити, — не могли через Томиленка, бо нїяк не хотїв. Дуже тим розжалені і затрівожені, збігши ся на раду на Расаві, ми зганили се Томиленкови і скинувши його з старшинства, настановили старшим славної памяти небіжчика Саву Кононовича. Був він щиро вірний наказам гетьманським і на услуги в. кор. милости разом з нами став; але що того гультяйства зібрало ся на Запороже без кінця, то збунтовавши ся против всякого

---

[1]) Ркп. 94 с. 516, нор. справозданнє І. с. с. 562.

сподівання нашого і потайки вийшовши з Павлюком і Скиданом до Переяслава, ухопили вони небіжчика Саву, старшого нашого, і писаря військового Онушкевича з кількома иньшими добрими молодцями і замордували їх нелюдською смертю. Стати проти них не мали ми сил і мусіли утікати розно, хто куди міг: одні до яснов. п. краківського [1]), иньші по лїсах і пустинях ховали ся, а помочи й ратунку не було нам і тут. Аж як Павлюк з своєю своєвільною купою підбив силоміць під свою власть нас — майже все військо, наступив з коронним військом яснов. п. польний гетьман [2]). Протиставити ся йому ми ніяк не хотіли, але до якогось часу мусіли зіставати ся при тімже гультяйстві, що нас зневолило, і не могли інакше його позбути ся, як тільки підвівши їх під військо коронне, де й відступили від них, зіставивши самих на пляцу (!). Але нічого то нам не помогло: при сухім дереві і мокрому дістало ся, чи винні чи не винні — мечем і огнем однаково нищено, так що скільки на світї живі, і на чужих сторонах не бачили такого пролитя крови бісурманської, як тепер нашої християнської, і вигублення невинних дітей. Самому Богови жаль мабуть того, і не знати доки той плач невинних душ буде трівати! Хто й жив зістав ся, не жити йому — так знищені, обнажені — иньший не має чим грішне тіло приодіти! Маємо вже справді досить за свої діла — і не так би й тяжко було, як би за свої злі вчинки, але власне за чужі терпимо і нещасний упадок поносимо. Безбожні люде і самі нічого не осягли і нас на віки загубили!" [3]).

Другий лист писаний до Конєцпольского, з приводу поголосок, що частина коронного війська виводить ся з України — мабуть з огляду на трівожні пересправи на півночи — конфлїкти з балтийськими портами. Старшина вказує на небезпечні поголоски про своєвільників з Запорожа, що вони готують „знову якийсь недобрий замисел, аби над нами, теперішніми старшими мстити ся", і висловлює побоювання, що при всїх своїх заходах вона не здужає запобігти новому бунтови, коли не буде польського війська на Україні: „коли десь якоїсь компанії рицарства на Україні не буде, прийде з нами до якоїсь — навіть певної небезпеки!" [4]).

Та сї благання, звернені до короля. і всякі ті „услуги", якими старшина силкувала ся засвідчити свою льояльність — походи на своєвільних, ловленнє і видаваннє на екзекуцію різних провинників, — зіставали ся без відповіди. Польське правитель-

[1]) Конєцпольского. [2]) Потоцкий. [3]) Ркп. 94 с. 556.

[4]) Ркп. 94 с. 532. дата неповна, тільки місяць лютий без дня, але мабуть з тих же самих днів.

ство рішило сповнити суворі ради старого гетьмана, котрими той наважив ся приборкати ненавистне козацтво. Ми знаємо його проґраму, виложену перед королем по перших вістях про погром повстання [1]). Тим часом як шляхетські соймики, відповідаючи на королївську пропозицію, що намалювала страшний образ козацького своєвільства і турецької небезпеки, не йшли дальше шабльонових фраз про потребу відновлення козацької кріпости, старостинських репресій на козаків і т. д., правительство готовило корінну реформу в дусї дезідерат Конєцпольского. Небезпека на полудневій границї настроювала його дуже неприязно для козаччини. Турецькі війська стояли далї на пограничу і грозили війною за перший похід козаків на море. Вважали за певне, що як тільки Туреччина дібє згоди з Персією, з котрою воювала, так зараз звернеть ся на Польщу. Тому відновленнє Кодака, випорожненнє Запорожа, заведеннє гострої карности на козаччину вважали справами невідкличними, щоб не дати Туркам притоки до війни.

Перед усім се скропило ся на провідниках повстання. Привезених до Варшави ватажків засуджено на смерть. Кисїль даремно просив спамятати про дану ним поруку і не компромітувати перед козаками його, комісара в справах козацьких: се не помогло нїчого, і Павлюка з чотирма товаришами стято під час самого сойму [2]). Жидівський мемуарист Натан Ганновер (з Волини) переказує оповідання, в яких на сю Павлюкову кару переносили ся старі перекази про Наливайка: Павлюк підіймаючи повстаннє, хотїв бути королем польським, і за те його тепер укороновали на смерть: його посадили на залїзний трон розпалений до білого, наложили на нього залїзну корону, а в руки дали залїзний скіпетр, і підпалювали його так поки він не вмер [3]).

Козацьким послам на їх горячі благання про захованнє старих прав, дано дуже холодну відповідь, що для забезпечення на будуче від повстань сойм мусїв дати нову ординацію, і козаки повинні до неї приспособити ся і тримати ся її та наново „заробляти ласку королївську“ [4]).

В основу соймової ординації положена записка, прислана на сойм Конєцпольским: вона повторяє її місцями дословно, подекуди розширяючи деякими доповненнями, а її фінансова сторона була перенесена в секретний „скрипт для архива“, до котрого вкінцї нова ординація і відкликуєть ся [5]).

---

[1]) Див. вище с. 273. [2]) Пясецкий с. 590 і 598.

[3]) Переклад М. Балябана в часоп. Ruś 1911 с. 58. [4]) Ркп. 94 с. 580.

[5]) Volum. legum III с. 440, записка Конєцпольского ркп. 94 с. 566, skrypt

Військовий компут вертав ся назад до куруківської норми — шести тисяч; бачили ми вже, що при реєстрації приготовлено сей перехід через прилученнє Миргородського полку до Переяславського; реєстр також фактично введений був до сього числа, бо приписки на вакансії не роблено до соймового роспорядження, і до зареєстрованих при реєстрації терехтемирівській на Запорожу позволено було приписати не більше 500 — а фактично й тих не приписано, бо на Запорожу реєстрації, як побачимо, зовсім не вдало ся перевести.

Се реєстрове військо на будуче позбавляло ся самоуправи. „На місце старшого, котрого з поміж них уже *ніколи* не буде [1]), ми (король) будемо визначати їм старшого комісара від сойму до сойму, за рекомендацією гетьманів, чоловіка в стані шляхетськімродженого, в справах рицарських досвідченого, котрий би військом рядив, всяких бунтів пильнував, справедливість убогим людям чинив“. Отже справа вертаєть ся назад до тих старших, котрих правительство хотіло визначати козакам в другій половині XVI в.; до сього ж старшого комісара мав відійти суд над козаками. Але не тільки він має визначати ся правительством з шляхтичей сторонніх, не козаків, — так само полковники і осавули. Тільки сотники і отамани мали виберати ся (знов таки очевидно не козаками, а їх новим начальством) з самих козаків, „добре нам і річи-посполитій заслужених, людей рицарських“.

Друга новина — се заведеннє прибічної „ґвардії“ при комісарі і полковниках. Реєстрове військо зіставало ся в підозрінню, і по останнім погромі вірної старшини вважали потрібним забезпечити будучу шляхетську старшину від подібних сюрпризів. „Дуже

ad archivum — ркп. бібл. Осолїньских ч. 1411 с. 599. Мушу згадати одначе, що властивим автором сеї нещасливої ординації називав себе наш приятель Кисїль: в пізнїйшім листї до гетьмана Потоцкого він свідчив ся душею Конєцпольского, покійного вже тоді, що весь проєкт нової ординації то він предложив Конєцпольскому, просячи аби він його рекомендував королеви, був потім закликаний до тайної ради з тим проєктом, і він пізнїйше дістав потвердженнє сойму (лист з 16/III 1648 друкований в тій же часоп. Ruś c. 303). Трудно рішити, скільки в тім правди — тó треба сказати, що в тім часї, коли писав ся сей лист, не було чого так дуже пишати ся сею ординацією, але з другого боку основні принципи її ми бачили в листї Конєцпольского до короля ще з грудня 1637 р., і записка в ркп. 94 перехована анонїмно (zatrzymanie Kozaków in officio) в иньших рукописях — як Осолїньских 408 c. 196 має імя Конєцпольского: skript podani od iego mci pana krakowskiego hetmana koronnego na seymie z strony zatrzymania in ordine kozaków in anno 1638.

[1]) Се слівце nigdy додане в соймовій ординації до стилїзації записки Конєцпольского.

важно, аби комісар і полковники мали повагу і безпечність та були спроможні в самих початках давити всякі бунти і своєвільства, як би вони починались, а для того треба їм завести відповідну ґвардію і утриманнє", писав Конєцпольский в записці, і сойм повторив се в тім секретнім скрипті своїм. При комісарі мало бути по сотні козаків і драґонів, при полковниках по півсотні козаків і драґонів, наємних, на вищій платні, не такій, як платило ся реєстровцям, а як польським воякам (реєстрові мали по 10 зол. річно, сї по 124 і 132 зол.). Щоб знайти покритє для сеї нової „ґвардії", Конєцпольский проєктував скасувати платню реєстровцям — „бо козаки при своїх вольностях мають такі богацтва і посїлости, що з них повинні даремно служити королеви і річи-посполитій". Одначе така зміна здала ся правительству, очевидно, занадто сміливою; справу платнї козацької промовчано в новій ординації, в тайнім скрипті видатки на нову адміністрацію козацьку поручено оплатити в найблизших роках „з ординарійних податків", а на будуче справа полишена на волю дальшому соймови.

Для здавлення своєвільства на Запорожу рішено доконче довести до кінця Кодацьку кріпость, і то можливо як найміцнїйше її укріпити і обсадити великою як на ті часи залогою — шістьсот пішого війська і сто козаків (не реєстрових, а наємних). На Запорожу тримати сторожу з реєстрових, по черзї; а два полки реєстрових мали знов тримати пограничну сторожу. Без пашпорту комісара нікого на Запороже не перепускати, а безпашпортних поручити кодацькому комендантови карати смертю.

Щоб в козацьких привілєґій не виникало трудностей для панів і державців, ущербку їх прав і доходів, видано цїлий ряд обмежень в сїй сфері. Спеціальні комісари мали перевести катастр козацьких посїлостей і з властителїв тих посїлостей і їх потомків мали комплєтувати ся реєстрові полки, а „приписів" щоб не було — себто щоб привілеґіоване козацьке землеволодіннє не розширяло ся. Щоб не пускати козаків до міст, де вони своїми привілєґіями і претенсіями бороздили фіскальним плянам державців і їх орендарів, міщанам заборонено вступати в козацьке військо, вписувати в козаки своїх синів, а навіть видавати своїх доньок за козаків, під загрозою конфіскації маєтку. Козакам заборонено мешкати по містах і володїти ґрунтами з виїмком Чигрина, Черкас, Корсуня й тих міст, де їх присутність буде потрібною для забезпечення від Татар. Заборонено козакам взагалї проживати „в одлеглїйших українних краях". Досить неясна заборона, яку мабуть треба поставити в звязок з дальшим мотивованнєм — „аби

мешкаючи вкупі (по містах) не мали оказії до зборів, а з тим і до бунтів". Але в дійсности заборона промешкування і володіння маєтками по містах виходила з тих фіскальних інтересів панів і державців, про котру, як властивий мотив репресій на козаччину, говорить цитований нами вище Пясецкий.

Тайний „скрипт для архива" датований 21 мая; соймові конституції були віддані до друку 18 мая (н. ст.) [1]. Сенатори і посли, що заходили ся коло укладення тих нових порядків, мабуть не мали ще відомости про новий рух на Україні. Але в квітні зазначив ся він уже зовсім виразно.

Окольский, віддаючи очевидно ходячі погляди і оповідання тих польських військових кругів, в котрих обертав ся, дав нам характеристичний образок козацького военного побуту — тим власне відкриває своє оповіданнє про кампанїю 1638 р. „Козакови як тому, що живе над Доном, так і тому, що над Дніпром, вся надія і отуха — вода, ріка, болото. Тому і Дніпро назвали Славутою себто „слави гутою", або „казною", а Дон — паном, *дон* (!). Як козак не має води, болота, або яру — пропав. З ними богато може, богато вміє, богато доказує, без них — ,глухий Німець', нічого не вміє і як муха гине. Тому зима — як не можна копати і водою тікати — тяжкий ворог, і як прийдеть ся воювати — то се для нього лиха пора; але весна, літо, по части й осїнь — то для нього хліб, скарб, достатки і всяка фортуна. Отже й тепер як стали розмерзати ся ріки і Дніпро почав, то зараз таку їм дав потїху, що задумали свою славу помершу, під Кумейками поховану, воскресити і відновити. Вибравши отже собі на Запорожу Острянина за старшого, а при нім Скидана, — післали за помічю до донських козаків. Потім до монастирів і міст козаками славних листи порозсилали. Попів і черців на Поділє, Покутє, Волинь, на те аби заохочували і підіймали на війну, ужили собі: ті і до шляхти грецької віри з тим посольством приходили; навіть черниць уживано до того" [2])

Рух в дійсности не переставав весь час — на жаль тільки дуже мало знаємо про нього: дещо з того тільки, що дійшло до уший польської адмінїстрації. А до неї з Запорожа, що було огнищем нового руху, майже нїчого не доходило. Окольскому пізнїйше вже, очевидно [3]), попало в руки цікаве писаннє — лист писаний в лютім з Запорожа:

[1]) Pamiętniki Albr. Radziwiłła I c. 277 — ркп. 116 л. 190. [2]) Окольский с. 89.

[3]) Бачу з того, що Окольский про зносини з Кримом, засвідчені сим

„Вельможний милостивий султан-калґа, пане наш милостивий! Служби наші рицарські пильно поручаємо милостивій вашій царській ласці, пана нашого милостивого, бажаючи від Бога всемогущого доброго здоровя і у всім фортунного успіху вашій цар. мил. на довгі часи. Уповаючи на славу і приязну обіцянку й. цар. милости (хана) і вашу, і ми, заховуючи вірну приязнь до в. м., панів наших мил., посилаємо умисно товаришів наших Гришка Горілого і Андрія Озеленка (sic), просячи і жадаючи від вашої цар. мил.. аби були ласкаві прислати нам війська свого в поміч, бо неприятелї наші ідуть на нас певно, щоб нас знищити. Ми ж то обовязуємось в. цар. мил. відслугувати в кождій потребі і за кождим наказом в. ц. мил., де тільки нам звелить, війску вашому для походу перевіз готовий і безпечний тримати. Пильно ще раз про се просимо ваш. ц. м., і коли ласка, також щоб товаришів (послів) наших, не затримуючи, назад відправити. Поручаючи служби наші лицарські милостивий ласцї в. ц. м., в. ц. м. у всім слуги покірні Дмитро Тимошевич Гуня гетьман з військом й. к. м. Запорозьким. На Запорожу, 26/II. 1638 [1]).

Лист безперечно був би дуже інтересний — але мушу признати ся, що саме через те бажав би мати більше доказів його автентичности. Не має він в собі нічого підозріливого, певно що не був сфабрикований Окольским, бо він з нього не робить ніякого спеціального ужитку, але що крім сього тексту Окольского не стрічаємо згадок про старшинство Гунї на Запорожу і його зносини з ханом [2]), тож і з сього листу не будемо старати ся витягнути якихось дальших виводів. В кождім разї зносини з Кримом як що й вели ся знову, то і сим разом зістали ся без успіху, як стільки разів перед тим.

Похід на знищеннє Запорожа, згаданий в сім листї, се була експедиція Мелецкого з реєстровцями, визначена на переяславській радї 11 (21) лютого. Хоч Кримцї не помогли проти неї, Запорожцї дали їй відправу без великого клопоту, завдяки тому козацькому союзникови, прославленому Окольским — водї. Як побоював ся Кисїль в своїм справозданню, експедиція вийшла трохи пізно

листом, анї про старшинство Гунї нічого не згадує говорячи про приготовлення до війни.

[1]) С. 144 (ч. V. 2). Стилїзація досить неясна і крута місцями, так що я передав зміст приблизно.

[2]) Сучасник Ґолїньский (ркп. Осолїньских № 188 с. 455) напр. в своїх записках каже тільки загально: do Krima do hana posły swoie wyprawieły, podawsy kondicią, yz wsistką Ukrainę iemu oddamy y cokolwiek teraz dostaniemy miast, zamkow, to wsistko hanowi oddamy — tak sie beły zawzieły.

і не посила на Запороже перед розмерзаннєм рік; тим Мелєцкий і реєстрова старшина толкували безрезультатність своєї місії. „На тих місцях, де вони кочують, всю зиму Дніпро мало що був покритий ледом, а річки вже пять неділь всї пустили“. Запорожцї чули свою позицію неприступною і не вважали потрібним входити в ніякі переговори. Посланцї Мелєцкого знайшли стрічу зовсїм непотїшну; дарма, що побачивши трудні обставини, він не йшов далеко в своїх вимогах. „Жадав тільки самого Скидана, що у них полковником“. Вони ж не дбаючи о ласку королївську і гетьманську, „лист пошарпали, послів веліли закувати в кайдани, а менї дали відповідь непотїшну листом, і то не через посла, а зіставили на березї в ночи“, — себто підкинули по просту, як доносив Мелєцкий. Тоді попробував він наступати на них оружно, але початок випав теж не потїшно: коли польські вояки пустили ся кіньми плисти через Днїпро, Запорожцї прийняли їх вистрілами й убили одного „товариша“. Видко було, що без човнів нїчого не буде — так мабуть відмовляли ся і реєстровцї, і Мелєцкий зірвав на них серце в своїм рапорті Стан. Потоцкому: „козаків трудно вжити против їх народу, – як вовком орати“. Мусїв вертати ся нї з чим, і з Іляшем разом дав алярми по Українї, щоб пильнували погранича, не пускали запасів і своєвільників на Україну, не випускати людей, які б просили ся на рибу на Дін і на річки. Просив теж повідомити гетьмана, щоб ужив своїх способів. „Реєстрових козаків немало до своєвільників попередавало ся — нема кому вірити, і як би не моя обережність і спільне стараннє з Іляшем, то зробили б з ним так як з иньшими“, доносив Мелєцкий, розуміючи торішнїй погром старшини [1]).

Сі відомости з Запорожа Стан. Потоцкий, — що за виїздом Кисїля став ся фактично „реґіментарем“ України, прийняв серіозно, як симптом нового руху. Він розпорядив поставити сильні залоги в Чигринї і Кремінчуку, щоб загородити дорогу з Запорожа і на Запороже, розіслав алярмові листи до старост і підстарост. Хоругви, призначені до виходу до Польщі з Заднїпровя, з Вишнївеччини (де вони уїли ся людям Вишневецького, так що той розпочав уже процес з ними), затримав на Українї і постягав своїх вояків близше під руку. А свого брата гетьмана просив приїхати близше до загрожених місць, бодай до Летичева [2])

[1]) Рапорти Мелєцкого й Іляша – ркп. 94 с. 540 і 590 рапорт Мелєцкого має дату 21 марта „на верховинї Томаківки“, рапорт Іляша писаний тодїж; пор. рапорт Стан. Потоцкого з додатковими відомостями тамже с. 583.

[2]) Рапорт з Борзни, 30/III н. с. — ркп. 94 с. 539.

Велика трівога пішла по Україні між Поляками і всякими людцями, звязанними з польським панованнєм. Поки що вісти були переважно фальшиві Слуги Вишневецького підняли трівогу, що над Ворсклою вібрало ся три тисячі люда, хочуть напасти на Гадяч і захопити відти армату: дали знати Стан. Потоцкому, просячи ратувати. Той, правда, гнївав ся на сих людей за їх жалї на жовнїрів („як побачать якого небудь *шую* то вже день і ніч ратунку просять, а курей, що жовнїри по уставу брали — списують"), але все таки вислав накази війську і сам їздив на місце. Виявило ся, що то вертало ся кількадесять люда з Путивля, що повтікали були туди, та захопили трохи худоби. В Ніжинї вийшла трівога з тої причини, що по виїздї Ст. Потоцкого, коли той пішов на Ворскло шукати тих своєвільників, — поздіймано з паль голови убитих бунтівників, і якісь своєвільники, зібравши ся в громаду, били замість бубнів в бочки, збираючи людей до себе, і потім пішли „на своєволю". З тої причини Потоцкий, вернувши ся робив суворе слїдство, насажав „три тюрми" підозрілих людей але нїчого важного не викрив. Винайшли якогось дяка, на котрого говорили, що то він поздіймав голови; але нїчого від нього не можна було добити ся [1]).

З запорозького погранича приходили також одна за другою трівожнї вісти про похід з Запорожа. Якийсь час вони були досить глухі, але скоро не лишило ся вже ніякого сумнїву, що Запорожцї справдї рушили на Україну. Такі відомости почали з 10 (20) квітня надходити до Переяслава, де була головна кватира Іляша і реєстрового війська: Запорожцї рушили разом суходолом, правим берегом Днїпра, під проводом Скидана, і човнами, Днїпром також. Скидан, приступивши несподївано під Чигрин вхопив полковника і потім перевів ся за Днїпро. Ті що йшли човнами напали на Кремінчук — передову сторожу Поляків і реєстрових, розгромили й побили більшу частину. Захопили перевози через Днїпро в Чигрин-Дїброві і Вужинї й опанувавши таким чином місцевости нижньої Сули, одною частиною своєю пустили ся за Сулу і приступили під Ірклїів, де стояв віддїл польського війська. Підозрівали, що вони йдуть на Переяслав, щоб ухопити Іляша і повторити з ним торішню росправу. Все змобілїзовано в сїм напрямі; Іляш бувши на поготові, виступив против них з військом на Гелмязів [2]). Тим часом, очевидно, се була тільки діверсія, або аґітаційна екскурсія: головна частина війська, — яку рахували в перших відомостях

[1]) Рапорт Ст. Потоцкого з Ніжина 18/VI н. с. — ркп. 94 с. 583.

[2]) Рапорти з Переяслава й Ірклїєва, 22 і 23/IV н. ст. — ркп. 94 с. 586 і 589.

на 2 тис., але в дійсности було там далеко більше, пустилась від Кремінчука під проводом самого Острянина просто в гору Пслом, на Омельник і Голтву. Поки польське і реєстрове військо зорієнтувало ся в відомостях, звертаючи головну увагу на ті козацькі полки, що пішли за Сулу, в напрямі Переяслава, — Острянин в перших днях квітня ст. ст. вже отаборив ся під Голтвою, в дуже гарній, неприступній позиції, між Голтвою і Пслом, і мав час добре укріпити ся тут [1])

Зайнявши тутешній замок і місто, сильно укріплене острогом, Острянин обвів його ще валом; сильно загородив і закопав брами з приступної сторони, між ріками вивів іще сильний вал, а в могилї, що стояла перед валом, зробив кріпкий шанець, щоб о нього розбили ся ворожі сили, коли-б стали приступати до міста. „Тисячами посадили на валах людей, гармату розложили на шанції, сотнями обсадили башти і брами, по високих дахах розсадили чарівниць і чарівників, аби слїдили звідти і чинили замовлення на добру стрільбу, повітрє і огонь“ [2]), закінчує сю опись Окольский. Коли Потоцкий, одержавши докладнїйші відомости і орієнтувавши ся в стратеґії козацькій, кинув ся на се головне військо і прийшов під Голтву в двадцятих днях квітня ст. ст., він застав Острянина так сильно приготовленого, що Полякам, роблячи добру міну, справдї приходило ся, як робить Окольский, тільки іронїзувати з малої козацької відваги, укритої в такі сильні укріплення.

Потїха одначе з сеї іронії була невелика. Потоцкий попробував приступити і заложивши против козацьких шанців свої шанцї і вал, а на Пслї почавши ставити міст, 25 квітня ст. ст. зробив пробний приступ, але він скінчив ся зовсім плачевно, бо козаки прийняли атаку такою стрільбою, що реєстровцї й Поляки мусїли відступити. Іляша самого постріленo, а міст потім Острянинові козаки спалили. В ночи Острянин вислав кілька тисяч своїх і ті зайшовши зайняли позиції ззаду польського війська і загородили дороги деревом і гиллєм, щоб польська кіннота не могла туди приступити. Коли рано Поляки розпочали стрільбу по козацькому табору і стали приступати до нього, козаки ударили з одної за-

---

[1]) Відомости про рух козаків на Омельник і Остапє, Пслом вгору, до Потоцкого в Ніжині дійшли вже перед 18/IV н. с., тільки він не довіряв їм, не маючи відомостей про напад на Кремінчук, а вважаючи неможливим, щоб козаки могли обминути його: в 20-х числах Хмонстовский в Переяславі мав уже докладнїйші відомости, що стверджували сей рух.

[2]) Na prawo strzelbę, powietrze y ogien в першім виданню: у Туровского поправлено: na prochy.

сади на німецьку піхоту і вибили її майже всю чисто, — бо польська кіннота не могла дати їй помочи через ті козацькі застави і засіки. Німці відстрілювали ся до вечера, але кінець кінцем не стало їм куль і „воліли один при однім до одного вмерати". З другої засїдки козаки вдарили на польське військо з тилу, коли воно почало приступати під козацькі шанцї, і так взяте в два огнї воно понесло теж величезні страти [1]).

Погром був повний; Потоцкий переконав ся, що він тут під Остряниновими валами пропаде напевно з рештою свого війська, і рушив від Голтви назад під Лубнї. Окольский, що правда, представляє се тактичною штукою — що Потоцкий сею ретірадою хотів вплабити Острянина з його сильної позиції. Але для сього не треба було аж такого далекого маршу під Лубнї, і се обяснення взагалї виглядає мало правдоподібне: воно зроблене з пізнїйших подій.

Відгромивши польське військо, Острянин зістав ся паном сеї крайньої східньо-полудневої України — території найновійшого заселення, остатнїх слобід в порічах Псла і Ворскли, що їх уже в попереднїх рапортах гетьман Потоцкий характеризував як найбільш бунтливий і небезпечний елємент. Держачи в своїх руках сю територію Острянин мав получення з Запорожем і Доном, звідки чекав помочи, і з закордонною Слобідщиною, що останнїми часами стала прибіжищем українських бунтівників, і сам Острянин на випадок нещастя мостив собі туди стежку, наперед виславши до Білгороду свою сїмю [2]). Тут міг він уґрунтувати ся і приготовити ся до дальшої, головної кампанії. З другого боку ослаблення і деморалїзація польського війська та враження від побіди над ними козаків мусїло дуже сильно відбити ся зараз на настрої людности, народнїх мас і самих реєстрових і в дальших частях Поднїпровя. Випищики, нарід підіймав ся скрізь, а глухі згадки про реєстрових в війську Острянина натякають на певне вагання і серед реєстрового війська [3]).

Се наповнило Острянина новою енерґією і сміливими, як потім показало ся — аж надто сміливими плянами. Заохочений успіхами під Голтвою, задумав він добити Потоцкого і опанувати цїле Заднїпровє, а заразом відрізати дорогу з-за Днїпра тим контінґентам, що мали наспівати до польського війська, так як удало ся се

[1]) Окольский с. 97—107; в реляціях з театру війни, які маємо, тут прогалина, між 23/IV н. ст. і 16/V, котрим розпочинаєть ся реляція Хшонстовского так що голтвянський епізод знаємо й тепер тільки з Окольского.

[2]) Реляція Хшонстовского як низше, с. 609.

[3]) Ostrzanin zwiodłszy wielu regestrowych — Окольский с. 108.

в переяславську кампанію 1630 р. Тепер, коли польське військо загнало ся ще далї в глубину Подніпровя, сього можна було сподївати ся ще з більшим правом ніж тоді. Унесений своїм тріумфом Острянин покинув свій табор під Голтвою і пішов слїдом за Потоцким під Лубнї, не чекаючи тих полків, що йшли до нього з Запорожа і Дону і з ріжних иньших місць. Окольский каже, що він сподївав ся здибати ся з ними в дорозї; се не дуже правдоподібно, на скільки йде мова про полки запорозькі і донські. Головне діло було, очевидно, в тім що Острянин представляв собі військо Потоцкого далеко більш розгромленим. Тому не поступав з відповідною обережністю, а з розгону налетїв на польський табор під Лубнями і дістав досить болючу відправу. Потоцкий чекав його і скоро тільки Острянинове військо зблизило ся, 6 (16) мая, він не даючи йому отаборити ся і укріпити ся, зараз ударив на козаків з усїма силами, поновляв атаки, не жалуючи утрат своїх, встиг розірвати лїнію козацьких возів і справдї збентежив козаків такою аґресивністю й відвагою [1]).

Кінець кінцем страти козаків мабуть не були великі. Вони замкнули табор на ново і затримали свої позиції. Але Острянин уже стратив фантазію і задумав відступати. Коли стемніло, і головне військо відступило, а в шанцях зістали ся тільки реєстровцї й німецька пікота, що мала боронити Остряниновим козакам приступ до води, Острянин, щоб їх здурити, казав вигнати на них коней. Ті в пітьмах прийняли се за кінноту неприятельську, почали стріляти по тим коням, і така стрільба потягла ся досить довго. Острянин же тим часом через болото пройшов в „луги“, що покривали береги Сули і нічною добою подав ся в гору Сулою під Лохвицю. Був се дуже нещасливий і навіть малозрозумілий марш, бо зміняв плян кампанії, розривав получеңнє з Подніпровєм, де орґанізували нові кадри повстання Скидан, Солома й ин., і в кождім разї мав дуже некористні наслїдки для повстання.

Коли Поляки другого дня довідали ся про сей марш, рішено було йти за Острянином. Але армата польська дуже потерпіла від вчорашньої канонади — „всї ложа потріскали і колеса від частого стріляння“, так що не можна було зараз рушити ся; тому післано наперед частину кінноти, щоб затримати Острянина, а згодом рушило за ним і головне військо.

Несподївано, в двох милях за Лубнями замість Острянина ся

[1]) Окольский с. 107—110, пор. рел. Хшонстовского, 24/VI н. с., що подає перегляд подій з 16/V н. с. почавши – ркп. 94 с. 604, друга копія її — Разнояз. ркп. 61–211 с. 5.

кіннота помітила иньше козацьке військо. Се були Донці й Запорожці, що йшли під проводом Путивльця Мурка і Ріпки [1]) до Острянинового війська під Лубні. Острянин розійшов ся з ними всього о кілька годин, і не попередивши про свій марш, підвів сї ватаги під польське військо. Було між ними 500 Донців, „иньші з Запорозького погранича“, однї рахували їх на 2600, иньші на 2300, „певно, що було їх більше як дві тисячі вибраних стрільців і *болоховців* найкращих“. Польська кіннота зараз напала на них і змусіла отаборити ся на місці, в дуже невигіднїй позиції, „в щирім полю“, на безвіддю. Боронили ся одначе сильно. Від канонади, що розпочала армата польська, наспівши на місце, ко заки ховали ся в шанцї, наборзї копаючи їх; атаки відбивали завзято, бороначи ся зза возів. Цїлий день тривала битва. Поляки понесли великі страти [2]), але Потоцкий не хотів випустити козаків. Коли настала ніч, а польське військо не відступало, наміряючи ся далї тримати козаків в бльокадї, — стратили дух козаки, бо на безвіддю не могли далї боронити ся. Прислали лист, писаний від імени Івана Василевича, вибраного ватажком на те, аби вести переговори. Толкували ся, що не мали заміру йти в повстаннє, а йшли до реєстрових, „до старшого свого полковника Іляша Караімовича“, але Острянин їх здурив, запевнивши, що він уже з Поляками помирив ся і є наказ, аби всїм іти до купи для ре єстровання, і т. д. Були се, розумієть ся, дуже недорічні толковання, які не могли нїчого помогти. Потоцкий поставив жаданнє, щоб козаки видали своїх старших — Путивльця і Ріпку, а самі прилучили ся до реєстрового війська. Козаки пробували ріжними способами від того вимовити ся, але Потоцкий стояв на своїм, і другого дня козаки піддали ся, приставили Путивльця і Ріпку Потоцкому.

„Нехай твоя голова за усї наші голови! прощай наш сподару!“ записує Окольский останнє прощаннє козаків з своїми ватажками.

Видача ватажків одначе не вирятувала иньших голов. „П. воєводич не міг погамувати наших: побачивши, що немалу понесли утрату, вирубали всїх; ледви до сотнї вирятувало ся і то поховавши ся між трупами або між нашими реєстровими“, ляконїчно записує Хшонстовский, а Окольский тільки ширше розводить ся, щоб виправдати жовнїрів: гнївом за порубаних товаришів і коней,

---

[1]) Здаєть ся, треба вважати се за дві особи, а не три: оден Путивлець Мурко, другий Ріпка, бо далї про Мурка нема нїде осібної згадки.

[2]) Се потім досить глухо згадує Окольский, с. 131.

божею волею, і вкінці — спасенним страхом заданим сею різнею Острянинови [1]).

Та й щож — було се тільки маленьке повтореннє ще далеко більшої різнї на Солониці. Відносини не змінили ся, видко, за сї сорок лїт, хіба погіршили ся.

„Бо як з природи своєї варвари вороги неварварам, так само Русин Полякови“, висловляє принагідно своє переконаннє Окольский, віддаючи настрій того польського елєменту, серед котрого він обертав ся [2]).

Винищеннє Путивльцьового війська, хоч позбавило повстаннє сильного і цінного контінґенту, але затримавши польське військо, дало тим часом Острянинови змогу відітхнути від лубенської битви і привести своє військо до порядку. Польська армата рішучо не переносила стрільби, і після канонади, заданої Путивльцеви, знов розлетїли ся ложа гарматні, так що гармати прийшло ся взяти на вози і відвезти до Лубень, і там їх півтора тижнї осаджувано і оковувано наново. Треба було також відставити постріляних і хорих. Все се затримало Потоцкого до 20-х днїв ст. ст. мая, а Острянин тим часом нагородив свої утрати свіжими силами. З приходом його підняло ся все поріче горішньої Сули, „особливо Роменщина, з котрої пристало до нього до десятка тисяч хлопів“, поріча Хорола і Псла, все пограниче з Слобідщиною.

По словам Хшонстовского, що в своїй записцї оден тільки дає нам відомости про сей епізод, — Острянин властиво мав іти через Ромен на Сіверщину, але такий зріст сил вплинув на нього так, що він змінив свій плян і від Сенчі скрутив на Хорол. Хоролом пройшов у низ до Миргорода і тут запровіянтував свою армату, наробивши пороху з великих старостинських запасів селїтри. Тодї пройшов звідси над Сулу і тут зайняв позицію під Лукомлєм, „в трьох великих милях низше Лубень“ (21 кільом. в простій лінїї).

Се був зручний марш — ним в значній мірі поправляла ся попередня помилка. Зайнявши позицію понизше Лубень, Острянин задержував свобідне сполученнє з Подніпровєм і Запорожем, а при певній зручности і сприятливих обставинах міг сподївати ся відрізати польське військо від Днїпра і не допустити до нього нових помочей. В сїм, очевидно, й лежав стратеґічний плян козаків, на

---

[1]) Окольский с. 113—122. Хшонстовский як вище. Величко до свого перекладу Окольского додає примітку про урочище „Путивлець называемое“ коло Лубень, назване мовляв так від погрому Путивльця (IV с. 146). Тепер єсть Путивльський хутір, на півн. схід від Лубень. [2]) Ор. с. с. 85.

скільки можемо слїдити за ним по польським реляціям. В Лукомлю Острянин заложив сильний табор, „обкопав ся міцно, і роспускав звідти ріжні чати, нїчого не пропускаючи до війська, бо зайняв усї дороги“. Перервав тим способом полученнє з Переяславом і Биковим, так що польський обоз в Лубнях незабаром став відчувати брак довозу. Скидан же двічі підсилав сильні підїзди під сам Переяслав, намагаючи ся знищити сю кватиру реєстрову, — важну позицію, що підтримувала сполученнє між Лубнями і лївим побережем Днїпра.

На правобережу стояв тодї гетьман Потоцкий, котрого наглив і король, і лївобережне військо, щоб скорше прибував, а він чекав ще війська, не маючи з чим іти. Ішов Ярема Вишневецький, з великим військом, зібраним ним спільно з свояками, щоб вирвати свої заднїпрянські землї з рук повстанців. Лївобережні війська нетерпляче чекали їх, і для них в високій мірі важно було, щоб дороги лишили ся свобідні. Полишена в Переяславі залога під проводом Хшонстовского тримала ся обережно і не давала розірвати полученнє з Днїпром. Але по Днїпру Острянин велїв понищити перевози, і се було сповнено, не вважаючи на всі заходи Хшонстовского, щоб тому перешкодити.

На правім боцї зібрали ся великі купи своєвільників, до пяти тисяч, як каже Хшонстовский. Окольский називає провідником тамошнього бунту Солому; гетьман Потоцкий, оповідаючи в своїй реляції про напад сих своєвільників на Київ, зве їх провідником Нестора Бардаченка. Повстаннє ширило ся під самим боком польских хоругов Потоцкого — „порозсилали по містах і по всїй Українї, аби знали про їх успіхи з Ляхами, збирали ся й собі та били всїх своїх панів-Ляхів“. Великі маси збунтованого селянства йшли до повстанців з Уманщини, з тих нових займанщин і „слобід“. Пізнїйше чуємо про сильне повстаннє в тилу лївобічного війська, в Сїверщинї; підстароста чернигівський виступив против своєвільників, але вони його погромили і сам він наложив головою в сїй битві [1]) Правий Днїпровий берег був в руках повстання майже до самого Київа; перевози захоплені і понищені.

30 мая с. с. Бардаченко зількома тисячами своєвільників рушив на самий Київ. Се дуже затрівожило Поляків, бо як-би удало ся йому опанувати Київ і понищити тутешнї перевози, — справдї могло-б перервати ся полученнє лївобережного війська з правобережним. Хшонстовский післав від себе до Київа малий відділ

[1]) Реляція гетьм. Потоцкого з 30/VI — Разнояз. 61 с. 216.

війська, але він був за слабий, щоб противстати козакам, тим більше, що з боку Киян „не було щирої помочи“. Залога мусїла замкнути ся в замку, а козаки почали рубати і палити байдаки і пороми. Але наспіли на те несподівано хоругви Лаща і взявши козаків в два огнї, збили їх і загнали на „острів під Чорторисю“. Слїдом прийшов і Потоцкий, до котрого дали знати про сю небезпеку, і обсадив київську переправу своїм військом. Козаки пішли вниз Дніпром, Потоцкий став ладити ся за Днїпро. Ще скорше перейшов Днїпро Вишневецький, при кінцї мая ст. ст., спішачи ся до своїх лубенських маєтностей [1]).

Острянин, прочувши про похід Вишневецького, рішив спробувати знищити Ст. Потоцкого, не давши йому зійти ся з Вишневецьким. Він розпочав з Ст. Потоцким переговори, через його пахолка, захопленого в дорозї; заявляв охоту закінчити повстаннє, коли Поляки привернуть переяславську, або хоч куруківську умову. Скидан прислав переказати, що готов передати ся до Поляків, коли йому заручать амнестію; те саме переказав і військовий писар Себестянович [2]). Потоцкий вважав се симптомом депресії від вилазки, котру вчинив перед тим, з 22 на 23 мая ст. ст. Але правдоподібнїйше, що се козаки хотїли здурити Ляхів, задумуючи новий плян. Серед тих переговорів Острянин перевів військо з Лукомля на Снїпород, зіставивши в лукомськім таборі тільки частину війська для оборони. Нова позиція, котру він зайняв, між Яблуневим і Лубнями, лежала майже просто на захід від польського табору, на дорозї Вишневецького до Лубень. Одному з найвизначнїйших полковників, Секирявому, Острянин поручив зайти від заходу, захопити коней з польського табору, а потім засїсти Лубнї і відти вдарити на Поляків, щоб у два огні взяти їх з Острянином.

Сей складний плян одначе розлїз ся, принїсши тільки нові утрати козацькому війську. Насамперед Вишневецький наспів скорше, ніж його сподївали ся і вже 29 мая прийшов під Лубнї. З ним було всього до трох тисяч війська ріжного роду. Осмілений такою значною підмогою, Потоцкий з Вишневецьким рушив під Снїпород і зачав зводити тут битву з Острянином, а далї притягнув армату і розпочав канонаду. Остянинове військо, що покладало ся на діверсію Секирявого, дуже було тим збентежене, і коли запала ніч, воно на швидку, покинувши тяжкий обоз, з самою арматою вернуло ся до лукомського табору. Поляки рішили йти за ним слїдом, тільки що переправа через болотнистий Снїпород робила великі труд-

[1]) Реляції гетьм. Потоцкого з Фастова 12/VI н. с. і з над Лпбеди 17/VI — ркп. 94 с. 599 і 601. [2]) Реляція полк. Потоцкого 2/VI н. с. ibid. с. 598.

ности: тому післали наперед частину кінноти наздогін, а самі зайняли ся переправою.

Тим часом Секирявий, не мігши нічого зробити коло польського табору за тим скорим приходом війська Вишневецького, покинув Лубнї і пішов до Острянина на Снїпород, не знаючи нічого про його відступленнє. От і наскочив на Поляків зовсїм необачно і для такого старого і досвідченого вояка — конфузно. „Був то давнїй козак, свідомий моря, проводир бунтів; умів богато *зрад* [1]) і чарів — на повітрє, на стрільбу — ,але кому йде на погибіль, і ворожка допоможе'", іронїзує Окольский якимсь, видно таки українським прислівєм. Він каже, що підійшовши під польський табор в ночи, Секирявий, аби розглянути ся, що то за військо, відійшов від свого полку, аби гук йому не перешкоджав, вилїз на дуб і так розглядав ся; але в тім помітили його реєстрові козаки, вхопили й приставили до польського війська. На допитах розповів богато цїкавого. Казав, що Острянин не думає довести сю війну до кінця — хоче утїкти до Білгороду, і вже туди вислав жінку і він і иньша старшина — з під Лукомля він уже двічі тікав, але кождого разу козаки його здогоняли і потім під пильним доглядом тримали його й иньших. Оповіданнє не дивне; по торішнїй видачі Павлюка і ще новійшому фактї — видачі Путивльця, досить натурально було, що старшина оглядала ся зчасга на заднї...

Військо Секирявого тим часом, зіставши ся без свого ватажка під носом у Поляків, кинуло ся рятувати ся, як можна. Поляки взяли ся їх ловити і здогоняти. Одна частина, коло тисячі козаків, сховала ся в пасїцї і тут так добре укріпила ся, що польське військо добувало їх відти цїлий день, але нічого не зробило і мусїло їх так покинути. Не так пощастило натомість иньшим: їх надибали Поляки під Яблуневим. Козаки, побачивши ворога, зробили собі засїку при болотї і як Поляки зачали на них натискати, відступили ще далї на болота. Поляки хвалили ся, що не випустили нікого — всїх повитягали з болота і голови постинали; се може й не так було вірно, але в кождім разї забава коштувала чимало і самому польському війську, бо богато їх при тім погинуло. „Полїг великий інжінер і капітан кн. Домінїка (Заславского), иолягло чимало офіцерів і піхоти" [2]). З другого боку, сї лови на козаків Секирявого, зайнявши цїлий день польському війську (31/VI с. с.), попсували його плян — іти за Острянином наздогін і погромити його.

[1]) Zdrad. [2]) Окольский с. 135, рел. Хшонстовского як вище. Окольский зовсїм не представляє сю битву такою успішною як Хшонстовский.

Вислана наперед кіннота, налетївши на Острянина, наробила переполоху, але коли за нею не показало ся більшого війська, Острянин прийняв її цілим військом так гаряче, що вона мусїла тїкати чим дужче на Миргород і відти на Лубнї до своїх. Та коли потім прийшла відомість про погром Секирявого і його сумну долю, се зараз захмарило настрій в козацькім таборі. Як оповідали язики, Острянин знову хотїв вернути ся до давнїйшого пляну — іти вгору Сулою на Ромен, за московську границю. Але „чернь“ не хотїла сього і настала на старшину, аби йти Сулою в долину, на Днїпро, близше до Запорожа і до Скидана, що пробував в Чигринщинї, робляче порох для війська.

Спалили міст на Сулї, щоб утруднити перехід польському війську, і рушили табором вниз Сулою, під Жовнин. Одначе передовому польському полкови удало ся захопити міст ще не знищеним, і польське військо переправило ся без клопоту і пішло за Острянином слїдом. Козаки йшли скоро, день і ніч, і Поляки здогонили їх уже понизше Жовнина, недалеко від устя Сули, на світанню в недїлю 3 (13) червня. Ударили на козацьке військо від разу, щоб не дати йому отаборити ся. Завязала ся горяча битва. Козаки не були приготовані до битви і раптовим натиском польській кіннотї удало ся розірвати козацький табор. Влетїла в його середину, захопила кілька гармат козацьких (одначе мусїла їх кинути на місцї і козаки забрали їх назад). В козацькім таборі, по словам Поляків, підняла ся панїка: частина козаків кинула ся на болота, шукаючи там укритя. Острянин з кінним військом покинув табор „при однїм бунчуку“ і перейшовши на правий бік Сули, пішов геть [1]). Згодом стрічаємо його в Слобідщинї [2]), куди, як зачуваємо, вибирав ся з самого початку повстання не сам тільки він оден, але богато й иньшої старшини і козаків, що вважали справу повстання непевною, або й безвиглядною. На сїм пунктї, правдоподібно, йшло ваганнє і боротьба двох ріжних течій в повстанню, і тепер коли справа знов здавала ся такою непевною, Острянин з однодумцями таки рішучо покинули повстаннє, щоб шукати свобіднїйшого і затишнїйшого житя за московським кордоном [3]).

---

[1]) Окольский с. 136, Хшонстовский с. 611. [2]) Про се ще в ч. II с. 73.

[3]) Костомаров шукав иньшого обяснення сьому відступленню Острянина: він здогадував ся, що в козацькім війську йшла боротьба між партією Гунї і партією Острянина (с. 167). Але бачимо, що сецесія Острянина стала ся в таких обставинах, коли зовсїм не було часу і змоги для партійної боротьби. По друге, з польських звісток виходить, що й перед тим Острянин хотїв кинути військо, але його не пускали, переголосовували, змушували вести війну далї,

Сецесія Острянина не викликала в козацькім війську паніки. Провід взяли двоє старшин Кудра і Пешта[1]). Зараз замкнули наново розірваний табор; захопили в середину і польські хоругви, що залетіли були в глубину табору, та взяли їх в кілька рук. Вишневецький, побачивши, в яку біду ті впали, почав штурмувати козацький табор, щоб визволити з нього своїх. Ударив раз і два, але козаки не уступались; аж за третїм разом удало ся йому прорвати табор на стільки, щоб дати тим полоненим хоругвам відти вирвати ся. Вирвали ся, але з величезними утратами. Тріумфальний день польського війська закінчив ся сумом: „полягло так богато і товариства — рицарства — кварцяного і панського, що великий жаль не дає їх вичислити", записує Окольский.

Ніч перервала битву. Козаки зайняли виступ, котрий творить тут Сула, своїм викрутом обливаючи його майже з усїх сторін. Стомлене військо взяло ся за лопати і всю ніч працювало над його укріпленнєм. З тої сторони, де не було ріки, висипано вал. Гетьманом вибрано знову Дмитра Тимошевича Гуню, героя торішнього відступлення від Кумейок. Приготовили ся до оборони. Завзято готовило ся також до дальшої боротьби і польське військо. Против козацького валу насипало свій вал, поробило шанцї зовсїм під самим козацькім табором. Другого дня (4/VI с. с.) розпочало канонаду; вона дуже докучала козакам, забиваючи людей і коней і серед лїтньої спеки творячи неможливе трупне повітрє, яке навіть Полякам докучало, а що вже козакам. Козаки прислали парляментаріїв, „просили милосердя" і переговорів. Поляки представляють се депресією, з котрої вивела козаків слїдом одержана відомість про Скидана. Можливо одначе, що з самого початку се була тільки тактична штука з їх сторони, щоб перервати канонаду і краще урядити ся за той час.

Для переговорів вислано хорунжого браславського Дзика. Але зараз серед перших розмов, кажуть Поляки, прийшла до козаків відомість, що до них уже підходить з-за Днїпра Скидан, висланий перед тим з свіжими припасами і силами. Старшина вирікла ся переговорів і казала парляментаріям відїхати, вимовляючи ся тим, що нема з ким говорити: треба, щоб з польської сторони до переговорів стали якісь поважнїйші особи, а тепер нема нї одного сенатора, нема з ким трактувати. Далї жадали, щоб їм видано провідників льояльних реєстровцїв — Іляша, Захарія, Залєского, Ворону, Левка Канївського, вернено армату забрану під Кумейками,

та тримали на гетьманстві. Трудно звести се все до особистої боротьби за булаву між Острянином і Гунею. [1]) Реляція Хшонстовского — 94 с. 612.

а на старшинстві затверджено того, кого вони собі виберуть — тоді вони приступлять до дальших переговорів. Дзик став пригадувати їм, що вони ж самі просили милосердя і переговорів, а не Поляки, але козаки не дали йому говорити, закричали: „Дику, йди, щоб з тебе диковиння не було!“ Веліли їхати зараз, а як тільки він відїхав на оден стріл з лука, почали стріляти. Потім вчинили зараз приступ до польського табору — правдоподібно на те, щоб відтягнути увагу польського війська від Скидана, з котрим мали зійти ся.

Одначе сей спосіб не удав ся. Польське начальство, повідомлене про Скидана, вислало проти нього реєстрових і частину польського війська і вони в жаркій битві відгромили Скидана і понищили його човни; самого Скидана тяжко пострілено і повезено назад до Чигрина. Кілька день пізнійше з тріумфом приставлено його півживого гетьману Потоцкому на його приїзд. Скиданові люде одначе не розбігли ся: за кілька день то мабуть таки вони прибили ся в кількох тисячах до козацького табору, коли той перекочував на устє Сули.

Власне се вразило гетьмача Потоцкого, коли він прибув в тих днях під козацький табор — ся невгасима енергія повстання, яка приганяла все нові й нові маси зреволюційованого народу в ряди повстання, нагороджуючи всї страти.

„За ласкою божою і щастєм королівським поводило ся нашим добре кілька разів: багато разів сильно громили ту своєволю, табори їх міцно розривали, їх самих по кілька тисяч вирубали — але щож! як їх одного дня згине стільки, зараз другого-третього дня на те місце прибуває ще більше тої своєволї, що з усіх боків валом валить до них!“

Погром Скидана і зближеннє Потоцкого підняло дух в польськім таборі і з подвоєним завзяттєм напирали Поляки на козаків, щоб їх знищити. Гуня ж зі Скиданової історії набрав переконання про потребу перенести свій табор в безпосереднє сусїдство Днїпра, щоб мати лекше полученнє з правим берегом і Днїпровою артерією. Серед неустанних приступів польських в ночи з 11 на 12 червня є. ст. змайстрував він якось міст на Сулї й рушив всїм військом на низ, на устє Сули до Днїпра і зайняв позицію в двох милях низше від дотеперішньої, на т. зв. урочищу Старець, себто над старим Днїпровим річищем. Се було місце знане в козацькій традиції. Козаки оповідали потім Полякам, що на сїм самім місцї стояв козацький обоз, коли козаки воювали (в попереднїм столїтю) з черкаським старостою Вишневецьким, і в землї знаходили старо-

світську зброю [1]). Вал стояв з тих часів ще цїлий. Місце було чудове. Від півночи боронили його болота і луги, від полудня — „вільний Днїпро“. Позиція була настільки безпечна, що козаки тримали браму свого обоза відкритою. При тім була всяка вигода — було подостатком дерева, води і паші для коней на сусїднїх низинах. Неприступність була така, що польській кінноті, яка становила головну силу їх війська, попросту не було тут що робити. Треба було піхоти, котрої було дуже мало; треба було саперів. Забезпечена природою козацька позиція була чудесно. А сам табор так зручно укріплено, що він викликав здивованнє в інжінерах. „Не один інжінер дивував ся працї і добрій інвенциї грубого хлопа, дивлячи ся на розклад валів, шанців, батерій, заслон; як би коронне військо пройшло їх ями, перекопи і дїри, зломило грудьми дубові палї і частоколи, пройшло привалки і вали, то ще більшої відваги треба було-б на те, щоб здобути їх в серединї“ [2]). Не диво, що в польських кругах під впливом сього утворило ся незвичайно високе понятє про нового козацького провідника і взагалї козацьких вождів. Козаки звичайно все зле валять на свою старшину, а все добре признають війську, завважає Окольский; „але хто приглянеть ся тій старшинї, мусить признати, що вибераючь вони не аби кого — а особливо коли підіймають руку на свого пана, на його гетьманів і жовнїрів [3]).

На ту ж хвилю як козаки стали на устю Сули, надтягнули Днїпром нові ватаги — Скиданові люде, як ми догадували ся, вступили до табору. Поляки, що слїдом за Гунею наспіли під його нове таборище, не годні були тому перешкодити. Сили козаків скріпили ся на ново, і вони сміло вдарили на Поляків, коли ті зміцнені також новим полком гетьмана Потоцкого, приступили під новий табор. Потоцкий наспів саме під сю хвилю, коли військо польське приступило під нові козацькі позиції, і гірко пожалував, що не нагодив ся скорше, коли козаки ще стояли під Жовнином. „Неможливе місце!“ доносив він Конєцпольскому, розглянувши ся в новій обстанові, по кількох днях, проведених в обостороннїх вилазках і битвах [4]).

Проби переговорів теж не привели до нїчого. Потоцкий післав унїверсали і осібний лист до старшини: обіцяв їм помилуваннє, коли піддадуть ся добровільно. Йому донесли, що сї листи викликали велике занепокоєннє в козацькім таборі. „Чернь вся крикнула, що хоче покорити ся і нарікала на старшого: „поки їх буде таким

[1]) Окольский с. 140. [2]) Ibid. с. 141. [3]) Ibid. с. 143.

[4]) Ркп. Разнояз. 61 с. 216, пор. реляцію Потоцкого в ркп. 94 с. 602.

голодом морити'; але кінець кінцем взяла гору старшина" [1]). Гуня прислав Потоцкому лист, де докоряв, хоч і в здержливих виразах, що милосердний тон листів Потоцкого зовсїм не відповідає його вчинкам. „Не можемо инакше розуміти", писав він, — „тільки що ваша милость не для якоїсь згоди і порозуміння зволив зближити ся до війська Запорозького в ті плавнї з усїм військом своїм, а мабуть хотячи нас винищити до останнього, розпустив чати свої, що знущають ся над невинною християнською кровю гірше нїж вороги хреста. Нехай би вже воювали з нами, військом Запорозьким, що своїм житєм жертвуємо і віддаємо на волю божу наші крівавї заслуги і ту невинно проливану кров нашу, — а дали спокій невинним, бідним, поневоленим людям, котрих голос і кров невинна накликає до пімсти Бога і нас до неї побуджує". Козаки, заявляв Гуня, готові краще наложити головами, нїж прийняти якийсь небудь такий трактат, як під Кумейками. Вони полишають Потоцкому до вибору — згоду під умовою заховання старих прав, або — війну, війну правдиву, „бо нас так дурно трудно взяти". І просив скорої відповіди [2]).

Потоцкий відповів, що старі вільности скасовані соймовою ухвалою і про них нема що зводити мову. Козаки на се повторяли своє — що хочуть мати старі права. В сих переговорах пройшло щось коло двох тижнїв. По сїм малім відпочинку Потоцкий останнього дня червня ст. ст. розпочав знову канонаду і дрібні підїзди. Гуня на другий день знову прислав лист, просячи старих прав і т. и. Потоцкий, щоб зняти з себе одвічальність, післав йому текст соймової постанови. Гуня зібрав раду, по серединї казав постелити сїна, на нїм посадив коло себе польських послів, приймав хлїбом, вареною рибою і горілкою — пив на здорове гетьмана і рицарства польського. Але коли потім прочитано конституцію, козаки заявили своє невдоволеннє, почав ся великий рух між ними, і Гуня попросив полишити їм се ще під розвагу, обіцяючи дати відповідь, коли порозуміють ся між собою [3]).

Поляки підозрівали, здає ся справедливо, що Гуня тими переговорами пильнував можливо протягнути час, щоб стомити польське військо і змусити до лекших умов порозуміння. Польське військо дійсно не було в користних обставинах. Давала себе дуже відчувати недостача поживи; богато похорувало, знемогло ся. „Межи чужоземськими компаніями", писав гетьм Потоцкий, „ледви половина зістала ся здорових — одних зарубали в тих кількох битвах,

[1]) Ркп. 61 с. 216. [2]) Окольский с. 151—2. [3]) Ibid. с. 152—3.

иньші ранені — в обозї, тим знову дуже докучила невпинна праця, а ще більше — голод безмірний! Все військо нужденне, більша частина товариства вже три, або чотири тижнї не їдять хлїба. Нечувана річ, аби жито на Заднїпровю коштувало по тридцять і кілька золотих — і ще щоб тільки дістати! І на новий мала надїя. Вже кілька лїт не було урожаю в тих сторонах, а тепер і поготів-же вигоріло. Навіть тут в низинї коло Днїпра не мали паші коням і богато зістало ся без коней“ [1]). Панські полки, провівши вже цїлий місяць в обозї без значнїйшого результату, почали далї росходити ся від Потоцкого з огляду на сї недостатки.

Потоцкий брав ся на всякі способи, щоб змусити козаків до капітуляції. Старав ся перервати довіз припасу з правого берегу. Роспустив свої чати і велїв нищити сусїднї околицї, палити села — як на то скаржив ся Гуня; сподївав ся, що козаки, дивлючи ся на ті огнї пожеж наоколо, стануть податливійші. Та козаки скаржились і нарікали, але не піддавались. Сказав поставити високу редуту з дубових паль, набиту землею, і на ній умістивши гармати, протягом десяти днів обстрілював середину козацького табору день і ніч, не вважаючи на всякі прошення і пропозиції переговорів. Чинив також атаки на козаків, і дрібні підїзди насилав, щоб змушувати козацьке військо до стрілянини — аби скорше пороху і всякого припасу у них забракло. Козаки терпіли від того всього справдї; не ставало довозу, бракувало борошна і припасу; прикро було бачити, що Поляки перехоплюють транспорти і ватаги війська, що йшли до козаків; докучала й стрільба. Але тримали ся далї.

На атаки відповідали сміливими вилазками. В однїй з них Гуня був в великій небезпецї; Потоцкий велїв стріляти з гармат до знаків, що носили при нїм, і пуля вцїлила бунчужного; але Гуня вхопив бунчук і сам понїс його. А на сей салют велїв відповісти потім салютом на знаки гетьмана Потоцкого.

Пробували нічною вилазкою знищити ту прикру редуту, і одного разу за помічю звичайних своїх фортелїв: удаючи з себе реєстрових, стріляючи нїби в свій бік і т. ин., їм удало ся пройти на сю редуту на сам верх. Але зачувши гук, польські вартові сполошили військо, і козаки мусїли тїкати.

Серед сих воєнних операцій, що зайняли кілька тижнїв, Гуня не переставав переговорювати з Потоцким. Прийняти соймову ординацію він нїяк не згоджував ся. В листї писанім 15/VII (н. с.) добиваєть ся він привернення куруківських порядків з їх пере-

[1]) Ркп. Разнояз. 61 с. 216.

яславськими доповненнями, надання клейнотів, забезпечення повної амнестії; пригадує і про „заспокоєннє релїґії нашої грецької“, про що вже давно не було згадки в тих козацьких переговорах. З докором згадує про торішні репресії — „щоб нам по теперішній згоді не попасти під таку зраду і такі мордерства як по Боровиці дізнали — хоч самі при тім не були, але чули і богато голов невинних товаришів наших застали на колах навколо всіх міст українних“ [1]).

В иньшім листї, без дня, він висловлює жаль з причини проливання крови невинних душ (українських очевидно), радить не вірити реєстровикам і не ставити тяжких умов повстанцям, а військо заховати при давнїх правах. Третій, датований у Окольского 2 серпнем, повторює о незмінне рішеннє козаків тримати ся куруківської ординації — „вже то ми всї, старші й меньші постановили: нїчого більше понад куруківську комісію не витягаємо, анї теж призволяти не призволяємо“. Але заразом відкриває новий вихід: Гуня просить заховати козацьке військо при куруківських постановах тільки до найблизшого сойму, поки вернуть ся посли, котрих воно пішле до короля. А тодї, довідавши ся самі про королівську волю, вони приймуть її вповні: „не тільки комісара, але й хлопця його приймемо і признавати будемо, а волї королївській перечити нї трохи не будемо“. І на закінченнє благаннє — не мордувати їх більше [2]).

Не знати, як розуміти отсю формулу розвязання конфлїкту, подану в останнїм листї і пізнїйше дійсно прийняту за підставу порозуміння. При звісній традиції козацькій — віддавати всякі суперечні справи на особистий розсуд монарха, Гуня з старшиною міг покладати на те, що козаки приймуть таку формулу. Чи сам він рахував на можливість якоїсь полекші від короля, або на те, що заховавши status quo принаймні на якийсь час, потім можна буде знайти способи і до дальшого його заховання, — се тяжше сказати. Потоцкий одначе такої пропозиції не прийняв, і другого дня (4/VIII) припустив великий штурм до козацького табору. Стала ся велика битва, де дуже велику охоту показували реєстрові, а повстанцї дивували Поляків ріжними штуками, удаючи з себе реєстровців, і так вганяючи ся між вороже військо. Окольский поясняє, що ся битва була вчинена, аби козакам не дати вийти на зустріч помічному полкови і транспортам, що йшли до них під проводом полковника Филоненка. Можливо крім того, що Потоцкий хотів використати помічні свої полки, поки ще не розійшли ся.

[1]) Ркп. Разнояз. 61 с. 219, лист з 15/VII. [2]) Окольский с. 159 і 163.

Козаки богато покладали на горячо сподївану поміч, яку мав їм привести Филоненко. Поляки, довідавши ся про се, робили всякі заходи, щоб не дати їй прийти в табор Гунї. Від сього, очевидно, залежала дальша доля кампанії: така чи иньша доля Филоненкових транспортів мала рішучо перехилити шанси в ту або сю сторону. І козакам і Полякам рівно тяжко було тягнути далї облогу. Якби козаки дістали припаси і поміч, Потоцкому не було що робити на Старцї; без них — козакам далї не було як тримати ся.

Тому діставши відомість, що Филоненко має прийти 27/VII с. с. Днїпром човнами, де містить ся дві тисячі оружного люда, вийшли против нього реєстровцї, Лащ з своїм полком та відділ війська гетьманського і прийняли його гарматною і рушничною стрільбою, коли він наближив ся. Ся засїдка богато урвала Филоненку — „богато потратив, поживу розсипав, порохів немало надвередив“. „Вислизнув“ одначе, хоч і з великими утратами, і закрутами Днїпровими, під охороною болот і островів о півночи підійшов під табор козацький.

Тоді військо Гунї одною частиною, вчинивши підїзд, постарало ся забавити Поляків, щоб вони не перешкодили Филоненку пройти в табор, друга частина вийшла йому на зустріч, щоб охоронити транспорти. Пустили ся на ріжнї „стратеґеми“ свої, описані Окольским: умисно полишили браму без сторожі, щоб звабити Поляків в середину табору; положили ся „мостом“ попід окопами і так стріляли в Поляків — „так що приходило ся їх або шаблею рубати, або кіньми топтати“. Але Поляки приложили також всї старання, щоб не допустити Филоненкових транспортів, і се їм в значній мірі удало ся: Филоненко прорвав ся в табор всього тільки з кількома сотнями і привіз з собою живности лише маленьку частину, ледви на яких небудь два днї.

Страшенно се збентежило козаків. Гнів їх звернув ся на неповинного Филоненка; „з великим трудом пробивши ся, принїсши хлїба з правдивим пожертвованєм житя, не дістав і доброго слова, а тільки лайку, кий і вязницю“, жалкує над ним Окольский. Обжаловували його в зрадї, „скарали явно комишиною і ланцюх на шию йому наложили“. І стративши по сїм енерґію і охоту до дальшої війни, ухвалили мирити ся з Поляками. Післали до Потоцкого, просячи, щоб прислав їм своїх відпоручників на раду для переговорів. Але тепер і Потоцкий змінив тон, почуваючи зміну в їх настрою. „Victor dat leges“, побідник диктує свою волю, відповів він козацьким післанцям — коли хочуть милосердія, нехай значнїйші козаки прийдуть самі до нього. Дуже се не сподобало ся козакам, але кінець кінцем вислали вони своїх стар-

шин — Романа Пешту й иньших [1]). Гуня з сього моменту перестає зовсїм фіґурувати (практика звичайна при военних капітуляціях козацьких). Не знати, чи виїхав він з табора, щоб не було спокуси Полякам жадати його видачі, чи справа загальної амнестії була мовчки порішена, тільки справа його видачі не порушувала ся ні разу нї тепер, нї потім [2])

Коли козацькі посли поїхали до Потоцкого, тут стала ся пригода, яка зробила дуже приємне враженнє на Поляків, — певно й на самого Потоцкого: Пешта, входячи в гетьманський намет, упав непритомний і ледво його очутили. Прийшовши до себе, „лагідною мовою“ просив милосердя у Потоцкого. Умови ставив нїби ті самі: аби соймова конституція про козаків була змінена, *або* принаймнї не прикладала ся до них, поки би козацькі посли не вернули ся від короля, з рішеннем в сїй справі. Але судячи по тому, як се жаданнє привернення старих прав, себто скасовання конституції 1638 р. поволї сходило на нїщо, можна думати, що й тут воно ставило ся вже більше про око. Потоцкий, бажаючи як найскорше скінчити війну, не протививсь тому другому жаданню — відложення справи до королївського рішення, бувши зовсїм певним, що король иньшого рішення проти соймової конституції однаково не дасть. Зажадав тільки, що перше ніж вийти з свого обложеного табору, козаки видали армату і зложили присягу на ту умову.

Кінець кінцем рішено було, що реєстрові і повстанцї дадуть одні одним згоду і пробаченнє і 9 вересня н. ст. спільно вчинять в Корсунї раду, на якій випишуть до короля своїх послів з петицією, а тим часом, поки король дасть свою резолюцію, військо козацьке буде зіставати ся під безпосередньою властю самого гетьмана Потоцкого і визначених ним полковників. Зараз потім реєстрове військо через своїх делеґатів: Саву Івановича, Каленика Прокоповича і Михайла Мануйловича [3]) зложило присягу обіцяючи не ворогувати і не кривдити „товаришів реєстрових, що були обложені на Старцї“, а іменем „війська обложеного на Старцї“ таку-ж при-

[1]) У Окольского імена тих иньших старшин пропущені (лишене порожне місце); мабуть були се Ів. Боярин і Василь Сакун, що присягали потім разом з Пештою.

[2]) Костомаров здогадував ся, що він з Филоненком утїк тодї з табора і подав ся в Московщину (I с. 176). Але з листа Конецпольского з 19/IX 1639 знаємо, що Гуня тільки тодї пішов за границю і то przez wszelkiej przyczyny — ркп. 94 с. 705.

[3]) Се імя попсоване на ріжних місцях, правдиву форму маємо в вид. 1638 р., в акті Маслоставськім: Mychayło Manuiłowicz.

сягу зложили полковники Р. Пешта, Іван Боярин і Василий Сакун, обіцюючи при тім піддати ся волї королївській і відправити від себе нереєстрових. Потім і „своєвільна чернь“ зложила присягу на подану їй „роту“, обіцяючи послух тимчасовій старшинї і будучому комісару, коли на те буде воля королївська. Доложила одначе до того свої дезідераги — „обіцюючи то собі від королївської ласки, що ми зістанемо ся при давнїх вільностях війська Запорозького, і вдови, які зістали ся по старинних козаках, не будуть нести ніякої тяготи. Просимо ще при тім яснов. п. гетьмана, аби він з свого боку причинив ся за терехтемирівськими черцями, аби їх полишено при давнїх володіннях, іввелїв вернути монастирський скарб, що тепер у Іляша. Просимо покірно не забороняти ходити в річки на рибу і в степ на звіря — тілько не на море і не на своєволю, за позволеннєм старших“ [1])...

Сим скінчила ся, дня 28/VII с. с. облога і кампанїя. Другого дня вже воєнні відносини були забуті, козаки приходили до польського обозу, Поляки до козацьких окопів, оглядаючи їх „фортелї, оборони, засїдки і уходи“. Знавцї висловляли своє переконаннє, що сї козацькі окопи не могли бути здобуті ніяким приступом, тілько бльокадою; такої гадки був і Потоцкий.

Висловляли здивовання для козацької працевптости і витрівалости і т. д.

На другий день військо коронне рушило на визначені йому становища. Потоцкий поїхав в свою ніжинську державу. Військо козацьке мало відставити армату до Канева, під нагляд тимчасових полковників визначених Потоцким, і розійти ся.

Тимчасовими полковниками були настановлені: Левко Іванович Бубнївський, Роман Пешта, Каленик Прокопович, Михайло Мануйлович [2]), Василь Сакун, Іван Боярин — по половинї з реєстровцїв вірних і повстанцїв.

Капітуляція козаків на Старцї не заспокоїла від разу України. Але Потоцкий з своїм військом стояв далї над душею і пильно слїдячи за всякими симптомами „своєволї“, заздалегідь пильнував їй запобігти і пригасити. Не було се одначе й тяжко, коли величезна більшість козаччини по двох невдалих кампанїях зовсім стратила всяку охоту до дальшої боротьби. З другого боку Потоцкий сим разом, здаєть ся, стримував ся від крівавих репресій. Може переконав ся з торішнього досвіду, що вони замість „заспокоєння“

[1]) Окольский 176—8; останнїй лист контрасіґнував писар Мартин Неналський. [2]) В вид. 1638 р.: Manuyłowicz

будять тільки нове роздражненнє серед народу, і тому вживав більш вдержливих способів.

Скоро по капітуляції 16 (26) серпня бувши в Київі, він одержав звістку, що серед реєстрової козаччини починаєть ся знову якийсь рух — армати не відставляють, раду якусь підозрену в Чигрині зложили. Потоцкий тодї вислав свого чоловіка до Чигрина, поручивши переказати полковникам, що здогадуючи ся причини замішки з арматою в недостачі коней, видав він універсал до Черкас і Медведівки, аби дали підводи під армату, „аби не росходило ся якихось поголосок що до вірности, статечности і чесноти їх і не родило ся яких небудь підозрінь через те поводженнє і проволїканнє“. Для скликання ради також знаходив прихильне поясненнє, що мабуть козаки хотїли вибрати послів до короля, і з свого боку обіцяв просити за них короля, аби показав їм усяку ласку. На решті остерігав їх, аби не допускали до козацтва людей з маєтностей приватних, бо ординація допускає козаків тільки в королївщинах

На се посольство старшина відповіла також в такім згідливім тонї, що армату вже вислали, з виїмком двох більших гармат, як ще зістали ся в Чигрині за недостачею коней; раду мовляв збирали, щоб обміркувати, де визначити раду загальну, і визначили її на 9/IX н. с. в Київі. При тім заносили ріжні прошення до гетьмана в справі всяких кривд і утисків козаччини.

З відповіди, даної Потоцким на сї прошення, довідуємо ся, що розрухи йшли далї в Роменщинї [1]). Вони почали ся під час козацької війни, і тодї люде Ад. Казановского, до котрого належала Роменщина, „їх громили, а декотрих мабуть і покарали смертю“. По капітуляції козацькій пішли там знову розрухи, погромлено фільварок, забрано запаси, а коли прийшла туди вислана на лежі нїмецька піхота, сї своєвільники заложили собі табор під Сулою і боронили ся від них. Потоцкий радив козакам не брати їх в оборону і взагалї не приймати до реєстру Роменців, а при тім розвинув дуже цікаву теорію козацького аристократизму в дусї нової соймової ординації.

„Маєте то в своїй памяти“, писав він, як самі ви на попереднїх пописах того допевняли ся, аби нїкого з Роменців не брати в реєстр з тої причини, що козаками мають бути тільки люде, котрі близші до Днїпра, аби була вигода потребам річипосполитої і службі королївській: як неприятель хреста св. нападе, то поки б з Ромна прийшла якась поміч, то тут иньший

1) У виданню Окольского хибно Kumno, kumeńska.

і зогнив би. Отже вони несправедливо добивають ся того, і вам не випадає брати їх під свої крила. Бо як в нашім шляхецькім стані до вільности і прероґатив шляхотських доходить тільки той, хто їх і кровю своєю обілє і майном своїм служить довго королеви і отчині, так і ви подумайте, чи то справедлива і відповідна річ, аби ви припускали яких небудь пастухів до стану свого і вільностей лицарських, котрі предки ваші і ви самі житєм своїм здобували? Вони-ж то вас і до неласки короля і річи-посполитої приводять так часто. Зберуть ся кількадесять або кількасот гультяїв, пограбують або пошарпають де небудь, то не йде поголоска, що то вчинили хлопи, — але козаки. А ви потім до них мішаєте ся і з того мусить серце королївське ятрити ся на вас. Сеж бо й перший обовязок вашої присяги, що ви не будете уймати ся за тими, котрих від себе відправили і котрі всї козаками нїяк не можуть бути, а хоч би й могли, то не тою дорогою мають того доходити, аби добути ласку королївську і зрівняти ся з вами в вільностях; тільки мають іти тими дорогами, котрими йшли предки ваші, вислужуючи то собі кровю і майном своїм у короля і річи-посполитої. Тому-ж і в тих містах по-над Днїпром більші поробили ся полки, і нехай уже до них Роменції не мішали ся б" [1]).

Загальна рада справдї відбула ся в Київі, 9 н. с. вересня, в присутности гетьмана Потоцкого, як він того собі бажав — „для більшої поваги і оздоби". Але саме через сю присутність і участь гетьмана, мусїла вона набрати дуже офіціального характеру. Та й старшина за сей час, правдоподібно, встигла переконати ся до решти в безвиглядности всяких мрій — коли хто ще які мав — що ніби можна ще щось змінити якимись депутаціями до короля. Саме місце в Київі було очевидно вибрано з такою гадкою, щоб наради набрали як найбільше офіціозного характера, і склад ради, здаєть ся, був дібраний умисно: Потоцкий просив старшину прибувати до Київа, взявши по кількадесять чоловіка з полку — на вибір значить.

Отже на радї вибрано депутацію до короля і уложено для неї інструкцію; вислано на заставу, щоб не пускати людей на Запороже, одного з старшин, Андрія Муху з вибраними з полків козаками; армату порішено поставити в Каневі і коло неї не тримати нїкого крім пушкарів і гармашів, чоловіка з двадцять, не більш, а иньшим розійти ся по домах. Тому що прийшла вість про якісь своєвільні купи коло Гадяча, рішено післати туди полковника Ів. Боярина з вибраними козаками: провідників скарати смертю,

[1]) Окольский с. 183—5.

а иншим наказати розійти ся. З огляду що між вірними реєстровцями і бувшими повстанцями ще помітне було дальше ворогованнє і недовірє, на далї введено пильнувати справедливости однаково для всїх; заборонено під карою смерти робити якісь докори, козакам з одного полку сказано не переходити до другого полковника і не удавати ся до суду чужого полковника (се очевидно виникало з того, що в одних полках були полковниками вірні, в иньших повстанцї, і кождий тягнув до свого).

Депутатами до короля вибрано Романа Половця, Богдана Хмельницького, Івана Боярина й Івана Волченка. Вони мали доручити королеви лист від козацького війська, де козаки вірні і бувші повстанцї засвідчали свою покору, вірність і повний послух на будуче всьому, що король повелить і річ-посполита ухвалить чи вже ухвалила.

Сим листом — продиктованим чи проредактованим мабуть самим гетьм. Потоцким, властиво зводили ся на ніщо попереднї пляни — добивати ся зміни ординациї 1638 р в напрямі привернення давнїх вільностей. Ми бачили, як се домаганнє старих прав, що було провідною ідеєю повстання, поволї слабло в переговорах з Потоцким, мабуть зустрівши ся з твердим non possumus його і иньших представників правительства. Воно поновляло ся все в слабших формах, немов на те тільки, щоб укрити капітуляцію і відреченнє від свого домагання перед публикою — перед ширшою масою козацькою. Жаданнє привернення прав заступлено застереженнєм права петиції до короля і відложеннєм до його рішення переведення нових порядків — бо перед очами козацького війська, всїх отсих тисяч своєвільних, всеї козацької маси, дійсно треба було зіставити бодай щось, вказати якусь надію. Треба було показувати її, бодай поки розійдуть ся сї своєвільні купи. А коли тих своєвільних куп не стало, місяць пізнїйше, при укладанню тої застереженої петиції до короля вже навіть нема мови про домаганнє старих прав і скасованнє соймової ординациї. Козаччина обіцяє абсолютний послух вже виданим соймовим постановам і будучим. Жаданнє давнїх вільностей заміняєть ся в прошеннє про захованнє ґрунтів і володїнь козацьких:

„Унижено упадати до ніг й. кор. мил. будуть посли наші" — читаємо в інструкції для депутації — „аби ми [були полишені] при вільностях наших, себто при ґрунтах і достатках наших — не включаючи до того давнїх вільностей і старшинства, які давнїйше бували у нас, а тепер волею короля і річи посполитої надані і споряджені иньші — щоб комісар був і иньші началь-

ники, котрих ми з руки королївської собі бажаємо і обовязуємо ся їм послушність віддавати“.

Військо козацьке таким чином вповні приймало ординацію 1638 р. і навіть „прагнуло“ визначення нового начальства, іменованого, замість старого виборного. Просило заховання маєтків і скасовання кадуків — надань стороннїм людям ріжних маєтків козаків замішаних в повстаннє; привернення Терехтемирова відданого Лащеви; відновлення платнї війську; заховання при козацьких правах вдов по тих козаках, „що погинули при вождах коронних на службі королеви і річи-посполитій“. Все посольство до короля таким чином затрачувало своє первісне значіннє і призначеннє, ставало актом льояльности, „субмісії“, а не способом до виборення кращих умов і давнїх вільностей.

Правдоподібно, гетьман Потоцкий встиг таки витолкувати старшинї, що всяке домаганнє скасовання соймової конституції буде не тільки даремне — бо своєю властю король її скасувати не може, але й шкідливе — бо зробить неприємне вражіннє в правительственних кругах, що ждуть від козацького війська тільки покори і каятя по всїх содїяних гріхах. І рада зібрана під його впливами і наглядом, очевидно, покірно чинила його волю і посилала королеви депутацію не на те, аби добивати ся скасовання соймової ухвали, а щоб заявити свою покору і навіть — просити сповнення соймових ухвал.

Подробиць з подорожі сеї депутації не знаємо. Королївської відповіди не маємо, — але судячи з пізнїйших згадок, вона не містила в собі нїчого замітного. Король обіцяв свою ласку козакам, коли будуть вірно служити, а сповненнє їх прошень відкладав до будучого сойму [1]). На те щоб увести в житє соймові постанови, визначені були комісари. Комісія мала бути переведена в перших днях грудня на урочищу Маслів Став над Расавою (це теп. село Маслївка, при великім ставі, що й тепер стоїть).

З визначених королем до комісії визначнїйших осіб крім гетьмана Потоцкого ставив ся тільки камінецький каштелян Миколай Гербурт, а поза тим ріжна воєнна братія, від коронного стражника Лаща почавши. З ним Потоцкий зїхав ся в Білій Церкві і виїхав до козацького війська, зібраного на Масловім Ставі під началом Станїслава Потоцкого, брата гетьманового, котрому гетьман перед тим був передав зверхню власть над військом козацьким. Приставши в півтори милї від Маслового Ставу в с. Микитинцях, гетьм. По-

[1]) Див. особливо лист комісара козацького з 14/IX. 1639 — ркп. 94 с. 699.

тоцкий для більшої поваги казав козацькому війську прибути до себе, і воно послушно ставило ся під проводом Стан. Потоцкого. Потім на його команду спішивши ся, зійшло ся на раду. „Зробили се так охочо, що з такої одміни серце мусїло рости“, з вдоволеннєм зазначає Потоцкий в своїй реляції до Конєцпольского, з котрої беремо опись сеї комісії [1]).

По вступній промові Потоцкого, вислуханій з великою увагою, наступила церемонїя віддавання армати, поставленої серед ради, і клейнотів. Тяжко зітхали козаки, коли корогви козацькі, булави й иньші знаки військові складали ся до ніг комісарів. По сій церемонїї Потоцкий з комісарами заповів іменованнє комісара і полковників. Коли козаки згідно і одностайно заявили, що їх приймають, проголошено комісаром Петра Коморовского, передано йому королївський привилей на сей уряд і зараз потім військо зложило присягу на послушність. Потім подібним же чином іменовано полковників. Черкаським полковником визначено ротмістра Яна Ґіжицкого, переяславським Станїслава Олдаковского, „товариша“ одної з хоругов; канївським Амброжія Сєкєжіньского, якогось Лащевого повірника — Потоцкий одначе ручив перед Конєцпольским, що він буде порядно справуватись. Корсуньским полковником став Кирик Чиж, очевидно Русин, „чоловік рицарський і статечний, з котрого козаки були дуже вдоволені“, як вірити Потоцкому — подібне він одначе каже й про багатьох иньших. На білоцерківське полковництво постановлено Станїслава Каленского, бо за нього „іменем п. воєводи (мб. київського) просив оден з комісарів, київський підстолїй, Бжозовский“. Чигринське дано Янови Закжевскому. З виїмком Ґіжицкого все се були жовнїри коронних військ, Поляки коли не родом, то всїм своїм складом, „шляхта родовита, в справах рицарських досвідчена“. По своїм іменованню вони зложили присягу.

Потім визначено на низші уряди — вже козаків [2]). Осавулами військовими іменовано найбільш випробованих і заслужених реєстровиків — Левка Бубнївського й Іляша Караімовича, й їм визначено по 600 зол. річної платнї. Осавулами полковими, з платнею по 250 зол., стали: в Черкаськім Каленик Прокопович, в Переяславськім Левко [3]) Мокієвський, в Канївськім Яков Андрієвич, в Корсуньскім Іван Нестеренко Бут [4]), в Білоцерківськім Мойсей

[1]) Ркп. 94 с. 648.

[2]) До означення імен часто попсованих, окрім першого вид. Окольского. уживаю текст ркп. 94, її варіанти значу: ркп. [3]) Ркп. Lesko.

[4]) Ок. і ркп. Buto, Butho.

Коробченко, в Чигринськім Роман Пешта [1]). Сотниками настановлені (по десять в кождім полку): в Черкаськім Григорий Себастянович, Ячук Савич, Мартин Грицькович [2]), Онисько Заяць, Богуш Барабаш, Прокіп Ляшенко, Данило Городчаня, Мойсей Опара, Богдан Топига, Себастян Богуславський. В Переяславськім Михайло Ворона, Фесько Лютай, Грицько Ворона, Михайло Залеський. Захар Яготинський, Дмитро Перехриста, Михайло Каша, Северин Мокієвський. Мисько Пашкевич. Остап Лисовець. В Канівськім: Іван Іванович Боярин, Андрій Лагода, Лукаш Криштофович, Петро Маркович, Матвій Козаченко. Данило Дробищенко, Андрій Гунька, Ілько Бут, Яцко Костенко, Федір Дукаренко [3]). В Корсунськім: Михайло Мануйлович, Максим Нестеренко, Павел Гайдученко. Іван Ющенко, Андрушко Балакиенко, Микола Вояновський [4]), Яцко Якубенко. Сасько Димидович, Богдан Щигловський, Мисько Іванниченко [5]). В Білоцерківськім: Яцко Кліша. Яцина Лютеренко, Яцко Сверщенко, Сахно Куниченко, Данило Гича. Стефан Шевченко, Савка Москаленко, Матяш Половський, Гаврило Хроленко, Тишко Кліша. В Чигринськім: Богдан Хмельницький, Федір Якубович, Дорош Куцкович, Павло Смитка, Стефан Якимович, Василь Мацкович, Грицько Нужний, Андрій Муха, Федір Якубович Вешняк, Семен Василенко. Сотникам визначено по 200 зол. платнї. Нарештї настановлено також отаманів сотенних („поручники, їх назвиском ватамани, аби при кождім сотнику були“) — по одному в сотні, з платою по 60 зол. [6]).

[1]) Тут і далї при сотниках і отаманах протокол уживає слова obrali. obrani, але їх не можна розуміти в значінню вибору самими козаками, „вибирали“ їх комісари — так само як obrali перед тим полковників. Погляд, що низших урядників по ординації 1638 р. вибирали собі самі козаки (напр. у Кубалї Jerzy Ossoliński II с. 134), безсумнївно хибний.

[2]) Ркп. Hrehorowic. [3]) Ркп. Budarenko. [4]) Ркп. Boianowski. [5]) Iwatchcenko.

[6]) Наводжу й їх імення: в Черкаськім полку Гаврило Ганус, Андрій Лясота (ркп. Labuta), Дмитро Трохимович, Ференс Золотоноський, Мисько Петровський (ркп. Petrovic), Гринець Шугач, Семен Pulwika (ркп. Sulwika), Олихвір Дзьоболда, Ясько Перехриста, Іван Лобаченко. В Переяславськім Іван Гладкий, Михайло Болдко, Іван Зборовський, Яцко Куляниця (ркп. Kuianica), Льонецький. Мисько Бут Хорунжий, Михайло Яненко, Гаврило Кулащенко (ркп. Kaluszenko), Невгад з Бережани. В Канївським: Грицько Щербиненко. Тарас Онуфрієвич, Гаврило Грудина, Яцко Борисенко. Олексій Гриськович, Харлам Грушович, Харлам Грушович, Андрій Станкевич, Ігнат Тичина, Матвій Глуд, Борис Онощенко. В Корсунськім: Лесько Ганчевич, Семен Москаль, Процик Униченко. Яцко Голубицький, Нестор Костенко, Яхно Старий Лївинський (ркп. Liszanski), Михайло Скиба, Фесько Брасуленко, Федір Жолудь. Кузьма Череваненко. В Білоцерківськім: Мисько Голедуха, Грицько Куриленко, Данило Писаренко, Іван Селивон, Стецько Грушенко, Іван Голенник, Харько Нераденко. Васько Путив-

Як бачимо, на сї низші уряди визначено в переважнїй більшости самих козаків - Українців, не шляхетських родів, хоч шляхетські елєменти в козаччинї були все ще досить значні і при охотї можна було набрати з них всю низшу старшину. Але сього, мабуть, умисно не хотїли робити, щоб бодай такими низшими урядами нагородити льояльних.

Иньших справ козацького устрою і побуту комісари майже не зачепили. Справу усталення козацьких маєтностей і означення їх границь — незвичайно складну і тяжку, яка вимагала кількалїтньої роботи, відложено з приводу невідповідної пори, тому що снїг покривав границї і т. ин Справу Терехтемирова, на котрий випросив собі королївський привилей стражник Лащ, відложено теж, а кватиру комісара і армати визначено тим часом в Корсунї.

В списанім протоколї комісії насамперед згадано в різких виразах про попередні бунти козацькі і понесені за них нещастя і кари — як „одні полягли під шаблею рицарства війська й. кор. мил., иньші під мечем справедливим (катівським), декотрі на палях зради свої повтикали“ — нарештї „на устю Старця обложені і зголоднїлі, а до того ще в великій части трупом положені, мусїли відступити своїх злих ґеніїв“.

„Заднїм числом“ представлено справу так, що вже при капітуляції над Старцем військо козацьке присягло прийняти „уставу соймову“, і констатовано повний послух і покору, з котрою воно „армату й иньші знаки свої воєнні положило під ноги“ комісії і прийняло уставу й визначену на її основі старшину.

Тепер се була правда; покора була!

лець, Іван Кривда, Васько Блябля. В Чигринськім: Онисько Бут, Костин Заньковчч, Васько Гайдук, Конрад Бурлюй, Михайло (ркп. Микола) Потерацький, Трохим Боровицький, Бужан Казарченко, Яцко (ркп. Харько) Тироненко, Стасько Медведівський Старий Іванищовський.

Примітки.

I. Література церковних і національних відносин другої четвертини XVII в. Друга четвертина XVII в. — се епоха Петра Могили, центральної фіґури в тодішних церковних і культурних відносинах України, і праці присвяченій йому повинно бути дане перше місце в огляді літератури церковних і так тісно звязаних з ними національних відносин сього часу. Се звістна робота київського професора С. Голубева: Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, т. I 1883, т. II 1898; кождий том приблизно на половину складаєть ся з тексту розвідки і з збірки матеріалів, переважно дуже цінних, тільки не дуже старанно виданих [1]). Поставивши своїм завданнєм представити житє і діяльність Могили на широкім тлї церковних, по части й політичних відносин, автор, довівши до кінця сю працю, дав би був дуже цінний образ сучасних церковних і національних обставин, — хоч в оцінцї їх він стоїть часом на досить тїснім церковнім становищі. Але праця лишаєть ся не докінченою.

Події, обняті першою половиною її — до безкоролївя 1632 р., новійшими часами знайшли нове оброблєннє в студії ширше поставленій і документальнійше обґрунтованій — звістній уже нам роботі петербурбурського професора П. Жуковича: »Сеймовая борьба православного западно-русскаго дворянства«, що своїм завданнєм з самого початку поставила освітленнє сучасної релїґійної боротьби на загальнїм тлї полїтичних відносин річи-посполитої. Пятий і шестий випуски (1910 і 1912 р.), котрими закінчилась отся цінна праця, містять отсї статтї, друковані в часописи »Христіанское Чтеніе« в 1909—1912 рр.: Казацкій разгромъ и куруковскій договоръ 1625 г.; Первый польскій сеймъ послѣ куруковскаго разгрома казаковъ; Кобринскій соборъ и торунскій сеймъ 1626 г.; Варшавскій сеймъ 1627 г. и его значеніе въ исторіи борьбы православныхъ съ уніей; Варшавскій сеймъ 1628 г. и крушеніе уніональныхъ плановъ Мелетія Смотрицкаго: Вопросъ о примиреніи православныхъ съ уніатами на Варшавскомъ сеймѣ 1629 г.; Кіевскій соборъ 1629 г.: Львовскій соборъ 1629 г. въ связи съ политическими обстоятельствами времени: Религіозно-церковный элементъ въ казацкомъ возстаніи 1630 г.: Православно-церковный вопросъ на предпослѣднемъ сеймѣ царствованія Сигизмунда III; Послѣдній сеймъ въ царствованіе Сигизмунда III [2]).

---

[1]) Друга глава II тому, дещо покорочена, надрукована також в Кіев. Старинї 1898, I—VI п. з. Западно-русская церковь при м. Петрѣ Могилѣ. Доповненнєм до огляду полємічної лїтератури могилянської доби в сїм томї служить статя того-ж автора: Неизвѣстное полемическое сочиненіе противъ папскихъ притязаній в Ю.-З. Россіи. Труды кіев. ак. 1899, 11).

[2]) Над подїями 1626—1630-х рр. ми з шан, автором „Борьбы“ працювали сливе паралєльно: перші три глави сеї книги, присвячені подіям 1626—1632 рр., були мною написані в 1909 р., на підставі між иньшим і польських матеріялів петербурської Публичної бібліотеки, що грають таку велику ролю в праці проф. Жуковича. По виходї його останнїх статей минї дуже приємно було перевірити повноту мого рукописного матеріялу, покористувавши ся їх вказівками на деякі незавважені мною листи Публ. бібліотеки; так само мило минї з свого боку зробити ш. дослїдникови деяку прислугу в сїй сфері, ласкаво пригадану ним при V випуску його праці.

Доповненнем до сеї праці служать видані тим же автором Матеріалы для исторіи кіевскаго и львовскаго соборовъ 1629 года, — невеличка збірка документів з вступними замітками, в Записках петерб. академії т. VIII (№ 15, 1911), й Ів. Крипякевича Нові матеріяли до історії соборів 1629 р. в Записках львівського Товариства ім. Шевченка т. 116. До сеї ж справи· П. Орловскій, Кіевскій соборъ въ 1629 г. (К. Старина 1901)

Деяких питань українського церковного життя сеї доби торкаеть ся книга проф. Харламповича: Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, 1914. Нарештї книга М. Василенка »Очерки по исторіи Западной Руси и Украины« (1916) в просторім роздїлї подае свою оцїнку могилянської доби в церковнім і культурнім житю України.

З иньшої лїтератури останнїх чотирьох десятилїть [1]) згадаемо: А. Терновскій, Кіевскій митрополитъ П. Могила, біографическій очеркъ — дуже побіжний і коротенький (Кіев. Старина 1882, IV). Статя Enaceanu в Biserica ortodoxa romana 1883—4 звістна менї тільки з »Библіографіи« Леґрана. П. Викулъ, Митрополитъ П. Могила (Странникъ, 1896-7), компілятивна робота; E. Pocot, Pierr eMovila (Mogila) — статя і бібліоґр. показчик в Bibliographie hellénique par Legrand, IV, 1896. Голубевъ, Прискорбныя столкновенія П. Могилы съ своимъ предшественникомъ по митрополіи и кіево-никольскими иноками (Труды кіев. дух. академіи 1897. X) [2]). A. Jabłonowski Akademia kijowsko-mohilańska, 1899—1900 — книга оперта на росийських розвідках, але освітлює значінне академії як провідничкии й хранительки польських культурних впливів. Се освітленне викликало полеміку: Ѳ. Т(итовъ) Урокъ съ запада (Труды кіев. акад. 1902, III), відповідь на се Яблоновского W sprawie akademii kijowsko-mohilańsklej (Kwart. Hist. 1902) і репліка Тітова: Къ вопросу о значеніи кіевской академіи для православія и русской народности въ XVII—XVIII вв. (Труды 1903, XI и 1904, I) — освітленне з православного і панросийського становища.

Спеціальнійше: Н. Мухинъ, Кіево-братскій училищный монастырь, 1893. В. Страшкевичъ, Монастиръ въ м. Гощѣ (Волын. епарх. вѣд. 1900). Малевичъ, Къ исторіи Жидичинской архимандріи (тамже 1899 і д.). Юзефовичъ, Возникновеніе и исторія монастырей Густынскаго и Мгарскаго (Полтав. епарх. изв. 1899 і д.). В. Площанскій, Прошлое Холмской Руси, II, — Холмская епархія 1630—1730. Аѳ. Осинскій, Мел. Смотрицкій архіепископъ полоцкій (Труды кіев. дух. акад. 1911 — давнійша лїтература про Смотрицького в т. VI прим. 11).

Загальні курси по історії церкви того часу переважно перестарілись уже, бо орудують занадто неповним матеріалом супроти нинїшнього. Се треба сказати навіть про Исторію русской церкви м. Макарія (сюди належить її XI том, виданий в 1882 р. і доведений до смерти П. Мо-

[1]) Перед тим мині відомі такі спеціальні статї про нього: П. (Горскій) П. Могила, митр. кіевскій — Прибавленія къ твор. св. отецъ, 1846. Constantinescu Romanilu P. Movila, 1872 (у Леґрана). С. Р. Петръ Могила, митр. кіевскій — Чтенія московські 1877. Богато про Могилу і його кружок (особливо І. Козловського й С. Косова) у Пекарского, Представители кіев. учености.

[2]) На сю тему була ще ранійша статя його: П. Могила и Исаія Копинскій, Прав. Обозр. 1874, I і III. З приводу її статя Костомарова: П. Могила предъ судомъ изслѣдователей нашего времени.

гили), тим більше про Geschichte der Union Пелеша, Очеркъ исторіи западно-русской церкви Чистовича (т. II, 1881) і праці Лїковского Historya unii kosciola ruskiego z kosciołem rzymskim (1875) і Unia Brzeska 1896, нове виданне 1907 (сюди належить її останній розділ). Гарасевичеві Annales historiae ruthenae (1862) не стратили вартости задля деяких не повторених більше матеріалів (вони й мають властиво характер збірки сирових матеріалів), так само і »Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 г.« А. Петрушевича (1874) і »Добавленіе« до неї 1891 р. З иньшої старшої лїтератури, до котрої приходить ся звертатись за браком новійших оброблень, згадаю ще: Зубрицкій, »Лѣтопись львовскаго ставропигіальнаго братства (Ж. М. Н. П. 1848, т. 62); Пекарскій, Представители кіевской учености въ пол. XVII ст. (Отеч. Записки, 1862).

2. Козаччина 1635—1638 р. Джерела і лїтература. Ся доба в історії козаччини не може похвалити ся особливим розробленнем, очевидно наслїдком бідности й фрагментарности друкованого джерелового матеріалу. Збірок матеріалу, спеціально присвячених історії козаччини, взагалї було небагато, і вони містять мало для сього часу. Колекції Антоновича в III ч. I т. Архива Ю.-З. Р., Костомарова в Актах Ю. и З. Р., Кулїша в його »Матеріалах« дають ледви по кілька інтересних документів для сих років. Більше матеріалу давала польська збірка Пшїленцкого Ukrainne sprawy, przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich, 1842, — колекція листів з 1627—1629 рр., де чимало відомостей і про козаччину (на жаль без пояснення; звідки сї матеріали взято). Сї ж роки захоплює листуванне Збаразького й депеші константинопольських резідентів, анґлїйських і французьких, про котрі була мова в попереднїм томі (VII с. 589—90). Далї, для 1630-х рр. (1634—6) прибуває збірка листів кор. Володислава, видана Ґрабовским (Władysława IV króla polskiego listy, 1845); натомість мало дає збірка матеріалів про Конецпольского, видана Пшїленцким (Pamiętniki o Koniecpolskich, 1839). Новійшими часами чимало цїнних відомостей принесли видання московських актів: Акты Московскаго государства т. I і II (1890 і 1894, до року 1659) і Донскія Дѣла т. I (Русская историческая библіотека т. 18, 1898, до р. 1640). Богато цїнного дав також I т. Матеріалів до історії української козаччини (Жерела до Історії України-Руси т. VIII, 1908, до р. 1631).

В мемуарній лїтературі обіймають сї роки ранїйше початі: Львівська лїтопись, »Лїтописець« Йоакима Єрлїча, хроніка П. Пясецкого, анонїм Войцїцкого Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimerza (вичисляю тільки те, що має інтерес для козаччини). Від 1630 р. прибувають записки Фил. Обуховича (Pamiętniki historyczne, wyd. M. Baliński, 1859).

Від 1632 р. дуже важне Memoriale rerum gestarum in Polonia morte Sigismundi III inchoatum Альбрехта Радивила, на жаль і досї не видане науково: друкований польський переклад п. т. Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła, 1839, далеко коротший і місцями відходить від змісту латинського ориґіналу.

Для подій 1637—8 рр. записки Симона Окольского Diariusz transactiej woiennej między woiskiem koronnym i zaporoskim w r. 1637 i Kon-

tinuacya diariuszu woiennego... r. 1638 odprawiona (друковані 1637 і 1638, новий передрук, не дуже вірний, зроблений Туровским 1858) — шановна праця, що служила головним і майже виключним джерелом для історії кампанії 1637 і 1638 рр. історикам старим і новим; в історичних збірниках Величка і Лукомского маємо українські переклади Kontinuacy-ї з замітками обох збирачів — див. при виданню Величка в т. IV. Про Окольского і його праці дісертація Стан. Кшижановского De Simonis Okolscii vita et scriptis historicis, 1870.

Тут же треба згадати про мемуари Бопляна, Description de l' Ukraine, що хоч не богато дають про самі події, малюють загальну обстанову українського жптя саме з сього часу (Боплян пробув на Україні від початку 1630-х рр. до самої Хмельниччини).

З загальнійших праць, після зовсім попсованих впливами Історії Русів праць Марковича, Ґліщиньского, Чарновского, найбільше принесли для сеї доби в своїм часї: передмова Костомарова до його »Богдана Хмельницького« й »Исторія Россіи« Соловьова. Дуже небогато додавало до них чогось реального видане в 1888 р. Кулїшеве »Отпаденіе Малороссіи«, трохи більше — недокінчена (урвана на 1635 р.) остання праця його: »Украинскіе козаки и паны въ двадцатилѣтіе перед бунтомъ Хмельницкаго« (друкована в журналї »Русское Обозрѣніе« 1895 р.)

Спеціальнійших статей для сього часу було дуже мало: Gołembjowski. Szahingerey i kozacy (Biblioteka warszawska, 1852): його ж: Stefan Chmielecki (там же 1853). Кілька статей про Ад. Кисїля, що в сїм часї виступае на полїтичну арену: Jul. Bartoszewicz, Adam Kisiel wojewoda kijowski (Tygodnik Illust. 1860); С. Барановскій. Православный волынскій помѣщикъ А. Кисель какъ польскій дипломатъ въ епоху Б. Хмельницкаго (Волын. еп. вѣд. 1874): И. Новицкій, Адамъ Кисель воев. кіевскій (Кіев. Стар. 1885, кілька доповнень де сеї статї у Голубева П. Могила II дод. 35): K. Pułaski, Pierwsze lata publicznego zawodu Ad. Kisiela (1621—1635) (передр. в його Szkice i poszuk. historyczne, I, 1887); J. Lubomirski, Adam Kisiel wojew. kijowski, 1905. Ще: M. Dubiecki, Kudak twierdza kresowa i jej okolice, 1879 (нове вид., перероблене. 1909). A. J. (Ролле) Samuel Łaszcz, kartka z dziejów swawoli kresowej (передр. в 5 т. його історичних оповідань). К. Мельникъ, Свѣдѣнія о походѣ въ Крымъ Михаила Дорошенка (Київ. Стар. 1866 г. і Мемуары относ. къ исторіи Юж. Руси, II). W. Czermak, Wojna Smoleńska z r. 1633—1634 w świetle nowych źródeł (Kwart. Hitst. 1896). В 1899 р. вийшла цінна студія С. Рудницького Українські козаки в 1625—30 рр. (Записки львівські т. XXXI) і О. Целевича Участь козаків в Смоленській війнї 1633—4 рр. (також т. XXVIII). Нарештї в сї часи вийшли цінні студії Жуковича, вичислені вище в прим. I, а Василенко в цитованій книзї дав загальний перегляд подій і їх оцінок в лїтературї (в тім і I части сього тому, випущеної в 1913 р.). [1])

[1]) Бібліографію сю замкнено в 1916 р.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ПОЧАТКИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

(1638—1648).

ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ
тому VIII частина II.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСПІЛКА"
НЬЮ-ЙОРК 1956

Перше видапне сеї книги було випущене в 1916 р., в Київі, в невеликім числї (500 прим.), так що давно стало бібліоґрафичною рідкістю. В сїм виданню вона передруковувть ся без значнїйших змін, тільки переносять ся до сеї частини ті примітки до сих глав, які в першім виданню були надруковані при III частинї тому (що в дійсности в світ не вийшов).

1922, в червнї.

„Золотий спокій.“

Десятилітній спокій. Военні плани Володислава і шляхецька мирова тактика. Заходи против козацького своевільства і його прояви по-за межами польського досягання.

В історичній перспективі велике народне повстанне, підняте козаччиною в 1637-8 рр., було безпосередньою прелюдією чи прольоґом ще завзятійшої боротьби українського народу за визволенне, поведеної під проводом Хмельницького. Ряд повстань, що йшли по собі, з більшими і меншими перервами, від кінця XVI в. почавши, вправляли в рух все ширші народні маси і розвивали в українськім елементі все більшу рухову, кінетичну енерґію, котра мусіла кінець кінцем покінчити з тими перепонами, що вязали його жите. Десятилітній антракт, що лежить між капітуляцією козаччини на Старці і весняним повстаннем 1648 р., нам уявляеть ся тільки моментом переходового значіння, павзою, чи затримкою в розвою сього номинучого історичного процесу.

Але сучасники, які його переживали, також мало здатні були оцінити його історичну перспективу, як ми ті події, котрі приходить ся переживати нам. Коли не всїм, то величезній більшости їх кидалась в очі не та невичерпана, невгавуча, непереможна енерґія народнього руху, котра вражае нас, — а тяжкість удару, заданого йому в кампанії 1637-8 року. Не тільки польська маґнатерія, шляхта й її підголоски, але й українська інтеліґенція, котра готова була співати похвальні гімни маґнатам-переможцям „крнобрних козацьких ребелїзантів“, і козацькі верхи, котрі так послушно вправляли ся в ходженню під ігом ординації 1638 р., і ті маси козацькі та селяцькі, які кидаючи свої кровю і потом облиті розробки, мандрували на схід, за московську границю, — вони очевидно не ворожили собі скорої зміни того режіму, що запанував на Україні по капітуляції під Кумейками та на Старцї, того „золотого спокою“, котрий завели рицарі польської культури на костях сих ребелїзантів.

І нема чого бути й нам, по всїм пережитім тепер, дуже скорими в осуді такого засліплення, такої корокозортости, такої легкодушности тих, що не вміли зрозуміти значіння подій тодїшнїх. Видимість

могла їх помилити. Результати осягнені польскою стороною в кампанії 1638 р. були не тільки показнійші, але й певнійші, трівкійші від попередніх. Уряд зумів перевести в дїло постанови нової ординації в повнім обсягу. Козаччину, сю єдину ініціативну силу українського житя справдї приборкано і задавлено так сильно, що минуло тих повних десять літ, поки вона наважила ся знову підняти руку на шляхецьке панованне, що так безоглядно, поконавши її, сковало по руках і ногах, і чуючи себе безпечним перед нею, розгостило ся на старих козацьких осідках.

Шляхецький режім тріумфував, повний вдоволення не тільки з своїх успіхів, але і з свого державного розуму. Не тільки пізнійше, по контрасту всїх бід які впали на польську річпосполиту по 1648 роцї, попереднє десятилїтє представляло ся золотим віком її — останнім промінем сонця на польськім небозводї. — Сучасники також — та польсько-шляхецька сусїльність, що переживала се десятилїтє, загалом беручи відчувала повне вдоволенне „в тім солодкім відпочинку нашої вітчини, який нам по трудах і клопотах воєнних справила ласка божа, щасте і заслуга в. кор. мил.“ — як чемно писала вона в 1646 р. на адресу короля[1]).

І справдї досить було їй подивити ся на те, що дїяло ся за західньою границею Польщі, аби у щерть наповнити ся повним вдоволеннем від обставин свого житя. Там ярили ся далї бурі трицятилїтньої війни, котрій все ще не видко було кінця, — над Польщею ж усміхало ся погідне небо спокою. Німецькі, західнословянські, балтийські землї були страшенним видовищем знищення, що знївечило їх економічний розцвіт, культурне житє, переполовинило їх людність і кинуло їх на довгі часи в руїну. Польська шляхта спокійно господарила серед незакаламученої тишї, не знаючи військових реквізіций анї прикростей від незаплачених вояків. Розширяла свої шляхецькі фільварки все в нових українських лятифундіях і тїшила ся надією на поворот золотих часів шляхецького експорту з приєднаннем Прусії і звільненнем польського експорту від шведських поборів, яке соймові делеґати виторгували при відновленню перемиря в 1635 р., коштом особистих чи династичних претенсій Володислава.

Польські патріоти з утїхою констатували, як під перевагою шляхецького польського режіму, патріотично і клерикально настроєного. никли і гинули всякі ворожі, опозицийні елементи — литовська фронда і протестантські течії, козацька своєволя і православна іредента. І шляхецькі політики могли дійсно з повним правом сказати, що всї сї успіхи були не дарунком слїпої фортуни, а результатом їх

[1]) У Шайноxи I дод. с. 338.

упертої і витрівалої політики, — тої запобігливости, з якою гальмували вони і убивали всякі плани воен, що виникали у короля чи у иньших прихильників аґресивної політики; того завзятя, з яким вони давили всякі розбіжні течії в нутрі Річи-посполитої; тої безоглядности, з якою вони змагали до соціальної, національної й релігійної єдности її.

Так, се вони, представники шляхецького загалу, жадного спокою і безпеки за всяку ціну, загрузили в піску соймової опозиції всї ті високолетні военні й політичні пляни Володислава, з якими він виступав на політичну арену по смерти батька і пишав ся—хоч би в своїм звіснім інавґураційнім посольстві до папи. Вони вищіпали, перо за пером, всї крилаті надії свого лицарського короля, з якими ширяв він по сучасній Европі, й звели до нешкідливого ловецького спорту його военні потяги і забаганки. Се вони загнали в тїсний кут ординації 1638 р. козацьку силу, оголотили полудневу границю держави й пильнували підтримання соромних данних відносин Річи-посполитої до Криму — аби тільки на дозвілї розширяти свої слободи і фільварки по обох сторонах Днїпра, не боячи ся опозиції покозачених непослушних. Се вони налягали на короля не церемонити ся з обіцянками даними при виборі його православним і дісідентам і при кождій нагоді обтинати дані їм уступки та нагинати під зверхність святого римського престолу. Се вони — під час того ж десятилїтнього свого золотого віку руйнували останнї захисти свобідної думки — раківську академію соцінїан (1638), їх школи в Киселинї й Березцї (1644), — не вважаючи на опозицію православних і дісідентів..[1])

Правда, все се були успіхи в своїх дальших наслідках досить непевні. Через свою пасивність супроти подій тридцятьлїтньої війни Польща втратила останню нагоду піднести свое становище на заході. Можна було серіозно думати про привернене давно страченого Шлезка, про те щоб скріпити свою позицію на балтийськім побережі — в інтересах не тільки чисто політичних, але й економічних.

Але шляхта була глуха і нїма для таких резонів. Війна потягнула б за собою збросние всяких непевних елементів, мобілїзацію козаччини, скасоване мудрої ординації 1638 р. Сього шляхта не хотїла за цїну нїяких полїтичних успіхів. Не бажала свому королеви нїяких здобутків нї в Швеції, нї в Туреччинї, рахуючи так, що всякий успіх королївської династії зробить її меньше залежною від шляхецької ласки, захитае принцип виборности. За краще вважала

[1]) Див. про се в розвідції Левицького в ч. I т. VI Архива Юго-Зап. Россін с. 152 і д.

тримати козаччину на короткім шнурі, нїж за її помічю робити які небудь здобутки. Хотїла розширити краще межі своїх шляхецьких займанщин, нїж границї Річипосполитої.

Закривала очі на те, що сї займанщини власне служили складами запального матеріалу, і кожда нова слобода давала новий контінґент повстанню, як констатував Потоцкий ще в своїх карательних експедиціях 1637—8 р., а кожде нове обмеженне козаччини, її прав чи усвячених практикою претенсій збільшало вибухову силу для будучого повстання. Закривала очі на всю попередню історію козаччини, на ті реальні обставини, в яких жила Україна, и вірила в трівалість тої погодної тиші і її безконечне продовженне, а всю увагу звертала на те тільки, щоб на дати її нїчим закаламутити.

Мирова полїтика шляхти і капітуляція перед нею военних замислів короля були головною причиною такого довгого козацького поневолення і тому в близшім розглядї сього десятилїтя ми повинні приглянути ся сим обставинам, о які розбивали ся пляни Володислава, даючи змогу правительству Річи-посполитої обходити ся без козаччини і її военних услуг протягом такого довгого часу „золотого спокою", як називали його шляхецькі красномовцї. З другого боку, як відомо — проби короля вирвати ся з тяжких обіймів мирової полїтики шляхти послужили потім аґітацийним мотивом для великого повстання, що послужило її епільоґом. Тим також диктуеть ся та більша увага, яку присвячуемо тут польській полїтицї сього десятилїтя.

Коли сїдав на батьківськім престолї Володислав, здавало ся, що річ-посполита вступае з ним в довгий період воен, аґресивної екстензивної полїтики. Новий король, незвичайно амбітний і жадний слави, повний гордих замислів і плянів, военничий до того степня, що „тільки й дихав війною", як його характеризував пізнїйший французький посол, аж горів жагою полїтичної й военної дїяльности, виступаючи на нову арену. Відсуваний від усякої активної ролї, від усякої самостійности, за житя свого батька, нелюдяного, холодного і замкненого в собі, він тепер „обертав цїлу величезну махіну гадок у своїй голові", як висловлюеть ся сам у однім листї[1]). Мріяв про те, щоб захопити провід в сучасвій европейській полїтицї, стати її керманичем і рііпителем. В проґрамовій промові перед папою 1633 р. його речник Осолїньский обіцяв за Володислава привести під папську руку „здичілих львів скандинавських" і схизматиків московських, підняти християнських володарів на „своеволю безчестного грабителя" — Турка[2]). Новий король мріяв взяти на себе роль посередника в великій релїґійній боротьбі, що роздирала Европу,

і вінчати сю свою ролю миротворця найвищою честю — короною цісаря Німецької імперії.

Війна на московськім війни вже розгорала ся, коли він засідав на королївськім нрестолї. „Тридцять тисяч запорозьких козаків, перейшовши Днїпро, ішло по московських трупах“ [3]), щоб вернути Володиславу царську корону. Але сойм пожалував засобів на сю війну і поручив своїм комісарам приложити старання, щоб закінчити її як найскорше. Володислав, позбавлений всяких засобів на дальше веденне сеї кампанїї, по смоленських тріумфах застрягши в довгу і безвиглядну війну, під натиском комісарів мусїв пожертвувати своїми претенсіями до московської корони за ціну укріплення за Польщею земель здобутих в попереднїх війнах. Мусїв згодити ся на такий ужиток з його особистих інтересів. Та на потїшенне мав перспективу турецької війни, що несподївано вибухнула зимою 1633 р. [4]). Але знов таки сойм замість ухвалити кредити на сю війну дав вайгострійші інструкції Конецпольскому, щоб не зачіпав ся, а кінчив діло згодою, і війну загашено в самих початках і запечатано новим трактатом з Туреччиною. „Користний він для Поляків, але нерадо підписували його — тільки тому що за рік кінчить ся перемире з Шведами і не було вигідним не залагодити з Турками“, писав королївський повірник П. Пясецкий [5]).

Супроти того центрального значіння, яке для Володислава мало полагодженне його шведських претенсій, він міг справдї потїшати себе, що тимчасове залагодженне турецької справи користне для нього, бо дає можність усю енерґію скупити на заходах коло Швеції, — і дїйсно пустив в рух усю „махіну своїх гадок“. Він разом робив заходи до війни, манїфестував їх перед Шведами — і заводив мову про династичне полагодженне справи. Давнїйше заявляв охоту женити ся з удовою Ґустава Адольфа, тепер проектував шлюб Ґуставової доньки Христини з своїм братом. Пропонував, щоб Шведи взяли собі на короля його будучого сина, а тим часом його на опікуна до повнолїтности Христини. Підбивав до спільної военної акції против Швеції Австрію й Іспанїю і для сього показував охоту оженити ся з цїсарівною. Заразом підчеркував свій замір ожепення з сестринницею анґлїйського короля, донькою нещасливого „зимового короля“ чеського і в звязку з сим проєктував союз Анґлії, Швеції й Польщі — за ціну шведської корони для себе.

---

[1]) Лист до кард. Барберінї з осени 1634 р. — у Чермака Plany c. 28.
[2]) Промова Осолїнського у Кубалї op. c. I c. 87.
[3]) Див. попередню частину, с. 201 1 вид.
[4]) Также с. 207—8. [5]) Relacye nuncyuszów II. c. 187.

Все се одначе не тільки неособливо рекомендовало характерність і серіозність претендента, але й не запевнечувало ніяких користних результатів. Невичерпане богацтво сих суперечних помислів не заступало недостачі реальної підстави, котрої бракувало Володиславовим змаганням, і без неї самі себе побивали його хитроумні замисли.

Сойм про око, щоб пострашити Шведів, ухвалив податок на війну, але знов дав комісарам найгострійші поручення не доводити до війни, а цїною претенсій Володислава купити приверненне захоплених Шведом польських провінцій. Такий настрій польських кругів не був тайною, і тому всї вброєння Володислава робили дуже слабке вражінне на противну сторону. Зреченне Володислава з претенсій було на язиках під час сойму — доносив нунцій, і був певний, що тим скінчить ся справа. „Річ певна, що Поляки вимогли від нього під час елекції, що він вречеть ся дідичних прав до Швеції, і хоч се не включене в пункти pacta, але кажуть, що мають се на письмі так само як і зреченнє з претенсій до московської корони. Те все не може бути тайною для Шведів, і для того так уперто обстають вони при своїм і будуть обставати, поки дійдуть свого" [1]). Австрія й Іспанія заохочували Володислава до війни, але з свого боку не давали надій на дуже енерґічну поміч, з донесень своїх аґентів знаючи про „брак охоти до війни і брак гроша" в самій Польщі [2]), і таки не підтримали Володислава нїчим реальним. Соймові комісари цїлою силою напирали до згоди, і супроти того всї намагання Володислава дали тільки той результат, що за цїну його виречення з претенсій на шведську корону на час 26-лїтнього перемиря Шведи згодили ся звернути Польщі Прусію, і на тім стало те нове перемире в Штумдорфі.

Було воно великим ударом Володиславови при тім значінню, яке мали для нього сї мрії про шведську корону, в яких він виріс. Була невдоволена й Литва тим, що Поляки виторгували собі назад Прусію, а упустили Шведам Інфлянти, що для литовських провінцій мали таке ж важне торговельне значіннє, як пруські порти для провінцій польських. Але польська шляхта була вдоволена і такий фінал шведської справи тільки зміцнив загал польської шляхти в її мировій політиці. Підозріваючи, що Володислав буде шукати нових доріг для осягнення своїх плянів і взагалї маючи те переконанне, як каже нунцій Вісконті — „що трапив ся їй король мудрійший ніж їй треба" [3]), — вона окружала його пильним і підозріливим доглядом, і з сього часу починаеть ся та внутрішня нехіть між королем і шляхецьким загалом, яка ще більше паралїзувала всяку королївську політику.

[1]) Relacye nuncyuszów II c. 230.
[2]) Реляції цїсарського посла у Шельонґовского с. 88—9. [3]) Relacye II c. 192.

Характеристичним прикладом була справа морського мита, яке хотів завести Володислав на балтийськім побережу — так як його побирала Швеція за час своєї окупації. Він сподівав ся обезпечити собі таким чином самостійне і незалежне від соймових ухвал джерело доходів і стати фінансово незалежним від шляхти. Але підозріливо настроена шляхта, подражнена ще до того нетактовною поведінкою короля, помішала всі його замисли, взявши сї сподівані доходи під свою контролю. Кінець кінцем Володислав зовсім відступив від свого проекту, а його проби перевести на практиці, без соймової ухвали, побиранне того мита привели до повної компромітації його королївської поваги і маестату Річи-посполитої. Місто Ґданськ, на спілку з данським королем, безпардонно зломило його митну сторожу, половило й позабирало польські кораблї, покликало до вмішання посторонні держави і нарешті змусило Володислава зовсїм зрікти ся його плянів за цїну розмірно неважного викупу. А сойм 1638 р., до котрого він звернув ся за ратованнем своєї поваги в сїм конфлїктї, своїм неприхильним і ворожим становищем суироти самовільних королївських вчинків, своєю повною неохотою ратувати перед світом престїж короля хоч би во імя престїжу держави, виразно показав цїлому полїтичному світови, що Володислав не може рахувати на ніяку підпору в своїй державі і що за його полїтичними ходами нема нїякої реальної сили. В таких обставинах на нїщо сходило все його диплъоматованне.

Після шведських конференцій 1635 р., переконавши ся, що впливи Анґлії, з котрою пробував він війти в тїснїйше порозуміннє, не можуть йому дати нїчого важного в його головній справі — шведської корони, Володислав якийсь час вагав ся між союзною з Швеціею Францією, і непримиреним воротом її, традиційним союзником свого дому—Австріею. Франція манила його обіцянками — Шлезка для Польщі, цїсарської корони для самого Володислава, грошевої субсідії за цїну війни з Австріею. Але в Швеції вона нїчого не могла обіцяти йому, а перспективи війни з Австріею—сею единою безпечною сусїдкою, очевидно, лякали Володислава, і по недовгих ваганнях він вертаеть ся до традиційної полїтики свого дому і королївського польского двору взагалї—союзу з Габсбурґами. Справа вибору нового цїсаря на місце Фердинанда II, що доживав свої останнї днї, давала нагоду вмішати ся у внутрішнї відносини цїсарства і за цїну своїх впливів пробувати виторгувати щось користне для себе. При виборі нового цїсаря Володислав виступив рішучим сторонником Фердинандового сина (1636) і заразом уложив умову про свою женячку з донькою цїсаря і тайний фамілїйний

трактат (1637), котрим Габсбурґи обовязували ся підтримувати родину Володислава, помагати їй доходити своїх претенсій на шведську корону, а на випадок щасливої війни з Турцією помогти з здобутих від неї провінцій утворити дідичне володїнне для родини Володислава[1]).

Трудно сказати, скільки реального значіння на найблизшу будучність мав сей останній трактат в очах Володислава. Підписанне умови припадало на момент незвичайно відповідний для війни з Туреччиною. Конфлїкт Інает-ґерая з Туреччиною, погром Кантеміра, заходи хана коло козацької і польської помочи давали незвичайно добру нагоду для того, щоб вмішавши ся в сї справи, роздмухати велику війну з Туреччиною. По словам французького посла король і Конецпольский дуже рвали ся до війни, і в листах Конецпольского справдї знаходимо потім гіркі жалї, що сей момент був так мізерно упущений. Але що до короля, то сим разом він був, здасть ся, більш занятий своєю женячкою, а до того таки й не мав змоги відповідно сей момент використати.

Австрія, занята на північнім театрі, не могла дати нїякої реальної помочи. З огляду на непевну поставу Семигороду (Юрия Ракочія) вона рада була б, якби Польща заатакувала Туреччину, але сама сього не могла зробити. У себе-ж дома Володислав також не міг рахувати на нїякі ресурси. Шляхта, як звичайно, стерегла ся всякої тїни жертв на війну і пускала залюбки поголоски, що сї розмови про бісурменську небезпеку — тільки штучка обчислена на те, аби витягнути гроші від шляхти[2]). Спеціальних кредитів на можливий конфлїкт з Туреччиною сойм не признав, а дозволивши на збільшенне війська, роспорядив, як ми знаємо, відправити частину його зараз же з кінцем року (1 грудня).

Союз короля з Габсбурґами — не звісний в своїм дїйснім змістї, але явно задокументований женячкою Володислава, взагалї тільки побільшив підозріливість шляхти супроти короля. Як традиційний був сей союз для королївського двору, ще з часів Ягайлонських, так традиційна була і нехіть всїх прихильників шляхецької свободи до сього союзу. В Габсбурґах, з їх культом своєї поваги і престїжу, бачили злих духів польського двору, які підюджують королївську власть до самовластя і обмеження шляхецьких вільностей. Тому що дїйсний зміст порозуміння зіставав ся незвістний, всякі здогади і підозріння виростали на сїм ґрунтї. Напр. королївський конфлїкт з

[1]) Сей трактат (16. III, 1637) відшукано в тайнім архиві іспанськім і видано у Шельонґовского Rozkład rzeszy s. 26.

[2]) Депеші французького посла в виписках Люкаса II с. 188, 191, 192.

Ґданськом за морське мито, подиктований чисто фіскальними мотивами, вважав ся наслїдком габсбурської інтриґи—іспанською видумкою видуманою на те, щоб силоміць втягнути Польщу в війну з Шведами. Викликав отже тим гіршу опозицію, яка так міцно скомпромітувала короля в сїм інциденті. Так союз з Габсбурґами для полїтичних плянів Володислава показав ся безвартісним, і пересварений з шляхтою за її ворожі виступи, огірчений сильно на сенаторів, що вони з свого боку не підтримують його скільки небудь рішучо против шляхецької ворожнечі, позбавлений всяких засобів до тої міри, що на самім дворі доходило до скандальних недостатків навіть на королївській кухнї, — Володислав на якийсь час потонув в дрібних двірських інтриґах і торгах з упертими Ґданьщанами, тим часом як военні круги святкували свої тріумфи над розбитою козаччиною.

Справа війни з Туреччиною й Кримом все таки не сходила з овиду польської, чи королївської полїтики. Уже з початком 1639 р. в кореспонденції гетьманів починає звучати як провідний мотив—небезпека конфлїкту з Кримом і Туреччиною і потреба спеціальних ухвал з огляду на можливу війну. Вже в січнї читаемо в листах обох гетьманів, великого і польного, про невдоволенне хана з приводу невиплачених упоминків і затримання послів—котрим не було чого дати, — і про небезпеку татарського походу, котру піддавали татарські ватаги, що крутили ся коло границь. Туркам Конецпольский грозить, що як Татари нападуть на польські землї, — він випустить козаків на море. Татари не напали, але якісь своевільні козаки — з тих очевидно, що повтікали на Запороже після кампанії 1638 р., — дійсно пустили ся на море. Після сього перспективи конфлїкту з Туреччиною підскочили ще вище, тим більше, що про війну на перськім театрі, де пробував і сам султан, приходили утїшні для Турків відомости, і в польських правлящих кругах думали, що упоравши ся з Персами, султан зараз обернеть ся проти Польщі. В такім же тонї трівожили польське правительство його кореспонденти з Молдавії й турецьких земель[1]).

Конецпольский наглив скликати новий сойм як найскорше супроти сеї небезпеки — тим більше, що зіставали ся далї величезні незаплачені суми війську й козакам, потрібні були гроші на відбудованне Кодака, що все ще лежав в руїнах, і т. д.[2]). Сойм дійсно був визначений на осїнь. Але рік тим часом пройшов досить спокійно, татарську орду підстерігли вчас і змусили вернути ся: Конецпольский, бувши на будові Кодака, кинув ся за нею над Ворсклу

[1]) Див. ркп. Публичної бібл. Пол. No. 94 с. 662, 664, 674.
[2]) Разнояз. 61 с. 262 і 272.

і там сполошив[1]). Турецький посол, прибувши до Польщі під осінь, ніяких страхів не приніс, отже шляхта знов таки досить скептично прийняла собі всї пострахи короля і гетьманів, з котрими вони виступали перед соймом[2]). Навіть перспективи розрухів незаплаченого жовнїрства її не зрушили, і сойм зійшов на нїчім: був зірваний через сварки шляхти з підканцлером Осолїньским.

Тим часом ріжний трівожний матеріал напливав далї. Польський посол, висланий до Криму, — Дзержек, відти остерігав ще з осени, щоб сподївали ся татарського нападу, навіть „не чекаючи ледів", і дїйсно в сїчнї 1640 р. Орда рушила ся, під проводом калґи. 1 лютого н. ст. перейшла Днїпро під Таванею і пустила ся „Чорним шляхом" на Волинь і Полїсе. Конецпольский, на підставі відомостей, які потім зібрав, оповідав, що кошем орда мала стати під Старим Константиновим і роспустити загони по Волини, Полїсю, Поділю й Галичинї. Але що польське й козацьке військо стерігло весь час, то й сим разом з нападу не вийшло нїчого: стрінувши ся в кількох місцях з козацькими й польськими сторожами, Татари кілька разів зміняли напрям, але в-кінець пересвідчивши ся, що їх стережуть пильно, завернули ся й пустили ся назад за Днїпро[3]).

Але за те далї йшли трівожні вісти про Турків. Доносили, що вони дуже ображені відновленнем Кодака, вважаючи, що його поставлено на ґрунтї турецькім; що Татари тримають Дзержка за виразним наказом султанським, і що з поворотом турецьких військ з Персії по закінченій згодї (17. V. 1639) треба чекати напевно походу на Польщу. Ракочій ще з осени давав „три певні знаки" тих замислів Туреччини, і Конецпольский вважав, що всї його остороги оправдують ся дїйсно[4]). Король, поділяючи вповнї його побоювання, в мартї розписав листи на соймики, поручаючи шляхтї вислати на сойм своїх делеґатів з повновластю ухвалення загального походу і кредитів на заплаченне війська і козаків і неминучу війну з Турками. По словам короля про замисли турецькі остерігали Польщу

[1]) Пол. 94 с. 692 і 696.

[2]) Na ciękim włosie za powrotem cesarza tureckiego z Aziey y dawnym poganstwa tego przeciw panstwom naszym zawziętosci salus publica zawisła, характеризував король полїтичну ситуацію—ib. с. 743.

[3]) Разнояз. 61 с. 309—401, 410 (реляції Потоцкого) і с. 413 (лист Конецпольського на прошовський соймик). Инакше оповідае про сей напад Радивил, з нагоди турецького посольства 1641 р. і його запевнень, що султан наказав ханови не допускати нападів на Польщу: quod ex parte verum fuit — coacti enim Tartari recedere a confinibus nostris, quibus imminebant, post discessum nostrorum militum repente 18 milia in Ukrainam irruerunt et praedam insignem nacti aliquot etiam nobilibus captis incolumes ad suos redierunt: licet castellanus cracoviensis illos persequi animo se constituisset, celeritate conductore evaserant ultionem (в друкованім сього нема, мова очевидно про напад 1640 р.).

[4]) Польськ. No. 94 с. 738 (лист Конецпольского до короля, 30/XI. 1639).

не тільки посли перські і московські, але і „і з самих поган деякі переднійші особи“, а Конецпольский в своїх листах до шляхти давав знати, що вже в Туреччині „війна проголошена морем і землею“. Румелійський беґлербеґ веде свої війська над Дунай і „короткий час покаже, коли та війна загремить і вибухне“[1]).

Але, як свідчить сучасник, і сим разом сї пострахи не робили особливого враження. В тім усім підозрівали тільки королївську інтриґу. А коли прийшла під ті часи відомість про смерть военничого і суворого султана Мурада, а його наступник Ібрагім мав репутацію пещеного бабія, — се також заспокоїло ще більше шляхту, що війни мабуть нема чого бояти ся. Даремно Конецпольский страшив, що новий султан мабуть схоче пошукати собі слави походом на Польщу[2]). Не вважаючи на всї пригадки короля, нові шляхецькі посли виявили не більше уважливости для королївських осторог і що ледви з тяжкою бідою вдало ся витягнути від сього сойму — се був податок на заплаченне довгів війську. Та й то в таких розмірах, як він був ухвалений, далеко не міг покрити всього довгу. По рахунку Конецпольского 1 мая 1640 р. було не заплачених 6 чвертьроків, і се разом з незаплаченою платнею козакам і „трактаментами“ старшини виносило по над мілїон золотих. Тому справа незаплачення війську і військових розрухів, разом з турецькою небезпекою зістаеть ся і далї головною темою соймової полїтики короля.[3]). Заповідаючи новий сойм скорше від принятого часу, король так мотивував потреби сього приспішення:

„Найперша до того побудка — турецька експедиція на Азак. Чи не криеть ся під тим зрадливий підступ і потайний замисл на шкоду Річи-посполитої, легко зміркувати. А хоч би той замисл поганський на Азак був і реальний, то самий вже похід конних турецьких військ через степи, попід границю Річи-посполитої, який страшний для Річи-посполитої і якої великої уважности і готовности вимагае! А хоч би поганський апарат обернув ся на Угрів, при теперішнїй безоборонности Угорських земель і близькости їх від нашої держави, перспектива такої небезпеки повинна бути ще більш страшною для всїх станів. Великої розваги вимагае також і посольство хана татарського, що не вдоволяеть ся звичайними упоминками, згідно з давнійшими умовами, домагаеть ся подвійних, і в грошах, і в сукнах,

[1]) Разнояз. 61 с. 410 і 413 (інструкція на соймики і лист Конецпольского на прошовський соймик).

[2]) Радивил—No. 116 с. 231—2, і цитований лист на прошовський соймик.

[3]) Я спинив ся над нею трохи ширше, бо в монографії Кубалї про Осолїньского антитурецька полїтика Володислава датуеть ся тільки від р. 1640 (II с. 4), а і Чермак в своїй новійшій працї не багато докидае до історії тих замислів Володислава на Туреччину в тих роках.

і грозить війною, а чинвть то певно ,турецьким духом', шукаючи приключки, аби ровірвати перемире"[1]).

Здобуте Авова, довершене в червні 1637 р. донськими козаками з вначною участю українських, і дальша війна за Азов, що вела ся теж спільними силами Донців і Запорожців, дійсно грозила стати новим огнищем в польсько-турецькім напруженню. Донських козаків раз у раз мішали з запорозькими, польське правительство звичайно все валило на донських, московське на запорозьких, і при тїсних взаеминах, яких тримали ся обидві козацькі громади в своїх военних заходах[2]), дійсно між ними тяжко було визнати ся. Радивил в своїх записках згадує про лист молдавського господаря, що поясняв ріжні прикрости, чинені польському посольству, висланому до Туреччини, тими відомостями, які Турки мали від захоплених козацьких вязнїв, що оповідали, нїби то їх під Азов на Турків вислав король польський[3]).

Посольство се кінець кінцем закінчило ся добре (весною 1640 р.). Турецьке правительство вдоволило ся даними йому вияснennями що до Кодака й козацьких нападів, не стало жадати зруйнування Кодака, очищення Запорожа від козаків і. т. и. Був відновлений старий трактат, постановлений з попереднїм султаном; Туреччина обіцювала згоду — під умовою, щоб козаків не було на Чорнім морі. Сю згідливість турецького правительства одначе толковано тільки новими неприемностями, які виникали в Персії, й азовськими клопотами. Під час свого побуту в Туреччинї Мясковскому — принаймні як він доносив в своїй офіціальній реляції, прийшло ся перекопати ся, що війна властиво була вже рішена. На жадання його, щоб покарано татарського хана за його останнїй похід на землї Польщі, великий візир відповів без церемоній: „Хан що зробив, зробити мусїв, бо йому покійний султан Амурат післав кафтан і шаблю і під вагрозою смерти звелїв воювати Польщу. То був перший харач проголошеної на вас війни. До сього часу, на саму весну перейшов би був Дунай, не слухаючи нїкого...[4])

Гроза війни нїби пройшла, але матеріалу для дальших напружень зістало ся досить. Під час посольства Мясковского, десь лїтом 1640 р. козацькі чайки напали на околиці Варни, і сим разом се були Запорозцї[5]). Не пошкодило се сим разом, але одного такого

---

[1]) Публ. бібл., автографи No. 64 с. 90, пор. с. 131. [2]) Про се низше.

[3]) Радивил — ркп. Оссолїньских 116 с. 245; в справозданню своїм посол Масковский одначе про се не згадує.

[4]) Реляція Мясковского у Немцевича Zbiór pamiętników o dawnej Polsce, V с. 60.

[5]) Ibid. с. 72–3.

випадку було досить, щоб викликати новий конфлікт, коли б у турецького правительства була на те охота. З другої сторони турецьке посольство, що їхало слідом за польським з його поворотом до короля, принесло від султана бажанне, щоб Польща, як заприязнена держава, позволила турецькому війську перейти через пограничні землї під Азов і викликала відти своїх козаків. Сенат рішив, що війська турецького перепустити не можна, а козаків треба постарати ся з Азова вивабити якимись унїверсалами, обіцяючи амнестію[1]). Се одначе не удало ся, і як побачимо низше, запорозькі козаки далї брали участь в боротьбі донського козацтва з Турками.

Кінець кінцем король зняв справу мобілїзації против Татар і Турків з проґрами осїннього сойму. В листах на соймики він ще заохочував шляхту, аби раз „завзяла ся на ту резолюцію“ і замість уганяти за Татарами по степах. мов за вітром, „намацала їх в гнїздї, при дїтях, жінках і домівствах їх“. Яким небудь одним місяцем вона забезпечила б вічвий покій вітчинї, не порушаючи тим навіть згоди з Турками, бо ті ще похвалили б, що Поляки покорили своєвільну орду, яка не слухає й самого султана[2]). В соймовій пропозиції про се вже не було мови — король мав до шляхецької кешенї близшу справу — т. званої „вдячности“, або простїйшими словами — заплати з державних фондів приватних довгів короля, з котрими він не міг далї вже витримати — не міг прийняти чужоземних послів, не маючи чим заплатити їм утримання.

Але тим не меньше турецько-татарська справа не зійшла з полїтичного овиду. Велике вражіннє з реляції Мясковского мусїли робити його оповідання, що Туреччина останнїми часами тратить свій престіж перед Кримом. З вимертєм султанської династії сподївають ся на турецькім тронї кримських Ґераїв. Кримцї не слухають султана і роблять все по свойому. З другого боку — Мясковский кінчив свою реляцію образом внутрішнього упадку Туреччини. можливости її розпаду і аґресивного походу Польщі за Дунай, на Балкан. Того, мовляв, виглядають не тільки несчисленні невільники з земель Польщі — що їх самі Турки на яких 150 тис. рахують в самім Константинополї, на ґалерах і в Тракії, — але і всякі поневолені Турками народи[3]).

Сойм зійшов на торгах про плату війську і покритє королївських довгів. Не дійшов до нїчого, і новий був розписаний на початок 1642 р. Сей полатав яко тако заплату війську, справу „вдячности“ королеви лишив недокінченою, аж покінчив її сойм

[1]) Радивил — ркп. Оссолїньских с. 254—5. [2]) У Шайнохи, Dwa lata I с. 135—6.
[3]) Dwa lata с. 78—9.

1643 р. (ва початку року), покривши королївські довги, котрих король рахував щось до 4 мілїонов зол.!

Австрийський двір робив заходи, щоб втягнути Польщу в війну з Шведією, заохочуючи Володислава посередничити між обома ворожими сторонами. Вабив його ріжними привабними обіцянками і перспективами, і Володислав пробував робити деякі заходи в сїм напрямі з котрих одначе так само мало виходило, або ще й меньше ніж в попереднїх. З другого боку справи турецькі і особливо татарські дальше дражнили военні апетити короля і иньших прихильників боротьби з Татарами. По невдалім нападї на землї Польщі 1640 р. хан на початку 1641 р. прислав посольство з „гордими" річами, жадаючи незаплачених упоминків і грозячи инакше знищити мечем польські провінциї. Посольство се післано на висїдку під Торунь — тому що польського посла все ще тримали в Криму і не пускали[1]). Та се, розуміеть ся, не могло поправити відносин.

Новий хан Мухамед-ґерай, що настав з кінцем 1641 р., збирав ся дебютувати маленькою оружною демонстрацією на польську адресу. Принаймнї з сїчня 1642 р. були з Криму звістки про „многих кримських людей" висланих під „литовські городи"[2]), і такі походи „куп татарських" під пограничні місця повторяли ся мабуть не раз[3]). В польських джерелах маемо докладнїйшу звістку тільки про більший татарський напад на лївобічну Україну лїтом 1643 р. Орди було чотири тисячі, як писали, під проводом одного аґи, і козаки скоро відгромили сих Татар[4]).

Польське правительство поскаржило ся на се султанови, висилаючи свого посла. Конецпольский притримав його умисно з огляду на останнїй татарський напад, поручив поскаржити ся перед султаном, що Татари наїзжають великими купами на землї польські, і в останне Умерлї-аґа напав за позволеннем ханським, як казали всї татарські невільники. Прийшов з кількома тисячами Татар і наробив шкоди. Нехай-би султан укарав за се хана і велїв йому звести татарські кочовища і осади з польського погранича, щоб не було притоки до нападів[5]). Але султан відповів, що Польща дала сама привід до татарського нападу: кримських людей погромили і казну московську відібрали і упоминки довгий час затримують і посла татарського з порожнїми руками відіслали назад[6]). А післанець висланий Конецпольским з такими ж жалями до хана, замість

[1]) Радивил—ркп. Осолїньских 116 с. 255.
[2]) Донскія дѣла II с. 286 (Русск. ист. библ. т. 24).
[3]) Див. нивше. [4]) Dyaryusz Oświęcima с. 8.
[5]) Додаткова інструкція послови Беґановскому — Разнояз. No. 63 с. 27.
[6]) Dyar. Oświęcima с. 25.

усякої сатисфакції привіз звідти відомість, що хан сам вибираєть ся великим походом на Україну, зараз по байрамі[1]).

Потім одначе хан предумав — мовляв, щоб не входити в конфлікт з султанською політикою. Вислав замість себе перекопського мурзу, так прославленого потім Туґай-бея з двома иньшими аґами, але післав з ними всю силу кримську, а вид сьому походови надано такий, що орда йде не для воювання Польщі, а тільки аби розшукати і відібрати стада, забрані перед тим козаками. Та Конецпольский, діставши завчасу відомости, мав час стягнути війська польські і козацькі, змобілізував українне панство й розложивши все се по цілому пограничу, мав змогу вислідити рух татарської орди. Захопив кіш під Охматовим, над Гірським Тикичем, і погромив його дуже сильно. Сили Конецпольского і татарської орди були майже рівні. Орду „язики“ рахували на 20 тис. вибраного війська (всю слабшу братію Туґай-бей завернув з дороги), але Татари були стомлені довгим і трудним походом і були розбиті 30 січня р. 1644[2]).

Подія ся зробила сильне вражінне в Польщі. На Татар підняло ся велике роздражненне. Король уже перед тим виступав з гадкою про затриманне упоминків Татарам; тепер по сім епізоді, коли на засіданню сенату він поставив се питанне — чи платити по сім упоминки Татарам, сенатори заявили ся ва стриманнем[3]). Хан прислав своїх послів за сими упоминками — послів затримано до сойму, що мав рішити сю справу. В своїй пропозиції соймови, скликанім на лютий 1645 р., король порушуючи се питанне, недвозначно накликав знову до рішучої боротьби з Кримом, до зірвання соромних відносин, які Татарами вважають ся по просту відносинами данними, — і визволення з поганських ґалер християнського невільника[4]). Але шляхта й сим разом також мало була прихильна таким лицарським плянам як і попереду. Королівський поклик пролунав без відгомону, і зачепившись за ріжні справи, сойм скінчив ся нічим, зірваний при мовчазній обструкції палати.

Шляхта, правдоподібно, сподівала ся тим чином убити справу. Але вийшло навпаки: по словам сучасника, король зовсім не журив ся розірваннем сойму, бо на міжсоймовий час в його руках зістались ріжні богаті джерела доходів[5]). Сподіваючи ся, що стриманне упоминків приведе само собою до неминучої війни з Кримом, він

[1]) Зрештою ще ранїйше були поголоски, і супроти них Конецпольский ще в осени вважав потрібним розложити своє військо головно в Київськім воєводстві — ркп. Осолїньского 2280 с. 201.

[2]) Докладна реляція в дневнику Освенціма с. 36 і д., також у Радивила; до деяких подробиць я ще верну ся далї. [3]) Радивил — ркп. Осолїньских 117 с. 5

[4]) Podgórski Pomniki wieku XVII c. 84—5.

[5]) Радивил — ркп. Осолїньских 117 с. 31.

рішив приняти її з повною готовістю, а за браком домашніх засобів пошукати її в сторонніх державах. Так виникає його остання, розпучлива проба военної акції, що набрала потім такого розголосу, незаслужено проголошена за безпосередню причину Хмельниччини, і стягнула стільки бід і прикростей на королївську голову, до решти понизивши і пригнобивши її.

По словам венецького посла Тьєпольо, котрому незаслужено прийшло ся відограти ролю демона-спокусителя Володиславового, плян короля був такий: Конституція не дозволяла йому без згоди сойму вчинати війну зачіпну, але війну оборонну він не тільки міг, але й мусів вести сам. На тій основі король під покривкою війни оборонної сподївав ся прийти до війни аґресивної. Потрібно було тільки грошей на початок.

Ще під час сойму і потім зараз по соймі Володислав звертаєть ся до папи, розвиваючи перед ним плян атаковання Татарів і ослаблення через те Турків: для сього йому потрібно тільки 500 тис. талярів на два походи[1]. Папа одначе прийняв сей плян досить холодно. Натомість відозвало ся до Володислава венецьке правительство, саме заатаковане тодї Туреччиною, що вирядила весною того року експедицію на о. Крит і дїйсно почала завойовувати його. В серпні с. р. прибув на двір Володислава венецький посол, його давнїй знайомий Джовані Тьєпольо, нетерпляче ним очікуваний. Йому було поручено дістати у короля дозвіл на звербованнє з польських провінцій 2000 німецьких вояків і умовити ся що до козацької діверсії на Чорнім морі, котра між иньшим мала б підпалити турецькі ґалери, що будували ся в чорноморських доках. Але нї король нї його канцлер, через котрого повели ся сї переговори, не вважали відповідним зачіпати Турків безпосередно. Се можна було зробити тільки посередно, зачіпивши ся з Татарами, і в сїй війнї потім перейти до війни з Туреччиною[2].

Така зачіпка в даний момент здавала ся дуже легкою і близькою до здійснення: під осїнь 1645 р. прийшла відомість з Туреччини[3], що новий хан, прославлений пізнїйше Іслам-ґерай, настановлений того руку на місце Мухамед-ґерая, дістав від султана „емір“ — наказ, чи властиво — позволеннє воювати Польщу, з огляду на біду і невдоволеннє серед татарської людности[4]. Треба було тільки

[1]) Theiner III с. 429 і зміст другого листу, висланого до папи 7. IV н. с., з депеш Тьєпольо — у Чермака Plany с. 45.

[2]) Дужо детальний перегляд сих переговорів є Тьєпольо, майже з дня на день, на підставі його депеш (невиданих) у Чермака с. 47 і д. Реляція Тьєпольо у Немцевича Zbiór pamiętników т. V — як викаєав Чермак порівняннем з депешами — грішить недокладностями в своїй перспективі. [3]) Дневник Освенціма с. 81.

[4]) Про відносини в тодїшнїй Кримській ордї у Смірнова с. 525 і д.

грошей ва похід до Криму і король рахував, що якби Венеція, папа й инші християнські володарі дали йому на два роки по 500 тис. талярів і зобовязали ся до солїдарної акції против Турції, — він потрапив би завести діло так далеко, що сойм мусїв би потім піти далї сею военною дорогою. Тим більше, що крім своїх католицьких союзників Володислав рахував на поміч Москви, що далї стояла в напружених, або й зовсїм ворожих відносинах з Туреччиною і Кримом, і ворожої Туреччинї Персії, з котрою завязано було зносини.

Тьеполь якийсь час стояв на своїй початковій проґрамі — що йому треба тільки козацької діверсії (по старій, звісній нам рецепті французького резідента в Царгороді де Сезі)[1]). На се мав він і гроші від венецького правительства — 30 тис. талярів. Але далї побачив, що король хоч нїби то й подавав ся часами (навіть заявив був, що вже такий наказ козакам дано, і 25 чайок вже стоїть на поготові)[2]), але в дїйсности зза такої марницї не схоче входити в конфлїкти з Туреччиною і своєю власною суспільністю. Тим більше що Конецпольский, до котрого і король і Тьеполь також удавали ся, і він в початках 1646 р. умисно приїздив на секретну нараду в сїй справі, — теж не дуже був охочий за для Венеції розривати трактат з Туреччиною, та й ще без згоди сойму. А мав у сїй справі рішуче слово.

Тому Тьеполь де далї почав уступати з венецького становища і переймаючи ся плянами Володислава, набирав ся віри в їх здійсненність. Він представляє свому правительству в можливо сильних фарбах образ ґрандіозної кампанії против Туреччини, яку може орґанїзувати Володислав, коли його підтримати відповідно, і в початках марта н. с. 1646 р. дістає справдї від свого правительства порученне запевнити Володиславови грошеву підмогу Венеції. Правда, в розмірах значно меньших, нїж яких собі бажав Володислав: на два роки по 250 тис. талярів (або 750 тис. золотих), — в трьохмісячних ратах, відколи війна дїйсно розпічнеть ся, та й ще під умовою, щоб на сю війну була згода Річи-посполитої польської[3]). При тім яких небудь иньших обовязків — напр. не вступати в порозуміние з Туреччиною без участи короля, правительство венецьке не згоджувало ся на себе приймати — полишало собі вільну руку,

Се було таким чином зовсїм не те, чого собі король бажав від Венеції. Але перейнятий своїми мріями, він брав з сього тільки те,

[1]) Див. т. VII. с. 303.

[2]) Так доносив Тьеполь в серпнї і вереснї 1645 р. — див. про депеші його у Чернака с. 50, пор. його реляцію у Немцевіча с. 9. Одначе нїщо не свідчить про те, що сї заяви короля були згідні з правдою.

[3]) Див. витяги з депеш Тьеполь у Чернака с. 79—80.

що мало підтримати його пляни — обіцянку субсідій. Під той же час він дістав обіцянку помочи ще від фравцузького правительства — що воно, як тільки скінчить ся війна в Німеччині, хотїло б підтримати боротьбу з Туреччиною і на чолї її бачити польського короля[1]). Хоч се обіцювало ся виразно аж після замирення Німеччини, але Володислав і тут хапав за те слово, котре йому було потрібне, не звертаючи уваги на всї иньші застереження. Отже весною 1646 р. його плян війни з мусульманським світом здавав ся йому більш ніж коли небудь реальним.

В Варшаві гостило тодї московське посольство, вислане для уложення формального союзу з Польщею против Туреччини, і хоч до формального трактату не прийшло (відложено його), але скріплено і поновлено неофіціальне порозумінне що до спільних заходів против Криму. Сусїднї з Польщею турецькі васалї — молдавський, мунтянський, семигородський подавали надїї, що стануть по сторонї Польщі против Туреччини. Від афонських монахів Володислав, як каже, дістав якісь листи (сильно підозрілі що до своєї автентичности, що правда), — де східнї патріархи обіцяли підняти повстанне в турецьких землях, аби їх тільки підтримали християнські держави[2]). Вкінцї саме походженне нової дружини — наслїдниці Палеольоґів, і ріжні віщування що до її будучности, про котрі немало балакали в польській суспільности, не зістали ся теж без впливів на короля[3]).

До того всього саме під той час умер старий гетьман Конецпольский (11 березня 1646), що був гальмом сїй справі. Хоч на свій лад він був гарячим прихильником боротьби з Татарами — не задовго перед смертю навіть виладив був і предложив королеви спеціальний „діскурс"[4]), проектуючи спільну боротьбу з Москвою, котрій радив відступити і самий Крим, шукаючи нагороди в землях поду-

[1]) Виписки Люкаса в інструкції Мазаріні 1645 р. — т. III с. 115, 206 і д.

[2]) Про сї листи знаємо в листу короля до кард. Матеї і в депеш нунція і Тьєпольо — що переказують тільки, як їм оповідав се король (див. у Чермака с. 92). Коли приймати, що король не видумав сих листів, то в усяким разї вовсїм не ймовірно, щоб такі листи дїйсно вийшли від патріархів — аж трьох: царгородського, єрусалимського і александрійського, і ще в обіцянкою унїї, коли їм поможуть визволити ся від Туреччини.

[3]) Виринув у тім часї в наших сторонах — у Львові і давнїй наш знайомий Олександр Яхія, в своїми старими планами на Турка — див. його лист до папи 3. III. 1645 у Тейнера III с. 435. Досї одначе не знаємо нїчого, чи був він причетний планам Володислава що до турецької війни.

[4]) „Діскурс" друкований був давнїйше в „Pamiętnikach o Koniecpolskich" Пшіленцкого, і новїйше — в дневнику Освенціма (с. 130—2) (завважу що непрочитане видавцем, проф. Чермаком було вовсїм вірно прочитане Пшілєнцким: kruczynie (бідї) — воно хоч і поправлене в оріґіналї, але читавть ся зовсїм ясно, як я переконав ся). Проф. Чермак вдогадуеть ся, що сей „діскурс" Конецпольский предложив на радї сенату в січнї 1645 р. Але Освенцім дуже катеґорично заявляє, що пок. гетьман тримав його в секретї, показував тільки деяким приятелям, з огляду на неохоту шляхти до всякої війни, і подав його королеви тільки з кількома сенаторами.

найських — але зачіпної війни з Туреччиною не допускав в даних обставинах, та ще й на власну руку, без згоди сойму. Таке становище головного шефа армії становило не малу перешкоду в воєнних плянах короля, і тим свобіднійше мусів він почувати себе тепер, ставши сам безпосередно, за браком гетьмана, головним шефом армії.

За помічю заграничних субсідий Володислав сподїваєть ся розпочати війну на власну руку і довести її до такого моменту, де шляхта мусїла б погодити ся з довершеним фактом і дати свою згоду на нього. Рахуючи на щасливі поступи війни, Володислав був певний, що вони помирять шляхту з його самовільним кроком. В сїй надії він з весною 1646 р. приступає до рішучих приготовань до аґресивної війни з Туреччиною.

Він викликає до себе особисто до Варшави козацьких старшин і поручає їм приготовати ся до морського походу на Туреччину, дає на те і невеличку суму грошей, з одержаних від Тьєпольо[1]). Видає приповідні листи на вербованнє війська, велить ладити для походу артилерію, і т. и. В листї до кардинала Матеї з 23. IV він начеркує такий плян кампанії:

„З одної сторони ударить наше військо на Татар, з другої московське. Заразом господарі молдавський і мунтянський рушать над береги Дунаю і ми власною особою на чолї 12 тис. пішого війська і 18 тис. коней, окрім охотницьких віддїлів, підтримаємо їх, з тим щоб перейшовши за ту ріку, пустити ся в глубину, в середину турецьких країв. В тім самім часї рушать також за наказом нашим козаки на Чорне море. Додамо ще, що декотрі патріархи і християнські племена, підвластні Туркам, бажаючи хопити ся за зброю і скинути ярмо неволї, яке несуть під тим тираном, повідомили нас про сї свої бажання через ченців з Святоі Гори, присланих з вірительними листами і з присягами їх, що вони сповнять все що до них належить, зараз як тільки прочують про наш похід, що більше — обіцяють зєднати ся з св. престолом (папським), коли все скінчить ся щасливо“[2]).

В липнї король задумував стати у Львові і звідти в серпнї рушити на Камінець і Яси, і там стати обозом. Заздалегідь вислав до своїх подунайських союзників Ян. Радивила, щоб з ними близше умовити ся про будучу кампанїю, і вже пустив поголоску, що козаки пішли на море і розпочали війну[3]). Тим часом всї сї пляни короля дуже скоро зачіпили ся. Насамперед за недостачу грошей, по тім

[1]) Про се ширше в останній главі VII.
[2]) З депеш нунція — у Чермака с. 117. [3]) Про се низше.

як Володислав видав ті невеликі суми, яві встиг витягнути від Тьепольо[1]), а більше нї звідки — нї від папи, нї від француського правительства нїчого не можна було добути. З другого боку — Володислав стрів у сенаторів, у котрих хотїв добути апробату своїх розпоряджень, таку сильну опозицію, якої не сподївав ся. Його мінїстри і сенатори рішучо не хотїли своїм авторитетом покривати королївські вчинки, противні конституції — збиранне військ, наем чужоземців, зачіпну війну з Татарами і Турками.

На біду Володислава Татари, по всїх попереднїх зачіпках, тепер, коли королеви так треба було якої небудь притоки, щоб зачати війну з ними — анї руш не зачіпали польських земель. Торішнїй їх плян, як знаємо, сполошив Конецпольский своєю погрозою Туреччинї, і після сього Татари звернули ся на московські землї, немилосердно спустошивши їх зимою 1645 р. На підставі порозумінь, які зайшли перед тим між польським і московським правительством, гетьман Потоцкий мав помагати московським воєводам против Татар, і може бути — король сподївав ся, що з того вийде якийсь конфлїкт з ордою, і дасть привід до дальшої війни. Але великі морози, що тодї трапили ся, не дали Потоцкому змоги погромити Татар, і він мусїв вертати нї з чим[2]). І потім, не вважаючи на різні поголоски, був спокій від них, а турецьке правительство, затрівожене відомостями, які доходили до нього про военні приготовання Володислава, теж більш нїж коли небудь держало ся миролюбивих і згідливих тонів в своїй кореспонденції.

Приводу для оборонної війни таким чином не було, а против війни аґресивної сенатори виступили з рішучим протестом і візвали гетьманів — новоіменованого на місце Конецпольского Потоцкого і обох литовських, аби нї в якім разї не переходили за межі оборони держави — самі не виходили за її границї, анї війська не посилали[3]).

Володислав мусїв приобіцяти віддати справи війни на рішенне сойму, — тим більш що повний брак фондів не лишав йому змоги повести навіть приготовань до війни, не тільки саму війну на власну руку. Не полишив одначе своїх военних плянів, і коли з початком осени удало ся йому витягнути від жінки ті гроші, які вона наміряла ся позичити Тьепольови, — повів далї приготовання. А турецькому правительству, в відповідь на запевнення його миролюбивих замірів,

---

[1]) Чермак на підставі депеш Тьепольо вважає його видумкою, нїби то він передав Володиславу цїлу суму 230 тис. талярів, позичену від його жінки (див. його реляцію —Zbiór c 27): по виводам Чермака король дістав від Тьепольо тільки 20 тис. талярів і потім 40. позичених від королеви.

[2]) Иого реляція в дневнику Освенціма с. 109.

[3]) Копія в теках Нарушевича — ркп. Чорторийских 140 с. 127.

Володислав вислав ноту, де жадав виводу буджацької орди від границь Польщі і повного забезпечення її від дальших нападів. Се звучало, правдоподібно, як ультіматум[1]).

Така упертість страшенно роздражнила польське громадянство, і соймики, а потім сойм, скликаний на жовтень, замість обсудження предложеної йому справи війни, зайняв ся судженнем самовільних і противозаконних учинків короля[2]). Даремно король устами Осоліньского старав ся, для злагодження настрою, представити діло так, наче б то все говоренне про аґресивну війну було одним непорозуміннем, бо мова йде тільки про оборону Польщі від Татар[3]). Даремно Потоцкий алярмував під той час про небезпеку від Татар і Турків, про їх підозріливі рухи на Дунаю, про накази Татарам до походу на Польщу[4]). Шляхта завзяла ся. Про війну не хотіла ані чути, ані радитись. Горіла бажаннем росправити ся з королем і його небезпечними дорадниками за самовільні вчинки, що противили ся конституції виборчим пактам, загрожували шляхецькій свободі, могли принести скріпленне королївської власти, визволити її з-під власти сойму і т. д. Найбільш щирі оратори без церемонії поясняли, що турецька війна небезпечна і на випадок нещасливого кінця — бо навела б турецьку біду на Польщу, і при щасливих результатах — бо скріпила б власть династії. Не бракувало і таких здогадів, що всї розмови про турецьку війну — одна байка, а війська збирають ся для внутрішнього перевороту, що має завести в Польщі деспотичне правлїнне — як пізнійше толковано про змову Володислава з козаками против шляхти і конституції.

Замість кредитів на збільшенне війська і зміцненне оборони, як бажав король, поставлено йому жаданне, щоб звербовані війська були розпущені під контролею соймових комісарів і на будуче не видавано „приповідних листів“ на вербованне під приватною королївською печатю. Королївську ґвардію аби зменшено до давнїйших розмірів. Козакам аби заборонено походів на море. Инакше шляхта грозила non praestanda obedientia — бунтом по просту сказавши. Се не була проста погроза, і король капітулював перед нею, прийнявши жадання сойму[5]).

[1]) Зміст сього листу знаємо тільки з пізнїйшого — див. Księga pam. Michałowskiego c. 828.

[2]) Збірка інструкцій і актів соймових і соймикових 1646 р. в ркп. Чорторийських 140 с. 173 і т. д.

[3]) Промова ся, популярна в Польщі як оден з найвищих взірців полїтичної вимови, у Кубалї II с. 74—85 (з кількох рукописей).

[4]) Подгурского Pomniki c. 111, пор. лист Потоцкого в Księga Pamiętnicza Michałowskiego c. 1—4 (датований хибно 1647 р. замість 1646).

[5]) Vol. legum VI c. 43—4.

Се був незмірно тяжкий удар його амбіції — але він не вибив з його мислей военних плянів. Король навіть думав з початку іґнорувати соймові постанови, скріплені його згодою. Не хотів роспускати свого війська — і викликав тим нову бурю гніву серед мальконтентів. А й роспустивши по сїм, далї носив ся з плинами війни, сподіваючи ся, що якась вачіпка з татарської сторони дасть йому леґальний привід до війни. Його посол обїздив европейські двори, шукаючи їх підмоги военним плянам Володислава, і багато володарів, особливо італійських, що правда — в більш або менш загальній формі, обіцяли ріжні підмоги Володиславу. По словам Тьеполько, на прощальній авдіенції 27 IV н. с. 1647 р. король ввірив ся йому, що не сподїваючи ся прихильних ухвал від нового сойму, скликаного на май 1647 р., він думає його ровірвати. Сам же зараз по соймі, ніби то для ловів, виїде на Литву, проїде звідти на Україну і тут змобілїзувавши свої сили і заразом побудивши московського царя, щоб вислав свої війська, мовляв для оборони своїх границь, — буде тримати їх на поготові, „аби використати ті обставини, які можуть трапити ся з часом", себто — першу нагоду, щоб, мовляв, в інтересах. оборони, перейти до аґресивної війни против Татар[1]). Про них під весну розійшли ся трівожні поголоски — що вони перейшли Дніпро, взяли кілька людей — але на тім і затихло[2]).

Сойму 1647 р. Володислав не розірвав і був з нього навіть вдоволений, бо він не ухвалив нїчого, що могло б стримати Татар від вачіпки: не перевів соймикових жадань, щоб відновлено було плату упоминків і до султане вислане нове посольство, а в справі оборони в загальних виразах відновив досить значні уповажненя, які були дані правительству в 1643 р. З великою приемністю король одмовив упоминківх анському послови, притриманому до сойму, і відправив його досить зневажливо, в надії, що се прискорить якусь зачіпку з кримської сторони.

Лїтом він вислав Осолїньского на Україну в таемничу подорож, про котру вістали ся ріжні оповідання і підозріння[3]), а нема в кождім разї сумнїву, що вона стояла в певнім звязку з военними плянами короля з його власним заміром їхати з Литви на Україну, як він оповідав Тьепольови. Сам король дїйсно слїдом їхав на Литву, але на виїзднім став ся факт, що вахитав всїми його плянами і настроями — смерть його синка одинака, що був властивою метою всїх його династичних плянів.

---

[1]) Депеша з 27. IV у Чермака с. 270—1.
[2]) Лист з двору 9. III — Теки Нарушевича 141 с. 41 (з корол. архиву).
[3]) Про них нижче.

Се був останній удар, який властиво поставив хрест над королем. В його діяльности заходить виразна перерва: він доживає свої останні дні. На Україну не поїхав, і в осени французький посол, дуже близький до короля, констатує, що король не думає вже про війну з Туреччиною[1]).

Скорше вже по інерції тільки, під впливом зверхніх подій, потім ще раз бачимо у нього заінтересованне давніми плянами. В осени Конєцпольский-молодший (Олександр, хорунжий кор.) з стражником кор. Лащом і скількома полковниками ковацькими зробив самовільну екскурсію на Татар; вона варта уваги, бо вяжеть ся досить тісно з початками Хмельниччини, як побачимо нивше. По словам анонїмного мемуариста, дуже близького сїй події, а може й участника екскурсії, Конєцпольский пройшов на Низ до Бургунськой переправи і вислав свій підїзд („калаурів“) на лївий бік Днїпра. Довідавши ся від них, що чимала татарьска орда стоїть „на кучугурах“ недалеко, перейшов за Днїпро сам. Але орди не застав уже, бо перейшла далї на схід над Гниле море. Вернули ся нї з чим до Бургуни, але потім звідси вислали Азамет-мурзу, Татарина-дізертіра, що служив Конєцпольским, з кількома полковниками і ротмістрами, і ти захопили стада та кількадесять бранців і привели до головного табору[2]). Вдоволивши ся сим тріумфом і „попаювавши добичу“ пішли на Базавлук і тут перепочивши, рушили „комонником“ по-над Днїпром до Кодака, аби оглянути всї пороги, а обоз вислали навпростець до Крилова. Діяло ся се в жовтнї н. с.

Коло того ж часу, трохи пізнїйше, вибрав ся в степову екскурсію також шваґер Конєцпольского і суперник Ярема Вишневецький. По словам його дворянина Машкевича, вони пройшли до Кодака, звідти Вишневецький в 3000 комонника пройшов пороги, щоб їх оглянути, як то зробив Конєцпольский, і потім, „нїчого в полях не справивши і жадного Татарина не бачивши“, вернули ся до Лохвиці[3]). Але в Польщі, може мішаючи разом з екскурсією Конєцпольского, говорили, що Вишневецький вислав своїх людей під Перекоп і теж зачепив Татар[4]).

---

[1]) Виписки Люкаса III с. 217 (з депеші Брежі 1 жовтня).

[2]) Памятники кіев. ком. 1² с. 173—4. Оповіданне без всяких дат, але досить докладну дату дає Потоцкий в листї до Осолїньского 21/XI. 1647: "dnia wczorayszego przyszła mi wiadomość, że się pan pułkownik białocerkiewski z Azamaltem i. p. chorążego kor. napadlszy na ułus ieden, obłowili się i do trzydziestu iasyru wzieli. Теки Нарушевича 141 с. 269.

[3]) Zbiór pamiętników V с. 85 і д.; по словам Машкевича екскурсія зачала ся на св. Михайла (29/IX н. с.), а скінчала ся на св. Мартина (14/XI н. с.).

[4]) Зап. Радивила в рукоп. Осолїньских 117 с. 96: in Russia vexillifer regni collecta manu militum sub ipsam Oczakoviam excurrerat, similiter palatinus Russiae versus Prekopiam suos dimiserat equites, quare offensi Tartari scripserant ad generalem

Можна було сподївати ся, що Татари не залишать відвдячити ся за сю зачіпку. Потоцкий 3 грудня доносив королеви, що Татари тому тиждень вислали гонців до Порти і баші сілїстрійського сповіщаючи про напад Ковецпольского: що він забрав їм 10 тис. овець, 3 тис. коней, 2 тис. волів і кількадесять Татар[1]). Але в Криму було тодї велике замішанне і хан не спромагаючи ся на відплату зараз, насамперед вислав до короля і до гетьмана Потоцкого свої жалї і жадання кари на провинників. Володислав дуже холодно відповів, що сам не може карати: розгляне сю справу сойм. Заразом і він і Потоцкий з усїм завзяттем взяли ся готовити ся, щоб відповідно прийняти Татар[2]). Зажадали також помочи і від московських воевод, відповідно до порозуміння — недавно скріпленого ще й посольством Кисїля в Москві. Дїйсно хан вислав до султана, просячи дозволу на похід і в кінцем року почав ся рух в Ордї на війну. Потоцкий в останнїх днях року оголосив мобілїзацію всього війська[3]). В сїчнї Татари дїйсно показали ся на лївім боцї Днїпра, а далї на правім. Але по перших дрібних бійках завернули ся й пішли назад. Толкували се тим, що султан дозволу на похід не дав, велїв Польщі не чіпати, а ті военні сили, які стріли Татари на Українї, відібрали їм охоту до походу до решти[4]).

Так пропала і ся нагода. Під час сих останнїх военних приготовань против Татар зачуваемо знов про ріжних таемничих аґентів з Турецьких країв у Володислава: від царгородського патріарха, від мунтянського господаря М. Басараби і болгарських конспірантів, що мали змову з ним. Оден з їх висланників, Петро Парчевич в своїй реляції оповідае, що Володислав з великим інтересом приймав їх, обіцяв прибути з військом їм в помоч особисто, і т. д.[5])

Але король уже був зломаний хоробою, днї його були почисле-

nostrum, ne permitteret talia fieri, quae pacem violare faciunt; scripserat ad utrumque generalis, admonendo, ne ultra pacta animositas audeat progredi — nam vexillifer in magno constitutus periculo vix evasit, alter cautius procedendo incolumis absque suorum rediit iactura. Голїньский, ще дальший від подій, описуе їх з поголосок так: Wpadły w ziemie Tatarską xsiąże Jeremi Wisniowieczky i Alexander Konieczpolski chorazy swagrowie az pod miasto Krym stolicą tatarską, gdzie wiele Tatarow nabieli, nabrali do więzienia, koni siela zagarnęli i usli zdrowo, slali Tatarowie do krolia i. m. skarząсz sie na nich i o sprawiedliwoscz z nich — krol i. m. odpowiedział poslowi tatarskiemu przez kanclerza, ze sam ych karacz nie moze, ale do seymu odlozel te sprawe — ркп. 118. с. 514.

[1]) Теки Нарушевича, ркп. Чорторийських 141 с. 326.

[2]) Ркп. Осолїньских 188 с. 514, ркп. бібл. Чорторийських 141 с. 325, листи Кисїля — як низше. [3]) Архивъ Ю. З. Р. III. IV ч. 1.

[4]) Лист Кисїля і иньша погранична кореспонденція в актах Ю. Зап. Россіи III ч. 107, 111, 114, 117, 124, 128, 133, 135, 136, 143. Також Акты Москов. госуд. II ч. 310, 316.

[5]) Реляція Парчевича — Pejacsevich: Peter Frh. von Parchewich, Archiv für österr. Geschichte т. 59 с. 496.

ні[1]). А з другого боку — вже підіймало ся козацьке повстанне, котре розвіяло всякі военні пляни Польщі.

Таким чином визволенне козаччині не прийшло нї звідки. Так часто було воно близьке — але минало. Шляхта вміла стерігти сього зачарованого спокою — і ординації 1638 р., котра завдяки сьому „золотому спокоеви“ могла бути нарештї переведена вповнї до йоти, принаймнї „на волости“.

Ми полишили козаччину при кінцї 1638 р., коли вона на радї на Масловім ставі капітулювала до решти перед соймовою волею, прийняла ординацію 1638 р. і нову, накинену її польську старшину[2]). Тим поки що справа була закінчена. Деякі неясні, або непорішені питання були відложені на пізнійший перегляд, на рішенне будучого сойму. Від репресій Потоцкий стримував ся. На підставі признаної амнестії всї хто зістав ся поза реестром могли роспорядити собою як хотїли. Без сумніву, багато пішло слїдами Острянина за московську границю, в Слобідщину; иньші на Запороже, на Дін. Кодак ще лежав в руїнах, і дорога на Запоріже стелила ся безборонно.

Загородити її — було першим стараннем гетьманів польських по приборканню козацького війська. З новим роком мала йти туди частина реестрового війська, щоб вигнати з Запорожа своевільників, попалити човни, зайняти залогою і сторожами ті дороги[3]). Подробиць про сю екскурсію на Запороже не маемо; можемо тільки ствердити, що перше нїж новий режім встиг опанувати Запоріже, своевільні козаки таки пустили ся на море. Маемо про се відомість з весни в однім листї господаря молдавського[4]), і пізнїше довідуемо ся про роспорядження, дані Конецпольским полковнику канївському Секежіньскому, що стояв з залогою на Запорожу:

„Казав з ними поступати ласкаво, тільки мати око на старшину. Удавали і вони послушних — вислали до мене послів своїх просячи милосердя, але що иньшого було у них на серцю, бо не хотїли з Запорожа виходити, не хотїли прийти до куріня пана Секежіньского, а ховаючи ся по лугах та очеретах, запасали борошно

---

[1]) При переглядї автографів його в Петерб. публ. бібл. кидаеть ся в очі нагле погіршенне королївського письма з жовтня на падолист: падолистові підписи зроблені рукою тремтячою, непевною. [2]) Див. I с. 314. [3]) Оповідаючи про свое піклованне коло задержання козаччини в порядку — погромленне своевільних і установленне нової козацької адмінїстрації, Конецпольский писав сілїстрійському баші 10. I. 1639: Tenze starszy ich z rozkazania naiasn. k. m. wyprawuie zarazem czesc woyska na Zaporoze, zeby tamte mieysca wszystkie z sweywoli, iezeli się iaka tam naydzie, oczyscila i wszystkie czołny popaliła, tak zeby na wiosne zaden z nich na morze nie postał. Ркп. публ. бібл. 94 с. 655. [4]) Ркп. 94 с. 674: хан післав до султана, ukazuiąc iustam belli movendi causam, ze kozacy na morze wpadli.

та порох, аби знов якусь екскурсію вчинити на море. Помітивши се п. Свкежіньский вхопив кількох проводирів їх, котрих важнійших, а иньші пішли в свої дніпровські уходи. Послів їх відправив я в запевненнем королївської ласки, коли вернуть ся до домів своїх, а як не послухають — велїв їх силою приводити до послуху і виправив на те полковника чигиринського Закшевского з його полком. Ясир турецький велїв відбирати, аби його з королївським послом відіслати Туркам" [1]).

Отсї подробиці дають зрозуміти, що сей самовільний похід 1639 р. був досить значний, і взагалї самовільна козаччина на Низу далеко не була придавлена. Се непомалу трівожило Конецпольского, і першим способом на придавленне сеї самовільної козаччини вважав він відновленне Кодака. „Коли упустити сей рік", писав він королеви, „то козацька своеволя знову б змогла ся, і знову на неї сила і кошту, сила і крови було б потрібно". Тому не можучи діждати ся від підскарбія грошей на відновленне Кодака, Конецпольский нарештї позичив собі грошей на свій власний кредит і з кінцем весни рішив особисто рушити на Низ, щоб відбудувати Кодацьку кріпость [2]). Тяжше військо свое лишив з Потоцким на Кучманськім шляху, комісара казацького з двома казацькими полками поставив на Чорнім — против сподіваних нападів турецьких. При собі окрім частини козацького війська і лекшого польського мав ще кілька панських полків, і з тим усім справді рушив під Кодак. Допильнував, що тут при нїм до початків серпня н. ст. кодацьку фортецю наново вимуровано на кілька лiктів і навколо укріплено, а для дальшого викінчення зіставив вовводича браславського з польським войском і двома полками козацькими [3]). Комендантови, чи „ґубернаторови" нової кріпости Жолтовскому дав цїкаву інструкцію [4]. Крім загальних жадань порядку, дісціплїни і порядного житя — „не допускаючи ніяких переступств і гріхів, що ображають маестат божий, пильнуючи не тільки артикулів і права військового, але і то памятаючи що де Бог пробувае, там щасте і благословенство гнїздо свое мае, а як звідкись задля гріхів уступить ся, там неблагословенство і нещасте зістанеть ся" [5]) — старий гетьман дав деякі інтересні розпорядження що до кріпости і нагляду над Запорожем.

[1]) Лист Конецпольского до короля 19. IX. 1639 — ркп. 94 с. 705; він згадує тут про попередні листи свої (нам незвістні), в котрих сповіщав про сих козаків, що прийшли з моря — со відсувае прихід козаків на якийсь час назад.

[2]) Лист до короля 23. V з Микулинець — ркп. Публ. біб. 94 с. 677.

[3]) Лист з Полтави, 13. VIII ib. 94 с. 692.

[4]) Instructia od m. p. krakowskiego p. Zoltowskiemu gubernatorowi na Kodak dana w obozie na Kodaku d. 3 augusti 1639 — ibid. c. 688.

[5]) В звязку з такими настрями стояли пляни заснования домінїканської місії в Кодаку — див. кореспонденцію 1642 р. в ркп. Осолїньских 2280 с. 173.

Поручало ся по можности довести будову кріпости до закінчення зараз, „відповідно до даного абрісу“, а коли б се було неможливо, то добре укріпити його наоколо, а закінченнє будови відкласти до весни. В компаніях, призначених до залоги, не держати „вояків з иньшого народу, тільки з польського і німецького, з огляду на певні недогоди, про котрі говорило ся устно“. Сторожу держати пильно як „польну“ — до чого має служити польна хоругов козацька, — так і на валах. Брама кріпости має бути замкнена завсїди, а фіртка має відмикати ся в годину по сході сонця, а замикати ся в годину перед заходом сонця, по тім як всї балки і долини поблизькі обїдуть і дневну сторожу зведуть. З приїзжих людей нікого до форту не пускати, а відправляти їх перед фортом. „Коли б трапила ся якась особа ‚кваліфікована‘ шляхецького стану, то входу їй не боронити, але асістенцію, як би була яка — до того не допускати.“

„А що головним мотивом заложення того форту було запобіганнє екскурсіям на море і своеволї козацькій, пильнувати того аби за Пороги живого чоловіка не пускати, окрім тих тільки що відповідно до ординації ходитимуть за своїми полками в борошном. Але і ті мають виказувати ся листами від свого полковника, аби під видом їх не закрала ся своеволя. І тих що ріжні панове обивателї звикли вниз рiчки посилати — і їх завертати не вважаючи на ніякі листи, бо в них звичайно множить ся своеволя.

„Пильно стерігти і боронити, щоб нї звідки не пускали на Низ ‚лип‘ (чайок). А що своевільні люде звикли перекрадати ся за Пороги не тільки водою, а й сухопуть, то на той шлях висилати часті підїзди, ловити і сурово їх карати. А коли б їх самих не догнано, тільки стежки помічено, — зараз давати знати про се полковникови, котрий на той час буде на Запорожу, аби допитував ся про них і ловив — він для того повинен сторожу тримати і на Інгулї та Інгульцї — за для тих своевільних“.

Всї отсї заходи — відновленнє Кодака, залоги на Запорожу, сторожі й пильний нагляд за шляхами, певно, в дуже значнїй мірі приборкали своевільне козацтво. Але вповні опанувати Низу і вибити відти козацьких своевільників до решти — Польща таки не була спроможна. Своевільна козаччина далї знаходила там свій захист — у тих дніпрових уходах, про котрі згадує Конецпольский в своїй реляції про участників морської експедиції. Там способила ся і вибирала ся в самовільні походи.

Так лїтом 1640 р. став ся отой морський похід запорозьких козаків в околиці Варни, з котрим здибав ся польський посол Мясков-

ский, повертаючи від султана, і при всій охоті валити на заграничників, таки не міг заперечити, що се були козаки домашні, запорозькі. Було їх тут коло Варни шість човнів — чи була то вся експедиція, чи тільки частина сюди заблукала, не знаємо. Вхоплений Турками вязень оповів, що вони „викрали ся з Запорожа без відомости старших“ [1]).

Зимою 1640-1 р. вислані на розвідки з Азова московські Татари в степах здибали ся з запорозькими козаками і ходили з ними на Перекоп. Коло Перекопа стояла кримська застава дуже сильна — 12 мурз з немалими людьми, але Запорожці з тими Татарами били ся і відбивши ся пішли назад: Татари до Азову, Запорожці в свої сторони [2]). Очевидно, ініціатива сього походу на Перекоп належала Запорозцям, а московські Татари тут були більш другорядними участниками. Тому я се принотовую тут, осібно від тих екскурсій, де Запорозці являють ся участниками донських замислів і походів.

Видані останніми роками донські акти 1630—1640-х рр. кинули дещо світла на сю сторону козацького житя — на воєнне брацтво, яке вело ся між козаками запорозькими і донськими. Ще в 1632 р. донські козаки казали московським людям: „У нас у донських козаків з запорозькими Черкасами така умова вчинена; коли сподївати ся звідкись приходу великого на Дін або на Запороже [3]), то запорозьким козакам нам на Дону помагати, а нам донським козакам — помагати запорозьким Черкасам“. Тоді донські козаки сподїзали ся ріжних репресій від московського правительства і грозили ся, що в такім разї напишуть на Запороже і до них прийде запорозьких Черкасів багато — тисяч десять або й більше [4]). Потім коли Донцї заходили ся здобувати Азов (1637), і далї як їм прийшло ся боронити його від Турків, — Запорозці брали в тих їх війнах живу участь, і взагалї від того часу, як польське правительство утруднило своєвільному козацтву пробуток на Низу, воно залюбки удаєть ся на Дін, щоб відти йти в ріжнї походи, великі і малі.

[1]) Zbiór pamiętników o dawnej Polsce V c. 72—3; пор. ч. I c. 14. В дневнику своїм Мясковский оповідає трохи инакше: wpadło szesc czolnow do iednei wioski na brzegu morskim blizko obozu, poczęli wysiadac, ale postrzegszy Turkow y iezyk o woisku bliskim wziąwszy, skoczyli i uszli morzem, trzech iednak zaskoczyli Turcy — dwoch zabili, trzeciego do paszy przywiedli y dla tego iednego popudy y tych czaiek szesci wielką trwoge uczynili. Невільник той nic nie powiedział więcei, tylko że z pozwolenia podstarosciego pereasławskiego poszli byli na Krym dla eliberacyei pana Dzierzka posła krola i. m., ale ich tu wiatry pod Warnę zaniesły — ркп. бібл. Оссолїньских 224 с. 320—1. [2]) Донскія дѣла т. II (Рус. ист. библ. XXIV) с. 120.

[3]) „какъ приходу откуды чаять какихъ донскихъ людей многихъ на Донъ іли въ Запороги“ — тут „донскихъ“ наче б то непотрібно.

[4]) Донскія дѣла (Рус. ист. библ. XVIII) с. 340.

Се не було секретом для польських правительственних кругів, і вони без сумнїву оцїнювали значінне сього факту, що своевільна козаччина знаходить собі пробуток за московською границею і тут далї промишляе военним ремеслом. Доносячи королеви про виїзд за границю Гунї, в осени 1639 р., Конецпольський звертав увагу свого правительства на всю небезпеку сих фактів і просив — не в перший уже раз — добивати ся від московского правительства видачі таких еміґрантів[1]). Се не було зіставлене без уваги, і через своїх послів, висланих до Москви зимою 1639/40 р. польське правительство жадало у московського видачі инших всїх еміґрантів. При тім посли згадували, що „до королївського величества дійшла чутка, що найбільші зрадники і проводир того множества (еміґрантів) Яцко Остряниця та Андрій (sic) Гуня з богатьма старшинами засїли в Азові й там живуть“, и просили їх також видати[2]).

Що до Острянина, то не маемо нїяких вказівок про його участь у донських дїлах, але що до Гунї то поголоска, очевидно, не була фальшивою. Весною 1640 р. оповідав оден донський козак про похід Донцїв на море: ходило їх 23 „струги“ (чайки), отаманом був „Гунка“ [3]) „Черкашенин“. Прийшовши „к гирлу Чорного моря“ (очевидно — Керченської протоки), вони стріли там турецьку фльоту, „40 каторг турецьких“, і вернули ся[4]). На сїм одначе не скінчило ся мабуть, і те що оповідае в своїх записках Радивил, виглядае як продовженне сих операцій. Козаки ударили на турецьку фльоту, що йшла під Азов, і потопили дві ґалери, а взяті Турками невільники оповідали, що їх післав король польский і Річпосполита[5]).

Новий похід на море, спільними силами Донцїв і Запорозцїв, мав місце на весну 1641 р. Козаки сподівали ся тодї турецького походу під Азов і в цвітнї т. р. („за дві неділї перед великоднем“) вислали „для язиків“ експедицію на 12 „стругах“, всього коло

[1]) Jusz tesz tu w drodze dał mi znac pan comiissarz, ze po odiezdzie moim Hunia, ktory betmanil swawolstwu przeciwko woysku w. k. m. y z kilką inszych principalow we trzechset koni do Ostrzanina do Moskwy przes wszelkiey przyczny uciekł. Pisałem ia tak rok, pisalem y przeszłą pocztą do i. m. x. canclerza, prosząc aby sie w. k. m. tego zdrayce serio upomniec raczył, który tak wiele tysiący ludzi gwałtownie z panstw w. k. m. do Moskwy wypędził y oni ich na pacta przyieli y poniewolnie trzymaią; czemu ieżeli się nie zabieży, nie spodziwac się na tamtey Ukrainie pokoiu, y nic dobrego, gdy w takey bliskosci swawola bedzie miała takowe asillum — ркп. Пуб. бібл. 94 с. 705.

[2]) З актів посольства у Соловйова II (X) с. 1231.

[3]) Нагадаю, що надавати іменам здрібнїлу, зневажливу форму — се звичайний московський стиль.

[4]) Донскія дѣла II с. 44 і 45.

[5]) Радивил під 7/VII. 1640, ркп. Осолїньських 116 с. 245: Kozaci Moschorum Dunci vocati et nostri proditores, qui praeterito anno hinc aufugerunt, adorti Turcos duas naves merserunt; capti ex illis aliqui kozaci tormentis subiecti, ut Turcas in nos impellerent et vindicta se exonerarent, confessi regem et rempublicam nostram id eos iussisse.

600 люда під проводом отамана „Тимофія Яковлева“ [1]). Ся ескадра наловила десь татарських „язиків“, і по сім Яковлев вернув ся з частиною човнів назад, а пять човнів під проводом „Черкашенина“ Миська Тарана післав зловити ще язиків турецьких. Вони ходили під турецький город „Подризу“, наловили язиків і пішли з ними назад. Але на „гирлї“ внову стріли турецьку фльоту, і та їх до Азова не допустила. Турецькі ґалери пустили ся, здаєть ся, за ними на здогін і погромили під Очаковим. Ті що вирятували ся, кинули ся тікати горі Днїпром і послали дарунки полковнику, що стояв з залогою на Запорожі (називають його Душинським), аби він позволив там переховати ся від Турків, поки ті відкриють їм знову дорогу. Але той дарунки прийняв, та зажадав, щоб козаки видали йому човни. Коли козаки не згодили ся на се, він дав знати очаківському баші, щоб той ударив на них внизу, а він ударить згори. Баша в початку не поняв віри такій льояльній пропозиції, аж як той полковник прислав закладнїв, між ними якогось „доброго чоловіка Грушевського“, — баша післав своїх людей, і вони на спілку з полковниковими козаками погромили тих морських козаків [2]).

В славній обороні Азова від турецьких військ, що мала місце того року, брали показну участь також і Запорозцї. Правда, не маємо ніяких близших подробиць про сю їх участь, але в високій мірі характеристично напр. що московське правительство, наказуючи Донцям покинути Азов, заразом умовляло їх, аби вони не слухали Черкасів, або якихось иньших ворів“, котрі б їх намовляли Азова не кидати і дальше воювати. Очевидно, сих „Черкасів“ в Москві вважали до повної міра за привидців тої азовської війни, „для своево воровства и кровопролитья“ [3]). Турецьке посольство до Польщі, що випередило турецький похід під Азов, як ми вже знаємо, теж привезло прошенне до польського правительства, щоб воно видало Туркам своїх козаків, які пробувають в Азові, або якимсь чином вивабило їх відти. Рада сенаторів постановила видати унїверсали, обіцяючи тим козакам амнестію, коли вони покинуть Азов, і пізнїйше Конецпольский поручав Беґановскому піднести то як велику прислугу Польщі перед турками, що польське правительство „при добуванню Азова не тільки не давало ніякої помочи Москві, але навіть суворим унїверсалом королївським відтягнуло відти кілька тисяч

[1]) Супроти московських канцелярських звичаїв дуже рісковно приймати се за точну форму імени.

[2]) Донскія дѣла II с. 251—4, кор. 397—9. Згадка про сю історію є в пізнїйшій інструкції Конецпольского Беґановскому 1643 р. (див. нижше) — він згадує, що анальоґічна з пізнїйшою такою пригодою була тому два роки (tak dwie lecie).

[3]) Донскія дѣла II с. 351.

козаків, котрі шаблею пробили собі дорогу [1]). Але се мало виглядає на правду і в иньших джерелах ми не маємо слїду чогось подібного.

Більш певна прислуга польська, росказана Конецпольским в тій же інструкції Беґановскому. По його словам 1643 р. мала місце пригода зовсім анальоґічна з погромом Миська Тарана, тільки що то, мовляв, були Донції, а не Запорозції — що хіба теж мусимо прийняти з певною обережністю:

„Тїкаючи від турецьких ґалер, вони вгребли ся в Днїпро. Сторожа наша помітивши їх в Днїпрі дала знати полковникови і той хотїв, повідомивши Очаківцїв, погромити їх, як два роки тому зробив той другий. Але козаки бояли ся Турків, навчені торішнїм прикладом, як вони стерегли чайок, а на них Турки напали і кількадесять взяли в неволю. Тому полковник післав до Донцїв, щоб вони піддали ся, здобич і ясир зіставили, аби то відіслати до Очакова, а самі вільно пройшли до Москви — як маємо згоду з Москвою. Але ті, почувши, сказали що вони за здобич і ясир, за котрі житем накладали [2]), здорове своє готові положити, ,і коли не знаходимо собі місця в християнських руках, то вернемо ся знову на море, звідки прийшли'. Стали міцно поривати ся на море, човни направляти і обшивати [3]). Тодї полковник, побачивши, що до них сила гультяйства почало горнути ся з Днїпра, побояв ся, шоб не вийшло причини до нарушення пактів [4]), як би вони з Днїпра вийшли ще з більшою силою. Вважав за краще погодити ся з ними на тім, щоб віддали йому човни, — котрі він узяв в секвестр, — а самі з усїм пішли до Москви [5]) через степ. По їх відході за кілька день прийшли мої листи до полковника, що післав я одібравши відомість про прихід у Днїпро донських козаків від Ахмета-баші і Муртази бея очаківського. Велїв йому я під карою смерти, аби відібрав добичу і ясир, скільки його мають, і відіслав Ахмет-баші до Очакова. Полковник, злякавши ся того листу, взяв частину війська і підмогу з Кодака, погонив за ними і декотрих дїгнав коло Вовчих вод. Хотїв їм відібрати добичу і ясир, але вже того не мали багато, бо одно поздихало, другѐ розтратили. Не хотїли віддати і того, прийшло в того до битви. Боронили ся добре, і хоч багато їх побито, все таки останок темна ніч уратовала: не докінчивши їх мусїв полковник вернути назад“ [6]).

В осени 1644 р. став ся морський похід Запорозцїв під Азов, в досить великих розмірах, і як оповідав про се донський отаман мо-

[1]) Ркп. Публ. бібл. Разнояз. 63 с. 27. [2]) gardłowali. [3]) очеретом.
[4]) з Туреччиною. [5]) через московську границю.
[6]) Ркп. публ. бібл. Разнояз. 63 с. 27.

сковському гонцеви — ініціатива всеї кампанії була запорозька. „В октябрі (1644) прийшло з моря стругів тридцять Черкас, і стали приступати під Азов. Побили багато людей азовських і наробили великої шкоди. І дали знати донському війську, щоб до них прийшли під Азов у поміч. І донські отамани й козаки ходили з тими Черкасами під Азов. Приступали з ними під Азов, починили багато шкоди коло города; вибили з гармат городового муру сажнїв з дванадцять, а декотрі Черкаси були і в городї“ [1]).

Донські козаки перед тим, в 1642 р. на жаданнє московського правительства, щоб не заходити в війну з Турками, облишили Азов Туркам, і на тім з Турками стала згода. Дуже правдоподібно, що нове „Азовське розмирє“, що вийшло 1643 р., Донцї умисно складали на Запоровців і їм надавали ініціативу походу, бодай перед московськими послами. Можливо, що вони дїйсно підмовили Запорозців взяти сю ініціативу „розмиря“ на себе, а в кождім разї участь Запорозців в сїй війнї 1643—4 р. мусїла справдї бути визначна. Так само в морськім походї 1645 р., про котрий згаданий московський аґент на підставі зібраних на місцї відомостей оповідав так:

„Апріля в 20 день пішли з Дону отамани і козаки на Чорне море — тридцять чотири струги. Отаманом у них Олексїй Старов, і з ними запорозький полковник Сулима з запорозькими Черкасами. Та ще на морі пригребло до них тридцять стругів Черкасів, та ще з Запорог їх, мовляв, іде двадцять стругів на море — всїх запорозьких стругів пятьдесять, зійшли ся до купи з донським військом. Мають вони бути під Керчю (там зійти ся) і з моря (звідти) приступивши, промишляти над Азовим — і драбини на морі роблять, а час призначений — на Петра“. Дальшого гонець не міг оповісти, за виїздом з Дону [2]).

Весною 1646 р., коли московське правительство, по великих спустошеннях татарських, вчинених в московських землях зимою 1645-6 р., змобілїзувало ся против Татар — посунула до московських полків маса добровольців і з України польської. Дрібні ватаги їх прибували з ріжних сторін і приймали ся до московського війська [3]), але охочих було далеко більше, ніж московське правительство могло їх прийняти. Степан з Бобрика і Климко з Гадяча, що привели до Білгороду ватаги добровольц в, оповідали, що в „Литовській

[1]) Донскія дѣла II с. 742.

[2]) Донскія дѣла II с.742—3. Посли московські, що їхали через Азов, потвердили в загальнїйшім се донесенне: пішло на море па стругах отаманів і козаків із Черкасами тисячі дві, окрім тих стругів запорозьких Черкасів, що зійшли ся на морі і мають промишляти над Азовом. Ibid. с. 744.

[3]) Поручпі записи і поіменні реєстри їх див. Донскія дѣла т. II с. 1013 і д., III с. 646 і 652.

стороні“ в ріжних городів Черкас зібрало ся тисяч пять, і стоять в зборі; як тільки буде їм грошева плата від государя — хочуть їти на службу йому[1]). В польських кругах було теж щось звісно про такі маси охотника: Тьепольови в Кракові оповідали в липні, що шість тисяч козаків з польських земель пішли через степи, аби зеднати зя з козаками московськими[2]).

Але московське правительство ухилило ся від такої маси добровольців — може навіть побояло ся її і поручило своїм воеводам не пускати їх через московську границю — бо більше добровольців уже не потрібно[3]). Куди обернули свою енерґію після сього сї запорозькі охотники, не ясно. Кримський вістник оповідав донським отаманам 12 мая с. ст., як тисяч із сїм запорозьких козаків пішли були походом на кримські Урмаметеві улуси, що кочували в степах; але від Запорозців утїк до Татар якийсь переметчик і перестеріг їх і сї улуси пішли в Крим, за Перекоп, і так з сеї експедиції нїчого не вийшло[4]).

З донськими козаками, що незалежно від московських воевод „промишляли“ того року над Татарами й Турками коло Азова, були теж українські козаки. Про них доносили Потоцкому його кореспонденти[5]). В донських актах заховали ся тільки другорядні деталї з сеї кампанії. Оден вістник оповідав чутку, що партія Черкасів ішла в Запорожа на Дін, чоловіка з 400. Татари зайняли у них на становищі коней, але вони постановили таки пішо йти на Дін, а назад на Запороже не вертати ся[6]). Московські ж воеводи мали звістку про морську експедицію Запорозців під Азовом, де вони половили якихось азовських риболовів[7]) — екскурсію дрібну, яка може мати тільки той інтерес, що потверджує відомість про Запорозців на морі під Азовом, котру дістав Потоцкий.

Разом із сими більшими, більш орґанїзованими, більш коректними военними екскурсіями, де елемент війни переважав над добичництвом своевільного козацького елементу, вела ся його силами і засобами, як звичайно, дрібнїйша і щирійше закрашена добичництвом партизанська війна, про котру для сих лїт знаходимо досить богаті відомости особливо в московських актах, з польсько-московського погранича.

Так напр. весною 1641 р. ватага „Черкасів“, коло сорок душ, промишляла розбоем на устю Богучара до Дону — стояла курінями

[1]) Донскія дѣла II с. 795. [2]) Депеша у Чермака с. 402.
[3]) Донскія дѣла II с. 813—4, царський указ 4-V. [4]) Донскія дѣла III с. 3.
[5]) Księga Michałowskiego с. 1. [6]) Донскія дѣла III с. 9. [7]) Ibid. с. 174.

коло „Тарлавної Ізбушки“ на устю Богучара (недалеко теперішнього м. Богучара)[1]). Літом того ж року напала подібна ватага козацька на солеварні торські (по р. Тору). Взятий з тої кампанії в неволю „Черкашенин Фомка“ оповідав, що прийшли вони з Полтави, в числі 80 душ, з отаманом Василем Копанем, аби промишляти на Сіверськім Донці, на Дону й иньших сусїднїх річках ціле літо до осени — розбивати подорожніх людей, які їдуть до Азова і з Азова[2]).

Та особливо цікаві відомости про таких промишленників маємо з 1642 р. Весною того року „валуйські Черкаси“, бувши на промислах на Донці над р. Жеребцем (недалеко теп. Славянська)[3]) наскочили на „Черкас Литовських“ — з польської сторони, і ті їх завели у свое становище на усте р. Жеребця. Там стояв отаман їх Васька Рябуха і полковник Гришко Торський, і було з ними тих „литовських воровських Черкас“ сїмсот чоловіка, або й більше[4]).

Коло тогож самого часу, може кілька днів пізнїйше, але далї на схід, на теперішній границї Донської области стала ся пригода більш голосна — з московським гонцем Засекіним. Коли він переїздив „для поспішання“ з Валуйки на Дін через степи, на долїшній Донець, коло „Митякиного колодязя (очевидно над р. Митякиною, на границї теп. Донськоі области)[5]) напали на нього „воры Запорожские Черкасы“, чоловіка зо сто, погромили і побили багато людей, і після того він їхав уже „глухим степом“, обминаючи „черни (лїси) Донецькі“ і річки тутешні, бо по тих „чернях“ і річках скрізь „Черкаси“ — такі ж очевидно „промишленики“ як і отсї, що погромили його[6]) З пізнїйших вістей виявило ся, що се були козаки з тоїж компанії Васьки Рябухи. Иньші Валуйчани, що були в степах, довідали ся від „Черкас“, що погром вчинила ватага „воровських Черкас“ під проводом отамана Мокія („Мокѣйки“) — „тридцять чоловіка піших“, і до них пристало ще вісім піших „Черкас“, „Тишко з товаришами“. По погромі Засецкого між ними вийшла свара: Мокій не дав паю з здобичи Тишковій компанії і хотів їх побити. Тодї сї піші Черкаси, прийшовши „в військо“, до Васька Рябухи, поскаржили ся там на Мокія за погром царського гонця. Рябуха з своїми козаками рішили покарати Мокієву ватагу і кинули ся їх ловити, але ті втїкли. Валуйчане-вістники самі були тодї „в Черкаськім війську у Васька Рябухи з товаришами в становищах їх

[1]) Донскія дѣла II с. 96.
[2]) Ibid. с. 241-2
[3]) Р. Жеребець тече у Донець з лївого боку проти р. Тору.
[4]) Донскія дѣла II с. 431.
[5]) По иньшій реляції (сторонніх людей) — на р. Явсугу.
[6]) Донскія дѣла с. 364.

на річції Чорнім Жеребції" і були свідками тої утечі Мокієвої ватаги, як вони „изъ войска побежали вонъ"[1]).

При них же переходила зміна власти в сім „війську". „Приїхали до того війська до Васька Рябухи два отамани з Литви: Семен Забузький та Трошевський (мабуть згаданий вище Грицько Торський)[2]) і з ними прийшло з Литви 230 чоловіка, і почали вони володіти тими Черкасами, що були з Васьком Рябухою".

Таким чином, побіч тих дрібних ватаг, що „промишляли" над ріжним переїзжим народом, вирисовуеть ся перед нами властивий кіш тої степової братиї, „черкаське військо", на чолї котрого стояв „старший отаман" Забузький, котрий вважае себе немов леґальним представником козачого війська польської України, що мае своею метою охорону України від бісурман[3]). З приводу поголоски про ворожі заміри сього війська супроти московської України і з приводу отого погрому царського гонця маемо два листи його до валуйського воеводи, котрі вважаю потрібним навести в цілости. Перший можемо досить докладно реставрувати в ориґіналї[4]):

„Отъ мене Семена Забузкого, атамана старшего надъ товариствомъ, козаками войска е. кор. милости Запорозкого и отъ насъ всихъ черни пану Павлу Федоровичу, воеводе волуйскому—челомъ биемъ до лица земли. Прислалисте до мене стороны вѣдомости о томъ неприятелю креста святого—где кочуютъ; теды вѣдомо тебѣ чинимъ, ижъ около Донца на Магмутовѣ у Мелевого тежъ колодязя, якъ соль варятъ, тамъ есмо ихъ били; а иние розно стоятъ. Всюды ихъ много коло Донца, толко не могу знать о замыслахъ того неприятеля, где умышливаетъ вторгнути ся—чего ему Пане Боже не помоги. А што бихъ моглъ знати певного, то заразомъ старати ся буду, чтобъ вамъ вѣдомость дати о тихъ Татарахъ.

„Зашла тежъ къ намъ вѣдомость, ижъ насъ удалъ передъ вами Степанъ Бушинской и Демко Черкашанина, перевѣзчики волуйские[5]), жебы есмо хотѣли злой замыслъ взяти и Волуйку звоевати — чего (рач) Боже заховати, жебы есмо ся того могли важити, ми(рное)

[1]) Донскія дѣла II с. 433—4.

[2]) В реляції валуйських Черкас виступають поруч себе „полковник Гришко Торський і отаман Васько Рябуха", але сї вістники пробули в таборі Рябухи чотири тижнї, і можливо, що Торський прибув уже пізнїйше, при них.

[3]) Згадані валуйські Черкаси інтерпретували се більш виразно: „слышали у литовскихъ Черкасъ, что хотятъ дожидатца на Донцѣ турскихъ и крымскихъ пословъ и гонцовъ и хотятъ громить".

[4]) Маемо його в копії, з великими пропусками, і в перекладї повнїйшім (Донскія дѣла II с. 437—8). Комбінуючи їх можна досить близько реставрувати ориґінал (не претендуючи, розуміеть ся, на докладність правопису).

[5]) Се власне згадані вище „валуйські Черкаси", що були у Рябухи і донесли про замисли на Валуйку. Забузький зве їх переїздчиками-дівертирами, очевидно з становища Польщі.

постановене королевское и царское розрывати! Не ймите тому слову ихъ вѣры—а мы хочемъ и будемъ з вами по крестному целованю мирно жити. Писанъ у Торскомъ[1]) июня 7 дня року 1642“[2]).

Другий наводжу в перекладі, бо однаково в тім „списку з білоруського письма“, в якім його маємо, він уже стратив свою автентичну форму:

„Від мене Семена Забузького, старшого (большого) отамана війська його кор. мвлости Запорозького государю Павлу Федоровичу Леонтеву, валуйському воєводі його царського величества, много чолом бємо! Писав ти до нас про тих ворів, що погромили дворянина Михайла Засецкого і козаків, що йшли по государевому указу. Отже того дворянина і козаків громили Мокій та Тимошко: я їх не застав, а то-б затримав. А відомо тобі чиню, що той Мокій і Івашко Сліпий живуть в Жиґимонтові[3])—вони знають всіх своїх товаришів; а старшим був у них Кирій—той живе в Голтві, а иньших я не знаю: вони самі знають про себе і своїх товаришів. По сім тобі багато чолом бю. Писано з Тору, 1642 р. червня 12 дня“[4]).

З 1643 р. не маємо ніяких інтереснійших відомостей. 1644 р. літом, виправляючи назад московських послів і забезпечаючи їх від усяких можливих подорожніх пригод, донська старшина в своїм листі цареви поясняла своє пікловання великою небезпекою „от литовскихъ воровскихъ людей съ украинныхъ городовъ“: „По Дону і Донцю від них завело ся велике воровство, прийшло з Литви чимало народу, більш сімсот чоловіка“, донських козаків на роїздах і всяких людей громлять і бють, засіли Дон ріку, і на Донці їх багато перебуває“[5]). Але оден епізод з промислів сих „литовських людей“, переказаний воронізьким воєводою в його донесеннях до Москви, малює їх в меньш зловіщім світлі. Двох Валуйчан бувши на покосі під Валуйкою попало в руки Татар, що невеликим загоном, 150 душ, набігли туди літом, ловити язиків. Коли Татари вели їх в орду, на верхівях річки „Бахмутової“ (на південь від теп. Бахмута) погромили тих Татар „литовські люде“: отаман Матюшка Миргородець з товаришами, і відбивши від них тих Валуйчан, відвезли їх в Святогорський монастир що на р. Донці[6]).

Зимою 1644/5 р. донська старшина знову скаржить ся московському правительству, що через „воровських литовських людей“ перестали до них на Дон приїздити торговельні люде з московських українних городів, і не привовять до них ніяких хлібних запасів[7]).

[1]) Торський—теп. Славянськ, на р. Торці. [2]) Донскія дѣла II с. 437.
[3]) В Миргородщині. [4]) Донскія дѣла II с. 444. [5]) Ibid. с. 550.
[6]) Акты Москов. госуд. II с. 138. [7]) Донскія дѣла II с. 619 і 621.

І дійсно як ілюстрацію до сих скарг оповідає воронївький воєвода таку пригоду: Вибрала ся була з Богучара на Дін „для своего промислу“ ватага, 11 душ. Як ішли вони повз „Обросимів караул“ (теп. Обросимівка на Дону, низше Богучара), напали на них в ночи воровські Черкаси, кінні і пішї, і на човнах Доном прийшовши. Було їх чоловіка з триста або й більше—де котрих побили, де котрих половили; взятих в неволю роспитували, чи будуть іти знизу бударі, та казали провести їх на багаті козачі городки, де мало козаків, та на багаті українні села та городи[1]). Одначе иньші оповідали, що чули, як між тими воровськими людьми декотрі розмовляли між собою „руским языком, а не по черкаски“, так що між ними могли бути й місцеві люде—коли не удавали тільки місцевих.

З другого боку люде з Вільного, бувши „на литовській стороні“, в Зинькові, чули там, що „Черкашенин отаман Гришка Тарской“ (Торський очевидно, котрого ми стрічали в 1642) виходив і того року в степи, громити московських, турецьких і кримських послів, і сподївав ся до себе людей з ріжних „литовських українних городів“: з Зинькова, Лютенки, Бобрика, Гадяча й инших, тисячі з півтори чоловіка, або й більше. Але ті люде на час не посиіли, і він тому посланників тих не громив, бо був „малолюден“. Оповідали також про отамана Петрошенка, що з одним Татарином, „чоловіком місцевого урядника Лукомського“, вібравши чоловіка 200 „литовських людей“, пішли воювати „в Нордву“—в московські східні україни[2]).

На другий рік (1646) уже з ранньої весни „Черкаси“ заявляють ся тамже на Дону, в околицях Богучара[3]). Тим часом як одні зголошували свою службу в московське війско[4]), иншї, а може й ті самі добровольцї, оскільки не були прийняті в московське військо, промишляли в тих же сторонах добичництвом. Московські воєводи, вислані на Дін для промислу над Татарами, нарікаючи на всякі трудности, скаржать ся гірко також і на черкаське добичництво: „Черкаси на ріцї [Дону] громлять судна безперестанку, и два городки верхні [донських козаків) знищили“[5]). Воронізький воєвода доносить, що Черкаси громлять на Дону Воронїзців торгових людей. Ватага кінна, чоловіка триста або й більше—напала на ковачий городок Решетів і знищила до решти[6]).

З огляду на сю небезпеку від Черкас воронїзький воєвода підняв в осени того року питанне про те, щоб поставити город на Дону—на Богучарі або „на козацькім перевозї“, аби загородити

[1]) Дон. д. с. 643—5. [2]) Акты Москов. госуд. II с. 151 г. [3]) Дон. д. II с. 800. [4]) Див. I с. 347. [5]) Донскія дѣла II с. 923. [6]) Ibid. с. 1109.

дорогу Черкасам в поволзькі сторони, „в мордовські і черемиські місця“ і забезпечити від них Дін. Бо воровські Черкаси зайняли його своїми дрібними ватагами і вже нема дороги від них торговим людям“[1]). Московське правительство поручило йому близше розробити плян такого города, бо дійсно, Запорозці в тім часї проторили стежку за Дін і в осени того року якась ватага „воровських Черкас“, „чоловіка пятьсот або й більше“ ходила в порічях Хопра і Бувулука (уже на вододілї Волги) і громила тутешні юрти[2]).

Инші промишляли над Донцем. Козаки, що переїздили сею дорогою, через Донець, з Дону на Валуйку лїтом 1646 р., бачили на дорові багато слїдів і станів „воровських Черкас“[2]). Московський післанець, післаний від воеводи Кондирьова, наскочив на них над р. Айдаром (тече в Донець з правої сторони недалеко теп. Славяносербська): Черкаси цїлу добу тримали їх в облозї, але донські козаки, що були з післанцями, відогнали їх[3]).

З осени маемо відомість про „литовських Черкас“ що йшли „повз Тор“ і вели „язиків татарських“[4]). Зимою 1646/7 р. черкаська ватага („чоловіка з двадцять“) погромила донських гонців над р. Глубокою (тече в Донець нивше Митякиної)[5]).

В осени 1647 р. внову маемо відмости про Гришка Торського. Оповідали в Миргородї московським вістникам, що другого тижня Пилипівки прийшов до Миргорода з Сїверського Донця — де очевидно він „промишляв“ і сього сезону — Гришко Торський, „за-для тих людей, котрі з ним бували в степу за-для здобичи“. Назбиравши в тутешнїх „литовських городах Черкас тисячі дві“, він пішов з ними в степи „послів громити“; „і з тими Черкасами пішло для торговлї [очевидно для скуплї здобичи головно] багато купців з Полтави“[6]).

Чи удало ся тодї Гришкови дїйсно погромити послів, про се не відомо. Але весною 1648 р. він знов промишляв в донецьких сторонах: білгородські вістники доносили воеводї, що Гришко прийшов з Миргорода на Донець „для воровства“ з двомастома людей. А з Черкас повз Валки пройшов на Донець же „отаман“ Забузький, маючи при собі Ляхів і Черкас 70 душ, Татар 30 душ — всї вони їхали о двуконь і стали на Донцю в ріжних місцях. „І од тих ворів Черкасів з ріки Донця чинить ся велике воровство, і далї від тих ворів Черкасів станичникам [розїзжій сторожі] на

[1]) Воровскія Черкасы рѣку Донъ отняли небольшими людьми и впредь торговымъ людемъ ходу на Черкасъ не будетъ“. — Донскія дѣла, III с. 210.
[2]) Корочанські акти (Чтенія московські 1859, II с. 49). [3]) Дон. д. III с. 166 і 233.
[4]) Донскія дѣла II с. 897, III с. 56 і 84.
[5]) Корочанські акти с. 42. [6]) Донскія дѣла III с. 573 і 576.

урочища [призначені для сторожі] проїхати неможна", кінчить білгородський воевода свою реляцію з 3 мая 1648 р.[1]) — в передденъ великого перелому в житю східньої України.

Український кольонізаційний похід на схід.

Заселенне східнього пограничча в другій четвертині XVII в. Україниці за московською границею. Початки слобідської кольонізації й її значінне в розвою подій.

Як бачимо, припадкові, розріжнені й уривкові відомости, які знаходимо в московських урядових реляціях сих років, в сумі складають досить виразистий образ козацької своеволї по за границями волости, який дає нам зрозуміти перед усім, наскільки релятивне було те заспокоенне, яке удало ся польському правительству і шляхетському режімови осягнути в 1638 р. і підтримувати протягом сього десятиліття.

Придавлена була козаччина „на волости". Обломані були її вістря, які входили в дорогу інтересам шляхетського господарства. Певними путами звязаний був своевільний козацький елемент на Дніпровім Низу. Але задавлений зовсїм, не був. По всїх заходах, прийнятих польською адміністрацією, він далї вмів знаходити собі стежки і пристановища, вмів збирати ся в партиї, орґанїзувати експедиції сухопутні і морські, хоч не в великих розмірах. А стиснений польськими залогами і заставами на Дніпрі, з тим більшою силою шукав собі виходу й поля своєї діяльности на сході, за границями Польської держави, поза доглядом польської адміністрації.

Він був придавлений, але він жив, шукав собі военного займятя далї — і готов був при першій відповідній хвилї розбити ті окови, які тяжіли на нїм доси на волости, та вернути собі давнійшу „свободу". Ті сотнї й тисячі своевільного козацтва, котрі можна було без усякого труду, навіть під рукою польської адміністрації, зібрати у своевільний похід на море, під Азов, або на розбиванне чужоземних послів, становив готовий, як бачимо — зовсїм не знищений, тільки де-що роспрошений контінґент для кождого повстання. І се висїло як погроза над „золотим спокоем" шляхетського панування.

Та не тільки се, а й ще иньше кажуть нам отсї зібрані разом, припадком переказані поголоски і факти з 1630—1640-х рр. Вони відкривають перед нами образ незрівняного своїм розмахом, своею сміливістю й стихійною силою, нового походу українського народу на схід.

[1]) Акты Ю. З. Р. III с. 190—1.

Сей саме момент, що на перший побіжний погляд здавав ся хвилею розбитя, безрадности, пониження і упокорення української стихії, був в дійсности хвилею могутнього дерзновення її — в сфері кольонїзації. Програвши свою справу з шляхетським режімом ва Українї наддніпрянській, в котрій український робочий нарід XVI і початків XVII в. сподівав ся утворити царство свободи і безпанського житя, — він береть ся творити нову Україну за границями польської держави, за межами шляхетського досягання.

„Непослушна“ людність, котру приборкували над Двіпром, Сулою або Ворсклою, шукала захисту над Донцем або Тихою Сосною; своєвільники, котрим Польща загорожувала „козацьку дорогу“ Днїпрову, шукали і знаходили собі дороги через степи, через Донець і Дін „в мордовські і черемиські місця“, в басейн середньої й нижньої Волги, вказуючи дороги пізнійшій хлїборобській українській кольонїзації.

Повторяеть ся більше меньше той самий процес, який ми свого часу (в т. VII) оглядали на протягу столїтя кольонїзовання Поднїпровя. Обставини відмінні, і супроти того й форми сього нового руху инакші — але основні моменти властиво ті ж самі.

На услугах правительства, в його орґанїзації охорони йдуть і осїдають все значнїйші кадри української военнослужебної людности. Самовільне добичництво іде аванґардом, освоюючи степи, вганяючи з них Татарву, але серед галасу його погромів і розбоїв, лицарської боротьби з неприятелями ворога хреста святого і нелицарського промислу над всяким переїзжим людом тихо і непомітно розвивають ся господарські степові промисли, хазяйновита господарська людність. Те що діяло ся в серединї й другій половинї XVI в. на середнїм і нижнїм Днїпрі, в заднїпрянських уходах, на порогах і на вапоровькім Низу, повторюеть ся в отсїм широкім степовім поясї, що тягнеть ся басейном Дону між границями оселої великоруської кольонїзації — рязанської украіни, і донським козачим Низом — також глибоко пересякненим українським козацьким елементом. Місце литовсько-польських старост займають пограничні московські воеводи, служба в московських станицях. Военно-адміністративна схема, система вамків-городів, острогів і сторожевих станиць, начеркнена московським правительством — що правда, далеко основнїйше і переводжена далеко вручнїйше і витривалїйше, ніж орґанізація оборони України литовсько-польської, — заповняеть ся українським змістом, народньою українською стихією. Вона, з одного боку, витїсняе і покривае вавязки великоруської кольонїзації, насаджувані правительством, з другого зганяе степове „воровство“

українських і всяких инших добичників і протягом другої половини XVII і початків XVIII вв. на тих старих, забутих попілищах Антів VI і VII вв. творить нову Україну, обшаром майже рівну подніпрянській Україні XVI/XVII вв.

Польща XVII в., так як і пізнійша, вміла „будити приспані сили українського народу", і шляхецький режім XVII в. мав у сїм майже таку ж щасливу руку які „народовий" режім XIX в. „Інтенсифікація" шляхецького господарства на правобічних українських землях густо залюднила в першій половині XVII в. східне і полуднево-східне пограниче польської України. Успіхи польського господарства в сих сторонах і тріумфи над „непослушною" людністю в другій четвертині XVII в. погнали українську людність далї на схід за межі Польської держави і дали почин до кольонїзації України московської, Слобідської. І з огляду, що як раз десятиліте „золотого спокою" перед Хмельниччиною було епохою в сїм кольонїзаційним поході української людности на схід, і сей похід був незвичайно симптоматичним явищем сеї доби та своїми наслїдками немало заважив потім на розвою Хмельниччини, — мусимо саме тут спинити ся трохи близше на сїм заселенню польсько-московського пограничча і московської території в другій четвертинї XVII в.

Десятиліте се було апоґеем кольонїзаційних здобутків польської шляхти, і вона дивила ся на них, як на свою велику заслугу — як на властиву і реальну прислугу свою державі, в противність еґоїстичним, династичним военним плянам свого короля. „Як багато прибуло границь нашій отчині через слободи і нові осади, кождий то знає добре, або може переконати ся — не менше і в тім, яка з того користь і сила могла б вирости для Польщі, як би сей — так легкий спосіб розширення держави без крови і меча міг бути захований в порядку", починає свій трактатець „o nowych osadach i słobodach ukrainnych" оден з горячих опозиціонїстів Владиславових, Кришт. Опалїньский[1]).

Особисто незаінтересований в сих слободах, він, признаючи сей доґмат шляхецької політики, проводить ту гадку, що закладанне слобід повинно бути дїлом держави, котра боронить сих територій і тому повинна мати і користь з їх кольонїзації. В дїйсности ж, як се він розумів, виключно приватнї матеріальні інтереси дїдичів-лятифундистів і доживотних, а навіть часто дїдичних державців-старостів кермували сею кольонїзацією і їй підпорядковували інтереси державної політики — приборканне татарських нападів з од-

[1]) Juvenalis redivivus to iest satyry albo przestrogi do naprawy rządu i obyczaiów w Pocszcze należących c. 267 (книжечка носить дату: в Венеції 1698).

ного бок, козацького „непослушенства“ з другого. Станиславу Конецпольский, що з сином своїм у двох держали староства барське, плоскировське, чигиринське, корсунське, переяславське, гадяцьке і миргородське, Николай Потоцкий — староста між ин. черкаський і ніжинський, Ярема Вишневецький звісний властитель Лубенщини, Прилуччини, Роменщини, з природи річи, з свого становища були головними героями на сім полї кольонїзації, оборони і — приборкання своєвільства. І вони могли дійсно перед Хмельниччиною похвалити ся не аби якими результатами.

Особливо Конецпольский і Вишневецький славні своєю кольонїзаційною діяльністю. Звісний Боплян, що прослужив при Конецпольскім кільканадцять літ, як його придворний інженер, хвалить ся, що він бувши в його службі, сам положив фундаменти більш як пятдесяти визначних слобід — „справжнїх кольоній, з котрих за недовгий час, з помноженнєм сеї нової людности, вийшло більше тисячи осад“ (villages), і ся людність, „покладаючи свої старання для добра держави“, розширила далеко її границї, перетворила безплодні пустинї в дивно родючі вагони і зробила їх непереходним забороломдля турецьких і татарських нападів[1]). Під зверхньою поволокою самохвальства і побільшення, в сих словах остаєть ся все таки багато правди, і на своїх ввісних картах України Боплян закріпив результати сього кольонїзаційного зросту східньої України: тих розмірів, які вона осягнула, розуміеть ся — не завдяки опіці польських маґнатів і їх інженерів, а вовсїм иншим, економичним і соціальним обставинам польського режіму, що наганяли тучі осадників у сїслободи.

Образ заселення Заднїпровя в переддень Хмельниччини, в порівнянню не тільки з тим, чим було воно пятдесять-шістьдесять літ тому, коли казаки Лободи і Наливайки ішли в сї заднїпрянські пустинї від польського війська, а навіть і з тим як виглядали вони чверть віка перед Хмельниччиною, — справдї імпозантний.

Переглядаючи ґенеральну карту Бопляна ми бачимо в порічях Сули, Хорола, Псла, в сусїдстві східньої границї — цїлі десятки осад[2]).

На сіверській границї — Конотоп, Слобідка, Камінь, Мутин, Заболотів, Ричів (sic), Любатів, Озоричі, Мелань (Мільна), Скакинки, Віревка, Поповка, Сосновка, Красне, Митченки, Батурин, Обмачів, Усте, Пальчики, Шаповалівка, Борзна, Кунашівка, Єдути, Берестовець, Бахмач, Плоська (Плиски), Красилівка, Загоровка, Демидівка.

[1]) Description de l' Ukraine, присвята.
[2]) На жаль, деякі назви, перейшовши через руки Бопляна і його ґравера, очевидно попсовані так, що трудно поправити або відгадати їх давню форму.

В верхівях Остра: Кольчинівка, Іван-городище, Мартинівка, Умбич (Омбиш), Черняхівка і ин.

На горішнім Удаю і в його порічю: Максимівка, Усівка (Гужівка). Ічня, Хаенка, Кропиполе, Циловичі (теп. Шиловичі), Припоиовка (sic), Дорогинка, Кроnввна, Шидловці, Монастирище, Галиця, Обичів, Дівиця, Заїзд.

Низше Удаєм і його порічем: Прилуки, Жидовці, Литва, Борчина, Валки, Масївка (Маціевка), Густин монастир, Виська, Городня, Іваниця. Amtan, Рашки, Золочинці, Мульки, Переволочна, Оконьки, Сокирвн, Сребне, Олексинці, Березовці, Юрківці, Слобода Золотник, Новий Промисел, Гришковці, Карпилівка, Харитонівка (Karyfinowka), Baboznow, Горбинці, Ігнатівка, Рубинці, Іванковці, Коробії, Озорів (?). Красненв, Варва, Гвідинці, Кулажин, Журавка, Гаврилів, Злодіївка, Антовівка, Усівка, Каплинці, Харківці, Пирятин, Дейманівка, Пустинь (Повстин), Карпилівка, Куреньки, Сухоносівка, Піски, Постамовка (теп. Поставники).

В порічю р. Многи: Дашинки, Білоцерковці, Ясинки (теп. Яцини), Бубни, Чернівка (теп. Чернухи?), Коваличі, Позвяки (Pusenki), Вороньковe, Мельків (теп. Мелехи), Многой городище.

На верхівях Сули: Дригайлів, Комани (Курмани), Коровинці, Волче, Оксютинці, Русиловка.

В порічю Сухого Ромна: городище Торговиця, городище Самбір, Holonka (теп. Толенки), Гайворон, Дмитрівка, Красве (Красний Колядин), Липове, Кропивна, Медвеже, Бубни, Дивне гор., Миколів, Ромен.

В порічях Олави і Рашевки: Репешинці, Ненадовка, Солокобовка, Довгополовка, Лешенки (теп. Левченки?), Коржовка, Адриловка (теп. Гавриловка), Босмановка (Бапмани), Бубни, Letukai, Ярмолввці.

На самій Сулї й її побережу: Лозова, Бобрик, Біловода, Москалівка, Глинськ, Гудим, Білагорілка, Лука, Ясковці (Юсковці), Лохвиця, Млин, Брисї, Токари, Піски, Бодавка (Bodokoi), Сенча (Sieca), Снятин, Шалавила, Берестовці (Березоточ). Пісок, Мгар, Лубні (далї не вичисляю).

В порічю Сулиці: Річні (теп. Риги?), Венславка, Гапоновка (Kapanowka), Юсківці, Ждани[1]), Окоп, Ісачки.

По Хоролу: Бересточка (Берестівка), Опанасівка. Липове, Рожанівка (Русанівка) або Куров брод, Розбий-коло (sic), Сергіївка, Петрова, Березова Лука, Комишня, Зуївці, Черевки, Хомутець, Бакумівка, Долголівка, Сорочинці, Зубова, Біликовці, Миргород, Горку-

[1]) Так поправлено на ґенер. мапі: Izdany.

шинці, Ірховці, Ярмаки, Петрове, Мальці, Безпалеч (чи Безпальче), Княжлука, Вергуни (Werwoni), Стайки, Аврамівка (Hawriniowka), Чичаки, Хорол, Вишня (Вишняки), Тошіевка (може Хвощівка?), Турубайловка (Трубайці?), Єньки (Zaneki), Болбасівка, Купановка (sic), Зайчинці, Голяки (sic), Родоловка, Зубані (Zabaniowka), Горбасовка (Iarbasowka), Федорівка, Остранівка[1]).

На Пслі і в його порічу далеко меньше: Городище на Ворожбі (погранична осада), Камінь городище, Плешинець, Книшівка, Галяч. В порічю р. Груни: Шипушки (sic), Podolii (Подільські?), Tiliposzaka, Сватки (Szutki) Максимівка, Римарівка (Rzymanowka), Красна Лука. Низше Хоролом: Сары (Care), Рашівка (Rzekuwka), Лютенька, Зіньків, Борок (Борки), Краснопіль (теп. Вел. Сорочинці), Шимонівка, Жиґмунтів (Устивиця), Богачка, Балаклія, Остапе, Рішитилівка, Голтва, Манжалія (Manzielicha), Омельник, Новий Потік (Потоки).

І ще меньше, розуміеть ся, на Ворсклі — тільки Вольне, Олешня, Ахтир (Ахтирка), Опішня (Opoczinsky), Більське городище. Скальське гор., Глинськ, Полтава, Toduszka, Новий Санжарів і Кобеляки.

Але сама статистика осад, хоч би й як деталічна, не дае ще, розуміеть ся, понятя про стан заселення. Щоб відповідно оцінити його, треба пригадати наведені вище слова Бопляна про тутешні слободи, „що значить так як кольонії". Пригадати оповіданне Потоцкого про задніпрянські осади, як головні розсадники бунту — „що містять в собі по кілька тисяч своевільних людей, як обидві Кобиляки й иньші осади"[2]). Пригадати реляцію Хшонстовского з кампанії 1638 р., які засоби повстанські дало Острянинови московське пограниче — „найбільше Роменщина, з котрої пристало до нього до десятка тисяч хлопів"[3]).

В світлі сих припадкових згадок сучасників, які власними очима бачили тутешне заселенне, не здають ся гіперболічними цифри заселення Вишневеччини перед Хмельниччиною, подані свого часу з незвісного близше „манускрипту кп. Михайла Сервація Вишневецького"[4]): Лубни 2646 господарів і 40 колес млинських.

[1]) Очевидно память від Острянинової війни.

[2]) Див. ч. I с. 276. [3]) Также с. 295.

[4]) Сей реестр, з заголовком: Gospodarzów samych osiadłych poddanych xięcia Hieremiego, ex originali inventario. Z Mss. x. Michała Wiśniowieckiego k. w. w. x. L w. w. z biblioteki czarnoostrowskiej, видав в 1841 р. Пшездецкий (Podole, Wołyń, Ukraina, I c. 41—4); відси, очевидио, повторив його потім Куліш (Історія возсоединенія I. с. 26), не вказавши одначе джерела. Яблоновский і В.-Буданов користували ся ним без застережень. Над вірогідністю сього реестру застановляв ся тільки пок. Лазаревський в своїй статї „Лубенщина и кн. Вишневецкіе" (с. 343 і д.); він вказав на ріжні недокладности його: що сюди включені деякі осади, які Вишневецькому не на-

Хорол 1297 госп. і 8 колес[1]). Горошин 107 госп. і 11 колес. Лукомль 524 госп. Оржиця 91 госп. Буромль 158 госп. і 6 кол. Веремїївка 327 госп. Жовнин 312 госп. і 9 кол. Пирятин 1749 госп. і 38 кол. Білошапки 374 госп. і 3 кол. Держикрай 318 госп. Золотоноша 273 госп. і 13 кол. Піщана 230 госп. і 8 кол. Домонтів 243 госп. і 5 кол. Прилука 366 госп. і 36 кол. Полтава 812 госп. і 11 кол. Монастирище 939 госп. і 42 кол. Галка 824 госп. і 6 кол. Журавка 474 госп. і 16 кол. Городня 312 госп. і 12 кол. Гмировка 135 госп. і 2 кол. Ічня 1494 госп. і 3 кол. Іваниця 336 госп. і 3 кол. Голенка 304 госп. і 2 кол. Красне (Кр. Колядин) 995 госп. і 4 кол. Липове 381 госп. і 9 кол. Кропивна 184 госп. Самбір 198 госп. Глинськ 1264 госп. і 16 кол. Варва 2037 госп. і 21 кол. Переволочна 426 госп. і 10 кол. Сокіринцї 128 госп. і 12 кол. Сребне 1830 госп. і 11 кол. Чернухи 944 госп. і 9 кол. Снятинка 436 госп. і 14 кол. Вороньки 145 госп. і 1 кол. Многа 285 госп. і 3 кол. Куренька 348 госп. і 24 кол. Лохвиця 3325 госп. і 35 кол. Піски 349 госп. і 6 кол. Сенча 1403 госп. і 31 кол. Комишня і Ручинцї 1164 госп. і 9 кол. Хомутець 446 госп. і 9 кол. Сергїївка і Робишівка (?) 214 госп. Царів брод 104 госп. і 2 кол. Липова Долина 150 госп. і 2 кол. Райгород 137 госп. Опанасівка 17 госп. Талалаївка 60 госп. Ромен 6000 госп. Корибутів 600 госп. Кулигородище (?) 80 госп.[2]).

Та нарештї, маемо іще иньший, вповні певний, хоч і посередній тільки показчик залюднення Заднїпровя перед Хмельниччиною — се реестр, споряжений в осени 1649 р., себто в момент, коли пізнїйший рух з правого берега на лївий не встиг ще себе проявити. На територїї заднїпрянської Київщини (заднїпрянської части (Київського воеводства) маемо тут шість полків: ніжинський, прилуцький, переяславський, кропивенський, миргородський і полтав-

лежали, а декотрих знов бракуе, і що цифри людности деяких місць занадто високі. Сю другу справу сам Л. розвязуе одначе здогадом, що тут при деяких містах порахована людність цїлої волости (сим може поясняти ся і недостача в реестрі ріжних осад, які тодї істнували); шо до зачислення в реестр посторонніх маетків, то се можна пояснити, що виберав їх чоловік, який уже не мав ясного понятя про склад Вишневеччини — може якийсь сучасник Михайла-Сервація, останнього з Вишневецьких (ум. 1743 р.), але нема причини думати, щоб він фальшував чи видумував сї цифри: ніякого в тим інтересу не могло бути. Тому хоч пок. Молчановський по замітках Лазаревського признав дані сього реестру безвартісними (К. Старина 1896, VI), одначе сам Лазаревський в своїх пізнїйших працях користував ся сими даними без особливих застережень (Опис. Ст. Малороссіи, Прилуцький полк с. 4 і далї, passim), і думаю, що так і треба було.

[1]) Хорол фактично не належав Вишневецьким, хіба дуже коротко, але і його і иньші маетности, котрі Вишневецьким не належали, не виключаю звідси, бо нам інтересна не статистика маетностей Вчшиевецького, а загальний образ заселення.

[2]) До сього загальна примітка — мабуть якась пізнїйша ремінісценція: кождий господар за панщину платив 5 талярів (неімовірно), млинарі від колеса по 2 червоні, „кабак" був на пана, і були фільварки виділені.

ський і в них вписано в реєстр 13 тисяч козаків. Коло трьох тисяч припадає на територію Вишневеччини. Се дає досить високе свідоцтво її залюдненню в момент повстання. Звертають на себе увагу декотрі міста, до котрих приписано особливо багато козацької людности. Так до Прилук тягне аж чотири козацькі сотні, в них 400 козаків; до Варви дві сотні, 200 козаків; до Ічні дві, 200 козаків; до Лубень дві, 400 козаків; до Пирятина дві, 300 козаків; до Чернух дві, 230 козаків; в Іркліїві три, звиш 600 козаків. Визначні центри козаччини стрічаємо і на східній границї старої Річи-посполитої. Роменська сотня має 300 козаків; лохвицька 300; гадяцька 235; до сеї ж волости належать ще дві, 164 козаків, і тут же в сусїдстві ше сотня в Лютеньцї, 157 козаків, в Рашівцї також, 144 козаків, в Борках дві сотнї, 158 козаків. В пограничнім Зїнькові велика сотня, 281 козаків, в Опішнї друга, 159 козаків, в Полтаві три сотнї, 556 козаків[1]).

Деякі інтересні ілюстрації тодїшнього заселення східньої границї дає переведене тут 1647 р. розмежованне Польщі і Московщини[2]); при тім примежовано до московських земель пограничну смугу від сїверської границї до степів і докладно описано в межевім протоколї сї прилучені осади, а що вони, розуміеть ся, попали в сю позицію зовсїм припадково, то ся опись має певну типову вартість.

На горішній Сулї город Недригайлів, з деревляним рубленим замком, шістьма вежами; навколо місто, обведене валом, звиш верстви навколо; в сїм містї було 145 домів і церква[3]), та поза валом, на передмістях було 306 домів. Під містом став і на нїм „млин німецький". Дві верстви від Недригайлова, на Сулї „деревня" Кормишівка, в нїй було 73 двори, а в пяти верствах друга — Цибулино, 41 двір. На р. Малій Уси, що тече до Сули, на границї млин з жорнами і пятьма ступами. На устю р. Ольшанки над Сулою городець Ольшаний, 91 двір. На р. Пслї „городище Камінне", під ним насїка, трохи вище слобода Камінна, в нїй 68 дворів, винокурня, великий млин з 4 жорнами і 10 ступами: в сусїднїм лїсї багато пасїк; на ріцї рибні лови. По другім боцї Псла, над р. Бобриком город Бобрик, в нїм два укріплення („остроги"), більший на 4 верстви навколо, з церквою, навколо місто і передмістя, в них 349 дворів, девять лавок, кузня, дві винокурнї, два бровари і соло-

[1]) Реестра всего войска запорожскаго, вид. Бодянським, підрахунок сотень також в передмові. Див. ще в частинї III сього тому, с. 278 дд.

[2]) Акты относящіеся къ Малороссіи, подав Холмогоров — Чтенія московські 1885, II.

[3]) Кажу в часї минулім, бо підчас списавня протокола частина дворів була вже забрана їх господарями, що переходили за границю.

довня, під містом млин, валило і 4 ступи. На устю р. Будилівки, над Пслом „деревня“ Будилівка, 18 дворів і млин.

„Городище Ольшанське“ над р. Ольшаною, що тече з лївого боку до Ворскли (теп. Олешня) — по обох боках річки два „остроги“ дубові, получені мостом, обведені ровом і палїсадом („надолобы“). В більшім острогу, що має навколо 860 сажнів, було 530 дворів. 36 крамниць, 4 кузнї, 30 винокурень і броварів. Меньший острог не мав в собі приватних дворів. Під містом були три млини з ступами, але вони всі спустошені при передачі в нове володїннє, „зелізні снасти всї зняті і обломані“.

Над самою Ворсклою „городище Ахтирське“ (теп. Ахтирка), на нїм, на горі „острог“ з 10 вежами „глухими“, одинадцята над брамою з проїздом: під городищем 48 дворів, в лїсу багато пасїк, на рiцї рибні лови.

Ріжна кореспонденція, яка вивязала ся в звязку з сим розмежованнем між пограничною адмінїстрацією з обох боків, доповняє ріжними подробицями сей образ пограничної кольонїзації. Ярема Вишневецький просить продовжити час на виселенне його підданим в Недригайлова, бо вони не встигли на визначений час перевезти вбіже і сїно, пчоли і всякий припас з пасїк і буд. Так само йшла кореспонденція про буди і пасїки, не звезені на час з-під Олешнї й Ахтирки, про пасїки, заведені Українцями в польської території над Мерлом, Можом, Коломаком за граничною лїнією, котрі зганяла по розмежованню московська адміністрація, і т. под.[1]).

В сумі, як бачимо, сї звістки дають нам образ (розмірно) досить значного залюднення і загосподаровання сього крайнього пограничa, яке півстолїтя тому представляло ся землею незнаємою, і ще більше, розуміеть ся, обіцювали собі властителї й державцї в будуччинї, з дальшим утриманнем „золотого спокою“, коли почнуть виходити терміни ріжних свобід, признаних мешканцям.

Се пояснює там той азарт, той запал, який вносили в усякі заходи і забіги коло тутешнїх лятіфундій місцеві королевята. В їх очах ся нова Україна малювала ся золотою копальнею в будучности, країною нових, велетенських фортун, яких іще не знала Польща.

Сучасні записки заховали нам память завзятої боротьби за тутешнї землї, зведеної Яремою Вишневецьким в сам переддень катастрофи. В малолїтство Яреми відірвана була від його лубенських маєтностей Роменська волость. З початку володів нею Калїновский, а потім король дав її своєму улюбленцеви маршалку Казановскому. Ярема довго терпів се, щоб не зачіпати ся з королем і його мар-

[1]) Акты Ю. З. Р. III ч. 102, 108, 116, 174, 189 й ин.

шалком, і тільки з тої нагоди, що пішла чутка про смерть Казановского, наслав своїх людей і захопив Роменщину збройною силою. Вражений тим Казановский підняв справу за таке насильство і добув на Ярему засуд на баніцію. Тоді Вишвевецький звернув ся до своїх земляків, волинської шляхти: на соймику в Луцьку він виложив свою справу, подав документи, що потверджували його права на Роменщину, і шляхта луцька поручила своїм послам на сойм, аби всїми силами доходили привернення Вишневецькому його маетности, не допускаючи до нїяких ухвал — то значить грозячи розірваннем сойму, коли його претенсії не будуть задоволені. Вишневецький теж був вибраний послом і міг допильнувати своеї справи. Король мусів присудити йому підчас сойму Роменщину, а Казановский зірвав серце, солоно порахувавши собі всякі шкоди і кошти — на 100 тис. золотих: їх Вишневецький заплатив, як відступного.

Виигравши сю справу, (1645), Вишневецький заїхав слїдом у свого швагра Олекс. Конецпольского його Гадяцьку королївщину, випросивши собі у короля якийсь привилей на неї. Конецпольский позвав Вишневецького до суду соймового, а як Вишневецький попросив відложення справи з причини хороби — Конецпольский на другім соймі зажадав, аби Вишневецький присяг, що справдї був хорий. Ярема страшенно образив ся таким прикрим недовірем, і як оповідае оден з слуг його — приготовив був крівану баню цїлому сенатови і самому королеви, як би ті підтримали жаданне Конецпольского. „З вечера перед справою кн. Вишневецький зібрав людей, котрі були з ним — окрім тільки піхоти і дрібнїйшого люду (а всього люду було близько 4000) і держав до них промову, просячи, аби всї за нього постояли, а дивили ся на нього, що він почне, і щó він пічне, аби то кінчили; а казав так, що як тільки присягне, зараз уставши буде рубати шаблею п. хорунжого (Конецпольского) і всїх тих, хто буде тримати його сторону, хоч би й самого короля, а ви — каже — двірські слуги і молодіж, усї до одного втїснїть ся до сенаторської палати і помагайте менї. І так було б, як би присягав; та сам король Володислав з сенаторами добив ся того, що п. хорунжий відступив від жадання присяги.“ Миргородську і Гадяцьку волость присуджено Конецпольскому, але за Хорольску волость, до котрої Вишневецький мав спеціальні претенсії, мусів Конецпольский заплатити йому 100 тис. золотих[1]).

[1]) Записки Радивила — ркп. Осолїньских No. 117 с. 23, 29, 73, 82, 88 (переклад II с. 156, 164, 247, 264, 273), записки Б. Машкевича — Zbiór pam. V с. 83—4, акти процесів — Чтенія київські XIV ч. 30 і далї, інструкція луцького соймику — Архивъ Ю. З. Р. II. I. с. 289 і д. В теках Нарушевича (141 с. 331) лист з Варшави. 12. XII (з архиву Вишневецького) про загальне спочутє до Конецпольского—straty

Так чубили ся королевята за лівобічні землі, не передчуваючи близького кінця свого панування в них.

Заселеннє східньої України, розуміеть ся, не могло спинитись на польсько-московській границї. Ся вовсїм припадково проведена, змінна, довгий час вповні теоретична, не закріплена якимись дїйсними знаками володїння тої чи сеї держави межа не могла служити реальним роздїлом на теріторії обеднаній спільними ґеоґрафічними, економічними і кольонїзапійними умовами. Ще далеко скорше нїж українське розселеннє заселило пограниче з польського боку трівко і густо, воно стало переливати ся за його межі, як буйна піна з далеко не наповненої ще чарки. Границя довгий час не істнувала для людности; вона розрізувала українську етноґрафічну територію й iґнорувала ся живою суцїльністю народнього житя.

Ми вже мали нагоду бачити, ще в першій половині XVI в. як спільний нерв тутешнього житя — боротьба з татарською гідрою, обеднував в спільних заходах против Орди обі половини української землї, розрізані московською границею. Козаки черкаські і канївські з козаками путивльськими[1]), і так само потім з козаками донськими, виступали разом, чи то під проводом представників місцевої офіціальної адміністрації, чи то заходом власних вождів і ватажків козацьких. Бачили, як пляни боротьби з Кримом спільними силами обох Україн, литовсько-польської і московської, піднесені особливо виразно Дм. Вишневецьким, проходили потім червоною ниткою в дїяльности пізнїйших козацьких ватажків, що стояли на становищі оборони обох держав, обох Україн від спільного ворога, і на тій підставі настоювали на своїм праві вимагати підмоги, „жалування", „жолду" від обох правительств[2]). Скільки б не було тут простого „желанія къ жалованью", але в усякім разї козацькі ватажки стояли на реальнім ґрунтї спільного інтересу обох Україн, спільної боротьби їх силами, і московське правительство, приймаючи военні послуги козаків „короля його милости", або й даючи їм ріжні военні порученя — як кн. Рожинським, або Кр. Косинському, — підчеркувало з цїлою силою сю службу „на дві сторони".

Особливо царська грамота 1593 р. донським козакам, де поясняеть ся плян камцанії, орґанїзованої против орди, являеть ся цікавою ілюстраціею такої спільности в обороні полудневої границї всїх тутешніх сил. Донські козаки мають іти разом з московським

oyca y Hadyacza — wygrał Choroł rzękę na dwadziescia mil i Orzyce na piętnascic mil idące.

[1]) Див. т. VII с. 117. [2]) Т. VII с. 169 і 191.

військом, „з путивльськими і з запорозькими Черкасами, котрі приїдуть по нашому указу на Донець — велено Черкасам запорозьким, гетману Хриштофу Косицькому (sic) і всїм отаманам і Черкасам бути на Донцї на шляхах і за царем (ханом) іти на наші україни“, пише Донцям цар московський[1]).

Военне брацтво Запорозців з Донцями, про яке говорив я вище в огляді десятилїтя перед Хмельниччиною, вело ся здавна, від коли розвинули ся обидві козацькі громади. Правда, документальні наші дані не сягають так глибоко: але не тільки московські лїтописи, а навіть народня память — великоруська поезія донесла імя донського отамана „Мишки Черкашенина“, що виступає в середнїх десятилїтях XVI в., як оден з найвизначнїйших проводирів донського війська[2]), а смерть його оспівана піснею:

За Зарайскомъ городомъ, за Рязанью за Старою
Изъ далеча изъ чиста поля, изъ раздолья широкаго.
Какъ бы гнѣдаго тура привезли убитаго,
Привезли убитаго атамана польскаго[3]),
А по имени Михайла Черкашенина.
А птицы ластицы кругъ гнѣзда убиваются —
Еще плачутъ малы его дѣти надъ бѣлымъ тѣломъ.
Съ высокаго терема зазрѣла молодая жена,
А плачетъ—убивается надъ его бѣлымъ тѣломъ.
Скрозь слезы свои она едва слова промолвила,
Жалобно причитаючи ко его бѣлу тѣлу:
„Козачья вольная[4]) по здорову пріѣхали,
„Тебя свѣта моего привели убитаго!“
Привезли убитаго отамана польскаго,
А по имени Михайла Черкашенина[5]).

Для пізнїйшого часу клясичне свідоцтво запорозького отамана Олекси Шафрана, з 1626 р.: „живе він Олексій на Дону 18 лїт, а иньші його товариші [з Запорожа] живуть літ по 5 або по 6, а всїх їх на Дону буде з тисячу чоловіка, а на Запорожу донських козаків також багато — трохи не половина того, скільки їх [Запорозців], тільки живуть переходячи, одні йдуть на Дін, а з Дону козаки до нас, і живуть скільки і де хто хоче, і се повело ся у них з донськими козаками здавна, що сходять ся між собою і живуть укупі, в одних куренях“[6]).

З другого боку, з давнього часу більші й менші ватаги українських козаків переходили границю і вступали в службу московського правительства, більше меньше на постійно, приймаючи на себе обовязок пограничної сторожі і оборони. Одні з них осїдали і „устрояли ся“ при пограничних московських замках, діставали землю, заводили

[1]) Собраніе госуд. грамотъ II с. 62.
[2]) Про нього Соловйов VI с. 314—5, Платоновъ Очерки по исторіи смуты с. 118.
[3]) степового. [4]) Себ то „козачье вольное“. [5]) Кирѣевский II вип. 7 с. 163—4.
[6]) Матеріали Кулїша с. 290.

ся хазяйством. Иньші зіставали ся на военній нозї, несучи за московське жалованне сторожову і степову службу.

Заховані накази московському дворянинови Зїновєву, завідателеви сторожевої служби в 1580-х р.[1], знайомлять нас з одною такою значнїйшою ватагою, що вийшла з Запорожа з отаманом „Матвієм Федоровим" в 1589 р. Було їх коло 700 душ: лїтом 1589 р. посилали ся гроші від правительства для 50 душ старшин („отамани й осавули") і 620 рядових козаків. Їм поручено було тримати сторожу на р. Донцї, на татарських перевозах, а за се обіцяно жалованне. Присилали їм муку, толокно, сукно для старшини і гроші для рядових козаків, але в розмірах досить невеликих[2], „велике жалуванне" обіцяло ся на пізнїйше, коли вони певнїйше засвідчать свою вірність. Козаки скаржили ся, що їм жити нема з чого, мусять коней різати та траву їсти, а московське правительство все прислухало ся до ріжних підозрілих вістей про них і дивило ся досить невірним оком, приглядаючи ся, чи вони не пристають до „воровських Черкасів", що ходили в краях донських і навіть над Волгу. Московське правительство очевидно не вміло розібрати, де тут „вірні" і „не вірні" ватаги, тому бояло ся звіряти ся їм, а на доказ вірности поручало громити і вішати „ворів Черкасів". Але кінець кінцїв такі непевні відносиии зневхочували і самих козаків, які хотїли „служити" цареви в сих степах.

Иньші осїдали в пограничних містах і подібно як московські „дїти боярські" (дворяне), козаки також служили станичну та сторожеву службу. Так в московській кореспонденції того ж 1589 р.[3] згадує ся „Черкашенинъ Василей Андрѣевъ", що відстав від компанії отамана „Степана Євлашова", яка громила московських служебних козаків, і подав ся до Путивля „на государеве імя". З поручення путивльських воевод він „з путивльськими нововиїзжими Черкасами" їздив на „ворів Черкасів" і по сих доказах своєї вірность просить „о государевѣ жалованьѣ и о верстаньѣ" (зачисленне в службу)[4].

Ще скорше вступили в московську пограничну службу „Черкаси Якуш Лисий і отаман Агій". Їх теж посилають „з путивльськими Черкасами і охочими козаками" в степи „громити ворів Черкасів". Воевода визначив був їм ґрунти для осель, але вони дворів не ставлять, відмовляють ся, що не мають чим, просять царського жа-

---

[1]) Вивліоѳика русская Полевого, 1834 с. 266 і далї.

[2]) Так лїтом 1589 р. наказано їм видати коло 230 четей ржаної муки, 25 четей толокна, самому старшому пять рублїв грошима, портище сукна, панцир, шолом, тулумбас (рід барабана, свого рода „клейноти"), отаманам і осаулам по сукну доброму, а на всїх козаків разом 100 рублїв грошима (с. 287).

[3]) Акты Историческіе I ч. 228; Вивліоѳика I с. [4]) Акты Истор. с. 433.

ловання, кажуть, що не мають що їсти і в що убрати ся. Місцевий воевода рекомендуе цареви служби їх і їх товаришів — головно їх „промишлюванне“ над ворами Черкасами, над їх розбійничими ватагами. Вони громили їх на Донцї і в „полї“, заганяли ся і за польську границю, над Сулу, „межи Сули і Хорола, женучи за черкаськими ворогами“, побивали їх і відбирали заграблену здобич. На їх прошенне воевода пустив Якуша просити у паря жаловання, а на його місце вислав його товариша Івана Ізюмського з товаришами його „новоприборними козаками“ — нововзятими в службу. Але про Якуша у московської адміністрації були вісти не дуже похвальні, його підозрівали в воровстві, і в царській грамоті Зіновіеву, коли б сї вісти справдили ся, поручаеть ся без церемонії його бити і перевести з отаманства в „рядові Черкаси“.

В тих же наказах Зіновіеву згадуеть ся про висилку „жалованія“ Черкасам Федору Городському з товаришами і донецьким отаманам Юшку Лопаткину, Івашкови Розмазнї, Трушеви Черкашенинови, Гришкови Деменькову, Федьку Жулидорови, Іванкови Білоусови[1]).

Як провідник „воровських Черкасів“, що ходили на московську територію в сїм часї виступае отаман Мишук. Судячи з згадки грамоти він теж давнїйше служив в путивльських козаках, потім пустив ся „на воровство“, загнїздить ся з своїми товаришами на Донцї й на Осколї[2]), громив московських станичників, і московське правительство особливо наказувало своїм людям виловити і вивішати сю ватагу[3]). Згаданий вище отаман Степан Євлашов промишляв на Донцї і Камяній. У отамана Лазаря, що його погромив Якуш Лисий „в Княжих Горах“, відібрано заграблене ним майно путивльських севруків (уходників), „рухлядь и борошна и рушницы“. Тойже Якуш відгромив „кіш“ у отамана Лукяна Карнауха і погромив отамана Берчуна на р. Батакві в Путивльскім повітї, і забрав у нього борошна і рушниції путивльських севруків. А отаман Агій, шукаючи між Сулою і Хоролом Черкасів, що ходять в московську землю „на бортні ухожаї“, придибав отамана Колошу ва Рополотї, а на Сулї „коло Нятина перевозу“ погромив якусь иньшу черкаську ватагу[4]). Иньші „вори Черкаси“ разом з донськими козаками ходять на Дону і Волзї і їх громлять царські люде „з Шацького і Ряжського“ і т. и.[5]).

[1]) Рус. Вивл. с. 283, 293.

[2]) В друковавім текстї Рус. Вивл. (с. 271) виступають наче б то „двори“ сих ворів („Афанасью промышляти надъ д в о р ы надъ Черкасы, которые нынѣ на Донцѣ и на Осколѣ и на Сети живутъ и воруютъ, Мишукъ съ товариши, а бывалъ Путивлецъ козакъ“, і Багалїй приймае таку оселу кольонізацію. Але се очевидно похибка: „надъ дворы“ замість „надъ воры“.

[3]) Русска Вивліоѳика с. 271—2. [4]) Акты Истор. 1 с. 434. [5]) Рус. Вивл. I с. 292.

Се все вичислене з одного — двох літ. Як бачимо, було того черкаського народу за московською границею досить.

Бачимо при тім, що крім промислів над Черкасами добичниками „путивлські козаки“ з Черкасів промишляли і над більш скромною закордонною уходницькою братією, зганяючи її з московської території. Був ся промисел против промисла: против „воровських Черкасів“, які промишляли на московській території уходництвом і добичництвом, ішли Черкаси путивльські, які з московської руки і в московських інтересах громили на московській території заграничних добичників і уходників, що йшли за московський рубеж, „в бортні уходи“, на лови, на сіль, і т. и.

Я вже підніс се явище — сей розвій українського уходництва під охороною добичницьких ватаг, під загальною фірмою „воровства“. Варто одмітити вказівки джерел XVI в. про Черкасів, що йдуть зза польської границі в землї московські „в бортные ухожаи“, і поставити поруч пізнійші нарікання московського правительства, на соборі 1621 р., на литовських людей, що вони переходять границю, будують ся, захоплюють лїси і води, і в Путивльськім повітї в сїмдесяти місцях промишляють ріжними промислами, варять селїтру, палять лїси на попіл, ловлять рибу і звіря і побивають людей [1]).

Так було в XVI в., і ще більше потім в XVII. В міру того як українська кольонізація все більше присувала ся до московської границї, а за нею слїдом ішла шляхта, своїми претенсіями викликаючи сильне роздражненне і конфлїкти з боку сеї української людности, рух її за московську границю мусїв усе зростати. Я поясняв на своїм місцї [2]) псіхольоґію сього українського люду, який чим далї забирав ся в глубину польської України, шукаючи вільної безпанської землї, тим дражливійший мусїв бути на всякі, хоч би й наймеьші прояви панських претенсій до його свободи і працї. Людність Лївобережа, сеї „останньої України“ польської, природно, була особливо дражливою з сього погляду. Через те нас зовсім не повинні дивувати оповідання лубенської людности в 1618 р., що „трохи не половина“ тутешнїх осадників покинула свої осади й розійшла ся, коли кн. Юрий Вишневецький почав заводити тут „несликаные податки пѣнежные, быдлячие, медов накидане, горелки и селитры“ [3]). Переводячи на меньше траґічну мову, він, мабуть, почав заводити перші початки чиншів, поволовщини і примусову продажу меду, горілки і селїтри — перші і найлекші, з погляду

[1]) Книги Разрядныя т. I с. 774. [2]) Див. т. VII с. 260 і далї.
[3]) Київ. центр. архив кн. 13 л. 1035.

шляхецького господарства, початки експльоатації підданської людности, а люде з плачем скаржили ся, що князь їх тни „зубожил велми“, і вони з початку платили, але „на остаток, же вниве́ц зубожено і знищено“ їх тим, почали тікати.

Пізнійше, в третім, четвертім і особливо пятім десятилїтю — в часах славного заспокоєння і приборкання „непослушних“ елементів, се оподаткованне поступило значно далї і появили ся вже перші початки панщини. В гадяцькій королївщині, то значить на території останнього заселення, в арендній контрактї, списанім в 1643 р., бачимо не тільки доходи з панських реґалій — горілки, тютюну, млинів, судових доходів, „викидщину“ і „заруки“, „відумерщину“ і „одбігщину“, не тільки поволовщину і пчільну десятину, але і пільну роботу і підводи — „нажати дві копи якого небудь збіжа, звезти то, змолитити по дві копи, сїно косити оден день, покошене зібрати, ввезти і скидати на скирти, або замість того дати готове сїно, або грошима по 15 гр.,“ привезти по два вози дерева, возити поташ з гадяцьких буд. Навіть гадяцькі міщане мають ходити з підводями, робити ріжну роботу, шарварки і т. ин.[1]). Се все для людности, яка йшла на край хрещеного світа, щоб позбути ся панів, — були річи незносні, і се поясняе нам, чому вже під час повстань 1637-8 рр. Заднїпрове з своїми слободами, як свідчив гетьм. Потоцкий, стало головнем резервоаром непослушних, повстанських елементів. В парі з тим мусїло йти відси також і сильне переселенне за московську границю, за межу панських претенсій шляхти.

По всїх дотеперішнїх марних силкуваннях сих пересельців — знайти собі вільну від панів землю, така можність відгородити себе від них непереходимою державною границею мусїла дуже сильно вабити тутешне селянство, і мандрівка йшла, без сумнїву, невпинно, збільшаючись до розмірів масових в моменти особливого напруження, невдалих конфлїктів з панським правом, панських нагінок і т. и.

Так лїтом 1638 р. урядник лубенський в листї до Путивльського воєводи рахував на кілька тисяч підданих кн. Вишневецького „отъ мѣста Гадятцкого“, що вийшли за границю в Путивль „в нинїшню свою козацьку війну“[2]).

Допоминаючи ся видачі Острянина і Гунї з иньшими еміґрантами, польські посли перед московським правительством рахували сеї козацької еміґрації на тисяч двадцять „або й більше“. По їх словам сї еміґранти поставили собі слободи в ріжних місцях на степах „на Усерди, під Ливнами, Яблоновим, Новосилем, Мценьском, Осколом,

[1]) Див. мою статю в Записках київських т. I: Господарство польського маґната на Заднїпровю (також самий контракт). [2]) Акты Ю. З. Р. III с. 16.

Валуйками, Воронїжом, Михайловим, Дїдиловим, Гремячим, Дудинськом, Рильськом, Курськом, Путивлем, Сївськом, й иньшими старими городами царського величества"[1]).

Коли та цифра „тисяч 20 і більше" була може пущена без докладнійшого обчислення, то безсумнїву в польських кругах здавали таки собі справу з великих розмірів сього переселення і непокоїли ся ним серіозно, як ми бачили з наведеного вище листу Потоцкого в сїй справі. Не тільки безпосередно по погромі козаків 1638 р., але й далї українська людність ішла за московську границю, осїдала при московських замках, наповняла собою степові уходи і творила завязки нової української кольонїзації в басейнї Дону.

Щоб вияснити собі процес розвою сеї кольонїзації, яка починає так сильно поступати і тверднути власне з сього десятилїтя 1638—1648, мусимо трохи приглянути ся орґанїзації московської України, її кольонїзації й обороні.

XVI в. становить епоху в походї Московської держави на полудне. З прилученнем Рязанських земель і відібраннем від в. кн. Литовського Сїверщини вона по цїлій лінії, від Днїпра до Поволжа стріла ся лицем з степовими просторами Чорноморя. Закінчивши протягом XV в. процес збирання великоруських земель на півночи, могла подумати про кольонїзацийні здобутки на полуднї. Тим більше що протягом тогож століття і потім XVI віку зазначив ся сильний рух людности з верхнього Поволжа, куди вона була загнана татарськими бурями, на полудне, в полудневі части басейна Оки і верхівя Дону. Отсї кольонїзаційні, а заразом і оборонні мотиви—супроти страшенних татарських спустошень, які від часу до часу спадають на московські землї, приводять до того, що московське правительство потиху і помалу, протягом всеї першої половини XVI в. робить заходи коло укріплення і оборони передстепової полоси, виробляючи охоронну систему, яка в другій половинї сього столїтя докладно розроблюеть ся, поволї посуваеть ся на полудне, прилучаючи все нові простори для оселої кольонїзації і перед завірюхою „смутного часу", яка перервала сї заходи, осягае значні успіхи — сорозмірно з попереднїм.

Тепер, з непривички, навіть неймовірно собі представити, як глубоко на північ, в лїсові простори була загнана великоруська і всяка инша осела кольонїзація в попереднїх столїтях. По всїх

[1]) У Соловьова с. 1231.

заходах коло оборони східньої і полудневої границі ще в половині XVI в. внутрішня оборонна лінія йде по над р. Окою — від Нижнього Новгорода на Муром, Рязань, Каширу і Серпухов. Друга лінія проходить в полудневій части басейна Оки — Пронськ, Михайлів, Тула. Крайня оборонна лінія іде з поріча Сури на вододіл Оки й Дону (Алатир, Темніков, Ряжськ, Донков, Новосиль, Орел). Сіверські городи — се крайній редут на заході, що далеко врізуеть ся на полудне в басейні Десни й Сейма (Рильськ, Путивль, Новгород Сіверський) і служить опорною базою для дальшого руху на полудне. Сей полудневий пояс: Сура—Десна, Алатир—Новгород-Сіверський живе на военній нозї. Всї городи сильно укріплені, звязані між собою системою дрібнїйших фортифікацій, прикриті з полудня ланцюхом засік, валів, сторожовень. Мають на поготові контінґенти всякого военного люду і неустанно стережуть степу своїми сторожами і станицями, висилаючи їх далеко на полудне — підстерігати ворога і завчасу повідомляти про його наближенне пограничні военні центри.

Система вповні анальоґічна з українською системою Литовської України, з її великокняжими замками, оселями военнослужебної людности, сторожами замковими, польними і шляховими. Анальоґія поясняеть ся не тільки однаковими ґеоґрафічними і кольонїзаційними обставинами, але і спільними традиціями — орґанїзації пограничної оборон в Київській державі, своею дорогою теж приготовленої попереднїми столїтями пограничної практики в сусідстві з степом і його кочівниками. Але те що в Польсько-литовській державі, при її дезорґанїзації, недостачі фінансів і незмірно слабій екзекутиві вело ся слабко і уривково, виходило хаотично і безтолково, — в Московській державі з її незмірно розвиненим бюрократизмом переводило ся систематично і пляново, виконувало ся досить точно і вірно. Тільки — коли вже повести до кінця сю паралелю — в Польсько-литовській державі безсильність і непорадність державної машини виручала ся і нагорожала ся самопомічю, активністю народвїх мас, які кінець кінцем — хоч і цїною безконечних жертв — і оборону наладили і кольонїзацію сотворили. А в Московській державі менше було сеї активности — хоч би й тому, що запопадлива правительственна опіка лишала їй безконечно менше місця. І в результаті голий обрабований український демос упередив державну великоруську народність, в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши простори московської України — перехопив у великоруської народности сї території, ґеоґрафічними і політичними обставинами властиво їй призначені до скольонїзовання.

Після того як московське правительство рішучо облишило пляни аґресивної боротьби з Ордою, якими на хвилю вмів його захопити Дмитро Вишневецький, воно з 1560-х рр. з тим більшою рішучістю звертає свою енерґію до плянової оборони і повільного розширення своїх границь. 1571 р. для можливо систематичного переведення оборонних заходів цар Іван визначив завідателем сторожевої і всякої степової служби одного з найвизначнійших воевод своїх кн. Воротинського, поручивши заняти ся її можливо кращою орґанїзацією, а в помічники йому придав найкращих знавців відносин степових, між иншими і звісного нам дяка Ржевского, участника военних походів Вишневецького.

Воротинський свою діяльність зачав докладним виясненнем дотеперішньої оборонної практики. Зібрано попереднї розпорядження і кореспонденцію в сїй справі, скликано знавцїв сторожевої служби з місць, що знали її за останнїх 10—15 лїт, і на підставі зібраних таким чином відомостей насамперед описано докладно дотеперішню орґанїзацію сторожевої служби. З сеї інтересної „росписи" довідуемо ся, що вся степова московська границя в 1550—1560-х рр. поділяла ся на 12 районів („разрядів"), привязаних до пограничних городів. Путивль і Рильськ, найдальше висунені на полудень, обслугували своїми „дальними" і „ближними" сторожами пограниче з Польщею і поріча Донця; сї сторожі становили кілька катеґорій. Близшу сторожу служили люде з міст за повинність: по Сейму, на володїлах Сейму, Псла і Ворскли, на півдня і день дороги від міст. Дальнї сторожі „донецькі" служили наемні „севруки", під наглядом служебних „дїтей боярських", в три переміни, міняючи ся що два місяцї. Було тих сторожевих пунктів сїм і вони виступали далеко в степи, на чотири, пять і більше днїв дороги від своїх городів. Перша сторожа стояла недалеко польської границї, на вододїлї Можа і Коломака і мала пильнувати просторонь на пятьдесять верст, від польської границї до р. Водолаги — на право (себто на захід від свого становища) на 30 верст, на лїво на 25. Друга сторожа — на вододїлї Самари і Донця, коло Обишкинського перевозу на Донцї, доглядала просторони на 45 верст від того місця, де кінчив ся район коломацької сторожі. Третя сторожа — на Донцї, коло Балаклїйського перевозу (теп. ст. Балаклія) доглядала побережа Донця ва 30 верст. Четверта — Ізюмська, коло пізнїйшого Ізюма, стерігла поріча Донця від Савинського перевозу (теп. Савинцї) до устя Оскола. Пята — Святогорська, коло Святогорського монастиря, що стояв за Донцем; вона мала стерігти береги Дінця від устя Оскола до устя Тора (против теп. Словянська).

Шеста, бахмутська — на устях р. Жеребця і Бахмутки, мала стерігти норіча Донця від Тора до Борової. Нарешті сема й остання—айдарська стояла на устю р. Айдара[1]).

Таким чином в сім часї Московська держава, своїми кріпостями не виступаючи далї норіча Сейма і полудневих допливів Оки, своїми сторожами захоплювала побережа Донця на полуднї. Але се була сторожа виключно вістова, яка мала підстерігати татарські наїзди на їх звичайних донських перевозах і давати вісти в пограничні городи. Якої небудь відправи наїздникам сї дрібні пікети не могли дати: кождий складав ся з трьох севруків, під началом одного „боярського сина“ і вони по двох їздили „в право і ліво“ від свого становища і нїчого крім подавання вістей не могли зробити, та й сей обовязок наемні севруки сповняли лихо, „стояли на сторожах неусторожливо“. Весь сей степовий пограничний пояс від Донця і до пограничних городів був зданий на волю божу, і там всякі добичники і уходники з-за польського рубежа могли господарити зовсїм свобідно.

Нова адмінїстрація 1571 р. на підставі зібраних відомостей і ревізії переведеної на місцї зробила деякі зміни в розміщенню сторож (так айдарська сторожа була скасована вовсїм, тому що Татари перестали тудою ходити; сторожу коломацьку рішено було перенести вище Муравським шляхом, на вододїл Мерла і Уд, на ріку Олешенку, що тече в Уди, бо над Коломак рав у раз приходили „київські Черкаси“ і громили сторожу; так само пересунено вище Муравським шляхом сторожу другу, в верху Орелї над р. Гомольшу). Але крім того рішила згустити взагалї сю сторожеву сїтку, та замінити непевний наемний елемент, з тих севруків-уходників, елементом служебним. В сторожі на будуще рішено посилати самих „дїтей боярських“, приписавши для пограничної служби ще ріжні инші міста (між ин. Стародуб, Почеп, Новгород Сїверський). Крім того признано бажаним орґанїзувати для потреби пограничної служби козацькі контіґенти в Путивлю і Рильську, чоловіка з тисячу, або скільки землї стане для роздачі їм. Крім дотеперішнїх сторож заведено розїзжі „станицї“ — одна така мала з Путивля проїздити вздовж польської границї на Донець і Донцем до Тора, а Тором до Самари. Друга їхала паралельно до маршруту першої, приблизно на теп. Суми і Змиїв на верхівя Ворскли (Карпово городище) і відти на Валки на верх Орелї. Понадто заведено інститут так званих стоялих голов, котрі мали з своїх становищ розсилати патрулї, „рав-

[1]) Бѣляева О сторожевой службѣ — матеріалы с. 7 і далї, также і мапка; ґеоґрафічний коментар і мапка також у Багалїя Очерки с. 92 і далї.

ѣзды“ в степах. Оден такий голова мав стояти на Муравськім шляху на р. Мерлї, другий на Ворсклї на Карповім сторожевищі (теп. Карпів-город), третїй на Муравськім шляху, четвертий на Водолазьких „ровнях“ на Донцї, на устю р. Береки, коло теп. Ізюма. „Станиці“, котрі вони мали розсилати в ріжних напрямах, мали заразом доповняти систему сторож і станиць і служити їх контролем.

Таким чином просторонь між порічем Сейма і Донця і саме поріче Донця по обох сторонах мали тепер в ріжних напрямках обїздити сторожеві станиці, вислїджуючи „военних людей“, і ся характеристична система сторож і розїздів далї потім розвиваеть ся, направляеть ся і доповняеть ся новими контіґентами[1]). Але для сього всього треба було людей — особливо місцевих, призвичаених до сеї тяжкої і прикрої степової служби. Без більших контіґентів вся ся складна система сторож і станиць ставала паутиною, серед котру проривалась безпардонно всяка сильнїйша ватага. В 1591 р. воеводи доносять про повну безрадність пограничних сторож супроти українських ватаг — „Черкасы во многихъ мѣстахъ ходятъ въ поля и путивльскіе большіе станицы и сторожевые всѣ погромили, и проѣзду изъ Путивля большимъ станицамъ къ усть Айдару, а сторожевымъ къ усть Боровой пѣтъ“[2]).

І от ми бачимо справдї, що московське правительство радо приймае еміґрантів, тихже Черкас, „верстае“ їх в козаки, хоче надїлити ґрунтами і оселити при пограничних містах, щоб мати з них службу. Цар Федір, виставляючи свою кандидатуру на польську корону по смерти Баторія, між инши и виступав також з обіцянкою земельних надань маґнатам і шляхтї „коло нових городів в степу“[3]).

Сї нові городи, що починають будувати ся на полудневій границї особливо з 1580-х рр., по ініціативі Бориса Годунова — з початку фактичного правителя держави при царі Федорі, а далї його наступника, — также потрібували великих засобів людности. Дуже жваве будованне їх зачинаеть ся особливо з 1586 р. Того року ухвалено поставити город Ливни на Соснї і Воронїж на Дону і в них оснувати нові центри сторожевої служби в поміч давнїйшим. Кілька лїт пізнїйше являеть ся Єлец на Соснї, низше Ливен. 1593 р. датуеть ся заснованне городів Білгорода на Донцї, Оскола на верхнїм Осколї і Валуйки на нижнїм. Коло того-ж часу або трохи згодом зявляють ся Кроми на верхівях Оки і Курськ в порічю Сейма. Нарештї в останнї роки XVI в. поставлено крайнїй пункт сеї нової системи укріплень: город Царероорисов, недалеко устя Оскола в До-

[1]) Див. у Беляева ст. 24 і д. і матеріали также с. 14—28.
[2]) Матеріали Беляева с. 38. [3]) Соловйов т. VII (II) с. 565.

нець, в сусїдстві теперішнього Ізюма, з великим накладом засобів, і обсаджено значною залогою.

Але ся нова система городів і звязаних з ними укріплень, засік і т. и., не устояла ся. Налетїли бурхливі „смутні часи“, які залили всякою вольницею се степове пограниче, розстроїли всю систему оборони, і коли по десятилїтнїй перерві нове правительство царя Михайла Федоровича взяло ся наново до реставровання полудневої оборонної лїнії, воно зрікаеть ся такої великої і складної системи, яка була вироблена з кінцем XVI в. Цареборисівську кріпость залишено. Крайнїми кріпостями на степовім пограничу поруч старих Путивля і Рильська стають Курськ, Воронїж і перед ними найдальше висунені в степи Білгород, Оскол і Валуйка. Складну і дорогу систему далеких сторож і роз'їздів облишено. Бачимо тільки „близші“ сторожі, по старій термінольоґії. Брак засобів по недавнїм розстрою держави змушував до здержливости і можливої ощадности. Та все ж таки в порівнянню з системою оборони Польщі погранична оборона Москви виглядала досить показно й тепер.

З 1616 р. маемо інтересну роспись пограничних кріпостей і валог. В Путивлї було 1048 „всяких ратних людей“, в тим дворян і дїтей боярських путивльських 150, чернигівських 124, стрільців путивльських 100, чернигівських 200, козаків путивльських жилецьких 160. В Рильську 744 чол., в тім дїтей боярських рильських 132, курських 100, стрільців 100, козаків 253, та з Курська стрільцїв і козаків 100. В Курську 1320 чол. — дїтей боярських 753, козаків 300, стрільців 200. В Осколї 856 чол., в тім дїтей боярських 233, стрільцїв 100, козаків 275, з сотником. В Білгородї 813 чол., в тім дїтей боярських 136, козаків ріжних катеґорій („жилетцких“, „бѣломѣстных“ й ин.) 167, стрільців 243. В Валуйцї 620 чол., в тім дїтей боярських нема, тільки козаків 270, стрільців 250, і ріжна иньша служба. Крім залог стояли по границї більші й меньші полки війська; загальне число його по всій полудневій границї виносило тодї понад 6 тисяч[1]).

Період нової експанзії починаеть ся з закінченнем польської війни. Насамперед розпочато будову нових городів і всякого рода граничних укріплень на східнїй, волзькій частинї границї. Потім в 1637 р. вислано комісію в донські і донецькі місця, на Муравський шлях, на Ізюмську й Калміуську сакму (шлях), і згідно з предложеним сею комісією проектом рішено поставити два городи на Калміуськім шляху, оден на Муравськім і цїлий ряд дрібнїйших укріплень і оборонних валів. Так зявили ся в 1637—8 рр. на

[1]) Матеріали Бєляєва с. 42—50.

р. Тихій Сосні Усерд. а на схід від нього на р. Холку, що тече в Оскол—Яблонів[1]). Далі Короча на р. Корочі, при Ізюмськім шляху між Яблоновим і Білгородом. В рр. 1640—1 на схід від Білгорода стали Хотмижськ і Вольний. Над Ворсклою в рр. 1645—8 Ольшанськ і Коротояк, що виповнили прогалину між Усердом і Доном, Новий Оскол між Усердом і Корочею, над р. Осколом, Болховой і Карпів (над Ворсклою) між Білгородом і Хотмижськом[2]), а крайні на заході городи — Олешня і Ахтирка були примежовані від Польщі при розмежованню 1645 р.

Таким чином Білгород, що перед тим стояв на переді, як оден з форпостів, був включений в цілий ланцюх кріпостей, що тягнув ся неперервано від Дону до польської границї. Звязаний посередніми укріпленнями — валами, засїками, острогами і сторожовнями, він творив славну „білгородську черту“, по імени Білгорода, що в XVII в. стає центром сеї оборонної орґанїзації, і взагалї всеї орґанїзаційної і кольонїзаційної діяльности московського правительства в пізнійшій Слобідщинї, перейнявши се значінне від давнійшого центра — Путивля. Поза сею „чертою“, перед нею, зістала ся тільки Валуйка, в ролї московського форпоста, центра станичної і вістової служби, ескортовання послів і гонців і т. п.

Се була велика робота, а при тодїшнїх технїчних засобах і в тих обставинах — просто таки ґрандіозна. Вона вимагала маси праці і матеріальних засобів і переводила ся з великим напруженнем сил держави. Побудованнє напр. двох городів — Вольного і Хотмижська коштувало 13.532 рублїв, величезну суму, так що для будови „польських“ городів було визначено спеціальне оподаткованнє. Палїсади — ріжні „надолбы“, „столбці“, „частики“, „частоколи“ — не кажучи про стїни і вежі робили ся незвичайно сильні і масивні. Засїки, котрими перегорожували ся дороги через лїси, представляли собою величезні маси зрубаного дерева, на кількадесять сажнїв широко (дерево надрубувало ся, а не зрубувало ся, щоб його не зсувано з місця). Такі засїки тягли ся через лїси; на прогалинах ставили ся укріплення, вали й палїсади, що боронили проходу. Від городів-кріпостей на кілька верст „на право і на ліво“ в напрямі сусїднїх городів робили ся звичайно високі вали, укріплені палїсадом. Кінець кінцем ся „білгородська черта“ утворила неперервану лїнію укріплень, обсаджену сторожами, на протязї яких 300 верст — свого рода китайську стїну, тільки де-

[1]) Тепер нема сього города, стояв мабуть коло теп. Великого Яблунова на верхівю Холка, недалеко Корочі.

[2]) Дати заснования в „росписи городів“ 1678 р. (также і докладна опись їх всїх) — Дополненіе къ Актамъ Историческимъ IX ч. 186.

ревляну і вемляну, а не камінну! Але до повної перфекції вона була доведена тільки в 1670-х рр. і почавши з 1630-х рр. яких сорок літ ішла тяжка робота в сім напрямі — поки розвій оселої української кольонізації по за „чертою" зробив її властиво зайвою[1]).

Будова сих нових городів, обсадженне їх залогами, всякими служебними і сторожевими контінґентами викликає нове запотрібованне в людях. В нові городи правительство „зводить" ріжний служебний нарід — дворян і дітей боярських, стрільців, козаків і т. ин. з давнійших городів. Набирає на доповненне ріжних добровольців, і між ними знов і ще в більших розмірах ніж перед тим користує ть ся українськими еміґрантами, які власне в сім часї — від повстання 1638 р. особливо — в великих масах ідуть за кордон. Два явища — фортифікаційні заходи московські і еміґраційний рух український, не тільки стрічають ся хронольоґічно, але безсумніву й підтримують себе: московське правительство використовувало сей еміґраційний рух для укріплення своєї границї, і навпаки „устроюванне" українських еміґрантів, наділюванне ґрунтами, підмогами і постійною платою під умовою військової служби в сусїднїх московських городах вабило і притягало українську кольонізацію.

Се ж було більше меньше те саме, чого шукали українські маси в козаччині і чого позбавила їх катастрофа 1638 р. дома, викинувши з козацьких прав десятки тисяч покозаченої людности і замкнувши козацький реєстр на розмірно невеликім числї старих козацьких родин. За московського границею їм обіцювано користанне з землї без панщини і повинностей свободу від панського права, з одиноким обовязком военної служби. Правда, з часом приходило ся познайомитись з тїневими сторонами тутешнїх відносин: тяжкою властю адміністрації, прикрою, дрібязковою реґляментацією житя, і „жесточею" на випадок її переступлення. Тому не рідко потім чуємо про „враду" і утечу сих українських еміґрантів, і пізнїйше, замість осїдати по московських городах, вони волять оселяти ся на свободї, пова „чертою", в Слобідщинї. Але в кождім разі в 1630—1640 рр. українська еміґрація в степові городи московської України розвиваеть ся значно.

Певні служебні контінґенти українські позіставали ся в московських україннях городах ще з смутних часів, з тих українських ватаг, що ходили тут. В другім і третім десятилїтю в ріжних городах і по цїлому пограничу, генъ аж у Сибір бачимо віддїли „Литви і Черкас",

[1]) Докладний опис сеї лїнії в цитованій вище „росписи городів" 1678 р. Про фортифікаційну технїку в цитованих працях Ласковского і Багалїя, рисунки в атласї Ласковского.

переважно невеликі, по кільканадцять і кількадесять чоловіка[1]). Але напливає „черкаська“ людність в московські городи головно з кінця 1630-х рр., очевидно наслідком програних війн 1637—8 рр. У нас нема якої небудь реґістрації самого приходу її, але раптом починаючи з 1637—9 рр., і потім в 1640-х рр. виступає в московській урядовій кореспонденції ся українська повінь, що заливає московське погранич[2]). В Путивлю, Курську, Осколї, Воронїжі, Костенську, Коротояку, Усердї, Яблонові, Корочі, Хотмижську, Білгородї, Валуйцї, і в подальших говодах як Єлець, Ливни, Орел, Кроми, Новосиль, Чернь, Серпейськ — скрізь адмінїстрація заходить ся в сїм часї коло українських еміґрантів. Величезна маса московських роспоряджень і місцевих одписок з тих років присвячена справам „устроенія Черкасів“ по всіх отих українних містах: надїлення їх „жалуваннем“, ґрунтами, підмогами для загосподарення, зачисленнем в службу і реґляментацією сеї служби, відносинами їх до місцевої адмінїстрації й иньших верств людности, їх внутрішнїми сварами і ріжними „измѣнами“[3]).

Московське правительство, очевидно, відповідно оцїнювало сю еміґраційну хвилю, яку гнав в її границї польський режім. Воно не жалувало засобів і заходів, щоб заохотити до нових осель сих людей, і вважало до того першою умовою щоб вони тут осїлись, загосподарились і привязали ся до землї; тому цїнило особливо людей „семянистих“, „прожиточних“. В вагальній інструкції, виданій воеводам, наказувано пильнувати, шоб Черкасам-пересельцям „не було нї од кого ніяких кривд і шкід, — аби коней і всякої худоби у них ніхто не крав і не відбирав, і сам воевода аби був до них ласкавий і привітний, аби жесточю не привести в сумнїв“. Тих котрі б хотїли вернути ся потім назад в Литву, пускати свобідно во всїм („совсѣмъ вцѣлѣ“). Черкасів „добрих, семянистих і прожиточних“ записувати в службу, надїляти їх ріллями, сіножатями і всякими вигодами, а „одиноких, худих“ (незаможних) в службу не приймати[4]). Прихильно ставить ся уряд і до „білоруських попів“, що приходять разом з козаками[5]), і т. и.

[1]) Вибірка з розрядних книг у Багалїя с. 756.

[2]) Як ілюстрація невпинного руху еміґрантських „черкаських“ ватаг в сїм часї нехай послужить отся реляція з Білгорода: 6 жовтня прийшов з Литовської сторони отаман Матюш з товаришами, жонами і дїтьми, 9 чоловіка; 29 грудня Тимошка Витяків і з ним 20 чоловіка з жінками і дїтьми та „одиноких“ 19 чол.; 8 січня 14 чоловіка з жінками та 26 одиноких — оповідали, що ще багато збираеть ся в московську сторону, і т. ин. (Білгор. ст. 82 л. 113).

[3]) Див. Описаніе документовъ и бумагъ архива юстиції, акти „Білгородського стола“, т. XII с. 202—3, 248—9, 262—3, XIII с. I й ин.

[4]) У Миклашевского с. 169 (ст. N 4058).

[5]) „Білоруські попи“ з Черкасами в Воронїжчинї — грамота 1641 р., Второвъ и Александровъ I с. 120. Нагадаю ще раз, що „білоруський“ — се в тодїшній московській термінольґії не тільки білоруський, але і український.

Під час великої еміґрації 1638 р. на підставі царського указу „Запорозьким Черкасам, котрі минулого року 1638 і нинїшнього 1639[1]) приїхали з польської сторони в степові і українні городи на государеве імя і на вічну службу, і по городах устроені на житє з жінками і дїтьми — дано государевого жалування ,за вихід' по 5 руб. чоловікови, матерям черкаським і жінкам по півтора рубля, дїтям більшим — по 15 лїт і більше — по рублю, меньшим по полтинї; кормового жалування по городах дано Черкасам ,семянистим' по 5 четвертей жита і 2 пуди соли, одиноким по 3 четв. жита і 1 пудови соли; по городах велено воеводам надїляти Черкасів грунтами з порожнїх і пустових земель: дати їм велено по 3 десятини в однім полї, а в иньших двох по стільки ж; жалування їм [на посів] велено дати по 2 четверти жита та по 5 вівса на чоловіка; а на нинїшнїй рік 1639 дано їм царського річного жалування отаманам по 7 рублїв, осаулам по 6 р., рядовим по 5 руб., а поденного корму Черкасам, їх жінкам і дїтям по городах давати не велено" [2]).

Взірцем української кольонії в „українних" московських городах сього часу може служити Короча, для котрої маємо з 1640 до 1646 рр. кількадесять актів, присвячених власне тутешній черкаській кольонії. „Черкаси" приходили партиями і „устрояли ся" згідно з вище поданою інструкцією. Напр. 1639 р. прийшло 17 чоловіка семянистих і 3 одиноких і їм дано „за вихід і на дворове строєнне по 8 руб., а одиноким по 5; жита мали давати більшим сїмям по 5 четвертей, меншим по 4, одиноким по 3 — але за жито давали грошима. В 1640 р. назбирало ся Черкас 466 чоловіка — того року роздано їм 2208 р., 734 четв. жита і стільки ж вівса[3]). В 1643—4 рр. було їх „440 чоловіка" — себто 440 родин. Мешкали вони осібною слободою під самим „острогом" корочанським[4]). З описи „пустих дворів" декотрих Черкас-утїкачів 1643 р., бачимо, що вони встигли побудувати ся, мешкали в дворах, обгороджених „тином", мали крім хат комори, стайнї, льохи[5]).

Розміру ґрунтів, вимірених тутешнїм Черкасам, в актах не показано; чи обмежили ся вище поданою нормою — по 3 десятини в полї, можна сумнївати ся. Для анальоґії можна вказати, що в селї Старикові, аке причислене було до Корочі, козаки мали, ще з 1620-х рр., по „20 четей" орної землї в кожде поле (разом

[1]) Московський рік починаєть ся від 1 вересня.
[2]) Акты Москов. госуд. II с. 108 - 9.
[3]) У Миклашевського с. 168.
[4]) Грамоти корочанські в Чтеніях моск. с. 12, 30, 54, 201.
[5]) Матеріали Багалїя I с. 187.

30 десятин)[1]), а отаман 30 четей. Так само в сусїднїм Усердї козакам в 1630-х рр. міряли по „20 четей“; чугуївським Черкасам також велено виміряти по 20 четей[2]). Супроти сього можна думати, що і корочанським і иншим Черкасам в нових українних городах також давали по 20 четей, бо взагалї Черкаси тутешнї трактують ся на однїй лїнїї з козаками („Черкасы и полковые козаки“ — досить частий вираз). Тільки ріжна старшина черкаська мала більші ґрунти, або попадаючи на службу „дїтей боярських“ діставали вони більші надїли (так стариківські козаки, перечислені на службу дїтей боярських, дістали по 60 і 75 четей). Крім орної землї діставали сїножати і ріжні инші ужиткования, котрими користували ся спільно.

На прогодованне і посїв діставали підмогу від держави, мабуть і не раз. Так ще в 1643 р. цар наказує корочанському воєводї, аби тим корочанським „русским людям і Черкасам“, котрі не мають чим посїяти і взагалї того потрібують — роздав „проса по четверику, и смотря по их землямъ, чѣмъ имъ земли свои обсѣменить, чтобы имъ на Карочѣ хлѣбомъ обзаветись“. При тім воеводї поручалось допильнувати, щоб тї Черкаси і „русскі люде“ свої ґрунти („указныя свои земли“) зорали і засїяли доконче. Коли попереднього року деякі не зробили того з бідности своеї, то щоб сього року вони обробили і засїяли їх доконче — а котрі б почали „изгиляться“, то їм аби велїв обробити і засїяти землї „съ наказаніемъ“. Так само при роздаванню „жалованія“ того року велено воеводї брати за кождого „Черкаса“ поруку, що він в Корочі побудуєть ся, виміряну йому землю буде обробляти і засївати, „чтобы имъ впредь безхлѣбнымъ не быть“. А пізнїйших років при роздачі грошового жалування поручало ся нагадувати, що сї гроші дають ся на те, аби вони службу служили, „на вічне житє урялжували ся, рілю орали і збіже сїяли“. При роздачі мала бути черкаська старшина і статочні люде („рядовые лучшіе Черкасы“), і мали казати воєводї поправдї: котрі досі на Корочі на вічне житє не урядились, землї не орють, хлїба не сїють і нїякого добра від них не надїятись — котрі шіячать, царське жалуваннє пропивають, „в зернь“ програвають, або якимсь воровством промишляють — таким грошей не давати[3]).

[1]) Володїння московських служебних людей (помѣстья) рахували ся на „чети“, при чім четь відповідала пів-десятинї, десятина відповідає майже двом морґам, так що четь майже відповідає морґови; при тім рахуєть ся число четей в однім полї (при трохпільнім хозяйстві), отже 20 четей в однім полї, 60 четей в усіх трьох полях разом. На скільки одначе „четь“, що означає четверть висїваного збіжа, була вже тодї ґеометрично сталою мірою і справдї відповідала півдесятинї, се питаннє і тепер не зовсїм ясне. Див. у Миклашевського с. 31 і д.

[2]) Миклашевський с. 77, Оглоблин с. 236, Багалїя Матеріали I с. 15–6.

[3]) Корочанські акти с. 1, 12—3, 30—1, 55.

„Жалуванне“ діставали Черкаси розмірно велике — відповідно до вищенаведеної інструкції. Як я вже сказав, вони рахували ся на лінії місцевих козаків „полкових“ і служили одвакову службу з ними, але „для ихъ иноземства“ їх гонорували вище, і платвю більшу давали: у всяких перечисленнях місцевих служебних людей їх ввичайно називають після дітей боярських, а перед козаками („дѣти боярскія, Черкасы и козаки“)[1]). Жалування грошового їм давали — рядовим козакам по 5 рублів, сотникам, осаулам і прапорникам по 6 р., отаманови 7 р., тим часом як козаки „полкові“, звичайні діставали тоді по два рублї з четв. Удержанне Черкас таким чином коштувало державу величезні для тих часів суми; одна корочанська кольонія коштувала 2215 рублів на рік.

Всї ті 440 корочанських Черкас становили оден дівізіон в чотирох сотень, на чолї котрого стояв отаман, на чолї сотнї сотник, сотня поділяла ся на десять десятків, в кождім десятник. В кождій сотнї була своя корогва і хорунжий[2]). Так само були орґанізовані „козаки русскіе“, або полкові, і серед них теж знаходимо дуже багато Українців, як показують їх деякі імення як Пожаренко, Волковицький, Полтавченко, Левченко, Мельниченко, Дубовиченко, Лагайденко, Єфимка Свиридов, Гришка Білашенко, Стенька Новицький[3]) і т. и. (Було їх, безперечно, далеко більше, як би московські канцелярії не зміняли всїх імен на великоруський лад). Були се мабуть українські виходцї старшої дати, поверстанї в звичайні козаки, тим часом як тих 440 були новоприхожі. Таким чином місцева українська людність зовсїм не кінчила ся на тих офіціальних Черкасах, а була значно більша, в самій чертї, і ще більше — поза нею.

Наскільки автономна була в своїм житю українська кольонія Корочі, її акти сього не поясняють: чи був тутешній отаман і сотники виборні, чи іменовані, про се не вгадуєть ся. Для декотрих инших кольоній є звістки про отаманів вибираних самими Черкасами[4]). Але в кождім разі жите і відносини таких черкаських кольоній підлягали незвичайно пильній і детальній реґляментації — не тільки місцевій, а навіть центрального правительства. Московська адміністрація напр. забороняла місцевим воєводам приймати в служилі Черкаси на вакансії навіть найблизших свояків: синів, братів і т. д. служилих Черкас, не то щоб сама черкаська старшина мала сим завідувати; щоб зайняти опорожнене місце, треба було подавати ся з чолобитною до самого царя[5]), і т. и.

[1]) Напр. с. 44, 68, 212, 240. [2]) Ibid. с. 30, 34, пор. 244.
[3]) Корочанські акти с. 247 і д.
[4]) Проф. Багалїй вказує на такий факт для Кромів—с. 162.
[5]) Корочанські акти с. с. 248,—пор. с. 30 й ин.

Як я вже завважив, ся тісна реґляментація, яка випливала з духу московського бюрократизму й так глубоко переймала весь московський устрій, що на кождім кроці мусіла давати себе відчувати українським еміґрантам, безперечно, дуже докучала їм, бо глубоко противна була тим звичкам і поглядам, які сї українські еміґранти приносили з своїх заднїпрянських слобід[1]. Далї, при всїм бажанню московського правительства бути не тільки прихильним, але й спеціально вирозумілим і ласкавим для українських еміґрантів — легко пускаючи їм навіть таке, за що немилосердно карало своїх людей[2]), воно попросту не вміло відчути тих прикрих сторін своеї політики, котрі мусїли давати себе болїзно відчувати Українцям-еміґрантам,—не могло переробити всеї адміністраційної практики з огляду на сю українську еміґрацію.

Як дико напр. се мусїло здавати ся Українцеви вихованому в понятях козацької „свободи", коли він довідував ся, що він не мае права свобідно роспорядити ся виданою йому з державної казни платою, не сміє її пропити або прогуляти і мусить відповідати перед властю за невідповідний ужиток сих грошей, які він вважав заслуженими своею службою. Тим часом от напр. доносить білгородський воевода, що йому білгородські Черкаси Лаврин Бережинський з товаришами (уже, видно, натаскаві на московський порядок) донесли на „переїзжих Черкас" Петра Данчура з товаришами (також очевидно білгородських служебних), що вони бувши в Білгородї „пропились і зерню погрались, пашнї не завели, дворами не побудувались і служби від них наперед не сподївати ся". Він, воевода, супроти того не важить ся їм далї давати жалування і запитуе правительство, як йому бути, а з Москви наказ: Петрови Данчурови з товаришами за їх воровство „учинити наказане, бить батоги нещадно, і учиня наказане дати жалование по нашому указу сполна", та ще дати на поруки, „що на будуче їм не бражничати і нїяким воровством не воровать, на дачах своїх будувати ся і землю орати"[3]). Не дуже мабуть смакувало і „жалуванне" з такими присмаками!

А от напр. „державний" процес з приводу „непригожих слів", котрі говорила „короченского Черкашенина жена Федьки Лободы

[1]) Порівняти низше докори Остряниннови від його козаків, що він править ними не з вибору, а з волї правительства.

[2]) Характеристичний приклад такої ріжницї, яку московське правительство робило між своїми і Черкасами в своїх відносинах, наводить Миклашевський (ор. с. с. 128—30). Своїм людям забороняло ся нищити т. зв. „заповідні лїси", які полишали ся для оборони границь, під карою смерти, і дїйсно за рубанне таких лїсів велїли бити немилосердно „кнутіемъ и батоги". Коли ж таке нищение лїсів виявило ся за Черкасами, правительство велїло тільки привести до присяги на російське підданство тих Черкасів, які ще не були російськими підданими і заборонити їм робити з того заповідного дерева вироби на продаж (1650). [3]) Білгор. стовб. 82 л. 342.

Оринка Алексѣева дочь“ в Корочі на забаві (на бесѣдѣ) у свого земляка „Черкашенина Якушки Ткачева“. Не було в тих словах нічого такого дуже страшного[1]), але корочанські Черкаси, що були на тій бесіді, не залишили їх донести (може з огляду на присутного стрільця Нечаева, що в противнім випадку міг би донести не тільки на ту нещасливу Оринку, але і на їх, яко укривателів). Даремно Оринка випрошувала ся, що говорила ті слова „забывся умомъ, потому больна падучею болѣзнью“, і подала чолобите на царське імя. Московське правительство поручило воеводі розслідити „накрѣпко“, чи дійсно та жінка хора падучею болізнею і говорить „завираючи“ з хороби— в такім разї воеводї поручало ся скористати з такого часу, коли вона не буде хора падачкою і бити її кнутом у приказної ізби при собі і при людях. Коли ж слідство не потвердить її хороби, і виявить ся, що ті „непригожі слова“ вона говорила „в цілім умі“, в такім разї бити її „кнутомъ нещадно, только бъ чуть жива была“. На слідстві місцевий священик, духовник Оринчин, і корочанські Черкаси під присягою показали, що Оринка здавна хора падучою хоробою, і воевода поступив по указу. Він велїв ту хору падачкою, морально зломану утратою сина стару жінку коло росправи при собі і при иньших людях бити кнутом, „і бивши віддав її чоловікеви Федькови Лободі“ [2]). Можна собі представити, яке вражінне робили такі епізоди на Українців — до чого-чого, а вже зовсім не звичайних до таких екзекуцій, та ще і з такого благого приводу.

Вкажу також іще на одну обставину житя „на черті“, яка теж не могла бути приемна українським еміґрантам — се земельна тїснота. Землеволодїнне стояло під пильною реґляментацією, адмінїстрація нарізувала ґрунти на основі роспоряджень центрального правительства, і в розмірах не дуже щедрих. Тридцять десятин, хоч би з придатком сїножатей і ужитків, се було дуже небагато для еміґрантів, які прибували з лївобічних свобід і за московською границею шукали свободи, дозвілля, простору. А їм і такого скупого наділу треба було допрошувати ся, щоб володїти ним леґально. Московське правительство, виховане в практиції й традиціях своїх тісно засиджених центральних областей, не розуміло психольоґії своїх „новоприбилих“ підданих, і се було причиною, чому так часто

---

[1]) „Только де государь не выкупитъ изъ полону изъ Крыму сына моего Ромашка — какъ де язъ не вижу сына своего передъ собою, так бы де государь не видѣлъ свѣта сего“. Сина Оринки, очевидно, взяли Татари на царській службі, і вона заклинала, як що цар його не викупить.

[2]) Корочанські акти с. 52 (1646), новійше у Новомбергского, Слово й дѣло, I с. 537—8.

виникають невдоволення, сварки між ними самими і з адміністрацією, і кінець кінцем — черкаська „измѣна“ й утечі.

Вони були причиною, чому українські еміґранти не укладали ся в рамки житя „в черті“, а йшли „за черту“, в ті неосвоені порожні простори, що стелили ся по-за її межами на полудне, й осідали тут, більшими й меньшими ґрупами, зрікаючи ся і більшої безпечности, і навіть московського жалування, аби за те мешкати свобіднійше і просторнійше, не знати прикрої реґляментації й тісности московського укладу.

З українних московських городів Українції йшли далї на полудне або леґально: розбираючи від московської адміністрації в державу, за певну оплату, бортні ухожаї та пасіки, якими вона завідувала, чи земельні надання. Або нелеґально, без її контролї осідаючи в ріжних степових місцях.

Подібно як старости подніпрянських замків в XVI в., так воеводи українських московських городів роспоряжали роздачею всяким охочим людям бортних і всяких иньших „ухожаїв“ і ріжних ужиткований за певну оплату. Завдяки писцовій книзї Путивльського повіту з 1620-х рр.[1]) маемо кілька інтересних дат про сю їх адміністрацію. Бачимо, що в тім часї воеводи роздавали в держави 266 бортних ухожаїв, з котрих збирали звиш 1000 пудів меду і 75 р. грошима. Такі ухожаї в дійсности були великими хуторами, що займали великі просторони землі, і в них проживало часом по кілька й кільканадцять людей. займаючи ся всяким хазяйством — рибальством, звіроловством і хліборобством. Напр. оден такий ухожай описуеть ся так: він лежить на Пслї і горі Пслом до Прилїп і Біринської волости, на річцї Унї і Смердицї, по р. Суджі і „на проходах“. Книга доходів Білгородського повіту 1627 р. описуе подобним чином тутешні пасіки; майже при кождій пасїцї згадуеть ся орна земля, часом двори, рибні лови хмельники і т. и. Пасік сих було тут дуже багато[2]).

Правительство радо роздавало також землї в держави (помѣстья) в тих степових просторах пізнійшої Слобідщини. При заснованню Царевоборисова, в наказї данім висланим воеводам поручало ся їм закликати до себе отаманів і козаків лучших з Донця і Осколу і їм оголосити, що цар дае їм сї ріки з усїми доплпвами, аби вони тими землями по тих ріках володїли, а цареви сторожеву і военну службу служили. Велїлось росписати ті землї („юрты“) за тими козаками і отаманами — хто якими землями володітиме, і ті реестри прислати

[1]) Книга писцовая оброчныхъ, монастырскихъ и помѣстныхъ ухожаевъ въ Моск. Архиві юстиції, використана у Миклашевского с. 119 і д. [2]) Оглоблин, ор. с. с. 386—7.

до Москви[1]). Таким чином тодї вже московському правительству уявляв ся плян роздачі тутешнїх земель. Тодї сей плян не здійснив ся, і покинувши Царевоборисов — відступивши далї на північ, московська адмінїстрація мусїла врікти ся такого пляну широкої роздачі земель в порічях середнього Донця. Одначе охочим роздавали ся і далї землї в сих сторонах. В писцовій книзї Білгородського повіту стрічаємо ряд земельних надань в околицях теп. Харкова, Салтова. Печенїгів, Чугуева, Івюму, розданих в другім і третїм десятилїтю XVII в. ріжним монастирям, церквам[2]). Між ними білгородський Черкашенин Яцко Зарубин держав два „юрти“ Баболинський і Тетлїзький, на р. Бабцї і Тетлїзї недалеко Чугуева.

Але далеко більше нїж таких леґальних державцїв промишляли всяким промислом і вели півоселе, або майже оселе жите в тутешнїх сторонах ріжні захожі закордонні українські люде самовільно, без відому і санкції московської адмінїстрації. Бачили ми таких заграничних Черкас, що промишляли на бортних ухожаях тутешнїх ще в XVI в., і ще більше маємо про них звісток з XVII. Звістки припадкові, уривкові, але їх досить, щоб з усею силою потвердити сказане вище, що й тут як над Днїпром поруч з добичництвом і „воровством“, уживаючи московського терміну, і під їх покровом розвивало ся хазяйство уходницьке, ширилась пів-осела, а далї й осела кольонїзація.

Коли московська адмінїстрація заходила ся ставити новий острог на валківськім городищу, на верхівях р. Можа, при польській границї (теп. Валки), і московський воєвода став на місцї робити для того приготовання (1646), перед ним ставило ся кілька чоловіка Черкасів, що проживали в пасїках на р. Можу й иньших сусїднїх річках. Вони оповідали, що в околицях нового острога було до 150 литовських пасїк, і в кождій жило 5—6 або й 10 чоловіка Черкасів[3]). Виявило ся при тім, очевидно, що такі пасїки й хутори закордонних Українцїв істнують і по иньших місцях. На другий рік московське правительство нарядило слїдство в сїй справі в Вольнівськім повітї, в порічях Ворскли й її допливів. В сїм слїдстві дїйсно вольнівські люде подали до відомости, що по сусїднїм річкам — Рабини, Братенцї, Мерлу, Мерчику литовські люде тримають пасїки, і не тільки тут: між Вольним, Хотмижськом, Білгородом і Чугуевим таких пасїк може бути більше трьохсот. Декотрі з них заведено вже лїт сїм тому, иньші останнїми часами. Литовські люде проживають там „безпрестанно“, чоловіка по 5—6; від них Вольнівцям приходить ся

[1]) Матеріали Багалїя I с. 10. [2]) Факти зібрані у Багалїя с. 121—3.
[3]) Білгор. стола ст. 268 с. 205, і у Альбовского с. 27.

терпіти всякі прикрости: коней їм крадуть, бють і побивають, так що по дорогах проїзду нема.

Близші розслїди виявили, що сї литовські люде понаходили сюди з пограничних міст: Ахтирки, Миргорода, Гадяча. Полтави. Московське правительство велїло вислати їх всїх за границю „без бою і без задору“ і наказати на будуче не входити в сї московські землї для ніякого промислу. Але сї українські хуторяне за кордон вертати не хотїли, і московське правительство кінець кінцем прийняло їх в підданство і лишило на їх займанщинах[1]).

Так поволї і потиху, неофіціально і нелеґально оселювала ся поволї українськими осадниками пізнїйша Слобідщина. Сей економічно-кольонїзаційний процес розпочав ся, як ми бачили, ще в XVI в., поволї приготовляючи пізнїйшу масову еміґрацію в сї незахищені простори. Ся найширше розвинула ся по 1649 р. — але перша проба її, хоч і звихнена кінець кінцем, припадає знов таки на отсе десятилїтє 1638—47 рр. Розумію еміґрацію Острянина і його оселеннє на Чугуївськім городищі, за чертою, самостійною осадою. Як перший крок, або прецедент пізнїйших козацьких осад, сей факт здавна звертав на себе увагу і варт її дійсно — не вважаючи, що ся перша проба скрахувала так мізерно.

На жаль тільки, досї не маємо подробиць з розвою сеї еміґрації. Подібно як і ватаги, що в тім самім часї мандрували і осїдали ся в московських українних городах, виступають перед нами тільки пізнїйше на сих своїх нових оселях, і дуже рідко маємо при тім якісь ретроспективні пояснення, — так і тут не маємо близших звісток про сам перехід. По тім як Острянин—по словам польських свідків — в нещасливій битві під Жовнином 3 (13) червня з кінним військом втік з козацького табору, слїд його пропадає. Бачили ми вище звістку, що він і багато инших участників повстання вже наперед мостили собі стежку за московську границю, висилали туди свої родини і майно[2]). З початків липня (3/VII) маємо звістку від путивльського воєводи, що до нього прийшли післанцї з листом від „гетьмана запорозького Яцка Острянина“ для відшукання жінок своїх, і воєвода потім тих післанцїв відправив назад „в Литву“, за польську границю. З того б виходило, що по своїй сецесії з-під Жовнина Острянин ще пробував якийсь час на польській Українї, орґанїзуючи еміґрацію. На сїм пунктї видко, були певні непорозуміння між ним і новим козацьким правлїннєм бо від Гунї і війська Запорозького до того ж самого воєводи приходили коло тогож самого

[1]) Білгород. стола столб. 242 с. 69, Миклашевський ор. с. с. 128—9.
[2]) Диви с. 299.

часу післанцї з остереженнем, що ті Черкаси, які пішли до Путивля, забрали з собою „много добрыхъ людей, невинныхъ душъ и животовъ“ (майна) — отже аби воевода тих Черкасів арештував до дальших відомостей, а силоміць захоплених людей і чуже майно аби видав післанцям[1]). Гуня тодї ще сидів на Старцї і поки кампанїя не була програна безповоротно, мусїв кривим оком дивити ся, як на дезерцію, на отсї утечі за московський кордон. Переконавши ся, що справа програна вповнї, він потім, як знаемо, сам пішов слїдом Острянина,

Не далї як в серпнї 1638 р.[2]) Острянин приїхав до Білгорода з сином, з старшиною і з військом і ставивши ся перед тутешнїм воеводою „били чолом“ цареви на тім, що „вони в литовській землї держали ся православної віри і Поляки та ‚папіжане‘ хотячи їх неволею привести в ‚папежську віру‘ почали їх самих і жїнок та дїтей їх убивати, і багато вже їх братиї, жінок і дїтей і всяких ‚родимцїв‘ побито, і вони — гетьман і Черкаси, тїкаючи від того смертного убийства і не хотячи бути в папежській вірі, з жінками і дїтьми прийшли на царську сторону“[3]). Просили прийняти їх під царську державу і велїти „устроїти“ на вічне жите на Чугуевім. Мотивували се тим, що з собою вони вивезли за границю худобу і пчіл, і як їх пічнуть розсилати по ріжних українних городах, як то робила звичайно московська адмінїстрація, то худоба й пчоли пропадуть, і їх господарство піде прахом, а як їх посадять у Чугуеві, то вони тут своїм коштом побудують ся і грошей та збіжа у царя просити не будуть. Так принаймнї потім переказуе сей пункт царська грамота.

Московське правительство прихилило ся до їх бажання, позволило їм селити ся на Чугуевім городищі, на р. Донцї — в районї тих „черкаських промислів“, котрі, видно, і сїй Остряниновій компанїї зробили добре знайомою сю місцевість. Для „устроення“ її вислано від білгородського воеводи свого чоловіка, М. Лодиженского, аби зайняв ся будовою „острога“ і визначеннем ґрунтів для мешкання Остряниновим козакам. Всього їх зібрало ся тут тисяча чоловіка[4]),

[1]) Акты Ю. З. Р. Ш. с. 13.

[2]) Виходить се з того, що вихід Острянина в московських актах все датуеть ся 7146 роком, щó по тодїшньому численню кінчив ся 31 серпня 1638 р. Влившої дати його приїзду не знайшло ся.

[3]) Матеріали Багалїя. В царській оповістцї вірним Черкасам про утечу Черкасів чугуївських (1641) сї мотиви еміґрації расписують ся ще крикливійшими фарбами: „гетманъ Ятцко Острянинъ, а съ нимъ сотники и рядовые Черкасы и били намъ чоломъ, что они изъ Литовские стороны въ наше Московское государство пришли для того, что польские и литовские люди іхъ крестьянскую вѣру нарушили и церкви божіи разоряютъ і ихъ побиваютъ і жонъ ихъ и детей збирая в хоромы пожигаютъ і пищальное велье насыпавъ имъ в пазухи зажигаютъ і сосцы у жонъ ихъ рѣзали и дворы ихъ і всякое строеные разорили и пограбили“—Воронежскіе акты I с. 100.

[4]) Точнїйше — 1012 козаків і 2 попи, Багалїй Очерки с. 181.

цїлий полк, який і орґанїзував ся по полковому: було десять сотників, девять пятдесятників, 102 десятники, військовий осаул і писар[1]), а ролю полковника сповняв сам Острянин, тільки далї заховує титул гетьмана, і московське правительство його в сїй ранзї признає[2]). На перший початок велено дати їм по 5 четвертей жита і 5 рублїв грошима, відповідно до наведеної вище загальної норми, а старшинї більше, відповідно до ранґи; жито одначе теж при видачі замінено на гроші. Ґрунти під оселї роздано зараз же, ще з осени, і за зиму козаки будували ся і ставили під доглядом Ладиженского острог, а на весну просили виміряти їм ґрунти під рілю і сїножати, і московське правительство велїло виміряти — простим козакам по 20 четей в полї, старшинї більше (сотникам по 35, Острянину по 120 четей) і видати їм на засів жита і вівса.

Але тут трапила ся біда. Воєвода білгородський не приставив на час призначеного на засів збіжа: писав до воєводи, визначеного в Чугуїв, аби прислав по збіже самих Чугуївцїв, а ті відмовили ся, що їм нїчим возити, і так час засїву пройшов, і поселенцї зістали ся без збіжа. Вислали чолобитну до царя, де описували свою біду: як вони стягали ся з останнього, попродали всячину, аби дотягнути до хлїба, зорали поле, і не мавши що посїяти тепер гинуть з голоду і всякої хороби, хотїли вже кидати город та йти куди инде „душі свої прогодувати“, тільки місцевий воєвода намовив їх зістати ся, запевняючи що правительство то все поправить. Весь сей інцидент виглядає взагалї як результат бюрократичного конфлїкту між білгородським воєводою, котрому були з початку поручені Острянинівцї, і новим воєводою, визначеним на Чугуїв спеціально, і скропило ся се, як звичайно буває, на Острянинівцях[3]).

Дїйсно, збіже нарештї прийшло, козаки обсїяли ся, мали добрий врожай, і біда від голоду проминула їх. Але виникли инь-

---

[1]) Наводжу з реєстра — на жаль дефектного (з Білгор. ст. N 108 л. 268 і д.) імена Острянинової старшини, хоч вони й покалїчені немилосердно московським звичаєм: осаул Іван Гордїїв, військовий дячок (писар) Филон Юріїв, сотники: Михайло Браславець, Корнїй Кудря, Богдан Матюшенко, Василь Бублик, Мокій Володимирів. Пятдесятники: Петро Таланний, Гаврило Іляшів, Кіндрат Іванів, Федір Харітонів, Тимофій Богданів. Між десятниками Семен Острянинів. Пісдя реєстру козаків — „вдови бѣдные й разорение“, і серед них Михайло Путник „спѣвакъ“.

[2]) Видумка „Історії Русов“, що гетьмана „Стефана Остряницу“ разом з Гунею усмертила в Варшаві (с. 56), наробила великого замішання пізнїйшим авторам, котрі в Слобідщинї стрічали ся з гетьманом „Яцком Остряниной“. Філарет здогадував ся, що сей Яцко був свояк проводиря повстання Стефана Остряницї. Соловйов думав, що Яцко проводив повстаннєм, а скарали в Варшаві його батька, і до сеї галки прихилив ся і Багалїй, не відважаючи ся відкинути звістки про скараннє в Варшаві проводирів повстання 1638 р. Хоч уже видавцї Воронїжських актів (I с. 133 і д.) досить захитали її, а потім Кулїш в Основі 1862 і за ним Головпнскій (ор. с. 23—4) рішучо заговорили про вихід Острянина до Слобідщини, власть „Історії Русов“ ще раз проявила себе.

[3]) Матеріали Багалїя с. 13—16 і відомости невиданих актів у нього ж, Очерки с. 181 і д.

ші справи. Служба, котрою обложила їх московська адміністрація і її місцевий представник — воевода чугуївський, була тяжка і на сім ґрунті між козаками і воеводою виникли непорозуміння. До того прилучили ся також ріжні суперечки за ґрунти. Осідаючи на степу „ва чертою", в центрі ріжних степових ухожаїв. Острянинівці мабуть сподівали ся що матимуть бодай тут повне дозвіле, не так як під рукою московської адміністрації по українських городах. Але їм і тут ве давали господарити, як хочуть, а скупевько виміряли ріллю і огороди; коли ж вони хотіли свобідно використовувати сусідні ухожаї, і тут стріли ся з ріжними обмеженнями і перешкодами з боку адміністрації. Одні землї вважали ся вже приналежними до білгородських поміщиків, в иньших місцях воевода забороняв їм ставити млини, заводити пасіки і т. и. В усяких таких непослушностях воевода московським звичаем брав ся до всякого „накаванія", але ся московська „жесточ" могла тільки гнївати козаків не більше. Кінець кінцем московське правительство забрало воеводу Щетініна і прислало на його місце Кокорева, наказавши йому не карати Черкас так остро як своїх людей, аби вони „отъ жестокаго наказанія въ сумненіе не пришли"; але відносини були вже попсовані.

До того очевидно, прилучила ся й аґітація, яку вела польська погранична адміністрація, намовляючи еміґрантів до повороту, підбурюючи против Острянина, лякаючи, що їх розведуть по украінних московських городах.

В звязку з усіми неприемностями серед козаків розвивало ся недоволенне на Острянина, що хотів іти в лад московській адміністрації і таким чином не здавав ся на речника козацьких інтересів перед нею. Иньшого ж „гетьмана" козаки собі ве могли вибрати, бо його московська царська санкція зробила нерухомим на сім становищі[1]). Острянин не вмів собі порадити з сею опозицією, скаржив ся цареви, шукав помочи у адміністрації, а се тільки ще гірше посувало відносини. Вже з початку 1639 р. маемо його донесенне, що він не міг довести до кінця екскурсії на Татар, бо сотник Розсоха збунтував козаків і вони вернули ся з дороги[2]). 1640 р. тойже Розсоха з иньшими орґанізували петицію на Острянина, обвинувачуючи його в „зраді" — мабуть хотіли, аби його перемінили; але що слідом той сам Розсоха втік за границю, то петиція не мала успіху.

---

[1]) Козаки при однїй нагоді кричали: „гетьманом тебе на Литві не вибрали, пожалував (іменував) тебе гетьманом государ цар!" (у Філарета с. 31).
[2]) Матеріали Багалія с. 16.

З початком 1641 р. козаки вислали нову петицію, підносячи ріжні кривди від Остряниина (головно в земельних і господарських відносинах). Острянин поїхав сам на Москву, там переведено було слідство на місці, Острянин довів свою льояльність і московське правительство вважало потрібним його підтримувати далї против опозиції. Прийнято його на царській авдієнції, і чугуївському воєводї дано знати, що „гетьману велено бути у чугуївських Черкасів по давньому“, і воєводї поручало ся їм наказати, „аби у всїм його слухали“. Але результат з сього був зовсїм противний: Остряниновї козаки, переконавши ся, що повалити його їм таки не вдасть ся, по його повороті з Москви збунтували ся, вбили його, били ся з воєводою і московською залогою, що була при нїм, і забравши своє майно, жінок і дїтей, пішли з усїм назад за польську границю, 26 квітня 1641 р.

Близших подробиць сього „бунту“ не маємо, і про самий епізод внаємо тільки з урядової кореспонденції московської, звереної на те, аби запобігти якійсь трівозї в українських кольонїях по иньших містах. Московське правительство, очевидно, боялось, щоб чугуївський епізод не викликав „сумнительства“ і серед иньших українських еміґрантів і поспішило розіслати грамоти, наказуючи адмінїстрації запевняти їх, аби вони „не сомнялись“, служили вірно і були певні царської ласки. Заразом одначе поручено перевести слідство і всякі елементи непевні з поміж еміґрантів, за котрих иньші не схотїли ручити, висилано у внутрішні міста[1]).

З чугуївськими ж утїкачами слїдом стрічаємо ся в ролї „воровських Черкас“. Лїтом 1641 р. приходили на Тор „измѣнники чугуевскіе Черкасы“ і взяті з них „язики“ показали, що приходили вони з Полтави. Значить, вернули ся туди, куди накликали їх пограничні польські урядники[2]). На Чугуїв на їх місце московське правительство вислало нові партиї „сведенців“ з самих великоросийських служебних людей. В результатї, в Чугуїві дістала московська Україна другий, поруч Валуйки, і ще більше висунений в степи аванпост своєї лїнії городів і укріплень.

Взагалї скільки можна судити, чугуївський епизод не зіставив по собі прикрого враження в московських правительственних кругах, — і не повинен був зіставити. Проба кінець кінцем не вдала ся, але вона дала цїнний досвід, який научив, що з певними змінами

[1]) Чугуївські акти — Опісь білгород. стола с. 107—8, 132—3, вибірки з иньших у Філарета IV с. 25 і д., Миклашевського ор. с. с. 308, Багалїя Матеріалы с. 17 і Очерки с. 187 і д. Про долю Остряниновоі жінки, що зістала ся въ Московщинї і постригла ся въ Москві царським коштом — моя замітка въ київських Записках.

[2]) Донскія дѣла II с. 241.

такі „черкаські“ городи в степах вповні можливі. Перший український гетьман, прийнатий під царську руку, зістав ся льояльнвм супроти московського правительства до кінця — наложив навіть головою в своїй льояльности. „Измѣна“ козацького війська знаходила для себе оправданпе і в намовах польських, і в ріжних помилках московської адміністрації, що боком вийшли сим еміґрантам. Тому московське правительство далї радо приймає українську еміґрацію, як ми бачили. Розсилає її, що правда — по своїх городах, але перехід Острянина став прецедентом для пізнїйших козацьких осель „за чертою“, які розвивають ся під час Хмельниччини. Не зістав він, можна думати, без значіння, як прецедент, і в переговорах московського правительства з самим Хмельницьким: в московських пропозиціях, щоб він перейшов на московську територію, і нарештї — в приймленню його під царську руку на території польській.

З українського боку еміґрація за московську границю також, певно, не зістала ся без значіння в розвою дальших подій, перед усїм самої Хмельниччини. Еміґрація ся протягом десятилїтя утворила значні кадри военної людности, непридавленої шляхецьким ярмом, яка потім могла взяти участь в великім народнїм руху і сею участю його зміцнити. Се значіннє позитивне; але було і неґативне, далеко важнійше.

Еміґрація ся, пробивши дорогп на схід протягом отсього десятилїтя перед Хмельниччиною, виробила певну практику, певний досвід — і послужила прецедентом до масової утечі української людности по перших невдачах великого повстання 1648 р. По перших розчарованнях в нїм українські маси, замість приложити старань до реформовання козацької полїтики в бажанім напрямі, стали покидати арену боротьби. Польщу і польську Україну. Народнїй рух не дійшов до повної інтенсивности — бо еміґрація відкрила инший вихід, і народня енерґія пішла в сторону меньшого супротивлення. Енерґія екстензивна ще раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійности України була вбита—за цїну її територіального розширення. Справа прилучення України до Москви і пізнїйших компромісів з Польщею й Московщиною до повної міри була вже пересуджена отсим еміґраційним рухом, котрого перші стадії ми оглянули тут.

„Початок і причина війн Хмельницького“. Українське громадянство перед Хмельниччиною.

Погляди сучасників на причини Хмельниччини. Мотив релїґійний — обставини релїґійного житя перед Хмельниччиною; українська церква за часів Могили і її становище в державі. Мотив соціальний і національний. Козацькі кривди.

„Початокъ и причина войни Хмельницкого есть едино от Ляхов на православіе гоненіе і козаковъ отягошеніе“, починає свою історію Хмельнищини „самовидець“, застановляючи ся над її причинами з чвертовікової перспективи, котра відділяла його від повстання 1648 р. в той час, коли він брав ся до її описування. І потім він продовжує далї, розвиваючи сю другу і очевидно—найбільш реальну і конкретну в його очах причину:

„Тодї бо у иихъ [козаків] всякі вольности однято: одних повиписовано, і як вони не хотїли (бо не звикли були) паншину робити, то їх на службу замкову обернено — до листів [воження] і до чищення коней старости їх держали, в дворах печи палити, псів чистити, двір підмітати і до иньших незносних діл приставляли. Тіж, які зістали ся реєстровими козаками, над ними полковниками були пани-шляхта, присилані від гетьмана коронного: вони анї трохи не дбали про вільности козацькі, а ще всякими способами їх смиряли і легковажили. Плату постановлену для козаків від короля його милости і річипосполитої, по тридцять золотих річно, забирали вони собі і тільки дїлили ся з сотниками — бо сотників не самі козаки вибирали собі і настановляли, а полковники з своєї руки, кого хотїли—або їм були зичливі. Приставляли також полковники козаків до всякої домової роботи, їм незвичайної. А коли бувало козак добуде у Татар доброго коня — зараз відберуть. Козаки ті що ходили на Пороги на рибу, — на Кодаку від них відбирали десяту рибу на комісара, а осібно треба було дати ще й полковникам, і сотникам, і осаулови, і писареви. З Запорожа бувало через степи шлють в городи бідного козака з рорагом [рід сокола], яструбом, орлом, або з хортом, посилаючи в дарунок якомусь панови — не

жалували козака, хоч би й згинув — як то й легко могло було від Татар. Зате як козаки піймають якого небудь язика татарського, то полковник посилае з тим язиком татарським до гетьмана коронного якось свого жовніра, до котрого полковник ласкав, — а козацьку відвагу зневажають. В городах [1]) знов була кривда від Жидів: не вільно козакови в домї своїм держати ніякого напитку, навіть на свою потребу — не тільки меду, горілки, пива, але навіть і браги. До великого уб жества козацтво прийшло. А більше як шість тисяч не могло козаків бути — хоч би й син козацький, мусїв ту ж паншину робити і плату давати".

По сїм автор спиняеть ся над причинами невдоволення поспільства:

„Поспільство хоч у всїм жило богато [обфито]—в збіжі, худобі, пасіках, але були над ним вымисли великі, від старостів, намісників, та Жидів, чого Україна не звикла терпіти. Бо самі державцї на Україні не мешкали, тільки уряд [себто урядників] держали, тому про кривди посполитих мало знали, або як і знали, то засліплені дарунками від старостів і Жидів-орендарів того не розуміли, що їх по шкурі їх же власним салом мажуть: дарують їм те що видерли від їх підданих, і що сам пан міг би взяти від свого підданого і не так жалував би підданий його,—а який небудь ,шевлюга', який небудь Жид богатить ся, по кілька цуґів коней справляе, вимишляючи великі чинші, поволовщини, дуди, осип, сухі мірочки, з жорнів плату й инше". [2])

І тільки далї, принагідно згадуе про кривди в вірі, котрі поставив був на першім місцї:

„Також у вірі руській була ,помішка' велика від уніатів і ксьондзів, бо вже не тільки в Литві та на Волини, але й на Україні унія почала гору брати. В Чернигові уніатські архімандрити оден по другім наставали [3]), по инших городах православні церкви запечатували: в тім їм [уніатам] помічниками були шляхта, уряд і ксьондзи, бо вже на Україні що город, то костел був. В Київі теж не малий утиск чинили церквам божим старожитним — тодїшнїй вовода Тишкевич і також езуїти, домінікани, бернардини і инші закони [чернецькі], наїздами й процесами [4]) утїсняючи митрополита та науки в школах забороняючи. Чисто вже не відріжняли старoруську православну віру від поганства, бо вже більше пошанованне було аби якому Жидови паскудному [спросному], аніж найліпшому християнинови Русинови. А найгірше

[1]) Тут се значить те ж, що в старших документах „на волость".
[2]) Вид. 1878 р. с. 3—5.
[3]) В друкованім фраза неясна—в нїй бракуе се слово „уніатські", яке вважаю пропущеним; про сих уніатських чернигівських архимандритів статя А. Верзилова: Уніатскіе архимандриты въ Черниговѣ, 1093 (з Трудів архівної комісії).
[4]) Наѣздами правими, вар. правами.

глузуванне і утиск тернів наріл руський від тих, котрі з руської віри прийняли римську віру".[1])

Автор, як бачимо, досить повно начеркнув головні моменти в тім процесї наростання народнього гнїву і роздраження, що прорвали ся нарештї в великім повстанню. І поставивши, сказати б—з ідеольоґічних мотивів—на першім місцї причину релїґійну, він на дїлї зіпхнув її на сам кінець, з вірним почутем ріжностепенної реальности складних мотивів, вказаних ним. А в справі релїґійній зачавши від звичайної піснї про релїґійні утиски Ляхів, серед релїґійних причин народнього роздраження на першім місцї в дійсности поставив ворожнечу православних з уніатами і прикрости від ренеґатів православної віри.

Схема причин, подана нам тут, зрештою не становить його історичної власности—се широко росповсюджене в тім часї, в 2-ій пол. XVII в. толкованне причин козацького повстання. З певними відмінами воно повторяеть ся у ріжних письменників, а свій початок веде почасти від офіціальних мотивовань причин повстання з козацької сторони, почасти—від рефлексій, безпосередно викликаних у сучасників повстання.

Від самого Хмельницького ми не маемо загальної панорами тих причин і мотивів, які викликали його повстанне, в тім родї як отсе дае Самовидець або деякі инші пізнїйші письменники; може бути, що се простий припадок, що до нас не дійшло такого ширшого викладу від Хмельницького, а може й справдї тільки згодом, з історичної перспективи стала виднїйшою така ширша панорама. В своїх листах і розмовах, записаних їх участниками, Хмельницький висувае то той то инший мотив, дуже часто перемішуючи з своїми особистими кривдами, які попхнули його до бунту.

В т. зв. реестрі кривд—змістї скарг Хмельницького присланих з Низу до Потоцкого, поруч своїх особистих кривд Хмельницький вказуе на насильства старостинських урядників над козаками, анальоґічні з тими, які йому самому довело ся витерпіти. „Панам урядникам українним коли сподобаеть ся щось силоміць взяти в домі козацькім, чи жінка козацька, чи донька козацька, — тодї мусять скакати як їм заграють; про сї кривди п. краківський (Потоцкий) кілька разів писав до урядників і державців, упоминаючи їх, але то нїчого не помогло"[2]). Той самий мотив повторяе Хмельницький в своїм

[1]) Ibid. с. 11.

[2]) Michałowski с. 4 = Памятники I[2] с. 195, де він мае титул: Rejestr krziwd Chmielnickiego do imci p. Mik. Potockiego... roku 1647 posłany. Хоч маемо його не в оріґівальнім текстї, а кимсь зробленім витягу, але автентичність його змісту не будить нїяких підозрінь. Під іменем листу Хмельницького до Потоцкого посилаеть ся на нього вже Пасторій, Hist. Pol. с. 39; есть очевидний натяк на сей лист у Кисїля в листї його з 16 марта—Sprawy с. 303. Копія з приписками з Несвиж. арх. в теках Нарушевича 143 с. 733.

листї до короля, по корсунськім погромі, вказуючи на „нещасні кривди і великі зневаги“, які приходило ся козакам терпіти в останнїх роках. „Не тільки свого убогого майна, але й самі в собі не вільні ми стали; хутори, луки, новорозроблені сїножати, рілї, стави, млини, десятини пчільні забирають, і що б комусь у нас козаків сподобало ся—силоміць відбирають, і самих нас безвинно обдирають, бють, мордують, до вязниць саджають, і так поранили і покалїчили нам товариства“[1]). В розмові з московским аґентом розвивае він знов релїґійний мотив: повстанне підняте в інтересах „християнської віри грецького закону“ і рахуе на поміч самого короля[2]).

Ми бачимо тут таким чином досить широку скалю мотивів, тільки розкидану в ріжних висказах.

З польського боку сучасник Кушевич парафразуючи аґітаційні листи Хмельницького, звернені до реєстрових, вказуе на нищенне польськими вояками козацького і селянського майна, на знечещуванне ними жінок і доньок козацьких та селянських, на служби, повинности і роботи, що против давнього звичаю накладають ся на козаків. Коли-ж хто почне скаржити ся на всї отсї кривди — осмівають його або обсипають образами, або збувають гарними, але порожніми словами, тим часом як всї зусиля звертають ся на те, аби з коренем винищити самий рід козацький. І як особливо незносне підносять ся немилосердні здирства Жидів[3]).

Коховский, офіціальний „королівський історіоґраф“, historiographus s. r. m., вкладае в уста Хмельницького такі аґітаційні мотиви. Насамперед, каже він, благовидним приводом для повстання виставляла ся грецька віра, котрій по словамъ Хмельницького діяли ся гіркі зневаги з поводу унії[4]). Маетности владичі і чернечі повідбирані, священники в пониженню: уніати, захопивши духовну юрисдикцію, прикладають їм ніж до горла; де ще в якім кутї зістала ся правдива батьківська віра, — там езуїтські проповідники пускають в рух ріжні наклепи. Всї благання православних на соймах зістають ся даремними, або відкладають ся з одного на другий — одна вже згадка про православну віру викликае гнів. Забула ся давня слава козацька; як прийде війна, тодї козаків висилають на найбільші небезпеки й манять, використовуючи для чужої користи їх відвагу, а як небезпека мине, тодї за нїщо важать їх кров і їх самих за остатнїх уважають. Кварцяне військо бушуе немов в неприятельській землї. Пани не мають границь своїй жорсто-

[1]) Michałowski c. 44 = Kochowski I c. 42.
[2]) Жерела VI c. 14. [3]) Акты Ю. З. Р. III ст. 16.
[4]) Стараю ся передати можливо докладно гадки виложені прикрою латиною.

оти, і виливши весь запас ярости своеї на голови невинних підданих, напускають на них військо, удаючи їх бунтівниками, а те иноді до ноги вирізуе цілі села. Нема границь гіркої неволї, а панованне обрізаного жидівського роду робить її ще незноснїйшою[1]).

Третїй сучасник, Ґрондский, в своїм виводї причин Хмельниччини — однім з просторійших, який маемо[2]), починае від кривд козацьких, як скасованне козацької самоуправи ординацією 1638 р., загороженнє дороги на низ Кодаком, вабпраннє під козаків найкращої добичи ловецької, побори від риби і здобичи татарської, заборона варення пива і горілки, роздаванне сотницьких урядів не за васлуги, а за хабари, відбиранне урядів — в надії нового дарунку, і побиранне грошевих кар з каждої нагоди. Потім переходить до кривд народови — підданим панським: ріжних поборів панських і арендарських (низше се місце подамо в цілости) і вкінції вказуе на кривди, які діяли ся в релїґії:

„Що до грецької їх релїґії, сильно то всїх вражало, що як трапляло ся якомусь панови з яких небудь мотивів перейти на римську віру (а бувало се дуже часто), то і підданих змушувано до неї-ж. А як де-небудь вони стояли при своїм, то церкви у них силою відбирано і на потреби римської віри обертано. По-де-куди тїла попередників, що давно вже на порох потлїли і тільки в цинових трупах переховувались, вивозили ся з гробівців на иньші місця. В иньших всякими способами призводили попів до того, аби помалу перетягали народ на римську віру, за помічю її унії з грецькою, а кого не могли привести до того спокійними і ласковими способами, — силкували ся змусити до того силою, забираючи непокірних до вязниць, иньших віддаляли від урядів, а на їх місце настановляли инакших, подібних убравнем, але дуже відмінних доктріною, і всяку власть і суд присвояли над ними, під намовами честних патрів езуїтів. Все се незвичайно роздражнювало всїх, так що вони жадібно чекали тільки нагоди скинути з себе ярмо. Коли ся нагода трапила ся, вони не упустили її, але яко-то кажуть — обома руками за неї учепились“ [3]).

В дїйсности в тім десятилїтю перед Хмельниччиною релїґійне жите українське, хоч, розуміеть ся, не стелило ся рожами анї трошки,

---

[1]) Annalium Poloniae climacteres, 1683, I c. 25. Досить близько (тільки коротше) повторяють сї мотиви Pamiętniki do panowania Zygmunta III, вид. Войціцким (I c. 274 до 275 — залежність очевидна). Дещо буквально повторяе пізнїйший Юзефович в своїх Annales urbis Leopoliensis (Сборникъ лѣтоп. Ю. и З. Р. с. 121).

[2]) Historia belli cosacco-polonici, 1789, c. 29 і д. [3]) Op. c. 33.

все-таки було занадто далеке від таких напружень, які переживало давнійше, і саме по собі ніяк не могло рушити нарід до повстання.

Конфлікти мали місце голбвно в західній Україні, так що коли від загальних жалів на утиски православних, печатанне церков і т. и. православні переходять до конкретних фактів, перед усім виступають справи вабраних церков в Холмській епархії: в Люблині, Красноставі, Сокалї. Се були дальші відгомони тих свар, викликаних розділом монастирів і церков між православними й уніатами, наслідком „пунктів заспокоення", і захватами звісного нам влад. Терлецького [1]).

Так у Сокалї йшла невгасима війна за церкви, силоміць захоплені ним [2]). 1640 р. Терлецький обжалував сокальських мішан, що вони позривали печати з церкви св. Миколая, котру він запечатав, позабирали відти весь апарат церковний і десь поховали. З сього приводу він розпочав процес, що привів до визначення нової комісії, але по словам пізнійшої уніатської записки, ся комісія дала тільки привід до нових оружних бійок між православними і уніатами. На початку 1646 р. православні міщане разом з селянами сусїдніх сїл вчинили цілу війну і захопили силоміць церкви, які тоді держали уніати, покалїчивши і побивши при тім уніатських духовних. Сам Терлецькии, перед самою козачиною зїхавши до Сокаля для приборкання православних, був в великій небезпеці, як „сокальські бунтівники" спровадили на нього Волохів з чиеїсь двірської роти і прийняли його каміннем та вистрілами.

В Белзї, коли Терлецький зїхав туди з тою-ж метою в 1641 р., православні, довідавши ся про се наперед, деревом забарікадували двери місцевих церков і скликали всїх парафіан, аби всї з зброєю, яку хто має, ішли боронити своїх церков. І дійсно, коли Терлецький післав до тих церков своїх попів, щоб там одслужили недільну службу, вроблено трівогу, задзвонено в дзвони, збігли ся до каждої церкви парафіане, чоловіки й жінки, „з кіями, коцюбами і колами, котрих немало наготували", і не допустили попів до церков, прикро викрикуючи при тім на владику: „Бодай того уніата нещісте огорнуло, злодїя — негоден він, аби нам церкви відмикав, і не допустимо йому, хоч би нам і до горла, і шиї постинано, бо не есть пастирем нашим" [3]).

Так оповідало ся з уніатської сторони; з православної могли багато оповісти про ріжні кари і репресії, які спадали на православних за се противленне унії.

В Більську напр. православних, які противили ся унії, засуджено на баніцію, позбавлено горожанських прав, а всїх взагалї

[1]) Див. ч. I с. 195—6. [2]) Архивъ Юго-Зап. Рос. I VI ч. 321, П. Могила II дод. 50, Гарасович l. c. [3]) П. Могила II дод 51.

місцевих православних позбавлено права на які-небудь уряди міські і наложено на них грошеву кару в 1000 талярів[1]). Владика луцький Пузина, до котрого належали сї північно-західнї українські землї, жалував ся на володимирського унїатського владику і його капітулу, що вони теж пустили ся слїдами Терлецького. Закидав їм, що вони в Кобринї заборонили православне богослуженне, виставравшись королївській лист ad male narrata (хибними інформаціями), змушують міщан ходити до унїатських церков, тїла покійників арештують, хоронити не позволяють, і навіть діставши з небіжчика окуп на подзвінне, „замість дзвонення звичайного, на трівогу в дзвони бють". Людям, що несуть мертве тїло, і цехам дорогу заступають, бють і мордують, сукна на марах шарпають, тїла мертвих з мар скидають. Людей хапають до вязницї, винами урядовими їх нищать. Подібне дїеть ся і по иньших містах—в Люблинї, Берестю, Красноставі, Ковлї, Грубешеві, а особливо в Більську, де унїати з засїдки напавши побили священика, що йшов з св. дарами, дари викинули в болото, оружною рукою здобули дві церкви і заставши там еромонаха одного, „побили і змордовали". В Клещелях, Лосичах, Парчові і в селах коло Більська оружною рукою позабирали церкви, признані комісарами православним, забороняють православне богослуженне, вимушують від православних деклярації на унїю, а потім ріжними декретами ґродськими, трибунальними, асесорським „окривають", „від міст виключають", маетки конфіскуютя і до решти людей нищать[2]).

Особливого розголосу з сих епізодів набрало забранне брацької православної церкви в Люблинї, тому що православні маґнати й заможнїйша шляхта, як і католицька, зчаста відвідували Люблин задля справ трибунальських, і так ся кривда, вадана унїатами, все була у них пред очима. Захоплена 1638 р., ся церква служила потім предметом гарячих дебат на соймі 1640 р., підіймала ся на соймах 1641 і 6142 р., спонукала до вмішання короля, що поручив любинському старостї вернути її православним,—але і сей наказ не був сповнений і справа тягла ся й ятрила ся далї, до самої Хмельниччини[3]).

Другим таким огнищем неустанних релїґійних війн була Перемишина. Боротьба двох тутешнїх владиків—православного і унїатського як найсильнїйше захоплювала місцеву українську шляхту і взагалї православну людність, що в рішучі хвилї з зброєю в руках спішила на поміч православному владицї, а порушувала, можна ска-

[1]) Ibid. ч. 79.
[2]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 325. [3]) П. Могила II дод. ч. 40, 55, 56 й ин.

зати, все українське громадянство цїлої України, що справу перемиського владицтва, вибореного під час безкоролївя, вважало загальною національною справою. Коли в 1638 р. перемиський уряд на основі трибунальського васуду вибрав ся відбирати від владики Гулевича захоплені ним монастирі, він стрів ся з цїлим військом, розміщеним під монастирем, в правильних відділах. На даний з гармати знак про наближенне уряду воно приготовило ся до оружної битви, а на запитанне його представники заявили, що поступають по наказу м. Могили і „обивателїв Перемиської землї віри грецької, стану шляхецького", а мотивували ся тим, що владицтво перемиське „належить не самому тільки Гулевичу, але всїй Руси, котра не в унїї"[1]).

Грізна небезпека, в яку потім впав Гулевич—інфамія, кинена на нього і з такими тяжкими заходами і жертвами потім знята (1641), змусила православних до більшої обережности в дальшій боротьбі. Проте сильне огірченне і раздражненне таки зістало сь і проривало ся тут в ріжних епізодах[2]).

На Білоруси знов ареною завзятої релїґійної боротьби була епархія полоцько-витебська і митрополича виленсько-новгородська. Постанова короля, що в Полоцьку, Витебську і Новгородку на будуче не мае бути православних церков, давала привід до безконечних спорів, переслїдувань, меньших і більших бійок, і взагалї тутешня атмосфера, подібно як на Побужу, була переповнена релїґійним роздражненнем.

В звязку з проголошеним „пунктами заспокоення" принціпом рівноправности представників усїх конфесій, в західнїй Українї з новою силою підіймають ся спори про права православних по містах, участь їх в цехах, міських урядах і т. д. Толеранційна полїтика короля була безсильна положити кінець кривдам, тим більше—що й сама звичайно не відважала ся йти до кінця і здебільшого застрягала й тут в компромісах між рівноправністю і старим порядком. Роздражнена ж сею толеранційною полїтикою правительства ерархія старала ся власними засобами нагородити ті утрати унїї і католицтва, які задавала їй ся королївська полїтика.

Пани-шляхта, що за Жиґимонта пописували ся католицькою ревністю в тон клерикальній полїтицї короля, тепер уважали добрим тоном підчеркувати свое католицьке завзяте, як певний прояв само-

---

[1]) Gdyss to nie yedno iego msci oycu Ulewicowi nalezy wladictwo, ale y wszystkiey Rusi, ktorzy nie są w uniyey—акти перем. ґроду львів. краев. архиву кн. 361 с. 1820.

[2]) Див. про сю боротьбу Лозіньского Prawem i lewem I с. 298 і д., Добряньского Исторія епископовъ епархіи Перемышльской с. 18 і д.

стійности, шляхецької фронди супроти короля, котрому шляхта вважала добрим тоном показувати свою незалежність. Маємо багато звісток про натиски, під впливами ерархії, і дідичів на православне духовенство, котрими вони старали ся ослабити чи врівноважити уступки, пороблені православній церкві.

Так от латинське духовенство перемиське, з огляду на відновленнє православного владицтва, на своїх синодах 1630-х рр. постановило приложити всї старання до того, аби підтримати унїю[1]). Постановлено, що всї руські священики з маєтностей перемиської латинської катедри мають до кінця року піддати ся власти унїятського владики Крупецького, инакше треба відібрати їм парафії. Зверталось се головно на священиків ключа Радиминського і Лукавецького, бо священики ключа Ясдиського вже піддали ся Крупецькому, хоч теж не ставили ся на його епархіяльний собор. Ухвалено було проголосити сорокденну індульґенцію всїм хто чимсь приложить ся до успіху унії, і спеціально всїм дідичам-коляторам, які въ своїх маєтностях даватимуть презенти священикам-унїатам[2]).

В дусї сих постанов дійсно і поступали побожні дідичі. Напр. Сенявський наказує, під карою смерти, священикам і міщанам в Олешичах, аби були послушні Крупецькому[3]). А епископ Пясецкий, звісний історик і лїберал свого часу, прихильник королївської полїтики, руських священиків катедральних маєтностей для більшої певности привів під свою безпосередню власть, щоб не давати їм хитати ся в тодїшнім перемиськім роздвоєнню між унїєю і православієм[4]).

Сї прояви гострої релїґійної боротьби захоплювали увагу цілої України, і наповняли атмосферу українського житя релїґійним напруженнєм.

Анонїмний український полеміст з винницької філії київського брацтва[5]), закидаючи унїатам шкоди і спустошення, котрими вони спустошили Русь гірше від польських Болеславів і татарського Батия, повторяє за виленськими полемістами оповідання иро те, як на Білоруси, в Вильнї і в иньших містах запечатувано церкви, обертано їх на корчми і кухнї, пустошено монастирі, забирано цер-

[1]) Synodus dioecesianus Premisliensis 1636 c. 13.

[2]) Pawłowski, Premislia sacra c. 443.

[3]) Так переказує се не видане роспорядженнє Добрянський—Исторія епископовъ перем. с. 21.

[4]) Zachariasiewicz Vitae episcoporum premisliensium ritus latini c. 133. Грамота Пясецкого радимнянському священику, з обовязком, że zwierzchności władyki Sylwestra Hulewicza nie uniatskiego nie będzie przyznawał, ale samej naszej zwierzchności podliegać będzie—у Добрянського l. c.

[5]) Indicium to jest pokazanie cerkwie prawdziwej, przez jednego z zakonników reguły Basiliusza św. wkrótce wyrażone, 1638 — трактат в цїлости невиданий, виривки подав Головацький — Библіографическія находки во Львовѣ, 1873 (Сборникъ отд. рус. яз. X).

ковні маетности, православних обтяжано ріжними карами, змушувано силоміць до унії і т. д., з близших же українських сторін додає тільки два епізоди. Оден — се голосна островька траґедія 1637 р. викликана роспорядженнєм дідички, Анни з Острозьких Ходкевичевої, що на сам великдень веліла перенести кости свого батька воєводи волинського Ол. Острозького з православної замкової церкви, де він був похований, до кляштору єзуїтського. Православне міщанство, роздражнене таким насильством над мертвим, котрого воно шанувало, — останнього православного князя з дому Острозьких, вчинило малий бунт против дідички, і за се було покаране тяжкими карами і муками[1]). Другий „тумульт“ се київський того-ж року, вчинений незнати близше ким під час митрополичої процесії на першого Спаса на Подолї.

Розумівть ся, подібні „тумульти“, в дусї тодїшнього часу, — або такі факти, як безправне скараннє на смерть воєводиним судом студента київської брацької колеґії в 1640 р., — вчинене на те тільки, як підозрівали, щоб пострашити і розігнати студентів з тої колеґії[2]), — безперечно, дражнили сучасних Українців дуже сильно. Факт характеристичний, що імя тодїшнього київського воєводи Яна Тишкевича (1632—1648) на завсїди заховало ся в памяти (як бачимо у Самовидця) як гіркого ворога православних, хоч властиво для яких-нибудь дійсних утисків православної церкви тут не було місця.

Незалежно від ріжних прикростей, які не залишали чинити їй і тут ріжні ревнителї католицької віри, православна церква в східній Українї, на Поднїпровю, далеко не чула себе безпомічною або придавленою, і далека була від якоїсь прострації. Навпаки, вона повна була енерґії і найкращих надій під рукою свого невсипущого митрополита, котрого правлїннє займає майже цїлу перед-революційну добу (Могила вмер під новий рік 1647 р.).

Я зазначив свого часу, що здобутки безкоролївя, завершені „пунктами заспокоєвня“, православні вважали великим своїм тріумфом, і недоцїнюючи очевидно виїмкові полїтичні обставини, котрі дали їм сю побіду, склонні були бачити в сих здобутках міцву підставу дальшого розвою православного церковного життя і його конечної перемоги над унією. З сфер митрополичих, та можна сказати — і взагалї з східно-українських духовних кругів звучать въ сїм

[1]) Сучасна вірша про се — „Ляменть о пригодѣ нещасной“ видана пок. Житецьким в 51 т. львівських Записок. Про сей епізод — у Ор. Левицького Анна Алоиза кн. Острожская (К. Старина 1883, XI), і в новім оброблению — Єзуїтська преподобниця, Л.-Н. Вістник 1913 кн. II (передруковано в книжцї „Волинські оповідання“, 1914).

[2]) Про сей епізод П. Могила II дод. 46.

часї сильні і утїшні ноти, що мовляв лихоліте православних скінчило ся і вони можуть сміливо і певно дивити ся в будуччину. Вже і перед тим православна церква, під покровом козаччини, зайняла тут фактично дуже сильне становище; тепер ся фактична позиція була леґалїзована і вдавала ся зовсїм певною і надїйною. З Київа уніати мусїли уступити ся до решти. Що значила уніатська архимандрія в Чернигові, котру Самовидець вважає такою незносною провокацією православних — показує лист короля 1643 р., де він іменував коадютора і наступника тодїшньому архимандритови, звісному Кирилови Транквілїонови. „Маючи відомість, що в усїй области Черниґівській нема нїякого уніатського монастиря і свята унїя замикаєть ся в одній тільки особі велебного отця Кирила Транквілїона“, король вважав, з огляду на дуже старий вік о. Кирила придати йому помічника і заступника, аби з його смертю архимандрія не попала в руки схизматиків[1]).

Під проводом Могили православна церква скріпила свою орґанізацію, і його кружок поставив для себе питаннєм чести поставити її вище всяких закидів противників. В питаннях віри і в дисціплїнї церковній прикладав він всї старання до того, аби привести все до одностайности і порядку. Найвищим виразом сих змагань був київський собор 1640 р., на котрім був передіскутований проект катехізма, виготовлений київськими духовними (головним автором його вважаєть ся Ісайя Трофимович Козловський, ухвалою собора нагороджений за свою працю титулом „доктора богословія“), а заразом і розібрано цїлий ряд питань, більших і менших, з обрядовости, дісціплїни і обичайности[2]).

Потреба в загально принятім, канонізованім канонї православної доктріни справдї була пекуча. Східня церква не мала повного викладу своєї віри і ся недостача давала себе дуже сильно відчувати в сю епоху релїґійних суперечок і полемік, а ще як на те 1629 р. явив ся змістіфікований, нїби-то православний катехізм, пущений під іменем патріарха Кирила Лукаріса, в дїйсности написаний з протестантського становища. Вороги православних не залишили вхопити ся за нього, він зараз вийшов в кількох виданнях, і його протестантськими поглядами кололи очі православним, докоряючи за відступленнє від правовірних традицій. Отже се було дуже сміливим подвигом, і заразом—свідоцтвом певности своїх сил, коли саме українська

[1]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 311.

[2]) Акт соборний відомий тільки з видання Саковича Sobor kijowski schismaticki przez oyca Mogiłe złożony i odprawowany (було два видання, 1641 і 1642 р., передруковано в IV т. Рус. Истор. Библ.). Сакович, обмеживши ся полемічними примітками, самого змісту, очевидно, не зміняв.

церква рішила ся взяти ся за виповненне сеї пекучої потреби. Він мав свідчити, що часи упадку, темноти і безрадности пройшли для неї безповоротно, коли її провідники беруть ся до такого тяжкого і відповідального діла.

І справдї „Могилянський атеней“ [1]) не согірше уперав ся з сим дїлом. Переглянений і справлений на київськім соборі, з участю делеґатів від усїх епархій [2]), його катехізіс—т. зв. „Православне ісповіданне віри“ був пересланий на розгляд царгородському патріархови, і той передав його на розгляд собору скликаного тодї (1641) в Ясах. Передіскутований і виправлений ще раз тут, київський катехізіс був предложений на затвердженне всїх чотирох патриархів і був ними затверджений 1643 р.

Се був великий тріумф могилянського кружка і української церкви взагалї, що її виклад православної науки знайшов таку високу апробату. Осоромлені були розсївані ворогами думки про брак релїґійного освідомлення в православній українській церкві, про її нездатність до вищої науки, безпомічність в релїґійних питаннях [3]).

Одначе виданим сей великий катехізіс, що дістав звичайне імя „Могилиного“ на пізнїйші часи, Могилї не довело ся бачити—він вийшов тільки в 1662 р. Не маючи справленого тексту Могила не міг надрукувати його у себе въ Київі, випустив тільки короткий витяг, насамперед одначе по-польськи—„аби затамовати уста невстидливих намовців“, а потім в тім же роцї 1645 „діалектомъ рускимъ“. Він вийшов в малім форматї, для лекшого ужитку в сїмях і в школах, як сказано в передмові, під заголовком: „Събраніе короткои науки о артикулах вѣры православно-католическои христіанскои ведлуг вызнаня и науки церкве с. восточнои соборнои апостольскои для цвѣченя и науки всѣм в школах ся цвѣчачим христіянскимъ православнымъ дѣтемъ“. Виданне повного текста, „найґрунтов-

[1]) Зираз очевидно популярний в сїм кружку, див. Патерик Косова, 1635 р., с. 181, і Тературґіму передм. в.

[2]) Що в соборі брали участь делеґати всїх чотирьох православних епархій, каже Галятовський, викладаючи науку про душі умерших (Мессія Правдивий, 1669, ст. 320). По його-ж словам проводив собором яко „маршалок“ його Самуїл Шицік, архим. слуцький, „писарями“ були ректор київський Коновович-Гобрацький і тодїшнїй ректор гойський Інокентїй Ґізель. Текст катехізіса був потім стверджений формально владиками: в київській лаврі переховувалась рукопись його підписана і припечатана Могилою, Пузиною, Гулевичом і Косовим, про се говорить соборна грамота митр. Ґедеона Четвертинського—у Макарія XI с. 597.

[3]) Саме в осени 1643 р. появила ся в Вильнї книжка ново-наверненого католика Федора Скуминовича (Скумина-Тишкевича) Przyczyny porzucenia disuniey przezacnemu narodowi Ruskiemu podane, де він доводячи, що православні не знають письма св., анї своеї власної віри, пускав (чи повторяв поголоски), що висланцї київські з Молдавії вернули ся нї з чим, і з Константинополя нема рішення справи—to jeno słyszeć, iz Graecy się tem odzywają, że nas Ruś uczyć wiary nie będzie (розд. V § 4).

нїйшої науки" обіцяно „подати прудко"; але Могилї не вдало ся сповнити сеї обіцянки[1]).

Дебати, ведені на київськім соборі 1640 р., дають образ і міру сучасних богословських інтересів. Поруч ріжних елементарних справ, в тім родї як заборона нюхання табаки, або куповання православними мяса у Жидів,—дебатували ся питання про те, де пробувають по смерти душї праведних і де душі грішних; як відбуваеть суд над поодинокими душами умерших; звідки береть ся душа у дитини— чи від батьків чи творить ся Богом. На всї сї питання треба було мати готові, вироблені відповіди, аби католики не тикали в очі, що православні самі не внають, у що вірують.

Так само в сфері обряду, супроти обрядової одностайности римокатолицької церкви, котрою хвалили ся ріжні полемісти супроти неодностайности практик і обрядів православної церкви, могилянський кружок вважав конче потрібним подбати про зведенне їх до одного взірцевого внаменника. Власне в сю сторону дуже болюче уколов Киян їх бувший товариш і співробітник Касіан Сакович, колишнїй ректор брацької школи. Перейшовши вгодом на унїю, потім на католицтво, він з рівною зїдливістю звертав тепер свое перо і проти православних і (навіть ще гірше) против унїатів[2]). Богослов не глубокий і взагалї чоловік, очевидно, не принціпіальний, в полеміцї вульґарний, але не позбавлений гумору і грубого дотепу, він по своїм переходї на латинство змалював дуже зїдливо сумний стан української церкви—православнії і унїатської: темноту і непорядність духовенства, брак богословського усвідомлення, і особливо —хаотичність обрядовихь практик і ріжні неправильности в них[3]).

Нова книжка робила сильне вражінне, бо при всїй своїй тенденційности орудувала дійсно багатим реальним матеріалом —

[1]) Перше українське виданне, з варіантами польського, передруковане у Голубева П. Могила II дод. 81. На другий рік (1646) українське виданне було передруковане у Львові в святоюрській друкарні владики Желиборсього (Зобран'е короткои науки), а в 1649 р. вийшов словянський переклад київського ввданин в Москві (перегляд його відмін у Голубева 1. с.).

[2]) Досить докладна біоґрафія Саковича у Голубева П. Могила II с. 321 і д. (теж в предмові до Архива Ю. З. Р. I. IX) і у Харламповича Зап.-русскія правосл. школы с. 402—4. Син православного попа з Потилича, з теп. Галичини, учив ся в вамойській академії, був „інспектором" (ґувернером) Адама Кисїля, потім пробував на дворі Крупецького в Перемишлї, в 1620—4 рр. був ректором київської школи і став тодї ченцем з іменем Касіана (світське імя його було Калїст). Перейшовши звідси до Люблина, пристав тут до унїатів і дістав дубенську архімандрію по Смотрицькім, але з кінцем 1630-х рр. з неясних причин мусїв з неї уступити ся і тодї перейшов на латинство (1641). Помер р. 1647.

[3]) Книга носить безконечний титул, якого шкода цїлого й виписувати: 'Επανόρθωσις albo perspektywa i obiaśnienie błędow, herezyey i zabobonów w Grekoruskiey cerkwi disunitskiey tak w artykułach wiary iako w administrowaniu sacramentów i w inszych obrządkach i ceremoniach znayduiących się..., в Кракові 1642. Виїмки і витяги з неї у Голубева 1. с.

поміченнями над обрядовими непорядками, котрі Сакович міг дійсно пізнати дуже добре, побувавши під час свого бурхливого житя в ріжних місцях України, а при тім була написана живо і дотепно. хоч і простакувато. Кружок Моґили поспішив відповісти на неї великим апольоґетичним трактатом на польській мові, „Лїтос“, під псевдонїмом „Евсебія Піміна“[1]). В нїм різко і лайлвво відгризав ся він від нападів Саковича — сї лайливі, нелїтературні атаки тим більше впадають в око, даючи міру роздражнення Могили і його кружка[2]), що Сакович в своїй книзї трактував самого Могилу з великою, як на полеміста, пошаною. Заразом „Пімін“ виясняв дїйсний характер православних обрядів і боронив їх практику, і ся апольоґетична сторона мала всяку вартість. Тому перекладений на славяно-українську мову „Лїтос“ користував ся великим поважаннем в православних кругах, як лїтурґічна книга.

Але відгризаючи ся від нападів Саковича, запевняючи його, що ріжні вказані ним непорядки і неправильности в значній мірі відійшли вже в минуле, заборонені або справлені новійшими поученнями ерархії, — Могила з компанією мусїли признати, що все-таки непорядки істнують[3]). Сам Могила в своїх запросинах на собор 1640 р. публично признавав „нестроеніе“ духовного і иночеського чину, особливо в обрядах: „згола однымъ словомъ вся наша церковъ россійская — не в догматех вѣры, которые непорушно держатъ, але в обычаехъ такъ до молитвы, яко и житія побожного надеръ есть зепсована“ [4]). Над поправою їх працював, як згадано, київський

---

[1]) Трактат має теж довший титул: Λιθος albo kamien z procy prawdy cerkwie świętey prawosławney ruskiey na skruszenie falecznociemney perspectiwy albo raczey pászkwilu od Kassiana Sakowieza byłego przed tym kiedyś archimandritę dubienskiego, unita, iakóby o błędach, haeresiach y zabobonach cerkwie ruskiey w uniey nie będącey tak w artikulach wiary iako w administrowaniu sakramentow y inszych obrządkach y ceremoniach znayduiących się..., 1644. ст. 424. Передрукований. в примітками Саковича в ч. I т. IX Архива Ю. З. Р. Автором її Сакович (в своїх критичних замітках) і православні вважали Могилу — так само як називали його автором і катехізиса і требника. Але правдоподібнїйше вважати всї сї видання колективним дїлом Могилиного кружка з більшою або меньшою участю самого Могили.

[2]) От напр. квітка полеміки, яка може характеризувати сей полемічний тон обох сторін: на глузуванне Саковича з земних поклонів православних, що вони głowe na ziemie połozywszy owdzie iako działa narychtowane nazad powystawuią, Лїтос відповідає: Na ciebie to i na podobnych tobie, ktorzyscie z cerkwi uciekli y z niey szydzicie, Bogu głowę skłaniaiąc, działa rychtuią. Przymiż wdzięcznie wet za wet.

[3]) Ще більш рішучо, розуміеть ся, наставав на тім Сакович в своїх замітках до Лїтоса; чи випустив їх друком, зістаеть ся неясним. В історії польської лїтератури Вішневского фіґурує відповідь його п. в.: Oskard albo młot na skruszenie kamienia s·hizmatyckiego, rzuconego z łarwy kiiowskiey pieczarskiey od nieakiegoś Euzebia Pimina... wykonany,... w Krakowie, 1646, але істнованне такого друку зістаеть ся непевним. і ми маємо тільки рукописні замітки Саковича, часто дуже інтересні, пообблені на примірнику Лїтоса і видані тепер разом з ним (Архивъ Ю. З. Р. I. IX).

[4]) Памятники кіев. ком. I[2] с. 152.

собор 1640 р.[1]), против них звертав Могила свої окремі роспорядження, вінцем же сих заходів його і його кружка мав послужити славний „Могилин требник“—третя велика праця Могилиного кружка, третій основний камінь, положений під відбудову православної української церкви.

Він вийшов 1646 р. під заг. „Еνхологіонъ албо Молитвословъ или Требникъ, имѣяй въ себѣ церковная различная послѣдованія іереомъ подобающая“—величезний корпус, що зістав ся найбільш повною літурґічною збіркою на всї пізнїйші часи[2]).

В нїм можливо повно було вібрано літурґічну українську традицію з друкованих і рукописних требників, критично (з церковного становища) переглянено і при тім виключено де-що, вміщене в попереднї, і доповнено що бракувало—по части перекладами з грецьких требників, а ще більше—власними утворами, в значній мірі зробленими на взірець римського бревіарія. Крім самих „чинів“ уміщено чимало статей що поясняли значїнне і ваґу таїнств і обрядів. (Статї сї також зложені під впливами бревіарія, а де котрі навіть просто переложені відти).

Сим требником Могила хотїв виключити з уживання попереднї вбірки і привести таким чином до одностайности літурґічну і обрядову практику своеї митрополїї. В передмові він наказуе священикам відложити всякі иньші требники, а купувати сей і його тримати ся. Але Могила вмер так скоро, що не встиг відповідно поширити свій требник, та й тяжко було широко спопуляризувати таку махіну. Тому його вивели з уживання видані потім скорочення сього требника—було їх видано кілька, в Київі і Львові. Та хоч і так, черев них, але кінець кінцем Могилин требник в значній мірі овягнув таки свою мету—одностайність церковної практики і обряду.

Иньші Могилині пляни лишили ся не здїйснені. Він збирав ся зробити нове виданне біблїї—поправнїйше від острозького, що ставало де далї більшою рідкістю. Львівський друкар Михайло Сльозка, присвячуючи Могилї свое виданне тріоди (1642), згадуе про приготовання до сього монументальнаго діла. Воно лишилось не сповненим. Другим пляном Могили було виданне збірника житий святих, на

[1]) Галятовський каже навіть, що на сїм соборі був предложений до потвердження пізнїйший требник (Мессія правдивий с. 321). Але се дуже сумнївно—хіба якісь начерки його, або части могли там бути, декотрі ж без сумнїву пізнїйших років.

[2]) Він мае два варіанти: повнїйші примірники, з додатковими статями для монастирів, мають 1759 карт in folio, коротші, звичайні — 1655 листів. Титуловий лист мае дату 16 грудня 1646 р.; ґравюри, роботи славного Ілії, датовані 1644 р. (завважу, що в реестрі його праць — в Словарі Ровинского поминені сї ґравюри Требника—численні і дуже інтересні). Зміст требника (оглав) передр. у Сопікова Опытъ рос. библіографіи V, дод. Про його також у Макарія XI с. 604 і д.

основі грецької збірки Симеона Метафраста—про се згадує Димитрий Туптало в передмові до свого пізнїйшого видання Міней. З сього вдало ся до певної міри здійснити публікацію українського аґіольоґічного матеріала. На порученне Могили Сильвестр Косів, пізнїйший митрополит, зладив польську перерібку київськвго Патерика, з полемічно-апольоґетичними статями, де доказувала ся, з одного боку—святість київських святих (надприродність їх нетлїнности), з другого—їх приналежність до церкви православної, від латинської одріжненої. Книга ся видана була в 1635 р.[1]). А кілька лїт пізнїйше вийшла друга книга—збірка печерських чуд, головно пізнїйших, не обнятих Патериком, під заголовком „Тературґіма", з поручення Могили споряджена Ат. Кальнофойськоим, теж по польськи[2]). Сюди між иньшими війшли і записки самого Могили про печерські чуда. Він збірав оповідання про чуда і події, які свідчили про святість православної української церкви, і сей збірник заховав ся в рукописи—виданий був уже нашими часами, як історична памятка[3]). Апольоґетичними завданнями—оборони репутації православної церкви в особах її святих і святинях в очах чужинців поясниють ся і ся обставина, що згадані могилянські публікації про київські святощі були випущені перед усім по-польськи, для чужих[4]). Словянське виданне Патерика, по ініціативі мабуть того-ж Косова, вийшло значнє пізнїйше, аж в 1661 р., по його смерти, але гравюри для нього робили ся ще в 1650-х рр.

Вичислені могилянські видання мали велике орґанізаційне значіннє і значно підносили енерґію і самопевність в православних кругах. Орґанізаційна діяльність Могили взагалї оцінювала ся незвичайно високо вже його сучасниками. Сакович в своїй Перспективі завважає, що як би Могила взагалї приступив до унії, то варт був би не тільки митрополичого, але й патріаршого чину за свою похвальну і користну діяльність. Хвалить також його школи, колючи очі уніатам, що їх школи не витримують порівняння не тільки з латинськими,

[1]) Πατερικον alho zywoty ss. oycow pieczarskich, obszyrnie słowénskiem ięzykiem przez sw. Nestora... napisany, teraz zaś z graeckich. łacińskich. słowiańskich i polskich pisarzow obiasniony... przez S. Kossowa, ep. mscisławskiego. Витяги в Архиві Ю. З. Р. I. VIII.

[2]) Τερατουργημα lubo cuda, ktore były tak w samym swiętocudotwornym monastvru Pieczarskim, iako y w obydwu swiętych pieczarach... wierne i pilnie teraz... zebrane y swiatu podane przez w. o Athanasiusa Kalnofoyskiego. zakonnika tegoż s. mon. Pieczarskiego. 1638 (вимки также). Друге анальоґічне виданне, випущене також Кальнофойським, як додаток до Тературґіми, але меньшого значіння: Parergon cudow swiętych .. w monastyru Kupiatyckim, napisanych od wiel. o. Hil. Denisowicza igumina.. przez eiusdem Teraturgimatis autora w. o. At. Kalnofoyskiego przydane... Київ, 1638.

[3]) В Архиві Ю. З. Р. ч. I, т. VII.

[4]) Про обидва видання особливо у Голубєва П. Могила II с. 268 і д.

але і з Могилянськими, з котрих—як би тільки не ереси і схизма їх — мала-б Русь правдиву потїху[1]). І сї школи справдї становили також поважну рубрику в добутку відродженої православної церкви.

Початки могилянської школи ми знаємо[2]), знаємо й опозицію, збуджену нею в перших початках. Могила зробив уступки сим опозиційним течіям, злучивши свою нову колеґію з братською школою, але обстояв свою ідею — школи переважно латинської, чи латинсько-польської, приладженої до практичних потреб сучасного житя під польським режімом. Різкими виступами против унїї в Київі він і його кружок оправдав себе в очах місцевої суспільности: „серцевідець, бачучи невинність нашу, а велику потребу шановних муз народови руському, розігнав хмари фальшивих упереджень—освітив серця всїх, так що признали нас за правдивих синів східньої церкви в послушности у св. отця патріарха царгородського“, висловляєть ся оден з могилянцїв, Сильв. Косів[3]). Київське громадянство полишило Могилї вільну руку в шкільній справі. Він орґанізував по своєму пляну колеґію в Київі, а філію в Винници.

Та слїдом прийшлось йому витримати атаку з католицької, польської сторони, коли против його колеґій київської і винницької як знаємо, піднесено, що в них безправно вчать еретики, і школи сї служать притокою до розрухів і неспокоїв. Сї інтриґи викликали звісну нам королївську заборону, яку удало ся усунути тільки соймовими постановами 1635 р., що дозволили в православних школах київських і виленських вчити по-грецьки й по латини, але не вище діалектики і льоґіки. Тим способом було поставлено межу розвоєви сих шкіл: вони не могли засвоїти собі сучасної академічної проґрами, виклад'в теольоґічних, а мусїли обмежити ся проґрамою середнїх шкіл, колеґій.

Єзуїтські колеґії, як найбільш популярні в Польщі школи, найкраще приладжені до вимог сучасного польського житя і вищих верств суспільности[4]), без сумніву послужили головним взірцем для сих обох могилянських шкіл—головної київської і для її філії. Ся була заложена зпочатку в Винници, потім 1639 р. Могила переніс її на Волинь, до Гощі, де дідичка кн. Реґіна Соломирецька фундувала монастир і при нїм дала фундацію на православну школу, „на викорінення аріанської єреси“ котрої Гоща була визначним осідком давнїйше[5]).

[1]) С. 103—4, 111—3, витяги у Голубева І. с. [2]) Див. т. VII с. 418 і д.

[3]) Exegesis — передр. у Голубева Ист. Кіев. акад. дод. 12 і знову в Архиві І. VIII.

[4]) Др. Щурат (Українські жерела до історії фільософії с. 29) в латинській рукописи XVII в. (Magna ars disserendi de qualibet materia) знайшов згадку, що Могила був учеником Варона (per summum nefas vituperatur, Varonem enim praeceptorem habebat eminentissimum), а патер Варон в 1609 р. був професором фільософії в єзуїтській колеґії la Flèche в Парижі, відси здогад: що й Могила був її вихованцем.

[5]) Фундаційний акт в Архиві Ю. З. Р. І. VI ч. 303.

Наші відомости про орґанізацію і науку в колегії могилянської доби — аж до її розгрому в 1651 р. взагалі досить небогаті, проте все-таки з тих відомостей які маємо, а особливо — з підручників і записок лекцій її учеників, які заховали ся[1]), досить виразисто виступає її суто-схолястичний характер, панованне зверхньої, риторично-діалектичної дресури, в дусї сучасних польських колеґій, і латинської та польської мови, як орґанів літературної та наукової думки. Грецька мова, видко, стояла на другім пляні і упадала, не маючи міцної підстави, не вважаючи на всї заходи Могили розстарати ся добрих професорів-Греків. Патр. Паісий під час свого побуту в Київі 1649 р. похваляв добру науку словянську і латинську, а про грецьку замітив, що її вчать тільки „отчасти", і в обережній формі висловив бажанне, щоб на грецьку мову звертало ся більше уваги[2]). Небогато, видко, в сім часі дбали також про мову словянську і українську, і вони безжалісно засмічували ся польонізмами, під впливами шкільних занять і літературного уживання польщини.

Наука взагалї була уряджена на взірець середніх езуїтських колеґій, де не вчили теольоґії. Курс був семилїтній або восьмилїтній: три кляси ґраматичні (інфіма, ґраматика і сінтаксіс), по одному року: дві риторичні (піітика і риторика) і кляса фільософічна, де вчили два або й три роки, за браком богословської кляси захоплючи й деякі части теольоґії. За те де-які дісціплїни, що викладали ся в фільософічнім клясі езуїтських колеґій, в київській колеґії не викладали ся, як напр. етика, ґеометрія і—річ особливо замітна—мова еврейська. Відчувала ся, без сумніву, недостача професорських сил, котрих відтягали иньші наукові, лїтературні і практичні церковні занятя. А при особливій увазї, яку присвячувано церковно-риторичному і діалектичному вишколенню на латинській і польській мові, все иньше відступало на другий плян.

Публичні промови, деклямації, діспути, проповіди, шкільні представлення мали запрявляти учнїв заздалегідь до ролї проповідників,

---

[1]) Звісні такі курси сеї доби: Orator mohileanus, курс реторики, читаний Йос. Кононовичем-Горбацьким в р. 1635/6. Liber artis poeticae, читаний 1637/8 р., Котковським, як можна думати. Subsidium logicae, курс Кононовича-Горбацького 1639—40 р. Opus totius philosophiae, курс Ін. Ґізеля, читаний в р. 1645/6 і 1646/7 (два роки)—містить діалектику, льоґіку, коментар до Аристотелевих трактатів про метеори, фізику, метафізику і трактат De Deo et angelis. Єсть крім того початок подібного-ж курса, може читаного Ґізелем в 1647/8. Нарештї Реторика Лазаря Барановича, на польській і латинській мові, читана мабуть в р. 1646—7. Див. у Петрова Кіевская академія во второй пол. XVII в.

[2]) Памятники кіев. комиссіи II с. 190—3, про заходи Могили у Макарія XI с. 131. Варлаам Лащевський в передмові до своєї грецької граматики, виданої в 1746 р., каже, що грецької мови в київській академії не вчили сто лїт, але не знаємо, чи мав він докладні відомости про науку в могилянській добі.

диспутантів, полемістів, — вони практикували ся, судячи по припадковим звісткам, в сю добу пильно, і дійсно ся мета — приготовання метких полемістів, апольоґетів, риторів, які-б могли гідно, по тодїшнїм понятям, репрезентувати православну церков перед громадянством своїм і чужим і перед лицем противника — осягала ся досить добре. Богословське і полемічне письменство сеї доби і часів безпосередно пізнїйших, і ті нагоди, де православні богослови мусїли виступати в оборонї своєї науки перед релїґійними противниками (напр. в звіснім релїґійнім діспутї 1646 р., предложенім могилянськими богословами новоприбулим езуїтам)[1])—свідчили, що ся мета була осягнена. Не визначаючи ся спецїяльною богословською чи фільософською глубиною і самостійністю, православні богослови показували досить значне очитанне, орудували богословським і історичним матеріялом і. виявляли несогірше діалектичне вишколенне.

Як представники „могилянського атенея“ і вихованцї могилянських шкіл в сїм часї, поруч свого сенїора Ісаїї Трофимовича Козловського, „доктора богословія“ і „провінціала колеґіума київського і гойського“, як його називає пізнїйша академічна традиція, виступають таки особи: Сильвестр Косів, посвячений потім на епископа мстиславського (наступник Могили на митрополії). Атанасий Кальнофойський, видавець Тературґіми. Софроній Почаський, другий ректор брацький, висланий потім з якоюсь місією на Молдаву, де він помер слїдом. Ігнатий Оксенович Старушич, перший ректор гойський, потім наступник Почаського на ректорстві київськім. Йосиф Кононович Горбацький, четвертий ректор київської колеґії, наступник Косова на владицтві мстиславським. Інокентий Ґізель (з роду Прусак и реформат), пятий ректор київської колеґії, пізнїйше архимандрит печерський, чоловік видний в полїтицї і в культурнім житю (довго памятний виданнем „Сінопсиса“). Лазар Баранович, наступник Ґізеля на ректорстві, котрому разом з колеґією прийшло ся переживати тяжкі 1650—1 рр. Епіфаній Славинецький і Арсеній Сатановський—звісні пionери української культури на московськім ґрунтї, куди вони перейшли в 1649 р. Теодосий Сафонович, історик, властиво компілятор-укладчик українських хронїк, і ин.

Звичайна схема академичної каріери була така, що професори читали курси почавши від нивщих кляс і переходячи до вищих. Професор вищої, фільософської кляси, як сенїор, був заразом ректором; потім, відбувши свій курс, він переходив звичайно на якесь

[1]) Єзуїт Ціховский, що виступав в сїм діспутї против Ін. Ґізеля, видав потім друковану історію його п. т. Colloquium Kijoviense de processione Spiritus S. inter r. d. Innocentium Gisiel, collegii Mohilaeani Kijoviae rectorem et philosophiae professorem et Nicol. Cichovium S. J. kijoviensem tum missionarium, 1649.

иньше ерархічне становище. Тим пояснюеть ся часта зміна ректорів і постійний відплив професорських сил від шкіл.

Талантів сильних, яскравих між вище перечисленими людьми властиво нема. З погляду політичного і національного також не знаемо тут людей інтересних, визначних. Але в православній правовірности все се були люде міцні і певні і з сього погляду вони дають похвальне свідоцтво і своїй школї і її фундаторови Могилї, з усім їх латинофильством, що дивувало і скандалїзувало немало і своїх і чужих.

Бороначи сей новий курс шкільної науки від закидів своїх і против заходів польських, Босів в своїм звіснім Exegesis-ї толкував його мотивами практичної потреби, яка вимагае від Українців знання мови латинської (а треба само собою додати — і польської). Він вказував на те, що латинської мови і ранїйше вчили в братській київській школї. Але сам мусів признати, що в школї могилянській сю науку поведено з далеко більшою енерґією, нїж перед тим[1]).

В католицьких кругах незвичайний нахил самого Могили і його кружка до латинської і взагалї католицької лїтератури, до католицьких взірців, до черпання з латинських джерел — як от латинського бревіарія при укладанню требника, викликав підозріння в потайній прихильности до католицтва. Так езуїт Рутка в своїм полемічнім трактатї висловив переконанне, що Могила в дусї не був православним, бо свій требник доповнив з латинської аґенди і з иньших латинських книг, а тільки удавав, що користав з грецьких. Унїатський митр. Суша теж доводив, що Могила був потайним католиком[2]).

З другого боку такі ж підозріння підносили з непримиримих православних кругів, які тримали ся при Ісайї Копивськім і иньших ревнителях правдивого благочестія. Нивше будемо говорити про найбільш голосний прояв сеї аґітацїї — утечу заднїпрянських старців до Москви, в звязку з поголосками про фундованне нового патріархату. Тут зазначу, що й до нинї в лїтературі можна здибати ся з підозріннями що до православної правовірности Могили або й могилянського кружка[3]). Але для сього нема нїякої підстави.

---

[1]) Нове виданне Exegesis-а в архиві Ю. З. Р. І. VIII с. 422, виписки також у мене в т. VII с. 477.

[2]) Тексти у Голубева П. Могила II с. 227. Православну правовірність Могили проти таких підозрінь боронив Галятовський в своїй книзї Stary kościol zachodni (1678).

[3]) Яблоновский в своїй монографії про київську академію, говорячи про особу Могили, віставляе як відкрите питанне, наскільки вірно подозрівав Рутка в Могилї потайного католика (с. 130). А Кулїш в своїм Отпаденії, дуже різко осуджуючи Могилу, як „Поляка въ православномъ облаченіи“ (I с. 186), вважае церковну полїтику могилянського кружка свідомо латинофильською: „Представители церковной іерархіи, съ Могилой во главѣ, стали внушать, что церковь католическая отличается отъ православной только нѣкоторыми обрядами. Это отличіе Могила всячески сглаживалъ въ издаваемыхъ имъ требникахъ, приспособляя православное къ католичеству“, і т. д.

Нахил до латино-польської культури, до католицької обрядовости тут без сумніву був. Але він поясняєть ся, сказати-б — релїґійною тактикою тодїшньою: бажаннем противоставити на кождім кроцї католицтву — його науцї, обрядови, культурі, як рівновартну паралель — те і таке саме православне. Так аби нїчого не бракувало по православній сторонї. Забивають баки латинською премудрістю з католицької сторони — православні мусять виказати ся такими-ж рітораами і діалектиками з свого боку. Пишають ся католики своїми діспутами, декламаціями, представленнями — має бути те саме з православної сторони. Католицьким обрядам, процесіям, ріжним зверхнїм оказам культу мусять бути противставлені православні. Католицьким поглядам і доктринам в певних питаннях — такі ж вироблені, готові, канонїзовані православні.

Се, розуміеть ся, з становища національного розвою, національної культури тактика властиво хибна, бо вона імітує чужі форми і силоміць заганяє до них своєрідне жите, заглушуючи те своє, що не знаходить конкуренції, а всїми способами вирощуючи штучно, за чужими взірцями, те що становить виразнїйшу прикмету чужої, конкуренційної культури. Але таке явище часто повторяєть ся в національній боротьбі і свідчачи тільки про певну короткозорість, не може свідчити про злу волю. (Певні паралелї тому помітимо напр. в сучасних стараннях галицьких Українців мати все те що є у Поляків, аби нїчого не бракувало і не могло соблазняти когось гадкою про певну низшість Українців через недостачу чогось такого, що є у Поляків, і се може дати нам ключ до розуміння подібних же змагань XVII в.)

Взагалї я мав уже нагоду зазначити, що з становища національного українського житя могилянська доба, що вважала ся свого часу та до певної міри і тепер вважаєть ся апоґеєм відродження православної церкви України і Білоруси, по-за чисто церковними, конфесійними інтересами має досить сумнївну вартість[1]). Вона легковажила народнї традиції і спроваджувала українське культурне жите на чужі йому дороги, тому з становища української національної культури нїяк не була розцвітом, а скорше дальшим періодом занепаду. Представники сього нового курсу були далекі і чужі також і соціяльним змаганням народнїм, і національним почуванням. Оцїнюючи все з становища виключно церковного, конфесійного, вони відчужували ся від народу і від тих верств, в котрих збирало ся національне жите, і сим приготовили в будучности упадок самому церковному житю.

[1]) Див. в т. VI с. 478.

Перед усїм се треба сказати про самого Могилу, нїчим близше не звязанаго з українською народністю, далеко близшаго по своїм родинвим традиціям, вихованню, поглядам до шляхетських кругів Польщі, нїж до українського народу. Але на пунктї релїґійної полїтики ми не можемо кинути нїяких підозрінь на нього, так само і на його кружок. З свого першого конфлїкту з українським громадянством, з гірких результатів компромісових змагань 1629 р. Могила набрав досвіду і дальша лїнїя його дїяльности не показує нїяких вагань. З тої твердої позиції, яку він зайняв в безкоролїве, ледво чи звели-б його надії якого-небудь патріаршого титулу.

Історія напр. розгляду і затвердження Могилиного катехізису, котрого він так і не зважив ся видати до самої смерти своєї; не маючи справленого і затвердженого патріархами тексту, найкраще показує, наскільки цїнував він і пильнував правовірних традицій і того що в тих часах було найвищим критерієм правовірности — санкції патріархів.

Українське громадянство мало вірні погляди на справу, коли не давало себе збивати наклепами, які пускали на Могилу його противники в роді Ісайї та його старців, та не блазнило ся анї латинськими уподобаннями могилянського кружка, анї його здержливою тактикою супроти католицьких кругів.

Се треба констатувати, що в сїм моментї відносини православних єрархічних кругів взагалї і зокрема — кружка Могили до латинської церкви не визначають ся такою гостротою і напруженнєм, як бувало ранїйше. Вони не мають в собі різкої ворожнечі, навпаки характеризують ся певною здержливістю і обопільним пошанованнєм. Се до певної міри толкуеть ся зверхнїм впливом — „пунктів заспокоєння“, що наказували релїґійну згоду, облишенне полєміки, всякого рода процесів, суперечок і можливу згідливість в пожитю[1]).

Тим поясняють і певну застою в релїґійній полеміції, яка помічаеть ся в сїм часї. Такт справдї наказував православним пісдя уступок, зроблених правительством всупереч опозиції клерикальних кругів, по можности не дражнити сих кругів, і вони дїйсно по можности пильнували сього. Вістре релїґійної ворожнечі було ввернене більше против уніатської церкви, з котрою приходило ся дїлити ся спадщиною старої православної церкви, і так тяжко було

[1]) Strony obiedwie w zgodzie y pokoiu zachowac się mają, nie następuiąc iedna na drugę. Pisma y controwersie, które miedzy sobą mieli, supprimere y napotym żadnych, które zwykli exacerbować, nie wydawać — nauką y przykłady dobrymi zgodę i miłość iednać — пункти 1632; в конституціях 1635 р.: wszystkie processy i litispendycye, między nimi z obudwa stron wszczete, in perpetuum abolemus.

поділити ся, а котра опинила ся взагалі в дуже труднім становищу, так що питанне про скасованне унії знову ставало на черзї. Більш короткозорі уніатські загорільці, в тім роді як холмський владика Терлецький не бачили перед собою нічого крім можливого розширення свого володіння, захоплюючи можливо більше церков і монастирів та бороняючи їх від претенсій православних, а заразом—бувало—і від аспірацій католицьких. Але обачнійші і дальновиднійші люде з уніатської ерархії мусіли сильно застановляти ся над більш серіозними, основними питаннями самого істнованя уніатської церкви.

Релігійний компроміс 1632 р. не тільки ослабив становище уніатської церкви, поділивши її володіння, вже зайняті і ще сподївані, між уніатами і православними, але й принціпіально захитав становище уніатської церкви, порушивши саму рацію її істнования. Уніатська церква проектувалась і орґанізувала ся на те, щоб сею дорогою привести православних Польщі і Литви на лоно католицької церкви. Всї змагання правительственних і клерикальних кругів були звернені на те, щоб доконче положити кінець істнуванню православної церкви, православної ерархії, і волею або неволею перевести православну людність до послуху уніатській ерархії, а через неї — до приналежности до церкви католицької. В тім була вся мета, зміст і призначенне унії і уніатської церковної ерархії. Коли компроміс 1632 р. розбив сї пляни, признавши і леґалізувавши істнованне самостійної православної церкви поруч уніатської,—уніатська церков стала непотрібним буфером між католицькою і православною церквою. Вона тільки ускладнювала їх відносини і дражнила обидві сторони, як непотрібна перешкода.

Православні, виступаючи з цілою силою против унії, підчеркували більше поважанне свое до католицької церкви, як старої, орґанізованої, опертої на традиціях, ніж до уніатського новотвору. З католицької сторони дуже недобрим оком дивили ся на змагання уніатської ерархії відмежувати свою церкву від латинської, забезпечити уніатській церкві самостійне і рівнорядне становище з латинською, як другої католицької церкви Польщі-Литви. В високій мірі характеристично, що в тій самій Холмщині, де владика Терлецький так завзято воював з православієм, уніатам з другого боку приходило ся плакати ся на вороже і зневажливе трактованне їх з боку католицького духовенства. Тодїшнїй уніатський митрополит Антоній Селява вислав до римської конґреґації De propaganda fide, котрій підлягала уніатська церква Польщі і Литви, свій меморіал, де жалував ся на постанови синодів латинського духовенства Холмської епархії, під проводом Пясецкого, одного з найвірнійших прихильників королївської полїтики. Синоди сї в 1643 і 1644 р. винесли ряд постанов незвичайно ворожих

для уніатського духовенства, які йшли в супереч всім роспоряженням і бажанням римської курії і варті того, щоб згадати їх тут як характеристичний симптом тодішніх церковних відносин.

На синоді 1643 р. латинське духовенство постановило, що уніатські єпископи не повинні претендувати на права і прероґативи єпископів латинських; не повинні присвояти собі титулу illustrissimi, котрим титулували ся владики латинські; не повинні носити за їх прикладом золотих ланцюхів по-за богослуженнем. Воно забороняло уніатському духовенству жадати десятин від уніатської людности і стримувати її від давання десятин латинському духовенству, а за всяке противленне сим постановам грозило процесом перед біскупом жмудським, як комісаром папського престола.

Ще інтереснійші постанови винесені були на синоді 1644 р.: „Русини уніати всьому католицькому клврови і справі католицькій,—читаемо тут,—наробили прикрости більше, ніж колишні дізуніти: вони молодіж латино-католицьку баламутять, на свій обряд перетягають, сповідатись перед латинськими священиками забороняють і своїми східніми ересями її наповняють. Тому забороняемо їм приймати латино-католиків до своїх шкіл, особливо в Холмі; батькам латинникам наказуемо, абы не сміли туди посилати, під страхом відлучення, і ученикам католикам загрожуемо карою, якби ходили до тих шкіл. Крім того остерігаемо, що всї вони і кождий з них через се одно не будуть допущені до чину священичого і бенефіцій церковних, тим більше, що в сусїдстві мають школи латино-католицькі замостьські і люблинські, де їм учити ся зручнїйше. Досить з Русинів, аби вчили своїх Русинів і ними піклували ся.

„Ті ж Русини злобно відбирають у латинського кліра десятини, проповідуючи своїм вірним, що вони не повинні платити йому; тим підпадають вони під відлученне і ми наказуемо проголошувати на них відлученне в тих місцях, де на них буде доведений сей злочин.

„Забороняемо також парохам або адміністраторам церков латино-католицьких дозволяти яким небудь Русинам, хоч би й уніатам, відправляти в своїх церквах які небудь служби божі, а особливо святу міссу, хоч по латинському хоч по грецькому обряду.

„Також священик латино-католицький аби не смів відправляти в біжниці руській (in synagoga ruthenica) святої служби божої під карою відсунення від свого священицького уряду і відлучення, в котру попадають вони самим уже ділом сим.

„Забороняемо також латино-католикам, аби не сміли сповідати ся перед руським уніатським священиком; инакше нехай знають, що розгрішенне, дане їм руським, не мае ніякої сили.

„Також шлюб латино-католика з латино-католичкою, або латино-католицької особи з особою руською може бути заключений тільки перед латино-католицьким священиком, місцевим парохом. Якби-ж який руський уніатський священик легкодушно важив ся спротивити ся такій постанові нашій, мусить бути укараний відлученнем і иньшими карами, за помічю світської власти“ [1]).

Уніатська ерархія гірко ображена була таким трактованнем уніатського духовенства наче якогось не-католицького, уніатських церков як якихось „сінаґоґ“—так називано звичайно тільки церкви православні. Справді, тенденція латинського духовенства—поставити на відповідній віддали уніатську церкву, більше меньше там, де була церква православна, була очевидна, і дійсно була дуже характеристична. Уніатська ерархія шукала помочи у папської курії, і та з свого становища справді цінячи уніатську церкву, старала ся вплизати на клерикальні і правительственні круги, але кінець кінцем не могла переломити їх малоприхильного настрою.

В тон йому підгравали такі услужні пера, як Сакович, що зводячи свої рахунки з уніатською ерархією, обвинувачував українську уніатську церкву, що вона носить тільки йменне унії, а в дійсности стоїть на схизматицькім ґрунті, а що до темноти і забобонности свого духовенства, всяких непорядків і надужить стоїть гірше ніж православна церква під рукою Могили. В перших своїх публїкаціях (Kalendarz stary, 1640, Sobor kijowski, 1641) Сакович ще не виступав безпосередно против уніатів, тільки проти східнього обряду, котрого вони тримались. В „Перспективі“, ображений уніатськими заходами проти його публїкацій і різких устних відзивів (про се оповідає в передмові) [2]) він уже вдарив на уніатів без усякої церемонії. Закидав владикам, що вони мають тільки титул унії з римською церквою, а у всім згоджують ся з схизматиками: правять богослуженне з їх книг, повних хиб і забобонів, і нема у них любови і ревности пастирської після смерти „тих покійних гідних митрополитів і владиків“. Дорікав їм симонією, поборами з духовенства, недбальством в ставленню попів, неправильним відправлюваннем таїнств, глузував з ріжних непорядків, з жонатого духовенства—всуміш висміваючи уніатські порядки з православними.

І се були болючі докори, бо часто були правдиві, і дошкуляли уніатам ще більше ніж православним. Ті бодай могли вимовляти ся тяжким становищем своеї церкви, довго позбавленої ерархії, всякими утисками і тяжкою спадщиною давнїйших лихих часів. Але уніатам—

---

[1]) Harasiewicz Annales ecclesiae ruthenae c. 352.
[2]) Передрукована у Голубева П. Могила II дод. с. 323 і д.

тим, що кинули стару віру і иньших кликали кидати її, в інтересах кращого церковного порядку і правої науки йти під римського первосвященика, називали себе католиками, претендували на однакові права з католицькою церквою,—їм дуже трудно було оправдувати ся, коли їм показували, що не далеко вабігли від православних. А тим часом приходило ся в тім признавати ся, і таке признанне звучало напр. в досить незручній і анемічній відповіди минського владики Пахомія Война-Оранського, з котрою він виступив против Саковича[1]). Він виправдував ся, що ті ріжні неправильности походять з надто великої простоти і „уломности“ уніятських священників. Посилав ся на заходи соборів і візитаторів, на суровий суд і скиданне з урядів провинників. Про проступки владиків відзивав ся, що їх не годить ся виносити, а покривати, щоб не було соблазву, і т. д. Розуміеть ся, се звучало власне як свідоцтво власного убожества.

В політичних кругах ті вічні жалї і накликування до помочи з боку уніатської ерархії робили неприемний настрій. Її удавання до папи з жалями на правительтво і клерикальні латинські круги, до правительства—по поміч против непослуху і супротивлення православних, з одного боку, з другого — те роздражненне, яке, зовсїм очевидно, викликали серед православнаго громадянства заходи уніатів коло поширення свого володїння і поміч, яку давало їм правительство,—піддавали кінець кінцем теж гадки досить неприхильні до уніатської церкви. Чисто релїґійві мотиви, яким так повно і нероздільно підлягало правительство Жиґимонта, не мали такої сили над правительством Володислава, як ми вже внаемо. Навпаки воно мало нахил до релїґійної толеранції, і питання релїґійні оцінювало перед усїм з становища полїтичного.

З полїтичного ж становища справа православної віри мала дві сторони, з котрих мусїла бути оцінювана: нахил православних Польщі і Литви до Московщини, се одно, небажана залежність їх від царьградського патріархату, що стояв на услугах турецького правительства—се друге. Уяїя, не осягнувши своєї мети—опанувати православну церкву і відчужити її варівно від московських і турецьких впливів, не тільки була ненаручна з становища релїґійної толеранції, служачи невгасимим огнищем релїґійних свар і нагінок, але і з чисто полїтичного погляду викликала небажані наслїдки, бо ватїсняла ще більше звязки дізунїтів з патріархатом і Москвою.

---

[1]) Zwierciadło albo zasłona od prew. i. m. oyca P. W. Orańskiego... naprzeciw uszczypliwey Perspektvwie przez x. K. Sakowicza, złożonego archimandritę dubieńskiego zebraney i napisaney, 1645.

Очевидна була річ, що власне в період творення унії і підтримування її правительством ожили і зміцнили ся звязки дізунітів з патріархами, перед тим майже завмерлі. З другого боку—всякі успіхи унії з тим більшою силою змушували православных шукати помочи і опори у единовірної Москви. І я думаю, що в польських правительственних кругах не від того були, щоб пожертвувати унією з усіми її католицькими перспективами за певні здобутки в тих політичних питаннях, з котрими була звязана православна справа.

З сього становища, правдоподібно, трактував ся в сих сферах і проект східнього патріархату Польщі і Литви, котрий очевидно не раз піднімав ся в часах Володислава. Перед усім з сього становища повинен оцінювати ся і нами, хоч без сумніву з ріжних, відмінних сторін трактував ся в сучасних польських і українських, клерикальних католицьких і православних кругах. В сих супречаннях він заблудив ся і потонув, не бувши навіть вповні виразно поставленим, так що й наші відомости про нього зістали ся дуже невиразні. Але для оцінки тодішніх відносин і настроїв він мае вагу, і мусимо коротенько спинити ся над виясненнем сього моменту.

Найбільш інтересний з сього погляду обіжник короля, розісланий ним в осени 1636 р., серед жалів і прикростей, які викликав розділ володінь між православними і уніатами. Король звертав ся до ерархії обох церков і до брацтв—„бо і від них немало залежить в релїгії вашій". Вказуючи на те, що переведенне в житє способів заспокоення стрічае трудности і мабуть далї не лишить Річ-посполиту в спокою, король взивае їх, аби пред будучим соймом постарали ся, порозумівши ся між собою, винайти певні способи релїгійної згоди і порозуміння, а від себе як такий спосіб висувае утворенне осібного патріархату для православних і уніатів Литві і Польщі:

„Знаемо, що найважнійшим питанвем між вами і ними буде послушенство, котре віддаете патріархови константинопольському. Але коли ви візьмете під увагу, що діяло ся з тим (патріаршим) престолом і тепер дїеть ся, легко прийдете до того, що не нарушаючи прав патріарших можете ви, за прикладом Москви й иньших держав, мати дома те, що тепер ввідки инде дістаете. Учините річ Богови милу, Річипосполитій користну, народови Руському потрібну—особливо тому що в унії пробувае, а нам про всяку нагоду—памятну" [1]).

Заразом король через своїх післанців вів устні переговорі в тім-же напрямі, накликаючи обидві сторони до можливих уступок. За-

[1]) Supplementum ad historica Russiae monumenta ч. 72—лист адресований до львівського брацтва, з датою 5 вересня. Подібний же лист з датою 31/VIII був адресований до уніатського митрополита—див. у Голубева П. Могила II с. 122 (в друковану опись митрополичого архива не війшов).

ховала ся заява такого післанця в актах виленського брацтва. Король пригадував, що уступки православним були вроблені з огляду на обіцянку їх проводирів, що вони скоро приведуть до порозуміння з уніатами, і час би се сповнити. Вказував на прикрости, обмеження і пониження, які дають себе відчувати православним і грозять загибілю їх „такому гарному обрядови“, викликаючи все більше переходів на латинство. Заохочував до порозуміння, поки час—поки уніати, не дочекавши від православних ніякого порозуміння, не перейшли ще з усіми церквами і маєтками на латинський обряд[1]).

Як підставу для порозуміння витягнено знову стару формулу, приготовлену для компромісових соборів 1629 р. Пункти про відміни доґматичні і обрядові обох церков, які мали тепер уважати ся за такі що не підпадають суперечкам і осудам противної сторони, зіставлені тут без вначнійших змін, тільки додано загальну вамітку, що з тих пунктів дещо можно й попустити. Натомість вся увага звернена на відірванне Руси від патріархату. Крім того що зверхня власть патріарха над епархіями Польщі і Литви допускаєть ся під тою умовою тільки, що він викажеть ся правовірною сповідею своєї віри пред правительством польським (як в проєктї 1629 р.), — новий проєкт висловляє бажанне, щоб раз діставши посвященнє від патріарха, митрополити руські потім уже не мусїли їздити за посвященнєм до нього і всї взагалї відносини до патріархату обмежили ся листуваннєм в питаннєм віри та поминаннєм патріарха митрополитом на богослуженнях.

Проєкт широко розводить ся над мотивами, з яких було б бажно занехати подорожі за посвященнєм до патріарха. Ударає в ріжні чулі струни—вказує на видатки, ввязані з сими подорожами, на те що така залежність робить нечесть руській церкві: зайди Греки правлять Русинами по своїм примхам, і т. д.[2]). Ясно відчуваєть ся, що тут лежить властивий нерв цїлого проєкту і взагалї всїх сих заходів—лїквідація звязків з патріархатом[3]).

Про заснованне самостійного патріархату для єпархій Польщі і Литви проєкт не згадує; недоговореність чуєть ся виразно в тих дуже складних, перемудрених і зовсїм очевидно—неможливих до переведення способах, якими проєкт хоче скомбінувати номінальну залеж-

[1]) Декларація са була друкована у Лукашевича Dzieje kościoła wyznania helweckiego, і з другої рукописи у Голубева П. Могила II дод. 30; Голубєв (с. 142) наводить і дату сих переговорів—1636 р., тим часом як Лукашевич клав їх на останні роки Вслодиславового панування—як і у Єрлича переговори про компроміс положені під р. 1647. [2]) У Гарасовича Annales с. 452.

[3]) Ся обставина потверджує, що проєкт в сїй формі належить до сеї стадії компромісових заходів; так каже й Гарасевич, не поясняючи одначе, чи се його здогад,—чи копія, яку він мав, давала якусь вказівку в сїм напрямі.

ність від патріарха з признаннєм верховности папи і провести його в житє. Він немов полишає самим сторонам вибрести з сеї плутанини на твердий ґрунт — признати заснованнє самостійного патріархату за єдино можливый і бажаний вихід з усїх трудностей. В своїм обіжнику король, як ми бачили, вважав можливим вказати на сей вихід зовсїм виразно. Натяк, зроблений його уповажненим перед виленськими братчиками, що з сим компромісом треба спішити, поки уніатська церква ще істнує і не потонула і не роспустила ся безповоротно в морі римо-католицької церкви, дає зрозуміти, що по думцї короля православна церква не мала бути такою пасивною стороною, як представляють собі деякі дослїдники: тільки прийняти уніатські доґмати, власть папи і т. д., одним словом за цїну патріаршого титулу для свого митрополита перейти властиво на унію[1])
Король давав зрозуміти, що православна єрархія і православна церква можуть дістати уніатів назад під свою зверхність за цїну певних уступок — головно за розірваннє свого підданства царгородському патріархови.

За сю цїну пожертвувати унією — віддати її назад під православну зверхність, в державного, полїтичного становища могло вважати ся річею зовсїм оправданою і мудрою. Унія не сповняла свого призначення, не виявляла житєвої сили, служила тільки джерелом неустанного роздраження і боротьби. Коли б, пожертвувавши нею, можно було вирвати Русь Литви і Польщі з під впливів чужих держав — Туреччини і Москви, рахуючи, що утвореннє самостійного патріархата не тільки розірвало б залежність української-білоруської церкви від турецьких впливів, а викликало б і певне напруженнє і прохоложеннє також і в відносинах місцевих православних до Москви, — можно було б сказати, що се здобуток не був дорого оплачений. Варто було задоволити національні домогання України і Білоруси, щоб знищити, або бодай ослабити їх нахили до Москви, і я думаю, що кружок Володислава з становища його московських і турецьких плянів мусїв се розуміти. Москва виростала знову і ставала знову небезпечним конкурентом.

З другого боку такий проєкт, що обіцював повну перевагу над унією, підданнє її під власть православної єрархії, скріпленнє православної церкви і піднесеннє її престіжу, без порушення доґматичної сторони, — міг рахувати і на спочутє Могили і православних. Могила, безсумнїву, бажав можливо сильної, самодержавної

[1]) Так власне розуміє справу Голубев і припускає, що Могила відразу ставив ся неприхильно до сього пляну (II с. 146—9). Я думаю, що король і його дорадники не були так наївні, аби думати, що в сей момент піднесення православної церкви її можна звабити на унїю патріаршим титулом.

власти в українсько-білоруській церкві. Вмішування патріархів у внутрішні справи її він уважав небажаними, шкідливими, і опираючи ся на свою гідність патріаршого екзарха змагав до того, щоб мати під своєю властю і юрисдікцією владиків і ставроніґіальні інституції, не допускаючи безпосереднього відклику їх до патріарха.

Се становище він зазначив виразно, виступаючи против відклику до патріарха перемиського вибранця на владицтво Ів. Попеля. Він заявив, що він не посвятить його, як кандидата неканонїчного, навіть як би патріарх на те дав свій наказ: „ижъ мы таковое отъ свят. пастыря нашого кνръ Кирилла константинопольского патріарха право и листъ маемо, абы нихто зъ народу нашего россійского нѣчого приватне и потаемно безъ нашое митрополитанское и всее церкви нашое россійское вѣдомости и благословенія себѣ отъ святѣйшихъ патріарховъ выправовати не важил ся, если жъ што таковοго и выправилъ безъ благословенія насъ митрополита и безъ вѣдомости всее церкви, — абы то у насъ православныхъ всѣхъ не важно и не принято зоставало"[1]).

На сій підставі Могила претендував на дісціплїнарну власть над владиками, на право цензури видань, на безпосередню зверхність над брацькими церквами і монастирями. Напр. він слїдить за шафованнєм владиків і монастирів їх маєтками, боронить від розтрати, звертає увагу і навіть наказує заняти ся реставрацією упущених церков і т. д.[2]). З львівським брацтвом у нього вийшла суперечка в справ друкарських. За те що львівське брацтво не піддавало своїх видавь його цензурі і друкувало видання конкуренційні, приспоряючи тим утрати київській печорській друкарні, Могила виступив против брацьких видань, заборонив братичкам друкувати книги без його відому, а всім вірним „під клятвою" заборонив купувати брацькі видання, і для сильнїйшого натиску благословив львівського друкаря Михайла Сльозку друкувати церковні книги. Брацтво звернуло ся до тодїшнього патріарха царгородського Партенія і той наказав Могилї відібрати від Сльозки даний йому дозвіл, але Могила не послухав, можливо — опирав ся на права дані йому попереднім патріархом Кирилом, — чи сподївав ся взагалї покінчити з залежністю своєю від патріарха.

Партеній вислав до нього грамоту, доказуючи, що він не сповняє прийнятих форм покори супроти патріарха, як свого зверхника — не поздоровив його, коли він засїв на патріаршім тронї, і тепер входить в патріаршу власть, змушуючи львівську ставропіґію

[1]) П. Могила I дод. с. 557.
[2]) Див. у Голубева I с. 407 д., 510—11 й ин.

до послушности собі. Патріарх велїв не зачіпати ставропіґії, під грозою великого невдоволення, але Могила таки не послухав і далї добивав ся від братчиків, щоб вони рахували ся з його зверхньою властю[1]).

При таких тенденціях Могили, при таких його поглядах на становище митрополита, придбанне патріарших прав, безсумнїву, мусїло йому дуже усміхати ся. Прецедент з недавнїм московським патріархатом, заснованим правительством і признаним східнїми патріархами, промовляв за можливістю такої реформи—недурно король в своїй грамоті вказував на нього. Що власне Могила мав при тім вайняти сю позицію патріарха, се було ясно для всїх. Нїхто в тім не міг зробити йому конкуренції, і з становища правительства був се кандидат вповнї відповідний. Імя Могили як будучого патріарха ходило по устах.

Весною 1638 р. воєвода волинський Сангушко мав писати Ісайї Копинському, що Могила призначений на „патріарха християнської віри". Так як Копинський про се сповіщав своїх прихильників, заднїпрянських старцїв, і як потім ігумен лубенський Пафнутій оповідав про се перед московським воєводою, цїла справа представляла ся як одна інтриґа на православну віру. На соймі порішено, щоб православної віри в Польщі і Литві не було—„християнські церкви" вруйнувати, книги руські вивести, і перевести сей плян має Могила. Він відступив від „християнської віри" (православної себто) і папа благословив його бути патріархом нїби то в християнській вірі (заховати вид православного), а він присяг королеви і сенатови, що віру християнську „ученьемъ своимъ" знищить і всю службу церковну заведе по волї папи римського, церкви всї поверне на лядські костели і книги руські виведе. Казали, що місце Могили в Печерськім монастирі і на митрополії займе Корсак, що саме настав (1637) митрополитом уніатським, в монастирях київських осядуть латинські черцї, а Могила буде мати резіденцію в Вильнї[2]).

Очевидно, Ісайя в значній мірі сам приодяг одержані звістки про будучий патріархат в таку сенсаційну форму, щоб докучити свому суперникови, а решту докінчила стрівожена уява заднїпрянських старцїв, і без того підозріло настроєних до Могили.

Тодїшня польська кампанія також давала привід до трівожних поголосок. Оповідали, що з польського табору були вісти про унію: вже вона порішена, і тільки нинїшня війна перешкодила вїздови Корсака на київську митрополію. Під впливом сих поголосок, і в звязку з тою загальною еміґрацією, яка почала ся, коли кампанія взяла неко-

[1]) П. Могила II дод. 62, про суперечку сю також с. 502 і далї.
[2]) Акты Ю. З. Р. III с. 5, 7—8.

ристний для Українців оборот, стариці і старці задніпрянських монастирів—лубенського Мгарського, Густинського і Ладинського рішили мандрувати також за московську границю, і весною 1638 р. післали своїх післанців до пограничних воєвод до Путивля, просячи прийняти їх з огляду на небезпеку їх вірі. Справа ходила до самого царя і велено було їх прийняти, і по сїм ченцї зладили ся до переселення з усїм добром монастирським. В остатній хвилї одначе відстав від сеї вмови лубенський ігумен Калїстрат з частиною старцїв і пробував і иньших відмовити від мандрівки, заявляючи, що поголоски про унїю невірні. Се викликало цїкаву полеміку між ним і иньшими ігуменами, вже з-загаиницї: ті докоряли Калїстратови, що він вирік ся Ісайї та його благословеніе і клятву поплював, війшов у зносини з латинниками і іронїзує з унії, що її так настрашили ся: „чи з рогами чи голинатими ногами, чи з усом чи з бородою великою, чи піша, чи їздить?“ На закиди Калїстрата, що ігумени позабирали добро і пограбили монастирі, вони пригадали йому й то, що він „козорезского роду“ (козоріз), і певно не приніс в монастир великого вкладу, тим часом як вони „по ласцї божій шляхтою породили ся“. Кінець кінцем за границю перейшло півтораста черцїв і черниць, з кільканадцятьма селянськими сїмями, підданими монастирськими; майно монастирське одначе переважно відібрали від них пограничні аґенти польські. Московське правительство розмістило еміґрантів в далеких монастирях, теп. Нижегородської й Симбирської ґуб.[1])

Ся аґітація і мандрівка черцїв, а також велика еміґрація пограничної людности за границю, що теж ішла під окликом небезпеки православній вірі, або принаймнї в московських кругах представляла ся в сїм освітленню (див. вище с. 74), викликала трівогу в правительственних кругах. Сї факти дїйсно давали серїозну осторогу против усяких експеріментів на некористь православної віри. Король, і ще більше Могила мали научку, щоб плян українсько-білоруського патріархату не будувати на яких небудь унїатських підставах, коли він мав бути здїйснений,—і думаю, що ся научка не пішла в ліс, не тільки для Могили, а й для короля. Але трудність лежала в непримиренім становищі римської курії, дужо підозріливо настроєної до толеранційної полїтики короля і противної яким небудь уступкам чи компромісам коштом унії.

Коли король по соймі 1638 р. вислав до папи лист просячи папського дозволу на скликанне собору унїатів з православними, папська курія невважаючи на всї старання короля представити сю справу в можливо кориснім світлї, поставила ся дуже неприхильно

[1]) Акты Ю. З. Р. III ч. 2 і д.

до сього проекту. Король запевняв, що на сїм соймі він уже так обробив православних, що можна сподївати ся їх приступлення до унії, коли їх закликати на уніатський собор, вияснити їм справу прилучення і ті умови, на яких вони могли прилучити ся до унії. Він представляв, що собор буде властиво уніатський: православних треба запросити, щоб вияснити їм справу і договорити ся що до способу їх приступлення.

Але курія, мабуть, мала реляції уніатської або латинської ерархії в сїй справі, і ті представляли собі її инакше. Не вважаючи можливим вияснити справу листами, курія рішила вислати до Польщі нунція, аби на місці пильнував справи, і поручила йому противити ся рішучо скликанню мішаного, уніатсько-православного синоду і обговорюванню яких-небудь конфесійних компромісів. Арґумент мав бути той, що канонїчне право не допускає таких мішаних синодів з католиками, і церковна практика вважає нетактовним наново діскутувати раз порішені річи. Унія може бути переведена тільки на основі постанов фльорентийського собору, під тими умовами, як переведена була в 1590-х рр., і нема чого тут діскутувати і вимишляти щось нове. Поза собором можна переговорювати ся з дізунітами, витолковувати їм,—а як би вони ставили якісь нові умови, належить їх переслати на розгляд папи[1]).

Нунцій Фільонард, висланий до Польщі, в дусї сих інструкцій зайняв дійсно дуже непримирене становище супроти всяких компромісових плянів. Собор, заповіджений ще в 1636 р., прийшло ся відложити. Нунцій на ново опротестував уступки зроблені православним, і те саме зробили, з його ініціативи очевидно, католицькі сенатори[2]). В своїх реляціях до Риму він описував короля прихильником еретиків і схизматиків і непохвально відзивав ся про Поляків взагалї. Одна з таких реляцій була перехоплена і король, користаючи з загального роздраження на нунція, не залишив виявити йому як найсильнійше своє невдоволенне та зажадав від папи, аби його відкликано. Папа відкликав, але нового нунція на його місце не прислав; відносини зістали ся напружені, хоч папа все таки не залишав листами своїми намовляти короля до більшої прихильности до унії[3]). Були листи від папи і колеґії de propaganda fide з захотою до унії також до Могили і до Кисїля, котрих добрі заміри їм рекомендував владика Терлецький[4]).

Коли настав новий папа (1644), Володислав через свого аґента патра Валеріана капуціна попробував наново порушити справу ком-

[1]) Relacye nuncyuszów II с. 272. [2]) Theiner Vetera monumenta Poloniae III ч. 369.
[3]) Ibid. ч. 375 (1643). [4]) Theiner III ч. 374, П. Могила II дод. 69.

промісу. Патер Валеріан приложив всі старання, щоб представити пред папою справу в найкориснійшім світлї. По його словам Могила був вповні готов поширити унїю в своїй епархії, і дізунїти не настоюють уже на соборі. Курія, з огляду на таку добру нагоду до прилучення дізунїтської Руси, рішила вислати нового нунція, звістного вже вам Торреса. Одначе і йому дано було в науку інструкцію, виладжену свого часу для Фільонарда, і взагалї Рим далї міцно стояв на єдино можливім для нього становищі—що иньшої унії не може бути як тільки на підставах фльорентийських. Що до проекту патріархату, то сю справу трактовано досить ухильчиво, не відбираючи надій і очевидно рахуючи, що за-для сеї мети Могила піде на все. Крім нього пунціеви звертали особливу увагу на луцького владику Пузину, про котрого взагалї йшла слава, що він тайний католик і свого часу (мабуть при одержанню владицтва) зложив унїатську сповідь віри[1]).

З такими інструкціями Торресу трудно було помагати королеви в його плянах заспокоєння православної справи, але справа компромісу і заснования православного патріархату не вгасала. В православних кругах сподївали ся його до останку і—полишаючи на боцї ріжнї малконтентські круги вроді Копинського,—здаеть ся, ставили ся до нього з симпатією. Сподївали ся з тим піднесення сили і значіння православної церкви, а не бояли ся з боку Могили уніатської інтріґи. Маємо цікаве з сього погляду листуванне між Могилою і виленським брацтвом в осени 1646 р., на кілька місяців перед смертю Могили. Братчики, пишучи до Могили, потитулували його тільки екзархом патріаршим, і Могила доріккнув їм за таке укороченне титулу. На се братчики поспішили пояснити, що вони поступили так зовсїм не для пониження Могилиної чести, а futura providendo, і зробили се за порадою київського ректора, Ін. Ґізеля, себ-то чоловіка з могилиного кружка, дуже но нього близкого. Значить—затитулували вони Могилу тільки екзархом патріаршим в надії недалекого патріаршого титулу[2]).

Можна таким чином з усею рішучістю сказати, що доба Могили, або—правлїнне Володислава IV, була апоґеем сили і значіння православної церкви в Польській державі, епохою великої самопевности, свідомости своеї сили і далекосяглих надій православної єрархії.

Сї надії свої вона будувала одначе не на збудженню громадської ініціативи, не на орґанїзації опозицийних сил серед україн-

---

[1]) Relacye nuncyuszów II c. 286. [2]) П. Могила II дод. 83 і 84.

ського громадянства, як представники українського відродження XVI в. і їх наступники в першій четвертині XVII в., а на помочи і прихильности правительственних кругів. Як строгий каноніст, проповідник упорядкования православної церкви відповідно до її канонів і віками усвячених практик, оборонець високого престіжу і сильної власти ерархії, Могила не був прихильним до тої широкої участи громадянства в церковних справах, яка витворила ся в попередню епоху змагань.

Цінячи напр. брацтва в теорії, або коли приходило ся обстоювати безпосередню залежність їх від митрополії супротив претензій владичих—бо се було в інтересах повноти і сили його власти[1]), Могила різко виступав против участи світських членів брацтв в справах церковних. „Дивуємо ся, що милость ваша не тільки не віддаєте охотою того, що нам самим, архієреям божим, шафарям таємниць його власне належить, але й суворо видираєте—будучи простими ляіками, котрим право боже в церкві і в справах її мовчати наказує, підноситесь і важитесь над самий церковний і духовний уряд митрополитанський і екзарший, не то що архимандричий"—писав Могила львівським братчикам, коли вони відставили ігумена Йосифа Кириловича від завідування онуфрейським монастирем. „Ви тих осіб, котрих ми властю Бога і найвищої зверхности церковної нам даною благословили, подали і настановили за вашим прошеннєм і причиною,—скидаєте з урядів духовних своєю безвладною якоюсь властю, щоб не сказати—сліпим поривом. Викидаєте з монастирів і з спокійного монашого мешкання, докучаєте словами неналежними і нешановними", і т. д.[2]).

Тим меньше міг Могила бути прихильником участи в церковних справах елементів революційних, яким була українська козачина, до котрої опіки і участи звертали ся бувало його попередники. Не тільки мотиви тактичні—огляд на правительство—не позволяли сього тепер, коли на ласку правительства так богато рахувало ся. По самому складу ідей і почувань сих „за ласкою божою шляхетно уроджених" і ерархічним консерватизмом перейнятих представників Могилянських кругів було їм противно входити в близькі зносини і солідаризувати ся з козацьким елементом. Оповідання пізнійших письменників, що представляють Могилу прихильником Хмельниччини,

---

[1]) Iakoż by nie ten kleynot stauropigiey zostawał w bractwach po te czasy, iużby dawno apostatowie z swoią unią wszędzie chorągwie porozwiali, писав Могила владиці білоруському Косову, бороначи незалежности могилівського брацтва від нього і своєї безпосередньої власти над брацтвом (П. Могила II дод. 42). Цікава ся кореспонденція між владикою і митрополитом, ведена по-польськи!

[2]) П. Могила II дод. 23.

опирають ся на очевиднім і повнім нерозумінню Могилиної доби, хоч перейшли навіть і в новійшу історіоґрафію[1]).

Ні, Могила не був прихильником козаччини, від котрої прийшло ся йому вазнати таких болючих прикростей ще перед свої виступом на митрополії. Її опіки і помочи шукав його противник Копинський, Могила натомість служив своєю помічю Кисілеви, як треба було всякими хотрощами заспокоювати козаків[2]). В могилянській літературі не знайдемо ніякого спочутя погромови козаків в 1637—8 рр. і тим бідам, які впали на них тоді, навпаки знайдемо досить зневажливі відзови про сих „ребелїзантів". В „Тературґімі" виданій могилянським кружком в 1638 р., в присвяті кн. Ілї Четвертвнському з спочутем і похвалою згадують ся його подвиги в рядах польського війська в кампаніях против козаків—куруківській, переяславській і кумейській, убійчі удари, що падали з його руки на козацькі голови, козацькі трупи, що стелили ся під кінські копита польського війська, і крівaві тріумфи гетьм. Потоцкого „над гордими ребелїзантами козацькими"[3]). Але все таки тут вирази ще досить здержливі в порівнянню з тими фарбами, якими описував козацько-польські конфлікти київський ректор Оксенович-Старушич кілька літ пізнійше (1641) в надгробнім слові над тим же кн. Ілею Четвертинським:

„Высоце славный богатирь нашъ князь Илія, будучи барзо лѣтъ молодыхъ гдѣ послышалъ, ижъ козацкій ребелизантъ Голіадъ, ласкою королевскою и волностю золотою утучоный, порвался на власного своего пана руку подносячи — при иншихъ многихъ сердечныхъ милосникахъ отчизны, сынахъ коронныхъ... порвал ся з одважнымъ

---

[1]) Ґрондский, нїби то з слів Виговського, оповідає, що Хмельницький прийняв гетманський уряд тільки з благословення митрополита, що не лише благословив козаків на повстаннє, але й загрозив анатемою всїм, хто маючи змогу чимсь помагати йому, ухилив ся-б від участи (Historia belli c. 50). Енґель, переповідаючи се оповіданнє, приложив його без усяких остережень до Могили (Geschichte der Ukraine, вид. 1796, ст. 152). У Срезневського в Запорожській Старинї Хмельницький розсилаючи унїверсали по Українї, пише до митрополита: „Настає час волї божої, молите ся за нас і за вітчину", і „митроп. Петр положив церковну клятву на всїх хто не стане одностайно з Хмельницьким, і по всїх церквах звелїв молити ся Богови, аби спас православіє"; і по сїм завважаєть ся, що унїверсали Хм. мали скрізь успіх. Костомарів у своїм Б. Хмельницькім (1 вид. с. 237, вид. 1859 р. с. 177) повторив се оповіданнє в приложенню до Могили, з тою тільки поправкою, що Хмельницький, „конечно, совѣтовался съ нимъ еще въ 1646 году". Пізнїйше він (вид. 1884 с. 249) висловляв здогад, що Хмельницький міг щось таке говорити на помершого для осмілення козаків, але в каждім разї вважає Могилу безсумнївним прихильником козаків („былъ къ нимъ благосклоненъ и постоянно находился съ ними въ пріязненныхъ отношеніяхъ", с. 116). Такою вважає його репутацію у сучасників, а нижче, говорячи про Косова (с. 361), противставляє його Могилї, кажучи, що Косів не поділяв „православно руських ідей незалежности, які одушевляли його попередника". На неправдоподібність сеї характеристики Могили дуже різко вказав Кулїш у своїй Историї отпаденія, I с. 187.

[2]) Див. в ч. I с. 231, 1 вид. [3]) Передмова л. С3.

анимушомъ молодымъ на застарѣлые въ бурдѣ и крнобрности козацкие Голіады на Курукови, на которыхъ каркахъ первястки мужества своего досыть славне милой принеслъ и офѣровалъ отчизнѣ. — А гды ребеллія своволныхъ козаковъ запорозскихъ межи Бѣлозероиъ и Кумейками в немалую прибрали ся купу, тамъ… при боку ясновельможного е. м. пана Миколая Потоцкого… яко добрый ротмистръ станолъ и крнобрность днепровыхъ ребелвзантовъ, дурную буту ушикованую, з сердечными кавалерами полсними, братіею своею помешалъ, стелючи поля ва милю бездушнымъ трупомъ козацкимъ. А потымъ лѣтомъ тогожъ року в открытомъ полку людій власныхъ ясне освецоного родича прибылъ одважный тотъ богатыръ на Старецъ противъ своволному ребеллизанту Остренину, гдѣ пред очима ясце велм. е. м. п. гетмана полного досыть одважне и мужне ребеллизанты громилъ днѣпровые и богатырскій свой анимушъ милой отчизнѣ ясне освѣдчилъ“ [1]).

Могилї й його товаришам могло зовсїм щиро здавати ся, що православна церква вже не буде потребовати тих днїпрових ребелїзантів і не повинна компромітувати своеї справи, поручаючи її козацькій опіцї. Без сомнїву такого погляду держав ся і наступник Могили, оден з найблизших йому людей Сильвестр Косів, з епископів білоруських вибраний на митрополію з огляду „на значний і старинний його рід, високі прикмети, побожність і розумність, а також ревність і постійність в релїґії нашій“ [2]). Переговори в справі релїґійного компромісу, ведені з ним зараз по тім як вступив він на митрополичий престіл, зробили дуже приемне вражінне в польських кругах [3]).

[1]) „Казане погребовое над тѣлом ясне освецоного князя е. мл. п. Иліи Святополка на Четвертнѣ Четвертинского, ротмистра войска кварцяного его крол. млти“ і т. д. — виїмки в замітцї проф. Перетца: Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссіи XVII в. (Извѣстія акад. отд. рус. яз. 1903).

[2]) Акт вибору з дня 25/II 1647 — в Архиві Ю. З. Р. II. I ч. 28, также (ч. 27) акт вибору на печерську архімандрію Йосифа Тризни, довершеного 25/I. Небезінтересно поглянути на світських участникав обох виборів, представників православних ще родів. Першим стоїть Адам Кисїль в чинї каштеляна київського (одинокий православний сенатор), далї земські достойники: Максимілїан Бжозовський підстолїй київський, Семен Вигура городничий київ., Данило Воронич скарбник київ., Федір Сущанський Проскура писар зем. київ., Олександр Кисїль підстолїй чернигів., Самійло Воронич чашник черниг., Криштоф Кильчицький скарбник черниг., Прокіп Верещака коморник черниг., Борис Грязной (з московських еміґрантів) ловчий новгород-сїверський, Григ. Четвертинський підкоморій луцький, Захар. Четвертинський підсудок луцький, Гаврило (Hauryło) Коритинський бурґрабій луцький. Понадто члени таких шляхетських родів: Тиші Биковські, Ставецькі, Єрличі (Йоаким, звісний мемуарист, оден з кількох що й підписали ся по-руськи), Трипольскі, Виговські, Дублянські, Щеньовські, Невмирицькі, Олексичі, Павші, Третяки, Солтани, Сурини, Скипори, Савицькі, Шанявські, Голубі, Липлянські, Филиповські. Стривязькі (sic), Ставецькі, Пеньковські, Бажинські, Масальські. Черчицькі, Хлопецькі, Ободенські, Соколовські, Волковицькі, Кердеї, Мадаленські, Гладуновичі-Дубіські, Понорівські, Дмоховські, Ледуховські, Злотолинські, Городиські, Стрільницькі, Затиркевичі.

[3]) Див. низше, в останнїй главі.

Нічим не виявив він свого спочутя і солідарности з великим повстанням, котрого свідком судила йому доля бути; навиаки весь час до його помочи і поради ввертаеть ся в козацьких справах Кисіль — як і до його попередника. Ся двозначна роля сього льояльного духовенства поясняе різкий викрик чигиринського полковника Вешняка підчас комісарських переговорів 1649 р.: „і ваші ксьондзи і наші попи — всї . . . сини!" [1])

І не вважаючи на се все першим окликом, під котрим загреміло повстанне і з котрим потім пішло воно в традицію — все таки був оклик „за віру!"

„В Польщі і Литві всїх Ляхів побити за те що віру християнську ламали і богато християн побивали та силоміць до лядської віри приводили", описуе проґраму повстання московський вістник Климів, на початку червня побувавши в таборі Хмельницького [2]), і так переказуе секретну місію від Хмельницького: „як будуть тебе роспитувати царські приказні люде, ти їм потайки скажи, що королеви смерть учинила ся від Ляхів: довідали ся Ляхи, що у короля з козаками зносини: послав король від себе грамоти на Запороже до попереднього гетьмана, щоб вони самі за віру християнського грецького закону стояли, а король їм буде на Ляхів помічник" . . .

Тут можна б бачити умисно для московського ужитку приготовлену леґенду. Але про війну за віру говорять і иньші, зовсім припадкові вістники. „Запорозькі Черкаси бють ся за віру", оповідае в листї чоловік з Вязьми, побувавши за границею, на Білоруси. „Свара і бої з Поляками й Литвою у Черкас вийшла за віру", толкуе иньший, довідавши ся вістей з Вильна. „Ляхи бють ся з Запорожцями за віру", поясняе якийсь Жид-митник в Дорогобужі. „Кажуть, що за віру у козаків з Поляками така війна, і перед тим була у них така війна", пише з Ріґи Німець Вольмар свому знайомому до Пскова [3]) і т. д..

Досить се несподівано по тім всім, що ми бачили вище — але кінець кінцем не буде дивним, коли ми пригадаемо, з одного боку—цїлий ряд огнищ релїґійної боротьби, особливо на білоруській і західній українській теріторії — дрібної місцевої війни, яка місцями безпосередно перейшла в повстання і війну Хмельниччини. З другого—візьмемо на увагу те, що з ріжних мотивів роздражнень і невдоволень, які підіймали людність против польського режіму і шляхецького панования,—релїґійний мотив був найбільш популярний,

[1]) Michałowsk. c. 373.
[2]) Акты Ю. З. Р. III с. 216.
[3]) Акты Ю. З. Р. III с. 212, 227, 229, 231; пор. также 213, 230, 237, Акты М. гос. II с. 222 й ин.

найбільш ідеальний, який найкраще мін служити для оправдання і усвячення повстання в очах своїх і чужих[1]).

Коли таким чином мотив релігійний усильно підчеркував ся, розширяв ся і роздував ся нерозмірно з своїм реальним значіннем в данім моменті, — навпаки мотив соціальний, безсумнівно дуже реальний і могутній, губить ся по-за ріжними спеціальними загостреннями, так що віде майже не виступає у весь зріст, а мотив національний, теж без сумніву дуже напружений, підмінюєть ся конфліктами релігійними або соціальними і зрідка лише прохоплюєть ся афорізмами, які дають нам зрозуміти той властивий сполучник, який обєднував ріжні клясові чи конфесійні суперечности на спільнім національнім ґрунті.

В попередніх розділах сеї праці ми слідили з можливою докладністю за соціальним процесом, як він розвивав ся на українськім ґрунті в останніх столітях. Бачили, як він переводив величезні маси українського народу в становище повного безправя, переймаючи їх гнївом і ворожнечою против польського режіму, виганяв з насиджених місць найбільш енерґічні й непримирені елементи й переслідував крок за кроком далі, на нових осадах, подніпрянських і задніпрянських, — на останніх границях Річи-посполитої, де вони сподівали ся бути безпечними від панських претенсій. Ми бачили, як на сім ґрунті виросла козаччина як велика соціальна сила, завдяки своїй непримиреній опозиції шляхецько-маґнатському режімови, і в міру її зросту на неї звертали ся очі і надії ріжних преріжних елементів, притиснених шляхецько-маґнатським панованнем. Не тільки селянство, а й міщанство і дрібне шляхецтво, притиснені тяжкою рукою старостинської адміністрації, і православне духовенство, і православна, національно-настроєна шляхта, і просто шляхта місцева, незалежно від свого походження (навіть з родів західніх, щиро-польського походження), що напливаючи все в більших масах протягом першої половини XVII в. до східньої України, не мирила ся з монополізацією тутешнього землеволодіння і тутешнього хозяйства в руках самих маґнатів[2]), — всі вони виявляли свою солідарність і свої внутрішні звязки з козацькою опозицією.

---

[1]) Досить влучно, під очевидним вражіннєм сучасних релігійних війн, завважає з поводу релігійної агітації Хмельницького Коховский (с. 27): sueto rebellis genii more, qui nunquam regionem invasit, nisi prius entbesi ustitata religionem obtenderet—не підійметь ся повстанне, поки не ужне собі за покров релігії.

[2]) Про сей процес монополізації землеволодіння східньої України в маґнатських руках і випирання маґнатами дрібнійших власників див. в т. VI с. 285—6. Ноту дрібношляхецького вдоволення з поскромлення маґнатської пихи Хмельницьким будемо бачити виразно в сучасній віршевій літературі про Хмельниччину.

В ріжних моментах сї звязки виступали сильнїйше, в иньших слабше, більше або меньше виразисто й яскраво. Хмельниччина потягнула всї сї елементи протесту з особливою силою, викресала з них максимальну іскру боротьби. Але з другого боку, розумієть ся, мусїла на собі показати і ріжні впливи та змагання сих опозиційних елементів, які втягнула в свій вир. І сила та виразистість сих впливів, витиснених на характері і фізіономії великого і складного руху 1648 р., залежала, розумієть ся, не від чисельних пропорцій тих складових елементів, а від засобів їх інтелїґенції і степеня усвідомлення, конкретизації ними своїх цілей.

От тим власне пояснюєть ся, що на перший плян в ідеольоґії великого повстання висунено усвячені віками мотиви релїґійної боротьби. Другим завданнєм його проголошено і всякими способами підчеркувано — боротьбу з маґнатським режімом, з купкою пограничних королевят, що мовляв захопили в свої руки державу і правлїнне, обезвладнили короля, напосїли ся на козаччину. Се теж був мотив дуже зручний, з становища державного леґітімізму, а заразом найбільше близький тим шляхецьким (почасти і козацьким) елементам, які в таких значних масах вступили в ряди повстання і надавали також тон його ідеольоґії, займаючи найбільш впливові, провідні позиції в козацькім війську, становлячи так би сказати — його мозок[1]). А народні маси, що давали головну чисельну силу повстанню, ту стихійну силу, яка заливала українські землї, підкопуючи, обрушуючи всї позиції шляхецького режіму, — все таки переважно зіставали ся в ролї пасивній супроти провідників повстання — хоч і учосили їх нераз проти їх волї. Особливо ж в ідеольоґії повстання, в його мотивованню, в формулованню його завдань вони проявляли себе незмірно слабо в порівнанню до своєї стихійної динамічної енерґії.

Сю енерґію ми вже могли помітити в попереднїм повстанні.

Ми бачили відзиви польських полїтиків і адмінїстраторів, які оцїнювали зовсїм справедливо всю останню поднїпрянську кольонїзацію, як велику масу запального матеріялу для зломлення польського

[1]) Участи в Хмельниччинї шляхти й її значінню присвятив особливу увагу Липинський в своїй моноґрафії про Кричевського (Z dziejów Ukrainy с. 157 і д.). В козацькім реєстрі 1649 р. він нарахував представників 750 шляхецьких родів в числї 1500 осіб (с. 490)—перед ним подібною статистикою займав ся був А. Роле (Powstanie nazwisk rodowych u ludu małoruskiego, Sylwetki historyczne, т. VIII) і нарахував представників 450 родів в числї 2500 душ. З сучасних звісток про Хмельниччину є дві такі що дають цифри шляхти в рядах повстання (розумієть ся без всякої претенсії на докладність). Анонїмна реляція з Варшави про облогу Замостя переказує звістку, що в війську Хмельницького є 7000 Поляків, себ-то шляхти (рукп. Чорторийських 379 с. 134). Кунаков розвідуючи про Хмельницького зимою 1649 р., чув, що в його війську „польскихъ и литовскихъ шляхты, которые учинены были банитами, 6000 человѣкъ“ (Акты Юж. и Зап. Рос. III с. 404).

шляхецького панования[1]). Розвій шляхецької кольонізації і шляхецького господарства в тих кільканадцяти літах, що пройшли між повстаннем 1637-8 р. і Хмельниччиною, ще збільшили сю масу енерґії і її напруженнє. Як огненні букви на сій сторінці польської історії яснїе характеристика Бопляна писана в переддень Хмельниччини: „Шляхта живе як в раю, а селяне як в чистилищі, а як ще селянам трапить ся попасти в неволю лихому панови,—їх становище ґірше від ґалерних невільників, і ся неволя багатьох з них змушує до утечі, а найбільш відважні йдуть до Запорожців“ [2]). Але — сам Боплян не знайшов причинової звязи між сим, так сильно начеркненим образком і великим повстаннем. Він трактує його просто як акт мілїтарної енерґії козаків, не поясняючи його соціального підкладу. І серед иньших письменників, чи українських чи чужосторонніх, не знайдемо ні одного, котрий би влучив в сей соціальний нерв: поневоленнє і експльоатація селянської верстви були занадто загальним явищем тодї скрізь.

Може ще найблизше підійшов до нього жидівський мемуарист, Натан Ганновер, характеризуючи те тло, на якім виникли козацькі повстання, вінчані Хмельниччиною. Спімнувши насамперед заходи Жиґимонта, якими він приводив до польщення і католичення українську аристократію, і орґанізацію козацького війська, „вільного від податків і обдарованого такою вільністю, як шляхта“, він так характеризує становище українських мас: „Решта бідного руського народу робила панщину у маґнатів і шляхти, а сї обтяжали його тяжкою працею, глиною і цеглою і всякою роботою в дому і на полї (біблїйні фарби жидівської неволї в Єгиптї). Шляхта накладала на нього великі тягарі, а де-котрі шляхтичі страшними способами змушували до переходу на пануючу віру. І був він до тої міри пониженний, що всї народи, а навіть і той нарід з усїх найбіднійший (жидівський) — теж панував над ним“ [3]).

Волинський Жид глубше вглянув в ті основи, з яких виростало повстаннє—дав ширший сінтез соціальних і національних причин його навіть, ніж свій „Самовидець“, що не спиняючи ся гадкою на загальнім поневоленню підносить тільки де-які другорядні прояви й симптоми його: самоволю державців, особливо Жидів. Само по собі кріпацтво не ображає соціального почутя речника „статочного“ громадянства, він готов навіть припустити, що самому панови селянин не пожалував би податку—тільки паношеннє підпанків уїдало

[1]) Див. в т. V с. 216 і д., т. VII с. 225 і д., і в сїм (VIII) томі I с. 277 1 вид.
[2]) Description, вид. 1861 с. 24.
[3]) Найновійший переклад—М. Балабана (Sprawy 13—4).

ся йому. Подібне поверховне спинюванне на ріжних подробицях кріпацьких відносин, без загдублювання в самий принціпіальний, клясовый, чи національний антаґонїзм дуже характеристичне; стрічаємо його і у иньших письменників.

Так Ґрондский напр. тим способом описує селянські кривди: „Нарід руський тим способом утїсняв ся—синів їх пани змушували до ріжних служб, а тим часом від батьків їх звичайним способом вимагали роботи і чиншів. У кого було більше синів, то лишали батькови одного, аби з ним відбував звичайні повинности на пана, а з усїх иньших жонатих синів брали на тиждень одну монету звану „дудек", що варта 6 грошей угорських: Жиди сей податок збирали і виплачували. Крім того коли родила ся дитина, особливо хлопець, то наче на те, щоб пан потїшив ся збільшеннем синів у селян своїх, і щоб запобігти аби вирісши той хлопець не подав ся до козацьких куп без відомости свого пана,—не дозволяло ся хрестити, поки такої ж монети не заплатять. Також коли дївчина віддавала си заміж, не можно було побрати ся, не заплативши наперед того „дудка" панови. І се на перший погляд здавало ся легким, але потім, через жидівську хитрість виросло в важкий тягар. Бо коли приносили податок за хрещенне сина або за вихід заміж дївчини, Жид, видумуючи ріжні перешкоди, не брав відраву, але з звичайним своїм дотепом ріжними викрутами примушував платити собі більше. Також иньші селянські повинности зростали з дня на день, по більшій части тому що віддавали ся в аренду Жидам, а ті не тільки видумували ріжні доходи, з великою кривдою селян, але й суди над ними присвояли собі" [1]).

Коховский завважає: „Що з українським народом поступали не без певної несправедливости, не можу заперечити. Всё залежало від суворої або мягкої вдачї старост і панів тамошнїх і від вдачі самого народу — покірного супротив власти чи бунтівничого. Брали десятину зі стад кінських, податок від худоби, десятину з пасік, і иньші підданські повинности, які здавна відбували ся і зносили ся. Але коли для збільшення доходів повинаходжено ще нові титули—шкіру за право ловити звіря, небувалі податки від риболовлї, замість денної панщини по три полтораки [2]), вини і кари і всякі такі річи—на них нарікали і жалували ся як на незносні тягарі, тим більше як наставали немилосердні зборщики та немилостиво виконували панські накази. А найбільше обвинувачувано настирність Жидів, що з кривдою людности з прикрою своєю вигадливістю вишукували

[1]) Op. c. c. 32.
[2]) Так мають в сїм місцї Pamiętniki.

ріжні доходи, або брали на відкуп горівчану монополію і стягали на себе ненависть, яку мусіли потім окупити смертю"[1]).

Дуже характеристичне се особливе підчеркуванне ролї Жидів між ріжними причинами роздражнення українського народу—антисемітизми XVII в., на котрім сходили ся польські шляхецькі й українські козацькі круги.

Ми бачили вже, як Кушевич в змістї аґітаційних листів Хмельницького серед ріжних, переважно досить загальних нарікань на поневоленне козаччини особливо підчеркує, що вона була віддана на самоволю королївських урядників і—чого не можна стерпіти—на немилосердність жидівську[2]). В листах Хмельницького писаних по корсунськім погромі дійсно вказуєть ся на кривди від Жидів як на прояв крайнього поневолення козацького[3]). Кривонос в своїм ввіснім листї до Заславського вважає їх головною причиною повстання („Жидів зволь ваша мил. до Висли завернути, бо та вина від Жидів вачала ся—вони то і вас з розуму звели")[4]). Подібне буцїм то писав і Хмельницький львівському маґістратови стоячи під Львовом[5]).

Московський конець Кунаков, по дорозї роспитуючи про причини козацького повстання, по свіжим слїдам його (зимою 1648/9 р.) в своїм донесенню правительству досить побіжно згадує про иньші причини („вже давнїйше, богато лїт велике утисненне від Ляхів і уніатів—віру благочестиву ламали, церкви божі печатали і багато благочестивих церков повернули на унію", далї—„самих Черкасів побивали, жінок і дїтей ї маєток у них відбирали і всякі насильства і руїну їм чинили"). За те дуже спиняєть ся на жидівських неправдах: „Крім того була Черкасом руїна від Жидів, що державали в їх сторонах аренди від панів: ті Жиди Черкасів грабували і всяко над ними знущали ся: як тільки котрий Черкашенин викурить горілки або зварить пиво чи мід, не сказавши Жидови, або перед Жидом почне говорити не знявши шапки,—Жиди чіпляли ся до сього, як за зневагу, грабували і руйнували, маєток відбирали, жінок і дїтей силоміць забирали на роботу. А як помер Станислав Потоцкий (читай Конецпольський), тодї Миколай Потоцький і кн. Ярема Вишневецький і Остророг і иньші пани до решти позволили Жидам Черкасів нищити"[6]).

Єронїм Піночі, секретар королївський, як одну з важних причин козацького невдоволення теж підносить пагубні ради жидівські, що вони давали старостам на збільшенне доходів—„обіцювали по

[1]) Climacteres I с. 27, пор. Pamiętniki с. 274—5. [2]) Вище с. 82.
[3]) Michałowski с. 42, 44. [4]) Michałowski с. 89.
[5]) Жерела IV с. 101. [6]) Акты Ю. З. Р. III с. 279.

20 тис. золотих, аби тільки пан заборонив палити горілку і шинкувати крім них (Жидів арендарів), і се чинило великі прикрости козакам, особливо як на жидівське жаданне підстарости посилали рубати кавани і горнції горівчані, як би де знайшли"; згадує також про великі доходи, які Жиди-арендарі вимишляли від судових справ[1]). Подібно висловляєть ся й краковянин Ґоліньский, добачаючи в жидівських визисках найважнійшу може причину повстання[2]).

В кінці як особливо різкий момент жидівського знущання над Русю вказуєть ся арендованне Жидами православних церков. Безіменний автор мемуарів з XVII в., осуджуючи поневоленне козацтва ординацією 1638 р. і добачаючи в тім тільки жадність до більших доходів старостів і дідичів українних, докоряє їм, що вони „Жидів упровадивши, за для гроша все їм в аренду пустили, навіть церкви, так що Жиди мали від них церкви, і хто хотїв шлюбу, або хрещення, мусїв Жидови арендареви заплатити, аби відчинив церкву, так само в неділю, або в святий день, і се так докучило хлопству, що вони теж на бунт пішли разом з козаками і змивши шляхецькою кровю свої краї, наповнили Україну несчисленними юрбами хлопства, вирізавши своїх панів[3])".

Львівський канонїк Юзефович в своїй пізнїйшій лїтописи міста Львова розвиває ширше сю дражливу подробицю жидівської експльоатації, не жалуючи Польщі, щоб дати волю свому ворожому настроєви до Жидів: „Чув я навіть від наших же Поляків, старших, таких, що знали сю справу, що панованне Поляків в тих сторонах дійшло до такої нездержливости, що навіть над церквами давали вони власть сьому родови (жидівському). Священик ковацький, попросту званий ‚піп' не міг у своїй церкві удїлити своїм парохіанам таїнства хрещення, шлюбу й иньших, коли наперед не заплатив Жидови за ключі установленої паном плати, бо мусїв кождого разу від дверей церковних віднносити їх і віддавати до рук Жидови. З якими се надужитями діяло ся і вневагою таїнств і віри християнської, нехай судить потомство. По васлугам потерпіла ти біди свої, Польщо[4])".

[1]) Ojczyste spominki I с. 141.

[2]) Kdysz tesz niemal Zydzi prziczyna tey woyni y rebely kozaczkiy, bo po Ukraynie wszedy niemal po Russy Zydzi u panow poarędowoli maiętnoscy, browary, gorzalni, młyny, pasieky, czła, myty, kędy czięskosc srogą czinieli nad poddanemi, danine i roboczizną większą podnosząc, czego Rus y kozaczy nie mogli tego znossicz, bo niewolno w miasteczku y we wssi nikomu sobie piwa warzic ieno Zydowi, a u Zuda na sink bracz, gorzalki i miodu robie nikomu ieno Zudowi, hoc (хоч) mieli prawa y wolnosczi swoie, to Zidzi odięly y ubogich sczisnęly przez winiosle arendy — panom ykazuiącz wielkie pozytky a ubogich ludzi lupiącz y ciemiężącz (с. 108). Подібні ж галки повторяє він потім ще раз—с. 180.

[3]) Pamiętniki do panowania Zygmunta III etc. I с. 254—5, пор. 274—5: я збираю до купи сї два тексти, що повторяють себе з деякими відмінами.

[4]) Сборникъ лѣтоп. Юж. и Зап. Рос. с. 121—2.

Се все ті-ж мотиви, які оброблені були в звісній думі про поневоленнє козаччини Жидами і її повстаннє:

Як од Кумівщини та до Хмельнищини
Як од Хмельнишини та до Брянщини[1]),
Як од Брянщини та й до сього дня
Як у землї кралевській та добра не було...

Жиди орендарі заарендували „всї шляхи козацькі“ й заставили їх своїми шинками — „на одній милї по три шинки становили“, змушуючи козаків до купования у них горілки і меду, за недозволеннєм варення тих напитків на власну потребу:

Як іде український козак тай корчму минає,
А Жид вибігає та українського козака за чуб хватає,
Та ще його двома кулаками по потилицї затинає:
„Козаче-левенче, за що я буду рату платити,
Що ти мимо корчми йдеш, та й корчму минаєш[2]).

Заарендували Жиди „всї козацькі торги“ і брали „мито-промито“ від пішого і конного переїзжого, від усякого товару; навіть від старечої милостинї, хто собі що вижебрав, забирали що краще, немов від товару, —

І ще ж то Жиди-рандарі у тому не перестали —
На славній Україні всї козацкі церкви заарендовали:
Котрому б то козаку альбо мужику дав Бог дитину появити,
То не йди до попа благословить ся,
Да піди до Жида-рендаря та полож битий тарель, щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.

Дума одначе не розвиває ширше сього вдячного мотиву, натомість з особливою любовю розробляє иньший — побори з промислів і доходів, що так сильно звучить також і в иньших відгомонах сучасних невдоволень. Жиди-рандарі „всї козацькі ріки заорандували: Самару, Саксань, Гнилу, Пробійну, Кудеску“ (вар.: Каїрку і Гнилобережку). Назви здебільшого реальні: Самара, Саксань — доплив Інгула; Гнила Саксагань її допливець; Каїрка — малий доплив Днїпра низше порогів; єсть також Перебійна — „вітка“ Днїпра[3]). Їх треба розуміти, очевидно, загально — як оранду поборів з степової рибної і ловецької вдобичи, бо нї на Самарі нї на Саксагани, тим меньше на Каїрцї або Перебійній жидівських комор нїколи не було.

[1]) Правдоподібно: Бряпиччини.

[2]) Збираю характеристичні подробицї з обох головних варіантів думи — Антонович і Драгоманів II с. 20 і д.

[3]) Див. у Величка Реєстръ рѣчок и прикметъ по обоихъ сторонахъ реки Днепра зостаючих, 1697 р., т. III с. 471, також у Еварницького Вольности запорожскихъ козаковъ sub vocibus. Д. Єрофеїв висловив підозрінне, що реєстр річок въ кращім варіантї вставлений Кулїшем (Записки київські VII с. 45), але я не бачу причини так думати, тим більше що назви річок позмінювані супроти реальних.

Который би то козак альбо мужик ісхотів риби ловити,
Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до попа благословить ся,
Да пійди до Жида-рандара, да поступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річці риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити, —

инакше Жиди відберають здобич, а навіть і вброю (сюди очевидно належить подробиця з другого варіанта, де Жид „у українського козака всю зброю одбирае, а ковак за Жидом похожае, ще його й вельможним паном називае“). І на ілюстрацію того образок:

Тоді ж то один козак мимо кабака іде,
За плочима мушкет несе,
Хоче на річці утя вбити.
Жінку свою з дітьми покормити.
То Жид-рандар у кватирку поглядае,
На Жидівку свою стиха словами промовляе:
„Ей, Жидівочко ж моя Рася!
„Що сей козак дуиае, що він у кабак не вступить,
„За денежку горілки не купить,
„Мене, жида-рандара, не перепросить,
„Щоб позволив йому на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити!
Тоді то Жид рандар стиха підхождае,
Козака за патли хватае.
То козак на Жида рандара скоса, як медвідь поглядае,
Іще Жида-рандара мостивиїи паном увивав:
„Ей, Жиду, каже, Жиду-рандару мостивий пане!
„Позволь мені на річці утя вбити,
„Жінку свою я дітьми покормити“.
Тогді Жид-рандар у кабак вхождае,
На Жидівку свою стиха словами промовляв:
„Ей Жидівочко ж моя Рася!
„Буть мені тепер у Білій Церкві паставним равом—
„Назвав мене козак мостивим паном!“

Сї образи були, видко, мотивами широко розповсюдженими. Пишний Жид, що велить козакови без шапки перед них стояти (порівняти оповіданне Кунакова) та каже себе (horribile dictu) мостивим паном називати, — і упокорений козак, що мусить зносити жидівські штурханції і гнути ся перед ним (козак в сих образах українського поневолення виведений, очевидно, для сильнійшого ефекту: коли рицарський гордий чоловік таке мусив вносити від Жида, що говорити вже про небораку-хлопа?). Дума, очевидно, тут черпае з устної, свійської традиції, і судячи по жввости і силї сих образів, ся традиція була досить свіжа і богата в часї творення сеї думи. Натомість книжна українська традиція поза Самовидцем переважно мало самостійна і блїда.

Так Грабянка, для вияснення причин козацького повстання ввертаеть ся до оповідання Коховского, — хіба може для більшого переконання, щоб словами Поляка потвердити українські кривди! Переповідае його свідоцтво одначе досить свобідно, додаючи деякі

подробиці, якими оживляє сухе оповіданнє свого джерела („иметь ли кто звѣра? кожу дай пану! иметъ ли рыбу? дай урочную дань оттуда на пана! отъ военныхъ користей татарскихъ конь или оружіе въ козака будеть — дай, хлопе, на пана!")[1]). На иньшім місці[2]), говорячи про порядки, які настали по Остряниновій війні, переказує він оповіданнє Самовидця про тяжкі роботи і податки заведені державцями і орендарями — „дуди нѣякись, повивачное, пороговщину, подимное и поголовщину, очковое, сгавщизну,ноемщизну, сухомелщину". Додає арендованнє Жидами церков („таже церкви божія Жидомъ запродаяху и за дозволеніемъ жидовскимъ крещаху младенци, и всякіе обради церковніе благочестивыхъ поддаяху Жидомъ въ аренду"). А докидає ще тяжкі муки, задавані Поляками козакам і їх сїмам: „дѣтей въ котлахъ варяху женамъ сосци древіемъ изгнѣтаху и иная неисновѣдимая творяху бѣды" — популярна фраза, яка потім парафразуеть на ріжні способи.

В аґітаційнім універсалї Хмельницького (фальсифікаті), взагалї риторичнім і біднім змістом (правдоподібно власної фабрикації), Величко згадує ще безчествовання священників („бючи, роскрівавляючи, волоси і бороди вириваючи і утинаючи") та заборону зборів — „до такои пришлы были есте неволѣ у Поляковъ, же двомъ или тромъ на мѣстѣ, на улицѣ или в дому своемъ зшедши ся заказано і неволно было вамъ зъ собою горорити и о потребахъ своихъ господарскихъ побесѣдовати, безъ чого и акти христинніи и веселніи быти не могутъ".[3]) Лукомський в своїх доповненнях до дневника Окольского розвиває мотиви оповідання Грябянки[4]) і Величкового універсала[5]), розмішуючи їх ріжними, часом дуже фантастичними подробицями. Напр. Поляки українських людей „шиями в колоди або в плетні в найтяжші морози саджали, так що їм руки і ноги відмерзали, а иньші на смерть від морозу повмерали; жінок козацьких в плуги запрягали — лїд орати або рисувати, а Жидам велїли їх канчуками поганяти; иньших на лїд поставивши, казали з прорубів воду брати й їх поливати, або в проруби окувати велїли"[6]).

Нарештї автор „Исторіи Русовъ"[7]) вінчає сей цікль в розвою леґенди, оповідаючи, як розіслані по Україні після погрому 1638 р.

[1]) Лѣтопись с. 32. [2]) с. 29—30. [3]) Лѣтопись I с. 83—4.

[4]) Коховского при тім він, цитуючи за Грабянкою, зробив Ваповским.

[5]) Невідомі руки додали курьозний коментар до ріжних поборів, вичислених (за Грабянкою-Коховским) у Лукомського: Изъясненіе даней Жидами взимаемыхъ — отъ игранія на дудкѣ (хибне толкованнє „дудка"), на свирѣли, ва скрипцѣ и прочую 4, отъ дѣтей новорожденныхъ за повіячъ 200, овсяныхъ, садовыхъ и огороднихъ плодовъ 200, отъ кождой хаты 5, подушенній окладъ 10, отъ вступающихъ въ бракъ 6, отъ улія пчолъ 2, отъ рыболовнѣ изъ ста долѣ 10, отъ вѣтраныхъ млиновъ и жорновей 20, судніи посулы то есть на... позвахъ для судящихъ 200, і т. д. Валюта не показана.

[6]) Видано при лїтописи Величка IV с. 302. [7]) с. 56.

польські вояки виробляли „всѣхъ родовъ безчинства, насилія, грабежи и тиранства, превосходящія всякое понятіе и описаніе“. Варили в кітлах і пекли на углях дітей на очах батьків, а сих теж найлютійшими карами замучували. Церкви пограбили і віддали в аренду Жидам, а церковні річи і шати тимже Жидам попропивали і пороздавали, ті з церковного срібла робили собі посуду, а з риз і стихарів перешивали спідниці своїм жінкам. „А сіи тѣмъ передъ христіанами хвастались, показывая нагрудники и исподницы, на коихъ видны знаки нашитыхъ крестовъ ими сорвавныхъ“.

Яка саме фактична основа лежить під сими, як бачимо, досить розгалуженними оповіданнями про арендованнє Жидами церков і побираннє з них доходів[1]), зістаеть ся неясним. Документальних звісток про арендованнє Жидами церков і які небудь конфлікти на сім ґрунті, досі не викрито, невважаючи на деяке заінтересованнє сею справою[2]). В самій традиції обвинуваченнє Жидів в таких знущаннях, як бачимо, зявляеть ся досить пізно — але за те займае показне і міцне місце між арґументами сього історичного антисемітизму[3]).

---

[1]) До всіх иньших традицій про се пробувано додати ще звісну галицьку гаївку про Жельмана: „Іде, іде Жельман, іде, іде його брат“: в ній бачили память про Жида-арендаря, котрого люде виглядали, шоб відчинив церкву й можна було почати великодню відправу (Шийковського Бытъ Подолянъ II с. 73—4). Етноґрафи-записувачі посвідчають, що таке толкованнє істнув і між народом — див. записку в Матеріалах до укр. етнольоґії XII с. 54 (також і література сеї гаївки); але воно могло поширити ся новійшими часами з книжних джерел. Р. Кайндль в статї друкованій в Leipziger Zeitung 1892 і в перекладі в Буковині 1896 ч. 67, потім Ф. Зих (F. Zych. Zelman Wolfowicz, 1899), М. Балабан (M. Balaban, Zelman, Nasz Kraj, 1909) пробували звязати сі перекази з популярним в XVIII в., дуже прикрим дрогобицьким орендарем Зельманом Вольфовичом. Але се здогад сам по собі мало ймовірний, а для питання про аренду церков Жидами і зовсім нічого не приносить: в документах про Зельмана Вольфовича нема мови про церкви.

[2]) Одинокий документ, що бодай наближаеть ся до сеї сфери, се заставний контракт 1596 р. села Слуща в Холмщині шл. Миклашевському і Жидови Песахови разом: між всякими приналежностями і доходами села згадують тут са також „церкви і їх подаване“ (Памятники кіев. I ч. 11); звідси деяка теоретична можливість надужить для Жида-орендаря в ролї заступника колятора-патрона. І. Каманін, застановляючи ся над сим мотивом в обробленню Гоголя, висловив здогад, що факт виарендовання церкви десь трапив ся виїмково і зробив таке враженне, що з нього утворено популярний аґітаційний мотив (Научныя и литер. произведенія Гоголя по ист. Малороссіи — київські Чтенія т. XVI с. 107). Крамер в своїх записках про Галичину (Briefe über den itzigen Zustand in Galizien, 1786, II с. 15) дав инакшу версію традиції: що церкви арендовали Жидам за польських часів самі священики і такі Жиди-орендарі переховували у себе церковні апарати і видавали ключі від церкви не инакше як за певну оплату. Тут стара традиція подае руку практиці заставлювання Жидам певних церковних річей, що місцями входила в свого рода звичаеве право (напр. дячок мав право заставляти Жидови під великдень певні книги, не уживані въ церкві на світлім тижні, і потім громада мусїла їх викупати своїм коштом).

[3]) В українській історіоґрафії міцно вірив сим переказам пок. Костомаров, що за молоду і обробив сей мотив в своїй драмі „Переяславська ніч“ — див. його замітку в Рус. ист. въ жизнеописаніяхъ II (вид. 1886) с. 365. Новійше до сеї справи: Галантъ Арендовали ли евреи церкви на Украйнѣ (Еврейская Старина 1909, I, і з деякими доповненнями осібно, Київ, 1909), та ряд заміток в київській пресї з приводу сеї брошюри, особливо: Олена Пчілка, „Історія-брехня!“ (в оборону традиції) — Рідний Край

Що до переказів про муки задавані Поляками Українцям, то вони розвивають звістки сучасників про нелюдські вчинки над українською людністю жовнїрів — чи то під час повстань, чи то під час кватировань жовнїрських: на ґрунтї ріжних суперечок і просто наслїдком недостачі карности серед польських військ. Ми знаемо, що з сього становища польська сольдатеска була одною з египетських язв Польщі навіть у внутрішнїх провінціях. В східній же Україні, фактично позбавленій публичної, державної власти[4]), вона дійсно могла доходити до крайностей.

Бачили ми вище оповіданнє Коховского, що з поґолосок, які доходили до нього, споминае про екзекуції чинені польськими військами з поручення дідичів і старост, про вирізуваннє ними цїлих сїл наслїдком фальшивих обвинувачень в непокірности. Ґрондский, бувши з Любовіцким в посольстві у Хмельницького, оповідае, як Хмельницький нарікав на немилосердні своевільства польських вояків. Вони прозивали козаків хлопами, били їх, грабили їх майно, безчестили їх жінок, полишених чоловіками, а потім, відходячи, замикали їх в хатах разом з дїтьми „і обложивши соломою, так палили, немов щурів". „А як могли зловити козака, що зброїв щось против пана, саджали його на найвищу палю, аби перед всїми як можна явно показати свою прирожденну ненависть до Русинів — немов би не досить було потиху кинути ворога в мішок та в воду..." Все се говорило ся з приводу подій по 1648 роцї, але малюе нам той загальний образ жовнїрських і панських насильствъ і екзекуцій, які робили саму згадку жовнїрських леж ненавистною для людности.

В звісній думі про замиреннє Хмельницького з Поляками сї жовнїрські лежі взяті з комічного боку — як польські жовніри, маючи наказ не вимишляти великої стації

По козаках і мужиках поставали,
Да великую стацію вимишляли —
Од їх ключі поодбірали,
Да стали над їх домами — господарями:
Хозяїна на конюшню одсилае,
А сам з його жоною на подушках почивае.
То козак альбо мужик із конюшнї прихождае,
У кватиру поглядае,
Аж Лях мостивий пан іще з його жоною на подушках почивае,
То він оден осьмак у кармані мае,
Піде з тоски з печали у кабак, та й той прогуляе.
То Лях мостивий пан од сна уставае,
Юлицею йде, казав би — як свиня нескребана попереду духом веде,
Іще слухае-прослухае,
Чи не судить його де козак альбо мужик.

1909 ч. 30, і замітки в Києв. Вѣстяхъ ч. 278—9 М. Василенка і Ол. Салїковського — в оборону поглядів Галанта. [4]) Див. в т. V с. 337—8.

У кабак ухождае,
То йому здаеть ся, що його козак медом шклянкою або горілки чаркою витае.
Аж його козак межи очі шклянкою шмагае,
Іще стиха словами промовляе:
„Ей Ляхи ж ви, Ляхи, мостиві пани
„Хотя ж ви од нас ключі поодбірали
„І стали над нашими домами господарями, —
„Хотя б ви на нашу кумпанію не нахождали!..“ [1])

Натомість у книжній традиції, як бачимо, розвинено трагічні мотиви сих жовнірських своєвільств і нелюдських ексцесів, до крайніх фантастичних побільшень, що в кождім разї дають нам понятє того ужитку, який робив ся з сього мотиву задля агітаційних цілей.

Заразом, як я вже сказав,—споза сих найбільш різких і дражливих, підхоплених агітацією анормальностей соціальних і релігійних, з повною виразністю вирисовуть ся мотив національного поневолення, національної кривди. В чистій, абстрактній формі сей національний момент як причина повстання, як агітаційний його мотив майже не виступає. Але він переходить через всї отсї моменти пониження і покривдження українського елементу на ріжних полях і з ріжних поглядів,—загострює їх прикрість і болючість та звязує в оден ланцюх, в оден образ гіркого, до пімсти вопіющого поневолення Українського народу

Кінець кінцем до кождого з тих оскаржень тих аномалій, які витикали ся в тій чи иньшій сфері українського житя, можна була б навести анальоґію з відносин чисто польських—Поляків между собою, і толкувати все те як аномалії польського устрою які мовляв давали ся в знаки Полякам так само як і Українцям. На се звичайно і кладуть натиск новійші польскі історики. Дісіденти Поляки підпадали в той час ріжним переслідуванням, які змушували їх переходити навіть на сторону ворожих Польщі держав. Польський хлоп угинав ся так само або й ще гірше під ярмом панщинної неволї, як і український. Польський міщанин терпів безправє і всякі недогоди економічної анархії Польщі, нарікав на жидівську язву, підтримувану можними панами і адміністрацією. Жовнірські лежі були так самою „пляґою житя“ чисто польських земель. Се вірно. Але в українськім житю, в почутю Українців, в їх відносинах до Поляків і Польщі всї сї гріхи польського соціального і полїтичного устрою, польської полїтики, польскої адмінїстрації звязували ся в оден **національний** сінтез, незвичайно дражливий і болючий.

---

[1]) Антонович і Драгоманів II с. 110—1. Закінчення сього образка не підійде може під пригнічений стан козацтва перед 1648 р., а поза тим се образок жовнірського господарства для всїх часів.

Релїґійні конфлїкти реалїзували ся в утиску „руської віри“ „лядською вірою“. Унїя була лядською інтриґою против руського благочестя. Всякі прогріхи і своєвільства адмінїстрації були паношеннем і знущаннем Ляхів над українським людом. Драчі і вимисли панів дїдичів і старостів та їх урядників були не просто поневоленнем хлопства шляхтою, поміщиками-дїдичами, а поневоленнем українського люду панами-Ляхами та їх підпанками. Роздраженне на Жидову, на її величанне над українським селянином чи козаком ішло також на рахунок польського панования, бо се воно якому небудь „Жидовинови спросному“, як висловлюєть ся Самовидець, давало міць і змогу коверзувати над християнським українським людом. Поневіряннє людности жовнїрами тут було також „фараонським мучительством лядським“ над українським людом. Панованнє над позбавленим самоуправи українським козацтвом польських ротмістрів і жовнїрів в ролї полковників і иньшої старшини була також поневоленнем Ляхами українського „лицарства“. І так далї, без кінця.

Все звязувало ся в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення „руського народу“ Польщею, Ляхами, і даремно силкували ся тодїшнї полїтики, так як роблять се деякі нинїшнї історіоґрафи, розбити сей образ на відокремлені недогляди чи кривди соціальні чи полїтичні, коли в почутях, в свідомости українських людей він зливав ся в одно нероздїльне поняте національного поневолення. Даремно хотїли вказувати на те, що подібні недогоди терплять і Поляки, а між українськими маґнатами і адмінїстраторами були не самі Поляки, а й Українцї... Польська національна полїтика, яка змагала до того, щоб спольщити верхнї верстви українські (так само білоруські, або литовські), — взагалї все що підіймало ся над рівенем поневоленого люду,—тепер збирала гіркі овочі сих своїх успіхів. Все що навовало і утискало, було „лядське“—походженнем, вірою, культурою, духом. Все „руське“ було поневолене. Все що стояло в таборі пануючих, все що заступало ся за нього, —ототожнювало ся з польським, було „лядським“ незалежно від свого походження.

Так козаки докоряли славному поборникови за благочестиву віру і випробованому українському патріотови Кисїлеви, що він відщепив ся від Руси, виступає по стороні противній козаччинї, як польський сенатор і оборонець інтересів Річи-посполитої. Так пізнїйша дума прозиває „Ляхами“ дуків-срібляників, українських патріотів, — тому що вони були противниками українських демократичних напрямів.

Ся загально-національна закраска боротьби — глубокий антаґонїзм польсько-український, який лежав в основі її, не був секретом

і для сучасників. Польський капелян, свідок війни 1637-8 р., записав в своїх дневниках сї зловіщі слова, навіяні на нього образами сей війни і тими рефлексіями які будила вона серед польських участників: „як з природи своеї варвари вороги не-варварам, так само Русин Полякови“ [1]), а кільканадцять літ пізнїйше другий польський очевидець вкладав в уста Хмельницькому подібну ж фразу про прирожденну ненависть Поляків до Руси. Антітезу „руського“ і „польського“ бачили ми на кождім кроцї в тих релїґійних і соціальних конфлїктах, котрими толковано вибух великої війни. „Вся надія на наших людей католицьких“, пише польський маґнат, староста грубешівський Опалїньский на перші вісти про козацьке повстанне. „Тільки їм можна довіряти, бо їх козаки і чернь всякими способами гонять і чинять над ними найгірші тиранства, а до Руси нїякої не можна мати нїякого довіря, бо одним фанатизмом проклятої схизми дишуть, і так само ненавидячи завсїди кров шляхецьку, раді б шляхту викоріннти“ [2]).

На сїм ґрунтї виростають поголоски і підозріння про участь в повстанні православних владиків: що владика львівський Желиборський і луцький Пузина посилають Хмельницькому порох і кулї; що Кисїль „яко Русин“ спочуває повстанцям і за помічю Хмельницького хоче бути королем руським, і т. и. [3]).

Не диво, що дуже скоро — як тільки війна розвинула ся відповідно широко, втягнувши великі маси народу і суспільности української, з поза спеціальних рахунків і домагань виступила і усвідомила ся її кінцева мета, як сінтез сих спеціальних домагань — національне визволенне Руси. Поголоски про пляни Хмельницького на заснованнє української „удїльної держави“ пролїтають уже в перших місяцах. Їх можна б не рахувати серіозно, як і всякі говорення про змагання до української державности Косинського, Наливайка, Павлюка, в огляду що вони раз-у-раз мішають ся з справою козацької теріторії, козацької юрисдікції і т. и. Але на початку 1649 р. Хмельницький зовсім виразно говорить про визволенне „всього руського народу“, про свою „державу“, і сей властивий характер українсько-польської боротьби представляеть ся зовсїм ясним і її стороннїм свідкам. А ось напр. як характерізує її з своеї перспективи Рудавский в своїй історії сих років: Хмельницький підіймає „руський нарід надією свободи“, розсилає аґітаційні листи по головнїйших руських містах, накликаючи їх старшину, аби не

[1]) Див. вище в гл. V.
[2]) Лист з Ритвян 2 мая (хіба червня) 1648 — теки Нарушевича 142 с. 67.
[3]) Michałowskiego Księga Pamiętnicza c. 91—92.
[4]) Ibid. c. 178, 180 і низше.

занедбувала справи свободи і віри, не позволяла шляхті гнітити Руси, і ся оборона їх справи була вдячно прийнята від Хмельницького „і по всій Руси був він проголошений батьком вітчини, реставратором грецької віри, відновителем давньої свободи“ [1]).

Образ національної війни виступає тут з усею ясністю.

Серед сього загального раздраження і гніву з мотивів соціальних, національних, релігійних палющий матеріал збирав ся головно наоколо козацької справи, а ролю запалу грали незносні відносини, витворені ординацією 1638 р. серед осередку ковачини, її реєстрової частини.

Як ми вже бачили вище, на „волости“ ся ординація була переведена в усіма її загостреннями. Правда, невважаючи на все заінтересованнє, яке будили сї часи в науцї, ми й тепер все ще роспоряджаємо досить скупим сучасним матеріалом про житє козачини на волости в сих роках, так що приходить ся його освітлювати і доповняти пізнійшими, рестроспективними характеристиками, щоб в сумі зложити скільки небудь суцільний образ. Але кінець кінцем можемо собі здати справу з тодїшнїх відносин досить докладно.

Бачимо, що постанова ординації, яка не допускала самоуправи козацької і виборної адміністрації, додержувала ся вповні. Маємо з сього часу грамоти королївські, которими іменували ся комісари і полковники „до живота свого або до іменовання на иньший уряд“, і з них бачимо, що військові уряди козацькі в сїм часї стали звичайними польськими дїґнїтарствами, трактованими зарівно з всякими иньшими адмінїстраційними урядами [2]). З сього становища стають нам зрозумілі пізнійші нарікання на останнього з комісарів, Шемберка, на которого взагалї валили всю біду, як на головну причину повстання, що він купив собі у короля комісарство над козаками за 30 тис. золотих, як иньші куповали староства та всякі иньші уряди, і потім старав ся вернути собі ті гроші з лихвою всякими вдирствами з козаків [3]). Низші уряди: сотництва, осаульства,

---

[1]) Historiarum l. IX c. 7.

[2]) Королївське наданне комісарського уряду Станіславу Потоцкому, 1646 р. в теках Нарушевича 140 с. 375; витяг з нього подав тепер д. Липинський в своїй книзї (с. 332), тому вже проминаю його. З тогож року маємо наданне за военні заслуги ротмістрови Самуельови Залескому: urząd pułkownkostwa kaniowskiego po urodzonym Ierzym Hołubie wakuiący z powinnościami i obwencyami do niego wynalezionemi i postanowionemi — do ostatnich dni żywota swego albo poki od nas inszey nie otrzyma funkcyi i urzędu—dozoru iednak i czułosci wszelakiey okolo pomienionego urzędu przestrzegać będze powinien (140 c. 105).

[3]) Relatia polska o smierci krola Władysława oraz o klesce woysk koronnych na Ukrainie, 1 червня (з Варшави) — з нагоди звістки про смерть Шемберка: Pan Szemberk commissarz był przyczyną tey rebelliey, bo przykładem inszych dokupuiac sie starostw y urzędow kupił był to commissarstwo u krola imci za 30000 fl., chcąc

отаманства і т. и., роздавали ся безконтрольно комісаром і стояли в повній від нього залежности. Ґронский між надужитями козацької адміністрації згадує, що комісари роздавали сотництва не по заслугам, але тому хто більше давав, а потім незадовго відбирали, аби тільки внайшов ся хтось, щоб дав за се якогось хабарця[1]). Самовидець теж з притиском підносить се, що сотники були креатурами полковників, які добирали собі „зичливих людей", і з ними як він каже — ділили ся платою козацькою, що приходила з скарбу.

Козаччина таким чином мала против себе одну збиту лаву маґнатських клевретів і не мала супроти неї ніякого захисту і опертя, тим більше що за сею старшиною стояла оружна сила польського жовнірства. Конституція 1638 р. заводила прибічні жовнірські ґвардії при комісарі і полковниках[2]), і очевидно про такі жовнірські відділи згадують козацькі скарги 1648 р., говорячи про жовнірів як участників старшинських кривд. Але Кунаковъ оповідає ще иньше — що польських жовнірів вписувано в самі козацькі полки: „ті Ляхи служили в Черкаськім війську в полках — в однім полку Ляхів 200 чоловіка, а Черкасів 800 чоловік, а в чотирох полках Ляхів по 100 чоловіка, а Черкасів по 500 чоловіка[3])". Звістка виглядає занадто докладно, щоб уважати її простим непорозуміннем. Числові дані натякають ще на щось иньше: на те що вакансії козацькі взагалі не заповняли ся і козацькі комплекти не були повні. Тими грішми, які припадали на таких недописаних козаків, могли справді ділити ся козацькі зверхники, як їм закидає Самовидець, а крім того було се вповні в інтересах всього українського маґнатства — дідичів, старост і державців, щоб в реєстрі було як найменьше козаків: щоб можливо мале число людей користувало ся козацькими правами.

В таких обставинах, опанувавши вповні козаччину і позбавивши її всякої можности супротивлення, шляхетська старшина вробила з реєстрових козаків рід своїх підданих і визискувала їх в своїх інтересах, роблячи з них джерело ріжних доходів. Обертала козаків на свої приватні послуги і роботи, їх степові промисли не тільки перетворила, на взір давніх подніпрянських старостів, в рубрику

---

wybrac swoie pieniędze nieznosne lupiestwa y zdzierstwa wymyslał nad kozakami: nie dał im szynkowac gorzałek, miodow, tylko Zydom arendował, y temu Chmielnickiemu wziął młynik, — ztąd rebellia. (Натомість про Зацввільковського, що був ранїйше комісаром, оповідаеть ся, що козаки кілька разів просили п. краківського, щоб поставив їм комісаром, алѐ той не годив ся). Ркп. Осолїньских 3564 (з збірки Мнїшків) л. 16. Вдячні спомини Хмельницького про недовге комісарство Зацивільковського див. Michałowsk. c. 451.

[1]) Hist. belli c. 31.

[2]) Див. ч. 1 с. 286. [3]) Акты Ю. З. Р. III с. 280.

своїх доходів, але навіть в рід оподаткования козаків, жадаючи від них певних поборів незалежно від того, чи мали вони таку здобич, чи ні. А за всяку тінь непослуху, навіть видуману, карала провинних чи нелюбих козаків всякими карами, вязницями, забираннем майна і т. и.

З другого боку — і се було навіть ще прикрійше — вся ся шляхетська старшина, тісно звязана, або залежна від українських магнатів, дідичів і державців, не тільки не стерегла прав реєстрового козацтва від надужить старостів тих королівщин, де козаки проживали, і всяких їх підстаростів і урядників, а навпаки держала їх сторону в усяких конфліктах з козаками. На комісарстві козачого війська засідали або члени магнатських родів, що держали тутешні королівщини, або люде вповні від них залежні. На полковництва попадали ріжні креатури тих же магнатів, їх повільні слуги. Так власне відзиваєть ся про них Хмельницький в своїм листі до кор. Володислова, толкуючи ся з свого повстання: „Панове полковники наші, будучи рукодайними слугами панів сенаторів, не тільки щоб мали боронити нас від таких бід і напастей [які чинили козакам ‚п. старости й державці українські'], але ще против нас же помогають п. урядникам“ [1]). Вони не тільки не противили ся, а навпаки — служили шляхетським тенденціям — можливо знївелювати козачину з рештою підданської людности, щоб козачина стратила ту ролю соціального фермента, джерела підданської свободолюбности і непослушности, котрою вона перебивала економічні пляни і проекти української шляхти, вносила непевність і хиткість в тутешні відносини.

Се найбільше гнівало і дражнило козаків. Старий, одвічний спір козаччини з місцевою адміністрацією і шляхтою за козацькі права і привілегії, виграний з кінцем XVI в., обертав ся тепер на користь шляхетської сторони, і як виграннє його була вихідним моментом зросту і сили коззачини, так тепер програннє грозило позбавити її всякого значіння. Замкнене в тісні межі реєстра, невеличкого самого по собі, а до того все же справді дуже скупо поповнюваного і через те розрідженого—так що сини родовитих казаків зіставали ся нова межами реєстру (диви підчеркненне сього моменту у Самовидця), козацтво маліло і вироджувалось. Подавлене своєю шляхетською старшиною, експльатоване і поневіряне нею, з одної сторони, а з другої—затиснене в тісні крипи адміністрацією королівщин, воно тратило всяке значіннє і всякім престіж.

„Гірше становище козаків аніж хлопів“, писав Кисіль Потоцкому серед перших вістей про повстанне. — „А безпечно найбільшою при-

[1]) Michałowsk. c. 44.

хрістю для них се що вони написали з Запорожа: що полковник се слуга, обовязаний перед тим же паном, чие есть староство. Свідчу ся святою душею покійного пана краківського (Конецпольского),—що весь начерк нової ординації війська Запорозького я подав йому, і там ми каждого полковника робили сторожем вільностей і ненарушимости козацької против кривд, які б могли бути від панів старостів. Бо між ,моїм' і ,твоїм' завсїди мусить бути спір, а коли щось виникне між козаком і підданим старостинським, як можливо полковникови-слузї наражати ся на неласку пана свого і козака боронити"?[1])

А ось який образ свого пониження і покривдження дае козацьке військо в голосній петиції переданій на конвокаційний сойм 1648 р.[2]):

„Скаржимо ся на панів державців і уряди українні, що вони, хоч мають нас в повній послушности[3]), поводять ся з нами не так як би годилось поступати з людьми рицарськими, слугами королївськими, але гірші чинять нам збитки і незносні кривди, ніж невільникам своїм, так що ми не тільки в майні своїм, а і в самих собі не вільні.

„Хутори, сіножати, луки, ниви, рілї, стави, млини—щоб тільки панови урядови сподобалось у нас козаків — силоміць відбирають, нас самих без усякої вини обдирають, бють, мордують, до вязниць сажають, на смерть за наші маетки забивають, і так силу товари... наших поранили і покалїчили.

„Десятину пчільну і поволовщину беруть у козаків зарівно з міщанами—хоч вони мешкають в маетностях королївських.

„Синам козацьким не вільно тримати при собі[4]) старих матерей анї батьків рідних в старости їх; виганяти їх від себе також

[1]) Лист друкований в часописи Ruś c. 303, передр. в Sprawy i rzeczy ukr. P. Іавроньского.

[2]) Два тексти в збірці Міхаловского—повний і скорочений, с. 74—5. Повний текст також в збірках Осолїн. 225 л. 78, Чорторийських 379 л. 41, Петерб. Публ. бібл. Пол. IV 129 (тут, в петерб. копії, текст починаеть ся в першій особі: Uskarzamy się na ich m. pp. dzierzawcow, а підписано: Bogdan Chmielnicki starszy z woyskiem i. k. m. Zaporowskim, с. 160; мабуть сей текст цитуе Костомаров, Б. Хмельницкій I с. 307—з рукописи Публ. бібл., тільки з хибною сіґнатурою, якої в бібліотецї нема). Чотири копії сього повного товста в теках Нарушевича 142 с. 219, 143 с. 507 і 641, 144 с. 525; перша з них (джерело не вказане) мае дату 16/VI. Підписи козацьких послів: Chwiedor Iakubowicz Wiesniak, Lukan Mozera, Hrehory But, Iwan Petruszyna, е в кількох копіях (Ос., Чорт., Нар. 143). Свій переклад даю на підставі всїх сих текстів, виказуючи подекуди і варіанти.

Коротший текст (витяг) крім Міхаловского в Памятниках I с. 245, Осол. 3564 л. 21, Нарушевича 143 с. 535.

Завважу, що недавно пок. Франко в своїх Студіях над нар. піснями (Записки т. 106 с. 52) назвав сю петицію фальсіфікатом, посилаючи ся на те, що в відповіди сенаторів сказано, що посли козацькі не принесли żadnych listów ani przywilejów, o których wzmianka w instrukcyej waszej była (Michałowski c. 86). Але тут мова про „листи і привилеї", на які козаки поликували ся як на ґарантії своїх прав; на те щоб петиція не була правдива, нїщо не показуе.

[3]) Maią nas po woli swey. [4]) Розумій—не відбуваючи за них повинностей.

не годить ся і гріх, і так мусить неборака козак за них давати чинш і всяку повинність міську.

„Жонам козацьким, зіставшись по смерти чоловіка, не то що трох років, а хоч би й одного не вільно прожити—хоч би яка стара була, зараз її підтягають під податки панські зарівно з міщанами і без милосердя граблять.

„Панове полковники теж поводять ся з нами не так як обіцяють і присягають: не то щоб мали нас боронити в наших кривдах від пп. урядників, а ще їм помогають проти нас з пп. жовнїрами і драґонами, котрих при собі мають. Щоб тільки у нас котрому сподобало ся—чи кінь якийсь добрий, чи зброя, чи щось иньше—відступай йому, нїби то продажею, але пів-дурно; а не відступив — тодї журись, неборако-козаче, собою!

„Віл або яловиця на осібнім місцї челяди жовнірській не попадай ся[1]); сїно в стиртах і збіже зжате в полях забирають силоміць як своє власне.

„Коли йдемо на звичайну залогу на Запороже, і там, на Днїпрі пп. полковники чинять нам велику неволю в вільнім уживанню нашім. Тепер не можучи бувати на здобичі морській, мусить убогий козак працею своєю ратувати ся: хто звірем, хто рибою ратуєть ся. Тим часом з тих, що лисів ловлять, беруть по лису від каждої голови, хоч би їх (козаків) і пятьсот було; а як не спіймав лиса, відберають за лиса від козаків самопали. Хто риби ловив — улов[2]) на пана полковника, а як не має коня, щоб їх відставити, — тодї ,водою підводою' — плечами своїми вивезти. З добичи, як Бог часом пощастить, — половину, не кажучи про ясир — Татарів старих і малих Татарчат, що властиво до війська належали, і з того бідний[3]) козак приодягти ся міг, — і то все від нас повідбирали, так що нема за що й працювати.

„Також коли часом трапить ся зайняти[4]) стада коней, худоби, овець, пп. полковники з жовнїрами разом позабирають що краще, скільки потрібно, а нам бідним козакам і по одному не зістанеть ся, та й то саме гірше, з браку. Тільки працюємо та горло наставляємо[5]).

„Аби вирвати від козака, що у нього побачать, зараз до тюрми, до взяницї, давши аби яку причину: викупай тодї, козаче-небораче, душу свою до наготи — давай своє в нагороду[6]).

[1]) Nie nawijaj się, у Mich. хибно: nie zawieraj się.
[2]) Mich. ulno. [3]) Chudzina. [4]) Zając — не „заяць". [5]) Garłuiemy.
[6]) Останнє реченнє тільки в петерб. копії.

„Иньших невносних кривд — як до своеї роботи і на підводи виганяють, і виписати трудно[1]): як з нами немилосердно поступають, внущаючи ся над нами останнїм способом, маючи нас за останнїх — нарід од віків вільний і Полякам прихильний і помічний[2]).

„Про платню теж заслужену, котрої вже за пять лїт не бачимо, унижено просимо, аби нам при комісії сповна виплачено“.

В сїй петиції бачимо зібраний до купи образ козацької кривди, який стрічаемо поза тим в цїлім рядї сучасних і пізнїйших реляцій і оповідань, що вказують тут одну з найголовнїйших, чи таки найголовнїйшу, найреальнїйшу причину великого повстання — безпосередній імпульс до нього. Тому сей документ набрав великого розголосу і популярности. В коротшім зібранню подібні ж жалї знаходимо в иньших звістках сучасників.

Так Мясковский в листї з 16/П. 1648, переказуючи причини повстання, як про них приходили вісти, поруч незаплачення грошей вказуе також се, „що їх страшина гнобить, зневажае, бе, бороди виривае, старости і підстарости беруть всякі десятини і поводовщину деякі[3])“. Вкоротцї перекавуе їх бранець Друшенко в осени 1648 р. „причина повстання — утиски ковакам від комісарів, що велїли ковакам що тижня давати лиса, або грішми по 3 зол., з риби хоч би найбільшу зловив — то ковакови плотиця, а головнїйша — панови“[4]). Подібне ж знаходимо в цитованім листї Хмельницького до короля, писанім при висиланню першого посольства, і в його жалях перед комісарами в Переяславі — як то Коцепольский молодший „Україну лащовичикам (воякам Лаща) роздавав, а ті молодців Річипосполитої в хлопів повертали, грабували, бороди обривали, в плуги запрягали“[5]). Досить бливько підходять до сього і начерки поневолення козацького у Ґрондского[6]) і ще бливше — козацька традиція у Самовидця наведена вище.

Де що тут витікало з самої ординації 1638 р., як тїсне обмеженне реестра і трактованне варівно з підданською людністю козацьких синів, вдів і батьків: ординація сама мала тенденцію затиснити як тїснїйше границї привілеґіованої козацької верстви.

---

[1]) Слїдуе точка про збільшенне реестра, відповідно до волї кор. Володслава, котру тут упускаю, як і иншу точку, — про релїґію.

[2]) Докінченне сього параґрафа тільки в Наруш. 143 с. 643.

[3]) Z dziejów Ukrainy c. 498.

[4]) Michałowsk. c. 300. [5]) Zrzódła Грабовского I с. 6.

[6]) З відмін оповідання Ґрондского варто зазначити — два закиди. Оден — що комісари козацькі иноді немов через неувагу позволяли козакам ходити в походи в ворожі краї, а потім їх суворо карали при повороті і відбирали від них здобич, — але се мабуть память давнїйших практик. Другий — що козацька старшина при всяких сварках або бійках між козаками не давала кінчити справи полюбовно, але накладала конче грошеві кари (с. 31).

Далеко більше було надужитя старостів і державців, що почали зводити свої рахунки з козаччиною, уповаючи на її приборканне, на поміч козацької старшини і жовнїрських контінґентів. Така була „реґуляція“ козацького землеволодїння, відбиранне „безправних“ козацьких ґрунтів (як фатальне відібранне від Хмельницького його хутора), ріжних козацьких розрібок, про котрі згадує Хмельницький, і т. и. Далї — беззаконне підтяганне козаків під ріжні підданські побори, як поволовщина, десятини від пчіл й ин., хоч козаки реєстрові, проживаючи в королївщинах, повинні були мати свободу від таких данин. В кінцї — неправне виконуванне юрисдикції над козаками з боку старостинської адмінїстрації, самовільні росправи й каранне козаків.

Козацька старшина при тім не тільки не уступала ся за козацькі права, а з свого боку нагинала козаків до послуху тим старостинським претенсіям. Се при вічнім антаґонїзмі козаччини і старостинської адмінїстрації витворяло відносини справдї незносні, гірші від неволї турецької, як висловляв ся Хмельницький в своїм листї. Коли і давнїйше надужитя старост і державців були вічним предметом козацьких скарг правительству, — тепер в тім пригнетенім становищі козаків, стає се дїйсним криком розпуки, що обиваєть ся о уха всїх близше поставлених до козацтва людей. Хмельницький в своїй скарві до Потоцкого (т. зв. реєстрі кривд) пригадував часті, але безуспішні накази його до українських державців — наслїдком козацьких жалїв очевидно, аби не кривдили козаків; в цитованім листї до короля він теж згадує часті скарги, котрими козаки надокучали королеви. Перед Марком Собеским висловлював ся, як каже той, що козацьких скарг до короля „зібрало ся-б цїле пуздро“ [1]).

Дїйсно, заховало ся чимало козацьких скарг, або слїдів і рефлексій їх за сї роки. Козаки скаржили ся то на свою нову старшину, то на старостинську адмінїстрацію, або і на одну і на другу разом (наслїдком тїсних звязків і залежности, яка була між козацькою старшиною і старостинською управою се все так перемішуєть ся, що й не розбереш часом де кінчить ся одно, а починаєть ся друге). Часто підіймають ся прошення про приверненне старих порядків.

В хронольоґічнім порядку треба почати з козацької петиції висланої до короля в осени 1639 р., під тодїшнїй сойм, з огляду що попереднього року король де-які з козацьких прошень, внесених по капітуляції, обіцяв полагодити на найблизшім соймі. — та

[1]) Michałowsk. с. 120 (тут замісць puzdro як у Ґолїньского — скринка, піхви, сховок, стоїть: pudlo), Темберский с. 101, Ґолїньский с. 125.

ще й польське українне військо тодї вислало туди депутацію[1]). Тексту сеї козацької петиції не маємо, але її зміст можемо досить ясно собі представити з королївської відповіди на неї.

Посли іменем війська просили вернути і заховати їх при дав нїх правах і привилеях козацьких, віддати війську назад Терехтемирів, відновити плату війську і старшинї, не позбавляти козацьких прав вдів і синів козацьких, не давати шляхтї і державцям кривдити їх — відбирати хутори, ґрунти і сїножати козацькі, не боронити самарських, а мабуть і иньших степових уходів і промислів, не обтяжати лежами жовнїрськими, а особливу увагу мати на товаришів ранених і покалїчених в війнах.

Було се, як бачимо, повтореннє з де-якими додатками торішнїх, несповнених прошень козацьких. Тодїшнїй комісар козацький від себе дав козацьким послам лист до короля, де просив його, з огляду на вірність і опамятаннє козацького війська, не відмовляти їм сього привилея, обіцяного торік[2]).

Не вважаючи одначе на сю рекомендацію, король позбув козацькі прошення незначущими фразами і обіцянками. Обіцяв свою ласку і прихильність козацькому війську, коли воно буде вірним і послушним, одначе відзивав ся незнаннєм, в чім полягають права і вільности козацькі, „котрих їм не відбирав, а велїв тільки привести до слушного порядку. Бажав отже „докладної інформації“ що до тих прав і вільностей. Обіцяв „подумати“ над привернєнням війську Терехтемирова, над „уконтентованнєм“ ранених і покалїчених козаків і обороною від кривд урядників вдів козацьких — тих, котрих чоловіки згинули в службі королївській, і синів козацьких — коли під їх фірмою їх батьки не ухиляють ся від підданства. Позволяв уживати самарських уходів і риболовель — тільки аби на тій підставі „не присвоювали собі станів тутешнїх і не претендували на Поднїпрове як свою власність“. Що до кривд, які дїють ся війську „від стану шляхетського“, обіцяв вислати з будучого сойму комісарів, котрі мали вглянути в сї кривди і заборонити їх на будуче, та розібрати претенсії козацькі на забрані ґрунти[3]).

Всї сї ласкаві слова і обіцянки одначе зістали ся безплодні. Не знаємо, чи козаки посилали знову під сойм 1641 р. своїх депутатів — пригадати королеви його обіцянки, але в кождім разї сойм сей нїчого не ухвалив в тих справах, про які просили козаки.

---

[1]) Ркп. петерб. публ. бібл. Пол. F. IV. 94 с. 71.
[2]) Также 94 с. 699.
[3]) Также с. 721.

Маємо натомість звістку, що при обїздї України гетьманом Конецпольским, в осени 1643 р., козаки заносили йому скарги на свою старшину: козаки чигиринського полку обжалували свого полковника Закшевского „за великі кривди і несправедливости, котрі поносили від нього незгідно з своїм рицарським станом“, як записує дворянин Конецпольского Ст. Освенцїм у своїм дневнику. Наряджений був зараз на місцї суд і обвинувачення козацькі справдили ся; з огляду на давнї і великі заслуги Закшевского його тільки відставлено від полковництва, не караючи більше ніякою карою, а полковником на його місце визначено звісного Кричевського[1]). Діяло ся се в резіденцїї молодого Конецпольского, гетманича Олександра.

Коли не стало старого Конецпольского, козаки внесли до короля „жалісну суплїку на кривди і несправедливости, які терплять від намістників“ гетманича. Король в сїй справі писав до нього, звертаючи увагу на служби, які поносять козаки державі, і жадав, щоб Конецпольский стримав своїх урядників від таких надужить і полишив козаків при їх правах, бо право допустило каранне тільки своевільних з-поміж них, але заслуженим козакам і суд і справедливість наказують їх заслуги нагороджувати“[2]).

Наступник Стан. Конецпольского гетьман Потоцкий в листї до канцлера Осолїньского, в осени 1647 р., домагаючи ся вислання „сурового унїверсалу“ до державців та їх підстарост, або й комісії з правом слїдства про кривди козацькі і судження підстарост та иньших кривдників, згадує „трохи не що-денні суплїки Запорозького війська“ на невимовні кривди державцїв і їх слуг. Висловлює побоюванне, що се військо, як не оборонити його, то або переведеть ся до решти, або при першій нагодї підійме пренебезпечне повстанне[3]).

З рештою кривди, які поносили козаки від своеї старшини і від старостинської адмінїстрації, були річю загально відомою.

„Що то наробила жадність полковників і тиранське поводженне з козаками“, пише Мясковский з нагоди звісток про утечу Хмельницького на Низ. А Кисїль, сам бувший комісар, пише в листї до

---

[1]) Dyaryusz Oswięcima c. 15.

[2]) Копія в теках Нарушевича 141 с. 269 (24/VI. 1647, має поміту, що списана з оригіналу архива Любомірских), друга в збірцї Пшіленцкого в бібл. Осолїньских ркп. 2280 с. 237.

[3]) Woysko zaporowskie mało nie codziennie supplikuie mi, iz niesłychanną i niewypowiedzianą krzywdę od panow podstaroscich i sług icbmc. pp. dzierżawców ponosi: pola, sianożęci, pasieki, gumna i cokowiek się tylko u kozaka podoba, odbieraią, samych zaś biią, zabijaią, zaledwie nie przyidzie do tego że ta milicya zginie albo więc iako na oyczyzne z przyczyny intestini belli zwali tempestatem, bo zaprawdę uprzykrzyć się im takowe praeiudicia muszą i z zalu extrema tentabunt: albo się dzierzawcom swoim w poddanstwo oddadzą albo też do iakiego rzucą się buntu — копія з бібл. Залуского, No. 424, в теках Нарушевича 141 с. 135; дата: Бар 21 XI 1647.

прімаса: „Бачив я козаків придавлених гірше ніж простих хлопів і негідно убиваних. Скільки міг, радив пану краківському не шукати одного козака по дніпрових сплавах, а краще всіх затримувати в послушности і потїшити хоч трохи в їх кривдах...“ [1]).

Та мудрість ся вже прийшла по шкодї.

Повстаннє Хмельницького.

Трівожні поголоски й знаки. Зносини кор. Володислава з козаками. Афера Хмельницького: його минувшина, арест, утеча і аґітація на Низу.

Хто знав козацькі відносини і приглядав ся тому, що діяло ся в війську в 1640-х роках, справдї мусїв відчувати не тільки милосердє до безжалісно придавленого, поневіряного козацького війська, але бодай і де-яку трівогу при гадцї, чим може закінчити ся отсе немилосердне приборканнє козаччини. Мало ймовірне було, щоб ся велика военна сила, яка так імпозантно виявила свою енерґію в війнах 1637-8 рр., дала себе справдї так задавити на віки: щоб вона скапітулювала і занидїла під натиском шляхетської старшини і старостинської адмінїстрацїї, без протесту і опору. Не знаходячи помочи у правительства польського, вона ранїйше чи пізнїйше, вийшовши з своєї пасивности і упадку, мусїла шукати якогось опертя, якоїсь помочи до поправи свого становища де инде — як не в українським народї, то поза границями Польщі.

Ся остатня перспектива вдавала ся особливо небезпечною, і супроти досить приязних відносин з Москвою польських полїтиків найбільше лякала гадка про можливість союзу козаччини з Кримом, бо ж з ним накладала козаччина від давна і шукала у нього помочи в останнїх повстаннях. Конецпольский, приглядаючи ся козацьким відносинам, по словам його дворянина і близького повірника Стан. Освенціма, уважав дуже небезпечною отсю можливість. Він помічав певні грізні симптоми в сїм напрямі, і навіть, — коли вірити досить загальним вискавам Освенціма, мав якісь ввістки про переговори козаків з Кримцями в справі союзу против Польщі для визволення з теперішньої неволї.

„Покійний гетьман, каже Освенцїм, уважаючи за хитку і часто зрадливу вірність запорозьких козаків, їх завзяту ненависть против Ляхів і охоту до повстань за будь якою причиною“, слїдив за ними пильно, а хоч козаки теж з свого боку дуже стерегли ся від нього, але він все таки знав навіть найтайнїйші їх справи, „через шпигунів, дуже потайно розсаджених між ними“.

[1]) Michałowsk. c. 10, 28.

„Вони як і завсїди, так і на кілька місяців перед його смертю доносили йому нехибві відомости, що козаки, скучивши так довго бути в тій дісціплїнї і законнім порядку, до котрого приведено їх від кількох літ, після останнього погрому і позбавлення стародавнїх привилеїв і вільностей, так що не могли мати анї свобідної дороги на море, з котрого давнїйше мали богату здобич, анї вождів і иньшої старшини з поміж себе вибирати, звичаєм предків своїх, але мусїли зіставати ся вповнї під управою офіцерів-шляхтичів польських, під назвою комісара і полковників, і залежати від їх власти з великим невдоволеннєм своїм, та й ще від них, як то звичайно буває, часто бували обтяжені і кривджені, — хотячи якось вибити ся з того ярма, як вони казали, і вернути собі давню свободу, а не сміючи власними силами до того взяти ся — навчені попереднїми бідами і погромами, що без посторонньої помочи то їм не удасть ся, — почали від недавнього часу переговори з Татарами кримськими в справі союзу, аби тим лекше здійснити свій плян, і обіцяли їм піддати ся вповнї, аби тільки помогли їм щиро на Ляхів“

„Се й Татарам була привабна річ, але чи з звичайного свого недовіря до християн чи з особливої опіки божої над нашою вітчиною союз той до того часу не прийшов був до здійснення“, завважає Освенцім, і особливе значінне в тім признає наглядови Конецпольского. По його словам, Конецпольский не хотїв дати помітити козакам, що він знає їх замисли, аби тим не попхнути до їх здійснення. В найбільшім секреті переказав він про сї замисли кор. Володиславу, на початку 1646 р., і піддав під його увагу свій „діскурс“ — плян війни з Кримом, котрою він сподївав ся запобігти небезпечному союзови козаків з Ордою[1]).

Освенцім доводить далї, що й король, укладаючи свої пляни війни против Туреччини, мав також на увазї сю небезпеку і хотїв тим відвернути все той же союз козаків з Ордою. Се так би сказати рояліїстична леґенда, противставлена шляхетській леґендї про те, що король своїми зносинами з козаками викликав повстанне Хмельницького і його союз з Кримом. Освенцїм доказує, що шляхта своєю опозицією, своїми підозріннями не дала королеви запобігти сїй небезпецї, так як то хотїв він і покійний гетьман. З сею тенденцією мусимо рахувати ся в отсїм оповіданню. За всїм тим одначе трудно підозрівати, щоб Освенцїм усю отсю історію з відомостями про зносини козацькі з Кримом від початку до кінця видумав. В кождім разї мусїли бути якісь поголоски і розмови про те на дворі старого гетьмана.

[1]) Dyaryusz c. 135—6.

Смерть його розбудила серед козаків надії на поправу їх становища і підняла їх духа. Атже Конецпольский був їх давнїм і невблаганниу ворогом, і можна було сподївати ся, що у його наступників не буде такої тяжкої руки для козаччини. Якась „ворохобна голова" почала бунтувати козаків, розсїваючи між ними відомість, що польській адмінїстрації тепер кінець і буде знову виборна старшина. На жаль, знову маємо тільки таку глуху згадку — в листї Мик. Потоцкого, наступника Конецпольского. Толкуючи ся з свого неприїзду на осїннїй сойм 1646 р., він поясняв, що мусїв зістати ся, „аби затримати запорозьке військо в послушности", і дійсно від разу затоптав „сю іскру" [1]).

Пишучи сей лист, Потоцький, очевидно, не знав про іскру кинену між козачину самим королем — не знав його безпосереднїх зносин з козаками, заведених по смерти Конецпольского. Про них ми згадували вже вище. В сучасних депешах Тьєпольо маємо про се звістку з кінця марта 1646 р., що король за смертю гетьмана вислав свого післанця, аби розвідати ся, як стоїть справа з козацькою діверсією, і в пізнїйшій депеші, з 4 серпня н. с. він оповідає, як йому король звірив ся, що він мав у себе невдовзї по смерти гетьмана козацьких старшин, наказав їм іти в морський похід, і дав їм на се гроші [2]).

Стало ся се, як було вже сказано — коло 20 квітня н. ст. [3]). В посольстві їздили обидва осаули військові Іван Барабаш і Іляш Караімович і з низшої старшини Нестеренко і Хмельницький [4]). Їх називає Освенцїм, додаючи, що предметом переговорів була морська експедиція на Чорне море. Козаки, каже він, „радо дали себе намовити і пообіцяли поставити в сю експедицію 60 добре уоружених човнів — аби тільки на справленнє і спорядженнє дістали на кож-

---

[1]) Albowiem znaczna seditionis facem turbulenta w rzeczypospolitey naszey głowa wznieciła, gdy sparsit po smierci swietey pamięci i. p. krakowskiego, iakoby miały bydz w woysku urzędy wszystkie odmienne; jednak scintilla ta zarazem przez mnie iest comperssa i de stulto metu zostawaią in fide, obsequio et disciplina ode mnie confirmati — копія „з королївського архиву", без дати в теках Нарушевича 140 с. 331.

[2]) Dopo la morte del general (гетьман Конецпольский) facessimo venir a noi li capi di Cosacchi, gli habbiamo dati dinari et ordini et s'assicuriamo, che haveranno obedito (у Чермака с. 110 і 391—2).

[3]) Зводячи до купи пізнїйші звістки, що король виплатив тодї козакам 18 тис. зол. або 6 тис. талярів, з рахунками Тьєпольо, де під днем 20/IV значить ся виплата королеви саме такої суми (6 тис. талярів — 18 тис. зол.), Чермак зовсїм правдоподібно вивів, що козаки одержали від короля гроші власне тодї — 20/IV або день-два пізнїйше (с. 394 5).

[4]) Іляш був осаулом від р. 1638 (див. ч. I с. 313), Барабаш згодом теж дістав ся на сей уряд — з таким чином він записаний на двох книгах, наданих ним в черкаську церкву 1645 р. (Максимович, I с. 402).

ний [човен] по 100 талярів, і для лїпшого їх забезпечення зараз їх їм дано і 6000 тал. відраховно“ [1]).

Його оповіданне потверджують признання козацького полонянника 1648 р., Михайла Друшенка, допитуваного на тортурах на елекційнім соймі. По його словам, Барабашенко, Іляшенко і Хмель були у покійного короля; була рада в ночи і сїм сенаторів було на тій радї; дав їм король привилей на збільшенне війська і позволенне іти на море. Так переповідає се соймовий дневник [2]). Про видачу власне такої суми, яку вказує Освенцїм, 6 тис. талярів або 18 тис. золотих, говорить иньше сучасне джерело—памфлет на Осолїньского, котрого автором уважали Вишневецького. Тут Осолїньскому робить ся закид, що він радив королеви напустити козаків на Турка „і закликавши козаків, між котрими був і Хмельницький, дано їм 18 тис. зол. на побудованне човнів; видано також і ріжні привилеї під приватною печаткою [короля] і намовлено, аби скинули з себе ярмо і йшли на море“ [3]).

Що до збільшення війська, то сю сторону докладнїйше виясняє козацька петиція на конвокаційний сойм 1648 р., де читаємо: „А що була воля й. кор. милости, тоді як нам з ласки своеї зволив велїти йти на море — на що ми були й гроші на човни отримали, — призначив був, аби приписано було до нашого війська Запорозького ще 6000, то ми просимо, аби нас було 12 тисяч, а ще як будемо мати старших зпоміж себе [виборних], то понад те [понад 12 тис.] не будемо нїкого приймати“. Коротка редакція сеї петиції додає: „того нам старші наші не позволили, аби нас було 12 тисяч“ [4]).

Сї відомости, до котрих можна б додати ще чимало иньших агадок, меньше докладних, або меньше близьких своїм часом і обставинами [5]), в сумі характеризують сю подію досить докладно. З огляду на те що головного шефа козацького війська, гетьмана Конецпольского не стало, король скоро по його смерти через якогось свого аґента викликав до себе кількох впливовійших козацьких старшин і виложив

[1]) Dyaryusz с. 134.

[2]) Пам. кн. Міхаловского с. 299; переповідає також сї зізнання Радивил в своїх записках, але не так докладно (л. 126).

[3]) У Темберского Annales, с. 142 (в лат. перекладї).

[4]) Michałowski с. 75 і 77 й иньші копії петиції, як вище.

[5]) Так напр. Марек Собеский, бувши у Хмельницького в неволї в 1648 р., чув від нього, що Володислав дав козакам „кілька тисяч“ на спорядженне човнів (Michałowski с. 120, Temberski с. 101). Кисїль в потверджене згадки козацького посольства про листи пок. короля заявив, що також чув від Потоцкого про таку грамоту Володислава, дану козакам (Michałowski с. 105). Про дане королем порученне готовити ся на море — Хмельницькому спеціально — переказують поголоски Силич і Кунаков, Акты Ю. З. Р. III с. 217 і 179. Козацьку память про сї факти переказує Самовидець: Хмельницький з Іляшем, бувши у короля в посольстві „упросили писмо албо привилей на робления челновъ на море, мимо вѣдомость гетмановъ коронныхъ, що одержавши тое скрито держали отъ полковниковъ въ Переяславлю“ (с. 6).

перед ними свої пляни війни з Туреччиною і Кримом. Поручив їм вчинити морський похід на чайках для діверсії — як того хотїла Венеція [1]), і на те видав їм гроші; може справдї, як оповідає Освенцїм — рахував по 100 талярів на чайку.

Заразом, на бажаннє і прошеннє козаків, видав Володислав привилей [2]), котрим мабуть потвержував їх права і вільности, так як вони просили ще в 1639 р. Може бути, згадував щось і про відновленнє виборної козацької самоуправи: пригадаймо згадку Потоцкого про поголоски, які пішли про нові порядки по смерти Конецпольского. Коли король уже важив ся нарушйти ординацію 1638 р. в однім пункті, то міг нарушити і в другім. Одначе головна вага сього привилея все таки лежала в збільшенню війська до 12 тисяч. Досить правдоподібно, що при тім згадувало ся і про потребу війни з Туреччиною, перспективу походу і т. д.

Се можна собі представити досить ясно. Меньш ясно — як король уявляв собі здійсненнє даного козакам порученя: як мали поступати сї старшини, щоб сповнити його волю, зібрати козаків, зладити човни і вийти в море без відомости чи навіть против волї военних властей. Льояльний Освенцїм не допускає й мисли, щоб королївське порученнє мало бути покликом козаччини до бунту против її старшини. За те ворожо настроений автор памфлета вкладає в уста короля просто поклик до повстання — „скинути з себе ярмо і йти на море“. І дійсно, льоґїчно беручи, королївське порученнє мусїло неминучо містити в собі певний поклик до повстання против старшини і цїлого режіму, уставленого ординацією 1638 р. [3]) Трудно було думати, що комісари і полковники і їх зверхник — польний гетьман позволять в супереч сїй ординації збільшати козацькі контінґенти, будувати човни, йти на море. Козаки мусїли бути приготовані до конфлїкту з ними, до непослуху і бунту.

В звязку з сим стоїть певній внутрішній звязи широко розповсюднене, особливо в пізнїйшій козацкій традиції con amore оброблюване оповіданнє про те, як король на скарги козаків взагалї,

[1]) Див. вище с. 19.

[2]) Скрізь говорить ся про оден привилей. Черчак (с. 111 і 393) добачав у зізнаниях Друшенка відомість про два осібні привилеї: на збільшеннє війська і на похід на море, але того нема в словах Друшенка, і такий здогад взагалї не мав для себе підстави в джерелах.

[3]) Декотрі новійші польські дослїдники, боронячи Володислава від старих обвинувачень в підбунтованню козаків, силкують ся втиснути його переговори з козаками в можливо льояльні рами — мовляв, в учинку Володислава не було нїчого противзаконного. Одначе вже сама таємничість, якою окружив він свої переговори з козаками, і той факт, що він завів зносини з низшою козачою старшиною, минаючи її законних властей — комісара і полковників, показують, що король сї зносини сам уважав вчинком нелеґальним, революцїйним.

чи зокрема Хмельницького, до котрого особисто прикладаеть ся леґенда найчастійше, — порадив козакам боронити ся шаблею від усяких кривд і на силу відповідати також силою[1]). Осібна подорож Хмельницького до двору королївського з скаргами на його особисті кривди і авдієнція у короля в сій справі зістаеть ся епізодом дуже сумнївним, і одинаким реальним моментом, до котрого можна притулити леґенду про королївську пораду козакам—лишаеть ся козацька депутація в квітні 1646 р.[2]). Та ся 'королївська заохота до збройної самопомочи—тільки оден варіант з тих ріжних оповідань про підбунтованне козаків Володиславом, що ходили широко в українськім і польськім громадянстві. Кінець кінцем вони мусять мати якусь реальну основу в собі—тому попросту, що без конфлїкту з режімом, уставленим ординацією 1638 р., козаки Володиславового поручення однаково не могли сповнити[3]).

[1]) Марек Собеский, бувши у Хмельницького весною 1648 р., оповідав потім, що Хмельницький на запитанне його, на що він так поступив, відповів: „тому що я з товариством моїм був дуже збіджений, притиснений і покривджений, а справедливости не міг доступити; зібрало ся б суплїк до короля ‚велике пуздро', а король хоч би й схотів учинити справедливість, нїхто його у вас не слухае, тому казав нам вільности шаблею доходити" (wolnosci szablą dostawać). Так переповідав його слова соймовий дневник, Michałowski с. 120; теж саме у Темберского с. 101, кінцеві слова: quare dum coram rege frequenter conquaerebamur ex parte iniuriarum nostrarum, responsum a rege: quandoquidem aliter non potestis, iniurias vestras framea vindicate.

Іолїньский, що пише на підставі тихже краківських чуток і часто сходить ся з Темберским (тільки у нього ми маємо записки по горячим слїдам, а у Темберського в пізнїйшій перерібцї), переказуе сї слова Хмельницького дещо ширше: Alie y wy, panowie Polaczy, krola nie słuchaczye, na niego nie dbaczye, kozdy szie swoią głową rządzi, nicz nie cziniczye — zaczym gdysmi szie częstokrocz krolowy i. m. krzywd swoich usskarzaly, tak nam odpowiedzyal: ‚Poniewasz inaczy nie mozecie, przez szablie waszych wolnosczy dochodzycz' — mowyąc formaliter po rusku: ‚Peres (sic) sablie waszych wolnosczy odiskuite'" (с. 127).

Кунаков на основі сучасних переказів, зібраних на початку 1649 р. (А. Ю. З. Р. III с. 279), оповідае сю легенду так, що зимою 1646/7 р. їздив до Володислава в депутації „від усього війська Запопорозького" Хмельницький з десятьма иньшими козаками і просили короля „учинити їм справедливість" в кривдах, які поносять „від обидників своїх і Жидів". Але Володислав, роздражнений „на сенаторів і всю річ посполитую" за противленне його военним плянам, відповів козакам, що сенатори його мало слухають, своеволять. „И написавъ де Владиславъ король саблю далъ Богдану Хмельницькому и сказалъ: то ему его королевской знакъ—имѣютъ они при бокахъ своихъ сабли и они бъ тѣнъ своимъ обидникамъ и розорителямъ не подавались и кривды имъ мстили саблями, и какъ время дойдетъ и они бъ на поганцевъ и на его королевскихъ непослушниковъ были во всей его королевской воли".

[2]) В ранїйших версіях оповідання, як ми бачили, король дае пораду козаччинї взагалї, не самому Хмельницькому, як в пізнїйших редакціях. З польських письменників-сучасників переказують сю леґенду, прикладаючи її до особистої кривди Хмельницького —Ґрондский в більш загальній формі (vim vi repellere, с. 46), Пасторій — з подробицею про шаблю (Historia с. 35).

[3]) По словам Стародубця Клинова Хмельницький в червні 1648 р. велїв йому по секрету переказати московській адміністрації, що Володислав піднїмав козаків на повстание і за те його Поляки вбили. „Свѣдали то Ляхи, что у короля съ козаками ссылка —посланъ де отъ себя король в Запороги къ прежному гетману, чтобъ сами за вѣру хрестіянскую греческаго закону стояли, а онъ де король будетъ имъ на Ляховъ помощникъ" (Акты Ю. З. Р. III с. 216). Тут бачимо зародок тої леґенди про Володислава як „руського патріота", що потім розвиваеть ся в козацькій традиції XVIII в. і доходить

Радзейовский, що їздив з королївського поручення, з листом короля да козаків, спроваджуючи їх на се побаченне до Варшави, казав, що козаки, пригнетені всякими нещастями, які на них впали, взагалї не покавали великої охоти конспірувати з королем. Тільки через котрогось знайомого, по імени не названого, Радзейовский спонукав їх до дальших кроків по мисли короля, то значить до сеї таемничої подорожи до Варшави[1]). Згодивши ся на сю подоріж козацькі делеґати сею единою в своїм родї оказією — секретними переговорами з королем певно покористували ся насамперед, щоб поновити свої старі жалї на утиски і просити у короля оборони. Але перспектива самовільнаго виступлення против своїх властей, яке пропонував король, ледви чи їм дуже сподобала ся — не тільки Барабашеви, але й иньшим: Хмельницький тодї теж не був ще в такім положенню, як пізнїйше, коли він не мав нїчого до страчення. Таемничість, якою король обставив сї переговори, не могла додати їм духу. Та грамота, яку він дав в секреті, правдоподібно на їх бажанне (бо властиво з Володиславового становища краще було обійти ся без такого оказательства), теж не могла їх особливо підбадьорити, раз король не міг дати її по всїй формі своеї канцелярії.

Дуже може бути, що у короля при тім прохопили ся і такі слова про його безсильність против панів-сенаторів, які потім розносили ся в Польщі і на Україні, і гадка про потребу козакам

до найвищої точки в Історії Русів, що так багато пише про сей руський патріотизм Володислава („Владиславъ четвертый, извѣстный русскій патріотъ, і т. д., с. 58 і д.).

З вньших відомостей, крім Compendium-а і оповідання Радеейовского (див. нище) мають особливий інтерес оповідання про заміри Володислáва збунтовати козаків у Шевале і Кемені. Шевале, чолов.к близький до тодїшнього французького посла в Варшаві де-Брежі, переказуе як правдоподібний здогад або поголоску, що Володислав потайки підіймав козаків (fit sous main soulever les cosaques), аби дістати від сойму порученне виступити против них, а в дїйсности хотїв при сїй оказії злучити свої війська з козаками і потім обернути по своїй волї—против Татар або Турків (с. 63).

Кемені, що сам був послом Ракочія, оповідае подібно ж: як би сойм не згодив ся на війну з Турречиною, козаки мали на власну руку розпочати війну з Турками й Татарами, король мав би козакам наказати, аби їх не зачіпали, ті не послухались би, король пішов би на них—козаки жадали б, щоб їм позволено було воювати з бусурманами. „Тодї король, прилучивши собі козаків, з своїм військом і з полками панів, своїх прихильників, змусив би річ посполиту згодити ся на жадання козаків, не вважаючи на опозицію, і рушив би з спільними силами на Турків“ (Rumy Monumenta Hungariae III, 1817 с. 244, у Кубалї J. Ossoliński II с. 364).

Оба представляють так, що козацький похід на Турків був потрібний королеви лише на той випадок, як би сойм (осїннїй сойм 1646 р.) не призволив на війну. Але се не правдоподібно: не було б на що козаків так заздалегідь стягати, та й королївські запевнення лїтом 1646 р., що козаки вже пішли на море, противлять ся такому розумінню.

[1]) Зі слів Радзейовского, з котрим стрічав ся в домі дюка д'Арпажон, оповідае се Лїнаж де Восьен в своїй книз L'Origine veritable du soulevement des Cosaques. Що Радеейовский їздив з королївським порученнем в марті 1646 р., спроваджуючи козацьких старшин до Варшави, зовсїм вірно догадав ся Кубаля — J. Ossoliński II с. 345.

доходити для себе справедливости власними силами. Така мова теж не могла особливо настроїти козаків. Депутати знали тяжко пригнетене становище козаків і могли побоювати ся, що їх полковники поступлять з ними як з бунтівниками, коли вони візьмуть ся сповняти королївське порученне, і поки королеви вдасть ся виграти свою справу з „панами сенаторами“, сї козаки, що взяли ся б творити королївську волю, могли б десять разів програти свою справу [1]. Тому ми не потрібуемо дивувати ся, що депутати ввявши і грамоту королївську і гроші на човни, таки поручення королївського не сповнили і всякий слих про нього згинув.

Король, беручи від Тьепольо гроші на орґанїзацію козацької діверсії, обіцяв її зараз, і передаючи сї гроші козакам, теж, як видно, жадав, аби йшли на море як найскоріше. Що більше — при кінцї мая і на початку червня н. ст. Володислав заявив послам (венецькому, австрийському, мабуть і иньшим), що козаки вже пішли в похід і военні операції почали ся. В депеші з 28 мая Тьепольо пише, що король потвердив йому про козацький похід, про котрий ішли поголоски, а в депеші з 4 червня висловляеть ся в зовсїм катеґоричнім тонї, що „козацька діверсія вже наступила“ і він згідно з умовою виплатив королеви 20 тис. талярів — журить ся тільки, що нема ще відомостей з Царгороду. Так само з днем 2 червня доносив цїсарський посол, що запорозькі козаки вже „сильно ударили на Турків“ [2]). Але се була містіфікація і не знати, на скільки в добрій вірі вона була зроблена. Королеви очевидно хотїло ся підбадьорити своїх союзників і витягнути від них грошей на военні цїли, з огляду, мовляв, що военні операції вже почали ся. Чи сподївав ся він, що козаки дїйсно десь в тім часї рушать і тільки де-що „упережав подїї“, чи видумав просто, не маючи иньшого виходу, тяжко сказати. Козацького походу на море одначе не було, хоч король раз-у-раз повторяв про нього, і французький посол в липнї доносив, що вісїм тисяч козаків пішло морем на Царгород [3]).

[1]) Кубаля, стараючи ся в можливо леґальних формах представити акцію короля, так толкуе його пляни: дотеперішне реестрово військо мало зістати ся під режімом ординації, а окрім нього мало бути набране 12-и тисячне самоправне „Запорозьке військо“, котрого гетьманом мав бути Барабаш, а військовим писарем Хмельницький. Але хтож би з реестрових схотїв бути в неволї комісара і полковників, як би справдї поруч них мало бути нове військо з давнїйшими вільностями? Реестрові перші перейшли б до нього, коли б таке військо можна було орґанїзувати. Але яково було орґанїзувати? Чи комісар і полковники з своїми жовнїрськими ґвардіями позволили б на се? Тим більше, що королївська грамота сама мала до якогось часу бути секретом. Колиж декотрі письменники (як Коховский) говорять про іменованне Барабаша гетьманом, а Хмельницького писарем, то певно розуміють відновленне давньої старшини в війську реестровім, а не в якімсь новім, новотворнім.

[2]) Витяги з депеш у Чермака с. 150—1 і 400.

[3]) Виписки Люкаса III с. 163—6.

Чи робили козаки-повірники якісь проби сповнити порученне короля і скористати з його уповажнень, зістаеть ся невідомим. Можна б підозрівати, що ті поголоски про відміну урядів козацьких і взагалї та „іскра“ бунту, про котру писав в наведенім вище листї Потоцкий[1]), була наслїдком проб такої аґітації. Але польська старшина з Потоцким в головах на перших же кроках постарали ся нагнати „спасительного страху“ аґітаторам і доказати безпідставність всяких надій на поправу долї козаччини, і по сім спокій був відновлений на Українї.

З першої половини 1647 р. дійсно не маемо ніяких познак житя з козацьких кругів — окрім згаданого висше королївського листу з місяця червня до чигринського старости в оборонї козаків від надужить старостинських урядників[2]). Вона може бути відгомоном якихось нових козацьких жалів — не конче може на самого чигринського, а і на иньших старостів, що могли теж дістати подібні напімнення. Потім в серпнї стала ся таемнича подоріж на Україну канцлера Осолїньского, з котрою пізнїйше звязували ся підозріння і поголоски про секретні переговори і змови з козаками.

Найбільш ніби докладно оповідае про сю подоріж Ґрондский, кажучи, що Осолїньский з своїм довіреним чоловіком Станїславом Любовіцким їздив на Україну з королївського поручення ніби то для ревізії пограничних замків, а в дійсности на те, щоб намовити новаків зачепити Турків, для викликання війни. Він запевнив козаків, що за такий напад не понесуть ніякої кари, настановив їм гетьманом Хмельницького і передав йому від короля булаву. Але Хмельницький, дякуючи за таку ласку і довіре, хоч обіцяв зробити все, щоб сповнити королївську волю, одначе толкував, що не так легко попхнути коваків, „придавлених такою тяжкою военною дісціплїною“, відразу до такого сміливого вчинку. Казав, що справу треба розважити, помалу приготовити до неї козаків, та і зброю приспособити, і для сього треба немало часу[3]). Подібне оповідае Ємьоловский, коротенько Йончинський, а Коховський — не згадуючи Осолїньского по імени, каже тільки про висилку „одного чоловіка“ на Україну для порозуміння з козаками[4]).

Все се могло б виглядати на леґендарний дублет до дійсної Володиславової змови з козаками в Варшаві, тим більше що ярказ

[1]) Що то була за turbulenta... głowa, що „розсївала поголоски про відміну урядів“, про котру пише Потоцкий? Декотрі дослїдники готові бачити тут згадку про самого короля і його зносини з козаками. Се неможливо, і стилїстично і фактично. Легко насунула ся б гадка, чи не Хмельницький то, — але її так само треба відкинути.

[2]) Див. с. 139. [3]) Historia с. 38—9.

[4]) Ємьоловский с. 2, Коховский с. 22, Йончиньский — ркп. бібл. Осолїньских 627 с. 191, виїмок у Кубалї II. с. 187.

ої письменники про варшавську авдіенцію новаків не говорять, а Освенцїм, що говорить так докладно про варшавську авдіенцію, місії Осолїньского піддає зовсїм иньші цїлї — церковні, унїонні. Одначе та обставина, що Ґрондский покликуеть ся в своїм оповіданню дуже виравно на товариша Осолїньского в сїй подорожи, Любовіцкого, від котрого, а також і від Виговсього він мовляв чув про сю місію Осолїньского, змушуе з більшою увагою ставити ся до сього епізоду. Не можемо допускати у Осолїньского якихось глубших конспірацій з козачиною. До того справдї нема нїякої підстави[1]). Але все таки приходить ся думати, що місія Осолїньского не кінчала ся на тих церковних справах, про які оповідае Освенцїм, а мала визондувати українські відносини і в иньших напрямах, в звязку з военними плянами короля.

Освенцїм оповідае: В серпнї 1647 р. канцлер виїхав в Варшави в давно задуману дорогу на Заднїпрове, до Батурина, Конотопа й иньших тамошнїх маетностей своїх, котрі держав ленним правом і хотїв ввідати, а скрита цїль сеї подорожи була така. Король не встигши поеднати з католицькою церквою дісідентів, звернув свое бажанне на прилученне до римскої церкви грецької релїґії, бажаючи таким прилученнем її до унії розірвати і згадану лїґу козаків з Татарами. Трактуючи про се з декотрими визначними людьми з шляхти руської, а навіть з митрополитом київським, він набрав до сього великої надії, і тому канцлер умисно взяв за причину — побачити свої заднїпрянські маетности, аби з того приводу могти повести з ними устні переговори і знайти способи вдоволення обох сторін. Мав в тім зносини з митрополитом київським, браславським воеводою Адамом Кисїлем і Максиміляном Бжозовським, як найпершими головами грецької релїґії. Бжозовському з тої ж причини — аби його тим більше заохотити і на свою сторону прихилити, надано каштелянїю київську[2]). Осолїньский не тільки набрав від них великої надії будучої згоди, але й привів до того, що визначено навіть публичну діспуту над тою справою, на 16 липня будучого року. А хоч то тримано в великім секретї, але як всї канцлерові справи, хоч би й найсвятїйші, викликали неохоту, так і ся подорож заднїпрянська наробила ріжних підозрінь між шляхтою[3]).

Справа унії, чи релїґійного компромісу між православними і унїатами дїйсно оживила ся була в переддень повстання Хмельницького.

[1]) Чермак, дуже докладно обробивши сей епізод в своїй працї (Plany гл. XI), особливо великий натиск кладе на те, що канцлер ледви чи згодив ся б скомпромітувати себе якоюсь конспірацією з козаками, і потім занадто рішучо вирікав ся її, щоб можна було думати про се.

[2]) Бжозовський дістав каштелянство по Кисїлю, що поступив на браславське воеводство. Йому був присвячений Лїтос 1644 р.

[3]) Dyaryusz с. 205.

З одного боку приїзд нового папського нунція Торреса з спеціальними інструкціями в сій справі, з другого боку — зміна митрополита, поява нової особи на чолї православної церкви на початку 1647 р. відогріли на ново давнїйші надії і змагання[1]). Косів і за житя Могили брав участь в компромісових переговорах і не належав до числа непримирених[2]), і тепер, вичікуючи свого затвердження на митрополії, тим меньше мав поводів виступати різко супроти компромісових тенденцій правительства.

Підставою до вступних переговорів послужив знову той сам проект компромісу з 1629 р.: його під 1647 р. подає Єрлич в своїх записках, як справу даного моменту, одержавши сей проект від близького королеви чоловіка, маршалка Казановского. Але ся формула, розуміеть ся, православних не вдоволяла, і після переговорів піднятих Осолїньским, Кисїль, що грав тут ролю посередника, виладив свій меморіал в справі компромісу. Він заховав ся в актах польської нунціатури — має дату 13 грудня. Кисїлем був пересланий Косову, від нього пішов до канцлера, а той передав нунцієви, і в перших місяцях 1648 р. ся справа живо дебатувала ся в варшавських кругах, вважала ся дуже надїйною, а центральну ролю в нїй відогравав власне канцлер[3]).

Ся релїґійна сторона подорожи Осолїньского на Україну, більш офіціальна (не потрібувала навіть бути занадто секретною, як представляє її Освенцїм), не виключає одначе, як сказано, иньших завдань. Полишаючи на боцї мало цікаве для нас питанне, на скільки Осолїньский був від початку втаемничений в зносини короля з козаками, трудно думати, щоб він не довідав ся про них з часом — як довідав ся і Потоцкий, судячи з того, що від нього Кисїль знав про королївський лист козакам[4]). Переговори з представниками впливових православних кругів в справі релїґійного компромісу давали Осолїньскому добру вагоду стрічати ся і заводити зносини і з козацькою старшиною, не боячи ся підозрінь, і він певно користав з того. Замітка Освенціма, що справа релїґійного компромісу оцїнювала ся також з становища козацької справи — небезпеки козацького союза з Кримом, дуже характеристична. Небезпека сеї козацько-татарської лїґи і потреба їй запобігти — се ж була та формула, під якою в кругах льоялїстів представлювано і оцїнювано королївські

[1]) Не маємо нїяких підстав сказати, як Ґолубев (II. с. 215), що Володислав під кінець житя, в звязку з своїми военними плянами, стратив інтерес до сеї справи.
[2]) II. Могила II с. 200—201. Див. вище с. 115.
[3]) Див. у Чернака ор. с. с. 316—7. Про Кисїля як прихильника пляна патріархату оповідав в лютім 1649 р. в Москві Мужилївський, л. 27.
[4]) Див. вище с. 143, примітка 5.

зносини в козаками, і можна думати, що й Освенцїм дещо знав про сю сторону місії Осолїньского, тільки вважав за краще обминути її вище наведною заміткою.

Чи ся подорож канцлера і переговори з українськими, може й козацькими старшинськими кругами, зробили дїйсно якийсь вплив на козацькі відносини і додали сюди ферменту, се дуже трудно сказати. На Українї скоро по сїй подорожи пішли трівожнї чутки, і се потім дало привід звязувати з подоріжю Осолїньского ті поголоски про визначенне Хмельницького гетьманом, і т. и.[1]). Потоцкий на підставі тих відомостей, які до нього доходили в осени 1647 р., як ми бачили, ставив справдї дуже сумні гороскопи, побоюючи ся вибуху козацького повстання при першій нагодї, і домагавсь якихось рішучих заходів для заспокоення козацького невдоволення. Але се може бути й припадковою хронольоґічною стрічею з подорожею канцлера. Незалежно від неї могли зійти ся глухі поголоски про попереднї переговори короля з козаками з відгомонами особистої афери Хмельницького, що в тім часї доходила до свого краю, попихаючи льояльного і статочного чигринського сотника до „десператських“ вчинків, і підіймав ся грізний привид повстання.

Особиста біоґрафія Хмельницького на стільки-ж бідна реальними, безсумнївними фактами, на скільки безмірно богата леґендою, що окрила його по горячим слїдам першого виступу на широкій аренї і зробила улюбленим героем всяких переказів і видумок, а далї й поетичних та белетристичних утворів. На сїм місцї не можемо ставити собі завдання дати можливо повну, критично провірену біоґрафію великого гетьмана — се мусїло-б бути завданнем осібних праць, дуже пожаданих, котрих не маемо нї для Хмельницького, нї для иньших визначних діячів сеї доби. Я обмежуюсь головнїйшими фактами і моментами особистого житя Богдана, потрібними нам для розуміння його публичних виступів[2]).

Богдан-Зиновій Хмельницький був сином старостинського урядника в Чигиринськім старостві Михайла Хмельницького. Такі урядники звичайно набирали ся з дрібної шляхти, і таким шляхтичем уважав і називав себе Михайло Хмельницький: в пізнїйшім листї своїм до короля під Зборовим (15 серпня 1649 р.), дуже

[1]) Єрлич в своїх записках дае відгомін сих шляхетських поголосок, записуючи, що Хмельнищина стала ся przez krola, zdradą dotkliwą kanclerską, człowieka bezbożnego — с. 53.

[2]) Ріжні спірні питання біоґрафії Хмельницького і леґенди про нього обговорив я в екскурсах, які, на жаль, відложив до осібного публїкування, і вони згоріли разом з иньшим матеріялом у Київі в 1918 р.

важнім для його біоґрафії (свого рода короткій автобіоґрафії), Богдан Хмельницький називає себе „уродженим Хмельницьким“, а на своїй печати уживає герба Абданк. Походженнє його батька одначе зістаеть ся незвісним. Чигиринщина вся було новою займанщиною ріжних приходнїв кінця XVI в.; приходнем в Чигиринщинї, розуміеть ся, був і Михайло Хмельницький. Але звідки прийшов він, се зіставало ся незвісним в пізнїйших часах, і сучасники переказують тільки ріжні здогади: так Пасторій називає його шляхтичем („як кажуть“) з Литви (з в. князївства Литовського), Коховский каже, що одні вважали його родом з Мазовша, иньші — з місточка Лисянки, в Корсунськім старостві. Ся остання згадка одначе може бути хіба память, що Мих. Хмельницький, перед тим як осїсти ся в Чигиринськім старостві, жив в Лисянцї, що була державою тогож Даниловича, що й Чигиринщина, і була осадою також дуже недавнею, з початків XVII в.[1]). Може бути, що Мих. Хмельницький був її осадчим, як потім займав ся осадництвом в Чигиринщинї[2]).

Про попереднє Коховский переказує здогад що Мих. Хмельницький служив на дворі Жолкевских в Жовкві, і потім коли Данилович оженив ся з Софією Жолкевскою, був приділений до двору своєї панни, перейшов з нею в службу до Даниловича і кінець-кінцем осів ся в Чигиринськім старостві, котрим володів Данилович (разом з старостром Корсунським). Коли тут осів ся М. Хмельницький, незнати; правда в потвердженю Суботова за Б. Хмельницьким сказано, що Суботів Мих. Хмельницький держав більше сорока лїт[3]), але сьому досить тяжко увірити, хоч ся дата без сумніву вийшла від самого Богд. Хмельницького: в 1570-х рр. не було ще навіть і Чигирина[4]).

Взагалї про службу Михайла Хмельницького в Чигиринщинї близших відомостей не маємо. Б. Хмельницький в згаданім автобіоґрафічнім листї каже, що батько його був „підстаростою чигиринським“; иньші сучасники звуть його „писарем провентовим“[5]), офіціялїстом низшої катеґорії. Може бути, що Хмельницький трохи причинив титулу свому батькови, але кінець-кінцем подробиця маловажна. Факт, що Богдан Хмельницький походив не з старої родовитої козачини, а з місцевої дрібно-шляхетської (офіціалїстської),

---

[1]) Див. у Яблоновского Ukraina с. 693.

[2]) Пінočі так і називає його „осадчим чигиринським“ — текст у Липинського (с. 255). поправнїйший нїж у Ґрабовского, Oycz. Spom.

[3]) Акты Ю. З. Р. X. с. 466.

[4]) Ще одно місце пробутку родини Михайла могла-б вказувати згадка Павла Алепського про Черкаси, — див. зараз низше.

[5]) Scriba a rationibus proventuum — Коховский l. c., теж Pamiętniki do pan. Zygm. III (очевидне запозиченне).

середньо-заможної верстви. Про маетковий стан сеї родини зовсім правдоподібно оповідаеть ся, що Михайло Хмельницький, служачи в старостинській адміністрації, не забував забезпечити себе, і осадив під Чигирином вище по Тясмину (в півтори милї віддалення) чималий хутір, названий Суботовим[1]). Останне теж факт. Натомість те що оповідаеть ся про оженение Михайла Хмельницького з козачкою, звязки з коваками і службу в їх війську — все се виглядае як здогад для обяснення того, що Михайло закінчив жите в битві під Цецорою, а син його опинив ся в козацькім війську. Факти сї одначе нїяких спеціальних обяснень не вимагають, бо дрібно-шляхетська служебна верства стояла в сих сторонах все дуже близько до козаччини, а кожний тутешнїй осадник, шляхтич чи не шляхтич, був заразом і воякою-пограничником. Коли Жолкевский стягав ся з останнього для боротьби з Турками в 1620 р., його зять Данилович прислав йому в поміч свій двірський полк, і в нїм правдоподібно був і Михайло Хмельницький з сином. Участник Шемберґ в своїм дневнику цецорської війни згадуе окрім властивого війська „лїсовчиків і добровольців п. Хмельницького“[2]).

Що до віку свого, Богдан в згаданім листї до короля 1649 р. називае свої лїта „сивими“, і з того треба міркувати, що родив ся він ще в XVI столїтю, в його останнїм десятилїтю. З сим сходять ся відомости, вібрані в 1649 р. венецьким послом в Віднї — що Хмельницькому було „коло 54 лїт“, себ-то родив ся він коло 1595 року[3]). Павло Алепський переїздячи через Черкаси, записуе, що се місто було місцем уродження Хмельницького[4]), але трудно дуже полягати на такій принагідно киненій замітцї. Імя його „Богдан“ часто толкували потім як призвище, дане йому пізнїйше як спасителеви України, але се без сумніву початкове, дитинне імя Хмельницького і вповнї правдоподібно, що се був практикований в народї переклад церковного імени Федір, як толкував уже Коховский[5]).

Про науку Богдана Коховский каже, що він учив ся в київській ґімназії, а також „по словам богатьох“ — у Ярославі у езуїтів. Останне більш певне, перше дуже мало, і мабуть зявило ся як пізнїйший, безосновний вдогад. Київська ґімназія, себ-то братська школа, починала свое істнованне тодї, коли Хмельницький мабуть уже кінчив

1) Коховский l. c.
2) Prócz Lisowczyków i p. Chmielnickiego wolontariuszów — Pisma Żółkiewskiego c. 571.
3) Депеша Саґредо при статї М. Кордуби в 78 т. львів. Записок, ч. 2.
4) Путешествіе патр. Макарія 1V с. 192.
5) Максимович зі згадки Мясковского (Michałowski c. 377), що іменини Богдана були десь коло різдвяних свят, досить правдоподібно здогадував ся, що він мав імя Федора „начертаного“, котрого день 27 грудня (I с. 479).

науку у езуїтів, а може й скінчив її, тай ніяких звязків у Хмельницького з київськими шкільними кругами не знаємо, ніякої памяти про його науку в сих кругах не бачимо. Натомість про його учennє в котрійсь езуїтській колеґії — ярославській чи львівській, се не зовсім ясно — маємо свідоцтва більш певні. Його професор езуїт Мокрский, „під котрим Хмельницький учив ся поетики і реторики“ [1]), уживаний потім був в посольствах до Хмельницького, з огляду на сю особисту знайомість; тоді Мокрский був у Львові, перед тим міг бути і в Ярославі. При тих звязках з Галичиною, які істнували на дворі Даниловича, зовсім природно, що чигиринський офіціаліст післав сюди свого синка, і власне до такої щиро шляхетської школи як езуїтська колеґія.

Судячи з сеї звістки про науку поетики і реторики (її достовірности не можемо нічого закинути), Хмельницький був в езуїтській школї досить довго: загальна освіта, по за котру звичайно не преступали люде світські, які не мали заміру віддавати ся церковній діяльности, займала 6—8 літ і більше, і кінчила ся власне риторикою [2]). Освіта, котру Богдан тут дістав, була звичайна, середня освіта сучасного „освіченого“ чоловіка, і супроти наведеної звістки мусимо лишити на боцї відзиви сучасників, які говорять про Хмельницького, як про чоловіка ледве помазаного освітою [3]), що тільки між козаками міг бути замітним нею. Не така то й рідка річ між козаччиною, а спеціально між її шляхетськими елементами, була середня шляхетська освіта в тих часах.

Шкільна наука Богданова закінчила ся перед 1620-м р. Того року, я вже сказав, його батько, вибираючи ся в похід в двірськім полку свого патрона, взяв з собою і Богдана. Подробиць з сього його походу більше не маємо, тільки те що каже сам Хмельницький в згаданім листі, і так само ріжні иньші сучасники: Михайло Хмельницький в битві під Цецорою наложив головою, Богдан попав в турецький полон, „де пробув в тяжкій неволї два роки“, поки його звідти викупили. По словам Коховского визволили його козаки, вимінявши на своїх бранців, за-для памяти його батька; се не дуже правдоподібно, бо ніяких заслуг для козаччини у Михайла Хмельниць-

[1]) Xiądz Mokrski był iezuitą y uczył w szkołach, pod ktorym Chmielnicki poetyki i retoryki słuchał, tenze ze Lwowa od mieszczan posłany do Chmielnickiego na traktaty, którego poznawszy Chmielnicki przy pospolstwie nic z nim nie mówił, a gdy się rozeszli, nisko za nogi obłapił y za cwiczenie dziękował — Nowiny z Warszawy do obozu posłane 29/XI 1648, в теках Нарушевича 143 с. 379, з королїв. архиву.

[2]) Див. в т. VI с. 452.

[3]) Ґрондский: exigua litteratura tinctus (c. 40). Пасторій (Bellum c. 5): litterarum etiam non rudis (в Historia c. 27 одначе: rarior denique inter Cosacos latinae necnon in reipubl. Polonae peritia Хмельницького). Коховский: ex usu litterarum aliquo non inhabilis tractandis negotiis fuit (c. 20).

кого не знаємо. Пасторій каже, що Богдана викупила мати, що буде простійше і правдоподібнійше.

Про сю неволю оповідає ширше турецький лїтописець Наїма челебі, з нагоди посольства Хмельницького до султана в 1650 р. По його словам, мусульманин, що привіз тодї лист від Хмельницького, оповідав, ще Хмельницький був в неволї у одного з керманичів султанської фльоти, що проживав в Царгородї в кварталї Касім-башї; під час своеї неволї Хмельницький прийняв іслам, і пізнїйше зістав ся йому вірним, але се не перешкодило йому, підмовивши кількох иньших невільників, утїкти з неволї[1]). Одначе цїле оповіданне повне ріжних фантастичних або мало правдоподібних подробиць, і з нього можна взяти з де-якою правдоподїбністю хіба сю подробицю, що Хмельницький за своеї неволї був в Царгородї.

Нятнадцять лїт, що минули від повороту Хмельницького з неволї і до війни 1637 р., в наших джерелах не зазначили ся нїякими певними фактами. Оповідання пізнїйшої козацької традиції про ріжнї Богданові подвиги: про участь його в морських походах, про те як він взяв в неволю двох Кантемірових синів, визначив ся незвичайно в Смоленській війнї і т. и. [2])—тільки непорозуміння, або прості вигадки. Так само не мають реальної вартости загальні фрази де-яких старших письменників (Коховского й ин.) про ті прикмети, якими Богдан звернув на себе увагу в війську—освіта, красномовність, зручність і оборотність у всякого рода дїлах.

Можемо констатувати, що в серединї четвертого десятиліття XVII в., коли Богданови могло бути лїт за сорок, він мав визначну позицію в в війську—але які уряди займав він перед 1637 р., зістаєть ся невідомим. З особистого житя його, також не знаємо майже нїчого. Був він жонатий з Ганною Сомківною, сестрою Якима Сомка, пізнїйшого претендента на гетьманство, і мав чималу сїмю: кількох синїв і доньок. Все се були, очевидно, дїти від першої жінки, яка—припускають, вмерла перед Богдановою аферою, судячи з того, що він тодї жив з тою дамою, за котру у його вийшла ворожнеча з Чаплїньским; але вся ся романїчна історія взагалї мусить приймати ся з значним скептицизмом, як зараз побачимо. Поза тим ще можемо сказати, що Богдан господарив на батьківськім хуторі і в пізнїйшій афері своїй виступає як заможний господар, що своїм достатком викликує заздрість у старостинської адмінїстрації.

[1]) У Смірнова Крымское ханство с. 546—7, перед тим ще в Collectanea-х Сенковского (I с. 201), що не пожалував навіть дати в своїй книжцї образов, де представлено, як Хмельницький в якімсь фантастичнім „козацькім“ убранню править мусульманський намаз в присутности хана.

[2]) Грабянка с. 32, Величко II с. 381.

В 1637 р. стрічаемо Б. Хмельницького в перший раз на ширшій арені, як військового писаря, що підписує акт капітуляції козацького війська під Боровицею[1]). Правдоподібно, тільки на сїй підставі Коховский, що знав дневники Окольского, відозвав ся про Хмельницького, як про зрадливого чоловіка, що брав участь у всїх повстаннях—Павлюка, Острянина і Гунї, і таке переконанне про участь Хмельницького в повстанню утерла ся глубоко в історіоґрафії. Але близше приглядаючи ся, переконуемо ся, що властиво на се нема підстави. Як вище було вказано, Б. Хмельницький виступає в рядах старшини, визначеної Нотоцким на місце тих козацьких старшин, котрих козаки мали за наказом Потоцкого відставити при капітуляції. Тому треба думати, що Богдан належав як раз до людей найменьше скомпромітованих повстаннем, і через се певного значіння набирае патетична фраза його в автобіоґрафічнім листї до короля, що він від урождення свого і до того сивого волося „не був в нїоднім повстанню против маестату королївського".

Той факт, що після кампанії 1638 р. Богдан був визначений до покірної депутації до короля[2]), теж промовляе за тим, що він і в кампанії Острянина і Гунї не був скільки небудь сильно скомпромітований. Дійсно в звістках сеї війни ми не знаходимо імени Хмельницького в рядах повстання. Розуміеть ся, може се бути припадковим — але знов нїщо не дае нам права відкидати його заяву, що він не був нї в однім повстанні против короля.

Дальші лїта теж не визначають ся нїчим голосним в житю Богдана. Від ординації 1638 р., що позбавила козаків вищих урядів, займав він уряд чигиринського сотника—позиція вигідна тим, що давала йому можливість лучити занятя господарські з службовими. „Золотий спокій" дав можність і йому загосподарити ся на своїй батьківщині, може й розширити її: в пізнїйших привилеях предложених Богданом цареви крім Суботова есть осібне потвержденне на „слобідку Новосельці, на землї суботівській лежачую од поль диких за Чигирином"[3]).

Про значні розміри Богданового господарства теж маемо деякі згадки в джерелах. В „кривдах Хмельницького" згадуеть ся 400 кіп збіжа на гумнї його, захоплених при наїздї Чаплїцким (Чаплїньским)[4]). Натан Ганновер в своїх записках, на підставі оповідань своїх земляків, описуе богаті стада Хмельницького. Піночі згадуе про стави, млин і шинки, що несли дохід Хмельницькому, і особливо

[1]) Див. в ч. I с. 272. [2]) Там же с. 310.
[3]) Акты Ю. и З. Р. Х. с. 464; про розширенне Богданом батьківщини мова і у Пасторія с. 32.
[4]) Michałowski с. 4.

на конкуренцію суботівських і чигиринських шинків кладе натиск в історії пізнійшого конфлїкту Богдана з Чаплїньским[1])

Богдан мав добрих приятелів серед нової старшини; з адміністрацією староства, де служив його батько, очевидно, теж звязували його звязки приязни і зажилости. Все, здавало ся, віщувало йому спокійне і приємне житє — тим щасливійше, чим меньше в нїм було слави і відповідальности.

Той факт, що його разом з Барабашем і Іляшем вибрано в 1646 роцї в повірники королївської місії, ще раз дає поняте про його позицію в війську: репутацію чоловіка впливового, певного, льояльного супроти короля. І він тодї, як і Барабаш або Іляш, не схотів ріскувати своїм положеннєм і пускати ся на слизьку дорогу аґітатора-бунтаря, хоч би і з королївської руки.

Всякі пізнійші говорення про те що Хмельницький уже від давна був підозрілим і показував бунтівничі замисли, або величання проникливости покійного гетьмана Конецпольского супроти нещастя, в яке впав його наступник Потоцкий—се очевидно запізнені віщування тих глубоких политиків, які все пригадують по подіях, як то вони добре їх предвидїли і від них остерігали.

Такі глубокі відкритя кн. Заславського по корсуньскім погромі, що Хмельницький, котрого він певно й імени не чув перед тим і навіть тепер називає „одним козаком переяславським", „не тепер тільки засмакував добичи Річипосполитої, а з давна порозумівав ся з беєм, і тільки за якимись чарами чи фатумом не були сї зносини помічені"[2]). Такий популярний переказ про те, як Хмельницький на похвалки Конецпольского Кодаком, відбудованим по Остряниновім повстанню, вирвав ся з сміливою заміткою, що „як людська рука збудувала, так людська рука може й знищити його", і сими розбудив підозріння у старого гетьмана. Або иньше анальоґічне, тільки не таке популярне оповіданне про віщуванне Хмельницького по погромі 1638 р., що „козацька мати", котру вважали добитою Конецпольским та Потоцким, ще дасть грізне для Поляків потомство від союзу з Татарами. Таке ж оповіданне, що Конецпольский, високо цїнячи Хмельницького, все мав передчутя чогось незвичайного від того чоловіка і перед смертю жалував, що лишив Хмельницького живого—бо тільки він, Конецпольский, повагою своєю стримував його, і т. и. Всї вони виглядають як пізнійші рефлекси, до котрих перед своєю аферою Хмельницький правдоподібно давав дуже мало приводу.

---

[1]) Ojczyste spominki I c. 138, пор. вище с. 152 прим. 2.
[2]) Лист у Шайноxи II дод. 40.

Та слїдом стрясла ся біда, яка до решти зруйнувала всї його здобутки і зробила саме жите його непевним. Траґічні наслїдки сеї Богданової афери густо заплели її ріжними леґендарними подробицями і наповнили паралельними мотивами, серед яких незвичайно трудно визнати ся, — тим більше, що в додатку до всього майже бракує хронольоґічної основи всьому тому букетови реальних фактів, підозріливих поголосок і чистих вимислів.

Вихідна точка ясна — сварка з новим підстаростою чигиринським Чаплїцким, чи Чаплїньским. З чого вона пішла, вістанеть ся мабуть секретом, та і в дїйсности такі ворогування сплїтають ся часто в таких складних, а в окремішности маловажних мотивів, що потім самі головні участники не здають собі справи з початку своєї ворожнечі і вказують зовсїм ріжні причини.

По звісному принципу cherchez la femme і тут з часом особливу популярність здобула романтична „боротьба за жінку“ між Хмельницьким і Чаплїньским. Мовляв Чаплїньский ухопив жінку, невінчану, з котрою жив Хмельницький, а Хмельницький добивав ся її назад, але анї Чаплїньский не хотів її віддати, анї вона не хотїла вже вертати ся, бо перейшла на латинство і Чаплїньский обвінчав ся з нею. Аж по корсунськім погромі коронних військ Хмельницький захопив її в свої руки і мешкав як з жінкою, діставши якесь благословенство на сей шлюб від патріарха в Київі. Се трівало до 1651 р., коли стала ся в Богдановій родинї траґедія, закінчена — як оповідали — повішеннем сеї жінки. Але вся ся історія з жінкою стає причиною афери доперва в пізнїйших писаннях, котрих автори стояли під враженнями сеї траґодії 1651 р. У тих же авторів, які сеї пізнїйшої траґедії не знали — у Ганновера, Пасторія, Віміни, нема згадки про якусь романтичну причину сварки Хмельницького з Чаплїньским. Так само анї в автентичних листах Хмельницького, нї в так званом „реєстрі кривд“[1]), анї в оповіданнях Хмельницького, переказаних ріжними аґентами, нї в поголосках, збираних Кунаковим по горячим слїдам, зимою 1648-9 р., нї в пізнїйшій кореспонденції з королем, де Хмельницький добивав ся видачі йому Чаплїньского, — нема нїяких слїдів сього романа. Мова йде все про самі прозаїчні річи, так що се змушує ставити ся досить скептично до всеї сеї романтичної історії, як причини пізнїйших бід. Правдоподібно аж траґічний кінець сеї другої Богданової жінки звернув увагу на неї і так зложила ся пізнїйша історія про неї, як причину всеї біди — як про „степову Гелену“, зза якої пішла козацько-польська війна.

[1]) Тут єсть тільки загальна згадка про забирання жінок і доньок козацьких, як ми бачили вже вище, с. 81.

Вповні реальний характер, як причини афери, мають за те ріжні старостинські драчі з Хмельницького і вкінці відібраннє суботівських ґрунтів, так що про се годить ся сказати тут кілька слів.

Знаємо, що одною з головнійших кривд, на які скаржили ся козаки, було те, що старостинська адміністрація брала з них поволовщину і ріжні побори. Здаєть ся, від сього зачали ся і прикрости Хмельницькому від Чаплїньского. В „реєстрі кривд“ читаємо, що „в р. 1646, коли Хмельницький діставши двох Татар, возив їх до пана краківського (гетьмана Потоцкого)[1], в неприсутности його забрано у нього поволовщину, і в стайнї коня його, на котрім їздив в дикі поля“ Розгнїваний сими і подібними прикростями, Хмельницький ваніс скаргу на Чаплїньского — правдоподібно перед самого пана старосту. Але вона йому не помогла, а роздражнений нею Чаплїньский став чіпати ся Хмельницького ще гірше, і при якійсь нагодї вхопивши малого синка Хмельницького велів своїй челяди вибити його канчуками серед чигиринського ринку, і та так постарала ся, що по сїй екзекуції його занесено до дому ледво живого, і він потім незадовго вмер[2].

Другим ударом для Хмельницького було відібраннє від нього хутора. Чаплїньский представив старостї, що Хмельницький безправно і незаслужено володїє просторими ґрунтами, які мають належати до староства. Описав його як чоловіка шкідливого, ворожого і т. и., і кінець-кінцем дістав позволеннє відібрати від нього ґрунти, котрими Хмельницький володів, очевидно, без усякого певного документу, за простим позволеннєм старости Даниловича чи його підстарости. Правдоподібно, Хмельницькому було предложено взяти відшкодованнє за вложені в культуру сих ґрунтів кошти і уступити ся з них. Пасторій називає навіть суму, яка була кінець-кінцем признана Хмельницькому — 50 золотих. Хмельницький не хотів уступати ся, тодї Чаплїньский тодїшнїм звичаєм урядив збройний наїзд, захопив ґрунти силоміць, при тім знищив двір Хмельницького, забрав вбіже і всяке добро, — як звичайно при таких наїздах бувало[3])

---

[1]) Думаю про Потоцкого тому, що Конецпольский вище зветь ся „небіжчиком паном краківським“. Се давало б хронольоґічну точку опертя для перших зачіпок: поволовщину вибрано по смерти старого Конецпольского, в серединї або другій половинї 1646 р

[2]) Пам. кн. Міхаловского с. 5.

[3]) Реєстр кривд — в книзї Міхаловского с. 5, Пасторій с. 31 (посилаєть ся на лист Хмельницького до Потоцкого), Натан Ганновер l. c., Іроядский й ин.

Хмельницький пробував дійти свого; все його істнуванне було поставлене на карту і він мусїв ужити всїх способів, щоб вернути собі маеток. Ріжні автори оповідають досить широко про його скарги і в ґродськім судї, і у короля, і навіть на соймі. Переказують ся резолюції списані в сих справах, і розмова з Хмельницьким короля, що мовляв порадив йому боронити ся силою[1]). Маемо навіть королївську грамоту, нїби то видану йому королем на потвердженне його прав, в Варшаві 22 липня 1646 р.[2]) Все се одначе дуже сумнївне. І захований текст королївської грамоти, і самий факт її видання мало ймовірні; мало правдоподібно навіть, щоб Хмельницький в сїй справі звертав ся до короля — справа була безнадїйна, і Хмельницький се мусїв знати. Не знати, чи була вона навіть у ґродськім судї, не тільки що в соймовім; Хмельницький був nullo iure possessor, безправний держатель. Навіть в згаданій грамотї з 22/VII, подиктованій Хмельницьким або уложеній на основі даних ним відомостей, нема згадки про якісь права його — крім дотеперішнього спокійного володїння. В такій справі все залежало від волї старости, і раз Хмельницькому не удало ся прихилити його, знайти протекцію до нього — все було даремне.

Тим часом всї заходи, які Хмельницький робив против своїх ворогів, тільки ще більше загострювали відносини. Боротьбу перенесено на полїтичний ґрунт. На Хмельницького пішли доноси, обвинувачення в зрадї і бунтуванню козаків. Його давнїй товариш по службі військовій Роман Пешта, осавул чигиринський, обвинуватив його, що він бунтуе козаків до морського походу: очевидний відгомін секретних поручень, даних королем. Коховский знае імя ще иньшого доносчика — якогось сотника „Оніаса“ що доносив комісарови Шемберґу про приготовлення до бунту, які йшли від Хмельницького.

Крім загальних противодержавних замислів його обвинуватили також в якихось інтриґах спеціально против Ол. Конецпольского, з нагоди звісного нам походу против Татар, що відбув ся в осени 1647 р. (в жовтнї)[3]). Одні кажуть, що козаків обвинувачувано, що вони перестерігли Татар, і тому не удало ся захопити на місцї орди, иньші — що вони зробили засїдку на Конецпольского, як він мав вертати ся з походу, і привідцею того ославлено Хмельницького. Першу версію знаходимо у Ганновера[4]), другу у анонїмного мемуа-

[1]) Див. особливо у Ґрондского. [2]) Акты Ю. Р. X с. 464. [3]) Вище, с. 25.

[4]) Ганновер каже, що Хмельницький розжалений на Конецпольского за забранне його оселї, остеріг Татар про похід Конецпольского, і сей похід тому не вдав ся. Конецпольский не знав причини, аж згодом сам Хмельницький виговив ся по пяному в шинку, як він „пімстив ся панови за те що забрав йому худобу“. Жид шинкар підслухавши доніс Конецпольскому, той звелїв увязнити Хмельницького і хотїв скарати на смерть, але приятелї Хмельницького випросили його на поруки. Пер. Балабана с. 60—1.

риста, дуже близького події[1]). Він оповідає, що коли Конецпольский з Базавлука (з Січи) рушав понад Дніпром до Кодака, прийшла відомість, що „Хмельницький бунтує козаків“. Мало се бути приблизно в останнїх днях жовтня н. ст.[2]). Конецпольский вислав перед собою свого служебника Радлїньского, державця Крилова, і той приїхавши до Крилова, „застав ріжнї вісти про бунти Хмельницького — що справдї він бунтує козаків, аби знищити обоз [Конецпольского], що йшов до Крилова“. „П. Радлїньский, порозумівши, що він має такі замисли, поїхав в Крилова до Вужина, де був Хмельницький, зловив його і припровадив до Крилова“. (Коховский теж знає сей арешт Хмельницького в Бужинї і додає подробицю, що Хмельницького звабили туди приятелї, нїби то в справі продажи якогось славного своєю швидкістю коня). Конецпольский, приїхавши до Крилова, застав Хмельницького в вязницї і учинив раду — що з ним робити. Порішили дати його на поруки: поручив ся за нього Кречовський полковник і деякі приятелї Хмельницького.

Так оповідає безіменний мемуарист. Хмельницький (в „реєстрі кривд“) безпосереднїм провинником в сїй афері вважає, видно, Пешту з його доносом. Він „доніс на його погибель до п. хорунжого коронного, нїби замишляє випровадити армату на море, а п. хорунжий по при иньші претенсії через Чаплїньского розгнївавши ся ще й за се, велїв наступати на здорове Хмельницького“. А на иньшім місцї того ж реєстру сказано, що п. Конецпольский, „вертаючи ся з Запорожа, велїв взяти Хмельницького за варту і голову йому утяти, а як Хмельницький хотів удати ся в сїй справї до пана кракійського [Потоцкого], по дорогах пороблено засїдки“.

Властиво Конецпольский, як староста чигиринський, не мав права вязнити Хмельницького — тим меньше не міг засудити його на смерть, і свій арешт Хмельницький вважає, очевидно, одним з тих старостинських безправств, на які скаржив ся він і козаки. В данім разї ся безправність ослабляють ся тою обставиною, що се діяло ся підчас военного походу, що Хмельницький був обвинувачений в замислах против сього походу, що з Конецпольским був безпосереднїй начальник Хмельницького — чигиринський полковник і иньша військова старшина. Арештований, і потім випущений був Хмельницькій мабуть за спільною порадою, і сей арешт міг трактувати ся як спосіб самооборони. Одначе справа кінець кінцем не

[1]) Памятники київ. ком. I с. 174.

[2]) Ми бачили вище (с. 25), що Потоцкий 20 жовтня н. ст. мав ввістку про заграблення татарських стад Азаматом — останню стадію в операціях походу Конецпольского; по сїм зачав ся поворот, і на Базавлуку Конецпольский міг бути в 20-х днях жовтня н. ст.

могла бути порішена без висших військових властей — комісара і самого гетьмана Потоцкого, і Хмельницького віддано на поруку Кричевському — мабуть до дальшої волі Потоцкого. Хмельницький збирав ся їхати до нього і скаржити ся на безправний арешт. Але мабуть той же Кричевський, його приятель і зверхник, котрому сучасні чутки і пізнїйші леґенди надали таке значінне в історії Богданової утечі, — попередив його, що всї силування його знайти захист у гетьмана будуть даремні. А може остеріг його і перед якими-небудь роспорядженнями Потоцкого, виданими на некористь Богдана, тако що він залишив свої гадки скаржити ся Потоцкому і переконавши ся в безоглядности і всемогучости своїх ворогів, а безсильности тих, на котрих прихильність і ласку рахував, рішив піти пробоєм і пустити ся стрімголов на ту дорогу, на яку пхали його всї останнї пригоди — дорогу бунту і боротьби.

Се був страшний, критичний момент в житю Хмельницького. В душі його, в усїм єстві настав глубокий перелом, тим страшнїйший, чим здержливійша і зрівноважена досї була ся незвичайно сильна і богато обдарована натура. Можна сказати, що Хмельницький перед сим і по сїм моментї се було двоє ріжних людей.

Ми не маємо достовірних характеристик його з-перед сього перелому. Зовсїм природно, бо тодї се був чоловік мало визначний, до котрого мало хто приглядав ся; такі напр. фрази, як Коховского, що се був чоловік на від привітний, згідливий і покірний, який ховав під усміхненим лицем свої внутрішні зворушення, — ледви чи оперті на дійсних поміченнях. Описи з часів після повстання і одинокий цїнний портрет, ґравірований Гондїусом[1]), малюють Богдана як чоловіка сильної фізичної будови, добре захованого, незважаючи на свої пятдесять-шістдесять лїт, сильного темпераменту, невичерпаної енерґії[2]).

---

[1]) Портрет сей звісний досї в трьох варіантах, які всї мають дату: Гданськ 1651 р. На однім Хмельницький підписаний як бунтівник: exercitus Zaprovien. praefectus, belli servilis autor, rebellium cosaccorum et plebis ukrainen. dux, на другім — офіціальним титулом як exercitus s. r. mtis Zaporohsciensis praefectus; третїй варіант — карікатурний, з ослячими ухами і козячими рогами. I. C. Block Das Kupferstichwerk des Wilhelm Hondius, Danzig, 1891; W. Bartynowski Wspomnienie o rytowniczych pracach W. Hondiusa, Przegląd bibliogr. archeol. 1897; Смирновъ Рисунки Кіева 1651 г. (Труды XIII арх. съѣзда II, 1908); Г. Хоткевич Альбом історичних портретів, 1909. Смірнов здогадував ся, що портрет сей зарисував Абрам ван-Вестерфельд, прибічний маляр Януша Радивила, під час візити Хмельницького в польськім таборі 18 (28) вересня 1651 р., або ранїйше дещо (ор. с. с. 310—312).

[2]) Венецький посол Віміна, що був в товаристві Хмельницького кілька разів, так описує його: „На зріст скорше високий, ніж середнїй, широкий в костях, сильної будови. Мова його і правлїнне показують зрілий суд і тонкий розум. Хоч трапляеть ся йому сильно пити, але справ він не залишає; тому здаєть ся, нїби в нїм містять ся два єства: одно діяльне, тверде, віддане правлїнню, иньше сонне, утоплене в піянстві.

Привзичаений дипльоматизувати, ховати свої дійсні заміри під маскою згідливости й індіферентности — правдоподібно вихований в тім переконанню, що на світі, а особливо в політиці годі инакше жити і поступати, Хмельницький звичайно представляв ся добродушним, скромним, непретенсійним. Очевидно любив навіть імпонувати сею крайньою простотою і невибагливістю свого особистого житя. Але легко запалював ся, уносив ся безпосередніми почутями — радістю, гнївом, жалем, або фантастичними образами, які снувала перед ним жива уява і тоді доходив до крайности: „кидав ся з лавки, волосе рвав на собі, ногами бив в землю“.

Говорив радо, багато. Любив дотепкувати, вразити слухача несподіванкою. Взагалі бачимо мішанину щирої безпосередности з східнім лукавством і вирахованнии актьорством, де часто не можна відріжнити щирого пориву від вручно уданої сцени безмірного гніву, роздражнення, жалю, і се сполученне дрібношляхетської низькопоклонности, прищіпленої вихованнем і теж часами утрірованої умисно, з гордістю і свідомістю своїх сил, вірою в своє щастє і провіденціальне призначенне, розвиненою великими подіями, які йому прийшлось пережити, — роблять дивне вражінне. Глубокі потрясення, які впали на Богдана, очевидно в сильній мірі захитали його духову рівновагу. Правдоподібно в період своєї афери, серед тих бід, які спали на його, став він більше ніж коли небудь шукати в пiятиці забутя, визволення з страшного нервового напруження. Але з другого боку тяжкі удари і зміни долі, сї нечувані напруження всїх сил, які йому прийшло ся пережити в сїй афері і потім в перших стадіях повстання, видобули з нього незвичайні прикмети і таланти, незрівняну побудливість енергії, дивну меткість, орґанізаційний хист і нечувану силу впливу на людей, на маси, що незамітного сотника чигиринського поставила в ряді найвизначнійших героїв історії.

Такий перший удар, що викрісував палющі іскри з укритих потенцій сього великого духа, впав на Хмельницького в осени 1647 р. Розуміеть ся, козацьке житє на українськім пограничу не стелило ся

В поводженню ласкавий, простий і тим зискує любов вояків, але з другого боку тримає їх в карности тяжкими карами“. — Relazione del'origine e dei costumi dei cosacchi, — рідке видавив 1890 р., переклад в Кіев. Старині 1900, I.

Архидякон Павел, бувши теж в гостинї у Хмельницького літом 1654 р., так описує його: „Сей Хмель чоловік в старих лїтах, але багато надїлений дарами щастя: простий, спокійний, мовчазний, людяний; всїми справами він займаеть ся сам; в їжі, питю і одежі скромний. Кождий побачивши його скаже: так ото сей Хмель, котрого слава й імя рознесли ся по всїм світї! Та хоч його вигляд не показний, з ним Бiг, а се велике дїло! Молдавський господар Василь був великий на зріст, вигляду суворого і поважного ... але се все не помогло йому. Яка ж протилежність між твоїм іменем і зверхнїм виглядом, Хмелю!“ (II с. 34).

рожами ніколи, але тепер захитало ся в житю Хмельницького все, що він вважав міцним, певним, безпечним. Заслужений козацький старшина, вибраний в повірники самого короля, був обрабований зі всього шляхетським зайдою і не міг знайти помочи ані управи. Бездоганний, гордий своєю випробованою вірністю королеви і річипосполитій— попав в бунтівники і не міг виправдати ся від сього закиду. Його старого, шановного чоловіка волочать по вязницях, трактують як яке небудь ледащо, і навіть самого житя він уже не певен.

В „реєстрі кривд" він згадує, що в бійці з Татарами якийсь Дашевский—„як то вони звуть—лях", то ввачить оден з нових польських ґвардійців, або з тих Поляків, що були вписані на козацькі місця в реєстр,—так рубнув його ззаду по голові, що тільки шишак охоронив голову від розрубання. Коли ж здивований Хмельницький питав, що йому стало ся—Дашевский виправдував ся тим, що взяв його за Татарина. Потім коли Хмельницький вибрав ся до Потоцкого з скаргами на старостинські кривди, —„по дорогах були васїдки на нього", а про зятя Чаплїньского—Коморовского оповідали йому, що він не раз присягав ся пред козаками, що коли з Хмельницьким не дадуть собі ради, то мусять його вбити, і т. и.

Страх пред сим заввятим і неперебірчивим ворогом, і ще більше — гнїв обхопив Хмельницького, гнїв страшний, невблаганний, котрого не міг забути Хмельницький навіть пізнїйше, на верхах своєї слави домагаючи ся від польського правительства голови Чаплїньского і не можучи заспокоїти ся, тому що той смертельний ворог не попав в його руки. Довідавши ся, що і військова власть настроена рішучо против його і з сього боку йому також можна чекати самих прикрих несподіванок, Хмельницкий, як казав пізнїйше — „дїти свої віддав між добрих людей, хто мене жалував, і пішов на Запороже"[1]).

Популярна леґенда оповідає, що перед своїм виїздом Хмельницький „штучним способом" видобув королївські листи, переховувані у Барабаша. Мовляли упоїв його у себе на гостинї і з його поясом (шапкою або иньшою річею) післав свого хлопця до Барабашихи, а та на сей знак видала йому листи, які досї міцно ховав і таїв у себе Барабаш, і потім сих листів Хмельницький ужив на бунтоване чорни. Ми маємо се оповіданне уже в зізнаннях козака бранця 1649 р. Воно повторяеть ся потім на ріжні способи у Поляків-сучасників і в українській традиції, оброблене в популярній народній думі, пройшло і в новійшу історіоґрафію. Але як реальний факт—

[1]) Акты Ю. З. Р. VIII, с. 349.

воно дуже сумнївне і належить набуть до леґендарної, а не дійсної Хмельниччини. Принаймнї тих привилеїв на власні очі у Хмельницького нїхто не бачив, і мотиви його аґітації, судячи по всьому, далеко відбігали від змісту королївського листу 1646 р.

Перші кроки Хмельницького на новій для нього і чужій—як він запевняв—аренї бунту і аґітації, взагалї оповиті густою пітьмою. Нїхто з близьких до нього людей не подумав списати перші початки повстання, не заховало ся взагалї нїякого докладнїйшого оповідання з його сторони, і сам Хмельницький в пізнїйших розмовах збував їх короткими, загальними фразами. В польських реляціях теж довго не знаходило ся докладнїйших відомостей про перші його кроки. І за недостачею їх в науковій лїтературі загнїздила ся і поширила пізнїйша леґенда, навіть і не леґенда, а белетристична фантазія Величка.

Розкриваючи старійші і новійші оброблення Хмельниччини, навіть писані під знаком суворої критики і поборювання леґенди, стрічаете ся, хоч і з ріжними відмінами, все з тими ж в основі своїй відомостями: Хмельницькій, викравши від Барабаша королївські листи в Чигиринї, в день св. Миколая, 6 грудня с. с., другого дня рушив з Суботова на Запороже і був дня 11 грудня в Січи. Там оповістив козакам королївські привилеї, проголошений був гетьманом і так зачало ся повстанне. На вість про утечу Хмельницького з королївськими листами заметушила ся польська адмінїстрація на Українї, наказуючи не пускати людей на Запороже, не дозволяти нїяких зібрань людей по селах і містах, і т. д., Хмельницький же, щоб на якийсь час приспати увагу Поляків, росписував листи до всякої польської і козацької старшини зі скаргами на кривди свої й козацькі, роспускав відомости, що він буде посилати посольство до короля і сенату, сам же потайки готувив ся до війни, а в перших числах марта вїхав до Криму. Там завів переговори з ханом, довів до союзу з ним, і зіставивши закладнем сина Тимоша, дістав помічне татарське військо під проводом Туґай-бея. З ним він вернув ся на Запороже дня 18 квітня. По сїм скликано в Січи раду, вибрано Хмельницького гетьманом уже формально, передано йому клейноди, і тодї визначено похід на Україну[1]).

Я предав тільки схему сього просторого оповідання, прикрашеного ріжними подробицями подорожей, прийнять, нарад, дарунків, з великим богацтвом дат цифр, наведеннем листів Хмельницького і т. д. Се богацтво при піснім хлїбі иньших, певнїйших джерел

[1]) Величко I с. 28 і д.

робило непереборимe враженне на поколїння істориків, навіть довго потім як уже зазвучали перші рішучі остереження від користання з Величкових матеріалів. Під ріжними більш і меньш скромними формами, не раз узяті з других і третїх рук, вони сидять в лїтературі по нинїшнїй день[1]).

Отже щоб виключити рішучо сї впливи і відмежувати ся від них, треба сконстатувати, що дата викраденя листів від Барабаша і утечі Хмельницького на Запороже — се виключна власність Величка, який дуже любить імпонувати читачеви докладними датами, цифрами, подробицями і без церемонії їх видумує. Подробиць утечі з иньших, певних джерел не маємо ніяких. Листи Хмельницького з Запорожа, наведені Величком, безсумнївна белетристика.

Оповіданню Величка можемо противставити такі авторитетнійші звістки:

В т. зв. реєстрі кривд, витягненім з листу Хмельницького до Потоцкаго, сказано, що Хмельницький, не маючи у кого шукати оборони, „удав ся на Низ до иньших, подібно як він покривджених (котрих в тих низових сторонах і на островах морських немале число) і вони вибрали Хмельницького своїм проводирем“[2]).

Перед Унковським Хмельницький пізнійше (1650) оповідав, що він, віддавши дїтей в опіку своїх приятелїв, „пішов на Запороже, і всього нас війська в зборі було півтретяста чоловіка, як на нас Потоцкий післав свого сина і комісара, і як би тільки я не згодив ся з царем кримським і не перейшло б до мене від Потоцкого наших реєстрових козаків шість тисяч, не знати, щоб було й робити“[3]).

Курчанин Гридин, що по його словам був на Запорожу під час утечі Хмельницького, оповідав перед воєводою в липнї 1648 р., що Хмельницький „прийшов у Запорозьке військо з королївськими листами за три тижнї перед масницею[4]), і посилав гетьман Хмель-

---

[1]) Див. в четвертім виданню Б. Хмельницького I с. 255 р. замітку, котрою Костомарів ратує наведені Величком листи Хмельницького; в цїлости лишила ся і в сїм виданню і хронольоґія Величка і ріжні подробиції Богданового побуту на Запорожі і в Криму. Суворий документалїст Соловйов теж не устеріг ся від Величка, хоч с запозичення і закриті — припадково мабуть — дуже авторитетною цитацією польських актів московського архива заграничних справ (X с. 1562). Шайноха, хоч дорікав Костомарову некритичністю, сам обома руками черпав з Величка (II с. 4 і д.), зовсїм серіозно трактував Богданові листи Величка, і т. д. На Шайносї, не провіряючи його підстав, опер ся Чермак въ хронольоґії і подробицях Богданової утечі (I. с. 336—7), не кажучи вже про Роле (Kobiety). З другої сторони на Величку, його оповіданню й листах опер своє оповіданне про початки Хмельниччини Еварницький. А нарештї й Р. Ґавроньский, хоч як ворожий українській традиції, на дїлї вповні підпав впливам оповідання Величка.

[2]) Michałowski с. 6, Памятники с. 196; про автентичність див. вище с. 81. Взяті в скобки слова можуть бути поясненнем того, хто робив сей витяг.

[3]) Акты Ю. З. Р. VIII с. 349.

[4]) Масниця в 1648 р. була 5/II ст. ст., три тижнї перед масницею — 15 сїчня ст. ст.

ницький двічі послів до кримського царя — кликати його з усею ордою в поміч на Ляхів, за повелїннем королївським, а кримський хан з усею ордою прийшов над Днїпро на четвертім тижнї по Великоднї[1]), а перевозило його, кримського царя, з усею ордою, запорозьке військо при нїм низше Бургуни[2]) і Тавани на човнах, а конї плили“ [3]).

Незвісний на імя мемуарист, що служив мабуть сам в якійсь польській хоругви, оповівши про видачу Хмельницького на поруку Кречовському, оповідає, що по виїздї Конецпольского до Бродів, до Лаща, що зіставав ся в Стеблеві, прийшла вість, що Хмельницький утїк з своїми приятелями з поруки на Запороже і прийшовши туди бунтує козаків. Кречовський поїхав в степи, аби довідати ся, що дїеть ся на Запорожу; стрітив в степу висланих від Хмельницького двох козаків і двох бутів[4]), вхопив їх і питав, що дїеть ся на Запорожу. Відповіли, що бунти великі, все Запороже збунтувало ся і вже з Татарами Хмельницький трактує, аби помогли йому на Польщу: посилає з Запорожа Книшу (sic) козака свого і сина свого Тимоша на переговори з Татарами“. Кречовський прилетїв з тими языками до Потоцкого, що був у Барі, той зараз скликав на раду ріжних військових з поблизьких місць і по радї видав листи до свого війська, аби як найскорше збиралось пiд Бар. „Знову приходить вість, що Хмельницький уже умовив ся з Ордою і дав в застав свого сина Тимоша. Тодї гетьман, зібравши військо рушає в февралї к Корсуневи“ [5]).

Все се оповіджене без дат, і тільки судячи з того, що Потоцкий коло 10 лютого н. ст. вже береть ся до рішучої боротьби з повстаннем, а 15 лютого рушає сам на Україну, можна приблизно вивести, що перші вісти (від язиків) Кричевський міг дістати в 20-х днях січня ст. ст., а другі вісти — про довершений союз з Татарами могли прийти коло 15-го лютого ст. ст.

Найбільш докладно переказує вісти про бунт на Запорожу Лукаш Мясковский судя подільський в листї з Балабанівки (в Браславщинї) писанім 16 лютого н. ст. (6 ст. ст.). Комісар козацький дав знати, що дня 4 лютого (н. ст.) „на Січ, де відбував сторожу черкаський полк, — напав зрадник Хмельницькнй, захопив всю живність і забрав усї човни. 5 лютого пан Вадовский полковник

[1]) Великодень 2/IV, четвертий тиждень 23—29/IV с. ст.
[2]) В вид.: Бургана; р. Бургунь кілька кільометрів вище Тягини.
[3]) Акты Моск. госуд. II ч. 357.
[4]) Buta alias tłomacza kozackiego, так толвує се слово сучасник — у Міхаловского с. 23.
[5]) Памятники I с. 175.

черкаський і пан Кречовський чигиринський — що то через кумівство випустив Хмельницького на поруки — вислали против нього кількадесять козаків і по двох з товаришів своїх на сторожу. Але той їх заскочив, зловив і коли післали до нього — не схотів випустити, кажучи, що взяв їх війною — ще й тих вабив до себе й гукав: ,Ви Ляхів потопіть та приставайте до нас!' Про нїяку покору ані думає, бо в ,пластунів, луковників, лисичників' значно збільшив число свого ґультяйства, приваблюючи їх до себе корогвою червоною з білим орлом і якимись привилеями нїби то від короля — як він каже — даними торік на вільности поля і моря".

15 лютого н. ст. Мясковский одержав звістку від того-ж комісара, „що той врадник дня 9 сього місяця, маючи очевидно потайне порозуміннє з усіми козаками, вступив в отверту боротьбу і о півночи ударив на Запороже, на згаданих полковників і табор їх. Тут виявила ся врада всїх реєстрових, бо самі-ж до них [полковників] стріляли, так що ті з корогвами й бубнами ледви поуходили до Крилова, стративши 20 і кілька драґонів і більше як 10 товаришів". Потоцкий „тому кілька день" послав ротмістра Хмелецкого з універсалами й інструкціями для козаків, але після сеї останньої реляції рушив 15-го на Україну визначивши війську збірними пунктами Рокитну і Ольшанку на день 23 н. ст. і розіслав листи до панів просячи помочи військової — „не маючи вже нїякої надії на вірність всїх реєстрових, коли врадили черкаські"[1]).

Меньше значіння супроти сеї новознайденої реляції має звісна давнїйше коротенька сучасна записка про те ж у Машкевича, дворянина Єр. Вишневецького, під днем 15 лютого: „Князеви дано знати, що якийсь Хмельницький, зібравши трохи гультяйства, прогнав з Запорожа корсунський полк, що стояв валогою, і прогнавши, став скликати на своєволю, і до нього почало горнути ся що лиш живо". Вишневецький другого дня післав Машкевича з відомістю про се до Потоцкого, що був тодї (в 20-х днях лютого ст. ст.) в Богуславі, на похоронї Ад. Казановского[2]). Се, як бачимо, не було тодї для Потоцкого нїякою новиною.

Сам Потоцкий відповідаючи на лист короля, що дорікав йому за непотрібний похід на Україну, про свої заходи проти Хмельницького писав королеви 21 (31) марта[3]), що рушив на Україну по зрілій розвазі, в огляду на паніку, яка підняла ся там. Сили Богдана в момент походу, як видко з листу, Потоцкий рахував тільки на

---

[1]) Лист в збірнику Z dziejów Ukrainy c. 497—8.
[2]) Pam. o dawnej Polsce т. V.
[3]) Дату сю справедливо вказав Шайноха II c. 19.

500 люда, але вважав вказаним рушити ся і против сих 500, „бо сї 500 підняли бунт з конспірації всїх козацьких полків і всеї України“. Не має заміру розливати крови. „Кілька разів посилав [до Хмельницького], аби вийшов з Запорожа, — обіцяв йому ласку і пробаченне його вчинків, але нїщо його не зрушить. Послів моїх затримав. Нарештї післав я з війська пана Хмелецкого ротмистра вашої кор. м., чоловіка справного і добре свідомого гуморів козацьких, умовляючи його [Хмельницькаго] словом моїм, що й волос йому з голови не спаде. Але він, не порушений і такою моєю поблажливістю, відослав до мене послів моїх з таким посольством: насамперед, аби я з військом уступив ся з України, по друге — аби я полковників і всю їх асістенцію відставив від полків, по-трете — аби я скасував ординацію Річипосполитої, так щоб вони зістали ся при таких вільностях, як тодї коли вони нас не тільки сварили з посторонніми, але і на маєстат покійних попередників і предків вашої кор. мил. підносили свою безбожну руку. В тих часах післав він [Хмельницький] на Низ, щоб дістати поміч від Татар, що чекають коло Днїпра. Посмів їх кілька сот перевезти на сей бік, аби вони зганяли наші сторожі, розставлені по ріжних шляхах, на те аби своєвільні не збігали ся до нього“. Ладить собі і укріпляє „город“ на Буцках, на Н..зу, і звідти збирає ся „боронити ся силою“; а сили його „в тих часах“ (написання листа) рахують уже на 3000[1]).

В иньших листах ріжних осіб, писаних в тих днях з України, на підставі, очевидьо, відомостей, привезених Хмелецким, теж знаходимо звістки, що Хмельницький стоїть на Днїпровим острові званім Буцком чи Буцкою, дві милї від польської сторони, і робить собі на нїм укріпленнє з 'ровів і палїсадів. Має дуже багато живности і пороху; людей з ним рахують 2500, в тім 500 Татарів[2]).

Про переговори козаків з Кримом московські посли доносили з Криму, на підставі звісток від якогось „полонянника“ з дня 5 с. с. марта, що до Криму приїхало до хана „з Днїпра запорозьких Черкасів чотири чоловіки“ з прошеннєм, аби хан прийняв їх у підданство [„въ холопство“]. Стоять вони на Днїпрі і єсть їх в зборі пять тисяч, і просять хана дати їм своїх людей, щоб іти їм на польську землю війною за свою черкаську обиду. А за те, упоравши ся з королївськими людьми, обіцяють служити навіки ханови і на всяку війну з ним бути готовими“. І хан тих послів ударовав кафтанами і тримав у себе в Бахчисараї тиждень і відправляючи дав по коневи, а кримським людям і чорним (простим) Татарам звелїв годувати коней

[1]) Michałowsk. ч. 4 = Памятники ч. 3.
[2]) Michałowsk. ч. 5 і 6 = Памятники 4 і 5.

і готовити ся на королівську землю, і до Перекопу до князя ширинського Тугая написав готовити ся на війну. І Татари та руські полоняники кажуть явно, що хан наказав кримським і ногайським людям готовити ся на королівську землю[1])

До сих певнійших звісток, поданих людьми близшими до справ, додам ще де що з переказів, записаних Кунаковим зимою 1648—9. Се розуміеть ся, леґенда, але жива, реальна, а не вифантазовані довільно пізнійші оповідання Ґрондского про наради Хмельницького з козаками, або історії Величка.

Богдан Хмельницький, оповідає Кунаков, будучи за вартою, підмовив 300 козаків, і в відповідну хвилю разом з ними і з вартовими утік на низ, взявши, з собою з дому тільки бранця Татарчука, сина одного мурзи, що дістав ся йому при поділї добичі і жив в його домі як свій. Потоцкий післав за Хмельницьким на вдогін 500 козаків, а з ними „для вірности“ 300 Ляхів. Коли вони доганяли Богдана в степу, він післав до них козаків від себе і ті почали козакам промовляти до сумлїння: невже вони піднесуть руку на своїх товаришів, що хочуть постояти за благочестиву віру? І козаки, вислані наздогін, відставши від Ляхів і поговоривши між собою, половили тих Ляхів, що були з ними післані, а котрі противили ся—побили, і пристали до Хмельницького. Той дуже радїв і велїв і тих взятих в неволю Ляхів теж постинати—нема чого, мовляв, ворогів божих і гонителїв християнства в живих тримати. І так Хмельницький уже з 800 козаками пішов по Днїпру вниз „в лукоморье“ (над морську затоку). Укріпивши ся тут, післав до Криму 20 козаків, а з ними написав до того мурзи, котрого сина мав у себе, що він йому віддасть сина без викупу і обміну—нехай приїде до нього „в лукоморье“ і візьме сина, а коли хоче мати закладнів, нехай лишить з тих козаків, що він послав. Мурза з сотнею Татар приїхав до Богдана, і той йому показав велику честь, вернув сина і умовив ся з ним, що той підмовить инших мурзів в Криму і 15 тис. Татар. Весною в першою травою вони мають іти з Криму і війти ся з Хмельницьким коло Жовтих Вод. На тім вони присягнули: Богдан присягою, а мурза „шертью“ (магометанською присягою). Тим часом до Хмельницького стало приїздити багато козаків, шляхти і вільних людей, і Богдан почав з них „строїти“ полки і настановляти полковників, а як прийшла до нього вість, що мурзи вийшли з Криму, — Богдан, упорядкувавши полки, пішов з усїми полками на Жовті Води, щоб війти ся з Татарами. А всього з Богданом пішло „в лукоморья“ в восьми полках коло 6 тис. козаків, шляхти і вільних людей[2]).

[1]) Акта Ю. З. Р. III ч. 172. [2]) Акты Ю. З. Р. III с. 281.

Як бачимо, сї оповідання, при своїй леґендарности, сходять ся по-декуди досить близько з тою схемою подїй, яка вирисовуеть ся з наведених вище звісток.

Застановимо ся тепер трохи над сею схемою.

Перед усїм насуваеть ся питанне, якими мотивами поводив ся Богдан, тїкаючи на Низ при кінцї 1647 р.[1]). Чи хотїв він тільки сховати там у безпецї голову свою, не маючи вже захисту нїде на волости? В таку ноту ударяе він у своїм листї до Потоцкаго („реєстрі кривд"), представляючи що се зовсїм не було в його плянах — збирати козаків, а вони його самі вибрали привідцею і тим самим дали мандат заступати взагалї покривджене козацтво. Та не легко увірити, щоб старий сотник, заможний і шановний, мав вдоволити ся ролею неприкаянного низового лугаря без усяких дальших плянів.

В пізнїйшім листї до короля Володислава (по корсуньскім погромі), описуючи ті кривди і утиски, які мусїли козаки зносити на волости від державцїв і своеї шляхотської старшини, Хмельницький представляе дїло так, що певна частина козаків, не можучи далї жити на волости під таким безправем, рішила шукати прибіжища „бодай головам своїм з самими душами"—„не де инде як на звичайних місцях наших на Запорожу", що служило одвіку таким прибіжищем—„звідки предки наші з довгих віків звичайно оказували річипосполитій і вашій кор. милости свое вірне підданство і служби". „Але і тут на Запорожу не дали нам спокою! Не вважаючи на привилеї, які маемо від вашої кор. милости, вони в нїщо обернули наші військові вільности і нас самих, маючи нас не за слуг вашої кор. милости, а за своїх невільників власних". Без усякої причини з їх сторони гетьман Потоцкий наступив на них навіть і на Запорожу. Заразом і Украіну став нищити, „мабуть задумуючи саме наше імя козацьке викорінити або з землї зігнати". Тодї козаки рішили бороти ся з ним, маючи те переконанне, що все се дїеть ся против волї короля („против волї і наказу вашої кор. милости на здорове наше з великими військами наступили"),—що козаки терплять взагалї від панів за свою вірність і прихильність королеви, і гетьман Потоцкий не поступае в інтересах короля. Через те, против свого бажання, щоб тільки оборонити ся від Потоцкого, мусїли козаки ужити собі

---

[1]) Як бачили ми вище, арештованне його наступило десь при кінцї жовтня або на початку подолиста н. ст. Крилівські наради, виданне Богдана на поруки, відїзд Конецпольского до Корсуня, потім до Бродів — все се мусїло заняти кілька тижнів, і потім прийшла звістка про утечу Богдана (Памятники с. 175.)

помочи хана кримського — „дав він нам поміч, памятаючи, що ми також помагали їм кілька разів против їх ворогів, в таких ж пригодах“ [1]).

Хмельницький, очевидно, не договорює умисно, — щоб часом не скомпромітувати короля перед ворожими йому панами надмірно щирими виявами його порозуміння з козаками. Але кінець кінцем, коли згадаємо те, що знаємо про зносини короля з козаками і про ту аґітацію, яку Хмельницький вів між козачиною, — зміст його листу стає зрозумілим. Невдоволена шляхетським режімом козаччина зробила сецесію на Запороже, щоб там орґанізувати ся незалежно від режіму уставленого ординацією 1638 р. і служити королеви, — котрий дав немов свою згоду на орґанізацію такого свобідного козацького війська своїми переговорами і листами 1646 р.

Се було не те, що містило ся, правдоподібно, в королівськім листї. Володислав хотів від козаків морської діверсії, і тепер, одержавши перші відомости про утечу Хмельницького на Низ і якісь заворушення там на Низу, він, очевидно, представляв собі, що се козацькі заходи до морського походу, про котрий він колись з ними домовляв ся. В листї до Потоцкого (звісного нам, на жаль, тільки з відповіди Потоцкого з дня 31 марта н. с.) король очевидно стримував його від усяких военних кроків против козаччини і радив дати їй свободу рушити ся на море, коли вона того хоче. Потоцкий в відповіди заявляє згоду свою з королївською гадкою, що козакам добре дати дорогу на море — не для того, мовляв, що вона того хоче, а тому що се діктують інтереси річи посполитої — „аби та міліція поля не залягала і не забувала давнього способу воювання, що може придати ся в будучности“. Але заразом підносить, що Хмельницький добиваеть ся не того, щоб іти на море, але щоб жити в стародавній своеволї, „а ті святі постанови річи посполитої, для котрих стільки було положено труду і крови шляхетської пролито [себ-то ординація 1638 р.], — аби шию собі зломили“ [2]).

Се була правда, Хмельницький і його товариші не заявляли нїякої охоти іти на море. Їх завдання лежали на волости — в скасуванню ординації 1638 р. і відновленню порядків з-перед повстання Павлюка. Морський похід їм був зовсїм не потрібний, і про королївське порученне — іти на море ми з козацьких кругів зовсїм не чуємо. Чуємо що иньше: що Хмельницький готуеть ся до війни „з Ляхами“ з волї і наказу короля. Инакшими словами: король жадає помочи

[1]) Пак. кн. Міхаловского ч. 21=Памятники ч. 27. Подібне ж в листї до Заславського з того самого дня у Міхаловского ч. 20.

[2]) П. кн. Міхаловского с. 8=Памятн. с. 198.

козаків против ворожих йому панів, котрі його не слухають і против його волї гнїтуть козаччину.

Ся ідея убирає ся в ріжні форми—то релїґійні, то полїтичні. Так ми бачили вище оповіданне Климова, як йому Хмельницький казав, що король підіймав козаків на Ляхів за грецьку віру стояти. Оповіданне переказане не конче мабуть докладно, але що щось в такім роді виходило від Хмельницького і йшло між козаччину, се не підлягае сумнїву. Гридин, бувши на Запорожу під час аґітації Хмельницького, як ми бачили, теж чув, що Хмельницький орґанїзував похід і підіймав на Ляхів „по королївському велїнню". Запорожець „Тимошка Семенов", що був в весняній кампанії 1648 р., також оповідав в червнї того-ж року, що се король підняв орду на Ляхів і віддав їй в неволю Потоцкого й иньших. Він, король, постановив перейти на православну віру, збирає ся затим приїхати до Київа по жнивах, і всїх Ляхів хоче перевести „в християнську віру" [1]).

З другого боку аґітація мусїла вдаряти в струни боротьби в союзї з королем проти панів-Ляхів, які против волї короля поневолили козаків ординацією 1638 р. і хочуть винищити саме імя козацьке (листи Хмельницького з 12 червня) [2]). А можна з усякою правдоподібністю відгадувати ще оден варіант — обрахований спеціально на шляхту, що так сильно підтримувала Хмельницького і в такій величезній масї виступае в рядах козаччини [3]). Се боротьба з маґнатством, яке обсїло спеціально східню Україну і зробило собі з тутешнього землеволодїння виключно маґнатську монополїю. Викинути відси маґнатів і дати простір дрібно-шляхетському і козацькому землеволодїнню — се ідея, яка вповні могла уміщати ся в рамах повстання, в представленнях його шляхетських участників. Вона відзивае ся не тільки в промовах Хмельницького перед комісарами 1649 р., але й геть пізнїйше, навіть в „статях" Б. Хмельницького: в його спеціальній опіці для інтересів шляхти, яка пристала до козаччини.

---

[1]) Акты Моск. госуд. II ч. 358, пор. 347. Ся поголоска про сподіваний приїзд Володислава на Русь—до Смоленська, відти до Київа, до Печерського монастиря, взагалї була дуже поширена тодї на Вкраїнї. Один з варіантів поясняе, що король тїкае на Русь від шляхти, що задумала його отруїти (мабуть за його привязанне до руської віри і народу), тому з його приїздом треба сподїватись великої усобицї—ib. ч. 234, 345.

[2]) Сей провідний мотив почув шість лїт пізнїйше архидіякон Павел, розпитуючи Українцїв про причини і обставини повстання Хмельницького, й положив його в основу своеї історії Хмельниччини. Король, приятель Хмельницького, змовив ся з ним потайки, що Хмельницький підійме повстанне, а король буде помогати йому військом, щоб знищити всїх маґнатів лядської землї і стати володарем необмеженим: правити самому, а не підлягати їх правлїнню. Король дїйсно зносив ся з Хм. і підтримував його в початках повстання, — тодї маґнати, довідавши ся про се, отруїли короля і він умер (Путешествіе м. Макарія II с. 10—12).

[3]) Див. вище с. 118.

В сих ріжних версіях леґітімна леґенда — віра в спочуте короля повстанським планам і в його поміч, моральну чи реальну, плянованій боротьбі козацтва з маґнатами і їх военними силами, мусїла грати не однакову ролю, але мала свое значіннє. Вона була не нова: звучить дуже виразно і в аґітаційних відгомонах 1637 р., а можна піти ще назад і вказати на поголоски про союз короля і австрійської партиї против опозиційників, що ходили в 1590-х рр., як бачимо з нововідкритих матеріалів[1]). Потайні зносини короля і двору з козаками в останніх роках 1646—7 давали сїй леґенді реальнїйшу підставу, нїж коли-небудь, і вона без сумнїву, відограла дуже значну ролю в аґітації, почавши від перших стадій її.

Розуміеть ся, ми не можемо сказати, що ті заходи, які Хмельницький робить під сими кличами для орґанїзації своїх сил в перших місяцях, були докладно продумані і упляновані наперед, коли він тільки ще тїкав на Низ. Багато дечого могло бути піддане тими обставинами, які він стрів аж на низовім ґрунті. Але провідна ідея, хоч би в неясних обрисах, мусїла у нього бути: зібрати на Низу козаччину і підняти її до боротьби для поваленння ординації 1638 р.

Що при тім Хмельницький мусїв сподївати ся активних виступів з боку польського війська і польської старшини против себе і своїх заходів, се, розуміеть ся, мусїло йому бути ясне. Його нарікання на виступи Потоцького — тільки звичайне козацьке прибіднюваннє. Чи сподївав ся він з боку короля якоїсь помочи своїм плянам, се більше нїж сумнївне. Хмельницький мусїв настільки знати польські відносини, щоб тямити безсильність короля, і ледво чи рахував на щось більше понад аґітаційне значіннє своеї леґітімної ідеї.

Весняна війна 1648 р.

Розвій повстання. Союз з Кримом. Похід Потоцкого. Жовті Води і Корсунь.

Зберім тепер разом сі вказівки сучасних джерел про розвій повстання і конфлїкту його з Річею-посполитою, чи то її военними силами на Україні, що стояли під проводом гетьмана Потоцкого.

На Сїчи, згідно з ординацією, стояла значна козацька залога. Поза нею на Запорожу було чимало затишних кутків, де пробував ріжний своевільний нарід, що не переводив ся весь сей час, як ми бачили вище з ріжних епізодів 1640-х рр. До нього звернув ся Хмельницький, прибувши в груднї або на початку сїчня 1648 р.

---

[1]) Król potaiemnie posyłał do niżowych kozaków, dając im pieniądze, aby na ten sojm przybyli do Warszawy pomoć wszelkich rozruchów przeciwko tym, którzy by chcieli być przeczni Rakuskiemu domovi — Dyaryusze sejmove z rr. 1591—2 c. 367.

на Запороже, з своїми розмовами про панські утиски, утрачені вільности і спочуте короля до боротьби козаччини за свої права, і знайшов послух і відклик.

По словам Гридина, Хмельницький почав свою аґітацію в середині січня ст. ст., вірнійше — вона в сїм часї стала вже голосна на Ниву. І вже в сїй стадії грають ролю „королївські листи“. Тодї чи самим Хмельницьким, чи його прихильниками могла бути пущена історія про те, як пильно були затаєні панськими прислужниками сї дорогоцїнні листи і як „штучно“ видістав їх з укритя Хмельницький.

Леґенда ся підіймала інтерес до тих листів, збільшала їх цїнність. Але не видно нїде, аби був звісний дїйсний зміст тих листів, чи листу королївського, і можна сильно сумнївати ся, чи читали ся ті листи коли-небудь і ким небудь і чи взагалї були вони в руках Хмельницького. Дїйсний зміст того листу, який був даний козакам в 1646 р., досить мало міг відповідати аґітаційним мовам, які йшли від Хмельницького і його товаришів, і певно, більше робили вражіння таємничі згадки і натяки на сї листи і потайні розмови з королем, нїж дїйсне зазнайомленнє з їх змістом.

Можемо прийняти пізнїйшу згадку Хмельницького, що перші кадри його одномишленників не виходили за 250 чоловіка, — але тільки в дуже раннїх стадіях аґітації. Вона йшла жваво й захоплювала все ширші круги. Вже десь не пізнїйше січня ст. ст. Кречовський, вибравши ся на розвіди в стени, на вість про бунтованнє козаків Хмельницьким, стрічає висланників його[1]), що йдуть від нього очевидно в пограничні осади волости — приєднувати їх до повстання. На Запорожу ж в другій половинї січня ст. ст. число прихильників повстання було вже таке значне, що Хмельницький розпочав підїздову війну з залогою, що стояла в Сїчи, заразом аґітуючи серед реєстрових козаків, щоб перетягнути їх на свій бік. Кінець кінцем дня 30 ст. ст. січня він заволодїв Сїчею і при тім вся реєстрова козаччина дїйсно пристала також до Хмельницького. Се, очевидно, той реальний момент, що в оповіданнях, записаних Кунаковим, описуеть ся як погоня за Богданом 500 козаків і 300 Ляхів, з котрої козаки пристають до Хмельницького, а Ляхів побивають (вище с. 170).

Се був дуже важний успіх повстання; по словам Машкевича, до Хмельницького „почало горнути ся що тільки жило“. Опанувавши Запороже, міг він уже з більшою надїєю повести переговори з Татарами, і по словам анонїмного мемуариста, вони вже в лютім при-

[1]) Памятники с. 175 (див. вище с. 167).

вели до якогось порозуміння, скріпленого выдачею Богданового сина в закладні. Гридин знає про два посольства Хмельницького в Крим і довершенне союзу з Татарами представляє собі фактом трохи пізнїйшим. Московське донесенне оповідає про офіціальне посольство козаків до Криму як факт з останнїх днів лютого і перших днів марта.

Крім московського донесення деякі подробиції про се посольство дає турецький хронїст Наїма-Челебі. Він каже, що при кінцї квітня 1648 р. від кримського хана прибув післанець до султанського двору і оповів, що козацька громада загнїзджена в місцевости званій „Жовтим Очеретом", відвернула ся від Ляхів і відмовивши їм послуху, прислала до кримського хана одного чи двох головнїиших своїх достойників з такими словами: „Бажаючи вашої опіки на будуче, ми душею і тїлом будемо в союзї з вами служити ва користь ісламу в будучих війнах; з Ляхами ми розірвали зовсїм; просимо вас: візьміть від нас закладнїв і згодьте ся на союз з нами". Хан показав всяку почесть тим послам і згодив ся уложити союз на всїх умовах, ними предложених; обіцяв післати їм поміч в походї на Ляхів, вчинити великий набіг з ордою і взагалї обіцяв помогати їм[1]).

В польських кругах таку охоту Татар толкували тим роздражненнем, яке викликав в Криму останнїй наїзд Ол. Конецпольского. Се вповнї правдоподібно — міг навіть Хмельницький, сам покривджений Конецпольским, ударити в сю струну — відплати Конецпольскому за його наїзд. Але поза тим були й иньші мотиви, які сим разом прихилили хана до союзу з козаками, котрих Орда стільки разів покидала на боже призволенне в їх конфлїктах з Польщею. Хан був роздражнений, що йому не платили „упоминків". В Кримї саме пройшла велика усобиця, яка ледво не перевернула самого хана[2]). Щоб залагодити розбурхані сили, найкращим виходом була успішна війна, добичливий похід, а спільний виступ з козаками давав на се добрі вигляди. До того, як оповідає московська реляція, в Криму був тодї сильний голод: „минулого року хлїб не родив ся, і тепер худоба, вівцї і корови здихали і ‚чорні Татари‘ війнї раді і без війни їм до лїта нїяким чином не прожити"[3]).

На сї вісти про агітацію Хмельницького на Низу, погром січевої залоги і трактати з ханом сильний рух став прокидати ся „на волости", серед пригнетеної „золотим спокоєм" української людности. Потоцкий, оправдуючи свій марш на Україну супроти невдоволення короля, толкуєть ся, що мусів зробити його між иньшим і з огляду

[1]) У Смирнова Крымское ханство, с. 539.
[2]) Про неї у Смірнова с. 531 і д.; інтересна записка Освенціма с. 210.
[3]) Акты Ю. З. Р. III с. 180, пор. Акты Москов. госуд. II с. 216.

„на прошення милої братії“ (шляхти), „з котрої одні, ратуючи жите і майно, утїкали з України до війська, иньші, зістаючи ся на місцї, але не покладаючи ся на власні сили супротивлення, горячими прошеннями понуждали мене, аби моєю присутністю й помічю ратував Україну в її теперішній небезпецї і спішив гасити погибельний огонь. Бо вже так був зайняв ся, що не було вже такого села, такого міста, де б не кликано до бунту (na swą wolą)' і не роблено замислів на здорове і майно панів своїх і державців. Буйно домагали ся вони своїх заслуг[1]) і часті заносили жалї на кривди і докуки, і се було вступом до бунту. Бо не так їх від того болїло, як від ординації річи посполитої, від правлїння і власти старшин, іменованих їм від вашої кор. мил. Вони хочуть не тільки зломити її, але й самовластно панувати на Українї, трактати з посторонніми монархами укладати і все те робити, що їм сподобаєть ся“.

По словам Потоцкого, тільки його швидкий марш і ріжні заходи против повстання стримали його вибух, що готовий був обняти усю ту східно-полудневу Україну вже в тім часї, місяцї марте ст. ст. „Як би не ужив я антідоту поспішности, вибухнув би вже такий огонь на Українї, що тільки б великими силами або не швидко міг бути загашений. Сам оден князь воєвода руський [Ярема Вишневецький] відібрав від своїх відданих кількадесять тисяч самопалів — а що ж у иньших! А вся та стрільба з людьми мала пристати до бунту Хмельницького. Коли б тому всьому не запобігло ся від перших початків, не позабирано армату по ріжних замочках, що своєволя збирала ся захопити, легко може ваша кор. мил. зміркувати, що назбирало ся б тої своєволї і що вона наробила б в державі ваш. корол. мил.“ [2]).

Хоч Потоцкий, щоб оправдати свій марш на Україну пред королем, міг старати ся представити становище України в можливо небезпечнім видї, про те намальована ним картина трівоги і руху для того моменту, коли лист писано (31 марта н. с.)[3]), мабуть не далеко відбігала від правди. Тільки свій марш на Україну Потоцкий рішив, не чекаючи тої паніки на Українї, і перше ще, ніж вона прокинула ся.

Як ми вже знаємо (с. 139), Потоцкий вже з осени дуже підозріливо дивив ся на українські обставини, пророкуючи вибух козацького бунту при першій нагодї. В правительственних кругах проектовано комісію, яка б виплатила залеглу плату козакам і розглянула б їх жалї. Але Потоцкий, видно, не покладав на неї особ-

[1]) Правдоподібно, мова про невиплачену козацьку плату.
[2]) Пам. кн. Міхаловского ч. 4. [3]) Про дату див. вище с. 168.

ливих надій, і вона дійсно віяк не могла зібрати ся, бо не мала в чим їхати — не було грошей на виплату, коли козакам належало вже 300 тис. золот. Комісари прибули на Україну аж весною, коли Потоцкий ладив ся до війни, і таки грошей не привезли, так що ні з чим було й зачинати: гроші поспіли аж під Корсунь.

В ранїйших листах Потоцкий признавав великі кривди козацькі і жадав репресій на українних старостів, але тепер, при перших симптомах руху між козаками загорів ся бажаннем за всяку цїну приборкати їх. Король намовляв дати спокій з оружними заходами, а пустити козаків на море. Кисїль писав потім, що і він і иньші сенатори теж радили Потоцкому „не шукати одного козака по сплавах запорозьких, не висилати на Днїпро иньших козаків, але затримати їх при війську річи посполитої, приласкавши якось“ [1]). Маємо справдї оден лист Кисїля до Потоцкого з 16/III в тонї дуже обережного і несмілого прошення за козаками, — аби гетьман вглянув в їх становище, в їх жалї подані з Запорожа. Бо їх теперішнї полковники в дїйсности являють ся старостинськими слугами і не боронять інтересів козацьких. Отже заспокоївшу Україну приходом коронного війська, нехай би показав війську козацькому всяку ласку і направив соймовою ухвалою що треба [2]). В такім же, очевидно, лагіднім тонї держані були листи до Потоцкого від старого Любомірского, воєводи краківського, про котрі з признаннем згадував потім Хмельницький, знайшовши їх в кореспонденції Потоцкого по корсунськім погромі [3]).

Але Потоцкий відповідав (в тім же листі з 31 марта до короля), що він, хоч признає користним пустити козаків на море, але наперед мусить заспокоїти козаччину і задавити всякі прояви бунту. Посилав ся на те, що човнів готових однаково нема, треба час на їх виготовленнє, „а хоч би й були готові, важно, щоб козаки, коли буде потреба в тім, — виправлені були [на море] заспокоєні, в повнім порядку. Бо, боронь Боже, як би ‚той пункт‘ не заспокоїв ся, а вони вийшли на море, то по повороті підняли б бунт невгасимий, і ледви чи ординація річи посполитої не мусїла б зникнути. А як би ми гостро за нею обставали, поготів будемо мати з ними війну“.

Властива причина сеї неохоти до морського походу, очевидно, лежала в тім, що Потоцкий, памятаючи бурю, викликану в шляхетських кругах воєнними замислами короля, не хотїв накликати на себе нарікань, позволивши козакам зачіпити Турка. Тому шукав

[1]) Лист з 27/V в збірцї Шайноси дод. 5. [2]) Виданий (дуже лихо) Р.-Гаврошським — Ruś с. 303, і відти Sprawy i rzeczy ukr. [3]) Пам. кн. Міхаловского ч. 5

усяких мотивів против королівського пляну, — хоч в даний момент сей плян був дійсно спасенним. Роялїсти, зводячи потім весь королївський плян війни против Турків до ідеї запобігти козацькому повстанню такою війною, могли з повним правом вказати, що коли б Потоцкий в той момент задекретував похід на море, се певно відвернуло б козаччину від аґітації Хмельницького. Ослабило його союз з Татарами і відвело б всю пізнійшу грозу від Польщі. Але Потоцкий тодї або не розумів сього, або й розуміючи не хотїв рiскувати своєю репутацією у шляхти, і стояв за приборканнє козаччини.

Супроти королївських відмовлянь від военних виступів він запевняв що рушив на Україну не для того, аби проливати християнську кров, „яка може бути в своїм часї потрібна річи посполитій“ (!). „Досї не пролито ще одної краплї козацької крови військом королївським, і не буде пролито — аби тільки покорили ся, відложивши свою легкодушність і ароґанцію, та задавили своє завзяте“, писав він в тім же листї з 31 марта. Запевняв, що його заміром було „не добуваючи бронї, одним страхом закінчити війну“, і оповідав про свою вирозумілість для Хмельницького, до котрого кілька разів посилав, заохочуючи його, аби піддав ся, і обіцював „милосердє і пробаченне його вчинків“.

Все се, очевидно, малозначні фрази. Потоцкий міг вперед знати, що Хмельницький не на те тїкав на Низ, аби ставати потім в ролї помилуваного грішника перед сердитим гетьманом. Правдоподібно від першої вісти, що Хмельницький прогнав козацьку залогу з Сїчи, в мислях Потоцкого був уже рішений плян — іти військом на Запороже і задавити козацьку своєволю тут, в останнім її захистї (таку цїль мала пізнїйша експедиція Стефана Потоцкого). В однім збірнику документів до часів Хмельниччини маємо два листи Потоцкого. Оден — се наказ полковникови канївському, аби разом з полковниками чигринським і переяславським ішов яко мога спішно на Запороже, і разом з козацькою залогою приложив усї зусилля до того, щоб погромити „того бунтівника“, безоглядно, „в пень“ стинаючи всїх участників повстання. Він має дату 13 лютого. Другий лист, з дня 20 лютого в Корсуню — се відозва до всїх, „хто при Хмельницькім пробуває, аби з тої своєвільної купи розійшли ся, а самого Хмельницького видали. Инакше майно їх на волости буде пограблено, сїмї побиті, і Потоцкий доти не вийде з України, доки йому Хмельницького не видадуть, і козаки не покорять ся. Відозва ся має примітку, що її відіслали козаки-бунтівники до пана маршалка — очевидно, як доказ немилосердности Потоцкого, на яку так нарікали.

Прикмет підроблення в обох свх листах не помітно — хоч я, признаюсь, рад би був їх знайти в збірнику більш авторітетнім[1]).

Що до листів Потоцкого до Хмельницького, про котрі він згадує, не маючи їх, не можемо оцінити, скільки в них дійсно було якоїсь миролюбивости. Досить вона сумнївна, і в каждім разі, коли там і були які миролюбиві слова, то Хмельницький їм не надавав значіння. Він рахував ся з перспективою польського походу на Запороже мабуть від перших вістей про марш Потоцкого на Україну і пізнійше рахував „наступленне“ Потоцкого на себе трохи не від найперших своїх ваходів на Запорожу. Про всякий випадок укріпляв ся в сусідстві Січевого коша „на Бучках“[2]), ладив ся до війни, до облоги.

На листи і посольства Потоцкого Хмельницький, по словам Потоцкого, довго не відповідав нічого і затрімував у себе його

---

[1]) Збірник, переписаний рукою XVIII в., з бібліотеки Мнїшків, недавно вийшов до бібліотеки Осолїнських (No. 3564) — містить збірку документів до історії Хмельниччини, переважно звісних з иньших анальоґічних збірників, в відписах досить вірних. Очевидно, сей збірник цитував Кубаля в своїй монґрафії про Ю. Осолїньского як рукоп. краківської академії No. 442, без подання сторін. Згадані документи вписані в нїм на с. 52 і 53. Кубаля вважав їх за додатки, долучені до листу Хмельницького до короля з 12/VI—II с. 180. Наводжу їх в цїлости:

Copia listu producowanego krolowi imci od imci pana krakowskiego hetmana wielkiego do imci pana pułkownika kaniowskiego pisanego.

Poniewasz na waszmosci residentia zaporozka, spiesz iako nayprędzey na Zaporoze, zeby waszec tego buntownika pogromic mogł. In socios tey pracy przydaię waszeci panow czehrynskiego y pereasławskiego pułkownikow, roskazuiąc abyscie waszec wszyscy dusznie starali się, albo był poimany albo tez zniesiony. Tu plac oswiadczenia cnoty y zyczliwosci ku rzeczy pospolitey. Na nic się waszec nie oglądac, w pien wszystkich scinac. Jezeliby ktory z kozakow nie chciał waszeci parere y dzielnie z tymi swawolnikami rem agere, notuy ze ich waszec, a ia severe to ganic obiecuię. Będziecie tam waszmosc mieli dwiescie dragonow z Kudaku, z ktoremi tego zdraycę znosic, u nie odstępuicie go, dokąd go albo wezmiecie albo nie wezmiecie albo tez zniesiecie. Oddawam się zatym etc. Data Warbiczu die decima tertia februarii anno millesimo sexcentesimo quadragesimo octavo. Wm. pana zyczliwy prziaciel Mikolai Potocki kasztellan krakowski hetman koronny.

Uniwersału copia producowanego i krolewskiey mosci Władysławowi, do rąk imci pana marszałka od kozakow rebellizantow odesłana.

Mikołai Potocki z Potoka kasztellan krakowski, hetman wielki koronny, barski, nizenski etc. etc. starosta. Wszyscy ktorzy sie kolwiek przy Chmielnickim bawicie! Przestregam y napominam, abyscie sie z tey cupy swawolney rozeszli, a samego do rąk moich oddali, wiedząc o tym, iezeli tey moiey nie wykonaci(e) woli, wszystkie dostatki wasze, ktore we włosci waszey macie, zony, dzieci wyscinac roskazę. Tosz imsc pan woiewoda czernichowski hetman polny koronny uczyni, ktory wszystkich z Umanszczyzny popisac roskazał, y obiecuię to, izeli się za wzcieciem tego uniwersału nie powrocicie, zarowno surowosc nad wami wykonywac. A zeby ta obietnica moia do skutku przyszła, dotąd nie znidę z Ukrainy, dokąd ukorzeniem y oddaniem tego zdraicy ukoiony nie bedę. Nad to obiecuie wam, isz się i na Zaporozu nie osiedzicie: nie tylko ode mnie zycia swego nie bedziecie bespiecznemi, ale tez od Tatarow y od Moskwy — wszedzie wam bedzie ta swawola ganiona. Dla lepszey tego uniwersału pewnosci reką sie swoią przy pieczęci przycisnieniu podpisuię. Data w Korszuniu die vigesima februarii anno Dni millesimo sexcentesimo quadragesimo octauo.

[2]) Бучки Великі і Малі — протоки в безконечній сїтцї, що творить ся на устю Базавлука до Днїпра (див. у Еварницького Вольности запорожскихъ козаковъ с. 182).

післанців, тільки на посольство Хмелецкого дав відповідь. Те що ми маємо від нього — вичисленне кривд, виняте з якогось листу, чи устного поручення до Потоцкого, і переказані Потоцким умови, які Хмельницький ставив для занехання свого повстання, можуть справді належати до сього посольства Хмелецкого, і не знати чи були поза тим ще якісь листи від Хмельницького до Потоцкого чи иньших достойників з Запорожа. Хоч у пізнїйших письменників говорить ся про ріжні листи його, якими він старав ся прислати увагу польської сторони[1]), а в сучасних листах з лютого і марта ми стрічаємо парафрази ріжних жалїв з Запорожа і вияснень причин повстання[2]), але конкретної вказівки на якісь писання Хмельницького і товаришів я не бачу.

Умови передані Хмельницьким через Хмелецкого при кінцї марта н. ст. в каждім разї не були призначені на те, щоб заспокоювати і замилювати очі Полякам. Скасованнє ординації 1638 р., приверненнє давнїх вольностей козацьких і виведеннє польських військ з України — се були жадання дуже далекосяглі і звучали, як ультіматум з козацької сторони. Як останнїй привід до війни були вони очевидно прийняті й Потоцким.

Про воєнні заходи Потоцкого ми знаємо вже, що передові сили на Запороже були вислані в початках лютого, і слїдом сам Полоцкий рушив на Україну. В однім часї з ним полетів на Україну і польний гетьман з Винницї. На збір хоругвам був визначений день 13 (23) лютого. Але новий лист від комісара, що він розпустив реєстрових козаків, зіставши ся тільки з польськими хоругвами, і просить рятунку, змусив Потоцкого відкликати сей термін і велїти поспішати як скоріше; взагалї він „дуже журив ся і спішив“ [3]). Штаб-кватирою був Корсунь.

Кварцяного війська, що рушило з Потоцким, могло бути коло трьох тисяч (всього рахувало ся тодї в кварцянім війську 3.510 чоловіка: гусарів 1040, козаків 1170, драґонів 900, пішаків 300[4]).

---

[1]) Згадка листу з 2/IV, що Хмельницький tylko się offertami bawi (Міхаловск. ч. 5), може накривати ся з відповідю привезеною все .им же Хмелецким, з котрою сходить ся теж, що оповідає він про зміст „оферт‘ Хмельницького.

[2]) Напр. в цитованім листї Мясковского з 16/II, Кисїля з 16/III, і т. и. В збірцї Ґрабовского Ojczyste spominki II с. 111 надрукований лист Хмельницького до Потоцкого з Запорожа, дня 3 марта, без подання джерела, тому трудно рішити про його автентичність. Хмельницький оповідає причини своєї утечі на Запороже, згадує про безрезультатні прошення Потоцкого за Хмельницьким у Ол. Конецпольского, і питає, чи може покладати ся на далї на оборону його перед Конецпольским (można li to rzecz abyś mię wmpan mógł w zdrowiu mojem od tego pana bronić? bardzo bym rad na sliachetne a pańskie słowo wmpana zawierzył, a na inszego ni na kogo nie mogę sie spuścić).

[3]) Bardzo frasuie i pospiesza, лист Мясковского з 17/II, Z dziejów Ukrainy с. 490.

[4]) Górski, Historya jazdy polskiej с. 60.

Наново були покликані козаки і ставили ся; приведено їх для певности до присяги[1]). Чекали помічних полків від комісарів і ріжних иньших панів, до котрих розіслав завізвання Потоцкий. Але вони стягали ся помалу, тому на военній раді в Корсуні рішено тим часом вислати на Низ свій аванґард, зложений з польських і козацьких полків.

Се був погибельний плян, що послужив першим кроком в цілім ряді пізнійших катастроф, так що з пізнійшого погляду аж дивно було, як могло бути прийняте таке небезпечне рішенне. В листі, писанім з обозу, Потоцкий так означае завданне сеї екскурсії: вона була післана почасти для приборкання бунтів козацьких, почасти для сторожі Запорожа[2]). Головним ініціатором її оден участник походу називае комісара Шемберґа і каже, що Потоцкий потім відказував на сї лихі ради[3]); але трудно покладати ся на сї відзиви: на Шемберґа як на мертвого валили потім все.

Очевидно, польські вожди за всяку ціну хотіли не допустити Хмельницького на волость, щоб тут не вибухнуло зараз повстанне, — змагали до того, щоб паралїзувати його на Низу і там задавити. Рахунок властиво був вірний, тільки переведенне сього пляну стояло в рішучій суперечности з тими усїми розважними гадками, які сам Потоцкий висловляв хоч би в своїм листї до короля з 31 марта. Він рахував тодї сили Хмельницького на 3000 чоловіка. Знав про його трактати з Татарами і помочи, які він брав від орди, що стояла на нижнім Днїпрі. Підчеркував непевний настрій козаків, які готові прилучити ся каждої хвилї до повстання. І от висилав против сього небезпечного, необчислимого в своїх силах і засобах ворога, що закріпив ся на далекім і незвіснім теренї, невеличку експедицію — в родї тих панських походів, які собі робили в степи тому кілька місяців Конецпольский або Вишневецький.

Рішено було післати козацькі полки—мабуть рахуючи на їх знанне місцевости, і з ними частину кварцяного війська, але при тім

---

[1]) Про сю присягу, крім анонїмного мемуариста (Памятн. с. 176) згадуе Потоцкий в листї до прімаса з 17/V, що починаеть ся тими характеристичними, траґічними словами: Po złotym pokoju, po swobodnych czasach burzliwa tempestas y straszne bellorum fulmina następuią: Kozacy zaporowscy post praestitum przed kilką niedziel fidelitatis juramentum starszynę swoję rozstrzelawszy, wyscinawszy, z chanem y ordami iego wszystkiemi złączyli się i przeciwko panstwom i. k. mci we stu tysięcy ordy idą y częsc woyska naszego czescią dla poskromienia buntów kozackich, częscią dła straży Żaporoża posłaną u Żołtych Wod w polach oblegli. (ркп. бібл. Чарторийських 379 л. 17, Нарушевича 142, 73).

[2]) Див. цитату в попереднїй нотцї. Пор. листи Потоцкого на с. 180.

[3]) Nikt inszy przyczyną tego, powiadaią, nie był, tylko pan komisarz, ktory y sam zginął — Bog day zeby za wszystkich, завважае оден з меньших участників походу, Белгацкий в своїм листї (в збірнику Sprawy i rzeczy ukr., копія у Іолїньского с. 51, дві в теках Нарушевича, No. 143).

нащось постановили поділити сї сили на два відділи: сухопутний і річний, що мав іти долї Днїпром на байдаках і десь на Низу зійти ся з сухопутними полками. „Полем“ післано половину реєстрового війська під началом самого комісара Шемберґа, сім хоругов драґонських, що були при комісарі і полковниках реєстрових, і чотири „казацькі“ кварцяні хоругви з їх ротмістрами.[1] Між ними був і син гетьмана Стефан Потоцкий, „староста деражинський“, котрому очевидно призначали ся лаври сеї експедиції, на яку дивили ся справдї як на якусь панську прогулку. Разом з ріжними волонтьорами, що впросили ся в експедицію гетьманича, польського війська могло там бути коло 1200—1500[2]) та козацького 2000—2500. Більше польського війська гетьмани і не могли післати, бо їм самим в тім моментї зіставало ся мабуть не більше, як 2000—3000, а з ним треба було тримати в страху і послуху волость. Друга половина козацького війська з полковниками Кричевським, Вадовским і Ґурским[3]), і обома осавулами військовими Ілляшем і Барабашем, поплила Днїпром. Правдоподібно обидві партії мали зійти ся коло Кодака, щоб там дістати деякого военного припасу[4]).

Сухопутна експедиція рушила 21 квітня н. ст. і без перешкод пройшла протягом тижня на вододіл Інгульця і Днїпра, „дванадцять миль від Чигрина“, зближаючи ся до Кодака. Аж 29 квітня ударив на них Хмельницький з значним військом і частиною орди. Поляки заложили ся табором коло балки Жовтої Води[5]) і боронили ся протягом двох тижнів, чекаючи помочи від головного війська[5]). Хмельницький, займаючи їх дрібними підїздами, не спішив атакувати, чекаючи Татар, що прибували до нього поволї, і головну увагу звертав па те, щоб не дати зійти ся разом так необачно розділеним частям польського війська.

Післані ним люде збунтовали тим часом козаків, що плили Днїпром. От як оповідає про се комендант Кодака Ґродзіцкий в листї до Потоцкого, на підставі відомости, принесеної йому двома мушкетерами, що були післані до того козацького війська з ріжним гарматним припасом:

[1]) Такі відомости маємо в листї Белгацкого з 13—20 мая—однім з найбільш цінних матеріалів до історії сеї експедиції.

[2]) Коло 1200 виходить з рахунку Белгацкого і також рахує Єрлич—з dwanascieset kwarcianego żołnierstwa (I с. 63); Кушевич (с. 20) і Пасторій (с. 12)—1500; иньші рахують більше, але все се люде дальші від подій, а Белгацкий був в гетьманськім війську і знав справу докладно.

[3]) Сих називає Радивил, рук. 117 л. 101.

[4]) На Кодак, як на ціль днїпрового походу вказують в своїм оповіданю в Ніжині „пахолки“ Потоцкого—Акты Моск. Гос. II ч. 346.

[5]) Місцевість сю і останки окопів описує Дубецкий в справозданню: Pole bitwy u Żółtych Wód, stoczonej w maju 1648 r. (Rozprawy i sprawozdania wydz. hist.-filozof. XII), а Еварницький при т. II своєї Исторіи Запорожскихъ Козаковъ подав і знимки їх; се досить типовий „майдан“ („роблена могила“, як називали її місцеві люде).

„4 мая (н. ст.) коло Камінного Затона все військо Запорозьке, що йшло водою, збунтовало ся і позабивало полковників і всю старшину. Почав ся бунт так: оден ухопив корогву і почав кликати до чернецької ради. З чернецької ради побігли всї за ним. Іляш осавул кинув ся до рушниці та до них, але його зараз почали бити обухами, вхопили і так само всїх иньших старших — побрали живцем і вже другого дня після ради повбивали. Вибрали старшину: гетьманом Джалалія, а осавулом Кривулю. Була рада у них закликати[1]) орду і хана, і йти разом добувати пана комісара, а потім на Кодак“ [2]).

Між убитими старшинами Радивил називає ще Калененка, Олеська, Гайдученка і Нестеренка[3]). З козацьких нолковників-шлахтичів иньші згинули, Кричевський же, як особистий приятель Хмельницького, котрого вважали його спасителем, був відставлений до козацького війська. Він пристав до нього і став одним з виднїйших полковників.

В головнім війську якийсь час потїшали себе поголоскою, що се збунтоване військо не прилучить ся до Хмельницкого, — бо його союз з Татарами не сподобав ся козакам, і вони нарікають, що він побісурменив ся[4]). Але сї ілюзії були короткі: реестрові полки пристали до Хмельницького, і він з тим більшими силами міг тепер ударити на жовтоводський відділ. Одначе—оповідали—якийсь час він що держав свої сили в резерві против голозного війська, що вирядивши козаків і драґонію наперед, поволї поступало за ними й собі, збираючи сили[5]).

Гетьмани були вже за Чигрином, але не дістаючи відомостей від переднього війська, кінець кінцем завагались і, не рушаючи далї, стали табором тут та почали фортифікаційні работи. Тепер всього війська було з ними коло пяти тисяч: дневник, списаний з оповідання якогось мушкетера-участника[6]), рахує кварцяного війська 3000,

---

[1]) Вар.: перевезти через Днїпро.

[2]) Памятники, I, ч. 6 (відмінна, трохи повнїйша копія в ркп. публ. бібл. пол. No. 129, я користаю і з неї).

[3]) Ркп. 117 л. 100 об.

[4]) В шляхетських кругах навіть обертав ся текст промови нїби-то якогось козацького бесїдника против союзу з Татарами: „Пане гетьмане (варіант: „отамане“) і панове молодцї! Вольно, що воля гетманськая і ваша, але не знаю, чи будеть то гаразд, щобисьми мали погай собі за опікунів брати. Бог дасть, і військо наше може то справити, що без тих поганцїв можемо Ляхам боронити ся і у короля пана нашого кривд своїх доходити“. На що всї: Гаразд, Бігме гаразд говорить“. Ся промова широко ходила по руках, в дещо спольонїзованій формі (я поправив в нїй форми й вимову, не зміняючи слів, або краще—пнїв їх). Але походженне її доволї непевне: „Mowa kozaka jednego gdy ssie buntowaly, zaciągając Tatarów do wojska Zaporoskiego. gdy Tatarowie posłali do nich, aby im dopomogli przeprawy, abo przewozu do Polski 1648 (вар. Mich.: kiedy Tatarowie do Dniestru (Чорт.: Dniepru) scięgali, a do kozaków względem pomocy przysłali). Містить ся в збірнику Іолїньского с. 110, Міхаловского (ч. 8), Осол. 225 (л. 56), Чортор. 379 (л. 16).

[5]) Лист Белгапкого, згаданий вище. [6]) Пам. кн. Міхаловского, с. 38.

а 2000 помічних полків; з рахунку Белгацкого тих помічних полків виходить трохи більше; третїй участник Яскульский рахуе всього війська не більше 4000[1]). Значнїші полки прийшли від Сенявского, Дом. Заславского, з білоцерківського староства Любомірского, а иньших ще чекали[2]).

Прочекавши так коло двох тижнїв і не дістаючи нїяких відомостей від передового війська, гетьмани затрівожили ся ще гірше й кінець кінцем діставши відомість про бунт у війську, післанім Днїпром, рішили відступити назад на волость, мабуть побоюючи ся, щоб в таких непевних обставинах повстанне не підняло ся на волости в тилу. 13 мая н. ст., по трох тижнях від виходу передового війська, вони рушили назад під Чигирин, а потім і далї на північ, на велике здивованне і занепокоенне свого війська.

Коли відомість про сю ретіраду прийшла до Хмельницького, він всїми силами вдарив на жовтоводський відділ, щоб з ним покінчити. За той час Поляки, не маючи на Жовтих Водах нїяких відомостей з головного війська, розпочали були переговори з Хмельницьким. Подробиці їх не певні, але результат був той, що Поляки видали козакам свою армату чи якусь частину її і зістали ся без армати і без пропуску[3]). Потім мусїли вигнати своїх коней з табора, зіставши ся без води, і зістали ся пішї. А нарештї побунтовали ся їм реестрові козаки, що були в їх таборі: довідавши ся про бунт реестровцїв, післаних Днїпром, вони також передали ся до Хмельницького.

Кінець кінцем збентежене, до решти ослаблене польське військо рушило 16 мая н. ст.[4]) табором назад. Але воно пройшло тільки дві милї, як цїлою хмарою впало на нього козацьке війско і вся орда Тугайбея—кількадесять тисяч, як оповідали. Розбили табор польський, почали рубати й хапати. Говорили потім, що при тім зрадили і драґони польського війська, набрані переважно з місцевої українскої ж людности, тільки повбирані в нїмецькі мундири—natione Roxolani,

---

[1]) Пам. кн. Міхаловского, с. 21, про джерело сього дневника нпзше.

[2]) Белгацкий рахуе тисячу люда Заславського, тисячу Сенявского (в друкованім Сенявский пропущений), білоцерківських людей 400.

[3]) Про се в листах зі Львова Остророґа (копія в ркп. Осолїньских 3564 л. 28) і Кушевича с. 108 (П. кн. Міхаловского ч. 16)—сї два листи з датою 4 червня сходять ся місцями буквально, мабуть черпали з одної реляції. Коротко у Пасторія, Bellum, с. 12. Більше оповідае анонїмний мемуарист (Памятники с. 176): роспочавши трактати, обидві сторони дали закладнїв, але козацькі закладнї від Поляків утїкли і щоб дістати своїх назад, Поляки мусїли дати Хмельницькому свою армату. Ґрондский каже, що на переговори з польської сторони був висланий славний потім Чарнецкий; Хмельницький затримавши його у себе, обіцяв випустити Поляків з жовтоводської облоги, коли вони видадуть йому армату, і Поляки на се пристали (с. 58—9).

[4]) Сю дату погрому дають згідно Белгацкий, Кушевич, Остророґ—у Шайнохи II дод. 4.

religione Graeci, habitu Germani, як їх іронїчно називано по сїй афері, що зробила очевидно особливу сенсацію в польськім громадянстві[1]).

Цїле польське військо було знищене. Стефан Потоцкий тяжко ранений дістав ся до неволї, але вмер слїдом. Про Шемберґа оповідали, що козаки його замучили за всякі кривди, які від нього терпіли, і потім Хмельницький велїв прибити його голову на жердку й так носити перед військом[2]). З усього війська вирвав ся тільки один служка, що добіг до обозу гетьманів і оповістив про сей страшний погром.

Гетьмани, як сказано, почали свою ретіраду 3 (13) мая, з становища свого за Чигирином („пятнадцять миль від Жовтих Вод"), де вже розпочали фортифікаційні работи і заложили укріплений табор. Мотиви такої наглої зміни пляну не були війську обявлені і викликали очевидне здивованне і непевність. Її толкували вістями про велику силу ворожу, що приходили до табора, і бажаннем, відступивши в глубину волости, зміцнити свої сили помічними полками, що громадили ся в околицях Білої Церкви. Здогади мабуть були вірні, а безпосередній привід до повороту дав мабуть згаданий лист кодацького коменданта Ґродзіцкого про зраду козацького війська. висланого Днїпром. Лист сей, висланий ним 9 мая, мусїв два-три днї пізнїйше дістати ся до рук гетьманів, тільки мабуть не був ними обявлений війську, щоб не псувати настрою. Пересилаючи сей лист канцлерови, Потоцкий додав звістку про страшенно великі[3]) орди татарські, що перевозять ті повстанцї, і радив збирати загальний похід та наймати військо на гроші воеводств, вважаючи ситуацію незвичайно критичною[4]).

Хоч як силкувались гетьмани польські затаїти свою трівогу перед військом. воно очевидно переймало ся нею. Сама вже хиткість і непевність стратеґічного пляну, яка виявляла ся в таких змінних і суперечних роспоряджень, не могла не впливати лихо на настрій війська.

Наступила мудрість по шкодї. Не вважаючи на всї попередні остереження, громаджені Потоцким перед королем, тільки тепер перед очами самого його і його товаришів виступила в повною силою не-

[1]) Сей ірончїний каламбур про тих домородних Нїмцїв, що так скоро виявили свою українську природу, широко ходить по сучасних листах—листи Кушевича, Мясковсково, Остророґа і Кисїля—Жерела с. 108, у Міхаловского с. 26, у Шайнохи дод. 4 і 5, Пасторія с. 11. Певних подробиць битви взагалї не маємо; оповіданнє Самовидця про рови, пороблені козаками в Княжих Байраках (с. 9), очевидно переносить подробицї корсунської битви на жовтоводську. Relatia o bitwie pod Żoltymi wodami, котру цитує Костомаров без всякого близшого означення (витягає з неї другорядні подробицї), досї не віднайдена.

[2]) Лист Остророґа—Шайноха I. с.

[3]) Haniebnie potężne.

[4]) Лист в додатках у Шайнохи (ч. 1).

безпека можливої стрічи, при таких малих силах і в такій висуненій і відірваній позиції, з переважними силами ворога, коли вони, зломивши передове військо, упадуть на військо гетьманське. „З такою малою горсткою війська противстати поганській силї і хлопському бунтови, котрого жатва многа — нема що й думати“, пише канцлерови Потоцкий. „Коли ваша милость не порадиш королеви мудро роздумати ся над сим, кінець державі (actum de republica)“.

Трівога за долю сина мусїла уступити обовязкам начального вождя. В інтересах головного війська Потоцкий рішив лишити на ласку божу передові полки. Але — рішив тільки на половину, чи — уступив наляганням своїх товаришів лише про око. Наказавши марш назад, в дійсности відступав дуже поволї, робив кількаденні перестанки і вичікував далї вістей від передового полку і від висланих на розвідки вістунів. За цїлий тиждень пройшли тільки від Чигрина до Черкасів, і тільки як тут, 9 (19) мая наспів до війська недобиток з передового полку та оповів про безповоротну загибіль передового війська, Потоцкий перервав стоянку і став відступати вже спішно, черев Мошни і Сахнівку на Корсунь і Богуслав, в напрямі до Білої Церкви[1]. Та страченого тижня нагородити вже не можна було, і хоч розуміеть ся, можна сумнївати ся, чи скора ретірада могла б спасти гетьманське військо, то в кожнім разї ся проволока ще більш погіршила його шанси, давши спромогу Хмельницькому захопити гетьманів неприготованими.

Першого дня з тяжкою бідою дістали зя до Мошен, уйшовши „великі три милї українські, великими пісками, злими переправами черев три ріки, прикрими лїсами, лїсовими дорогами і вкінцї довгим мошенським мостом“. Другого дня дістали ся до Сахнівки, стративши день і ніч на переправу через Рось, бо сахнівський міст поломив ся. З тяжкою бідою стали недалеко Корсуня. Але тут гетьмани збентежили ся внову. Під Сахнівкою догонив їх післанець Яреми Вишневецького з-за Днїпра, з листом, котрим сей заднїпрянський королець віддавав в розпорядженне гетьманів свое військо, числом 6000, для боротьби з ковацтвом і питав ся тільки, куди мае з ним ставити ся[2]. Очевидно, рішили зачекати його під Корсунем. Дали наказ заложити табор і окопувати ся тут. Був там кавалок старого вала і його велено поправити, а до нього приробити з иньших трьох сторон нові вали.

[1]) Докладно описуе сей марш реляція, списана з слів мушкетера з полку Денгофа: в Пам. кн. Міхаловского скорочена копія під ч. 11; ширша, з датою 5 червня і докладнїшим описом в ркп. Публ. бібл. No 129, тепер видана в Архиві Ю. З. Р. III. VI; е копія і в теках Нарушевича.

[2]) Так каже сей післанець, Машкевич, в своїм дневнику, — що він догонив військо під Кумейками на Сахновім мостї (Zbiór Pamiętników V с. 92), і се мабуть правда, хоч дати, подані ним при тім, спізнюють ся значно супроти дїйсного маршу.

Військо взяло ся до роботи і поробило окопи, і потім тільки розглянули ся, що позиція для оборони зовсім не підхожа.

Тим часом висланий на розвідку ротмістр привіз відомість, що бачив неприятеля на переправі через Тясмин і він на вечір, а найдальше на ранок, вже буде під Корсунем. Справді над вечер показали ся передові ватаги козацькі, а рано можна було бачити, як козацькі і татарські полки надходять над Рось і переходять під Корсунем: „в перспективу“ бачили кінних людей „в білих сермягах“, і здогадували ся, що то козаки.

Щоб ворог не покористував ся з запасів сусїднього Корсуня, Потоцкий ще з вечора позволив свому війську пограбувати місто. Тепер як неприятельське військо стало напливати до міста, велїв запалити найблизші фільварки, і від них місто запалило ся і вигоріло. При зближенню неприятеля польське військо вийшло перед табор, і так день пройшов в дрібній стрілянинї і гарцях татарських.

Але що до тактики між гетьманами не було згоди. Польний Калїновский, як оповідали в війську, стояв за те, щоб дати битву неприятелеви і цїлий день „прикро напирав в тім на пана краківського“. Але той не годив ся: не хоїтв, мовляв, ріскувати останнїм військом річи-посполитої, „і те пригадував, що скільки разів пробував — нїколи в понедїлок не мав щастя“. Може бути, що хотїв таки підождати приходу Вишневецького, що збільшив би його сили майже удвоє.

Тим часом над вечір захопили кількох язиків татарських і „бута або товмача козацького“. Потоцкий звелів узяти їх на муки, особливо бута, випитуючи про неприятельські сили, і той сказав, що Татар стоїть понад сорок тисяч, хан в степах ще з більшою силою, а козаків прийшло того дня 15 тисяч з ріжною зброєю і хоругвами. Крім того принесено вістку, що козаки щось роблять з рікою, переймають воду під Стеблевим. Справдї помічено, що вода нагло спала в ріцї.

Се зробило вражіннє. В вечері скликано военну раду, як бути: чи боронити ся далї на сїй позиції, чи відступати. Супроти переважних сил неприятеля і всяких небезпечних вістей дальшу оборону признано вповнї безнадійною; відступленнє ж ще лишало деяку надію, і так рішено відступати табором другого дня. Дано знати по табору, щоб тяжчі вози кидали, брали що лекше. Кожда хоругов мала взяти з собою тільки 15—25 возів. Їх розставлено в вісїм рядів, а між ними розміщено військо і армати, числом 12 разом — на переді, в серединї і ззаду по чотири.

На світанню польський табор рушив по дорозї до Богуслава, горі Росею. Козацькі і татарські війська пропустили Поляків, провожаючи їх оподалїк, поза віддалю стрільби, поки вони не ввійшли

в зарослі лїсом яри. Тут користаючи з сього недогідного для Поляків місця, вони почали сильно тіснити їх табор. Той посував ся якийсь час, але все урвало ся, коли за півтори милї від Корсуня, в Гороховій діброві[1]), саме в полудне польське військо попало в болотнисту долину між двома кручами. Козаки в сїм місцї перекопали і зарубали дорогу, запрудили воду, поробили з боків шанцї, і коли польське військо з своїми возами й арматами попало в сю долину, опинило ся немов у матнї. Вози й гармати позастрягали. Козаки й Татары обпали з усїх боків. Завязала ся бійка, в страшній тіснотї — „так що рура (рушницї) трохи до боку не діставала". Постріляно коней возових і ґарматних. Розірвано табор.

Потоцкий, що був на передї, вирвав ся був наперед з сеї матнї, але його обскочили і взяли з його двором в неволю; сам дістав шаблею два рази по голові, але уцїлїв. Польний гетьман, ранений кулею в локоть, попав ся також у неволю. Найдовше боронила ся середня частина табору, не знаючи, яка біда спіткала вождів. Коли довідали ся, хапали один у одного коней і гонили куди видко. Маса погинуло, иньші попали в неволю.

Став ся сей погром дня 16 (26) мая, „в годину по полуднї" [2]).

---

[1]) Назва „Гороховоï" або „Горохівськоï" діброви, як називае сю місцевість реляція мушкетера, в теперішнїх описах минї не стрічалась. Припадае вона на околицю с. Виграева над безіменним потоком, що тече до Роси. Похилевич в своïх Сказаніях о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губ. (с. 581) і каже, що „по словамъ жителей", на місцї сього села був безіменний хутір, прозваний Виграевим після побіди, „виграноï" тут Хмельницьким, але трудно покладати ся на істнованне дїйсного переказу про сю місцевість як місце славноï битви. На иньшім місцї (с. 972) той сам Похилевич називае місцем погрома т. зв. Різаний Яр над Росю проти села Яблунівки, але се занадто близько до Корсуня.

[2]) Користую ся реляціями учасників, написаними по горячим слїдам: анонїмного мушкетера (як вище), Кр. Раецкого (в Пам. кн. Міхаловского ч. 10) і стражника Яскульского (визволеного і висланого з неволї Потоцким, щоб він міг дати правительству докладні відомости про подïï, а головнїйше — постарати ся про викуп для Потоцкого — кн. Міхаловского ч. 18, дещо відмінні копіï в теках Нарушевича ч. 142 с. 115). Вони дають в головнім згідний образ сього погрому і з ним згоджують ся ріжні реляціï, оперті на звістках з других рук, як напр. оповіданнє ніжинських пахолків Потоцкого (як вище с. 183), листи Кушевича в Пам. кн. Міхаловского ч. 16, оповіданнє Машкевича й иньш., і пізнїйші лїтературні описи. В науковій лїтературі пощастило особливо живому і драматичному оповіданню Машкевича, але він не був свідком битви, оповідае з чужих звісток, і при тім не конче обективно, як показуе його відзив про Потоцкого.

З ріжних подробиць дальших джерел звертають на себе увагу поголоски про зраду. Одні складають на провідників-козаків, що мовляв звели військо на бездороже (анонїмний мемуарист знае навіть імя сього провідника — Самійло Зарудний: він за добру нагороду взяв ся вивести польське військо до Паволочи, а сам дав знати Хмельницькому, кудою поведе військо, і там зарубано дорогу — Памятники с. 177). Запор. Старина подібну історію оповідае про Микиту Галагана (Костомаров, переповідаючи ïï, посилаеть ся на Історію о прес. брани). Иньші говорять про зраду козаків, які були в польськім війську (Памят. кн. Міхаловского с. 25, пор. у Пасторія Bellum 5—6). Але значнїйших козацьких контінґентів в війську Потоцкого не знаемо, так що се виглядае як шабльоновий мотив, перенесений з попереднїх битв.

Ковацьке військо дістало богату здобич. „Над сподіванне взяло здобич“, записує іронїчно Машкевич, „бо панове коронні, як люде високого духа, вибрали ся були на війну з усїма достатками. А найбільше стратив пан Сенявский, що хотїв показати ся своєю першою службою в тій експедиції як найдостойнїйше — набрав военного прибору дуже багато, серебра столового для гошення рицарства в обозї і всякого иньшого богацтва — коней, убрань і т. и. страшенну силу, й зовсїм непотрібно: все те неприятель в одну годину так ‚уходив‘, що й слїду не вістало ся“. Невільників повіддавано Ордї — обох гетьманів і всяку иньшу маґнатерію з ними.

Всякі неприхильники старого гетьмана і дрібношляхетські вороги маґнатської пихи і зарозумілости мали тепер нагоду дати волю своїм антипатіям. Той же Машкевич записує, що в війську не могло нїякого порядку, бо Потоцкий тягом заливав ся горілкою і під час останнього маршу пяний сидів в кареті, а Калїновского не слухали, та до того ще він не бачив добре і на стріл з лука не міг пізнати, що то чоловік стоїть[1]). Єрлич в своїх записках росписуєть ся, що корсунський погром став ся через несправність гетьмана Потоцкого, що більше пильнував чарок і шкляниць, як добра річи-посполитої й цїлости її, і по ночах думав про панн і дївчат молодих та жінок гарних, невважаючи на свою старість, а не радив ся нї товариша свого Калїновского, анї полковників, ротмистрів і товариства“[2]). Він записує і сатиричні вірші на останнїй погром — характеристичні як вислови дрібно-шляхетських настроїв:

Глянь — оберни ся, стань — задиви ся і скинь з серця буту,
Наверни ока — котрий з Потока. Ідеш до Славути —
Невинні душі береш за уші, вольность одеймуєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш, сам собі сеймуєш.
Гей поражай ся, не запалзй ся — бо ти рейментаруєш
Сам булавою в сїм польськім краю як сам хочеш керуєш.
Мій Бога в серцї, а не май в легцї шляхетської крови,
Бо світ чорнїєть, правда нищієть — а все ку твоїй волї.
Гей каштеляне, коронний гетьмане, потреба нам чола
Ще памятати і поглядати на заднїї кола,
Жони і дїти де ся подїти мають наші на потом,
Гди нас молодцї ті Запорозцї набавять клопотом?
Глянь — оберни ся, стань задиви ся, що ся дїєть з нами,
Поручниками і ротмистрами, польськими синами?
Глянь — оберни ся, стань — задиви ся, видиш людей много:
Чи ти звоюєш, чи їм зголдуєш — бо то в руках Бога.
Чини трактати, а кажи брати гроші на заслугу —
Бо то єсть здавна заслуга славна Запорозького люду[3]).

Між тим як поодинокі віддїли козацького і татарського війська займали ся ловленнем втїкачів і збираннем добпчі, головний штаб козацький і татарський кіш відступили по погромі до Корсуня і тут пе-

[1]) L. c. c. 95. [2]) I c. 64. [3]) I c. 115; дещо справляю.

репочили, а далї стали посувати ся поволї тою ж дорогою, котру мало верстати польське військо — на Богуслав і Рокитну під Білу Церкву. Орда, половивши корсунських втїкачів, кого де запопала, не задовольнила ся сим полоном і з-під Рокитни роспустила загони по сусїдних околицях Київщини, по київському Полїсю[1]). Тим часом кіш татарський підійшов під Білу Церкву і став тут, а другого дня прибув сюди з новим полком татарським сам хан, що вибрав ся особисто по таких щасливих початках розпочатої кампанії. З ним, як каже очевидець, було 11 тисяч Татар.

Коли обловивши ся здобичею, перші загони вернулись, нові полки Татар рушили на захід, Чорним шляхом на полудневу Волинь і сусїдні части Поділя. Поставлено було їм умовою, щоб брали тільки чужих, а „своїх" православних не рушали[2]), але се правило, розуміеть ся, не дотримувало ся дуже ріґористично. В однім листї з київсько-подільского погранича оповідаеть ся шляхетський анекдот про те, як „з одного міста з-під Хмельника" Татар прийняли процесіею як свободителїв України. Піп вийшов їм на зустріч з хрестом і церковними корогвами, і поспільства до трьохсот, приймаючи Татар хлїбом і пирогами; але ті кинули ся рубати сих своїх союзників і брати в ясир, так що тільки три утїкли до міста[3]).

Ся сторона одначе меньше цїкавила шляхетських кореспондентів: сучасні листи їх повні оповідань про високих шляхетських і маґнатських невільників татарських, про побут їх в неволї і всякі пригоди, високі викупи, подиктовані за них, і т. и.

Хмельницький з своїм військом рухав ся разом з татарським кошем: Перепочивши після битви в Корсунї, прийшов разом з ним під Білу Церкву і тут став на кілька день, гучно, з музикою святкуючи перемогу[4]), паюючи здобич, а заразом приглядаючи ся наслїдкам руху, та орґанїзуючи свое військо.

Польські звістки оповідають про розрухи, які повстали в козацькім таборі при паюванню здобичи—з Татарами і між козаками самими, про незадоволенне на Хмельницького за татарські рабунки й ексцеси

[1]) Див. відомости про Татар в Пам. кн. Міхаловского с. 38, у Шайнохи дод. 13 (тут докладна дата, що потверджуе дати попередньої реляції — 1 червня нового стиля татарські загони під Радомислем), відомости з листу до Тишкевича в теках Нарушевича с. 145.

[2]) Так оповідають московські вістники на Україні, ще з мая: „уговоръ де межъ Татаръ съ козаки: воевать имъ сообща польскіе города и губить Поляковъ, а мелкихъ бѣлорусскихъ людей не воевать и не рубить" — Акты Моск. г. II ч. 338, пор. 346. І теж оповідають з польської сторони: Kondycya druga żeby ludzi religii greckiej nie brali, ale Lachy tylko — jakoż stali pod Berdyczowiem, a nie wzięli nic a nic p. wojewodzie kijowskiemu — лист Жолкевского у Шайнохи No 17.

[3]) Згаданий лист в теках Нарушевича с. 145 і д.

[4]) Пам. кн. Міхаловского с. 96.

(в роді наведеного хмельницького)[1]). В сім може бути дещо правди, і всі такі прояви слабої орґанїзації змушували Хмельницького і старшиву до негайної енерґічної орґанїзаційної роботи.

З Хмельницьким рахували тоді тридцять тисяч козаків: додавали, що він міг би мати дадеко більше, та приймає з розбором. Козаки захоплені в полон в липні, коли війська Хмельницького раховано на 80 тисяч, казали, що доброго війска в тім не більше 20 тисяч. І сей контінґент міг звити ся тільки після сильних орґанїзаційних заходів. „Золотий спокій“ не пройшов дурно для козацьких сил. Правда, Кисіль, страхаючи прімаса перспективами українського повстання, підносив, що „се вже справа не з тою давньою Русю, що тільки з луками та з рогатинами сїдали, але з жорстоким, огнистим військом, котрого собі так мусимо пропорцію рахувати, що на одну голову кожного з нас стане тисяча голов хлопських зі стрільбою“. Про те від сього оружного народу, хоч „він і завсїди мав дїло з зброєю, раз своєвільно, другий раз на службі річи посполитої“[2]), все таки була чимала дістанція до вишколеного, дисціплїнованого війська, якого треба було на випадок дальшої війни з Поляками. Всї попереднї бійки, проскріпції, репресії останнього десятилїтя звели до дуже малих розмірів і роспорошили старі козацькі контінґенти тридцятих років, і не мало треба було часу і заходу, щоб визбирати його останки і доповнити новими відповідними елементами.

Матеріалу, що правда, не бракувало. Ми бачили, як уже по перших вістях про заходи Хмельницького на Запорожу, а особливо по погромі січевої залоги пішов рух по Українї, і по словам Потоцкого, вже в мартї місяцї прибрав вигляд дуже серіозний. Поворотний марш гетьманів з-під Чигирина в маю послужив сіґналом до явного повстання. Звісний нам Машкевич, переїздячи навздогін за Потоцким через Черкащину, чув себе вже в великій небезпецї серед симптомів повстання. „Скоро тільки виїхав з Днїпра, надибав громади хлопські в містечку—вони всї кобильницї позапускали і коли б не вискочив в поле, помітивши діру в плотї огородовім, певно б

[1]) Tryumf tamże po wygraney odprawował, wszystkich trębaczow, szurmaczow zwiodłszy do kupy z hukiem wielkim; interim tumult się miedzy niemi stał, czterech pułkowników swoich miedzy sobą zabili — так оповідав шл. Вейский, товариш з хоругви Калїновсвого, висланий ним зпід Білої Церкви (теки Нарушевича 144 с. 324, з ркп. несвиж.). Він каже також, що між ханом і Тугай-беєм вийшли суперечки про здобич: хан хотїв собі долї, а Тугай бей не давав. Такі поголоски про свари й бійки, які вийшли при паюванню здобичи, пішли потім в побільшених поголосках між шляхтою. Ґолїньский (с. 185) переказує такі новини, що ходили в Варшаві перед приїздом козацьких послів: козаки розжалені, що Татари, грабуючи Україну, не перепускають і їх домам і сїмям, uczinieli rebelyą swoię, na Chmelniczkiego składacz poczęli, wziowszy go do sequestru, dobrze opatrzeli strażą і вислали послів до сенату, виправдуючи ся, що Хмельницький змусив їх до повстання, тероризувавши приведеною ним татарською ордою.

[2]) Лист Кисїля з 31 мая—Пам. кн. Міхаловского 28.

нас зловлено. В милі від Сокирної мусїли ночувати через непогоду, хоч усї [очевидно Поляки] повтїкали з міста, і як би хлопи не чули поблизу коронного війська, не лишили б нас живими“ [1]).

Так було ще перед корсунським погромом; по погромі повстанне вибухнуло відразу полумем, нестримно і страшно. Не знати справдї, чи Хмельницькому треба було аж розсилати які-небудь проклямацїї, як оповідають деякі сучасники [2]). Автентичних унїверсалів з покликом до повстання в кождім разї від нього не маємо, і лишаєть ся під сумнївом, чи були вони дїйсно [3]). Україна підіймала ся і без них сама стихійно.

Шляхта і все що з нею, вже перед тим настрашене, почало без памяти тїкати куди видно — оскільки можна ще було продерти ся серед лави збунтованого народу. Оповіданне того ж Машкевича про мандрівку Яреми Вишневецького з Заднїпровя дає досить виразистий і характеристичний образ тодїшньої хвилї. Ярема – ми вже се знаємо, зібрав досить значне військо і зберав ся з ним іти в поміч гетьманам. Він шукав переходу через Днїпро, порозсилав своїх драґонів до ріжних наддніпрянських місточок, але нїде не було поромів; зараз в ночи по погромі гетьманів потоплено всї пороми на Днїпрі, аби не дати переходу. Вишневецький, „побачивши, що сидить за Днїпром як у пташій клїтцї з своїм людом“, став радити ся своїх офіцерів, і рішено тїкати за Днїпро, куди-небудь, поки ще не збунтовали ся заднїпрянські (правобічні) хлопи; иньшого виходу не бачило „тільки одну діру для утечі — Чернигів“, і рушили на Чернигів з усїм військом. По дорозї приставала до них ріжна шляхта, шукаючи захисту. В Чернигові також застали шляхту, що поховала ся туди від козаків. Вишневецький радив їй, аби йшла з ним, але вона лишила ся, надїючи ся, що „тут за лїсами“ буде безпечна. За Днїпро удало ся перейти аж під Любечом — під Брагин, і в сам час, бо не вважаючи на значні сили Вишневецького, козаки йшли

[1]) Zbior. pam. o dawnej Pol. V c. 92—3.

[2]) Zdrajca ten rozsyła wszędze po miastach clam listy swoje, gdzie jenokolwiek staje Rusi - ci zas dementes drudzy exacerbati recipiunt zgubę swoię pro summa felicitate – пише Кисїль 31 мая (Памятники с. 212, у Міхалов. попсовано).

[3]) Звісний білоцерківський унїверсал 28 мая, поданий Величком і Історією Русов, повторений Марковичем й ин., видрукований в Актах Запад. Рос. V ч. 23 як автентичний документ — безсумнївний фальсіфікат, хоч його ще Кубаля вважав певним в своїй основі (I. Ossoliński II с. 375—6). Томашівський противставив йому як достовірний „перший зазивний лист Хмельницького“ переказаний в oratio obliqua в записках Кушевича (Записки тов. ім. Шевченка т. XXIV). Але сей риторичний і бідний змістом текст без сумніву являєть ся теж тільки лїтературним утвором. Рішучо фальшивий і унїверсал чигиринський без близшої дати (але очевидно з другої, осїньої кампанїї), звісний з збірника петерб. публ. бібл. No. 129 л. 370 і виданий Ор. Левицьким з пробою реконструкції українського ориґіналу в Кіев. Ст. 1888 кн. VII с. 15. Досить одного титулу: B. Chmielnicki wieliki hetman woyska zaporoskiego y caloie woysko boze zaporowskie.

ва ним слідом, і тільки через те, що заняли ся були облогою Чернигова, дали змогу Вишневецькому перейти за Дніпро і через Полісє пройти на театр війни, в Браславщину[1]).

Разом з ним ішов табор утїкачів польських і жидівських, що встигли прилучити ся до його війська, в біблїйнім стилю описані Ганновером:

„Всї панове, що рядили по місточках за Днїпром і по сей бік Днїпра, аж до Полонного, утїкли, рятуючи душу. І коли б Господь не зіставив нам останку, були б ми як Содом. Підпорою в бурі був покійний князь Вишневецький з військом своїм на Заднїпровю: він кохав нарід ізраїльський незмірно, був сильний в бою, як нїхто иньший в державі. Він рушив з своїми людьми в напрямі Литви, а з ним коло 500 обивателїв (Жидів), кождий з жінкою і дїтьми. І нїс їх як на крилах орлиних — поки не довів куди хотїли. Коли їм грозила небезпека з-заду, казав їм іти перед собою: коли грозила з переду, йшов перед ними як щит і заслона, а вони за ним ставали обозом“ [2]).

На правім березі, де не було такого непереможного барієру, як Днїпро з його перевозами, утеча шляхти і всього звязаного з польським режімом розвинула ся ще ширше і повнїйше. Не пробували нїде боронити ся і відсиджувати ся, тільки тїкали куди видко далї від театру повстання.

„Як тільки пішла та страшна і жалісна чутка, що вже війська і гетьманів нема, а орди 60 тисяч іде з козацьким табором, зараз уся Україна — воеводство Київське і Браславське утїкли перед такою поремогою і силою неприятельською, покинувши доми свої і найдорожші заклади свої“, писав Кисїль з Волини в 10 день по Корсуньскім погромі. „Не тільки волости, але й всї міста: Полонне, Заслав, Корець, Гоща стали українбю (погравичем), а иньші обивателї, не задержавши ся й тут, повтїкали до Олпки, Дубна, Замостя. Нї одного шляхтича не зістало ся, сама тільки чернь (plebs), з котрої частина пішла до Хмельницького і військо його з кількох тисяч до кількадесяти підняла; а друга — певна, що їй нїчого не станеть ся, безпечно зістала ся в домах. Але і тих орда, як вони на її привитанне з місточок повиходили, так привитала, що по багатьох місцях в пень вирубила, отже й хлопи почали від того добра утїкати“ [3]).

Як тільки шляхта — обивателї київські довідали ся про погром гетьманів і коронного війська“, — записує Єрлич, — „зараз тої ж години почали на вози пакувати ся з жінками і дїтьми, відбігаючи

[1]) l. c. с. 97—9.
[2]) Пер. Балябана с. 152. [3]) Шайноха дод. 16.

домів і всього, хто куди міг, ледве з душами своїми, покинувши свої оборонні замочки по місточках і селах, оборонно збудовані двори“ [1]). „Кождий хлоп або вбив свого пана, або вигнав в одній одежі з душею і дітьми — повнїсенькі польські міста тої шляхти“, — пише инший шляхтич серед сеї утечі, опинивши ся в Дубнї [2]).

Загалом одначе треба сказати, що на які-небудь кріваві ексцеси козацького війська Хмельницького скільки-небудь конкретних показів не стрічаемо. Хмельницький безсумнївно прикладав усе до того, щоб затримати його в можливих границях военної коректности, — щоб не загострювати і так дражливої ситуації.

Так само звістки сучасників говорять, що він не скільки не інтересував ся розвоем чисто селянського і підданського повстання, і не приймав до свого табору селянських юрб. „Вибраних тільки людей приймае, мотлох до роботи і податків привертае“, записуе один кореспондент з місця [3]). „Хлопів не приймае, навпаки відсилае до дому, поучивши“, — вторуе йому князь Заславський в листах на сойм, і така опінїя являєть ся загальною — її записуе в своїм дневнику і Радивил: „Всї піддані на Руси до козаків пристали і збільшили військо козацьке до 70 тисяч, і ще більше хлопів руських до них прибувало, але Хмельницький їх до плуга назад видсилав“, пише він про перші стадії повстання [4]).

Надмірне розколиханне народнїх мас було явищем небезпечним для самих проводирів козацтва, котрі ще зовсїм не думали про яку небудь народню війну з Польщею, — як побачимо далї.

[1]) l. c. 65. [2]) Шайноха дод 17
[3]) Теки Нарушевича с 145 [4]) Pam. II с. 292.

Примітки.[1])

I. Десятиліте перед Хмельниччиною. Десятиліте перед повстанием Хмельницького й ті зміни, які проходили в українськім житю протягом його, досї не звертали на себе уваги самі для себе, а трактували ся головно як прелюдія Хмельниччини.

Особливо яскраве освітлене з сього становища дав йому Кароль Шайноха в своїй праці Dwa lata dziejów naszych (друковала ся в 1862—1863 рр., осібно вийшла в 1865, мала потім кілька видань). Книга богата змістом, написана талановито і мала великий вплив в історіоґрафії (між иньшими і на Историю возсоединенія Руси Куліша), не вважаючи на свого суто-шляхецькі, провіденціяльно-романтичні провідні гадки. Для Шайнохи Хмельниччина була відплатою історичної Немезіди (або по термінольоґії самої Шайнохи— Opatrności, Провидіння), за поневолене козацтва, заведене 1638 р. і підтримуване маґнатами й цілою шляхтою всупереч всім змаганням короля-лицаря Володислава. Даремно силував ся він вирвати шляхту з її господарських і кольонїзаційних інтересів, які нероздільно опанували її в сім періоді польського житя, а козаччину — з того поневолення і охужичення (schłopienia), до якого довели її пани. Матеріялїстичні, аґрарні інтереси взяли гору над ідеальними: над лицарською місією шляхти і козацтва.

В сім освітленню Шайноха виходив почасти з своїх власних поглядів, що лягли основою його гадок про конфлікт рицарської й господарської стихії в житю шляхти і боротьбу справжньої, польської шляхти з шляхтою молодшою, козацькою, зрівняною з шляхтою польською. Але заразом стояв під безперечним впливом старої леґенди польських роялїстів 1648 р., які оправдували неконституційне поведенне короля в 1646—7 рр. тим, що король мовляв уже тоді мав секретні відомости про приготовання до союзу козаччини з Кримом і своєю війною з Туреччиною хотів відвернути від нього козаччину, а маґнати своєю опозіцією знищили сї спасенні королївські пляни і стягнули на Польщу козацьке повстанне. Як було вказано в тексті (с. 141), таку гадку розвиває в своїх записках Освенцім, і вона, очевидно, не була його власним домислом, а обертала ся в ширших кругах людей перейнятих пієтизмом для покійного короля й противставляла ся наріканням шляхетських опозіціонистів на тайне порозуміннє короля з козаками задля зроблення державного перевороту. По думці Освенціма звістка про змову козаків з Ордою, донесена королеви Конєцпольским, послужила приводом до плянів Конєцпольского про війну з Кримом і королївських замислів що до війни з Туреччиною, і під впливом сих відомостей зложились, очевидно, погляди на сї події і у Шайнохи. Він дає паралелю королївських плянів 1646 р., розбитих шляхецькими аґраріями, і козацької помсти 1648 р. Відти титул праці: „Два роки“, 1646 і 1648.

Під значними впливами Шайнохи була написана друга талановита польська моноґрафія про сї часи — Людвіка Кубалї Jerzy Ossoliński (I—II, 1885). Тут одначе королївські пляни турецької війни і його зносини з козаками взяті були під докладнїйшу аналїзу в порівнянню з дуже мальовничою,

[1]) Бібліоґрафія, подана тут, була зроблена в першій пол. 1914 р.; продовжити й доповнити її новійшими публікаціями скільки небудь повно я потім не мав уже змоги.

але не надто точною працею Шайнохи (Шайноха подав дещо документального матеріалу в додатках, але джерел своїх при тексті не цитує ніде).

Потім, десять літ пізнійше, ще докладнійшим розслідам пляни Володислава і його політику 1640-х рр. піддав краківський професор Чермак в книзї: Plany wojny tureckiej Władysława IV (Rozprawy wydziału hist.-filozof. akademii, т. XXXI, 1895). Не вдоволяючи ся запискою Тьепольо, на котрій опирали ся попередні дослідники, він простудіював невидані депеші його й иньшу дипльоматичну кореспонденцію сих років (на жаль, не видав її, вповні—тільки дрібні, більш меньш припадкові виривки). Таким чином він мав спромогу констатувати значні недокладности в оповіданню Тьепольо, і взагалї поставити події 1646 р. в відповідній перспективі й звязку з иньшими політичними плянами й інтересами Володислава. Для сих справ його книга й досї зістаеть ся підставовою. Проба ніби самостійної ревізії сих питань, піднята Р.-Гавронським в його книзї про Б. Хмельницького (див. прим. 5), не мае ніякої вартости.

Ранїйшим стадіям полїтики Володислава (кінчаючи р. 1637) присвячена книжка А. Шельонґовского Rozkład rzeszy i Polska za panowania Władysława IV, 1907. Сюди ж належить статейка Чермака: Polska wobec wyniku wojny 30-letnej (передр. в його Studya historyczne, 1901). По-за тим до польської полїтики тих часів іще: Szelągowski, Układy królewicza Władysława i dyssydentów z Gustawem Adolfem w r. 1632 (Kwart. hist. 1899). Ottman, Legacya do Turek W. Miaskowskiego (Kłosy, 1883). Waliszewski, Polsko-francuskie stosunki w XVII w., 1889. Kraushar, Samozwaniec Jan F. Łuba, 1892.

З публїкацій матеріялу для сього часу крім згаданих уже додатків Шайнохи треба згадати Skarbiec historyi polskiej Сенкевича, 1839 (посольство д'Аво до Польщі 1635 р.); Podgórski, Pomniki do dziejów Polski, 1840; Relacye nunciuszów. 1643-м р. починають ся дуже важні, тільки що згадані записки Освенціма, тепер видані в цілости Чермаком (Scriptores rerum polonicarum, XIX, 1907) (перед тим Антонович видав витяги з нього в перекладї, Кiев. Старина, 1882), а також записки Богуслава Машкевича (тільки старе видание в Zbiór pamiętników V). Богато цінного при загальній бідности матеріялів для наших справ дають московські акти, особливо Донскія Дѣла т. II і III.

Спеціальної лїтератури для історії козаччини або українських відносин сих років не маємо, тільки загальнійші праці, вичислені в прим. 1 і 2 частини I. Лїтературу української еміґрації сих літ див. низше.

2. Українська кольонїзація на схід від Днїпра (Лївобереже і Слобідщина). Історія східнього українського розселення в XVI—XVIII вв. не богата лїтературою, і на жаль поступае вона дуже поволї. Лїтература до історії заселення лївого берега Днїпра в XVI і XVII вв. в звязку з загальним розвоем кольонізації польської України була вказана в т. VII прим. 1. Належить до неї додати новійшу роботу: П. Клепатскій Очерки по исторіи Кіевской земли, т. I, Литовскій періодъ, 1012. Автор збирае тут відомости про заселенне задніпрянських волостей Київа до 1569 р.

Найважнійшою працею на сім полї, при всіх своїх недостачах, зістаеть ся Ukraina Ол. Яблоновского (в XXII т. Źródła dziejowe, передрукована в його Pisma-х т. III, 1911), але вона обмежаеть ся теріторією Київського воєводства і не сягае далї першої четвертини XVII в. Перед смертю пок.

польський історик носив ся з плянами подібної праці про Сіверщину, але, видко, не вийшов за приготовчі роботи. Надрукований був тільки коротенький його огляд кольонізації Чернигівщини під словом Zadnieprze в Słownik geograficzny ziem polskich (передрукований в III т. Pism). Пок. Лазаревський замишляв перегляд історії кольонізації лівобічної України як вступ до історії її житя в козацькій добі, але обробив тільки частину її по сьому пляну: Сіверщину (полки Стародубський і Чернигівський) і частину задніпрянської території Київського воєводства — Прилуцький полк (не цілий) в III т. Описанія Старой Малороссіи, „Лубенщина и кн. Вишневецкіе“ (Кіев. Старина 1896, I—III), та „Историческій очеркъ мѣстности составлявшей Полтавскій полкъ“ (также 1900, IV) — статя вістала ся недокінченою з смертю автора.

Ф. Николайчик, видавши вибірку документів з „руської метрики“ до історії маєтностей Вишневецьких п. з. „Матеріалы по исторіи землевладѣнія князей Вишневецкихъ въ лѣвобережной Украинѣ“ (київські Чтенія т. XIV, рр. 1578—1647), зібрав небогатий матеріал сих актів для історії тутешнього землеволодіння в статейці: „Начало и ростъ полтавскихъ владѣній кн. Вишневецкихъ по даннымъ Литовской Метрики“ (Труды XI археол. съѣзда, 11, 1902). Пізнійше в сі питання війшла ще книга Л. Падалки: Прошлое Полтавской территоріи и ея заселеніе, 1914.

При убожестві иньшого матеріалу чимале значінне мають для історії тутешнього заселення старі мапи сеї країни, і їм присвячено кілька видань останніми роками: В. Ляскоронскій, Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящіеся къ Южной Россіи (київські Чтенія XII). Матеріалы по исторіи русской картографіи, вып. II, 1910: збірка старих мап України, XVI—XVII вв. — З них особливо важні мапи Бопляна, спеціальні й ґенеральна, також Меркаторові й Мик. Радивила (друге виданне ґенеральної мапи Бопляна в I вип. Матеріалів, пізнійші перерібки при статі Ляскоронского). Пізнійші публікації: Л. Падалка Карта Боплана о заселеніи Полтавской территоріи во второй четверти XVI в., 1916 (перерисована мапа Бопляна, без коментаря). Кілька пізнійших репродукцій боплянових й иньших мап подано в публікації ґр. Михайла Тишкевича: Documents historiques sur l'Ukraine, Льозанна, 1919.

Для історії заселення України зарубежної, тої що входила в склад Московської держави, головна праця — Д. Багалія, Очерки изъ исторіи колонизаціи степной Украины Московскаго государства, 1887. По ній в значній мірі стратили своє значінне ранійші роботи, з котрих варто згадати: „Топографическое описаніе Харьковскаго намѣстничества“; Квітки Ілії „Записки о слободскихъ полкахъ“, 1812; Срезневского „Историческое изображеніе гражданскаго устроенія Слободской Украины“, 1839 (нове вид. 1883); Григ. Квітки „О слободскихъ полкахъ“, 1840; Бѣляева, О сторожевой, станичной и полевой службѣ на польской Украинѣ Московскаго государства до царя Алексѣя Михайловича, 1846 (московські Чтенія — більшу половину займає тут актовий матеріал, не заступлений і досі якимсь иньшим виданнем); Филарета „Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи“, 1850, друге виданне 1859 р. (праця богата фактичним, документальним матеріалом по історії поодиноких осад, до котрого й тепер приходить ся звертатись); Гербеля „Изюмскій слободской козачій полкъ“, 1852; Германова „Постепенное расширеніе однодворческаго населенія въ Воронежской губ.“ 1861 (Записки Географ. общ. XII); Ласковского Матеріалы для исторіи инженернаго искусства въ Россіи (в т. 1, 1858, про степове пограниче і його укріплення XVII в.);

Второва, О заселенін Воронежской губ. (Воронеж. Бесѣда); Головинского „Слободскіе козачьи полки", 1864 (на обгортці 1865).

Новійші роботи: Петровъ, Къ исторіи колонизаціи слободской Украины (Кіев. Старина, 1883). Оглоблинъ, Обозрѣніе историко-географическихъ матеріаловъ XVII и XVIII в., заключающихся въ книгахъ разряднаго приказа, 1884 (Описаніе докум. и бумагъ архива юстиціи, IV) — спеціально гл. III, про пограничну службу; детальнійші описи матеріалів особливо важного з сього погляду „білгородського розрядного стола" в Описанін докум. и бумагъ т. XII—XIV, 1901—5. Вейнбергъ, Воронежскій край, вып. I, 1885, його ж Матеріалы по исторіи г. Острогожска, 1886. Багалѣй, Краткій историческій очеркъ торговли, особенно ярмарочной въ Харьковскомъ краѣ въ XVII и XVIII в. (Харьк. сб. II, 1888). Миклашевскій, Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства — Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в., 1894. Альбовскій, Исторія Харьковскаго полка, 1895 (з IX т. харьков. Сборника) і новійше оброблене тої ж теми: Харьковскіе козаки, вторая половина XVII ст., 1914 (тут чимало про Острянинову еміґрацію і московську „жесточ" як причину її краху); його ж: Валки, украинный городъ Москов. госуд. 1905 (Сборникъ харьк. ист. фил. общ. XVI). І. Левицкій, Городъ Путивль, 1902 (Труды XII арх. съѣзда) і його ж: Историческое прошлое г. Сумъ, 1905 (Труды XIII арх. съѣзда). Багалѣй и Миллеръ, Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія, т. I, XVII—XVIII, 1905. Рябининъ, Исторія о Путивлѣ, уѣзд. гор. Кур. губ., 1911 (безвартісна компіляція). В часоп. Україна (1914, II) надрукований був витяг з отсього тому п. заг. „Український рух на схід — розселенне за московською границею до 1648 р." В книжці Василенка, Очерки по исторіи Зап. Руси и Украины, остання глава присвячена кольонизації Східньої України, вона збирає результати дотеперішніх дослідів її. Нарешті дісертація А. Яковлева, Засѣчная черта Московскаго государства в XVII в., 1916 (головно про нову орґанізацію „черти" 1638 р.).

Важнійші збірки матеріалів по історії зарубежної української кольонізації крім згаданих публікацій Беляева і арх. Філарета: Второва й Александрова-Дольника Древнія грамоты касающіяся Воронежской губ., I—III, 1850 до 1853. Зайцева Царскія грамоты на Корочу, 1859 (моск. Чтенія). Де-Пуле Матеріалы для исторіи Воронежской губ., 1861. Холмогорова Акты относящіеся къ Малороссіи, 1885 (москов. Чтенія). Вейнберга Воронежскіе акты т. I, 1887. Багалія Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной украины Московскаго государства въ XVI—XVII ст. т. I—II, 1886—90, Замѣтки и матеріалы по исторіи Слобод. Украины, 1893, і Матеріалы по исторіи г. Харькова въ XVII в., 1905 (з Сбор. ист.-фил. общ. т. XVI).

3. Джерела до історії Хмельниччини й історична традиція її. Хмельниччина як рідко богата джерелами й літературою. Почавши від перших початків її, по горячим слідам подій, зявляють ся в значнім числі записки й літописи, які дають їй дуже богато уваги, переходять далі в спеціальні праці присвячені їй і близько звязаним з нею подіям, а незадовго починають зявляти ся й більш або меньш наукові розвідки, які або спеціально займають ся нею, або ставлять її в центрі сучасних подій. Повна бібліоґрафія Хмельниччини дала б цілу книгу, яка могла б мати чималий інтерес, тому що на відносинах істориків до сеї доби, на тих точках поглядів, з яких розглядали вони її, дуже характеристично відбивалась історична і національна ідеольоґія

тих кругів. Я ж, не претендуючи ні на бібліографічну повноту ні на всесторонне освітлення історичної літератури в рамках сих невеликих приміток, зберу тільки дещо важнійше або цікавійше з становища мого розсліду фактів і відносин Хмельниччини.

Починаю від писань сучасників. З-поміж мемуарів приватного характеру, які присвячують більшу увагу Хмельниччині, насамперед треба пригадати кілька вже принотованих попереду:

Записки Якима Єрлича Latopisiec albo kroniczka róznych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów z wieku i życia mego, інтересні особою свого автора, православного українського шляхтича, і місцем написання (в Київі, в захисті київських монастирів). Освітленне дане тут подіям має через се свою спеціальну цікавість як голос певної суспільної верстви. Записки були розпочаті 1620 р., доходять до 1672, досі маємо їх тільки в доволі лихім виданню Войціцкого Latopisiec J. Jerlicza, I—II, 1853; нове виданне було приготовлене пок. Орестом Левицьким, в збірці літературних матеріалів XVI—XVIII, розпочатій київською археографичною комісією. Друковані аркуші були прислані мині покійним до Москви в 1916 р. Випущеним сього тому я не бачив.

Записки Альбрехта Радивила, канцлера в кн. Литовського — Memoriale rerum gestarum in Polonia, morte Sigismundi III inchoatum, доведене до р. 1655 (в польськім друкованім тексті — див. ч. I прим. 2, вони кінчать ся 1653 р.). Оригінал мемуарів в бібл. Чорторийських в Кракові, копія в Бібл. Осолїньских — з неї я користував ся. Плянувалось нове, наукове видАнне при краківській академії.

Записки Станислава Освенціма, про котрі була вже мова вище. Автор — маршалок двору Ст. Конецпольского, ум. 1657 р. Записки дуже цінні, але заховали ся в фрагментах (рр. 1643—1647 і 1650—1), в одинокій рукописи бібл. Осолїньских, з котрої й видав їх Чермак, з пропуском тільки меньше важних вставних виписок (Stan. Oswięcima Dyaryusz 1643—1651).

Анонїмні літописні записки 1647—1656 рр., опублїковані в новім виданню київських „Памятників изд. кіев. комиссіею“ (т. I, 1898, с. 173). Вони не мають ні заголовку ні ймення автора, про походженне їх знаємо тільки, що рукопись ся була передана до київської археографічної комісії з тульчинського архиву Потоцких, письмо „кінця XVII, а не пізнійше поч. XVIII в.“ Може бути, що се тільки уривок з яких небудь більших мемуарів, або вибірка фактів виключно военних і політичних. В авторі часто видко близького участника подій: правдоподібно, се Поляк-військовий невисокої ранги. Про сю літопись статейка Каманина: „Къ подробностямъ о началѣ войнъ Б. Хмельницкаго“, в київ. Университ. Изв. 1905 і в збірнику Eranos, 1906.

Меньш інтересні аналогічні записки Миколая Ємельовского земянина Белзького воеводства, „товариша“ польських військ, участника війн — обіймають рр. 1648—1679; видав їх у Львові 1850 р. Авг. Бельовский п. т. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego.

Записки Мартина Голіньского, райці казимирського під Краковом — починають ся компіляцією в старших історичних писань, потім переходять в замітки сучасника, пересипані сучасними документами й літературними творами, які попадали до рук автора. Перша частина, доведена до 1648 р., остаточно zterminowana i przepisana 1658 р. Друга частина — Termina roznych rzeczy, ktore sie działy r. 1648 do r. 1664, споряджена 1665 р. Записки

сї досї не видані і навіть мало використовувані, але мають інтерес як своїми вставками, так і замітками, що віддають поголоски, які ходили в тодїшнїй Польщі. Автограф в бібл. Осолїньских, ч. 188 і 189.

В дечім споріднена з сими записками — бо також відбиває в собі краківські настрої, погляди й чутки — лїтопись Станислава Темберского, уже не приватна (хоч і не призначувана до друку) — ведена при краківській академії, з спеціального фонду призначеного для такого академічного історіографа. Заховала ся в двох частях, які обіймають рр. 1647—1656 і 1667—1672. Перша частина виготовлена була коло р. 1670, на підставі матеріалів збираних разом з подіями; її видав Чермак в видавн. Scriptores rerum polonicarum, т. XV: Stan. Temberskiego roczniki 1647—1656, 1897.

Маємо також опублїковану — переважно в вибірках, серію монастирських хронїк — католицьких кляшторів м. Львова. Садок Баронч в своїм Pamietnik-у zakonu ww. oo. Bernardynów w Polszcze (1874) видав хронїку бернардинського кляштора, Антонович в Сборнику лѣтописей къ исторіи Ю. и. З. Россіи (1888) виїмок з лїтописи кляштора кармелитів, Томашівський в VI т. Жерел виїмки з хронїк езуїтської колегії, кляштора францішканів і домінїканів.

Переходячи до більш моноґрафічних оброблень чи цїлої історії Хмельниччини чи певних стадій її, треба насамперед згадати такі річи, як приното-вані і обговорені тексті в ч. III с. 86, 2 вид., сучасні історії облоги Львова Кушевича й Чеховича. Вони не були сучасно друковані, хоч Кушевичева призначала ся для публичної відомости й широко популяризовала ся. Новійше видаяне її — Томашівського в IV т. Жерел. Реляція Чеховича, меньш популярна, видана під іменем Ґросвайера Зубрицьким в його Kronika m. Lwowa. Сучасно друкована була анальоґічна історія облоги Замостя Obsidio Zamosciana quam perduelles Cosachi iunctis viribus Tartarorum... tempore sub interregnum a. D. 1648 fecerunt, a m. Ioanne Bytomski phil. et i. u. professore et canonico zamoscensi, tantae calamitatis consorte et spectatore exhibita Zamoscii a. D. 1649 mense ianuario, передрукована недавно в VI т. львівських Жерел. Вона досить богата фактичним змістом. Натомість иньша брошюра з тої хвилї: Fawor niebesky m. Lublinu czasu gwałtownego niebespieczenstwa od swawolnych kozakow pokazany, 1648, — не має в собі нїчого історичного [1]).

Офіціальна реляція про Зборівську кампанію Relatio gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus et faustissimae pacificationis cum hostibus... Ioannis Casimiri regis P. була виготовлена в двох редакціях. З них одна призначалась для заграничних дворів: relatio altera quae ad exteros missa est, Осолїн. 225 л. 262; 1649 р. видрукований був її латин-

[1]) У Костомарова в його реєстрі джерел до історії Хмельниччини фіґурує ще кілька друків з перших років Хмельниччини, навіть з звіздкою (знаком історичної вартости); тому зазначу тут, що деякі з тих писань не мають нїякого історичного інтересу. І так книжечка Planctus Poloniae super ingenti suorum clade a kozacis rebellibus illata Сим. Вонхоцкого (1649) се школярська перерібка Горацієвих віршів злегка притерта до обставин 1648 р.

Dyszkurs jednego miłosnika oyczyzny naszey, w ktorym sie pokazuie dowodnie, ze z wieczną hańbą tego zacnego krolewstwa Pan Bog skarał woysko nasze potężne tego roku częścią pobite częścią rozproszone od kozakow dla tego że ich mosc panowie zolnierze y kwarciani y insi rozmaicie krzywdzieli poddane osob duchownych y w Litwie y w Mazowszu y w Polszcze y na Ukrainie i yndziey — не має в собі нїчого історичного, а містить тільки канонїчні міркування на тему недотикальности церковних маєтностей.

ський текст, а 1650 р. польський переклад п. т. Relacya chwalebney expeycieу.. те і друге без імени автора. (Порівняннє обох редакцій у Кубалї, Szkice I, дод. 2). Про історичну вартість див. в ч. III с. 198.

De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosacos gestis, Vilnae typis Academiae, 1651. (Автор називає себе в присвятї — Albertus Wiiuk Koialowicz). Се збірка статей: Copiarum magni ducatus Lituaniae adversus Zaporovianos cozacos anno 1648 et 1649 gesta comp. narrata (становить половину книжки); Ducis in Wisniewiec et Lubnie Hieremiae Michaelis Koribut... contra Cozacos Zaporovios a. 1648 gesta comp. narrata; Regii exercitus cum Taurikani principis copiis anno 1649 ad Zboroviam congressus comp. nar.

Статї сї предруковано потім в Віднї, 1653 р. и. з.: Ioan. Lobzynski Epitome de rebus 1648 et 1649 contra Zaporovianos cosacos in Polonia et Lithvania gestis, з додатком статї: Appendix relationis aliquanto plenior eiusdem gloriosissimae expeditionis.

Невеличка брошюра з безконечним титулом: Gründliche und denckwürdige Relation der newlichen Cosaken-Unruh wider die Cron Polen unter commando gen. Chmielnicki als gen. Hauptman, Putorock Cosaku Obristen, und Krziwanos Obristen als vornemsten Häuptern der Cosaken von Anfang bis zur newlichen (Goth sey Lob!) unverhofften Friedens-Composition, so hiebei gefuget und darauf ertheilten Köngl. Perdon, nach bewusten und zum Theil selbst erfahrnen Umbeständen kürtzlich verfasset durch einen namhafften Officirer jedoch dabey des Friedens Liebhabern. anno 1649 — дуже баламутно оповідає про повстаннє 1648 р., дещо докладнїйше про подїї 1649 р., кінчаючи зборівською угодою.

Rerum in magno ducatu Lithvaiae per tempus rebellionis russicae gestarum commentarius, in quo obiter et succincte attinguntur quae in annexis regno Polono provinciis eodem tempore evenerunt, перше виданне в Королевцї 1653 р., друге в Ельбінґу 1655, з деякими відмінами — книжка написана в кружку Януша Радивила і має головною метою дати образ його заслуг; кінчить ся білоцерківським трактатом.

Натана Ганновера, Жида-еміґранта з Заслава „Явейн-Мецула" — двозначна назва: глубоке болото, і заразом: козацьке болото (болото в значінню біди, а козаків автор зве біблїйним іменем Яван—Йоняне), описує головно подїї 1648—9 рр., коротко 1650—1. Дуже популярна книга, богато разів видавана в жидівськім текстї; перше виданнє в Венеції 1653 р. (Натан еміґрував до Італії). Єсть переклад французький, нїмецький, російський, і найновійший — польський, М. Балябана, в часоп. Ruś, 1911. В передмові перекладчик вичисляє иньші, меньш важні жидівські мемуари про Хмельниччину.

Йоахим Пасторій ab Hirtenberg, канонїк ґданський, незвичайно плідний письменник (ум. 1682), обробив історію Хмельниччини в кількох виданнях. Поминаючи річи анонїмні, що тільки наздогад вважають ся його творами (так дехто вважає його виданнєм і Relatio glor. exped. — див. у Естрейхера т. XIX с. 402 і XXI с. 117), варте уваги особливо його Bellum scythico-cosacicum seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis russicae contra regnum Poloniae ab Ioanne Casimiro profligata, перше виданнє в Ґданську 1652 р., друге також 1659, трете 1665. Описує війну 1648 р., кінчаючи переяславською комісією на поч. 1649 р. В передмові автор згадує книжку Кояловича, реляції А. Мясковского і Януша Ради-

вила. Книга ся мала великий вплив на всю пізнійшу історіоґрафію завдяки своїй популярности. Заповіджена в ній книга автора про початки війни мабуть та що вийшла 1680 р. під тит. Historiae polonae pars prior: de Vladislai regis extremis і т. д., в пяти книгах. По смерти автора, р. 1685, її випущено наново, з зміненою обгорткою, і до неї додано pars posterior, de Ioannis Casimiri regis expeditione Zboroviana і т. д. — ad annum usque 1651.

Самійло Кушевич, райця львівський, уважливий свідок козацької війни, носив ся з гадками обробити історію сеї війни, то в виді збірки вибраних листів, які б малювали крок за кроком розвій подій, то в виді праґматичного оповідання. Ні оден з сих плянів не був ним доведений до кінця. В одинокій, ориґінальній рукописи зістали ся разом і та вибірка листів, що обіймають час від початків повстання до зборівської угоди включно, і проби праґматичної повісти про війну, в найширшім начерку доведеної також до зборівської війни; крім того фраґментарний начерк війни 1657 р. (Arma Transilvanica). Фраґменти сї видані в VI т. Жерел до історії України-Руси.

Samuel z Skrzypny Twardowski Woyna domowa z kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i Węgry przez lat dwanascie tocząca się — віршована історія, інтересна для нас особливо своєю популярністю в старій Україні. Автор писав по горячим слідам подій, в 1650-х рр. (умер 1660 р.). Притоку до писання дав йому тріумф над козаками під Берестечком, він зачав від описування сеї радісної хвилї і потім уже приробив початок. Частина його праці вийшла друком 1660 р., ціла 1681 р., в Калїші. Польська прозаїчна перерібка її видана була 1840 р. в Вроцлаві п. т. Pamiętniki o wojnach kozakich przez nieznanego autora, і вдруге ще 1842 р.; російський переклад сеї перерібки вийшов 1847 р. п. з. Краткая исторія о бунтахъ Хмельницкаго (московські Чтенія, т. 8), а правдивий Твардовский такъ і досї не діждав ся нового видання.

З старих українських перекладів його праці видана перша частина перекладу зробленого 1718 р. Стеф. Савицьким, полковим писарем лубенським, — при лїтописи Величка, в IV томі. Величко положив працю Твардовского в основу своєї історії Хмельниччини (про відносини сих двох авторів новійша розвідка В. Петрикевича: Лїтопись Самійла Величка a Woyna domowa Самійла Твардовского, Тернопіль, 1910, відбитка з Справоздання укр. ґімназії). Пізнїйше Твардовского ще раз переклав на українське Лукомський, але переклад сей не заховав ся.

Laurentii Rudawski Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque libri IX. Автор був сучасником Хмельниччини, обертав ся близько двірських кругів (батько й вітчим його були секретарями кор. Володислава), але з кінцем 1650-х рр. еміґрував до Австрії, і тут десь в 1660 рр. написав свою працю, присвятивши її цїсареви Леопольдови, від котрого дістав ріжні бенефіції. Видана вона була тільки в 1755 р., Міцлером в Липську. Польський переклад, виданий в 1855 Спасовичомъ, до певної міри теж вивів з уживання ориґінал.

Pierre Chevalier, Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne; кінчить ся білоцерківською згодою, зпочатку вийшла анонімно в колекції Thevenot, Relations des diverses ouvrages courieux, 1663, і тогож року осібно, з іменем автора, в Парижі. Нове виданнє 1859 р. в серії Bibliothèque russe et polonaise, VII, librairie Champion.

Linage de Vauciennes, L'origine veritable du soulevement des cosaques contre la Pologne, Париж, 1674 — оповідає без усяких, мовляв, змін, в захованнем діальоґічної форми, те що чув від Радзейовского в домі дюка Арпажон (бувшого посла в Польщі), коли Радзейовский відвідував його в Парижі; кінчить ся зборівською угодою.

Samuel Grondski, Historia belli cosacco-polonici — писана на вигнанню, в Семигороді, де автор, польський протестант, доживав свій вік і вмер 1676 р. Бувавши в посольстві у козаків від польського і потім від шведського короля, до котрого пристав, посилаеть ся на відомости про Хмельниччину, котрі мав від Виговського і від свого товариша в посольстві Стан. Любовіцкого. Книга вийшла тільки 1789 р, в Пешті (видав проф. Коппі).

Alberto Vimina, Historia delle gverre civili di Polonia, Венеція, 1761. Автор був венецьким висланцем у Хмельницького в 1650 р., пізнїйше послом при папській курії — як значить ся на титулї книги. Головна праця, поділена на пять книг, обіймає історію рр. 1648—51, до сього додана коротенька статя про московсько-польську війну: Breve racconto dei profitti dell armi de Moscouiti contra la Polonia, і ґеоґрафічні статі про Московію і Швецію. Не війшли до сеї книги й були видані тільки за наших часів інтересні записки автора з посольства на Україну цитовані вище (с. 162).

Vespasiani Kochowski Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV climacter primum (1648—1655) в Кракові 1683. Другий „клїмактер" (climacter — ступінь або критичний рік), 1655—1661, вийшов 1688. Третій доведений до абдікації Яна-Казимира, вийшов незадовго перед смертю автора (ум. 1699), року 1698. Четвертий зістав ся невиданим і вийшов в польськім перекладі в 1853 р. Се найбільша і найпопулярнійша з старих праць про Хмельниччину, — але занадто „лїтературна". Автор дістав за свої праці титул королївського історіоґрафа і річну пенсію — доказ, що його історія відповідала поглядам і почутям польських верхів. Під впливами Коховского писав наш Грабянка і за ним пізнїйші козацькі історики. Прикра латина, котрою писана лїтопись Коховского, була причиною, що вже з XVIII в. почали зявлятись толковання його праці на польське. Такий переклад видав 1840 р. Рачиньский, не пізнавши автора, п. заг.: Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznajomego autora. Потім, коли йменне автора викрито, видано сей переклад, провіривши з ориґіналом, вдруге вже з іменем Коховского, але в обох виданнях без початку, і з великими недокладностями не тільки в першім, а і в другім виданню.

В повній залежности від Коховского (чи від друкованого видання, чи може якогось ранїйшого начерка) стоять в сїй части дуже популярні въ історичній лїтературі Pamiętniki do panowania Zygmuuta III, Wladysława IV i Jana Kazimierza, Wyd. K. Wojcicki, 1846.

Переходимо до історіоґрафії української.

Одиноку вповні сучасну історію Хмельниччини — дуже коротку і свобідну від всяких лїтературних протензій, але цінну своєю безпосередністю маємо від звісного козацького диплъомата Силуяна Мужилівського. Вона була написана ним в Москві в лютім 1649 р. для інформації царя, й оповідає подїї 1648 р., до замирення. Заховалась в актах посольства в дуже сумнім станї і була видана з початку в витягах з московського перекладу Востоковим в статї „Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвой" в Кіев. Стар. 1887.

В оригінальнім українськім тексті (наскільки його можна реставрувати в знищених частях) видав її я в часоп. „Україна“ 1914.

Перший історично-літературний твір присвячений Хмельниччині маємо в так званій „Літописи Самовидця“ — анонімнім творі, охрещенім так Кулішем в передмові до першого видання. Але як самовидець, літописець говорить в ній про події тільки з 1654—5 рр. (виразно говорить про себе як свідка під р. 1655 — с. 42—3), писати ж свою літопись почав не ранїйше 1670-х рр. (Ор. Левицький в своїй студії приймає р. 1672). Користування писаними джерелами для історії Хмельниччини в ній не помітно — принаймні досї нїчого певного в сїм не вдало ся викрити. Літопись таким чином віддає ті оповідання, які ходили в українській суспільности в 1650—1660-х рр., головно в Сїверщині, де очевидно здебільшого пробував автор, в кругах тодішньої інтеліґенції (Ор. Левицький вважає його військовим канцеляристом, але міг він належати й до низшої полкової ерархії). Імя автора зістаєть ся невідомим. Праця його заховала ся тільки в копіях XVIII в. Перше виданнє Куліша-Бодянського, в московських Чтеніях 1846 р. (і осібно) було зроблене з пізнїйших і досить недокладних копій (тут напереді приставлений пізнїйший компилятивний вступ, що не належить Самовидцеви). Друге виданнє було зроблене Ор. Левицьким і випущене київською археоґрафічної комісією 1878 р., з вступною розвідкою про саму літопись.

Григорія Грабянки „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кровавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского съ Поляки за найяснѣйшихъ королей полскихъ Владислава потомъ и Казимира въ року 1648 отправовати ся начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмелницкого неоконченной“. На заголовку значить ся, що ся історія, продовжена літописними записками до р. 1708, зложена була в 1710 р. Григорієм Грабянкою, а про джерела її автор в передмові пояснює, шо збирав свої відомости „отъ діаріуша нашихъ воиновъ въ обозѣ писанного, и отъ духовныхъ и мерскихъ лѣтописцевъ, елика въ нихъ возмогохъ обрѣсти достовѣрнѣе написанного, ово отъ повѣствованія самобытяыхъ тамо свѣдѣтелей, еше въ живыхъ обрѣтающихся, ихъ же повѣсть вѣроятно лѣтописцевъ утверждаетъ“. Молодість автора припадає на 1680-і рр. і про Хмельниччину міг він чути тільки від старшого поколїння (біоґрафічні відомости про автора в Малорос. Родословнику Модзалевського I с. 328). Але текст показує, що головним джерелом Грабянчиної повісти був Коховский, з українських очовидне користуваннє Самовидцем, иньші джерела не ясні, і для докладнїйшої аналїзи бракує самої підстави — наукового видання тексту. Тим часом праця Грабянки була на Україні дуже популярна, богато списувалась і переробляились, і сей рукописний матеріал досї не вистудіюваний.

В більшости копій хроніка заховала ся без імени свого автора[1]) і безіменно була звісна в традиції XVIII в. Безіменно видав її Туманський в своїм журналї „Россійскій Магазинъ“ 1793 р., і навіть в реєстрі джерел „Б. Хмельницького“ Костомарова вона зістала ся без імени автора як „Исторія дѣйствій о презѣльной брани“. Друге виданнє зроблене київською археоґрафічною комісією під редакцією Самчевского (1854), вийшло з іменем автора, але з цензурними пропусками і без усякого наукового апарату. Для історії Хмель-

[1]) Лазаревський навіть сумнївав ся в автентичности сього імени, поки на свої очі не побачив копії, спорядженої 1756 р., з іменем Гр. Грабянки — див. його замітки в Кіев. Старинї 1894. XI і 1897, II.

ниччини, що займае більшу частину „Дѣйствій“, вони не мають сливе ніякого джерелового інтересу, а тільки історично-літературний, — і сей чималий!

Самійла Величка „Сказаніе о войнѣ козацкой зъ Поляками чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого... въ осми лѣтѣхъ точившейся, а до дванадцати лѣтъ у Поляковъ зъ иншими панствами провлекшейся“. Се „сказаніе“ становить першу частину історичної праці Величка, доведеної в захованім автографі до р. 1700, а написаної, як значить ся на заголовку, „в селі Жуках уїзду Полтавського р. 1720“, коли Величко, „бувший канцелярист війська Запорозького“, проживав там на спокою. Уродженнем він був старший від Грабянки, але про Хмельниччину міг знати теж тільки з писаних джерел і оповідань. Джерелами своїми він зве трох Самійлів, собі під імя: Сам. Пуфендорфа, Сам. Зорку і Сам. Твардовского. З Пуфендорфа (з російського видання його історії) Величко одначе виписав тільки коротеньку звістку про козацькі війни, котра йому на ніщо не придалась: се джерело тільки для рахунку. Основою свого „сказанія“, як сам признаеть ся, він положив працю Твардовского, доповнюючи її „де чого не ставало“ з „діаріуша Самоила Зорки, секретара Хмелницкого“ і „зъ инших лѣтописцевъ и записокъ козацкихъ“.

Про сей дневникъ Зорки, що нїби то містив в собі дуже докладну історію цілої Хмельниччини і листуванне Хмельницького, Величко оповідае дуже докладно (I с. 34), і можна бути різної думки про те, чи він тут тільки містифікує, чи сам був жертвою містифікації. Але що сей Зорка і його дневник, як вони виступають у Величка, тільки апокріф, в сім трудно мати які небудь ілюзії, хоч цілий ряд визначних дослідників до останніх часів вірив в його автентичність (Костомаров, Антонович, Лазаревський). З другого боку, ряд документів і листів, включених в літопись Величка, на стільки близько споріднені з стильом його власного оповідання, що трудно ухилити від нього закид містифікації: вона, очевидно, лежить в його літературній манері.

Для пізнїйшої традиції про Хмельниччину важне значінне мало безіменне „Краткое описаніе Малороссіи“, зложене десь в 1734—40 рр., головно на основі Грабянки. Хмельниччина описана тут доволї коротко (займае всього 30 друк. сторін 8°), але завдяки великій популярности сеї короткої історії України, скоро опублікованої друком і в російсько-українськім текстї і на иньших мовах — французькій, німецькій, її оповіданне про Хмельниччину мало великий вплив на пізнійші праці — аж до по половини XIX віку, можна сказати. Останне виданне її при літописи Самовидця 1878 р.

З компіляцій другої половини XVIII в., українських або опертих на українських матеріалах, Хмельниччині присвячують більше уваги „Краткое описаніе о казацкомъ малороссійскомъ народѣ“ Симоновського (1765) і „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи“ Ріґельмана (в останній редакції 1785 — 1786 р.). Крім старших українських літописей вони оба користають з книжки Шевалье. Симоновський включив його історію „першої“ і „другої“ війни (1648—1651) в свою працю майже в цілости і тим виповнив сї роки у себе. За ним пішов і Ріґельман, тільки поруч оповідання Шевалье (с. 50 до 100) дав і свою власну, компілятивну історію сих літ (с. 101 і д.). З иньших компілятивних робіт XVIII в. згадаемо ще Мілера „О малороссійскомъ народѣ и Запорожцахъ (видане Бодянським в Чтеніях за 1846 р.).

Нарештї на книжній українській традиції опираеть ся й просторе оповіданне про Хмельниччину в „Історії Русовъ“. Самостійного користування

якимись джерелами поза тими, які були використані компіляторами XVIII в., в ній не помітно, але сей матеріал в ній густо розпущений власними фантастичними іменами, цифрами, фактами власної авторської інвенції. Видана Бодянським в москов. Чтеніях за р. 1846 і осібно.

Поруч сеї „Історії“ треба поставити досі не обслідувану зовсім „Повѣсть о томъ что случилось на Украинѣ съ тоя поры какъ она Литвою завладѣна ажъ до смерти... Богдана Хмельницкаго — повѣстію скажемъ пространно“. Вона звісна досі лише з копії присланої Срезневским і виданої Бодянським в московських Чтеніях за р. 1847. Походженне її досить загадкове. Дивно виглядає обіцянка „пространної повісти“ при дуже короткім змісті — через се Бодянський вважав сей текст витягом з якоїсь дійсно просторої повісти. В оповіданні її звертають на себе увагу екстраваґанції не звісні в старшій традиції. Походження вона, без сумніву, дуже пізнього. Богато користував ся нею Костомаров, і її ж оповідання положив основою свого „Марка Проклятого“ Стороженко.

Осібну катеґорію творять поетичні памятки Хмельниччини — народні й книжні. Першу збірку їх дав Костомаров в третім виданню свого „Б. Хмельницького“ (1870 р.), в т. III, п. з. „Народныя пѣсни объ эпохѣ Богдана Хмельницкаго“. Тут подані були народні пісні, думи й вірші, без апарату, тільки з деякими варіантами і без усяких коментаріїв. Потім в другім томі „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова (1875) дано було взірцеве для свого часу виданне памяток народньої творчости на теми Хмельниччини — з варіантами і богатими історичними поясненнями; в додатку повторено з деякими доповненнями Костомарівську вибірку памяток книжної поезії на сі теми. Виданнем сим потім покористував ся Костомаров для поповнення своеї збірки в 4 вид. „Б. Хмельницького“ (1884 р.) — але характеръ її зістав ся тойже. Його перегляд сеї пісенної літератури тодіж вийшов в часоп. Русская Мысль (1883, кн. 7—8): „Исторія казачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества. Хмельнищина“. Доволі поверховий, по правді сказавши. Потім 1898 р., въ юбилейнім томі львівського наук. товариства присвяченім Хмельниччині пок. Франко надрукував цікаву збірку польських віршів про Хмельниччину (Хмельниччина 1648 до 1649 рр. у сучасних віршах, Записки т. XXIV). В своїх „Студіях над народніми піснями“ бажаючи дати нову ревізію корпуса Антоновича-Драгоманова він як раз підійшов до цікля Хмельниччини, коли недуга загальмувала сю работу. Останні розділи праці, присвячені Хмельниччині, в львівських Записках т. 98 і далі, р. 1911—3.

Исторично-літературна традиція, при своїм значнім богацтві, може таким чином похвалити ся досить добрим станом: переважно маємо її в досить приступних виданнях, а есть чимало таки й дуже добрих видань, і в тім напрямі до самої світової війни велась інтензивна робота. В далеко гіршім становищі зістаеть ся матеріал документальний — правительственні акти й дипльоматична кореспонденція, приватні листи й дневники. Того роду матеріалом Хмельниччина теж дуже богата, і в сей бік за останні десятиліття все більше переносить ся вся вага наукового розсліду сеї доби — з творів літературних, на котрих опиралась старша історіоґрафія. Але сей документальний матеріал досі розроблено далеко не так, як би годилось.

І так дипльоматарія чисто українського, то значить збірки актів гетьманськаго й військового правлїння з сеї доби досі не маємо. Уривки гетьман-

ської дипльоматичної кореспонденції війшли в збірки польських і московських матеріалів сей доби. Гетьманські універсали й розпорядження військових властей, що позаховували ся по ріжних міських, монастирських і приватних архивах, а особливо по ріжних російських урядах, куди російська адміністрація збирала акти українських інституцій і приватних осіб, як докази їх маєткових прав, вийшли в ріжних збірках (напр. в V т. Актів Западной Россіи видана збірка універсалів і надань Б. Хмельницькото, більш двадцяти; поодинокі листи гетьманські й ріжних урядів роскидані по річниках Кіев. Старини, по ріжних спеціальних збірниках). Чимала скількість актів гетьманських і військових урядів з ріжних оригіналів — що правда, теж не завсіди певних, заховала ся також, — тільки в копіях і не дуже докладних, — в пізнійших ревізіяхъ, як ґенеральне слідство о маєтностях 1729—1730 рр. і Румянцівська опись Малоросії. Частина їх видана — при ґенеральнім слідстві поодиноких полків. Значнійші збірки при слідствах Ніжинського і Чернигівського полку — Матеріалы для исторіи экономическаго, юридическаго й общественнаго быта Малороссіи, изд. подъ ред. Н. П. Василенка, кн. I и III, 1901 і 1909; ним же зачате було виданнє найбогатшої з описей — Стародубського полку.

Виданнє дипльоматарія, який би зібрав до купи сей розкиданий, виданий і не виданий матеріал, в можливо науковій формі, зістаєть ся одною з найпильнійших потреб української історіоґрафії.

Краще стоїть діло з московським урядовим матеріалом. Реляції послів, аґентів і вістників і урядова кореспонденція в українських справах та зібраний в них сучасний матеріал заховані в московських приказах, а тепер зібрані в московських архивах мінїстерства заграничних справ і мінїстерства юстиції, в значній мірі опублїковані. Зробила се головно пет. археоґрафічна комісія, заходом пок. істориків Костомарова, Кулїша і Карпова, в Актах Южной и Западной Россіи.

В 1861 р. в III т. сеї колекції вийшла велика збірка актів з 1638 — 1657 рр., зложена Кулїшем і Костомаровим, що доповнив її потім меньшими додатковими збірками документів з рр. 1648—1654 в тт. VII і VIII — р. 1872 і 1875). Разом з сими доповненнями самого Костомарова стали виходити ще більші додаткові збірки, зроблені Карповим, що виступивши против Костомарова з закидами тенденційности в виборі матеріалу і його освітленню (див. низше), опублїкував великі вибірки матеріалу поминеного Костомаровим. Вони займають два окремі томи Актів ЮЗР. — т. X (акти сполучення України з Москвою 1653—1654, випущені р. 1878) і т. XIV (акти окупації Білоруси в рр. 1654—5), і ще додаткові доповнення в т. XI (1879). В сумі сї матеріали до історії епохи Б. Хмельницького становлять великий корпусъ, понад 1700 сторін 4° самих актів, але він далеко не вичерпує всього, що містить ся ще й нинї в архивній спадщинї старих московських приказів.

Так напр. в виданих петербурською академією наук Актах Московскаго государства, що містять вибірку з „стовбців“ „московського стола разрядного приказа“ є богато реляцій з часів Хмельниччини (в т. II, 1894). Недавно описані стовбці білгородського й сївського столів (див. вище с. 199) — так само цінні. В актах иньших приказів московського архива мін. юст. і по иньших державних архивах досї зістаєть ся богато невиданого матеріалу до сеї доби, не кажучи про приватні (див. напр. акти Кікіних в Симбирскім Сборнику 1845 р.).

Сї московські матеріали набирають головної ваги в дальших роках. Для перших років Хмельниччини вони мають не велике значінне в порівнянні з польським матеріалом, що за недостачею сучасного українського матеріалу грає головну ролю в розслїдї її перших стадій. Він богатий, сей польський матеріал, але в противлежности до московського походить не так з урядових, як з приватних збірок. Тут маємо листування польського правительства і маґнатів з українським військовим правліннем, розпорядження польських властей, донесення про події на Українї ріжних висланців і кореспондентів, кореспонденцію ріжних участників і свідків дипльоматичних і военних акцій против козаків. Матеріал дуже цінний, хоч і односторонній, що вимагає все дуже уважної перебірки, так як і московський, розуміеть ся. Заховавсь він, кажу, не в державних польських, а в ріжних приватних архивах і збірках, і не так в ориґіналах як в копіях або вибірках, що списували ся для памяти для ріжних маґнатів, або для себе, не раз дуже скромними репрезентантами польського громадянства (в тім родї як згаданий вище Голїньский райця казимирський). Між сими збірками богато невеликих і доволї припадкового складу, але є й незвичайно богаті й добре дібрані, які дають дуже інтересний збір документів до сеї епохи і нераз звязані з людьми, що грали в ній визначну ролю. Такі напр. часто цитовані в текстї збірки бібл. Осолїньских ч. 225, 231, бібл. Чорторийських, збірка Русецких в архиві м. Кракова, не кажучи про збірку Як. Міхаловского (див. низше). Сюди належать також споряжені вже в новійшім часі і з науковою метою „теки Нарушевича", переховані в бібл. Чорторийських (для сеї доби ч. 141 і дальші).

Сьому всьому ми завдячаємо богацтво сього матеріалу — і заразом ті трудности, які виникають при користуванню з нього. Копії, що заховали ся по ріжних збірниках, роблені для приватного ужитку, без претензій на наукову вартість або офіціальну авторітетність, часто бувають скорочені, недокладні, мають помилки і пропущені місця, без дат, підписів і адрес, так що для наукового вжитку вимагають провірення при помочи иньших копій. Тим часом ті публїкації сього матеріалу, які були досї зроблені й захопили певну частину сього матеріалу, робили ся без такої провірки, з одної котроїсь збірки копій. В примітках до тексту я нераз вказую відміни між ріжними копіями, які зміняють часом доволї значно самі відомости їх. Але проробити в повноті сю роботу не можна так сказати „по дорозї", вона вимагає спеціальної, великої, колективної археоґрафічної роботи й зістаеть ся одним з пильнїйших дезідерат наукового розроблення сеї доби.

До недавна мали ми дві головні збірки польських документів і листів з сього часу. Перша вийшла в „Памятниках издаваемых кіевскою временною коммиссіею" в т. I, II і III, 1845—52 рр. Злaдив її Іванишев. Для 1648—9 рр. використано тут якийсь близше не описаний збірник з бібліотеки бар. Шодуара (всї документи I тому взято звідти), для дальших — якусь збірку чи збірки з щорсівського архиву Литаворів-Хребтовичів, очевидно в копіях, які подав місцевий польський колекціонер К. Свідзіньский, кількадесять ориґіналів з збірки Свидзіньского, кілька облят з актових книг житомирських і київських, і т. и. При деяких документах зовсїм не означено, звідки їх взято, деякі видані з кількох копій, але без зазначення варіантів. 1898 р. се виданнє повторено з деякими доповненнями: наново видано згадану вище, с. 200, анонїмну лїтопись і кільканадцять листів з часів Хмельницького, що більш-меньш припадково зібрали ся в комісії.

Друга збірка — се вибірка листів і дневників до історії Хмельниччини з сучасного збірника (копіарія) спорядженого в 1657 р. люблинським войським Якубом Міхаловским, а перехованого в бібліотеці ґр. Морштинів. Збірник сей обіймав листи, реляції й дневники з рр. 1646—1655, а найбільше з 1648 р. Видавець, А. Гельцель пропустив деякі документи, не звязані з Хмельниччиною й тим чином надав своїй збірці досить суцільний характер — корпусу листів і иньших писань до історії Хмельниччини. Вийшов він в 1864 р. п. з. Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, a pózniej kasztelana bieckiego księga pamiętnicza... wydana staraniem c. k. towarzystwa naukowego w Krakowie. Змістом вона богатша від попередньої, богато листів має тих самих, все копії, часто позбавлені підписів, дат, адрес, дописок і в самім змісті часом покорочені, як показує порівняннє з иньшими копіями.

До сих двох старих збірок, введених в науковий ужиток уже давно, в останнім часї (вже підчас друку присвячених Хмельниччині глав сеї книги) прибула ще третя збірка — видана в Архиві Юго-западной Россіи ч. III т. IV, 1914 п. з.: Акты относящіеся къ эпохѣ Богдана Хмельницкаго (1648—1654), як продовженнє збірки Антоновича в I т. тої ж части Архива, доведеної до 1648 р., — зроблене Каманиним. Збірка ся має доволї ріжнобарвний склад. Головну частину, що до великости, становлять тут судові акти місцеві (найбільше волинські), що ілюструють участь в Хмельниччині й відносини до неї ріжних верств тутешньої людности та рефлекси її подій в місцевім житю. В певнім внутрішнім звязку з ними стоять також ріжні розпорядження польських властей, облятовані в місцевих судах. Але крім того сюди ж війшла чимала вибірка з одної з цїннїйших збірок матеріалів до Хмельниччини 1648—9 рр. — Пет. Публ. Бібл. ркп. 129, та дещо з московських дипльоматичних актів.

Збірка волинських судових актів сеї збірки характером своїм підходить до иньшої збірки місцевого матеріалу для часів Хмельниччини — ширшої й більш витриманої в сїм характері: галицьких матеріалів до історії Хмельниччини й її рефлексів на галицькім ґрунті в рр. 1648—1651, зібраних С. Томашівським і виданих в Жерелах до історії України-Руси (т. IV і V, 1898 і 1901) з нагоди 250-лїтнього ювилею Хмельниччини. В переважній части се скарги й судові справи против збунтованих українських селян, міщан і шляхти та ріжних привидців і участників тутешніх рухів, далї — ухвали місцевої шляхти, розпорядження против повстань, заяви про понесені шкоди. Відмінну катеґорію становлять листи місцевого обсерватора подій,райцї львівського Кушевича: сї матеріали звязують сї томи з третїм томом тої ж серії, виданим в 1913 р. (Жерела т. VI), що містить галицькі хроніки Хмельниччини і між ними також другу частину збірки Кушевича (див. вище с. 203).

Крім сих більших є кілька менших збірок листів і актів з часів Хмельниччини (не рахуючи спорадично розкиданого по ріжних виданнях): збірка Ґрабовского в II т. його колекції Ojczyste spominki (1845); збірка Зубрицького, видана пет. арх. комісією в Supplementum ad historica Russiae monumenta (1858); збірка Шайнохи в додатку до II т. його книги Dwa lata dziejów naszich (1865) — листи з 1648 р.; вибірка Антоновича в книзї „Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи Юж. и Зап. Россіи“ (1888) — листи Хмельницького до львівського маґістрату; вибірка польських універсалів 1648—1651 рр. Томашівського п. з. Матеріали до історії Хмельниччини, в XVI т. львівських Записок (1896); збірка Каманина п. з. „Документы эпохи

Б. Хмельницкаго 1656 и 1657 гг. извлеченные изъ Глав. Москов. архива Мин. Иностр. Дѣлъ“ — Сборникъ статей и матеріаловъ по ист. Юго-Зап. Россіи, изд. кіев. ком., I (1911).

З дипльоматичних актів иньших держав, крім Польщі й Московщини, треба одмітити зроблену пок. Молчановським вибірку актів шведського державного архиву що дотикають історії України (Архивъ ЮЗР. ч. III т. VI, 1908). М. Кордуба в XII т. Жерел до історії України Руси видав вибірку до епохи Хмельницького з дипльоматичних реляцій австрійських з Польщі, з депеш австрійського резидента в Царгороді, венецьких депеш з Німеччини, з польської кореспонденції Ракоція й воєводи молдавського Стефана. Під час друку останніх глав отсеї книги зявилась нарешті зладжена пок. Антоновичем вибірка з реляцій нунція Торреса з Польщі 1648—9 рр. (редактори доповнили її деякими витягами 1650 р.) — в II т. тогож Сборника кіев. ком. (1916). Перед війною львівським товариством ім. Шевченка приготовлялась до видання ширша збірка депеш папської нунціатури в Польщі з часів Хмельниччини, але, здаться, досі не вийшла.

Чимало для історії української дипльоматії сеї доби містять угорські видавництва, особливо недавня колекція видана Сілядієм: Transsylvania et bellum boreo-orientale, т. I, 1910 р., акти з років 1648—1655. З румунського дипльоматарія Гурмузакі Dokumente privitore la istoria Romanilor сюди належать т. IV і V і додатку (Suplement) т. III.

5. Наукова лїтература Хмельниччини. Першою науковою працею, що в трактованню Хмельниччини зближаєть ся вже до наших наукових вимог, була історія України Енґля. В виданю 1796 р. (Geschichte der Ukraine und ukrainischen Cosaken, wie auch Königr. Halitsch und Wladimir) він присвячує Хмельниччині коло 70 стор. великого формату (стор. 140—221) Користуеть ся головно польськими джерелами: Пасторієм, Кояловичем, Лобзиньським, Ґрондским, Рудавским, Коховским; з українських писань мав тільки „Краткое описаніе“ в ріжних виданнях (Рубана, Шерера й ин.); користає також з Шевальє й Лінажа. Не вважаючи на свою залежність від польських джерел стараеть ся знайти обєктивну точку для оцінки подій: ставлячи поруч себе посмертні оцінки Хмельницького з „Краткого описанія“ й Коховского він, очевидно, вважає більш справедливим першу і підносить, що невважаючи на ріжниці в поглядах, всі мусять згодити ся на високій оцінці самої індівідуальности Хм., його здібностей — dass er ein Genie, ein Mann von Kopf gewesen sey (с. 211).

Сею працею Енґля широко покористував ся потім для історії Хмельниччини Дмитро Бантиш-Каменский в своїй „Исторії Малороссіи со временъ присоединенія оной къ Россійскому государству“ (т. I 1822). Відізвавши ся про книгу Енгля з великою похвалою, як про „книгу весьма любопытную и дѣлающую великую честь составителю“, Бантиш-Каменский широко користав з неї, замість звертатись безпосередно до польських і иньших заграничних джерел, котрими покористувавсь Енґель (безпосередно Б.-К. звертав ся тільки до Пасторія, маючи його в рукописнім російськім перекладі). З українських лїтописей крім „Краткого описанія“, звісного Енґлеви, Б.-К. користував ся працями Грабянки, Симоновського, Мілера й Ріґельмана. Центр ваги його роботи лежав одначе не тут, а в московських дипломатичних актах—документах архива загран. справ, почасти описаних батьком Дмитра Б.-К. Миколою Б.-К. (акти польські), почасти простудійованих ним сам („дѣла малороссійскія“).

Витяги з них почасти були подані в додатках до „Історії", почасти видані пізнійше Бодянським („Источники малорос ійской исторіи, собранные Д. Н. Бантышемъ-Каменскимъ", 1858, з московських Чтеній).

Сї доти майже незвісні матеріали й надавали головну вагу й вартість праці Б.-К. взагалї й його історії Хмельниччини з-окрема, досить блїдій і сухій, „мертво-холодной и небезошибочной", як характеризував її Максимович, — при тім і дуже короткій: історія 1648—9 рр. подана у вступі на 20 стор. дуже розгонистого друку, трохи докладнійше описані рр. 1651—7; освітленне сильно офіціозне. Передмова до першого тому має дату 29 липня 1817 р., Полтава. Цікава тут же замітка автора, що до написання сеї історії понудив його звісний малоросийський ґенерал-ґубернатор кн. Микола Репнїн, і він же написав історію Берестецької кампанії (що справдї своїм стильом досить відбиває від Бантишевого оповідання).

Майже в однім часї з Бантишем-Каменским над історією Хмельниччини працював звісний український патріот Олексій Мартос, що в перерві своєї дуже неспокійної службової карієри проживав тодї на Українї. Приступивши до писання своєї історії України десь в 1820 р., 1822 р. він мав уже три перші томи в цензурі, і в них історія України була доведена до смерти Б. Хмельницького, а в дальших двох томах (що в тім часї теж були вже написані), Мартос дійшов до скасовання гетьманства. Відомости про Бантишеву історію його не бентежили: він сподївав ся, що „дикое поле дѣеписаній Украины" може вмістити „больше оратаевъ". Се була надїя оправдана з того погляду, що Мартосова історія (перші томи) доповняла Бантишеву, розроблюючи ширше історію козаччини перед прилученнем до Москви, а не витримуючи конкуренції з Б.-Каменским що до своєї документальности—розпоряджаючи тільки друкованими джерелами, і то небогатьма (Пасторієм, Шевалье, Грабянкою), Мартос міг взяти гору більш живим лїтературним стильом—посвідчений видрукованими уривками.

Але в цілости надрукувати своєї історії йому не вдало ся. В осени 1822 р. його кинули на службу в Сибир, вернувши ся відти по смерти Александра I, він знов вертаеть ся до своїх плянів видання історії. Сподїваючись, що може йому тим способом удасть ся дістати кошти від правительства, він предложив три перші томи міністрови освіти, просячи предложити їх царевп. Міністр Уваров передав їх на рецензію проф. Устрялову і той дав досить прихильний відзив, між иньшим піднїс „направительную идею" праці — „что народъ сей и по происхожденію и по духу и по вѣрѣ своей всегда былъ частью великаго цѣлаго Россіи и силой естественнаго влеченія, долженъ былъ не смотря на временное свое отдаленіе отъ ней, опять войти въ историческую ея орбиту и составить съ ней одну душу и одну мощь". Не вважаючи на сю похвальну ідею, коштів на виданне Мартос, мабуть, таки не дістав, хоч і переробив свою історію по вказівкам Устрялова—додав напр. цитати на джерела, як того бажав рецензент. Вийшли тільки дві глави, для розбудження інтересу на виривки надруковані Мартосом в часоп. Сѣверный Архивъ (1822, ч. 13—4—битва під Берестечком і в 1823 ч. 6 похід Тимоша й війна 1652—3 рр.), рукопись же цілої історії десь запропастилась. (Про сю історію у Лазаревського Очерки, зам. и докум. по исторіи Малороссіи, II—тут передруковано другий уривок, опублікований Мартосом).

Ще меньше маємо понятя про історію Хмельниччини, що входила в працю третього історика України сеї доби Максима Берлинського. Його „Истори-

ческое обозрѣніе Малороссіи и города Кіева", судячи по главам, присвяченим часам Мазепи (надрукованим в „Молодику") мусіло чимало місця уділити Хмельниччині. Але воно досї не обслїдувано зовсїм.

З черги мусимо вгадати тепер працю, яка не бувши історичною в властивім значінню слова, мала чималий вплив на дальший розвій української історіоґрафії сеї доби. Розумію „Запорожскую Старину" Срезневского, що почала виходити 1833 р. (шість частей, від р. 1500 до 1707, 1833—1838). Інтерес її в тім, що вона вводила нову катеґорію джерел в студіюваннє української козаччини — історичну пісню й думу. Коли ми і в українській історіоґрафії XVIII в. можемо місцями підозрівати впливи української історичної поезії, а декотрі її репрезентанти в свій виклад, для оживлення його, залюбки вводять і взірці поетичної віршевої лїтератури (Грабянка, Ріґельман), то все таки офіціально, так би сказати, українська історична поезія в круг джерел історичного досліду досї не була введена. Свідомо й рішучо з такими замірами виступив Срезневский в отсїй своїй молодечій праці (над своєю збіркою він працював маючи заледви 20 лїт). „Бідність історії Запорожа (Запорожем він зве взагалї козаччину) в джерелах писаних змушує дослїдника шукати иньших джерел, і він знаходить для своїх дослїдів богату, невичерпану копальню в народній традиції" — в піснях і оповіданнях бандуристів. Припускаючи, що в „зверхнїй історії" тут можуть бути помилки в іменах, в порядку подій, Срезневский вважає „рішучо дорогоцїнною" їх традицію у внутрішнїй історії — що до побуту й звичаїв. В своїй книзї віні подає читачеви розложені в хронольоґічнім порядку тексти дум, і поруч історичну компіляцію, зложену з відомостей лїтописних і зачерпнених з поетичної традиції, аж до смерти Мазепи.

Ся проба історії за помічю народньої поезії зробила вражіннє. За Срезневским пішов не тільки Кулїш у своїй „Україні — од початку Вкраїни до батька Хмельницького" (1843), але також і Костомаров, що стояв взагалї під сильними впливами Срезневского в сих часах. Положивши проголошену Срезневским тезу основою своєї дісертації „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи" (1843), він і в своїй історії Хмельниччини, до котрої забрав ся по сїй праці, задумував ужити народню поетичну традицію для доповнення й оживлення історичного образу Хмельниччини.

Навіть апокріфічні мотиви, введені до своєї збірки Срезневским, не зістались без впливу на пізнїйшу історіоґрафію, і деякі з них покутують і досї в історії Хмельниччини (як напр. історія Линчая й Линчаївців).

Тим часом не здійснений Мартосом план видання живо й лїтературно написаної історії козаччини сповнив в самий рік його смерти (1842) иньший український патріот, поет і аматор української старовини Микола Маркович (Маркевич). Досї ми не маємо якої небудь авторської сповіди його, котра б пояснила, що подало йому гадку написання історії України, які завдання він ставив собі при тім, і т. п. Але з того, яке значіннє має в його історичнім апараті „Історія Русів", можна здогадуватись, що одним з головних мотивів в тім була обставина, що таке дорогоцїнне джерело, яким М. уважав „Історію Русів" — така богата скарбниця лїтературних і патріотичних мотивів, зіставалась не використаною в українскій історіоґрафії. Перші чотири томи його „Історії Малороссіи" мають цензурний дозвіл 7. V. 1840, таким чином їх написаннє припадає на 1830-і роки. Історія починаєть ся коротким поглядом на минувшину України до початків XVI в. — близше нею займатись автор

не вважає потрібним, тому що вона містить ся „історіях Росії, Польщі й Литви“ (с. 5). Потім в девяти розділах (с. 27—145) оповідаєть ся історія від першого виборного гетьмана Лянцкороньского до повстання Хмельницького, в дальших дванадцяти (с. 149—387) історія Хмельницького й Хмельниччини, що таким чином займав в сїй праці центральне місце. Науковий апарат, з котрим Маркович приступив до оброблення сеї епохи, не підіймавсь над рівенем Бантиша-Каменского і Маркович також пильно використовує Енґля і з його рук бере цитати на лїтературу, користуєть ся Бантишем і головно — щедро розписує своє оповіданне „фактами“ Історії Русів.

Невважаючи на сей апокріфічний елемент, шо мусїв будити сильні підозріння навіть при тодїшнїм стані історичних відомостей (навіть Срезневский в Запорожскій Старині ставивсь до екстраваґанцій „Історії Русів“ досить скептично), — історія Марковича мала в українськім громадянстві визначний успіх. Суровий документаліст Максимович при кінцї 1850-х рр. похваляв його „живой и увлекательный разсказъ о гетьманствѣ Хмельницькаго, напоминяющій иногда художественность первоначальника малороссійской исторіи Кониcскаго“, хоч і не вважав оправданим занадто вже велике довіре до сього „Конисського“ (Історії Русів). Чарновский переробив історію Марковича по польськи (Ukraina i Zaporoże czyli historya kozaków ... według najlepszych zródeł napisana, 1854, цензурний дозвіл 1852). Але в сїм часї вже готовилась до виступу на публичну арену иньша праця, що мала безповоротно вирвати з рук Марковича пальму історика-артиста — була нею історія Хмельниччини Костомарова.

В автобіоґрафії своїй Костомаров каже, що він узявсь до сеї праці ще в Харкові, весною 1843 р., скоро після своеї історичної траґедії з епохи Хмельниччини — „Переяславська ніч“. Потім він працював над нею в Київі, і Максимович згадує, що вже на початку фатального 1846 р. Костомаров читав йому вступ до Хмельниччини — правдоподібно те, що потім (1856) вийшло під назвою „Борьба украинскихъ козаковъ съ Польшею въ первой пол. XVII в. до Б. Хмельницкаго“. Але його коханне, арешт і висилка перебили сї занятя, і він вернувсь до них згодом на засланню, виписуючи книжки від К. Свідзїньского. Діставши при кінцї 1855 р. дозвіл на приїзд до Петербурга, в формі ще відпустки з заслання, Костомаров поставив своїм завданнем за сю відпустку довести до кінця свою працю над Хмельницьким, і за чотири місяцї книга була справдї готова й віддана до цензури. Потерпівши доволї від цензурного олївця, вона все таки була дозволена і віддана автором до друку часописи „Отечественныя Записки“, де й зачала ся друком від першої книжки 1857 р. (друковалась в книгах 1 до 8, разом коло 450 стор.). Рік пізнїйше вийшла осібним виданнем, справлена й доповнена, в двох томах (1859), а в 1870 р. вже в трьох, з додатком вступу — про історію козаччини до Хмельницького, і збіркою поетичних творів про Хмельниччину при кінцї праці. Потім ще раз за житя автора вона була перероблена й вийшла 1884 р. як виданне четверте.

Публікою і ширшими науковими кругами твір Костомарова був прийнятий незвичайно прихильно, можна сказати — ентузіастично. Костомарова проголошено незрівняним істориком-артистом, якого досї не бачила росийска, а з нею й українська історіоґрафія; порівнювано його з Амедеем Тьєрі, і як головний твір в сїм напрямі вихвалювано „Б. Хмельницького“. Але серед істориків спеціалїстів поруч похвал артистичній сторонї почали слїдом висловлятись і більше або меньше різкі оцінки фактичної, наукової сторони твору, які не зістались

без впливу на самого Костомарова і його дальшу роботу над „Б. Хмельницьким“. Він, очевидно, прийняв до серця поклик Максимовича — наново переглянути критично свій матеріал, зібраний для Хмельниччини, аби живість і мальовничість оповідання не осягались коштом фактичної вірности, і хоч не зробив своєї праці на-ново, але при кождім новім виданню старав ся наблизитись до наукових вимог. Кінець кінцем одначе не дійшов кінця сього завдання й зіставив свою працю на дорозі між півбелетристичним образом, яким задумував його з початку, і чисто науковим твором, якого хотів від нього Максимович.

Власне, при оцінці „Б. Хмельницького“, навіть таким, яким він лишивсь по смерти Костомарова, після кількох основних ревізій, переведених над ним покійним істориком, не треба забувати того початкового пляну, з яким забирав ся він до сього твору, — бажаючи дати оповіданне для широкої публіки, можливо живий і яскравий образ, а не ґелертерський твір. В передмові до вид. 1859 р. він поясняв, що свою книгу писав „не въ видѣ систематической исторіи, а разсказа, не для ученаго круга спеціалистовъ, а для публики“. Вона стояла в ґенетичнім звязку з одного боку — з пробою поетичного відтворення драматичного конфлікту Хмельниччини („Переяславська ніч“), з другого боку — з ідеєю історичної вартости народньої поетичної традиції („Мысли“). Супроти „мертво-холодної“ історії Б. Каменського, що в тім часі, до 1842 р. (себто виходу Історії Марковича) все ще була одиноким підручником українскої історії (в 1842 р. вона вийшла новим виданнєм), Костомарову, очевидно, усміхалась гадка — дати громадянству щось зовсім протилежне: живий суцільний образ, оповитий красою й поезією народньої традиції.

Як бачимо з його автобіоґрафії, в сій першій, харківській стадії своєї роботи він головно оперував українською традицією XVIII в. — тими памятками її, які кілька літ пізнійше опублікував Бодянський в московських „Чтеніях“. Але до „Історії Русів“ Костомаров, правдоподібно, вже тоді ставив ся досить критично, під впливом скептичних заміток Срезневского, і тому поява історії Марковича, де на „Історію Русів“ була положена головна вага, а народна поетична традиція грала ролю зовсім малозначну, не могла відвести Костомарова від задуманого. Навпаки, поява сеї книги могла ще більше заохотити його до пляну дати образ сеї центральної доби історії козаччини, свобідний від апокріфів псевдо-Кониського, а за те перейнятий елементами суто-народньої поезії.

Потім перейшовши до Рівного, а потім до Київа (1844—5), Костомаров мав змогу підійти близше до польської історичної традиції, досі чужої йому, як і всім попередникам його в новій українській історіоґрафії (з російською разом). Тим часом як всі вони черпали польські звістки з Енґля, Костомаров звернувсь до польської історіоґрафії безпосередно, і не мог не почути також і в сім своєї переваги над попередниками. З другого боку в Київі в його руки попала що йно відкрита літопись Величка, поручена йому до видання київською комісією. Вона зробила на Костомарова сильне враженне і до певної міри заступила в його матеріалі те місце, яке для Марковича в ряді його джерел займала „Історія Русів“.

Під такими впливами й настроями виробляв ся „Б. Хмельницький“. Ми не будемо після сього дивуватись, що Костомаров не тільки полишав в устах своїх героїв ті промови й діальоґи, які повкладали їм, за кляситними взірцями, ріжні історики XVII в., але творив і нові від себе, з ріжних джерел, і вкладав

в уста своїх дїячів: перетворював в діальоґи те, що джерела оповідали в формі описовій, свобідно складав образки з ріжних побутових подробиць, перемінював історичне оповіданне в белетристичну повість, драматизував його розмовами й висказами дїячів, подаючи їх в зовсїм катеґоричній формі, зіставляючи читача-неспеціаліста в переконанню, що він має до дїла з джереловим матеріалом.

В своїм матеріалї Костомаров шукав, очевидно, не стільки фактичної достовірности, як лїтературної повноти — змісту для живого й повного образу, поводячись критеріями не стїльки наукової, як поетичної творчости.

Під впливами критики й власних помічень він пізнїйше старав ся пересіяти сей матеріал через густїйше сито. В однім пізнїйшим листї (1880) він згадує, як його „Б. Хмельницкій" „очищался, очищался отъ этого навоза... и все-таки до сихъ поръ, послѣ третьяго изданія не совершенно очистился" (Р. Архивъ 1890, X с. 218). Він говорить се про впливи „Запорожської Старини", але се можна б повторити взагалї про ті апокріфічні елементи, котрими був переповнений „Б. Хмельницкій" в своїх перших редакціях і не увільнив ся від них і до кінця.

Так само незмінним зіставсь і загальний характер працї — більш епічний, нїж критичний — повість про подвиги героя Богдана, в дусї української традиції XVIII в., а не образ полїтичних, тим меньше — соціяльних і економічних обставин і змагань його доби. З сього становища треба й оцінювати сей славний твір, і не жадати того, чого й не мав заміру дати в нїм автор.

Правда, що сам Костомаров инакшими очами задивляв ся на свою книгу по новій ревізії, яку дав їй перед виданнем 1870 р. Він пропустив уже тут рекомендацію „Б. Хмельницького" як твору для публїки, а не для учених, згадку про обмеженість своєї знайомости з джерелами. Близше познайомивши ся з московськими актами архиву загран. справ в 1860-х рр., використавши деякі збірники польських листів і актів в пет. публ. бібліотецї і переглянувши дещо гострійше свій давнїйший матеріал, він, очевидно, готов був дивитись на свій твір як на працю вповнї наукову. І треба сказати — такий був чар його таланту, що при всїх своїх слабих сторонах його книга на довгі часи зістала ся не тільки артистичним образом, але й головною науковою працею про сю добу, не вважаючи на всї критики і поправки, і на появу новійших праць, які мали дати „поправлений" образ сеї доби й головного її героя.

Першим зробив ряд поправок до „Б. Хмельницького" Максимович при виходї його осібною книжкою в 1859 р., в улюбленій своїй формі — лїтературних листів. Перші чотири були надруковані п. т. „Письма о Б. Хмельницкомъ къ М. П. Погодину" в Максимовичевім збірнику „Украинецъ" 1859: пятий — „О пріѣздѣ Б. Хмельницкаго въ Кіевъ изъ Замостья" в час. „Рус. Бесѣда", 1859; решта, числом 13, були вже адресовані самому Костомарову й друкувались з початку в Спб. Вѣдомостях (1860), а потім в „Основі", як та стали виходити. Зібрані вони разом в I т. „Собранія сочиненій" Максимовича.

В першім листі він висловлює свій принціпіальний погляд на Б. Хмельницького — з становища політичного унїтаризму („Двѣ стороны одного Русскаго міра, надолго разрозненныя и даже противстоявшія другъ другу, сошлись воедино — усиліями Богдана. Его постоянное устремленіе къ Московской Руси... и то что въ 1654 г.... положено было счастливое начало великому историческому дѣлу — возсоединенію всей Владимировой Руси, и

понынѣ еще не оконченному: все это даетъ Богдану полное право, чтобы память его была драгоцѣнною и для Великороссіянина, и для всей Руси").

Далї М. подає загальну характеристику твору Костомарова і в делїкатнїй формі закидає йому, що в своїм півбелетристичнім трактованню теми він нагорнув богато подробиць непевних, які характеризують польсько-український конфлїкт взагалї, а не мають фактичної певности. По сїм переходить до детальних прикладів ріжних недокладностей в „Б. Хмельницькім", але при тім обертаєть ся переважно в дрібних подробицях: невірних іменнях, датах і т. и. Питаннє достовірности ріжних джерел, ужитих Костомаровим, зісталось майже незачепленим: Максимович напр. теж з повним довірем приймає відомости Величка і з спочутєм повторює ріжні апокріфічні звістки, внесені в своє оповіданнє Костомаровим. Круг джерел, в котрім обертав ся Максимович, взагалї був досить тїсний — хоч він і знав зате свої джерела дуже добре. Ще більше може нїж Костомаров, обома ногами стояв він на українській традиції XVIII в., на її фактах і поглядах, і з сього боку нїчого нового й не міг вказати Костомарову. А його наклик до критичнїйшого оброблення матеріалів, супроти тих конкретних поправок, які подавав він сам, для Костомарова мусїв ввучати як заохота до „крохоборства" — точнїйшого провірювання дат, імен, цитат, і тому не міг зробити на нього особливого враження, бо для всякої такої дрібязковости Костомаров менше всього мав і хисту і охоти.

Але разом з „листами" Максимовича (1860) вийшов десятий том „Исторіі России" Соловьова, де останнї роздїли були присвячені Хмельниччинї. Як бачимо тут з збірної нотки про джерела для історії війн 1648 і 1649 рр., круг історично-лїтературних джерел Соловьйова був не великий, значно меньший від Костомарова (в українських Самовидець і Величко, з польських Єрлич, Твардовский, Рудавский, Коховский, з деякими перерібками їх, і збірник актів київської археоґраф. комісії). Але Соловйов використав московські акти далеко ширше, нїж свого часу зробив се Бантиш-Каменский, і положив їх основою своєї працї; завдяки тому вона становила на той час важне і цїнне доповнєннє до твору Костомарова і правдоподібно — не зісталась без впливу на новий напрям його занять. Власне в 1861 р., ставши членом археоґрафичної петерб. комісії, він прийняв на себе видаваннє московських актів до історії України і виписавши їх собі в археоґрафичну комісію до Петербурга, за помічю Кулїша приступив до їх видавання. Третїй том, присвячений Хмельниччинї, вийшов в українській друкарнї Кулїша 1861 р. (том перший „Актів" вийшів пізнїйше, в 1864 р.).

Своїм звичаєм Соловьов в своїй працї не входив в нїяку полеміку в Костомаровим; за нього до певної міри зробив се, в дуже різкій формі його ученик Генадій Карпов з нагоди нового видання „Б. Хмельницького" (1870). Того ж року він випустив книжку „Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся ва время: 8. I. 1654 до 30. V. 1672". В нїй вказує він як на хибу всеї дотеперішньої української історіоґрафії на мале використаннє московських актів, і то тільки частиннє — поминеннє матеріалів архива мін. юстиції, вперше вказаних Соловьовим. Обнижаючи джерелову вартість лїтописної й мемуарної лїтератури, він підносить, що „съ момента соединенія Малороссіи съ Великою Россіею для исторіи первой нѣтъ другихъ главныхъ источниковъ кромѣ дѣлъ нашихъ архивовъ" (с. 126). Суворо розкритикувавши „Історію Русів" і Марковича, він також суворо взявсь і за Костомарова, закидаючи йому, що він „сочинилъ" свого

„Б. Хмельницького“ подібно як автор „Історії Русів“ „сочинялъ“ свою історію (с. 128). Дорікав йому не тільки за неповноту і недокладности його праці, але й за тенденційність — не тільки в представленню й освітленню подій, але навіть і в виборі й видаванню матеріалів: що Костомаров, сам не працювавши в архиві, виписував акти для видання по вказівкам історії Соловйова, і ще й сих вказівок не вмів використати, та навмисно упускав те що не підходило під його та Кулішів український, антимосковський патріотизм, і т. д. В тім дусі відповідав він потім і на замітки Костомарова, що вийшли в часоп. Бесѣда (1870, I) під заголовком „Отвѣтъ г. Карпову на его статью ,Критическій обзоръ'“. Карпов випустив против них брошюру: „Г. Костомаровъ какъ историкъ Малороссіи“ (1871), написану навіть ще різше ніж „Обзоръ“.

Але власне сей занадто гострий тон, се втягання до наукової полеміки політики і односторонність поглядів до решти ослабили все те значіння, яке самі по собі, очищені від всякої ненаукової домішки, могли б мати критичні замітки Карпова. Від його книги й брошюри відвернулись взагалі як від чогось негідного, „чорносотенного“ по теперішньому кажучи. Не зробила після сього користного враження й проба Карпова по свойому критично розібрати історію Хмельницького. В 1873 р. вийшла його книжка „Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго, историко-критическое изслѣдованіе“, де огляд подій доведено до походу Хмельницького з Низу, а властиво дано критику української традиції й поглядів українських істориків на жите і діяльность Хмельницького до сього моменту. Критика була б корнстнійша, колиб не знижала її вартости велика обмеженість власного наукового апарату Карпова, що полишив на боці все польське з виїмком самих „Памятників кнїв. комісії“, і не було б знов того неможливого „полемічного“ тону з натяками на „неблагонадьожні“ тенденції противників. А так книга була, можна сказати, страчена для науки, і одиноким позитивним вкладом, прийнятим науковими кругами від її автора, зістались його додатки до збірки Костомарова в Актах ЮЗР., згадані вище (с. 208).

Не завадить одначе навести принціпіальний погляд на Хмельниччину, котру сей крайній оборонець московської традиції хотів противставити українській автономістичній точці погляду Костомарова: „Вся Малороссія, народъ и козаки, воевали съ Польшею, но только, какъ всѣмъ извѣстно, не изъ-за правъ, а для защиты гонимой вѣры. Условія, на которыхъ Малороссія соглашалась подчиниться Польшѣ, были обыкновенно двоякія: всенародныя и козацкія. Всенародное требованіе было только одно, которое и стояло всюду на первомъ планѣ — это свобода православія. Такое условіе Польша менѣе всего могла исполнить, — и Малороссія отложилась отъ нея. Переяславская рада, 1654 года, была дѣломъ не одних казаковъ, но всего народа. Нужно было малороссійскому народу на этой радѣ читать какія-либо права и предлагать какія-либо условія Великой Россіи? Малороссія могла только одного желать, чтобы ея не выдавали Польшѣ. Но это само собою разумѣлось изъ рѣшенія Великой присоединить къ себѣ Малую. Да и большая разница Польша и Россія: отъ Польши отбивались, а къ Россіи христа-ради просились въ подданство“. (Г. Костомаровъ какъ ист. Малор. с. 18). Самого Хмельницького, як діяча, Карпов цінив дуже високо, ставлячи поруч Вільгельма Оранського і Вашінґтона, і тільки наставав на невідповідне освітленне його діяльности.

З иньшого становища — різко осуджуючи Хмельницького як діяча і як індівідуальність, і так само й викликаний ним рух і цілу козаччину, виступив

против Костомарова й його твору Куліш. Уже в своїй популярній книжці „Хмельниччина“ (1861) він, кажучи його пізнїйшими словами (Народ, 1892 с. 248), „виробив иньшого Хмеля Хмельницького“, ніж яким представив його Костомаров в своїм творі. Куліш мав на меті внести поправки в погляди Костомарова, дати иньше освітленне тим фактам, на котрих спиняв ся Костомаров, з котрими він тоді був ще в добрих відносинах і разом працював над виданнєм актів Хмельниччини. По словам Куліша, на критику Костомарова підбивав його тоді Максимович, але Кулїшеви не хотілось критикувати, тільки дати свою конструкцію сеї епохи. Він задумує велику історію України за козацьких часів „проникнутую идеею сліянія русскаго народа“, від перших конфліктів з Польщею в XVI в. до подїлу її. Історія ся представлялась йому в трьох тритомових трильоґіях, з котрих першу становила „Исторія возсоединенія Руси“, середню історія Хмельниччини, названа ним „Исторіею отпаденія Руси отъ Польши“, і останню історія пізнїйших часів „до цариці Катерини і лядської халепи“. Так начеркує Куліш плян сеї праці в листах 1874 р., відкриваючи при тім і провідні мотиви сеї роботи: розвінчати в другій трильоґії Хмельницького, як розвінчав уже в „Исторії Возсоед.“ К. Острозького, „аби стидно було йому ставити памятник“, і заразом — знищити Костомарова, що, мовляв, як чужоплеменник, орґанїчно був нездібний зрозуміти й відповідно представити українську історію (листи до Хильчевського, К. Старина 1898, І с. 137 і д.).

Неприхильний осуд, яким стріло українське громадянство „Исторію возсоединенія“, очевидно, на якийсь час прохолодив сї пляни, і в споминах своїх друкованих 1885 р. (Новь ч. 13) Куліш навіть покаяв ся прилюдно в своїх замислах на Костомарова. Але три роки пізнїйше (1888) в московських Чтеніях таки появились, рецензовані Карповим, перші томи Кулїшевої історії Хмельниччини, перейняті незвичайним завзятєм і против Хмельницького і против української історіоґрафії (або як він її прозиває — „одичалой въ нашей украинщинѣ Кліо“ III. 394), а конкретно — против Костомарова. Заразом вийшли сї томи й осібно (Отпаденіе Малороссіи отъ Польши 1340—1654, три томи, 1888—9). Але спочутя нї в російських, нї в українських кругах вони не знайшли — хіба в польських. Гострі атаки на Костомарова, тоді вже покійного, викликали неприємне почуте (вираз йому дав напр. Пипін, Історія рус. этноґр. III с. 211). Карпов разом з третїм томом „Отпаденія“ надрукував в „Чтеніях“ простору статю „Въ защиту Богдана Хмельницкаго“, де оправдував надрукованне Кулїшевої праці тільки неґативною користю, яку вона може мати для розсвітлення Хмельниччини, і т. и.

В межичасї між виходом „Исторіи возсоединенія“ й „Исторіею отпаденія“ вийшли ще дві російські праці до історії Хмельниччини, котрі мусимо тут принотувати. Одна — „Польская анархія при Янѣ-Казимирѣ и война за Украину“ Н. Павлищева (1878, друге вид. в Сочиненіях, 1887), робота компілятивна, головно на підставі Костомарова й Соловйова, також Шайнохи. Більш претенсіозна була друга книга, що правда — не звернена так гостро против Костомарова, як Кулїшева, але також обрахована на те, щоб розвінчати Хмельницького й змінити загально приняті погляди на нього — себ то костомарівські перед усім. Була се дісертація харківського професора П. Буцінского: „О. Богданѣ Хмельницкомъ“ (1882). Свою працю він мотивував тим, що акти польської метрики моск. архиву загран. справ — між ними кореспонденція Хмельницького, захоплена Поляками під Берестечком, і деякі иньші акти того ж

архиву, „які, здаеть ся, не попадали в руки ніодного в наших істориків“, кидають зовсім нове світло на особу і діяльність славного гетьмана“, і се нове освітлення мала дату книга Буцінского — перевести нову ревізію діяльности Богдана на підставі сих матеріалів. Одначе сї матеріали, особливо в тій мірі як їх використав в своїй книзї Буцінский, ніякого перевороту в поглядах на Хмельницького не спроможні були вробити. (Треба вдмітити, що на особливо сенсаційну групу сих матеріалів, що в інвентарях архиву загр. справ носять назву „перехоплених Поляками“, і Буцінским були ототожнені з „шкатулкою листів“, захопленою під Берестечком, звернув увагу сам же Костомаров в своїй статї: „Б. Хмельницкій данникъ отоманской Порты“, Вѣст. Европы 1878, і можливо, що ся статя дала привід і Буцінскому до його книги.)

Головну ролю грае, очевидно, принціпіальний погляд на особу Богдана. Для Буцінского він богатий пан, Поляк і шляхтич, навіть маґнат по переконанням і звичкам, далекий від усяких національних чи соціальних визвільних мотивів; з чисто особистих причин попавши в конфлікт з польським режімом, він і далї не перестає стояти вповнї на ґрунтї панських поглядів і в своїй діяльности виявляе самі неґативні прикмети свого характеру. Все се переводить ся одначе самим примітивним способом, з повною байдужістю до вимог наукового методу. Автор ще раз повертає до апокріфічних відомостей „Історії Русів“ і „Запорозької Старини“, поводить ся з своїми джерелами незвичайно недбало, хибно інтерпретує їх і т. и.

З убійчою критикою поглядів автора й його наукового методу виступив Антонович—офиціальний рецензент дісертації (в Київ. Старинї 1883. II). Рецензія цїкава заразом і як одно з небогатьох писань, де сей авторитетний історик України висловляв свої погляди на Хмельницького і Хмельниччину. Признаючи в Богданї високі таланти вожда й правителя, він добачав у нього незрозуміння сучасних народнїх бажань і заперечував які небудь змагання до української державности. Як вислів київських (українських) наукових кругів, має певний інтерес також статя про Хмельницького покійного тепер Ор. Левицького в книзї „Историческіе дѣятели юго-зап. Россіи“ (1885), написана за Костомаровим. Річ характеристична, що з київських кругів взагалї вийшло сорозмірно дуже мало про Хмельниччину: в Кiев. Старинї за 25 лїт її істнування лише кілька документальних дрібниць, і навіть на відкрите памятника Хмельницькому вона не відкликнулась ніякою значнїйшою статею про славного гетьмана.

Щоб довести сей перегляд до початків XX в., треба згадати ще II т. „Исторії запорожскихъ козаковъ“ Еварницького (1895). Хмельниччинї присвячено тут тільки оден розділ, трохи більше як аркуш друку, компілятивного характеру. Чимало присвятив він уваги історії Хмельниччини у вступнім викладї своїм: „Главнѣйшіе моменты изъ исторіи запорожскаго козачества“ (Рус. Мысль, 1897, I), але історія її оповідаеть ся по Величку (див. мою рец. в XXVI т. львів. Записок). Натомість з принціпіального погляду певний інтерес мали загальні погляди на сю епоху, висловлені Антоновичом в його „Бесїдах про козацькі часи“ (1897), і в ювилейнім промові 1898 р. (опублікованій одначе тільки в резюме). Наукове тов. ім. Шевченка з нагоди його ж 250-лїтнього ювилея Хмельниччини видало спеціально присвячену Хмельниччинї збірку (т. XXIII—XXIV Записок), між иньшим з моєю статею (Хмельницький і Хмельниччина, видана потім і осібно, 1901), студією С. Томашівського „Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.“, згаданою вище

збіркою сучасних віршів про Хмельниччину, зібраною й обробленою пок. Франком, і т. ин. Але ся збірка по духу вяжеть ся вже з лїтературою Хмельниччини останнїх десятиліть, до котрої перейду слїдом, а тепер мушу сказати ще про Хмельниччину в історіоґрафії польській. Розвій літератури про неї в історіоґрафії українській і російській я оглянув всуміш, бо діяльність істориків часто переходила з одної до другої й переплїталась тісно,—польська ж історіоґрафія стояла більш відокремлено.

Довгий час одначе тут і не можна було одмітити нїякої важнїйшої працї для сеї епохи. Невиданою зісталась історія Радзіміньского—її знав і користувавсь нею Маркович, але ріжні поліцейські прикрости, які впали на сімю Радзіміньского за сю історію (про них оповідає Костомаров, Литер. Наслѣдіе с. 57), мабуть мали своїм наслідком, що далї про сю історію й слих загинув —нинї принаймні не довело ся стрінути близших відомостей про неї. Загальнїйші працї як K. Kwiatkowski Dzieje narodu polskiego za panow. Władysława IV (1823), Baliński Dzieje panowania Jana Kazimierza od r. 1656 (1846), не дали нічого важного для історії Хмельниччини, так само як і пізнїйші Dzieje rzeczypospolitej polskiej Морачевского (в VII томі, 1853, доволї богато уділено місця Хмельниччинї), або Dzieje Polski Шуйского (III, 1864).

Поява „Б. Хмельницького“ Костомарова викликала цікаву статю Єжа-Мілковского в львівській часоп. Dziennik literacki (1861). Не дуже входячи в фактичну сторону працї, він головно виступав против провідних гадок Костомарова, доказуючи, що Русь не можна противставляти Польщі, що Хмельниччина була конфліктом соціально-економичним, боротьбою з шляхецтвом і т. и. — погляди взагалї дуже поширені в польських кругах.

Чотири роки пізнїйше зявила ся рец. Шайнохи. Він дуже вдаряв на некритичність твору Костомарова, але заразом—всупереч Мілковскому—закинув брак всякої провідної гадки, повний індиферентизм, і ще більше—недостачу артизму і всякого темпераменту в викладї: „żadna iskra dowcipu, żadne uderzniące porównanie lub dostrzezenie nie strzeli w dziele . . . Dzieje te płyną jak cicha, leniwa rzeka, po której żadna fala nie pluśnie nad powierzchnią, żaden promień słońca nie odbije sie na falach rozigranych“ (Czas, 1865, передр. в IV т. збірки Szkice historyczne). Шайноха мав до певної міри право се казати: він писав се, коли вже були надруковані його статї, видані того ж 1865 р. осібно під назвою Dwa lata dziejów naszych (друковались з початку в Bibl. Warszaw., 1862—3). Другий том сеї працї містив історію війни 1648 р., написану живо, талановито і з різко переведеною антишляхетською тенденцією. Як я вже сказав (с. 196), Хмельницький для Шайнохи був знарядом суду божого над еґоістичною, отяжілою польською шляхтою, що не послухала рицарських покликів Володислава. Праця Ш. була також свобіднїйша від апокріфічного елементу, нїж твір Костомарова—хоч повною свободою таки не могла похвалитись (навіть від Величкових апокріфів вона не була чиста), а при тім мала й свої хиби—не мала напр. нїяких цитат, та й провіденціальне освітленнє цілої історії не причинялось теж до її наукової вартости.

Більш для куріозу, а в тім—і як певний симптом польських настроїв на Українї, згадаю сильветку Падурри, Bogdan Chmielnicki, надруковану в однїй з львів. часописей в 1874 р. і потім включену в його Pyśma—повну ріжних фантазій, з котрих деякі знайшли одначе місце і в новійшій

нольській „моноґрафії“ Р.-Гавроньского. Але в тім же часї, від р. 1873 почавши, в львівській же час. Przewodnik nauk. i literacki почали виходити писання иньшого калїбру—студії Л. Кубалї з часів Яна-Казимира, зібрані потім разом в два томи п. заг. Szkice historyczne (1880—1, четверте вид. 1901). Значна частина їх безпосередно входила в історію Хмельниччини (Oblężenie Lwowa w r. 1648, Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem, Bitwa pod Beresteczkiem, Krwawe swaty, Wyprawa żwaniecka). Студії гарні, солїдно і досить обєктивно зроблені, по части на підставі невиданих джерел. Про їх продовженне—третю серію, що стала виходити після 1900 р., скажу ще низше, тепер хочу покінчити з лїтературою минулого столїтя. І вже небогато зісталось тут одмітити чогось важнїйшого.

Старий знавець української кольонїзації Едвард Рулїковский в варшавськім вид. Słownik geograficzny (т. IX, 1890) під формою статї про Суботів дав невеличку, але інтересну біоґрафійку Хмельницького, за якою потім пішов А. Ролле в своїх статях про приватне жите гетьмана. Полеміка Кулїша-Карпова викликала інтересну статю Корзона O Chmielnickim sądy Kulsiza i Karpowa (Kwartał. historycz. 1892), де він висловляє власні погляди на Хмельницького, його характер і полїтику, її мотиви й змагання. В 1893 р. вийшли згадані начерки А. Ролле: Kobiety na dworze Czehryńskim (Biblioteka warszawska, 1893, кн. VII і далї)—проба близше війти в інтімне жите гетьмана—інтересна, хоч написана більш белетристично, нїж документально; за житя авторови не вдалось докінчити свою роботу, і частина її вийшла вже по його смерти п. з. Chmielnicki w Czehrynie в часоп. Przeglad Polski (т. 119. 1896, лютий). В 1895 р. зявила згадана вище (с. 197) цінна студія Чермака про военні пляни Володислава, що вводила в перші початки Хмельниччини.

В двох останнїх десятилїтях ся богата й інтересна, не тільки з чисто історичного, а і з суспільного погляду лїтература, в якій так сильно і симптоматично відбивались ріжні полїтичні й національні змагання й оріентації дослїдників українських, російських, польських, оживилась ще більше, збогативши ся цїлим рядом праць, які з ріжного становища і з ріжних сторін підходили до Хмельниччини, чи то стараючи ся збогатити фактичний матеріал для її пізнання, чи то пробуючи дати їй нове освітленне. Вихідним моментом їх можна прийняти 250-лїте великого повстання 1648 р., що зазначило ся згаданою ювилейною промовою Антоновича, ювилейним збірником Наукового тов. львівського і виданнем галицьких актів Хмельниччини в його „Жерелах“, за котрими потім пішов мій проект корпусу матеріалів до історії козаччини—на жаль здійснений тільки в части (т. VIII і XII Жерел).

Др. Кубаля поновив свої студії над Хмельниччиною (Zajęcie Kijowa przez Moskwę w r. 1654 i zatarg prawosławnej cerkwi ruskiej z patriarchem moskiewskim, 1901, Przysięga w Pereisławiu i stati B. Chmielnickiego, 1904, Zaprzepaszczona kraina, 1907) і вінчав їх виданою 1910 р. суцільною історією прилучення України до Москви і польсько-московської війни (Szkice historiczne, serya trzecia, Wojna moskiewska r. 1654—1655). По мисли автора вона мала послужити першою частиною історії „семилїтньої північної війні“ 1654—1660 рр.: друга частина її вийшла в переддень війни—Wojna szwecka w roku 1655 i 1656 (Szkiców histor. serya IV, без року).

Др. Кордуба дав ряд розвідок і матеріалів по історії дипльоматії Хмельниччини (Венецьке посольство до Хмельницького 1650 р., в львів. Записках

т. 78, 1907, Проба австрийського посередництва між Хмельницьким і Польщею, також т. 84, 1908, Боротьба за польський престл по смерти Володислава IV, в Жерелах т. XII, 1911).

Ів. Каманин паралельно з публікованнем матеріалів до Хмельниччини присвятив їй ряд розвідок і заміток, котрі маю нагоду нераз згадувати при тексті; останні мині звісні: Походженне Б. Хмельницького в київ. Записках т. XII, 1913. Участіе южно-русскаго населенія въ возстаніи Богдана Хмельницкаго въ т. IV части ІН Архива ЮЗР., 1914, і Договоры Б. Хмельницкаго съ Польшей, Швеціей и Россіей въ II т. Сборника кіев. ком., 1916.

Ів. Франко в своїх Студіях над українськими піснями (див. вище с. 207) забрав ся до розсліду леґендарної Хмельниччини, але через свою недугу не міг допровадити до якихось позитивних результатів.

З загальних праць більші або менші розділи присвятили Хмельниччині курси історії України і Росії сих років: мій „Очеркъ исторіи украинскаго народа", 1 вид. 1904, Ол. Єфименкової „Исторія украинскаго народа", 1906, Іловайского „Исторія Россіи" т. V, 1905, М. Н. Покровского „Русская исторія", т. III, 1911.

До суцільного оброблення Хмельниччини взяв ся Фр. Равіта-Ґавроньский —1906 р. випустів він перший том п. т.: Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana-Kazimierza, а 1909 вийшов другий і останній: B. Chmielnicki od elekcyi Jana Kazimierza do smierci. Джерелового матеріалу, особливо нового, автор до сеї праці приніс небогато, очевидно—його завданнем було дати свое освітленне Хмельниччині й її головному героеви. Становище автора до крайности неприхильне Хмельниччині. Хмельницькому і цілій козаччині, яку він вважае елементом виключно руїнним—зібраннем всїх неґативних сторін немилої йому української стихії. Заразом дуже різко вдаряе він на українську історіоґрафію, особливо на Костомарова, котрому закидае тенденційне й аґітаційне фальшованне історії. Сам одначе не грішить нї трохи нї обективністю ні точністю і критичністю, уживаючи й апокріфічного елементу, де він йому подобаеть ся, і більш ніж свобідно поводячи ся з своїм матеріалом. Коли я ширше спиняюсь над сею зовсїм слабою з наукового і несмачною з лїтературного погляду працею, то роблю се головно з огляду на те признанне, яке вона при тім усім знайшла в польських кругах,—нагорожена премією краківської академії наук! . . .

Повним контрастом до неї зявилась польска студія Вячеслава Липинського Stanisław-Michał Kryczewski, разом з кількома меньшими статями уміщена ним в збірнику Z dziejów Ukrainy, 1912. Праця ся інтересна і з чисто наукового становища, бо порушуе досї мало освітлене питанне про участь шляхти в Хмельниччині і вплив на її політичний характер, і спиняючись на визначнїйших шляхетських участниках, вносить чимало нового і користного в студіюванне доби. Але особливу увагу звнернула вова на себе як відгомін старої традиції—як голос нащадків тої шляхти, що в конфлїктї козаччини з польським режімом стала по її стороні. Останніми часами автор приступив до нового оброблення свого матеріалу, випустивши в 1920 р. книгу: Україна на переломі, 1657—1659, як т. III своїх „Студій" і заповів як II т. нове виданне студій про участь шляхти в Хмельниччині і Стан. Кричевського.

Апольґетичний, а навіть ентузіастичний характер що до Хмельниччини і особливо самого Хмельницько мала також иньша праця з тих лїт—С.

Томашівського „Перший похід Богдана Хмельницького в Галиччину. Два місяці української політики 1648 р.“ (в VI т. Жерел і осібно, 1913).

Прихильником політичних завдань Хмельниччини виступив також і І. Розенфельд в праці: Присоединеніе Малороссіи къ Россіи (1654—1793), 1915, в розділі присвяченім її політичним здобуткам; що до наукового свого переведення праця одначе стоїть не високо, бо не оріентуєть ся в джереловім матеріалі.

Таке оживлення студій над Хмельниччиною, очевидно, має всі шанси відновитись ще раз з відновленнєм більш спрятливих для наукових занять обставин, і дати ще богато нового і цінного для зрозуміння сеї доби, для котрої наука далеко ще не розпоряджує всім потрібним. І на сю свою працю я дивлюсь тому тільки як на ступінь до тої історії Хмельниччини — очищеної від кори леґенди і уорушеної всім науковим матеріалом, який зістав ся нам в спадку, — а може бути результатом тільки дуже інтенсивної колективної роботи. Уважливий читач помітить, яку непропорціональну частину праці мусів я віддати очищенню Хмельниччини від хащів леґенди і тій перед-вступній роботі над необробленим науково матеріалом, яка властиво повинна бути уділом студій приготовчих.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ХМЕЛЬНИЧЧИНА
В РОЗЦВІТІ
(1648—1650)

Історії України-Руси
тому VIII частина III

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСПІЛКА"
НЬЮ-ЙОРК 1956

Вступне слово.

Останніми часами так богато писали про Хмельниччину, так часто посилались на неї, на потвердження своїх поглядів, теорій, провіщувань, обвинувачувань, так часто прикладались її події та ситуації до нинїшнїх, що не тільки спеціалїстови, а й просто інтелїґентній людині варто зазнайомитись з науковим станом річи: з тим що ми дійсно знаємо про тодїшні події та ситуації. І се спонукує мене передрукувати сю мою книгу, котрої — не знаю, чи не єдиний примірник маю в руках. Вона представляє в можливо повнім виді і можливо обєктивнім освітленню період найвищої сили і розцвіту великого українського руху, після блискучих, цїлком несподїваних тріумфів жовтоводських та корсунських, коли Хмельницький і його товариші стали заходитись коло закріплення та використання несподївано осягнених здобутків і поволї дійшли до тих високолетних плянів соборної, незалежної України і широких полїтичних комбінацій для її забезпечення, які нераз так чарують нас з далекої перспективи. Для можливого вияснення сих вікопомних хвиль перевів я детальну критику всього ранїйше звісного матеріалу і притяг також богато нового, передтим незвісного, що кидає зовсїм нове світло на деякі важні моменти в розвою сих подій — скажім на зборівське замиреннє й його умови. Тому, не вважаючи на свій суто науковий характер, ся книга, кажу я, мабуть з користю й інтересом буде прочитана кожним, хто цікавить ся нашим минулим — і нашим сучасним.

Вона становить третю (остатню) частину VIII тому моєї „Історії України-Руси", присвяченого другій четвертині XVII віку (1626—1650) — великої, переломової епохи в житю нашого народу. Перша частина, написана в 1909—1911 р., була мною випущена на початку 1913 р. окремо, тому що я не міг в тій хвилї докінчити цїлого тому. Вона обіймала події від куруківської війни 1625 р. до упадку великого повстання 1637—1638 р. та приборкання козаччини новою ординацією. Була випущена в більшім числї примірників; ся книга розійшла ся ще перед війною і доволї звісна. Роботу ж мою над другою половиною сього тому перервала війна, — на початку останнього роздїлу отсеї книги. Арештований і всаджений до вязниці, а потім за-

сланий до глухого Сімбірска, я не мав змоги докінчити сеї праці, і щоб вона не пропала, випустив в 1915 р. другу частину, яка обіймала огляд десятиліття перед Хмельниччиною (між иньшим цілого великого українського розселення в Слобідщині, що особливо сильно розвинуло ся в тім часї), та початки повстання — кінчаючи битвою під Корсунем. Книга ся була видрукована тільки в числї 500 примірників і стала тепер уже великою рідкістю. Потім, коли мене переведено на житє до Москви, на осінь 1916 р., — стало для мене можливим довести роботу до межі, котру я поставив для VIII тому: до того моменту, коли вияснилась безвиглядність зборівського компромісу й перспектива нового і безповоротного відірвання від Польщі стала неминучою (весна 1651 р.). Не вважаючи на дуже трудні обставини мого засланського житя, я за зиму 1916/1917 р. довів до кінця сю працю й почав її друкувати в Москві — саме коли почалась революція й покликала мене до Київа. Книга друкувалась потім цілий рік, і незадовго перед зірваннєм зносин між Україною й Московщиною пішли її останні коректи. Потім я довго не мав про неї вістей, і тільки підчас мирових переговорів, літом 1918 р., через імпровізованих поштарів, які возили пошту з Київа до Москви і назад, я передав наказ друкарні випустити книгу — і дістав разом з рахунком оден примірник з друкарською розцінкою. Не знаю, чи випустила друкарня книгу до книгарень: не бачив і не чув я ніде її слїду, і передруковую тепер з того єдиного примірника, який тоді отримав. Не роблю в нїй змін, щоб не вносити до викладу нїякої „політики“, навіяної подіями останнїх літ. Нехай буде такою, якою писалась тоді, коли Українців ще не ділила нинїшня політика.

1/XII. 1921.

Проби компромісу (лїто 1648).

Безкоролїве. Проба порозуміння. Хмельницький під Білою Церквою. Поворот до Чигирина. Постанови конвокації. Народнє повстаннє за Днїпром, в Київщинї, Браславщинї і на Волини. Кривонос і Вишневецький. Липневий марш Хмельницького. Константинів і Бар. Фіаско комісії.

Панїка, що обхопила польську шляхту під першим вражіннєм корсунської катастрофи і народнього повстання на Українї, була тим більша, що разом з вістями про такий страшний, небувалий погром гетьманів росходила ся по Українї вість про несподївану смерть короля. Він умер 20 мая н. с., кілька день перед корсунським погромом в глухім місточку на Білій Руси, так що відомість про його смерть разходила ся з деяким опізненнєм і ширила ся по Українї разом з вістями про погибіль польського війська.

В рішучий момент українського повстання Польща зістала ся без війська, без гетьманів і всього воєнного штабу, без короля і правительства — бо по польській конституції компетенції мінїстрів вигасали разом з смертю короля, і їх місце мала заступити тимчасова орґанїзація безкоролївя, котру треба було доперва наладити. Як пильно не обмежувала польська шляхта протягом цїлого столїтя права, впливи і компетенції короля, все-таки його особа значила дуже богато, а особливо така сильна в кождім разї індівідуальність, такий популярний і необорний в своїх чарах державець, як король Володислав. Спеціально звісна була його незвичайна популярність в козацьких і взагалї українських кругах, теплї симпатії серед них і привязаннє до нього; на се можна було богато рахувати, і справдї все се могло богато помогти в сїм небезпечнім моментї. Але властитель усїх сих чар відійшов, і нїкому було промовити з тою самопевністю, якою так часто володїють прирожденні династи, і до сих збунтованих українських мас, до ґрізних козацьких військ, і до самої польської шляхти, взиваючи її до оборони, до відпору, до віри в себе і свої сили.

Короля не стало, і його місце, по польській конституції, мав заступити серед таких нечувано ґрізних обставин — церковник, примас польської церкви, ґнезненський арцибіскуп, сїмдесятлїтнїй

старець, взагалї нїчим не визначний, а тепер ще до того зломаний хоробою, що тримала його в ліжку в момент смерти короля. Канцлєр Осолїньский, в дорозї до короля, на границї в. кн. Литовського довідавши ся про його смерть, поспішив сповістити прімаса, але той з причини хороби не міг приїхати до столицї. Прийшлось їхати до його резіденції, і тут спільною радою були пороблені перші роспорядження. Скликано на день 25 червня н. с. повітові соймики, що мали вислати депутатів на конвокаційний сойм, призначений на день 16 липня. Тим часом для оборони річи-посполитої від грізного повстання рішено було рушити королївську ґвардію і артілєрію, а Потоцкого уповажнити на вербованнє нових контінґентів (про погром війська ще не знали [1]). Шляхту візвано приготовити ся до загального походу. Повітам на соймиках поручено зібрати гроші на оборону, або наняти військo і вислати його на театр війни.

Фактичний провід справами перейшов до канцлєра Осолїньского, хоч його мінїстерські функції формально вигасли. Амбітний, енерґічний, він свідомий був хисткого становища серед несчисленних ворогів, які завидували його карієрі, впливам, богацтву, і використовував тепер всї засоби власти, щоб можливо зміцнити свою позицію. Та се, розумієть ся, відчувало ся його неприятелями, і роспорядження тимчасового правительства, котрого душею був Осолїньский, оцїнювали ся крізь прізму його особистих плянів і амбіцій, викликали підозріння й інсінуації у неприхильників, і се збільшало розстрій і почутє безрадности серед шляхти.

Потім, як прийшли відомости про корсунський погром, вважали неможливим чекати до соймиків. Визначено пів-офіціальні зїзди по провінції; до Варшави Осолїньский зібрав на нараду сенаторів і ріжних нотаблїв, на яких покладав ся. Місцеві зїзди виявили велику жертвенність і енерґію в ухвалах, признали великі кредити на наєм війська: по підрахунку дослїдників, якби зреалїзувати всї сї постанови і ухвали, якби стягнути всї панські контінґенти, річ-посполита роспоряджала б 70 тисячами війська [2]). Такі перспективи дуже підняли настрій шляхти. Але з тим більшим невдоволеннєм приймала вона рішення і роспорядження самозванного правительства Осолїньского.

[1]) Дня 2 н. ст. червня з Ловіча Осолїньский уповажнює Потоцкого na supplement, з огляду на небезпечну ситуацію (lubo przez ten czas nie miałem żadnego pisania od wmmp.), без огляду на можливість нарікань з боку шляхти. 3 червня, з Варшави, наслідком вістей від Потоцкого про бунт Днїпрової експедиції (мб. реляції Ґродзіцкого), а потім приватної звістки про катастрофу жовтоводську, повідомляє він Потоцкого про висилку ґвардії, і того самого дня дає наказ начальникови львівського артілєрійського парку видати дванадцять гармат начальникови ґвардії Осїньскому. Рукоп. Осолїньских 231 л. 155, 156, 157.

[2]) Kubala Jerzy Ossoliński c. 163.

Зібраний ним зїзд нотаблїв 9 червня н. ст. проєктував скороченнє процедури вибору короля — щоб соймики позволили перевести вибір на соймі конвокаційнім; накликав шляхту висилати гроші і повітове військо, а тимчасовими провідниками воєнних сил, в заступство гетьманам, визначив Домініка Острозького-Заславського, воєводу сендомирського, Миколая Остророґа, підчашого коронного, і Олександра Конєцпольского, хорунжого коронного[1]). Все се викликало сильне і місцями — дуже різке невдоволеннє. Шляхта не хотїла пристати на скороченнє елекційної процедури, різко критикувала вибір воєнних вождів, прибраних собі під мисль Осолїньским, і протестувала против такої самозванної інституції як варшавський зїзд нотаблїв: сенаторів і ріжної припадкової публїки. Кінець кінцем ініціатива повзята Осолїньским в порядкованню справ викликала тільки ще більшу анархію і дезорґанізацію, яка з повною очевидністю виявила ся вже на соймиках перед-конвокаційних.

Не дуже вдатні були і дипльоматичні ходи, пороблені Осолїньским на перші вісти про побіди Хмельницького. Заскочений несподїваними подїями, він пустив в рух всї пружини своєї дипльоматії, але власне може для того, що пущені вони були всї на-раз, без певного ясного пляну, їх рухи помішались і не дали ніякого позитивного результату.

Першим дїлом Осолїньского було постарати ся розвести Татар з козаками. Не звернув ся він одначе з тим до хана безпосередно. Правдоподібно, в дусї замірів покійного короля він ще сподївав ся використати татарський виступ як причину війни против Криму, з тим щоб потягнути з собою на Кримцїв і козаків з Хмельницьким. Натомість постарав ся використати миролюбиві настрої турецьких полїтиків, щоб через Порту натиснути на хана, аби покинув козаків. З другого боку з недавнього союзного трактату з Москвою задумав скористати, щоб напустити на Крим московське військо. До турецького правительства він уже перед тим поручив удати ся Потоцкому, а тепер на вість про жовтоводський погром поспішив з безпосереднїми представленнями візирови, домагаючи ся, аби ханови зараз наказано вертати ся до дому, покинувши забрану здобич[2]). З московським правительством попросив війти в переговори Кисїля, признаного спеціалїста в московських справах. Поручив йому пригадати недавню умову і нахилити „московських вождів", аби ударили на Крим, ко-

---

[1]) Supplementum ad historica Russiae mon. c. 176.
[2]) У Шайнохи Dwa lata дод. 3.

ристаючи з того, що сили татарські рушили на Польщу, і Крим стоїть пустий[1]). Заразом — поручав Кисїлеви війти в переговори з самим Хмельницьким „так через духовенство своє, як і сам через себе“, аби того „bezecnego Chmielnickiego“ привести до того, щоб він розірвав свій союз з поганами і не бушував так против вітчини і крови християнської, а за те обіцяти йому пробаченнє його вчинку.

Кисїль на се придавав ся справдї добре, не тільки з огляду на знаннє справ московських і козацьких — як автор останнього союзного трактату з Москвою і довголїтнїй комісар в козацьких справах, а як і однодумець канцлєра що до його плянів і маневрів. На вість про жовтоводський погром він розвиває в листї до короля (не знаючи ще про смерть його) подібні ж пляни, що й Осолїньский. Ставить ділєму — або приложити всї старання, щоб відтягнути Татар від козаків, при помочи Порти, і тодї з усїми силами ударити на козаків; або — як він каже — „проковтнути як найскорше, хочби і з гірким жалєм, те що спіткало нас з боку козаків, погодити козаків як небудь, якимсь розумним трактатом, і викинути їх на море, — щоб тим способом залагодити внутрішню війну“[2]). Але судячи з того, як старанно розвиває він власне сю другу половину, ледви згадавши, для повноти, про першу, — не можна мати сумнїву, що в дїйсности всї його симпатії лежали по сторонї другого пляну. Сам бувши завсїди прихильником порозуміння з козаками, Кисїль до того, очевидно, сподївав ся попасти сею радою в тон королеви, знаючи його старі пляни турецької війни, і не залишає піднести їх спасенність. Та слїдом він довідав ся про смерть короля, і ті ж самі пляни розвинув тодї перед прімасом, як головою тимчасового правительства[3]). Коли ж потім з листу Осолїньского побачив созвучного своїм плянам чоловіка у всевластнім — як тодї здавалось — канцлєрі, під протекторатом которого міг їх повести повним ходом, — він з усею енергією взяв ся до них.

З пограничними московськими воєводами — воєводою путивльським в першій лїнії, він уже перед тим, з поручення ще покійного короля, перевів кореспонденцію, і сповіщав прімаса про одержану втїшну відповідь — що Москва тримаєть ся при союзних обовязках, цар післав уже сороктисячне військо против Татар, і воно вже стоїть недалеко Путивля. Так само ще перед порученнями Осолїньского,

[1]) Лист у Шайнохи дод. 12 — тут згадка про попереднїй лист канцлєра з такими ж порученнями.
[2]) У Шайнохи дод. 5.
[3]) Памятна книга Міхаловского с. 30 (лист з 31. У н. ст.).

порозумівши ся з кількома панами, які були в сусїдстві[1]), він рішив ся зачіпити переговорами Хмельницького, покладаючи ся на давню „конфіденцію“ з козаками і деяку, здаєть ся, особисту знайомість з Хмельницьким. Порученнє, одержане слїдом від Осолїньского, і новідомленнє від прімаса, що на варшавськім зїздї йому, з огляду на його готовість трактувати з козаччиною, офіціально поручено пробувати якогось пристойного порозуміння з Хмельницьким[2]), — тільки піддало йому нової енерґії. Певний будучих успіхів і заслуг своїх перед річю-посполитою, він заклопотав ся тільки, „аби ніхто не видерав йому сеї заслуги, і щоб вона не зіставала ся без памятки його щирости для вітчини“, себто без нагороди[3]), — не прочуваючи, які гіркі розчаровання готовить йому ся місія . . .

Та безрадність і анархія, в яку впала Польща після корсунського погрому, могла б потішити всякого ворога річи-посполитої, якби він побачив її такою у ніг своїх, — але Хмельницький зовсім не вважав себе її ворогом і не мав чим тїшити ся. Для тої проґрами, яку він міг мати в сїй стадії своєї дїяльности, вже було і так забгато. Для того щоб осягнути скасованнє ординації 1638 р., приверненнє давнїх свобід і порядків козацьких, а що найбільше — примноженнє реєстру козацького, — зовсїм не треба було аж такого тріскучого погрому всеї польської армії, соромної неволї її найвищих вождів, цвіту шляхетських і маґнатських родів, спустошення величезних просторів України татарською ордою. Удар випав занадто сильно як скок того анекдотичного їздця, який занадто сильно помолив ся патронови, щоб поміг йому вискочити на сїдло — і перескочив через коня. Занадто, справдї, новиком ще був Хмельницький на аренї бунту і повстання, аби міг тїшити ся такими сутими успіхами, використовувати їх та снувати з них пляни для дальшої боротьби, для дальших успіхів. Залагодити як найскорше все що стало ся, дістати бажані — такі скромні справдї — уступки, і вернути ся до привичного становища вірних слуг його королївськоі милости і річи-посполитої — от що мусїло бути першим і найсердечнїйшим бажаннєм всеї „статочної“ козаччини, і Хмельницького як її провідника, і він не залишив задокументувати його як найскорше.

---

1) Zniósłszysię z kilku iegomosciamy, którzy tu na tej nieszczęsnej Ukrainie zostajemy, odważyłem zakonnika iednego (дод. Шайнохи ч. 16, з дня 7. VI) — очевидно тодї Кисїль поручення від Осолїньского ще не мав.

2) Виїмок з сього листу у Кубалї J. Ossoliński II с. 374—375.

3) Лист з 16. VI у Міхаловского с. 50.

З корсунської кватири, після погрому польського війська, маємо переданий в досить автентичній формі перший лист Хмельницького з повстання (і взагалї перший, який маємо від нього), адресований до білоцерківського підстарости Чорного, особистого знайомого Хмельницького, — дуже характеристичний для нього взагалї і для його тактики в данім моментї спеціально:

„Мосці-пане підстаросто, м. пане і брате! Памятаючи давню ласку і зичливість ясновельм. пана воєводи краківського[1]), мого м. пана, і тепер в погромі війська й. м. пана краківського[2]) знайшовши богато листів п. воєводи краківського, писані всї з неохотою до якого небудь наступлення на нас, військо Запорозьке й. кор. милости пана нашего милостивого, — ми за сю приязнь його милости готові з свого боку засвідчити свою зичливість в кождім часї і оказії, і тому остерігаємо сим писаннєм нашим в. м. панів. Бо маючи тепер силу війська, не можемо сказати, щоб між добрими і повздержливими людьми не було лихих і своєвільних, особливо в народї козацькім, здавна ‚поривчім‘. Тому остерігаємо, аби люди по селах не вважали себе безпечними, а нехай би збирали ся до купи по дальших селах, або й до міст нехай громадять ся та в безпечнім місцї ховають свої достатки: худобу, коней і річи (sprzęty), полишаючи тільки потрібну для війська живність — бо на їду немало буде потрібно, — а добро своє нехай ховають при собі яко мога. Радо б ми звідси і назад повернули, та одержали відомість, що там ще сила неприятелїв наших на нас тягне, таких як пан краківський, і ми до них по неволї мусимо поспішати. Нехай з нами воля Найвищого пана Бога дїєть ся, а його кор. мость, пан наш милостивий, дай Боже аби довголїтно над народом польським і над нами панував. Бажаю в. м. панови всякого успіху і ‚сукцесів‘, поручаю мої служби покірні, і т. д.“ [3]).

Лист сей має богато характеристичного: і се братаннє з непоказним шляхеткою, що міг бути парою тільки сотникови чигринському — і заразом пишний титул „гетьмана й. кор. мил. запорозького“; трактованнє цїлої війни як обрахунку козацького війська з ворожими

---

1) Любомірского — йому належало Білоцерківське староство.

2) Потоцкого, гетьмана і каштеляна (пана) краківського.

3) Лист сей в скороченню надр. в Пам. кн. Міхаловского ч. 15. Повнїйша копія в теках Нарушевича с. 72, з надписю: Kopia listu Chmielnickiego do imp. Czernego pod Białącerkwią prysłanego przez kozaka Skorochota setnika białocerkiewskiego. Тут єсть дата і підпись, чого нема у Міхаловского. Але дата ся: dan pod Korsuniem we srodę mai 10, не можлива, бо писати се в Корсунї в середу Хмельницький міг тільки 17 (27) мая. Таку дату й справді має копія (скороченого типу) в збірнику бібл. Мнїшків (Осолїньских 3564 л. 32): na zaiutrz po wzięciu ichm. panow hetmanow koronnych y taboru zniesieniu, to jest vigesima septima maii. Так воно і з обставин виходить — пор. напр. відомости Яскульского про марш орди.

йому маґнатами — і заразом противставленнє „нас“ народови польському, як зовсім иньшої, відмінної державної сфери. Се давало до думання над скромним листом — але не було часу задумувати ся над сим, бо слїдом ішли в польські круги иньші відомости, иньші проґрами нового козацького руху.

Викуплений Потоцким і висланий з вістями до Польщі служебник його Яскульский подав до відома підканцлєра таку розмову Потоцкого з Тугай-беєм з найблизших днїв по погромі. Спитав ся Тугай-бей Потоцкого, чи не могло б прийти до угоди Ляхів з козаками. Потоцкий в відповідь сказав, що се залежало б правдоподібно від тих умов, які козаки поставили б річи-посполитій. На се Тугай-бей виложив такі бажання козаків: насамперед аби по Білу Церкву мали своє удїльне і окремішне володіннє[1]), друге — аби вернено їм давні вільности, третє — аби до міст, замків і держав (на тій козацькій території — по Білу Церкву) анї старости анї воєводи не мали ніякого права. Коли Потоцкий відрік, що се умови не можливі, Тугай-бей сказав, що як Польща тих умов не прийме, матиме великий клопіт з козаками, „бо ми їм присягли братерство на сто лїт[2]) і навзаєм пообіцяли собі ставати спільно против своїх неприятелїв, — не тільки що против короля польського, але і против цїсаря турецького, которого сил не боїмо ся при теперішнїм союзї“. Яскульский додавав, що поки козаки не будуть задоволені, а Татари не дістануть затриманих упоминків, вони з землї не підуть[3]).

Сї вісти, переходячи з уст до уст, прибирали все більш сенсацийний вигляд і виростали в сучасній кореспонденції до розмірів незвичайних. Кисїль в цитованім листї до прімаса (31 мая н. с.) пише, що Хмельницький формує нове князївство, проголошує всю Україну за здобуту шаблею його, призначає Київ собі на столицю, і хоч усї значнїйші — духовні і світські, православні і католики — звідти повиїздили, звелїв позісталому поспільству готовити ся на приїзд його“[4]); в пізнїйшій записцї додає ще нову поголоску: Хмельницький настановив гетьманом над військом козака Топигу (вар. Топалю), а з себе вже робить „пана“ (володаря) чи „князя“[5]); „раби вже панують над нами“, плачеть ся він. Львівський кореспондент, описуючи дїяльність Хмельницького в Білій Церкві, теж каже, що він титулує вже себе

[1]) Aby po Białocerkiew udzielne mieli i ograniczone panstwo.
[2]) В копії тек Нарушевича (142 с. 115) помилка: двісті лїт.
[3]) Пам. кн. Міхаловского с. 39, в рукон. петерб. публ. бібл. 129 с. 104—105.
[4]) Пам. кн. Міхаловского с. 26—27.
[5]) Hetmana sobie utworzył kozaka Topika nazwanego, a sam iusz panem czy xiązeciem sie czyni. Цедула ся не видана, бо долучена тільки в деяких копіях: Чортор. 379 с. 8, Ґолїньского с. 77.

„князем Руси“ [1]). Маршалок конвокаційного сойму в своїй промові до королевичів жалить ся, що „той непоказний козачок, остання наволоч в річи-посполитій, монархію руську задумав закладати“ [2]).

По руках ходили листи, які свідчили, що такі й їм подібні домагання підтримують ся й ширшими кругами козацькими. В однім з сучасних збірників маємо лист „Яреми Хмеленка, полковника козацького“ з дня 20 мая (хіба старого стилю) з Білої Церкви, де він остерігаючи воєводу київського перед походом орди, заразом запевняє, що козаки не мають ніяких претенсій до польських земель — окрім „своїх міст“, котрими вони володітимуть на підставі стародавніх своїх привилеїв [3]). В однім листї читаємо звістку по горячим слідам, що козаки хочуть затримати Заднїпровє й землї по правім боцї по Білу Церкву, аби то було „князївство Руське“ [4]). Очевидно, самий побут козацького війська під Білою Церквою розумів ся, як окупація сеї території.

Але відкинувши гучні слова про удільне володіннє і монархію руську, котрими вже тепер бентежила себе шляхта, хоч до реального значіння прийшли вони тільки згодом, — в тих умовах поставлених Тугай-беєм від козаків знаходимо реальний зміст зовсім анї такий страшний — анї такий дуже новий. Звісні нам давнїйші домагання козацькі, щоб на козацьку територію, — котрої крайню межу на заході становив полк Білоцерківський, не входило військо коронне, щоб був тут тільки присуд козацький, а власти польські щоб не мали тут місця. Отсе ж те „удільне панство“ козацьке [5]).

---

1) Пам. кн. Міхаловского с. 34. 2) ibid. с. 109.

3) Навожу в цілости сей інтересний, досі не одмічений в науковій літературі документ: Oznaymuię wm. mmp., isz orda idzie w panstwa ie. k. mci, ktorey wstrętu y zatrzymania nie mogę dac, gdysz ich kilkadziesiąt tysięcy przebranych. Radzę wm. m. m. panu bydz ostrożnym y maietnosci swoie iako naylepiey obwarowac, y lud obwiescic, zeby się nie ubiespieczał na kozakow naszych, iako nasze miasta, ktore z dawnych wiekow nasze sostawały. Bo my wedle praw naszych starodawnich trzymac ie będziemy. Panstw ie. k. mci y rzptey, uchoway Boże, nic a nic nie chcemy przywłaszczac, tilko wedle dawnych prywileiow od krolow s. pamieci nadanych didum pradidum naszym. To wm. mmp. obwiesciwszy usługi moie unizenie oddawam. Hieremi hmielonko pułkownik woyska Zaporowskiego. — Ркп. Осолїн. 231 с. 168 об. Слїдує відповідь Тишкевича, де він жалує, що козаки хопили ся за зброю, не пошукавши на законній дорозї задоволення своїх кривд. і взиває до згоди, обіцюючя вдячність річи-посполитої. Завважу, що полковник Хмеленко з иньших джерел досї незвісний, але один з московських вістників знає гадяцького полковника Хмельницького — був у нього 24—25 мая с. с., Акты Москов. гос. II ч. 345.

4) У Шайнохи дод 19.

5) В такій більш умиркованій інтерпретації маємо сей постулят в переказї козацьких умов з Варшави (дня 25 VI н. с.): aby pewne dobra albo maiętnosci udzielne mieli — ркп. Чорторийських 379 с. 19 (копія в теках Нарушевича с. 328). Навпаки як взірець толковання in majus наведу ще таку версію (Наруш. 143 с. 608): azeby po samą Białocerkiew woiewodow y starostow nie było, tylko chcą aby kray ich wolnym xienstwem kozackim tytułowac się mogł.

Але перед правительством польським Хмельницький не вважав вказаним виступати з такими жаданнями: вони все таки, навіть під сю хвилю, очевидно, здавали ся йому занадто радикальними.

Простоявши під Білою Церквою скілька день і не діждавши ся якоїсь ініціативи для переговорів з польської сторони, Хмельницький рішає сам дати початок сим переговорам — вислати посольство до короля, сього протектора козацького, з оправданнями того що стало ся і найголовнійшими постулятами нового modus vivendi.

Лист був адресований королеви; маємо його в кількох відмінних копіях[1]), які разом дають досить докладне понятє про його зміст:

„Найяснійший, милостивий королю, пане наш милостивий і добродію! Віддаємо як униженійше і покорнійше в. корол. милости вірністи підданства нашого з покірними услугами нашими лицарськими! Часто ми вже наприкряли ся в. кор. милости в незносних кривдах своїх. які діяли ся нам від п. старостів і державців українних, — але що ні від кого иньшого не маємо оборони і всю надію свою кладемо на Бога і на милостиву ласку в. кор. милости, тож і тепер в тяжкім жалю і біді своїй з плачем до ніг вашої кор. милости з тим униженим прошеннєм упадаємо. Кілька літ уже чинять ся нам такі незносні кривди і зневаги великі, до волї своєї, що ми вже не тільки в убогих маєтках своїх, а і в самих собі не вільні стали. Хутори, луки, сіножати, ниви, рілї, стави, млини, десятини пчільні — хоч то в маєтностях королївських, — беруть шкідливо і що б тільки кому у нас козаків сподобало ся — силоміць відберають і самих нас безвинно грабують, бють, мордують, до вязниць сажають, на смерть нас за наше добро забивають, і так ранених і скалїчених товаришів силу починили. А пп. полковники наші, будучи рукодайними слугами п. старостів, не тільки що не боронять нас від таких бід і навал, але ще помагають урядам против нас. Навіть і Жиди, покладаючи ся на п. старостів, великі збитки чинять над нами, так що і в турецькій неволї певно не терплять християне такої біди, яка дієть ся над нами, найнизшими підніжками в. кор. милости. І ми так розуміємо, що такі збитки чинили ся нам на прикрість вашій кор. милости, — бо й говорили завсїди: „Отож вам король! а поможе вам король, такі сякі сини!“ Отож, милостивий королю, пане наш, не можучи

[1]) Видані у Коховского I с. 42, в Памятниках с. 241 і у Міхаловского с. 44 4
подібна ж копія в Осолїн. 225 л. 74, відмінний текст в ркп. бібл. Чорторийських 379 с. 39,
Осолїн. 3564 л. 43 і в теках Нарушевича 142 с. 207.

більше терпіти таких трудностей і невинного мордування, з тих великих бід своїх, що вже і в домах своїх усидіти ми не могли, -- покидали жінок, дітей і всю убогу свою худобу та мусїли ми -- частина війська нашого — уносити голови свої куди можна, тільки з душами своїми: не де інде, як тільки на звичайні місця свої, на Запороже, звідки предки наші з давніх віків звикли короні польській і в. кор. милости вірне підданство своє і услуги віддавати. Але і тут, на Запорожу, не дали нам покою, не дбаючи на права і привилеї, які маємо від в. корол. мил.: вільности наші і нас самих на ніщо звели, маючи нас не за слуг королївських, а за власних невільників своїх. Бог нам свідком, що ми, зістаючи ся в вірнім послуху в. королївській милости, не вчинили ніякої своєволї і на ніщо лихе не заробили. Але й. м. пан краківський, — котрого не вважаємо добрим приятелем в. кор. милости, коли з його мабуть позволення діяли ся над нами такі мордерства, — і сюди на Запороже наступив з військом своїм, і Україну зруйнував, хотячи мабуть і імя наше козацьке викорінити або з землї зігнати — тільки ми себе від ласки вашої королївської поки живі відлучити[1]) не зхочемо. Коли він против волї і наказу вашої кор. милости на наше житє з військоми великими наступив, — прийшло ся нам ужити до помочи хана кримського, що й дав нам підмогу сим разом, памятаючи, що ми їх кілька разів в таких пригодах ратували від їх неприятелїв. Ну а з попусту божого при сухих дровах і сировим дістало ся. Хто тому причина, нехай Бог розсудить! Ми як перед тим були вірними підданими вашої кор. милости, так і тепер невідмінно готові на всяку услугу річипосполитій против кождого неприятеля за достоєнство вашої кор. милости нести житє своє. І Орда кримська, взявши перемирє з нами, досї, по правдї, не чинить ніяких нападів на краї в. кор. милости. Тож унижено просимо, аби ваша кор. мил. показав батьківське милосердє над нами, найнизшими підніжками своїми, і той невільний гріх наш дарувати та при давніх правах і вільностях нас заховати зволив — аби ваша кр. милость *сам святою своєю особою* і ми найнизші слуги в. кор. милости тої неволї більше не терпіли", і т. д. Підпись: Б. Хмельницький на той час старший війська Запорозького в. кор. милости.

Лист сей мали подати королеви козацькі посли: Федір Якубович Вешняк, Григорий Бут, Лукіян Мозира, Іван Петрушенко писар військовий. Їм крім того була дана інструкція, де широко описували

[1]) Себто дати себе вигнати з країв королївських.

ся і вичісляли ся звісні вже нам[1]) — звідти ж і взяті нами козацькі кривди, і ставили ся такі жадання:

заплата затриманого жолду за пять літ — аби його при комісії сповна виплачено;

так як була воля королївська, щоб при морськім поході причинено було до війська козацького ще 6000, — тільки старші не позволили, — так і тепер козаки просять, аби війська було 12 тисяч, бо з шістьма тисячами вони не годні служити річи-посполитій — треба на те більшої купи, — а за те понад 12 тисяч вони обіцяють більше ніяк не приймати;

просять за духовенство старинне грецької віри, аби не було нарушене (в вільностяхъ своїх), і церкви святі, силоміць забрані до унії — як от в Люблинї, Краснім Ставі, Сокалю і по иньших місцях, аби були полишені при давнїх правах;

„про се все посли наші, упавши до милостивих ніг й. кор. мил. мають просити як нижайше і покірнїйше — аби могли зіставати ся цїло і без нарушення при всїх вільностях наших військових від покійних королів і від його кор. милости (теперішнього) наданих і потвержденних“[2]).

Лист датований 12 н. с. червня, таку ж дату має й грамота ханська, післана разом з ним, де хан толкуючи свій похід, допевняв ся затриманих упоминків і привернення давнїх вільностей козакам, грозячи инакше воювати Польщу[3]). Тимже днем підписаний і лист до кн. Домініка Заславського, котрого Хмельницький брав нїби в посередники в своїх зносинах, просячи вставити ся перед королем і заразом грозячи, щоб не подумали „на нас ще з якоїсь сторони наступати“[4]). Приватні листи вислані були також до обох канцлерів — корнного і литовського, маршалка соймового й ин.

Дата 12 червня викликає сумнїв — невже Хмельницький, адресуючи і свій лист і посольство до короля три тижнї по його смерти, ще не мав відомости про його кінець? Виглядає се справдї неімовірно[5]). Але з другої сторони — і лист і інструкція писані так, як ледви чи могли б бути уложені, коли б Хмельницький знав, що

[1]) Див. в ч. II с. 450 першого вид.

[2]) Памятники с. 246, про редакції сих пунктів див. II с. 449; копія видана в Памятниках має і підпись Хмельницького під пунктами.

[3]) У Шайнохи дод. 21. [4]) У Міхаловского с. 42.

[5]) Тому вже й на соймі думали, що Хмельницький тільки удавав, що не знає про смерть короля і пише на його адресу. Радивил в своїх записках (скороченій редакції) пише: quamvis illis certo constaret de obitu regis, literae tamen ad regem directae (ркп. пет. бібл. л. 144 об.). В новійших часах такої гадки держав ся Костомаров.

короля вже нема і його листи попадуть панам сенаторам (напр. сей натяк на мотив спільної боротьби разом з королем против маґнатів, підчеркнений мною в тексті). Вже другого дня, на підставі вістей привезених післанцем Кисіля, Хмельницький в приписці до нього говорить про смерть короля, так немов і вірить і не вірить їй[1]). Удавав він се все, чи дійсно не знавши про смерть короля досї, не хотїв уже тепер завертати з дороги послів, листи, інструкції? При сучаснім станї наших відомостей на се питаннє трудно відповісти рішучо.

Дата 13 н. с. червня дає нам момент завязання зносин Хмельницького з Кисїлем — перших зносин з представником річи-посполитої по корсуньскім погромі. Післанцем приїхав Петроній Ласко, ігумен монастиря в Гощі, „добрий шляхтич ritus graeci", як його рекомендував Кисїль прімасови, повідомляючи про се посольство під днем 7 червня н. с.[2]). Відповідно до того і лист Кисїля до Хмельницького, друкований з копій з датою 12 або навіть 14 червня (приймаючи, розуміеть ся, що се перший лист пересланий через Ласка, як на те він виглядає), мусїв бути висланий теж не пізнїйше 7—8 червня. В сїм листї Кисїль, трактуючи Хмельницького „ак старого приятеля", запевняв його, що він рішучо не вірить поголоскам, які представляють Хмельницького ворогом річи-посполитої, і иньших сенаторів в тім упевняє. Він вичисляє ті моменти, які підтримують у нїм таке переконаннє. По перше, військо козацьке хоч пильнувало своєї слави і вільности, але заразом додержувало завсїди й вірности королеви і річи-посполитій. По друге — нарід руський взагалї статочний і вірний, як того доказує його відданість своїй вірі. По третє — хоч бувають кровопролитні усобиці, — от як тепер стало ся — про те вітчина всїм нам одна: в нїй ми родили ся й прав своїх заживаємо, і по правдї нема в світї другої держави подібної що до вільности й свобід, тому треба всїм пильнувати й цїлости її; „а хоч і в нїй можуть бути якісь прикрости, то все таки лекше дійти свого права в державі вільній, анїж стративши її, — бо другої такої не знайти анї у християн анї у поган: всюди неволя, одна тільки корона Польська славить ся вільністю". Покладаючи ся на такі преміси коронної льояльности, апелює Кисїль до довіря Хмельницького до нього, як до щирого оборонця прав і інте-

[1]) Пам. кн. Міхаловского с. 49.
[2]) Шайноха дод. 16 (Чортор. 379 с. 82, Осол. 3564 л. 28); у Міхаловского з хибною датою 30 червня — с. 65.

ресів православної віри, і людини бездоганної в відносинах до козаків (адже ніде, навіть в нещаснім кровопролитю кумейськім не скаляв він рук своїх козацькою кровю). Що стало ся тепер — стало ся, се був божий допуст, треба з ним помирити ся і думати про дальше. Знає він, що король не бажав сеї війни з козаками — визначена була комисія для полагождення справи. Знає і те, що Хмельницького погнала на Запороже біда, але він против короля і річи-посполитої не починав нічого. Радить і тепер не ображати маєстату божого і річи-посполитої. Татар відправити, самому зістатись „на звичайних місцях“, вислати до річи-посполитої послів, засвідчити їй вірність свою і всього війська та вияснити, як прийшло до того нещасливого замішання. Обіцяє з свого боку всяку поміч — аби тільки Хмельницький зносив ся з ним щиро і з довірєм. Заграє навіть в високу ноту: „знаєте добре, що і я щось значу в річи-посполитій — без мене ані війна не може бути ухвалена ані згода, а я перший внутрішньої війни не бажаю і оплакавши що стало ся, хочу радити про вітчину мою і вести її до спокою“ [1]).

Хмельницький подякувавши досить гідно за лист і память, повідомив, що він сповняє раду Кисіля: сам затримав ся з дальшим походом, орду відправив, до короля посилає послів з заявою покори і підданства. Виглядає справді, наче всї ті листи з 12 червня були сповненнєм поради Кисіля. Але — були се річи й настільки елєментарні, що не треба було аж Кисілевих порад для них.

По словам Ласка — так як їх переказує Кисіль в реляції прімасови, — в першій стрічі з Хмельницким він попав був „в великий огонь“, потім відбула ся ґрандіозна рада, в якій взяло участь 70 тисяч козаків, — в ній прочитано лист Кисіля: були довгі галаси й бурі, але Хмельницький сам апелював до довіря Кисілеви — „почав пригадувати мою конфіденцію, допомогли йому в тім і инші з козацької старшини“, нарештї рішили послухати ради Кисіля і довірити ся йому, вислати послів (до короля), воєнні кроки залишити, орду стримати, — але не відправляти зовсім, тільки затримати на кочовищах в степах, і так чекати рішення (правительства), а Кисіля запросити, щоб приїхав до них [2]).

Про се все в тріумфальних тонах Кисіль поспішив донести прімасови (лист його має дату 16 червня) — славив ласку божу і себе, „найменьшого хробака вітчини“, за сей несподїваний успіх — стриманнє крівавої війни, і застерігав собі вдячність вітчини за сю за-

[1]) Памятники с. 225, Пам. кн. Міхаловского с. 46.
[2]) Памятники с. 231, Пам. кн. Міхаловского с. 50.

слугу. Повідомив також Вишневецького, що за сей час уже наблизив ся до театру повстання: покладав йому на сердце па зачіпати повстанців, щоб не розжарити війни і не діскредитувати переговорів, котрі зберав ся вести далі з усею енерґією [1]). За сей час одержав він уже згадане вище півофіціальне порученне від прімаса і сенаторів трактувати з Хмельницьким, даючи йому надію на амнестію повстанцям і задоволеннє їх домагань [2]). Завязане між Кисїлем і Хмельницьким порозуміннє таким чином діставало досить авторітетну санкцію тимчасового правительства — мирова тактика, навязана ними, мала своє оправданнє, на вдоволеннє обох сторін. Кисїль зараз же вислав тогож Ласка з новою місією до Хмельницького, що за той час з-під Білої Церкви вже відступив „на звичайні місця“ під Чигирин. Не маємо листа Кисїля, післаного сим разом, нї переповідження устних інструкцій даних о. Ласкови; що нового він міг сим разом переказати — се надію на амнестію і задоволеннє домагань козацьких, подану з досить авторітетного місця, а при тім — мав передати якийсь дарунок від Кисїля Хмельницькому і дари військови; обіцяв також, що потім і сам Кисїль до них приїде. Хмельницький подтвердив йому, що орду він відправив, всяку „замішанину і шарпанину“ козакам і панським підданим заборонив і розіслав про се унїверсали, грозячи тяжкою карою. Зачуває, правда, про якісь військові збори під Луцьком, що можуть і козаків змусити „промишляти про голови свої“, але покладаєть ся на заходи і запевнення Кисїля, і тільки благає його, аби не звів його своїми обіцянками по тім усїм — бо то б на души його було“ [3]).

В реляції з сеї другої місії о. Петроній оповідає, що в день Петра і Павла (н. с.) була рада і на нїй передав він лист і дарунки від Кисїля війську Запорозькому; козаки казали те саме що й Хмельницький у листї: вони готові у всїм слухати Кисїля, просять тільки не зрадити їм, після того як вони завернули Татар — грозили навіть Ордї, що будуть бити ся з нею, якби вона хотіла далї йти „в землї“. На тїй же радї приймано також послів черкеських і московських.

Між козаками о. Петроній зазначає кілька течій. „Одних такий замір: якби почули про польські війська, заприсягти собі і ті своєвільні купи, і решту хлопства покликати до себе, дати знати Татарам, щоб прибували, і почати війну.

---

[1]) У Міхаловского с. 55.

[2]) Так переказуєть ся зміст сього поручення в листї до Тишкевича (Шайноха дод. 25), з докладною датою — 7 червня, і в листї прімаса з 14 червня (у Кубалї с. 374).

[3]) Шайноха дод. 30.

„Друга гадка — особливо у старшини: коли не буде заспокоєння, йти на Запороже з усею живністю (звезеною з міст і замків під Чигирин) і звідти трактувати з Польщею і Турками.

„Деякі говорять, що бути нам на морю сього року — або Турків воювати, або на службі турецькій.

„Татари — на скільки міг вивідати ся о. Петроній — підмовляють Хмельницького, аби не входив у ніяку згоду, і обіцяють йому себе в останніх днях серпня. Иньший плян подає хан — якби не схотіли воювати з Польщею: обіцяє їм від цісаря турецького добру плату, аби йшли з Запорожа на море, як найбільше, скільки їх бути може, хочби й сто тисяч було, — аби сіли (на човни) і помогли воювати Венеціян.

„Але вся чернь бунтує, аби Хмельницький ішов на волость, а всї купи аби до себе постягав“ [1]).

Помічення, без сумніву, дуже цінні і мабуть в переважній части вірні, і ми мабуть також не розминемо ся з правдою, коли сї настрої, які о. Петроній помічав в таборі Хмельницького при кінці червня н. с., перенесемо на два тижні скорше, в момент маршу з-під Білої Церкви.

„Чернь“ хотіла дальшої війни з Польщею — щоб Хмельницький обєднав на-около себе ті своєвільні купи, що в ріжних частях України повставали і нищили все звязане з польським режімом, та з усїми силами народнїми повів з ним боротьбу до кінця.

Старшина і Хмельницький сам не хотїли сього. Вони мали перед очима стару козацьку програму: забезпеченнє прав козацьких, побільшеннє реєстра, може й справді — скасованнє урядів польських на козацькій території, ну — і запевненнє прав православної церкви. Старшина, по словам Петронія, взагалї не хотїла дальшої війни: не хотїла ще гірше замотувати справи і ріскувати результатами кампанії, вважала за краще уступити ся на Запороже і будучи тут неприступною і безпечною та маючи за собою Орду, добивати ся від польського правительства, щоб воно задоволило її домагання. Поставлений між домаганнями черни і старшини, Хмельницький пішов середньою дорогою: він не вийшов з волости, але до певної міри відмежував себе від хлопської жакерії. Не знати, на скільки вірне те, що казав він Петронієви про універсали розіслані против дальших розрухів; але відомости ріжних сучасних кореспондентів, що Хмельницький відіслав від себе селян, і те що чув від нього і бачив о. Петроній за сеї другої візити, справді показує певну тенденцію відмежовання.

[1]) Шайноха дод. 36.

По словам о. Петронія, ири нїм приведено до Хмельницького кількох своєвільників з заднїпрянських куп, що бушували в Лубенщинї й Сїверщинї, і Хмельницький велїв з них двом голови стяти, а двох чи трох післати до Вишневецького, на доказ, що то не козаки своєволять, а його власні піддані. Про своєвільні купи принагідно відзивав ся, що як тільки посли його, вислані до Варшави, вернуть ся з чимсь добрим, то він зараз виступить против своєвільців і буде їх нищити, а тим часом посилає до них свої унїверсали, — тільки вони на те не вважають.

Для такої тактики треба було певного опорного пункту. Предложення, з якими звернув ся до Хмельницького Кисїль, з порученя тимчасового правительства, насшіли для Хмельницького в сам час. Само по собі висланнє до правительства послів з козацькими домаганнями, — як що воно стало ся перед посольством Кисїля, — ще не давало Хмельницькому якоїсь підстави для переходу від операцій воєнних до дипльоматичних. Сидїти ж перед розбурханим народнїм морем і чекати далекої відповіди з Варшави, а заразом тримати на уздї величезне військо, стримуючи його від ексцесів, від участи в хлопськім повстанню — се як на довгий час було і незмірно тяжко, і навіть небезпечно. Тим часом татарська орда, обловивши ся здобичею, обтяжена ясиром, стомлена досить довгим походом, потрібувала зміни, повороту до дому, спочинку і відсвіження, і її однаково треба було відправити, властиво — погодити ся з тим, що вона однаково піде [1]). Але пустити її не обґрунтувавши своєї позиції — зістати ся на довший час без татарської помочи в ролї петента, що здав ся на панську ласку й чекає резолюції на своє проханнє — се не годило ся з повагою козацтва і зі престіжом повстання, так високо піднесеним останнїми побідами.

З сього боку місія Кисїля, — могло Хмельницькому здавати ся, давала добрий — тому що не трудний, елементарно простий вихід

---

[1]) Деякі дослїдники (Шайноха, за ним Р. Ґавроньский) висловляли гадку, що хан мусїв покинути Хмельницького з огляду на дуже сердиті інструкції від султанського дивану: ще перше нїж наспіли скарги від Потоцкого, потім від Осолїньского на союз хана з козаками, візир уже заявив ханови своє рішуче невдоволеннє — так принаймні писав і він, і волоський господар (див. у Шайнохи дод. 2 і ркп. Осолїньских 225 л. 74). Припускаючи, що хан одержав сю сувору догану під Білою Церквою і через се мусїв покинути Хмельницького, в сїм факті бачать причину наглого маршу орди і самого Хмельницького під Чигирин. Зістаєть ся одначе непевним і те, чи справдї султанська нагана була така серіозна — чи не зроблена була більше про око, — і також те, чи хан, дїставши те султанське напімненнє, дійсно вважав потрібним розірвати спілку з козаками, не оглядаючи ся на печувані користи, які дав Ордї спільний похід. Се друге особливо сумнївне. О. Петроній оповідає, що під Чигирином Татари як раз намовляли козаків до нової війни з Польщею.

з сеї ситуації. Військо уступало ся на пів-офіціальне запевненнє тимчасового правительства, що козацькі домагання будуть задоволені мета повстання буде осягнена. Чи Хмельницький при тім дійсно вірив, що правительство сї домагання сповнить — се, розуміеть ся, зістаеть ся під великим сумнївом. Його благання до Кисїля, аби він його не вивів в поле, вибивши у нього з рук зброю, робить без сумніву враженнє іронії козацького диплъомата з пихи свіжо-пошитого в магнати землячка. Але кінець кінцем ся середня лїнія між великою народньою війною, в яку мусїв би Хмельницький пірнути, рушивши далї на захід, а не хотїв, і повним уступленнєм з театру війни і полишеннєм його противникам, як радив дехто з старшини, подобала ся Хмельницькому. Він прийняв пропозицію Кисїля як офіціальний перерив війни, перемирє, і „відправивши хана“, відступив сам під Чигирин, розложивши по городах невеликі козацькі віддїли. По словам Петронїя в Білій Церкві лишено було 4 тис. козаків під началом полковника Гирі, що держав тут скрізь сторожу по пограничу козацької території. По иньших полкових городах, через які Петронїєви доводило ся переїздити, було теж по кілька тисяч козаків.

8 (18) червня Хмельницький був уже в Черкасах[1]). 17 (27) о. Петронїй застав його в Чигрині[2]). З ним було тут, по словам о. Петронїя, 10 тис. козаків. Від хана був приданий йому султан-мурза „в сто коней“; в усяких справах він з гетьманського двору давав відомости Тугай-беєви, що з своєю ордою кочував „на Синїх Водах“, а хан з усїм ясиром пішов до Криму. Оповідали, що він повів 200 тисяч невільника з України[3]).

Вісти про уступленнє Хмельницького наповнили польське громадянство здивованнєм і радістю. Вже як довідали ся про те лише, що він спинив ся під Білою Церквою і не рушаеть ся далї, тим часом як його вже сподївали ся на Волини, сподївали ся у Львові, виглядали над Вислою[4]), се було прийняте як Богом дароване щастє, трохи не чудо. „Надії в милосердю божім, що Господь Бог, показуючи силу і милосердє над нами, того зрадника Хмеля трохи по-

[1]) Лист Хмельницького з Черкасів з 8 червня в Актах Ю. З. Р. III с. 207—208, пор. тамже с. 215.
[2]) Пор. грамоти Хмельницького з Чигрина з 20. VII с. с. — Акты Ю. З. Р. III с. 222, Акты Москов. госуд. II ч. 356.
[3]) Пам. кн. Міхаловского с. 39.
[4]) Nieprzyiaciela iuz ieno nad Wisłą wyglądamy — лист з Варшави з 6 червня н. с. — Осолїньск. 3564 л. 30.

гамував і дальше Білої Церкви йти не звелів, — а як би сам Господь Бог не стримав Хмелька, то запевно був би він досї коло самого Володимира", пише оден шляхтич в перших днях червня н. с.[1]). „Велика опіка божа над вітчиною нашою, коли він того неприятеля так засліпив, що по такій великій перемозї[2]) він побіди не використав, коли не міг би ніде стрінути опору", завважає другий, — але не покладаючи ся на безпосереднїй наказ божий, розумує, що Хмельницький спинив ся, аби покінчити з Київщиною і Черниґівщиною, — аби не лишати неприятеля в тилу. „А тепер прочувши про ту горстку людей, рушаєть ся обозом, і вже з тих країв не йдуть листи, тільки тестаменти з останнїм прощаннєм.[3]).

Коли ж замість новаго маршу на захід прийшла вість, що Хмельницький відступивъ „на звиклі місця" козацькі, — суспільність польська „відітхнула свобідно" по всїх пережитих трівогах, і по звичайній реакції — наповнила ся спокоєм. Хмельницький, очевидно, не був такий страшний, як здавало ся, його заміри — не такі ворожі, та мабуть і побоюєть ся він ріскувати на ново. „Мусимо признати в тім чоловіку велику поміркованість, яку він справдї не по варварськи виявив, не наступаючи далї з своїм побідним військом, по тім як знищив майже до решти військо наше і довідав ся про смерть королївську; заявляє тепер і публично і приватно, що як з тяжкого мусу наступив на кварцяне військо, так тепер сердечно жалує розливу християнської крови, складаючи вину на фатальну нашу малодушність і страх, з великим соромом нашого імени; заявляє, що щастєм своїм зовсїм не заносить ся, анї тїшить ся з нашого нещастя, знаючи вдачу фортуни, що як облесниця, а не щира приятелька, зваблюючи великими надїями зводить смертних на погибіль; прагне — не знати чи щиро — спокійно сидїти собі за Днїпром і там при давнїх вільностях нести повинну службу й сповняти накази", — пише пильний глядач українських подій львівський райця Кушевич[4]).

Смиренний лист Хмельницького до короля, одержаний в Варшаві в середнїх днях червня с. с., письменні інструкції козацькі і устні пояснення послів додавали ще кращого настрою. Просять милосердя, оправдуючи ся незносними кривдами державцїв і Жидів — переказують варшавські кореспонденти — бо так були притиснені, що вже нїчого свого не мали, а коли хотїли поскаржити ся на Жида, то

---

[1]) Теки Нарушевича 142 с. 145. [2]) В копії слово зіпсуте, доповняю з контексту.
[3]) Ibid. с. 205. [4]) Жерела IV с. 38 (лист з 13. VII н. с.).

тільки більший клопіт на голову; „не маючи чим платити горілки та меду, дочок заставляли, і ті побахуровали ся". Жалять ся на Потоцкого, що зруйнував їм два міста власні козацькі і церков спалив кілька, а иньші коло Київа і Білої Церкви відібрав з великою кривдою і віддав уніатам; просять амнестії Хмельницькому, привернення давнїх свобід, виборної старшини, побільшення реєстру до 12 тисяч згідно з королївським привилеєм 1645 р.; жадають привернення церков — і спеціально люблинської[1]).

І забувши недавно пережиті страхи, шляхта вже не спішила виконаннєм прийнятих на останнїх зїздах ухвал що до збору грошей, найму війська, мобілїзації шляхти і т. ин., натомість з тим більшою енерґією взяла ся до критиковання алярмових роспоряджень тимчасового правительства, властиво його spiritus movens, всїм явного і переважній більшости сильно антипатичного канцлєра Осолїньского. Цїлий ряд соймиків опротестував варшавський зїзд нотаблїв, як факт противний конституції, і поручив послам зажадати скасовання його постанов. Велике невдоволеннє викликала, як я вже згадував, і гадка про скороченнє процедури королївського вибору, і визначеннє тимчасових вождів воєнних сил — Заславського, Остророґа і Конєцпольского. Ображали ся на поминеннє при тим порученню ріжних далеко більше славних і популярнихъ людей, як старий Любомірский, або Тишкевич; цїле в. кн. Литовське було розгнїване тим, що команда не була поручена, за неприсутністю гетьманів коронних, гетьманам литовським. І цїлком забуваючи про небезпеку, про повну непевність хвилевого перемиря, шляхта і маґнати спішили на сойм з наміром вивести на чисту воду немилих інтриґанів та їх потайні ходи. Декотрі посли мали спеціальне порученнє добивати ся, щоб сойм викрив властивого провинника козацької війни, а ним уважали не кого иньшого як канцлєра[2]).

Та всї пляни і заміри були помішані зручними ходами старого дипльомата. Коли його вороги, щоб зняти маску з потайних зносин покійного короля з козаками, що мовляв привели до козацького повстання, розмахнули ся прилюдно читати листи, прислані козаками до ріжних маґнатів, роспитувати козацьких послів і всїх хто міг про се щось знати, — виявило ся, ще нїякого доводу на участь канцлєра в потайних зносинах і листах королївських знайти не можна. Тим

[1]) Шайноха дод. 20, ркп. Чорторийських 379 л. 19 (вісти з Варшави з 25 червня)
[2]) Диевник конвокаційного сойму у Міхаловского с. 101 і далї; досить докладні відомости у Радивила: Memoriale ркп. 117 с. 104 і далї, Pamiętniki II с. 295 і д. (з скороченнями).

часом Кисіль (котрого Осолїньский висував на перший плян, як знавця справи і спасителя вітчини, сам не виявляючи нїякого заінтересовання козацькою справою) виступив перед соймом з рефератом про причини козацького повстання, можливо виправдуючи козаків: підносив незносні кривди, які терпіло козацьке військо, нерозважне завзятє і безоглядність Потоцкого, а ініціаторами походу на волость представляв Татар, що мовляв потягли за собою козаків. Прімас по сїм рефераті, складаючи величезні похвали Кисїлеви, висловив ся за амнестію козакам, — щоб разом з ними ударити против Татар. Такі гадки висловило богато й иньших сенаторів, потиху оброблених Осолїньским (між иньшим в промовах сих підчеркувано й фатальні наслїдки, які дала „опресія" хлопів, викликавши се повстаннє). А тим часом старанно уданий індіферентизм Осолїньского збивав з пантелику тих, які мали охоту за всяку цїну контрувати його плянам.

Таким чином пройшли рішення. Перед усїм — відправити козацьких послів, що все ще сиділи без відповіди в Варшаві. Правда, ще по першім вислуханню принесених ними листів сенатори були приготовили лист до Хмельницького і війська: припускаючи, що заявлені ними льояльні почутя звернені не до самого тільки покійного короля, але й до всеї річи-посполитої („котра від панів своїх королїв невіддільна"), вони подавали їм надію на ласку і пробаченнє річи-посполитої, а полагодити справу козацьку обіцяли на конвокації „тим більше що тодї прибуде й ясновельм. п. воєвода браславський, колеґа наш, що має докладні відомости про ваші кривди і справи" [1]. Але лист сей не був, очевидно, висланий тодї справу відложено до сойму, і аж тепер дано послам вже від сойму лист в тім же дусї: подавала ся їм надія на пробаченнє, коли розірвуть і залишать на далї всякий союз з Татарами, видадуть взятих в полон і приложать всяке стараннє коло приборкання своєвільних куп, що збирають ся й бушують по ріжних місцях. В такім разі, мовляв, річ-посполита хоч властиво повинна була помстити ся на козаках, і має всяку певність, що Бог би їй у тім поміг, щоб не розливати далї християнської крови, готова зглянути ся на їх покірні прошення. Уставленнє відносин на дальші часи відкладаєть ся до приїзду комісарів, „людей великих", що будуть спішно вислані до козаків, а козаки тим часом нехай у всїм заховують ся скромно, не чинячи більше ніяких шкід в краях держави.

---

[1]) Ркп. Осолїньских 225 л. 84. з датою 8 линия, також ркп. 231 л. 178 (без дати).

Лист сей адресовано анонїмно: „старшому отаманови, осаулови, полковникам, сотникам і всьому війську Запорозькому“. Ґолїньский переказує поголоску, що на сю тему були довгі „діскурсії“, як його заадресувати, — аж згодили ся на таку формулу. Послам обяснено при відправі, що проволока вийшла тому, бо чекало ся, аж стани зберуть ся в комплєтї, і ще на словах обіцяно їм скору присилку комісарів. Даний їм лист старший з послів поцілував і перехрестив ся ним, потім усї „облапили“, прощаючи ся, арцибіскупа, що теж з ними прощав ся „і по голові гладив“ і т. и.[1]). Осібно з тими ж послами післав свого листа Осолїньский, в малозначущих, формальних виразах[2]).

Відправивши так ідилїчно козацьких послів, сойм приступив до вироблення властивого пляну супроти козаків. До сього була вибрана осібна секретна комисія з сенаторів і послів. На першого оратора Осолїньский запросив Кисїля і той ще раз роспустив ся в безконечних резонах, які на його гадку промовляли за тим, щоб з козаками помиритись — „вибачити, але щиро вибачити“, щоб знайти в них щирих союзників, і ударивши спільно на Татар, погромом Орди змити неславу, задану Польщі козаками. Ятрити далї козацьку війну незвичайно небезпечно, бо вона може втягнути і невдоволені елєменти річи-посполитої, заохотити до участи ріжних ворожих сусїдів, тим більше що війну прийшло ся б вести в дуже трудних обставинах, з огляду на безкоролївє, а новий погром військ, які тепер удало ся б зібрати, поставив би Польщу в зовсім уже безвихідне становище. Тому радив дати комісарам повну і необмежену власть постановляти з козаками, і доконче дійти з ними кінця: навіть якби Хмельницького не стало — вбито, або скинуто його, навіть якби козаки уступили ся на Запороже, все таки доходити кінця трактатів: як не можна на підставі кумейської угоди 1637), то куруківської, а навіть переяславської (1630).

Сї виводи члени комісії — правдоподібно в значній мірі теж дібрані Осолїньским — прийняли з спочутєм. Рішено дати комісарам повну і необмежену власть на трактати — не годити ся тільки на відірваннє від річи-посполитоі якоїсь козацької території. Місцем пере-

[1]) Ґолїньский с. 127.

[2]) Лист соймовий друкований в Пам. кн. Міхаловского ч. 44, в Памятниках ч. 30, ркп. Осолїньск. 225 л. 90, Чортор. 379 л. 51 (тут дата 29. VII.). Лист Осолїньского в ркп. Осол. 225 л. 84 і 231 л. 173 має дату 9. VII (в Пам. Міхалов. 22. VII).

[3]) Сї виводи Кисїля, коротше подані в дневнику Радивила, новнїйше читають ся в ркп. Осолїньских 3564 л. 49 п. з.: Rationes veniam dandam (sic) cosacis rebellibus z sentimentu i. msci p. Kisiela w brack.

говорів визначено Київ. Але заразом ухвалено збирати військо коло Константинова — аби зробити вражіннє на козаків. Сей плян прийняв і сойм.

Грізні вісти про успіхи народнього повстання на Полїсю і на Волини, що наспіли до Варшави за той час, зробили сильне вражіннє і позбавили всякої енерґії супротивлення навіть найбільш завзятих і непримиренних оборонців полїтики пімсти. Треба було думати не про караннє козацького війська, а про те щоб за всяку ціну приєднати його і задержати при собі. Коли проєкт інструкції для комісарів, виготовлений соймовою комісією, предложено посольській палатї, посли під вражіннєм останнїх вістей з Волини і фальшивих поголосок про союз Хмельницького з Москвою не здобули ся на нїяку опозицію і разом з сенаторами благали Кисіля, щоб узяв ся ратувати вітчину трактатами з Хмельницьким. Кисіль, перед тим дуже огірчений і зневохочений недовірєм, яке показувано йому і його заходам з боку прихильників непримиреної полїтики, не витримав характеру, як йому почали кадити як спасителеви вітчини (між иньшим на його жалї на брак засобів, підірваних повстаннєм, наділив його Осолїньский що-йно отриманим староством Богуславським, яке не варте було тепер і того аркуша, на котрім можна було написати се наданнє). Разом з двома депутатами з посольської палати Кисіль взяв ся комісарити.

Ухвалено загальний шляхетський похід — але теж тільки для постраху ворогів, бо в секретній постанові рішено того походу не скликати. Провід війська полишено тим самим трьом провідникам вибраним варшавським зїздом, на котрих так нарікано, — тільки додано їм ще 33 комісарів — дорадників, аби — боронь Боже — без когось не обійшлось.

В інструкції даній Кисїлеви з товаришами висловляли ся більш менш ті ж дезідерати, що і в листі до козаків з 22 червня: щоб козаки розірвали союз з Татарами, віддали полоненників, захоплену армату, не рушали Кодака і не претендували на нього (саме тоді мобілїзували ся нові сили козацькі з-Заднїпровя під проводом нїжинського полковника Шумейка для облоги Кодацької твердинї).

Права козацькі комісарам поручало ся звести по можности до куруківських або переяславських постанов, а зрештою — як там уже їм удасть ся. Збільшеннє реєстру рекомендувало ся по можности не доводити до такої великої цифри, як хотїли козаки — 12 тис., але теж кінець кінцем полишало ся обставинам, — тільки щоб реєстр дійсно був списаний і реально переведений і нїхто з-поза реєстру не вживав козацьких прав, а всякі своєвільні купи реєстрові козаки

самі приборкали і знищили. Питаннє про незаплачений жолд вважало ся похованим козацьким повстаннєм — тим більше що й гроші були їм післані, тільки вони їх розграбили в корсуньскім погромі. Відібрані від козаків грунти комісари мали право повертати їм назад. Час зїзду з Хмельницьким визначено на день 23 серпня н. ст., щоб скінчити сю комісію протягом двох тижнів, завчасу перед елєкційним соймом, визначеним на день 6 жовтня.

Взагалї інструкція вся перейнята таким оптимизмом, що аж дивно, коли зміркувати, серед яких грізних відомостей з театру повстання вона укладалась. Віє з неї глубока певність, навіяна очевидно найбільше Кисїлем, — що Хмельницький нїчого не бажає як тільки покорити ся й помирити ся з річю-посполитою, — що він нїчого не має спільного з самовільними купами, що бушують на Волини і деинде, але справдї їх нищить і буде нищити — як то оповідав о. Ласко, і як сам Хмельницький при ріжних оказіях хвалив ся[1]). Закрадало ся хіба побоюваннє, щоб сама своєволя не перескочила через голову Хмельницького — як на сю можливість вказували помічення Ласка („так кажуть, що своєвільники — хлопство збунтоване — хочуть іти всї за Днїпро і другого собі вибрати старшого“). Вираз сим побоюванням дала й інструкція: якби, Боже того борони, козаки поєднали ся з своєвільними купами й узяли собі иньшого старшого“, — і наказувала комісарам навіть при таких змінах доконче привести умову з козаками до кінця[2]).

Сї побоювання про долю Хмельницького з польського боку не повинні нас дивувати. Коли вірило ся, — на підставі реляцій Кисїля й иньших — в миролюбивість Хмельницького й охоту до порозуміння з річю-посполитою, то з другого боку страшний образ стихійного народнього повстання, що розвертав ся все грізнїйше під час сих самих соймових нарад, ставив питаннє, чи зможе Хмельницький, навіть при всїй охотї до трактатів, продиктувати їх сим покозаченим, збунтованим масам. Не Хмельницький, і навіть не козаччина рішали тепер; треба було рахувати ся не тільки з козацькими верхами, але і з настроями широких мас. „Своєволя вже не тільки козацька, але й хлопська що-раз далї ширить ся в нутро річипосполитої, велико гору беручи“, писав в середині липня с. ст. Заславський[3]), і прихо-

[1]) В листї до Дом. Заславського з 30 червня: i tak swych ustawicznie od czat i szarpaniny niczem inszem tylko mieczem hamuię (Міхал. с. 96).
[2]) Інструкція в Supplementum ad hist. Russiae mon. с. 179.
[3]) Пам. кн. Міхаловского с. 90.

дило ся справді побоювати ся, що се народнє повстаннє може кождої хвилї перескочити через голову Хмельницького, коли він схоче сильно його гамувати. Тому весь сей час, поруч із страшними вістями про поступи і нові вибухи по ріжних місцях народнього руху, ідуть трівожні поголоски про непевне становище Хмельницького, про роздвоєннє серед війська, непослух полковників, навіть — що Хмельницького вже скинуто, або й убито.

„Розписав до полковників, що ті дива виробляють, аби вертали ся до нього, але Кривонос йому відписав: ‚ти нам не присяглий гетьман, я так само можу ним бути, як і ти, і тебе слухати не буду'", писали з Варшави в перших днях серпня н. ст.[1]). А місяць пізнїйше сповіщали зі Львова, що тут таке переконаннє, що Хмельницького вже нема, убито, і між козаками велике замішаннє: чернь не хотїла приставати на трактати анї на нїякі „паціфікації", і Хмельницький, кажуть, виступив против бунтівників, богато їх порубав, але й сам мав зістати ся на місцї[2]). Се толкованнє повторяв потім і сам Кисїль, не можучи діждати ся своїх послів від Хмельницького: „Більш того що Хмельницького нема на світї, і моїх послів з ним"[3]), і такі вісти ходили по Варшаві в перед-день Пилявецької катастрофи: Хотїв Хмельницький згоди, чернь відмовила ся, і такі були між ними розрухи, що аж до кровопролитя дійшло. Не знати на-певно, але богато кажуть, що Хмельницького в тих розрухах забито, иньші знов — що утїк з одинадцятьма тисячами козаків і війна з козаками тепер буде напевно[4]).

А поруч того иньші поголоски і переконання: що Хмельницький безвладний і безсильний, хочби й хотїв, не міг би стримати черни. — „Радо б сам Хмельницький і з старшиною та реєстровими козаками покій учинив, та чернь на те не хоче дати й слова сказати, але тільки аби бити ся", пише обозний Осіньский перед осінньою війною[5]).

Лїто 1648 р. справдї було моментом найбільшої екстензивної сили повстання. З страшенною швидкістю опановувало воно все нові простори і мобілїзувало все нові маси збунтованого народу, захопивши всю східню й центральну Україну, від московської границї до Волини і Побужа включно.

Заднїпровє, як ми бачили, вже від перших початків повстання було віддане на волю його і страчене для річи-посполитої. Чули ми

[1]) Ркп. Чорторийських 379 с. 57.
[2]) Ркп. Публ. бібл. 129 л. 135, надр. тепер в Архиві Ю. З. Р. III. IV ч. 11.
[3]) Лист з 7. IX п. с. у Шайнохи с. 386; в Архиві III. IV ч. 10.
[4]) Пам. кн. Міхалов. с. 199 — лист з Варшави 23. IX п. с.
[5]) Чорторийськ. 143 с. 63.

оповіданнє дворянина Вишневецького, Машкевича, як той в момент корсунського погрому почув себе мов замкненим в клїтцї з своими тисячами війська (Машкевич рахує його на 6 тис.), і по перших же крівавих пробах зневіривши ся в можливости боротьби на місцї з повстаннєм, яке нищило все дїло його житя — всї його заднїпрянські лятіфундії, що становили його фортуну[1]), думав уже тільки про те, як видобути ся з сеї клїтки за Днїпро, і то не міг перейти Днїпра на цїлій лїнії від Переяслава до устя Припяти, бо скрізь уже збунтований нарід понищив пороми і перевози, і аж під Любечом тільки міг пробити ся на правий бік[2]). Таким чином все полудневе Заднїпровє аж до глубшої, задесенської Сїверщини було захоплене повстаннєм уже в перших стадіях руху, і про якесь гамованнє або караннє повстанців більше не могло бути й мови. Все що встигло, винесло ся разом з Вишневецьким за Днїпро; що зістало ся — мусїло підлягти повстанню, — впасти в те страшне знищеннє, яке на підставі перестрашених і розуміеть ся — в значній мірі побільшених поголосок описує Ганновер:

„Богато громад, що лежали за Днїпром, поблизу місця війни, як Переяслав, Баришівка, Пирятин, Лубни, Ляхівцї, не встигши утїкти, були вимордовані за імя боже і полягли серед мук страшних і гірких. З одних здерто шкіру, а тїло викинено псам на жир, иньшим обрубано руки і ноги, а тїло кинено на дорозї — через тїла перевозили вози і топтали їх конї . . . Богато Жидів забрали Татари

---

1) Що Вишневецький дійсно пробував з початку задавити повстаннє на Заднїпровю крівавими репресіями, се каже Коялович, De rebus c. 55: ad subigendos subditos Lubnios duxit. Mox caesis rebellibus, excisis non paucis oppidis ac pagis, quamquam pleraque adhuc loca domanda superessent — подав ся на поміч річипосполитій. З українського боку Мужилівський в своїй записцї теж досить виразно каже, що Вишневецький і на Лївобічю пробував бороти ся з повстаннєм („на сюй стороне Днепра не толко в маєтностях своих, але и по чужых незносные кривды хрестияном чинил“ — Україна II c. 37). Підношу се, бо свого часу пок. Лазаревський, справедливо скритикувавши і відкинувши розповідання Костомарова та Кулїша про суворі розправи Вишневецького з повстанцями за Днїпром, вдав ся в протилежну крайність, доводячи, що Вишневецький забрав ся відси „тихо, без шуму“ (Лубенщина и кн. Вишневецкіе, Кіев. Старина 1896, III c. 351). І ще одно: справедливо виказуючи безосновність деяких оповідань своїх попередників (особливо нафантазував тут Кулїш, Отпаденіе c. 205—208), Лазаревський, по моєму, теж даремно силкував ся виратувати одну апокрифичну подробицю — про посольство від Хмельницького до Вишневецького по корсунськім погромі (c. 349). Він комбінує для сього звістку Машкевича з оповіданнєм Величка. Але Машкевич говорить не про послів Хмельницького, а про язиків, захоплених підїздом (c. 98—99), а Величко (I c. 79) опираєть ся в сїм місцї на оповіданню Твардовского, і додаток про лист висланий Хмельницьким до Вишневецького „въ подобній сенсъ, яко изъ Сѣчи писалъ до комисара и до Потоцкого“, не викликає ніякого довіря до себе.

2) Див. вище c. 125. Не без почутя описує Твардовский сей вихід Вишневецького і всеї заднїпрянської Польщі з її займанщин та прощаннє з Лубнями: nie bez łzy ukanienia ktory | na miasto podobane poglądaiac z gory | i kosciol znamienity od siebie wzbudzony | iako mial niedługo w popioł obrocony.

до неволї. Безчестили жінок і дївчат; з жінками спали в присутности їх мужів; гарних жінок і дївчат брали собі за слуги і кухарки, за жінки або підложниці. Чинили се всюди, куди тільки доходили, а не инакше робили і з Поляками, а особливо з ксьондзами. Вимордували на Заднїпровю тисячі душ жидівських, а силу Жидів змушено до зміни релїґії. Звитки письма св. порізали на кавалки і робили з них міхи і чоботи; ременями від богоміля (філяктерій) обвивали собі ноги, а самі богоміля кидали на вулиці" і т. д.

Кисїль мав звідкись звістку, що Хмельницький по корсунськім погромі вислав за Днїпро Кривоноса з десятьма тисячами, наказавши йому прибрати друге стільки ж козаків (очевидно на місці, за Днїпром), щоб знищити Вишневецького[1]). Поголоска мабуть фальшива або недокладна, бо в тім часї було вже відомо, що Вишневенький сам уступаєть ся з-за Днїпра. Взагалї повстаннє розвивало ся на стільки успішно само з своєї власної потенції, що ледво чи потрібувало спеціальних заходів. Сїверський шляхтич Криштоф Силич, з Новгородсїверського повіту, що в серединї червня ст. ст. утїк на московську границу, оповідав, що в Сївєрщинї („въ Литовской землѣ, въ Новгородкѣ и подъ Стародубомъ", як записує його відомости московське донесеннє) „воюють вольные охочіе люди", „охочіе всякіе зборные люди, а не Черкасы" (не справжнї козаки) — вони то приступали під Новгород Сїверський і Стародуб[2]). Се вносить поправку в картину заднїпрянського повстання, намальовану иньшим московським вістником, що в тімже часї переїздив через полудневу Сїверщину, з Черкас на Конотоп до Путивля: „Військo своє Хмельницький роспустив за Днїпро к путивльскій границї на маєтности Потоцкого, Вишневецького і Адама Кисїля; а які були селяне Потоцкого, Вишневецького і Кисїлеві, ті стали з ними також козаками, і приступивши взяли Новгородок Сїверський, а від Новгородка Сїверського пішли до Чернигова, а Ляхів скрізь побивали. А скільки війська, того сказати не можна, бо що далї йдуть, і в який город прийдуть богато до них війська прибуває, всякого стану руські люде, окрім тільки Ляхів: і Жидів богато вихрещуєть ся і пристає до їх війська, а Лях хоч би й схотів вихрестити ся, то їх не приймають, а всїх побивають"[3]). Тут без сумнїву реальна вказівка, що по роспущенню козацького війська з-під Білої Церкви козаччини на лївім боцї прибуло сильно і се вплинуло

[1]) Пам. кн. Міхаловского с. 27. За Днїпром в білоруських краях був потім Кривошапка (Коялович с. 13) -- може його змішано з Кривоносом.
[2]) Акты Ю. З. Р. III с. 218.
[3]) Акты Ю. З. Р. III с. 216

на покозаченнє тутешньої людности, але досить мало імовірно, щоб Хмельницький, котрого вся увага була тоді звернена на розвязаннє відносин до польського правительства, вважав за потрібне висилати своє військо на бунтованнє лївобічної України.

Можна навести ще одну ілюстрацію того, що лївобічне повстаннє, після того як звідти забрав ся одинокий небезпечний чоловік, Ярема Вишневецький, Хмельницький лишив його власним силам — се оповіданнє Петронїя Ласка, згадане вже вище, з його побуту в Чигринї на Петра (ст. ст.):

„Приведено з Заднїпровя кілька своєвільників, з тих що зібравши ся в числї 15 тис. з волостей кн. Вишневецького і волости Переяславської, також з Ніжинської й иньших, здобули штурмом Лубнї, зруйнували, отців бернардинів вирубали, також богато шляхти й шляхтянок: Хмельницький велїв двом голови стяти, а двох або трьох післати до кн. воєводи руського (Вишневецького), на доказ того, що то чинять не козаки, а побунтовані власні піддані княжі“ [1]).

Певно не зробив би сього, коли б заднїпрянський бунт орґанізовано його висланцями, його військом. Дїлом його висланців могло бути орґанізованнє козацьких кадрів з сих покозачених мас, але сї кадри він використував на властивім театрі війни. Так під час мобілїзації до другого походу покликано майже всї козацькі сили з Заднїпровя: „полковник борзенський, полковник іченський, полковник прилуцький, полковник миргородський зо всїм військом своїм пішли за його мил. п. гетьманом під Паволоч, а полкови ніжинському казав й. м. пан. гетьман піти під Кодак, замок лядський“, оповідає Мужилївський, рахуючи всеї заднїпрянської козаччини на 80 тисяч[2]), — і Самовидець память про сей похід, що Шумейкові ніжинські козаки по дорозї робили людям великі кривди, а коло Рашівки тутешнї люде погромили деякі їх сотнї, подумавши, що се литовське військо йде в поміч Кодакови[3]).

Взагалї в Сїверщинї, не захоплюванїй попереднїми козацькими рухами, — так що козаччина була тут дїлом новим, шляхта і сим разом уважала себе досить безпечною з початку і зібравши ся по замках, сподївала ся тут відсидїти ся. Ми вже чули, як шляхта зібрана в Чернигові в останнїх днях мая с. с., не прийняла ради Вишневецького — йти разом із ним за Днїпро, бо вважала себе

[1]) У Шайнохи дод. 36; ся посилка Хмельницького до Вишневецького дає відповідну міру вартости згаданій звістцї Величка про попереднїх послів Хмельницького — що їх Вишневецький велїв постинати.

[2]) С. 38. [3]) С. 16—17.

безпечною за тутешніми лїсами[1]). Але скоро прийшлось їй пожалувати сеї відваги, бо слїдом повстаннє затопило полудневу Сїверщину, і тутешнїй людности католицькій і жидівській не було ратунку.

„Дає знати п. воєвода троцький (Абрамович), пише незвісний кореспондент з Варшави, — „що в Литві, в Сїверщинї козаки нечувані муки вимишляють над людьми. Пішли під Чернигів і заскочили чималу громаду шляхтянок, що втїкали до Чернигова з дїтьми: забравши їх усїх повкидали до криниць і привалили камїннєм і землею. От уже два тижнї штурмують в Чернигові замок — місто піддало ся їм зараз, і не сподївати ся, щоб замок утримав ся. Сусїднї міста коло Чернигова піддали ся, видаючи їм на муки шляхту католиків і Жидів. В однім містї Могилї (?) більше ніж 800 шляхти вирубано з жінками і дїтьми і 700 Жидів з жінками і дїтьми: одних порубали, иньшим казали наперед викопати а потім туди повкидали жінок і дїтей жидівських живими і землею закидали, а потім Жидам велїли забивати одним одних, давши їм мушкети. По иньших містах силу силенну набрали всяких достатків. Ослїп ідуть приступом, хоч їх по кілька тисяч гине в кождім штурмі“[2]).

Сабатай бен-Меір в своїм окружнику рахує дві тисячі Жидів побитих в Чернигові[3]). Замок упав при кінцї липня с. с. „Взяли його козаки, виморивши голодом обложених — сьогодня язики згідно принесли минї сю відомість до Чорнобиля“, доносив тутешнїй комендант[4]). Після сього полуднева Чернигівщина безроздїльно перейшла в козацьке повстаннє. Та по-за чернигівським замком вона й перед тим, від місяця червня, була в його власти, і в польські круги навіть вістей звідси не приходило. О. Ласко тільки в чигринськім таборі, з слів своєвільників приведених до Хмельницького, довідав ся про знищеннє Чернигова, Носівки, Сосницї, Батурина. За старостами, що тїкали звідти, гонили під Новгород Сїверський. Шляхта крім Чернигова пробувала відсидїти ся в Менї[5]).

В північній Сїверщинї польське володїннє довше спирало ся з козацьким. Козацтва тут досї теж не було; країна ся й етноґрафічно виходила вже за межі українського розселення (Стародуб лежить на територіі білоруській[6]), і жила в значно відмінних відносинах,

[1]) Дневник Машкевича — Zbiór pam. с. 99.
[2]) Лист з Варшави з дня 2 серпня н. ст. — ркп. Чортор. 379 с. 57.
[3]) Slavische Jahrbücher 1843 с. 108.
[4]) Z Czarnobyla de data 7 augusti. — ркп. Осолїн. 225 л. 115.
[5]) У Шайнохи, дод., с. 362.
[6]) Термин „білоруський“ в сучасних московських актах не повинен одначе нас баламутити: се в них означає однаково і білоруську і українську людність, такъ би сказати цивільну, в противставленню до козаків.

недавно відібрана від Москви і введена в рамці польського режіму. Теперішнє повстаннє вперше вводило сї краї в умови козацького житя — вводила трівко, так що заведеннє козацького рейменту в сусїднїх білоруських краях потім стало одним з пунктів козацької проґрами. Все се надає тутешньому повстанню особливий інтерес і велить трохи близше приглянутись тим небогатим і уривковим відомостям, які ми про нього маємо поки-що.

Хвиля повстання захлиснула сї сторони теж доволї рано. Брянські торгові люде, бувши в Стародубі на ярмарцї в першій пол. червня ст. ст., оповідали, що стародубський державець при них збирав всякого стану людей в залогу та посилав розїзди під Новгород Сїверський[1]). А згаданий уже новгород-сїверський шляхтич-утїкач Силич оповідав 15 червня московским воєводам, що „всякі жилецькі люде", що сиділи в Новгородї, видали місто бунтівникам, і бунтівники побили панів-шляхту: а було тих бунтівників не богато, чоловіка 300, а під Стародуб пішло більше, тисячі зо дві, і кінець кінцем теж добули його[2]). Перейшли границю Чернигівського воєводства і за литовською границею десь при кінцї червня с. ст. здобули Гомель, тут також счинили різню: побили Жидів чоловіка з вісїмсот, а з жінками і дїтьми більше двох тисяч, та Ляхів чоловіка з 600, а „Біло русцїв" нїкого не побивають і не грабують, — казав московський вістник[3]).

Правдоподібно, до сього моменту належить оповіданнє Кояловича, що вислані в Чернигівське воєводство для винищення шляхти кілька запорозьких полків під проводом Головацького перейшли були границю в. кн. Литовського і захопивши зрадою Стародуб, Гомель та иньші городи, вирізали тутешню шляхту і Жидів, але уступили ся потім, і після сього рухи в землях в. кн. Литовського пішли вже самі своєю стихійною силою[4]). Коялович при тім говорить про впливи унїверсалів Хмельницького та ріжних емісарів, що підіймали нарід — але тут власне можна бачити, чого варті отсї звістки, бо Хмельницький прикладав усї старання до того, щоб задержати в нейтральности маґнатів і шляхту в. кн. Литовського і хіба міг тільки стримувати сї розрухи, на скільки се було в його силї. Та рух без волї і против волї його розвивав ся стихійною силою, особливо коли елєкційна боротьба примусила тих ріжних маґнатів, що силкували ся оружною рукою його

[1]) Акты Ю. З. Р. III с. 217.
[2]) Также с. 218, 225.
[3]) Также с. 227.
[4]) С. 3 і далї.

задавити, покинувши театр повстання спішити на сойм. Одним кінцем воно розгорало ся від Сїверщини на Поднїпровю, ширячи ся в Могилївщину, другим з Волини йшло в Побуже, в околиці Пинська, Берестя, Кобрина.

І в північній Сїверщині, уряди й шляхта бороли ся й пробували ще якийсь час остояти ся — вирвати від козаччини сю нову займанщину її. З 21 липня н. ст. маємо лист підстарости стародубського, що вернув ся до своєї резіденції. Він повідомляє пограничного московського воєводу, що в Стародубщині вибухнув був бунт, „холопи наші, всї піддані маєтностей наших, збунтували ся против нас, панів своїх, і зібравши ся до купи, починили чимало шкоди, панів своїх повбивали, скарби й маєтности позабирали", а тепер, коли Поляки вернули ся, вони порозбігали ся і тїкають з награбленим добром за московську границю — підстароста просить не приймати їх і не перепускати до себе[1]). Московські ж вістники оповідали, що ті Черкаси, які були зібрали ся в Стародубі і Почепі, числом до 36 тисяч, дістали від Хмельницького наказ — велїв їм іти до нього, і вони за пів-дня зібрали ся й пішли до нього під Київ, де Хмельницький стояв обозом (в дійсности міг він бути тодї десь коло Черкас або над Росею) Стародуб таким чином лишив ся порожнїй і Поляки, прочувши про се, що Черкаси його покинули, зібравши ся в невеликому числї, прийшли до Стародуба й почали „грабувати" місцевих селян (мабуть карати й відберати заграблене); селяне, не стерпівши того грабовання, дали вість до запорозьких козаків, а ті прийшли в числї коло 500 і приступили до Стародуба — Поляки настрашили ся й утїкли, а козаки знову зайняли Стародуб[2]). До короткої перерви, коли Поляки були вернули ся до Стародуба, і належить наведений лист підстарости, а втїкачка тутешнїх селян за московську границю була, очевидно, наслїдком репресій, що почали ся тут. Та се польське пановиннє було дуже коротке і в 20 днях липня с. с. країна була знову в козацькім володїнню.

Отсї уривкові відомости дають деяке понятє, як виходила з польського володїння ся країна, облишена Польщею на її власне промишленнє. Ілюстрацією того завзятя, яке виявляли супроти Поляків-католиків повстанцї, може послужити епізод оповіджений Стародубцем Климовим: в сусїдстві Конотопа якийсь „Лях" утїк був від козаків

1) Акты Ю. З. Р. III с. 227—228.

2) Акты Ю. З. Р. III с. 236; оповідало ся се в Москві в посольськім приказї 22. VII с. ст., так що відомости сї по дорозі через Білу Русь сей переїзжий Грек міг чути в середині липня с. ст.; лист стародубського старости з 11. VII. н. ст. дає час, перед яким козаки вийшли з Стародуба.

за московську границю, до маєтку Яцинів, і за ним пішло туди „козаків цілий полк, з тисячу чоловіка“ — жадали видачі „Ляха“, діставши розстріляли і пішли назад, не зробивши Яцині ніякоі шкоди. Може бути, що такі епізоди були причиною, що московська адміністрація не стала приймати до себе утікачів „польських і литовських людей“, і московське правительство на запитаннє потвердило воєводам: коли б з литовської сторони приїздили Поляки і Литва навіть „на государське імя“, на вічну службу, а Жиди хочби хотіли хреститись, то їх не приймати і відсилати назад, себ-то козакам в руки[1])

На правобережу полуднева Київщина, як ми бачили, була захоплена повстаннєм зараз же в самих початках — вся козацька теріторія, майже до самих околиць Київа. Чули ми поголоску, записану Кисїлем ще під першим вражіннєм корсунського погрому, що Хмельницький велїв у Київі готуватись на його приїзд, і що звідти повтїкало все „переднїйше“[2]). Наскільки київська околиця уже в червнї була облишена Поляками і всїм що з ними, можна судити з того, що о. Ласко аж з Чигрина привіз новини про Кисїлеві маєтки під Київом: у Фастові загнїздила ся своєвільна купа, до неі пристали драґони з хвастівскої загоди, вони зрабували маєтність Кисїля в Новосілках, спустошили фільварки в Мотовилївцї й Білгородцї. Не богато инакше було і далї на захід. Мих. Єрлич звіз був своє добро в першім пополоху до Коростишова, „сподїваючись там хоч якоїсь оборони і безпечности“, але другого дня по його приїздї і там наступила „одміна“: місто збунтувало ся, „віддало послушенство козакам“ і Єрлич з сїмєю мусїв уже потайки тїкати відти, бо міщане йому бороняли виїзду[3]). Другий Єрлич, Йоаким, звісний мемуарист, в своїм маєтку Кочерові під Радомишлем просидїв довше: каже, що сполошили його тільки при кінцї липня н. ст., коли Хмельницький рушив в новий похід і ставши обозом в Наволочи, звідти, мовляв, „роспустив свої полки в Полїсє і в иньші краї, по всяких дорогах і містах“[4]). В східнім кутї київського Полїся, в Чорнобилї польська залога держала ся ще при кінцї липня, але з реляції її коменданта бачимо, що замочок сей стояв острівцем серед хвиль повстання і днї його були пораховані: „мешкаю сам оден, навколо оточений полками тої саранчі, що-

---

[1]) Акты Ю. З. Р. III с. 216—217, 225—226, 227. Акты Моск. гос. II с. 229.
[2]) Див. вище с. 11.
[3]) Архивъ Юго-зап. Р. III т. IV с. 234—235.
[4]) Latopisiec I с. 69.

дня витримуючи їх наїзди: що-дня сот по шість козаків приїздить до брами і спокушає мою залогу“ [1]).

Західня Київщина, як побачимо зараз, теж стає ареною повстання тільки в липні. Таким чином підозріння деяких політиків, що Хмельницький, спинивши ся під Білою Церквою в маю, схоче за той час покінчити з Задніпровем і рештою Київщини, не оправдують ся фактами: Хмельницький не прикладав до того ніяких плянових старань з свого боку.

Незвичайно скоро і сильно обняло повстаннє Браславщину — таку ж територію нового заселення, як і полуднева Київщина, і теж здається, без спеціальних заходів Хмельницького і може навіть против його бажань. Уже під час коли Хмельницький стояв під Білою Церквою, полуднево-західня Київщина і сусідня Браславщина аж кипіли в сподіванню близького визволення з польської кормиги. Описуючи похід Татар з-під Білої Церкви через сї краї — як їх яко союзників Хмельницького місцева Русь готова була стрічати як своїх другів-свободителів, сей, звісний уже нам кореспондент, Громкович з Бару, так характеризує настрої тутешніх людей: „по містах така охота і жалібне очікуваннє Хмельницького, що иньший і батька не приймав би з більшою охотою і вдячністю“ [2]). Шляхта тікала куди видко, і її трівога оправдала ся вповні. Коли Хмельницький роспустив своє військо з-під Білої Церкви, починаєть ся як за Дніпром так і тут, на західнім краю Київщини і в Браславщинї новий прилив енергії повстання. „Хлопська своєволя почавши від Уманя таку гору бере, наче друге військо Хмельницького“, пише иньший кореспондент з Бару три тижнї пізнійше. „Руйнують міста, де позамикала ся шляхта й Жиди, і нечувані убийства чинять“ [3]). Дійсно, повно маємо з тутешнього повстання епізодів страшних, крівавих — чи то тому, що взагалї більше лишило ся оповідань з сих сторін (подекуди теж з очевидними побільшеннями тих крівавих страхів), чи може й справді тутешній рух визначав ся особливою крівавою закраскою.

Першим таким голосним епізодом на сім театрі було знищеннє Немирова, що припадає на перші дні червня с. ст. — саме коли Хмельницький збирав ся годити ся з річю-посполитою. Докладну дату сеї події — 10 червня н. ст. заховала жидівська традиция, бо день, коли козаки здобули Немирів, Жиди памятали й потім як день жалоби, як перший жидівський погром Хмельниччини. В жидівських джерелах

[1]) Ркп. Осолїн. 225 с. 115.
[2]) Ркп. Чортор. 142 с. 146 (лист з 8 червня н. с.)
[3]) У Шайнохи дод. 28 (лист в 25. VI н. с.).

заховали ся й ріжні подробиці сього погрому, але вони спиняють ся на ріжних крівавих пригодах, не даючи нїчого характеристичного для самої події, крім загальної згадки, що міщане пристали до козаків, а козаки удавши з себе польських вояків, підійшли Жидів, що поховали ся в замку: вони впустили козаків до замку і ті порізали тут самих Жидів, як вони рахували, правдоподібно не без сильного побільшення, 6000 душ[1]).

По Немирові повстанці, чи - як їх, розумієть ся, все звуть — козаки, взяли ся до Нестервара-Тульчина, де теж збігло ся чимало Жидів і шляхти й засїло в тутешнїм замку. Оборону міста взяв на себе оден з тутешнїх земян Байбуза, на зложені Жидами гроші зібравши кілька хоругов і обсадивши ними місто; прийшли також роти з деяких маґнатських маєтностей — Януша Четвертинського, Замойского, Конєцпольского, так що місто було обсаждене досить міцно й боронило ся енерґічно[2]). Згаданий барський кореспондент каже, що залога била ся з повстанцями досить успішно під містом, тричи зводила битву, — але „хлопів“ прибувало раз у раз все більше, так що вони нарешті „дійсно таки вїхали до міста“ — вбили ся за вояками до середини, а Поляки й Жиди, що їх було, сховали ся до замку. Твардовский описує сей замок як досить оборонний захист з деревляними укріпленнями, парканом і валом, так що від татарських нападів там можна було боронити ся добре; але від повстанців, що посунули на них з гарматами, обложені не мали надії відборонити ся і від разу попали в добрий переляк. Використовуючи сей страх, козаки, як описує Твардовский, а згідно з ним і Ганновер, — „почали трактати“: заявили шляхтї, що вони вдоволять ся, коли їм видадуть жидівські скарби звезені до замку, „яко окуп за свої душі“. Шляхта згодила ся легко, хоч Жиди — як зазначує Ганновер — всї сї днї били ся поруч із Поляками і героїчно боронили замку. Насамперед Поляки заходили ся потихеньку забрати у Жидів зброю, але ті помітили се, а що серед них, як каже Ганновер, „було богато людей смілииих, обізнаних з воєнною справою“, і чисельна перевага була теж по їх сторонї, то вони задумали бити ся з Поляками і помстити ся за таку їх невірність. Але старшина жидівської школи реб Арон закричав на них, щоб не робили того, бо сим можуть привести до того, що католики почнуть побивати Жидів по иньших містах, і намовив добровільно видати своє майно як окуп свого житя. Жиди

[1]) Ширше оповіданнє у Ганновера (с. 159), коротше — але теж дуже подібне — в окружнику Сабатая Когена (с. 107).

[2]) Лист Кушевича з 8 липня н. ст. — Жерела IV с. 35.

послухали, знесли своє добро на майдан і козаки забрали його, але по сім стали жадати, щоб шляхта видала і самих Жидів. Шляхта і се зробила: вигнала Жидів з замку, а козаки їх повбивали. Ганновер широко оповідає своїм біблійним стильом, як козаки намовляли Жидів хрестити ся, але Жиди слухали своїх рабинів і не схотїли зрадити батьківській вірі, і згинуло їх до півтори тисячі, а як рахує Єабатай — навіть три тисячі![1])

Але слїдом прийшла черга і на Поляків — під-час нового нападу на Тульчин. Твардовский каже, що перша облога була ділом Ганжі, що старшував в Уманьщині, потім прийшов Остап, присланий, мовляв, від Хмельницького, і не діставши собі части з здобичі, пустив ся приступом до замку. Підложено огонь під порохову вежу, і коли порох вибухнув і з того пішов огонь по замку, козаки серед загальної панїки війшли до замку і счинили таку ж кріваву розправу з шляхтою, яку їх попередники зробили з Жидами. Особливе враженнє викликали оповідання про немилосердне знущаннє козаків над сїмєю кн. Ян. Четвертинського, що була в тій облозї. Поляки й Жиди — Твардовский і Ганновер — оповідають сю сенсаційну історію, як котрийсь селянин, по Ганноверу княжий паробок, що працював у нього в млинї, приступивши до князя, що з причини своєї тїлистої комплєкції не міг навіть устати з крісла, з початку глузував з нього, удаючи з себе покірного слугу, потім став пригадувати йому, як він гнобив своїх слуг, бив і томив тяжкою працею, нарештї казав князеви встати й дати своє місце йому, а коли той не годен був навіть підвести ся, кинув його на поріг і відрубав, чи навіть відпилував пилою йому голову, — за се його настановлено в війську сотником. Жінку і доньок князя козаки збезчестили і розібрали між собою, і т. д. Та се більш мабуть фантазії, бо князь Януш дїтей, скільки відомо, не мав, і вдова його Єофія, родом з Чурилів, вийшла потім за шл. Козаковского[2]), — так що весь сей епізод характеристичний більш для шляхетських настроїв під час повстання, ніж для фактичної сторони його.

Оповівши про сю розправу, Ганновер заважає, що се було велике щастє для Жидів отся крівава розправа козаків з Поляками, по тім як вони видали Жидів: як би Поляки видачею Жидів справдї окупили собі житє, то пішла б така поведїнка скрізь, і не

[1]) Ганновер, що оповідає сю історію найширше (с. 162—164), розріжняє видачу жидівського майна і видачу самих Жидів, тим часом як у Твардовского се звязано в одно; за те він відріжняє два приходи козаків, у Ганновера звязані разом, — с. 13—14.

[2]) Див. Boniecki Herbarz IV с. 11 і 36; звернув увагу на се недавно Липинський (с. 167).

було б Жидам ратунку, а так Полякам пропала спокуса і більш вони не слухали козаків, як ті намовляли їх до видачі, а тримали ся з Жидами щиро.

Здобуто в тім часї і винищено також иньші міста Браславщини: Браслав, Винницю, Красне. Сабатай згадує велику різню, задану в тім часї Жидам в Умани, і т. и. Головним провідником в сих червневих операціях згаданий лист з Бару називає Ганжу з Уманя „полковника уманського“, а поруч його якогось Трифона з Бершади, і ся побожська містина — може по старим традиціям про Босого вважаєть ся головним гнїздом своєволї[1]). Ганжу звуть тутешнїм старшим також і деякі иньші сучасні реляції[2]). Але близький свідок з сусїдньої Шаргородчин, називає „якогось Кривоноса[3]), а Кушевич, що писав також під свіжими враженнями подїй — в листї з 8 липня, оповідає де-що й ширше про сього нового героя повстання, що від сього часу приковує до себе увагу польского громадянства: „Якийсь поганець Кривонос, збунтовавши всю чернь українну против людей католицьких і Жидів, почав нападати на села і міста тамошнї, які ще ацїлїли від Татар і козаків, людні і богаті, та немилосердно нищити“. Як перші здобуті ним місця він називає Ладижин, Бершаду й иньші міста кн. Вишневецького, Верхівку і Олександрівку Конєцпольского; Кривонос же в деяких звістках називаєть ся привидцею приступу під Тульчин, а потім першого липня н. ст. „з величизною купою повстанців“ приступає під Винницю, здобуває місто і шукає тут єзуїтських скарбів, закопаних в секретних сховках“[4]).

При сїм Кушевич зазначує, що Кривонос робить се все на власну руку, без відомости і волї Хмельницького: „Хмельницький з своїми молодцями не вдаєть ся у затяги того Кривоноса і знати його не хоче“. Але переказавши сю — очевидно офіціальну версію самого Хмельницького чи його старшини, Кушевич додає, що богато людей не вірить тому і думає, що сї Кривоносові погроми дїють ся за потайною порадою Хмельницького, „яко чоловіка хитрого“. Такі підозріння підтримували ся словами самих повстанців, повних переконання, що вони поступають в згоді й солїдарности з козацьким військом. Судя подільський Мясковский в однім з своих листів (4 серпня н. ст.) подає такі характеристичні оповідання бранця — „з тих що Тульчин зруйнували, дніпрового своєвільного, навісного хлопа“: „Пан-

[1]) У Шайнохи дод. 28.
[2]) Тамже дод. 35. пор. Твардовского с. 13—14.
[3]) Лист Росцішевского з Копайгорода — Оссолїн. 225 с. 88.
[4]) Жерела IV с. 35—36. 39.

ство (держава) перейшло від вас Ляхів до нас козаків. Король не вмер, але живий, до нашого війська з Литви утік і в війську є три тільки намети: оден для Бога тай дла війська, друга для короля його милости — до того ніхто не входить окрім пана гетьмана нашого коронного, пана Хмельницького, а третій намет для п. гетьмана самого". „Каже ще, що між ними замір був такий: три роки воювати нас з Татарами, Поділє опанувати, над Горинею станути і трактувати про відновленнє „праводавньої" вільности. Додає, що всю здобич з Немирова й Тульчина відіслано до Хмельницького, а Ганжу старшого свого, за те що Четвертинського й иньшу шляхту боронив і не давав убивати — в Тульчинским замку розрубали" [1]).

В самий розгар тутешнього руху, в останніх днях червня н. ст., зявив ся на сім театрі кн. Вишневецький, верстаючи свою путь з-за Дніпра до своїх волиньських маєтностей. Перебивши ся з-за Дніпра через Мозирщину на Волинь, він замість того аби рушити просто до своєї Вишнївеччини, скрутив з Житомира у Браславські маєтности своїх свояків кн. Збаразьких, що за малолїтністю власників були в його опіцї, — мабуть хотїв покріпити свою дружину, змучену і виголоджену таким довгим походом по чужих сторонах [2]).

Але вступивши на територію, захоплену повстаннєм, Вишневецький не втерпів, щоб не зайняти ся караннєм ріжних участників тутешньої руїни, які йому попадали до рук. „Ідучи через Погребище зрадникам руки утинають, на палю садять, стинають — найбільше за образу божу, за пустошеннє костелів, що там чинили: страшно

---

1) Шайноха дод. 35.

2) Сей мотив знаходимо і в записках його дворянина Машкевича, тільки він поданий у нього трохи низше (під днем 2 липня), хоч був мабуть від самого початку причиною маршу князя з Житомира на Погребище: „Просило військо князя, аби їм десь хліб дав і випочипок по трудах тих, які вони поносили, переходячи через пустині" (с. 101). Твардовский, що досить широко і докладно описує марш Вишневецького (с. 16 і д.), представляє так, ніби Вишновецький скрутив до Браславщини умисно на те, щоб поміряти ся в повстанцями, — але такий плян виходить у нього досить слабо і малоправдоподібно мотивованим. Ітінерарій Яреми вирисовуєть ся вповні ясно з порінання сих оповідань з анонімним описом його маршу, звісним в кількох копіях (Чортор. 379 с. 59, пет. Публ. бібліот. 129 с. 107 — відти копія в теках Нарушевича с. 599, і крім неї ще друга також с. 633, де-що відмінна при кінцї, з архива Залуского) — тепер він опублікований з пет. копії в Архиві Ю. З. Р. III. IV ч. 6. Вишневецький, перейшовши недалеко Мозиря, під Бабицею Припеть, пішов на Житомир, Котельню, Вчорайше, Погребище і відти, поки військо збирало припас в околицях Немирова, обоз княжий поволї рушав на захід, на Спичинцї, Вчорайше, Вахнівку, Глиньськ, аж звідти, по невдалім закінченню Немирівської афери, зробив великий марш — по словам анонїма аж під Остропіль. Звідси на запросини Тишкевича вернули назад на Янушпіль (в рукоп. помилка — Ямпіль), на Райгород і Махнівку. Машкевич, пропустивши те все, представляє так, що Вишневецький від разу пустив ся на Райгородок — і тут застав його заклик від Тишкевича.

оповідати й писати[1]); за Прилукою — тут перед костелом руки рубали, і тихже на паль на ринку посаджено, инъших постинано“, — читаємо в описї маршу Вишневецького, списанім якимсь участником його.

Екскурсію княжого війська на Немирів — по теперішньому кажучи „карательну експедицію“ на повстанців, описує инъший прибічник князя, знаний нам Машкевич, що ходив сам в сю експедицію, а його оповіданнє доповняє ріжними більш або меньш мальовничими подробицями Твардовский:

„В чотирох милях від Немирова в Ободнім заскочили з шістьдесять козаків і за ласкою божою всїх їх виголили сьмо“, починає Машкевич. Під Немирів впали над ранком; козаки, помітивши їх, стали уступати ся за став; уже як розсвіло, Поляки кинули ся на них і захопивши частину, вирубали. Погром міста описує Твардовский. Заставши замкнену браму, з-за котрої їм кричали, „що тут уже нема нїчого польского, а знають тільки Хмельницького“, польські вояки кинули ся до паркану, прорубали сокірами вилім, і поки попи дзвонили на ґвалт, „силу вирубали чоловіков і жінок“. По сїм, оповідає Машкевич, військо просило у князя позволення зібрати запаси в сїй приборканій околицї. Прибувши, показали війтови княжий наказ, і той просив тільки почекати, поки люде зберуть ся, сам же — як остеріг Поляків якийсь селянин, — дав знати козакам. Поляки на сю осторогу не звернули уваги: думали, що се їх хочуть відстрашити „від стацїї і хлїба“, тим часом козаки прийшли справдї й почали штурмувати замок, де засїли вояки Вишневецького. Ті боронили ся сильно але не помогло нїчого: козаки штурмували пять день, в день і в ночи і кінець кінцем замок здобули. „Драґонія така була честна, що хоч то з тої ж України були вибранцї, але так завзято боронили ся, що одні на другім полягли, і оден тільки, сховавши ся між трупами, в ночи утїк і дав знати князеви“, завважає Машкевич, і так описує останнїй приступ: „стративши три штурми в ночи, на четвертий, у день, старшина напоїла горілкою чернь, себто хлопство, а сама зіставши ся тверезо, пустила на штурм: пяне хлопство ослїп лїзло, а нашим бідакам і куль та пороху не ставало; неприятель, помітивши се, тим більше брав ся до паркану, і добивши ся до нього, що живо полїзло до замку“.

Польські вояки погинули. Вишневецький, довідавши ся про сей погром від одного недобитка-драґона, страшенно розярений післав

[1]) Gdzie z mieszczanow i popow w słusznym swym opale | co winnieyszych rozkaże kilku wbic na pale | dla drugich ukarania — завважає про сю погребиську екзекуцію Твардовский.

півтори тисячі кінного війська, наказавши йому здобути місто і вирубати в нім усіх, винних і невинних. Але козаки, сподіваючи ся такого фіналу, так сильно укріпили місто, що анї приступити було до нього, — і так „комонник“ Вишневецького „зі стидом“ мусів вертати ся до князя, а той по такім кінцї сього попасу рішив чим скорше простувати до своїх волинських маєтностей[1]).

Та тут забігли йому дорогу післанцї від київського воєводи Тишкевича, властителя великих маєтностей в полудневій Київщинї: він сповіщав, що козаки саме напали на його містечко Махнівку. По словам варшавського кореспондента, що переказує реляцію Вишневецького, був то полковник Гиря з пятьма тисячами козаків, а милю за ним стояв у полї Кривонос з тисячею коней[2]). Тишкевич благав Вишневецького помогти йому виратувати містечко. Вишневецький, не вважаючи на дуже прикру погоду, чим скорше подав ся туди з кінним військом, а обозови свому казав надтягати туди ж. Військо його теж горіло бажаннєм відплатити козакам, обступило містечко наоколо, щоб захопити їх у свої руки і з великим невдоволеннєм стріло „дісвазії“ Тишкевича, которому — як висловляєть ся прибічник Яреми — „щось на ніс влїзло“ і він почав „видумувати ріжні рациї“, стримуючи Вишневецького від крівавої росправи: він зовсїм справедливо казав, що як йому роздражнять козаків, то вони віддячать ся потім на його маєтностях, і навіть грозив ся, що в такім разі шукати-ме своїх шкід на Вишневецькім. Кінець кінцем плян обхоплення містечка військом не вдав ся: козаки відступили під Погребище, під проводом „Кривоносового сина“, як його називає Машкевич. Вишнївеччане рвали ся слїдом за ним, щоб їх погромити, але Тишкевич знов став відраджувати, а козаки тим часом, заложивши ся табором в дванадцять рядів возів і забравши що лекше („крупу, шпоно, муку, солонину, горох, зелїзо, срібло, золото, убрання“), відійшли і зєднавши ся з кіннотою, присланою від білоцерківського полковника, уступили ся без великих утрат.

По сїй афері Вишневецький спішно рушив на захід. Дали йому знати, що Кривонос з Гирею знову приступили до Махнївки, з арматою, здобули замок і „бючи з гармат на тріумф, випивають вина пана воєводи“, — але Вишневецькому вже відхотїло ся борпкати ся з козаччиною[3]).

---

1) Машкевич с. 100—103. 2) Ркп. Чорторийських 379 с. 48.

3) Оповіданнє Машкевича і анонїма, також у Твардовского (тамже) і Єрлича с. 67; просторо оповідає про сї бої під Махнівкою також згаданий лист з Варшави з 31 липня — ркп. Чортор. 379 с. 48.

За той час иньші ватаги повстанців обложили Полонне — „місто велике і далеко обороннійше над Львів, добре обсаджене арматою і людом шляхетським“. Туди збігло ся з сусїднїх околиць богато католиків і Жидів; Ганновер, що передав нам просторе оповіданнє про полонську біду, каже, що було там до двох тисяч шляхти і 12 тисяч Жидів. Вони приготовили ся до оборони і не тратили духу, сподїваючи ся, що Вишневецький по дорозї з-під Махнївки поступить до них, і вислали до нього своїх післанців, обіцюючи все для війська на шість тижнїв. Вишневецький і рушив уже був під Полонне[1]), але раптом стратив охоту до войовання і відказав, що пробув уже чотири тижнї на Українї, не маючи нї від кого помочи, і тепер його військо дуже змучене і він мусить своїх кутів пильнувати, а не чужих стерегти[2]). Рушив з своїм військом на Константинів, а по його уступленню козаки взяли ся штурмувати Полонне і дня 12 (22) липня здобули. Як оповідає Ганновер, насамперед передали ся до них руські передмістя, далї руські вояки і слуги тутешнїх панів, за їх помічю козаки війшли до замку і вчинили страшну різню. Варшавський кореспондент по свіжим відомостям від Тишкевича пише, що вбито там 700 шляхти „окрім жінок, дїтей і челяди“, і до 2000 Жидів. Повстанцї захопили масу зброї — рахували 60 і навіть 80 гармат, масу пороху, і т. и.[3]). В дещо пізнїйшій реляції (серпень) козацьку здобич в Полоннім рахують на чотири мілїони, оповідають про тїла, що досї лежать у замку, кров по коліна на них запекла ся, чотириста панночок-шляхтянок і дїтей побито. Взагалї сей погром належав до найбільших сенсацій повстання.

Після повалення сеї оборонної твердинї воно вибухнуло в сїй околиці тим сильнїйше. Сучасні листи вичисляють такі міста захоплені в сих днях (в серединї липня с. ст.): Чуднів, Чорторию, Бердичів, Райгород, Заслав, Межирич, Острог — „все з розливом католицької крови, з профанованнєм костелів здобуто і знищено“[4]). Пізнїйші вісти доповняють сей реєстр рядом иньших місцевостей, що мусїли в сїм же часї перейти до рук повстанців: Янушпіль, Красношіль, Любар, Остропіль, Лабунь, Гриців і ин.[5]). По тім як уступили ся відси

[1]) Так виходить з згаданого варшавського листу, що переказує реляцію Вишневецького. [2]) Ганновер с. 167—168, опис маршу Вишневецького.

[3]) Про погром Полонного крім Ганновера лист Кушевича з 30 липня — Жерела IV с. 10, листи з Варшави 31 липня і 2 серпня — ркп. Чортор. 379 с. 50 і 52.

[4]) Анонїмний лист з 29 липня н. ст. в пет. ркп. 129 — тепер в Архиві III. IV ч. 7.

[5]) Пам. кн. Міхаловского с. 158—159 (реєстр предложений на сесії сенату 22 серпня н. ст.).

останні польські сили — Вишневецького й Тишкевича, — доля сеї країни була рішена.

Таким чином вмішаннє Вишневецького і його виступи на сім київсько-браславськім пограничу против повстання не зробили в нїм нїяких особливих змін і не стримали його поступів. Вплинули дуже на розвій подій, на козацьку війну — але в зовсім противнім напрямі, оцїнені як розірваннє того пів-формального перемиря, що уставило ся з уступленнєм Хмельницького з-під Білої Церкви „на звичайні місця"

Противники компромісової полїтики гетьмана й його однодумцїв в козацькім війську ухопили ся за сї виступи Вишневецького, щоб покінчити з усяким опортунїзмом і перейти до отвертої, рішучої війни. Кріваві зусиля коло приборкання повстання, жорстокий терор, нелюдські розправи з захопленими повстанцями, пороблені Вишневецьким, викликали сенсацію по обох сторонах — і польській і українській. Збентежені повстаннєм, і крівавими сценами його, Жиди, шляхта, католики взагалї готові були бачити в Вишневецькім якогось божого післанника, що приносив їм ратунок, а його кріваві ексцеси над повстанцями величали як прояви великого духа, трохи не героїзму. Ми бачили образ сього протектора і оборонця Ізраіля, з захватом намальований Ганновером; йому вторує своєю поезією Твардовский, величаючи Вишневецького як промінь сонця, що заблис серед загальної пітьми, як радісну надію житя — як Сціпіона спасителя вітчини.

З другого боку всї прихильники мирової полїтики супроти козаків рішучо осуджували сї кріваві виступи, що вносили нове, непотрібне, погибельне розяреннє в козацькі ряди. Кисіль вже на перші вісти про воєнні пляни Вишневецького поспішив його остерігти від усяких зачіпок з козаками, „аби не ставити в підозріннє перемиря — щоб не скріпляла ся ворожнеча і вороги уступили ся з нутра (держави)". Але Вишневецький в своїй відповіди рішучо висловив ся против усякої толєранційної чи опортунїстичної полїтики супроти козаків, патетично закінчивши, що він в такім разі „не хоче й жити в сїй отчизнї, — і краще нам вмерати, анїж би поганство і гультяйство мали над нами панувати"[1]. По такій принціпіальній деклярації, скріпленій зараз потім крівавими карами й сутичками з козаками, і в польських опортунїстично настроєних кругах, слїдом за козаками, на Вишневецького стали складати вину розірваного перемиря і гірко нарікати на кріваві його вчинки, що на-ново розятрили козацьку війну. Рудавский, з історичної перспективи (хоч і з деякими недо-

[1]) У Міхаловского с. 54—56.

кладностями в фактичних подробицях) віддаючи сї настрої польських полїтичних кругів, вказує на ексцеси Вишневецького як головну причину безрезультатности визначеної соймом комісії. Саме під той час — каже він — комісари розпочали свою функцію, коли кн. Вишневецький виступив против такої соромної й брудної згоди з зрадниками. Він хотів війти до свого власного міста Немирова, але його власні міщане не пустили його; стала ся битва — велика різня, вкінці він з тріумфом вступив до міста; піддані припадали до ніг його, просячи пробачення, але він усїх їх велить замучити вишуканими способами, ріжними дивними муками, зчаста повторяючи катови, щоб так дошкуляв, аби вони чули, що вмерають. Одним каже вибирати очі, иньших вбити на хрести, богатьох мечем стяти. Прочувши про се козаки відкинули згоду, посилаючи ся на сю задану їм нову рану — казали, що її треба на ново випалити; вся причина була зложена на князя і його обвинувачували всї вони, як привидцю розірвання неремиря.

Між козаччиною від сих крівавих виступів князя Яреми дїйсно як в улїю загуло. Коли він перед польськими кругами виступив як речник безоглядної боротьби з повстаннєм, то і в козацьких його безоглядні кроки були прийняті як виклик на бій на житє і на смерть. На чолї повстання, приймаючи сей поклик, як противник у сїм турнїрі з князем, виступає Максим Кривонос і на якийсь час (в липнї с. ст.) захоплює собою всю увагу, як головна фіґура повстання, — поки Хмельницький зістаєть ся на заднім плянї сього крівавого видовища, поволї надтягаючи на театр його з свого Чигирина. В народнїй памяти — в славнім побіднім марші Хмелвниччини він зістав ся (під іменем Перебійноса) символом побідного руху повстання власне в сїм моментї:

Гей не дивуйте, добриї люде,
Що на Вкраїнї повстало,
Що за Дашевим, під Сорокою
Множество Ляхів пропало.
Перебійніс водить не много —
Сїмсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.

Зависли Ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Віслї.
Лядськую славу загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє.
Нуте, козаки, у скоки,
Заберемо ся під боки:
Заженїм Ляшка, вражого сина,
Аж за той Дунай глибокий[1]).

Історична роля сього чоловіка була так коротка, що він мигнув тільки мов яскраво освітлена фігура на екранї, лишивши нас без

[1]) Антонович і Драґоманов II с. 39—41.

усяких близших відомостей про себе. Він умер при кінці того ж року. Анонїмний автор сучасного німецького мемуару, титулуючи Кривоноса „генерал-майором“, що очевидно має означати першу особу по Хмельницькім, каже, що він був родом Скот (Шотляндець), названий козаками Кривоносом задля свого кривого носа, зрештою відважний і сміливий вояк[1]).

Але Ґолїньский в своїх записках згадує, що сучасні голоси називали Кривоноса купцем з Могилева[2]), а Коховский в своїх „Клїмактерах“ каже, що він був з Острога — засуджений за розбої[3]). Звістки сї самі по собі особливого довіря не будять, але на місцеве походженнє Кривоноса натякає і його власний лист до ротмістра Корицкого, де він відгрожуючи ся на Вишневецького, жалуєть ся, що той казав вертїти очі буравами його „рідним братам“[4]): сей вираз, коли його не брати фіґурально (а він досить катеґоричний і сильно підчеркнений, як на те), піддавав би гадку про походженнє Кривоноса з якоїсь місцевої, може попівської родини з Браславщини або полудневої Київщини.

Опублїкована недавніми часами сучасна польська ґравюра — портрет „значного козака Кривоноса“ теж не викликає великого довіря до своєї портретности[5]), тож і нею не можемо покористувати ся для познайомлення з сею намятною постатю (де-хто вважає сю ґравюру навіть карікатурою з огляду на той утрірований кривий ніс, але для сього теж властиво нема підстави).

Діяльність сього чоловіка, на скільки вона нам звістна, обіймає всього кілька місяців. Вперше зачуваємо про нього під Корсунем, де він веде передовий полк Хмельницького; далї звістка про висланнє його за Дніпро — до чого в каждім разі не прийшло[6]), а натомість виринає він в Браславщинї, уже в першій половинї н. ст. червня:

---

1) Dann nachdem der Gener. Major Krziwanos, ein geborener Schott, von wegen seiner krummen Nas also von den Cosaken genant, sonst ein resolvirter und verwegener Soldat, — Grundliche Relation л. 4.

2) Obrał sobie y postanowił pułkownikami nad kozaki: Krzywonosa srogiego tyrana — a to byl kupiecz z Mogiłowa (c. 111).

3) E ditione Ostrogiensi dudum ob agitata latrocinia capitalium damnatus — c. 47.

4) Wisniowiecki, ktory w Niemierowie i w drugiem miescie okrutne tyranstwo nad bracią moią porobieł, braci moiey rodzony kazał swidrami wierciec oczy — Чортор. 379 с. 58, близька копія в Чортор. 142 с. 601; в збірнику Осол. 3564 с. 70 є иньша копія, дуже відмінна, і без того вправу „braci rodzony“. В листї до Заславського (див. низше) се буравленнє очей Кривонос прикладає спеціально до попів — се й прилучаю до того натяку на його походженнє.

5) Репродукції сеї гравюри в моїй Ілюстрованій Історії України, у Чоловского Wysoki zamek we Lwowie, в книзї Липинського Z dziejów Ukrainy, також на ст. 385 замітка про сю гравюру.

6) Див. вище с. 30.

з початку незнаний („якийсь")[1]) звертає він на себе все більшу увагу своєю енерґією, і нарешті боротьба з Яремою ставить його в самім центрі сеї крівавої траґедії, як представника народньої української стихії перед лицем шляхетського местника[2]).

Свою політичну фізіономію Кривонос відкриває найбільше в своїм цікавім листі до кн. Заславського, написанім в кілька день по полонськім погромі, з приводу жалїв князя і накликувань до занехання ворожих кроків: „Зволиш знати, в. м., що те що було зачало ся, заспоколо сяї, і вже ми не хотїли більше пустошити землї Польської — тільки ув ся нам кн. Єремія: людей мордував, стинав, на палю садив — скрізь, в кождім містї серед міста шибениця, а тепер показуєть ся, що на палї були невинні люде. Попам нашим буравом очі вертїв! Ми стоячи за віру свою і боронячи здоровля свого, мусїли стати за свою кривду. Хто з нами хоче до бою стати, ми против нього готові; а хто спокійний — буде сидїти в спокою. А от уже сім тижнів тому або й більше, вислали ми наших послів до найясн. короля і річи-посполитої, аби вже скінчило ся се: краще б хотїло ся нам заховати тих людей на кого иньшого[3]), ніж тут тратити. Але від тих наших послів висланих не чуємо і до сього часу ніякої слушної відомости. де вони обертають ся: мабуть уже сплять, коли не пробудили ся до сього часу. Ще може бути спокій, коли ваша мил. поставиш на певний час наших послів — я можу затриматись; а коли не буде – мушу ставити ся і бороти ся, разом із ордою. Пан гетьман наступить з військом, а Орди я вже в тих днях сподїваю ся — заступить вам дорогу, куди б ви не утїкали. Тому ще раз прошу вм. пана, аби нам повернено наших послів — зараз пішлю до Тогай-бея, аби затримав Орду. А Жидів зволь в. м. справити аж до Висли, бо вся біда пішла від Жидів — вони вас з розуму звели". Лист підписаний: „зичливий і найнизший слуга Максим Кривонос полковник війська й. кор. м. Запорозького"[4]).

Як бачимо, ідеольоґія Кривоноса — ідеольоґія отсього повстання взагалї; він нічим не виріжняє себе з нього, з його завдань і мотивів, і виступає як представник війська. Дарма, що Хмельницький всїми силами відгребав ся від нього і ранїйше — як то ми бачили в чер-

---

[1]) Див. вище с. 39.

[2]) Krzywonos — nawiekszy tyran y mordercza, lupiescza miast, wssy, kosciołow, kapłanow, sliachty, Zydow, bialychglow i dzieci, характеризує його Ґолїньский (с. 113).

[3]) Себ-то против ворогів держави.

[4]) У Міхаловского с. 88, Памятники 1^2 с. 252 (з деякими відмінами). В Оссолїн. 225 л. 99 останні слова в приписці: Mozna li rzecz — iesli będziesz łaskaw a przyszlesz naszych posłow — ia zaraz poszle do Tohaj-beia, і т. д.

вневих звістках, і пізнійше, по Кривоносових битвах з Вишневецьким, коли він писав комісарам, що не дозволяв йому ніякої шарцанини ані давав позволення руйнувати й палити міста[1]). Трохи се нагадує відносини Наливайка до запорозького гетьмана — тільки що і Кривонос, не кажучи за Хмельницького, були людьми більшого калїбру, ніж ватажки 1590-х років. Кривонос титулує себе полковником королївського козачого війська (завсїди одначе без означення свого полкового округу — не називаєть ся він і в звістках про Кривоноса, се показує, що у властиву військову орґанізацію він таки не входив). Але яку імпозантну ролю він при тім бере на себе! Він хоче рішати про війну і згоду, диктує умови, ставить ультіматум, береть ся наводити чи відкликати татарську орду. Се не простий полковник; сей чоловік, видима річ, чує щось більше за собою.

В польських кругах то вважали його, так би сказати, ґенеральним намістником Хмельницького, „гетьманом" його війська[2]), тим часом як сам Хмельницький представляв ся володарем, головою нової козацько-української держави[3]), — то конкурентом і антаґонїстом Хмельницького — на сім грунті виростали ті згадані вже поголоски про непорозуміння між ними і напруження, які мовляв переходили часом у гострі конфлїкти. Я навів уже звістку з останнїх днїв липня про грубіянство, яким відповів Кривонос на заборони Хмельницького що до шарпанини[4]). І потім, коли головне військо Хмельницького зійшло ся з Кривоносовим, одна за другою йшли звістки про конфлїкти між ними. Раз ішли поголоски, що Хмельницький гостро взяв ся до Кривоноса: арештував його за непослух і за кару велїв прикувати до гармати, за шию ланцюгом — так писав Кисїль, вважаючи сей інцідент за наслїдок своїх переговорів; потім він мав звістку, що Хмельницький випустив Кривоноса на волю за порукою[5]). Оповідали се і у Львові, що Хмельницький „велїв прикувати Кривоноса з чотирма його полковниками, за те що против його наказу смів міста добувати, костели грабувати, панни насилувати й иньші страхи чинити, але другого дня велїв його відкувати — мабуть одкупив ся"[6]). Другим разом писали, що Кривонос посваривши ся з гетьманом, трохи не зарубав його[7]), і т. д.

1) Пам. кн. Міхаловского с. 168, лист з 19 (23) серпня.

2) Hetman kozackiego łotrostwa Krzywonos, ktorego obrał Hmielniczky hetmanem — записує Ґолїньский (с. 107) серед заміток з місяця липня.

3) Ми вже бачили подібну поголоску про Тоцигу — ранїйшу (с. 11).

4) Див. вище с. 28.

5) Пам. кн. Міхаловского с. 149 і 160 (листи Кисїля з 2 і 22 серпня).

6) У Шайнохи 11 дод. с. 380.

7) Вимок з ановімного листу в Бережан, в 26 серпня у Липинського с. 227.

Знаючи підозріливу і заздрісну на пункті своєї власти й авторітету вдачу Хмельницького (як відкривають її пізнійші факти), не можна думати, щоб він спокійним оком дивив ся на зріст сил і поваги браславського ватажка. Трудно, розуміеть ся, рішити, на скільки він від початку поступав самовільно, а скільки в тім було волї Хмельницького — чи щирі були гетьманові запевнення, що він все робить для погамовання повстанських ексцесів на західнїй території, чи правда була по стороні тих, що добачали тут з його сторони самі хитрощі і потайне порозуміннє з західнїми ватажками. Що селянське повстаннє, селянська жакерія не лежали в тодїшнїй тактиці Хмельницького, се можемо прийняти з великою правдоподібністю. Але повстаннє розвивало ся своєю стихійною силою, захоплюючи пограничних полковників, що виступають поруч Кривоноса: Ганжа уманський, Гиря білоцерківський, Остап (Гоголь) кальницький[1]). Творили ся самостійні повстансько-козацькі відділи, виростали в многотисячні корпуси, і нетерпіливо оглядали ся на кунктатора гетьмана, що далі „сидїв“ у своїм Чигирині, займаючи ся, мовляв, своїми хатнїми та особистими справами (розшукав між иньшим і свою коханку, відібрану у нього Чаплїнським, і святкував перемогу над конкурентом)[2]).

Кінець кінцем Хмельницький мусів відчути непевність своєї позиції: йому небезпечно було і гамувати се повстаннє, що в такім разї могло б обернути ся против нього самого, і ніяк було пускати його ватажків самопас, не даючи відчувати своєї руки і контролї: вони могли б також вирости по-над голову гетьманови — як се вже мабуть і помічалось у Кривоноса. Не добре було давати їм тріумфувати без гетьмана над польськими військами та виростати на великих вождів, а не на руку було б, коли б і погромили сї передові ватаги Поляки і набрали з того відваги та незгідливости на козацькі домагання. І от Хмельницький рішаєть ся покінчити з своїм пасивним вичікуваннєм, опанувати західнїй театр повстання і взяти його в свої руки. Якихось таких заяв з його уст ми, як звичайно, і сим разом не маємо; не знаємо і того, коли зявилось у нього таке рішеннє — чи по браславських погромах, чи аж після битв Кривоноса з Вишневецьким. Але бачимо, що вже в перших днях липня с. ст. він мо-

---

[1]) Див. вище с. 39, 42.

[2]) W tych dniach ozenił się z nieiaką Czaplicką szlachcianką, ktora męza w tey teraznieyszy zawierusie pozbyła — доносить 22 и. ст. липня Кушевич (Жерела IV с. 41): досї він очевидно нїчого не чував про давнїйший роман Хмельницького з сею жінкою, розмальований пізнїйшими письменниками. В Кривоносовім війську чекали, що Хмельницький „зараз по весїлю своїм з Чаплїцкою“ рушить до війська — Пам. кн. Міхаловского с. 95.

білїзує свої сили. Забирає козацькі кадри з Лївобережа (з Стародубщини, ми бачили, вийшли вони перед 10 липня с. ст.). Висилає на західній театр поднїпрянські полки, не звязані безпосередно з тамошнїм рухом і його привидцями, а близші гетьманському рейментови, більше дісціплїновані і залежні від нього (так от корсунський полк з полковником Шангиреєм бачимо в середнїх днях липня під Прилукою)[1]). Дає знати Татарам, щоб готовили ся до походу[2]), і сам починає поволї посувати ся на захід: в 20-х днях червня с. ст. ще бачимо його в Чигиринї, коло десятого липня він над Росавою, військо в зборі стоїть над Масловим Ставом (на Росаві ж). Се ще до певної міри „звичайні козацькі місця", так що новий похід ще не маркований. Але коло 20 липня Хмельницький уже в Наволочи, за Білою Церквою, на театрі червневого повстання[3]). Рубікон перейдено.

Як мотив сього другого походу Хмельницький в листї до кн. Заславського, писанім в пять день по Кривоносовім (і до букв до нього подібнім), виставляв зачіпні виступи кн. Яреми:

„Бачить то Бог, що ми будучи незмінними слугами річи-посполитої й вашої мил., сердечно бажали собі гого, щоб у спокою могти зіставати ся. Але через наступленнє й. м. кн. Вишневецького — як він не спамятав того, що ми маючи його в своїх руках, свобідно пустили з-за Днїпра, забезпечивши у всїм, — поневолї мусїли й ми рушити ся з усїм військом, з унїверсалів, особливо писаних з-за Днїпра, і з листів до Москви зрозумівши (дійсні наміри князя) . . . Не що иньше тілько се нас побудило. А то ми бажали, абц вже скінчило ся на тім, що з божого допусту сталось, і більше християнська кров аби не лила ся. За тим і послів наших до кор. милости і всеї річи-

---

[1]) Зізнання козаків захоплених під Прилукою і приставлених до Заславського 18 (28) липня — Міхаловск., с. 94—96.

[2]) Sam sie Chmielnicki ruszył z wielką potęgą i miał słac do Tokajbeia, aby z Ordą nastąpił — доносив Кисїль 9 серпня н. ст. (Міхаловск.. с. 151); козаки-бранцї говорили те саме десять день скорше — там же с. 95.

[3]) Листи Хмельницького з Чигирина 20 с. ст. липня в Актах Ю. З. Р. III с. 222 і Актах Моск. гос. 11 с. 230; судячи з того, що о. Ласко, бувши у Хмельницького в Чигринї в днях 17—21 червня с. ст., нічого не говорить про виїзд Хмельницького або приготовання до того, треба думати, що Хмельницький рушив з Чигирина не скорше як з кінцем червня або в перших днях липня. Про Хмельницького коло Маслового Ставу — Акты Ю. З. Р. III с. 236 („Черкасы стоять въ собраньѣ въ урочищѣ въ Масловомъ стану") і у Міхаловского с. 96: Przy Chmielnickim pulki zostały Czechrynski, Cerkaski, Pereasławski, Białcerkiewski, u Masłowego mostu stoią. Лист Хмельницького з-над Росави з 11 липня с. ст. (власноручний) — Памятники кіев. ком. I, друге вид. с. 244 (тут з оригіналу, а в Актах Ю. З. Р. III з московської копії). Лист Хмельницького з Наволочи в 24 липня, с. ст., в Актах Ю. З. Р. III с. 233; лист його ввідти ж 30 липня (у Міхаловск. с. 96, Памят. с. 255) має дату мабуть нового ст., унїверсал в справі литовських панів 17 липня (ркп. Чортор. 142 с. 531) — мабуть старого.

посполитої вислали ми з найнизшою покорою — за ними велико і унижено просимо в. княжу милость, бо як скоро тільки вони повернуть, я з листів пп. сенаторів і всеї річи-посполитої вирозумівши (їх становище) сам з усім військом верну ся і Орді накажу вернутись, аби більше в крови християнській не бродила. І так я й своїх не чим иньшим тільки мечем від чат і шарпанини стримую, аби того не було" [1]).

Як бачимо, головний привід до походу — „наступленнє" кн. Яреми, і поруч того не то теж як привід до війни — не то як одинокий вихід з утвореного Яремою напруження — справа послів: нехай прибудуть з доброю відповідю посли і все ще буде добре. Кривоносові козаки зловлені під Прилукою в середині липня, теж оповідали, що справа війни рішить ся в залежности від того, що принесуть посли з Варшави: під Прилукою військо буде їх чекати, прийде туди Хмельницький і буде рада — там рішить ся, чи буде війна, і як війна — „то хоч би голову на голову ложити, а всею силою, яку мають готову по цілій Руси, йти на військо річи-посполитої" [2]).

Але послів таки не було: десь загубили ся вони, і так таки й не знати, що з ними сталось. Кисіль здогадував ся, що мабуть вони поїхали Полісєм, боячи ся своєвільних ватаг, що ходили по Волини, і трівожив ся, чи не пропали де з руки якихось гультяїв, зіставивши підозріннє на річ-посполиту [3]). Без сумніву, ся обставина, що посли не вертались, і взагалі нічого не звісно було про заміри річи-посполитої, її становище і жадання що до козаччини, мусїла бентежити старшину, а ще більше служила догідним мотивом аґітації для всіх прихильників аґресивної полїтики і рішучої боротьби, на житє і на смерть. В Варшаві оповідали з чийогось листу (автора не названо, але виглядає на Кисіля ж), що Хмельницького спонукав до походу власне сей брак усяких відомостей: листи Кисіля до нього, мовляв, перехопив Лащ і відослав до Заславського, а коли Хмельницький, щоб довідатись чогось, післав до Заславського своїх післанців, Лащ зловив їх і відставив до Заславського як шпигунів, а там їх постинано; а про козацьких послів висланих до Варшави, пішли між козаками чутки, що їх у Варшаві на паль посадили [4]). Так і Криво-

---

[1]) У Міхаловского с. 96, справнійші копії — Осолїн. ркп. 225 л. 112, ркп. 3564 л. 73, Чортор. ркп. 379 л. 63, ркп. 142 с. 572. В другій части листу Хмельницький розписуєть ся у вдячности за прихильність Заславського, просить і на далї у всїм з ним зносити ся і запевняє, що всякі розпорядження зроблені, аби княжі маєтности не потерпіли від війни. [2]) У Міхаловского с. 94. [3]) Тамже с. 152.

[4]) Ркп. Чортор. 379 с. 52, лист з Варшави 31 липня н. ст.

нос, мовляв, Хмельницькому писав[1]). А тим часом, ставлячи під нідозріннє миролюбні заміри річи-посполитої і можливість порозуміння з нею, далї бив ся з повстанцями Ярема і стягали ся коронні війська на волинсько-галицькім пограничу.

Пасивним супроти сього військо не могло більше зіставатись. Повстаннє обєднуєть ся на ново, гетьман бере в свої руки його провід і повторяючи в своїм листї доводи Кривоноса, заявляє свою солїдарність з ним — робить його репрезентантом поглядів і намірів війська. Кривонос стає провідником передового козацького полку вже зовсїм формально. За ним ідуть пограничні полковники: Ганжа уманський і Гиря білоцерківський. А там далї рушає і головна армія гетьмана.

Мобілїзація польських військ, з котрими против волї і заміру приходило ся помірятись Хмельницькому в сїй другій кампанії, йшла автоматично від першого, весняного погрому гетьманів. Першу підставу їй дала висилка на Україну королївської ґвардії, ухвалена сенаторами зараз по погромі коронних військ[2]). Крім того ново-визначені провідники военних сил Заславський, Конєцпольский і Остророґ мали від себе зібрати якісь сили, і в поміч їм мали ще прибути „повітові війська", найняті шляхтою поодиноких повітів. Реляція зі Львова з перших днів липня н. ст. доносила, що в тих днях Заславський з Конєцопольским вийдуть під Глиняни, щоб зійти ся там з Остроґом і королївською ґвардією, що прийшла під проводом обозного в. кн. Литовського Осїньского в числї „кільканадцяти сот" (було її 1200), і там будуть чекати помічних полків в воєводств[3]). Але орґанїзацією сих помічних повітових полків не спішили ся, бо й конвокаційний сойм уважав цїлу мобілїзацію тільки демострацією, щоб не давати козакам дуже вбивати ся в пиху, а властиво мав всяку надїю, що справа буде полагоджена переговорами й до війни не прийде.

Та повстаннє в Браславщинї і на Волини стало прибирати такі грізні розміри, що ніяк було чекати до приходу повітового війська. Вже 2 (12) липня Заславський в ролї головного коменданта военних сил вислав Осїньского на Волинь, — але тут своїми ординансами закрутив ним так, що той уже не знав, чого й тримати ся: з-під Кремінця післав його під Константинів, звідти казав уступити ся до Заслава. Тим часом Кривоносові полки після погрому Полонного вже

---

[1]) Лист Кисїля — Пам. кн. Міхаловского с. 152.
[2]) Див. вище с. 518. [3]) Ркп. Чортор. 142 с. 511.

надтягали під Константинів. Відступати було трудно, до того сюди ж, під Росоліґці 13 (23) липня наспіли також Вишневецький і Тишкевич із своіми полками. З Осіньским же були ще полки Заславського під проводом Корицкого і Суходольского, в числї чотирох тисяч з невеликою артилерією. З огляду на такі досить значні сили — разом мусіло бути до десяти тисяч реґулярного війська[1]), — Осіньский з товаришами, порозумівши ся з обома воєводами, Вишневецьким і Тишкевичом, рішили дати битву Кривоносови під Константиновим, де його сподївали ся з дня на день. Корицкий під сю хвилю дістав від нього згаданий вже лист — принятий як заповідь битви:

„Милостивий пане Корицкий. Писав до мене п. воєвода сендомирский, аби я війну занехав і назад до дому вернув ся, і я се радо б учинив, якби не привів мене до сього Вишневецький, котрий у Немирові і в другім місцї немилосердне тиранство над братиєю моєю поробив: рідній братиї моїй казав вертїти очі буравами, — і я за се не перестану його шукати всюди, хоч би і в костелї, аж доки не дістану. Тому остерігаю, аби п. воєвода сендомирский не жалував — аби річи свої й своїх підданих вивіз десь далеко до замку — бо хоч би я й хотїв вас охоронити, але в війську у мене люде ріжні і покладатись на їх не треба. Коли ж би ти, в. м., думав, що мене з військом моїм можеш знищити, то я радо на в. м. чекаю. За тим будь в. м. ласкав. Вашої мил. приятель такий, як зараз побачиш — Максим Кривонос[2])."

В недїлю 16 (26) липня польські війська зійшли ся під Константиновим і тут стали обозом. З полудня почали показувати ся передні українські полки. Захоплені язики оповідали, що Кривонос іде з 50 тисячами, не рахуючи орди. Справдї, трудно було оглянути його, як надійшло се козацьке військо над Случ (з правого боку), оповідає очевидець. Осіньский з ґвардією одначе з успіхом боронив козакам переправи; гарматні стріли задавали їм богато клопоту, а далї відділ кінноти польської, перейшовши за ріку, ударив на них з таким завзятєм, що козаки замішали ся й почали уступатись і тїкати. Далї за ними загоняти ся Поляки не відважили ся, бо й ніч заходила — вернули ся до міста, а козаки стали недалеко табором: очевидно той

[1]) Так виходить з чисел поданих Осіньским і Машкевичом: Осіньский каже, що з Суходольским було 2500, з Корицким 1500, з самим Осіньским 1200; військо Вишневецького Машкевич рахує на 4000 („бо по переходї за Днїпро богато людей розїхало ся з тих що з князем тїкали за Днїпро"); мусїв мати також щось і Тишкевич. Тому коли Машкевич все зібране тут військо рахує на 6000 або мало що більше (с. 106), то се неймовірно мало. [2]) Див. вище с. 46.

легкий тріумф польської кінноти особливого значіння не мав, хоч Поляки-участники й хвалять ся, що нарубали зо дві тисячі козаків. Між бранцями попав в польські руки сотник Полуян, „що бував у всїх радах“, і він наговорив їм такого, що дуже збентежило польську старшину — мовляв, Кривонос сповняє накази Хмельницького, що теж не робить нїчого без ради Кривоноса; від Хмельницького чотири днї тому був лист з Паволочи, він іде з великою силою, а Кривоносови велїв затримати Поляків до його приходу.

Почувши се польські вожди від разу стратили відвагу. Вчинили раду, що робити: „порахували ся з собою, що Кривоноса, котрого рахують на 50 тис., ще можемо затримати, але з Хмельницьким міряти ся не можливо“, пише Осїньский. До того ж відчувала ся недостача провіянту і фуражу, а в містї помічав ся зрадливий дух: міщане, як каже Машкевич, тїшили ся з приходу козаків і в ночи довозили їм потайки пиво, горілку, порох. Се дало Вишневецькому привід до екзекуції: він звелїв арештувати підозрілих і сорок душ зараз стято; але се польських шансів зовсїм не поправило. З козацького війська приходили вісти, що там сили прибувають — прийшло знову 20 тис. „україного хлопства“ і з ним „козаки старинні“, а Полякам помочи не було звідки сподїватись. Цїлий понедїлок пройшов у радах і ваганнях, і вкінцї таки рішено уступити ся до головних сил річи-посполитої та зєднавши ся з ними потім знову наступити на козаків.

18 (28) польське військо почало сей марш, виславши наперед обоз під Кульчин, яких півтретя милї від Константинова. Та Кривонос ударив на них знову — як говорили язики — хотїв конче затримати Поляків до приходу Хмельницького. Сю другу, вторкову битву польські реляції представляють так само нещасливою для козаків як і першу: перепустивши їх через Случ, Поляки, мовляв, з усеї сили вдарили на них, помішали, загнали до ріки — „за ласкою божою труп на трупі лежав густо аж до переправи, мов біле сукно вкрило поле“, пише Осїньский. Він признає одначе, що козацький табор державсь і Поляки не рішились добувати його, а пустили ся слїдом за своїм обозом далї — отаборили ся під Ляхівцями над Горинею, яких вісїм миль від Костантинова (на північний захід) і тут стали чекати Заславського[1]). Прихильники Вишневецького, доказуючи, що

[1]) Реляція про сї битви, найбільш офіціальна, але коротка, підписана Тишкевичом, Вишневецьким, Лащом, Осїньским і свояком воєводи Тишкевича Криштофон підсудком браславським в обозі під Кульчином дня 20 (30) у Міхаловского с. 98, Памятники с. 258. Просторе справоздание Осїньского Осолїньскому два днї пізнїйше з Ляховець — Міх. 145,

їх герой мав усі шанси повної побіди, тільки вони були ударемнені иньшими комендантами: також дають зрозуміти дійсну міру польських успіхів. Машкевич складає на Тишкевича всю вину, що кн. Яремі не вдало ся до решти розгромити козаків. По його словам, повстанці по вторковій битві були так збентежені, що коли Вишневецький став по ній наступати, „чернь уже вхопила Кривоноса й хотіла живцем видати князеви, складаючи на нього всю вину — що то він силоміць змусив її до того бою; але знов чорт припустив воєводу київського з його нечестивою радою: зі всеї сили почав відраджувати князеви тої битви і добив ся свого — рвучи на собі волосє, відступив князь з військом, пустивши з рук побіду через воєводу київського; дійсно можна сказати старим прислівєм: князь золотом написав, а воєвода *чимсь* припечатав“ [1]).

Не вважаючи на всї силкування представити сї битви під Константиновом великим успіхом польського оружа, в дійсности вони були ілюстрацією сили повстання і безсильности против нього польського війська. Не тільки самого Хмельницького, а навіть Кривоноса, проводиря повстанців „хлопів“, не удало ся не то що розгромити, а навіть стримати в його походї. Так се було й оцїнено сучасниками [2]). Польським військам, самому кн. Яремі прийшло ся ретірувати ся перед Кривоносим і поле битв зістало ся за повстанцями: зараз по виходї Поляків зайняли вони Константинів і вчинили погром католикам і Жидам, які не вийшли з польським табором, а зістали ся в містї. Кн. Ярема дав собі духа тільки, виславши підїзд, який

Пам. 265. Інтересне оповіданнє — але з помилкою в днях (спізняєть ся о оден день в мемуарах Машкевича с. 106 і д. З становища Вишневецького ж дуже детально оповіда Твардовский (с. 21 і д.), але з порівнання з Осїньским і Машкевичом виявляєть ся, скільк в тій детальности баламуцтва. Рапорт Заславського, з долученим листом Кривоноса до Корицкого, переказаний в листї з Варшави 4. VIII н. ст. ркп. Чортор. 379 с. 58. Коротка релящія його прімасови у Міхаловского с. 97.

[1]) Наведемо ще варшавську поголоску, пущену тодїж прихильниками кн. Яреми: „Післав (Хмельницкий) десять відважних вояків, аби вбили кн. Вишневецького. Прийшли і в дарунку кілька монстранцій принести, просячи милосердя — а Хмельницький в двох милях з військом своїм чекав. Князь слухав їх здалека. Здивував ся посольству і дарункам, велїв їх відвести й частувати, і оден упивши ся видав себе: ‚напевне князь сеї ночи буде в наших руках і ви всї, Ляхове‘. Довідавши ся про се, князь казав кождого осібно взяти й питати, і всї на однім зійшли ся: конче мали його забити. Тодї князь велїв усїх вбити на палю, а сам пішов до Збаража“. Лист з Варшави з 2 серпня — ркп. Чорторийських 379 с. 57.

[2]) „Наші небожата, бачучи слабі сили свої, мусїли рушити з Константинова . . . Спирали їх, поки могли, а як уже не могли витримати, — бо їх дуже з гармат бито, прийшло ся їм радити про себе“, пише Заславський (с. 97). Ганновер оповідає: „І побояв ся князь, щоб мешканцї міста Русини не збунтували ся на вид ворогів, що обложили місто, і покинув місто весь блиск — кн. Вишневецький з військом і Жидами; хто мав коня з возом, рушив за князем; хто не приготовував коня з возом, покладаючи ся на князя, мусїв зістатись у Константинові“ (с. 173).

в ночи несподівано наїхав на місто — богато нарубав і захопив „доброго язика“, і той оповів, що Кривонос всю здобич відіслав „ку Запорожу“, а сам рушив на Бар і Межибож[1]).

Се була правда. Кривонос пересунув ся на подільське пограниче. Насамперед приступив до Межибожа, укріпленого замку Сєнявских, добре захищеного природними обставинами. Поголоски оповідали, що його здобуто приступом і вирубано[2]). Але краще освідомлений кореспондент[3]), навпаки, пише, що Кривонос не вчинив місту нїякої шкоди — з огляду на пп. Сєнявских: відомість далеко правдоподібнійша, яка ще раз остерігає не дуже покладати ся на сучасні звістки про козацькі погроми. По сїм Кривоносові козаки обложили Бар, далеко важнїйшу твердиню, що служила ключем до східнього Поділя й уважала ся за незвичайно оборонну позицію. Вона була сильно обсаджена і на неї дивились як на заставу всеї західньої України: „якби взяли Бар — нї одно місто не остояло ся б перед ними, якби забрали таку армату і такі воєнні апарати“, заздалегідь писав підстолїй львівський[4]). І дня 25 с. ст. липня ся твердиня впала в руки Кривоноса.

„В пятницю неприятель здобув Бар приступом, від землї й води[5]). На сплавах з розібраних домів і дворів поробив штахети і обступивши наоколо, спалив і зруйнував. Не міг і замок утримати ся — через зраду Руси. Найбільш шкодили московські гуляй-городи[6]), за котрими зрадники велїли йти селянам. Коли дано огня з гармат і Німцї вистрілили, одних положили, иньші припали, а саме гультяйство під дим скочило. Драгонія королевича вся полягла, але й поганства того лягло не мало“.[7])

Через кілька день описуючи сю катастрофу докладнійше на підставі зібраних відомостей, той же кореспондент додає деякі подробиці: самого Кривоноса в приступах не було, проводили його „полковники“ — „Кушка шляхтич браславський, другий піп (очевидно той піп браславський, про котрого ми вже чули), третїй Габач (?), четвертий Браславець, пятий Степка“; військо характеризуєть ся як „богове і днїстрове гультяйство“. Здобувши місто „за зрадою Руси“, обіцяли польському війську випустити його цїло з замку, коли під-

[1]) Пам. кн. Міхаловского с. 148. [2]) Тамже с. 151.

[3]) Кушевич с. 62: Сєнявский був староста львівський і про долю його маєтностей мусїли у Львові мати добрі відомости. [4]) Ркп. Осолїн. 3564 с. 58.

[5]) Охорону барського замку і міста становило широке ложе Богу, умисно загаченого й розлитого в широкі стави. [6]) Рухомі, на колеса поставлені деревляні щити.

[7]) Пам. кн. Міхаловского с. 150, Памятники с. 272; подібного змісту лист того ж Мясковского, писаний день пізнїйше — в ркп. Чортор. 142 с. 611.

дасть ся, але коли те справді почало виходити, і їх „забравши все, стинали і мордували без ріжниці всїх", тодї иньші почали боронитись, але замок здобуто, „по части силою, по части через зраду Руси" [1].

Твардовский, описуючи сю катастрофу, каже, що польська военна залога прислана Заславським для охорони замку, встигла наприкрити ся міщанам і ті самі відкрили брами міста Кривоносови, коли він, мовляв, приступив з своїми козаками, — помагали їм громити польських вояків і „Ляхів", що поховались у містї, а Жидів, котрих назбирало ся сюди з цїлої України — найбільше хорих і ранених, ніби то над пятнадцять тисяч (!) загинуло при сїм погромі; потім, по кількох днях здобуто й замок і вирізано всю тутешню залогу [2].

Подїя ся зробила сенсацію й викликала новий пароксізм паніки. „Така значна твердиня і так марно перейшла до рук неприятеля", завважає Кушевич [3]. „Не бракувало нїчого: досить було гармат, пороху і олова, поживи, людей служебних нїмецьких кількасот. Се якесь фатум ворже річи-посполитій помішало все, і нас привело до шкоди й сорому" . . .

Полковники, здобувши замок, по словам Мясковского, посилали до Кривоноса з запитаннєм, що мають робити з усею тою арматою — тисячами мушкетів і всякого струменту, що там переховував ся [4], запасами пороху, олова, і значнїйшими полонянниками. Самі рушили далї на захід. Приходили оповідання про ріжні ексцеси повстанців; казали, що в Воньківцях вони повикидали з гробів кости шляхетські, приказуючи: „Збиткували ся Ляхи над нами живими, а ми тепер над кістьми і над дїтами (дїдами) вашими будемо" [5].

Цїле Поділє вважало ся тепер страченим. Козаків з дня на день сподївались уже в Камінцї. Страшенна трівога огорнула тутешню шляхту. „Вже у мене правдива Україна з тої сторони — від Бара, Сатанова; перша у мене свобідна служба божа — там уже нї костела, нї ксьондза, нї Жида не знайдеть ся, а навіть Гусятин такий порожнїй, що ледве кількадесять людей у нїм", пише 8 (18) серпня підстароста теребовельський [6].

Пішли вже навіть чутки, що й Камінець здобуто і в пень вирубано. Але се були фальшиві поголоски: Кривонос — так писали до Львова — пустив ся був дійсно на Камінець, навіть повіз з собою якись „апарати до розривання скал", але раптом завернув ся —

[1]) У Шайнохи II дод. с. 380—382. [2]) Wojna domowa c. 24—25.
[3]) Жерела IV с. 62. [4]) Ркп. Осолін. 3564 с. 58. [5]) У Шайнохи, тамже.
[6]) Ркп. Осолін. 225 л. 130.

„за одержаннєм заборони від Хмельницького, в очікуванню результатів переговорів, що зачали ся 24 серпня (с. ст.)[1]).

Хмельницький досить довго зістававсь у Паволочи. Звісні листи його звідти обіймають час включно від 17 до 24 липня с. ст.[2]), а цілий пробуток був очевидно ще довший[3]). Чекав ще своїх послів з Варшави і відповіди сойму (ми так-таки й не знаємо, коли йому стала звісна та відповідь і яке враженнє на нього зробила). Заразом робив заходи, щоб на випадок війни розєднати і так слабко координовані сили свого противника. Висуваючи як головного привидцю нового походу кн. Вишневецького з його нелюдськими екзекуціями над повстанцями, придобрював ся до Заславського, як ми бачили, примилював ся до декотрих иньших маґнатів (згадаймо тут і звістку про помилуваннє Межибожа з огляду на його власника Сєнявского) — підмінював свою боротьбу з польським режімом боротьбою з певними маґнатами, від котрих, мовляв, пішло все зле і вся причина: було се вповні в дусї шляхетських понять, де властиво все і завсїди зводило ся до суперництва й боротьби маґнатських котерій — чи дійсної чи вифантазованої. Таким же чином пильнував він затримати в нейтральности маґнатів литовських. Власне з Паволочи маємо інтересний універсал, звернений ніби то до козаків, але в дійсности написаний на адресу литовських панів. В нїм Хмельницький згадує давню прихильність козаків до литовських панів, пригадує їх воєнне брацтво в спільних походах і заявляє, що козацька війна, розпочата з польськими панами через козацьких неприятелїв, що наступали на козацтво, не має дотикати панів литовських: „Напоминаємо всякого козака, аби в маєтностях ясновельможних і вельможних і. м. пп. сенаторів в. кн. Литовського, панів наших милостивих, від війська Запорозького, себ-то від козаків не діяла ся ніяка кривда — під страхом кари військової на своєвільного“[4]).

В литовських кругах справді констатовано, що козацькі війська були відкликані з литовської території, і через се була захована нейтральність вел. князївства: литовські війська не взяли участи

---

[1]) Кушевич l. c. [2]) Див. вище с. 50. [3]) Одначе в останнїх днях липня с. ст. гетьман в кождім разі був уже на Гончарисї — див. низше, с. 60.

[4]) Дві копії сього універсалу в ркп. Чорторийських 142 с. 531 і 533, мають дату 17 липня, мб. старого стилю (див. вище с. 50). Можливо, що про роспублікованнє саме сього универсалу (а може й якогось ще иньшого анальоґічного) оповідав в Москві післанець Хмельницького Мужилівський: гетьман посилав на Литву грамоту, щоб Литва була в згоді з „Черкасами“, і „Черкаси“ в такім разї не будуть зачіпати Литви, а коли Литва почне їх зачіпати, то їй в домах своїх не зістати ся. Див. тим часом переповідженнє актів посольства Мужилівського в статї Востокова: Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвою, Кіев. Старина 1887, VII с. 719.

в осїнній війнї 1648 р. і в козацьких кругах Литву вважали навіть союзною [1]). Московському послови говорили весною 1649 р., що минувшого року Литва не помогала Польщі своїми людьми на козаків, бо між ними була така змова, щоб гетьманови й війську Запорозькому і Орді не ходити війною на Литовську землю, а литовському війську не помагати Ляхам [2]).

Мусїли йти також жваві пересилки з кримською ордою, мабуть і з Константинополем, — але про них, на жаль, не маємо нїяких певних звісток, тільки далекі і баламутні поголоски. Так з приводу двірської революції, що стала ся в Царгороді лїтом 1648 р. і на місце нездалого і всїма зненавидженого султана Ібрагима висадила його малолїтнього синка Магомета (а в дійсности віддала правлїннє його бабці, матери Ібрагима), в Польщі оповідали, що революцію сю зробив Хмельницький [3]). Він, мовляв, хотїв иньшого правительства в Царгороді, бо Ібрагим не показав охоти помагати козакам против Польщі, хоч Хмельницький обіцяв піддати під його власть всю Русь, подавав надії на завоюваннє Польщі, а собі в нагороду просив тільки господарство волоське. Султан не схотїв звязувати ся з таким малозначним чоловіком, що зломив віру свому володареви, до того ще в такий час — безкоролївний. Тому Хмельницький звернув ся до яничарів — їм поновив свої обіцянки, вияснюючи всї вигоди даного моменту для війни; в тім же напрямі, мовляв, повела аґітацію й Венеція, бажаючи відвернути від себе на Польщу енерґію й сили турецькі. Яничари зробили революцію й скинули Ібрагима, а нове правительство хоч теж не хотїло помагати козакам безпосередно, „яко голотї і гультяйській своєвільній купі“, але пообіцяло післати в поміч Татар, щоб Хмельницкий з ними здобув Камінець і передав Туркам разом з усею Русю: в такім разї дістане нову поміч і буде настановлений господарем волоським. Поки що иньші джерела не дали нїчого для потвердження сього оповідання, звісного тільки з збірки Ґолїньского.

Вийшовши нарештї з Паволочи, Хмельницький з своїм штабом так само поволї посунув повз волинсько-подільську границю. В сучасній кореспонденції маємо деякі звістки про сей його марш. В останнїх днях липня с ст. Хмельницький стоїть на Гончарисї — то значить

[1]) Підстароста пинський 20 н. ст. серпня доносить підканцлєрови: Lubo za uniwersałami Chmielenka swego pulki kozackie retyrowali sie do koczowiska iego, iednak gromady nie male banitow i roznego hultaistwa w Polesiu zasiadly popom ani ochędostwom cerkiewnym nie folguią (Осолїн. 225 л. 131).

[2]) Виїмок з посольського справоздання Унковского у Смірнова: Рисунки Києва 1651 г. с. 232.

[3]) У Ґолїньского с. 141: Fortelna i przemislna zradя B. Chmielniczkiego principała rebelizanta starszego kozakow zapor.: виглядає як звідкись переписана повість.

на верхівях Тетерева, коло Янушполя, і з ним, мовляв, 120 тис. війська [1]). Кілька день пізнїйше пишуть про становище Хмельницького під Острополем, яких чотири милї на захід від Гончарихи, над горішньою Случею [2]). З дня 29 с. ст. липня маємо в оригіналї лист Хмельницького до одного з нограничних московських воєвод кн. Болховского, писаний „с-нод Конъстантинова“ [3]). Протопоп з Константинова, від котрого були вісти в глинянськім таборі, казав, що того дня (29 с. ст.) Хмельницкий став табором під Маркушами, пять миль від Константинова (тепер Маркушівцї або Маркуші коло Хмельника), на нолуд. схід від Острополя [4]). Тут, на „Скаржинськім полї“, як се становище означає Мужилївський [5]), Хмельницький зістаєть ся потім довший час. В листї його до Кисіля, писанім коло 10 с. ст. серпня, комісарам визначаєть ся зїзд під Константиновим [6]), і пізнїйше в листах писаних 18 і 19 серпня в обозї під „Команівцями“, „за Константиновим“ (очевидно Куманівцї коло Синяви, в сусїдстві Паплинець, зазначених як дальший етап походу у Мужилївського), — зїзд знову визначаєть ся під Константиновим, „поблизу від себе“ [7]). Константинів, як бачимо, зістаєть ся все тільки загальним орієнтаційним пунктом штабової квартири, і в самім Константинові Хмельницького не бачимо нї разу, а все на полудневий схід від нього, на подільській границї (Маркуші—Скаржницї, Паплинцї—Куманівцї, Пилява) — може щоб близше бути до сподїваної Орди.

Вперед себе, на поміч Кривоносови, гетьман, по словам Мужилївського, вислав з початку Гирю, потім — з Гончарихи, чигиринський полк Вешняка, а сам поволї рухав ся під Константинів.

---

[1]) Пам. кн. Міхаловского с. 151 і 152 (Памятники с. 270 і 273): відомости з одного дня з двох ріжних кінців дуже докладно сходять ся на означенню місця пробування Хмельницького, тільки в листї Мясковского помилкою замість Янушполя стоїть Ямпіль (Ianczarucha читай Гончариха, вона ж під іменем Janczarki у Міхаловского с. 176); про становище під Янушполем ще в листї Кушевича з 13 серпня, с. 56. Про Гончариху див. мою замітку в Записках львівських т. 10. Треба ще завважити, що до сього становища Хмельницького під Гончарихою причіпилось оповіданнє про бурливі ради і важні постанови що до дальших плянів, що, мовляв, стали ся тут — див. у Костомарова с. 357 і новійше у Липинського с. 390. Основою його послужила коротка фраза Грабянки (с. 58) про прийняту козацьким військом постанову рішучої війни з Польщею. Та ся постанова у Грабянки має місце після вістей про смерть кор. Володислава і тільки через брак у сім місцї хронольоґічної перспективи вона повішена так, що Костомаров переніс її на серпень. Лист Кисіля, на який він посилаєть ся при тім (Памятники 1 вид. ч. 38, 2 вид. ч. 45), зовсім не вказує на становище на Гончарисї, так само і наведена Липинським звістка з листу з 24 серпня. [2]) Ркп. Чорторийських 143 с. 613, лист з Збаража з 12 серпня н. ст.

[3]) З оригіналу в другім вид. київських Памятників I с. 253. [4]) У Шайнохи II дод. с. 379.

[5]) С. 38; Скаржинцї в сусїдстві з Маркушами, на півн. захід.

[6]) Зміст сього листу в листї Кисіля — Міхалов. с. 165.

[7]) Сї листи у Міхалов. с. 166—8, Памятн. 276, копії в Осолїн. 225, Чортор. 379, збірцї Ґолїньского — в них дати другого листу по старому стилю, як і в Памятн., див. нижче, с. 63.

Під час сього повільного маршу Хмельницького волинсько-подільською границею соймові комісари, з сумним рицарем польсько-українського порозуміння Кисїлем на чолї, робили з свого боку героїчні вусилля, щоб пробити ся до Хмельницького і розпочати з ним переговори. Соймова інструкція наказувала їм зїхати ся для сих переговорів з Хмельницьким у Київі дня 13 (23) серпня, аби полагодити справу до елєкційного сойму. Коли одначе комісія прибула в волинські сторони, ся задача — зїхати ся з Хмельницьким, показала ся доволї небезпечною. Вся східня Волинь була вже тодї в огнї: Полонне, Корець, Гоща (маєтність Кисїля) були в руках повстанцїв, що не пошанували не тільки пивниць пана воєводи, але й його післанця, о. Ласка, висланого з новими листами до Хмельницького [1]): вибили його так, що ледви жив зістав ся, й забрали від нього всї листи. Цїла Погорина була спустошена — двори, корчми, Жиди, які ще зістали ся, погинули тепер. По сїм з полудневої Погорини повстанцї рушили до Кривоноса під Межибож, але в Степани лишив ся полковник черкаський і розсилав відси свої ватаги по цїлому Полїсю, а не бракувало їх і дальше на полудне [2]).

Спинивши ся в Луцку, Кисїль з товаришами [3]) вислали перед себе на підзїд одну з хоругов, і вона стріла ся з повстанською ватагою, добула язиків і від них комісари довідали ся про становище Хмельницького під Янушполем, про його приготовання до війни і т. и. Одержавши сї відомости, комісари вчинили в Луцьку нараду з місцевими панами, які трапились (між иньшими був тут і другий православний сенатор Корони — каштелян київський Максимілїян Бжозовський). Рішено вислати до Хмельницького листи від комісарів з жалями на такі ворожі вчинки, допущені серед перемиря, і з жаданнями ґарантій безпечности для дальшої своєї подорожи, коли він хоче з ними трактувати. Разом з тим Кисїль ще звернув ся до посередництва митрополита і дістав від нього якісь обіцянки в сїй справі та навчений гірким досвідом поспішив повідомити про се оба польські табори, щоб не мали підозріння і не чинили перепон зносинам з ним митрополита [4]).

---

[1]) Паспорт о. Ласку для сеї нової подорожи — Архивъ Ю. З. Р. III. IV. ч. 150.

[2]) Дневник подорожи комісарів у Міхаловского с. 170—171, лист Кисїля тамже с. 151, Пам. с. 269, копії в Осол. 225, Чортор. 142 і 379.

[3]) Були то: Олександр Сельский підстолїй познанський, Франциішок Дубравский підкоморий перемиський і Федір Обухович підкоморий мозирський.

[4]) Ofiarował tedy im. x. metropolita kiiowski, iako duchowna teyze religiey osoba, ochotę swoią w tym, ze chce zbuntowanego tego chłopstwa cohibere albo raczey revocare zamysły. Два листи — оден з датою 10 серпня до кн. Заславського, другий без дати, але того самого часу, очевидно, до воєводи Тишкевича в ркп. Осолїн. 231 с. 187—188; автор не названий, але що се Кисїль, в тім нема сумніву: на нього вказує й фразеольоґія й обставини.

Від Хмельницького довго не було ніякої вісти ні відповіди, і комісари, покладаючи ся на свою оружну охорону, зважили ся вкінці рушити йому на зустріч на власний ріск [1]). Приходило ся йти пробоєм, серед крівавих бійок з повстанськими ватагами. Але вісти, які доходили до Кисіля про прихильну стрічу, що мали його післанції у Хмельницького, відогріли на-ново весь його оптимізм: він спішить донести канцлєрови, що наслідком самого приїзду його післанців Хмельницький велів арештувати Кривоноса і пустити на волю всїх Кривоносових бранців-шляхтичів, а сам спинив свій похід і чекає приїзду Кисіля. Тому Кисіль благає канцлєра дати наказ польським військам, аби не зачіпали ся з Хмельницьким і залишили всякі підїзди під його війська [2]).

Офіціальна відповідь прийшла тиждень пізнїйше — принесена Кисїлевими післанцями. Хмельницький заявляв, що кріваві події підчас перемиря стали ся не від нього, але від своєвільника Кривоноса, з одного боку, і Яреми Вишневецького — з другого; сам він бажає спокою і чекає комісарів. Але устно висловив він післанцям своє невдоволеннє з невірної поведінки Кисїля: по його словам, якась велика особа остерігала його, що Кисїль тут до козаків примилюєть ся, а в Варшаві заходив ся против них, а крім того удалось йому дістати Кисїлевого листа до московських властей, де той настроював Москву против козаків [3]). Така утрата довіря у Хмельницького дуже збентежила Кисїля. Він поспішив пустити в рух всю свою красномовність, щоб заспокоїти розгнїваного гетьмана. Але тут став ся епізод, який поставив бідного вістника згоди в ще більш клопітливе і неприємне становище.

Комісари рушили з своїм полком під Константинів, де Хмельницький визначив їм зїзд, і в дорозї дістали відомість, що козаки чи повстанські купи (сї дві катеґорії не розріжняють ся, розуміється) напали на Острог, і там грабують. На сю вість комісари поспішили

---

[1]) З дневника виходить, що комісари рушили в дорогу з Луцька коло 30 липня с. ст. — три цїлі тижні перед 30 серпня н. ст. Що дорога рахуєть ся з Луцька, се виходить з рахунку днів: коли з Луцька вислано післанців, вони два тижнї не вертались і аж десь 12 (22) серпня принесли відповідь від Хмельницького: значить післано їх десь 29 липня — а було се не задовго перед виїздом комисарів. Супроти того згадку Кисїля про лист післаний 9 iulii до Осолїньского з повідомленнєм про висланнє післанців до Хмельницького і початок подорожи (Міхалов. с. 149 = Пам. с. 275) треба поправити на 9 серпня (н. ст.), як просту описку: мова тут очевидно про листь з Хорлупа з 9 серпня н. ст. до Осолїньского, що у Міхаловского с. 151. Дата згадки — з Рівного 2 серпня у Міхаловскаго (с. 149) теж очевидно хибна, правдоподібнїйша в Памятниках с. 275: 16 серпня (н. с.).

[2]) Листи з Рівного як вище, Міхалов. с. 149 = Памятн. с. 275.

[3]) У Міхаловского с. 159 і 172.

до Острога — не знати, чи на те щоб приборкати ті грабування, чи щоб проскочити скорше до Хмельницького, поки дорогу не залягли більші сили. Але під Острогом їх стріло ціле військо: коло трох тисяч козаків, піших і кінних. Бити ся з ними Кисіль не відважив ся і вислав парляментарів, жадаючи пропуску до Хмельницького. Козаки й згодили ся пустити їх, з тим щоб Кисіль їм дав заставу — десять шляхтичів, а вони дадуть їм десять своїх і проведуть до Хмельницького. Але тільки що Кисілеві закладні приїхали до Острога, до козацького табору, аж напав на Острог підїзд з польського війська, з-під Ляховець. Козаки не розібрали, що се за військо, і думаючи, що се Кисілеві вояки під покривкою угоди хочуть їх погромити, були тим дуже роздражнені і почали рубати голови комісарським закладням. Потім справа вияснилась і козаки заявили, що пускають їх до Хмельницького, тільки щоб вони обійшли їх у право, по-за Острог на захід. Комісари пішли, тільки вислали до Хмельницького перед себе листи з жалями на острозьких своєвільників, і заразом до польських проводирів, благаючи не зачіпати ся з козаками, аби дійти до переговорів з Хмельницьким.

Хмельницький відписав, знов складаючи все на Вишневецького та на його нелюдські і нерозважні зачіпки з козаками: ті козаки, мовляв, приходили під Острог не війною, а за „борошном“ [1]), а вояки Вишневецького почали їх добувать, і сусіднє місто Межирічі в пень вирубали. Ще ширше розводив ся він над сими зачіпками Вишневецького в другім листі, писанім кілька день пізнійше:

„Нерозважно і неоглядно пірвав ся на нас Вишневецький, не по християнськи і не по рицарськи починив над народом нашим християнським, над невинними душами: не тільки невинних християн, але й духовних наших казав на паль саджати. Не диво б, як би то якийсь простак робив — як з нашої сторони не міг собі з тим ради дати Кривонос (котрому ми ніякої шарпанини не позволяли, анї до руйновання і палення міст дозволу не давали). Але ж то двоє ріжних людей! Ми будучи тому всьому головою, хоч низші уродженнєм, більше памятаємо Господа Бога, і з тих Поляків, що до наших рук прийшли, не згинув ні оден, всі живі, кого тільки я при тих полках застав, — старі й молоді, і всїх хто хотів би з вашими послами їхати, всїх я пускав вільно“ . . .

Заявляв готовість до переговорів і згоди, просив стримати польські війська від зачіпок, на стриманнє своїх своєвільників обіцяв вислати

[1]) У Міхаловского се місце пропущено (с. 167), в Осолїн. 225 л. 143 boroszna.

канївського полковника пана Семена, а для трактатів просив прибувати до Константинова [1]).

З польського табору, де про Кисїля без церемонії говорили як про зрадника, а про його перемирє і переговори як про нове нещастє наслане на Польщу [2]), Кисїль дістав теж кислу відповідь, де йому робили ся закиди за проволїканнє справи, жадалось, аби вже раз довів до кінця і розвязав їм руки і т. д. [3]). А тим часом з табору того йшли далї підїзди на козаків, і оден з таких підїздів найшовши на обоз Кисїля, вхопив трох закладнїв чи бранцїв козацьких, що мав у себе Кисїль, і велїв їх стяти перед самим наметом воєводи.

В козацькім таборі, по всїх даних осторогах, сї факти приймано як розірваннє перемиря і переговорів. І Хмельницький, очевидно, в даних обставинах і при таких настроях сторін по щирости більше не вважав можливими нї трактатів нї перемиря, і тому нїчого не робив, щоб справдї дати змогу комісарам зїхати ся з ним. В польських кругах правдоподібно не помилялись думаючи, що в сїм моментї хоч би сам Хмельницький і хотїв згоди, настрій „черни" і війська був настільки безоглядний, що з тим не можна було ріскувати. З польської сторони далї йшли не перериваючи ся ворожї виступи, і Хмельницький видимо рішив признати їх за відповідну підставу для розірвання переговорів. В 20-х днях с. ст. серпня він затримав у себе післанцїв, присланих Кисїлем, і перервав дальші зносини.

Кисїль з товаришами тим часом прибив ся до обозу Вишневецького і компанії, що стояли в тім часї під Чолганським Каменем, яких дві милї на полудне від Ляховець, на полудневих доплинах Горини [4]). Прийняли його тут неприязно — нїхто не виїхав його привитати, ставили ся до нього з підозріннями і закидами. Домінїканин Цєклїньский, що був в обозї, каже, мїби то Вишневецький закинув Кисїлеви, що він стоїть в порозумінню з козаками — що вони з Татарами разом обіцяли помагати йому стати польським королем: зложити по таляру від коня і дати в поміч 16 тис. війська; Кисїль, мовляв, не дав на се нїяких оправдань, і тодї хто ще був з Кисїлем, покинули його хоругви, як чоловіка підозрілого, і він зіставав ся тільки з кількома десятками своїх дворян [5]). Се побільшені оповідання ріжних під-

[1]) Пам. кн. Міхаловского с. 168 = Памятники с. 276; дата 19 серпня і в иньших копіях: Чортор. 379 с. 81, Осолїн. 225 л. 126, Ґолїньского с. 139.

[2]) Напр. у Міхаловского с. 183. [3]) Там же с. 160.

[4]) Офіціально зветь ся тепер Теофіполем — перехрещений в половинї XVIII в. по імени дїдички Теофілї Яблоновскої.

[5]) У Міхаловскаго с. 179—180, пор. с. 182—183.

панків, але в кождім разї Кисіль з товаришами опинив ся в незвичайно прикрім положенню між двома воєнними таборами, що вели між собою безнастанну дрібну, підїздову війну, а він сам тепер нї до Хмельницького не мав відваги їхати анї до польського війська не рішав ся пристати. Коли Хмельницький не випустив від себе його післанців до крайнього визначеного ним терміну, 25 серпня, Кисіль запитав коронних вождів, що має робити — чи вважати вже свою місію скінченою? Дістав порученнє ще післати Хмельницькому ультіматум — аби вернув назад послів, инакше комісари залишають свою місію [1]). Кисіль рішив сповнити се і прочувши, що в таборі Хмельницького пробуває тепер митрополит, схотїв ще раз попробувати його посередництва: післав до нього якогось попа з листами [2]). Але і ся проба очевидно не дала ніяких результатів, бо тим часом головне польське військо вже почало наступати на Хмельницького. Кисіль зістав ся в тім переконанню, що кінець кінцем справа розбила ся таки з вини польських вождів, і в тім дусї зложив правительству своє справозданнє по пилявецькій катастрофі, що закінчила сей перемирний період:

„Не удала ся комісія, по перше, тому що ніхто її приняти не хотїв, а кождий пхав річ-посполиту на марсову дорогу; по друге — тому що тим часом як річ-посп. на конвокації комісію ухваляла, тут на ново підіймала ся війна, всю чернь роздражнено, і серед неї підняло ся друге і третє військо, далеко більше ніж військо Хмельницького, так що вже не чернь у власти Хмельницького, а Хмельницький опинив ся у власти тої юрби; по третє — тому що тим часом як я з своїми колеґами запевняв його в спокою, з другого боку чинили ся й не переставали підїзди. Відновило ся повстаннє, і Хмельницький, стративши довірє, яке мав до мене, виразно сказав послам, що минї не вірить, і через те на ново звернув ся до Орди“ [3]).

По словам Кисіля, він уже після того як головне військо рушило против Хмельницького, ще три рази поривав ся вислати листи до Хмельницького, щоб запобігти війнї, і богато було таких, що спочували тому, „але иньші їх мил. противили ся і не позволяли, рішивши скоро і горяче наступати на неприятеля“.

Так в очах партиї згоди Хмельницький вмів заховати всякі апаранси того, що згода не дійшла до кінця не з браку його волї і бажання.

[1]) У Міхаловского с. 185—186, пор. с. 190. [2]) Тамже. с. 186. [3]) Тамже с. 204.

Осіння війна і зимова угода 1648 р.

Пилявці. Облога Львова. Хмельницький під Замостєм. Участь його в виборі Яна-Казимира. Переговори з соймом і королем. Проголошенне згоди.

Поки Кисіль спорив ся й торгував ся з коронними вождями, силкуючи ся стримати їх від зачіпок з козаками, — суперечки й торги йшли також між обома польськими арміями, що сформувавши ся за той час, ніяк не могли прийти до згоди. На чолї одної стояв звісний нам тріумвірат коронних комісарів — Заславський, Концєпольский, Остророґ; серед них перед вів Заславський. Друга зорґанїзувалась наоколо Яреми Вишневецького: його далї підтримував воєвода Тишкевич і кілька иньших маґнатів з України; з ними ж була й королївська ґвардія під проводом Осїньского. Заславський орґанїзував свою армію в Галиччинї: збірним місцем визначено Глиняни і сюди на день св. Бартоломея (14 серпня с. ст.) мали прибути повітові полки. Але Вишневецький, розложивши ся по константинівських боях в полудневій Волини і не хотячи в своїй ображеній амбиції йти під реґімент Заславського, повів горячу аґітацію, доводячи стратеґічну недорічність сього формовання війська в глибинї українських земель, тим часом як „Волинь, Поділє і майже вся Русь“ віддавали ся неприятелеви [1]. Він накликав усїх збирати ся до нього, і сї наклики не зіставались без результату. Комісари мали за собою авторитет річи-посполитої, але були не популярні, не тїшились довірєм шляхти і про них з приємністю повторювано злобну характеристику, пущену нїби то самим Хмельницьким: „оден перина, другий дитина, третїй латина“ [2], натякаючи на велику пещеність Заславського, молодість і недосвідність Конєцпольского і книжну мудрість Остророґа, непридатну до військового дїла. Натомість Вишневецькому, по його крівавих, хоч і безплодних боях і екзекуціях над повстанцями, його приятелї — і неприятелї Осолїньского й Заславського з усеї сили робили славу спасителя вітчини і подвижника шляхетських інтересів. І ріжні полки, минаючи коронних вождів, справдї йшли до табору Вишневецького [3].

[1]) Пам. кн. Міхаловского с. 154 = Паматники с. 273.

[2]) В пізнїйшім листї, з елєкційного сойму — Ruś с. 424 і потім у Ґрондского с. 72.

[3]) „Тутешнїй глинянськвй обоз всї минають; люблинські хоругви під Тернополем, ідуть під „Ляхівцї“, пишуть з Глиняк 13. VIII н. ст. — у Шайнохи II с. 380.

Се викликало ріжні жалї й нарікання. В половині с. ст. серпня Заславський, не чекаючи повітових полків під Глинянами, рішив рушити й собі на схід, в полудневу Волинь, щоб покінчити з сею конкуренцією. Свого війська мав він з собою несповна дві тисячі, і з ними 16 с. ст. серпня пішов під Збараж, по слїдам Вишневецького, що з-під Збаража кілька день перед тим рушив проти Хмельницького на півн. захід і став на згаданій уже позиції під Чолганським Каменем. В таборі Вишневецького в тім часї рахували до пятнадцяти тисяч[1]). До Заславського по дорозї теж наспівали повітові полки, а заразом ішли переговори між обома штабами про умови сполучення. Посередничили в тім Конецпольский, Тишкевич, Фірлей: здаєть ся щоб зробити обі сторони податливійшими, пущено фальшиві поголоски, що Татари вже прийшли. Переговори розбивались на ріжних суперечках, се затримувало операції, і потім, „по шкодї“ в тім добачали одну з причин пізнїйшої катастрофи, що військо потомилось серед тих переговорів, у безпотрібних пересуваннях, а Хмельницький мав час приготовити ся до відправи і справдї дочекав ся Татар.

Нарештї першого вересня с. ст. приведено Вишневецького з Заславським до порозуміння, „уморено всї кондициї“, й обидві армії, що фактично вже й так зійшли ся до купи під Чолганським Каменем, злились ніби то в одну — „чого собі бажав весь обоз і вся республїка“ [2]). Та внутрішньої одности не осягнено таки й тепер, як то зараз показали дальші подїї.

Першим дїлом відбули спільну раду та стали ладитись до наступлення на Хмельницького, що в тім часі стояв з військом „на полях Пилявецьких“ [3]), на полудневий схід від Константинова, де-що поступивши наперед з попереднїх позицій [4]). Гадки польських стратеґів двоїли ся: одні вважали за потрібне яко мога спішитись, аби з свіжими силами вдарити на козаків, випередивши Татар; иньші хотїли ще почекати декотрих повітових полків, що були в дорозї й мали збільшити їх сили своїм приходом. Сї вагання стримували марш і спиняли розмах. На се потім також богато відказувано неприхильна „реґіментарям“ (себто Заславському з товаришами) записка

[1]) У Шайнохи с. 383, ркп. Чорторийських 142 с. 613 — лист з Збаража.

[2]) Дневник у Міхаловского с. 191. Лист Остророґа в ркп. Осолїн. 225 л. 165.

[3]) Пам. кн. Міхаловского с. 195.

[4]) В лїтературі нераз представлювано справу так, що Хмельницький, мовляв, перед польським походом відступив під Пилявцї від Константинова, чи ще далї на захід висунених позицій (див. у Шайнохи с. 234, пор. у Ґавроньского с. 313). Але в дійсности ми весь час бачимо його на схід від Константинова (див. вище с. 565), і вичікуючи Татар, він і тепер не мав ніяких причин загапятись на захід.

про сю кампанію, т. зв. „дневник помилок і. м. пп. реґіментарів під Пилявцями“ [1]), так описує сї проволікання:

„Все наше спасеннє було в тім, щоб з усею швидкістю воювати того неприятеля, не чекаючи аж зійдуть ся з ним Татари, про котрих ми мали остороги, і не ждучи, поки зголоднїє військо та потратить конї через осїнню негоду, але напасти на ворога в тій свіжій охотї такого гарного війська. А пп. реґіментарі даремно тратили час — не вели, а відкладали наради, гаяли на кождій переправі по два, три днї — бо про переправи нїхто не подумав, щоб їх завчасу понаправляти, і тільки скликались наради, а з них нї одна до кінця не прийшла: навпаки, пп. реґіментарі поступали всупереч комісарській радї [2]). В обозї не було нїякої карности, нїякої поваги вождів; в ночи по гаслї стріляння, крики, і за те нїякої нагани, а через те й нїякісенького порядку“.

Військо було досить велике — давно вже річ-посполита не висилала такого, а против козаків таки й нїколи. Було звиш тридцяти тисяч війська в властивім значінню, а з ріжною службою кілька разів більше [3]). Воєводства й повіти по довгім „золотім спокою“ понисувались своїми полками; не тільки значнїйші пани, але й звичайна шляхта „поставилась“ на сей похід — виступила з незвичайною роскішю й виставністю, яку потім довго споминали на докір за сю шляхетську пиху: „Вибрали ся панята не так з залїзом як з сріблом і золотом: з цїлої Корони понавозили столового посуду“, завважає

[1]) Dyaryusz errorow ichm. pp. regimentarzow pod Pilawcami — рки. Публ. бібл. 219 с. 335, копія в Чортор. 143 с. 119.

[2]) Подібно іронїзує з сього походу Мясковский: „пп. княжата три днї під Святчем годились, три днї під Чолганським, а чотири днї міркували, чи бити козаків — аж поки орди прийшли“ (у Шайнохи с. 390).

[3]) „Вже нас з ласки божої більше як двадцять тисяч“, писав 10 н. ст. вересня Осїньский (Чортор. 143 с. 63), додаючи, що полки ще далї надходять. Каштелян чехівский, тиждень пізнїйше пишучи з-під Константинова, рахує в війську тридцять тис. шляхти, котрій застерігає голос на елєкції: trzydziesci tysieczy kresek przy ostrych szablach candidato nostro suffragari chcemy — Публ. бібл. рки. 219 с. 144. Радивил, переказуючи сю похвалку, поправляє цифру на сорок тисяч: „писав оден з них до Варшави, що скоро прийде сорок тисяч гострих шабель з кандидтом своїм“ (Memoriale л. 117). Ґолїньский записує, що військо доходило до 30 тис., челяди було понад 30 тис., возів понад 50 тис. Твардовский згадує, що війська на пописї було більше як 30 тис., а обозової служби з мушкетерами більше як у троє (с. 26). Староста ужендовский Ржечицкий, пишучи з варшавського сойму, подає близшу цифру — 36 тис. ochotnego dobrego (рки. Оссолїн. 3564 с. 158), і стільки ж потім знаходимо у Коховского (lustrato exercitu XXXVI mil. pugnatorum censa sunt. с. 53). Машкевич рахує сорок тисяч. Рудавский теж 40 тис. війська, до того 200 тис. служби (lixae), 100 тис. тягарових возів; 100 тис. возів і у Твардовского, і сї цифри приймав Шайноха, за ним Кубаля. Ганновер рахує польське військо на 80 тис. і 150 тис. возів, за те козацький табор на 600 тис. люду. Темберский тільки на 70 тис. разом з джурами і службою. З козацької сторони маємо цифри в записцї Мужилівського: Поляків було, мовляв, 120 тис. і 100 гармат.

сучасник [1]). „Панове коронні з такою роскішю вибрали ся — з ридванами пурпуровим з золотими вузлами, з шатами, сріблом, клейнотами, обитями, так що рідкий товариш не рівняв ся богацтвом з великими панами: щоб хоч останнє добро продати, а роскішно вбрати ся“, пише Машкевич [2]). Подібно ж відзиваєть ся про сю легкодушність коронних і литовський маґнат Радивил: не вважаючи на недавній досвід корсунського погрому, де потрачено стільки богацтва, „поприходили ще без порівнання з більшою роскішю в золоті, сріблі, каміню, пишних шатрах і всякім богацтві, — обтяжені Церерою і Бахусом“ [3]).

Під сими пишними декораціями — пурпуром і вісоном, хімеричними пірями і золоченими панцирями, з яких іронїзують пізнїйші історики [4]), не все було в найкращім порядку. „Кінний люд добрий, але пішого привели мало і аби якого“, завважає напр. оден участник [5]). Але все таки військо було значне, що могло хоч не „Константинополь здобути“ (як іронїзує Радивил), то в усякім разї в добрих руках з успіхом поміряти ся з козаччиною. Та бракувало порядку. Занадто богато було панів („сїм воєвод, пять каштелянів, шіснадцять старост“) [6]), всї хотїли командувати, нїхто не хотїв слухати: „послуху вождям нема, кождий за всею своєю волею“. Партиї Вишневецького і Заславського інтриґували далї, повітові полки не хотїли нїкого слухати крім власних полковників, і т. д. Czo panek, to chciał bydz hetmanek, як іронїзували потім [7]).

Про Хмельницького ж в польскім таборі ходили вісти, що військо його хоч велике (рахували його на 150 і навіть до 200 тис.) [8]), але нездале: „Голод у них великий і від того хлопство від них тїкає, і незгода теж велика“ [9]). Особливо потїшили польське військо оповідання Забуського — нашого давнього знайомого з московської України, що підчас сього походу під Константинів передав ся до Поляків (потім, рік пізнїйше, під Зборовим він був визначений гетьманом

[1]) Пам. кн. Міхаловского с. 201. [2]) Zbiór pam. V с. 111. [3]) Memoriale л. 117.

[4]) Див. у Рудавского с. 23. Пор. „поетичний“ опис Твардовского.

[5]) Пам. кн. Міхаловского с. 198.

[6]) Ґолїньский, Темберский (сим рахунком Ґолїньский поправив свою першу записку: воєводів 11, старост 40).

[7]) Ґолїньский с. 149; пор. лист старости ужендовського Ржечицкого: disciplina, ordo nullus.

[8]) Див. напр. рахунок з глинянського табору у Шайнохи (с. 380): „асавули його рахують війська 150000, але ми дійшли правди, що нема більше як 118 тис., між ними 70 тис. „панцирного“ війська, 16 тис. Кривоноса, і черни три полки — рахують на 40 тис.“. Кашт. чехівский пише 17. IX (як вище): Хмельницький стоїть під Пилявцями з 12 полками, в кождім що найменьше 15 тис.

[9]) Лист Осїньского з 10. IX як вище.

на місце Хмельницького). Він казав, що з Хмельницьким люду до ста тисяч, „але зовсім змореного, дві третини без стрільби, з самими киями, хлонство від плуга, окопу нема ніякого, анї обережности — ціле військо щодня пяне“; Хмельницький всю надію покладав на Татар, але вони дали йому знати, що до байраму йти до нього не можуть, тому він і протягає умисно всякі переговори. Коли польське військо підійде на милю, запевняв Забуський, зараз дві тисячі реєстрових, підмовлених ним, передасть ся до Поляків [1]).

Сї оповідання, як завважає свідок, ще більше підняли настрій в польськім війську й воно „охотно“ рушило на Хмельницького, не маючи сумнївів що до щасливого кінця. Більше журились тим, щоб без них не відправлено елєкції, ніж цїлим козацьким військом. Довго потім пригадувались легкодушні похвалки з сих днїв, що для сього козацького мотлоху шкода й зброї — вистало б нагаїв та канчуків [2]). Певні побіди й богатої здобичи, панята справляли роскішні пири, похваляючи ся пишною заставою й обстановою своїх шатрів. „На пирах срібна, золота застава, кришталні чаші і веселе товариство — наспроваджували собі жіночок зі Львова, що в мужеській одежі переховували ся в шатрах старшини, служили Бахусови й Венері: від гуку труб і дудок хмари підіймали ся“ [3]).

Передовий полк, висланий в значних силах під проводом Конецпольского й Остророґа бо сподївали ся, що козаки будуть серіозно боронити переправи до Константинова, — без трудностей перейшов р. Ікопоть під Росолївцями, не стрінувши козаків, і тогож дня, 6 вересня с. ст. приступив під Константинів. Заставши там козацьку залогу, не рішили ся приступити під сю сильну позицію, обмежились дрібними гарцями, а приступ лишили до другого дня — до приходу головного війська. За ніч одначе козацька залога, розмірно невелика (подають її на пять тис.) сама покинула місто й відступила до свого війська, і польські вояки без трат і труду вступили до міста. Міщане для придобрення польським героям і головно свому дідичеви кн. Заславському запрезентували кількадесять козаків, що зістались у них по домах: повязавши їх приставили як бранцїв і справдї дістали за се амнестію [4])

[1]) Лист з 13. IX н. ст. у Шайнохи с. 387; дещо більше в переповідженню відомостей Забуського у біскупа познанського Шолдрского — ркп. Публ. бібл. 120 с. 141 (копія в Чортор. 143).

[2]) У Коховского с. 53; пор. Ґрондского с. 75.

[3]) Темберский с. 89—90.

[4]) Реляція Остророґа у Міхаловского с. 196, також с. 198—199 анонімна (в копії Осол. „капітана Ґіжі“); лист кашт. чехівського l. c., Кушевича з 25. IX — Жерела l. c.

Сї успіхи наповнили польських вождів тим більшою відвагою. Трівожили їх вісти про вибухи повстання з-заду війська: в західнїй Волини, на Поділю і галицькім пограничу — коло Гусятина, Теребовлї, Сатанова. Рішено було вислати певні відділи війська, щоб забезпечити собі тил, але рішення сього не сповнено [1]). Реґіментарів захопило бажаннє як скорше покінчити з Хмельницьким, користаючи з розстрою й прострації в його війську, поки не прийшли Татари. За грубу помилку вважали потім, що замість аби оснувати ся в Константинові, сильнїй кріпости, і звабити до нападу Хмельницького, вони пустили ся здобувати його пилявецьку позицію. Неприхильники Заславського не залишили навіть добачити в тім господарські мотиви з його боку: пожалував, мовляв, своєї Константинівської маєтности, аби її не винищило військо — „бо і за ті два чи три днї як обоз стояв коло Константинова, завсїди була варта по всїх селах, аби й снопа не взято для поживи коням, і через те ж велено йти далї під неприятельський обоз" [2]). Але се була пізнїйша „мудрість по шкоді", тоді ж коли не все військо, то весь штаб, або переважна його більшість міцно стояла за скорим і рішучим натиском і ставила в вину реґіментарям тільки їх кунктаторство, а про Хмельницького була переконана, що він буде всяко вимінати битви, аби дочекати ся Татар, а сам не нападе. Говорило ся, що в козацькім таборі настрій пригнетений і трівожний: умисно, мовляв, пускали ся чутки, що польське військо не велике, і коли виявилась уся грізна сила польська — а Поляки умисно розгортали все своє військо для більшого враження, — то чернь козацька вже хотїла піддати ся Полякам і старшину їм видати, і тільки польські реґіментарі сполошили ся, на нещастє, коли власне могли все покінчити одним рішучим ударом і змусити козаків до утечі [3]).

Оповідало ся також, що Хмельницький, мовляв, дуже легковажить собі польське військо, рахуючи його на яких сїм, найбільше

[1]) Dyaryusz errorow. l. c. [2]) Також.

[3]) Jakoż iuż czerń chciała starszyznę wydawać o miłoserdzie prosząc — писав В. Мясковский (у Міхаловского с. 209); сю звістку повторяє потім Пасторій — Historia с. 151, подібне також у Ганновера, с. 174. Жерелом сих поголосок чи не було звісне й нам оповіданнє на муках одного бранця з козацького війська: він оповідав, що в козацькім таборі був розстрій і знеохоченнє, богато молодців почало вже розходитись, і Хмельницький розставив по дорогах сторожу, щоб тих утїкачів побивала або до Хмельницького відставляла, а той їх за утечу казав мучити, вішати, на чверти рубати (у Міхаловского с. 300). З повним довірєм приймав се оповіданнє Шайноха (II с. 240), припускаючи в тій панїці руку Забуського. Приймає його й Липинський (с. 244), вважаючи се особистою заслугою Хмельницького, що він „залїзною рукою і титанїчною волею" стримав сю панїку. Належить одначе приймати з певною обережністю сї оповідання, що служили на обвинуваченнє реґіментарів — на се й були винесені на сойм.

на десять тисяч, „а друге стільки Жидів“, не сподіваєть ся нападу, тому й табор стоїть без порядку й сторожі [1]). „Коли побачить таке страшне військо, певно сяде на швидкого коня й знову до Чигрина, а звідти, коли тісно буде, на Запороже піде“ [2]).

Під впливом таких вістей і міркувань зараз другого дня по окупації Константинова, 8 вересня с. ст., вислано передовий полк під козацькі позиції під Пилявою, — або Пилявцями, як їх переважно звуть джерела. Польські хоругви під проводом давнього козацького комісара Зацивільковського зїхали ся з козацьким підїздом, висланим Хмельницьким — провідниками його звуть Кривоноса й Головацького, хоч на докладність таких відомостей доволї трудно покладатись [3]). Звівши битву, Поляки збили козаків з поля і по сїм цїле військо присунулось під козацькі позиції й стало тут же табором, не вибераючи місця, в дуже невигідній позиції — нерівній, перебитій горбами, долинами, ставами: „так непорядно обоз розложено, що шість гір собою покривав, і боронити його було неможливо“, а в додатку ще й до води був трудний доступ. Болотниста, „лїнива“ річка, перегорожена гатями, розлита від осіннїх дощів, з розмоченими негодою берегами (в сучасних звістках її звуть то Пилявою, то Синявою, то Іквою — як вона дійсно зветь ся), розділяла польський табор від козацького. Хмельницький з своїм штабом стояв над рікою по правім боці, в Пилявськім замку — лихенькій кріпости, котру Поляки зневажливо прозивали „курником“. Козацьке військо стояло на сусїднїй рівнинї в околицї села Пилявець, або Пилявки, як тепер зветь ся се село [4]).

Разложивши ся табором, польські вожди взяли ся здобувати перехід за ріку, котрого їм боронили козацькі шанцї, і в тих бійках пройшло кілька днів. „Одну греблю на Пилявцї ріцї і шанцї коло неї три рази ми здобували й тратили, аж нарештї кіннотою прийшло ся очистити береги, переправивши її під неприятельським огнем“.

1) Міхалов. с. 198, 209, Жерела 88. 2) Лист. Шолдрского, як вище.

3) Симашкевич в низше цитованій статї подає переказ про ур. Ганжівку під Пилявою, що вона прозвалась так від імени вбитого тут Ганжі: куля, мовляв, трапила йому в живіт, кишки випали з нього, але він ще якийсь час тримав ся на конї й бив ся — при тім цитують ся Под. Губ. Вѣд. за 1848 г., але там сього нема.

4) Містечко Пилява фундоване незадовго перед кампанією мурахвськими домініканами на місцї села Старих Голенчинець, як свідчить фундаційний привилей 1640 р. — Baliński Starożytna Polska III с. 196, і тодї ж, мабуть, поставлено тут замочок. Перед тям імя Пиляви носило сусїдне село — теп. Пилявка. Вид руїн пилявського замку з деякими звістками 1862 р. — Tygodnik. Illustrowany 1864; пізнїйший знимок значно меньших уже останків — Kłosy 1879; але все се руїни замку пізнїйшого. Про місцевість статя місцевого священика В. Симашкевича в Подольск. Епарх. Вѣд. 1874 No. 23 і 24: Историко-статистическое описаніе мѣстечка Пилявы прихода св. Георгіевской церкви Литинскаго у. (зовсім не зла для такої непретенсійної роботи).

записує в своїй реляції Кисіль [1]). Опанувавши перехід, збили козаків з поля і загнали до табору, і по сїм задумували приступати під замок — головну кватиру Хмельницького, не знали тільки, як бути з своїм обозом — лишити його на тій невигідній позиції, чи перевести на иньшу [2]). Аж раптом серед сих пинявих нарад, в безконечних пересилках вождів, що зносили ся між собою „картками“, в середу рано (13 вересня с. ст.) Хмельницький вивїв своє військо і з усеї сили вдарив на Поляків. Коховский переказує оповіданнє, як то в тій битві Хмельницький сам їздив поміж козаками, заохочуючи їх покликом: „за віру, молодції, за віру!“ Битва була крівава і для польської сторони досить нещаслива; богато погинуло кінноти, переходячи назад за ріку або потопило ся в ставу.

Настала трівога, військо польське від разу „стратило сердце“, особливо під впливом оповідань, що серед козацького війська показались і Татари. Тепер пригадали, що вже з вечера в козацькім таборі був якийсь рух і галас, стрілянина і „тріумф великий“: тодї думали, що то бють ся між собою козаки, і з того тїшились, — тепер домірковувались, що то Хмельницький дочекав ся орди: великої, кількадесять-тисячної [3]). Якийсь піп, захоплений Волохами за язика, мав оповісти, що Хмельницький затрівожив ся був, хотїв тїкати, коли Поляки так на нього натисли, але тепер діждавши ся Татар, набрав духа — хоче вдарити з усею сплою [4]). Потім толкували, що все то Хмельницький підстроїв умисно: і той галас учинив, і своїх людей за Татар перебрав, щоб вони, удаючи Татар, з криком „Галла“ кидали ся на Поляків і їх страшили [5]). Бо тодї Татар прибуло всього три тисячі, головна ж орда прийшла тільки в пятницю, — так оповідали потім козацькі полковники на переговорах [6]).

---

1) Пам. кн. Міхаловского с. 205.

2) Ганновер одначе оповідає, що Заславський був здав ся на пропозицію Хмельницького й уложив з ним перемирє, а Вишневецького стримував від битв, а потім, дочекавши ся Татар, мовляв, приятельски радив йому тїкати, і той його послухав. Розуміеть ся, все се тільки відгомони леґенди, твореної для оборони Вишневецького коштом реґіментарів.

3) Dyaryusz errorów, — ширше расписують потім се Твардовский і Коховский.

4) Костомаров представив сього попа висланцем Хмельницького і вложив до уст його відомости, котрих нема в джерелї сього епізоду — у Твардовского. Ржечицкий оповідає так: ktos — rozumieią, ze z naprawy kozackiey — poszeptał hetmanowi, ze na posłuchach kilka godzin szła horda srodze szeroko; imo mnie wiezien tatarski powiedział, ze ich piecdziesiąt tysięcy przyszło zrazu, ale po chwili powiedział, ze piec tysięcy y to tylko tysiąc communika.

5) Твардовский с. 29—30.

6) Пам. кн. Міхаловского с. 376. Татарин взятий в неволю під Ярославом, оповідав про орду так: під повню попереднього місяця вона перейшла Дніпро коло Аслан-городка, Бог на Овечім бродї, ішла Кучманським шляхом повз Бар, поспішаючи, аби ще застати польське військо в обозї, а довідавши ся в дорозї про його утечу, пішла просто під Львів — ркп. Чортор. 379 с. 119

Як би не було з тим в дійсности, трівога в польськім таборі огорнула всїх. Перед вечером тут же на полї битви зїхали ся вожди й стали радити, що робити. Ріжні були гадки. Послухати, напр., як оповідає Кисіль своє „з трох одно“, що він тодї радив: „або усею рішучістю вдарити на неприятеля — але сеї крайности я не бажав; або стати на цїлу ніч і поправити упущене: обоз відвести під Константинів і там окопавши ся, повести з неприятелем витрівалу війну: або взявши ся за руки відступати — чи табором, чи покинувши вози, взяти на конї що важнїйше і пішо обернути ся всїма силами против орди, відділивши її від козаків“.

З тих рад, наведених Кисїлем, прийнято, по його словам, сю останню. Иньший участник нарад Остророґ пише одначе, що власне рішено було відступати не комонником, а табором: він сам, мовляв, нагадав радї міркування Жолкєвского, що противив ся кінній утечі, розуміючи, що кіннота не витримає її й піде в розсипку. Одному з ротмистрів, Мінорови, поручено занятись упорядкованнєм табору, з тим щоб відвести його до Константинова, а військо тим часом мало зістатись на своїх позиціях і відновити битву на другий день, під проводом Вишневецького [1]).

Але в таборі тим часом вже почав ся нелад. Мінор не застав уже возів Заславського, Конєцпольского й деяких иньших панів: вони самовільно спакували ся й рушили з табору. Поки старшина нараджувалась над плянами завтрашнїх операцій, в ночи пішли між військом чутки, що реґіментарі покинули табор і кинулись на втеки з своєю кіннотою. Потемки шукали старших і не знаходячи впевнялись в сих підозріннях. Оповідали, що деякі хоругви вже покинули обоз і пустили ся в дорогу, не чекаючи иньших. Трівога переходила в страшенну паніку: всї почали тїкати й собі, кидаючи вози, гармати, всякий припас на місцї, лишаючи на дорозї, на переправах. Не спинились і коло Константинова, як було в плянї: Заславський перший проминув тепер свою маєтність, заплативши, як казали, великі гроші людям, щоб помогли йому переправити ся тут, і тїкав до Вишнївця, Конєцпольский до Бродів, Остророґ до Олеська і звідти далї — хто куди знав і куди кому було близше.

[1]) Сей плян леґенда потім перетворила в оповідання, як Заславський серед загальної паніки надумав передати провід Вишневецькому, але той не приняв — мовляв, запізно надумали ся. Патетично силуєть ся описати сей момент панеґірист Вишневецького Твардоский, вкладаючи своєму героєви до уст, в хвилї коли він відрікаєть ся проводу в такім критичнім моменгї, молитву до Бога, аби він, коли вже рішив покарати нарід польський, сам звернув на нього свої перуни, „а хлопам не дав тої слави й фортуни“.

Велика, блискуча армія за кілька годин ростопила ся сама собою, без всякого неприятельського удару. Пишний табор, новпий всякого богатцтва, неоцінених скарбів, артилерії, запасів — нараз спустів, в нім зістались тільки хорі та каліки, що нездужали сїсти на коня. Кисіль, покинувши свою карету, не вважаючи на подаґру, донавши коня, тїкав за другими. „Біжать у світ усї, і я з ними біжу в скалїченім своїм здоровлю сам не знаю куди. О Вислу вже деякі за сей час оперлись“, пише він з сеї утечі. Про Вишневецького пишуть, що бувши дуже стомленим, він простим підводним возом подав ся до Збаража [1]. Про Конецпольского оповідали, що він тїкав сам о-двукінь, в дорозі стратив коня й обмінявшись одежею з якимсь селянином, убрав ся за хлопа і так тїкав далї [2].

Хмельницький, що все не міг забути тих обід, які пішли йому від Конецпольского, міг почувати тепер, що відомстив ся йому вповні [3].

—

На жаль, не маємо скільки небудь докладних і певних відомостей про те, що діяло ся в козацькім війську під час польського наступлення і польської утечі. Всї хто пишуть про сї події безпосередні участники і свідки і пізнїйші сучасники (все з польської сторони, бо з української ніяких близших звісток не маємо) всї захоплені сими незвичайно яскравими фактими небувалої, ледво зрозумілої паніки польского війська, що перешла всяке сподіваннє самого Хмельницького, і величезної, нечуваної здобичи, згромадженої для нього Поляками в їх таборі:

„Дивив ся і дивував ся такій великій добичі й богацтвам, що принесли йому, без працї, без битви, наші гріхи та доля сувора хіба послужили якісь нечувані чари, з великої конюнктури, з видимих

---

[1] Лист з Кремінця з 24. X. — Чортор. 143 с. 127. [2] Акты Ю. З. Р. ІІІ с. 283.

[3] Найбільш популярне оповіданнє про пилявецьку катастрофу — Коховского. спопуляризоване особливо польськими перерібками його працї; на нім головно опер ся свого часу Костомаров, і так само — Ґавроньский. Але у Коховского сей епізод має всї прикмети „літературного“ оброблення (взяти хоч би сї промови участників в класичнім стилю наведені в цїлости Костомаровим) — так само як і оповіданнє Твардовского. друге популярне джерело. використовуване також звичайно не в ориґіналї, а в прозаїчнім витягу (Pam. o wojnach koz. za Chmiel.). Далеко певнїйший в кождім разї матеріал дають ті сучасні реляції, на яких в значній мірі оперли ся потім і сї літературні оброблення: листи Остророґа з 18 і 31 вересня н. ст.. Киселя з 29 вересня (у Міхаловского), Заборовского з 30 вересня (Чортор. 379 = Ruś с. 425). згаданий Dyaryusz errorów і деякі дрібнїйші листи безпосередніх участників; далї — оповідання зложені по горячим слїдам подій людьми, що спеціально ними інтересували ся — як от В. Мясковского (Міхалов.). Кушевича (Жерела). Ґолїнського (ркп. 189 с. 140—151). нарештї — дневники сучасні, що переказують звістки і погляди, які ходили в ширших кругах громадянства. Головні моменти з них вирисовують ся досить ясно; подробиці мішають ся — се й не дивно в такім великім. а непоряднім війську. яким було польське під Пилявою. позбавлене одноцїльного проводу і пляну. Але для нас сї подробиці і не мають особливого значіння.

знаків, бо такий страх, така паніка обхопила наших, що доки тільки коні могли, чвалом бігли, твердячи, що Татари біжать за ними, а тим часом від тих нічого наглого, з ласки божої, не стало ся“ [1]).

Коховский оповідає, що Осіньский і Арцішевский (начальник артилерії), уступаючи ся з табору з пішим військом останніми, повтикали на валах списи з привязаними до них запаленими кнотами, аби світили ся в потемках і надавали таборови вигляд порядку і охорони. Козаки, мовляв, і не підозрівали тому, що він стоїть порожнем, — аж місцеві селяне, що провозили туди з-рана всяку поживу, заставши пустку, донесли козацькому війську і воно кинуло ся грабовати табор, зовсїм безборонні, не дбаючи про охорону. Иньші представляють знов, що козаки довго не рушали польського обозу, підозріваючи тут якусь хитру штуку, і тілько згодом побачивши, як „щиро“ тікають Поляки, — доглєдівши несчисленні вози, що позастрягали на переправах, кинули ся розбирати здобич у таборі: дорогу посуду, шати, убори, всякі запаси і страви: „Наче на весілє вибрали ся, або на пишну вечерю, що справляв Антоній Клєопатрі в Фаросї — що хто з можнійших мав: призбирані річи, окраси старинних домів, а навіть з убожших не оден що було батьківського добра і крівавої заслуги, все сюди позвозили. Порахувати самі вози — котрих раховано сто тисяч кованих возів, коней і тягарі — скільки то могло коштувати!“ [2]). „Оден мав сукню підшиту соболями, з діамантовими торокаами, цінену на 80 тис. зол. — хлопець татарський вхопивши положив її на спину коня, щоб укрити добичу; иньший мав узду саджену дорогоцінним каміннєм, варту сто тис. зол. — розбійник козацький знайшов її сховану в торбі; у иньшого були литі з срібла лати й шолом, котрі козак, знайшовши, вважав за зброю св. Юрія, — бо ж вояки такої зброї не можуть мати; хтось привіз сорок бочок вина, дуже придатні Татарам на згагу від соніщної спеки; иньший шовком і золотом вишивані шатри, забрані у Турків під Хотином — козаки поділили їх на части, аби привезти своїм жінкам на память польської здобичи; иньший 20 тис. червоних приставив — мабуть щоб викупити ся з неволї, котрої сподївав ся; котрийсь привіз карету вартости 30 тис. зол., надїючись їхати послом до Отоманськоі Иортп після побіди над козаками“ [3]). „Було того стільки, що за чару го-

[1]) В. Мясковский з 2. X. — у Міхаловского с. 210

[2]) Твардовский с. 33, Ґоліньский с. 147, 150.

[3]) Темберский с. 89—90, подібні оповідання з тих же краківських вістей у Ґоліньского с. 148, тільки коротше.

рілки віддавали срібну посуду або дорогоцінні шовкові шати"[1]). Самі козаки рахували 6460 „скарбних" возів, захоплених тоді[2]).

Всї ті богацтва, постягані немов умисно з цілої Польщі, віддали тільки ту прислугу бідному рицарству, що значно ослабило охоту до погонї у побідників. Поки козаки розбирали панські скарби та паювали їх межи собою, польські утїкачі, гонені панїчним страхом, встигли позаганяти ся далеко — хіба татарська орда, прибувши вже по погромі, зривала серце на них. Скільки небудь певниях звісток про масове побиваннє утїкачів властиво нема — тільки загальні фрази, в той і другий бік: одні загально кажуть про побиваннє, иньші — як то ми вже бачили, навпаки кажуть, що нїхто не гонив так дуже, навіть Татари[3]). Наш український лїтописець, пишучи з пізнїйших оповідань, згадує, що до неволї тодї мало хто дістав ся, бо орда не брала полону, аби не обтяжатись, і кого догонила, того рубала: під Константиновим утїкачі обломили ся на мостї й не можучи переправити ся, мусїли погибати, а котрі дістали ся до Константинова, „пішли в Польщу різно"[4]). Се ж, ще більше категорично кажуть деякі польські письменники; Твардовский каже, що тяжко було тільки дістати ся до Константинова, а там не було чого дуже й тїкати, бо нїхто не гонив — все було зайняте грабуваннєм табору. Темберский каже, що навіть Татари сим разом відступили від свого звичаю і не вважали на невільника, а пильнували заховати ріжну здобич, яка попала до їх рук, і хто тїкав, тих нїхто й не догоняв[5]). Все се в кождім разі виключає яку небудь велику різню польського війська, і тільки про нїмецьку піхоту, що не могла утїкти кінно і боронила ся на переправах та в Константинові, оповідають, що вигинуло її дуже богато, майже до ноги — за те провідник її Осїньский отримав однодушні похвали за свою відвагу — в докір малодушним реґіментарям.

Вожди козацькі мали перед собою важнїйші справи, ніж нищеннє і побиваннє польських недобитків. Поки чернь займала ся роздїлом, торгами й обміном здобичи, полонянників і т. и., належало подумати, що зробити тепер з усїми сими змобілїзованими силами, коли не стало раптом противника, і тяжко замахнена пясть козацька повисла нагло в повітрі, не знайшовши, кого хотїла вдарити. На превеликий жаль, не маємо з козацької сторони нїякої авторитетної

1) Коховский с. 62.
2) Оповідання козаків під Львовом — реляція Кушевича. Жерела IV. с. 103.
3) Лист Мясковского див. вище с. 76.
4) Самовидець с. 14—15.
5) Твардовский с. 35. Темберский с. 89. Ґолїньский с. 150.

відомости, яка б обяснила нам мотиви і настрої її. За браком того можемо навести хіба оповідання двох козаків-бранців з полків Гладкого і Кривоноса, що впали в польські руки два тижнї по Пилявецькій катастрофі.

Оден, „козак сенчанський“, що відійшов від армії Хмельницького в Константинові, оповідав, що Хмельницький іде на Львів, з 120 тисячами — не рахуючи полків Гладкого й Кривоноса, що пішли на Люблин. Татари пішли д Вислї, але козаків з ними не пішло нїчого [1]). Хмельницький має здобувати Львів і туди мають обернутись і Татари: їх Хмельницький задержав тільки на місяць, бо сподїваєть ся трактатів. Взяти хоче тільки по Вислу, за Вислу не піде. Зимувати хоче в Польщі. Буде під Замостєм. Чернь задержує при собі й нїчого її до дому не відошле.

Другий козак, Мартин Зміна, „з полку Головацького“, потвердив заміри Хмельницького що до Львова і Замостя, але про дальші пляни сказав, що їх не знає, крім того, що хоче доконче добути Вишневецького. З своїм товаришом недолї розійшов ся в тім, що Татар, по його гадцї, Хмельницький „затягнув на зиму“ [2]).

До сього можна додати інтересну подробицю від бранця-Татарина, взятого в тім же часї, — що козаки не позволяють Татарам вертатись тим самим шляхом, яким пройшли (себто через Поділє), „бо називають уже ті краї своїми“, — хочуть, аби вертали ся Волощиною, а Татари тудою йти боять ся, аби не мати клопоту від Порти [3]).

Не перебільшуючи значіння сих безпретенсійних зізнань, не можна все таки поминути без уваги сих переконань, що західня Україна стала вже козацькою власністю, і Хмельницький меньшим як „по Вислу“ при трактатах не задовольнить ся.

Стільки поки що з української сторони. З польської маємо аж два оповідання, які мають претенсію ввести нас в самі глубини козацьких плянів, і через те мають повагу в новійшій історіоґрафії.

Одно маємо у Кушевича. В своїй історії козацьких війн, писаній кілька лїт по подіях і недокінченій, він оповідає, що Хмельницький, приступивши по польській утечі під Константинів і вибивши

[1]) Татарський бранець навпаки оповідав, що в загонах між Татарами є сила козацьких хоругов: сї вісти не сходять ся може через те, що сей татарський загон пішов уже з-під Львова.

[2]) „Confessata“ в ркп. Чортор. 379 с. 120—121, вони наступають по зізнаннях Татарина-бранця, присланих Вишневецьким при листї з 22. X.; але в своїй цидулї він говорить, що посилає зізнання Татарина тільки, так що козацькі зізнання, значить, прилучено до них десь инде.

[3]) Ркп. Чортор. 379 с. 119 (копія в ркп. 142 с. 576).

звідти недобитків, що пробували боронитись під проводом Осїньского, опинив ся перед двома плянами на дальше. Кривонос, ранений в останнїх битвах, з иньшими полковниками був тої гадки, що тепер треба стати над Случею, подїлити здобич, і полишивши Поляків їх утечі, занятись укріпленнєм переправ по обох боках ріки, що мала стати границею козацької окупації. Навпаки Тугай-бей радив спішно наступати далї і захопити Поляків у Львові, поки вони не прийшли до сили на-ново: тим способом добудуть від Поляків користнїйші умови згоди, навпаки — як би перейшли від зачіпної війни до оборонної, поставили б себе в трудне і клопітливе становище, і упустивши хвилю одушевлення війною серед своїх і серед Татар, не змогли б рахувати на них, коли сей запал опаде. Сї гадки він підтримував так завзято, що коли Виговський почав їм перечити, то братанич Тугай-бея кинув ся на нього з погрозами, а Хмельницький не вагаючи ся довше пристав теж до пляну Тугай-бея [1]).

Инакше представляє справу Коховский. Вичисливши головнїйших і впливовійших осіб між козацькою старшиною, він каже, що коли по Пилявецькім погромі поставлено було питаннє, чи йти війною далї і викликати Поляків до нової боротьби, чи відступити і користуватись здобутим, — ініціатором нового походу вважав ся Виговський [2]). Його, мовляв, дїлом було се, що полковники подали свої голоси за дальший похід на Поляків і серед великого, бурхливого збори申а козацької черни не було нікого, хто не подавав би голоса за те, щоб „Ляхів“ нищити до останку. „І Хмельницький, хоч сам бажав відпочинку стомленому війську, — щоб не противитись рішенню ради, пристав на те, що треба йти на Львів“ [3]).

Свідоцтво Кушевича, формально беручи, розуміє ся, авторитетнїйше від пізнїйшого Коховского. Можливо навіть, що те що він говорить про Татар як головних ініціаторів нового походу, йому чи його землякам доводилось чути з козацьких уст під час облоги Львова — адже й сам Хмельницький свій окуп узятий від Львовян, толкував тим, що мусить ним нагородити Татар [4]). Кінець кінцем одначе і Кушевич, так само як і Коховский, не мав нїякої змоги провірити правдивости сих оповідань про козацькі наради, і коли

[1]) Жерела VI. с. 49—50.

[2]) В польськім перекладі „Клїмактерів“ Виговського навпаки зроблено противником дальшої війни — і се пішло в лїтературу, що не заглядала до оригіналу (новійше у Ґаврonьского II с. 319). [3]) Коховский I с. 81.

[4]) В pendant сим оповіданням про ініціативу Татар до дальшого походу маємо оповіданнє одного бранця з-під Львова про те, як Татари стримували Хмельницького, аби далї не гонив Ляхів — „бо хто ж їх догонить у такім страху? крізь землю пропадуть!“, тай тяжко буде потім іти Татаром по груді — у Міхаловского с. 300.

навіть Поляки щось таке чули від козаків, се ще не звільняє вас від обовязку зважити критично се представленнє. І треба признати. що воно не дуже правдоподібне, — хоч і знайшло нризнаннє в новійшій літературі. Хмельницький мав змогу вдоволити татарські апетити несчисленною здобичею, забраною під Пилявцями. Невільників, коли їх Татарам хотіло ся (всупереч деяким сучасним оповіданням), вони могли подостатком наловити з тих пилявецьких утікачів, що без кінця тягли ся по дорогах: навіть жіночого невольника не бракувало: коли вірити сучасникам, то сила їх було в пилявецькім таборі, в ролї маркитанток і веселих потішительок польських вояків. А всякої здобичи, срібла і золота, певно було більше, ніж скільки потім удало ся наскребти у Львові — на сїм міліонів рахували її [1]). Було чим заплатити Татарам, і висланець Хмельницького Мужилівський кілька місяців пізнїйше так і оповідав у Москві, що головну масу Татар підправлено до дому з-під Пилявець, тільки частина пішла далї з гетьманом під Львів. Подібне чуємо і від козацьких бранцїв, про котрих говорили вище [2]). І воно дуже можливе, судячи з того, що в дальшій кампанії Татар з Хмельницьким бачимо небогато — більше може для вражіння, ніж для реальної послуги.

Тому влучнійшим здасть ся мотивованнє походу дане Коховским — що чернь прагнула війни, поривала ся нищити Ляхів до останку, і Хмельницький так як зрік ся угодових переговорів, виступивши наново на театр війни, під натиском сього стихійного руху, так і тепер мусїв плисти далї, обережно кермуючи своїм кораблем на розгуканих хвилях повстання. Такий натиск, такий розмах в масї козацтва і всяких прилиплих до нього елементів без сумнїву був: се показують оповідання бранців, показує ще сильнїйше вся історія дальшого походу. Хмельницький очевидно піддавав ся сьому натискови. Угамувати „чернь“ було далеко тяжше, ніж задоволити татарські апетити, і треба було вичекати, поки недогоди осїнньої кампанії прохолодять її запал [3]). Та й формальної притоки до перервання сеї кампанії поки

---

1) Ґолїньский, Темберский (тіж самі краківські новини).

2) „Татар було тринадцять тисяч, тепер пятнадцять тисяч, бо половина вернулась“ — оповідання козака сенчанського. „Татар всього мав до 20 тис., бо решту віхіслано з здобичю за Днїпро“ — оповідання Зміни.

3) Признаючи більшу правдоподібність мотивам виставленим у Коховского, через те ще зовсїм не мусимо трактувати його оповіданнє як автентичну звістку про тодїшнї козацькі настрої. Ми бачили, що переконаннє про безвладність Хмельницького супроти завзятя і запалу „черни“ було широко росповсюднене в польських кругах, так що і у Коховського ся загальна характеристика могла досить довільно причепитись до даного моменту. Що до подробиць, то ся обставина, що у Кушеввча Кривоноє, сей проводир передових полків, виступає разом з Виговським в ролї поміркованих, а у Коховского Виговський представлений автором (ео anthore) дальшого походу, найкраще показує, як мало реаль-

що не було: польська сторона сама знищила всяку можливість трактатів, перейшовши до зачіпної війни, і обставини не давали ніякого приводу для того, щоб залишивши воєнні операції, відступити знову „на звиклі місця“, або хоч спинити ся тут же на півдорозї. Доперва аж заклик нового пана ситуації — нововибраного короля, кандидата Хмельницького, дав йому такий привід.

До того часу треба було давати вражіннє руху — льоґічного, плянового, підтримувати кінетичну енерґію повстання, його динаміку — і Хмельницький робить се.

Кілька день по Пилявецькім погромі рушає він слїдами утїкачів-реґіментарів [1]). Мета його походу — традиційна метрополїя Руси,-Львів. Першою стацією на сїм шляху була недавня резиденція найбільшого козацького ворога Яреми Вишневецького — Збараж. Чудово укріплений, всякими воєнними припасами наповнений замок — сумно оспіваний Твардовским, стояв безборонний, порожнїй, — навіть армати й припасів не мав часу забрати звідси Ярема, тїкаючи з-під Пилявців: забрали їх козаки. Чернь погуляла в порожнїм гнїздї ненависного ворога, прославленого крівавими розправами з сею ж черню; Твардовский каже, що не дали спокою навіть мертвим: викинули з гробів тїла Кр. Збаразького і його дружини [2]). Сам Хмельницький, коли вірити оповіданням бранця, на чолї шеститисячного кінного полку зробив екскурсію до сусїднього Вишнївця, мовляв хотїв захопити там князя [3]). На гнїздо другого ворога. Олександра Конєцпольского — Броди, він вислав відділ свого війська, але тутешнїй замок, теж сильно укріплений, був обсаджений і залогою — невеликою, але готовою до оборони, і козаки здаєть ся й не попробували його здобувати серіозно: спустошили тільки місто, а від залоги вдоволили ся тою сатисфакціеєю, що видано їм татарських бранців, триманих тут у неволї, на роботах, ще з часів старого гетьмана Конєцпольского,

---

ного в сих оповіданнях польських джерел про внутрішні відносини в козаччині. Що до проґрами Кривоноса — стати на р. Случи як на межі козацьких володінь, то само собою насуваєть ся підозріннє, чи се не відгомін нізнїйших переговорів, де р. Случ виступає границею козацької території.

1) На полю битви Хмельницький зіставав ся досить довго, судячи з того, що Кушевич ще 4 н. ст. жовтня (24 IX с. ст.) має відомости, що Хмельницький „стоїть на тім місці, де наше військо обозом лежало“, і збираєть ся висилати послів на сойм, щоб виправдати себе з погрому — Жерела IV с. 91. Се не дуже відповідає його пізнїйшому оповіданню, що козаки стали на роздоріжу в Константинові (вище с. 78—79), але тим автентичнїйше.

2) Tolić umarłemu |Ważyli się wyrządzić? Ah, i lwu zdechłemu| Brodę snadno wytargać — завважає він; пок. Костомаров незаслужено вложив се як афоризм в уста самому Хмельницькому і се додержалось до останнього видання його книги.

3) Оповідання М. Зміни, що по його словам відійшов з своїм полком від головної армії власне між Константиновим і Вишнївцем.

числом 80 могли ними похвалити ся перед Тугай-беєм [1]). Головна ж армія з Хмельницьким посувала ся тим часом серед осїннього бездоріжа простійшою дорогою на Львів, виславши наперед Татар, і 28 с. ст. вересня, за два тижнї по пилявецькім погромі, він був уже під мурами „столицї Руси“, що в панїчнім страху чекала його прибутя.

В сїм страху Львів жив уже кілька місяців від самого корсунського погрому можна сказати. З незвичайною трівогою придивляв ся він поступам повстання і рухам його проводирів — не тільки маючи на увазї свою ґеоґрафічну близькість і приступність для нього, але й спеціальну дражливість того національного, українського питання, через яке переломлювали ся вісти про се повстаннє в свідомости місцевого польського й українського елементу. Львів здавна був гнїздом воєвничої Польщі, Poloniae militantis на Руси, і тут з особливою гострістю й напруженнєм відбивали ся всякі конфлїкти з гнобителькою Польщею пригнетеної Руси і всяка опозиция її. І тепер страх розширення східнього повстання у Львовян нерозривно вязав ся з страхом повстання домашнього, що могло підняти ся під повівами Хмельниччини, і ся подвійна трівога провідним мотивом переходить через листи й донесення, які йшли з львівських кругів, від самих початків повстання. Богата кореспонденція львівського синдика Кушевича, захована для нас в значній части, дає виразистий образ сих настроїв.

Доносячи, як місто затрівожило ся за свою долю й перейшло на воєнну ногу вже по перших вістях про погром гетьманів [2]), Кушевич завважає: „армати, пороху, провіянту і всяких иньших воєнних потреб маємо досить, але боїмо ся замішання й тайних інтриґ від грецької віри“. І переказує при тім поголоску про „сїмдесять

---

[1]) Просторо оповідає про облогу Бродів Пасторій (Hist. с. 162—167); по його словам залога складала ся з 100 вояків полишених Конецпольским, більше меньше такого ж числа приведених сюди Осїньским з-під Пилявець, кількох десятків сусїдньої шляхти та міщанської мілїції; облягало їх, мовляв, цїле військо Хмельницького, а по його відході — після видачі Татар — зістало ся звиш 20 тис. під проводом Нечая і „Ступи“ (Stempi), які ще докучали тут замкови, аж доки не забрав їх Хмельницкий, вертаючи ся з-під Замостя, так що вся облога Бродів трівала 8 тижнїв. Освєнцім, побувавши в Бродах в 1651 р., з тутешнїх оповідань записує, що брідський замок облягало 36 тис. козаків протягом 12 тижнів (с. 366) — тут очевидно злита до купи властива облога відділом головного війська (котрого провідником Твардовский називає Головацького) з ріжними пізнїйшими приступами. Пор. дальше — с. 98. Деякі звістки і відгомони сих подій — Barącz Wolne miasto handlowe Brody, 1865. Созанський, З минувшини м. Бродів (Записки львівські СП с. 108 і д.). Ходячі звістки, що під Бродами був сам Хмельницький, мало ймовірні вже тим, що на марш під Броди не лишає часу його маршрут.

[2]) In timore et tremore nocte dieque iestesmy — лист з 4. VI у Міхаловского с. 34, з ориґіналу — Жерела VI с. 110.

козаків“, розісланих по ріжних краях Польщі, „щоб палити головнїйші міста“. Такі трівожні вісти йдуть потім весь час. Якийсь волоцюга, взятий на муки в галицькім ґродї, розказував, що православне духовенство стоїть в орґанізованих зносинах з східньою Україною („ми оден до другого пишемо до самого Київа відомість доходить“, казав йому нїби то піп в Галичу), — самі владики беруть участь в повстанню: владика львівський Желиборський, мовляв, посилав козакам порох, кулї й олово, і владика луцький Атанасий Пузина також [1]). Прояви ворожаго, злорадного для шляхти настрою, „бунти“ против шляхти по части прокидали ся дїйсно, но части ввижали ся по ріжних місцях, і вісти про них, розносячи ся по західнїй Україні, збільшали трівогу [2]). Мобілїзація польських сил в серпнї й наступленнє на козаків трохи підняли польські настрої — але повстаннє за той час теж розгорало ся й зближало ся неустанно, від Поділя й полудневой Волини. В серпнї повстанці здобули Дубно, Олику, Клевань; 22 н. ст. серпня, саме під час попису волинської шляхти під Луцьком, на її очах повстанська ватага, навіть невелика — як пише очевидець, яких 800 люда, потиху закравши ся до Луцька переполошила сю шляхту і без всякого опору з її боку захопила столицю воєводства [3]). Повстаннє прокинуло ся в Сокалї, в околицях Камінки. З другого боку з-під Камінця, де стояли, козацькі чи повстанські чати, воно захопило, як ми вже бачили, околицї Гусятина й Теребовлї [4]). „Не стає чоловікови розуму“, — завважає згаданий очевидець луцького пополоху, „які стали люде боязькі утїкають, а те гультяйство на муках казало, що не заспокоять ся аж по Вислу“.

З новою силою прокинула ся трівога, скоро тільки рознесли ся вісти про пилявецький погром. Польські утїкачі, ширячи відомість про сю катастрофу, самою появою своєю давали початок рухам серед мас, що першим дїлом зверталились на сих недобитків, а далї взагалі против усїх репрезентантів польського елементу і польського режіму. Тим часом як вони збігали ся в страху до міст, до укріплених замків, селяне і міщане збирали ся в великі купи і з участію місцевої української шляхти, та „козацьких“ банд з великої повстанської хмари, що сунула сюди разом з військом Хмельницького, займали ся розбиваннєм панських дворів по селах і містах, католицьких

---

1) Судовий протокол у Міхаловского с. 91—94 і в Памятниках с. 261.

2) Збирає їх Томашівський, Народнї рухи с. 10 і д.

3) Про луцьке здобутє лист „урядника земського“ луцького — теки Нарушевича 143 с. 25, пор. Міхаловского с. 183; пізнїйші згадки — Архив Ш. IV с. 426.

4) Жерела IV с. 65.

плебаній і костелів, брали в облогу панські замки, громили всїх скомпромітованих своїми звязками з польським панованнєм.

Серед сеї повстанської завірюхи, по слїдам пиливецьких утїкачів, ішла татарська орда, а за нею козацька армія на безрадний в своїм переполоху Львів.

Перші вістники погрому прилетїли сюди вже на третїй день, 16 (26) вересня. Рано, скоро тільки відчинили браму, прискочили міські стражники й донесли про катастрофу, а за ними почали являти ся й утїкачі, перебувши за дві з лишком доби но найбільшій негодї дорогу, яку в обставинах нормальних не вбагали б і в цїлий тиждень. Окрилені страхом самі, вони наповняли тою ж панїкою місто, віщуючи, що за кілька годин, слїдом за ними явить ся й неприятель. Маса народу, особливо жінок, стала тїкати разом з тими втїкачами, що не попасаючи довго удавали ся далї на захід, уважаючи й самий Львів за страчений. Головний реґіментар Дом. Заславський, наспівши теж серед сього нополоху, тільки попас коней і подав ся далї, до Ряшева — „розумно зробив, завважає львівський кореспондент, бо не обійшло ся б без якогось випадку з боку розбитого війська, що волочило ся по ріжних кутах львівських“. Ще скорше наспів Остророґ — „як найбіднїйший пахолок, струджений, зчорнїлий, без опончі й шапки пристойної“, а трохи згодом і Вишневецький: сї два зістали ся у Львові — Остророґ як орґанїзатор тутешньої оборони, що займав ся нею лїтом, Вишневецький — як кандидат на спасителя вітчини в будущинї [1]). До них і удала ся місцева шляхта й міські патриції, просячи не кидати міста, а зайняти ся його обороною, і заявляючи свою готовість послужити й собі, людьми й засобами. Другого дня відбула ся военна рада, дуже людна. По довгих церемонїях — бо Вишневецький, виливши свої жалї на реґіментарів і на сойм, на всїх і на вся, казав себе довго просити, доки дав ублагати, — проголошено його начальним вождем, а в товаришї собі він взяв Остророґа — досить зручно поставив його наперед під зливу всяких гірких докорів, відступаючи йому провід, і нарештї покрив його своєю ласкою. В ролї третього реґіментаря зістав ся неприсутний швагер Вишневецького Конецпольський, і так зреформовано давнїйший тріумвірат.

По сїм наступили ухвали в справі контрибуцій на орґанїзацію оборони: крім того що порішено за-дурно забрати від купців і ремісників всякий потрібний припас, а костели й кляштори жертвували свої дорогоцїнности, ухвалено, що кождий має дати з свого майна від ста

[1]) Про се в листах зі Львова Кушевича й Мисковского — Жерела VI с. 119 (у Міхаловского с. 200), Чортор. 143 с. 133.

но дві кони, а перед усім мають бути віддані на публичні потреби всї готові гроші в монеті, а також золото й срібло, — за що потім буде обрахунок. Тим способом зібрано величезні суми: в перших же днях вплинуло того всього на кілька сот тисяч, а всього зборураховано мілїон золотих в монеті й на 300 тис. срібла, що теж мало бути зараз же перебите на монету. Львовяне потїшали себе, що річпосполита все то їм потім зверне [1]).

Коштом сього почало ся зараз вербованнє війська — в першій лінії, очевидно, з тих же нилявецьких утїкачів: всього набрано й орґанїзовано звиш три тисячі вояків, на котрих Львовяне й рахували як на свою оборону [2]). Та їх чекало дуже прикре розчарованнє: коли показались перші познаки, що неприятельске військо зближаєть ся, 25 с. ст. Вишневецький з Остророґом забравши гроші й військо подали ся з Львова до Замостя, і тільки з дороги зволили повідомити про се Львовян. Оправдували вони се тим, що Львова з малим своїм військом однаково не могли б оборонити, тому за краще вважали перевести військо близше до центра, куди могла б ще наспіти поміч від Корони [3]).

Львовяне були до крайнього роздражнені такою віроломністю. „Обдерли нас чисто з усього майна, пообіцявши на сумлїннє боронити місто наше, яко добро річи-посполитої, від наступаючого неприятеля, а дня 5 жовтня покинули нас несподївано з усім військом, потаємно зібравши відомости, що Татари вже в околиці і військо Запорозьке з арматою теж надходить, — пробили ся через орду й пішли під Замостє, а нас тільки з дороги сповістили про сю близьку небезпеку через п. Піковского, котрого з компанїєю 60 чоловіка призначили на глум до оборони міста“ — записує з гнївом Кушевич на початку свого мемуару про облогу Львова. „Діставши відомість про неприятеля, дали коням остроги и попрощали ся зі Львовом, що плакав тодї в своїм сирітстві, або краще сказати — пішли всї безсоромно на втеки, з великим жалем і розчарованнєм нашим, бо зістались ми і без скарбів і без оборони“ — вторує йому в своїх записках иньший львівський достойник, Чехович [4]).

---

1) Чехович у Зубрицького с. 298.

2) „Компут“ нанятого Вишневецьким війська в ркп. Публ. бібл. 129 л. 170 і 574 (Архив с. 30): гусарів 640, козаків 2314, драґонів 200, піхоти 230, всього 3384. В соймовім дневнику (у Міхаловского с. 358) нанятого у Львові війська показано 4360 — але се очевидно разом з замостьським затягом, котрого в тій же рукописи пораховано 1100: їм службу пораховано від 15 жовтня, а львівським від 1-го. 4

3) Манїфест реґіментарів у Кубалї с. 98—99.

4) Про сї записки див. дальшу примітку. Оправдати Вишневецького з сеї віроломности супроти Львовян силкуєть ся Кубаля в своїй статї про облогу Львова.

Іх гнів і огірченнє були, розумієть ся, зовсім оправдані. Гроші панове регіментарі в кождім разі забрали зовсім без усякого оправдання, і дурили міщан несумлїнно. Але що вони не лишились у Львові й не боронили його, се вийшло йому тільки на здорове — бо не провокувало воєнної енергії Хмельницького й його війська, що мало таке завзятє саме на сподіваного провідника сеї оборони кн. Вишневецького. Та львівське міщанство сього, розумієть ся, не тямило, і боячись над усе впасти до рук Хмельницького, горячково заходилось боронитись власними силами від неприятеля, що дійсно вже наступав. Другого дня, 26 с. ст. вересня зявилась орда під проводом Тугай-бея, а два дні пізнійше, 28, показалась і козацька армія під проводом самого Хмельницького, і щільно, непробитим валом обложила місто — з півночи козаки, з полудня Татари [1]).

Львовяне з міста бачили, як обїздив позиції сам Хмельницький: вони думали, що він виберає місце для приступу. Куля пущена з міста вдарила під самого коня Хмельницького, як він їм потім оповідав при прощанню [2]). Ухоплені й взяті на муки козацькі язики оповідали, що з Хмельницьким 200 тис. війська — в тім якийсь полк тутецький — румелїйський (15 тис.), полк волоський, полк донських козаків — разом тридцять полковників, і несчисленна сила селянської черни, піворужної й зовсім не-оружної, що напливала з кожним днем все в більших масах з галицьких околиць. Татарів при Тугай-бею рахували сорок тисяч, але сподївались ще якогось царевича з 20-ма тисячами [3]).

---

[1]) Облога Львова Хмельницьким має богату лїтературу, стару й нову. Маємо дві цінні записки, списані близшими участниками подій: членом колєгії присяжних Кушевичом і реєнтом ради сорока Чеховичом (обидві були видані у Зубрицького Kronika m. Lwowa. Кушевичева тільки хибно під іменем Іроєваєра — с. 294 і д., пізнійше Кушевичеву записку видав Чоловский, Kwartalnik Historyczny, 1892. Relacya o oblężeniu Lwowa przez B. Chmielnickiego, і Томашівский в IV т. Жерел. ч. 28). Крім того Кушевич полишив — невикінчену, що правда, історію сеї війни — вона видана недавно в VI т. Жерел. Меньше вартні з історичного погляду поетичні твори на теми з сеї облоги иньшого Львовянина Бартоломея Зіморовича: Kozaczyzna і Burda ruska (Sielanki): в них очевидно Dichtung переважає над Wahrheit (див. низше с. 88). Мало цінні й ті додатки, які робить у своїй лїтописи Львова (Annales urbis Leopoliensis) Юзефович, доповняючи з оповідань і актів записку Кушевича, котрою головно користуєть ся — витяги з його лїтописи в Сборнику лѣтописей относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи. Виїмки з иньших місцевих лїтописей в VI т. Жерел. З загальнійших праць того часу досить докладно описує львівську облогу Пасторій (Historia Polona): ширше, але меньш докладно Коховский. З пізнійших праць особливо цінні матеріали зібрав в своїй „Хронїцї Львова“ Зубрицький. Нарешті в новійшій литературі статї: Kubala, Oblężenie Lwowa w r. 1648 (1877, війшло до I т його збірки Szkice Historyczne). Widmann, Obrona miasta Lwowa (Przegląd archeol., 1888). Lang, Die Belagerung von Lemberg im J. 1648 (1891, Organ des Wiener militär-wissenschaftlichen Vereins). Нарештї вступна розвідка Томашівського в VI т. Жерел.: „Між Пилявцями і Замостєм“.

[2]) Жерела IV с. 98. [3]) Жерела IV с. 97, VI с. 62.

Все се були баламутні звістки й прибільшені цифри. Ні Донців ні Турків ніяких з Хмельницьким не було, а що до козацького війська то иньший бранець казав, що з Хмельницьким прийшло 60 тис. козаків, а 3 тис. застрягли коло Буська за арматою. Але на те щоб знищити Львів, розуміє ть ся й сього, що було, вистало б аж занадто. Коли реґіментарі не вважали можливим боронити ся у Львові з кількома тисячами війська, то з тими мізерними кількома хоругвами, що зістались у Львові, та з міською міліцією, котрої теж було не більше тисячі чоловіка [1]), про се не можна було й думати. Тому на воєнній раді скликаній зараз по утечі реґіментарів, як свідчить Кушевич, було богато таких, і власне з людей у воєнній справі досвідчених, які радили від разу піддати ся на ласку козацького війська, не чекаючи приступу й бомбардовання [2]). Та більшість міщанства не прийняла сеї ради й рішила боронитись — може під впливом надій і поголосок, що Вишневецький таки міста не покине й прибуде скоро з військом. Вона була незвичайно пишна з свого геройства й зістала ся в тім переконанню, що то її відвага й рішучість переломили завзяте Хмельницького й привели до більш миролюбного настрою [3]). В дійсности була се тільки ілюзія. Хмельницький, очевидно, від самого початку не мав ніяких ворожих замірів на місто, — навпаки все робив, щоб забезпечити його від усякої шкоди й мусів хіба з іронією дивитись на ті дитинні „геройства“, на котрі силували ся міщане, заробляючи собі славу спасителів не тільки своєї малої „річи-посполитої львівської“, але й великої польської [4]).

Самі вони признавали, що Хмельницький не позволяв своїм людям нищити передмість, узяв під свою опіку міські водопроводи, щоб їх не знищено, і стримував чернь від приступів до міста, хоч викликав тим навіть невдоволеннє серед своїх людей [5]). Мудрі Львовяне силкували ся відгадати в усім тім якісь укритиї замисли — що Хмельницький тому напр. не знищив їм передмість, бо хотів зробити Львів податливійшим на угоду: мовляв аби спасти передмістя, поки ще вони стояли цілі, Львовяне скорше підуть на його жадання [6]). Всупереч сим здогадуваним бажанням вони попалили передмістя самі — наробили собі великої утрати, не поправивши зовсім шансів Львова

[1]) Так рахує Чехович — с. 303. [2]) Жерела IV с. 51.

[3]) Widząc Chmielnicki odwagę miasta, a nas wszystkich na smierć odważnych y gotowych, napisał do nas . . . завважає Кушевич (Жерела IV с. 100).

[4]) Як таких величає їх навіть і найбільш обєктивний з польських істориків сеї доби — Кубаля, Szkice I с. 176.

[5]) Кушевич: conquerente Ostaphaeo tribuno quasi omisso victoriae impetu atque abiectis armis supremam manum alstineret — Жерела с. 63. J**

[6]) Такжє с. 55.

супроти Хмельницького. Він міг би дуже легко запалити місто, збомбардувати його до решти — особливо після того як козаки Кривоноса здобули Високий Замок, що панував над цілим містом, — козаки з своїх гармат звідти могли „курей стріляти на ринку“, як висловлює ся Твардовский [1]). Але козацькі гармати стояли мовчки, або пострілювали злегла для памяти. Приступу не було. Дрібна війна, яка вела ся під мурами і дрібними успіхами, здобуваними в ній залогою, наповняла гордістю Львовян, вела ся на власну руку поодинокими ватажками й полковниками, котрим Хмельницький у тім полишив до певної міри вільну руку, щоб не викликати занадто сильного невдоволення. Але він не підтримав їх ні разу всїма своїми силами [2]).

Хмельницький явно щадив Львів — се було ясно й сучасникам [3]). Впливав тут спеціальний піетизм для Львова як для столиці тодішньої Руси (в сю ноту вдаряли в своїх переговорах з ним самі львівські делеґати), та ще може й місця свого виховання, або огляд на місцеву українську громаду, що й так терпіла від Поляків, а мусїла б іще більше потерпіти, коли б прийшло ся до серіозного здобування Львова, — чи ще що небудь? Загальна пасивність Хмельницького в сїй кампанії — здержливість від усяких пустошень і руїни, велить шукати загальнїйших мотивів, що кермували ним в тих зма-

---

1) С. 37.

2) Оповідання про ексцеси сих козацьких ватаг — наиів анекдотичні очевидно, спопуляризовав потім Зіморович у своїх „Селянках“, яскравими фарбами описавши козацькі приступи до св. Юра, Високого Замку й передмість. Се ілюстровані відповідно достроєними образками ріжні „крилаті слївця“ козацькі, задержані памятю Львовян, як: „Батечку хороший, не хочемо твоєї віри, тільки дідчих грошей“, „Наша віра, але маєш деньги лядські“, „Ти Русин, котюго, не дошлий — мясом лядським твої кости обросли: коли хочеш з нами дістатись до неба, оббити лядське мясо з костей руських треба“ і т. д. Драстичні сцени, котрими вони ілюструють ся, мають неукриту тенденцію довести, що з огляду на такі ексцеси „руськоі бурди“ порядний Русин мусить рішучо розірвати з Русю — Musiałem bractwo tych wyrodków zbrzydzić, як висловлює ся оден з виведених персонажів. Тому зовсїм незаслужено переказують ся вони немов автентичні документи в науковій літературі (у Шайнохи, Костомарова, Кубалї, Лозіньского). Се таке ж перечернюваннє в польський бік, як українські оповідання про нелюдські розправи Поляків під час облоги з міщанами-Українцями — в бік український. Таке оповіданнє Львівської літописи (с. 265, пор. Грабянки с. 59), наведене у Костомарова (II с. 256) про те, як львівські бернардини вбивали Русинів — спросивши їх на обід, потім по одному виводили па двір і привівши над криницю, казали туди дивити ся, а в тім рубали голову й кидали до криниці тіло. Се одна з леґендарних ампліфікацій крівавих подій, які виникали в атмосфері страху, роздраження й підозрінь (пор. напр. згадку у Кушевича про напади католиків на Русинів multo criminis argumento — обвинувачень в чарованню, отроюванню, тайних зносинах з неприятелем — Жерела VI с. 61).

3) Miasta wrzeczy żałuiąc tak zacnego skazy
I swoię mu powolność ofiaruiąc przy tym — завважає Твардовский. Те ж саме у Рудавского: misertus uti principi nunc Russiae civitati (с. 25).

ганнях можливо стримати й обмежити руїнну силу свого походу, всякими способами й впливами. З тих мотивів він, мабуть, не хотів здобувати у Львова воєнною силою — щоб не віддавати його на здобич козацтву й тим тисячам „черни“, що з усїх сторін напливали до нього.

Переконавши ся, що Львовяне беруть його облогу незвичайно траґично — як се найкраще показувало спаленнє передмість, — Хмельницький рішив перший закликати їх до згоди, і в недїлю 1 с. ст. жовтня вислав з трубачем лист до Львова. Писаний по українськи, він звертав ся, очевидно, до місцевої української громади: попереджав про великий приступ козацьких сил до міста, радив Русинам замкнути ся в церквах, щоб не погинути разом з католиками, але заразом давав знати, що місто може спасти себе від сеї біди, коли видасть головних провинників у всїх бідах: кн. Вишневецького і Ол. Конєцпольского, а з ними й иньших пилявецьких утїкачів.

Розумієть ся, се була тільки притока до переговорів, бо про те, що Вишневецького й Конєцпольского нема в містї, Хмельницький, певно, знав дуже добре. Коли маґістрат так і відписав на се, що Вишневецького й Конєцпольского у Львові нема, а громада просить помилувати місто й не розливати християнської крови, Хмельницький прислав другого листа, вже до міської громади, по польськи. В нїм підносив заслуги козацтва для річи-посполитої, — що своєю боротьбою з Ордою давало змогу підтримувати торговельні зносини зі Сходом (спеціальний арґумент для львівського міщанства, що жило сими зносинами), а за се терпіло наруги й кривди — вони описували ся тут, очевидно, в стилю звісних нам реєстрів козацьких кривд, і сим разом Хмельницький особливо вдаряв на Жидів, закидаючи їм між иньшим, що вони давали гроші на наєм війська, й жадав їх видачі з міста [1]). Коли місто видати Жидів не згодило ся, Хмельницький через свого „швагра“ священника Федора Радкевича прислав третій лист, де ставив ультиматум, — щоб місто заплатило йому окуп для орди, 200 тис. червоних, инакше спіткає його те, що спіткало вже иньші міста [2]). Вислухавши се, рада по довгих дебатах рішила піти на зустріч сим жаданням і повести серіозні переговори з Хмельницьким. Насамперед ухвалено післати до нього його знайомого ксьондза Гун-

[1]) Томашівський в цитованій праці (с. 127) ставить одначе під сумнївом сю подробицю, висловлюючи підозріннє, що сю чутку про жаданнє Хмельницького що до Жидів пустив від себе сам маґістрат.

[2]) Сї листи вичисляє з поданнєм змісту записка Кушевича; в його пізнїйшій історії облоги і в иньших оповіданнях всї вони зливають ся в оден лист — його зміст в історії Кушевича поданий широко і зачерпнений головно мабуть з другого листу, хоч дещо може належати й до першого.

цель-Мокрского, бувшого професора єзуїтської колеґії, що знав з тих часів Хмельницького як свого учня: він мав, по-перше, переконатись, чи се дійсно Хмельницький, а не якийсь самозванний ватажок, по друге — коли се дійсно Хмельницький, його бувший учень, то випитати ся про його заміри, прихилити до можливої ласки для міста і нарешті — добути для дальших переговорів охоронні листи для послів. Допущений до Хмельницького кс. Мокрский розмовив ся з ним і тут наступила чула сцена: Хмельницький взяв його до другого покою і кинувшись до ніг його обіймав і обсипав ласкавими словами й подяками за колишню опіку й науку. Мокрский, мовлив, почав докоряти йому за кровопролитя, Хмельницький оправдувавсь, оповідаючи історію нагінок, які загнали його до повстання, і з плачем висловляв свої жалї з приводу всїх тих бід, які з того пішли [1]). Всї сї подробиці приходить ся зіставити на сумлїнню оповідачів, але охоронні грамоти для львівських послів в кождім разї були видані й 3 с. ст. жовтня посольство зложене з репрезентантів ріжних начальних колеґій міста поїхало на переговори до козацького табору.

Ся місія, досить широко описана по горячим слїдам одним з участників, Сам. Кушевичем [2]), подає деякі інтересні подробиці, варті того, щоб їх тут згадати.

Два осавули, стрівши послів коло міської фіртки, попровадили їх до квартири Хмельницького, що була при глинянській дорозі, коло костела св. Петра, разом з кватирою Тугай-бея. Самого Хмельницького під ту хвилю в господї не було: був коло Лисенич. Посли поїхали туди до нього і були ласкаво прийняті: посадивши з собою за стіл, частував їх горілкою й розмовляв. Посли благали його пожалувати „те руське столичне місто", і так обрабоване жовнїрством. Хмельницький на сї благання милосердя почав оповідати свої кривди всякі — в котрих нїхто його не пожалував: навіть росплакав ся при тім; особливо нарікав на Конецпольского та на Вишневецького. Згадав знов про Жидів і вже не жадаючи їх видачі, радив особливо на них розложити окуп, — тому що вони збогатились на Україні козацькою кривдою. Від окупу й визначеної ним цифри нїяк не хотів відступити, толкуючи тим, що бере се не для себе, а для орди, котрій мусить заплатити [3]). Коли посли далї його благали, велів їм поговорити про се з полковниками; й нарешті відославши до своєї

---

[1]) Рки. Чортор. 143 с. 379 (див. ч. II с. 471) — оповідання записано в Варшаві, очевидно з слів Мокрского, що приїхав тодї в посольстві від Хмельницького.

[2]) Жерела IV с. 102—104.

[3]) Зміст мов Хмельницького крім Кушевича досить широко переказує й Чехович, с. 304—305.

кватири, казав чекати там, поки він порозуміє ть ся з Татарами. Зїхавши ся з Тугай-беєм, розмовляв з ним цїлі дві години, а посли за той час балакали з полковниками й иньшою старшиною про всяку всячину в господї Хмельницького.

„Оповідали нам з великою втїхою, як коронне військо під Пилявцями втїкало соромно без усякої потреби, — які великі богацтва знайшли в нашім обозі: самих скарбних возів рахували 6460. Знайшли й булаву кн. Доминика — в каретї лежала; показали нам її зараз — велика, золотиста, саджена туркусами й яспісами. Оповідали, що на будучу війну наміряють ся закликати собі в поміч цісаря турецького і рішили ся доконче добувати кн. Вишневецького, де б не був він, хоч би в самім Ґданьску, — складали на нього всю вину за те, що до трактатів не прийшло. Казали, що мають намір, дійшовши до Висли, приладити чайки і плисти ними під Варшаву, а навіть і далї, як би їх не уконтентовано".

Нарештї Хмельницький з Тугай-беєм вїхав на подвіре. Полковники всї вийшли їм за зустріч, казавши послам лишитись. Потім до господи війшли — насамперед Тугай-бей з калґою й Пірі-аґою, за ним Хмельницький з полковниками — всї мали в руках „золотисті булави, саджені камінцем". Посїдали за стіл, на перше місце пустивши Татар. Хмельницький через військового товмача освідомив Тугай-бея про місію послів. Тугай-бей здавав усю справу на Хмельницького, але дуже сердито відзивав ся про Львовян, що богато побили йому людей. Посли запевняли, що місто ніяк не зможе зложити такої суми, й просили переконатись у тім через своїх ревізорів. На тім нарештї й стало, що відпоручники Хмельницького й Тугай-бея самі оглянуть львівські крами й маєтки та зберуть що можна буде в грошах і товарах. Се, розуміє ть ся, була велика полегкість: посли могли бути вдоволені з результатів своєї місії.

По сїм полковник Головацький з Пірі-аґою кілька днів займали ся ревізією львівських засобів і вибираннєм контрибуції, відвозячи її до Тугай-бея. Всього, як рахували міщане, вибрано з міста грошима, металем, товарами і припасами на півміліона золотих, а з того властива контрибуція Татарам виносила коло 330 тис., та й то товари оцїнювали ся, мабуть, як найвище, і дійсна вартість контрибуції не переходила правдоподібно за 50 тис. червоних, себто четвертини визначеної суми, так що Тугай-бей не раз дуже сварив ся, докладно перевіряючи вагу й цїну товарів [1]. Крім того роздано дарунки — самому

[1] Підрахунок контрибуції в Жерелах IV с. 108, витяги з міських рахунків у Зубрицького с. 308—309.

Хмельницькому, важнійшим полковникам і старшині — Головацькому (з його товаришом Піріс-аґою), Чорноті, Кривоносови, своякам Хмельницького Захарови Хмельницькому й отцеви Радкевичови. Чехович оповідає, що Кривонос, „перший полковник“, дуже сварив ся, коли його поминули були при тім роздаванню дарунків: „я стільки ж докажу та й доказав, як і Хмельницький, і коли б дав собі волю, то ще Львів набрав ся б страху й потерухи — тому не маю бути гіршим від иньших і порахованим в компут абияких: коли иньших обдарували, то й мене конче треба уконтентувати сотнею одною другою червоних“. І Львовяне поспішили „уконтентувати“ сердитого полковника, що саме нагнав їм холоду здобутєм Високого Замку. Взагалї спішили як скорше росквітати ся з козацько-татарським військом, бо тим часом дрібна, але прикра, крівава війна під Львовом вела ся далї всякими своєвільними бандами „черни“, а місто все більше виголоджувало ся через блькаду.

Нарештї 13 с. ст. жовтня відступив калґа з своєю ордою, рушивши під Камінець, другого дня Тугай-бей з своїми Татарами під Замостє. Гармати Хмельницького пустили двадцять вистрілів „нїби то на прощаннє, а на правду хотів випробувати гармати, нарихтовані на місто, як признавали самі козаки, бувши в містї“: гарматні кулї вдаривши в ріжні міські будинки, дали Львовянам зрозуміти, що спіткало б їх, коли б Хмельницький схотїв бомбардувати місто.

15 почали рушати козацькі полки, а 16 і сам Хмельницький пішов з-під Львова, зіставивши на якийсь час в містї Захара Хмельницького, свого стриєчного брата, як його називають Львовяне, з кількома старшинами для безпеки місту від козацьких ватаг, що ще довго стояли й переходили в околицях Львова.

Так скінчив ся львівський епізод війни. По за львівською облогою він не мав більше нічого важного. Не маючи ніяких серіозних окупаційних плянів, стараючи ся стримати в можливо тїсних межах українську воєнну енерґію, як то власне показало ся на прикладї Львова, Хмельницький під час сеї галицької кампанії не робив нічого й на те, щоб використати й підтримати той народнїй рух, який при нагодї його побуту прокидав ся в східнїй Галиччинї.

Тим часом як з ріжних сторін прибували до його табору ватаги місцевої людности, щоб узяти участь в війнї під козацькими корогвами. з ріжних місць приходили депутації до козацького війська з зазивом до себе на ґрунт, щоб помогти повстанню на місці. Так напр. ще перед приходом Хмельницького під Львів Полякам трапило ся переловити висланця від міщан з місточка Гологір, посланого до Хмель-

ницького з листом — прошеннєм помочи „проти польської тиранії“ і обіцянкою всякого припасу для війська. Під час переговорів львівських депутатів з Хмельницьким їм прийшлось бути свідками, як перед ним, в його таборі ставив ся якийсь пін з Крехова: передав Хмельницькому деревляний крестик і лист від Креховян, запрошуючи прибути до них. „Хмельницький хрестик поцїлував, а листа при нас читати не хотів, і попа насварив, що з такою справою так необережно поступає“ [1]). Таких закликів було, певно, богато з ріжних сторін, і вони не зіставали ся без наслїдків: і з відома й згоди Хмельницького, і ще частїйше мабуть без неї, з його табору — особливо з того місцевого елєменту, що напливав сюди, пускали ся більші й меньші ватаги, щоб помогти людям „на Ляхів“. Але треба ствердити, що в досить богатім актовім (головно судовім) матеріалї про осїнні рухи 1648 р. в Галичинї безпосередня участь в них козаків — навіть у тім широкім значінню сього слова, яке тодї практикувалось, означаючи ним не тільки орґанїзоване, полкове козацтво, а й усякі елєменти з самосїйної армії повстання, — розмірно беручи зазначила ся доволї слабко. Провідниками й привидцями повстання виступають місцеві міщане, шляхтичі українські, духовні — і поруч того є тільки загальні згадки про козаків, дуже рідко — конкретні вказівки на якусь орґанїзаційну ролю козацтва (як напр. для Рогатина — що козаки настановили тут війта від себе) [2]). Розуміється, судові процеси звертають ся головно против місцевих людей, а не против козаків, котрих не можна було досягнути; але все таки козацька ініціатива мусїла б сильнійше виступити і в них, якби грала реальнїйшу ролю, — а так маємо тільки загальні мотивовання рухів „надїями на козаків“, „впливами їх своєволї“ і т. н. [3]). А вже зовсїм нїде не знаходимо звістки, що сї рухи підтримував Хмельницький або його штаб; не бачимо навіть яких небудь значнїйших екскурсій козацького війська на провинцію [4]).

Очевидно і ясно, що нї у гетьмана нї в близшім окружню його не було ще нїяких плянів національного чи соціального визволення Галичини, хоч обставини були дуже пригідні на се: польський елємент був безборонний, розпорошений, до решти збентежений, а стихійна сила народнього руху була дуже велика. Ще перед появою козаків по ріжних місцях людність орґанїзувалась по козацьки, формуючи сотнї, вибераючи старшину, зброячи ся по можности: так було напр.

[1]) Жерела IV с. 90, 105.
[2]) Тамже с. 186. [3]) Напр. тамже с. 341.
[4]) Хіба при кінцї кампанії — див. низше с. 95—96.

в Теребовлї, Хоросткові, Янові[1]). В деяких околицях сей рух розвинув ся навіть дуже широко: на карпатськім Підгірю, в Калущинї, і ще більше на Покутю, де орґанїзовані сили повстання під проводом місцевої щляхти рахують ся на 15 тис. люда (головним провідником був шл. Семен Височан, а його штаб-кватирою Отинія[2]). Невеликою орґанїзаційною підмогою Хмельницький міг би дуже сильно скріпити сей рух на всїм просторі східно-полудневої Галиччини, опертої о Волинь, Поділє, Волощину й Угорщину, й дати йому тверді підстави. Але він не зробив для сього нїчого, і по повороті його на Поднїпровє польська шляхта за помічю військової сили досить легко задавила сей полишений власним силам рух (найдовше тримало ся власне Покутє, і тутешня країнська шляхта під проводом Височана пробувала оружною рукою не пустити Поляків до себе за Днїстер, ще в груднї 1648 р.).

Не тільки Хмельницький сам і його однодумцї, а й найбільш радикально настроєні полковники, і взагалї козаччина не дбала про се, бо рвалась перед усїм довести до кінця свої рахунки з маґнатами, в котрих бачила своїх головних ворогів причину всїх бід. Ми бачили наміри й пляни старшини під Львовом, в розмовах з львівськими делеґатами[3]): її рішучість іти на саму Варшаву і за Варшаву, коли б козацькі жадання не були сповнені, і діставати свого ворога Вишневецького хоч би і в самім Ґданьску. Спиняючись пізнїйше над закінченнєм львівської облоги, Кушевич називає спеціально Богуна як речника такої боротьби до кінця: він, мовляв, раз у раз доказував Хмельницькому потребу йти „до Висли“, роспалюючи огонь внутрішньої війни. І се в тім часї здавало ся таким не трудним, що для Кушевича се стає доказом незручности Хмельницького в використовуванню своїх побід, коли він не розвалив тодї Польщі до останку. „Всї тодї сподївали ся, що Хмельницький пройде в саму середину Польщі, розвалить її й знищить саме імя але богато було таких що вміли побіждати, але не вміли користати з побіди“[4]).

В дійсности Хмельницький очевидно свідомо ужив всю свою зручність і всї впливи на те, щоб сю воєнну енерґію свого війська

[1]) Див. в т. VI сеї Історії с. 261.

[2]) От як скаржить ся па збунтованих селян і міщан тутешнїх оден шляхтич: „уоружені ріжною зброєю, поділені на полки й сотнї, з розпущеними короговами, з бубнами (tympanis) й иньшими військовими знаками бушуючи по містах і селах“, напали вони на мастність позовника й захопивши його самого, „відвели до міста Отинії, де резидував Височан, провідник збунтованого народу, число якого переходило за 15 тис.“ — Жерела V с. 5. Про сей покутський рух крім Томашівського Нар. рухи, ще Łoziński Prawem i lewem I с. 406—407, Lipiński Z dzieiów Ukrainy с. 235—236.

[3]) Див. вище с. 91. [4]) Жерела VI с. 66—67.

і його найбільш радикальних проводирів після львівського епізоду уткнути в новий барієр на сїм побіднім шляху — в облогу Замостя і тут знов вигадати кілька тижнів, як вигадав під Львовом, щоб дати Польщі змогу впорядкувати свої відносини до козаччини — себто перед усїм вибрати короля, що мало послужити першою підставою сього впорядковання.

З становища рішучої розправи з Польщею кілька тижнів, проведених під Львовом, були, розумієть ся, страченим часом. Для Львова, щоб узяти з нього окуп, досить було й якого небудь більшого відділу козацького війська — хоч би того самого Кривоноса. З Замостєм теж можна було поступити як з Бродами — звязати його якимсь козацьким корпусом і мати свобідні руки для дальших операцій — як би сього було треба Хмельницькому. Але видно, сього йому не треба було: треба було чогось иньшого. І тому що Замостє стояло, так би сказати, під знаком Яреми Вишневецького, сього найбільшого з ворогів козацьких, найбільш яскравого й зненавиженого представника маґнацтва (сюди він ще з-за Днїпра вислав свою жінку з її двором, бо се була її батьківщина, і сюди ж переніс свої сили відступаючи зі Львова) — Замостє надавалось на се. Хмельницький мав притоку звернути всї сили козацтва на сей пункт, немов концентруючи на нїм боротьбу з маґнацтвом, до котрої козацтво так палилось: не заставши Ярему у Львові, мусїло нищити його в Замостю.

Поволї, немов умисно протягаючи час — а може таки й справдї маючи се на метї — Хмельницький, покинувши Львів 16 с. ст. жовтня, посував ся на північ, затримуючись по дорозї. Поодинокі відділи війська, більші й меньші, розходили ся в північній Галиччинї, зопраючи контрибуції з тутешнїх міст. Козацький полк під проводом Капусти пройшов на Посяне, був під Перемишлем — але місцева шляхта, по словам одної записки, від нього відборонила ся[1]). Городок узято, „уряд католицький скинено, настановлено руський“, замок обсаджено козацькою залогою; подібно й иньші сусїдні місточка — Жовка окупила ся. В Наролї стала ся мала битва висланого з Замостя підїзду з передовим козацьким полком під проводом Небаби[2]). Ріжні

---

[1]) Теки Нарушевича 143 с. 291; записка з acta cccl. Urzoiowicensis в ркп. збірнику Осолїн. 496 с. 180.

[2]) Ґрондский „прославив“ погром сього місточка, виписавши дивачну цифру побитих в нїм людей — 45 тис. (с. 81).

ватаги шастали ся в північній Волини й сусідній Холмщині[1]). Відновили ся бійки під Бродами.

По тижневім маршу з-під Львова Хмельницький прийшов під Томашів[2]), де забарив ся ще кілька день, чекаючи розісланих полків. Захоплені підїздом козаки з полку Небаби оповідали, що Хмельницький вислав їх з Тугай-беєм перед себе з-під Потилича, сам іде з лекшою арматою, лишаючи тяжкі гармати по замках; козацького війська з ним більше ніж 100 тис.[3]), і ще все нові сили прибувають з України[4]).

Кушевич оповідає, що стоячи в Томашеві Хмельницький дістав до своїх рук листи писані до Львова — до уряду й ріжних осіб, від канцлєра й ріжних осіб з Варшави, і задержавши їх у себе на три дні, відіслав по сїм до Львова розпечатані з тим же післанцем[5]). Тим способом мав нагоду поінформувати ся про все з автентичного джерела, навіть без помочи своїх шпіонів. Довідав ся між иньшим, що Вишневецького і в Замостю вже нема — поїхав на елєкційний сойм, робити вибори. Тому зближаючись до Замостя і висилаючи перед себе, 27 с. ст. жовтня, кількатисячний козацький полк і Татар, Хмельницький вислав з ними листи до шляхти зібраної в Замостю і до Вайєра, начальника німецьких компаній, що становили його залогу, — закликаючи до згоди з огляду на „утечу" Вишневецького. Запевняв своїм звичаєм про свої миролюбні заміри — свідчив ся Богом, що не бажав розливання християнської крови, і по першій, весняній кампанії виславши своїх послів до короля з засвідченнєм своєї вірности, мав замір вернути ся на Запороже. Що сталось инакше, причиною тому був кн. Вишневецький — коли він „против волї річи-посполитої зрадливо на нас наступив", мусїв і Хмельницький по пилявецькім погромі, „розбивши кварцяне військо", рушити ся з усїм військом Запорозьким і Татарами, слїдом за ним, аби не дати йому вчинити „нової зради".

„Коли б його не було тут, і нас би не було. А що він з міста утїк, ми, вважаючи що ваші милости, панство й усе поспільство

[1]) „Крилів, Володимир, Дубно, Ухані, в чотирох милях від Замостя, вже навідали, і Ленчну в трох милях від Люблина" — пише Шорнель 25 н. ст. жовтня, теки Нарушевича 144 с. 291.

[2]) Сотник Калина дає дату приходу 3 падолиста, у Битомского 5 н. ст.

[3]) Другий казав — більше ніж 10 тис., очевидна описка. У Коховского військо Хмельницького подано на 80 тис., за те у Ґрондского знову дивоглядна цифра — 800 тис.! (с. 89).

[4]) Свідчення козацьких бранців і реляція Вайєра Вишневецькому — Публ. бібл. 129 с. 165—166, Архивъ Ю. З. Р. с. 34—36.

[5]) Жерела IV с. 127.

у всім тім не винні, раді б, щоб ви війни з нами не хотїли, а добровільно пішли на згоду, як Львовяне — ми ж в. милостям обіцюємо зараз з усім військом відступити, і волос з голови вам не впаде“.

Таким чином ще не приступивши до Замостя, Хмельницький уже закликав покінчити дїло окупом. В другім листї, адресованім Вайєрови, він заохочував нїмецькі компанїї прилучити ся до козацького війська, в котрім було вже стільки бувших жовнїрів з польських військ (се з-під Замостя походить звістка, що в війську Хмельницького було сім тисяч „Поляків“)[1]).

„З огляду що кн. Вишневецький видав вас, запрошуємо вас до одної компанїї й одного товариства до себе: присягаємо перед всемогущим Богом, не тільки якоїсь погибели, але й найменьшої утрати від нас не сподївайтесь: хто з вас тепер реґіментарем, кождий і у нас зістанеть ся при своїм реґіментї й поваї; не будете голодні й голі або піші — будете вдоволені з нас і обопільного товариства нашого. Помиривши ся з річю-посполитою і завівши згоду, знайдемо спосіб на те, щоб і ви були з нас задоволені, як і чужоземцї-Татари. Заспокоївши свої, знайдемо чужі краї, ворожі отчинї нашій, Коронї польській, щоб там собі спільно знайти кусник хлїба“[2]).

Висилаючи сї листи Хмельницький заповів, що він здержить ся ще через ніч, чекаючи відповіди, — хоч ледви чи сподївав ся инакшої, нїж яку одержав: відписуючи чемно. Замостяне по части проминали мовчанкою, по части рішучо відкидали зроблені ним пропозиції[3]). Одержавши сї писання, Хмельницький мусїв приступати під Замостє — але не спішив воєнними кроками, далї пересилаючи ся з облеженцями. Замостє ж за той час старало ся приготовитись до оборони. Місто було дуже добре укріплене, повне припасів; мало постійну залогу в службі Замойских (800 вояків), а тепер її скріпили ще військові віддїли приведені Вишневецьким і Вайєром (сей привів півтори тисячі Нїмців, щоб іти з ними до Галиччини, але не поспівши на час, зістав ся в Замостю й прийняв начальство над залогою по виїздї Вишневецького). Разом рахувало ся до півчетверти тисячі війська. Додати ще мілїцію: міщанську і академічну — місцевої

---

[1]) Див. ч. II с. 433.

[2]) Листи з датою: w drodze pod Zamosciem 6-o novembris в Supplementum ad hist. Russiae monum. с. 191—183, Цїла кореспонденція Хмельницького з Замостянами у Ґолїньского 189 с. 167 і д. і в ркп. Чорторийських 379 с. 135 і д., в новійших копіях в теках Нарушевича 143 с. 347 і д. В останнїм часї видані сї листи з збірки Ґолїньского в VI т. Жерел. с. 130 і д. Копії Чортор. справляють деякі помилки їх і мають відмінні дати. Датованнє сих листів взагалї задає певні трудности.

[3]) Відповіди также з датою 8 падолиста н. ст.

Замойської академії. Зібрало ся також богато шляхти з околичних повітів на чотири тисячі рахує її місцевий історіоґраф облоги. Всякого шляхетно-рожденного втікача набило ся сюди стільки, що людям простої кондиції, навіть замостьським передміщанам, уже не ставало в місті притулку. Передмістя і тут випалено, коли зблизило ся козацьке військо, і місто приготовило ся до рішучої оборони[1]).

Штурмованнє такої добре укріпленої й спорядженої твердині мусіло б коштувати богато жертв, тим часом було ясно, що наслідком свого перелюдненння довшої облоги вона винести не зможе; тому замість штурмовання Хмельницький за краще вважав страшити залогу, тримати її в вічній трівозї дрібною війною, а тим часом вів з Замостянами переговори, намовляючи їх не противити ся, згодити ся на окуп, потрібний йому для Татар „для тих чужоземців, котрим ми звикли з тих дібр плату давати“. На вимівки ж Замостян, що вони анї не мають грошей для Татар анї не обовязані на них платити, вибухнув сердитим листом з датою 8 н. ст. падолиста:

„Панове рицарі війська польського і всї обивателї замойські! Пишете до нас, викручуючи ся фіґлями: нїби то згодою, — та слова ваші не згоджують ся з вашим серцем. Про контентацію нема від вас жадної правди, що мовите: не маєте нїяких скарбів для Татар. Добре вони себе нагороджують за те — головами вашими, жінками й дїтьми. Не думайте, що ми тільки під Замостє прийшли: маємо на Бога надію, що він всемогучий з ласки своєї за одно лїто і отсю зиму нагородить нам з ваших маєтностей те, що ви у нас десять лїт брали. Зле нам було, як ви нас давнїйше обдурили — се як ви старшину в війську Запорозькім своїми дарунками[2]) від черни відлучили: покладаючись на слово ваше вчинили були ми се. Але тепер як ми всї в однїй купі, мабуть уже не поможе вам Бог більше на нас їздити. Сподїваєтесь якоїсь помочи, — але не знати, чи дочекаєтесь її! Пішло немало душок ваших аж до Висли, але й Висла нас за помічю божою на собі перенесе. Краще вам згадати Броди — як не схотїли з нами згоди, то не тільки місто з огнем пішло, але й міцний замок весь узято. Так і тут — ви собі як хочете про себе промишляйте, а ми з іменем божим, на нього покладаючись, будемо вас добувати пильно, коли не хочете вратувати собі здоровля. Бо тут

---

[1]) Про замостьську облогу крім сучасного листування, як от листи Шорнеля з Замостя — Осолїн. 225 л. 186, Чортор. 379 с. 122, теки Нарушевича 143 с. 291—294, ще книжка Битомского Obsidio Zamosciana — її використовує в своїм просторім оповіданню Пасторій Historia Polona с. 176—192. Досить широко оповідає й Коховский, I с. 86—90, але вже з очевидними „лїтературними“ додатками.

[2]) В копії Чортор. місце очевидно зіпсоване: starszyne . . . swemi podatkami.

не наша міць і сила, а божа справа бо то він звичайно карає гордих, що кривдять убогих людей“ [1]).

Разом з сим листом тогож дня гетьман почастував місто канонадою, а потім протягом кількох днїв страшив штурмом і ріжними атаками. В Замостю оповідали, що до того примусило Хмельницького невдоволеннє в війську. У сучасника Битомского є тільки глухі натяки на сї оповідання [2]); пізнїйший Коховский оповідає ширше, що горячійші полковники докоряли Хмельницькому пянством і бездїльністю, і особливо різко відзивав ся на гетьмана Чорнота, що він, мовляв, придобрюючись Полякам, умисно жалує сей панський маєток. Тодї Хмельницький, щоб прохолодити сих невдоволених, дїйсно урядив штурм, на перед під ослоною деревляних щитів пустивши чернь, підохочену горілкою, а за нею козаків, і до найбільш небезпечних місць призначив тих найбільших крикунів з полковників. Скінчилось се великими втратами, що справдї прохолодили запал крикунів — в тім і Чорноту, як дістав кулю в ногу. До того ще, мовляв, прилучились якісь небесні знаки, розтолковані чарівницями козацького табору [3]) як віщування нещасливі, і козаки по сїм уже не наставали на штурмованнє.

Зайняли ся знов пустошеннєм сусїднїх країв, запускаючись далеко в глибину Польщі, а Замостє взято в тїснїйшу бльокаду, наслїдком якої в містї почав ся голод, хороби і всяка біда.

„Відомість певна“, пише варшавський кореспондент 12 (22) падолиста, „що Хмельницький стратив три штурми, штурмуючи до Замостя, і тепер лежить там. З Люблина й Казимира що живо вивтїкало за Вислу. Татари й козаки палять і пустошать скрізь по саму Вислу. І то певно, що Хмельницький чернь розпустив, має при собі тільки 20 тис. ‚грамотника‘ “ [4]).

„Наоколо Замостя винищили все до решти, снопа збіжа не побачиш на десять миль навколо Замостя“, записує иньший на підставі вістей привезених до Варшави посольством Мокрского [5]).

Парламентарам з Замостя, буваючи в таборі Хмельницького, приходило ся з страхом і завистю дивитись на величезні запаси збіжа, худоби і всякого припасу звезені з усїх усюдів. Вони опові-

---

[1]) Ркп. Чортор. 379 с. 143; у Ґолїньского і в друкованім звідти кілька помилок і дата 7. X.

[2]) Luctantes cum imperio ducis, quod primos rusticos aut villanos homines ad murorum oppugnationem cogeret, veteranos in tergum illis designaret — с. 146.

[3]) „Три їх привіз Хмельницький, як оповідали, і вони ворожили й чарували“ — Битомский с. 146.

[4]) Ркп. Чорторийських 143 с. 377. [5]) Также с. 390.

дали, що тим часом як у Замостю люде вже починали гинути з голоду і всякої недогоди, в козацькім таборі почали ся хороби навпаки – від надмірного обжирства й пянства.

Валки тяжко наладованих возів ішли звідси на Вкраїну, відвозячи всяку здобич. Татари відсилали полонянників, яких набирали без кінця в околицях.

„21 падолиста", записує Кушевич, „син Хмельницького в шіснадцятім році — став під Жовквою, маючи з собою кількадесять людей і немало возів богато навантажених, і потім 23 падолиста рушив на Вкраїну. І досї ще кождого дня висилають вози з здобичею і нема кому заступити й відбити".

На місце тих що вертались, ішли нові полки з України й татарські відділи з Криму на легку здобич. „Минали в тих днях Львів свіжі козацькі полки, йдучи до Хмельницького під Замостє, але шкоди ніякої не чинили, маючи заборону від Хмельницького; коли б то така дісціпліна в нашім короннім війську була!" записує той же Кушевич [1]).

Замостяне не довго витримали в такій атмосфері. По канонаді й приступах знову розпочали ся пересилки з Хмельницьким, — той запевняв далї в своїх миролюбних намірах, складаючи все на зрадливу поведїнку Вишневецького — „котрому і панови хорунжому (Конєцпольскому) річ-посполита того певно не похвалить", — але наставав на оплатї окупу [2]). Якийсь „кум" Хмельницького п. Єжовский і кс. Мокрский, що наспів тим часом зі Львова до Хмельницького, служили за посередників. Відомости принесені Мокрским з козацького табору зломили останній завзяток облеженців. Між иньшим, очевидно, сильно вплинула вість про прихід Кривоноса, що прибув того дня з великим військом — оповідання Мокрского про ту ролю, яку сей „чоловік незвичайно сміливий і прославлений великими злочинами й віроломством" відограв під Львовом, могли зробити в Замостю тільки дуже сумне враліннє. Вислані по сїм уповажнені з пунктами угоди були привітно прийняті Хмельницьким — „легкий був до нього приступ, бо до всїх був привітний і ласкавий", завважає Битомский. Для кращого враження показувано їм приготовання, пороблені до приступу — „драбини з цїлих деревин, на 20 ліктів довжини, а ширини на три хлопи". Але більше враженнє, здаєть ся, зробила та безпечність, яку делєґати побачили в козацькім таборі: тут жили собі як у себе дома, не боячи ся ніякої трівоги, в усяких достатках і пянстві. „Як би під той час фортуна наслала кілька тисяч відважних людей, легко

[1]) Жерела IV с. 127.
[2]) Лист датований 13. X. — Чортор. 379 с. 143 і 144 с. 357.

розігнали б вони все те множество, що нас облягало", завважає Битомский[1]). Але в тім і сила, що Хмельницький власне знав добре, як неможливо було взятись звідки небудь тим кільком тисячам у польської фортуни, і через те держав своє військо так свобідно.

Покладаючись на те, що Хмельницький з огляду на велику хоробу в війську і певну неохоту серед козаків буде рад скінчити облогу, Замостяне хоробро — і не без успіху пустили ся торгуватись з ним. Хмельницький з початку жадав двісті тисяч червоних — стільки як зі Львова; Замостяне відпрошувались, давали двадцять тисяч золотих — смішно маленьку цифру, яка могла мати значіннє тільки символічне — і Хмельницький згодив ся. Для нього мабуть було важнійше, що на сї завзяті торги пішов знов майже цілий тиждень.

Проголошено кінець облоги, і воєнний табор під Замостєм змінив ся на велике торговище. Замостські купці й міщане поспішили туди — міняти й купувати за безцін всяку здобич від козаків і Татар. За злота можна було купити вола, і в тій же ціни продавали Татари невільників, котрих безконечну масу настягали з околиці.

А Хмельницький в тім часї готовив ся стрічати королївського посла. Свій плян йому вдало ся сповнити: воєнні операції без нового рішучого конфлїкту, без останнього розгрому Польщі дотягнено до того моменту, коли можна було повести переговори з новим паном Польщі, і небезпеку повного й безповоротного (як того можна було боятись) розриву з Польщею, з її правительством — козаччина обминула.

Досї зістаєть ся неясним, наскільки діяльну участь Хмельницький й його близші товариші брали в елєкційній боротьбі. Що вони на останній її вислїд заважили дуже, в тім нема сумніву; але очевидно, що не так вони самі безпосередно впливали на неї, як важили ними иньші, заграваючи сею козацькою картою. В останнїх стадіях сеї боротьби Хмельницький з козаччиною стали виразно по стороні кандидатури Яна-Казимира, і з вибором саме *його* звязувались у них надії на згідливе і користне полагодженнє конфлїкту з річею-посполитою. Се було звісне й дуже підняло шанси Яна-Казимира. Але як саме прийшло до сього союзу козаччини з будучим королем, і наскільки він відбив ся на тактиці Хмельницького, так як вона развиваєть ся в осїнній кампанії 1648 р., се й тепер зістаєть ся неясним[2]).

[1]) С. 147.

[2]) Крім загальних праць про Хмельниччину для сеї справи: давнїйша монографія Кубалї про Юр. Осолїньского, т. II. і новійша праця М. Кордуби: Боротьба за польский престіл по смерти Володислава IV (в Жерелах т. XII).

Головними кандидатами на польську корону по смерти Володислава були його два брати: Ян-Казимир, бувший єзуїт і кардинал, що зложив сю гідність, коли у Володислава вмер його єдиний синок, і Карло-Фердинанд, біскуп плоцький, що теж заздалегідь вистарав у пани звільненнє з духовного стану на випадок вибору. Ян-Казимир, як старший з них, мусів вважати ся першим кандидатом, а хоч мав репутацію дуже лиху, як чоловік безголовий, ні до чого нездатний, в учинках своїх необчислимий, по теперішньому кажучи справжній психопат, і се давало дуже важку зброю для всяких аґітацій против нього, — то власне людей амбітних, жадних власти і впливів ся репутація вабила до нього надією, що іменем такого нездатного короля можна буде правити далеко лекше, ніж іменем його серіозного, діловитого брата, що мав репутацію чоловіка дуже ощадного, рахункового і доброго господаря. Між иньшими й найбільший махер тодішньої Польщі канцлєр Осолїньский задумував посадити на польскім престолї нездару Казимира й зробити з нього своє знарядє. Але се якраз заганяло до табору його брата всїх несчисленних ворогів канцлєра — як і загалом противники тих маґнатів, які підтримували Казимира, мусїли тим самим бути прихильниками його контр-кандидата. Завдяки сьому бували моменти, коли партія Карла здавала ся навіть значно сильнїйшою. Поруч сих двох головнїйших претендентів деякі шанси мала ще кандидатура семигородського княжича Жиґимонта, котрого висував його батько князь Юрий Ракоцій, вагаючись одначе між пляном кандидувати на польського короля самому — і кандидатурою сина. В початках елєкційного сойму ся семигородська кандидатура теж мала досить серіозний вигляд [1]).

Партизани Казимира і Ракоціїв шукали між иньшим помочи і українського елєменту — головно, розуміє ся, козаччини. Осолїньский — головна спружина в партії Казимира, як уже знаємо, весь час стояв за порозумінне з Хмельницьким. Кисїль — сей ключ до українських справ, посередник в переговорах з козаками, був правою рукою Осолїньского. Нема сумнїву, що він від самого початку вів якісь переговори з Хмельницьким в справі елєкції: вже на першу вість про смерть Володислава Хмельницький просить Кисїля зїхати ся, щоб поговорити про кандидатуру на королївство („кого річ-посполита хотїла б мати королем") [2]) — може умисно, щоб зазначити свій замір взяти участь в елєкційній боротьбі і велїти з сею участю раху-

[1]) Див. напр. перегляди шансів всїх трох кандидатур, зроблені сучасними послами цїсарським і пруським — Жерела XII ч. 25, 26, 32, 37.

[2]) Пам. кн. Міхаловского с. 49.

ватись. Ми знаємо, що в сїй справі у козаччини були вже прецеденти і старшина хотїла й під час попереднього безкоролївя ґрати в нїм ролю[1]). З свого боку партизани Казимира не залишили висунути як оден з арґументів сеї кандидатури той мотив, що вибір Казимира являєть ся ґарантією порозуміння з Хмельницьким і лїквідації козацького повстання. Донесення з Варшави з середини серпня з повним переконаннєм говорять про зносини партизанів Казимира з козаками і порозумїннє з ними, і се переконаннє підтримувала сама партія Казимира — заявляючи, що його хочуть „козаки й дісіденти“ [2]).

На дісідентів ще більше рахував Ракоцій, і по старій традиції союзу дісідентів польських, і особливо литовських з православними, теж старав ся знайти через них дорогу до порозуміння з козаччиною. Семигородський хронїст-сучасник Кравс оповідає, що з початку старий Ракоцій, мавши плян шукати польської корони для себе, хотїв передати Семигородське князївство молодшому синови Жиґимонтови, а для старшого Юрія здобути Україну, „козацьку землю“, і шукав на те згоди й помочи султана, але султан досить холодно поставив ся до сього проєкту і се, мовляв, змусило Ракоція прикоротити свої широкі пляни[3]). Оповідаєть ся се з джерела доброго, хоч і пізнїйшого на кілька лїт, — коли Україна виступила в ролї полїтичного фактора й державного тїла далеко виразнїйше, так що й оповідач сього епізоду міг на нього дивитись крізь прізму пізнїйших подій. В кождім разї се певно, що старий Ракоцій, поставивши кандидатуру свого молодшого сина на польського короля, не залишав старань, щоб знайти опору для сих плянів в українськім елєментї. Його посли ще в липнї завязали зносини поміж иньшими дісідентами з звісним потім Юрієм Немиричем, і новому аґентови семигородському, висланому в серединї с. ст. серпня, поручено було через Немирича війти в зносини з Кисїлем і Хмельницьким — представниками двох українських світів, і прихилити їх для кандидатури Жиґимонта. Так само кн. Януша

1) Див. т. VIII ч. I с. 143 і д.

2) Донесеннє бранденбурського аґента Адерсбаха з 22 н. ст. серпня — Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelms I c. 279: mit den Saporovischen Kosacken eine Correspondenz und gewisses Vernehmen geschlossen. Informatio pro Gal. Visconti з двірських кругів Яна-Казимира з 21 серпня — у Кордуби с. 55.

3) Siebenbürgische Chronik des schässburger stadtschreibers Georg Krauss — Fontes rerum austriacarum, Scriptores III, 1 c. 189. Кравс оповідає се з слів Гасан-баші, що згадував се перед радою його рідного міста, як він привіз тодї старому Ракоцієви резолюцію султана в сїй справі, alss er dass Polnische Regiment for ihn, Koszaker landt for seinen Aelteren sohn Georgium undt for Sigismundum den Jüngern dass Sübenburgische Fürstenthumb gesucht und praetendirt hat. Про заходи Ракоція в Польщі: Lukinich, I Rákóczy György és a lengyel királyság, 1907. Про кандидатуру Жиґимонта Р. також цитовані праці Смірнова, Кордуби й Липинського.

Радивила, голову литовських дісідентів і головну свою надїю в сих плянах, просив старий Ракоцій, аби поміг йому завязати зносини з Кисїлем і Хмельницьким, та повідомляв про свій замір вислати спеціальне посольство до Хмельницького в сїй справі[1]). На перешкодї сьому плянови стояли одначе деякі обставини. Найкраще було післати таке посольство через молдавського воєводу Василя Лупула, але з ним відносини у Ракоція були недобрі. Тому він пробував помогти собі через воєводу Валахії Матвія Басарабу: висилаючи свого агента з згаданими порученнями до Польщі, він в тім же часі вирядив другого до Басараби, щоб вивідати його гадки, і як що він буде до того прихильний, попросити його післати своїх людей до Хмельницького, аби привести його до тїснїйших звязків з семигородським двором, мовляв в интересах оборони православної віри й спільної політики[2]).

Та слїдом наладились відносини й з Лупулом — за посередництвом мабуть таки Ян. Радивила, Лупулового зятя. Зявив ся проєкт оженити Жиґимонта Ракоція з молодшою Лупулівною (пізнїйшою невісткою Хмельницького), і Янушеви, очевидно, досить подобалась гадка мати на польськім престолї свого швагра. За згодою Лупула з його столицї Ракоціїв посол Янош Кемень зараз же вислав перше безпосереднє семигородське посольство до Хмельницького, в перших днях жовтня с. ст.[3]).

Перед тим правдоподібно дещо вже зробив в сїм напрямі Немирич. Скоро по пилявецькім погромі маємо глуху звістку про його зносини чи звязки з козаччиною — таку глуху й побіжну, що тільки знаючи семигородські інструкції можемо зміркувати її значіннє[4]). Посольство ж вислане Кеменем ставилось перед Хмельницьким в його таборі під Львовом. Кушевич, згадуючи про се посольство — що воно добивалось від Хмельницького „промоції на королївство польське", каже, що Хмельницький дав йому відправу неприхильну, „признавши прероґативу королївській крови, а особливо королевичеви Казимирови, котрого сторону, здаєть ся, тримає дуже міцно", і при ріжних нагодях заявляв нераз, що він на першу вість про вибір Казимира

[1]) Семигородський корпус Erdélyi orszaggy emelékek т. X с. 494—497, у Кордуби с. 21—22.

[2]) Про се у Кордуби ж с. 22—23 (інструкція там же).

[3]) Про се у Кордуби ж с. 27, на підставі автобіоґрафії Кемєня й його листів.

[4]) Звичайно опирають ся на звістці Pamiętnik-ів o wojnach kozackich za Chmielnickiego (с. 25), що Немирич пристав до козацького війська під час походу Хмельницького з-під Пилявець під Львів (Костомаров II с. 12, за ним Кордуба с. 56). В дїйсности Pamiętniki тут тільки недокладно переказують своє джерело — Твардовского (с. 36), а у того далеко загальнїйше: Az się gdzieś ozywa i w Polesiu Nemirycz (с. 30).

„відпоявше шаблю й лук відложить, і належну покору й пошану йому віддасть“ [1]).

Та се говорило ся для львівських слухів. В дійсности відповідь дана семигородському посольству зовсім не була неприхильна. Хмельницький затримав Ракоцієвих послів при собі й відправляючи їх уже під Замостєм 7 (17) падолиста, вислав разом з ними свого посла, самого Івана Виговського, для тіснійшого зближення з семигородським двором. В листі пересланім з послами новому володареви Семигороду Юрієви II, старшому братови претендента (батько їх умер за той час), Хмельницький заявляв новне спочутє кандидатурі Жиґимонта, під впливом світлих спогадів, які звязують ся у козаків з іменем Семигородця Баторія, і з огляду на ворожі настрої Поляків, котрі не обіцюють козаччинї нїчого доброго від польських кандидатів на корону [2]). Заохочує його як найскорше рушити своє військо на Польщу й обіцює підтримати всїма своїми силами його воєнні операції в Польщі [3]).

Про властиве кандидованнє Жиґимонта в тій хвилї вже не могло бути мови, се Хмельницькому, розуміється, було зовсїм ясно, і висловлюючи згоду на те, про що просив його старий Ракоций, він очевидно мав на меті тільки дальше зближеннє і солїдарну акцію супроти Польщі. Вибір Казимира в тім часї був уже забезпечений, тут нїчого не можна було змінити, і на адресу польських кругів Хмельницький далї підчеркував свою прихильність до Казимира, навіть — свій союз і порозуміннє з ним.

Елєкція зачала ся два тижнї по пилявецькім погромі, під враженнєм сього страшного пониження і козацько-татарської грози. На сойм розпочатий 26 вересня (6 жовтня) одні за другим насівали участники пилявецької траґікомедії, просто з театру війну, з оповіданнями, скаргами, обвинуваченнями, котрими звалювали вину на других, а иньші знов користали з сих пилявецьких обвинувачень, щоб догодити своїм особистим і партийним неприятелям та використати для того головного завдання, коло котрого скупили ся в тім моментї всї особисті змагання і рахунки вибору короля. В результатї замість

[1]) Жерела IV с. 104 і 123.

[2]) Quoniam Polona gens nimirum omnis atque universa contra nos inimicitiam et iram excitavit, itaque toto animo atque pectore nostro unanimiter illmam celsnem habere patronum et regem Poloniae patriae nostrae cupimus.

[3]) Transylvania et bellum boreo-orientale I c. 6.

відвернути увагу від нього та перенести її на організацію оборони від грізного неприятеля, що раз у раз відгрожував ся Вислою й Варшавою, пилявецька катастрофа навпаки розпалила ще гірше елекційну боротьбу, політиканство, інтриги, серед котрих гинули всякі осторогі й поклики до розваги.

Польща ще не була безборонна. Чимало наємного війська не поспіло в свій час на театр війни й могло бути ужити для формовання нової армії; цілі ще були великі полки у ріжних магнатів; значні сили змобілізовані були на Литві; тисячі дрібної мазовецької шляхти назбирали ся на елекцію й з далеко більшою користю могли бути вжиті до походу[1]). Але все се за краще вважало пильнувати королівського вибору. Пани поприводили під Варшаву свої полки й наємні хоругви, щоб зробити враженнє на противну партію на випадок якогось конфлїкту. Хмари дрібного шляхецтва зібрали ся підтримувати своїми голосами кандидата своїх патронів.

Досить богато стратили часу на вибір нових реґіментарів (на тимчасового коронного гетьмана вибрано Вишневецького, на польного каштеляна бельзкого Фірлея). Довго дебатували про те, чи збирати шляхту в загальний похід (pospolite ruszenie) чи гроші на наємне військо. Але кінець кінцем всї сї розмови на темп оборони спиняли ся перед міркуваннями, що першою підставою оборонної орґанизації таки мусить бути вибір короля: тодї, мовляв, і з козаками буде инакша мова, та й шляхта охотнійше братиметь ся до війни, коли над нею буде „хозяйське око". Одним з найбільш горячих пропаґандистів сих ідей був Кисїль, котрому анї останнї неуспіхи анї підозріння й обвинувачення ворогів не відібрали охоти до безконечних промов. „Без Пана нема порядку і трудно його собі обіцяти, і війну трудно вести без власного вожда" — резонував він. „Як Пана виберем, як він гетьмана заіменує — всї справи лекше йдуть. Бо козаки не розуміють, які трактати можуть бути з річю-посполитою, а з королем їм буде лекша справа. Maiestas reipublicae у тих хлопів нїчого не значить, бо вони мовлять: „а що то єсть річпосполита? і ми також річ-посполита, але король — то у нас пан". Вважайте, панове: пишуть Хмельницькому — „старшому війська річипосполитої", а він все таки пише: „старший війська короля його милости". Не хоче мати дїла з річею-посполитою. А король — то у них щось божественне. А друга рація — кождий, і я сам охотнійше піду при Пану — бо буде кому бачити й нагороджувати

[1]) Рахунки у Кубалї II с. 253.

труди. Бо тепер — свобідно скажу, як годить ся в свобідній республїцї — яку вдячність маємо від річи-посполитої за страти наші? всї ви нас лаєте, тільки що не бєте!" [1]).

І під впливом таких міркувань всї наради про оборону йшли так ліниво, так анемічно, що справдї можна було спитати, як питавсь оден з депутатів: „Чи то наші втікли, чи козаки? я думаю, що козаки, — бо не боїмось їх, не думаємо про них, анї про те, як їх віддалити; як би боялись, то б рішились або на загальний похід, або на наєм жовнїра для оборони; а то ми хочемо того, а ви того — видко, що нема небезпеки" [2]). Тиждень по сїй промові знову пройшов „у спорах de lana caprina — немов в найспокійнійший хвилї, щоб провести час", як завважає автор дневника. Аж раптом місце сеї безжурности заступила безтямна панїка, коли прийшли вісти, що козаки з двох боків зближають ся до Варшави — від сходу, від Берестя зявились уже в яких чотирнадцяти милях, а з полудня від Люблина показали ся в двадцяти. Пішли дебати, що робити — чи йти їм на зустріч, чи боронити ся в Варшаві, чи заступити переправи на Вислї. Ніяких докладних відомостей про Хмельницкого в Варшаві не було тодї (се було саме тодї як його військо почало рушатись з-під Львова), — і ся невідомість збільшала панїку. Коли б Хмельницький, замість гаятись під Львовом, дійсно рушив в тім часї на Варшаву, як поривались деякі полковники, — справдї розігнав би польську шляхту на чотири вітри. І так уже поки на соймі час ішов „на непевних новинах і ріжних байках", в Варшаві все що живе почало збиратись до утечі: „пакували свої роби до скринь, шнурували свої мішки, виправляли вози, ладили шкути й дубаси; на улицях нема иньшої мови, як те, що пани готують ся в дорогу". Радивил, бувши тодї в Варшаві, записує в своєм дневнику, що якби під ту хвилю зявив ся козацький полк, розігнав би всїх — така була панїка; тим більше що ходили чутки, нїби варшавська чернь теж готує погром панам — як тільки козацькі висланцї запалять місто [3]).

---

1) Соймовий дневник у Міхаловского с. 236 і 238. зводжу з двох поданих тут текстів

2) Также с. 248, під днем 5 (15) жовтня.

3) Дневник также с. 268. Memoriale с. 131. Сї оповідання обробила пізнїйша ... ла українська традиція (у Грабянки): „Аще много Ляховъ у Варшавѣ собра ся, обаче всѣ заячи уши имѣяху, тако бо ихъ страхъ отъ Хмельницкого обійде, яко едва суха древа трескъ услишать, то безъ души ку Гданску бѣжаху; и черезъ сонъ не единъ рекъ: „ото Хмелницкій" (с. 59). Пор. Твардовского: I lada na szelest wietrazny porywamy, że Chmielnicki mniemaiąc (с. 43), і напись на звісній апотеозї Хмельницького (К. Старина 1882, I с. 230): „А Ляхомъ такъ страшно, что гдѣ либо повѣютъ вѣтры, вси яко Хмилницкій идетъ разумѣютъ":

Під впливом сього занепокоєння сойм ухвалив новий компут війська — скільки повинно найняти котре з воєводств, не знищених війною; вийшло того на 17 тис. війська, крім 5 тис. вибранців, і під вражіннєм сього втішного вислїду всї заспокоїли ся знову[1]). Кілька день пізнійше принесено „авізи", що Хмельницький відступив від Львова і з 40 тис. комонника йде просто на Варшаву: за кілька день треба його сподїватись під Варшавою[2]). Але заразом прийшла відомість, що Вишневецький облишає Замостє й їде до Варшави — ну а раз відповідальний вожд уважав можливим лишити своє військо перед лицем ворога, значить не було що й трівожитись. І маґнати й шляхта знову пірнули з головою в виборчу боротьбу, що саме доходила свого кульмінаційного пункту.

Перед елєкційним соймом з-поміж претендентів найсильнїйше стояла й мала найбільше шансів партія Карла. Більшість сойму теж була по його стороні. Пилявецький погром і компромітацію реґіментарів — креатур Осолїньского, партизани Карла поспішили використати на знищеннє партії Осолїньского й його самого: соймова більшість виступила против сумних рицарів з-під Пилявець, домагаючи ся суду на всїх провинників і утїкачів. Та се була фатальна помилка: злякавшись бід, якими їм грозила перемога кор. Карла, пилявецькі рицарі почали шукати помочи у партизанів Казимира й підтримувати його партію. З свого боку Казимирові прихильники висунули арґумент, що з огляду на такі небезпечні обставини річи-посполитій треба короля воєнного, який міг би сам стати на чолї війська, і на се здатний Казимир, який свого часу показав себе хоробрим вояком, а не його брат. А в тій хвилї, поки не було війська, треба собі бажати помирення з Хмельницьким, і тут єдиною ґарантією такого помирення знов був вибір Казимира, по стороні котрого стояв Кисїль і всї прихильники компромісу, тим часом як за Карлом був Вишневецький з Конєцпольским — непримирені вороги козаччини, через котрих Хмельницький не хотів мирити ся з Польщею. Крім того Карло мав репутацію великого клєрикала, непримиреного католика, послушника єзуїтів, і сю репутацію Осолїньский з компанїєю пильно роздмухували, щоб страшити неминучим конфлїктом з козаками — і заганяти до свого табору дісідентів і прихильників релїґійної згоди. Ракоцій як кандидат дісідентів видимо тратив шанси: семигородські аґенти не вміли походити за справою, протестантських сусїдів Польші — Швецію й Бранденбурґ Осолїньский перетягнув на сторону Казимира, і бачучи безвиглядність кандидатури Ракоція, змушені вибирати між Казимиром

[1]) Дневник с. 269—270, пор. с. 279. [2]) Тамже с. 281, 20 (30) жовтня.

і Карлом дісіденти ставали по стороні Казимира. Так стало ся вкінці і з Янушом Радивилом, що приїхав на сойм з заміром підтримувати Ракоція, а мусів стати по стороні Казимира.

В двадцятих числах жовтня с. ст. (перших днях падолиста) коли Хмельницький підходив під Замостє, шанси Казимира стали рішучо переважати і Карлові партизани вже почали намовляти свого патрона, аби зрік ся кандидатури. Вишневецький, що по словам одного сучасника був умисно висланий чи викликаний з Замостя до Варшави Карловою партією як її найбільша сила[1]), приїхавши до Варшави побачив, що справа Карлова властиво вже безнадійна і треба завчасу ратувати ся з сеї пропащої позиції. Дня 30 жовтня с. ст. головнійші Карлові партизани з Вишневецьким разом ставили ся перед Казимиром і заявили, що будуть старати ся нахилити Карла до того, аби зрік ся кандидатури, а якби він не згодив ся, то покинуть його й перейдуть до Казимира. Тим способом купували вони собі його ласку на будуче. Другого дня Карло справді заявив свою згоду на уступленнє. Той же сучасник каже, що одним з арґументів, якими зломили Карла, було се, що Казимир, мовляв, ніяк не зречеть ся своїх претенсій до корони — готов звернути ся за помічю й до ворогів держави, себто до козаків, його прихильників, в першій лінії[2]); маємо в тім роді натяк і в реляціях цісарського посла[3]). 4 (14) падолиста соймови була предложена вже формальна декларація Карла, що він зрікаєть ся кандидатури, і вибір Казимира був таким чином запевнений[4]).

Які в тім моменті прихильники Казимира мали декларації Хмельницького, котрими могли побивати своїх противників, се зістаєть ся неясним. У Пасторія єсть звістка про посольство від Казимира до Хмельницького з шл. Юрієм Єрмоловичом; він не дає докладнійшого означення його часу, каже тільки, що Єрмолович захорував і через те запізнивсь, як видно з відповіди Хмельницького, котрої мовляв автоґраф мав він, Пасторій[5]). Московський аґент Кунаков теж знає се посольство й каже, що Казимир через сього посла представляв Хмельницькому ворожий настрій свого брата до козаччини, а від себе на випадок вибору обіцяв козакам повну амнестію й примноженнє вільностей[6]). Пасторій же знає що иньше: що Казимир наказував

---

[1]) Ґрондский с. 86. [2]) Тамже с. 93. [3]) Реляція в Жерелах XII с. 100.
[4]) Сойм. дневник у Міхаловского с. 322—323. [5]) Hist. Pol. с. 237.
[6]) Акты Ю. и З. Р. III с. 285. Кунаков при тім каже, що Єрмолович, чи Єрмолич, як він його називає, з того посольства не вернув ся й зістав ся у Хмельницького „писарем військовим“. Костомаров думав, що се мова про Немирича, але в дневнику Мясковского дійсно згадуєть ся Jermołowicz niejaki Litwin, що зрадив і перейшов до Хмельницького (у Міхаловского с. 383, див. низше с. 156) — про нього дещо у Липинського с. 203.

Хмельницькому, аби не перебивав елєкції, себто стримав ся з воєнними операціями, або принаймні не йшов на Варшаву. Се можуть бути дві інструкції того самого посольства, обидві реальні, тільки одна офіціальна, а друга неофіціальна.

На сї представлення Хмельницький, по словам Кунакова, відповів деклярацією, яку привіз на елєкцію Вишневецький: він запевняв, мовляв, що коли королем виберуть Казимира, то він, Хмельницький буде йому завсїди послушний, коли ж виберуть когось иньшого, то він з козаками й Татарами поведе велику війну і зруйнує польське королївство. Се деклярація в дусї тих заяв, які чули від Хмельницького Львовяне: може бути, що чутка про них дійшла кінець кінцем і до Варшави, хоч і з значним онізненнєм (бо зі Львова довго не було ніяких вістей)[1], а може бути й таке, що була в тім дусї письменна деклярація від гетьмана, котрої тепер не маємо[2]).

Перша письменна заява його в Казимировій справі, яку маємо, містить ся в листї до Замостян з 6 н. ст. падолиста (27 жовт.): в приписці до нього Хмельницький висловлює бажаннє скорого вибору короля і загального заспокоєння, і додає: „а власне бажали б ми собі прирожденного господаря королевича й. м. Казимира, котрому дай Боже і нам віддавати підданство, як віддавали батькови його й пок. братови Володиславови IV вірні услуги“[3]). Виразнійшу деклярацію він задумав зложити через спеціальне посольство до Варшави, уживши до сього новознайденого приятеля кс. Мокрского[4]). Вислав до нього листа до Львова, просячи приїхати разом з Захаром Хмельницьким, з тим щоб бути його послом на сойм і вістником згоди. Лист про се прийшов до Львова 27 с. ст. жовтня; Мокрский з Хмельницьким

---

1) Кунаков таки й каже, що такий лист Хмельницький прислав „во Львовъ ко князю Еремѣю Вишневецкому“, але Вишневецького у Львові не було тоді. Кордуба здогадує ся, що тут мова про лист Хмельницького до замостьської шляхти (с. 59), — але він теж не застав Вишневецького в Замості, та й нема в нім тої погрози оружною росправою, що в оповіданню Кунакова. Може бути, що на сім оповіданню відбив ся пізнійший лист Хмельницького з 15 н. ст. падолиста, про котрий зараз низше.

2) Рудавский згадує про заяви Хмельницького за Казимиром in literis ad senatum datis privatisque multoties scriptis (с. 25); може бути, що знали їх тоді більше.

3) Supplementum с. 182. Кубаля, звязуючи з сим звістку Коховского (І с. 91), бачив тут згадку про деклярацію Хмельницького на користь Казимира, вислану в тім часї чи перед сим до Варшави, так що вість про неї мусїла туди прийти 8 або 9 падол. н. ст., і вона то вплинула на капітуляцію Карлової партії й його самого (II с. 241—242). Але ні лист Хмельницького ні текст Коховского не дають такої вказівки — хоч істнованнє якоїсь такої заяви від Хмельницького само по собі вповні можливе.

4) Висловлений був здогад (Кубаля II с. 241), що приводом до деклярації і посольства до Варшави дало Хмельницькому посольство Єрмоловича, що міг ставитись у Хмельницького саме 5 падол. Але час його приїзду не звісний, а лист до Мокрского Хмельницький вислав мабуть скорше. На змісті його листів до Варшави могли відбитись і ті відомости, які він вичитав в перехоплених листах з Варшави (див. вище с. 96).

зараз виїхали до Замостя[1]) і звідси гетьман вислав Мокрского до Варшави, з листами й устними інструкціями. Листи мають дату 15 н. ст. падолиста — того же самого чи другого дня посольство й поїхало. Післаний з ним лист до королевича Казимира звучав:

„Найяснїйший, милостивий королевичу, пане і добродїю наш милостивий! Бог тому свідком, що ми нїколи не бажали розлитя християнської крови, одначе мусїло воно стати ся — насамперед через наступленнє пана краківського, що зважив ся на се против волї пок. короля, брата вашого, вселаскавого пана нашого, а тепер — через наступленнє кн. Вишневецького, котрого ми самі з-за пазухи своєї з Заднїпровя випустили, а він до того[2]) й иньших панів своїм неповним розумом привів, з п. хорунжим коронним. Ми для того й послів наших вислали до Варшави з найнизшою покорою й підданством, подаючи вірні услуги свої, аби вже на тім скінчилось[3]). Але побачивши таку раду їх (хоч хотїли нас обдурити листами комісарів, визначених від річи-посполитої до війська Запорозького, але Бог нас остеріг), — мусїли ми тим напастникам дати відправу і голов своїх від неприятеля боронити. І Господь обернув їх замисли в нїщо. Та найважнїйше — що ми від вязнів з розбитого кварцяного війська[4]) довідались, що річ-посполита вашу кор. милость пана нашого дїдичного не хоче мати королем. Бачучи з військом Запорозьким, вірними слугами вашої кор. милости, що вони собі задумують иньшого короля, — рушили ми навмисно на те, бажаючи, аби згідно з волею вашої кор. мил. тих ‚побочних короликів‘ більше не було. Просимо того у Господа Бога, щоб ваша кор. милость пан наш мил. зволив бути самодержцем, як і иньші королї, а не так як покійні попередники вашої кор. милости — власне в неволї були. Та щоб наша віра грецька в цїлости зіставалась, як давнїйше, — без жадної унїї, і унїатів аби нїде не було. А ми за достоєнство вашої кор. милости завсїди готові вмерати, і їй з найнизшими услугами нашими і вірним підданством віддаємо себе як найпильнїйше. Дан в Замостї 15 новембра р. 1648. Вашої кор. милости, пана нашого мил. найнизші слуги і вірні піддані Богдан Хмельницький старший на той час, з військом Запорозьким“ [5]).

Се перша декларація Хмельницького в дусї тих оповідань Кунакова й иньших, яку маємо тепер. Хмельницький, як бачимо, толкує свій

---

1) Жерела IV с. 126—127. 2) Наступлення, себто.

3) Мова про посольство з Білої Церкви. 4) Під Пилявцями.

5) Виданий з оригіналу (досить не ортографічно і не граматично по польски писаного) в часоп. Ruś s. 215 = Sprawy c. 99; на адресї: Naiasnieyszemu a niezwyciezonemu maiestatowi ie kr. mosci Kazimirzowi krulewiczowi polskiemu panu naszemu miłosciwemu.

похід як оружну демонстрацію в інтересах кандидатури Казимира, справді заявляє свою готовість підтримати її збройно против всяких маґнатських інтриґ — і досить недвозначно наклùкає до боротьби з „короликами“ в дусї свого листу до покійного короля[1]). Одначе лист сей більш інтересний з становища політики гетьмана ніж його участи в елєкції: він писав ся тоді, коли справа Казимира була вже рішена; на вислід її могли вплинути тільки ранїйші заяви Хмельницького на користь Казимира, або оповідання й страшення замірами Хмельницького бити ся до кінця за Казимира. Не може бути сумнїву, що вони таки й відограли дуже важну ролю в капітуляції Карла й побіді Казимира[2]). Ілюстрацією того, наскільки в сій справі рахували ся з Хмельницьким і були певні, що вибір Казимира являєть ся першою умовою заспокоєння козаків, служить факт, що того самого дня, як від королевича Карла одержала була на соймі його заява, котрою він здіймав свою кандидатуру, і вибір Казимира був таким чином рішений,—від королевича Казимира за відомістю й згодою соймовою вислано до Хмельницького посла Якуба Смяровського, щоб повідомити його про запевнений вибір Казимира і тим прихилити до уступлення „на звичайні місця“.

Формальний вибір Казимира переведено 7 (17) падолиста. Він пройшов одноголосно; про ніякі иньші кандидатури не було мови. Кілька день пройшло в нарадах над pacta conventa (з котрих тепер, по виборі, все можливе спихано на коронаційний сойм), і дня 10 (20) наступило формальне проголошеннє Казимира королем. А три днї пізнїйше ставили ся в Варшаві посли Хмельницького, Мокрский з Захаром, вислані з листами до Яна-Казимира і до сенату. Свій лист (наведений вище) Ян-Казимир мав уже, трохи скорше. Старий єзуіт розхорував ся в дорозі і щоб не протягати часу, 12 (22) падолиста переслав королеви лист Хмельницького, а до нього долучив свого листа, з якого довідуємось, які відомости віз він і переказав потім королеви.

Хмельницький по словам Мокрского всю надію полагодження своєї справи покладає тільки на короля, Яна-Казимира, котрого ви-

---

[1]) Див. вище с. 14. Кубаля (III с. 25) в сих словах про krulikow pobocznych бачить натяк на кандидатуру Ракоція, але контекст вказує на домашнїх „королевят“.

[2]) Против широко прийнятого погляду про великий вплив, який мав Хмельницький на вибір Казимира (особливо розвинув його Кубаля, l. c.), виступив в згаданій розвідцї Кордуба, доводячи, що Хмельницький висловив ся за сею кандидатурою, коли вона була вже рішена. Се вірно, що декларації його, котрі маємо, були вже post factum. Але переконаннє про порозуміннє Казимира з Хмельницьким і готовість козаків оружно стати за ним — було ранїйше (див. вище с. 109—110) і свій вплив мало. З огляду на ріжницю в поглядах я вважав за потрібне спинитись над сим трохи ширше.

бору завсїди бажав. Від заспокоєнная своїх бажань він не відступить — краще згинув би з усїм військом; без того війська не роспустить і з сих країв не вийде: буде зимувати й Татар при собі тримати. Тугай-бей хоч дуже скучив за домом, але Хмельницький велить його відпровадити тільки до Днїстра й там він має чекати свіжої орди. Крім Татар рахує на поміч сусїднїх держав. При Мокрскім були посли угорський і волоський; „Волощина йому дуже чолом бє“; про Ракоція Хмельницький прохопив ся раз, „підпивши собі“: „Побратим мій Ракоцій готов рушити на мій знак“. Москва, як зачувати, також готує для нього військо: сказав, що пише до Москви, аби приходила з військом під Смоленськ. Висилаючи козаків на Днїстер з Тугай-беєм, хоче дати їм порученнє взяти окуп з Камінця, за прикладом Львова і Замостя, і перебрати загонами всю околицю до Висли — сказав: „треба минї переполоскати всї волости до Висли“. Палити й убивати він одначе заборонає — тільки своєвільна Русь його в тім не слухає, лише гумна охороняє де може, бо сама боїть ся голоду. Козаки запорозькі раді б вернутись до дому й служити в спокою королеви під умовою амнестії й звільнення з власти панів і переведення під безпосередню власть короля: помирившп ся з Польщею вони обернули ся б з Татарами на Турків, коли б на те була воля королївська. Доконче треба їх чимсь заспокоїти, щоб уступили ся з сих країв, бо страшно їх спустошили, і так відзивають ся, що нема надії заспокоєння, поки війська не перейдуть за Вислу. Треба доконче написати щось і Хмельницькому (що до заспокоєння його домагань)[1]).

Сей коментар — як бачимо, не за страх, а за совість переказаний Мокрским, служив дуже ориґінальним доповненнєм до покірного й безпретенсійного листу гетьмана до короля, наведеного вище.

Лист до сенату, привезений Мокрским, роспочинав ся також як і лист до короля стільки раз повтореним виправдуваннєм з війни, що стала ся, мовляв, з вини Потоцкого й Конєцпольского за першим, Вишневецького за другим разом. Досить широко сим разом росписував ся гетьман про утиски козацтву від Конєцпольского і нелюдські екзекуції Вишневецького, докоряв за двозначне поведеннє польської сторони: „тут нас лагідними листами від пп. комісарів обсилають, запевняючи покоєм, а тут з військом наступають, змовивши ся між собою — тому ми за кн. Вишневецьким ішли аж до Замостя, маючи певну відомість, що кн. Вишневецький знову збирає військо, щоб з нами воювати“. З того жаданнє: річпосполита має пробачити повстаннє

[1]) Лист в ркп. бібл. Замойських ч. 1807.

козакам, а вказаних привидців війни скарати. „Сї два пани (Конєцпольский і Вишневецький) причина всього злого: своєю жадністю й нездержливістю вони трохи не всю землю на нїщо обернули“. Посол, кс. Мокрский оповість панам (варіант: предложить свідоцтва міст), які старання коло утримання згоди робив Хмельницький, „хотячи зіставати ся вірним слугою річи посполитої, як і перед тим“. Тому просить, „аби був прощений той невільний гріх, що не з їх причини став ся — свідком тому Бог, а тим панам, що були всьому причиною, аби була дана нагана; коли ж би вельможні й милостиві панове не були ласкаві до нас і мене вважали привидцею війни[1]), тодї міусїли б ми так розуміти, що ви, мил. панове, вже не хочете мати нас своїми слугами — і того б ми дуже жалували“[2]).

Иньші умови того помирення, окрім „нагани“ для Конецполсьского й Вишневецького, посли Хмельницького предложили устно. Король в своїй пізнїйшій відповіди збирає їх до трох пунктів:

військо просить амнестії за повстаннє, „так щоб не споминано анї їм анї нїяким підданим (панським)“, і привернені були їх давні вільности;

військо Запорозьке з своїм гетьманом мають бути під безпосередньою властю короля і нїякої иньшої власти над собою не будуть мати;

унїя має бути скасована[3]).

В ріжних сучасних реляціях і записках сї три пункти розвивають ся ширше. Так, що до козацьких прав і вільностей пригадують ся давнї жадання, щоб козакам була вільна дорога на Запороже й на море, щоб коронні війська нїколи не стояли „в їх містах“, щоб старости не мали нїякого права над козаками, і т. д.[4]).

Умови сї викликали незвичайно горячу дебату в сенатї[5]). Стали против себе партія війни й партія згоди. Вишневецький на чолї

---

[1]) Вар.: і розпочали б війну против нас.

[2]) Копії сього листу, значно відмінні, в Supplementum ad hist. R. mon. с. 184. у Міхаловского с. 213, Памятники ч. 63, збірка Ґолїнського с. 189, Осолїнськ. 225 л. 186 об., Чорторийськ. 379 с. 145.

[3]) Листи короля з 1 і 11 (21) грудня—Шайноха дод. 58, Пам. кн. Міхаловского с. 217. Памятники ч. 65. Див. ще низше, с. 119—120.

[4]) Див.: ркп. Чортор., 143 с. 379—новини з Варшави 29 падол., Memoriale Радивила с. 131, зб. Ґолїнського с. 181 і 185, реляції Адерсбаха і Берґмана — Urkunden u. Aktenstücke I с. 332 і 334. Найширший реєстр сих козацьких домагань в записках Голїнського, крім вказаного в текстї тут маємо ще: аби козакам потверджено привилей пок. короля, даний їм за підписом чотирох сенаторів, і військо побільшено до 12 тис.; Хмельницькому аби дано староство, яке він собі вибере, і до нього на 20 миль ґрунту; козаки аби могли судитись „правом Литовських Татар“ — а ті „судять ся таким правом як шляхта“, инакше сказавши — щоб козаків звільнено від старостинської юрисдикції.

[5]) Про сї дебати у Кубалї II с. 256, головно на підставі відомостей Gazette de France і реляцій Адерсбаха.

военної партії доводив, що тепер сам час ударити на козацьке війско, стомлене довгою війною і взагалї до зимової війни не привичне. Партія угодова висувала всякі арґументи за згодою. Ріжні трудности викликали жадання предложені Хмельницьким. Особливо домаганнє скасовання унії стріло ся, розумієть ся, з рішучою опозицією духовних сенаторів. Знову витягнено, як можливий вихід, стару формулу релїґійного компромісу і илян утворення спільного патріархату чи екзархату для православних і уніятів, нейтрального між обома церквами і не залежного нї від папи нї від патріарха[1]). Що до бажання козацького війська залежати тільки від короля опозиція висувала арґумент, що в такім разї під час безкоролївя всякий звязок козацького війська з річею-посполитою буде перериватись і воно може вважати себе зовсїм незалежним. Угодовцї на се радили: не брати так траґічно того всього, вказуючи на анальоґію міст, що по польскій конституції теж залежать безпосередно від короля — в таке становище можна б поставити й козаків, котрим теж важно головно те, щоб не підлягати старостинській власти; а від короля можна б узяти декларацію, що він без відома й згоди сойму не робитиме їм ніяких уступок. Нарештї рішено сї справи відложити, а щоб не відповідати Хмельницькому на його жаданнє, післати йому грамоту „з антедатою“ („заднїм числом“), нїби то ще перед приїздом його посольства, від імени вже вибраного короля, з обіцянками амнестії і потвердження прав, з тим щоб Хмельницький відправив від себе Татар і вернув ся з війском „на місця здавна призначені полкам вашим“. Відти нехай вишле до короля посольство на засвідченнє свого вірного підданства, а король вишле до нього своїх комісарів, „людей великих, уважних, прихильників згоди“, аби до решти вигладити отсе замішаннє[2]). З таким листом вислано до Хмельницького шл. Станислава Олдаковского — він мав привести з собою посольство від Хмельницького.

Одначе висилка ся була властиво зайва, бо все те було вже осягнене, як виявило ся, посольством Смяровского. Приїхавши 9 (19) падолиста під Замостє він з великою честю був принятий Хмельницьким і вість про вибір Казимира королем гетман прийняв як ліквідацію війни. Оповіданнє про се прийняте настільки цікаве ріжними своїми подробицями, що дещо з нього варто навести вповнї.

„Перед козацьким табором, пише Смяровский, став я в четвер, а з Хмельницьким бачив ся в пятницю, по всїй формі. Вислав він

---

1) Urkunden с. 332—333, пор. вище с. 99 і 420 і д.

2) Лист у Шайнохи дод. ч. 58, але дата тут 27 падол., що противить ся звістції про „антедату“ — у Міхаловского с. 359—360.

мпні на зустріч 6 тис. комонника — військо на добрих конях, стройне, і вони мене повз мури замостьські попровадили аж до Лабунок, милю від Замостя, де став сам гетьман з арматою. Перше ніж той полк окружив мене з моїми людьми, виїхала вся старшина й стала осібним полком: зсївши з коней витали мене пішо, а я сидів на коні. Потім окружили мене тим полком, давши місце в першім ряді, і з трубами, бубнами й сурмами повели мене до Лабунок. (Коли переїздили під той двір, до мешкав Хмельницький, полки — котрих була сила, що оком не можна було обняти, вистрілили з рушниць, аж земля греміла)[1]).

„(Перед самим двором Хмельницького) виїхав обозний Чорнота з кількома стами козаків, на гарних і гарно прибраних конях і звиняв Хмельницького, що він через слабість здоровя не міг виїхати сам, але свою особу — казав — висилає через мене, витаючи вашу милость, і сам з великою охотою чекає. Коли я вїхав на двір лабунський, вийшов сам гетьман на половину двору; я теж зсїв з коня й повитав його. Завів мене до своєї хати і на знак радости, почувши про нового пана, казав вистрілити з гармат. Тому що вже наступив вечір, функцію мою відложив на другий день.

„Тим часом[2]) розвідував я про гетьмана й иньших козаків — їх настрої й становище[3]): що минї могло б помогти, а що пошкодити. Зрозумівши, що Кривонос з Головацьким стояли на тім, щоб з тих країв не уступати ся, а кінчати сю війну, або свою фортуну, що їм послужила, аж до трактатів[4]), — дуже я був тим зажурений; бажаючи тому запобігти, посварив їх, сказавши в секретній розмові Хмельницькому: „Маєш в війську великого неприятеля, який силкуєть ся позбавити тебе слави, реґіменту твого, і самого житя. Маю про се певну відомість з кількох оповідань вязнїв з Запорозького війська, що на муках докладно то виговорили (видумав се). Хочу тебе остерігти, коли хочеш при житю і славі своїй зістати ся. Друге — прошу тебе, як давнього приятеля і доброго сусїда, аби той Кривонос не був при моїй авдієнції — бо маю на нього жаль невіджалований за те, що той

[1]) Маємо одну реляцію самого Смяровского, в першій особі (копій є оогато, одну надрукував Кравсгар п. т. Poselstwo Jakóba Smiarowskiego do Bohdana Chmielniskiego pod obleżony Zamość w r. 1648, Kwartalnik Historyczny 1891, війшло до його збірки Kartki historyczne i literackie, 1894). Друга держана в третій особі й звісна тільки в копії Свідзіньского, тепер в варшав. бібл. Красіньских (надр. ним в часоп. Orędownik Naukowy 1841, і новійше в Памятниках кіев. ком. 1 ч. 64 нов. вид., також у Кравсгара l. c.). Вона додає деякі інтересні подробиці, які включаю в оповіданнє Смяровского в скобках, бо — признаюсь — хотів би мати більше певности що до автентичности сеї другої реляції.

[2]) Се оповіданнє (в першій реляції) стоїть перед головною (другою) авдієнцією у Хмельницького. Коли саме мав Смяровсвий тайну розмову з ним, не ясно.

[3]) Faciem, status eorum.

[4]) Стилїзація неясна, мобуть попсована, але головний зміст ясний.

зрадник пограбив в Полоннім убоге майне моє і взяв добра мого на 40 тис., а що найгірше — жінку мою і дітей позабивав, сина мого восьмилітнього Орді продав — не дай мині його бачити, бо хоч би мали мене на шматки розрубати, я в нього шаблю свою встромлю". Хмельницький прийняв сю мою мову прихильно і з присягою обіцяв, що його живим не зіставить і до ради йому ходити заборонив.

Другого дня[1]) „(впроваджено гінця до хати, де чекав його Хмельницький. Був в шкарлатнім жупані з срібними петлицями[2]), в ферезії підшитій найкращими соболями; перед ним на столі лежала булава, а коли війшов гонець, скинув її з столу на землю; при віддаванню королївського листу, коли гонець став правити посольство, наложивши шапку на голову—сам Хмельницький і старшина, скільки її могло змістити ся в хаті, слухали знявши шапки, а кождого разу як згадувалось імя королівське, всї били чолом. Коли почав відповідати Хмельницький, на сам перед витаючи короля й. м. на королївстві, пущено густу стрільбу, яка трівала півгодини. Коли перестали стріляти, ведучи далї свою мову заявив, що як би став королем не королевич Казимир, котрому він хоче служити і кров за достоєнство його проливати, то пішов би просто на Краків і взявши корону дав би тому, кому б знав. Тепер же признаючи своє підданство з усім утихає—вертає на Запороже, щоб спокійно чекати комісарів, а в дорозї на Запороже не чинитиме ніяких бунтів)[3]).

„За кілька годин прийшла иньша трудність з тою моєю послугою. Деякі з полковників і тої старшини, що не були при авдієнції, стали бунтувати, і богато до того черни почало збирати ся: просили у гетьмана відомостей про посольство і листу королївського. Прочитавши його, разбирали кожде слово, а побачивши печать королївства шведського[4]) і підпись не короля польського, підняли великий галас, кажучи, що той посол приїхав до нас зрадливо, видно, що війська на нас наступають — затримати його до дальшої відомости, або до Терехтемирова[5]) відослати. Я в тій радї мав свого підслуха, і як він

---

[1]) Се оповіданнє в текстї Свідзіньского звязане безпосередно з прибутєм його, але говорить про послуханнє посла, що сталось на другій авдієнції, тому ввожу його сими словами — другого дня. В дальшім дуже трудно, в деяких подробицях, відріжнити, що належить до першої авдієнції, а що до другої—напр. та славна подробиця про скиненнє Хмельницьким булави.

[2]) Тут явно попсоване місце: Kołkiwa półgranatowa.

[3]) В першій реляції в словах Хмельницького, переданих в першій особі, містить ся тільки обіцянка вірної служби і повороту ku Ukrainie; до сього додана обіцянка скорої відправи посла.

[4]) Королевич Казимир до вибору на королївство польске носив титул короля шведського.

[5]) Тут певно попсоване: до Trustymowa, поправляю на здогад.

минї про те все дав знати, дуже я зажурив ся, але подумавши сам на сам[1]) пішов сміло на їх раду і ту їх непевність, з якою вони виступили перед мною, разбивав доводами своїми, твердячи під присягою, що все що я до вас привіз, все то за волею королївською. Підтримав мене і сам гетьман, котрому я передав те писаннє, взявши з їх рук — сказав, що такий звичай королїв і монархів світу, що вважаєть ся не на писаннє, що служить тільки ,креденсом', але на устну мову посла — се сама річ. Так за ласкою божою уладнало ся і ту трудність; стала прихильна рада на те, щоб мене відправити.

„Потім обід козацьким звичаєм — шість страв дано і вина доброго. Кождого разу як гетьман пив здорвє й. кор. милости, зовсїди бито з гармат страшенно. І потім що обіцяв, справдї виконав"

Насамперед, тогож дня рушила козацька армата з своєю службою, котрої Смяровский рахує на 20 тис. За нею Тугай-бей з Татарами, котрих по словам Смяровского було всього 4 або 5 тис. чоловіка. Потім пішли козаки, і сам Хмельницький рушив 14 (24), відправивши Смяровского. Не вважаючи на всї його запевнення льояльности, Смяровский набрав такого переконання, що без помочи війська польська сторона до згоди не дійде: козаччина хотїла затримати в своїх руках Україну, дальше Білої Церкви на Поднїпровє і на Заднїпровє польські пани щоб не потикались — „коли якийсь шляхтич, земянин, чоловік добрий, має якусь маєтність, може до неї приїхати, але на нїяку власть аби собі не претендував" [2]).

На сю ж незвичайно гостру для польських кругів тему вів з Хмельницьким переговори Олдаковский, догонивши його з звісним уже нам листом від сойму в дорозі на Україну, по відступленню від Замостя. Він проважав гетьмана до границь Київського воєводства (до Наволочи й Білополя) й мав час на розмови. Доносячи про результати сих переговорів Ад. Сєнявскому, Олдаковский каже, що умова стала на тім, аби шляхтї вільно було вертатись до своїх маєтностей, і Хмельницький післав від себе універсали, „аби хлопи скрізь віддавали послушенство й підданство своїм панам", тільки щоб пани не карали своїх підданих за їх вчинки під час повстання — про се Хмельницький дуже просить, і щоб коронні війська не поступали дальше Винниці й Браслава — „бо ще нам не довіряють". Радячи Сєнявскому без страху посилати своїх слуг до українских маєтностей Олдаковский дуже кладе на серце йому й иньшим панам, аби їх висланцї не спішились карати своїх підданих—бо надія на поміч річи-

[1]) Poradziwszy sie sam z osobna.
[2]) Supplementum. с 186—у Шайнохи дод. 60, пор. також дод. 59.

посполитої не велика й треба дбати про спокій. „Як дасть Біг щось з комісії, то тоді кождий зможе каратп своїх зрадників“, потішає він панські серця[1]).

За Олдаковским наздогін корол виправив ще від себе листи до Хмельницького. Перший післаний з кс. Мокрским, датований 1 грудня н. ст.[2]). Кілька день по тім[3]), коли прибув від Хмельницького Смяровский—привіз якийсь лист від нього й переказав устні поручення, король вислав другого листа, подібного ж змісту. Висловляв вдоволеннє з приводу того, що Хмельницький поступив по мисли його — похід залишив, Татар відправив, вертає на Україну, — і повторяв свої запевнення прихильности й ласки, висловлені вже в першім листі.

На бажання Хмельницького, переказані через Мокрского й потверджені мабуть також і послами від війська[4]), Ян-Казимир заявляв свою принціпіальну згоду. Приймав перепросини за все заподіяне і давав своє пробаченнє, годив ся на те, щоб козацьке військо було в безпосередній і виключній власти короля, й обіцяв задоволеннє „слушними способами“ в релігійній справі. Хмельницького потверджував на гетьманстві й обіцяв йому на знак того передати через своїх послів традиційні інсіґнії — булаву й корогву. Постанови що до прав і вільностей військових і иньших справ полишав війську виробити

1) Тамже, с. 188—дод. 61.

2) Тамже, с. 185—дод. 58, Архивъ Ю. З. С. IV т. 18. По словам нунція Мокрский поїхав 3. XII н. с.—Сборникъ с. 29.

3) В копії Міхаловского (с. 217) він датованний 21 грудня, але в иньших копіях— як Осолїньск. 225 л. 195, Чортор. 379 с. 155, має дату 11 грудня.

4) В першім листї своїм, висланім з Мокрским (1. XII н. ст.), так само як в попереднїм, післанім з Олдаковским, король жадає від Хмельницького прислання послів з заявою підданства і дезідератами (в першим листї натиск положений на те, аби через сих послів козаки wierne poddanstwo swoie oswiadczyli, в другім — мабут з огляду на заяву привезену Мокрским, вага перенесена на дезідерати — щоб посли z tym o co do nas supplikowac bedziecie, iako najprędzej przybyli). Дезідерати, устно переказані Мокрским, значить, не розвязали справи. В листї висланім по приїздї Смяровского король уже не жадає посольства; можна було б подумати, що він не вважав його потрібним по відомостях привезених Смяровским, і так без посольства й обійшло ся, але Кунаков каже, що козацьке посольство на елєкцію таки було прислане, і оповіданнє його настільки докладне, що трудно його легковажити: він знає й імення послів—Івапа Гирю, Богдана Сокольського, Дмитра Черкеського (Черкаського) і Микиту Гладкоґо; знає, що їм була віддана велика честь, „кормы в болшим довольством“ і називає навіть імя пристава, що був при них (Акты Ю. З. Р. III с. 284). Дивно, що в польських джерелах не знаходимо близших звісток про се посольство; але є ще звістка в Gazette de France, в кореспонденції з Ґданська 10 грудня н. ст., що крім давнїйших послів Хмельницький вислав ще чотирох нових (у Кубалї, Ossoliński II с. 396), і як бачимо, вона сходить ся хронольоґічно з змістом королївських листів до Хмельницького: посольство мусїло прибути між 1 и 11 грудня н. ст. (Кубаля катеґорично каже, що вопо приїхало з Смяровским — ор. с. с. 258, але сього так катеґорично не можна сказати: посилають ся на свідоцтво Кунакова, що посли поїхали з Смяровским, але у Кунакова сього нема). Посольство се мабуть не додало нїчого конкретного до попередніх заяв Хмельницького, коли так непомітно пройшло в польській кореспонденції. У Кунакова метою сього посольства — просити прислати на комісію для переговорів Ад. Кисїля, і се бажаннє, мовляв, було сповнене сенаторами; але ся подробиця сумнївна.

разом з комісарами, котрих обіцяв не гаючись вислати — так щоб сї постанови могли ще поспіти на затвердженнє коронаційного сойму. Хмельницькому ж „яко вірному підданому" наказував тим часом відправити орду, відіслати до домів згромаждене поспільство, „відкликати суворими універсалами" своєвільні купи в землях руських і литовських, відіслати на звичайні місця військо Запорозьке.

Доповненнєм до сеї королївської ласки були амнестійні універсали, видані разом з тим до поодиноких воєводств, „а особливо до підданих міст, місточок і сїл наших (королївщин), духовних і шляхетських". Маємо такий універсал адресований до людности воєводства Руського [1]). Король в нїм згадує про дане йому від станів станів порученнє — приложити старання „до заспокоєння сплюндрованої України" [2]), оповіщає, що для заспокоєння Руського воєводства від нього висилаєть ся на місця підчаший Остророґ і йому поручаєть ся публїкувати скрізь амнестію всїм участникам останнїх бунтів, залишеннє всяких судових справ і слїдств про участв або ініціативу в них, в інтересах відновлення загального покою — аби всї були певні повного пробачення, кидали своєвільні купи і вертались „до домів своїх і підданства свого". Хто ж би тепер не послухав того, на того грозило ся „суворістю".

З свого боку Хмельницький, одержавши запевнення королївскої ласки й згоди, теж видав універсали до всього шляхетського громадянства, остерігаючи його, аби сповняючи волю і наказ королївський, дало спокій своїм підданим „і нашій релїґії грецькій", не чинило їм ніякої злости, навпаки показувало всяку ласку — аби неприятелеви більш не було потїхи. А якби, боронь Боже, хтось був такий противний і злобний, що зважив ся против того розливати кров християнську або людей убогих (підданих) мордувати, — на того спаде вина розірвання згоди і всякого нещастя, яке мало б з того впасти на річ-посполиту [3]).

І так була се недвозначна погроза розірвання згоди, коли б не була додержана загальна амнестія проголошена королем, — немов скріпленнє з козацької сторони її важности й непорушности. На письмі дано було те, що чув Олдаковский устно.

---

[1]) Supplementum c. 186, з датою 12. XII.

[2]) Варто одмітити, що тут назва України розтягаєть ся на всю етноґрафичну українську територію.

[3]) Універсал з датою 12 грудня виданий в Supplementum c. 187, з непевним поясненнєм, що се дата по старому стилю. Грамота дана в Острозї, а 12 грудня с. ст. Хмельницький був уже недалеко Київ; значить, коли се 12 грудня, то хіба тільки нового стилю. Хмельницький згадує про тільки що отриману королївську грамоту з післанцем п. Ґіжовским. Могла се бути тільки грамота з 1 грудня н. ст. — Мокрский не міг її приставити до Хмельницького, бо захворів і вмер.

Амнестія була тепер у всїх на язиці, так що навіть і кн. Ярема Вишневецький вважав потрібним „подати руку козакови"... Дня 10 (20) січня вислав він до Хмельницького лист, де в ролї (тимчасового) „гетьмана великого військ коронних" з приємністю констатуючи миролюбні заяви козацького гетьмана, засвідчені посольствами Олдаковского й Смяровского, запевняв і свою зичливість і прихильність до війська Запорозького та готовість також і з своєї сторони впливати на короля своїми прошеннями, щоб він милостиво пробачив козацькі проступки. Висловляв своє здивованнє, що Хмельницький жалить ся на якусь неприязнь з його сторони, тим часом як предки його завсїди були прихильні до Запорозького війська та помагали йому добувати слави, так і від нього військо Запорозьке бачило тільки саму приязнь — се особливо признавають „молодцї" канївського полку. Навпаки князеви прийшло ся зазнати певної неприязни з боку війська недавнїх часів. під Константиновим, коли на нього наступили, і він мусїв давати відправу, „і війна з ними мусїла бути". Але що то дїялось без відомости старших", і як він довідуєть ся — тих що на нього „неслушно наступали" навіть покарано потім, то й він зістаєть ся невідмінно „при своїм афектї до війська Запорозького" і бажає їм ласки королївської як людям рицарським — аби тільки зіставились вірними підданими тій вітчинї" [1]).

Відносини на будуче мали уставити комісари вислані до Хмельницького. Умисно вибрано кількох Українцїв: крім невідмінного Адама Кисїля ще київського каштеляна Максимілїяна Бжозовського і Кисїлевого брата новгород-сїверського хорунжого Миколу, і тільки двох Поляків: підкоморія львівського Войцеха Мясковского і браславського підчашого Якуба Зєлїньского; придано їм ще двох королївських секретарів: Поляка Смяровского і Українця кн. Захара Четвертинського. По старій традиції головним завданнєм комісії вважалось уставленнє висоти козацького реєстру і території козацького осїдку. Крім того комісари мали договорити ся з приводу козацьких бажань переказаних послами Хмельницького.

Рахувало ся так, що сї переговори будуть переведені в січні. так аби коронаційний сойм, скликаний на січень, міг іще затвердити постанови сеї комісії й таким чином зліквідувати до останку події крівавого 1648 року.

[1]) Теки Нарушевича 144 с. 22. ex mss. Stanislai Augusti regis. Дата — в Кракові 20 січня.

Нові українські пляни й рішучий розрив з Польщею. Війна 1649 р.

Хмельницький в Київі. Патр. Паісій і київські круги. Заграничні зносини й пляни, Хмельницький в Переяславі. Переговори з комісарами. Ультіматум Місія Смяровского. Репресії й зачіпки на Поділю й Волини. Безвиглядність відносин. Мобілізація й стрічі передових військ. Похід гетьмана. Облога Збаража.

Зимового передріздвяного дня, по довгім маршу з-під Замостя вступав до Київа великий гетьман по осінній кампанії 1648 р.

Цілих шість тижнів трівав сей марш[1]) — незвичайно довго навіть на виїмкові обставини його.

По розбитих козацькою арматою дорогах ішли безконечні, многотисячні козацьки полки і ватаги ріжного воєнного люду, що занадто тісно звязав свою долю з козаччиною, аби лишати ся на арені своїх подвигів без неї, поза межами „удільного панства“ козацького. Сунули ся останні валки возів зі здобичею, стада худоби і коней. І серед тих безконечних караванів, що плили цілими днями, тижнями, місяцями з заходу на схід, ішов гетьман з своїм штабом, під пильним наглядом і надслухуваннєм королївських і всяких иньших аґентів, що з припадкових розмов, в повітрі перехоплених слів силкували ся виміркувати щось з таємничої будуччини. Умисно гаяв час і проволікав сей антракт між замкнутою сторінкою історії, дописаною останніми декляраціями, і новою, загадковою, повною неясних, невирішених питань, котру треба було розгорнути з кінцем сього маршу. І так само пильно ловив ухом те що діяло ся навкруги — що могло кинути промінь світла в темну, незглубиму будуччину, дати опорні точки для визначення дальшої лінії.

З Варшави долітали відгомони боротьби маґнатських партій, нового ґруповання відносин в звязку з довершеним вибором короля, скріпленим становищем Осолїньского і його політичними горосконами. За демаркаційною литовською лїнією йшла крівава розправа з повстаннєм і козацькою окупацією, не обнятою останньою угодою; Хмельницький підтримував погляд, що сї литовські події не дотикають війська, бо й стали ся без його волї й бажання, — але вислїд сеї боротьби за литовським кордоном зовсїм не був для нього індіферент-

[1]) Так рахував сам Хмельницький в промові перед комісарами. Пам. кн. Міхаловского с. 375. Див. вище с. 129.

ним. З ріжних сусідніх держав гетьман з старшиною нетерпеливо чекали наслідків позавязуваних в останніх місяцах дипльоматичних зносин: кінці сих дипльоматичних плетінь мали тепер зійти ся під час отсього зимового антракту, на котрий резіденцією вибрано Київ і Переяслав.

В Київі чекав гетьманського приїзду єрусалимський патріарх Паісій, що ще в вересні, коли Хмельницький був під Пилявою, оповістив йому свій приїзд і просив проїзду через Україну. Гетьман вислав тоді до нього одного з своїх штабовців Силуяна Мужилівського, сина звісного нам богослова, протопопа Андрія, чоловіка отже обізнаного не тільки з політичними, але й церковними справами[1]). Мужилівський привіз патріарха на Україну до Винниці і лишивши його там, поїхав до гетьмана — здати йому справу з того, що почув від Паісія. Очевидно, крім головного завдання своєї подорожи — побувати на Москві й випросити милостиню для св. Гробу і убогого свого патріархату (з тим він вже давнійше їздив двічі до Москви, з поручення свого попередника, патр. Теофана), Паісій мав якесь діло й до гетьмана — правдоподібно з круга молдавської політики, не чужої йому, бо недавно, перед своїм вибором на патріархію він був архимандритом в Молдавії. Відомости привезені Мужилівським очевидно зацікавили гетьмана і він велів справити Паісія до Київа, з тим щоб він там зачекав його приїзду[2]), і туди перед усім удав ся гетьман з своєю старшиною. В гетьманських сферах, очевидно, виникла гадка покористувати ся подорожею до Мосьви такої поважної особи в інтересах козацької політики. В київських ьругах сїй стрічі патріарха з гетьманом надавали потім велике значіннє й великі впливи на настрої й пляни гетьмана і його старшини, і в ряді иньших фактів вона справді набрала чималої ваги.

---

[1]) Див. записку Мужилівського — Україна 1914 кн. II.

[2]) Про приїзд Паісія у Каптерева Характеръ отношеній Россіи къ православному востоку, 1885 (нове вид. 1914), ширше в йогож праці: Сношенія іерусалимскихъ патріарховъ съ русскимъ правительствомъ съ полов. XVI до конца XVIII стол. (Православный Палестинскій Сборникъ т. XV, I, 1895): тут використані акти моск. архива загран. справ („дѣла греческія 1157 г. No. 7“); уривки їх також в архиві юстіції, сибир. приказа столб. 273—283; я користував ся тими і сими. Каптерев представляє собі, немов би Паісій крім свого близшого завдання — московської милостині, від разу мав також намір послужити зближенню козаччини з Москвою: мовляв. повстаннє Хмельницького і козацькі походи на море зробили велике вражіннє на православнім Сході й подали надію, що обєднавши ся з Москвою, козаки могли б знищити турецьку силу. Але з документів не видко сього. До приїзду Мужилівського маємо натяк хіба тільки на елемент молдавської політики в місії Паісія—що господар удавав ся за ним до гетьмана (у Мужилівського, l. c.). З подробиць дороги Паісія до Київа небезінтересне його оповиданнє, що він в Винниці, Шаргороді й по иньших містах „богато хрестив Поляків“—очевидно з тої шляхти головно, що приставала до козаків. Приїзд патріарха давав нагоду обставити сей акт особливою святочністю.

Київ і Кияне — козаки, міщане, духовенство, вся людність чекали Хмельницького, щоб привитати його як тріумфатора[1]).

„Перед самим святом руського різдва“, вечірньою годиною, зблизив ся гетьманський поїзд до Києва волинським шляхом, від Білгородки[2]). Величезні маси людей, „весь Київ“ вийшов на зустріч перед місто, щоб його привитати. Патріарх виїхав разом з митрополитом, на чолї тисячного кінного поїзду, і повитав його пишною промовою, величаючи титулом „пресвітлого господаря“, illustrissimus princeps, як перекладає польский оповідач. Академія приймала гетьмана „ораціями і аклямаціями“, привітними мовами й кантами, нази-

---

[1]) Найдокладнїйше описує сей вїзд, на підставі київських оповідань оден з участників польської комісії Войцех Мясковский в своїм дневнику. Невважаючи на сильну сторонничість автора, дуже злобно настроєного до Хмельницького, козаччини і навіть своїх товаришів по комісії — Українців, і ріжні недокладности в подробицях — з чим треба все рахувати ся, користаючи з його оповідання (завважу, що навіть на днї записей не можна покладати ся безоглядно — бо вони часом не згожують ся з датами иньших документів),— все таки сей дневник, написаний по горячим слїдам, для публичного вжитку, служить незвичайно цінним джерелом для пізнання сього моменту, завдяки великому богацтву спостережень і подробиць, записям розмов і слів Хмельницького, поголосок і оповідань — очевидно не видуманих. Автор правдоподібно тоді ж розповсюднив його, розіславши в богатьох копіях для інформації ріжних визначних осіб, з котрими стояв в зносинах, і ним богато користували ся і в старій історіоґрафії і в новійшій. В XIX в. його кілька разів друковано, з ріжних копій: Zbiór pamietników o daw. Polsce IV, Ґрабовского Zrzódła do dz. polskich, Памятники київ. комісії, I, Пам. книга Міхаловского (ч. 103). Але відчуває ся сильна недостача критичного видання—хоч з найбільш авторитетних копій, поки нема ориґіналів, — бо ріжні копії мають прогалини, місця сильно попсовані і подекуди доволї значно ріжнять ся: мабуть сам автор пустив в курс кілька відмінних варіантів (зазначу, що з виданих копія Міхаловского—одна з гірших, краща — Ґрабовского). В отсій працї крім друкованих текстів я ужив для порівняння кілька недрукованних, з них дуже цінна копія Осолїн. 225 л. 203, меньш вартні — в збірцї Ґолїньского (л. 221), в ркп. Чортор. 379 л. 163, пет. 129 л. 209, пізнїйша копія тек Нарушевича т. 144; брав я під увагу також варіанти копії Піночі, подані Липинським ор. с.; разом десять копій. Для контролї цитую текст Міхаловского, як найбільш спопуляризований в новійшій лїтературі.

Меньш важне оповідання Коховского: він очевидно опирає ся на дневнику Мясковского, тільки доповнає деякими загальними рисами в дусї часу і його звичаїв, в роді того, що гетьмана при вїздї окружали полковники, блищачи золотими окрасами, везли ся забрані від Поляків корогви, гармати, шатри, і т. ин.

[2]) День вїзду зістає ся непевним. Мясковский каже, що було се в перших днях січня н. ст., перед самим Різдвом (przed samemi Rostwa ruskiego swięty—у Міхаловского се місце попсоване); се значило б 23 або 24 грудня с. ст. (22 грудня с. ст. = 1 січня н. ст.). З другого боку маємо лист гетьмана до бихівського коменданта, писаний в оборонї київських міщан і купців, що в своїх торговельних справах перебували в тих околицях: він виданий з датою „з Києва 21 грудня“ (Ojczyste spominki с. 113). Єрлич каже, що Хмельницький вїздив в неділю 28 грудня вечером по вечірнї. Сю дату приймав Максимович, присвятивши сьому вїздови Хмельницького інтересний екскурс—Сочиненія I с. 413: вважав се датою н. стилю. Кубаля (III с. 25) і Липинський (ор. с. 390) беруть у Єрлича неділю і поправляють на 24, коли справдї припадала неділя. Та якось трудно припустити, що маючи подостатком часу, Хмельницький призначив свій вїзд до Києва саме на сей вечір, що так свято святкує ся на Українї в кругу сїмї. Тому, коли тримати ся Мясковскаго, правдоподібнїйшим здавав ся б день 23 грудня, під неділю. Завважу, що при тім справдї виходить шість тижнїв (без дня або двох) маршу Хмельницького з-під Замостя, звідки він рушив 14 с. ст. падолиста (у Максимовича виходило, що Хмельницький помилив ся о оден тиждень).

ваючи „Мойсеєм, спасителем, збавителем і свободителем народу руського з неволї лядської, Богом даним — тому то й Богданом названим“. Патріарх посадив гетьмана в свої сани, по праву руку від себе, і так віздили до міста. Коли зблизили ся до замку, бито з усїх гармат на віват, а з долїшнього міста відповідала сим стрілам міська артилєрія. „Були йому Кияне два рази, або й десять разів більше раді, нїж якому свому воєводї, і честь йому більшу показували“, з гнївом записує сердитий Єрлич [1]).

На кождім місцї особу гетьмана окружали високими почестями, як нового володаря України. На банкетї данім архимандритом печерським—найбільшим маґнатом серед місцевого духовенства, Богданови дали перше місце серед духовних. В день його іменин, що припадали третього дня свят, йому зробили овацію в церкви: „стояв на першім місцї і всї його адорували, а декотрі й ноги цїлували“. Патріарх служив того дня й закликав гетьмана до причастя — Хмельницький відмовляв ся, що він не готовив ся і не сповідав ся, але патріарх проголосив йому публично загальне розгрішеннє й причастив, і в той момент дано салют зі всїх гармат — на знак що „збавитель наш, господар великий гетьман причащаєть ся“, як переказує сї київські настрої Мясковський [2]).

Хмельницький був дуже втїшений сими знаками особливої почести з боку патріарха і потім хвалив ся ними перед комісарами, по словам того ж Мясковского, що йому патріарх дав причастє без сповіди, з усього розгрішив і поблагословив жити з Чаплїньскою (при живім чоловіку) [3]).

Але на таких зверхнїх знаках поважання та обопільних дарунках відносини не кінчали ся. Розповідано про довгі, секретні, „сердечні“

---

1) Вважаю правдоподібнїйшим, що академія робила стрічу гетьманови за містом, а не під св. Софією: стріча під св. Софією (недавно спопуляризована картиною Івасюка) се licentia poetica Костомарова. Мясковский виразно говорить про стрічу за містом; коли ж класти її в місті, тодї академічна стріча повинна була б мати місце хіба на Подолї, під Брацтвом.

2) Пам. кн. Міхаловского с. 377.

3) „Мене святїйший патріарх на ту війну (з Ляхами) благословив, з жінкою моєю дав мині шлюб, з провин моїх розгрішив і причастив — хоч я не сповідав ся, і кінчати Ляхів наказав; як же минї не слухати його, такого великого старшого, голови нашої й гостя любого“—Міхалов. с. 377. У Мясковского виходить, нїби то все патріарх зробив за оден раз, власне при причастю в день іменин гетьмана, але мабуть сї факти звязані до купи припадково. Що оповідали про се в тодїшнїй Польщі, знаємо з записок Ґолїньского (с. 212, лютий—март): Patryarcha alexandrysky przyiechał do Hmielniczkiego, pozywioz mytrę na xzięstwo ruskie koronuiącz, a winszuiącz mu sczescia y tych zwicięstw, ktore otrzymał nad Poliaky, aby do koncza nie ustawał, alie y owszem aby do koncza woynę konceł z Lyachamy wiarę ruską rosserzaiąc y cerkwie swey broniąc a rosserzaiąc zeby do zadnych trakatow nie przystepował y zgody z Poliaky nie zawierał. Takze y Moskwę podwodząc na Poliaki, aby iako iedney religiey ruskiey abo greckiey bywszy sobie zobopolnie pomogli (c. 212)

розмови патріарха з гетьманом — „по кілька днів з ним замикав ся“ [1]. Говорено, що патріарх прирівнював Богдана до Константина Великого — протектора православного благочестя, величав його „князем Руси“ [2]. Хмельницький скромно ухиляв ся від таких блискучих титулів що до себе особисто [3]. Але ідея українськоі державности в тій чи иньшій формі, а навіть і певні династичні перспективи, певно, без усякої власти над ним і його близшим окруженнєм не зіставались, як і проповідь рішучого визволення від Польщі для забезпечення православного, національного житя, піднята патріархом. По словам Хмельницького, він дістав від патріарха благословеннє на нову рішучу війну з Польщею — наказ „кінчати Ляхів“, і вважав се законом для себе [4].

Всї сї припадком кипені згадки дають зрозуміти, в якім напрямі йшли ті „сердечни розмови“ гетьмана з патріархом. Самі собою згадують ся відзиви иньшого східнього церковника, котрому прийшло ся познайомити ся з діяльністю Хмельницького й боротьбою України за визволеннє: Павла архидиякона алепського — його ентузіазм для Хмельницького, для його побід над „проклятими Ляхами“, для всеї сеї „благословенної країни“, очищеної від усяких ріжновірців, Вірмен, Жидів і католиків, для всього тріумфу правовірного благочестя над чужовірним панованнєм, здобутого Хмельницьким [5]:

„Істинно, Бог з тобою — Той що поставив тебе на визволеннє сього вибраного народу від неволї язиків, як колись Мойсей визволив Ізраїля від неволї фараонової: той потопив Єгиптян в Червонім морі, ти ж знищив своїм гострим мечем Ляхів, поганійших від Єгиптян!“ [6].

Сї слова писали ся не для того, щоб бути заміненими на дзвінку монету, і так само компліменти і реверанси патр. Паісія перед Хмельницьким ми не маємо права зводити до самого тільки лакімства переїзжого інтриґана, яким він представляв ся Мясковскому і компанії. І мабуть не облесними комплїментами, а таки нотами щирого ентузіазму для ідеї визволення української Руси від лядського панування і за-

1) Міхалов. с. 377 — 378, лист комісарів 11 лютого — Ojczyste spominki II с. 10.
2) Лист Мясковского з 1 лютого—Міхалов. с. 364.
3) По словам митр. Гавриїла на величання його володарем Руси Хмельницький відповідав, що йому „на господарстві бути не пристойно — не тої природи чоловік“, і вказував на московского царя, як прирожденного володаря: „вел. государь издавна государскаго благочестиваго корени природный государь отъ колѣна благочестиваго в. кн. Владимира Мономаха, и ими владѣть ему пристойно“—у Каптерьова с. 159. Другая половина говорила ся, очевидно, для московських кругів, першою гетьман відповідав мабуть і ранійше не такі величання.
4) Міхалов. с. 376.
5) Путешествіе патр. Макарія II с. 27.
6) Тамже с. 34, пор. 9—10, 12 й ин.

безнечення її самостійности й державности в тіснім союзї з православними сусїдами: волоськими господарями й царем московським, здобули сердце і душу Богдана довгі, секретні розмови з патріархом — і певно, не з самим тільки патріархом. Можно сказати — постать патріарха і розмови з ним зістали ся тільки символом того нового окруження, в яке війшов гетьман з приїздом до Київа.

Новий світ розкривав ся перед гетьманом, в новий круг ідей вводили його промови патріарха, сї дітірамби київських лїтератів, що хотіли бачити в нїм Мойсея, Макавея, визволителя українського народу, нового Константина — фундатора нового церковно-національного житя.[1]) Досї, скільки знаємо, у Хмельницького не було близших звязків з київськими сферами: нема ніяких слїдів того.[2]) Розуміеть ся, серед старшини, яка окружала його від перших стадій народньої війни, не бракувало людей більше або менших причетних українському національному, інтелїґентському рухови. Але в тіснїйший, безпосередній контакт з ним Хмельницький мав нагоду, очевидно, війти тільки тепер, і се все було новим для нього. Він виріс і обертав ся в кругах єзуїтсько-шляхетських, польських або спольщених, в сфері їх ідей. Тим більше вражіннє мусїв робити на нього український церковно-національний осередок — се огнище, роздмухане тепер бурею народнього повстання, у власть котрого безпосередно перейшов і сам Київ. Ми знаємо, що Могилин кружок і такі його представники як Косів або печерський архимандрит Тризна не дуже надавали ся для ролї моральних провідників і протекторів козаччини: вони більш схильні були величати побіди шляхетських героїв над козаками, нїж визвільні подвиги козаччини.[3]) І під час попереднїх переговорів і в останню місію свою, в сїчнї—лютім 1649 р. Кисїль і його товариші тішили ся прихильністю й спочутєм обох достойників. Але ширші церковні й шкільні київські круги не могли противстояти могутньому національному поривови. Він знаходив в них созвучні тони, більше того — вони були самі частиною сього пориву. Їх орації й аклямації на тему визволення України з лядської неволї, певно, не були самими риторичними вправами — бо й тема далеко була не безпечна, з огляду на можливість привернення польського володїння в Київі: занадто було рисковно ударяти в сю ноту, водячи ся рахунками холодної розваги. Видимо, національний порив уносив сих людей і викликав

[1]) Про порівняння з Макавеями Коховский l. c.: crassa adulatione congerebantur in rebellem Machabeorum decora.

[2]) Недавнїми часами д. Каманин пробував довести старі звязки Хмельницького з Київом (Походженне Б. Хмельницького, київ. Записки т. XII), але всї сї доводи дуже гіпотетичні. [3]) Див. ч. II с. 427—430.

у них горяче бажаннє: рішучої, доконечної розправи з Ляхами, і повного визволення України, — котрого речником прилюдно й святочно виступав перед гетьманом патріарх.

Те що міг він привезти з собою з Єрусалиму і Волощини, ледви чи стало б на довгі сердечні розмови й зробило б особливий вплив на гетьмана. Не сумніваю ся, що властивий зміст їм дали київські інтелїґентські круги світські й духовні, — виплекані в них за останні десятиліття полїтичні й національні ідеї: патріарх дав їм санкцію, прийняв їх за свої й виступив їх речником перед гетьманом, як потім став адвокатом того, що вложили йому на сердце Кияне й гетьман, перед правительством московським[1]). Я ще верну ся до сього далї, тепер нагадаю тільки, як чверть столїтя тому в київських кругах носили ся з плянами великої лїґи східнього християнства, переходу козаччини і всеї України під протекторат православного царя[2]). Страшенно близько все се сходить ся з тим, що тепер правив у своїх розмовах з гетьманом і московськими полїтиками патріарх Паісій, і час уже з-поза його фігури, що заволоділа увагою сучасників, заглянути далї, щоб відкрити властивих авторів і ініціаторів сих плянів, речником котрих вони зробили патріарха, самі зіставши ся, умисно чи не навмисно, в такім укритю, що їх і досї не відгадувано. Для мене принаймнї нема сумнїву, що тою лябораторією, де творили ся державні ідеї й проґрами, котрих відгомони потім долїтають до нас з козацьких кругів, були в сю пору перед усім київські інтелїґентські круги, світські й духовні, й їм посередно й безпосередно завдячав Хмельницький ту переміну в своїх настроях і плянах, що так здивувала сучасників.

Комісари однодушно стверджують велику зміну в гетьмані. „Велику відміну застали ми в Хмельницькім і в усїх козаках“. „Не той він зовсїм, яким ставив ся Смяровскому та Олдаковскому“. Толкували се тими великими гонорами, які роблено йому. „Запишав ся тим, бестия!“ завваже Мясковский[3]). І сам Хмельницький не заперечував сеї зміни в своїх поглядах і настроях — в своїй ввісній промові до Кисїля:

„Шкода говорити много! Був час трактувати зі мною, коли мене Потоцкі шукали, гонили за Днїпром і на Днїпрі. Був час по жовтоводській і корсунській іграшцї! Був під Паплинцями[4]) і під Констан-

[1]) Див. т. VII с. 513 і д.
[2]) Лист комісарів—Ojczyste spominki II с. 10; лист Мясковского у Міхалов. с. 364.
[3]) Міхалов. с. 377.
[4]) Се варіант ркп. Осолїн., замість Пилявець инших ркп., без сумніву кращий (lectio difficilior).

тиновим! Був нарешті під Замостєм, і коли я від Замостя шість тижнїв ішов до Києва. Тепер уже часу нема! Я вже доказав, чого не думав зразу, і докажу далї, що задумав. Вибю з лядської неволї нарід руський весь! Перше я за свою шкоду і кривду воював — тепер буду воювати за нашу православну віру!" [1])

Нема причини не вірити сьому власному посвідченню Хмельницького про зміну, яка стала ся в його намірах уже по повороті з-під Замостя, себ то в Київі — про те що він тут замислив боротьбу за визволеннє „всього руського народу", і що на сї пляни чи їх скристалїзованнє мала вплив санкція патріарха — його благословеннє чи наказ. Оповідання про тодїшні поведїнки гетьмана, записані Мясковским, не вважаючи на злобну свою закраску в його устах, теж дають розуміти якусь сильну внутрішню працю, якусь духову крізу, що переходила в Богданї — і в його окруженню. Богато пив, днями й ночами, з полковниками й иньшим товариством, і від сих піятик кидав ся до побожности, покут, жертв на церкви; від сердечних розмов з патріархом і київським духовенством переходив до ворожок, допитуючи ся своєї долї. В обхожденню був дуж нерівний — то дуже експансивний і ласкавий, то суворий і замкнений з собі [2]). В сїм напруженню і нерівностях очевидно відбивала ся велика кріза полїтичної мисли, яка йшла в сих кругах.

Нам, розуміється, невідомо, скільки значіння надавав Хмельницький своїй осїннїй угодї з річю-посполитою; на се в лїтературі висловляли ся ріжні погляди і дальше здогадів тут трудно йти. Такий оборот справи в тім моментї Хмельницький і його однодумцї вважали потрібним, се ясно; але скільки вони вірили в трівкість тої згоди й порозуміння, сього не вгадати [3]). Дещо з їх домагань не було спов-

[1]) Міхалов. с. 375.

[2]) „Довго спав, бо з чарівницями допивав, котрі зчаста його забавляють і обіцюють щастє на війнї", записує Мясковский під днем 12 (22) лютого. „Буде у мене гетьман, з котрим я пив сю ніч — але я йому не радив і не раджу пускати з клїтки пташків (бранців)". каже обозний Чорнота (тамже під 25п. II). „Разом з нами, того ж дня Хмельницький поїхав до Терехтемирова, нїби то на покуту" (під 7. III). „Повний змін, за одну годину. сей чоловік, Хмельницький" (реляція комісарів 8. III, Zbiór pamiętn. IV с. 383). Виймаю з самих автентичних, комісарських відзивів. Дуже було б інтересне оповіданнє Коховского (с. 106), коли б була певність, що під ним лежить щось реальне крім записки Мясковского. котрою він користувавсь. А вже зовсїм нїчого крім баламуцтва не дає воно в тїй формі. в якій ходить по лїтературі — ширше при неї я хотів би поговорити в розборі леґенд Хмельниччини.

[3]) Я в своїй давнїйшій працї про Хмельниччину признавав у Хмельницького щиру охоту кінчити війну під Замостєм і перелом в його полїтицї бачив в київських подіях; більше меньше на такім становищі став і Липинський в своїй недавнїй працї. З давнїйших істориків щиро вірив в миролюбні заміри Хмельницького Шайнохв. Нещирість його по-

нено — напр. що до укарання Конєцпольского й Вишневецького: сатісфакції за них не дано, і на чолї коронного війська таки зістав ся Вишневецький, речник боротьби з козаччиною до останку. Він, правда, ніби то шукав тепер також згоди, але з козацької сторони не могли не бачити в такій провідній ролї князя Яреми певної суперечности з мировими настроями. З другої сторони боротьба з повстаннєм і козаччиною, що розгоріла ся в литовських землях саме з кінцем року, не вважаючи на всї силкування Хмельницького задержати лїнію прихильної нейтральности в відносинах до в. кн. Литовського[1], зачіпала козачество нераз дуже сильно і грозила втягнути його кінець кінцем в сю місцеву війну. Все се змушувало Хмельницького рахувати ся з можливістю нового, навіть скорого розриву.

Незалежно від того й на самій Українї ріжні симптоми на кождім кроцї остерігали, що задержати згоду на довго буде не можливо. Людність ладила ся до війни, а не до спокою. „На зиму нїчого не сїяно", завважають комісари, переїхавши через Волинь і Київщину. „Вся чернь зброїть ся, смакуючи собі свободу від робіт і податків і на віки не хочуть мати панів"[2]. „Хоч би сам Хмельницький хотїв згоди, то хлопство не хоче того позволити і попи руські, — але щоб кінчав війну з Поляками: аби віра руська ширила ся, а панів над собою не мали", записує сї ж враження Ґолїньский[3]. Так висловляв ся й сам Хмельницький: „Житєм рískую!" казав він комісарам[4]. „Щоб я зараз учинив покій, зараз би мене посшільство забило", пояснав він післанцеви Радивила, запевняючи в своїх миролюбних замірах[5]. І се дїйсно не були фрази. Мара повороту назад на старі

лїтики супроти короля й Польщі підносив особливо Кубаля в своїй монографії про Осолїньского (II с. 260 — 261). Між иньшим опирав ся в тїм на сучаснім мемуарі з Криму, що розкривав „махінації" Хмельницького. Одначе сей мемуар, затитулований: ad ill. regem Poloniae Casimirum et ad ill. et rev. senatores caeterosque meos, gnos, nobiles Poloniae, а підписаний: Datum ad Pontum Euxinum 26 maii 1649 Ioannes Gembakurta (ркп. Чорторийських 379 с. 183—189, для зіпсутих місць можна користувати ся копією в теках Нарушевича 144 с. 245—256), зовсїм не виглядає на автентичну реляцію з місця. Дуже він, як на те, голословний, позбавлений фактичного матеріалу і минї здаєть ся памфлєтом написаним в Польщі якимсь партизаном Вишневецького для поборювання гадок тих, що радили відібрати від нього булаву для заспокоєння Хмельницького.

[1]) Характеристичний з сього погляду згаданий вище лист Хмельницького, писаний по приїздї до Київа до бихівського коменданта, підкоморія виленського Чижа з приводу тамошнїх конфлїктів. Хмельницький рішучо відмежовуєть ся від тамошнього повстання, заявляє готовість карати на горло всякого привидцю білоруського своєвільства (Ojczyste spominki II с. 112). А одначе не був то індіферентизм, як висловлюєть ся з сього приводу Липинський (с. 416).

[2]) Міхалов. с. 364, 385.

[3]) l. c. с. 211, пор. 210, відомости з лютого, під час побуту комісарів у Хмельницького.

[4]) Idzie o zdrowie moie — Міхалов. с. 372.

[5]) Теки Нарушевича 142 с. 59 (виїмок у Липинського с. 418).

нопілища роздражнених, мстивих за все заподіяне польських панів, що стояли над границею, не можучи дочекати хвилї повороту, дамоклевим мечем висїла над сим „хлопством і попами", переймаючи їх страхом від самої гадки про можливість угоди гетьмана з Польщею. Се, розумієть ся, мусїли чути і бачити і гетьман і старшина — і тямили, що вся ся розхвильована, поставлена перед такими питаннями житя й смерти маса обернеть ся зараз проти них, коли вони підуть на переріз її бажанням[1]).

З другого боку Татари, розохочені здобичею минулого лїта — не задоволені, а тільки подражені нею, рвали ся до нового походу й наставали на гетьмана, щоб поновив війну — і також становили елємент непевний, такий, що не знати, що було краще, чи вести його за собою, чи лишити власному промишленню — аби шукали собі иньшого виходу і занятя[2]). Бо заграничні відносини насували тепер уже й ріжні иньші комбінації для активної козацької полїтики, особистих амбіцій гетьмана й плянів полїтичного визволення України, не так як торік, коли татарська поміч здавала ся єдиною підоймою, здатною зсунути з мертвої точки українську справу.

Патр. Паісій з Мужилївським мусїли привезти з Молдави не тільки самі абстрактні ідеї боротьби за православну віру, а й дещо більш конкретне. Молдавський господар, що опікував ся Паісієм, певно, передав через них і диплёматичні доручення й пропозиції гетьманови. З Киіва патріархови дано доручення до московскаго правительства; повний зміст їх не звістний, але провідні мотиви ясні: Україна апелювала до Москви в інтересах православної віри, заявляла бажаннє мати царя своїм зверхником, дійти до обєднання всїх православних в боротьбі „з єретиками неприятелями православної віри" і задля здійснення сих завдань жадала московської помочи в своїй будучій війні з Польщею. Висланий разом з патріархом той же український диплёмат Силуян Мужилївський зазначив з усею докладністю сї провідні мотиви, включно до визволення Гроба Господнього[3]), — дарма, що самому йому була поручена дуже скромна, конкретна справа:

[1]) Так говорили і в Польщі. Ґолїньский записує під мартом: Хмельницький тримає Татар nie ufaiącz y kozakom swoim, by go nie zdradzili, gdysz chłopi przecie buntowacz szie do kupy poczęli, nie chcąc do zgodi ich, ani popi ich na zgodę nie pozwalaiąc (c. 210).

[2]) Про невдоволеннє Татар з здобутків минулого року оповідав, приїхавши з Криму, Яскульский: худоби богато виздихало, і не було цїни на ринку, самі Татари коней богато потратили. Яскульский представляв, що вістрє сього невдоволення звертало ся проти козаків: мовляв вони обділили Татар; але иньшого виходу Татари таки не бачили, як тільки в новій війнї з Польщею (Ojcz. spom. II c. 17—18).

[3]) Див. записку Мужилївського c. 39; зміст переговори в актах сибир. стовб. 273—287 л. 35—47.

добити ся від московського правительства оружної демонстрації на литовській границї, а в найгіршім разї — дипльоматичного заступлення за Україну перед польським правительством, — та помочи через Донців, що досї відтягали ся від участи в війнї.

Таких дуже конкретних і практичних справ, доста далеких від визволення Гробу Господнього, на ту ідеольоґічну нитку навязувало ся й більше, з ріжних кінців: і українського, і молдавського, і ще може якогось, з сфери отоманьско-християнських відносин. Не входячи поки що в сї детали, я хочу спинити ся на самім сїм відродженню старої ідеї православної лїґи на услугах української полїтики.

В часах, коли вся світова полїтика обертала ся коло таких же релїґійних союзів — католицького й антикатолицького, і в них вилили ся всякі економічні, полїтичні й иньші суперечности, ідея сформовання третього союзу — православних сил, весь час висїла в повітрі, і мусїла повертати до голов ріжних православних полїтиків при кождій нагоді. В двадцятих роках ідея такого союзу православних нїби то против османського ярма, а властиво против Польщі і католицтва, була видвигнена кружком митр. Йова з нагоди плянів Яхії. Тоді державна українська ідея істнувала хіба ще в мало помітних зародках, козацька сила далека була від державного всеукраїнського представництва, і для київських кругів центр ваги весь лежав в московській участи. Тепер було вже справжнє українське правительство, українська держава, яка виповняла прогалину між північним православним світом і православними елєментами Отоманської держави. Козацький гетьман мусїв стати в центрі нових комбінацій.

Але перед ним вирисовувалось тепер кілька варіантів системи союзів, між котрими треба було вибрати, і вся вага лежала в тім, щоб вибрати добре. Виступаючи торік против Польщі, козацтво оперло ся на Ордї й війшло в круг держав, які ґрупували ся наоколо Порти як її васалї (Волощина, Мунтянп, Семигород). Турецьке правительство, як ми вже бачили, в даний момент не могло похвалити ся нї активністю, нї престіжом, анї навіть певною позицією. Чи варто отже було тримати ся сеї системи? Одначе вона була свого рода синицею в руках. Звязки були вже. Завязавши тїснїйші зносини з Кримом, з Семигородом, з Волощиною, можна було в тім уґрунтувати ся міцно. Явила ся ідея, — як зараз побачимо, заняти самому Хмельницькому трон волоського господаря і сотворити таким чином династичну опору для своєї ролї на Українї в системі Отоманської Порти. Серед рідні Хмельницького та й серед старшини сї пляни мали, мабуть, своїх горячих прихильників.

Патріарх і київські круги, або певна частина їх, що інспірувала Паісія, хотїли замінити Орду Москвою, замість системи турецької сотворити систему антитурецьку і ввести до неї Україну. Польське правительство давало знов ще иньший антитурецький варіант: Осолїньский, посадивши Яна-Казимира на місце його брата, задумував з ним відновити в новім виданню старі Володиславові пляни — християнської лїґи против Орди й Туреччини, разом з Україною, Москвою й балканськими християнами.

Кождий з сих варіантів мав за собою дещо, опирав ся на якусь традицію, на якісь реальні інтереси; українським полїтикам приходило ся потім вертатись до них раз-у-раз. В данім моментї Хмельницький і його однодумцї не вважали можливим звязувати себе з польським правительством — з вище вияснених причин, і вибирати їм приходило ся між двома иньшими варіантами. Вибір був дуже не легкий; бачимо ваганнє тепер і потім, протягом довгих лїт — нахили то в бік московської то турецької орієнтації, по теперішньому кажучи. Коли кінець кінцем на перший плян виступила комбінація з Москвою, в сїм по при всякі иньші обставини не послїднє місце мусимо признати і впливам київських кругів, в сферу ідей і поглядів котрих війшов тепер Богдан і його старшина.

На превеликий жаль, сей незмірно інтересний з погляду розвитку полїтичної мисли в тодїшній Українї, і для зрозуміння дальших подїй так важний момент — контакт Хмельницького й його старшини з українською інтелїґенцію тодїшнього Київа зістав ся вповні закритим для нас. На передний плян, заповнивши собою все, висунув ся Паісий. Але я висловив уже своє переконаннє, і ще раз вертаюсь до сього: все що Паісий робив і з чим виступав в українській справі не було результатом самих його ідей, або тої місії, яку на нього вложено на Волощинї, але далеко більше і переважно — ідей, впливів і інструкцій, одержаних від гетьмана й старшини, з одного боку, і з другого — від київських інтелїґентських кругів, ще скорше. Памятаймо, що Паісий і віхав на Україну в товаристві Мужилївського — чоловіка близького гетьманови, але ще близшого київським кругам, котрих він був вихованцем і представником. Він мав спромогу надїлити патріарха не тільки відомостями про українські відносини в данім моментї, але і ввести в суголосний йому круг київських церковних і національних ідей. Побут Паісия в Київі серед тутешнїх духовних кругів до приїзду гетьмана (він пробув тут досить довго, два місяцї що найменьше[1]),

[1]) Греки, що „одїхали" Паісія в Київі, були 6. XI в Путивлї — арх. загр. л. 1.

докінчив сю духовну спільність. Перед гетьманом в момент його приїзду патріарх міг виступити речником не тільки своєї місії, і не так навіть її, як ще більше поглядів київської інтелїґенції, через прізму котрої була перепущена його місія, привезені ним звістки, ідеї й перспективи.

На те він був речник не тільки авторітетніймий, але й свобіднійший, меньше звязаний оглядами на польське правительство, що взяли вищих представників місцевої єрархії. Митрополит-льояліст і другий голова місцевих духовних кругів — печерський архимандрит, не здавали ся на керманичів сеї акції не тільки з огляду на свої полїтичні погляди, аче й на се рахованнє з польським режімом. Меньш відповідальні члени київських кругів не могли мати потрібного авторітету у гетьмана. Ті і сї з ріжних мотивів, видима річ, за краще вважали уступити ся на другий плян, висунувши на перед патріарха, що й став через се головною, символїчною — кажу — фіґурою сього моменту, особливо в дохованих польских звістках (для польської ж сторони він і мав служити Киянам декорацією!). Але зміркувавши все сказане, ми потрапимо оцінити, які були дійсні чинники, що впливали на нові напрями гетьманської полїтики, і яка була їх реальна вага в тих змінах, що зайшли в поглядах і настроях гетьмана і його окруження від часу їх стрічі з київськими кругами. Потрапимо винайти ті скриті нерви, що вязали нові перспективи української полїтики з старими плянами київських кругів 1620-х рр. і залягали власне в київській інтелїґентській верстві. Потрапимо зважити й ті зміни, той полїтичний зріст, який завдячали вони останнїм подіям.

Зрештою участь київських елементів в новій українській полїтиці не зістала ся таки повним секретом і для польських доглядачів її. Митрополит і архимандрит Тризна при всій льояльности й обережности не вважали, очевидно, можливим вповні усунути ся від полїтичної акції, наскільки їй надавано спасенний православний характер, і виступають участниками переговорів з волоськими воєводами — дарма, що конкретно справа обертала ся зовсїм не коло релїґійних, а династичних питань. Київські ченцї служили посередниками в зносинах Хмельницького з Волощиною і навіть Ордою, як оповідає Мясковский [1] — на підставі київських чуток і навіть з слів самих ченців, коли йому вірити [2]).

[1]) Міхаловский с. 365, новійший текст в Оссолїн. 225 л. 198.

[2]) Rozni czerncy ktorzy biegali do Wołoch i z Wołoch y do Tohay-beia — Оссолїн. 225 л. 199.

По їх словам Хмельницький мав пляни на Волощину. Але господар молдавський Лупул війшов з ним в зносини, засипав дарунками, обіцяв поміч против Польщі і заохочуючи його стати князем руським, заявляв свою готовість відступити йому також і своє молдавське господарство, за поміч в його плянах — досить неясних нам взагалі (здогадують ся, що він задумував заміняти своє господарство за Валахію, а може мав ще й иньшу комбінацію, що до Семигороду[1]). В польських кругах обертав ся лист, ніби то висланий Хмельницьким до султана ще з осени 1648 р. В нім Хмельницький, сповіщаючи про свої успіхи — опанованнє „більшої половини Польського королївства“, в тім усеї Руси „аж по Вислу“, подає до відомости, що „вся грецька віра“ задумує піддати ся султанови, просить його прислати своїх башів. щоб відібрати від них присягу, і заразом „повторює“ своє прошеннє — нагородити його самого за службу „господарством волоським“, відобравши від зрадника — теперішнього господаря[2]). Автентичність сього листу вважаю сумнївною. Але се очевидно, що у Хмельницького були дійсно вже й тоді пляни на молдавське господарство — сю традиційну приману для шляхетсько-козацьких смільців, від Дмитра Вишневецького почавши, і пізнійші Богданові заходи коло молдавського господарства для сина Тимоша були тільки одною з стадій сих плянів.

Власне з початком 1649 р. у Хмельницького збігли сь посли всїх держав, на які мали вигляди українські полїтики: воєвод молдавського й мунтянського, князя семигородського, султана турецького, не кажучи про татарських післанців, що безнастанно бігали туди й сюди.

Польський аґент в Царгородї доносив, що хан доводив султанському дивանови невідмінну потребу тїсного союзу з Хмельницьким з огляду на успіхи осягнені спілкою з ним: завойовано вже половину Польщі і в будущинї сей союз обіцює Татарам великі доходи[3]). Султанське правительство зайняло прихильне становище супроти гетьмана, се ясно — хоч подробиць про турецьке посольство не маємо.

Ракоцій на вислані Хмельницьким листи й заяви відповів посольством, заохочуючи гетьмана до участи в операціях, що мали на метї висадити Ракоція на польський престіл, а Хмельницькому й коза-

[1]) Пор. Кубалї Szkice III с. 345. Про замір султана скинути обох господарів і князя семигородского з їх держав доносив в сїчнї польський аґент з Царгороду — Міхалов. с. 363.

[2]) Копія сього листу в збірцї Ґолїньского не має дати, і місце зіпсоване: Dan w Staro Kubach (записаний серед листів з квітня й маю 1649 р.). Копія в збірцї Пiночі, зацитована Липинським (с. 181) має: Datum w Starym Siele die 14 octobris 1648. Підпись: Naypierwszy podnozek waszey cesarsky moszczy Bochdan Chmielniczki chetman woyska Zaporow y wszystkiey (вар.: wszystkich) Ruszy. Так і в текстї Дамірского (Barącz. Pamietnik o Bernardynów с. 137). [3]) У Міхалов. с. 362.

кам, чи всьому українському народови — запевнити поміч і опіку сього будучого правительства[1]). Відповідаючи на се Хмельницький перед усім висловив своє вдоволеннє з причини сього посольства, тому що пішли були чутки, немов семигородський двір залишив свої пляни в Польщі після смерти старого Ракоція і доверше́нного вибору короля, а козацьке посольство навіть не добило ся до Семигороду — згинуло по дорозі туди: так довго не було про нього вістей, що сї чутки набирали правдоподібности, і тим більше гетьман утїшив ся приїздом семигородських послів[2]). Польські комісари теж помітили, що Хмельницький дуже цінив сей союз, і поруч впливів єрусалимського патріарха, в тих перспективах, які відкривали перед гетьманом пропозиції Ракоція, добачали причину великої зміни, яка виявила ся в відносинах до Польщі і до компромісів з нею у гетьмана і старшини.

Місія патріарха була полагоджена перед виїздом гетьмана з Києва (він пробув там не довго й коло нового року, здаєть ся ще перед ним, виїхав до себе до Чигрина). В ролї провідника й охоронця патріархови додано, як уже знаємо, того ж Мужилівського. Він правдоподібно був участником переговорів ще в Волощині, і тепер під приводом охорони патріарха мав сповнити певні дипльоматичні доручення, які доповняли й так би сказати — конкретизували місію патріарха в Москві. Паісій мав завданнє через патріарха московського й иньше вище духовенство вплинути на царя, щоб він в інтересах православної віри не вязав ся своїм „вічним трактатом“ з Польщею і прийнявши під свою протекцію Україну, взяв її в оборону проти Поляків[3]). Мужилівському поручало ся — коли б цар показав охоту обстати за Українцями, чи то вмішати ся в їх війну з Поляками, — просити вислати свої війска на Польщу на випадок нової війни; коли б цар не хотїв виразно нарушити трактат з Польщею, — найти для того якусь укриту форму. Так Мужилівський заохочував московське правительство (коли воно вимовилось трактатом) увести війско в сїверські

[1]) В польських кругах оповідали, що на випадок вибору королем Ракоцій обіцяв Хмельницькому гетьманство коронне (Остророг з 19. XII. 1648 — Осолїн. 225 л. 198).

[2]) Bellum boreo-orientale I с. 33. З одної польської звістки (8 квітня н. ст.) можна міркувати, що Хмельницький ще з дороги до Києва вислав якихось післанців до Семигороду: Сього року мали ми два рази послів Хмельницького — посилав до Семигороду 6 січня й 10 марта“ — ркп. Осолїн. 125 л. 222 (виїмок єсть у Жерелах XII с. 58).

[3]) Мужилівський в своїх переговорах з московськими боярами характеризував сю місію в мякших формах: „Как де поѣхал к царскому величеству еросалимскій патриарх Паисѣй, и гетманъ де Б. Х. о томъ с патриархом говорил, чтоб он, еросалимской патриархъ, будучи у царскаго величества, посовѣтовал с московским патриархом і с ыными духовными людми о том, мочно ли царскому величеству за вѣчным докончаньем за них, войско Запорожское, для православные християнские вѣры вступится и стояти и Поляком их не выдати“ (л. 41). Виразнїйше сказати він не міг уже, після того як бояре заявили, що цар вічного трактату порушити не може.

земли, які фактично вже вийшли з польського володіння. Мовляв, люде „живуть в тих городях собою свобідно, і то стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська“; приймаючи її під царську руку, цар може післати туди своє військо як у своє володіннє, не нарушуючи трактату з Польщею і Литвою. Тим часом така окупація звяже литовські війська, охоронить козаків з тилу й дасть їм змогу розгорнути всї свої сили против Поляків для визволення решти українських земель: „вони, козаки, за божою помічю будуть далї поступати в польські землї і для визволення християнської віри будуть з неприятелями своїми Поляками бороти ся всею своєю силою, щоб їм всї ті городи, де живуть люде православної християнської віри, від Поляків визволити, — аби людям в православній християнській вірі було свобідно, а Полякам аби до тих городів не було дїла“ [1]).

Другий ресурс, якого цар по гадцї козацьких полїтиків міг ужити в поміч Українї без розірваня трактату з Польщею, я вже згадав — се було донська козаччина. Попереднього року Донцї відмовили помочи Запорожцям, заслонюючись мабуть волею московського правительства — як заслоняли ся потім і в 1649 р., що мовляв „без царського указу помочи дати не сміють“ [2]). З огляду що московське правительство в відповідних випадках мало звичай заявляти, ніби то донське військо поступає самовільно, і царське правительство над ним власти не має, по гадцї українських полїтиків цар міг би помогти їм через тих „вільних людей“, не розриваючи згоди з Польщею — аби тільки не зборонив їм, коли Українцї до них звернуть ся знову (під сею формою, розуміється, лежало властиво бажаннє, щоб цар наказав Донцям не ухиляти ся) [3]).

Нарештї, коли б царське правительство побояло ся й таких виступів, Мужилівський мав в запасї — теж очевидно вперед подиктований йому в Київі постулят-minimum: щоб царське правительство виступило з дипльоматичною інтервенцією: до польського правительства, панів-рад (не короля, котрого істнованнє все ще вважалось сумнївним) вислало декляра́цію, „аби вони на військо Запорозьке не наступали, і в православній вірі їм насилування не чинили, бо як вони того не відстануть, і далї будуть чинити їм утиски в вірі, як перед тим, — то царському величеству за православних своїх одновірцїв не вступити ся і не постояти ніяк не можна“ [4]).

Українські відносини до Польщі Мужилівський мав представити московському правительству як чисто перемирні: на усильне прошеннє

[1]) Также л. 37. [2]) Донскія дѣла IV с. 278.
[3]) В такій, більш катеґоричній формі се бажаннє висловлене в записцї Мужилівського с. 39; устні переговори л. 35. [4]) Также л. 43.

нововибраного короля козаки „до маслених запуст примирили“ (до кінця січня с. ст.), і коли до того часу король не полагодить їх жадань — „не буде королем руським“, буде знову війна: гетьман розпустив військо тілько до заговин, а по заговинах козаки мають знову збирати ся до обозу[1]).

Стараючи ся так обставити будучу кампанію від московської сторони, з другого боку пильнував гетьман яко могла повнійше зкоординувати козацький напад на Польщу з операціями Ракоція від полудневого заходу. Переговори, дуже жваво ведені потім, привели до порозуміння, що разом з тим як Хмельницький з Татарами вдарить на Поляків зі сходу, Ракоцій від Мукачева війде до Галичини, з тим щоб опанувати Краків — де його мали, мовляв, посадити на польськім престолї. В своїй грамотї, переданій з угорським посольством в половинї лютого ст. ст.[2]), висловляючи свою втїху з тої причини, що Ракоції таки не залишають своїх плянів на польську корону, не вважаючи на вибір Яна-Казимира, Хмельницький заохочував їх з свого боку до спільних воєнних операцій против Польщі. Запевняв, що з Яном-Казимиром його нїщо не звязує — на порозуміннє з ним він певної надїї не має[3]) й горить бажаннєм підтримати Ракоціїв всїма козацькими й татарськими силами. Просить тільки завчасу повідомити, коли буде похід семигородського війска, і їх союзника Я. Радивила на Польщу.

І тут гетьманови не треба було великих фактичних сил: важно було тільки звязати польські сили від Угорщини, так як хотїв він звязати їх від московського сходу. Посол Ракоція кінець кінцем (се було вже в маю, але відкриває нам загальну лінію полїтики Хмельницького) дістав від гетьмана бажаннє, щоб угорське військо зібрало ся в Мукачеві і коли дістане від нього вість про початок операцій, вступило до Польщі, бодай в числї пяти тисяч[4]).

Крім такої — розуміється незвичайно цінної діверсії від полудневого заходу, Хмельницького займала гадка використати союз з Ракоціями для того, щоб забезпечити ся з боку Литви. Репресії против повстання, розпочаті на пограничу в. кн. Литовського, видко, дуже клопотали його, і тодішнїй прецедент нейтральности Литви не давав

[1]) Записка с. 38—39, розмови л. 25.

[2]) Грамота ся в збірнику Bellum boreo-orientale, I с. 33, держана в третїй особі, хоч і має підпись Хмельницького. Дата 20 лютого. По дневнику Мясковского Хмельницький відправляв Ракоцієвих послів 23. II н. ст. — Міхалов. с. 378. В польських кругах охоче повторювано звістку, что гетьманский двір зробив на них враженнє некористне — рел. нунція в Сборнику київ. ком. 38, Міхалов l. с.

[3]) Cumque reconcilationis spes cum rege electo nunc vero et coronato in dubio est.

[4]) Тамже Осолїн. 225 л. 225 (виїмок в Жерелах XII с. 107).

спокою, змушуючи шукати якогось способу, щоб знов звязати в. кн. Литовське на випадок нової кампанїї. В переказанім Ракоцієвими послами чи не найбільше вражіннє зробила згадка, що союзником їх против Польщі буде Януш Радивил, шеф воєнних сил в. кн. Литовського, „з усею Литвою й усїма дисідентами“ [1]), і за простим повідомленнєм рушить в поміч Ракоцієви против Польщі. Відправляючи посольство назад, Хмельницький особливо просив як найскорше прислати йому заприсяжений акт союзу Ракоціїв з Ян. Радивилом, „бо тепер се стає спільною справою всїх їх на будуче“. Просив післати також як найскорше лист до Радивила і дісідентів, де б Ракоції положили їм на серце помагати в будучій війні не Польщі, а козакам, і прийти їм в поміч всїми силами, в інтересах кандидатури Ракоція.

Без сумнїву, для козаччини се було навіть важнїйше від Ракоцієвої діверсії. Тільки в дїйсности впливи Ракоціїв були безсильні звязати в. кн. Литовське.

Серед таких ото плянів і настроїв звернули ся до Хмельницького з повідомленнєм про свій приїзд і бажаннє приступити до переговорів польські соймові комісари. Було се в половинї січня с. ст. Старий Кисїль рвав ся сповнити свою місію як скорше, щоб захопити гетьмана й старшину ще перед військовою радою, яка мала, по його досвіду, відбувати ся звичайно на Водохрещі, і він бояв ся, що на тій радї козаки можуть або ухвалити похід на море (!) або потвердити свій союз з Ордою, і обидві сї можливости Кисїлеви хотїлось випередити [2]). В основі його плянів лежало, очевидно, все те ж переконаннє, що сам Хмельницький щиро прихильний згодї, тільки може бути против того натиск з боку війська, і тому треба було якось запобігти. Та не перешкодї став звичайний брак гроша для комісарів в коронній скарбі: вони були привезені Кисїлеви тільки перед руським новим роком (7 січня н. ст.). По сїм позїздили ся комісари і в перших днях січня с. ст. пустили ся в путь. На се опізненнє складали потім комісари ті розчаровання, які їм прийшло ся дізнати у Хмельницького [3]). В історичній же лїтературі був висловлений здогад, що комісію припізнено умисно, — аби ті далекосяглі уступки, що мали бути нею зроблені Хмельницькому по мисли короля і його дорадника канцлєра,

---

[1]) quando quidem magn. d. legati ser. principum (Ракоціїв) firmiter il. campiductorem (гетьмана) et univ. exercitus zaporovienses assecurarunt: et omnes exercitus Transylvaniae paratos esse, et il. principem Radzivil cum universa Litvania ac omnibus dissidentibus esse bonum amicum ilmi campiductoris ac univ. exercituum Zaporoz . . .

[2]) Лист Кисїля 26. XII н. с. — Sprawy i rzeczy c. 90.

[3]) Лист з Новосїлок у Міхалов. с. 365.

без відомости сенату і сойму, не носпіли на коронаційний сойм (призначений на другу половину січня н. ст.) і не зіпсували його настрою[1]).

Сойм сей мав проходити під гаслом розірвання козацько-татарського союзу й відродження новим правительством Володиславового пляну війни з Кримом і Туреччиною, силами Польщі, козаччини й Москви[2]). З огляду на се треба було дійти до повної й трівкої згоди з Хмельницьким, і комісари, як ми вже знаємо, дістали від короля й канцлєра відповідні інструкції що до задоволення його бажань, поданих до Варшави. Дійти до порозуміння здавало ся й нетрудним, супроти тих заяв льояльности, які дістали від Хмельницького Смяровский і Олдаковский, і комісари, не вважаючи на дуже грізну поставу української людности, — на всю фізіономію України, як вона відкривала ся їм, в міру того як вони заглубляли ся в територію повстання, — все таки доволї оптимистично уявляли собі свої завдання. Адже вони привезли чисто все, чого собі бажав Хмельницький: амнестію, дванадцяти-тисячний реєстр, скасоване унії! Справа мусїла бути полагоджена[3]).

Здаєть ся, що аж конференція, котру комісари, а властиво їх православна половина мала з митрополитом і архимандритом печерським в Новосїлках під Київом (маєтности Кисїля), відкрила перед їх очима дійсну ситуацію: як одмінило ся все — Хмельницький і весь стан річей від реляцій Смяровского й Олдаковского. Приїхавши на запросини Кисїля (десь коло 20 с. ст. січня) митрополит з архимандритом і иньші духовні в довірочних розмовах розповіли про київські наради, про „впливи патріарха“ на Хмельницького (може й умисно ложучи все на нього), про теперішню поставу старшини й війська, зносини з Ордою, Волощиною, Ракоцієм, посольство до Москви, куди патріарх, мовляв, поїхав прихиляти московське правительство до антипольської лїґи разом з Волощиною й Україною, і т. д.

Характеристично, що при тім комісари-Поляки в першу голову пошили в зрадники самого Кисїля: в своїй реляції, висланій з Новосїлок по тій конференції, Мясковский оповідав про тайну нараду, яку мали обидва Кисїлї з Бжозовським і Четвертинським — що Кисїль хвалить ся, мовляв йому пропонують князївство руське, або панство

[1]) Такі здогади розвинув Кубаля. J. Ossoliński II с. 263—264 і 280—281.

[2]) Інструкція на соймики, 6. X н. ст. у Міхалов. с. 216. Пасторій ор. с. Кубаля ор. с. 263 і д.

[3]) Ще в листї 1 (11) лютого, вже переконавши ся в повній зміні обставин, Кисїль з товаришами писали: „Ми тут будемо тримати тирана за слово, що ми принесли йому, чого він хотїв: амнестію, 12 тис. війська реєстрового й скасоване унії — будемо його обовязувати, аби більше ніяких иньших жадань не підіймав“! (O. Spominki с. 11—12).

подільське, і він прийняв би котресь з них, якби річ-посполита не мала нічого против того, і на власну руку зносить ся з Хмельницьким[1]). Дальші факти не залишили розвіяти сї підозріння — але тим в грізнійшім світлї поставили перед очима реальний стан річей.

Довідавши ся, що Хмельницький під ту хвилю пробуває в Чигринї, а місцем комісії призначає Богуслав[2]), комісари вислали до нього сповіщеннє про свій приїзд і просили прибути на комісію до Київа, ще торік визначеного для сих переговорів. Але від Хмельницького довго не було на се ніякої вісти[3]). Просидївши без відповіди більше тижня в зруйнованих і пустих околицях, де не можна було навіть добути фуражу й провіанту, комісари схотїли були тим часом заїхати до Київа. Але тутешнїй маґістрат, знїсши ся з козаками, відмовив їм приступу: не схотів дати кватир, нїчого; митрополит пробував посередничити, але нїчого не вдїяв. Кн. Четвертинський, висланий до Хмельницького для устних переговорів, вернув ся з неприхильною відповідю[4]). Вислано нових парляментарів: Кисїля молодшого з Смяровским, намовляти Хмельницького, щоб згодив ся приїхати до Київа, — тим більше, що мовляв, він сам переконав ся, що в Богуславі комісії відбути не можна, через велике виголодженнє тої околицї. Тим часом попробували дїстати ся до Київа так би сказати „явочним порядком“, — але мусїли дуже пожалувати тої відваги: в Ходосовцї під Київом[5]) заступили їм дорогу козаки з селянами, і комісари мусїли викупати ся з сеї несподїваної неволї. Ся пригода зробили очевидний вплив на них, і коли після сього прийшла відомість, що гетьман визначив для переговорів Переяслав, де мала відбути ся козацька рада, комісари, стиснувши серца від сеї нової наруги над маєстатом річи-посполитої, покірно подали ся туди.

Постава козацька й цїлого краю дїйсно була така грізна, все так дихало близькою війною, що треба було годити ся на все, коли

---

[1]) Сей цїкавий лист, надрукований з збірки Міхаловского з пропущеннєм сього місця (і взагалі в дуже покалїченій формі) з датою 1 лютого, н. с. (с. 364), в инших збірках, в повнім текстї, має дату останнього сїчня, а приписка, включена в текст листу збірки Міхаловского, датована 1 лютим — Осолїн. 225 л. 189 (тепер в італ. перекладї нунція — Сборн. с. 33, неповна). З тимже більше меньше змістом, тільки, розуміеть ся, без обвинувачень на Кисїля, мусїла бути уложена офіціальна реляція, пісдана коло того ж часу комісарами — її згадує друга реляція з 11 лютого н. ст.

[2]) Про Богуслав згадка в листї з 11 лютого н. ст.

[3]) Мав приїхати з устною леґацією полковник черкаський, але так, видно, й не приїхав — лист Мясковского з Новосїлок.

[4]) Дневник комісарів — Міхалов. с. 370, і реляція комісарів з Василькова. 11 лютого н. ст. (писана мабуть по повороті Четвертинського від Хмельницького) — Ojczyste spominki II с. 10 (копії сього листу в пет. збірцї 129 і в Осолїньск. 225).

[5]) Так в ркп. (напр. зовсїм виразно в Осолїн. Chodoszowkę), у Міхалов. очевидна помилка: Chołowce.

не хотіло ся прискорити розриву. Шляхтичі київські, що поприставали були до комісарів по дорозї, сподіваючи ся під ослоною комісії вернути ся до своїх маєтностей, переконали ся, що анї мови не може бути про сей поворот. Самому Кисїлеви його піддані не дали нї фуражу, нї збіжа з його маєтностей, а хто необережно відлучав ся від комісарського полку, платив навіть і житєм. Особливо сильне вражіннє зробило, що кодацьку залогу, яка піддала ся козакам уже підчас замостьських переговорів, Хмельницький трактував як воєнних бранців: порозсилав по містах і тримав під тїсним доглядом, а армату кодацьку против умови затримав у себе.

Обминаючи Київ комісари з Фастова поїхали на Трипілє і Воронків і приїхали до Переяслава 9 (19) лютого. Гетьман був уже там і прийняв їх з гонором: виїхав їм назустріч за місто з полковниками й старшиною, „під знаком, бунчуком і червоною корогвою". Привитавши ся, всїв до саней Кисїля і вїхав з ним до міста, — при тім з двадцяти гармат дано вистріли. Але зараз же на обіді у Хмельницького прийшло ся комісарам послухати і від полковників і від самого гетьмана досить неприємних примовок „против Вишневецького, Конєцпольского, Чаплїньского і всїх Ляхів".

По сїм прийнятю комісари нараджували ся між собою що до дальшого порядку, головно — чи наперед розпочати переговори і вінчати їх передачею гетьманських знаків, котрим вони надавали страшенно велике значіннє (адже і то вважало ся великою річю, що король на свою руку, без відомости сенату і послів, ще не чекаючи затвердження постанов комісії, вперед післав Хмельницькому гетьманські клейноти). Рішили передати насамперед клейноти, — „щоб тою ласкою королївською його прихилити". Місце сїй церемонії Хмельницький призначив перед своїм двором, на Шевській улиці, щоб ширші круги козацькі могли бути свідками сього тріумфу, і посли московський і семигородський, що мешкали в поблизьких дворах, могли теж йому приглядатись [1]). Другого дня сю церемонію відбуто. В процесії несено клейноти: наперед ішли музики з гетьманськими бубнами й трубами, приграваючи на них, за ними несли нову королївську корогву, червону з білим орлом і написом: Ioannes Casimirus rex, потім булаву гетьманську, саджену туркусами (бірюзою), за тим ішли комісари. Хмельницький чекав їх в кругу полковників й иньшої старшини. Мав на собі червоний алтембасовий кобеняк підбитий соболями. Над ним тримали бунчук.

[1]) Коховский толкує сї подробиці як нову зневагу річи-посполитої, і каже, що комісари зпочатку не хотїли згодити ся на таку обстанову, але Кисїль кінець кінцем утихомирив їх. В дневнику одначе не помітно якогось прикрого вражіння від сеї обставини.

Воєвода Кисіль, приступивши до нього, розпочав свою орацію, переказуючи гетьманови і всьому війську ласку королівську. Але тут полковник Джалалий, при згадці про короля, без церемонії впав йому в мову і зачав спорити ся:

— Король як король. Але ви — королевята, князї, броїте много — і наброїли! І ти, Киселю, кость од костей наших, відщепив ся і пристаєш з Ляхами![1])

Хмельницький почав його гамувати, але Джалалий, махаючи булавою, хотів говорити далї — пяний, мовляли комісари. Але що й иньші полковники зацитькували його, нарештї загнївав ся й пішов геть.

Серед сих неприємних перерв Кисіль докінчив свою промову, передав листи королївскі й повновласти комісарські — прочитано їх зараз, і по тім воєвода передав гетьманови булаву, а брат його корогву[2]). Хмельницький прийняв, виявляючи тільки „деяку“ радість, на оцінку комісарів; подякував „по козацьки“ і запросив комісарів до своєї господи на обід.

Тут на початку обіду Кисіль утяв таки красномовну промову до гетьмана, висловляючи добродійства короля, що йому пробачив усї провини, обдарував такими великими дарами, властю над військом, потвердженнєм прав військових і вільностей релїгії грецької. Заохочував отже до вірности королеви, до щирих заходів коло утихомирення повстання, приведення селян до послушности панам, — а перед усїм до трактатів з комісарами. На се Хмельницький, очевидно — дещо подражненний надмірними вихвлюваннями королївської ласки до нього, не без іронії подякував за неї — що король йому „і власть над військом прислав і переступи його пробачає“, а потім оголомшив комісарів заявою, що комісію тепер буде трудно відправити: „Війська вкупі нема, полковники й старшина далеко, без них не можу і не смію того чинити: рискую житєм своїм“[3]). До того підніс іще, що йому не дано сатісфакції за Чаплїньского і Вишневецького: поки Вишневецького не скарають, а Чаплїньского не видадуть йому, нічого не буде. Пригадав і прогрішення Потоцкого з Конєцпольским, — але, мовляв, Потоцкий вже своє дістав, а Конєцпольский не так винен; але як з Вишневецьким і Чаплїньским не зроблять ладу, „то або

---

[1]) Коховский (с. 108) вкладає в уста Джалалия иньші слова, часто повторювані в новійшій історіоґрафії, про „забавки“ (crepundia) — клейноти, котрими Ляхи хочуть задурити козаків, щоб знов загнуздати. „Треба зброєю, а не словами справу кінчати. Майте ви свою Польщу, а Україна нехай козакам буде!“

[2]) Одмітимо поголоску записану Кунаковим: король післав Хмельницькому булаву, а корогву — білу з червоним хрестом і обвідкою — се Кривоносови (АЮЗР. III с. 288).

[3]) Див. вище с. 130.

йому з усім військом Запорозьким пропасти, або землї Лядській — всім сенаторям, дукам, католикам і шляхтї згинути". З великим роздражненнєм згадав також кровопролитя в Мозирі й Турові від литовського війська, висилку полків на Литву, свій лист до Радивила, писаний з сього приводу, і погрозив, що „за одного християнина", котрого Радивил велїв посадити на палю, потрапить те саме вчинити чотиром тисячам вязнїв лядських, котрих має у себе[1]).

„Така перекуска перед обідом", як називає її Мясковский, задала тон усїй дальшій розмові. Полковники за сусїднїми столоми теж не жалували зїдливих дотинків, а шановний полковник чигринський Вешняк навіть з булавою кинув ся на якусь замітку присутного кс. Лентовского. Всї зусилля комисарів і особливо Кисїля злагодити настрій ріжними лагідними мовами на нїщо не придали ся, і зовсім пригноблені розійшли ся вони по своїх господах — мовляв умисно призначених в ріжних кінцях міста, щоб утруднити їм порозуміннє.

Не поправив настрою й обід, визначений на другий день у Кисїля Хмельницькому. Гетьман приїхав завсім пізно, під вечір, на підпитку, з кількома полковниками. Даремно господар і все товариство не жалували заходів, щоб привести його до кращого гумору, і потакували йому на всї його жалї, — Богдан все жалував ся на свої кривди від Ляхів, доказував свою невинність і нарештї „Україну і всю Русь виповів Ляхам". Потім напер ся йти до осібного покою воєводи[2]) й там наставав на нього, аби вони — родина Кисїлїв — „Ляхів вирікли ся, а пристали до козаків, — бо Лядська земля згине, а Русь вся буде панувати — ще в тім роцї, дуже скоро"[3]). Вернувши ся потім до товариства, гетьман пяний сидів з ним до третьої години. Так оповідає Мясковский.

Другого дня післали до гетьмана Кисїля молодшого і Четвертинського, просячи визначити час на авдієнцію. Ті застали його за горілкою з товариством. Підохочений гетьман дав їм відповідь „різку і їдовиту":

„Завтра буде справа і розправа, бо тепер я пяний, і угорського посла відправляю. Скажу коротко: з тої комісії нїчого не буде,

[1]) В копіях дневника Мясковского звичайно стоїть 400, але порівняннє з листом Хмельницького (див. низше с. 147) показує, що мало бути 4000 (в копії Ґолїньского: cztery wieznom, очевидно пропущено: тисячам).

[2]) В деяких копіях, як Ґолїньского, стоїть paniey woiewodziney, так що виходить мов би то був покій жінки Адама Кисїля, і вище, під 1. II нїби мова про неї; але нїякої жінки, очевидно, не могло бути в Кисїлем, і тут мова про „комору" самого пана воєводи, а тє „paniey" і „iey" деяких копій — хибна догадка копіста.

[3]) Сї слова Хмельницького були взаті за епіґраф для його київського монументу, але потім залишено їх при загальнім упрощенню проєкту.

— тепер війна, війна мусить бути! В тих трох або чотирох неділях виверну всїх вас, Ляхів, до гори ногами, і потопчу вас так, що будете під моїми ногами, а на останок вас цареви турецькому в неволю віддам!

„Король королем нехай буде, таким щоб карав і стинав шляхту і дуків і князїв[1]) — аби мав волю: згрішить князь — урізать йому шию, згрішить козак — те саме вчинити. А не схочеть король вільним королем бути — як ся йому видить![2])

„Скажіть то панови воєводї і п. комісарам: Ґрозите минї Шведами?[3]) — і ті мої будуть! а хоч би не були, хоч би їх було пятьсот, шістьсот тисяч — не зможуть руської запорозької й татарської моци!

„Правда то, що я лихий, малий чоловік, але минї то Бог дав, що я єсьм єдиновладцем і самодержцем руським![4])

„Ідїть же з тим! Завтра справа і одправа".

Вислухавши звідомленнє своїх делеґатів, комисари рішили, що справа безвиглядна: треба просити відправи, думати про те, як би безпечно вернутись та визволити бранців. Все таки, прибувши на ту третю авдієнцію, ще пробували устами Кисїля прихилити гетьмана до взгоди. Опамятував його медоточивий воєвода, аби не піддавав в руки поганству земель і з ними віри руської й церков святих; остерігав, що як Польща й Литва не можуть устояти ся перед поганством без Запорожа, так і Запороже не може устояти ся перед поганством без помочи польського війська; радив прийняти ласку королївську, вдоволити ся 12-тисячним реєстром, відступити ся від черни — „нехай хлопи орють, а козаки воюють"; нехай гетьман оберне краще зброю на поган, за границї державі, а за кривди його особисті, за вчинки Чаплїньского, за кривди військові — за все буде наґорода. Говорив до слїз, але не розжалив Хмельницького. Він, як і попереднього разу, став говорити про неможливість договорити ся до чого небудь. На пригадуваннє ріжних давнїйших жадань, справ і обіцянок відповів наведеною вже вище тірадою[5]), що тепер вже минули часи, коли його можна було заспокоювати обіцянками нагород за кривди та надіями на побільшеннє реєстра, і розвинув свою нову

[1]) Щоб міг скарати кождого, хто заслужить.

[2]) Себ то — його діло, коли не схоче. Зовсім відмінно в Чортор. 379: Nie zachodte s korolem — korol ma byc volny!

[3]) Поголоски, що король наймає велике військо на козаків у Швеції ходили в 1649 р. дуже уперто — місія Унковскаго л. 76, 144.

[4]) Я переставив порядок останнїх фраз — в записи Мясковского гадки явно розірвані.

[5]) Див. вище с. 128.

політичну проґраму — в дусї тих політичних плянів, які снували ся в київськїх кругах, в дусї своїх деклярацій Москві:

„Вибю з лядської неволї руський нарід увесь![1]). Перше я за свою шкоду і кривду воював — тепер буду воювати за нашу православну віру! Поможе минї в тім чернь вся — по Люблин, по Краків, котра не відступає її[2]) — і я її[3]) не відступлю, бо то права рука наша: аби ви, знїсши хлопів, і на козаків не вдарили!“

„Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім, Ногайців.[4]) Тугай-бей недалеко мене, на Саврани — мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світї! Готов все вчинити зараз, що я схочу; вічна наша козацька приязнь, і світ її не розірве!“

„За границю на війну не піду! Шаблї на Турків і Татар не підійму! Досить маю на Українї, Поділю і Волини тепер — досить вчасу, достатку і пожитку тепер в землї й князївстві моїм — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидїть і мовчїть, Ляхи! І дуків і князїв туди зажену, а як будуть і за Вислою брикати, знайду я їх там певно. Не зістане у мене і нога жадного князя й шляхетки у тій країнї[5]); а схоче котрий з нами хлїба їсти — нехай війську Запорозькому буде послушний, а на короля не брикає!“

Говорив з незвичайною „фурією“ — „кидав ся з лавки, волосє на собі рвав, ногами бив в землю“ — сим разом навіть злобний справоздавець Мясковский не каже, аби був пяний.

Полковники також відзивали ся повними ворожнечі й зневаги словами: „Минули, мовляв, ті часи, коли нас Ляхи сїдлали! Нашими ж людьми — християнами, драґонами були нам сильнї. Тепер їх не боїмо ся! Дізнали ми того під Пилявцями: не ті се Ляхи, що перед тим бували — били Турків, Москву, Нїмців і Татарів: не Жолкєвскі, Ходкевичі, Конєцпольскі, Хмелєцкі — се Тхоржевскі, Зайончковскі,[6]) дїти в залїзо повбирані! померли від страху, скоро нас побачили, і повтїкали, хоч Татар зразу, у середу не було більше тільки три тисячі; а як би були до пятницї почекали, анї оден би живий до Львова не втїк!“

[1]) Зазначу варіант Чортор. 379: narod wszystkiey Rusi.

[2]) себто православної віри; сих слів нема в деяких ркп., тільки друга половина: „і я її не відступлю“ ... [3]) черни.

[4]) Nohajscy Ґрабов. с. 9. В иньших нема, могло випасти через подібність з дальшим — Tohayhey. Про них Міхалов. 391.

[5]) Осолїн.: w tey kraine, вар.: tu na Ukrainie.

[6]) Зневажливі призвища — від тхоря і зайця, „боягузи“.

Всї намови, опамятування і придобрювання комісарів нїчого не помагали. Коли вони висилювали ся в уступках і заявляли готовість, против інструкції навіть, підвисшити число реєстрового війська з 12 до 15 тис., відтяв їм Хмельницький: „По що писати: стільки й стільки? скільки нас стане, стільки й буде! не стане (не досить буде) сто тисяч — буде стільки, скільки схочу“![1])

Взагалї вважав зовсім зайвими всї сї розмови. бо війна вже рішена — наказана і поблагословлена патріархом.

„Вже я по полкам обіслав, аби коней годували і в дорогу готові були — без возів, без армати: знайду я то у Ляхів! Хто б з козаків хоч оден віз узяв на війну, скажу йому голову стяти; не візьму і я з собою жадного, хіба юки та сакви.“

Воєнну енергію старшини й цїлого війська дражнили й підіймали, крім всього иньшого, з одного боку — вісти про кріваві конфлїкти між передовими постами козацькими й польськими на Подїлю й Волини, з другого — люті репресії на повстаннє, які діяли ся особливо на Полїсю литовськім.

Ми бачили вже, з яким крайнїм роздраженнєм говорив Хмельницький про кріваві рапресії Радивила, розпочаті по скінченню елекційного сойму, особливо про різню в Мозирі, де згинула козацька залога, проводиря Михненка вбито на палю, а місто спалено. Маємо лист Хмельницького, згаданий ним в тій мові[2]), а писаний в переддень авдієнції: цікаво бореть ся в нїм крайнє роздражненнє з приводу сих Радивилових ексцесів і бажаннє за всяку цїну обминути небезпечний розрив. Адже лист сей писав ся тодї саме, як Хмельницький робив пробу дійти порозуміння з Радивилом через Ракоціїв, і через те не час був йому палити мостів. Шукає доріг. Споминає давню приязнь, яка вязала Запорозьке військо з родиною Радивила, і висловляє здивованнє з приводу останнїх вістей, що Радивил, „взявши якийсь гнїв на військо наше, зволив розпорядити невинних людей, християн нашої віри, на палю вбивати й мордувати“. „Мали б і ми кого саджати на палю“, давав литовському короликови лекцію козацький гетьман, „маючи в руках до чотирох тисяч — сенаторів і шляхту, одначе знаємо, що в тих невинних не покараємо винного, тож і ве-

[1]) Се місце, через повтореннє тих самих слів в ріжних комбінаціях, значно ріжнить ся в копіях; реставрую його гіпотетично — може бути й так: „не стане і на 100 тис., треба буде більше: стільки буде, скільки я схочу“. В копії Ґолїньского: Na sto ich tak mało pisaty, koli ich mozet byty na sto tysięcy — tylko ich budet kolko zachoczu.

[2]) Див. вище с. 144.

ліли ми випустити живцем до пяти тисяч, і нї оден взагалї не сканий з тих що до наших рук прийшли. Але коли побачимо, що ваша кн. милость і иньші панове, як перед тим покійного пана нашого не слухали, так і теперь знову против королївської волї зволите починати і на нас наступати, — взявши Бога на поміч боронити ся будемо, і королеви дамо знати. Поки ж що стримуємо ся й не пускаємо ,кожушних шапок', вичікуючи, чи ваша кн. мил. будеш наступати далї. А ми ніякоі зачіпки не починаємо, аби ваша кн. мил. як і перед тим був нашим ласкавим паном". [1])

Післанець від Радивила, що приїхав слїдом з якимись — очевидно виясненнями чи оправданнями полїських репресії, злагодив се напруженнє. Хмельницький показував йому всяку честь, підчеркуючи свою особливу приязнь до Радивила: саджав його коло себе, тим часом як сам воєвода Кисіль мусїв ставати на свої хорі ноги. Запевняв в своїх миролюбних замірах. Правда, признавав, що в тій хвилї не можна укладати згоди, бо козацтво повстало б против самого Хмельницького, але на весну він розішле козаків „по Самарах", бунтівникам постинає голови, і тодї можна буде завести спокій. [2]) Таким чином нейтральність в. кн. Литовського нїби була потверждена. Але крїваві, нелюдські репресії, які далї дїяли ся там, не могли не дражнити козаччину. Саме під час побуту Радивилового післанця у Хмельницького сам Радивил приступив до Бобруйська, і тут відограли ся сцени справдї страшні. Козацька залога, замкнувши ся в деревляній вежі, сама себе спалила, не піддаючи ся литовському війську; але декотрі, не витримавши огню, вискочили й попали на палю — між ними Піддубський, котрого кат всадив так нещасливо, що він кілька годин сидїв живий: казав дати собі води напити ся і в церкві по душі своїй звонити, аби ще своє подзвіннє послухати. [3])

З другого боку, з польського погранича, особливо від Подїля теж ішли вісти про конфлїкти з козаками і наступленнє польських пограничних хоругов, викликаючи велике роздразненнє серед козаччини, так що для заспокоєння її Кисїль по приїздї до Переяслава першим дїлом мусїв видати унїверсали до польських хоругов, „що на становищах в воєводстві Подільськім і Браславськім", наказуючи їм королївським іменем стримати ся від усяких „підїздів і наїздів", не чинити замішання анї не зближати ся в краї київські, бо поголоски

[1]) З ркп. краківської академії виданий у Липинского с. 418.

[2]) Теки Нарушевича 142 с. 59. Відправлено сього післанця 25 н. ст., був він мабуть в днях 21—25 лютого.

[3]) Commentarius, Kojałowicz, записки Машкевича — Zbiór. Theatrum Europeum VI с. 811—у Липинського с. 417.

про таке зближеннє викликають великий рух в війську Запорозькім і можуть зашкодити роботї комісії, яка вже почала свою дїяльність і сподїваєть ся привести до загального заспокоєння. Згадуючи, що й гетьман з свого боку висилає унїверсали, наказуючи всїм зіставати ся в домах своїх, не зближати ся до польських хоругов і не зачіпати ся з ними, Кисїль грозив суворими карами кождому, хто б смів „порушити комісію“ [1]).

Та перше нїж сї унїверсали могли дійти на місце, став ся вже досить серіозний конфлїкт на Подїлю: передовий віддїл польського війська під проводом якогось Стрижевского несподївано напав на передові козацькі становища з Черкаського полку, заїхав Бар, що був у козацькім володїнню, і „стрівожив цїлу Україну і до війни побудив“, як писав потім подільський полковник Богун до „реґіментаря“ Лянцкоруньского. [2])

Справдї, відомість про се, принесена до Переяслава десь 14 (24) лютого, незвичайно розгнївала старшину й самого гетьмана: він прийняв се за виповідженнє війни й не хотїв уже більше чути про які небудь чемности Полякам. Перед тим дав був згоду на видачу невільників кодацьких і барських, велїв їх приставити до Переяслава — теперь відступив від обіцянки й не хотїв навіть запускати ся більше в ніякі переговори:

„Шкода о тім говорити! Бог минї то дав! Пущу їх, коли жадної зачїнки на весну [3]) не будеть з Литви і з Ляхів. Нехай почекає Потоцкий (взятий торік в Барі) брата свого, старости камінецького, що минї Бар мій, місто моє заїхав! В моїм Подїлю кров християнска леть ся. Я вже казав туди полки мої рушити і живцем його (Потоцкого) до мене привести“ — казав він на авдієнції тодї. [4])

Даремно представляли йому комісари, що будучи вірним підданим королївським годить ся йому відпустити людей, які лише з обовязку служби попали до нього. Мясковский приводив йому на взірець того навіть і султана турецького, але все те нїчого не помагало. Гетьман повторяв: „Шкода говорити! то річ завойована. Нехай король не дивуєть!“ [5])

---

[1]) Ojcz. spominki с. 12—13; дата 17 лютого (так і Осолїн. 225 л. 203. а в теках Нарушевича 144 с. 99 навіть 12 лютого) не сходить ся з дневником Мясковского. де комісари до Переяслава прибувають 19 н. ст. лютого.

[2]) Лист з 24. II (мб. старого стилю) виданий у Липинського с. 492.

[3]) Вар.: на війну.

[4]) Міхалов. с. 379.

[5]) Се слово в богатьох копіях попсоване й має богато варіантів; dywuiet Осолїн. і Чортор. 379.

Звертали його увагу на мордованнє, яке йшло в Київі: Ляхів одних топлять, иньших стинають, не роблячи ріжниці між чоловіками й жінками, дітьми й ксьондзами, і то все дієть ся, мовляв, за волею гетьмана, що з тим післав туди полковника Нечая. Гетьман ніби то заявив на се:

„Невинних забивати я не казав, але котрий до нас не хоче приставати або на нашу віру хрестити ся.[1]) Вільно мині там рядити! Мій Київ! Я там воєвода київський! Дав мині Бог те і понад те — шаблею моєю. Шкода говорити!“

Відправляв того дня московського гінця В. Михайлова, що спішно приїздив, з огляду на мало конкретні заяви Мужилівського і патр. Паісія, на се, аби розвідати ся докладнійше, чого власне бажає собі Хмельницький і як представляє вихід з теперішнього положення В грамоті переданій через нього московське правительство висловляло бажаннє, щоб козаки залишили війну з Польщею; в листі данім Хмельницьким у відповідь на неї він висловляв свою незрушиму постанову бороти ся з Ляхами до останку. Заявляє бажаннє Українців бути в підданстві царськім, просить помочи — нагадує, що вже в двах попередніх листах, післаних з перехопленими післанцями воєводів путівльського і сївського він просив царя вдарити на Поляків від Смоленська, і тепер сього ж просить. Але як би навіть цар і відмовив своєї помочи, гетьман війни не залишить: „посвідчивши ся Богом і всїми святими (що цар не дає помочи одновірцям) і взявши Бога в поміч будемо бити ся з ними, поки нас православних стане“.[2])

Не вважаючи на ухильчиву раду Москви, гетьман з старшиною, без сумніву, оцінювали се як добрий симптом, що московське правительство так жваво відозвало ся на їх посольство, — і так оцінювано сей факть взагалї в Переяславі: Мясковскому, що старав ся вивідати, з чим приїздив післанець, оповідали, що цар прислав посла довідати ся, чи Хмельницький вчинив повстаннє для самої віри? В такім разі цар готов прислати йому 40 тис. війська в заміну за відступленнє частини України.[3]) Де-що говорило ся з того, очевидно, для польських слухів; але загальне вражіннє від посольства, видно, було втішне.

Супроти такого уперто-непримиреного настрою і гетьмана і всеї старшини комісари приходили до переконання, що таки справді нічого

[1]) Фраза рішучо недорічна.

[2]) Лист сей в столбції Сибир. прик. москов. архива юстиції Nr. 1562 л. 86, витяги у Востокова ор. с. с. 726. В сїй копії він має дату 8 лютого, але се неймовірно, бо Михайлова вислано з Москви після 6 лютого, лист писано мб. 18.

[3]) Міхалов. с. 379—380.

їм довше сидїти, а треба виноситись, поки час. В містї чим далї ставало грізнїйше й небезпечнїйше. Ходили поголоски, що козаки збирають ся або побити комісарів, або пограбувати і на Кодак відіслати. На ніч ставала сильна варта, стережучи, аби вязнї не повтїкали з комісарами, — та й вони самі. На ґрунтї сих підозрінь виходили ріжні сумні пригоди: кого з Поляків стрічали вночи на улицях, забирали й топили; слїдили підозріливо за комісарською челядю, і хто напр. близько підходив до козацької армати, хапали й били, і т. ин.[1])

Комісари всю свою енерґію перед виїздом звернули на сї два пункти: визволити бранців і — запевнити бодай якесь перемирє, аби не стягнути на річ-посполиту замість всїма сподїваної, цїлком певної згоди такої наглої і грізної війни. Що до сього, Хмельницький з початку рішую казав, що нїякого перемиря не дасть і умов нїяких ставити не буде, тільки передасть голий лист до короля. Але на усильні благання Кисїля кінець кіньцем згодив ся підписати пункти перемиря, коли вони будуть прийняті Кисїлем. Пункти Мясковский вичисляє такі

скасувати унїю в Київськім воєводстві, признати православному митрополитови місце в сенатї, забезпечити, що воєвода й каштелян в Київськім воєводстві будуть православні;

заборонити єзуїтам мешкати (в Київськім же воєводстві, очевидно) — можуть бути там костели й кляштори тільки иньших монаших чинів;

кн. Вишневецькому, як авторови другої війни, не бути коронним гетьманом;

під сими умовами бути згодї до зелених свят руських і тодї має бути нова комісія для докінчення переговорів і спорядження реєстрів: їй будуть видані бранцї. а вона має приставити Хмельницькому Чаплїньского;

за час того перемиря військам коронним і литовським не входити в границї Київського воєводства — не переходити від Волини за Горинь, від Литви за Припять, від Поділя за Камінець — і Запорозьке військо за ті ріки теж не буде переходити.[2])

Умови в своїй так сказати — принціпіальній части дуже, як бачимо, скромні, навіть мізерні в порівнянню з попереднїми сміливими мріями про повне визволеннє від польсько-шляхетської неволї всїх українських земель і сформованнє їх в вільну державу чи „князївство

[1]) Także с. 382.
[2]) Міхалов. с. 380—381. Переказую коротко, бо всї сї пункти маємо потім в автентичній стилїзації — див. низше с. 153.

Руське". Від тих високолетних, бадьорих ґадок вони повертають політичну мисль гень назад, в часи білоцерківської декляраціï минулого року, і перше враженнє від сих умов — що Хмельницький подавав їх на відчіпне, в тій певности, що вони прийняті не будуть однаково, отже нема чого серіозно застановляти ся над ними. Дійсно, такі жадання, як видача Чаплїньского аб відсуненнє від уряду Вишневецького не могли бути навіть трактовані серіозно в рамках польського конституційного житя. Зіставало ся кінець кінцем перемирє „до першої трави", з широко зачеркненою нейтральною зоною. Але — зіставало ся також враженнє і несеріозности тих далекосяглих постулятів, так замашисто поставлених в попередніх промовах і так марно промовчаних в перемирних умовах.

Комісари, розуміє ся, признали предложені їм умови неможливими й поставили против них свої, де гранична лїнїя підчас перемиря потягала ся на Случ, Бар, Винницю й Браслав; иньших спірних питань Мясковский в своїм дневнику не згадує, так що дає ся враженнє, немов би суперечка йшла тільки про сю демаркаційну лїнію й нїчого більше; так воно мабуть не було — хоч правда, що реальне значіннє на найблизшу хвилю мало тільки се питаннє граничної лїнїї. Всякими способами намовляли комісари гетьмана, але нїчого не могли осягнути. „Перечеркнув наші пункти й велїв нам готувати ся в дорогу з самим листом тільки, з війною скорою, готовою." [1]) Тодї щоб тільки утїкти живо і попередити річ-посполиту про небезпеку, а Хмельницького „тим перемирєм хочби й непевним" затримати над Днїпром, як поясняє по щирости Мясковский, — комісари згодили ся на предложені умови.

Прикладали ще тільки всїх старань, щоб виручити невільників. Ходили по протекцію до старшини, обіцюючи по 100 черв. важнїйшим полковникам і „писарям покойовим" гетьманським, звертали ся до обозного Чорняти, що, видно, мав славу великих впливів у гетьмана. Кисіль мав якусь секретну розмову сам на сам з гетьманом, силкуючись ублагати його. [2]) Нїчого не помогло.

[1]) В Варшаві оповідали навпаки: „Комісари перечеркнули подані їм умови Хмельницького, а той їм сказав: „Ви пером, а я шаблею з вами розправлю ся" (Ґолїньский с. 214). У Коховского комісари, не можучи протягом цїлого півроку (!) добити ся від Хмельницького своєї відправи, звертають ся до протекції Виговського, і аж той випрохує їм прощальну авдієнцію, але й тут тільке сміливе слово Кисїля зробило відповідне враженнє й понудило Хмельницького дати свої умови (с. 108).

[2]) У Коховского Кисїль, роздражнений наругами Хмельницького, навпаки намовляє Чорняту, аби користаючи з своєї популярности у козаків, скинув Хмельницького — обіцяє йому від короля гетьманство і всяку ласку. Коховский при тім покликуєть ся на дневники!

Останнє побаченнє комісарів з гетьманом стало ся 16 (26) лютого. Чим світ дали вони знати гетьманови, що хотїли б попрощати ся з ним і ще раз попросити за бранцїв. Гетьман обіцяв приїхати до них, але потім перемінив -- „для поваги“, і сказав приїхати до нього. Старий Кисїль дуже розхорував ся на подаґру і заїхавши на санях на подвірє до Хмельницького, не злазив до хати. Остання розмова відбула ся таким чином на подвірю гетьмана, щільно замкненім, щоб не набивав ся нарід. Бранцї також були при тім, чекаючи рішення своєї долї, й прилучали свої благання до унижених прошень комісарів, аби дано їх принаймнї на викуп. Хмельницький був невблаганний, ще й погрозив Потоцкому, що всадить його на палю перед Баром, а брата його в Барі, коли правда, що він йому заїхав Бар.

Передав комісарам підписані ним умови перемиря і два листи: оден до короля, другий до канцлєра. Лист до короля містив у собі умови, на яких Хмельницький годив ся приступити до комісарських переговорів.[1]) Стилїзація його досить інтересна:

„Крібаві жалї наші до того вже нас приводять, що ми наміряли ся шукати чужих панів і крівавою війною вибивати ся з неволї, але затримали ся за наляганнєм[2]) ясновельм. воєводи браславського, і зістанемо ся в вірнім підданстві нашім, коли сповнені будуть отсї пункти:

„Насамперед просимо, аби була знесена неволя, котру терпить наш руський нарід гірше як у Турків в вірі своїй старинній грецькій через унїю --- себ то аби була одна Русь старинного грецького закону. Владицтва і всї церкви скрізь в Коронї й на Литві аби при народї руськім зіставали ся і унїї аби й імени не було, а тільки римський і грецький закон, так як зєднала ся була Русь із Польщею. Котрі ї. м. владики схочуть зістати ся при римськім законі, нехай здорові зістають ся, віддавши Руси соборні церкви старинної фундациї: а котрі хочуть зіставати ся при грецькім законї, нехай зістають ся при Руси. Так вернувши що чиє, коли зістануть ся тільки два закони — римський і грецький, як давно бувало, можна буде жити в добрій згодї, не мучачи[3]) через унїю братиї своєї, людей християнських.

„Друге — як перша війна загоріла ся через Чаплїцкого, що відібравши против королївського привилею хутір, ще й на здорове

---

[1]) Дуже часто стрічаєть ся в рукописних збірках і богато разів друкований, але з ріжними відмінами й помилками копій — Zbiór pam. IV, Єрлича Latopisiec (с. 93). Памятники 1, Supplementum ad h. R. mon. c. 188, Пам. кн. Міхаловского ч. 101.

[2]) Буквально навіть „за наказом“ — za rozkazaniem.

[3]) nie dręcząc — Єрлич, Supplementum.

моє, Хмельницького, наставав, і через нього весь той огонь загорів ся, — то на будучій — дай Боже — комісії аби він був виданий.

„Третє — другої війни причиною був кн. Вишневецький, ставши наступати против уставленої угоди, не чекаючи комісії; тому коли б він був гетьманом, ми ніяким чином з ним жити і на Україну пустити не хочемо: мусить бути війна.

„Четверте. Воєвода київський аби був з народу руського і закону грецького — щоб не наступав на церкви божі як теперішній воєвода Тишкевич, що з замку церкви викидав і будувати не позволяв; ми йому бажаємо вищого[1]) воєводства, а до Київа просимо воєводи нашої віри. Також аби митрополит наш київський мав місце в сенаті королївськім — аби ми принаймнї мали трох сенаторів руських: між духовними митрополита, а між світськими воєводу й каштеляна київського, для стереження віри нашої й прав народу руського.

„Пяте. В тім Київі всї костели й кляштори, які є, так нехай в цїлости й зістають ся, тільки аби єзуітів ніколи не було, котрих на злість школам руським впровадив був й. м. воєвода київський, і звідти теж пішло нинїшнє замішаннє.

„Шосте. Просимо, аби ті всї пункти були з ласки королївської і всеї річи-посполитої[2]) нам позволені й затверджені — а ми[3]) готові кінчити комісію.“

„Пункти умовлені між комісарами й Хмельницьким“[4]) містили умови перемиря. Гетьман, прийнявши клейноти (від сього акту він уже офіціально носить сей титул, доти не признаваний нї йому нї його попередникам), зістаєть ся з військом в підданстві — „як листом своїм освідчив“. Комісія через недостачу паші відкладаєть ся „до трави“, до руських зелених свят: тодї буде відділене посполітство від козацького війська і спишеть ся реєстр, тримаючи ся давнїх звичаїв і привилеїв війська Запорозького — козачество буде вписане в реєстр в королївщин воєводства Київсьского, в місцевостях близших до Днїпра. Місцем комісії визначено р. Росаву, і з боку Корони туди щоб прибули тільки два комісари. На час перемиря граничними пунктами уставляють ся ріки Горинь і Припять і Камінець Подільський; війська коронні й литовські не мають виступати за сї межі, а коли б переступили (барський інцідент), мають уступити ся назад; також й військо Запорозьке не має переступати сеї граничної лінії, і не повинно бути з обох сторін ніяких підїздів, наїздів і чат, — на те від гетьмана і від комісарів мають вийти універсали, а всякий непо-

[1]) ранґою.

[2]) Себ то ухвалою соймовою. [3]) Розуміти: в такім разі. [4]) Міхалов. с. 367.

слушний буде сурово караний. Дідичі й державці до того часу — зелених свят, також не мають віздити до своїх домів поза уставлену граничну лінію, аби не прийшло до якогось замішання; ті ж що вже спровадили ся до домів своїх між Горинею й Случею, далї не можуть поступати. Бранців усїх гетьман готов віддати на будучій комісії, але просить, щоб і йому та комісія видала Чаплїньского.

Лист до короля датуєть ся в копіях 24 лютим, пункти в одних 24, в иньших 26 лютим — днем останньої авдіенції. 24 лютим датований також унїверсал комісарів, що сповіщає про довершене перемирє й наказує польським військам „під соймовим і військовим караннєм“ не псувати перемиря, не переступати демаркаційної лінії, „тим більше — не стинати людей по місточках і волостях“.[1]) Вийшов такий же унїверсал козацького гетьмана, тільки ми його не маємо.[2])

Останнї слова гетьмана комісарам одначе не ворожили богато добраго. Коли Кисіль прощаючись нагадував йому, щоб того перемиря до зелених свят дотримано, Хмельницький сказав: „Не знаю, що то буде з другої комісії, коли молодцї не схочуть вдоволити ся двадцятьма або тридцятьма тисячами реєстрового війська й удїльним, одрізаним своїм панством.[3]) Побачимо!“ Обіцяв одначе в каждім разї приставити на комісію бранців і частину здобутої армати.

На тім попрощали ся. Не вважаючя на гетьманську відмову комісарам все таки вдало ся забрати з собою до сотнї бранців — між ними богато ксьондзів і драґонів кодацьких. Мясковский пояснює, що вони замішали ся між комісарську челядь, але очевидно, що се могло стати ся тільки завдяки тому, що гетьман велїв своїм людям дивити ся скрізь пальцї на сю контрабанду. Великі купи втїкачів — шляхта, ксьондзи, Жиди чекали комісарів ще в Київі, сподіваючи ся прилучити ся до них і під їх охороною вибрати ся з „козацького удїльного панства“, але комісарам і з поворотом не вдало ся побувати в Київі. Як оповідає Єрлич, київські міщане спеціально просили Хмельницького, щоб він не позволяв комісарам заїздити до Київа, і пристави, що проважали комісарів, не дали їм заїхати.[4]) Мясковский з Зеленьским під їх нагладом тільки вдвох вступили до митрополита, до св. Софії, оглянули „памятки варті щоб їх оглянути“, і виїхали з міста. Тодї „нещасливий нарід католицький“, чоловіки, жінки, ксьондзи, також і Жиди рішили вечірнїм смерком утїкти з Київа,

[1]) Spominki c. 13.

[2]) Згадує про се Богун в цитованім листї 24 с. ст. лютого — що разом з комісарським унїверсалом до польських війск одержав і свій від гетьмана.

[3]) Udzielnym, odrezanym swem panstwem, вар.: oderzanym.

[4]) c. 96.

щоб догонити комісарів на нічлїгу, й пустили ся в великім числї — хто мав, на конях, а хто пішо, не вважаючи на глибокі снїги. Але небогато кому вдало ся втїкти, бо козаки помітивши пустили ся наздогін, завертали назад, при тім рабували й били, декого й на смерть аж митрополит мусів обстати за сими нещасливими.

Так ішла під охороною комісарів на Вкраїну шляхта, в надії знов загосподарити на старих попілищах, і тїкала за ними слїдом тепер, щоб якось назад з України вирватись. Ся зміна на протязї двох місяців давала яскраву ілюстрацію великих шляхетських надій на комісію і повного краху їх. Заразом отся подробиця найкраще дає зрозуміти, чим мала бути на дїлї проєктована угода з козаччиною. і чому так не хотїв її український нарід. Дійсно, мав на те причини.

Мясковский в своїм дневнику одначе одмітив і инакший факт: з тої київської шляхти, що пристала до комісарів і їх людей в дорозї на Україну, богато і в дорозї і в Переяславі перейшло до козаків: не тільки челядь, а й поважні шляхтичі, навіть панни. Між иньшими пристав до козацького війська Єрмолович, участник торішнїх переговорів з Хмельницьким.[1])

Прибігши 7 н. ст. марта до Кисїлевої Гощі комісари зараз же вислали до короля двох з поміж себе: Кисїля-молодшого і Смяровского, з справозданнєм про свою „несмачну і небезпечну переяславську гостину“. В листї висланім з ними вони поясняли причини такого сумного закінчення своєї місії й толкували мотиви, які з даної альтернативи: рішучого розриву чи перемиря, велїли їм вибрати се друге. По їх гадцї Хмельницький сам уже, навіть при добрій охотї, не може взяти на узду тої маси окружного народу, і згинув би зараз тої ж хвилї, як би виявив такі наміри. Війна була рішена вже наперед; бажаннєм Хмельницького було тільки затримати у себе комісарів, а тим часом рушити свої полки на Польщу, посилаючи ся на конфлїкти в Барі, Турові, Мозирі. Комісари бажали запобігти сьому і вважали все таки позитивним здобутком, що їм удало ся своїм перемирєм дещо відтягнути війну: Хмельницький велїв полкам розійти ся, і річпосполита має тепер принаймнї час приготовити ся до дальшого. По гадцї комісарів, навіть сповненнє поданих Хмельницьким умов завсїм іще не забезпечало спокою: все буде залежати від міжнароднїх відносин, від впливів Орди, котрій Хмельницький вповнї підлягає, від відносин в самім війську, котрі можуть принести якусь несподіванку.[2])

[1]) Міхал. с. 383. [2]) Лист з Гощі 8 марта — Zbiór pam. IV. c. 381.

Комісарські висланції ставили ся в Варшаві десь коло 20 н. ст. Привезені ними листи й новини були дуже не на руку королеви й канцлєрови: вони могли ще більше діскредитувати їх полїтичні пляни й тактичні кроки. Такі аванси вони зробили Хмельницькому, а тепер мусїли признати ся до таких непоказних результатів того всього! Тому, як пише оден варшавський кореспондент, справозданнє Кисїля й Смяровского і наради з ними були обставлени незвичайною таємністю: вони здавали справу королеви в присутности тільки канцлєра і підканцлєра Лєщинського, а кілька сенаторів весь той час стояло перед дверима, аби хтось непокликаний не впав у ту нараду. Одно що можна було витягнути від комісарів, — що „чернь“ козацька пре до війни, жадна здобичі, і Хмельницький не може стримати хлопства, що „засмаковало вільности від роботи“ і не позволить згоди.[1])

Лєщиньский, противник Осолїньского й його полїтики, супроти таких вістей наставав, щоб зараз видати оголошеннє загального походу шляхетського й готовити ся до війни: але його представлення не були прийняті. Рішено ще раз зробити пробу з гетьманом і старшиною, перше ніж подїлити ся з ширшими кругами результатами комісарської місії. Очевидно, Смяровский, що вже другий раз був у Хмельницького, подав якісь надії на успіх потаємних, закулїсових переговорів, і на нього вложено нову місію — в тім напрямі. Зверхню ж, декоративну ролю полишено за воєводою Кисїлем (може бути — не відкриваючи йому навіть дійсних поручень, даних Смяровскому). Канцлєр виписав йому листа, де поясняв причини довгої проволоки з відправою його брата і мотиви королївської полїтики.[2]) Мовляв, непевні відомости з України і особливо остереженнє від цїсаря, що Ракоцій робить заходи коло підбунтовання козаків, вже спонукали були правительство до приготовань для нової війни з козаками: королеви дано було уповажненнє на 60 тис. чужеземного війська і скликаннє загального шляхетського походу; але привезена комісарами деклярація Хмельницького і той факт, що він прийняв від короля корогви й булаву, свідчать про його добрі заміри. Нарада короля з сенаторами („близші приїздили, а дальші на письмі подавали свої гадки“) привела до рішення по мисли Кисїля: згодити ся на пункти Хмельницкого і кінчати комісію. З тим посилаєть ся до Хмельниць-

---

[1]) Ojcz. spominki c. 16.

[2]) Лист сей і лист Кисїлїв, з котрим післав він його гетьманови, в пет. збірції Nr. 129 л. 347—351, тепер в Архиві ч. 76—77. Обидва листи без дати, в Архиві вони позначені кінцем квітня і початком мая, в дійсности перший належить до 20-х чисел марта — перед висланнєм Смяровского, а другий до останнїх днїв марта або перших квітня.

кого Смяровский, але все діло зависло на Кисілю: король хоче, аби він повідомив Хмельницького про таке прихильне порішеннє справи і добув від нього декларацію, яка б упевнила короля в безпечности згоди: коли король не збирає війська на нього, треба, щоб і він полишив орду й зробив усе для того, щоб відлучити від війська чернь. Король думає, що буде не добре, коли козацьке військо для споряджения реєстру збереть ся над Росавою, як проєктує Хмельницький: се близько до волости, туди насуне все що живо і збереть ся таке множество, що анї гетьман не зможе дати собі ради, анї поважним комісарам, „людям великим“ не можна буде туди показати ся. Краще, аби Хмельницький зібрав військо „як найглубше“ — коло Крилова або Чигрина: туди й поспільство з далеких волостей не поквапить ся, і гетьман, маючи недалеко Татар, буде держати в страху своєвільних. По друге, нехай би він на той час постягав до себе полковників, які на волости, аж до Случи, а коронне військо, хоч би не в цілости, поступило десь під Паволоч — се б забезпечило спокій, і комісари з невеликим відділом могли б зїхати ся з гетьманом. І нехай би він видав універсали і проголосив, що „з самої основи привилеїв війська Запорозького — як вочо завсїди називало ся Днїпровим“, військо має бути набране не з далеких волостей, але з воєводства Київського, з міст і волостей Днїпрових і з сусїдніх шляхів, і не з маєтностей шляхетських, а королївських. А хто хоче вийти з маєтностей панських і стати козаком — вільно й се йому, тільки аби зараз вийшов і там мешкав, де звичай козакам мешкати. Певно й самі справжнї, заслужені козаки не допустять у військо простих людей, аби займали місце. Про все се Кисїлеви поручало ся пильно подбати, „аби не робити даремного гуку“, не рушати коронного війська й шляхетського походу. А за те крім київського воєводства — вже наданого йому, минаючи иньших кандидатів (в тім і самого кн. Вишневецького, що, мовляв, особливо заходив ся коло нього) — обіцяло ся Кисілеви ще иньші, більші ласки королївські, котрими мав він укоронувати праці свої“.[1])

Одержавши сей лист, Кисіль за найкраще прийняв післати його в натурі до гетьмана: просив прочитати в тіснїйшім кружку („нехай

[1]) Про наданнє київського воєводства Кисїлеви записує оповідання Кунаков (с. 296): король довідавши ся про смерть київського воєводи Тишкевича, зараз тогож дня надав се воєводство Кисїлеви, і в Варшаві толковано, що се було зроблене на виразне жаданнє Хмельницького. Гетьман, довідавши ся про наданнє, осібним листом поздоровив Кисїля з переходом на „воєводство наше київське“ (O. spominki с. 117). Ще перед тим, 19 січня, ущасливив король Кисїля староством черкаським, котрого йому анї доступити було. Кисїль слїдом передав сей цінний дар братови Миколї — Архивъ Ю. З. Р. III. IV с. 320 і 323.

про се не всї знають“) і звертаючи назад яко мога спішно і секретно,[1]) по щирости дати знати йому, Кисїлеви, чи має він брати ся до комісії — коли гетьман хоче піти за радами короля (котрі й Кисїлеви здають ся дуже користними), чи відмовити — коли однаково нїчого з того не має бути. „Бо на мене як на осла король все складає, а минї ,і од Руси бува лихо і од Ляхів не тихо‘, і я тепер в такім терміні, що коли Бог з ласки своєї, при охотї, підмозї й зичливости в. милости, дасть склеїти ту згоду, до котрої привів я короля й річ-посполиту, то буду мати у Бога заслугу і річи-посполитої похвалу, а не дай Боже, як би мало инакше стати ся те, в чім я сподївав ся на вашу мил., — пожалуй моїх сивих лїт, яко син одної зо мною матери церкви божої, мого стану сенаторського, пригадай і мою зичливість до вашої мил. і війська Запорозького, і остережи мене, щоб я далї не вплутував ся в се“.

При тім сповіщав, що Смяровский того дня вже приїхав до нього й виберає ся до гетьмана, але Кисїль, мовляв, в секретї від нього висилає сього листа — немов приготовлюючи йому дорогу.

Нема сумнїву, що Смяровский не гаючись полетїв слїдом за сим листом. Він мав передати гетьманови королївський лист і якісь близше нам не звісні обіцянки,[2]) для полковників віз кількадесять привилеїв на ріжні хутори. Які властиві порученя при тім мав, се зістаєть ся неяснимъ. Очевидно, була в тім якась інтрига (скинчила ся вона дуже сумно для Смяровского, коли її викрито), але вислїдити її докладнїйше не можемо. Думаю тільки, що не була вона звернена против самого Хмельницького, як представляє в своїй записцї про аферу Смяровского Піночі,[3]) — бо в комісарських і канцлєрських кругах мали те переконаннє, що з гетьманом ще можна було б договорити ся, якби не „чернь“. Такі пояснення давав мабуть і сам Смяровский, і тепер він, правдоподібно мав порученнє настроїти більш угодово впли-

---

[1]) „Просив я пана Гараська (пограничного полковника козацького), аби післанець, висланий о-двуконь, впав за тиждень там до в. м., і щоб я знов за тиждень мав відповідь від в. м. м. п.“

[2]) Certissimam spem przyszłey łaski i. k. mci, як висловляєть ся згаданий кореспондент, що теж знав тільки дещо з слуху (l. c.).

[3]) В останню подорож Смяровский, по його словам, „взяв ся бунтувати козаків. і король післав його нїби то в посольстві до Хмельницкого, а в дійсности на бунти: дано йому 40 або 50 привилеів з віконцем (порожнїм місцем для прописання імени) для тих козаків, які б схотїли відстати від Хмельницького“ — Ojcz. spominki I c. 142. В лїтературі ся звістка повторюєть ся без остережень, але варта вона не богато. З привезених Смяровским „привилеїв на хутори“, очевидно, оден маємо, але як раз самому гетьманови: на Медвідевку і Жаботин з великими ґрунтами, з 27. III 1649 (Акты ЮЗР X с. 463): я певний, що він сюди належить. Гетьман його подав в 1650 р. до київських книг. разом з иньшими листами. Див. ще низше с. 178.

вовійшу старшину — намовити її, щоб відступила ся „від хлопства“, зрадила йому, кажучи виразно, — але коли се викрило ся, гетьман і старшина мусїли видати його на поталу козаччинї, щоб не стягати на себе підозріння.

Королївський лист переданий гетьманови через Смяровского, був анальоґічного змісту з тим, що писав канцлєр Кисїлеви. Король, мовляв, був збентежний звістками, які доходили до нього про союз Хмельницкого з Ракоцієм (так, видко, зрозуміли й слова про „чужого пана“, которому збирав ся піддатись Хмельницький[1])). Тим з більшим вдоволеннєм прийняв він запевненнє гетьмана в вірности, вповнї покладаєть ся на випробовану відданість Запорозького війська й обіцяє йому всякі добродійства. Приймає до відома причини (виложені гетьманом в його пунктах), які змушують відкласти спорядженнє реєстру до зелених свят і похваляє заміри тримати ся при тім спорядженню вказаних ним обмежень: на реєстр брати козаків тільки з королївщин Київського воєводства, близших до Днїпра й татарських шляхів; годить ся на уставлену граничну лїнїю і просить пильнувати, щоб козаки не переходили Случи і спеціально — не нападали на шляхетські доми між Горинею й Случею. З тяжким серцем — як велику прикрість шляхтї — але щоб не зробити замішки в споряджуванню реєстрового війська, допускає кінець кінцем також стриманнє шляхти з поворотом до того ж часу до своїх маєтностей. Заявляє повну готовість зробити все можливе не тільки що до заховання прав і свобід, „але й помноження оздоб шановного народу руського“[2]). Вказує, що він упередив бажання Хмельницького що до київського воєводства, бо вже надав його Кисїлеви, так що тепер і воєвода і каштелян київський „з того ж народу й релїґії“. В справі сенаторського крісла для київського митрополита обіцяє вплинути повагою своєю на сенат, від которого се буде залежати. Диплъоматично промовчував справу Вишневецького, у которого вже встиг відібрати булаву (правда, що не на те, щоб чинити волю Хмельницького) — не було отже чого ще ставити кропки над і, і постарав ся сухо вийти з афери Чаплїньского, обіцюючи пізвати на суд на близшім соймі й суворо укарати за провини — але не видати. Висловляв надїю, що вже більше гетьман не буде ставити нїяких жадань — але не закривав дороги і для нових „справедливих бажань“. Навпаки обіцяв доконче уконтентувати за помічю божою й самого гетьмана і цїле військо Запорозьке — про

[1]) Див. вище с. 153.

[2]) Cnego narodu ruskiego — такого титулу з королевських уст досї ще не чували Українцї.

що мав більше сказати устно Смяровский. Просив за те тільки дальше зіставати ся в зичливости й щирім афекті до маєстату королївського та постарати ся (центр цілої справи!) „віддїлити козаччину від неналежного посполства й привести її до відповідного числа“. Про се Хмельницькому поручало ся завчасу, не чекаючи комісії, порозуміти ся з Кисїлем, визначеним комісаром для будучих переговорів (з одним тільки товаришом, відповідно до бажання гетьмана — литовським дїґнітарем, мозирським підкоморієм Обуховичом)[1]).

Домородний наш Макіавель тим часом написав Хмельницькому спеціальний трактатець, піддаючи йому з скарбниці своєї премудрости ріжні хитрі способи на сповненнє спасенної королївської ради. Дати се писаннєчко не має, вислане було мабуть дещо пізнїйше,[2]) але що становило немов коментар до директив королївського листу, місце йому належить тут.

„Ріжно думають про вашу милость“, виводив він. „Одні так думають, що в. мил., з старшиною, хочеш згоди, а чернь не хоче — і я сам так думаю. Иньні так кажуть, що все залежить від в. мил., і коли та колотнеча тягнеть ся, то се дїєть ся не через чернь, а через вашу мил. самого і через старшину. Я всїма силами перечу тому — кажу, що ваша мил. ведеш дїло до спокою, тілько сила згромадженого народу перешкоджає тому, і не зайшовши способу, щоб його утихомирити, трудно ваш. милости що небудь почати. Отже хочу випробувати вірний підданський афект в. мил. до короля й річипосполитої, подаючи способи, як поступити, коли в. мил. хочеш загасити той огонь. Коли ж ваша мил. з тих способів поданих мною не приймеш анї одного, скажу отверто, як давнїй приятель, — даси знати кождому й минї, що сам не бажаєш спокою.[3])

Таких способів Кисїль хоче показати гетьманови три. Виходить з того переконання, що стягати на раду в оден табор все військо — значить напевно викликати бунт і вбити справу згоди, — бо всї що недавно виломили ся з підданства панам і війшли в титул козацький, згоди не хочуть, „бо знають що згода верне їх до підданства — а єсть їх десять разів більше ніж війська Запорозького“

---

[1]) Королївський лист — Spominki c. 113—117; з датами тут знову цїлий маскарад: 23 марта вже посилає сього листа якийсь пан біскупови Шолдрскому (ib. c. 13), Смяровский, по його словам, поїхав з сим листом до Хмельницького з Варшави 25 марта (Міхалов. с. 405), а лист має дату 27 марта; дата ся певна: маємо її і в копії, привезеній від гетьмана Унковским (л. 65).

[2]) Але в листї до канцлєра з 24. IV (Архивъ ч. 66) Кисїль в кождім разї згадує про нього як річ давнїйшу.

[3]) Spominki c. 30.

І прийдеть ся або бптись з своєвільними тим що хочуть згоди — або уступити їм і розпочати нову домашню війну (з Польщею).

Отже як перший спосіб на се воєвода радить перевести конскріпцію но полкових містах, кождого полку окремо, приймаючи людей тільки з близших околиць. Заразом позволити коронному війську приступити близше — тоді не вписані до реєстру мусять покорити ся панам своїм, „і буря промине без дальшого кровопролитя“

Коли такий спосіб гетманови не подобаєть ся, то можна зложити раду поза волостю, въ степах, коло Чигрина, Крилова або Черкасів, скликати туди козаків з самої тільки „україни“, а по волости унїверсалів не розсилати, і так зложити реєстр з самого поґраничного козацтва. Полковників з волости на той час теж скликати до себе, і знов таки — походови коронного війська на Україну не противити ся. „Тодї й тим способом віддістілюєть ся загал простого поспільства від Запорозького війська“.

Третій спосіб: нехай гетьман забезпечить у правительства свої особисті й військові справи і з усїм послушним йому Запорозьким військом іде на Запороже. Полишене ним селянство[1]) буде тим способом відлучене від війська, — „ми з нашими підданими, не пускаючи ся в ніякі тиранства, зробимо спокій, а в. мил., маючи забезпечені свої пункти, прийдеш з військом до дому“.

Одначе які ж ґарантії дати гетьманови й цїлій козаччинї в тім, що відступивши від поспільства, котру Богдан в памятній промові називав своєю правою рукою, вони не здадуть себе вповні на ласку польської сторони? як забезпечити те поспільство від крівавої пімсти роздражненої шляхти? Кисїль очевидно сам відчуває сю слабу сторону своїх рад, в котрих кінець кінцем все зводило ся тільки до того, щоб гетьман добровільно впустив польське військо на Вкраїну й позволив йому „зробити лад“. Він припускає, що гетьман може держати коло себе орду — тільки аби не вводив її на волость; а що до тиранства над селянством, то бере сю справу на себе і сам піде з коронним військом пильнувати, щоб тиранства не було. Нарештї, мовляв, і сам розум наказує шляхтї стримати ся від різнї, „бо без підданих жити нам трудно; хіба б схотїли новий бунт підіймати і в купи збирати ся“

Але правда, що апелюючи до добрих почуть Хмельницького, правительство і з свого боку старало ся улекшити його завдання

[1]) gmin.

і не давати місця ніяким підозрінням що до своїх власних замірів. Не тільки не орґанізовано нових військових сил, але й попередні кадри роспускано[1]). Радивилови перед тим, разом з похвалами за його подвиги против повстання, наказано було тільки не виходити за межі в. кн. Литовського, щоб не перешкодити комісії[2]). Тепер же король велів залишити йому всякі воєнні кроки з огляду на перемирє, й ображений тим Радивил скористав з нагоди посольства, що прибуло від Хмельницького з оповіщеннєм про перемирє, прийняв його з незвичайними гонорами, розложив війська на лежі й залишив всякі воєнні операції[3]).

Подібні ж інструкції мусїли бути вислані і на Поділє, де розгоріла ся була справжня війна з козаками.

Всї сї заходи одначе не могли змінити рішень гетьмана і старшини. Смяровский приїхавши до Чигрина з своїм преласкавим королївським листом, був прийнятий не тільки не ласкаво, а навіть і зневажило. По його словам гетьман ще гірше відмінив ся й далеко більше запишав ся, ніж в переяславських переговорах; прийняв його indignissime, не як королївського посла, а як останнього чоловіка de plebe.

Писаннє короля прийняв він без усяких знаків поважання, й прочитавши кинув через стіл свому писареви, так що лист упав на землю. Удержаннє Смяровскому дано нужденне, коней забрано, людей побито. Натомість послів московського й угорського приймано з великою помпою, з кавалькадою й музикою. З приводу їх в Чигринї оповідали, що Москва уложила з козаками оборонний союз, обіцяла боронити їх від Литви, а Ракоцій вступив в союз аґресивний. Сам Хмельницький, дуже роздражений забраннєм Бару й битвою, яка стала ся під Межибожем, і не думає про що, як тільки про яру пімсту. Обіцює відповідь по головній радї, що має відбути ся на Масловім Ставу, але на трактати нема надії. Гетьман міняєть ся що дня що години: раз потїшить надією на згоду, а годину пізнїйше знову змінить ся як ніч від дня. Кінець кінцем заявив, що згоди не може бути ніяким чином: „ударить ся стїна о стїну — одна впаде, друга зістане“

---

[1]) Варшавські новини — Чортор. 379. Обухович.
[2]) Кунаков — Акты Ю. З. Р. III с. 295—296.
[3]) Се небажане закінченнє воєнних операцій описують з становища Радивила Commentarius с. 44, Коялович с. 33, Theatrum Europeum с. 812: пор. Смірнова оп. с. 240—241 і Липинського с. 419. Про посольство Хмельницкого до Радивила докладно оповідає Кунаков, с. 299—300.

Говорили, що піде на торішні місця — під Пилявці або під Константинів, і там буде порядкувати військо[1]).

Сї відомости Смяровскому вдало ся подати тільки в маю, майже місяць по приїздї, і то потайки: всяка можність порозумівати ся з правительством була йому відібрана[2]). Кисїль, що сидїв весь час в своїй Гощі над Горинею, в ролї посередника й наглядача сього нейтрального пояса, чекаючи вісти від гетьмана, щоб розпочати свою конспірацію з ним, даремно бомбардував його своїми листами й післанцями. Минув квітень, зближали ся вже й зелені свята, призначені на докінченнє комісії, приїхав і другий комісар Обухович до Кисїля, а нї від гетьмана нї від Смяровского таки не було нїякихъ відомостей. Старый Кисїль нервував ся, засипав листами канцлєра, добиваючи ся інструкцій і діректив, і не дістаючи нервував ся ще гірше[3]). Справедливо вказував, що нї для війни, нї для трактатів з гетьманом нїчого не зроблено: на поставлені ним вимоги не дано властиво нїякої резолюції. Ставлячи свої умови, Хмельницький жадав, щоб вони були прийняті і королем і соймом, зовсїм певно і катеґорично; тим часом король давав тільки загальні обіцянки в таких виразах, котрі кінець кінцем навіть його самого не дуже звязували, а предложених гетьманом умов не предложено не тільки соймови, а навіть і соймовій комісії, визначеній для сеї справи — не предложено очевидно умисно, бо можна було наперед сказати, що вона тих умов не прийме. На се і вказував Кисїль:

„Нема з чим їхати на комісію, бо там так поставитись треба: ‚Хмельницький, все чого хотїв ти від короля і річи-посполитої — маєш! роби отже як умовив ся зі мною і кінчай згоду‘. А я не маю нїякого рішення, анї їструкції, бо жадання Хмельницького не прийняті нї королем нї річю-посполитою. Обіцянки там не поможуть нїякі; бо неприятель, стоячи в повній силї, буде потрібувати дїла. Коли

---

1) Сю реляцію маємо тільки в переповідженню записок про сенаторські наради в перших днях червня н. ст. — Міхалов. с. 405. Доповненнєм служать відомости устно переказані „козачком тайкурським“ Ольшевським, що того листа привіз — Міхалов. с. 396—397, Spominki с. 36—37.

2) По словам Смяровского він приїхав до Чигрина коло 5 (15) квітня (Міхалов. с. 405). Се одначе не зовсїм сходить ся з листом гетьмана з 24 квітня, де Смяровского ще нема в Чигринї (Spominki с. 117). В кождім разї відомости подані Смяровским належать до другої пол. квітня і першої пол. мая н. ст. Лист його був принесений до Тайкурів 24 або 25 н. ст. мая (недїля не сходить ся з числом місяця па оден день — понедїлок по зелених святах був 14 (24) мая, а не 25, як виходить з листу Кисїля — Spominki с. 36). Разом з ним був принесений лист Хмельницького з 13 мая (н. ст.) — приблизно тодї ж мабуть і Смяровский вислав свою реляцію.

3) В листї своїм з 24 н. ст. квітня Кисїль пише канцлєрови: de summa rerum po wielu moich listach ten moy list do wmm. pana pisze — Архивъ III. IV с. 144.

він спитає про скасованнє унії, про Чаплїнського, про місце в сенаті для митрополита — яку позицію має заняти комісар? я не знаю!“ [1])

З другого боку він уважав потрібним мати й військо на поготові — чи для того щоб іти на Вкраїну, коли гетьман піде за радою Кисїля і звівши козаків з волости, позволить коронному війську йти на Україну втихомирювати „чернь“, чи навіть і для того, щоб іти на комісію з козаками. Щоб не повторювати того пониження для комісарів, якого зазнали вони підчас мирових переговорів в лютім, Кисїль проєктував новий похід комісарів на чолї коронного війська й сильно рекомендував сю місію самому канцлєрови, посилаючи ся на те, що в Переяславі самі козаки заявляли одноголосно: „Коли й. м. п. канцлєр буде комісаром, а ти другим — буде згода!“ [2])

Але час минав, і все очевиднїйше ставало, що з комісії не буде нічого: і Кисїлеви, і канцлєрови, і королеви се ставало ясно. Мовчаннє гетьмана й усіх післанців, вирядженних до нього, набирало зловіщого вигляду. Тим часом приходили все більш упевнені звістки про зносини гетьманські з заграничними державами: Ордою, Туреччиною, Семигородом, Москвою. Короля й його найблизших людей мусїв особливо дражнити союз гетьмана з Ракоцієм, що недвозначно виступав далї з претенсіями на польську корону, не вважаючи на вибір Яна-Казимира [3]). Се підтинало останній якір надії: віру в особисту відданість Хмельницького королеви, в його лєґітимізм. З становища ж можливої війни трівожили вісти про зносини гетьмана з Портою. Приходило ся братись до воєннихъ приготовань, хоч як се було не бажане з становища й тактики короля й канцлєра. 9 н. ст. мая — два тижні перед кінцем перемиря, король уступаючи загальним домаганням, видав поклик до загального походу (перші й другі „віці“) і розписав листи до реґулярного війська, визначаючи йому похід на день 22 н. ст. мая — на випадок відновлення воєнних операцій [4]).

Кисїль попробував ще нонудити до посередництва митрополита, написавши йому жалісного листа — ніба прощаючи ся в останнє

[1]) Spominki с. 21—22, лист з 11 н. ст. мая.

[2]) Ркп. Публ. бібл. 129, тепер видр. в Архиві ч. 66; копія відти в теках Нарушевича 144 с. 211—213 (з ркп. Залуского Nr. 429), друга рука поправила дату на in majo, але непотрібно, бо лист писаний за чотири тижнї до зелених свят, що припадали того року на 23 н. ст. мая.

[3]) З Ясів доносили, що на банкеті данім семигородським послам у господаря пито здорове Ракоція як короля польского й угорського; се зробило сильне вражіннє в польських двірських кругах. Див. виїмки в Жерелах XII ч. 62, 66, 67.

[4]) Михалов. с. 392. Spominki с. 33.

з огляду на разрив України з Польщею[1]). Потім, стративши всяку надію на Хмельницького, попробував звернути ся безпосередно до пограничних полковників козацьких, випробовуючи, наскільки сильна їх солідарність і залежність від гетьмана. Писав їм про страшне вражіннє, яке в нїм викликала вість, що Хмельницький замість угоди з Польщею секретним листом своїм піддав ся султанови й наміряє передати під власть його українські землї за цїну помочи хана й сілїстрійського баші против Польщі. Кисїль не знає навіть, чи вірити таким вістям; коли вони правдиві, — він не може увірити, щоб сї зносини і пляни гетьмана знали не то що вірні піддані королївські, а взагалї православні християне й вірні молодцї Запорозького війська: „бо кому ж своя земля, слава, воля й віра не мила!“ Предки наші й предки ваші молодецькі голови свої покладали за віру Христову, за королїв-панів і за сю державу християнську — а теперь сам оден гетьман мав би зробити, щоб ваші мил. більше кохали ся в царю бісурменськім, ніж у своїм прирожденім?“ Невже полковники, потерши собі очі й бачучи останню свою погибіль, не запитають гетьмана, як можливий такий виступ против короля й вітчини в союзї з поганами? Чи ж не ясно, що все се кінець кінцем мусїло б скінчити ся погибілю народу християнського й війська Запорозького, тяжкою неволею, яку терплять тепер Греки — невже ж можна допустити, щоб воля одного чоловіка довела до того всього? „Щасливі були старинні предки війська Запорозького, коли то всї знали, що в радї постановлено“ — інсінуує против самовластної полїтики гетьмана старий спеціалїст від козацьких справ, та висловлює надію, що теперь, коли військо довідаєть ся про такі пляни й розглянеть ся в нихъ, „та крівава туча буде затримана“[2]).

Листи сї не зробили одначе ніякого впливу — хіба що до решти знищили всякі підстави до переговорів з гетьманом (которому вони, розумієть ся були переслані). Полковники на всї інсінуації обережно промовчали, відповівши тільки, що в середу по зелених святах буде військова рада — не на Росаві вже, а під Білою Церковою, і там певно відправлять Смяровского[3]).

Ся перспектива ради під Білою Церквою сама по собі була вже заповідю маршу козацького війська на границю. Дійсно, в самий день зелених свят, як кінчило ся перемирє, козацьке військо показало

---

[1]) Місія Унковского л. 60.

[2]) Spominki с. 27—28. Очевидно, таких листів, з певними відмінами, вислано тодї кілька — до ріжних полковників: в листї 23 мая Кисїль згадує про полковників (с. 34), тим часом як отсей лист адресований до одного. [3]) Тамже с. 35.

ся над Гоцинею. Кисіль з своєї Гощі мусів вибрати ся за Горинь і з виїздом його містечко було зараз же заняте козаками. В той же день козацькі пристави, що були при Кисілю й мали його відпровадити на комісію, попрощали ся з ним, щоб вернути ся до війська, й по приятельськи остерігли його, щоб не лишав ся на пограничу, — бо козацькі війська вже рушили ся з-за Дніпра[1]).

Правда, кілька день пізнійше прийшов лист від гетьмана — з Чигрина, з дня 3 (13) мая: він сповіщав Кисіля що всіми силами дбає про те, аби довести до кінця комісію — не вважаючи на трівожний настрій війська, викликаний зброєннями й мобілізацією в Польщі: „аби не було такого кінця комісії як торік: тут на згоду, а там що иньше задумували!“ Обіцяв по нараді з полковниками, котрих саме скликає до себе, спішно дати знати, де буде відбувати ся комісія, і просив всяко стримувати тим часом польске військо від зачіпання козаччини[2]). Але разом з сим листом прийшов нарешті лист від Смяровского; доповнений устними відомостями козачка, що його привіз, він не лишав сумніву, що з комісії нічого не буде — буде війна, а не трактати. Кисіля і Смяровский і його післанець остерігали, що гетьман дуже гніваєть ся на нього за зносини з Москвою, ведені против козаків, і хоче навмисно звабити до себе. Супроти того старий воєвода й останній лист гетьмана готов був уважати за сільце, заставлене на нього[3]).

Він відписав гетьманови, що готов вести з ним переговори на тім місці, яке йому гетьман призначить[4]), але сам уважав справу трактатів безнадійною. Пересилаючи всі сї листи канцлєрови, закликав до зброєння всіми силами, щоб війною рішити справу: „Страшну і тяжку війну маємо, на котру треба підняти останні сили річипосполитої“ [5]).

Козацька старшина мала повне право говорити, що з польської сторони тягом давано приводи до трівожного й дражливого настрою в війську. Не вважаючи на всї універсали комісарів, дірективи й інструкції правительства і т. ин., з польської сторони — з боку війська, урядників і дідичів, що не могли таки втерпіти, щоб не зробити, де могли, обрахунку з привидцями торішнїх бунтів для

[1]) Листи Кисїля й Обуховича — Spominki c. 35—36, Міхалов. c. 394—396. Лист Кисїля, висланий з приставами до гетьмана, з констатованнєм, що термін минув без відповіди з боку гетьмана — Spom. c. 118.

[2]) Spom. c. 118. [3]) Spominki c. 36—37, пор. у Міхаловского c. 406.

[4]) Михалов. c. 396. [5]) Spom. c. 36.

спасенного прикладу своїм підданним, — не бракувало всяких різких фактів, які мусіли викликати крайнє роздражненнє й гнів по стороні українській. Про се в самих польських кругах ходили доста яскраві вісти й розмови, які сильно осуджували таку провокацію противника. Нунцій пише при кінці січня, з сойму: „Селяне на Руси знову починають підійматись, і їх зібрало ся вже 16 тис.; кажуть, що се походить з надмірної суворости, з якою їх трактують пани і хазяї, караючи смертю: не можучи зносити такої біди, вони знову звернули ся до Хмельницького, і дай Боже, щоб сей огонь не розгорів ся на Руси ще гірше, ніже перше, як все ще не може згаснути до решти на Литві“ [1]).

Сучасник Ґоліньский записує напр. такі „новини з Варшави“, 15 (25) марта:

„В Осторгу і по иньших містах і місточках козаки, чи то Хмельницький, казали голосити, аби кожен безпечно вертав до домів своїх: ксьондзи, шляхта, Поляки, Русь-униїати і панове до своїх маєтків дідичних. Як же почали панове чинити слїдства, хто був причиною зради, хто козаків пустив до міста, та почали тих карати та на палї вбивати, — дано знати Хмельницькому і козакам, прилетїло того козацтва кількадесять тисяч, взяли Острог приступом, вирубали всїх, тільки стару Русь зіставили — схізматиків. Також в Язлівцю — ярмарок головний припадав, велено кричати, аби зїздили ся безпечно. Коли зїхало ся також богато шляхти, чанів, ксьондзів, Поляків, казав п. Конєцпольский хорунжий кор. (бо то його маєтність) чинити слїдство, хто був причиною піддання козакам і зрадив; доведено то на двох чи трох райців і війта, сказано їх за те на палю вбити. Довідавши ся про се, козаки також наступили, кільканадцять тисяч війська; здобувши Язловець, також до одного вирубали, нїкого не живлячи“ [2])

Ми не маємо анї змоги, анї властиво потреби з окрема розслїджувати фактичний підклад сих і подібних інцідентів. Поява репресій не підлягає сумнїву; але, розуміє ся, не тільки факти, але й всякі поголоски про крїваві розправи польські пожадливо підхоплювали ся, ширили ся й побільшували ся всїми охочими до боротьби — з обох сторін.

Повертаючи з Переяслава в перших днях марта н. ст. через волинське пограниче, польські комісари записали цивільну відвагу кн. Самійла Корецького, що „сам оден з панів і повітів тамошнїх

[1]) Сборникъ изд. кіев. ком. II с. 30 (я дещо покоротив сей текст).
[2]) Ркп. Осолїньских 189 с. 213.

відважив ся вернути ся й мешкати там в спустошенім домі“ [1]). Але він, розуміеть ся, не тільки мешкав, а й „робив порядки“, на те ж і приїхав, і у нього раз-у-раз виходили конфлікти з козацькою стороню. Оповіданнє Мясковского дає здогадувати ся, що й острозька бійка стала ся не без його участи [2]). А з квітня маємо листи козацьких полковників з Звягля: Гараська Яскевича, „намісника гетьманського“, і Михайла Тиші, „полковника волинського звягельского“ до кн. Корецького, де вони докоряють йому за якихось сїмох козаків утоплених в Межиричі й звертають його увагу, що він таким чином „розпалює огонь невгасимий“. Нагадують йому, аби перестав збирати побори з козаків — себто, певно, з покозачених підданних своїх — „бож сам знаєш, в. м., що козакам треба на кулї й порох“ [3]).

Але особливо ареною битв і зачіпок було східнє Поділє, що в такий „фурор“ впроважувало гетьмана. Я згадував уже вище про захопленнє Бару несподіваним нападом якогось Стрижовского в половинї лютого, що так роздражнило гетьмана під час переяславських переговорів [4]). Богун поспішив зараз на місце й витріпавши сильно сих наїздників під Іванівцями, засїв Бар наново. З польської сторони вже сподївали ся війни з сього приводу — „бо рушила ся вся Україна“, і не можна було утримати подільського війська, як писав сам Богун; але від гетьмана він, видко, мав наказ не давати розгоріти ся війнї перед часом і стримати козаків, щоб не запускали ся поза Бар ік Камінцеви. В тім дусї вислав він з Бару 24 с. ст. лютого листа й до місцевого реґіментаря, каштеляна камінецького Лянцькорунського. Посилаючи ся на універсали гетьмана і комісарів, що стримали, мовляв, сю пограничну війну, Богун подавав йому до відмости, що він заборонив своїм, аби не сміли „затягати війська далї під Камінець“, і зведе назад тих котрі зайшли наперед, „до слушної комісії“. На випадок же недодержання сього перемиря грозить ордою, „котрої маємо готової триста тисяч“ — „але краще в правовірнім християнстві поєднавши ся жити, а невірних неприятелїв побіждати, і я бажаю, аби ми в приязни між собою жили, як предки наші“ [5]).

Та ся здержливість і льояльність Богуна мабуть тільки осмілила противну сторону. Навіть другий реґіментар Остророґ, що досить критично

[1]) Міхалов. с. 284.

[2]) Тамже с. 384—385: звягельскі козаки напали на Острог, гонячи за старостою звягельским, що втїк до Острога, і вояки з Межирича не хотїли його видати; пор. зараз далї другий межиричський інцідент, за котрий козаки винують Корецького.

[3]) Spominki с. 16 — тут підписаний тільки Яскевич, в збірнику Ґолїньского (с. 249) сей лист має ще підпись Тиші.

[4]) Див. вище с. 149 і 152.

[5]) Лист виданий у Липинського с. 492, иньша копія в Осолїн. 225 л. 202.

ставив ся до перших зачіпок з козаками (в лютім)[1]), теперь, осмілений приходом нових сил, сам перейняв ся военним запалом. Польські хоругви паново захопили Бар і почали робити звідти екскурсії далї на схід і полуднє, щоб виполошити відти козаків. Маємо офіціальну реляцію Остророґа про военні екскурсії польського війська, що стояло в Барі під проводом Лянцкоруньского і Потоцкого, в перших днях марта с. ст.[2]). Ходили під Шаргород, Лучинець, Станиславчик. Особливого значіння сї екскурсії не мали, але підіймали настрій в польських кругах, і там їх по всїх пережитих пониженнях готові були трактувати немов які серіозні успіхи. Коли з сього приводу Нечай, „полковник воєводства Браславського війська й. кор. мил. Запорозького", як він себе затитулував, прислав з Шаргорода до Бару листа до Лянцкорунського й Потоцкого і в нїм, полишаючи польському війску „на здорове стояти під Баром", остерігав їх тільки, аби „в мій бік Бару найменьші чати не виїздили, і люде народу руського прикростей не поносили"[3]), — се прийнято було в польськихъ кругах з незвичайним вдоволеннєм, трохи не з тріумфом, як певного рода капітуляцію козацьку перед польськимъ натиском. По переяславській умові, мовляв, козаки вимовили собі, щоб польське військо не поступало далї за Камінець, а теперь от самі устами Нечая признали йому теріторію по Бар. „Видко, що нашою відвагою працею й голодом, котрий терпимо, не мало ми справили, здобувши для війська становища по Бар, чого пп. комісари не могли виторгувати; раді б ми ще виторгувати й причинити становищ для хоругов що надходять", — писав розохочений Остророґ, пересилаючи канцлерови Нечаєвого листа[4]).

Нечай як і Богун підчеркував вірність перемирю: „Ми жадної причини не даємо, навпаки — хочемо в добрій згоді жити між собою до служного, визначенного часу, — а инакше не дивуйте, вельможність ваша, коли знову пустимо орду аж до самого Камінця, ба і в Камінцї вельм. ваша не тримайте ся"[5]). В иньшім листї, писанім в тім же

---

[1]) Тодї він писав, в листї з 27 н. ст. лютого (Осолін. 225 л. 200): Tu woyna iako znow w Podolu — zaczęli ią nasi w Barze bez czasu, bez porządku i bez potęgi, dla tego ich tesz wybito i srogie znowu bunty powstaly; iam tu przybiezał z tą kilkanastą set człowieka, ale co za proportia!

[2]) Diariusz pogromu kozackiego przez imp. podczaszego koronnego napisany — друкований в Oycz Spom. I, стрічаєть ся в ріжних збірниках: Осолїн. 225 л. 213, Ґолїньского с. 237, Нарушевича 144 с. 197 (з несвижського архиву).

[3]) Лист Нечая з 12 марта wedle ruskiego kalendarza Чортор. 379 л. 175; з иньшої копії — збірки Русєцких подав з нього витяг Липинський с. 396.

[4]) Чортор. 379 л. 175. Референдарій, пересилаючи Остророґову реляцію прімасови, теж висловляв утїху з приводу сих побід над козаками — с. 162. Відгомони варшавських міркувань в рел. нунція с. 37. [5]) Тамже с. 176.

часї до браславського старости Калїновского (з приводу обміну його служки й коня, що попали до Нечая), відповідаючи на похвалки його бути в Браславі, Нечай остерігав „не квапити ся до Браслава“, памятаючи добрі укріплення сього замку. „Прошу до Браслава до дому мого, на добрий мід, на куфу-другу вина. Маю на той бенкет і кілька штук армати і пороху кілька бочок — будемо собі стріляти на здоровє!“ [1])

Таким чином полковники, котрим поручено було стерігти західньої границї, досить твердо й одностайно витримували дану їм інструкцію й не виходили на зверх з благодушних нїби то й коректних форм, ждучи „слушного часу“. Дарма, що в козачинї аж кипіло, як свідчив Смяровский; подільські подїї викликали в нїй страшенний гнів, і сам гетьман не думав нї про що тільки про пімсту [2]).

Треба було ждати трави, щоб бути певними татарської помочи, — гетьман і старшина знов клали її підставою своїх стратеґічних рахунків. „Не що місяця, а що тижня“ бігали весною післанцї до Орди, уставляючи тїснїйшу спільність стратеґічних плянів, як доносили польські аґенти [3]). Сильним ударом для гетьмана була смерть Тугай-бея, його „сокола й брата“, з котрим у нього, видно, було справдї щире порозуміннє: він служив гетьманови посередником в кримських справах і був таки мабуть справжньою душею сього кримсько-українського союзу [4]). З серії листів, котрими гетьман загрівав кримське правительство безпосередно, маємо оден — до калґи, датований 20 квітня. Гетьман нагадує йому обіцянку, дану торік на виїздї з козацького табору, виправдуєть ся з угоди, уложеної потім з Поляками — пояснює її потребою дати відпочинок сильно обтяженому добичею війську, и просить до кінця піддтримати козаків, щоб сим разом уже знищити неприятеля „до щенту“, з огляду на його невірні та погибельні заміри против козаків і Криму. Страшить союзом Польщі з війни Швецією і радить спішити ся, поки Шведи ще не поспіли на театр — рушити орду на зелені свята і заохотити до походу також і Ноґаїв [5]).

---

1) Чортор. 379 с. 176, копія в 144 с. 181.

2) Пам. Кн. Міхаловского с. 406 — настрої з другої пол. квітня і початків мая (див. вище с. 163).

3) Міхалов. с. 388, пор. в реляції з-під Білгороду 8 н. ст. квітня, що козаки Хмельницького „шість разів за оден місяць“ приїздили до Кантемирового брата аґп Тімберея — тамже с. 389.

4) Чортор. 144 с. 210.

5) Міхалов. с. 390 = Памятники с. 337, лист має тут дату 20 квітня, так і в ркп. Публ. бібл. 129 с. 383, в Осолїн. 225 л. 215 z Pereiasława d. 20 kwietna, також Чортор. 144 с. 314. Натомість сучасна копія на окремім листку моск. Архива загран. справ („Снош. Польши съ Малоросіей“, I Nr. 5) — z Periasława д. 29 februarii! Що се був оден з цілої серії анальоґічних листів, видко з записок конференції сенаторів 4. VI. де крім листу Хмельницького до калґи читані були листи „до Піріс-аґи, до Карач-мурзи“ … Міхалов. с. 406.

Занозою в сих кримських плянах були Донці, з котрими українське правительство так таки й не могло прийти до порозуміння, нї безпосередно, нї через Москву. В недавно виданих московських актах маємо оповідання донських військових послів въ Москві. Вони казали, що тої весни (1649) була до них присилка від Запорозького війська, від Хмельницького — просив у них помочи на Ляхів. Докоряв їм, що він тепер воює против „литовського короля" з турецкими й кримськими людьми, а Донцї йому не помагають, а ще під той час ходять на Азовське й Чорне море, турецького султана й кримського хана городи й села руйнують, кораблї громлять і невільників забирають, і тим чинять Запорозцям помішку. Коли вони від того не відстануть, то він, Богдан, з кримськими й азовськими людьми донських казаків буде громити, їх городки козацькі спустошить і ріку Дін очистить. Донські отамани й козаки на се відповіли, що вони без царського указу помочи дати йому не сміють, а погроз його не боять ся, і своїх послів до нього не післали за те, що він присилав з погрозою[1]). І московського правительства не вдало ся намовити, щоб воно виплинуло на Донцїв, аби вони рахували ся з запорозькою полїтикою: на пропозицію Мужилівського, щоб московське правительство дозволило Донцям помагати Запорозцям, московські бояре заявили, що се все таки буде нарушеннєм згоди з Польщею — і хоч би тайно дати Донцам таку інструкцію, се „у всесильного Бога утаїти ся не може, і цар, яко володар християнський, нїякої такої неправди не хоче"[2]).

Се дуже неприємно загрожувало Кримцям з тилу, і хан — як доносили польські аґенти[3]), довго вагав ся, чи йти йому з ордою, полишивши Крим на небезпеку донських нападів. Гетьман наставав, щоб хан ішов сам своєю особою, і хан обіцяв; але гетьман, очевидно рахував ся з можливістю якої небудь перешкоди від Донців і робив про всяке ще спеціальні заходи у Буджацької орди, котру донська діверсія не могла звязати, і заручив ся обіцянкою аґи Тімберея, Кантемирового брата, що вони, випасши коней, на май будуть готові й рушать в похід[4]).

Ще більш неприємна була відмова Москви що до діверсії на литовській границї. Московський післанець Унковский висланий на Україну разом з Мужилівським, і з такою помпою витаний гетьманом, привіз з милостивими словами й собольми для гетьмана й полковників

[1]) Донскія дѣла IV с. 278 і 280. [2]) Акти місії л. 35—38.
[3]) Осолїн. 225 л. 233 — реляція Кутнарского з Ясів 14 червня н. ст.
[4]) Лист з-під Білгороду 8 н. ст. квітня — як вище с. 171.

царську грамоту, яка свідчила про повну безуспішность січневої місії. Царське правительство повторяло старі пляни вибору царя Олексія польським королем — аби гетьман писав до панів польських і литовских і намовляв їх на сю комбінацію, а цар, коли буде вибраний королем, обіцяє свою ласку Запорозкому війську. Пропозиції гетьманські мовчки відхилено.

Гетьман старав ся не дати помітити своєї обиди і стримав ся від всяких різких заміток на московські наївности що до королівського вибору. Але в мовах його навіть в сухій передачі Унковского чути гірку обіду, що цар не послухав його прохань і зіставив при самім хані.

Він піддавав гадку зробити окупацію Литви, щоб тим способом змусити литовських маґнатів піднести цареви литовську корону, а се потім може його привести і до польської. Розвивав знов ідею підданства України московському цареви — щастє, мовляв, саме даєть ся цареви: без усякого клопоту, він може здобути великі землі й величезне військо; ріску нема, бо Польща й Литва в попередніх війнах були сильні Запорозьким військом, а без козаків нічого не зможуть. По чиїм боці Запорозьке військо та „Біла Русь“ (Україна), той буде мати величезну силу і всім неприятелям страшну; як же Москва не звяжеть ся з козаками, то — се теж давало ся на розум — погромивши з козаками Поляків, хан схоче обернути козацьке військо против Москви. Гетьман уже минулого року відстрашив його від таких плянів, погрозивши, що в такім разї козаки відступлять від Татар і будуть громити Крим, але, очевидно, на випадок польської перемоги се татарського походу не спинило б[1]). І в листї переданім з Унковским до царя гетьман все таки повторяв своє прошеннє — як скорше післати військо в поміч козакам „від Литви“[2]). В грамоті висланій десять день пізнійше з своїм послом, чигиринським полковником Вешняком, немов на потверджениє або контролю тих реляцій, які мав здати з свого посольства Унковский, гетьман, посвідчуючи бажаннє Запорозького війська „одностайно умирати за ваше царське величество“, прохає царя „до милости своєї прийняти й благословити рати своїй (московській) на наступців наших за віру православну наступити“. „А ми в божий час від сих країв на них підемо і маємо в Бозї надію, що той неприятель наш до кінця не буде мати потїхи. Тільки вашому царському величеству низько чолом бємо — від милости своєї не віддаляй нас“. Все бажаннє війська — щоб цар панував над ним,

[1]) Сибир. приказ архива мін. юстиції стовб. 1562 л. 113—117, переказано у Вотокова l. c. [2]) Л. 84.

„а за таким совокупленнєм всього православя надія на Бога, що всякий неприятель на голову погине“[1]).

Все се був досить зручний посів на будуще, але для даного моменту українська диппьоматія не одержала нічого. Звязати литовські силы московською демонстрацією від Смоленська не вдало ся, а з тим північна границя зіставала ся незабезпеченою. Проби гетьманського правління забезпечити собі нейтральність литовських маґнатів через Радивила не вдали ся теж: Унковскому оповідали, що на жадання, гетьмана, „аби литовські сенатори по давній умові (!) були вірні, Ляхам військом своїм на Запорозьке військо не помагали“, инакше він з козаками й Татарами буде воювати Литовську землю, „литовскі сенатори“ відповіли, що торік було безкоролівє, а теперь вони залежать від королівської волї — в собі не вільні[2]).

Зіставали ся ще особисті впливи на шефа литовських воєнних сил Радивила, і гетьман не без успіху підтримував з ним приязні відносини. Посольство його, вислане до Радивила в відповідь на Радивилове посольство до Переяслава, було прийняте з великою, демонстративною честю[3]), і Радивил потім вислав своїх послів до гетьмана[4]). Заходи роблені через Ракоція для приєднання Радивила й литовських дісидентів для української справи — аби тримали ся з козаками против Польщі, ми вже знаємо[5]). Так само мабуть старав ся гетьман впливати через Радивилового тестя воєводу Лупула. Але кінець кінцем особисті впливи й симпатії литовського королика теж мали свої межі; в свіжій памяти був факт, що його боротьба з білоруською козаччиною на початку року була припинена не ким тільки королем, а тепер з королївськими впливами треба було рахуватись в зовсім протилежнім напрямі[6]).

Невідомим зістаєть ся теж наскільки реально рахували в українських кругах для сеї війни на поміч з полудня: на напад Ракоція, або на якусь діверсію з Волощини, й наскільки несподїванкою для них було, що Ракоцій з сеї кампанії не скористав і на Польщу

1) Акты Ю. З. Р. III с. 309. 2) л. 152, пор. 78.

3) Акты Ю. З. Р. III с. 299—300; Смірнов думає, що се те саме посольство „до литовських сенаторів“ (с. 241), але мабуть їх не треба мішати до купи.

4) Тамже с. 607 (звістка належить до часів коло великодня, 25 с. ст. марта).

5) Див. вище с. 139.

6) На Україні перед самою кампанією погляди на сю справу були зовсім суперечні: одні рахували ся з перспективою, що Литва в сїй війні не буде нейтральною — виступить проти козаків (місія Унковского, як вище); иньші знов говорили, що Радивил запевнив гетьмана про „литовські повіти“ — мовляв, не будуть воювати з Українцями, а військо держить ся тільки для охорони городів від козаків — Акты Ю. Р. З. III дод. с. 62. Правдоподібно, такі слухи пускали ся самим українським правительством для заспокоєння північно-східньої України.

з полудня не напав. Польські стратеґи, котрим було відоме порозумінне гетьмана з Ракоцієм, здогадували ся, що в виборі театра нової кампанії — в концентрації її на полудні, на подільско-волинській границї козацький штаб водив ся плянами сполучення своїх операцій з Ракоцієвими[1]). Се справдї дуже можливо, коли у гетьмана і його штабу була тверда надія на координовані виступ Ракоція.

Але коли й тут, як і на литовській границї, кінець кінцем приходило ся йти на будь-що-будь, гетьман і старшина, видима річ, все таки не вважали можливим відступати перед непевністю шансів та шукати нових проволок справи, нових порозумінь з Польщею. Слушний час настав, се було загальним переконаннєм, і відступати назад значило викликати против себе народне обуреннє, для гетьмана й його найблизших товаришів небезпечнїйше навіть, ніж програна кампанія. Тим часом як одна частина людности, жахаючи ся страшної розправи, коли б гору взяли Ляхи, загодя йшли за московську границю (з кінця червня маємо відомости про „многих людей Білорусців, що з жонами й дїтьми, боячи ся від Ляхів розоренья“, ідуть до Путивля[2]), — переважна маса козацтва горіла бажаннєм рішучої розправи. „Хмельницький хоч би й хотів мирити ся, так не може — так черн розярила ся, що або знищити шляхту, або самій згинути“, казав на допитах в місяцї квітнї козацький сотник взятий в неволю під Річицею, на північнім театрі повстання. А на полудневій границї „Старий Федина з Рашкова“ (на Днїстрі), вертаючи ся в тих днях з посольства від Буджацької орди, на докір за таке завзяте казав: „Перше язики людські назад обернуть ся, ніж Ляхи над нами будуть панувати“[4]).

В Чигринї полковники говорили Унковскому: Коли Господь за гріхи наші предасть супостатам нашим, уступимо ся до часу на Запороже, з Кримською землею будемо жити посполу і з Ляхами воювати, а в підданстві у Ляхів бути не хочемо![3])

І очевидно, таким переконаннєм про неминучість рішучої розправи був перейнятий і сам гетьман:

„Стїна з стїною ударить ся, одна впаде, друга остоїть ся“.

На жаль, і сим разом ми не маємо відомостей, які ввели б нас у те, що діяло ся, що думало ся, що плянувало ся в самих козацьких кругах і його осоредку — серед вищої старшини, в окруженню

[1]) Лянцкоруньский в листї з 16 н. ст. червня — уривок у Липинського с. 42.
[2]) Дѣла греч. Nr. 7 л. 448. [3]) Пам. кн. Міхаловского с. 387. 389. [4]) Л. 14.6.

гетьмана, в данім моменті. Те що ми маємо, відслонює тільки рубчик сеї завіси — оскільки, в додатку, ще можемо покласти ся на докладність і певність тої чи иньшої звістки.

Кисіль в половині квітня с. ст., місяць перед скінченнєм перемиря, мав відомости про секретну раду, що відбула ся в ночи у гетьмана з самими полковниками, і після неї наступили перші початки мобілїзації: армату з-за Дніпра, з Переяслава перевезено до Мошен, і дано порученнє орді (що кочувала під Чорним лїсом, в близшім сусїдстві волости), аби була готова до походу за два тижні до зелених свят. Се ставили в звязок з відомостями про погром козаків на Поділю. Може мали вплив і якісь, близше нам незвісні битви коло Межибожа, що по словам Смяровского незвичайно подражнили Хмельницького[1]).

В половині квітня с. ст., по словам гетьмана (в його розмові з Унковским, 19 с. ст.), козацьке військо й армата були вислані на польську границю; передова орда кримська під проводом перекопського бея (Карач-мурзи, що настав на місці Тугай-бея) вже прибула, білгородські (буджацькі) Татари вже йшли над Днїстер, і самого хана гетьман сподївав ся з дня на день[2]).

Козаки оповідали, що на передових позиціях стоять полки браславського полковника Нечая, Штепи-попа уманьського і винницького Федоренка-Богуна, тридцять тисяч козацького війська, зовсім поблизу польських позицій[3]), але Поляки стримують ся від усяких зачіпок, чекаючи повороту своїх послів (Смяровского), Хмельницький же затримує їх поки не прийде хан. В останніх днях квітня він пішов ханови на зустріч, щоб провести полем, не займаючи козацьких городів.

Правдоподібно, се були поголоски, пускані розмислом для підтримування „доброї мисли“ серед козаччини, так само як чутки про нейтральність Литви, про поміч обіцяну Москвою, про прихід на поміч Донців[4]), про те, що гетьман іде на Поділє для спільних операцій з Ракоцієм, на котрого, мовляли, хочуть напасти Поляки за його союз

---

[1]) Виїмок з листу Кисїля з збірки Русецких у Липинського с. 397. Про битву під Межибожем Міхалов. с. 406; вона мусїла стати ся не ранїйше початку квітня с. ст.: подільські битви поч. марта закінчили ся розквартированнєм польських хоругов в Барі, Плоскирові, Летичеві й Межибожі (O. Spom. I с. 82), і по тім до кінця марта був спокій — АЮЗР. III дод. с. 54. Про пізнїйші битви під Межибожем нивше с. 182.

[2]) Місія Унковского л. 129, пор. л. 144—145; з Хведоренка зроблена „Гавтеренка“.

[3]) „Верст по пять або більше“ — що розуміеть ся, неможливо.

[4]) Донції, мовляли, обіцяли прийти негайно, і ті Запорозції що були на Дону, вже поприходили (л. 149). Можливо, що з огляду на рішучу відмову Донців і так би сказати — розірваннє дипльоматичних відносин (див. вище с. 172) гетьманьське правительство розпорядило ся покликати Запорозців з Дону.

з козаками[1]). Аґітаційні кличі, під котрими йшла мобілїзація, оден козацький бранець переказує в таких словах (в передачі польської реляції): „Лист від Хмельницького єсть, аби ми всї, хто в Бога вірує, купили ся єсьмо, разом до громади, чернь і козаки; запевняє, що потім панів не буде, і ми на тім щоб не було жадного шляхтича, і на згоду позволити не хочемо“[2]). Поруч того — як згадуєть ся в однім листї, певну ролю ґрала поголоска, що „короля нема — вбили його Ляхи“[3]).

Ся звістка одначе стоїть досить відокремлено; иньші, більш автентичні відомости дають розуміти, що короля сим разом більш іґноровано. О. Ласко, побувавши на Поднїпровю в маю, писав: „в тих сторонах і церквах короля нема, і иньшої власти не чути, окрім гетьмана з військом Запорозьким“[4]). Справдї, в листах козацьких урядників сього часу появляєть ся цікава формула: Божою милостю іменем його милости Богдана Хмельницького, пана гетьмана війська його кор. милости Запорозького[5]), — де як бачимо, короля хоч і не промовчують (пропускають його завсїм в зносинах війська з московським правительством), то все таки головою української державности виступає не він, а гетьман.

Престіж його, видимо, стояв високо. Унковский розпитучи всякого чину людей, як вони задивляють ся на бажаннє піддати ся під царську руку, каже що вони „у всїм поглядають на гетьмана, а говорять: Господь Бог дав нам нинї християнській вірі оборонця, від проклятої віри свободителя гетьмана Богдана Хмельницького, як його воля на таке дїло буде, а вони від нього відставати не будуть“[6]).

Нарід підіймав ся дуже енерґійно жадний рішучої боротьби за свободу й незалежність. „Чернь з усюди плине, як муравлї“ писав з Чигрина Смяровский в перших днях мая с. ст. „Козаки й хлопи на голову збирають ся“, потверджував його висланець[7]). „Полки козацькі сильні переходять що-денно з-за Днїпра вже три тижнї, в Київі, на голову йдучи за гетьманом в поле“, писав о. Ласко, побувавши в Київі з кінцем мая[8]). Кождий повинен мати по два фунти пороху й сухарів і рушити ся на даний знак — оповідали про чернигівську мобілїзацію; „з отчини кождого господаря виберають по чотири таляри Хмельницькому на ту війну[9]).

[1]) Ся поголоска, що гетьман іде в поміч Ракоцієви, була досить поширена — **Акты** Ю. З. Р. III с. 322, 331.
[2]) Spominki II. с. 42 — відомости литовського війська. [3]) Міхалов. с. 418.
[4]) Осолїн. 225 л. 224. [5]) Акты Ю. З. Р. III дод. ч. 54, пор. 52. [6]) Л. 148.
[7]) Міхалов. з 397, 406. [8]) Осолїн. 225 л. 224. [9]) Spominki с. 42.

Миргородський полковник велів „під горлом“ іти в військо до гетьмана всім, „кто може на коні сидіти“, а самому полковникови з останніми йти 26 квітня[1]).

Головні сили скупляли ся на Поросю, в порічю Русави, і туди ж, під Маслів Став (коло Русави) в перших днях мая рушила армата з Чигрина. Татарські орди збирали ся далї на захід, між Білою Церквою й Бердичовим. Для заспокоєння людности популяризовано звістку, що з ордою наново заприсяжено умову, аби вона простих людей не забирала й шкоди їм не чинила — по Костянтинів, по иньшим аж по Вислу: тільки там вільно їй брати людей у неволю[2]).

Головна рада мала бути на Масловім Ставу, здаєть ся чи не на самі зелені свята. Хмельницький обіцяв Смяровскому відправити його з сеї ради з відповідю, але перед самими зеленим святами, 11 (21) мая виокрито його потайні інтриґи, чи переговори з старшиною, і вбито; побито також і його товаришів[3]). Кисїлїв післанець о. Ласко, загодя поміркувавши, до чого воно йде, утїк під ослоною свого ігуменського шлика з Чигрина до Київа, де йому прийшло ся бути свідком погрому вчиненого змобілїзованим козацтвом, що переходило по-при Київ, над ріжною католицькою людністю, яка ще ховала ся в Київі[4])

---

[1]) АЮЗР. VIII с. 295. [2]) Тамже с. 294. Міхалов. с. 397, оповідання козачка Смяровского. Тими словами не хочу сказати, що в якусь таку умову з Татарами не вірю: на се не маю причини: хочу тільки підчеркнути популяризованнє сеї звістки.

[3]) Піночі (l. c.) оповідає, що Смяровскому вдало ся підмовити против гетьмана чотирох, але пятий дав знати гетьманови, а той скликав старшину і віддав сю справу їй на суд. Смяровский відперав ся, але тодї принесено його шкатулу і в нїй знайдено пятьдесять привилеїв: старшина кинула ся на нього й шаблями зарубала; ще пів-живого його закопали. Піночі додає, що козаки здавна не любили Смяровского, пригадуючи, як він бувши підстаростою черкаським, мучив їх, „очи вилупував“. і т. и. Про саму смерть його свідок, оден з його товаришів Бжозовский оповідав дещо инакше: що Смяровского хотїли стяти, підрубаного пристрілювали, і ще пів-живого закопали — Spominki II с. 45, пор. 47, 49. Офіціальне так би сказати представленнє справи з боку гетьмана читач знайде низше (с. 205), в листї його до короля з 16 серпня: він каже, що козаки вбили Смяровского вже після виходу гетьмана в похід. Листом сим потверджуєть ся звістка Піночі, що козаки мали старі рахунки з Смяровским.

[4]) Подаю дещо з сеї одисеї: „Віддавши листа п. Хмельницькому, мешкав я в Чигринї, чекав відповіди, котрої не одержав. Потім побачив, що гетьман виїхав з арматою й ордою на Інгулець. Послів наших побрано при минї до армати (до арешту); челядь, котра була при конях, одних побито, иньших потоплено; товариш п. Жабский упоминав ся за коней й жалїв ся — при тім упоминанню дістало ся йому булавою від гетьмана, потім обухами бито й затягнено до посольської господи. Я бачучи таку честь посольську, просив самої панї, щоб дістати якусь відповідь до вм. пана — умовляла мене і просила, аби я не чіпав, навпаки — коли хочу бути цїлим — ,їдь яко можеш‘... Просив (потім) проходного листу у о. митрополита. Бачучи, що не може бути переїзду, пішо забіг лїсами до Гощі.

„Куди (гетьман) пішов, з Інгульця рушивши, не можу сказати: чи над Божком чи під Паволоч, чи на Днїстер, тільки то певно, що вже рушили з ордою, котра при минї прийшла — три недїлї по св. Миколаю, в пятницю.

Велика військова рада так і не відбула ся, очевидно. Козак-бранець з головного війська, вхоплений при кінці червня с. ст., казав, що гетьман „чернецької ради не держить, і козаки не знають, куди він іде“[1]). Одначе Смяровский знав ще в початках мая, що театром війни буде волинсько-подільське пограниче, як і минулого року: гетьман стане на давнім таборищі під Пилявцями, або під Константиновим, і там упорядкує військо[2]).

Перед святами був нопис козацького війська під Київом на Либеди, в присутности гетьмана[3]) Відти він поїхав до Білої Церкви, де правдоподібно був також подібний перегляд. В перших днях червня с. ст. виїхав на полудневу границю, на зустріч ханови, як казали — але хана, видко, прийшло ся чекати. Оповідали, що він вагав ся, і вже виступивши під Перекопом мав нараду з мурзами, чи йти самому: посилав ся і на весіле доньки, і на небезпеку від Донців, котрих човни, мовляв, уже зявили ся на морі і можуть обернути ся на Крим; ходили також чутки про якісь некористні для хана зміни в дивані, „нібито з Порти иньшого хана мають прислати“[4]). Гетьманови й закупленим ним мурзам, видко, прийшло ся не мало потрудитись, і богато минуло часу, поки хана вдало ся розмахати: 10 с. ст. червня орда перейшла Дніпро під Аслан-городом[5]). Гетьман, вирушивши десять день перед тим з Чигрина, як оповідали — з великими гонорами — і що найпікантнійше: під ослоною нової королївської корогви, привезеної комісарами, стрів хана з військом і рушив з ними на захід, на головний театр війни, збираючи по дорозї поодинокі відділи свого війська й татарської орди[6]).

Невважаючи, що в козацьких кругах війна рішена було давно і мобілїзація вела ся загодя дуже енерґійно, перші початки кампанії роблять вражіннє певної недороблености: бракує чогось не тільки з польської сторони, де ще до останньої хвилї, очевидно, не вірили

„Послам наши по моїм виїзді велів в Чигринї голови постинати.

„ В Київі ревізія була — за шляхтою, шляхтянками, панями, ксьондзами, по тій ревізії всїх Дніпром почастували.

„Московського посла дуже шанували, і такі голоси, що йому всю Сївершину обіцює (гетьман), бо сподїваєть ся відти помочи — власне від Донців. Посол угорський теж був в великім поважанню і з тріумфом проведений. Ордї позволено кочувати коло Кодаку, щоб близше возити провіант“. — Осолїн. 225 л. 224.

[1]) Spominki с. 327. [2]) Див. вище. с. 164. [3]) Spominki с. 41.

[4]) Spominki с. 51, пор. 52; теж Осолїн. 225 л. 233 — рел. Кутнарского з Ясів (з скороченнями й помилками у Міхаловского ч. 127), тут дата походу хана з Бахчісараю 8 н. ст. червня. [5]) Spom. с. 51 і 55. Дата походу гетьмана з Чигрина 10 н. ст. червня Міхалов. с. 415 = Осолїн 225 л. 233.

[6]) Буджацька орда перейшла Днїстер під Тягинею 13 (23) червня й прилучила ся до гетьманського війська коло Сїняви — Spominki с. 51 і 58.

в війну й відтягали всякі рішучі кроки, але і з української, де теж відчуваєть ся якась недостача суцільного пляну, сильного й тяглого руху.

Проводирі передових польських військ, дякуючи Богови, що Хмельницький потратив час і не використав їх неприготованости, підозрівали у нього якийсь „манкамент“ — глубше не могли вглянути за неможливістю дістати якісь відомости: „шпигів дістати неможливо, між Русю всї зрадники, а з бранців анї добрими способами анї муками нічого не можемо допитатись“, як скаржили ся польські ґенерали[1]). Поляки-бранцї, котрим удавало ся втікти з козацького табору, переказували козацькі поголоски, що проволока вийшла через вагання і отягання хана, до котрого сам гетьман мусїв їздити в останнїй хвилї, намовляючи, щоб зістав ся[2]), і відкидаючи дещо з подробиць, може бути, що таки в сїй ахілевій пятї козацької полїтики справдї мусимо добачати причини певних тактичних упущень з боку козацького війська.

Воєнні сили польсько-литовські на початках камїанії були зґруповані в трох арміях, що з трох сторін стерегли границь від козацтва: на Поділю розложило ся військо під проводом Лянцкруньского; в полудневій Волини, на лївім боцї Горини стояло військо під другим реґіментарем Фірлеєм; на Литві, в східнополудневих частях її розложені були на лежах війська литовські, що стояли під комендою Радивила. Окремо орґанїзувались сили поминених торішнїх реґіментарів: Вишневецького, Конецпольского й Заславського під проводом кн. Яреми, в полудневій Волини. Головне ж польське військо, що мало виступити під проводом самого короля, було ще тільки в проєктї: канцлєр рішучо противив ся покликанню шляхти до загального походу, чого добивала ся партія війни, між иншим на нарадї сенаторів скликаній в останнїх днях мая с. ст.[3]). За радою свого ментора пішов і король; рішено поки що обєднати для спільних операцій польських реґіментарів з литовськими, і король зіставив за собою провід в воєнних операціях (пізнїйше, під час походу він передав його формально Осолїньскому).

---

1) Spominki c. 57, Міхалов. с. 412. 2) Spominki с. 46 і 47.

3) Інтересні дебати сеї наради на тему, чи випадає королеви самому своєю особою йти „на хлопів“. Канцлєр доводив, що було б вічним соромом для річиносполитої, коли б вона рушилась цїла против непослушних хлопів з чотирох воєводств. На се біскуп київский „добре відповів: ‚не хлопи то, а вояки, страшні самому цїсареви отоманському! не про підданство тут воювати треба, а за кривду божу, за святі сакраменти й костели“. — Міхалов. с. 408. Промова канцлєра у Кубалї J. Ossoliński II с. 292—294. Різку опозицію канцлєра (а за ним короля) загальному походови Кубаля толкував побовоюваннями їх, що супроти ворожнечі против короля і канцлєра двох найпопулярнїйших маґнатів — коронного Вишневецького і литовського Радивила посполите рушеннє перейде в повстаннє.

Обєднаннє воєнних сил теж не йшло легко, бо Лянцкоруньский сподівав ся головного удару на Камінець і хотів його пильнувати, міркуючи, що сюдою козаки шукати муть получення з Ракоцієм; Фірлей хотів опанувати Волинь, а литовське військо не похочувало виходити з оборонної тактики. Супроти сього козакам треба було постарати ся зайняти сї три армії на місцї, не даючи їм зійти ся до купи, і по змозї погромити їх по черзї, скорими ударами, поки польські сили не обєднали ся. І справдї з кінцем перемиря козацьке військо починає наступати на всїх трох фронтах: наступає на лінії Горини, як ми вже бачили; за Припеть на литовську теріторію вийшов від київського Полїся полк козаків під проводом Ілї Голоти; трохи пізнїйше і на Поділю тутешнї полковники, підкріплені частиною татарської орди, стали наступати на польські позиції в околиці Межибожа. Але тільки на подільськім театрі війни з козацького боку випроваджені були значнїйші сили. Полк Голоти, перейшовши Припеть, був погромлений литовським військом під Загалєм понизше Мозира[1]). Погоринські полки теж були за-слабі на те, щоб звязати Фірлея: перейшовши Горинь під Заславом 21 (31) мая, він своїми чатами досить скоро вибив козаків з гориньсько-слуцького межиріча — під Шульжинцями розбито козацькі полки під проводом Донця і Таборенка, потім вибито козаків з Звягеля, вони мусїли уступити ся по всїй лінії за Случ. Фірлей таким чином мав повну свободу рухів і міг зєднати свої сили з подільським військом[2]).

Лянцкорунський за той же час, як хвалив ся, своїми чатами очистив волинсько-подільське пограниче вибивши козаків з Красилова, Константинова й нарештї з Остроноля, де вони були замкнули ся під проводом Кривоносенка (реляції 2 і 3 н. с. червня)[3]). Тільки потім став наступати подільський козацький корпус. Він наступив на Межибож, де сидїла польська залога, і сюди, на виручку їй, звернув ся коло 10 с. ст. червня Лянцкоруньский, взявши поміч від волинської

[1]) Про сї операції на литовськім театрі: Spominki II с. 59, 60, Міхалов. 412, 416, Котлубая дод. с. 340, 365, Акты Ю. З. Р. III дод. с. 71. і спеціальні публїкації: Кояловичь, Commentarius, також Theatrum Europaeum VI с. 813.

[2]) Про операції на волинськім пограничу Spominki с. 37. 40, 41. 45, 47—48, Міхалов. с. 397, листи Кисїля — Осол. 225 л. 227 і теки Наруш. 144 с. 331. Нунцій доносячи курії про сю битву (с. 42), не облишив важної подробиці донесень, що Полякам в руки попали дві козацькі чарівниці, з котрих одну стято зараз же, піймавши при чарах. Твардовский (с. 48—49) про се ж оповідає, як сестра полковника Донця чарівниця, що гарцювала на конї поруч брата, засмутила козаків, напророчивши їм польську перемогу, і попала до рук Полякам разом з своєю товаришкою Солохою, „котра знать була у Хмельницького від насланця й шкідливих уроків“.

[3]) Spominki с. 43—45. Сюди мабуть належать звістки нунція (с. 45) про різню счинену вояками Лянцкоруньского.

армії. По словам участника експедиції, Кисїля-молодшого вони застали під Межибожом Нечая, „передвиїзжого Хмельницького“ з 40 тис військом, відогнали його до табору, що він собі урядив під містом, і хотіли вже його там здобувати, — але що язики, захоплені при тім, сповіщали, що наступає сам гетьман з величезним військом і Татарами, то рішили дати з того всього спокій Нечаєви й забравши з собою межибожську залогу, пішли до свого обозу[1]). Одначе й тут відомости, що слідом наступає Хмельницький, викликали таку паніку в польськім війську, що трохи не повторила ся пилявецька історія. „Що живо спакували юки, а декотрі мабуть і повтїкали в ночи. Панове реґіментарі, поки з хлопами була справа, рядили не найгірше, а тепер, як прийшло ся до справжнїх козаків і Татарів, зовсїм стерявши ся, тільки оден до одного їздили, а військо прислухаючи ся до них, уже було на тім стало, щоб як тільки настане ніч, кождий в свою путь: одні до Камінця, иньші до Володимира, одним словом — настало було завсїм торішнє замішаннє: оден з другим шопотів, а кождий що мав кращого в возї, тягнув на коня“.

Про те щоб держати ся після такого шополоху на сих східнїх позиціях, не могло бути й мови: забрали межибожську залогу й відступили з нею до головного табору, що прийшов під Купіль на полудне від Чолганського Каміня. Трівога про прихід Хмельницького, як виявило ся, була фальшива: гетьман ще був далеко. Але вона зробила вражіннє на польських реґіментарів, так що вони після безконечних торгів, переговорів, кружляння туди й сюди на волинськім пограничу, що просто до відчаю доводило військо (воно вже грозило ся скликати „чернецьку раду“ й вибрати собі реґіментаря на власну

[1]) Ся реляція Кисїля-молодшого з 27 н. ст. червня в теках Нарушевича 144, і коротша, але досить основна звістка Тшецєского з 26 червня — Spominki с. 50, дають досить докладне понятє про сей межибожський епізод, що набрав зразу великого розголосу і в дальших відомостях пішов в перекручених формах (Хмельницький під Межибожем визволяє козаків з облоги і т. и. АЮЗР. III с. 320, 330. Самовидець с. 20). Липинський в звязку з відомостями про паніку, що обхопила польське військо (про неї крім цитованого листу Мик. Кисїля згадує також і Фірлей в своїм універсалї з 20 (30) червня), поставив здогад, що причиною сеї паніки був погром Вишневецького Кричевським (с. 400). Але про сей погром згадує тільки Кунаков в своїй реляції з кінця 1649 р. (АЮЗР. III с. 392), в иньших джерелах нема на се натяку, і тому з сею звісткою Кунакова треба обережности; тай говорить він коли вже тримати ся його тексту, про пізнійшу стадію кампанії, коли реґіментарі вже зійшли ся з Вишневецьким. Про присутність же Вишневецького на театрі війни в часї панїки джерела не згадують. Московські вістники, что правда, говорять про Вишневецького „на Оринипім полю“, коло Камінця — АЮЗР. III с. 314. 330, але тут, очевидно, треба розуміти Лянцкоруньского. Паісій на основі листу від козацького полковника (Вешняка або Мужилівского) з останнїх днїв червня с. ст. доносив цареви, що козаки в однім городї званім Межибожем взяли 3 панів і з ними 10.000 чоловіка Ляхів, імя одного Синявский, другого „Хан Скорицы (Лянцкоруньский?), третього не знають (Греч. д. л. 442—443). Се поки що одинока сучасна звістка з козацької сторони.

руку, щоб зробити кінець тій замотанині[1]) нарешті таки погодили ся між собою й зійшли ся до купи. В 20-х днях червня всї Лянцкоруньский, Фірлей, Остророг і навіть Вишневецький з компанією — до котрого умисно їздив на перепросини Лянцкоруньский, зійшли ся на тім, щоб заложити спільний табор під Збаражем. Правда, коли нарешті прийшло у них до порозуміння і реґіментарі зійшли ся тут, присшів наказ від короля зібрати ся під Константиновим: але сього вже рішили не слухати щоб не дражнити до решти війська, і так тяжко знеохоченого безконечними ваганнями й переходами і вже сильно здеморалїзованого. Против королївського розпорядження вказували на те що по виході війська з східньої Волини й Ноділя місцева людність знову підняла ся й покозачила ся, й пробивати собі дорогу серед сього повстання було б дуже тяжко, тим більше — не знаючи нічого, за браком шпигів, про рух головного козацького війська. „І то ще божа ласка, що Хмельницький не наступає має якийсь манкамент в справах своїх", як писав в сїй реляції королеви Остророг[2]).

Се дійсно була ласка божа для Поляків, що з козацької сторони даремно упущено цїлий місяць від кінця перемиря, і тільки в середині червня гетьман став присуватись до Поляків. 13 с. ст. червня він був недалеко Пиляви — тут прилучила ся до нього білгородська орда. 21 пройшов милю за Базалїю (коло горішньої Случи) — на переді йшов полк Нечая, заникав похід миргородський полк Гладкого, гетьман ішов в центрі, орда по обох крилах, — як оповідав козацький бранець[3]). Тільки тиждень пізнїйше підійшов під Збараж — коли польські війська встигли вже обєднатись, яко тако запровіянтуватись, заложити табор і приготовити ся до оборони. Загальний провід признано Вишневецькому, з огляду на його авторітет і популярність у війська, і йому дїйсно вдало ся підняти дух і дісціплїну в деморалїзованім таборі. Одним словом по попереднїм безладю зроблено все можливе, щоб стрінути грізного ворога в якімсь порядку. Правда, видано при тім у власть повстання всю Волинь і Поділє, з виїмком тільки західнього пограничча, але зате було більше надії на поміч

[1]) „Вчора по параді пп. гетьманів мали ми рушити під Камінець і там укріпити ся, в ночи пп. Волинцї відрадили п. белзького (Фірлея) — щоб не відкривати воріт до Корони. Рано ми не рушили і дано знати, щоб копати (вали для обозу) під Кузьминим (коло Константинова). Замішанє страшне, так що вже говорено: крикнїм па чернецьку раду і реґіментаря собі оберім!" — оповідає оден з участників, підстароста теребовельський Тшцєский 16 (26) червня — Spominki с. 50. Див. сюди ж с. 41—44. 53. 57. у Міхалов. с. 409—410 й пп. [2]) Міхалов. с. 411.

[3]) Spominki с. 50 і 58. Лист Лянцкоруньского у Липиньского с. 400.

з Польщі, а на литовське військо Радивила покладали ся сподївання, що він з-за Припети рушить в київське Полїсє і зробить діверсію в тил козацького війська. Дуже цінною для Поляків обставиною було також се, що Ракоцій не рушив ся й не зробив тої діверсії від заходу, котрої бажав від нього гетьман. Коли се дійсно було заслугою польської дипльоматії (як се представляло польське правительство), а не випливало з иньших обставин, то Поляки могли справді похвалити ся сим успіхом[1]).

Радивил по погромі Голоти дійсно збирав ся рушитись — коли не на Київ, куди його посилали польські реґіментарі і сам король, то принаймнї в тім напрямі,[2]) і сї сподівання викликали велику трівогу в східній Українї і в козацькім війську гетьмана[3]).

Щоб запобігти сїй небезпеці, здаєть ся ще перше, ніж наспіли відомости про погром Голоти, або зараз по сїй вісти, гетьман розпорядив додаткову мобілїзацію в Сіверщинї й північній Київщинї: що могло ще стягнути ся звідси, мало рушити на Литву, і посунуло туди в лишнї дійсно що живо, з виїмком дітей і калїк[4]). Під проводом київського полковника Кричевського пішли від київського Полїся, з наказним полковником чернигівським Пободайлом від Лївобережа, і ціною великих жертв, ціною житя самого Кричевського литовська діверсія була затримана в самих початках. Литовське військо понесло настільки серіозні утрати, настільки було ослаблене битвами з Кричевським під Лоєвим, що Радивил, — постаравши ся роздути до як

---

[1]) В своїм листї до Радивила 3 (13) липня король, наказуючи йому „вдарити в гнїздо козацьке, в Київ“, в тім часї як сам король рушить на козаків від заходу, заразом в ясних фарбах описував ситуацію даного моменту: з Семигороду стар. Вельопольский вернув ся з запевненнєм сподїваної приязни, з Москви стар. Млоцкий привіз подтвердженне старого союзу; наслїдком погрому Турків Венеціянами можна сподївати ся, що хан з козаками не піде з Криму (у Котлубая дод. с. 357). Ся надія що до хана була марна, але Москва дійсно не виступила навіть з дипльоматичною інтервенцією, обіцяною Мужилівському (лист присланий з Млоцким в Осолїн. 225 л. 240). Про Ракоція Relatio glor. exped.: rex missis legationibus formidabilem illam cum Transylvano et Moscho armorum coniunctionem avertit.

[2]) Постанови в сїй справі сенаторської наради — Міхалов. с. 402—403, заклик від Фірлея до походу під Київ — Spominki с. 60. Характеристичні силкування королївського листу всякими можливими арґументами заохотити Радивила: очевидно, його неохота до сього походу була звісна в королївських кругах.

[3]) Зізнання козака-бранця 18 (28) липня — Міхалов. с. 454, пор. 458.

[4]) Про сю мобілїзацію АЮЗР. III с. 331: „писано від гетьмана Хмельницького в листах до полковників по городах, щоб усї козаки йшли доконче зараз против Литви“, — відомість з перших днів липня. Інтересні відомости про мобілїзацію козацького корпуса під проводом „Корицкого“ — Spominki с. 41 — можуть теж належати сюди; Липинський прикладає їх до Голоти (с. 425), думаючи що Кричевський пішов на Литву з волинсько-подільського театру війни: але сей здогад опираєть ся на згаданій вище звістцї Кунакова (пор. также с. 433). Про те, як забрано було все козацтво з Поднїпровя, — оповіданнє козаків 2 серпня також с. 429: „по залогах на Українї не зістало ся зовсїм людей здатних до війни, тільки городові сотники для порядку“.

найбільших розмірів свою побіду (що і вдалось!), вважав можливим спочити по ній на лаврах і завернув своє військо на спочинок по трудах, полишивши козацькому війську кінчати кампанїю[1]).

Такий вислїд литовської кампанїї виявив ся одначе пізнїйше: рішуча битва під Лоєвим стала ся 21 (31) липня, реляція Радивила про неможливість іти литовському війську на Україну була вислана до короля 24 с. ст. липня. Тим часом, поки сей вислїд був невідомий і сумнївний, гетьманови приходило ся приложити всї сили до знищення польського війська, і спішити, спішити яко мога, поки литовське військо не продерло ся в тилу на Україну, а з другого боку — не наспів в поміч реґіментарям король, що 13 (23) червня вже рушив з Варшави на театр війни.

І гетьман дїйсно спішив і пускав в рух всї свої сили, видобував своєю титанїчною волею всю енерґію з них, щоб нагородити сим страчений час, — не рахуючи ся нї з засобами, нї з страшними тратами „гарматного мяса“, щоб зломити і знищити передову польську армію перед приходом на театр війни її резервів[2]).

Кампанїя, що розвинула ся таким чином під Збаражем, має — розумієть ся в тих польських джерелах, з яких мусимо її студіювати за браком джерел українських, — щось кошмарно-кріваве, що з сих розмірно нових часів переносить читача в епохи азіатських етнїчних потопів, в атмосферу варварських походів на Грецію, на Рим. Без сумнїву, як там так і тут ми маємо дїло з повною односторонністю представлення, яке розмальовувало боротьбу рідних героїв з страшними хмарами варварської дичи, не добачаючи по противнїй сторонї того ж морального напруження, проявів високого героїзму і посвячіння. Зводячи до більш правдоподібних розмів сю „ґіґантомахію“, ми дістаємо за те більш реальный образ напруження великих сил, великої енерґії й великаго духа.

---

[1]) Про сю литовску кампанїю крім цитованих вище старих публикацій (с. 675) Kotłubaj Życie Janusza Radziwiłła (с. 135 і д.) і новійші: Смірнова (с. 243 і д.) і особливо Липинського (с. 428 і д.). Реляція про битву під Лоєвим тепер надр. в Архиві с. 296.

[2]) Головними джерелами з польської сторони служать два дневники облоги Збаража: коротший, кілька разів друкований (збірний текст зведений Кубалею, ор. с.), і ширший — у Михаловского ч. 150. Листи в збірнику Міхаловского й инших мають друторядне значіннє, так само і урядова реляція (Relatio glor. expeditionis). Записки Ґолїньского, поема Твардовского, історія Коховского додають деякі подробиці й кольоритні риси з оповідань і переказів. З української сторони крім признань козацьких бранців, більш або менш свобідно переказаних в згаданих джерелах, маємо головно реляції московських вістників, що переказують українські оповідання — видані в Актах ЮЗР. т. III і не видані, як от в столбцях білгородського стола, котрі використовую низше. В лїтературі найцїннїйше — студія Кубалї; на жаль, і вона занадто стоїть під впливами Коховского, що так сильно затяжіли над усею історіоґрафією XIX в.

Військо польських реґіментарів тільки що встигло обєднатись з полками Вишневецького й товаришів його та поробити якісь укріплення, коли вислані ним чати дня 29 с. ст. червня, наскочивши під Чолганським Камінем на передові полки гетьманські і погромлені ними принесли до табору грізну вість, що неприятель наступає великими масами. В таборі від того настало велике завірушеннє, спішно заходили ся коло провіантовання, коло спроваджения обозу кн. Вишневецького, що ще не війшов до табору. Приходило ся робити се серед крівавої січи з передовими козацькими й татарськими силами. Того ж дня зачали ся татарські гарцї під містом і перші приступи козацькі, против котрих польські реґіментарі вивели в поле свої сили, щоб піддержати відповідний настрій в своїм війську.

Другого дня уставлені наоколо міста 30 козацьких гармат розпочали канонаду, засипаючи польський табор густим дощем ґранат, „так що лекше було знайти в таборі гарматну кулю, нїж у львівськім повітї куряче яйце того року“, посміхує оден з дневників. Разом з тим ішли козацькі приступи, які одначе були тільки прелюдією до головного штурму, що з усїх сторін, з величезною масою війська поведений був другого дня. „Як мухи в смолу хлопство лїзло, орда хмарою лїтаючи стріляла до валів, цїлий день був сильний натиск, і перед вечером були вже збили з валів полк кашт. Фірлея, була вже думка — тїкати до замку, але стримав кн. Вишневецький“, записує дневник. Кінець кінцем штурм відбито, з великими стратами в козацьких рядах, і сей успіх підняв в польських рядах рішучість боронити ся дальше, до упаду, не вважаючи на велику нерівність в силах.

Чим розпоряджала польська сторона, нам більше меньше ясно. Під комендою реґіментарів було коло 6 тис. війська;[1]) сили Вишневецького з його товаришами — полки Ол. Конєцпольського, Заславского, старости калуського Замойского разом раховано на три — три з половиною тисячі[2]); всього 9—10 тис. властивого війська, і мабуть значно більше челяди[3]). З того війська пішого, більш придатного для оборони табору було небогато, більше кінноти, котрій одначе скоро теж прийшло ся перейти на пішо, за неможливістю вижививити коней[4]). Крім війська реґіментарі розпоряджали до всякого рода робіт кількома

[1]) Spominki с. 56. [2]) Так рахує Ґолїньский с. 258.

[3]) На 15 тис. рахує оден з сучасників-Поляків (Spominki), на 20, 30 і навіть 60 тис. — московські вістники — АЮЗР. III с. 350, Білгор. ст. 297 л. 124, 331.

[4]) „Для себе мають живности досить, але для коней і трави дістати не можуть — кінноти в обозі досить, але піших дуже мало“ — вісти з перших днів облоги. Міхалов. с. 417.

тисячами селян, що збігли ся до міста перед облогою і служили до чорної работи і взагалі за дешевий воєний інвентар, — поки недостача провіанту не примусила випровадити їх з табору.

Сили козацькі означити далеко тяжше. Досить популярна у сучасників цифра 300 тис., не може бути трактована серіозно, хоч би прийняти мобілїзацію воєнних українських сил в розмірах як найширших[1]). Цифрою 300 тисяч Мужилівський означав всю воєнну силу козацької України в тім часї,[2]) і ся цифра скорше прибільшена, нїж применьшена, і вже зовсім неймовірно, коли польські джерела, і сама офіціальна реляція[3]) означають такою цифрою козацькі сили під самим Збаражем: відділи козацького війська ми бачили й по иньших місцях, а додаткова мобілїзація, зроблена для литовської кампанії в північній Україні, ще могла зібрати чималу силу, отже під Збаражем була, хоч як показна, та все таки тільки частина козацької сили. Так само проблєматичне раховання татарських сил: „орди кримської, ноґайської, азовської, білгородської“ на 100 тис.[4]). Річ очевидна, що навіть титанїчній енерґії Хмельницького неможливо було удержати в тодїшніх умовах війни і провіантовання не то що чотирохсот-тисячне, а й двістатисячне козацько-татарське військо протягом яких пяти-шести тижнів під Збаражем в тім порядку, в якім його бачимо.

Се власне та сторона в збаразькій кампанії, яку треба піднести, як свідоцтво незвичайних талантів Хмельницького як стратеґа і правителя, що він усю ту величезну масу воєнного народу, будь що будь не бо-зна як орґанізованого й дісціплїнованого, бо й недавно тільки в такій великій скількости введеного в козацькі кадри, вмів утримати під час довгої, прикрої, невиграшної облоги в такім порядку не

[1]) Козаки-бранцї, запитані про число козацького війська, відповідали, що трудно його знати, бо всї на голову вийшли з України, тільки дїти та баби зістали ся, взагалї тільки що нездатне до війни полишило ся для жнив. — Реляція біскупови Шолдрскому 26 липня н. ст. в ркп. пет. 129 с. 274 і Чортор. 144, с. 394, тепер Архив с. 294.

[2]) Україна с. 39.

[3]) Relatio glor. expeditionis. „Лїкар Лукашка“, або Лука Климовський по справжньому, що був в козацькім війську і все знав „доподлинно“, як він казав, — з початку не вмів сказати докладної цифри козацького війська, завважив тільки, що козаків було „далеко більше, нїж Поляків: було двадцять три полковники, а в кождім полку від пяти до двадцяти тисяч — меньше 5 тисяч в полку не було“ (АЮЗР. III с. 345). При докладнїйшім розпитї сказав, що на око було сто тисяч, а може й більше — бо перепису не було. Білгор. стовб. 297 л. 331—332. Иньший вістник — післанець путивльского воєводи Литвинов, що був висланий до гетьмана в серпні 1649 р., і пріїхавши під Збараж 24 с. с. серпня, бачив ся з ним і з вищою старшиною, так описує сили обох сторін: „в городе Збараже съ 30.000, а з Богданом Хмельницькимъ было Черкас в зборе съ 70.000 и больше, а с крымским царемъ было крымскихъ и ногайскихъ людей и белогородских Татар больше тово числа, что з гетманом Хмельницькимъ“. Білгород. стовб. 297 л. 124.

[4]) Ґолїньский записує під днем 31 н. ст. липня (с. 261): „хлопства руського збунтованого з козаками кладуть на двістї тисяч, а Татар на сто тисяч“.

даючи розтїкти ся анї пустити ся в мародерство. Факт, що Полякам сливе не вдавало ся діставати ніяких вістей з козацького табору, найкраще свідчить про сей лад і дісціплїну. Гетьман, обложивши Поляків, заразом — як висловлясть ся оден з сучасних істориків[1]), немов в облозї держав і своїх козаків і особливо Татар, котрих йому треба було в цїлости заховати до рішучої розправи з королївським або литовським військом. Випустивши їх раз на добичу, в загони, потім, коли б вони обловили ся, ніяким чином не можна було б затримати при собі і в рішучий момент прийшло ся б зістати ся без війська. А що значило удержати на уздї протягом яких двох місяцїв (рахуючи від вступлення її на Україну) сю голодну, розбійничу орду, — се навіть уявити собі тяжко.

Кінець кінцем приймаючи навіть найбільш скромні (а найблизші мабуть до правди) обчислення московського гінця, що був в збаразькім і козацькім таборі, — що гетьман мав з собою коло 70 тис. козацького війська і дещо більше орди, та більші й меньші вільні дружини українських повстанців, котрі у всякій потребі він міг мати до волї, але держати в великих масах при собі постійно не мав ніякої користи — бо вони непотрібно виголоджували околицю й обтяжали його табор — все таки козаки мали велику перевагу над польським військом — хоч би його було й тридцять тисяч (берім найвищу цифру). Обсочивши його і відтявши всякий приступ до нього, гетьман мав повну змогу стомити й виголодити його облогою і привести до капітуляції — коли б тільки був певним, що якась зміна обставин не перерве і не перешкодить сїй блькадї. Але саме отсеї певности й не було, і через те приходило ся спішити й уживати гострійших і коштовнїйших засобів облоги. Неустанно томлячи польське військо атаками: випускаючи на обложених то козаків, то Татар, то околичних повстанців, то навіть — як оповідають поляки — гурти худоби, щоб до них вистрілювали облеженці свої порохи[2]), страшачи їх всякими несподїванками, фортелями, криками[3]), гетьман заразом

[1]) Кубаля op. c. c. 133. Він толкує се тим, що гетьман не хотів перед часом показати своїх сил; я розумію се, як бачить читач, трохи инакше.

[2]) Мало правдоподібне оповіданнє єзуїта Лїнецкого в королївськім таборі: „Хмель, приступаючи штурм, наперед жене хлопів — ті почали кричати до наших, на милосердє боже просячи, аби до них не стріляли, бо ми не хочемо воювати, але мусимо. Наші змилосердили ся й крикнули, аби вони на землю впали. Ті так і зробили, а наші сильну стрільбу пустили з обозу й велику шкоду вчинили в самих козаках-молодцях“ (Архив c. 291). Дещо в сїм роді, але, коротко — й відмінно, згадує з переказів Мясковский — Міхалов. c. 150.

[3]) „За 10 день що-дня, що-години просто безнастанні штурми і галасп, так що ми й витримати не могли такого натиску“ — записує коротший дневник під 20. VI.

енерґійно вів земляні работи, які все тіснійше затісняли облогу. Під ослоною деревляних щитів, так званих гулай-городин, козаки копали шанці, рови, сипали вали, протягом тижня поставили одну за другою три лінії валів й виставили такі високі шанці, що з них все бачили в польськім таборі, „так що й собаку в обозї нашім забивали“, і щоб укрити ся від козацької канонади, Поляки мусїли копати собі ріжні пори й криївки „як кроти“[1]).

Реґіментарі скоро переконали ся, що не годні оборонити такої великої лінії валів, яку вони вивели з початку — „на цїлу милю, для приватних вигід та просторного стояння“, як завважає автор дневника, і в тиждень по ґенеральнім штурмі зменьшили лінію окопів, вивівши внутрішнїй вал і перевівши потиху військо до сих внутрішніх укріплень. Козацьке військо зараз зайняло полишені ними укріплення і з них повело ще далї свою систему апрошів. Так се повторяло ся кілька разів протягом сеї облоги, в міру того як малїло польське військо, гинули конї, зникали припаси. Вкінцї козаки підійшли до польських укріплень на віддаль кількох ліктів, так що підкопуючись тягли гаками польські вози з припасами до себе. А заразом з високих шанців, які виводили в ріжних місцях „на два конї“, обстрілювали все, вбиваючи кождого, хто вилазив з криївок, — так що Поляки плахтами й полотнищами від шатрів силкували ся закрити їм вид.

Разом з тим далї йшли більші або меньші бої, від часу до часу великі атаки, котрими гетьман з старшиною стільки ж мали на гадцї втомити обложених, як і підтримати енерґію серед своїх, щоб не знудили ся і не знеохотили ся нудною облогою. Богато коштувала вона й Українцїв; розуміє ся, цифра 50 тис. убитих з української сторони „окрім хорих і постріленых“, котру подає польський дневник[2]), має дуже проблематичну вартість, — але великі утрати безсумнївні. З визначних старшини Коховский зазначує смерть старого полковника Бурляя, про котрого записує, що він був славний морскими походами, здобув свого часу Сіноп. Згинув косунський полковник Станислав Мрозовіцкий, оспіваний в популярній піснї під іменем Морозенка, „преславного козака“, — „дуже жалувала його чернь“, записує

[1]) Коховский, збираючи до купи відомости й перекази (с. 133), дає такий загальний підрахунок всїх тягот польського війська: двомісячна облога, майже безперестанна битва: нараховано двадцять ґенеральних атак, сїмнадцять кінних битв, чотири рази переведено скороченнє укріплень, сїмдесять пять вилазок уряджено і по більшій части щасливо, деякі ж обернули ся в сумні погроми; з сїмдесяти великих гармат обстрілювано, і з них кулї як град сипали ся в саму середину табору.

[2]) Міхалов, с. 470. Теж і Relatio.

дневник[1]). Пострілено славного Федоренка-Богуна, що взяв ся був підкопом висадити в новітре одну з башт в міських укріпленнях[2]). Нераз уже козаки затикали свої корґви на польських валах, опанувавши їх під час штурму. Нераз серед польського війська поновляли ся розпучливі гадки: кинути вали й відсиджувати ся в замку а иньним на останку коней попробувати пробитись крізь козацько-татарський табор. Але кінець кінцем натиски відбивано, трівогу втихомирювано або вказуючи безвихидність всяких иньших плянів, або манячи якимись надіями познаками зближення королівського війська, упадком духу серед козаків, охотою Татар до порозуміння з Поляками і т. д. включно до підроблювання для сього листів, і тому подібних штук. Ріжні переговори з обох сторін за сей час підіймали ся, вели ся, переривали ся і знов поновляли ся. Реґіментарі справді робили проби перетягнути на польський бік хана, але той не піддававсь і грозив ся, що коли Поляки не піддадуть ся, то їх за чуби повитягають з окопів; або брав ся посередничити у козаків, чого Поляки не хотіли, боячи ся, щоб не стати жертвою якоїсь скритої інтриґи[3]). Гетьман теж то намовляв їх до піддання, то страшив. Дневник наводить його лист, присланий 23 с. ст. липня до кн. Вишневецького. Звертаючи його листа, перехопленого козаками, гетьман писав:

„Ясному князеви Михайлови Корибутови Вишневецькому . . . приятелеви нашому, хоч і не зичливому. Повідомляю в. кн. м., що лист сей з післанцем в. м. перейнятий за Львовом в трох милях. Післанцеви голову стято, а листа в цілости посилаю. Сподіваєш ся в. м. якоїсь помочи від короля а чому ж самі не виходите з нори і не збираєте ся в одну купу з королем? Таж і король не без разуму, щоб будучи таким великим монархом безрозсудно тратити людей своїх. Як же він має прийти сюди на поміч вам? Без табору не можна, а з табором — є річки і потічки. Бачить то король й. м., що до себе нас дочекає, і з ним може стати про все певна згода й умова. А ваша кн. мил. не рач на нас жалувати, а собі подивуй ся: ми в. кн. мил. не зачіпали і в цілости в маєтностях задніпрянських хотіли заховати; а теперь, коли так — з волї божої мабуть — вийшло, зволь шукати виходу по волї своїй“[4]).

Сей епізод з перехопленим листом показував на-віч, як щільно відтяло козацьке військо всї „наси“ до світу з Збаража. Таке повне

[1]) Міхалов. с. 453. Про нього новійше у Липиньского с. 239 і д.
[2]) Міхал. с. 459. [3]) Міхалов. с. 451 і 452.
[4]) Тамже с. 456; остання фраза, здаєть ся, зіпсована.

відрубаннє й перерваннє всяких зносин, неможливість дістати якісь відомости дуже докучала облеженцям. Козаки — ті навпаки знали все до найменьших дрібниць, що діяло ся в таборі через шпигів і через дізертирів, що раз-у-раз тїкали з табору, не вважаючи на тяжкі кари, які задавали реґіментарі тим, котрих удало ся перехопити: рубали їм руки й ноги для остраху.

Але ся невідомість мала й свою добру сторону: військо піддавало ся надіям, що колївська поміч близька, може кождої хвилї впасти на козаків. Коли б воно мало відомости, яка ся поміч далека хто зна, як би се відбило ся на поставі його. Покладали надії також на литовське військо: бранці й підслухи оповідали, що в козацькім війську велика трівога за дітей і жінок в незахищених східнїх сторонах, особливо по тих свіжих взірцях крівавої розправи, які литовське військо дало минулої зими па Білоруси.

Кінець кінцем козацтво все таки трималось, і додавало собі духа, дрочачи ся й передираючи ся з польськими вояками, до котрих вони підходили тепер віч-на-віч. Але все тяжше приходило гетьманови й старшинї тримати сї козацькі, і ще більше — татарські маси в виголодженій, спустошеній околиці, в нудних обставинах облоги. в вічнім сподіванню рішучої розправи. Відомости донесені нам з уст бранців, без сумнїву дають нам образ дійсних відносин:

Чотири козаки приведені до королївського обозу 14 (24) липня оповідали, що орда „дуже наприкрять ся козакам, одно тому що їх самих беруть і стинають, а друге — що гнївають ся на Хмельницького, що так довго не можуть дістати наших, і грозять ся, що ми й вас самих будемо стинати, коли нас довше будете тримати“.

Чернець, що їздив до гетьмана по унїверсал, а попав ся польському підїздови, теж оповідав, що „Татари нудять ся даремно стоячи й козакам дорікають, що ви обіцяли зараз добути лядське військо, а так довго стоїте не добувши їх: будемо вас рубати, а з Поляками поєднаємось“

Бранцї козацькі й татарські, зловлені під Зборовим 4 (14) серпня, оповідали: „Вчинають ся між ними битви й бунти; чернь хоче, аби їх розпустив, бо голод у них, і сила їх гине. Хан хоче відступити, тому бо Хмель його запевнив, що здобуде за кілька день, і про короля казав, що нїколи не прийде в поміч обложеним. Хмель до хана перевіз ся і стали по-за черню, не віручи їй“[1]).

[1]) Ркп. Публ. бібл. 129 л. 274, 271, копія в Наруш. 144 с. 393 і далї, тепер видр. в Архиві с. 295—296, 301—302 і ще раз с. 314—315.

Гетьман і старшина могли себе потішати, що становище реґіментарів в облозї ще далеко тяжше і скрутнійше. Про те, що діяло ся там, може дати понятє лист, писаний до короля серед сеї збаразької аґонії. „Ми в останній біді. Неприятель окружив нас довкола, що й птах до нас або від нас не перелетить. Листи наші до вашої кор. милости переймано. Нас стане лише на кілька днів, бо не тільки що військо зістало ся без коней, не тільки що не маємо живности і дальше кількох день не можемо витримати, але найгірше, що й пороху не маємо, а неприятель наступає великими штурмами, я наші, захоплені ними, силу пороху мусїли вистріляти. Коротко сказати — нема пороху, ледви на три дні . . . На гідну згоду ніякої надії! Хмельницький снодїває ся вже бути паном цїлої Польщі. Голод незвичайний і нечуваний, працї щоденні і небезпеки поносимо — але пороху не маємо і на кілька день“. і т. д.[1]).

Днї збаразького війська здавали ся пораховані, і брак припасів, пороху, повне вичерпаннє сил привели б його до капітуляції неминучо — коли б не угода з ханом, котрої не раз пробувано, як бачили ми, й обложенцями, тільки безуспішно, — а несподївано осягнено з иньшої сторони: з інїціативи короля й його канцлєра, котрим отак привело ся несподївано відограти рішучу ролю в сїй кампанїї.

---

[1]) Міхалов. с. 428 (лист без дати).

Зборівська угода й її безвиглядність.

Королївський похід на козаків. Бльокада і битви під Зборовим. Угода в ханом. Пересилки з гетьманом. „Деклярація ласки". Прикрі і неможливі сторони зборівської угоди. Охорона status quo. Заходи гетьманської дипльоматії. Соймове потвердженнє і його хиби. Незадоволеннє мас.

Король взагалї не дуже спішив ся на театр війни, котрої головний провід заздалегідь узяв на себе. Рушивши 13 (23) червня з Варшави, він за місяць був ще тільки в Замостю, на півдороги до Збаража. Три тижнї просидів в Люблинї: ніби збирав військо, ніби радив ся, і взагалї своїм поводжіннєм викликав загальні сумніви й підозріння. Зібрав решти чужоземного війська, закликав визначнїйших панів, щоб прислали до нього свої полки. але з сим ще ніяк не можна було йти на Хмельницького: радили йому не йти далї — але він і сього не слухав. Добивались, щоб видав останню оповістку про загальний похід не хотів. Вийшов тільки наказ мобілїзації шляхти сусїднїх воєводств: Руського, Белзького і Люблинського. Їй наказувало ся спішитись до короля зараз, прикладом волинської шляхти, що змобілїзувала ся з власної ініціативи, не чекаючи останньої оповістки. Всїй иньшій шляхтї визначував ся день 11 серпня тільки ще для писування, так що на театр війни до кінця серпня вона не могла поспіти[1]). Всї обвинувачували канцлера за се занеханнє мобілїзації, і в пізнїйшій інструкції на соймики він оправдував ся ріжними мотивами, які промовляли против загального походу[2]).

Ситуацію, як її представляли в королївских кругах, малює цитований уже лист короля до Радивила з Люблина, 3 (13) липня[3]). Були певні, що від Москви й Семигороду нема небезпеки: хан буде відкликаний наслїдком погрому турецької фльоти Венеціянами. Коли ще до того литовське військо війде в Україну, можна сподївати ся, що кампанїя буде лїквідована сама собою без шляхетської мобілїзації, — яка до того ж і заповідала ся зовсїм не світло. Що литовське військо королївський наказ сповнить, в тім не сумнївали ся, і в середнїх

[1]) Міхалов. с. 414—415. Третя оповістка волинській шляхти в Архиві III. IV. с. 302. [2]) Там же с. 500—501. [3]) Котлубай с. 357, див. вище с. 678—679.

днях липня с. ст. в королївськім обозї було повно відомостей про сей литовський похід на Київ як там „литовське військо під Київом жінок козацьких мацає“[1]). Про козацькі й татарські сили під Зборовом, про скрутне становище облеженців в королївськім війську не мали нїякого понятя, і навіть деякі досить трівожні відомости від бранців не могли розбити доволї, а навіть — дуже оптимістичних поглядів на ситуацію. Порядних „язиків“ нї козацьких нї татарських нїяк не вдавало ся дістати до останнього моменту[2]).

Так от поволї, збираючи панські й повітові полки, король ішов з Люблина на Красностав, Замостє, Сокаль, Радехів, Топорів. Під Сокалем, в половинї липня с. ст., в листах з королївського обозу його військо рахуєть ся тільки на сїм тисяч, під Топоровим, в останнїх днях липня вже на шіснадцять тисяч[3]). Тут, під Топоровим, король одержав лист з Збаража, принесений одним товаришом[4]), де облеженцї сповіщали короля про своє розпучливе становище що ледви кілька день можуть вони ще тримати ся. Але й сей крик відчаю не подвигнув короля до особливої поспішности. Рахували, що йдучи далї таким же маршом, він зможе поспіти під Збараж на 11—12 с. ст. серпня, що було рішучо за-пізно. Виправданнєм служили тяжкі дороги, що порозмокали від дощів, які зачали ся в тій порі і привели їх справдї до неможливого стану.

Замість военної акції штучно надроблювано настрій. Відомости про грізні сили неприятеля, очевидно, затаєно від своїх, натомість старанно поширювано далї все те, що могло настроїти військо оптимистично: про невдоволеннє, розрухи, анархію в таборі Хмельницького, про реакцію серед селянства, що мовляв кидає повстаннє й повертаєть ся до своїх панів, і т. и. Оповідано, що Хмельницький, довідавши ся про похід короля, вже навіть відступив від Збаража, і всяку всячину в тім родї[5]).

---

[1]) Міхалов. с. 424. 426, 430, пор. рел. нунція с. 48 і д.

[2]) Досить велика збірка листів з королївського обозу з сього маршу в збірцї Міхаловского; цїнне доповненнє до неї дає вибірка з реляцій (головно до познанского біскупа Шолдрского) в збірцї Публ. бібл. Nr. 129 (копія в теках Нарушевича Nr. 144), тепер видрукована в Архиві III. IV с. 286 і далї.

[3]) Міхалов. с. 422—423, 425, 430.

[4]) Називав ся він Скшетуский — його прославив в польській лїтературі Сенкевич, вибравши за героя своєї звісної трільоґії.

[5]) Взірцї сих поголосок дає лист Мясковского зі Львова, 9 (19) липня, записаний у Ґолїньского (с. 260): Татари збунтовали ся, покинули Хмельницького, по дорозї на злість вирубали йому Корсунь, Білу Церкву, Переяслав. „Се певно, що хлопи з кількох великих волостей присягли своїм панам на віру і підданство — єсть їх кільканадцять тисяч, обіцяли дістати Хмельницького, і вже почали жити при своїх панах“ і т. и. В якій форми були пущені в оборот відомости, привезені Скшетуским, показує инший лист зі Львова, 17. VIII (теки Нарушевича 144 с. 539).

В обозї під Радеховим, 26 с. ст. липня король видав унїверсал до „всїх тих, хто під теперішньою зраду зібрали ся до Хмельницького, нашихъ підданих і черни всеї“ — як він до них звертаєть ся на вступі[1]). „Бачите самі“, пише король, „що з вами дїєть ся — як богато людей з руського народу взято в поганську неволю, як богато побито, як богато церков призначених на хвалу божу збезчещено! Страшно й згадати, скільки лиха стало ся не через вас, а через того зрадника Хмельницького, що змовивши ся з поганством на кров християнську, і тепер Татар тримає на погибіль вашу аби ви, боячи ся того поганства, послушні були тому зрадникови! Отже не на те йдемо тепер з військом нашим, щоб губити вас — невинних і обманених, але на те, аби вас визволити з сїтей поганських, въ котрі вас посадив той зрадник Хмельницький. Будьте ж вдячні нам за ласку нашу й покинувши зараз того зрадника, найдальше за чотири днї вертайте ся до домів і послушности панам вашим. А ми вас в оборону свою беремо, що нїякої кари вам не буде й зістанете ся при правах і стародавнїх звичаях ваших“. Унїверсал сей мав бути обісланий по містах і селах — історія одначе мовчить про те, чи були зроблені які заходи для того, щоб донести його до дїйсних адресатів — повстанців, до котрих він звертав ся[2]).

Два днї пізнїйше, під Топоровим, король видав другий унїверсал, ще більш рісковний — звернений до козацького війська: „до полковників, асавулів, сотників, атаманів і всїх молодців війська Запорозького“. Король нагадував їм, як він на початку свого панування „подав“ їм гетьманом Хмельницького „через післаннє йому корогви й булави“, в надії на його обіцянки вірности. „Одначе той зрадник Хмельницкий, негідний імени християнського, не залишив звязку з поганством і обманувши вас завсїди вірних попередникам нашим, королям польським, затягнув поган на кров християнську і на погибіль народу руського й старинної віри грецкої“. Комісії скинув ся, посла королївського затримує (Смяровского б то), і нарештї наступив на військо королївське. Тому король складає його з гетьманства і проголошує за зрадника, а па його місце подає гетьманом Семена Забузького

[1]) Жерела т. XII с. 79 (з книги коронної метрики москов. архива загран. справ)
[2]) Голїньский записує з сього приводу (с. 264): „Король розіслав унїверсали до хлопів руських, аби від Хмеля відступили і йшли спокійно до домів своїх: обіцяв їм пробачити все, до ласки прийняти і при давнїх вільностях зіставити — так і до міст і до сїл. А Хмель теж видумані річи оповідав і хлопам толкував, що король на те прийшов з військом, аби всїх до одного чоловіка в Руси вигубити і вигладити: призводив козаків і хлопів, аби при нїм стояли й війну кінчали“.

„Хто з вас того наказу послухає й пристане до згаданого Семена Забуського, тих ми до ласки своєї приймаємо, всї вини одпустимо і при правах і вільностях заховаємо, — знаючи, що ви тим зрадником були обманені. Коли ж би між вами знайшли ся такі непослушні, що тою нашою ласкою королївською й осторогою погордили, — надіємо ся на Бога, що нам поможе на тих віроломців: дасть їх нам на пімсту і кару за їх злочин[1]).

Тутже сьому Забузькому — давньому нашому знайомому ще з подонських степів, що потім під Пилявцями перейшов до Поляків і сього року брав участь у королївськім поході[2]), надано гетьманські клейноти: король через канцлера передав йому булаву. „і дано йому чотирох вязнів, аби з ними міг розіслати універсали“[3]). Операції нового гетьмана, як бачимо, були на разї дуже скромні. Рудавский додає, що король при тім визначив ще й цїну за голову Хмельницького, і се зробило сильне вражіннє на нього[4]). Може скорше на польське військо? Якось трудно увірити, щоб король і його канцлер, невідмінний ментор його полїтики, були так наївні, аби думати, що сї універсали післані з чотирма бранцями зроблять якесь вражіннє серед козаків. Мабуть скорше мало ся на гадцї підняти дух свого війська такою безоглядною розправою з грізним ворогом, бодай на папері, та ухилити нарікання на короля і його канцлера за двозначну полїтику супроти козацтва.

Стративши по сїм ще кілька день на тяжкій, розмоченій дощами дорозї з Топорова на Білий Камінь і Золочів, 3 (13) серпня став король за півмилї під міст. Зборовим, і тут забавив ся день, чекаючи, поки понаправляли мости й гати на багнистих берегах Стрипи, щоб звідти йти на Озїрну й Тернопіль. Військо було під вражіннєм останнїх відомостей язиків, що Хмельницький з ханом, довідавши ся про зближеннє короля, уступають ся з-під Збаража, тому наступало відважно й певно. Одначе над вечір звідкись рознесла ся по війську чутка, що показав ся неприятель. По словам офіціальної реляції, було вислано на звіди кілька хоругов під проводом одного з найбільш випробованих ротмістрів і вони вернули ся з звідомленнєм, що оглянувши пильно околицю на три милї, ніде не помітили нікого. Тим часом ся вість не була марна. Дїйсно, гетьман, з напруженою увагою слїдячи за рухами польської сторони і безперечно знаючи

[1]) Жерела XII с. 117, з тоїж книги кор. метрики; копія також в ркп. Публ. бібл. 129 л. 282, тепер надр. в Архиві с. 311.

[2]) Див. ч. II с. 349, 353 і вище с. 69. [3]) Архивъ III. IV с. 301—302. [4]) Ор. с. с. 46.

докладно кождий крок короля, вважан сей момент за хвилю рішучої розправи.

За кілька день перед тим він пересунув головні сили свої під Збаражем під Старий Збараж, далї на захід, де віддаленнє й хвиляста місцевість робили невидними для Поляків всякі зміни в козацькім габорі (польський дневник записує сї переміни під днем 9 н. ст. серпня)[1]). Відси він міг кождої хвилї непомітно вивести свої сили против королївського війська. Убуток козацького війська заступлено ватагами повстанцїв, покликаних на сей час, а оден з старшин мав виїздити на гарцї під гетьманським значком: „на держаку два прапорцї гусарські: оден білий, а другий червоний".[2]) Усильна канонада, приступи й гарцї мали заняти увагу облепсенцїв й не дати їм помітити вихід головних сил[3]). Тим часом в ніч під 5 (15) серпня виведена була в поле орда, а за нею козацьке військо, і вони рушили на королївський табор, що стояв в віддаленню шести миль. Коховский записує оповіданнє, як гетьман, підїхавши під польське військо над раном, з дубини, що була під Зборовом, вилїзши на високого дуба, докладно оглянув місце, слїдив за переправою польського війська, і вернувши ся дав плян ханови: сховати ся в тій же дубинї і відти зробити напад на Поляків.

Нїчого не підозріваючи, король в неділю 5 (15) серпня, на католицьке свято Успенія, вислухавши службу божу, перейшов з піхотою за Стрипу і став табором, а за ним почав перевозити ся обоз. Решта війська стояла позаду, за місточком. Лїнїя війська незвичайно розтягла ся, на які півтори милї, по обох берегах річки. День був туманний і дощовий, і се ще більш утрудняло рух і оріентацію. Користаючи з сього, орда поділила ся на дві части, і одна зайшовши за ріку вдарила ззаду в ті полки, що там стояли. Стало ся велике замішаннє; деякі не витримавши натиску кинули ся в розтїч; иньші, відступивши до возів, боронили ся відти, і дуже богато полягло народу, „бо ордї заборонено було брати вязнїв, тільки рубати". Разом з тим друга частина орди напала на королївське військо з фронту; тут теж настала велика „конфузія", і як би не присутність короля, що особисто стримував і опамятував своїх, обїздячи полки з голою шаблею і наказуючи вбивати втїкачів, повторила ся б зовсім пилявецька

---

[1]) Міхалов. с. 460—461. [2]) Тамже с. 463, 466.
[3]) Див. записки коротшого дневника під дн. 6—15 серпня, у Кубалї ор. с.

історія. Кінець кінцем польське військо відборонило ся, і перед вечером Татари відступили й стали кошем[1]).

Новий день, очевидно, мав принести нову битву, в дальшій перспективі — бльокаду. Супроти переважних неприятельских сил, невигідної позиції, повної неприготованости до оборони королївського війська його становище було дуже небезпечне; обережні остороги давані королеви й канцлєрови против сього походу здійсняли ся тепер в повній мірі. На воєнній радї, що стала ся зараз, піддавали ся ріжні проєкти ратовання ситуації: вивезти короля з обозу, щоб він міг вернути ся на чолї шляхетських полків, а війську тим часом заложити ся табором; старати ся пробитись оружною рукою через неприятельське військо; війти в зносини з ханом і попробувати перетягнути на свою сторону. Сей останній вихід канцлєр вважав досить надійним, і король прийняв проєкт свого оракула.

Зараз написали до хана лист. Автентичний текст його, здаєть ся, не дійшов до нас може не припадково. Офіціальна реляція підчеркувала, що він був уложений в тоні, який не позволяв думати, що король уважає себе переможеним. Офіціальний текст, записаний в книгах коронної канцелярії, дійсно більше докоряє, ніж заохочує[2]). Дійсний текст мабуть більше обіцював, ніж докоряв[3]), або на словах було переказано таке, що злагоджувало докори й давало обіцянки замість погроз. Король нагадував ханови ласку польську, котрої він зазнав, живши замолоду бранцем в Польщі, порушував справу упоминків заохочував до відновлення старої прпязни, себто одержання грошей за роки минулі, біжучі й будучі. З тим зараз же післано

[1]) Для зборівської битви маємо кілька реляцій, написаних по горячим слїдам. Перше місце займає реляція Мясковських — Андрія, Войцєха й їх батька, в кількох редакціях, писаних для ріжних осіб, в головнім досить одностайних: одна друкована у Грабовского Starożytności pol. I. друга в збірці Міхаловского. третя, найцікавійша, видана Кубалею ор. с. дод. II, недавно в рел. нунциів с. 60 (в італ. перекладї). Копій богато: у Голїньского (с. 271). Публ. бібл. Nr. 129 (с. 315), три в теках Нарушевича 144 с. 447 і д. Деякі мають дату: 22 серпня (н. ст.). Друга реляція анонїмна, коротша, теж популярна — називаєть ся ріжно: Narratio utarczki pod Zborowem, Series woyny z kozakami. — друкований з неї витяг в Памятниках I с. 359, новий текст напр. у Голїньского с. 267. Чорторийських 379 с. 193. Публ. бібл. 129 с. 294, теки Нарушевича 144 с. 421. Третя — звісна в перекладї з московських актів загран. справ, привезена мабуть Кунаковим з Варшави — Акты ЮЗР. III с. 412. Нарештї згадана вже офіціальна Relatio gloriosissimae expeditionis... Casimiri regis Poloniae — досить богата фактичним змістом, вона не тільки дуже сильно ретушує діяльність короля й канцлєра, але не дуже числить ся навіть і з цифрами: який напр. контраст того, що діяло ся в тилу війська, і там де був король з канцлєром — тут убито тільки 6 душ, а ранено 20—30! за те утрати неприятельські рахують ся на десятки тисяч.

[2]) Книга кор. метрики москов. архива загран. справ. л. 19; подібний текст, але скорочений, друк. в Памятниках I с. 360.

[3]) Хан каже виразно, що в королївськім листї була мова про упоминки, а в офіціальнім текстї про них нема нїчого.

до хана одного значнійшого бранця-Татарина, але йому придано ще й другого післанця: священика, який мав доручити лист від короля Хмельницькому.[1]) Не знаючи, яке вражіннє зробить лист на хана, не хотіли, очевидно, гнівати й гетьмана, і забуваючи недавну комедію з номінацією Забузького, й йому давали нагоду до відновлення зносин:

„Порушив жаль наш королівський маєстат“, писав Хмельницькому король, „коли дійшла нас відомість, що вірність твоя, заявивши з усім нашим військом Запорозьким належне вірне підданство і зазнавши нашої королівської ласки в наданню булави і корогви від нас, замість кінчати комісію згідно з пунктами списаними з нашими комісарами, не тільки затримали-сьте нашого посла, післаного на те, щоб задоволити всї ваші жадання, але й на ту частину війська нашого, що ми вислали для стримання бунтів простого посспільства, яке ніколи не належало до Запорозького війська, ви на те військо наступилисьте і наступаєте по сей день.

„Справдї, по таких, повних покори й підданського афекту листах, писаних до нас, і по уложенню пунктів з вельможним воєводою — тоді браславським, а тепер київським, ніколи не сподївались ми, аби сьте мали підносити руку свою на нас, пана свого і помазанця божого! Бо того ще не бувало від віку, але завсїди військо Запорозьке додержувало віру і честь підданську й кров свою виливало за достоєнство королів, панів своїх, і за цілість речипосполитої. А ми й поготів — коли вже самі бажали-сьте мати нас паном своїм, і на щасливу елєкцію нашу присилали своїх послів до річи-посполитої, радячи їй, аби памятала щасливі панування покійного пан-отця і брата нашого, найяснійших королів, і не шукала чужих панів, а нас посадила на тімже престолї, сподївались ми від вас тим більшої охоти і вірности підданської до маєстату нашого.

„Тому й річ-посполиту привели ми до того, що вона на наші руки віддала всї жалї свої, й війську Запорозькому пробачила, і бажали ми до решти, через нашу комісію і комісарів, заспокоїти нашу державу, Богом нам повірену, а сильно знищену крівавим домашнім замішаннєм на великий жаль всїх заграничних християнських народів, а на потїху тільки самого поганства. Тому ж і тепер, самі своєю

[1]) Про се посольство священика згадує Пасторій (Hist. Pol. II с. 100), не поясвюючи його мети. Факт, що король перший звертавсь до Хмельницького, старанно замовчувано в правительствених кругах, потім як успіх ханської інтервенції дав можність поставити в ролю петента самого гетьмана. До актів королївської канцелярії його не вписано, і він досї звісний тільки з приватної копії в хронїцї львівських бернардинів К. Дамірского, писаній в другій половині XVII в. Звідти опублікував його С. Баронч — Pamiętnik oo. Bernardynów w Polscze, 1874, але публікація ся пройшла не поміченою, і тільки недавно нагадав про неї С. Томашівський в Записках наук. тов. Шевченка т. 117 (Один момент під Зборовом 1649 р.)

особою рушившись і зблизивши ся, з тим до вірности твоєї і до війська нашого Запорозького посилаємо, бо хочемо гасити той огонь нашою королївською повагою, Пана-Бога взявши до помочи, а не заходити в якісь дальші воєнні проґреси.

„Отже наказуємо, абисьте залишили всякі неприятельські чини й відступили на 10 миль від нашого війська, а до нас післали послів своїх — чого хочете від нас і від річи-посполитої. Ми ж вам на то даємо нашу обітницю королївську, що затримаємо війська коронні і в. кн. Литовського і готові післати комісарів, наших прибічних людей, поважних сенаторів: обіцяємо зробити все, що належить до вільностей і свобід Запорозького війська, заспокоїти і уконтентувати у всїм наше Запорозьке військо. Певні ми, що той Бог великий, який на нашу голову корону вложив і дав менї бути вашим паном, а вам підданими нашими, поблагословить нашу побожну інтенцію: що не хочемо розлитя християнської крови, підданих наших, на початку нашого панування, але шукаємо спокою батьківським афектом нашим. Бо ж коли звичай велить з кождим неприятелем на самперед шукати всяких способів до задержання спокою, то тим більше, коли в тій самій державі розливаєть ся християнська кров без усякої слушної причини, сам Пан-Біг каже не поступати суворо, не спішитись останнїм знищеннєм, а шукати справедливого полагодження. Тому готові ми зараз післати і до вельм. реґіментарів нашого війська такий же наказ, який посилаємо тепер до вірности твоєї і війська нашого Запорозького.

„Певні ми, що в тім зазнаємо повинну і слушну вашу підданську увагу — оцїните ви працю і труд самого маєстату нашого, підняті для загального добра вас усїх, підданих наших, і без якого-будь загаяння відправите нашого післанця разом з своїми послами, а відступивши від війська нашого, будете чекати комісії і комісарів, не маючи ніякого сумніву, тому що ми самі, особою нашою королївською, хочемо шукати способів і заспокоїти те домове замішаннє. Сподіваючись того вповнї від вірности твоєї, ласку нашу королївську обіцюємо вам.“

В ночи в польськім війську підняла ся трівога: пішла чутка, що король утїк з табору; підняла ся панїка, дехто пустив са тїкати, мовляв за його прикладом. Короля збудили і він при світлї смолоскипів обїздив військо, щоб переконати всїх в своїй присутности. Тим припинено панїку. Заразом на швидку зроблено укріплення коло табору. Рано 6 (16) серпня Татари поновили свій натиск, разом з козацьким військом, що наспіло за сей час з арматою. Польські реляції рахують його на сто й двістї тисяч, орди сто тисяч — цифри, розумієть ся,

побільшені. Одна частина козацького війська вдарила в тил польському — приступила під місточко Зборів і хотїла розбити вози польські, друга разом з Татарами наступала з фронту.

Ситуація для Поляків була розпучлива! Та серед сеї горячої битви на два фронти коло полудня наспіла відповідь від хана. Вона обіцювала богато: хан приймав протягнену йому королеву руку. В своїм листї він вказував, що Польща сама розірвала дипльоматичні відносини з ним, заявляв, що він вийшов в сей похід з твердимъ заміром зимувати в Польщі але коли король має якісь приятельські пропозициї для нього, він готов трактувати й вишле для переговорів свого візира, до котрого король нехай пішле свого канцлєра[1]). Устно намічались і головні умови порозуміння: задоволеннє козаків, виплата затриманої данини і значного дарунку понад то, та позволеннє орді взяти ясиру з поворотом.

Та далеко більше ще, ніж все се, давав Полякам факт, що до ханського листу був долучений лист Хмельницького[2]), по стількох місяцях написаний знову в тонах покірного королївського підданого:

„Найяснїйший милостивий королю пане, пане мій милостивий і добродію! Видить то Бога, що я будучи найнизшим підніжком найяснїйшого маєстату вашої кор. милости, від дитинних лїт своїх, як уродив ся уродженим Хмельницьким, аж до тих сивих лїт своїх не був в нїякім повстанню против маєстату в. кор. милости, пана свого милостивого. Звісна і служба моя[3]), ще разом з покійним, славної памяти батьком моїм Михайлом Хмельницьким, підстаростою чигринським, що на службі покійному батькови вашої кор. милости і всїй річи-посполитій положив голову свою на Цецорі, і я бувши тодї при пок. батьку моїм, попав в люту неволю, яку терпів два роки, а коли Бог зволив мене з тої неволї висвободити, завсїди був я при вірнім війську річи-посполитої[4]). І теперь — свідчу ся Богом, дуже був би я рад, щоб кров християньска не лила ся вже більше. А що ваша кор. мил. уже два рази в писанню своїм господарськім зволиш згадувати про

[1]) Книга кор. канц. л. 19; відмінний дещо й скорочений текст в Памятниках I с. 361 (прийнятий в лїтературі) і ще коротший у Грабовского Starożytności I с. 266. Одмічу, що згадка сього листу про королївську пропозицію в справі упоминків (інтересна тим, що офиціальний текст королївського листу, про них не згадує нї словом) в текстї кор. канц. читаєть ся инакше: o niektorych upominkach pisał w. kr. mc. słowo w. kr. mc. jedno a pewno.

[2]) Relatio: huic epistolae adiunctae fuerunt literae Chmielnicii ad regem scriptae per occasianem regiarum literarum ad exercitum cosacorum ante dies aliquot ad castra cosacorum missarum: поданий тутъ зміст не лишає сумнїву, що автор має на гадцї сей лист гетьмана, але в дійсности Хмельницький відзивав ся не на номінацію Забузького (вище с. 195), а на лист короля писаний до нього, Хмельницького.

[3]) Се місце читаєть ся ріжно, зміст одначе не міняєть ся через ті відміни.

[4]) Се важне для біографії Хм. місце в друк. текстї читаєть ся: zawszem bywał wiernym przy woisku rpltei, в текстї кор. канц.: zawszem bywał przy wiernym woysku rzptey.

мене, підніжка свого, як за якогось бунтівника, чого я і не думаю, то знаю певно, що то з людської обмови. Зволь же ваша кор. мил. з ласки свої господарської високим і милосердним розсудком своїм вважити і милостиво вислухати тих панів, котрих є богато нри боці вашої кор. милости, які мене безневинно обсїли біди від панів державців україпних, так що не з пихи, але з великих бід своїх ставши вигнанцем через власну батьківщину з убогих маєтків своїх, по неволї мусів я пригорнутись і впасти до ніг великого царя й. м. кримського, щоб він привів мене до милостивої ласки вашої кор. мил., мого мил. пана. А що при тім мусїло так стати ся, що за винних і невинні душі мусять покутувати, нехай Бог судить, хто тому причина! Я ж нї трохи не хочу противитись волї й велїнню в. к. милости. Коли теперь зволив єси ваша кор. мил. призначити се гетьманство козацьке Забуському[1]), зволь же ваша кор. м. заразом і вислати його до війська Запорозького, а я йому зараз віддам булаву і корогву, котру теперь держу з ласки вашої кор. милости. Знаю певно. що за ласкою вашої кор. мил. був би я захований при здоровю моїм але знаючи, що н. державцї україпні мало слухають вашої кор. мил., не дивлять ся на вашу кор. мил. самого кождий пан королем називаєть ся, (свідом я), що не тількп вони мене в державі в. кор. милости не потерплять, але й душу з мене візмуть. Бо ж я з військом Запорозьким завсїди і на початку щасливого вибору на сю державу в. кор. милости дуже старав ся, і тепер того бажаю, аби був єси сильнїйшим паном в тій коронї Польській, анїж покійний пан-отець і брат в. кор. милости. І теперь, не віpячи нїяким говоренням, що єси тільки невільником річи-посполитої, буду я тримати ся того пана, котрий мене з ласкп божої держить ласкаво в своїй опіцї, і при тім з униженими своими службами під нозї маєстату вашої кор. мил. пильно віддаю ся. Дано з табору з-під Зборова дня 15 серпня 1649. В. кор. милости панови моєму милостивому найнизший підніжок Богдан Хмельницький"[2])

Розумієть ся, гетьман не мав заміру ні бажання відкривати в сїм листї своїх настроїв ту страшну бурю, яка мусїла піднятись в його души, коли він довідав ся раптом, що хан рішив замирити ся з королем. І одначе се одинокий голос, який долетїв до нас з сеї фатальної для гетьмана і для України ночи, коли він і його найблизші стали перед перспективою програння рішучої кампанії. Кунаков

---

[1]) Nam nie gwoli пам на перекір. додає копія Міхал.

[2]) Друкований в Пам. кн. Міхаловского с. 431, в латиньскім перекладї в Памятниках с. 362, ще ранїйше у Рудавского с. 48. Я тримав ся книги кор. канцелярії архива справ. загран., одмічуючи важнїйші варіанти. З рукописей див. копію у Голїньского (с. 269).

записав нам пізнійші варшавські поголоски [2]) про безуспішні зусиля гетьмана опамятати хана, пригадати йому взяті на себе зобовязання, і — рішучу відповідь хана, що він рішив помиритись з королем, готов бути також посередником між ним і Хмельницьким, — але як гетьман не хоче миритись, не знищивши Польщі, то він, хан, його кидає і переходить на бік короля. Хоч як далекі сї поголоски, вони правдоподібно віддають істоту сих напружених переговорів, які велись між гетьманом і ханом в фатальну ніч з 15 на 16 н. ст. В траґічній історії України не богато було моментів страшнійших від сього!

Гетьман не втерпів, щоб не вколоти короля пригадкою недавньої фарси з Забузьким. Він запрошував ново-поставленого королем гетьмана „прийти і взяти“ від нього клейноти, котрі він іще о сю хвилю держить. Давав до зрозуміня, що зброї не положить і не здасть ся на ласку королївську — тому що вона безсильна. Заразом поновляв стару пропозицію свого союзу, для того щоб визволити королївську власть від маґнатської перемоги.

Та все се для даного моменту мало вже другорядне значінне: поки що король і канцлер бачили одно: що їх дипльоматичний хід на хана влучив добре. Пишний гетьман стратив підставу і від своїх плянів рішучого розрахунку з річею-посполитою і будовання української незалежности вернув ся знов на становище скромного королївського підданого. Офіціальна реляція, замовчуючи королївський лист до гетьмана, представляла, що се все осягнув королївський універсал, котрим гетьманство було надане Забузькому!

Король поспішив відповісти, розгрішаючи гетьмана з усього заподїяного і приймаючи знову в свою ласку:

Урождений, нам милий! Ласкавість і доброта наша так велика, що й листа твого ми прийняли — хоч написаний він рукою скаляною замордованнем чи затриманнем нашого королївського посла (которого й досї не бачимо), і будучи помазанцем божим і йдучи за прикладом самого Господа Бога, що звик вибачати людям і найбільші проступки їх, — готові ми прийняти тебе до ласки нашої і на тім уряді затримати, аби тільки правдиво, щиро і чесно присягу свою і повинне нодданство нам віддав, не пристаючи більших до чужих володарів ані не бунтуючи иньших підданих наших, - а тих котрих при собі тримаєш розпустив, військо все від себе відправив, — а ми тебе і до

---

[2]) Оповідане його низше, на с. 209; він хибно представляє, що така розмова між ханом і гетьманом ішла після договору хана з королем. В дійсности переговори йшли паралельно з ханом і гетьманом.

ласки приймемо, і сповнимо те, чого за тобою проситиме брат наш цар кримський"[1]).

Лист сей відіслано разом з листом до хана, де король заявляв йому свою згоду на переговори, годив ся вислати з своєї сторони канцлера, але жадав щоб наперед була перервана битва, що ярила ся далї підчас сих пересилок, з великими стратами Поляків[2]). „Козаки завзято, всїма силами добували міста Зборова, що мало для нас велику вагу — і з огляду на вози (половина возів стояла під нїм), — і на воду, котру якби нам відобрали, без труду б нас узяли", читаємо в реляціях Мясковских[3]). „Драґони вже не могли витримати. Велено трубити на ріжну челядь, яка не дуже охоче йшла, але котрі пішли, досить мужно ставили ся. Одначе козаки вже насипали шанцї, вивезли гармати, ослїп на вали лїзли й дерли ся через паркан. Дано знати королеви й прошено ратунку. Дуже був збентежений, бо й до обозу розпучливо штурмовано. Нарештї казав трубити на охотника і сам без капелюха їздячи по обозї кликав і просив, захочуючи до вірности й чести аби до валів пішо йшли. Серця нам від жалю краяли ся, дивлячи ся на короля, що вже й сили не мав і кликати не міг, тільки зітхав: „Мене й вітчини не лишайте!" На сей поклик кипуло ся що живо до валів, ріжна челядь зробила вилазку, і в нїй лягло кількасот козаків і Татарів. Тої ж години і під обозом відбито їх і батареї опановано. Війську від сього прибуло серця і воно охоче дерло ся до неприятеля. Але нам приходило

---

1) Лист сей вписаний в тій же книзї кор. канц. моск. архива мін. справ загран. (л. 21), був уже опублїкований Буцїнским (с. 69). але якось пройшов не завваженим в лїтературі. Він збиває приписку Пам. книги Міхаловского і збірки Онацевича (Памятників): „писаної відповіди па то не писано; але п. канцлер устно обіцяв йому королївску ласку". Про листовну відповідь короля гетьманови говорить і дневник принесений до Москви й виданий в АЮЗР. III с. 412, але сю відповідь переказано туть как баламутно, що не можна її зрозуміти, і в кождім разї сей зміст не відповідає текстови кор. канцел. — против певности котрого не бачу підстави для яких небудь закидів. В теках тогож архиву (Снош. Польши съ Малор. ч. 21) єсть брульон сього листу — поправок в пїм дуже мало, цїкове хіба то, що в початковім звичайнім звороті: Urodzony wiernie nam miły — wiernie зачеркнено.

2) Відповідь короля ханови в Памятн. с. 36. Найважнїйше місце зіпсоване; в кор. метрицї воно читаєть ся: tylko tego potrzebuiemy, aby tym czasem było zachamowanie nieprzyiazni y krwierozlania miedzy woiskami naszemi.

3) Збираю разом з листів Андрія і Войцеха Мясковских, що поспołу доповняють себе. Зазначу, що копія вид. у Кубалї (найбільше цїнна змістом) в означінню днїв робить помилки, кладучи перший напад Татар і висланнє листу до хана на понедїлок, козацькі приступи й зїзд Осолїньского з Сефер-аґою на второк, зїзд гетьмана з Осолїньским на середу. Тим часом в четвер, 9 (19) серпня сторони обміняли ся актами умови уже підписаними і потвердженими, тексти їх були установлені в останнїй формі в середу, зїзд гетьмана з канцлером і приїзд козацького посольства до короля припадають на второк 7 (17), козацькі приступи і перший зїзд канцлера з Сефер-агою на понедїлок. Се виходить з самого порядку подій і сьому відповідають дати листів гетьмана і трактатових актів. Вірно значить днї також дневник присланий до Москви, і копія нунція.

ся більше думати про безпеку, як про відвагу бо нас орда як вінцем обступила“.

Не діждавши ся перемиря, котрого зажадав був від хана король перед розпочином переговорів, рішили приступити до них не ждучи того „загамовання кроворозлитя“. Канцлер з невеликим кінним супроводом виїхав під вечір на зїзд з Сефер-Казі-аґою, „канцлером ханським що розвинув близше ті умови, котрі були переказані з листом ханським. Канцлер вимовив собі час до намислу до другого дня, а тим часом добив ся перервання воєнних операцій. „Перше ніж розїхати ся, візир післав до козаків, що здобували місточко Зборів, і під загрозою велїв їм відступити від облоги місточка, покинути шанцї, звезти гармати і відступити ся до обозу також і до Татар, що гарцюючи коло королївського обозу, били ся з нашими, післав кілька мурз аби звести їх з поля“, записує офіціальна реляція.

Хмельницький не брав участи в сїм першім зїздї, переслав тільки листа до короля, дякуючи йому за пробаченнє і приймленнє до ласки і заразом вияснюючи і виправдуючи ся з убийства Смяровского, що йому король поставив в особливу вину в своїм листї. Все иньше відкладав до побачення з канцлером[1]). Зїхав ся з ним другого дня

---

[1]) Сей лист гетьмана з 16 серпня досї незвісний в лїтературі, так само як і лист з 18: з чотирох листів післаних від гетьмана королеви під Зборовим, до своєї візити йому, досї були видані (і взагалї відомі в лїтературі) тільки поданий вище в перекладї перший лист, з 5 (15), і третїй з 7 (17) серпня. З огляду на незвичайну цікавість сього моменту — фатального і для гетьмана і для всеї української справи, я вважаю потрібним подати досї невідомі листи його вповнї, без усяких змін (окрім інтерпункції й великих лїтер), з книги кор. канц. архива загр. справ, куди вони вписані разом з иньшою дипльоматичною кореспонденцією під Зборовим (л. 21—22). Лист 6 (16) виглядає такъ:

Naiasnieyszy miłosciwy krolu panie moy młciwy y dobrodzieiu. Wiernosc poddanstwa mego z naynizsenii słuzbami pod nogi naiasnieyszego maiestatu w. kr. mci pana mego mlciwego iako naunizeniey pokornie oddawam. Za tak wielką a milosciwą łaske, ktorą w. kr. mc. pan moy miłosciwy uwazywszy o wszytkim powagą swoią krolewską lubo moy albo nie moy grzech odpuszczac raczysz, co wszytko iako przed panem swym biorąc na siebie wielce a unizenie w. kr. mci panu memu miłosciwemu dziekuię. Strony posła niebosczyka p. Smiarowskiego, ze w. kr. mc. pan moy młciwy po kilka kroc pisac raczysz, ze u nas był zatrzymany, — z słusznych a załosnych naszych przyczyn. My smy za pierwszym poselstwem iego, chociaz on nam był y naygorszym nieprzyiacielem, dla łaski w. kr. mci pod Zamosciem wdziecznie byli przyieli y z ukontentowaniem odprawieli. Ale iz on niebosczyk nie sprawował wiernego poselstwa do nas od w. kr. mci, co naywiekszą zdrade nad nami uczynił: miasto tego zebys w. kr. mosc na usługe swoie y wszytkiey rzptey miał według intentiey swietey pamieci iego kr. mci pana brata swego na dwanascie tysiecy woyska swego Zaporozskiego przypuscic, ale na same stoieczne horody w. kr. mci, gdzie własnie samo sie kozactwo znayduie, Czerkaski grunt i Czehirynski w poddanstwo sobie chłopami nas był uzyczył. O czym dla pewney wiary y copie zpisano z prywileiu onego do w. k. mci pana mego mlciwego posyłam. Nie mamy o to za zle w. kr. mci iako zrazu na tym panstwie będąc nie o wszytkim wiadomego, ze te grunty zawsze bywały od nas kozakow ni od kogo nie odymowane, — iz on niebosczyk swym figlarstwem chciał nas w swoie poddanstwo obrocic, za co Pan Bog iawnego nam uczynił, ze woysko po odiezdzie moim w te droge nie chciało węza na swey głowie wiecey trzymac,

7 (17) серпня. „Надлетів сам до пана канцлера в полї, давнїх річей казав собі не згадувати, обіцяв прийти до згоди, з покорою й уклінністю, вкінці подав свої умови“, записує Мясковский. Иньший, анонїмний дневник, не згадуючи про зїзд гетьмана з канцлером, спиняєть ся натомість на приїздї козацького посольства до короля:

„Дня 17 августа їхав й. м. п. канцлер в поле, докінчити почате перемирє, і до полудня згідно його довершили. І так дано знати королеви й. м., що й посли Хмельницького їдуть до короля й. м. За позволеннєм короля й. м. стали в обозї нашім і справляли посольство від Хмельницького, віддали дарунки, післані королеви й. м. від усїх козаків, і лист від Хмельницького до короля й. м. І король на се посольство відповідав через п. канцлера, що для умови і потвердження тих пунктів король й. м. обіцяє післати комісарів, показати свою ласку і милосердє аби тільки війську свому і арматї своїй Хмельницкий велїв уступити і в усїм тім волю панську цїло сповнив“ [1]).

Урядова реляція в першім своїм начерку оповідає се так: „Хмельницькому, що був в візирем татарським, канцлер велїв, аби до двох годин вислав послів від війська Запорозькаго до ніг королївських з покірним прошеннєм і признаннєм вини, що він і сповнив. Впроваджені серед всього війська перед короля, що засїв на маєстатї в великім шатрі, козацькі посли впали кілька разів на землю, з плачем признаючи вину війська всього і просячи милосердя, а потім подали суплїку до короля від імени всього війська. Дано їм відповідь через канцлера, что король, яко пан милосердний, не хотячи нічиєї крови, тим більше підданних своїх, пробачає війську свому Запорозькому його тяжку вину“. і т. д.

В листї принесенім послами гетьман ще раз перепрошував короля і запевняв в своїй вірности і прихильности („як я здавна був вірним підданим покійним попередникам в кор. мил., так і тепер обіцяю до кінця житя мого зіставати ся вірним найясн. маєстатови

ze go smiercią z tego swiata zgładzili. A zadnych posłow cnotliwych, by y z surową odpowiedzią, nie zwykło woysko Zaporozkie nikogo zatrzymywac. Ten nebosczyk na co zarabiał, takasz y zapłate otrzymał. Dali na ten czas nie uprzykrzaiąc sie wiekszym pisaniem swym do uyrzenia z iasnie wielmoznym iego mcia panem kanclerzem koronnym, ktoregos w. kr. mc. pan moy miłosciwy do cara iego mci krymskiego na zgode wysłac obiecac raczył. o wszytkim rzetelnie zachowuię. Przy tym day Panie Boze, abym ia naynizszy podnozek w. kr. mci według milosciwey obietnicy pana mego młciwego mogł zostawac Dat. z taboru z pod Zborowa 16 augusti 1649. W. kr. mci panu memu miłosciwemu naynizszy podnozek y wierny poddany Bohdan Chmielnicki hetman woyska w. kr. mci Zaporozkiego.

1) Акты Ю. З. Р. III с. 413. Московський переклад дневника лихий, місцями не можна навіть його розуміти: подекуди я попросту пропускаю такі місця.

в кор. мил.“). Оправдував свій союз з ордою, представляючи його користи для річи-посполитої, як ґарантії її спокою і безпечности від татарських нападів, — бо хан за поміч, яку йому козацьке військо обіцює против всякого неприятеля його, запевняє, що ніколи не зачепить держави королївської: просив милостиво вглянути в пункти, предложені послами „з волї й жадання військового“[1]), і не мати гніву на нього, гетьмана, коли б там знайшлось щось „уразливе“. З сьогож становища вважав особливо потрібним оправдати не включене в пункти і мабуть переказане устно своє персональне жаданнє кари смерти для Чаплїньского: по його словам її теж добиваєть ся не він сам, а все військо — для відстрашення „на вічні часи“ иньших подібних напастників від кривд, котрі вони чинили не самому тільки йому, але й цїлому війську[2]).

Посольство було прийняте прихильно, і відправляючи його, король післав з козацькими послами своїх послів до гетьмана з листом[3]) і устними запевненнями, що військові жадання будуть сповнені — аби тільки і військо козацьке й орда уступили ся зараз. Се було вже пізно в ніч, і з сими королївськими послами стала ся біда: коли вони їхали з козацькими послами до гетьманського становища, напали на них Татари й стали добувати, а хоч на галас наспів військовий осавул з своїми людьми й кинув ся їх ратувати, про те не всї цїло вийшли з сеї пригоди. Гетьман був дуже розжалений і затрівожений нею й поспішив вислати зараз нового листа до короля, висловлюючи свій великий жаль за сей „деспект“ королївського маєстату і запевнюючи в повній непричетности своїй до нього. Не сподївавши ся королївських послів, не міг він нїчого зробити, щоб забезпечити їх від сеї пригоди. По словам його хан уже зганив своїх людей за сей напад, наказав пильно разслїдити й звернути все забране. Про те гетьман все таки просить короля, з огляду на можливість подібних прикрих несподіванок, поспішити висланнєм своїх комісарів (про те що їх уже визначено, король, видко, повідомив у своїм листї, або через те нещасливе посольство). З тих же мотивів гетьман вважає не

[1]) Про сї пункти зараз низше, с. 210.

[2]) Лист сей друкований в Ojcz. Spom. II с. 119. Копія кор. канц. доповнює прогалину в тім місцї, де говорить ся про предложені пункти: Przy tym wielce a unizenie prosze w. kr. mci pana mego młciwego o te puncta, ktore teraz (podaiemy — пропущено) z woli y ządania woyskowego. Иньші відміни меньші: o Czaplickiego, ktory wpodobawszy ubogie obescie moie wytar (!) mie — aby on to smiercią był pokarany, yakiey on mnie zyczyl (Spom. — zaznaczył). Кн. кор. канц., очевидно, передає близше дуже не ортоґрафичний вигляд ориґіналу — в Spom. уже справлений.

[3]) Сього королївського листу не маємо, знаємо про нього тільки з листу гетьмана з 8 (18).

бажаним, щоб орда і військо уступили ся зараз як того собі бажав король: в неприсутности хана або гетьмана ріжні своєвільні банди, що позбирали ся з ріжних країв, могли б наробити ще більших неприємностей. Сповняючи королївську волю, гетьман уже велїв забрати армату з шанців і залишити всякі воєнні операції до закінчення переговорів, але зводити козацькаго війська не хоче, бо думає, що тепер воно буде служити тільки для безпечности короля. При всїх своїх запевненнях льояльности гетьман все-таки не залишає нагадати, що все се тільки перемирє, „до певної ласки королївської“ доки стоїть надїя на повне задоволеннє „жадання військового“ [1]).

На сїм стояла також і татарська сторона[2]). Хоч в основі поводжіннє хана не було чим иньшим як зрадою його союзному трактатови з козаками, і змушуючи гетьмана мирити ся зараз за всяку цїну з королем, він ставив свого союзника в примусове становище, дуже некоректно, але псувати своїх відносин з козаками до ґрунту хан також не хотїв, і задоволеннє козацького війська ставив першою умовою згоди з Польщею. Заплаченнє „упоминків“ за всї лїта і одноразового „дарунку“ ханови за сей похід розуміли ся самі собою. Без великого

[1]) Naiasnieyszy miłosciwy krolu panie, panie moy wielce miłosciwy y dobrodzieiu. Wielkie nam było przyszło ucieszenie według miłosciwego pisania y obietnice w. kr. mci pana naszego miciwego, ale siła złych duch zayzrząc (поправлено невиразно) temu uczynił nam wielki frasunek y prezeszkode — ze w nocną godzine trafiło sie w. kr. mci panu naszemu miłosiwemu tak posłow naszych iako y swoich do nas podnozkow swych wyprawic, ktorych swowolni Tatarowie, około naszego woyska iezdzac zawsze zwykli tak nocnym obyczaiem konie nasze brac iako y s czymkolwiek bedzie iachał zbiiac, — y ich mm. panow posłow w. kr. mci tusz pod bokiem naszym rozbili, ze chwała Bogu, assawuł nasz woyskowy na tenczas blisko sie był natrafił, ze samych zdrowych choc nie wszystkich ratował. Iednakze chan krymski roskazał pilny queres y opyt około tego uczynic, zeby to wszytko było znaleziono y powracano, y za despect w. kr. mci pana miłosciwego zganiono. A tym czasem aby wiecey tu sie ne bawiąc w. kr. mc pan nasz młciwy, iako z łaski swey panskiey ich m. panow comissarzow do nas naznaszyc raczył, unizenie prosimy, czym prędzy przysyłac raczył. A co w. kr. mosc pan nasz miłosciwy w pisaniu swym zmiankowac raczył, aby orda y woysko nasze odstąpielo, co byzmy chetnie na roskazanie w. kr. mci uczynic gotowi, ale o tym racz wa. krol. msc pan nasz młciwy wjedziec: chociaz by sam chan y z swoiemi znacznieyszymi ludzmi odstapił, tedy bez bytnosci onego y bez nas samych uchoway Boze pod te ugode ci swowolnicy, iako iest ich teraz z wielu roznych ziem, wieksza by przeskode czynieli. Według roskazania w. kr. mci pana naszego miłosciwego armate (z) roznych szancow kazałem zwiesc, a od naszego woyska nie będzie do pewney łaski w. kr. mci zadnego uprzykrzenia, y owszem tak poblizu iescze lepsza przestroga. A o to wielce a unizenie w. kr. mci pana naszego młciwego prosiemy, aby zmy nie beli w zadnym prze to porozumieniu, ze sie ta zniewaga od swowolnych stała sie Tatarow — o czym pod przysięgą hozą nie wiemy, y posłow w. kr. mci nie spodziewalizmy sie. Zatym unizone poddanstwo w. kr. mci panu naszemu miłosciwemu pod nogi maiestatu pilno sie oddaię. D. w taborze 18 augusti 1649.

[2]) Кунаков в своїй реляції пише, що чув в Варшаві про се: „В тих же пактах (з ханом) положено... з Богданом Хмельницьким... знести ся королеви в добру згоду при нїм, кримськім ханї, і пакти постановити, як доведеть ся; а тільки король з Б. Хмельницьким при нїм, ханї, договору не вчинить, то і йому, ханови, з королем згода не в згоду і пакти не в пакти“ (АЮЗР. III с. 593). Пор. низше ще його ж оповіданнє на с. 209.

вагання згодив ся король і на заплаченнє контрібуції чи викупу за збаразьких облеженців. Тяжше було пристати на татарське жаданнє, щоб орді було нозволено „вертаючи ся воювати землї в праву і в лїву сторону огнем і мечем“, але як пише Мясковский в своїм донесенню королевичеви Карлови: „без того не могло бути, і крайня потреба примусила нас, що ми й того позволили“. Рішено тільки не писати в трактат сього дійсно над всяку міру ганебного і поганого пункту. і в трактатах і всяких офіціальних реляціях його промовчано — що, розумієть ся, не перешкодило йому дійти до загальної відомости[1]). Зіставалось уладитись з козакам вдоволити їх жадання, і се було найтяжше польським полїтикам. „Немало трудности було з заспокоєннєм козацького війська — бо хан звязав претенсії Хмельницького з своїми“, писав потім король Радивилови. Як козаки з одного боку, так Поляки з другого знайшли ся в примусовім становищі завдяки ханови, що взяв на себе ролю посередника між обома сторонами[2]).

Зараз після нічної пригоди з королївськими послами, себто другого дня по предложенню козацьких пунктів, комісари виїхали на переговори з гетьманом. „18 серпня виїхали їх м. пп. комісари в поле на умову і згоду на присланих від Хмельницького статях: й. м. н. канцлер коронний, і й. м. п. канцлер в кн. Литовського, і й. м. пан воєвода белзький, й. м. пан сендомирський, й. м. п. воєвода київський, і там почавши від полудня аж до вечера умовляли ся з Хмельницьким“

---

[1]) Записавши перші звістки про татарський ясир. Іолїньский поясняє: to tak bicz musialo, iako w paktach iest (с. 285). Звісний памфлєт против Осолїньского Compendium consiliorum kanclerza coronnego, виставляючи кільканадцять пунктів обвинувачень против нього, останнїм пунктом ставить його згоду на те, щоб орда розпустила загони й погнала в неволю християнські души — у Кубалї J. Ossoliński II с. 316 (копії в ркп. Осол. 189, Публ. бібл. 129, Чортор. 144 й ин.): варіапт друкований в Pam. o Koniecpolskich не має сього пункту (с. 427). В офіціальнім текстї умови з ханом ся точка замаскована позволеннєм ханови вернути ся через землї королївські, тільки стараючи ся, „щоб той поворот відбув ся з наймеьшою шкодою держави кор. й. м.“.

[2]) Кунаков пише в своїй реляції: Вчинивши з польским королем договір, післав хан до Хмельницького, оповіщаючи його, на чім він учинив умову з польским королем — аби Хмельницький післав до короля своїх послів, умовити ся про пункти, які йому потрібні. Тодї Хмельницький приїхав до війська ханського з 20 тис. свого війська і закидав ханови, що він вчинив договір з королем, зломивши свою присягу, аби їм „нї одному нї без одного з королем і панами і всею річю-посполитою не миритись“. „І хан Хмельницькому говорив, що він Хмельницький, не знає міри своєї: хоче пана свого знищити до кінця, а й так уже панство його зруйноване досить. — треба і ласку показати: він, мовляв, хан — монарх прирожденний, узнав міру свою, з братом своїм, польскимъ монархом, поразумів ся на добру згоду і його, Хмельницького, умовив ся поєднати з паном його; а як він умовляти ся й єднати ся з ним не буде, то він, кримський хан, буде з королем на нього за одно. І Б. Хмельницький пристав на тім і післав до короля послів своїх, і за два зїзди посли Б. Хмельницького договорили ся з королем“ (АЮЗР. III с. 395).

— записує дневник. Переговори були не легкі. Досї, поки не був докладнійше звісний зміст предложених королеви козацьких пунктів, не було можна зміркувати, на скільки поступила або не поступила козацька сторона від заявлених жадань. Тепер коли ми маємо текст козацьких жадань, предложених козацьким посольством[1]), бачимо, як богато встигли виторгувати на переговорах польські делеґати, і на память приходить оповіданнє, записане в Варшаві Кунаковим, як хан стримував гетьмана, аби знав міру і не доводив до крайности короля, бо инакше він, хан, заодно з королем стане против козаків. Тїнь сеї погрози лежить уже на самих пунктах в їх козацькій редакції, і вона ж поясняє всї ті, дуже значні уступки, пороблені потім в переговорах і завершені прийнятою військом „декляраціею королївської ласки“, як був названий вислїд сих переговорів.

Про колишнї пляни української держави, про опіку над „черню“ й оборону її від панського панованя тепер вже не було мови. Вертали ся до старих плянів „удільного козацького панства“ в тїснїйшім значінню. З сього погляду єсть певне спорідненнє між зборівськими козацькими пунктами і переяславськими дезідератами, тільки що тодї ставило ся може не дуже поважно — от аби відчіпитись, тепер приходило ся ставити серіозно як норми будучого modus vivendi. Або принаймнї — більш серіозно; бо трудно сказати, чи й тепер козаки дивились на проєктовану угоду як на трівку підставу будучих відносин. Одначе коли потягнувши лїнію від переяславських дезідератів до зборівських пунктів і від них до статей 1654 р. предложених московському правительству (я поки що лиш зазначую сей факт цїкавих

---

[1]) Пункти сї містять ся в тій же книзї кор. канцелярії (архива загранична. справ. Подаю їх в цїлости, як дуже важний, досї незвісний документ:

Puncta o potrzebach woyska Zaporozkiego, do iego kr. mci pana naszego mlciwego.

1. Strony praw y wolnosci naszych dawnych od zeszłych s. pamieci krolow polskich nam nadanych iako przed tym bywało, aby gdziekolwiek kozactwo nasze sie znaydowalo, by trzech kozakow, iednego dway sądzic powinni, y we wszelakich wolnosciach zachowani byli.

2. Iz tak siła kozactwa naszego xze ie. mc. Wisniewieckie napłodzil nad wolą y roskazanie i. kr. mci, ze teraz nie mozemy i sami potrafic, iakoby mogli to w pewny comput zwiesc. A mianowicie poczawszy od Dnistru Byrliniec, Bar po Konstantinow Stary, po Słucz y za Słucz (щось упущено) wpada w Prypec po Dnipr, a od Dnipr od Lubacza poczawszy do Starodembu, az do granicy moskiewskiey z Trubeckim, a w tych pomienionych miastach sami my woyskiem przepis uczyniemy, godnych tylko moloycow, ktorzy by chozy byli do usługi iego kr. mci y wszytkiey rzptey, takich naznaczymi. Po ktorych miastach miedzy woyskowych naszych aby choragwie iako cudzoziemskie tak y polskie stanowisk zadnych nie mieli y stacyi zadnych brac nie wazyli sie. A po wypisie kto sie kolwiek dostanie pod iurisdictią panską, serio tego affectuiemy, aby pod te transactią wioenną cokolwiek sie stało tak z ukrywdzeniem substantiey iako y straty zdrowia, wszytko było wybaczono y penitus zgładzono bez zadney in posterum recollectiey.

3. Unia iako ustawiczny (!) narodu ruskiego uciskow y rzptey trudnosci przyczyna zniesiona bydz ma tak w Koronie iako y w. xtwie Litewskim.

подібностей сих статей з зборівськими пунктами), ми стрічаємо ся з повореннєм тих самих основних мотивів в усїх них, се дає нам зрозуміти, що ми маємо до дїла тут у всякім разї з чимсь більшим і глубшим нїж проста фразеольоґія.

Дві справи висувають ся на перший плян в зборівських пунктах і розроблюють ся з особливою увагою (на скільки се позволяла спішність, з якою приходило ся виробляти їх захопленій несподїванками козацькій старшинї) — се справа козацька : справа церковна, або національна по теперішньому кажучи. Поруч такої загально національної справи як права „грецької релїґії" можемо одмітити ще дуже скромно стилїзований пункт против якого небудь упослїдження людей руської народности („Руси"), коли вони звертають ся в своїх потребах до королївської канцелярії за документами, таке ж мало виразне жаданнє привернення відібраних прав і привілеґій, конфіскованаго майна (в процесах релїґійно-національного характера), і — коли хочете — рід охорони загально-соціальних інтересів в дезідератах звернених против Жидів, в дусї того специфичного антісемітизму, про котрий говорилось вище. Далеко більше уваги присвячено справі казацькій.

Перед усїм пункти жадають потвердження козацького імунїтету, „прав і вільностей", спеціально — козацької юрисдікції, або самосуду (звісний принцип, повторений потім в „статях" 1654 р.: де тільки три козаки будуть, два судять третього). Ніякого обмеження козацького війська якоюсь цифрою пункти не хочуть. З суто українською іронією вони заявляють, що князь Ярема — своїми провокаціонними

4. Metropolita kiiowski od patriarchi konstantinopolskiego według zwyczaiu starozytnego poswięcenie brac y do niego wiecznemi czasy z duchowienstwem ruskim nalezec powinien będzie.

5. Czerkwie y dobra cerkiewne wszelakie, fundatiae, nadania ruskie, niesłusznie przez unitow zabrane y odsądzone, od unitow duchownych y swieczkich nabozenstwa ruskiego y inszich ludzi w Koronie y w. x. Litewskim przez pułkownika woyska Zaporozkiego na to deputowanego odebrane y duchownym roligiey graeckiey oddane bydz maią. A iezeli by uniiaci albo duchowni rzymskiego nabozenstwa y studenty albo urzedy trybunalistowie (!) tak w Koronie iako y w. x. Litewskiem bronic mieli, tedy ci za wzruszicielow pokoiu pospolitego a niepryiaciela oyczyzny poczytane bydz maia. A na odebranie cerkwie y dobra cerkiewne tym osobom, ktore nigdy w uniey nie były, przywileia dane bydz maia.

6. Dychowienstwa ruskie wszytkich wolnosci iako duchowni religiey rzymskiey po wszytkiey koronie Polskiey y w Litwie nabozenstwa swego publice a nie kryiomo zazywac maią, pogrzeby y insze obrzędy cerkiewne bez wszelakiey przeszkody tak przy boku iego kr. moi iako y po inszych miastach wielkich secure odprawowac będą.

7. Cerkiew ruska w Krakowie, w Warszawie, w Lublinie y po inszych miastach nie wymuiac tych, ktore y przed tym byli, bydz ma.

8. Przywileia, decreta, mandaty ich mm. pp. pieczetarze koronni y w. x. Litewskiego Rusi wydawac maią bez wszelakigo omieszkania y expectatiey nad prawo na slachte coronne opisane.

вчинками — „наплодив“ таку масу козацтва, що й само військо вже не потрапить ввести його в якийсь певний компут. Тому визначують тільки межі козацької території, „козацького панства“ (уживши польського терміну), на котрім військо полишає собі вписати в реєстр необмежене число „молодців годних і гожих на службу королеви й усій річи посполитій“, очевидно — без ріжниці їх замешкання, з маєтностей королївських, духовних і шляхетських. Ґраниці сеї території визначують ся приблизно по козацькому посїданню перед останньою кампанією: на заході східнє Поділє, включно по Берлинцї й Бар, східно-полуденна Волинь по Константинів і горішню Случ, воєводство Браславське й Київське в цїлости, й Заднїпровє від Любеча до Стародуба й московської границї (воєводство Чернигівське й заднїпрянські части Київського). На сїй козацькій території не можуть бути розквартировані польські війска, а до „повнаго заспокоєння“ вони не повинні навіть вступати до сих сторін, щоб не перешкодити заходам коло втихомирення сих країв. Жиди не можуть тут не тільки аренд брати, але й мешкати — хіба приїздити з товарами на якийсь час. В інтересах заховання спокою проєктують ся навіть обмеження на сїй території державної католицької церкви: кїивське католицьке біскупство повинно бути скасоване, єзуїти і всї иньші католицькі монаші громади не повинні на сїй території мати ніяких інституцій. Всякі уряди земські, ґродські й міські по всякого рода містах: королївських, духовних і шляхетських коли не на всїй козацькій території, то при-

9. W miescie Kiiowie y po inszych miastach ukrainnych iezuici y zakonnicy religiey rzymskiey, iako nigdy przed tym nie byli, aby y teraz ni od kogo funduszow nie mieli, gdyz od zakonnikow w religiey niezgody y wzruszenia pokoiu poczynaią sie.

10. Urzedy wszelakie po wszytkich woiewodztwach ziemskie, grodzkie y mieyskie w miastach krolewskiech, swieckich i duchownych poczawszy od Kiiowa po Białą Cerkiew, po granice tatarską, na Zadnieprzu w woiewodztwie Czernihowskim, nie rzymskiey religiey, ale graeckiey od iego kr. mci podawane bydz maią.

11. Zydzi nie tylko arendarzami, ale ani mieszkancami aby nigdzie po tych miastach wysz opisanych bydz nie wazyli sie chyba na czas z kupiectwem przyiezdzac będą.

12. A iz za uchwałami seymowymi dawnemi y swiezymi przed tym pod podmową buntownikow niewinnych ludzi pomordowano, po ktorych miastach wolnosci poodeymowano, domy kadukami pouprasziwano, — te wszytkie uchwały y kaduki zniesione, cerkwie, wolnosci, prawa y domy po wszytkich miastach tak w Koronie iako y w w. xtwie Litewskim successorom przywrocone bydz maią.

13. O rzeczy zas wszelakie koscielne y cerkiewne podczas zamieszania woiennego przez kozakow zabrane y u kogoszkolwiek zabrane (мб. треба: знайдені) nikt nikogo zadnym sposobem turbowac y przymawiac nie ma, ale komu na tenczas od kozakow dostali sie, przy tym zostawac maią.

14. Szlachta, ktora by sie na ten czas w woysku Zaporozkim tak religiey graeckiey iako y rzymskiey lubo zawoiowana lubo iakimze kolwiek sposobem przy woysku Zaporozkim zostawac musząca znaydowała, — ci aby za rebellizantow y za infamisow poczytani nie byli, y iesli by w czym odsądzeni byli, aby te infamie constitutią zniesione y pokasowane były.

наймнї в межах давнїйшого козацького розселення (по Білу Церкву) мають обсаджуватись людьми грецької релїґії.

„Унія як причина неустанних устисків руського народу і трудностей для річи-посполитої, має бути скасована як в Коронї так і в в. кн. Литовськім", і бувші унїяти не повинні займати нїяких урядів в руській церкві, нї діставати нїяких бенефіцій (5). Церкви, маєтности церковні й всякого рода інституції забрані унїятами від православних де небудь в Коронї й в. кн. Литовськім мають бути відібрані і повернені українськими комісарами: православними духовними з призначеним до того полковником Запорозького війська (і очевидно з підмогою війська, котре матиме з собою той депутований полковник), а всї хто противили ся б тому, мають вважати ся за нарушителїв покою й ворогів вітчини, і з ними той депутований полковник матиме право розправити ся по військовому. Засуди і конфіскації в справах релїґійних і полїтичних мають бути скасовані (12). Православне духовенство має бути зрівняне в усїм з духовенством римо-католицьким по всїй державі; православне богослуженне з усїми обрядами має свобідно відправляти ся сьрізь, навіть і „при боцї королївськім" (по столицях), і православні церкви мають бути в Варшаві, Кракові, Люблинї й по иньших містах. Київський православний митрополит з двома иньшими православними владиками мають дістати крісла в сенатї на рівних правах з римо-католицькими біскупами.

Богато уваги присвячено справам амнестії. Перед усїм пункти „серіозно домагають ся" (2), щоб вся людність, яка зістанеть ся поза реєстром і вернеть ся під панську юрісдікцію, не підпадала нїяким карам за те що діяло ся підчас повстання й війни — аби все було забуто. Далї — аби шляхтичі руської й польської народности (як грецької так і римської релїґії), котрі тим чи иньшим чином оцинили

15. Wszytkie zas uchwały seymowe przeciwko całosci woyska Zaporozkiego, praw y wolnosci, iako niesłusznie uczynione takze constitutią zniesione bydz maią.

16. A iakozmy y wyzey pomienili, affectiuiąc, aby duchowni religiey rzimskiey w Kiiowie ne byli, tedy y to zatym ma isc, aby y biskup kiiowski nie był.

Woyska koronne do całego uspokoienia w te kraie na stanowiska isc nie maią, aby przez to zamysłow do pokoiu zawzietych nie interumpowało.

17. Metropolita kiiowski z dwiema władykami stolek w senacie miec ma. praerogatywy tey zostaiąc iako y senatorowie duchowni religiey rzymskiey.

18. A ze krol iego mc podczas szczesliwcy coronatiey swoiey na wiare graecką nie przysiegał, teraz tak na całosc praw wiary graeckiey iako y na te wszystkie puncta z senatorami szescma roznych wiar y rplitey szescma posłami na seymie poprzysiąc ma. Ktore te wszytkie puncta y przysięga słowo do słowa w constitutią wpisano bydz ma. A iesliby na potym zachowac się według tego nie mieli, tedy by iawną niełaskę woysko Zaporozkie y niezyczliwosc i. kr. mci iako ku poddanym swoim widziało.

O co wszytko posłowie nasi upadszy u nog iego kr. mci pana naszego miłosciwego iako nayunizeniey y naypokorniey prosic maią (л. 24—26).

ся в рядах козацького війська („чи завойовані чи яким небудь способом змушені“) не вважали ся за бунтівників і „інфамісів“. Всякі засуди на них за се мають бути скасовані. Спеціально вимовлює ся, що не має бути ніяких слідств і обвинувачень з приводу річей церковних і костельних, знайдених у кого небудь: ні відбирати їх ні чіпати за них нікого не можна.

На останку з огляду, що король не зложив підчас коронації присяги „на віру грецьку“, жадаєть ся щоб на найблизшім соймі він з шістьма сенаторами „ріжних вір“ і з шістьма депутатами з посольської палати зложив присягу „на цілість прав грецької віри і на всї сї пункти“, і ті пункти і та присяга аби в повнім тексті були внесені в соймову конституцію.

В сих жаданнях для польської сторони справдї було богато тяжкого і навіть незносного, і під натиском не так мабуть польських парляментаріїв, як знов таки кримського хана, котрого польська сторона не залишила, очевидно, ужити до сього, — козацькій сторонї прийшло ся поступити ся дуже богато.

Перед усїм — була обкроєна козацька територія: відтято північно-західню частину Київського воєводства (повіт Овруцький і частину Житомирського — сливе ціле київське Полїсє), північну Сїверщину, і ту частину Поділя й Волини що захоплювали козацькі пункти. Далї — польська сторона ніяк не годила ся па необмежений козацький реєстр; кінець кінцем прийнято компут в сорок тисяч — цифру страшенно велику після недавнїх розмов про 12—15 тисяч козацького війська. Сю цифру апробував хан, і тим способом принціп необмеженого козацького побору, висунений в Переяславі („по що писати: стільки й стільки? скільки нас стане, стільки й буде“), був щасливо похований. Проведено і деякі обмеження козацьких прав, напр. в інтересах шляхетської „святої корчми“. Також пункти що до прав і ґарантій церковних по части обкроєно, по части „більш мягко“ і неясно постилїзовано.

В результаті, по довгих переговорах і торгах уставлено таки того ж дня текст прийнятий обома сторонами і в інтересах поваги й авторитету короля й річи-посполитої уложений в форму не договору (як колишні козацькі ордінації), а одностороннього королївського манїфесту — акту королївської ласки, мовляв дарованої підданим його на прошеннє і вставленнє кримського хана. Пізнїйше сього не памятали, і обидві сторони говорили про „пакти“, „трактати“, умову з козаками, але тепер хотїли витримати вказаний характер акту ласки, випрошеної ханом. Се було виразно зазначене в трактатї короля

з ханом, а хан в своїм потвердженню угоди першою умовою заховання сього трактату поставив, що гетьман, котрому вимовляло ся доживотне володіннє, і його 40-тис. козацьке військо не будуть поносити ніяких кривд з польської сторони згідно з її обіцянкою: королївське приреченнє таким чином поставлено під контролю хана, і се мало служити для козацької сторони ґарантією його сповнення[1]). Повний текст його був такий:

„Декляраця ласки короля й. мил. дана на пункти прошення війська Запорозького:

1. Військо своє Запорозьке заховує король й. мил. при всїх давнїх вільностях, згідно з давніми привилеями, і на те привилей свій видає разом із сим[2]).

2. Що до числа війська, бажаючи вдоволити прошеннє своїх підданих і заохотити їх до служби собі і річи-посполитій, позволяє король й. мил. мати війська Запорозького сорок тисяч, а спорядженнє реєстру повіряє гетьманови війська свого Запорозького, з тим щоб до реєстру вписувано козаків вважаючи на достойність, — хтоб був до того здатний, в маєтностях шляхетських як і в маєтностях королївських, з таким означіннєм міст: почавши від Днїпра з сеї сторони в Димері, Горностайнолї, Коростишові, Паволочи, Погребищах, Прилуцї, Винницї, Браславі, а з Браслава до Ямполя к Днїстрови, і від Днїстра до Днїпра розумієть ся, мають приймати ся до реєстру козацького, а з другої сторони Днїстра в Острі, Чернигові, Ромнї, Ніжинї — аж до московської границї й Днїпра. А що до дальших міст й. корол. мил. і шляхетських, по-за означеним в сих пунктах виміром, — то в них не мають бути козаки, одначе тому, хто схоче бути в козацтві, і буде прийнятий до реєстру, вільно звідти вийти з усїм майном на Україну без усякого панського камовання. А се спорядженнє реєстру гетьманом війська Запорозького має бути відправлене що найдальше до нового року свята руського, таким порядком: гетьман війська Запорозького має зладити поіменний реєстр всїх вписаних в козацтво за підписом руки своєї й печатю військовою, а то для того, щоб ті що в козацтві — зіставали ся при вільностях козацьких, а всї иньші аби підлягали замкам й. кор. милости, а в маєтностях шляхетських — панам своїм.

---

[1]) Польська заява про трактат з ханом видана в Памятниках I с. 364, копії в книзї кор. канц., Осолїн. 225, Чортор. 379, Пст. 129, Ґолїньского с. 277 й ин. Ханська заява в повнім текстї в Жерелах XII с. 118, в скороченім у Кубалї Szkice I дод. 4 (з Осолїн. 225 с. 245).

[2]) Про привилей сей зараз низше, с. 217.

3. Чигрин місто, так як єсть в своїх границях, при булаві війська Запорозького має бути завсїди, і теперішньому старшому війська Запорозького уродженому Богданови Хмельницькому надає король й. мил., роблячи його вірним слугою своїм і річи-посполитої[1]).

4. Що діяло ся підчас теперішнього замішання за допустом божим, все то має бути в забутю, і жаден пан не має чинити пімсти й карання.

5. Шляхтї релїґії грецької як і римської, хто яким будь способом пробував при війську Запорозькім, король й. мил. вибачає те все й проступок їх покриває, і коли під ким небудь випрошено що небудь з маєтностей дїдичних або ленних або котрого інфамовано, — з огляду що все те діяло ся в нинїшнім замішанню, має бути скасоване соймовою конституцією.

6. Коронне військó в тих містах, де будуть козаки з реєстрового спорядження, становищ своїх не має мати.

7. Жиди державцями, арендарями анї мешканцями не мають бути в містах українних, де козаки мають полки свої.

8. Що до знесення унії в короні Польській і в. кн. Литовській, також що до цїлости дібр церковних і приналежних до них фундацій, які здавна були, і всїх прав церковних, — так як на найблизшім соймі буде з отцем митрополитом київським і з духовенством обговорене і ухвалене, щоб на жаданнє отця митрополита і всього духовенства все було позволене[2]), й. корол. милость готов дотримати, аби кождий тїшив ся з прав і вільностей своїх, і місце в сенатї митрополитови київському й. кор. мил. позволяє мати.

9. Дїґнїтарства, уряди всякі в воєводстві Київськім, Браславськім, Чернигівськім й. кор. мил. обіцює роздавати обивателям стану шляхетського грецької релїґії згідно з давнїми правами.

10. В містї Київі, тому що там єсть упривилейовані школи руські, отцї єзуїти не мають бути фундовані там і по иньших містах українних, але де инде перенесені. Школи ж всї иньші[3]), що там істнують від давнїх часів, мають бути цїло заховані.

---

[1]) Сей пункт про Чигринське староство являєть ся новиною супроти козацьких пунктів, де про се не було мови — він вертає нас до козацьких жадань принесених до Варшави на елекційний сойм попереднього року: тодї була мова про наданнє гетьманови якогось староства, котре він собі вибере (див. вище с. 114), потім Сяровский привіз йому наданнє, чи обіцянку Чигринського староства, див. с. 159 і 205.

[2]) Така крута стилїзація в оригіналї.

[3]) В сїм місцї копія Єрлича має: ruskie, що зовсїм зміняє зміст. Сей варіант приймав Костомаров.

11. Горілкою козаки не мають шинкувати, крім того що зроблять над свою потребу — се вільно їм буде продавати гуртом. Шинкованнє ж меду, пива й иньше має бути по звичаю.

Пункти сї мають бути затверджені на сеймі, а тепер всїм непамять, — згода й любов мають бути заховані між обивателями україннними й військом короля й. мил. й річи-посполитої Запорозьким" [1]).

Привилей козацькому війську згаданий в сїй декляраціїї датований днем 18 серпня [2]). Він загально потверджував всї права і привилеї, коли небудь дані війську, „котрих є які небудь потвердження в книгах", і спеціально стверджав козацький імунїтет: що козаків не мають судити ніякї старости, державцї й намісники, а тільки їх гетьман (се відповідало, як бачимо, першому пунктови козацької петиції), а взамін козаки не мають мішати ся до замкових прав на зверхність (над людністю не-козацькою), на аренди, шинки, ґрунти і всякі приналежности, коли до них не мали ніяких спеціальних прав [3]).

Після того як уставлено в головних точках умову з козаками, наступила ратифікація трактату з ханом, і після церемоніяльного обміну актами орда відступила від королївського обозу — зняла облогу инакше кажучи. Того ж дня, вже в вечері зложив присягу на згоду гетьман. Дневники польські кажуть, що до сього приведено його з великою трудністю: гетьман вимагав, щоб і король в такім разї зложив присягу на додержаннє угоди, себ то щоб мала вона характер обостороннїй, і конче добивав ся також видачі Чаплїньского [4]). Нарешті якось його умовили — виходу справді не було, коли орда фактично полишала

[1]) Дивним дивом (характеристичним для археографії сеї доби) сей важний акт після видання одної, досить непоправної копії в Собр. госуд. грамотъ и договоровъ (т. III с. 450) не війшов нї до одної збірки документів. Польський текст містять записки Єрлича (I с. 105) (чи не з того ж джерела, що і Собр. Г. Г. Г., бо теж разом з листом до Радивила, котрому сей текст від короля пересилав ся); сучасні українські й московські переклади чи з початкового тексту, чи в потвердженню 12. I. 1650 — в А. Ю. З. Р. III с. 415, X с. 455, у Грабянки с. 89 й ин. Я користував ся головно копією вписаною до книги кор. кан. (архива москов. загран. справ), але вона теж не бездоганна; очевидні помилки її я поправляв на підставі иньших текстів. Копій в рукописях богато: Архив. цар. Польскаго, Сношен. съ Малороссіей архива справ загран. Nr. 26 і 28, Оссолїн. 225 і 3564, Ґолїньского с. 29, Чортор. 379, теки Наруш. 144.

[2]) Сей привилей в пам. кн. Міхаловского (с. 443), де він записаний на окладинцї, без дати, і має не дуже авторитетний вигляд. Але його автентичність стверджуєть ся українським текстом, предложеним московському правительству козацьким посольством в марті 1654 р., в вписи київського ґроду 1650 р. (А. Ю. З. Р. X с. 453): він вповнї сходить ся з текстом Міхаловского, має дату 18 серпня, і не лишає сумнївів що до певности сього акту.

[3]) Маємо крім того — в вписи київського ґроду, предложеній московському правительству въ 1654 р., — ще королївський привилей Хмельницкому на Суботів, даний „в обозї під Зборовим 15 серпня 1650" (!) (А. Ю. З. Р. X с. 469). Дата 15 серпня въ кождім разї сумнївна.

[4]) Про се зараз низше, с. 229.

його. На швидку[1]) присяг він, сидячи на коні, на формулу присяги, прочитану воєводою Кисїлєм, в присутности канцлєра. Сим одначе не вдоволили ся й жадали від нього ще, щоб ставив ся перед королем, особисто зложив йому покору й просив пробачення. Без сумнїву, се й тут було дуже прикро гетьманови, і досить правдоподібна звістка, що поступив ся він тільки на жаданнє хана[2]). В пятницю 10 (20) серпня, діставши наперед закладником старосту краківського Любомирского, він з сином і кількома старшинами в супроводї воєводи Кисїля приїхав до королївського становища для сього акту. Очевидець сеї церемонії, хорунжий надвірної королївської хоругви Міхаловский[3]) дуже докладно описує подробиці її, з особливою приємністю, може і не без перебільшень, спиняючи ся на всїм тім, що могло вколоти амбіцію переможеного ворога. Саму сцену покори описує так. Війшовши до королївського намету, де він застав короля, гетьман впав перед ним і з плачем говорив, що не так бажав собі витати короля, але що так стало ся (тут почав говорити по-руськи) — просить милосердя й пробачення — бо ж не все наша вина. Підканцлєр відповідав іменем короля, що його ласка покриває й найгірші проступки, аби тільки вони були нагороджені вірністю й щирою службою. Спитав його про людей захоплених під той час в Золочеві козаками разом з Татарами і поручив постарати ся, щоб збаразьке військо як найскорше було звільнене з облоги. Гетьман обіцяв („Гаразд, милостивий королю", як передає його відповідь Мясковский), і ще раз упавши до ніг на прощаннє, вийшов з намету. Оповідання неофіціальні ходили про сю авдієнцію зовсїм відмінні: Кунакову оповідали (в Варшаві, правдо-

[1]) Przysięgę oddał, ale perfunctorie (Мясковский). Кубаля перекладає се словом: warunkowo; але perfunctorie значить не: умовно, а: недокладно, на спіх, аби як. Дневник принесений до Москви додає, що разом з гетьманом присягли й „старинні козаки" (с. 413).

[2]) Так оповідали Кунакову: після того як стала умова з Хмельницьким, король посилав до кримського хана з тим, що він потрібує тепер від гетьмана поклону, як від підданного свого, по його повинности, і хан відповів, що він сам приїде до короля з гетьманом, себто приведе його з покорою королеви, і дійсно приїхав другого дня з гетьманом до короля. Се, розуміють ся, не вірно, хан з гетьманом не приїздив, але що до акту покори гетьмана пошукали його впливу, се зовсїм може бути.

[3]) Се той сам Якуб Міхаловский, від котрого маємо найбільш популярну збірку матеріалів до Хмельниччини. Записки його не видані, витяг з них подав Кубаля в своїй статї про облогу Збаража. Мясковскі в своїх реляціях оповідають сцену покори далеко коротше і ставять в сумнїв деякі многоглаголиві подробиці Міхаловского; варіант Ґрабонского описує її так: „упав до ніг короля й. м. і з плачем коротко говорив; від короля відповідав канцлєр — щоб вірою і цнотою надгородив свій злочин". Варіант пам. кн. Міхалов. передає, нїби дослівно (haec formalia) мову гетьмана так: „Не так я бажав собі витати короля його мил., але що вже так стало ся, прошу милосердя", і з плачем упав до ніг". „Патетична" промова, вложена в його уста Рудавским (с. 51) і повторена Костомаровим (II гл. 9), розуміють ся, не має нїякої історичної вартости. Зверхнїй вигляд гетьмана Міхаловский описує так: мав насунену на уха оксамитну червону шапку, золотий атласовий жупан, кунтуш волосяний атласовий з дрібними срібними петличками.

подібно, на злість канцлєрови), що навпаки король при сїй авдієнції дуже ласкаво промовляв до гетьмана, заохочуючи його до приязни і вірности, а той відповів коротко: „гаразд королю, мовиш“ — „а віжества і учтивости ніякої против королївських слів не вчинив, нї словесно, нї в чім“ [1]).

Того самого дня рушив з військом козацьким під Збараж, і після того як збаразька залога, щоб позбути ся облоги, прирікла виплатити ханови 40 тис. талярів і дала на то закладня, зняв облогу і другого дня, на руське свято успенія пішов назад звичайною дорогою на Паволоч до Чигрина. „Рушала та саранча від зорі самої аж до полудня, справивши табор в кількадесять рядів“. День пізнїйше рушило до дому і польське військо [2]).

Зборівський фінал був тяжким ударом і для одної і для другої сторони. Обидві відчули його як тяжке розчарованнє по всїх зусиллях — і тяжку зневагу, і обидві всїма силами старали ся не показати сього перед широким світом: удавали вдоволеннє з таких світлих результатів побідп, котру признавали собі і хвалили ся. Тим часом як свідки й участники зборівського акту Мясковскі в своїх листах характеризують його як найбільш траґічний момент, який переживала Польща в останнїх столїтях — вічно памятний будучим часам своїм погромом і втратами, — офіціальна реляція, виготовлена в королївській канцелярії під характеристичним заголовком „Реляції преславної експедиції, побіднїйшого поступу і щасливійшого замирення з ворогами“, розіслана до заграничних дворів, опублїкована в заграничних часописях, представляла зборівську експедицію незвичайним успіхом короля, що визволив нею обложене в Збаражі військо, вернув річипосполитій втрачені провінції, придбав Польщі союз і поміч хана, забезпечив їй і всьому християнському світови спокій від сеї сторони. Подібно виславляла заслуги й успіхи короля уложена канцлєром кілька тижнів по зборівськім актї інструкція на соймики: річ-посполита лишила короля без війська і грошей перед лицем усїх бід, полишених йому в спадщину безкоролївєм, але він „щастєм, відвагою, мужеством

[1]) Акты Ю. З. Р. III с. 397.

[2]) Пам. кн. Міхаловского с. 470. Що гетьман рушив з-під Збаража 15 с. ст. серпня, пробувши там тільки день, каже й московський аґент, що був у нього там — А. Ю. З. Р. III с. 343. 25 с. ст. гетьман був уже в Паволочи — тамже с. 340; 6 вересня с. с. приїхав до Чигрина — с. 353. Оповіданнє Костомарова про новий тріумфальний візд до Київа з поворотом з-під Збаража і пишний спосіб житя після сього тріумфу (II гл. 10) являєть ся поетичним вимислом, викликаним деякими фразами Коховского (I с. 176) і на нїм опертого оповідання Грабянки (с. 82). Хмельницький не заїздив сим разом до Київа і про розкіш і виставність його житя не говорять нїчого джерела більш певні.

і бездоганністю" вивів Польщу з них, привівши до спасенної й почестної згоди, розтяв шкідливий союз поганства з військом Запорозьким і забезпечив їх поміч річи-посполитій против кождого неприятеля [1]).

І так же само великою побідою представлювано зборівський акт з козацької сторони. Митр. македонський Ґаляктіон, що по його словам бачив ся з Хмельницьким в тім часї, каже, що при нїм гетьман бив ся з королем литовським, побив у нього десять тисяч війська, і король по сїм, бачучи його побіду, „покорив ся і поклонив ся", і помирили ся на тім, що гетьман буде володіти від Константинова на низ усїми козаками, а король від Константинова вверх всего Литвою" [2]). Лїкар Лукаш Климовський, що був в козацькім таборі, переповідає, очевидно, погляди рядового козацтва, що королю під Зборовим була „велика тїснота" від приступів і облоги козацької й татарської, і король писав до гетьмана, намовляючи його облишити кровопролитє і вчинити мир; гетьман його послухав і вчинив згоду, на тім щоб бути козацьким містам по Случ і Константинів, по Бар і Днїстер (себто згідно з військовими пунктами) [3]). І таке представленнє річи в українських кругах було загальне.

Його підтримував сам гетьман. Перед московським послом Ґр. Нероновим, висланим в падолистї т. р., гетьман висловляв повне вдоволеннє з результатів кампанії: „Бог милосердний зглянув ся на наші слези і терпіннє, не допустив до кінця погубити, дав нам на них побіду — від їх проклятої віри (латинської) свободив, поступили (Поляки) їм, православним християнам в Запорозьку землю богато городів, і рубеж між собою учинили, і в тих городах лядським костелам і Ляхам і Жидам наперед нїколи не бути, а бути в тих городах тільки самим королївським урядникам, і то православним таки християнам, а не Ляхам" [4]). А рік пізнїйше перед иньшим московським послом він так оповідав про зборівську угоду (по словам посла): „був у нас той мир під Збаражем, як я над королем польським змилосердив ся, дав їм житє — а всї вони були за помічю божою у мене в руках. А як я мирив ся з королем, тільки я з ним бачив ся, і король говорив минї, просячи з слїзми, щоб помиритись; і я його послухав — помирились, памятаючи королївську ласку до нас. війська Запорозького" [5]).

[1]) Інструкція друкована в Пам. кн. Міхаловского с. 498. копії в кн. кор. канц., Осолїн. 225 і Чортор. 144 — тут вона має й дату: 10 вересня.

[2]) А. Ю. З. Р. III с. 341.

[3]) Тамже с. 346.

[4]) Тамже VIII с. 309.

[5]) Тамже с. 349.

Леґенда йшла, розумієть ся, далеко далї. Оповідали, що король присяг перейти на руську віру, переїхати на резіденцію до Київа — дальші варіації того, що оповідали по попереднїй кампанії, що королеви бути „королем руським“, а инакше згодї не бути[1]). Згоду і зроблено тільки з королем особисто, а не з панами — з ними далї згоди нема[2]).

Але тим крикливійшим дісонансом вривали ся в таке оптимістичне представленнє річи ріжні прикрі, ганебні подробиці зборівського акту, котрі можна б ще було зрозуміти і витолкувати, приймаючи, що угода укладала ся по неволї, в обставинах примусових, безвихідних, але не можна було знайти їм ніякого оправдання, представляючи, що умови її диктували ся козацькою стороною.

Особисто гетьман був болюче ображенний, бо йому не вдало ся звести своїх рахунків з тяжким ворогом Чаплїньским, що брав участь в сїй зборівській кампанії в ролї скромного ротмістра і так і зістав ся недосяжним для німсти пишного гетьмана. Ми бачили, як він доконче добивав ся кари смерти на нього підчас зборівських переговорів. Польські дневники записують, що вже після присяги він зробив з сього приводу сцену комісарам[3]). Заховав ся лист його писаний кілька днів потім з-під Збаража, де гетьман ще раз вертаєть ся до сеї справи, не можучи, видима річ, переболїти сеї невдачі, і доволї не двозначно грозить розривом, коли Чаплїцкий не буде скараний смертю[4]).

Але се була дрібна, особиста, хоч і болюча справа. Далеко важнїйша і небезпечнїйша для престіжу, для репутації гетьмана і всього гетьманського правлїння була иньша: що гетьман і старшина під натиском обставин мусїли прийняти до відома дане королем ханови

---

[1]) Білгор. ст. 297 л. 78, 114. Вольнівський вістник. розвідавши ся в самих гетьманських крутах, збиває сї вісти — л. 349.

[2]) Лист нак. полтавського полковника Іскренка также л. 130, пор. 114.

[3]) Реляція Мясковского друкована у Кубалї говорить не про Чаплїцкого. а про Чаплїцку, й Кубаля думає, що від гетьмана під час переговорів зажадали, аби він віддав її чоловікови, і се викликало такий вибух з його сторони („кричав, аби король йому шию утяти казав“). Я певен. що тут непорозуміннє: про Чаплїцку не було мови, а гетьман добивав ся, щоб король велїв утяти шию Чаплїцкому, а зовсїм не йому, гетьманови, як виходить з друкованого тексту, і як приймає Кубаля; так воно справдї тепер видко в текстї нунція (с. 69).

[4]) Naiasnieyszy młciwy krolu panie, panie moy młciwy y dobrodzieiu. Nie rad bym. aby iaka dusza w panstwie w. kr. mci pana mego młciwego zgineła, ale y iedne zblo trawy, uznawszy iasną, miłosciwą a prawie oycowską łaskę w. kr. mci. Iednak iz zalu mego zadnym sposobem moderawac nie mogę, ktorego iest przyczyna Czaplicki, smiem w. kr. mci pana mego młciwego upraszac, aby on z swietobliwego decretu w. kr. mci — poniewasz on iest wszystkiemu złemu poczatkiem, y przez niego tak wiele oyczyzna ucierpiała, — szyie pod miecz dał. Co gdyby sie tak stac nie miało, był o tym tego rozumienia, ze w niełasce w. kr. mci opływam, o ktorą submittowalem sie zawsze starac. Oneyze y na ten czaz z wiernym poddanstwem moim pod nogi maiestatu w. kr. mci oddaie y reke całuię. Dat. zpod Zbaraza d. 14 augusti 1049. — Кн. кор. канцел. моск. арх. загр. справ. л. 23.

ганебне позволеннє взяти ясир з українських земель — тих власне, що стояли під рейментом і опікою козаччини. Коли ганьба сього позволення падала на польське правительства, на короля, то одіозність його виконання спадала — і спала дійсно (не вважаючи на всї силкування відвести від себе сю відповідальність) на військо, старшину і особливо на самого гетьмана. Факт сей, очевидно, зробив в українських кругах, серед української людности вражіннє незвичайне й був обставлений зараз же ріжними леґендарними подробицями. Звісний уже нам „Лукаш-лїкарь“, що був в козацькім війську під Збаражем, оповів по горячим слїдам, в вереснї т. р., довгу фантастичну повість, котра при всїй фантастичностп своїй підтримуєть ся й иньшими меньш просторими й кольоритними оповіданнями[1]), так що, без сумніву, являєть ся відгомоном тих оповідань, які ходили між козаками про ті дивні події, які привели до такого нечуваного й неймовірного факту: порозуміння гетьмана з королем і ханом що до „вибрання“ українських городів, і помочи війська Татарам, щоб вони могли без труду і перешкоди зробити се страшне діло — вибити і вибрати в неволю українську людність.

Повість Лукаша Климовського власне інтересна тим, що в нїй доволї явно виступають разом і мотиви можливого оправдання гетьмана з сеї події і сугубі обвинувачення в якійсь вишуканій безсердечности й підступности в відношенню до української людности, що віддала ся під його опіку. Леґенда оповідала, що польські викупи для Татар були дані на руки гетьманови, і він поділив ся ними з ханом і мурзами, а простим Татарам і своїм козакам не дав нїчого, і Татари домагали ся від гетьмана грошей, а він писав про се королеви, і коли король відмовляв ся, що більше не має що дати, — проєктував королеви пустити Татар за Вислу воювати замість окупа. Але король на се не пристав, а велїв гетьману пустити Татар воювати маєтности тих панів, через котрих підняла ся війна з козаками і пішла вся біда: Вишневецького, Заславського, Фірлея. Тепер навожу в цїлости найбільш інтересне місце:

[1]) Таке напр. коротке оповіданнє Грека Миколая, що по його словам чув се від богатьох, Акты Ю. З. Р. III с. 352; пор. тамже с. 354. Наведу ще оповіданнє взяте, мовляв, з уст сотника „Петра Іванова“ в Полтаві 30 серпня: Як король з гетьманом помирив ся, цар і царевичі гетьманови говорили, щоб він дав ‚наєм‘ за те, що він їх, Татар, на поміч на Ляхів зговив, і король з гетьманом постановили дати Татарам полоном з своїх литовських городів козаків, їх жон і дїтей, і велїли Татарам самим брати по городах в полон козаків, їх жон и дїтей, і посилали з Татарами для того полону того полтавського сотника Петра Іванова. Татари повоювали сто литовських городів, взяли в полон богато людей, і сотник провожав їх з полоном за ріку Днїпро (Бїлгор. ст. 297 л. 114—115). Тамже на л. 106 оповідання козаків, що вернули ся з обозу, 3. IX: королевич з гетьманом постановили за плату кримському цареви дати полоном в тих городах що за Днїпром, і Татари повоювали 970 литовських городов „панскова имѣня“, а Ляхи дали Татарам „наєм“ сукнами і грошима, щоб уняти війну, і городов їх не воювали.

„Котрі городи король велїв воювати Татарам, в ті городи післані були для віри від гетьмана козацького[1]) — бо він тими городами заволодів — по два чоловіки Татар та по два чоловіки козаків, і як прийшло до згоди, то по королївському велїнню Хмельницький наперед Татар посилав до тих городів своїх полковників з козаками, потайки і оманою — нїби то для закуплення хлїба і поживи — аби Татари й козаки (поміщені в тих містах для віри) відчинили город; а Татарам Хельницький велїв підїхавши під городи, стати в укритю: а як козаки й Татари відчинили городи, тодї Татари вибрали, вирубали ї випалили без останку Заслав, Межибож, Ямполь й иньші городи і округи — городів з сїмдесять або й більше. А прийшли під усї ті городи Татари підступом, подїливши ся і в однім часї, аби по тих городах не було вісти про них, що їм велено ті городи воювати і руйнувати і в неволю забрати замість плати, по королївському і гетьманському велїнню. І козаки своїх людей, міщан в тих городах майно грабили“ [2]).

Привід до сих оповідань дав мабуть той факт, що з Ордою, провести її, були післані полковники Небаба і Нечай[3]), не знати — чи для того, щоб не вийшло якоїсь війни між українською людністю, чи може щоб стримати можливо в тїсних межах козацьке вибираннє ясиру, і вийшло так, що Орда вибирала ясир при асистенції козацьких полковників, найблизших до гетьмана людей. Як се зістало ся в памяти сього поколїння, показує оповіданнє Самовидця, що при зборівськім трактатї — коли Хмельницький, мавши з ханом короля в руках своїх, випустив його, не бажаючи „жебы мѣлъ ся достати монарха християнскій в руки и в неволю бѣсурменскую“, рішено було дати ордї за плату „полономъ городовъ дванадцяти, которіє могутъ виняти“: „і Хмельницький з ханом кримським розправили орду, себто придавши (кождому) мурзї козаків, і так козаки позводили богато городів, і Татаре людей в неволю побрали, а козаки майно забрали, і спустїли значні міста“.

Пожалував, значить, короля, а своїх людей не пожалував.

---

[1]) В московській передачи сього оповідання скрізь: Черкаси, черкаські, я привертаю ті терміни, в яких мусїв се оповідати Лукаш.

[2]) Акты Ю. З. Р. III с. 347. Коротше і меньш леґендарно оповідав про се потім Лукаш в Москві, уже в новій ролї московського довіреного — Білгород. ст. 297, л. 334—335.

[3]) Оповідає се Путивлець Петро Литвинів, що був з гетьманом при його поворотї з-під Збаража. Пор. згадку про козаків, що провожали Татар до Бару і за Бар також с. 342. Тойже сотник Петро, ще провожав Татар, оповідав московському вістунови (иньшому), що кримський цар посилав в Крим з польським полоном своїх Татар двадцять тисяч, і Б. Хмельницький посилав провожати тих Татар до українних литовских городів своїх Черкасів сїм тисяч, і ті Татари взяли їх черкаських сорок городів, а з собою брали в полон тільки молодих, а старих і малих всїх порубали (Білгор. 267 л. 218).

Правдоподібно, сей то момент був закріплений звісною піснею-проклятєм:

Бодай Хмеля Хмельницького перва куля не минула,
Що велїв брати дївки й парубки і молодиї молодицї!
Парубки йдуть гукаючи[1]), а дївчата співаючи,
А молодиї молодицї старого Хмеля проклинаючи:
Бодай того Хмельницького первая куля не минула,
А другая устрілила — у серденько упїлила![2])

І гетьман, без сумнїву, відчув сам дуже боляче те прикре становище, в яке поставила його ся пригода. Ідучи з-під Збаража до дому він жалував ся перед московським висланцем, що от Татари забрали богато людей — а як би цар сповнив прошеннє його — поміг своїм військом, і люде сї не були б забрані Татарами[3]).

Так, сей український ясир був найтемнїйшою плямою зборівського акту, але не одинокою. Були й иньші, не такі ганебні, але сильно болючі, і навіть іще з більш далекосяглим соціальним і полїтичним значіннєм.

Сильно обкроювала ся козацька територія, заводив ся реєстр, і вся людність не введена в його рамцї мусїла вертати ся до старого підданства, під власть польської шляхти. На визволену теріторію мали вернути ся королївські, властиво — шляхетські власти і взяти у свої руки всї ті економичні й юридичнї прероґативи, які їм прислугували перед великим повстаннєм, перед українським свободженнєм. Результати його для широких мас властиво перечеркували ся від разу; всї зусилля і жертви, вся кров і страждання ставали даремними. Се було так страшно, що гетьманське правительство не рішаєть ся навіть признати ся з сим перед ширшими кругами: одно затаює, иньше в переведенню силкуєть ся обставити можливо так, щоб воно як найменьше дражнило людність. Се замітно навіть в тім небогатім матеріалї, який

[1]) Се кращий варіант ніж: стріляючи.

[2]) Малорусскій литературный сборникъ 1857 р. с. 185. Антонович і Драгоманов Историч. пѣсни II с. 116. З записок Кулїша тут наведене й поясненнє співця: „Хмельницький той був такий що з Турком знавсь. Поїде було до Турка да й продасть один, другий город або село. То Турки вже тії села розоряли і ясир брали. Медведовку і Ташлик два раза продавав.“ Тут можуть бути згадки і про Хмельницького-сина. Але початковий мотив іде мабуть не від Жванецької угоди, як думав Костомарів і видавцї „Ист. пѣс.“ — а від зборівської. Забираннє ясиру одначе не захопило Поднїпровя — всї звістки вказують на західнє пограничє козацької території, що мусїла вважати ся так як би страченою, натомість людність корінної козацької теритерії гетьман і старшина мали всї причини можливо щадити. Лукаш Климовський в своїх московських оповіданнях (після нових розвідів на Українї) катеґорично заявив, що „за Случею і за Припетю і за Константиновим тих городів що відійшли до Хмельницького Татари не воювали, хіба ‚тайно‘ кого в полон взяли“ (л. 335). І запись сеї пісни Костомаровим походить з Волиня.

[3]) А. Ю. З. Р. III с. 343.

ми маємо що до його правлїння, його тактики для тих місяцїв, які пройшли перше, нїж неможливість хоч би приблизного виконання зборівського акту і якогось modus vivendi на підставі його стала зовсім ясною і перспектива нової боротьби на житє і на смерть стала з усею яснїстю перед очима.

Я не сказав би, розміеть ся, що її неминучість не представлялась ясно, богатьом принаймнї, підчас самих зборівських переговорів — після того як зрада хана змусила гетьмана і старшину відступити від властивої проґрами війни, від її гасл, а тим більше коли прийшло ся поступити ся богато і з проґрами-minimum, себто „пунктів" війська. Але від разу — особливо поки свіжий був сей союз хана з королем і в нїм не вдало ся зробити нїякого вилому — гетьман і старшина, видима річ, не вважали можливим отверто й рішучи стати на правдиву позицію: признати зборівську угоду за прийняту примусово, до викочання неможливу, і з тим заявити, що відносини з Польщею не можуть бути утримані і нова війна неминуча. Вони вважали за краще, як ми й бачили, підтримувати гадку, що війна скінчила ся побідно, дала бажані результати, принесла задоволеннє домагань війська. Але через се неминучо приходилось таїти ся з дїйсним змістом зборівської угоди, як я тільки що сказав.

Перед усім обкроєннє козацької території на Волини, Поділю і на сїверськім пограничу против військових пунктів зістало ся секретом гетьмана і старшини. Для відомости війська і людности і всїх сторонніх підтримувано, що границя козацької території уставлена так, як жадало військо в своїх пунктах — по Бар, Острог і Костянтинів, або як висловляли ся для короткости — по Случ і Сож ріку. Так заявляв сам гетьман, так говорили козаки, і військо козацьке. По словам московського аґента Литвинова, гетьман говорив йому в дорозї з-під Збаража: „Поступив ся король і Поляки гетьманови і козакам („Черкасомъ") литовської землї і городів по Случ ріку і по Днїстер, по Костянтинів Новий і по Любар город: половинї того города по ту сторону Случи бути до польської сторони, а другій половинї по сю сторону Случи буть козацькою стороною, та по Острог і Бар-город" [1]). Иньший аґент Жеденєв, що теж був у Збаражі і був прийнятий гетьманом, доносив, що угода стала ся на тім, „як було по давньому — доки козацькі городи: по Случ річку та по Сож ріку, від тих міст до московського рубежа Полякам дїла нема, і лядським костелам і жидівським людям в тих місцях не бувати — „а панамъ за Случь рѣку и за Сожъ не выѣзжати" [2]).

[1]) А. Ю. З. Р. III с. 342. [2]) Тамже с. 350; пор. тамже с. 341—342.

Козацькі війська з пограничних країв, відібраних від козацтва зборівською угодою, виведені не були. Ми побачимо, як ще в падолисті, в переддень сойму, що мав затвердити сю угоду, король в можливо мягких формах нагадував про опорожненнє сих країв. Поки ж козацьке військо не було зведено, не було тут фактично ніякого місця ні польському війську, ні польським урядам, ні шляхті. Гетьманське правительство стояло на тім, що до спорядження реєстра, або „ревізії“ козацьких прав — поки не відомо, хто має користувати ся козацьким імунїтетом, а хто підлягати ме власти урядів і панів, нї уряди нї пани не повинні нїде нотикати ся на козацьку територію. В запасї ж була ще дальша проволочка — до соймового затвердження зборівської угоди у всїй повноті. Тим способом утримувало ся і всякими способами можливо протягало ся status quo, й підтримувало ся ілюзію, що воно і не міняєть ся з зборівською угодою. Ми тільки що бачили донесеннє московського аґента, що по зборівській умові пани-шляхта взагалї не мають показувати ся за Случею і Сожею, на визволенїй українській теріторії — панському праву не буде туди повороту.

Страшачи польську сторону можливістю нового народнього повстання, радячи стримувати ся від всього, що могло подражнити народнї маси страхом привернення старого ладу і під сею вимівкою відсуваючи можливо всякі симптоми його повернення, з другого боку підтримуючи переконаннє, що згода стала ся на всїй волї козацькій, гетьманське правительство справдї встигло задержати майже вповнї се status quo, особливо потрібне в перших, найбільш небезпечних місяцях по угодї, поки переводила ся демобілїзація козацького війська і повстання. Вона пройшла доволї спокійно, і польські сподівання, що умови продиктовані гетьманови зараз викличуть замішання в козацьких рядах, народнє повстаннє на гетьмана і старшину, за те що видали їх на пімсту і власть панів[1]), не справдили ся зовсїм.

[1]) Ґолїньский записує у себе під місяцем вереснем, зараз по звістках про закінченнє збаразької облоги: „Хлопи-чернь зібравши ся в кількадесяти тисячах, облягли Хмельницького, хотячи здобути його і козацьку старшину, за те що погодили ся з королем — не хотїли хлопи позволити згоди, тільки щоб бути їм вільними і не бути нїкому підданими, над собою панів дїдичних не мати. Не хотїли вертати ся до домів своїх ті хлопи, подаючи таку причину — перше, що боять ся панів своїх, аби їх не карали за ті бунти і повстаннє; друге — що нема по що вертати до дому, бо все спустїло, нема худоби в оборі, в стодолї, анї в полї не посіяно; третє — що їм Татари забрали жінок, дїтей, челядь вигинула, худоба — так що нема чим робити. А Хмельницький з своїми козаками, вибравши час, коли ті були безпечні, ударив на них і побив без милосердя кількадесять тисяч, і так панує між ними неперестанна колотнеча і битва“. Нунцій доносив з Варшави при кінцї жовтня н. с.: „Селяне не хотячи вертати ся до давнїйшої неволї, як кажуть, узброїли ся і вибравши собі проводирем Нечая, засїли в кількох містах“ (Сборникъ II с. 76). Про чутки про Нечая низше.

Розуміє́ть ся, все се підтримуваннє ілюзії було можливе тільки при тій умові, що дійсний зміст угоди зіставав ся не звісним, — і воно так і було. Урядник воєводи Кисїля, дїставши ся під козацькою протекцією до Київа місяць по скінченій кампанії, доносив воєводї, що „в тих краях не публїковано згоди", людність зістаєть ся в старих настроях, і перейнята ще більшим завзятєм против польського режіму [1]). Їй зіставали ся невідомими всї викрути гетьманського правительства, котрими воно відкладало здійсненнє уступок зроблених зборівським актом до спорядження реєстру, до котрого не приступало до затвердження зборівської декляраціï соймом, що здавало ся доволї проблєматичним з огляду на невдоволеннє, викликане зборівськими уступками в шляхетських кругах, і особливо на крайню дражливість зачеплених ними релїґійних питань. Гетьман справдї міг сподїватись, що обставини кінець кінцем увільнять його від зборівських зобовязань: дадуть підстави для того, щоб не вводячи їх в житє, зложити до архиву як уневажнені. Але, розуміє́ть ся, і з тим усїм тяжкою занозою сидїла в його душі ся зборівська угода, що поставила його в таке фальшиве, небезпечне становище в зенитї його слави й могутности, в момент найбільшого розмаху його полїтичних плянів і мрій, і підтримуючи для сторонніх леґенду про повне задоволеннє своє з зборівських здобутків, він хвилями не міг і перед сими сторонніми укрити своїх дїйсних почувань. Згаданий уже московський аґент, прийнятий гетьманом зараз по зборівській кампанії, записав нам таку хвилю гетьманської щирости:

Випивши здоровлє царя, він сказав: „Не того минї хотїло ся і не так було тому бути, та не поволив цар, не пожалував, помочи християнам не дав на ворогів; а вони, Ляхи — погані, і різна у них віра, а на нас християн стоять за одно". І говорячи се, заплакав — знати, дуже не люб йому мир, що замирив ся з Ляхами" [2]).

Кільканадцять листів, котрими обміняли ся сеї осени король, гетьман, воєвода Кисїль і гетьманський канцлєр, військовий писар Виговський, введуть нас в відносини сього переходового, найбільш дражливого моменту між зборівською угодою і її затвердженнєм соймом і потвердять тільки що подану загальну характеристику сих відносин.

Кисїль в ролї офіціального посередника в відносинах польского правительства з козацьким військом і репрезентанта угодової полїтики,

---

[1]) Донесеннє Кисїлевого служебника Сосницького з Київа 28 вересня в пам. кн. Міхаловского с. 497; ми ще вернемо ся до нього.

[2]) Акты Ю. З. Р. III с. 350.

найвищого представника річи-посполитої на козацькій території (київського воєводи) і господаря великих маєтків, які належали йому в ріжних частях її чи то на праві власности чи то як воєводі київському, старості вишгородському, богуславському, носівському і т. и., горів бажаннєм продемонструвати нову згоду й зібрати яко мога скорше її овочі, щоб полатати розшарпані козацькими війнами фінанси свої. З огляду що король своїми універсалами визначив на день 1 (11) жовтня передсоймові соймики для вибору послів і зложення інструкцій на многоважний сойм, що мав ліквідувати козацьку війну, затвердити зборівські акти й вінчати заслуги всїх, хто для них потрудив ся, захотів воєвода доконче відбути київський соймик на ґрунті, в самім воєводстві — коли не в своїй воєводській столиці, то в найблизшім ґроді свого воєводства — Житомирі, і при тім взагалї війти в свої воєводські функції. Тим способом продемонстрував би він великі результати осягнені правительством, партією канцлера і особисто самим Кисїлем: повне замиреннє України й приверненнє нормальних відносин — поворот до житя урядів, власти й панования шляхти. Було се дуже бажане справді не тільки для самого воєводи, а й для канцлєра й короля і всеї їх партії, і Кисїль вислав своїх людей з листами до гетьмана[1]) й устними порученнями доконче старати ся про сповненнє сих бажань. Заразом мали сї люде постарати ся війти в володїннє Кисїлевими державами й маєтками: оглянути їх, привести до порядку відносини і почати вибираннє з них доходів.

Все се одначе показало ся далеко тяжше, ніж думав воєвода. Обставини далеко не були мирні. „Чернь не перестає в своїм завзятю, навпаки — ще гірша, ніж торік була; на ніякі листи не важає і хоч ми їхали з козаками, затримано нас в кількох місцях і були ми в великій небезпеці“, доносив Кисїлеви служебник його, добивши ся під козацькою протекцією до Київа[2]). В Київі Кисїлеві люде застали Виговського й всїми силами старали ся прихилити до бажань воєводи; але Виговський рішучо не порадив воєводї без спеціального гетьманського позволення визначати соймик і вїздити в своє воєводство. По його словам се було б противне „прийнятим постановам“, і було б дуже небезпечно для самого воєводи „їхати в той огонь“, коли ще гетьман не починав „з комісією і вписами“ (до реєстру), „бо тепер,

[1]) Сих листів короля й Кисїля до гетьмана не маємо, довідуємо ся про них тільки з відповідей Виговського і гетьмана і рапорту Кисїлевого служебника Сосницького та з московських вістей — про них зараз низше. З листа Кисїля до канцлєра (див. низше) виходить, що вислав він своїх післанців до гетьмана десь в перших днях вересня с. ст.

[2]) Рапорт Сосницького в Пам. кн. Міхалов. с. 497.

в початках се кинуло б між ними огонь і пожежу і повстаннє" [1]). Що до воєводиних маєтків Виговський також заявив, що „до соймового затверждення постановлених пунктів гетьман не має заміру пускати шляхетські маєтности" в посесію їх дідичів і державців. Навпаки, як довідали ся Кисілеві люде, гетьманське правительство саме заходило ся збирати з них данини і всякі доходи до військового скарбу. Київський війт, не вважаючи на все бажаннє послужити свому воєводі в збиранню доходів, не важив ся нічим помогти його слугам, чуючи над собою неприхильне і підозріливе око міщан.

Діставши по сїм пропуск до гетьмана, Кисілеві люде і післанець висланний з королївськиїм листом — московський вістун називає його „паном Ґарніцким" — були у гетьмана в Чигрині в останнїх днях вересня, або в перших жовтня: згаданий вістун, станичний голова Ростворов, посиланий до гетьмана з листом вольнівського воєводи, обідав у нього разом з сими післанцями, але чув тільки як вони умовляли ся про зїзд в Київі для „вічного докончання мирному договорови" [2]). Кисілеві слуги добили ся кінець-кінцем у гетьмана позволення їхати до заднїпрянських маєтностей, але до близших маєтків Черкаського староства, самого серця козаччини, гетьман, не вважаючи на всї благання воєводиних людей, не признав можливим їх пустити: казав чекати спорядження реєстра, що мовляв буде вже скоро, і по тім піддані воєводи „самі йому мусять поклонити ся", і він з свого боку рад буде тому. Що до соймику, гетьман в своїм листї до воєводи висловав свою повну згоду, — звиняв ся тільки, що все се виходить уже запізно. Дїйсно, лист писав ся за три днї до соймикового терміну, так що вся чемність гетьманська приходила вже по часї. Але — запевняв воєводу гетьман — він зараз же по одержанню листів воєводи і короля розіслав універсали до людности, успокоюючи її, що соймик збираєть ся з добрими завданнями „для конфірмовання прав і вільностей наших, для заспокоєння релїґії, котра так довго не могла бути приведена до своїх старинних порядків". За те з свого боку жадав від воєводи, щоб він „своєю сенаторською повагою" представив і шляхтї потребу серіозно рахувати ся з правами і вільностями, нарушеннє котрих викликало всю ту страшну війну, серіозно брати проголошену амнестію і відложити всякі гадки про пімсту і репресії. Поголоски про ворожі заміри шляхти і бажаннє її викликати нову

[1]) Лист Виговського з Київа в Пам. кн. Міхаловского с. 498 з днем 29 вересня, копія в Осолїн. 225 л. 278 має дату 27 вересня: се правдоподібнїйше, коли Сосницький посилав сього листа з своїм 28 вер. (як що його дата вірна, розуміє́ть ся).

[2]) Білгор. ст. 297 л. 347—348.

війну на зиму доходять до військових кругів, але гетьман хотїв би вірити неможливости її і з великою охотою буде чекати приїзду до Київа воєводи, як старинного приятеля козацького війська. Сам він прикладає всї старання, щоб привести до послуху Кисїлеві маєтности, пильнує як найскорше спорядити військо — щоб до сойму вже були готові реєстри; але якби й не вдало ся їх спорядити — козацькі, посли у всякім разі будуть вислані на сойм[1]).

Подібні запевнення пересилав гетьман і в листї королеви, в відповідь на його лист, присланий через воєводиних слуг, де король нагадував йому доконче поспішити з споряженнєм війська до сойму[2]). Просив і короля звернути увагу на те, щоб амнестія була фактично додержана, і ще раз вернув ся до сеї, очевидно вдячної теми в листї до воєводи, висланім три днї пізнїйше по першім листі: „Пильно просимо в. м., аби панове обивателї держали ся скромно до скомпутовання війська, а після компуту кождий з їх милостей як був так зістанеть ся (при всїх правах своїх); треба того стерегтись, щоб мала іскра не наробила великої пожежі, а до нас ріжні відомости доходять, і що військо польське хоче зближати ся до країв наших — що було б против волї короля й. м. і нарушило б пункти. Повторюємо прошеннє наше до в. милости, аби як досї так і до кінця зволив повести як найкраще, щоб та ревізія (реєстрація) могла пройти спокійно і тим що належать до війська не боронено виходити в сї краі, спродавши всї маєтки. Сподїваємо ся того по всій ласцї в. м., що своєю сенаторською повагою витолкуєш і вплинеш, аби пп. дїґнїтарії і обивателї Київського воєводства схотїли бути терпіливими, і військо до тутешнїх країв аби не зближалось“ [3]).

Все було дуже чемно з боку гетьмана, — тілько приходило дїйсно занадто пізно, так що Кисїль — як і відписав йому, сам не знав, чи брати за посміх ті всї гетьманські услуги для безпечного спорядження соймику (другий лист писав ся того самого дня в Чигринї, коли воєвода мав відправляти свій соймик) — чи класти се на рахунок нещасливого збігу обставин. Не діждавши ся на день 1 (11) жовтня нїякої відповіди від гетьмана, воєвода з шляхтою-утїкачами, що поприїздили з ріжних кутів Корони, не рішили ся їхати до Житомира, де був визначений соймик і куди поприїздила та шляхта (українська головно), що зіставала ся на місцї в воєводстві, під ко-

[1]) Лист Хмельницького до Кисїля з Чигрина, 6. X — Ojcz. spom. II с. 120, копії в Осол. 225 л. 274, Чортор. 144 с. 575.

[2]) Лист до короля з того ж 6. X — Spominki с. 121, копії также, з тою ж датою.

[3]) Лист гетьмана до Кисїля з Чигрина, 11. X — Spomin. с. 122, копії также.

зацьким рейментом, і не діждавши ся воєводи мусіла кінець кінцем розїхати ся нї з чим. Воєвода з своїм товариством мусів вдоволити ся чисто символичним вїздом на територію свого воєводства: переїхавши під охороною своїх надворних полків пограничну Случ у Звягелї відправили соймик в найблизшім селї Київського воєводства Зятьківцї[1]). Постановили між иньшим вислати своїх депутатів до гетьмана, „як свого брата і співобивателя тогож воєводства“, одного з старостів Київського воєводства (державця Чигринського староства), відкликуючи ся до його братських почувань — аби пожалував своєї братиї-шляхти, пустив її на свої попілища. Вислали також депутацію до короля, просячи промислити щось для них. Невеселі шляхетські настрої описує воєвода в листї до канцлєра висланім скоро по соймику, перше нїж були одержані листи від гетьмана:

„Не прийшло ся минї з шляхтою їхати на соймик до Житомира; мусїли його відправити просто під голим небом, перейшовши границю Київської землї. Від Хмельницького, от уже пять неділь, пісlавши, не маю нїякої відповіди, а при сїй завсїди минї підозрілії кунктациї його чернь зістаєть ся в купах, панів домів не пускає. В Брагинї вбито кількадесять, в Вишеві кільканадцять. Меди, чинші, пастівне, аренди з Київа і звідусїль беруть на Хмельницького; на останок і поташ, де ще був, весь попродано. А нарешті маю й певну відомість, що велика частина орди лишила ся й кочує при нїм. Коли питаю: по що? дають відповідь таку, що то все роблять похвалки наших, котрі грозять ся вже зимою їх воювати, і умову ганьблять, і хто зна чого пе правлять. А Хмельницький все то знає й чує. А тут шляхта до останньої роспуки доходить: нема де і нема чим жити, і — Бог видить — хотїли вже їхати до домів своїх, кажучи: „хоч би нас і повбивали“. Ледви затримав їх ріжними способами, і посольством до й. корол. мил., з котрим поїхав п. ловчий київський: подав їм певну надію, що коли Хмельницький не пустить їх до домів, то король й. м. десь визначить їм хлїб. Зовсїм уже не мають нїчого: ті що по сто тисяч мали маєтку, не мають за що хлїба купити. Післали до Хмельницького від соймику: яка причина, що нас до домів не пускають, коли ми готові в цїлости заховувати пакти? Хто хоче бути козаком, нехай буде, а нам аби дома жити з тими, котрі хочуть зістати ся в підданстві. Тими способами затримавши шляхту, чекаю, що відпише на

[1]) Про се Кисїль в листах до гетьмана і канцлєра (див. низше), записки Єрлича с. 109—110, і пізнїйша скарга дїдички Зятьківки Анни-Альоїзи Ходкевичевої на шкоди понесені її маєтком від сього соймику і приведених його участниками хоругов. Соймикового протоколу досї не знайдено.

те спільне посольство і з чим нарешті відправить моїх — кількох уже — післанців“ [1]).

Звісні нам листи гетьмана, принесені Кисїлеви 10 (20) жовтня, дещо заспокоїли воєводу що до замірів гетьмана. Спішачи повідомити його про спізненнє всїх ґарантій для безпечного відправлення соймику, він не втерепів, щоб увіривши в добрі наміри гетьмана не розсипати перед ним безліч мудрих рад, як би він міг привести до нормальних відносин сї краї й дати шляхтї змогу скорше вернути ся до своїх маєтків, що в сїй хвилї особливо бентежило воєводу. Відповідаючи на прошення гетьмана, щоб шляхтичі не задирали ся з підданими й поводили ся скромно, він писав:

„Не може бути більшої скромности над сю, коли ми всї тільки дивлячись на отчі дими, чекаємо на березї отчинної нашої землї помочи, повороту братиї нашоі висланої з соймику до в. милости, яко до слуги й. корол. мил., будучого (!) гетьмана війська й. кор. мил. Запорозького і нашого брата і співгорожанина тогож воєводства. Час пожалувати нас, братиї своєї, і сповнити заприсяжені в. милостю пакти, що містять ся в тих трох пунктах: перший — що козаки мають бути по Коростишів; другой — що з дальших волостей вільно вийти; третїй — що хто не хоче бути в реєстрі, має зіставати ся в підданстві й. к. мил., а в наших дїдичних добрах — в звичайнім нашим послушенстві. Ми готові тримати ся тих постанов, і хто впросить ся до реєстру, нехай ті будуть здорові козаками, а ми теж нехай в домах своїх будемо. Вже й самі піддані горнуть ся до нас, і тільки ті що хочуть бути козаками мішають усе. Тож я — коли вже Господь Бог схотів зробити мене посередником в тім нещаснім замішанню, подаю в. мил.: зволь в. милость вислати свої універсали, аби сї всї, котрі хочуть належати до війська, подали кождому з нас реєстр за підписом руки сотника або отамана з кождої місцевости, а ми до них нічего не будемо мати, поки в. мил. скінчиш ревизію. Хто вмістить ся в військовім реєстрі, той зі всїм майном своїм нехай іде; хто не змістить ся, а схоче зістати ся з паном, нехай здоров зістаєть ся. Кождий пан в своїй маєтности не тільки не буде перешкодою ревізії, а навпаки буде в поміч: бажаючи мати більше підданих, буде зносити ся з ними и ласкою своєю їх до себе притягне. А хто вже на тім стане, щоб бути козаком, той до в. мил. удасть ся, і меньше працї буде в. мил. з тим снорядженнєм реєстру. А щоб ми, дивлячи ся на наші маєтности, де вже спокій настав, не вільні були до них

[1]) Пам. кн. Міхаловского с. 509, копія также в Осол. 225 л. 278.

приїхати, що ж би то за спокій і згода були? Був би жаль ще більший!

„Зволь в. мил. яко чоловік уважний і розсудний то розважити. Зима наступає, кождий мав би на своїх попілищах розігріти ся. Сама певність тої згоди не може мати кращого закладу, як те що кожен в домі своїм сяде. Бога ради, не дай в. мил. ще короля тим клопотати! що постановило ся, нехай сповнить ся. Всї ї. м. хотїли посилати з тим до й. кор. мил., що нема їм вільного приїзду до домів своїх, але я затримав, взявши на себе, і чекаю ласкавої відповіди від в. мил. Запевняю в. мил., що кожному дім милий: по тім дволїтнїм заколотї кождий зуміє скромно себе повести і приохотити до себе підданих. Тільки зволь в. мил. видати від себе унїверсали, аби по місця означені в пактах всї, хто хоче бути козаком, виходили до міст і волостей українних, а хто хоче зіставатись, аби був свому панови послушний і не смів жадної хоругви підносити і куп зберати, під карою військовою. Побачиш в. мил., що і постановлені пакти будуть сповнені, і давня згода й любов вернуть ся, і в. мил. доведеш до кінця дїло реєстру. Не маю сумнїву, що ми дістанемо від в. мил., що наказує сама справедливість!

„Що ж до тих маєтностей наших, котрі в тих межах, де мають бути козаки, то і на те спосіб легкий! Зволь в. мил. пустити старостів і підстаростів наших осїсти на своїх місцях. Будуть чекати споряження реєстру: кого в. мил. впишеш до реєстру, буде козаком; хто не буде вписаний, зістанеть ся при замку і панї. Так від віків бувало, чому ж і тепер не мало бути? Адже, Боже, оден слуга, котрий буде підстаростою в королївщинї, або старостою в дїдицтві, нїчого не перешкодить, а все ж доходи вже підуть, і буде знати, що вже мир і згода, і ми з неї тїшимось. А то коли я воєводою київським, і згода вже, а замок й. кор. м. по давньому порожнем стоїть і нема там мого підвоєводи, і не буде минї там нїякої власти і доходу, що ж то за згода була б? Недавно були у мене міщане київські: замість рати принесли минї пять червоних. Святий Бог! і то, о чім воєводї на сойм їхати? так мовить Русь наша![1]) Правду сказавши, одного Бога боятись! Коли мир, то має бути мир! кождий при своїм має зіставатись, і готова буде апробата покою“.

І знов поради що до лекшого спорядження реєстру: „Аби лекше було голові, зачати від голови. З огляду що має бути збільшеннє війська, збільшай його насамперед від України: а потім додавай з во-

---

[1]) Тут воєвода закидає з-українська: swaty Boh, i toje jest i т. д.

лостей, бо инакше, почавши від волостей, помішало ся б і мав би в. мил. трудність. Мусить ся справа почати ся від городів України: де було тисяча козаків, вписати їх два або три рази стільки, а потім уже зволь зміркувати, скільки дібрати з волостей. І війську всьому і нам то буде милійше, коли в. мил. там де сама натура козаків хотіла мати, даси їх найбільше, а з дальших волостей будеш приберати тільки". Воєвода береть ся за одну годину, на картці паперу дати гетьманови такий плян компутовання війська, і заохочує зїхати ся де небудь, в Житомирі напр., щоб норозуміти ся в сїй і иньших справах перед відїздом на сойм, куди він хотів би явити ся не з скаргами, а з засвідченнями вірности й льояльности гетьмана. За такі докази вважає, аби гетьман дав вїзд шляхті до її маєтків, старостам і підстаростам до маєтностей і держав, спорядив реєстр, вирядив митрополита і військових послів на сойм — і самому воєводї відкрив дорогу до його столиці: „буде то перший знак згоди", з котрим би він хотів явити ся на сойм[1]).

Відновідп гетьмана київській шляхтї і Кисїлеви не маємо, але про зміст можемо догадувати ся з дальшого.

При всїм навіть бажанню гетьман, розумієть ся, не міг сповнити того, що просив воєвода у нього в інтересах шляхетського хозяйства: відчинення шляхтї й її аґентам широкої дороги до її маєтностей, популяризації між людністю постанов зборівських що до відділення війська від підданських мас і можливо скорого і різкого проведення демаркаційної лінії між сими двома катеґоріями людности. Власне гетьманське правительство пильнувало як мога меньше дати відчути людности якісь зміни в сїй области, як найменьше непокоїти її перспективами повороту старого панського права. Але воно бажало дати й докази своєї вірности угодї, і тому гетьман, відкладаючи все иньше до спорядження реєстру, відкрив воєводї дорогу до Київа, дав йому всякі ґарантії безпечности і замість Житомира обіцяв там зїхати ся з ним. Зїздови сьому в українських кругах надавали велике значіннє, його вважали свого рода санкцією зборівської угоди — ми маємо ріжні звістки з-перед нього і по нїм, які переказують розмови про його завданнє — договорити ся про новне замиреннє українсько-польське[2]) (після того як київський зїзд сих сподїванъ не оправдав — стали говорити, що се буде на новий рік, підчас сойму).

---

[1]) Лист Кисїля з 20. X. писаний над Случею „між Звяглем і Несолоною" (в таборі шляхтичів-еміґрантів) — Ojcz. spom. c. 123—127, копії в Осол. 225 л. 275, Чортор. 144, 587 (з несвизького архиву).

[2]) Див. вище с. 229.

Призначав ся київський зїзд „на третю неділю після Покрови“ — в дійсности відбув ся в середині падолиста. Два тижні по своїм листї до гетьмана, 26 с. с. жовтня, Кисїль вїздив з усею можливою для нього нарадою до своєї столиці в супроводї шляхти, що з ним кочувала над Случею. Одначе „з черню надутою теперь ріжно йому вело ся“, як він доносив королеви, і не можучи дочекати ся гетьмана, на котрого покладав всї надії, він підмовив митрополита й печерського архимандрита їхати з ним до Білої Церкви, де гетьман, мовляли, пробував; але на дорозї в Василькові дістали на нічлїгу відомість, що той надїздить з иньшої сторони, від Канева, і поспішили назад. Справдї, гетьман приїхав і разом поправив усе. „Козацька юрисдикція уступила ся“, її місце заняла введена в житє воєводою юрисдикція королївська. Відновлено власть маґістрата, і вступивши в справованнє свого уряду, воєвода нарештї по стількій перерві в функціях коронного суду вчинив розправу над убийцями незадовго вбитого своїми слугами місцевого шляхтича Голуба, засудив їх на смерть і „мечем королївським“ (себто маґістратського ката) виконав над ними засуд смерти, „маючи глядачами що найменьше 20 тис. козаків“ [1]).

Про всї сї блискучі успіхи своєї місії й своєї полїтики взагалї воєвода поспішив повідомити й утїшити короля в звичайнім для нього напушистім і хвальковатім листї. По його словам, він добив ся „певними способами“, що спорядженнє реєстру кінчить ся вже й на сїм боцї і за Днїпром. Заспокоїв гетьмана, збентеженого вістями про

---

[1]) Про се все оповідає Кисїль в листї своїм до короля, „данім на Київськім замку“, як він многозначно надписав його, і крім нього Єрлич в своїх записках. По словам Єрлича, воєвода вїхав до Київа 6 падолиста в суботу. 6 падол. н. ст. дїйсно припадало в суботу, і подана Єрличом дата вповнї згоджуєть ся з відомостями воєводи: пишучи 28. XI він каже, що пробув уже там „цїлі три неділї“. Підношу се тому, що далї Єрлич дає відомости з помилками зовсїм незрозумілими [для такого близького свідка: він каже, що не можучи дочекати ся гетьмана воєвода виїхав йому на зустріч 4. XII, але дїставши відомість, що гетьман надїздить з иньшої сторони, поспішив назад, і дїйсно 6. XII ві второк гетьман приїхав до Київа. Оповідаєть ся, як бачимо, дуже докладно, але не тільки що ми маємо лист гетьмана з Київа 25 XI, але з справоздання московського посла Неронова знаємо, що 20 (30). XI гетьман уже приїхав з Київа до Чигрина, щоб приняти царського посла, і 22 і 26. XI с. ст. дїйсно приймав його у себе — А. Ю. З. Р. VIII с. 306—311; поїхати він до Київа з Канева міг десь 2—3. XI с. с. (с. 304), а з Київа виїхав коло заговин. Тодїже поїхав і воєвода. Переяславський полковник, что був з гетьманов у Київі, каже, що воєвода дав гетьманови бенькет, і на третїй день по тім поїхав на сойм (тамже с. 305). З сим сходить ся оповіданнє Паісієвого служебника, що гетьман був в Київі „для переписки“ козаків три днї, — пригнав гонець з Чигрина з вістю про приїзд послів московськаго, татарського й угорського, і через тих послів гетьман 13. XI поїхав до Чигрина, і того ж дня поїхав і воєвода (Білгор. ст. 297 л. 440—441). І козаки в Вольнім оповідали, что гетьман з полковниками „для договору мирному докончанью“ пробув у Київі до 14. XI (тамже л. 516). Так воно, видко, й було, і може бути, что й Єрлич теж мав перед собою вірну дату виїзду на сойм воєводи — 14. XI с. с., тільки перероблючи свої записки помилив се й зробив з того 14. XII (нового ст.).

приготовання до війни з польської сторони, і підтримав його в льояльности й певности що до королївської ласки. Полагодив по можности, „як нинішні обставини позволяють“, — иньші справи, так що митрополит прибуде на сойм, і посли козацькі приїдуть, покладаючись на слово воєводи. Про те, що йому не вдало ся, воєвода за краще вважав не згадувати. Виговський, що був з гетьманом в Київі, оповідав московському послови, що воєвода переказав гетьманови від короля бажаннє, чтоб королївських урядників пущено до городів, і гетьман аби написав по городам, чтоб люде їм були послушні, але гетьман відказав, що до сойму, поки „всї мирові статї не будуть закріплені в правду“, він урядників у городи не пустить. І від Вишневецького були у гетьмана у Київі посли „і просили з великим прощеннєм, чтоб позволив йому післати до своїх маєтностей урядників, християн (православних), а не ляхів (католиків)“, і гетьман йому теж сказав, що до закінчення сойму нікуди урядників не пустить, а что до Вишневецькаго, то він по соймі разважить і дасть знати, чи можна буде його урядників коли нибудь пустити [1]).

Про все се воєвода не згадував. Зате пильно остерігав короля, що хоч гетьман і все військо щиро прагнуть покою й пильно коло нього заходять ся, належить вистерігати ся всього, що б могло викликати нову війну. „Бо тут готовість всяка, той же союз (з Ордою) і ті ж сили, чернь готова на все і завзята на панів своїх бажає війни“. Гетьман готов навіть оружно виступити против черни, але такий конфлїкт, очевидно, самому воєводї представляв ся рісковним, а переспектива нової кампанії — дуже небезпечною. „Настала б війна народня, війна за віру, а до чого б вона могла б привести, мали ми недавні і жалісні докази“. На випадок якби розстроєне здоровлє не дало змоги прибути на сойм йому самому, воєвода просить одного: „на війну не пориватись“ [2]).

Разом з листом воєводи пішов мабуть і лист гетьмана до короля, написаний від себе і війська підчас побуту в Київі. Гетьман писав, що хоч до війська „доходять ріжні (непевні) слухи“, але він вповнї покладаєть ся на слово і писаннє короля і сповняє його волю: спішить як скорше перевести ревізію війська і сподіваєть ся скінчити її до закінчення сойму, виправляє козацьке посольство на сойм: просить також королївської інструкції, як має поступити супроти бажання

[1]) Акты ЮЗР. VIII с. 315 в.

[2]) Лист Кисїля виданий з двох досить відмінних і несправних копій; в Ojcz. spom. II с. 64, з датою 25 падол., і в нам. кн. Міхаловского с. 251 з датою 28 падол. Копія в Осол. 225 л. 286 має також дату 25. XI.

хана, що жадає на основі союзної умови присилки козацького полку („дві або три тисячі люду") для задуманої експедиції на Черкесів [1]).

Гетьман писав сього листа, видко, перед тим як отримав королївські листи, що заховали ся в записях королївської канцелярії. Перший з них має дату 12 падолиста. Король висловляє вдоволеннє з одержанного ним листа від гетьмана і війська з запевненнями підданства і бажань нагородити християнству все зле, що стало ся в останній війнї. Заохочує гетьмана далї вести розпочате: споряджати військо і „упрятувати" своєвільні купи, „аби кожен безпечно в домі своїм сидїти міг і правдивий покій наступив по такій великій війнї". Пригадує ще не зведені козацькі війська з граничних територій: „маючи відомість, що ще й досї козаки зістають ся в деяких місцях в кн. Литовського, як от у Любечу, Лоєві й Стародубі, жадаємо від вірности твоєї, аби їм з тих місць і з иньших, коли б вони ще десь були, велїв доконче уступитись, — аби сповнено було у всїм деклярацію нашу, котру як ми згідно з словом нашим королївським всюди велїли заховати, так і вірність твоя старатимеш ся з успіхом, щоб і з сторони твоєї нїчого не дїяло ся всупереч їй" [2]).

Другий королївський лист записаний в тій же книзї його канцелярії, без дати, але як зміст показує — зладжений в передденъ сойму, був правдоподібно відповідю на писаннє гетьмана з 8 жовтня. Король знов запевняв в своїй прихильности до козацького війська, обіцяв дати докази тої ласки своєї посольству козацькому, як воно прибуде на сойм — і принаглював гетьмана, щоб на сойм доконче наспіло не тільки посольство, але й реєстр (далеко потрібнїйший, розуміеть ся). Давав до зрозуміння, що реєстр доконче мусить бути перед кінцем сойму [3]): знов клав на серце гетьманови, в тих самих виразах другу пекучу справу — „аби своєвільні купи в тих сторонах упрятав, щоб кожен безпечно міг сидїти в дому своїм, і спокій правдивий настав, — бо з нашої сторони все сповнити ми звелїли, що в деклярації нашій обіцяли" [4]).

Третїй лист короля був відповідю на писаннє гетьмана з Київа, переслане королеви разом з посвідченями Кисїля що до льояльних

[1]) Сей лист гетьмана з датою 25. XI виданий в Ojcz. spom. c. 128, та ж дата в копії Осол. 225 л. 287, але дописана пізнїйшою, новою рукою. Копія пет. публ. бібл. 129 л. 442 має 29. XI. Дивно виглядає в сїм листї фраза гетьмана, що ширше писав він про всї справи до воєводи, „котрий в. к. милости оповість зичливість пїдданства нашого".

[2]) Кн. кор. канцелярії л. 40, видано в Ojcz. spom. c. 128.

[3]) A ze iusz wkrotce seym walny zaczynamy, czekac przed skonczeniem iego bedziemy od wiern. tw. regestrow sporzadzenia tego woyska naszego.

[4]) Кн. кор. канц. л. 41 (недрукований).

замірів гетьмана й війська. Король поспішив висловити своє вдоволеннє з таких доказів їх доброї волї. Він писав, що й так не сумнївав ся з льояльности гетьмана й війська Запорозького по даних обіцянках, а все таки з приємністю прийняв його відомости, що вже й реєстр кінчить ся, і посольство з ним посилаєть ся (як бачимо, король вмовляв в гетьмана більше, ніж той написав в своїм листї дійсно), так само й засвідчення київського воєводи про заходи гетьмана коло сповнення постановленого і втихомирення своєволї. Просив бути певним його ласки, „вірити цїло самому слову нашому королївському, не даючи віри нїяким пустим вістям“. „Бо ті війська, котрі маємо там і будемо мати, задержали ми не для чого иньшого, тільки для виконання того, що постановлено — аби ми їх могли ужити против кождого, котрий би важив ся противитись волї нашій і постанові, недавно учиненій“. На посилку 2—3 тисяч козаків в поміч ханови давав повну згоду і поручав гетьманови настановити над ними „досвідченого і доброго полковника, котрій би славу нашу і гідність війська нашого Запорозького підтримати міг“ [1]).

Незалежно від пригадок гетьманови король звернув ся і безпосередно до козацького війська розложеного на пограничу, жадаючи, щоб воно уступило ся. Маємо унїверсал виданий до „полковників, сотників, атаманів, асавулів і всїх молодцїв в старостві Барськім, де король посилаючи ся на деклярацію свою [2]), в котрій мовляв староство Барське значить ся між територіями призначеними на становища коронного війська, — повідомляє козаків, що призначив се староство на становище Богуславови Радивилови, і наказує їм уступити ся з Бару і всього староства Барського і не боронити Радивиловим людям розкватирувати ся там [3]). Унїверсал сей, висланий правдоподібно не тільки на Поділє, а і в „иньші місця“, де ще стояло козацьке військо, зістав ся документом безрезультатности королївських пригадок гетьманови, котрі той вважав за краще просто промовчувати — однаково не можучи нїчого приємного пообіцяти в сїй справі.

З київського зїзду з Кисїлем, давши всякі можливі для даної хвилї докази своєї льояльности для річи-посполитої, гетьман поспішив до Чигирина, аби прийняти зграю послів і висланців, що чекали

[1]) Тамже л. 42.

[2]) Nie wątpiemy o tym, ze declaratia nasza na supplikę y prozbe woyska Zaporozkiego iusz wam iest wiadoma — обережна стилїзація дає думати, що король підозрівав як раз противне — що деклярація зістала ся війську невідомою.

[3]) Унїверсал без дати, але між листами кінця падолиста в кн. кор. канц. л. 42 об.

побачення з ним[1]). Пильнуючи до слушного часу затримати добрі відносини з королем з найменьшим нарушеннєм українського statu quo, заходив ся він заразом скріпити і поширити свої дипломатичні звязки, заручити ся угодами й союзами, не тільки на випадок зірвання з Польщею, що де далї виглядало все більш неминучим, а і для більшої ваги й самостійности в своїх відносинах до неї, поки вони ще трівали. На жаль, і сим разом маємо з сеї сфери гетьманської політики переважно самі відірвані звістки, поголоски й чутки, які не зовсім можна навіть повязати до купи.

Перед усїм, як ми бачили, гетьман постарав ся утримати в цїлости й силї свій союз з Ордою, стоїчно знїсши зраду хана під Зборовим, вдоволивши всї його бажання і не завагавши ся навіть стягнути на себе обуреннє й гнїв народнїй за надмірну улеглість татарській волї (в справі ясира). Сею дорогою цїною він окупив справдї захованнє тїсного контакту і приязни з ханським двором і посміяв ся з похвалок польського правительства, що зборівськими уступками воно, мовляло, розірвало такий небезпечний для Польщі козацько-татарський союз. Союз зістав ся цїлим і ненарушеним. Частина орди, як і торік, лишила ся під рукою у гетьмана, в сусїдстві Чигрина[2]), а на другий рік, з огляду на татарські недостатки — неврожай збіжа й трави від саранчі, він позволив Татарам по всьому Заднїпровю прикочувати під козацькі городи, за двадцять—тридцять верстов, щоб їздити до міст на торги і купувати всяку харч[3]). Служило се на осторогу Польщі — і ще більше може всїм домашнїм мальконтентам, охочим підняти руки против непопулярної гетьманської полїтики: против них гетьман кождої хвилї міг пустити орду.

Хана ж він пильнував привязати до себе ріжними обіцянками й плянами, які могли б заінтересувати його й Орду. Виговський оповідав московському послови, що гетьман убезпечав хана, аби він „жив не боячись турецького царя, бо він, гетьман, буде боронити його, кримського хана“, і посилав своїх послів до турецького царя

---

1) Перед московським послом в Чигринї гетьман звиняв ся, що не міг його відправити скоро, „бо в тих днях (23—25 падолиста) були у нього посланники й гінцї иньших держав“ — АЮЗР. VIII с. 311. Пор. вище с. 235.

2) В падолистї 1649 р. оповідали московському послови Неронову на Українї, що від Чигрина верст з 25, під Чорним лїсом, на річках Інгульцях, Великім і Малім, кочує Татар тисяч з десять, і до гетьмана раз-у-раз присилають післанцїв, питаючи ся, чи король і Ляхи сповняють умову і чи не замишляють чого небудь злого Запорозькому війську. Бо коли б Ляхи Запорозьке військо утїсняли, договорних статей на соймі не потвердили, то нехай гетьман пише ханови, а хан зараз по давньому з усею ордою зараз буде йому в поміч. — АЮЗР. VIII с. 315.

3) Тамже с. 355.

за порозуміннєм з ханом, „щоб турецький цар кримського царя не переміняв і „ні в чим його не тїснив“. Безпосередньої відповіди на се посольство до Високої Порти, вислане гетьманом за порозуміннєм в ханом, як з сього виходить — дуже скоро по повороті з-під Зборова, ми не маємо — тільки в листах привезених турецьким посольством лїтом 1650 р., в дуже підчеркнених виразах задоволення, які там читаємо, можна справдї побачити потвердженнє того, що демонстрованнє сього союзу перед диваном з боку гетьмана і хана мало значіннє певної полїтичної остороги на адресу Порти[1]). Тїсний союз з ханом вводив Україну в систему держав, в головах котрої стояла Порта — тепер дуже ослаблена двірським переворотом і більше нїж коли небудь готова цінити всяку перспективу свого зміцнення, і з другого боку він же давав ханови добру опору — прикладом попереднїх союзів з козаками — супроти всяких можливих несподїванок з боку нових фактичних правителїв Порти. Разом з тим гетьман зручно заохочував хана ріжними проєктами спільних воєнних операцій в інтересах Криму: походу для покарання ворохобників Донцїв, непокірних Черкесів, експедиції на московські україни і т. д. Ми зараз вернемось до тих поголосок, котрі пішли про сї проєкти — тепер тільки зазначимо, що вони зявляють ся зараз же по зборівській угодї, коли гетьманови так важно було утримати тїсну спілку з Ордою — нїзащо не дати польській дипльоматії її розбити.

З иньшими турецькими васалями — Семигородом і волоськими князївствами гетьман також не залишив обміняти ся посольствами зараз же по зборівській угодї, щоб запевнити їх, що вона нї в чім не зміняє його полїтики, і з тим поновити й скріпити завязані полїтичні звязки. До Ракоція вислано в посольстві Тетерю, з заохотою, аби князь не залишав своїх плянів в Польщі й рахував і далї на спочутє і поміч гетьмана: Ракоцій віповів па се перепросинами за те, що не підтримав козаків в їх кампанії з Польщею, як то собі бажав гетьман, але в будучій війнї, просив, аби гетьман рахував на нього певно[2]). Разом з тим він прикладав рук і до полїтики гетьмана на Волощинї — полїтики дуже складної і все ще не ясної в подробицях. Волоські князївства здавна стали клясичним гнїздом полїтичної інтриги, в котрій не легко буває розібратись; очевидно і сим разом противники молдавського господаря Лупула хотїли використати козачину

[1]) Акти і відомости що до сього турецького посольства в АЮЗР. VIII с. 352—353, Архивъ ЮЗР. III. IV с. 497—498, Міхалов. с. 554.

[2]) Посольство Тетері до Семигороду, 29. XI 1649 — Bellum boreo-orientale I с. 55. Пізнїйші вісти про сї зносини — Архивъ ЮЗР. III. IV с. 498.

против нього, а Лупул старав ся затримати приязні відносини з гетьманом, але не досить ішов на руку йому і Ракоцієви, бо по щирости тягнув до Польщі, дуже цінив свої звязки з Радивилами, і се рік пізнійше привело до звісної козацької експедиції на Молдаву [1]).

Заходами про утриманне приязних відносин з боку української дипльоматії її робота, розуміеть ся, не кінчалась. Її очевидно гнітила та полїтична рівновага, що уставила ся в Східній Европі з 1630-х рр. так міцно, що ні-руш не можна було її захитати — навіть всіма зусилями покійника Володислава. Ігумен Йона з Батурина доволї влучно охарактеризував перед московськими властями сю козацьку тактику, — що козаків непокоїть згода Польщі з усіми сусїдами: „з Москвою, з турецьким султаном, з нїмецьким королем і з иньшими охрестними царствами — щоб король і пани-рада, зєднавши ся з котроюсь державою, на них, козаків, війною не пішли — бо вони, козаки, надїють ся тільки на одного кримського царя" [2]). Гетьманови й старшинї хотїло ся бути в центрі якогось конфлїкту, щоб грати ролю язичка при вазї, своїм союзом і помічю даючи перевагу тій чи иньшій сторонї і дорого кажучи їх собі оплачувати, себ то хотїло ся того, що прийшло пізнійше, з 1654—1655 роками — прийшло запізно, коли козаччина була вже сильно виснажена й не могла використати сих обставин, як могла б в рр. 1648—1649. До того часу всї силкування її, щоб якось кинути Москву на Польщу, або Польщу на Турцію, Крим на Москву, не приводили до бажаних результатів, не вважачи на всї дуже витрівалі (хоч і досить примітивні) заходи в сїм напрямі.

Гетьман і його товариші з спочутєм притакували мріям польських полїтиків, що відогрівали Володиславові пляни лїґи против Турків. Самі развивали пляни великаго союзу християнських народів против Порти, запевняли, що наслїдком тїсного союзу з козаками і Татари підуть тепер з ними против Турків. І заразом з таким же спочутєм відкликались, а може й піддавали Ордї пляни походу на Москву, на Дін і т. иньше. Заховані в доволї значній скількости дипльоматичні акти й донесення московських аґентів з сього часу досить докладно малюють сю сторону гетьманської полїтики.

Зараз таки після зборівської угоди по московському пограничу пішли чутки, що козаки з Татарами замість сеї так несподївано перерваної кампанїї замишляють спільний похід на московські краї. В пер-

[1]) Див. також Архивъ с. 497—498.
[2]) Розпити іг. Йони в Путивлї 9. II. 1650, Білгород. ст. 297 л. 50—51.

ших днях вересня с. ст. оден київський міщанин оповідав в секреті московським аґентам, що казав йому також в секреті батуринський (чернигівський) полковник Небаба: що гетьман козацький напевно піде скоро походом на московську державу, під Путивль і иньші московські городи. Але се що той міщанин оповідав їм в такій великій тайні від Небаби, „сильно наказуючи, щоб вони сього нікому в литовських (українських) городах не говорили“, сим же аґентам довелось почути „по всїх черкаських городах“, де їм довелось бути, без усякої тайности: „ті ж річи всї Черкаси говорять не тайно, що йти їм з гетьманом невідмінно на Московську державу, під Путивль і иньші городи, за те що не вчинив їм цар ратними людьми помочи на Поляків“ [1]). І де далї такі розмови й остороги приходили з ріжних кругів і сторін, вказуючи не тільки на поширеннє, але й заінтересованнє в широких кругах сим пляном, що може й популяризовав ся на те, аби відтягнути увагу козацтва від дражливих питань звязаних з угодою.

Так наприклад, московський аґент, побувавши за границею в Нових Млинах в 20-х днях вересня, чув від якогось запорозького козака такі похвалки: „буде у нас з вами, Москвичі, велика війна, за те що від вас Хмельницькому помочи на Поляків не було“ [2]). Иньшому аґентови оповідав якийсь конотопський міщанин, що військо Запорозьке відшукало старі грамоти московських царів, як давали вони Запорозькому війську „жалованье“, і гетьман буде посилати до царя в сїй справі, а як цар йому давати того жалування не звелить, то підуть козаки з Татарами на Московське государство, і вже тепер гетьман велїв козакам готуватись до походу [3]).

Сам гетьман висловляв ся на сю тему ніби то дуже льояльно. Перед звісними вже нам московськими висланцями, що були в козацькім таборі під Збаражем і разом з гетьманом вертали назад, він говорив: „казав нам кримський цар, щоб минї, гетьманови, разом з ним Московську державу воювати; а я Московської держави воювати не хочу, і кримського царя намовив, щоб Московської держави не воював“. І пив здоровє царя, запевняючи про своє бажаннє служити цареви з усїм військом козацьким [4]).

Але иньшим післанцям, путивльських воєвод, що приїхали з ріжними пограничними претенсіями за захоплені українськими людьми ґрунти і пасїки і попали до гетьмана під сердиту хвилю, скоро після його повороту до Чигрина, прийшло ся послухати зовсїм

[1]) Акты ЮЗР. III с. 353.
[2]) Тамже с. 357. [3]) Тамже с. 358. [4]) Тамже с. 350.

иньшої мови: велїв сказати словесно (воєводам путивльським) — не то „що їх люде царською землею за границею володїють, а ждати їм його скоро під Путивль: іде він, гетьман, зараз війною на Московське царство, — ви за дубину та пасїку говорите, а я все — і городи московські, і Москву зломлю, та й хто на Москві сидить, і той від мене на Москві не відсидить ся, — за те що не вчинив йому цар помочи на Поляків ратними людьми: він, гетьман, з царем не мирив ся і хреста нї в чім не цїлував і король польський, що мирив ся і хрест цїлував (Москві) — і він помер" [1]). Лист пересланий гетьманом з сими посланцями до воєвод був писаний дуже коректно (гетьман обіцяв, що всї кривди, на які скаржили ся воєводи, будуть нагороджені, і на будуче вони заборонені); але тим небезпечнїйше відбивали від сеї силуваної коректности ті зловіщі слова, котрими прохопив ся гетьман в хвилї роздражнення.

І далї йшли до Москви чергуючи ся — запевнення гетьманського правлїння в приязни і трівожні вісти про пляни козацького походу, пограничні зброєння і роздражненнє на Москву за її ухильчиву полїтику. Вольнівському воєводі, що написав гетьманови листа, довідуючи ся про Татар, чи їх сподївати ся в українних городах, гетьман відписав (десь в перших днях жовтня с. с.), що хан на московські городи не піде, бо він з гетьманом в братерстві — хиба Татари ногайські, ханови непослушні [2]). Але якраз з того ж часу з українського сїверського погранича йшли одні за другими уперті вісти про мобілїзацію козацьких сил, про гетьманські листи, щоб козаки по першому слову були готові сїсти на коня, і сам гетьман має туди прибути [3]). В Чигринї оповідали, що хан зажадав у гетьмана пропуску для орди на московські землї, і гетьман обіцяв [4]). І сам гетьман нема-нема тай пригадає, що цар, мовляв, не сповнив своєї обіцянки, не поміг йому на Ляхів і полишив при самім союзї з ханом [5]).

Московське правительство всїм сим було серіозно занепокоєне. Хмарою летїли з Москви до пограничних, українних воєвод накази жити „з великим береженнєм", провідувати про татарські й українські замисли і бути на поготові. Але се нїчого не полагоджувало. Воєводи відписували, що укріплення у них лихі, людей мало і на випадок казацько-татарскаго походу боронитись нїчим. Треба було думати про те, щоб йому запобігти. Саме в сїм часї йшла мова про формальне

1) Акты ЮЗР. III с. 353.
2) Білгор. стов. 197 л. 346.
3) Тамже, вісти з Новгорода Сїверського і Глухова л. 284, 297, 382.
4) Тамже л. 338. 5) Тамже л. 347.

потвержденнє чи відновленнє, з огляду на зміну особи на польськім престолї, польсько-московського трактату. З сим приїхало до Москви зараз по зборівській угодї польське посольство, але московські полїтики сильно завагали ся що до дальшого характеру своїх відносин до Польщі з огляду на великі зміни в польській полїтицї в звязку з Зборівською угодою, про котру не мали докладнїйших відомостей, та на сї трівожні вісти, які від першої половини вересня почали приходити до Москви з України. Польських послів відправлено з нічим, причепивши ся до ріжних титулових і етїкетальних недоглядів в привезеній ними грамоті польського короля, і слїдом по тім того самого дня, 3 жовтня с. ст. вислано своїх. Гінця Кунакова до Варшави, нїби то оповістити про рішеннє царського правительства вислати до польського короля великих послів, а в дійсности — роздобути акти зборівської угоди і розвідати ся яко мога докладнїйше про відносини польсько-українські і внутрішні польські. А на Україну, до гетьмана вислано посольство зложене з Гр. Неронова й підячого Богданова: з дарунками гетьманови й близьким йому людям, з похвалами за те що гетьман, мовляв, відмовив хана від походу на московські краї, а вважаючи по розмові — і з намовами далї хоронити Москву від яких небудь прикростей з боку Криму та памятаючи спільність православної віри стримувати ся взагалї від усяких ворожих замірів против неї. Донесення сих висланців, переховані до наших часів, дають доволї цінний матеріал для оцінки полїтичного моменту (Кунаков крім того зібрав богату збірку всяких оповідань, чуток і леґенд на сучасні полїтичні теми, сповняючи дане йому порученнє, Неронов обмежив ся важнїйшим, що належало безпосередно до його місії). По части сей матеріал був уже використаний нами вище, і тепер ми спинимось на тім, що характеризує тодїшню полїтичну ситуацію — а заразом виберемо деякі інтересні подробиці з обстанови гетьманського двору: порівняннє справоздань Унковского і Неронова показує, що тут уже виробив ся церемоніал в приїманню послів [1]).

Неронов був задержаний в дорозї в Переяславі, поки гетьман їздив до Київа на побаченнє з Кисїлем; 12 падолиста відти приїхав переяславський полковник і виправив послів до Чигрина. Під Чигрином

---

[1]) Про дипльоматичні переговори Польщі й Москви в сих роках див. у Соловьова X с. 1588 і д., Кубалї Poselstwo Puszkina w Polsce — Szkice, I. Відправа польського посольства з Москви 20 н. ст. вересня 1649 р. в Нам. кн. Міхаловского с. 485. Посольське справозданнє Неронова в АЮЗР. VIII с. 303 і д. Акти посилки Кунакова АЮЗР. III с. 362 і д.

за версту стрів їх чигринський отаман Коробка з 20 кінними козаками, провівши закватрував близько гетьманського двору у одного міщанина, і зараз привезли їм корму: три хліби житні, щучини вялої і „бочечку меду відер в шість“, а коням тільки сіна, і отаман перепрощував, що за великою водою свіжої риби не можна було вловити, а овса нема, бо хліб не родивсь, а подекуди за війною його й не сіяли. Попереднього посла, Унковского справдї приймали щедрійше, але що показували йому й більшу честь, то й убогість кормів для Неронова очевидно треба розуміти не тільки як наслїдок недостатків, а як вираз і певної холодности для московського правительства. Унковского стрічав гетьманич Тимофій, заступаючи недужого, мовляв, батька, з обома писарями, осаулом, війтом[1]), сотниками і отаманами, закватировано його у чигринського „городничого“, привезено крім ріжного мяса і сиру всякого вина (угорського, мальвазії, „двійного і простого“), пива, меду, а що б знадобило ся кому з питя чи „пряного зїля“, гетьман сказав йому посилати на гетьманів двір, і там велено все видавати. Тепер всього сього не було. Все ж зараз по приїздї своїм до Чигрина гетьман прийняв Неронова на парадній авдієнції. Виговський з осаулом військовим привезли йому запросини гетьмана, що прислав під нього і своїх коней. Підячий напереді віз на коні царську грамоту, за ним їхав Неронов, за Нероновим Виговський з осаулом[2]) і приїхавши під ґанок гетьманської господи, просили послів війти до світлиці, де їх стрів „недалеко дверей“ [3]) гетьман. Посол, виступивши на середину світлиці, передав гетьманови царську грамоту. Підчас сеї церемонії при гетьмані стояли, по ліву руку від нього, сини його Тимофій і Юрий, а коло них два писарі — Виговський і Іван Кричевський, військовий осавул Михайло і отаман Федір Коробка (на приїздї Унковского старшини було більше — видимо вся, яка була під той час в Чигрині). Гетьман, принявши грамоту „до печати приложив ся й поцїлував“ [4]). Потім посол сказав йому і війську царське „милостиве слово“, себто спитав ся про здорове гетьмана, полковників „і всього війська Запорозького православної християнської віри“, і гетьман і ближні люде, котрі були при нїм, за царське милостиве слово кланялись, і по тім гетьман так само питав ся від себе і від полковників і війська про здорове царське. По сїм посол подав царські

---

[1]) Війт Павлович, а не війт паволоцький, як в статї Востокова.

[2]) І тутъ Унковскому, було більше чести: приходили по нього оба писарі з осаулом, війтом і отаманом Коробкою і провожали до гетьманського двору пішо.

[3]) Унковского — „у дверей“.

[4]) На авдієнції Унковского велїв поцїлувати її й обозному Чорняті.

дарунки: гетьманови три „сороки“ соболів в триста рублів[1]), синам його і ближнїм людям по нарі соболів цїною по десять рублів[2]). Гетьман і люде його дарунки прийняли, кланялись і дякували, і гетьман обіцяв цареви службу свою і війська за превелику царську ласку.

Далї наступила властива мова посла: він переказав гетьманови царську похвалу, що коли кримський цар, відходячи після замирення, похвалив ся перед гетьманом, що на весну піде війною на царські українні городи, гетьман його від сього заміру відмовив. Гетьман потвердив, що він дїйсно казав кримському цареви, щоб він на царя православного не посягав, на його українні городи не нападав і православних християн не нищив, і кримський цар його послухав обіцяв на українні городи Московської держави не нападати. Тодї посол напоминав гетьмана, щоб він і на будуче, „памятаючи Бога і спільну православну християнську віру“, цареви служив і добра хотів: бісурмен від усього злого відводив, сам з ними на Московське царство не підіймав ся й стримував запорозьких козаків, котрі б з кримськими Татарами схотїли б іти на Московське царство — тому що він, гетьман, з московськими людьми одної віри і знає, як в Московській державі ся православна віра сяє й стоїть як стовп непохитний. Так як гетьман і все військо підняли ся на Поляків за православну віру, а за те від Бога дістали поміч і побіду, — годить ся їм і далї промишляти про покій християнський і Московське царство від злого татарського замислу хоронити: довідавши ся що-небудь про заміри кримського царя або царевичів чи воєнних людей їх, нехай писав би цареви або пограничним воєводам, а його служба і охота у царя забута не буде. Гетьман запевняв про своє бажаннє служити всїми силами православній вірі і своїм одновірцям — „аби православна християнська віра від иновірцїв свобідна була“, і по скінченню сеї парадної части авдієнції просив послів до обіду[3]).

---

1) Соболї привезені Унковским були дешевші: тільки одся „сорок (40 шкірок) за 100 рублїв, а иньші два по 50. Подробиця в тодїшнїх звичаях не маловажна. Москва була в осени 1649 р. щедрійша для гетьмана, нїже весною, але він був скупійший.

2) Жінка гетьмана, що того дарунку не дістала, упоминала ся за ним і теж дістала пару соболїв; на жаль, посольське справозданнє не поясняє, чи була вона і упоминала ся тут же на авдієнції, чи пізнїйше.

3) На авдієнції Унковского посол сказав коротшу промову, посилаючи ся на царську грамоту, „і гетьман государеву грамоту розпечатав і читав стоячи потиху („не в слух“), а прочитавши государеву грамоту поцїлував в печать і віддав писареви, потім подякував за царську ласку, „і гетьман сам сїв, і Григорію (Унковскому) і підячому велїв сїсти на лавці коло себе, а війська Запорозького начальні люде сиділи „в лавке же і в скамѣ не блиско гетмана“. І гетьман попросив на обід (л. 109—110). За обідом розмови не записано: очевидно не було нїчого замітного. Розмови вели ся на осібній авдієнції через день. Посла запрошено і введено з тою же церемонією. Гетьман привитав посла „и посидѣв немного пошол в комнату, а Григорю и подячему велѣл итти с собою, да

За обідом гетьман повів перед Нероновим далї мову на порушену послом тему козацької боротьби за віру.

Згадав лядські утиски православній вірі, як то вони, „безвірні, проклята віра Ляхи“ православних християн силували до своєї „проклятої лядської віри“ [1]), аж милосердний Біг зглянув ся на сльози і страждання українські — „повелїв над всїм військом Запорозьким і над всїми православними християнами в Запорозькій землї начальником бути йому і над Ляхами побіду мати“, дав їм в поміч кримського царя з усею ордою і тепер вони визволили ся від Ляхів і Жидів і від лядських костелїв і лядських урядників. Звучало се само по собі доволї сильною (мабуть свідомою) іронїєю по всїх попереднїх відкликах московського посла до релїґійної звязи України і Москви і полїтичної солїдарности задля сеї православної спільности. Гетьман, як бачимо, підніс, що в боротьбі України за віру (котру сам посол підчеркнув як основний мотив польсько-української боротьби) Українцї дістали підмогу тільки від бісурменської орди, від котрої Москва просила тепер гетьмана її хоронити, а православне Московське царство зістало ся глухим на всї поклики гнобленої України. Гадки сї не були висловлені гетьманом виразно, але вони очевидно вплинули на розвій його мови. Він згадав „біду і досаду велику“, яку вчинили йому під час сеї останньої боротьби з Ляхами царські піддані Донцї: цар не тільки, значить, сам не поміг Українцям, а й того мінїмального, що у нього просив гетьман, не зробив — своїх козаків не стримав. —

„Як у нього, гетьмана, почалась з Ляхами війна, він писав донським козакам, щоб вони поміч учинили і на море для здобичи на кримського царя і на його улуси війною не ходили. І от як кримський цар з ним, гетьманом, і військом Запорозьким був на війнї — разом против Ляхів стояли, донські козаки приходили війною на улуси кримського царя і велике знищеннє починили. І цар кримський до нього, гетьмана, писав, що донські козаки його, гетьманського, листу не послухали — богато улусів повоювали і знищеннє велике вчинили — щоб отже гетьман і військо Запорозьке вчинили йому, кримському цареви, поміч на донських козаків, як він їм помагав против Ляхів. Він, гетьман, хоче вчинити поміч кримському цареви на донських козаків — щоб їх більше не було (знищити їх до

писарю Івану Выговскому, а которые войска Запороского начальные люди были при гетмане и тѣ остались в передней“ (л. 111), — тут відбуваєть ся властива конференція, в вісїм очей.

[1]) Не знати, чи посольське справозданнє не прибільшило тих густих епітетів.

решти), тому що вони поступають забувши Бога і православну віру: помочи їм (Українцям) не вчинили, а кримського царя з гетьманом розводять — щоб він їм на будуче не помагав. Цар і так не поміг ратними людьми їм (Українцям) і за християнську віру не уступив ся, а коли тепер гетьмана і Запорозьке військо не пожалує — буде боронити донських козаків і їм помагати, то він (гетьман) буде разом з кримським царем наступати на царські українні городи". І говорив се гетьман з великим гнівом, завважає посольське справозданнє [1]).

Посол заспокоював схвильованого гетьмана звичайними московськими балачками на тему, що донські козаки поступають у всїм по своїй волї, а не по інструкціям московського правительства, що на Дону пробуває богато й запорозьких козаків і ходить разом з Донцями на море, гетьману ж годить ся памятати царську ласку і нї в якім разї не складатись з бісурманами на православних християн. Адже царське правительство задля православної віри не сповнило прохань польського правительства, коли воно в 1648 і знову в 1649 р. просило помочи царя против Запорозького війська. І то треба памятати Українцям, як під час замішання збіже у них не родило ся і соли нї звідки не привозило ся через війну: як би цар не позволив їм купувати збіжа і соли в своїх городах і звідти до них пропускати, то й стояти против Поляків вони не могли б. Також і то велика ласка царська, що він дозволяє приїздити українським торговим людям до московських міст і там торгувати не платячи нїяких оплат. Гетьман і все військо, памятаючи се, повинні відвдячувати ся своєю службою, а не входити в спілку з бісурманами против православного господаря — инакше сам Бог буде їм противником і мстителем.

Гетьман, заспокоївши ся, перепросив за свої слова, сказані „з серця — тому що йому досадили донські козаки". Царську ласку він знає й признає, на православну віру не повстане і навіть Донцям не буде мститись, коли так, і кримську Орду з ними помирить.

В такім лагіднім тонї виготовлено й листа царському правительству, що мав відвезти Неронов [2]). Гетьман і військо дякували цареви за ласку і пожалованнє, показане їм посольством: обіцяли на будуче свою службу й прихильність. Сповіщаючи, що наслїдком нападу Донців на кримські землї хан замишляв похід на московські володїння, гетьман заспокоював царя, що він уже намовляв хана залишити всякі

[1]) АЮЗР. VIII с. 309—310.
[2]) Акты Ю. З. Р. VIII с. 303.

ворожі пляни на православних християн і буде далї умовляти, щоб він не нападав на царські городи, — аби тільки цар наказав Донцям на будуче „бути в згодї з Кримським царством“. „Все військо татарське по нашій стороні“, так що гетьман має повну надію на успіх своїх заходів.

Устно, на прощальній авдієнції[1]), приймаючи посла прощальним обідом, гетьман пішов ще далї в таких оптимистичних виводах. Він запевняв, що хан війшов у такий тїсний союз з ним, що заявляв своє бажаннє разом з Запорозьким військом, по тім як воно переможе Ляхів і визволить ся з підданства польському королеви, признати над собою власть того володаря, которому піддасть ся гетьман з військом: коли гетьман писав цареви, просячи прийняти його з військом і всїми городами під свою царську руку, то і кримський цар йому говорив. що й він з усею ордою піддав ся б під власть царя. Сим разом — обережно жалував гетьман — „Вседержитель і творець нашої спільної віри тому бути ще не зволив“, але він думає, що недалекий той час, коли й бісурманські і ріжних вір держави перейдуть під східнього царя, — тільки не знає він, гетьман, чи судило ся йому до того дожити.

Коли Неронов відповів на сї виводи скептичною заміткою, що, мовляв, кримський хан з волї і власти турецького султана вийти не посміє, „бо від турського царя кримські царі страшні“, — гетьман став запевняти його, що ті часи, коли турецький цар розпоряжав ся кримськими по своїй волї, часто скидав їх і переміняв, вже минули. Тепер навпаки турецький боїть ся кримського царя і „великого війська Запорозького“: військо кримського царя не видасть, і покладаючи ся на нього кримський ні в чім не буде слухати турецького царя. І як що зборівська умова буде затверджена і закріплена „в правду“, то гетьман, зложивши ся з кримським царем, з Волохами, Мунтянами і Сербами, задумує воювати з турецьким царем: кримський цар, Волохи, Серби й Мунтяне і „білгородські князї“ (буджацькі мурзи) безустанно присилають до нього, закликаючи Запорозьке військо до походу на турецького царя, і вже у гетьмана стоїть готових 300 чайок на Днїпрі під Кодаком[1]), та ще велїв він зробити 200, бо хоче козаків післати на війну на турецького царя водою, а сам з головним військом Запорозьким піде сухопуть, на Білгород. Турецькому цареви против них не встоятись, бо у нього богато війська вибили Венеціяне.

[1]) Про се ще Паісій оповідав в Москві, що гетьман замишляє (на весну 1649 р.) похід на Турків і вже „струги“ зачаго робити — Греч. д. N 7 л. 122.

се він знає певно. Буде там де йому і війську Запорозькому добути собі „зипунів“ [1]). Коли ж, навпаки, польський король і Ляхи того, на чім помирились, не сповнять і в правді своїй не встоять, то війна буде з ними: гетьман буде за те стояти, і кримський цар його не відступить. І він таки думає, що без того не обійдеть ся: Ляхи в своїй правді певно не встоять, на соймі договорних статей не потвердять і почнуть війну з Запорозьким військом. Гетьман і військо того не боять ся і всї однодушно готові полягти за православну віру і святі божі церкви, і коли Господь їх помилує, дасть побіду на Ляхів і свободить від них, то гетьман і військо не хочуть мати над собою иньшого володаря крім царя. Коли ж Господь за їх гріхи не помилує, і дасть перемогу Ляхам, також і гетьман і військо не мають иньшої надії як тільки уступити на царську сторону, під царську руку, а нікуди инде до иньших держав переходити гадки у них нема [2]).

Неронов на се відповів, що „вічна угода“ з Польщею не виключає права Москви приймати до себе перебіжчиків і еміґрантів, а зрештою всї устні доручення гетьмана він донесе цареви [3]).

Від себе Неронов дав зрозуміти в своїм справозданні, що говорене гетьманом у всякім разї говорилось не тільки для московського посла. Від „многих людей“ посольству доводилось чути на Україні, що між гетьманом і ханом єсть умова помагати ханови против турецького султана: коли умова з Польщею буде міцна, потвержена соймом, гетьман з військом зараз підуть на поміч ханови против султана, і вся здобич і весь полон в тім поході буде козацькому війську (се кидає світло на мотиви, з яких поширювались сї чутки в козацькій масї). З приходом козаків певно підіймуть ся на Турків і Греки, поможуть козакам, а православних Греків там богато, і вигнавши Турків, тамошня земля не спустіє: будуть жити самі право-

---

[1]) Я остерігаю ся цілком реставрувати сю московську термінольоґію, в яку вложені гетьманські мови послами-справоздавцями.

[2]) Акты Ю. З. Р. VIII с. 313.

[3]) Прово́дили Унковского теж пишнійше, ніж Неронова: гетьман дарував йому і підячому по коневи і луку з сагайдаком (просив відвести цареви срібний золочений „колчер“ (рід стілєта), але Унковский вирік ее того кажучи, що безъ царського указа того не сміє взятись), грошима Унковскому дано „в дорогу на корм 100 ефимков, в них русскими деньгами 30 рублей“; підячому 50 і людям їх 30 єфимків. Проважали його до перевозу Тиміш Хмельниченко, полковники, осаули, писарі, сотники і отамани з старшиною, „с гетманским знаменем і с литавры и с трубами“. Неронову з підячим гетьман дав тільки по коневи, грошима 50, 30 і 20 єфимків, і проводів, видно, ніяких не було, бо справозданиє того не згадує.

славні християне як за царя Константина. А Туркам против козаків не витримати, після погрому заданного їм Венеціянами. Тепер хан просить у гетьмана помочи па Донців, але чи пошле гетьман йому поміч, не відомо. Богато з козацької братиї будуть гетьманови говорити, щоб від того вимовив ся якось, а помочи на Донське військо не посилав, бо їм усім, запорозьким козакам, донських козаків дуже жалко, бо у них віра одна, і богато їх братиї на Дону бувало та й тепер там: на море разом ходили „для зипунів“ і хлїб сіль їли „у великого донського війська“ [1]).

Військовий писар Виговський в секретних розмовах з Нероновим доволї песимистично оцінював польсько-українські перспективи. По його словам, Поляки побоюють ся ворожих виступів Запорозького війська й збирають свої сили під Люблинем і Камінцем, а гетьман остерігаючись через се польського нападу, також велїв своїм полковникам іти на границю: до Винниці, Браслава, Наволочи й иньших граничних міст, і післав до кримського хана, щоб той був готов на всякий випадок на Поляків. Певну трівогу в козацьких кругах викликали переговори про визволеннє з неволї польських гетьманів, Потоцкого і Калїновского, що почали ся зараз по зборівській угодї. Потоцкий по старій памяти вважав ся непримиреним ворогом козаччини, на можливість його повороту дивили ся як на заповідь неминучої нової війни. Гетьман намовляв хана весь час не випускати його, на запитання Унковского запевняв, що се вповнї залежить від нього, і без його дозволу хан гетьманів на викуп не дасть [2]). Коли хан потім все таки їх випустив (фактично се стало ся уже по новім роцї), се вважалось вірним знаком близької війни. По словам Виговського козаки сю перспективу війни приймали без трівоги й страху, і коли б у сій війнї мали перевагу над Ляхами, то вже на згоду з ними не мали заміру, тому що більше на короля не звіряють ся, і ся війна й була б через недодержаннє королем його присяги [3]).

Кунаков з варшавських вістей і розмов набрав також того переконання, що нова війна з козаками неминуча. „Теперь у Б. Хмельницького — писав він у своїм справозданнї — буде війна з Поляками напевно, з тої причини що котрі хлопи з війська Запорозького по пактам почали були приходити в панські й шляхетські маєтности в доми свої, пани-шляхта їх мучили і вбивали, похваляючись: „то й вашому Хмельницькому буде! дайте лише нам управитись“. І до

[1]) А. Ю. З. Р. VIII с. 315.
[2]) Л. 134. Див. низше с. 271. [3]) Акты ЮЗР. VIII с. 316.

Б. Хмельницького приходили хлопи, зібравши ся, більше 50 тисяч, і хотїли його вбити: „по що без нашої згоди з королем помирив ся“. „Друга причина — що на соймі па пакти учинені королем з кримським ханом і Б. Хмельницьким пани-рада і повітові посли і вся річ-посполита не позволяють, а Вишневецький і згадати того не хоче“ [1]). Але з другого боку в самих зборівських пактах, котрі Кунакови вдало ся роздобути, він добачав явні познаки ворожих замірів Польщі й против Московської держави. По його відомостям, той пункт польсько-татарської умови, що позволяв ханови вільний перехід через польські землї, був звернений против Москви: самі, мовляв, сенатори польські при-знають, що через польські землї ханови одна дорога — на московські володїння, і даючи на се призвіл, польське правительство властиво виступило з угоди з Москвою [2]).

На Українї всю осїнь і потім всю зиму йшли поголоски про близьку, неминучу війну з польськими панами. Я вже вище одмітив, що зборівську угоду вважали згодою тільки з королем, а не з панами, і особливо Вишневецький (а поруч нього також Радивил і Дом. Заславський) вважались не замиреними ворогами козаччини [3]). Весь час ішли розмови про те, що Вишневецький ладить ся війною на козаків, збирає військо (або вже навіть і розпочав воєнні операції), пробує закупити великими грошима на козаків Орду, — тільки не хоче вона розірвати братерства з гетьманом, нарештї — що він найняв Ноґаїв, і тому козаки з Кримцями спільно підуть на них походом. На поч. падолиста напр. на Українї оповідали, що кн. Корецький (на польськім пограничу) велїв своїм підданим поховати всяке добро, бо Вишневецький іде на козаків війною. Приїзжі козаки оповідали в Омельнику в груднї, що козаки ладять ся до походу — порох роблять і сиплють в бочки, сподївають ся війни з Поляками, бо Вишневецький прислав до гетьмана, щоб йому „поля ставили“. Полонянник-виходець, що прожив зиму на Українї, казав, що козаки сподїВають ся неминучої війни з Поляками, бо ті не подарують їм зруйнования їх маєтків; вони вже наїхали до Білої Церкви, Паволочи, Чернихова, Любара й иньших міст, грабують і побивають козаків. Радивил, Сапіга, Ярема Вишневецький, Дм. Заславський й богато иньших панів-рад доконче хочуть мститись над козаками. Вже найнято

---

1) Акты Ю. З. Р. III с. 401. 2) Тамже III с. 404—405.

3) Найбільш авторитетний що до сього документ — згаданий уже лист наказного полтавського полковника Іскренка, з 30 серпня, що „примѣре“ стало ся з королем, а „з речю посполитою и с санаторством не маш премѣря“ — Білгор. ст. л. 49 (в московськім перекладї, л. 128, се місце змінене, дійсний текст помагає ствердити оповіданиє тамже на л. 114).

на козаків Ноґаїв, і гетьман назначив був збір в Полтаві козакам, потім прийшла вість, що Ноґаї обєднали ся з Кримцями, і похід відкликано, але мабуть таки Ноґаї кінець кінцем підуть в поміч Полякам „для великих грошей“[1]). Звісний уже нам ігумен Йона потверджував, що Вишневецький найняв на козаків Ноґаїв, гетьман визначив на них збір у Полтаві, але в останній хвилї прийшла вість, що Ноґаї по давньому поєднали ся з Кримом, і тому гетьман козаків з Полтави відправив, а сподівають ся вони тепер війни з Поляками, бо вже Вишневецький і приступив під Хмельник. Подібне чули й московські підслухи на Полтавщинї в тім же часї (ноч. лютого с. ст.): козаків розпущено з Полтави з тим, щоб були готові на Вишневецького, за те що наймав Ноґаїв на козаків[2]).

Але разом з сим і но всїх миролюбних запевненнях гетьмана перед Нероновим не переставали йти з України вісти, що ті всї балачки про похід на Ноґаїв чи на Гірських Черкесів ведуть ся тільки для слуху, а похід гетьманів в дійсности буде таки на Москву: на Донцїв з початку, за те що не помогли й полохали Кримцїв підчас походу, а потім на українні московські городи — а може таки й від разу на московські городи, тому що на Дону богато українського козацтва, та і з гетьманом донське військо кінець кінцем перепросило ся. Путивльські воєводи з кінцем падолиста і в першій половинї грудня вислали до Москви цїлий ряд донесень про зібрані ними з ріжних джерел відомости про похід Орди на московські городи, що має бути з султанського наказу, з участю Запорозького війська, невідмінно на новий рік[3]).

Гетьман, оповідали, тут в собі не вільний: опинивсь в примусовім становищі й мусить чинити волю хана. Пробував не згодитись, так хан загрозив війною і гетьман велїв козакам ладитись у похід. Люде патр. Паісія, від котрих, мабуть, веде свій початок ота стоголоса чутка про султанський наказ до походу, оповідали, що й султан не спочуває сьому походови: коли хан і мурзи прислали до нього по дозвіл іти на московські городи, султан був не дозволив, та вони загрозили війною, і султан тодї прислав ханови кафтан і шаблю й велїв іти. Навпаки, українські еміґранти-козаки, вислані за Вольнова на розвіди в груднї, побувавши по ріжних містах і в Чигринї, привезли звідти таке оповіданнє. Писав турецький султан гетьманови: „назвав ся ти моїм слугою, а кримському цареви братом, а як ти

[1]) А. Ю. З. Р. III дод. с. 121. Білгород. ст. л. 52—53, 349—350. 520, 551—553. з. й ин. [2]) Білгор. ст. л. 48, 537. [3]) Акты Ю. З. Р. III с. 376—381.

очистиш Дін ріку так як Дніпро ріку, будешь мині, султанови, братом, а я тобі на Ляхів пришлю в поміч своїх людей: яничарів і копійників". І гетьман на те визначив козакам зібрати ся в Полтаві, але козаки того не знають, що той похід має бути на зруйнованнє Дону: знає ту думу тільки гетьман з полковниками й сотниками й иньшою старшиною, і між собою вони цїлували хреста на тім, щоб козакам тої думи не казати, що гетьманови писав то султан — велїв йому післати козаків Дін руйнувать[1]).

В дійсности ніякого секрету тут не було, навпаки — Україна, східня особливо, при кінці 1649 і на поч. 1650 р. аж гула від сих балачок про похід на Дін і на московські городи, і московські підслухи до схочу могли від кого нибудь, но знайомости чи в тайности, мовляв, наслухати ся про сї пляни. Застрівожені сими вістями Донці (оповістив їх, казали, про се азовський бей, що хан з турецьким військом, Черкесами і Ногаями і з дванадцять-тисячним запорозьким військом підуть зганяти Донців з Дону аж до Вороніжу) постарали ся відвести від себе сю тучу і в падолистї вислали послів до гетьмана до Чигрина. Подробиці сих переговорів незвісні. Доносячи про своє становище московському правительству Донції представляли справу так, що відносини з гетьманом зістались не полагоджені сим посольством: гетьман гнївно дорікав Донцям, що вони йому не помогли в попереднїй війнї, хотів навіть тих послів відіслати кримському ханови „головою", але потім передумав і відправив до дому, написавши і устно потвердивши їм, що він таки буде помогати ханови на Донців, і при них таки посилає 12 тисяч козаків в поміч ханови, на його жаданнє[2]). Донське військо повідомляло московське правительство, що воно з огляду на се способить ся до оборони, війшло в порозуміннє против Орди з Калмиками і просить з Москви помочи грошима й запасами[3]).

Може бути, що сей останнїй мотив і впливав на таке підчеркнено-песимістичне представленнє Донцями своїх відносин до гетьмана. Бо з української сторони чуємо що иньше: чи під впливом

1) Дон. дѣла IV с. 362—363.

2) Дон. дѣла IV с. 442—444. Про донських послів у гетьмана також А. Ю. З. Р. VIII с. 317.

3) Виїзжі козаки оповідали в Вороніжі теж, що була „військова одписка" „по городкам" — жити з великим береженнєм, бо козак Яков Жуков з товаришами, всього три чоловіка, що їздили в посольстві, „щоб запорозькі Черкаси з ними були по давньому в миру", вернувши ся оповіли, що Запорозції таки хотять іти на донські городки сеї зими „по послѣднему пути" — Білгор. ст. 297 л. 541 і 542.

принесених донськими послами перепросин[1]), чи з огляду на неохоту серед козаків до такої усобиці з братнїм військом, але нема сумнїву, що вже се посольство злагодило відносини, гетьман зняв сей проєкт з черги і постаравсь ухилитись від походу на Дін. „Писар“ (Виговський мабуть) казав донським послам зараз же, 1—2 грудня, що гетьман пїслав ханови листа, намовляючи його залишити похід на Дін і жити з Донцями „в мирі“ [2]). Полк. Пушкар, приїхавши від гетьмана, мав оповідати зібраним в Полтаві козакам, що як до гетьмана „приходили з Дону від козаків козаки з дарунками, говорили про згоду — щоб він не помогав кримському цареви приходити на їх городки“, гетьман сказав, що помогати не буде, і відправив їх з честю „для їх дарунків і для того, що на Дону в козацьких городках живе разом з козаками богато запорозьких козаків“. Мова тут, очевидно, про те ж посольство перших днів грудня, хоч ми й чуємо про се з деяким опізненнєм [3]). Відкликавши в серединї сїчня визначений похід гетьман написав ханови, що не міг зібрати козаків, і взагалї постарав ся відвести хана від сього заміру. Хан прийняв до відома його пояснення, відписав, що не гніваєть ся за се, жадає тільки, аби гетьман написав до Донців, щоб більше на море не ходили, а ханови „поклонились“, то він для прошення гетьманського з ними помирить ся [4]), і скінчилось на тім, що гетьман переслав сього ханського листа донському війську, остерігаючи Донців, щоб більше на море не ходили й шкоди кримському і турецькому володїнню не чинили [5]). А Донці з гетьмановими післанцями вислали до гетьмана своїх послів „для договору“ [6]).

Тим не меньше перспектива походу на московські володїння — на Дін чи на українні городи висїла далї всю зиму. Згадані вже вольнївські пїдслухи оповідали, що бувши в Чигрині на Єрдани вони стояли так близько коло гетьмана, що чули як він говорив з полтавськими козаками, що прийшли до нього з жалями на московських воєвод, які згоняють їх з зарубежних пасїк знад Мерла — сказав їм гетьман: „Потерпіть трохи, як я з Ляхами упораюсь, я вам ослобоню пасїки і всякі вигоди і по Сейм ріку“ [7]). І після того як

---

[1]) Що се були з їх сторони перепросини, з проханнєм залишити ворожі заходи, донська старшина в своїй релящії до Москви не поясняла.

[2]) А. Ю. З. Р. VIII. с.

[3]) Оповідав се в „Новім Цареві Алексієві городї“ Яцко Лученко з Гадяча, а чув він від гадяцького козака, що був тодї в Полтаві і чув від Пушкаря — Білгор. с. 297 л. 537. [4]) Відповідь хана видана в Дон. Дѣлах IV с. 522.

[5]) Лист гетьмана тамже с. 518. [6]) Тамже с. 364. Ся ж реляція в Білгор. ст. л. 380—381. [7]) Тамже с. 523.

відносини з Донцями були полагоджені, про похід на московські городи говорити не переставали [1])

В результаті українська людність, спеціально задніпрянські полки, про котрі маємо більше відомостей з московських джерел, від ногра-ничних воєвод, затрівожених сими вістями, прожили всю осінь і зиму серед неустанного напруженого сподівання війни й походу. Бачили ми вище відомість про гетьманські листи з кінця вересня, що визначали мобілізацію в Сіверщині (може й не тільки в ній — але наші вісти звідти) [2]). На поч. грудня приїзжий отаман оповідав у млині в Олешні, що з огляду на будучий похід Татар і козаків на московські пограничні городи він і иньші отамани й сотники на пограничу дістали від гетьмана наказ зберати місцеву українську людність до кріпких городів — Полтави, Миргорода, Гадяча, поки Татари пройдуть з-під Чорного Ліса до Полтави, де тепер їх чекають гетьман і мурзи, і з-під Полтави за московську границю, — щоб орда но дорозї не пошарпала людей [3]). Похід призначав ся на самий новий рік, а його провідником називали миргородського полковника Гладкого і полтавського Пушкаря [4]). Занепокоєні сими вістями путивльські воєводи посилали своїх людей на розвіди умисно до Миргорода — резиденції Гладкого, і сї люде побувавши там і по иньших задніпрянських містах в першій пол. грудня, потвердили вісти про мобілізацію, про похід визначений на 1 січня, і судячи з того, що козаки тільки коней годують, а запасів ніяких не готовлять, міркували, що похід буде близький — себто до московських городів [5]). Але в останній хвилї похід знов перемінено. Чугуївські післанці, побувавши у полк. Пушкаря в Полтаві, привезли відти вісти, що справді в Полтаві було зібрано 5000 козаків, але їх розпущено, а 20 грудня, при післанцях, прийшов до полковника новий лист від гетьмана, щоб козаків зібрати зараз наново, і полковник розіслав по містах і селах, щоб козаків висилано до Полтави [6]). Ся нова мобілізація була визначена на другу половину січня.

Збірним пунктом знов призначено Полтаву і туди на 24 с. ст. січня сподівали ся самого гетьмана. Та в останній момент похід знову відкликано. Звісні нам уже волинівські висланці-Українці з Чигрина їздили на той час умисно до Полтави, щоб розвідатись близше про задуманий похід, і при них до Полтави справді приходили козаки

[1]) Див. напр. поголоски з „литовських городів“ в Білгор. ст. 297 л. 583, 584.
[2]) Вище с. 243.
[3]) Білгор. ст. л. 473—474. [4]) Вище с. 738; тільки що згаданий отаман казав, що піде сам гетьман з полковниками полтавським і миргородським.
[5]) АЮЗР. III с. 380—381. [6]) Білгор. ст. 297 л. 482.

з Миргорода, з Лубень, з Гадяча й иньших городів; але 26 січня полковник Пушкар скликав їх на раду і на раді оголосив, що хан писав гетьманови, аби йому прислано козаків в поміч на Калмиків [1]), а тепер хан помирив ся з Калмиками на тім, щоб їм на весну йти разом воювати московські україни, тому він, Пушкар, розпускає козаків до домів, з тим одначе, щоб вони були готові в похід і коней годували. І дня 29 січня козаки з Полтави розійшли ся до дому [2]). По сім пішли в місяці лютім вже звісні нам балачки на тему, що черговий похід буде на Поляків, на західнім фронті, а коли сї сподівання не ствердились — з новою і ще більшою певністю заговорили про війну против Москви — уже в спілці і з Ордою і з Польщею.

Всї сї поголоски, листи, переговори, мобілїзації, роблять вражіннє чогось навмисного — пильних старань і заходів коло того, щоб зайняти увагу козацтва плянами ріжних війн і добичливих походів, та відвернути її від меньш приємних справ, таких як реєстр і перспективи, які чекали не вписаних, поворот польських урядників і панів, і т. ин. — та і від домашнїх злиднів: неврожаю, дорожнї, недостатків, від котрих людність бідувала дуже. І без сумнїву, сї заходи свою мету осягали.

Терміни залагодження відносин з Польщею, королем і панами перекладались і відсувались теж незгірше від мобілїзації. З початку призначалось се на жовтень. Луці Климовському гетьман говорив в Чигрині в 20-х днях вересня, що два тижні по Покрові буде рада на Росаві „для розбору козаків“ і вибору послів „для порозуміння про границї і всякі справи“ [3]). В звязку з сим очевидно, сподївали ся, як уже знаємо, конечної угоди — при зїздї гетьмана з воєводою Кисїлем у Київі, що теж призначалось на другу половину жовтня [4]). Але нї тої ради не було, нї в Київі нї до чого конкретного не договорились — все відкладало ся на сойм, що тим часом уже розпочато вже, 12 (22) падолиста, й треба було спішитись, щоб козацьке посольство його ще захопило, бо на руське різдво він мав скінчитись (повинен був трівати шість тижнів). Про те щоб післати на сойм і військовий реєстр, як того хотів король [5]), тепер уже не було мови. Реєстр, правда, нїби то зачато, вже місяць тому (дата:

[1]) З сим мотивованнєм мобілїзації порівняти донську реляцію, що против сподїваного нападу Кримцїв і Запорозцїв донське військо звернулось за поміччю до Калмиків: походом на Калмиків нїби покриваєть ся дійсний плян походу на Донцїв.
[2]) Донскія Дѣла IV с. 363—364.
[3]) Білгор. ст. л. 337. [4]) Вище с. 235. [5]) Див. вище с. 237.

„року 1649 мѣсяца октоврія дня 16“ стоїть на його титуловій картці) [1]). Потроху, помаленьку він списував ся: в Київі гетьман чи його старшина навіть запевняли воєводу Кисїля, що споряджіннє реєстрів уже кінчить ся на обох боках, і підчас побуту гетьмана в Київі мабуть тут щось робило ся для реєстрації [2]). Неронову переяславський полковник в тих же днях говорив, що обозний Чорнята і полковники вислані в тій справі, на переписуваннє козаків по обох сторонах Днїпра [3]). Але списуваннє вело ся, очевидно, дуже обережно, щоб не притягати до нього уваги, не будити неспокою, і обставлювано сю процедуру ріжними приємними мотивами, в тім роді як справа заплати за службу з королївського скарбу, або висилка козацького війська в здобичливий похід на Черкесів, на Турків, на Москву. В тій хвилї реєстр був ще далекий до свого закінчення. Тому посольству поручало ся перепросити соймові стани, що воно сих реєстрів, мовляв готових уже, за для швидкого виїзду з собою не захопило — сказано обіцяти їх присилку з иньшими послами, натомість нагадати соймови ріжні иньші справи, звязані з зборовіською угодою.

Інструкція, передана з послами на сойм, тепер нам звісна [4]). Вона знов розпочинала ся стільки разів уже повторюваними фразами, що замішання й війни стали ся против волї й бажання війська й воно дуже радо знову служити річи посполитій, користаючи з даного королем пробачення й потвердження давнїх прав і привилеїв. Послам поручалось, „упавши до ніг маєстату королївського і всеї річи-посполитої“, заявити, що військо стоїть при зборівських актах, і „усильно просить“, аби вони були потверджені конституцією сього ж сойму, не відкладаючи на иньші: даний під Зборовим королївський привилей аби був потверджений привилеєм, даним на соймі, і пункти деклярації в повнім текстї, нічого не виключаючи, були втягнені до конституцій нинїшнього сойму. Спеціально нагадувалось про унїю, „котра з давнїх лїт робить заколот між нами і до розстрою приводить віт-

---

[1]) Реєстра всего войска Запорожскаго, вид. Бодянським, Чтенія москов. 1874.

[2]) Див. вище, с. 235, оповіданнє Паісієвого післанця.

[3]) Розмова була 12 падол. ст. ст. і присланий від гетьмана полковник Фед. Лобода говорив Неронову: „обозного свого Івана Черняту і полковників послав гетьман по обидві сторони Днїпра по всїх городах війська Запорозького переписувати козаків, скільки в котрім городї бути козаків, і велїв гетьман писати в козаки тих, котрі служать здавна і на всяку службу годні, буде письменних (реєстрових) козаків 40.000. і від королївського вели им козакам буде щорічна плата. — А. Ю. З. Р. VIII с. 305. Згаданий отаман „Яков Ладенков“ оповідав, що в похід на московські городи гетьман і мурзи „вибрали козаків кращих людей, конних і ружейних“ сорок тисяч, та королївських людей, у котрих з казаками бою не було, двадцять тисяч“. — Білгор. ст. 197 л. 472.

[4]) Архивъ Ю. З. Р. III. IV с. 365.

чину — нераз і св. отець папа ганив її через своїх леґатів, і покійний король обіцяв її привести до згоди". Військо, полишаючи уніатським духовним зістатись далї при своїй вірі („так як тепер" — була се формула значно лекша, ніж те жаданнє повного скасовання унії, якого домагались військові „пункти"), тепер добивало ся тільки повернення православному духовенству в Коронї й в кн. Литовськім всього забраного від них — „церкви, православні катедри, котрі відібрані недавніми часами, фундації дані православними фундаторами" аби були звернені. Друга така ж спеціальна пригадка була про амнестію для шляхти, що опинила ся в рядах повстання — щоб згідно з зборівською обіцянкою конституцією теперішнього сойму були знесені всї засуди над нею і конфіскації. Нагадувалось також, щоб пани „українні" не карали своїх підданих за участь в війнах, „коли б хто і при війську був під той час". За те гетьман заявляв, що „своєвільників, котрі під час святого спокою й ласки королївської починили богато злочинства й людей позабивали без відома війська Запорозького", він держить „в добрім секвестрі", і на жаданнє готов їх приставити, куди йому вкаже король і річ-посполита.

Перепрошував ще за те, що київським і чернигівським обивателям прийшло ся справляти свої соймики не на своїх звичайних місцях, і толкував ся тим, що королївський лист в сїй справі запізно прийшов до нього. Просив взагалї не ставити в вину, що „з простого незнання свого проступило ся", і „ласкою своєю батьківською покрити".

З сими інструкціями вислано в посольстві Максима Нестеренка з двома товаришами 1 с. ст. грудня, як сповіщали московського посла донські козаки, що були тодї у гетьмана[1]). Разом з ними поїхав на сойм і київський митрополит, щоб згідно з зборівською умовою засїсти в сенатї і взяти участь в обговоренню релїґійного питання. До Варшави вони прибули на руське різдво, доволї пізно[2]), але що соймову сесію продовжено ще на півтора тижнї, то їм ще прийшло ся бути при закінченню сойму і затвердженню зборівських постанов, відложених під кінець.

Сойм проходив дуже напружено, ставши ареною рішучої розправи між шляхетськими популярами — Ян. Радивилом і особливо Яремою Вишневецьким, з одного боку, і фактичним хазяїном польської

---

[2]) Акты Ю. З. Р. VIII с. 317.

[1]) Коротка звістка про авдієнцію дану козацьким послам під днем 7 січня у Радивила — Memoriale i Pamiętniki. Нунцій навпаки 9. І пише, що козацькі посли приїхали. але ще не були на авдієнції у короля (с. 81).

політики — канцлером, з другої [1]). Шляхетська суспільність і посольська палата всяко маніфестували свою відданість, довіре і вдячність своїм улюбленцям і з гострою ненавистю й упередженнями виступали против канцлера й його політики; з сього становища гостро критикували ся й зборівські акти, як ганебні й небезпечні, осуджували ся її висмівали ся в памфлетах, епіграмах і віршах, тим завзятійше, чим вище старали ся винести їх канцлер і його підголоски, представляючи зборівський епізод блискучим тріумфом Польщі — польської зброї, польської політики. Ситуація була дуже небезпечна, бо на випадок незатвердження зборівських актів треба було рахуватися з перспективою нової війни з козаками й Ордою, а на шиї було ще й своє незаплачене військо, що ставило високі вимоги й грозило бунтом, своїм протектором висуваючи того ж князя Ярему, а задоволеннє його знов таки лежало в руках посольської палати, що мала ухвалити кредити на заплату військових рахунків. Оцінюючи сю ситуацію, король кінець кінцем не бачив перед собою иньшого виходу як покинути свого ментора, з котрим необережно звязав себе занадто тісно підчас останньої кампанії, і зіставивши його одного під ударами противників, пошукати згоди з популярами. Уконтентовано ріжними наданнями Радивила й Вишневецького, який дуже характерним для сього шляхетського божища способом свою згоду на зборівські акти ставив в залежність не від яких небудь ґарантій державних інтересів, а від нагороди тих утрат, які понесли б від сих актів интереси приватних осіб його самого в першій лінії. Тим способом прінціпіальна згода опозиції на зборівську угоду була осягнена.

Входити в подробиці її вважали небезпечним, особливо з огляду на пункт релігійний. Нунцій же на першу вість про зборівську угоду затрубив трівогу. Підканцлер, біскуп хелмінський Лещиньский, завзятий противник канцлера і його політики, обіцяв йому до кінця стояти против затвердження угоди. Папська курія прислала рішучий протест против релігійних уступок, і нунцій тримав його в запасї на випадок, якби заносилось на се затвердженнє, що властиво здавалось неймовірним [2]). Король і канцлер всяко заспокоювали нунція, то представляючи, як ріжно можна буде натягати на практиці зборівські постанови (напр., що постанову про митрополита можна прикласти не до православного, а до уніатського), то запевняючи в уніатських

1) Дневників сього сойму досї не звісно. Деякі відомости про нього в реляціях Нунція Торреса, Кунакова й Адербаха, записках Альбр. Радивила, працях Віміни, Коховского й Рудавского. Найбільш цїнне в літературі про нього остання глава моноґрафії Кубалї J. Ossoliński.

2) Сборникъ II с. 56 і д. Theiner III с. 460.

настроях митрополита, що мовляв незадовго перейде сам на унїю, то нарештї потїшаючи, що взагалї ся справа не прийде під соймові наради: і католицькі біскупи не приїдуть на сойм, і митрополита не буде, і все буде відложене до нового сойму, на які два роки, а за сей час і козаки можуть відступити від своїх жадань. Кисїлеви післано порученнє вплинути на митрополита, щоб він не приїздив. і коли прийшла вість, що Кисїль таки везе його разом з козацьким посольством, в двірських кругах вона викликала невдоволеннє і навіть нарікання на Кисїля за двозначну поведїнку [1]). Духовні сенатори признавали можливим пустити митрополита до сенату тільки, коли він пристане на унїю; серед світських було чимало прихильників уступки з державних мотивів [2]), але клерикали грозили формальним протестом, і кінець кінцем, щоб не провалити затвердження зборівської угоди опозицією біскупів, Кисїль взяв ся намовити митрополита, аби він сим разом на своїм праві не наставав, а відложив до лагіднїйшої хвилї, вдоволивши ся загальними уступками православній церкві. Митрополит на се пристав і заявив, що відкладає справу сю до будучого сойму. Справу релїгійних уступок винесено поза сойм, на конференцію сенаторів з митрополитом, а зборівську угоду потверджено загально, не втягнувши до конституцій не тільки повного текстїї, але й якого небудь витягу: „З огляду що конституцію про заспокоєннє козаків запорозьких сповнено, то декларацію нашої ласки, вчинену війську Запорозькому під Зборовим ми за згодою всїх станів повного нинїшнього сойму потверджуємо“, глухо згадували соймові конституції [3]).

Їх маломовність [4]) король постарав ся нагородити з свого боку, розсипавши ся рясним дощем привилеїв виданих, мовляв, на соймі, або при його замкненню, а в дїйсности, очевидно, — по замкненню соймової сесії. Привилеї датовані днем 12 н. с. січня — днем закінчення сойму, хоч укладали ся і видавали ся пізнїйше.

І так король насамперед, сповняючи, мовляв, чолобитне прошеннє козацького посольства (хоч просило воно иньшого — втягнення „декларації“ до тексту конституцій), видав „в день докінчення сойму“ привилей „з завісистою печатю“ коронною, в котрім був повторений весь текст зборівської „декларації ласки“ і посвідчалось потвердженнє її нинїшнїм соймом. Друга грамота містила потвердженнє військового привилею, виданого під Зборовим. Осібним „привилеєм листом“, чи

[1]) Сборникъ, с. 75 і д.

[2]) Широко викладає сї арґументи pro i contra Коховский с. 168—169, за ним Pamiętniki c. 113—114.

[3]) Volumina legum IV c. 130: Approbacya deklaracyi laski naszey woysku Zaporowskiemu daney. [4]) З докором зазначив її Коховский с. 167, за ним Pamiętniki c. 111.

універсалом, король оповіщав „всїх кому то відати буде потрібно“ про потвердженнє сього привилею, — ніби то на соймі (стилїзовано се неясно, очевидно навмисно, щоб можна було думати, що потверджено його на соймі). Тим самим днем, з помітою, що се стало ся „на соймі вальнім шеститижневім“, датовані два привилеї — оден війську на Терехтемирів, другий на Чигирин „на булаву запорозьку“. гетьманови Б. Хмельницькому і всїм по нїм будучим гетьманам. Крім того особисто самому Хмельницькому видано привилей на слободу Новоселицю, в додаток до його Суботівської маєтности [1]).

Результати дебат по релїґійному питанню, що йшли в палатї прімаса по скінченню сойму [2]), були сформуловані в королївськім привилею „народови руському“, датованім теж днем 12 сїчня „в Варшаві на соймі, в день закінчення сойму“, як значило ся на привилею [3]). Незвичайно інтересний вступ сього привилею, його мотивованнє, в котрім немов звучать уже передвістя пізнїйшої „Гадяцької унії“: „Сполученнє (унїя) шановних народів польського, литовського і руського [4]) в тій річи-посполитій, котру Господь схотїв зробити заборолом всього християнства, являєть ся найбільшою опорою — тому покійні попередники наші пильнували, щоб між тими шановними народами зіставала ся завсїди нерозірвана згода й любов, а спільні сили їх були заховані й обернені против неприятеля хреста Св. Тому ж і пок. найсвітл. Володислав IV брат наш на щасливій елєкції своїй, бачучи шановний нарід руський роздвоєний через унїю, спасенно силував ся погодити і обєднати його, аби річ-посполита не мала через те трудности, і ми, щасливо вступивши на панство, старали ся, погасивши внутрішнє замішаннє і кровопролитє, святого спокою досягти

1) Всї сї привилеї маємо в виписях київського ґроду. і то не в ориґінальних, а в „списках“ (перекладах) зроблених для московського правительства в 1654 р. (Акты Ю. З. Р. X с. 455 і далї), але вони не викликають підозріння, тільки місцями незручний переклад робить неясним зміст, — переважно в другорядних подробицях. Привилей потверження зборівської декляриції з київської ж виписи, але в українськім перекладї у Грабянки с. 89. Він каже (с. 92), що сей привилей в копіях за печатю військовою і підписом гетьмана „писар енеральний Іскоростинський“ роздавав старшинї. З сього можна знати, що Грабянка мав сей привилей в копії київської виписи, справленої київським канцеляристом Іскоростинським. Чи мала вона справдї підпись гетьманську і військову печать, се питаннє. Копія надання Чигринського староства в архиві справ загран., снош. съ Малороссіей, Nr. 24 і 27. 2) Про них особливо у Радивила, ор. с.

3) Видавав ся іввдаєть ся все в ріжних копій. Вперше в Prawa i wolności obywatelom korony Pol. i w. x. Lit. religii greckiey orientalney służące. виданих Г. Кониським в 1767 р. Потім в Supplementum ad hist. Russiae mon. (с. 190) з варшавської обляти (внесеної владикою Кононовичем-Горбацьким). Далї в Архиві Ю. З. Р. II. I (с. 370) в обляти луцької, внесеної номінатом луцьким Чапличом. Нарештї в Архиві III. IV (с. 382). з копії Публ. бібл.

4) Ziednoczenie narodow cnych Polskiego, Litewskiego i Ruskiego, так в копії луцкій, Polskiego i Litewsko-Ruskiego в варшавській.

і річ посполиту заспокоїти. І Господь поблагословив той побожний замір наш, так що за ласкою його той домашній огонь повагою нашою королївською загашено, і військо Запорозьке до вірного підданства привернено. А що ми йому в деклярації нашій, під Зборовом даній, заохочуючи його до служби нам і річи-посполитій, а народ Руський весь, духовного і світського, шляхетського і посполитого стану заховуючи при правах і вільностях, обіцяли на нинїшнім соймі що до знесення унїї так як буде змовлено з велебн. о. митрополитом київським і духовенством поступити, нарід Руський весь заспокоїти, в їх грецькій релїгії уконтентувати — так ту королївську обітницю дїлом сповняємо при соймовій апробатї даної під Зборовим деклярації“.

Тим уступкам і наданням православним, котрі далї вичисляє привилей, умисно, очевидно, надано характер потвердження, відновлення, привернення до сили Володиславового акту (себто рівноправности православної церкви з унїатською, а не скасовання унїї). За православними признають ся права на владицтва луцьке, холмське і витебське (яке сполучуєть ся одначе з мстиславським), відновлюють ся права на владицтво перемишльське, по смерти унїата Ат. Крупецького, на монастири жидичинський, лещинський, куиятицький, на цїлий ряд церков, признаних свого часу Володиславом і разом з ними декотрих нових (в тім люблинська, „станом шляхетським вимурована“, привертаєть ся „всьому народови рускому тому що не в унїї“). Признаєть ся „свобідне відправлюваннє“ (богослужень і обрядів) всьому народови руському не унїатському, в коронї й в. кн. Литовськім“, позволяють ся „брацтва всї — де вони істнують, і де були заборонені“ (як в Смоленську і Більську), „заховують ся цїло“ школи київські, де б не були, також друкарнї, цензура книг при о. митрополитї і епископах в епархіях їх“. Міщане скрізь мають бути заховані в своїх правах, і де по давнім правам і привилеям (!) вони мають право до урядів, аби зарівно до них допускали ся. Спеціально згадують ся міщане тих міст „де війна зайшла“ — київські, чернигівські, винницькі, мозирські, річицькі, стародубські, пинські — що їм зістають ся давнї права і привилеї (очевидно, незалежно до їх причетности до повстання). „Пресвитери теж попи руські“ не унїатські потверджують ся при вільностях духовного стану, „в своїм пошанованню“, не підлягаючи нїяким новинностям, підводам, податкам, стацїям і станцїям жовнїрським, анї работам, анї якій небудь світській власти, крім старших своїх. А чого б не ставало ще в тім „до ґрунтовного заспокоєння“ народу руського, король відкладав до найблизшаго сойму.

В тім переконанню, що сим усім козацька, чи ширше — українська справа ліквідована до ґрунту, король оповістив універсалом, з дня 19 н. с. січня, що угода зборівська потверджена одностайно на соймі, в тім і амнестія всім участникам рухів; військо Запорозьке, введене гетьманом до реєстру, буде користувати ся своїми вільностями, всї ж иньші піддані мають зіставати ся „в звичайнім своїм підданстві“. „Військо наше коронне і чужоземське, що йде на становища в Україні, має бути в давній згоді й конфіденції з військом Запорозьким“, а для пильновання його визначено комісаром воєводу Кисіля, щоб пробував у Київі з повною властю в усім що дотикає утримання спокою і полагоджування претенсій між військом коронним і Запорозьким. „Тому публікуємо тим універсалом нашим, аби всї, знаючи про той святий спокій, постановлений нами, відложивши всякі трівоги, Господа хвалили, до домів своїх вертали, кождий до свого домівства, а бунтів ніяких аби ніхто не важив ся вчинати, суворо наказуємо, — аби знав, що військо наше коронне і Запорозьке спільними силами так само буде і против пограничного неприятеля виступати і всї бунти гамувати“ [1]).

Все се звучало як заповідь негайного привернення нормальних — з польського погляду — відносин на Україні. На погляд польського правительства і польської сторони взагалї тепер уже ніщо не могло стати на дорозї до того, — після того як зборівська угода була потверджена і сповнені всї жадання козаччини, такі нахабно-великі на польський погляд. Що дійсні жадання козаччини й українського народу були значно більші і зборівська угода була компромісом, силою обставин і щастєм польської дипльоматії силоміць накиненим українській сторонї, а не сповненнєм українських бажань, про се не нагадувалось польському громадянству, хоч се було дуже користно йому памятати [2]). В думцї воно мало тільки одно: що тепер уже козацька Україна без усяких вимівок мусить вернутись у власть польських урядів, державців і дідичів, а польське військо — заняти становища на широкім пограничнім поясі, приверненім зборівською угодою, і стати на сторожі приверненого ладу.

Але гетьманське правительство ніяк не могло сього позволити. Воно далї не пускало ні польського війська до пограничних територій ні панів і їх урядників до маєтностей.

---

[1]) Памятники I с. 565, і знов в Архиві III. IV с. 386.

[2]) Воно часто забуваєть ся і при історичній оцінцї сих подій — по части се залежить і від того, що козацькі жадання під Зборовом зіставали ся неавісні.

Правда, шляхта і всяка шляхетська челядь все таки пробивалась до своїх маєтків, особливо близше до пограничча: одні силоміць, за помічю своїх озброєних дворових ватаг, иньші добром — задобрюючи місцеву козацьку старшину і всякими способами силкуючи ся війти в добрі відносини з своїми бувшими підданими. Але се викликало страшну трівогу між народом, завірушенє і розрухи. Вище було напр. наведено оповіданнє виходця-полонянника, який проживши сю зиму на Україні, оповідав (в середині лютого) про те, що йому доводилося чути „від многих Черкасів по ріжних містах“, — що польські пани понаїздили в пограничні місця, грабують і побивають людей, мстячи ся за зруйнованнє своїх маєтностей, і мусить бути з того неминуча велика війна [1]). Ігумен Йона говорив теж саме: козаки сподівають ся війни з Поляками, бо ті будуть їм мстити ся за свої маєтки; умові все ще нема певного потвердження, пани пруть до війни з козаками, і т. д. [2]).

Завірушеннє зверталось не тільки против шляхетських напасників і пришельців, але й против свого, гетьманського правительства й самого гетьмана, бо його запевнення показувались непевними, поводжіннє двозначним, політика підозріливою. Що правда, з глибин народнього житя до нас доходять тільки припадкові відгомони, і що діяло ся в тім часї в українськім громадянстві, взагалї на Україні по-за польсько-українськими та українсько-московськими стичностями, ми знаємо дуже мало. Дещо одначе до нас долетїло.

Найбільше розголосу з тодїшніх завірушень набрали розрухи викликані репресіями кн. Корецького. Про них дуже широко написав в своїй історії Хмельничини Альб. Віміна, що під ту хвилю був у Варшаві і мабуть писав під впливом варшавських оповідань (може дещо докинувши і з того, що чув потім підчас своєї місії до Хмельницького, лїтом 1650 р. [3]). Його оповіданнє одначе бідне фактичним змістом і повне лїтературних прикрас.

Довідуємо ся, що Корецький приїхавши до своїх волинських маєтностей [4]) почав виловлювати привидців і участників попередніх рухів і для остраху своїх підданих велїв їх садити на палю. Се дійсно зробило враженнє, але тим часом як одні піддані почали тїкати з маєтностей князя, иньші навпаки стали хвилювати ся, і вкінцї, одушевлені аґітаційними промовами якогось попа (Віміна вкладає йому

---

[1]) Білгор. ст. л. 52—53, вище с. 252. [2]) Тамже с. 650.

[3]) Historia delle guerre civili, c. 200—203, широко переказує се оповіданнє у себе Костомаров, II гл. 10.

[4]) Віміна отже каже про волинські маєтности Корецького, королївський лист (див. низше) говорить, що се було в Браславськім воєводстві.

в уста довгу, доволї складно зложену промову), вони підняли повстаннє, почали побивати панів, що встигли появитись в тій околиці, і сї ватаги повстанців прибирали все більші розміри. Корецький вислав против них значний кінний полк (три тисячі, мовляв), але повстанці його погромили і тільки недостача коней не дала їм змоги знищити його до решти. Рух після того поширив ся ще більше і чутки про нього викликали велике незадоволеннє в правительственних кругах король звернув ся сам з листом до Корецького, поручаючи йому приложити всї старання до заспокоєння сього руху.

Сей королївський лист ми маємо — записаний в книзї королївської канцелярії між листами з другої половини лютого [1]), — се дає нам приблизну дату сих подій, але саме листуваннє кидає також мало світла на сї рухи, як і лїтературні вправи Віміни. Король, пише, довідав ся, що Корецький „післав своїх збройних людей глибше в ті краї, куди не тільки що приватним, але й військам річи-посполитої не годило ся входити до соймової декляраціі [2]), і з того вже почали ся знову замішання між поспільством, так що приходить ся боятись, аби не була розірвана згода, осягнена такою великою працею нашою і стараннєм всеї річи-посполитої". Король звертає увагу князя, що з огляду на амнестію, проголошену зборівською деклярацією і потверджену соймом, він не має права карати своїх підданих і не повинен іти против волї річи-посполитої, стягаючи на неї небезпеку нових замішань. Разом з сим король вислав лист також до гетьмана, сповіщаючи його, що він з своєї сторони „зганив" вчинки „людей кн. Корецького, за необачністю котрих стало заносити ся на нові розрухи в воєводстві Браславськім", і поручає гетьманови з свого боку запобігати тому, щоб з Запорозького війська люде не мішались до тих бунтів, і взагалї за порозуміннєм з воєводою Кисїлем ужив всяких способів против сих замішань [3]).

Корецький одначе не дуже послухав сього королївського упімнення і досить не чемно відписав на нього, так що король вважав потрібним не тільки повторити йому свій докір, що він „скоро і невідповідним способом кинув ся до пімсти підданим своїм", але й зганьбити за невідповідний тон, котрого ужив він в свій відповіди [4]). Чи сей другий королївський лист зробив сильнїйше вражіннє на не-

---

[1]) Книга кор. канц. архива загран. справ. л. 54, друк. в Жерелах т. XII с. 125. Перед сим листом дата 13 лютого, по нім 24 лютого (н. с.).

[2]) Конфлїкти Корецького з місцевою людністю значить почались ще минулого року. Про конфлїкти з козаччиною перед війною див. вище с. 168—169.

[3]) Лист тамже, вписаний зараз за листом до Корецького (друк. в Жерелах l. c.).

[4]) Лист тамже, л. 62, записаний між датами 12 і 30 марта, досї не друкований.

покірного маґната, зістаєть ся невідомим. Розрухи одначе раз почавши ся не втихали.

По словам Віміни, сї розрухи знайшли свого дальшого промотора в Нечаю, полковнику браславськім. Він пише, що Нечай, невважаючи на свою відвагу, славу і заслуги в попереднїх війнах, не тїшив ся прихильністю гетьмана і мав богато неприхильників серед старшини, будучи чоловіком примхуватим, вдачі твердої й упертої, при тім перейнятим незвичайно високими гадками про себе, і гетьман при останній реорґанїзації козацького війська хотів його позбавити уряду. Ображений, мовляв, тим Нечай чекав тільки нагоди віддячити ся за сю кривду: на перші вісти про повстаннє викликане Корецьким і його успіхи, зараз став на чолї сього руху. Прийнятий з одушевленнєм повстанцями, він заохочував їх горячими промовами до рішучої боротьби (знов Віміна пописуєть ся революційними деклямаціями від імени Нечая) і повстаннє виросло до грізних розмірів: до сорок тисяч збройного люду стало в рядах його. Але кінець кінцем гетьман зумів дати собі з ним раду — як саме, сього Віміна не вміє докладно обяснити: складає головно на недостачу у повстанців зброї, припасу і поживи, тому що край був спустошений, і що було, забрано для гетьмана. Тому повстанці не могли вчинити нїчого серіозного, і кінець кінцем погрози гетьмана, дозвіл даний ним шляхтї на те щоб зібратись на соймик і узброїтись на непокірних підданих[1]) і кілька суворих кар на участників повстання, для остраху иньших, зробили свій вплив: одні розійшли ся до домів, иньші розбили ся на дрібні ватаги, які могли тільки займати ся дрібним розбоєм. Самого Нечая гетьман силкував ся дістати до своїх рук, зваблюючи його ріжними обіцянками, але Нечай на се не дав ся й зістав ся цїлий.

Коротше ніж Віміна, і ще загальнїйше оповідає про сей рух Коховский, від котрого пішли звістки про нього і в українській традиції. Він також говорить про 40 тис. випнсчиків, які ніяк не хотїли вертати ся до підданства, докоряли гетьманови через своїх післанців, що він віддає їх в панську неволю, давши себе здурити Полякам, і грозили, що знайдуть собі кращого вожда, коли він далї хоче вести себе і військо до погибели. „Особливо підбивала до такої розправи з гетьманом про сю кривду чернь подністрянська і побожська, головою котрої був легкодушний Нечай“[2]). Але наслїдком

[1]) Віміна помилкою приплїтає сюди белзьку шляхту і говорить про заходи гетьмана коло заспокоєння Руси Галицької. Мабуть помішано тут ухвали шляхти київської і чернигівської на житомирськім соймику — про них низше, с. 282.

[2]) Talia plebs a Tyra et Bogo maxime, cui Neczaius temerarium caput, ea super iniuria requirendi ducis animos fecerat, facilius innuens ab universis quae singuli nequirent obtinenda.

сього у Коховского гетьман, тільки „почухуючи голову“, раз у раз відказував перед Кисїлем, що зборівська угода вложила на нього неможливу задачу, і переведеннє реєстрациї грозить викликати повстаннє против нього або против Поляків [1]).

В сучасній кореспонденциї побіжну згадку про Нечая як провідника випищицького руху маємо в листах нунция Торреса, ще з осени — з 20 (30) жовтня: „повстанцї, не хотячи вертати ся до давньої неволї, вибрали собі проводирем такого Нечая і засїли кілька міст“ [2]). Потім знов в його ж депешах з 2 (12) марта — се вже, видно, з тої стадиї вістей, яку відбиває оповіданнє Віміни: нунций тут, на підставі варшавських відомостей, називає Нечая головою опозициї против Хмельницького, і дає міру того, наскільки серіозно рахувались з сим рухом в тім моментї в польських правительственних кругах: проєктованого венецького висланця (поїхав ним власне Віміна потім) нунций замишляє виправити не тільки до Хмельницького, як проєктував венецький посол, але і до Нечая, як проводиря опозициї (але поки Віміну в сю дорогу виправили, в місяцї квітнї, повстаннє вже заглохло, і до Нечая йому вже ніяких інструкцій не дано)[3]). В листах Кисїля є згадки теж досить побіжні — але се треба підчеркнути, що в них виступи Нечая представляють ся зверненими не против гетьманського правлїння, а против Поляків тільки і якого небудь замирення з ними. По його словам, „Нечай полковник браславський, — понад котрого більшого бунтівника немає“, „наробив богато злого“, а саме, скориставши, видко, з посунення польського війська на козацьку терітор́ію, післав до очаківського бея вістку, що „згоди з ляхами нема“ — аби бей післав йому в поміч до Браславщини 2000 орди. „Орда, лакома на здобич, пішла зараз“, але що Нечай під той час був в Київі, в його неприсутности не вміла нічого мудрого зробити: постинавши чимало людей, і якогось шляхтича, заставши в його маєтности, теж усмертивши, пішла назад. Гетьман, довідавши ся про се, закляв ся зробити Нечаєви кінець („шию Нечаєви дати утяти“) — так писав Кисїлеви, і з тим післав по Нечая. „Але що то чоловік богатий — кладуть його на рівнї з Хмельницьким“, то скінчилось на тім, що гетьман взяв з нього кільканадцять тисяч і пустив цїло, а перед Кисїлєм, що наставав, аби його доконче таки скарано на смерть за таке нарушеннє спокою,

---

[1]) Op. c. 179—180. Грабянка переказавши сю звістку, говорить більше нїж Коховский: що гетьман, „устрашившеся да не яко изверженъ чести гетманской будетъ, оставм написовати козаки, но даде имъ свободу, хто хочетъ козакомъ быти, да будетъ“ (с. 82—93).

[2]) Див. вище с. 226. [3]) Записки львівські т. LXXVIII, с. 72.

виправдував ся, що мусїв його пустити з огляду на прошеннє ханських послів. Кисїль далї наставав на гетьмана, та не покладаючись більше на своє писаннє, радив, аби ще король від себе „горяче“ написав до гетьмана, щоб „за таку велику зраду“ доконче таки Нечая скарано на смерть; але з того нїчого не вийшло [1]). Судячи по даним в листах Кисїля вказівкам ся Нечаєва „зрада“ сталась в серединї або другій половинї марта с. ст., так що вона хронольоґично не покриваєть ся з „опозиційною“ ролею Нечая, про котру нунцій мав відомости ще в лютім або в самих початках марта [2]).

Безоглядно розправив ся гетьман з повстаннєм, яке коло того ж часу виникло на Запорожу і було звернено против нього самого. На жаль тільки, досї ми не маємо ніяких близших відомостей про нього і ті гасла, під котрими воно піднялось: все що ми маємо, се короткі згадки в листах Кисїля з місяця марта з Київа — в однім, що на Запорожу проголошено гетьманом Худолія против Хмельницького, в другім, з 19 (29) — що сьому повстанню вже зроблено кінець: гетьман „велїв шию утяти тому, що був на Запорожу проголосив себе другим гетьманом“ [3]). Такий же був кінець і ріжних ватажків, що по словом його ж листу, повчинали розрухи „на березї козацтва від волости“, себ то в пограничнім київськім поясї, очевидно. „Чернь по сїм трохи утишилась; ті що були покозачились, а зістались поза реєстрами, уживають ріжних способів, аби не віддавати підданства своїм панам: одні продаючи все і зістаючись без нїчого (без всякої нерухомости) стають до козаків за джурів і постоїв, иньші з усїм ідуть за Днїпро, а декотрі — тих найменьша часть — уже й панам своїм кланяють ся“, характеризує мартівські відносини на Правобічу Кисїль [4]).

Таким чином гетьманське правительство, не вважаючи на всї дуже грізні і небезпечні познаки народнього незадоволення, роздраження й трівоги, що дуже мало доброго віщували і сьому правлїнню і українському житю (особливо ся масова еміґрація української людности з Правобережа за Днїпро, про котру крім Кисїля чуємо і від иньших

---

[1]) „Чернь гамує і кріваві дає приклади, але карає меньших, а коли хто з старшин покажеть ся винним, то або покриває, або вдаривши по калитцї випускає“, завважає про гетьмана з сього приводу Кисїль.

[2]) Реляції Кисїля з мая-червня, одна в ориґінальній формі, друга в чиїмсь переказї у Міхалов. с. 548—552.

[3]) Перший лист в копії Нарушевича 143 с. 483, другий — в Памятн. II с. 569.

[4]) Памятники II с. 569—570.

свідків в сім часі,[1]) — все таки не хотіло в тій хвилі йти за голосами непримирених і зривати зборівську угоду. Ріжні упущення і недокладности в її санкції й сповненню, одмічені вище, воно вважало за краще не роздмухувати в данім моменті, а прийняти факт її потвердження так як він став ся, і з свого боку заявляти всяку охоту стояти на сій угоді.

Ілюзій що до неї не могли тут мати. Коли навіть такий оптимист, як воєвода Кисіль, в марті, як побачимо зараз, вважав все таки діло угоди безвиглядним, то не можна думати, щоб в гетьманських кругах могли потішати себе надіями, що якось воно уложить ся: ще напр. непримирений елємент стече з західнього погранича і там зможуть уложитись відносини в дусі угоди, а від східньої, козацької України польську сторону можна буде змусити відріктись — поволі призвичаїти її до гадки, що там уже не бути ні панському праву ні католицькій чи уніатській церкві. Без нової завзятущої боротьби, без рішучої розправи се було неможливо, і в гетьманських кругах се мусіли бачити зовсім ясно. Тож коли вони відкладали сю розправу, виставляючи себе на всякі обвинувачення перед масами, ріскуючи в високій мірі своєю популярністю, повагою, кредитом серед них, то робили се, очевидно, тільки тому, що даний момент не вважали відповідним для нової війни.

Чому саме? Одну обставину, що в даній хвилі змушувала до захования відносин з Польщею, в усякім разі можна вказати з усякою правдоподібністю — се що міжнародні відносини не давали все ще якогось певного опертя в конфлікті з Польщею.

Кримська орда, сей по всіх попередніх великих надіях знов єдиний реальний союзник України[2]), підтримуючи приязні відносини з військом Запорозьким, ніяк не давала себе розвести і з Польщею, навпаки залицяла ся до неї досить горяче. Два тижні по соймі до Варшави приїхало татарське посольство з листами, де пригадувалось про виплату решти обіцяних під Зборовим сум, але устно посли мали заявити королеви бажаннє хана за помічю Польщі розпочати боротьбу з Портою, доходячи якихось прав своїх на опіку над малолітнім султаном — пропонували спільний похід на Царгород[3]). Тут можна б одначе ще підозрівати, що се за порозуміннєм з гетьманом хан хотів

[1]) Крім згаданого листу Кисіля читаємо про неї в анонімнім листі з Ковеля до якогось сенатора про українські справи з місяця марта, копія в теках Нарушевича, 142 с. 45—54.

[2]) З прикрістю підносить се звісний пам ір. Йона в своїх поясненнях — л. 51.

[3]) Листи прислані з татарськими послами — у Міхалов. с. 528—560, про устні заяви привезені ними допись з Варшави з 1 марта в Gazette de France — у Кубалї ор. с.

втягнути Польщу в війну з Портою (і ся ханова пропозиція, разом з депутацією до балканських християн, що прибула в тім же часї, в особі П. Парчевича [3]), справдї дуже була підогріла в варшавських кругах старі пляни війни з Туреччиною, — поки не прохолодив їх гострий ультиматум привезений в мартї московськими послами). Але що вже в тім часї хан таки випустив з неволї польських гетьманів [1]) — того Потоцкого, котрого в українських кругах все ще вважали першим ворогом козаччини, — ясно було, що хан не хотїв бути безоглядним союзником козаків. А иньших союзників певних в тім моментї не було, і гетьманське правительство з огляду на се не вважало за добре загострювати в сїй хвилї свої відносини до Польщі. Через те вважало вказаним відповісти на останнї акти королївської прихильности певними манїфестаціями своєї вірности зборівській умові.

Першим доказом того мало послужити спорядженнє реєстру. Його таки списано і в мартї привезено до Київа: явлено в київськім гродї, мабуть разом з явкою королївських привилеїв, виданих на соймі, і з осібним посольством відправлено до короля. Як би не була переведена ся реєстрація і якими застереженнями не обставлялась реалїзація її наслїдків, се все таки дійсно був великий акт льояльности гетьмана і правлящої старшини, велика з її сторони жертва тяжким вимогам зверхньої полїтики. Другим актом льояльности був сей другий київський зїзд їх з воєводою Кисїлем і ті форми, в яких він вилив ся. Перш ніж перейти до нього, вважаю потрібним дещо спинитись на реєстрі.

Як відомо, реєстр заховавсь до наших часів, навіть в своїй автентичній формі — в оригіналї підписанім рукою гетьмана і військового писаря і ствердженім військовою печатю [3]), і як одна

---

[1]) Про сю місію справозданнє Парчевича при згаданій працї Пеясевича в Archiv für österreichische Geschichte т. 59, с. 499—501. Привітний лист Кисїля Потоцкому по його повороті з 4 н. ст. квітня у Міхалов. с. 542.

[2]) Ще на королївській родї 2 н. с. сїчня сенатори мали подумати над способами визволення гетьманів (Архивъ Ю. З. Р. Ш. IV с. 380), справа їх значить була зовсїм не порішена — одмічую се тому, що в виїмках з депеш нунція, виданих теперь, в депеші з 25. XII нунцій пише, немовби гетьмани вже викупили ся і пущені на волю (с. 80). Очевидно, се стало ся тільки після татарського посольства в сїчнї. Вістун з Київа (про нього низше, с. 281) оповідав в Олешнї, що господар волоський приставив гетьманів на Днїстер 1 марта (л. 600). Як за сим, видко, слїдили й інтересувались!

[3]) Оригінал сей — мабуть з коронного архиву, опинив ся в першій пол. XIX в. в посїданнї „сенатора варшавських департаментів“ А. Стороженка, а по його смерти у його спадкоємців, від котрих в 1870-х рр. дістав його для видання Осип Бодянський і надрукував в московських Чтеніях за 1874 р. (Реестра всего войска Запорожского). Виданнє не мудре. Крім того що всякий раз болюче нагадує себе недостача іменного показчика, дуже жалко що автор відступив від того виду, в якім подані ймення в оригіналї — в двох стовпцях на листї. Коректа дуже не певна.

з особливо цінних памяток внутрішнього козацького устрою здавна звертав на себе особливу увагу. В нїм справдї все цїнне, при загальній бідности таких автентичних памяток з сеї доби і сих кругів — від вступної вінєти з гербом Хмельницького („Габданк", W, або краще сказати — зіґзаґ з хрестиком на середнїм виступі) і його ініціалами: Б(огдан) Х(мельницький) Г(етьман) В(ійська Е(го) К(оролївської) М(илости) З(апорозького) і крутими віршами „На старожитный клейнот п. Хмельницьких":

Старожитность то тилко якъбы обновила
  же вѣкопомность явъно знову ся одкрыла
Клейнотъ, который Хмелницъкихъ дом приоздобляєт
  в мужъности, в правдѣ, въ вѣрѣ моцъно утверждаєт
Не дивъ: бо Абданкъ знакъ єсть щодрой поволности
  крестъ за фѣрмаментъ вѣры, Хмелницких мужности
Незвитяжоный кролю въ християнском панъствѣ,
  кгды поволность Хмелницъких маєшъ у подданствѣ! [1])

і до кінцевої, польської підписи гетьмана (окрім властивого підпису його — українського, як весь реєстр споряжений по українськи): „Згідно з волею і умовою з й. кор. м. паном моїм милостивим під Зборовим до тих реєстрів печать військову притиснувши, рукою своєю власною підписав Богдан Хмельницький гетьман з військом й. кр. м. Запорозьким". І як автентична перепись без малого сорок тисяч осіб приналежних в тім моментї до війська (осїнь — зима 1649 до 1650 р.) з їх подїлом по полкам і сотням „реєстр" має велику вартість, служить і служитиме невичерпаним джерелом для ріжних помічень і інформацій.

Але все таки значіння його не треба перецїнювати. Реєстр не робив ся для власного ужитку і меньше всього мав на метї дати образ дійсного стану річей — він був, так би сказати, дипльоматичною одпискою, приладженою до вимог зборівської угоди; потім — робив ся прихапцем, з бажаннєм перед усім як найменьше звертати на сю процедуру увагу місцевої людности. Він не включав всеї людности, яка фактично входила в склад козацького війська і зісталась в нїм і після сеї реґістрації, без огляду на неї. По друге — він не обіймав усеї козацької теріторії, бо не міг розтягатись на краї, виключені з неї

[1]) Не пригадую, щоб хтось задав собі труду перекласти на зрозумілу мову сей схолястичний ребус. Зміст його очевидно сей: „Старинна слава оновляєть ся і відкриваєть ся в гербі, що прикрашає дім Хмельницьких, свідчачи про їх мужність, правдивість і віру: Абданк се знак щирої служби, хрест твердиня віри, Хмельницькі се сама відвага! Непереможний ти, королю, серед християнських володарів, коли маєш підданими Хмельницьких".

зборівською деклярацією. Правда, всупереч їй включено до реєстру Овруччину (Овруцька сотня Київського полку). Але не маю сумніву, що тільки з огляду на зборівську угоду не бачимо тут козаків стародубських і новгород-сіверських, житомирських і взагалї з країв між Тетеревом і Случею, а також подільських (на захід від лінії Винниця-Ямпіль). Вписано до реєстру меньше 40 тис.[1]) — себто не використано всеї цифри реєстру, щоб дати в нїм можливо більшому числу захист від панського права, — хоч гетьман, відсилаючи реєстр королеви й звиняв ся за переступленнє цифри зборівських пунктів. Се для мене також важний доказ того, що реєстру анї не брали дуже поважно, анї не дбали дуже при його складанню.

Військо подїлено на 16 полків, се меньше, скільки їх знаємо перед тим, і скільки їх рахувало ся і в тім моментї, але треба признатись, що в часї складання реєстру ми більше полків чи полковників з певністю вказати не можемо[2]). Ся система полків приблизно

[1]) По підрахунку Бодянського 37745, коли зрахувати подані ним цифри — 38745. Я не задавав собі труду провіряти цифр, тому що не маю віри що до докладности видання самого реєстру. Вводжу їх як приблизні. Завважу, що в польських кругах обертали ся рахунки з вищими цифрами. Напр. рахунок ркп. Осолїн. 224 наведений у Р.-Гавроньского (II с. 85) дає в сумі 40.477. Коховський подає цифри які в сумі дають коло 39560 (с. 186, пор. Максимовича с. 666).

[2]) Число полків в перших роках Хмельниччини — се питаннє не вияснене і труднеі може бути навіть так, що й не зможе бути вияснене. 16 полків реєстру дослідники признавали цифрою занадто низькою вже здавна, з огляду на відомі ймення полків, звісні з иньших звісток, і ходячі цифри полків в иньших відомостях сучасників. Максимович в своїй звісній працї, „Обозрѣніе городовыхъ полковъ и сотень бывшихъ на Украинѣ со времени Б. Хмельницькаго“, досї не заступленій чим небудь більш повним і основним (Лазаревський мав дати повтореннє такого огляду в більшім розмірі в своїм „Описанії Старой Малороссій“, але встиг обробити тільки не цїлі три полки), доповнюючи реєстр відомостями Самовидця й иньшим приступним йому матеріалом, рахував за Хмельницького 26 полків. Крім полків реєстру приймав ще Лисянський, Паволоцький, Могилївський (Подольський). Животівський, Овруцький, Ічанський, Лубенський, Зїньківський (Гадяцький). Звягельський, Брагинський. Липинський, що в останнє заняв ся питаннєм про число полків сеї доби (Z dziejów Ukrainy с. 429), положив підвалиною звістку Лукаша-лїкаря, що під Збаражем з гетьманом було 23 полковники (див. вище с. 187), і з них 19 зазначує по йменням і їх полкам (крім полків перечислених в реєстрі ще полк подільський, звягельський і гадяцький), а крім того ще кладе охочекомонні. Завважу, що той же Лукаш Климовський, оповідаючи що збаразьку кампанію в московськім приказї (Білгор. ст. л. 331). рахував з гетьманом уже 22 полковники, і се до йоти сходить ся з оповіданнєм Самовидця. що теж рахує в кампанїї 1649 р. (коли додати з недогляду пропущений Київський полк) теж 22 полки: крім вичислених в реєстрі ще полки: Лисянський, Паволоцький, Могилївський, Животівський, Овруцький, Ічанський, Ірклїївскій, Лубенський і Зїньківський. Але хоч як інтересно виглядають спомини Самовидця про подробицї устрою і відносин сих років, їм нїяк не можна надавати документального значїння, і сю тотожність цифри його і Лукаша я вважаю просто припадковою, особливо що сам Лукаш міняв свою цифру. На скільки взагалї були хиткі понятя про число полків в тім часі, я наведу ще оден приклад. Підчас весняної мобілізації 1650 р. на Україні оповідали, що гетьман посилає в поміч ханови 10 тис. козаків, „вибравши з тридцяти полків по триста чоловіка з полку“ (Білгор. ст. 297 л. 26). І очевидно, тут мова йде не про якісь „охотницькі“ полки а справжнї, теріторіальні. Вибераючи назви полків, розумієть ся, треба вважати, що той

рівномірно розкладала ся по обох боках Дніпра. На Правобережі було 9 полків, а на Лівобережі 7, але в Чигринськім, Черкаськім і Київськім полку декотрі сотні переходять на лівий бік. На першім місці вписаний полк Чигринський, і на чолі його — „єго милость пан гетьман Хмельницький“, за ним гетьманич „Томіш Хмельницький“ і четверо старшин: Іван Чернята обозний військовий, осаули військові Михайло Лучченко й Демко (Лисовець)[1]) і писар військовий „Иоапъ Остафиевичъ“ (Виговський). Иньша старшина вписана низше в реєстрі Чигиринського полку: Васько хоружий бунчучний, Опанас Процовкин хоружий військовий, Васько Томиленко хоружий гарматний, Петро Дорошенко писар гарматний, Гаврило Кульбака комисар, і кілька визначних імен без всякого титулу, як Павло Япенко, Михайло Криса, Іванець Хмельницького, і т. ин.

Полковником чигириньским бачимо все того ж Федора Якубовича (Вешняка) „лучшого (наивизначнійшого) полковника і совітника гетьманського“, як його атестував Лука лікар[2]). Крім нього асавули полкові Андрій Пилипович і Васько Литвиненко, хоружий полковий Дацько Костенко, і кілька імен з буквою А при них, що значить мабуть отаманів. Все се в складі того, що становить наче першу сотню полку, чигиринську[3]). Всього тут записано 467 козаків і я думаю, що тут разом списані козаки кількох чигиринських сотень, як се було в иньших полках. Крім того полку є ще 18 сотень, з них 10 на правім боці — Крилівська, Воронівська, Бужинська, Боровицька, Медведівська, Жаботинська, Смілівська (чи Смілянська по теперішньому), Оловятинська, Баклиська і Орлівська, а 8 за Дніпром: Вереміївська, Жовнинська, Максимівська, Кремінчуцька, Потоцька, Омельницька, Голтвинська і Остапівська. Крім сотників (вони не скрізь і прописані з сим титулом, як се і по иньших полках теж часто трапляєть ся) иньших урядників позначено дуже мало (тільки хоружий в Жаботинській сотні). Всього записано в полку 3291 козаків[4]), разом з тою старшиною, що вписана в реєстр полку. Пять сотень мають рівно (або майже рівно) по 100 чоловіка (в иньших полках

сам полк часом виступає під ріжними назвами. Напр. полковник борзенський, очевидно, той же полковник чернигівський, иньшим разом він же зветь ся полковником батуринським, і т. ин.

[1]) Не Многогрішний, як думав Грабявка (с. 92) і за ним Максимович (І с. 176): його призвище відкриває справозданнє Унковского, л. 153 („войсковому осаулу Лесовцу дана пара соболей“), — його ж, очевидно, під іменем „Демка Лисовця полковника“ називає польська реляція з липня 1650 р. — Архивъ Ю. З. Р. III. IV. 496.

[2]) Білгор. стол. 297 л. 320.

[3]) Чигиринською вона не названа, як і в иньших полках (з виїмком Київського)) перша, „полкова“ сотня пишеть ся без назви [4]) По підрахунку Бодянського.

такі круглі цифри стрічають ся далеко рідше), в чотирьох сотнях більше як по 200, в одній 80, в девяти від 100 до 200.

На другім місці полк Черкаський, полковник Ясько Воропченко. Ніяких урядів крім нього і сотників не позначено. Сотень 18, з них тільки 5: з правобічних Мошенська і чотири лівобічні: Богушкова. Золотоношська, Домонтівська і Піщанська названі по місцевостям. дванадцять — по іменам своїх сотників (сотня Шубцева — Фесько Шубець сотник, сотня Петрашкова — Петро Синоданович сотник, і т. д.); тому що сї іменні сотні йдуть за полковою, перед названими по місцям, сама собою насуваєть ся гадка, що сї іменні сотні всї черкаські (Черкаси ж найбільше, традиційне гнїздо козацтва). Всього записано в сїм полку 2808 чоловіка. Чотири сотнї мають меньше як до 100 (50 до 97), чотири понад 200 (226 до 288), десять від 100 до 200.

Третїй полк Канївський, полковник Семен Савич. Сотень 16: за полковою девять іменних, правдоподібно канївські, а шість названі по іменам сотенних місць: Межирицька, Терехтимирівська, Ржищівська, Стаяцька, Михайлівська, Маслівська. Крім сотників в двох прописані писарі, в одній осавул. Всього записано в сїм полку 2957 чоловіка. дві сотнї мають коло 100 козаків, одна меньше (66), шість від 111 до 200, сїм понад 200 (в тім сотня Івана Стародуба 333).

Полк четвертий Корсунський; в нїм містить ся і полк лисянський. що в иньших роках виступає окремо. Полковник Лукіан Мозира, Іван Демкович Креховецький писар (полковий, очевидно, але фіґурує і як гетьманський). Поза тим крім сотників ніяких урядів. Сотень 19, з них по іменам місць означено тільки чотири: Імглїївська (Млїївська по теперішньому), Лисянська, Ольшанська і Ситницька; решта 14 по іменам сотників, але при тім деякі називають ся іменами не теперішнїх сотників, а хіба попереднїх, — так напр. в сотні Горкушиній сотником стоїть Остап Ярошенко, а Василь Горкуша виступає сотником сотнї Вергуненкової; в „сотні Максима Городійського“ сотником Максим Кулїй, не знати чи той сам Максим, чи може другий. Коли судити з порядку, в якім ідуть сї іменні сотнї, можно думати, що маємо тут одинадцять сотень корсунських, три млїївські, три лисянські. Всього вписано в сїм полку 3333 особи, так що се найлюднїйший полк. Остання з сотень, Ситницька має тільки 48 чоловіка; три сотнї мають по сто і кілька, сїм від 110 до 200, вісїм понад 200 (209 до 250).

Сї чотири полки, вписані на початку реєстру, займають ту територію, де по словам Кисїля в його листї до гетьмана, „сама натура козаків хотїла мати“, і він радив звідти записувати козаків до реєстру як найбільше, „тільки прибираючи з дальших волостей“. Чи сповню-

ючи сю раду чи без огляду на неї, але з сеї теріторії справді вписано до реєстру найбільше: відкидаючи навіть заднїпрянські сотнї, на сей розмірно невеликий куток козацької теріторії припадає повиш 10 тис. козаків, себто більш четвертої частини всього реєстру. Се дуже кидаєть ся в очі, особливо коли порівняти з сусїднїми західнїми полками: Білоцерківським, Уманським, Браславським і Кальницьким (Винницьким) — в сїм порядку вони йдуть у реєстрі; в них записано теж понад 10 тис., на теріторії більшій може в три рази, і се власне там, де питаннє про свободу від панського права стояло особливо гостро. До Черкаського або Чигринського полку пани однаково коли б ще поткнулись, а для Браславщини, взагалї для Побожа, та для західньої Білоцерківщини ся перспектива стояла перед очима, і тут запись до реєстру мала для кожнього незвичайну вартість, в інтересах тутешнього козацтва повинна була бути використана особливо сильно і широко — далеко ширше, ніж ми то бачимо на дїлї.

Білоцерківський полк записаний до реєстру без подїлу на сотнї. Крім полковника Михайла Громики і Івана Кравченка осавула більш нїяких урядів не прописано. Під заголовком Білоцерківського полку після полковника вписано 1037 козаків, що вважаючи на дальше означає мабуть білоцерківські сотнї: козаків з Білої Церкви й її близшої околиці. Потім під заголовком: „Чорний Камінь містечко“ вписано 700 з лишком козаків. По нїм меньші козацькі гнїзда: Германївка 99, Камінний Брід 30, „з Хвастова“ 100, „місто Волоховець“ 100 круглі цифри, наче сотнї — але зараз далї що иньше: містечко Боярка 30, місто Антонів 69, Торчиця 100, Пятигоре місто 120, Сквира містечко 30, Дїдовщина 50, Карабчїів 21, Паволоч 99, Ходорків 47, „Івничане“ (з Івницї) 50, Грищів 68, Водотнї 22, Вилля містечко 19, Брусилів 19, Рожів 50, Войташівка 39, Коростишів 90. Тут містить ся і те, що в иньших роках виступає як окремий полк Паволоцький. Всього вписано в сїм полку 3035 козаків.

Уманський полк — полковником Йосиф Глух. Перша сотня не названа — очевидно Уманська, всї иньші називають ся іменами місць: Маньківська, Іваньгородська, Вузівська, Бабанська, Бершадська, Кочубіївська, Цибулївська, Іванська, Бучанська, Романівська, Кисляцька, Соболївська, Ладижинська. Всїх 14. Сотники скрізь, окрім першої, мають сей титул; крім того в однїй сотнї осавул. Всього вписано в сїм полку 2949 козаків, в пяти сотнях меньше як по 200 (153 до 198), в иньших понад 200 (200 до 295).

Браславський полк має полковником все Данила Нечая. Крім нього показані тільки сотники (майже скрізь мають сей титул). Полк

поділений на 22 сотні (більше ніж у якім небудь полку), всї називають ся по місцям своїм, а в богатьох крім того козаки розписані по місточкам і селам. Перша сотня (очевидно Браславська) як то звичайно в сїм реєстрі, не названа по імени й не має ніякого подїлу. По нїй сотня Райгородська — крім самого Райгорода очевидно, має означені місця: Городниця, Бортники, Вишковець, Салинцї, Мачоха, Ястребинцї. Сотня Тульчинська — Білоусівка, Журавлївка, Крищинцї, Кобелївка. В сотнї Краснянській Іванівцї, Черемушни, Рогізне, Соколівка, Звонихи, Тиврів, Клещів, Соколинцї, Юрківцї, Сїлниця, Труківцї, Білоусівка, Михайлївка, Ворошилівка: в декортих з сих сїл показано тільки 3 — 4 козаки. Иньші сотнї такі: Клебанська, Браїлівська, Вільшанська, Вербська, Горяшківська, Тимонівська, Олександрівська, Яланецька, Ямпільська, Шаргородська, Мурахівська, Станиславівська, Мястківська, Лучинецька, Багланівська, Чечельницька. Комаргородська, Чернавицька. Всього козаків вписано 2662. Дві сотнї мають 99, одна 100 козаків, девять меньше (40 до 85), пять 108 до 196, тільки чотири понад 200 (208—256).

Полк Кальницький — пізнїйше званий Винницьким. Полковник Іван Федоренко (Богун). Крім нього судя (полковий, очевидно) Филон Немира. Реєстр взагалї богатий означеннями урядів: в ріжніх сотнях знаходимо писарів (хоч і не систематично), хоружих, осавулів, атаманів. В декотрих сотнях навіть по кілька сотників; з них сотня Немирівська доволї велика (214 імен), так що коли тут бачимо двох сотників і двох хоружих, то можна думати, що в немирівскій околицї було дві сотнї. Але сотня Вороновицька має записаних всього 59 імен, і в тім трьох сотників: чи се прості призвища тільки, чи давнїйші сотники, трудно рішити. Всїх сотень 19, називають ся по іменням місць: крім Кальницької (по імени не названої) се Животівська, Борщагівська, Тетиївська, Погребиська, Липовецька, Балабанівська, Ілинська (Ілинцї), Кунянська, Рахнівська, Дашівська, Терлицька, Жорницька, Ометинська, Бабинська, Прилуцька, Винницька, Немирівська, Вороновицька. Всього вписано в сїм полку 1976 осіб. Девять сотень мають меньше як 100 (20 до 77), чотири рівно по 100, чотири понад сто (131—199), дві понад 200 (214—296).

Північна Київщина вся представлена одним Київським полком: реєстр держить ся в тїсно зачеркнених зборівською угодою границях козацької теріторії (по Димір, Горностайполь, Коростишів), тільки Овруцька сотня робить несподіваний екскурс за сю границю — на дідину овруцької шляхти. Поза тим всї сотнї в близшій околицї Київа; на лївім боцї тільки Броварська, всї иньші, здаєть ся, на правім.

Три сотні названі по йменням сотників і мабуть се також київські сотні, що йменнями своїх сотників відріжняють ся від першої Київської сотні (так і названої тут Київською): сотня Нередримирського, сотника печерського[1]), у всякім разі теж київська сотня та мабуть і сотні Самійла Білецького і Тишка Нагірного. По йменням місць названі сотні: Васильківська, Білгородська, Ходосівська, Трипільська, Обухівська, Преварська, Гостомська, Броварська, Ясногородська, Макарівська, Мотовилівська, Ворсівська, Овруцька. Богато тут старшини: крім полковника Антона Ждановича на чолї полкового реєстру, перед київською сотнею записано два писарі: Іван Яхимович і Пилип Скороходенко і пять осіб без титулів, але видко з катеґорії полкової ж чи військової старшини: правдоподібно, позіція козацтва в Київі як українськім центрі і воєводській столиці вимагала від нього більшої репрезентативности. По сотнях стрічаємо крім сотників асавулів, хоружих і отаманів, але не систематично. Всього до полку вписано 1792 особи. Вісім сотень мають меньше як сто (53 до 94), девять понад сто (105 до 186), перша Київська сотня найбільша.

Нинїшня Полтавщина представлена в реєстрі пятьма полками: Переяславським, Кропивенським, Миргородським, Полтавським і Прилуцьким. Кропивенський (на місці такого ж ефемерного Ірклїївського полку)[2]) потім був подїлений між Переяславським і Лубенським; Лубенський[3]) в реєстрі подїлений між Кропивянським і Миргородським: Гадяцький включено в склад Полтавського: полк Ічанський 1648 р.[4]) в склад Прилуцького. Всього вписано в сих пяти полках 12 тис. козаків (а як рахувати лївобічні сотні чигиринські й черкаські то без малого 14 тис. — але за те північні полки, Переяслаьский і Прилуцький, значно заходять на територію нинїшньої Чернигівщини).

Полк Переяславський має полковником Хведора Лободу, крім нього і сотників (подекуди) ніякої старшини не прописано, в однїй тільки сотнї значить ся осавул і отаман. Всїх сотень 19, з них перші названі по йменням сотників, так що й тут можна думати, що перші сотнї (числом 6) всї переяславські. Потім ідуть: Яготинська, Гельмязівська, Березанська, Биківська, Воронківська, Баришпільська, Бариська, Басанська, Гоголївська, Козельська, Остранська (Остерська), Заворицька й Муравська: приблизно половина припадає на чернигівську теріторію.

[1]) Так читав Максимович і Бодянський в передмові (с. CV, але з знаком?), в тексті: „почайский".

[2]) Про нього у Максимовича I с. 712 (сучасна запись на євангелії).

[3]) Про нього в ч. 1 с. 201.

[4]) Про нього згадує Мужилівський, Україна с. 38.

Всього вписано в сім полку 2851 осіб, так що сей полк найбільший з лївобічних в реєстрі. З сотень тільки одна має меньше 100 (80), одна кругло 100, одинадцять від 100 до 200 (101—196), пять переяславських понад 200 (201—250).

Полк Кропивенський — полковник Филон Джалалий [1]). Крім нього ніякої полкової старшини в реєстрі не прописано, по сотнях крім сотників в двох хоружі, в одній осаул. Всїх сотень 14, після не названої по імени полкової „Демська" [2]), три Арклїївські, дві Пирятунські, три Чорнушинські, Оржицька, Яблонівська, Городиська, Журавська, Курінська. Всього до реєстру вписано 2010 осіб. Чотири сотнї мають меньше 100 (80—99), вісїм понад 100 (102—187), сотня полкова 207, і перша Ірклїївська 323 душі.

Полк Миргородський — полковник Матвій Гладкий, після нього через одно імя писар, котрого можна вважати хоч за полкового, хоч за сотенного: писарів, так само хоружих, осаулів, атаманів позначено в кількох инших сотнях. Всїх сотень 16. За полковою ідуть сотнї: Гаврила Гладченка, Андросова, Кирика Поповського — очевидно також миргородські. Потім Краснопольська, Уцтивицька, Комишанська, Хорольська, Лубенська — очевидно міська, бо по нїй Лубенська сїльска, Роменська, Константинівська, Лохвицька, Сенчанська, Паньківська, Глинська. Всього вписано в сїм полку 2630 осіб; дві сотнї мають меньше як 100 (80—90), десять понад сто (112—199), решта понад 200 (238, 300, 300 і 303).

Полтавський полк — полковник Мартин Пушкар. З старшини по декотрих сотнях позначені крім сотників писарі, хоружі і отамани. Крім полкової сотнї є ще Петрашова полтавська і Оксютина полтавська, потім Зїньківська, Кобеляцька, „сотня з Опушлоє", (Опішнянська), Богацька, Борківська (Бурківська), Куземинська, друга Борківська, Ковалївська, Балаклийська, Лукомська, Веприцька, три сотнї гадяцькі — просто „Гадяцька", сотня „Книшівська од Гадячого" і „сотня Подільська Гадяцького повіту", і ще дві сотнї з старого Гадяцького староства: Рашівська і Лютенська [3]). Всїх сотень 19; з них низше 100 чотири (49—85), коло 100 (98—101) три, понад 100 (108—199) шість, понад двістї теж шість (228—281). Всього вписано в сїм полку 2441 особу.

---

[1]) Ся форма імени полковника Филона в переписи його полку найбільш авторитетна, в инших звістках сучасників називаєть ся він преріжно.

[2]) Максимович (с. 714) читав „Денезька" (село Деньги), у Бодянського (с. 240) — „Демская" (сотник Демко).

[3]) Всї отсї гадяцькі сотнї, разом з Бурківською, Куземинською і Веприцькою потім відокремлено знову в осібний полк, званий якийсь час Зїньківським, а потім Гадяцьким.

Дальші три полки визначують ся дуже правильним поділом на сотнї, рівно по 100 душ, або приблизно стільки. Се особливість північного Лївобережа.

Прилуцький полк — полковник Тимофій Носач; крім нього і ще писаря Васька (сотенного чи полкового, се не знати, але я скорше думав би на полкового) більш ніякої старшини не позначено своїм урядом. Всїх сотень 20, з них видимо чотири прилуцькі — крім полкової безіменної дві названі так („сотня прилуцкая“, без усякої відміни), а третя по імени сотника — Шкуратова; є також дві Варвинські, дві Іченські; потім Срібранська, Дївицька, Переволоченська, Городенська, Іваницька, Манастирська, Корибутівська, Краснянська, Горлюнська, Гужівська, Кропивенська. 13 сотень мають рівно по сто, иньші 98, 99, 101, і тільки одна 110. Всього вписано в сїм полку 2006 осіб. В Кропивенській сотнї осібно зазначені „Липовчане“ числом 60.

Ніжинський полк — полковник Прокіп Шумейко. З старшини позначено тільки сотників подекуди, та асаула і хоружого в двох сотнях. Сотень усїх записано 11, але дві останнї зеднані разом, так що в дійсности їх десять. З того шість ніжинських, без усяких близших призвищ, і ще й сьома мабуть теж ніжинська, названа від імени свого сотника Гр. Кобилецького. Поза тим сотня Дївицька, Березівська, і сполучені разом сотнї Носівська й Кобизька. Пять сотень мають кругло по 100, иньші трохи меньше (95—99), подвійна Носівсько-Кобизчанська разом 99. Се найменьший з полків: всього в нїм вписано 991 душ.

Чернигівський полк — полковник Мартин Небаба, поруч нього, без означення уряду, Степан Пободайло, звісний участник литовської кампанії 1649 р. і наступник Небаби на полковництві; взагалї урядів сливе не прописано: єсть двох хоружих, асаул і в одній сотнї сотник. Сотень вписано нїби тільки сїм, але в дійсности їх треба рахувати що найменьше десять: чернигівські козаки записані без подїлу на сотнї, і їх тут, очевидно, три сотнї чернигівські (разом 310 чоловіка), а четверта Борзенська (99 козаків записані під заголовком: „Борзенцї), потім ідуть: сотня Борзнянська (друга, значить, в нїй ще осібна група: Загоровцї), Бахмацька, Батуринська, Конотопська, Сосницька, Івангородська. Всї вони мають по 99 і по 100 козаків, так що полк властиво відповідає у всїм Ніжинському. Всього вписано в сїм полку 1007 осіб.

В лїтературу пройшла звістка про особливо святочну обстанову, в якій санкціоновано сей реєстр—на українськім соймі, скликанім на

початку марта і відправленім під проводом Кисіля [1]). Хоч говорить ся, що відбув ся він в Переяславі, але нема сумніву, що мова тут іде про мартівський зїзд козацької старшини з Кисїлем у Київі, тільки він у сїм оповіданню набрав иньшого характеру.

Про сей київський зїзд маємо доволї докладні відомости від самого Кисїля і від ріжних свідків, які добре освідомляють про нього [2]).

Єрлич пише в своїх записках, що гетьман з полковниками, сотниками й иньшою старшиною приїздив до Київа, щоб довідатись від воєводи, які постанови постановили король і річ-посполита що до їх бажань. З ним були й мурзи з татарським віддїлом, очевидно в ролї сторожів і свідків козацько-польської угоди. Приїхало се все, по словам Єрлича, 5 марта (н. с.) [3]). Королївські привилеї були у їх в руках, — привезені мабуть козацькими послами, і дня 10 марта „пан Демко осаул військовий і пан Данило Нечай полковник браславський“ занесли їх до київського ґроду для вписання до книг — всї пять військових привилеїв, видані королем по соймі і вичислені вище [4]). Правдоподібно, коло того ж часу приїхав з Варшави й митрополит з духовними, з королївським привилеєм і оповіданнями про соймову опозіцію і по-соймові конференції [5]). Вісти сї розбудили велике

[1]) Джерелом її послужило оповіданнє Рудавського (с. 57): „Серед вагання козаків між згодою і війною, Хмельницький на початку марта визначив Руси в Переяславі сойм (publica comitia), небувалий перед тим — на взірець Польщі. Проводив ним Адам Кисїль — але що діяло ся і постановило ся на тим соймі, се вони заховали в повнім мовчанню. тільки реєстр Хмельницький на другий місяць переслав королеви“. Костомаров (II гл. X) повторив сю звістку дещо розширивши її: „Никогда еще не производилось въ Украинѣ такой рады: „она — говорить современникъ, была похожа на польскій сеймъ и была настоящимъ національнымъ собраніемъ государства вольнаго и независимаго“. Сучасник не говорить сього, як бачимо, і не каже так катеґорично, що „там в останнє прочитано і затверджено народом реєстр“, як писав пок. історик.

[2]) Від Кисїля маємо два просторі листи-реляції з Київа королеви: перша переказана Костомаровим (Б. Хмельницкій, гл. 10, с. 349 вид. 1904), з ркп. Публ. бібл., друга, пізнїйша, з 29 марта, видана в Памятниках кіев. ком. II ч. 3. З оповідань Єрлича і Радивила вибераю далї що цікавійше. В Білгород. стовб. (297 л. 599) є ще небезінтересне оповіданнє донського козака „Павлика Лазорева“ в Олешнї 17 марта 1650 р. По його словам, приходив він з товаришами з Дону до Київа „чудотворцям помолитись“ і пробув там „неділь з десять“. „І при нїм приїхав до Київа пан Адам Кисїль і гетьман Богдан Хмельницький з полковниками і кримськими мурзами, для договору, щоб гетьманови і козскам з Ляхами помиритись, і в місяцї февралї Ляхи з гетьманом і козаками помирились, а котрі з пограничних городів на Українї були за кн. Яремою Вишневецьким, ті городи взято на короля, а кн. Вишневецькому дано городи в Польщі, і вчинив його король коронним гетьманом, щоб не бути йому по давнїйшому в украïнних городах“. Мова йде, очевидно, про весняний зїзд з Кисїлем, а не осїнній.

[3]) В виданню Войціцкого 5 maja. З того у Костомарова вийшло два зїзди гетьмана з воєводою весною 1650 р., бо розповівши раз на підставі листів Кисїля про зїзд у марті, він вдруге коротко згадав про зїзд в маю (с. 352), на підставі друкованого Єрлича. А в рукописи Єрлича mca marca 5 dnia (завдячую сю звістку редакторови нового видання).

[4]) Ми маємо сї виписи з актів київського ґроду, як уже було сказано, в московських перекладах — Акты ЮЗР. X с. 454 — 462.

[5]) Ігумен Йона казав 9. II, що митрополита в Київі ждуть з сойму к сирній неділї (що була того року 24. II) — Білгор. ст. 297 л. 48.

невдоволеннє, знов винливо гасло боротьби за віру. Ігумен михайлівського монастиря Ісайя Козел, себто звісний богослов Ісайя Трофимович, по словам Єрлича, став на чолї аґітації[1]). Відомости про поворот з неволї Потоцкого, що ставсь у тім часї, приймали ся як потвердженнє ворожих замислів лядських. До Київа зібрала ся сила народу, очевидно — щоб не допустити того „докінчання“ козаччини з Польщею, що сподївали ся при тім зїздї. Настрій був дуже ворожий для правительства і дуже непевний супроти гетьмана, котораго обвинувачували в занадто великій податливости для Поляків. Пішли вісти про проголошеннє нового гетьмана на Запорожу і боялись чернецької ради в самім Київі.

Коли приїхав Кисіль, тиждень пізнійше по гетьмані, його стріли незвичайно холодно, як представника правительства і ворожого панства, що посунуло тепер з ним разом до Київа. Саме відбуло воно з ним також мабуть завдяки приїздови гетьмана — соймики воєводства Київського і Чернигівського в Житомирі, і на них між иньшим ухвалило орґанїзувати три легкі хоругви і віддати їх в розпорядженнє воєводи — „ґенерального комісара України“, аби він, „зносячи ся з й. м. паном старостою чигринським, гетьманом війська й. к. м. Запорозького“, міг разом з ним нищити бунти серед селянства[2]). Се не могло бути секретом в Київі — і не могло приготовити доброго прийнятя ні воєводї, ні шляхтї, що приїхала з ним до Київа, з сїмями і слугами, „мов до дому“, покладаючи ся на запевнення правительства.

Воєводї в Київі не показали ніякої чести. Гетьман, котрого воєвода застав у церкві (була недїля), здержав ся теж від усяких реверансів, нікого не вислав на зустріч воєводї і навіть не встав його привитати — так оповідає Радивил. Кисіль був тим дуже ображений й гостро дорікав гетьманови за таку зневагу. Прийшло до перепалки між ними. Митрополит постарались її утихомирити. Не час був нильнувати гонорів. На Подолї збирались великі юрби народу й жадали, щоб воєвода відправив драґонів, приведених з ним, потім — щоб він ставивсь перед народом і здав справу, з чим до них приїхав. Гетьман зпочатку тримавсь видимо осторонь, не мішаючись до сього конфлїкту воєводи з людністю його столиці. 6 (16) марта, в середу він поїхав з старшиною і мурзами до Кисїля на замок, до його резіденції, на

[1]) В друкованім текстї ся подробиця пропущена.

[2]) Ухвали соймику видані тепер в Архиві III. IV с. 411. Соймик був визначений на останнїй день лютого, але не мігши відбутись тодї був перенесений — може в звязку з сподїваним приїздом до Київа гетьмана — на день 7 марта, і тодї очевидно відбув ся. Вище я взначив (с. 267), що Віміна, говорячи про вплив, який на втихомиреннє Нечаєвого руху зробило між иньшими позволення гетьмана відбути шляхтї соймик, де вона ухвалила зібрати збройні сили против непокірного селянства, мав очевидно відомости про ухвали сього соймику, тільки помилкою приплїв сюди галицьку (белзьку) шляхту.

обід і розмову, але в місті пішов розрух, маси народу кинулись на замок, добувати воєводу. Гетьман вислав осавулів, щоб загамували сей рух, але се не пішло так легко. На замку піднялась паніка серед шляхти, що приїхала з воєводою, особливо серед жіноцтва. З обіду нічого не вийшло, добре було й те, що не дійшло до крівавих сцен, котрих уже всі сподівались. Конференцію відложено до пятниці.

Тим часом напруженнє ослабло. Прийшла вість, що новопроголошеного гетьмана вхоплено й відставлено до Чигрина. Становище гетьмана скріпилось на ново. Кисіль оповідає, що другого дня гетьман, порозумівшись з Кисілем, скликав козаків на раду і сказав велику промову. Присяг перед усіма, що не буде входити з Кисілем ні в які умови; запевнив, що й Кисіль не має ніяких зрадливих замірів а коли б щось за ним виявилось, то він його затримає; панів (се очевидно те болюче місце, з якого виходили всї підозріння й невдоволення!) до маєтностей не пустить і вишле в сїй справі посольство до короля, а тепер велить козакам розійтись по полках і пильнувати границь — щоб Ляхи їх не переступили. Се зробило свій вплив. Конференція 8 (18) марта пройшла доволї вже гладко. Правда, Радивил мав відомости, що козаки на сих зборах говорили дуже різко. „так що воєвода й писнути не смів“ — особливо винуватили його, що не задоволено релїґійних жадань[1]). Кінець кінцем одначе все скінчилось доволї згідливо, як свідчить Єрлич: „вважаючи на волю королївську і наказ його, переданий через п. комісара, згоду уложили, обіцюючи всяку послушність і службу королеви й річи-посполитій чинити, а бунтів не підносити“. Инакше сказавши, старшина но всїх замітках прийняла факт потвердження зборівської умови, вимовивши собі передачу своїх дезідератів королеви через послів, що мали доручити йому оригінал спорядженого реєстру. Другий примірник реєстру був тут же поданий до книг київського ґроду[2]).

Гетьман і старшина заявляли, що будуть рішучо поборювати всякі бунти і своєвільства. Видано гетьманські універсали против розрухів і бунтів. Полковникам наказано карати зараз на смерть провинників, і для прикладу зараз на місці відправлено кілька екзекуцій над провідниками розрухів, або як висловляєть ся Кисіль „тими що на березї козацтва від волости зачинали рухи“. По його помі-

[1]) Радивил пише навіть, що Кисїль вже зібрав ся впочи тїкати з Київа, і тільки довідавшись про порозуміннє Татар з Польщею гетьман взяв лагіднїйший тон. Так але мабуть не було, і про татарське посольство і настрої гетьман довідавсь мабуть не в перерві між двома зібраннями.

[2]) Антонович писав (Историч. пѣсни II с. 95), що реєстр був внесений до київських книг Нечаєм. Здаєть ся, се сказано було під впливом слів Грабянки, що Нечай вносив до київських книг привилеї 1650 р.

ченням, се значно втихомирило чернь, але гетьман ще обіцяв пуститись у спеціальну експедицію на Запороже, щоб вичистити його з усякої „своєвільної наволочи“ й осадити там „певну старшину“.

Старшина, відвідуючи зчаста воєводу, також і з свого боку запевняла його в своїх миролюбних настроях. Західнім полковникам наказано „пильнувати берегів“, запобігати бунтів і не входити в ніякі конфлікти з коронними „реґіментами“, що зблизили ся до козацької лінії, до Хмельника і Бару[1]). Але з другої сторони і гетьман і старшина вказували воєводі, що і з польського боку треба рахуватись з обставиннамп моменту: податків поки що не збирати, коронного війська ні в якім разі не зближати до граничної лінії, панам до маєтків своїх не тиснутись: дрібнійші дідичі, котрі вже приїхали до своїх маєтків, нехай уже зістають ся, але можнійші нехай не показують ся, поки не заспокоїть ся поспільство — нехай посилають урядників, але невідмінно тільки Русинів, і з малими асістенціями, а з підданими щоб поводились яко мога лагіднійш і приязнійш.

Результатом і виразом отсих переговорів і розмов був лист гетьмана і старшини до короля, позначений Київом і днем 20 марта і висланий з козацьким посольством. Гетьман дякував ще раз за зборівську декларацію ласки з нагоди її потвердження королем „і всею річею-посполитою на соймі“ і просив уваги, щоб постанови її сповнялись докладно. Нагадував одначе, що реліґійна справа („заспокоєннє реліґії“) все таки не полагоджена в дусі тих інструкцій, які були дані (на сойм, очевидно) митрополитови й иньшим духовним. З осібна складав велику подяку за ласку показану грецькій реліґії королем в його дипльомі—і теж просив, щоб висловлене в нім було сповнене дійсно, „бо то звичайна річ панам уніятам на накази королівські не вважати“. Але заразом, в виразах дуже делікатних, давав зрозуміти, що реліґійної справи воно не розвязує і бажань військових не задоволяє. Військо таки стоїть при повнім скасованню унії — „аби дісіденції в грецькій реліґії не було більше“, хоч і не вимагає сього скасовання відразу: „по смерти панів духовних уніатів старших, котрі тримають катедри і церкви з їх маєтностями за привілеями покійного короля, аби ті бенефіції передавали ся нашим духовним реліґії старої грецької, послушенства патріарха константинопольского“. Сею справою військо не перестане докучати королеви, бо вона живо зачіпає його інтереси: „сила єсть в війську Запорозькім таких, котрих предки

[1]) Антонович писав (Историч. пѣсни II с. 95), що реєстр був внесений до київських книг Нечаєм. Здаєть ся, се сказано було під впливом слів Грабянки, що Нечай вносив до київських книг привилеї 1650 р.

лежать по церквах коронних і литовських, що їх уніати позабирали, вони хочуть, щоб за душі їх богослуженнє відправлялось порядком старої віри, і доти будуть просити, поки не дістануть до рук наших православних". Звиняв ся за переступленнє уставленої цифри в реєстрі, що посилав ся з послами, „бо і так в компутованню війська мали ми великі трудности". Сповіщав про свої заходи коло „святого заховання покою" — про кари на убійників своїх панів і їх урядників „під час побуту в Київі ясновельм. воєводи київського і всеї шляхти тутешнього воєводства", і на будуче обіцяв за порозуміннєм з воєводою запобігати всяким „тумультам". Просив тільки, аби коронні війська не зближались, „щоб не викликати трівоги в поспільстві". Иньші справи полишав устним суплікам послів, просячи ласкаво до них поставитись, — просив ще тільки про увільненнє двох українських купців, невинно арештованих краківським воєводою Любомірским[1]).

Інструкції послам досї не маємо в повнім текстї -- можемо до невної міри судити про її зміст з королївської відповіди, даної на сю інструкцію[2]). З неї можемо міркувати, що крім загальної пригадки про усуненнє релїґійної ріжниці в народї Руськім, себто скасованнє унії, з сфери релїґійно-національної пригадувало ся про роздаваннє урядів в руських землях особам „релїґії грецької". Просило ся, щоб не тільки військо коронне не зближало ся „до виміреної лінії", але щоб взагалї ніякі військові контінґенти чи то в видї панських двірських полків чи то в видї військової асістенції коронних достойників, як от воєводи київського, не переходили поза ту ж лїнію[3]). Ще раз підіймала ся справа вислання помічного козацького війська на жаданнє хана — про що вже були переговори, в осени минулого року. Нарештї гетьман ще раз підіймав свою вічну і неутолиму образу, що з таким успіхом служила йому вже стільки разів, коли треба було витягнути польське правительство на відмову — справу покарання Чаплїнського.

---

[1]) Лист гетьмана, нїби то з оригіналу (сьому не легко увірити з огляду на ріжні очевидні недокладности тексту) в Памятниках II ч. 2. Коли прийняти тутешню дату і дати Єрлича, виходило б, що лист сей споряджений зараз по конференції з Кисїлем, за два днї до виїзду гетьмана з Київа.

[2]) Відповідь ся не друкована — тільки зміст її був переказаний Костомаровим з рук. збірника Пет. публ. библіотеки (II гл. X), офіціальна копія її — в книзї кор. канц. архива загран справ (л. 71). Лист короля до гетьмана (также) докладнїйше обговорює тільки справу помочи ханови, поза тим не додає нїчого, що могло б містити ся в інструкції козацьких послів.

[3]) Варто піднести, що про те аби коронне військо „не зближало ся до лінії", очевидно, з тих же мотивів загального спокою, просила й шляхта зібрана на житомирськім соймику, через свого посла до короля; досить се було несподівано, і король нагадав їй, як на останнїм соймі сенатори і посли сих воєводств просили як раз навпаки — щоб військо зблизило ся туди; але входячи в подані мотиви, він обіцяє тепер, що звелить війську не зближати ся, а стати обозом в иньшім місцї. Натомість відмовляє своєї згоди на постанову про наєм повітових хоругов — тому що се належить до компетенції сойму.

Цїлий ряд відмовних відповідей на сї військові жадання можна було знати наперед зовсїм певно. Що з сього випливало, не говорило ся виразно нї в гетьманськім листї, нї в інструкції, і в київських розмовах на се мабуть хиба тільки злегка натякалось. А се було найважнїйше — те, що з огляду на нецїле сповненнє зборівської угоди і додаткове предложеннє королеви козацьких дезідератів військо до їх полагодження признавало неможливим скінчити переходовий стан — який досї був проголошений до потвердження зборівської угоди. Не вважало можливим вивести козацьке військо з країв виключених угодою з козацької теріторії, фактично виключити з війська всїх незареєстрованих і допустити панів і їх урядників до виконування панського права над поспільством.

Все се вияснилось Кисїлеви тільки під час пізнїйших переговорів, в квітнї й маю н. с., коли йому нарештї сказано виразно, що до повороту послів виписка затримана і всї зістають ся в козацтві по давньому, незалежно від реєстру[1]). Сказано було про Заднїпровє, але очевидно могло бути сказане про всю теріторію.

Як про сподїваний термін повороту послів від короля говорилось про Зелені свята, — що доти буде тріватп сей переходовий стан, але се не мало ніякого реального значіння, бо коли говорилось про поворот, то розумілось, очевидно, поворот з прихильною відповідю, а сього зовсїм не можна було сподїватись: не так складано інструкцію посольську. Кисїль тодї порадив королеви (що той і вчинив) писати до гетьмана, що зборівську угоду з польської сторони сповнено у всїм — щоб отже й він сповнив її, — і ставив чотири дезідерати, що дають нам понятє про характер сих переходових відносин попереднього часу: аби відкрито католицькі костели для богослуження, козаків аби виведено з-за лїнії і понад реєстр не приймано нікого, хлопи аби віддали панам своїм належне підданство і не боронено збирати з підданської людности ухвалений соймом податок, і нарештї — щоб головою скарано Нечая за його зраду. І так: реєстр фактично не був переведений в житє, козацькі війська не зведено з-поза лїнії, панське право не признавало ся, і так мало бути до полагодження військових жадань.

В мартї все се мабуть говорилось не так виразно, як потім в квітнї; але й листи писані Киселем з Київа після мартівських конференцій, після всїх реверансів з козацької сторони, при всїм, звісним уже нам оптимизмі воєводи, повні дуже трівожних рефлєксій. Лист

[1]) Лист Кисїля з Київа без дати — у Міхаловского с. 548. При документї зазначено: коло 6 мая, і так воно повинно приблизно бути, бо 4 червня н. ст. король писав уже свої листи з приводу сього листу воєводи.

його до короля і другий до гетьмана Потоцького, розділені кількома днями, при певних характерних відмінах перейняті тими самими настроями й гадками і дуже цінні з того боку, що дають досить докладну і навіть яскраву характеристику ситуації з становища найбільш вирозумілих прихильників згоди з козаччиною[1]). Воєвода виступає прихильником полїтики вичікування для даного моменту: сим мотивом і подиктовані властиво його листи, особливо другий до Потоцкого, котрого і Кисїль, очевидно, вважав прихильником аґресивної політики, — але дане становище сам Кисїль признає незносним, особливо для українної шляхти.

„Одна, минї здаєть ся, рада,“ пише він королеви — „дати час і всемогущій волї божій — чи не схоче вона утишити сю біду, і заприсяженим обіцянкам Хмельницького — як то він їх схоче дотримати, — хоч то велика кривда і властиво неволя для нас українних! Коли б я не бачив такої їх сили і готовости, яка у них тепер, коли б спілку їх з Ордою розірвано, а військо (коронне) могло війти сюди перше, нїж ріки пустили, — то я не тільки бажав, але просив би покірно в. кор. мил., аби з огляду на такі пониження в сїм покою, що пахне рабством, краще пробувати воєнного щастя, нїж маючи підданих не мати їх“. Але в даних обставинах — чекати. „Вести переговори з Ордою, черни не давати оказії (до повстання) — хоч то й велика кривда для всїх нас, що тут з маєтками нашими потонули, чекати своєї нори і погоди“. „Сам ваша мил. зволиш бачити замішаннє того берега (погранича) — від Днїстра, а від мене зволиш довідатись, що тут від берегів Днїпрових дїєть ся“, пише він Потоцкому — „з поголосок довідаєш ся, в якій небезпецї я був, встрявши в сї розрухи — тай тепер зістаюсь під потрійною небезпекою, бо як для моєї так і для цілої річи-посполитої безпечности треба сих трьох умов: перше щоб Хмельницький тримав ся вірности, як її присягою убезпечав, і щиро хотів гамувати чернь, по друге — щоб воля Хмельницького була сполучена з спромогою: щоб чернь, взявши гору і через нього не переступила і під новим провідником не стала ще твердша, по третє — щоб з нашого боку не вдарили в беріг і з тої сварки не зняла ся велика буря“.

Обставини можуть поправитись. „Орда не може бути з ними довго, а як її не буде, ми при божій ласцї завсїди можемо взяти гору“. „І то маю на увазї, що голод у них великий: розгультяєне хлопство знов мусить узятись до рілї, або — коли їх не зачіпати, то

[1]) Лист до короля з 29 марта в Памятниках II с. 569, лист до Потоцкого з 4 квітня у Міхаловского с. 542.

Хмельницький — як то вже взяв собі доконче — вимислить собі якусь иньшу дорогу (війну) і тим способом те множество збройної черни могло б якось розвестись і розійтись“. „Або утишить ся саме се бурливе море, і ми хоч ще рік приложимо до свого вигнання — мало що коштуючи господарства і достатків наших, але вітчина, маючи спочинок, могла б і нас ратувати, а ми б поволї запізнавались з здичілими підданими нашими, з початку вдоволені самим признаннєм панської власти навіть без доходу. Або знищить Бог махінатора (Хмельницького) і розсипле те все, що зміцнив і обєднав на кару за гріхи наші. Або — скаравши нас нашою черню дасть і нам божа справедливість помститись над нею“. В такім разї річи-посполитій ніколи не забракне оказії — аби тільки ночувала себе на силах і в готовости до війни. „Оказія в тім, що хочби вони (козаки) хотїли заховати нам покій, то покій сей ніколи не буде такий, щоб не тільки нас бідних міг вдоволити, але навіть і трактатови з ними уложеному відповідав. бо тут дві важні справи не скоро могли б прийти до ладу: відновленнє відправ католицької віри і підданство панам з доходом. Бо вони або мало дуже або й зовсім не хотїли б мати податків, а бути підданими тільки по імени, — тому я в тім покою, коли його Бог і сам час не направить, не можу бачити ніякого смаку, признаюсь по щирости, тільки що тепер вважаю дуже небезпечним брати ся до війни“ [1]). А на випадок якби таки рішено почати війну зараз, Кисїль просив короля і Потоцкого, щоб його загодя покликали — аби він і сам міг безпечно вислизнути з Київа і звести шляхту, що поїхала до своїх маєтків — „аби не ретіруватись раптом серед небезпеки, котра нас в тій же хвилї обхопить, скоро тільки піде голос, що військо рушилось і йде на Україну“.

Так безнадійно представлялись справа навіть і по тім як зборівську угоду потверджено, і се потвердженнє нїби то прийняла козаччина. Конфлїкт висїв весь час у повітрі, і було тільки питаннєм часу, коли він мав упасти — коли мали вірватись ті перепони, що ще притримували його вибух.

[1]) „Чимало братиї їхало за Днїпро, хоч я відраджував, — не вважає біда та нужда і на небезпеки“, поясняв Кисїль Потоцкому. „Моїх слуг проведено туди нїби то з великої ласки ще перед соймом, але й досї вони там гістьми, а не господарями, і я — Богом свідчусь — і шага відти не маю, анї зерна живности навіть; писав одначе до слуги вмл. п. Лисковского (що затримав ся в Чернигові, почувши про той огонь, в якім я був). аби приїхав до мене до Київа, бо вже втихли за ласкою божою розрухи, по тім як стято кількох бунтівників; коли буде й далї поправлятись, я взявши Господа Бога в поміч хочу переступити за Днїпро і з собою візьму слугу в. мил“. Се в листї повнім таких понурих проґнозів! В сім непереможнім потягу панів-шляхти до своїх маєтків і до „провенту“ з них лежала, як бачимо з вище сказаного, найбільша погроза для всякої — згоди заповідь неминучого конфлїкту.

ПОКАЗЧИК ІМЕН І РЕЧЕЙ

ТОМ 8, ЧАСТИНА I.

Абаза-паша ст. 207-209.
Азов м. ст. 207, 240.
Адріанопіль м. ст. 208, 245.
Акерман м. ст. 239.
Акерманські степи ст. 228.
Аслан-Кермені м. ст. 38, 51.
Аслан м. 41, 51, 55, 61.
Ахілева п'ята ст. 167.
Баковецький Мукосій (владика) ст. 86, 89, 92, 199.
Балтийське море ст. 215, 216, 218.
Бар м. ст. 30, 227, 251, 253.
Батурин м. ст. 201.
Бахмат (татарський кінь) ст. 3.
Бахчі-сарай м. ст. 43, 44, 46, 53.
Бачинський Іван ст. 119, 126.
Белза м. ст. 180.
Біла Церква м. ст. 31, 36, 73, 102, 124, 153, 241, 248, 261, 314.
Білгород м. ст. 121, 203, 238.
Богуслав м-ко ст. 241, 267.
Боґадур (хан) ст. 245.
Бобрикович ст. 82, 85.
Бобрикович Йосиф (отець) ст. 85, 172, 179, 181.
Борґезе Павло V (папа) ст. 221.
Борецький (митрополит) ст. 16-18, 74, 77, 79-81, 83, 85, 87-89, 92, 93, 95, 123, 130, 132-134, 169.
Борискович Ісакій (владика) ст. 19, 152, 169, 183.
Боровиця с. ст. 271, 272, 274-277, 282.
Боровицький Олександер ст. 126.
Боярин Іван ст. 310, 313.
Боярський Теофан (священик) ст. 94. 96.
Бубновський Левко (осаула) ст. 118, 274, 310, 315.
Буг (Бог) р. ст. 38, 252.
Бужин (дніпров. перевіз) ст. 292.
Бурчевський Сава (писар) ст. 23, 155, 174.
Бут Павло Мих. (гетьман) ст. 252.
Бут Антін Конаш. ст. 115, 118.
Бут Левко ст. 118.
Бухар-султан ст. 31.
Варшава м. ст. 39, 86, 124, 128, 132, 156, 171, 218, 224, 225.
Видубецький манастир ст. 149, 165, 194.
Вильно м. ст. 147, 191.
Винниця м. ст. 189.
Винницький манастир ст. 190.
Витебськ м. ст. 148, 194, 199.
Вишневецький Єремія (магнат) ст. 201, 203, 206, 260, 262.
Вовк Конст. (коз. старш.) ст. 29, 39, 118, 215-217.
Володислав (король) ст. 135, 139, 141, 143, 146, 147, 152, 157--161, 166, 168, 172-174, 180, 181, 189-193, 200, 208, 210, 214-217.
Волинь ст. 30, 31, 137, 145, 146, 289.
Волинське братство ст. 166.
Воронович (прав. деп.) 161, 170.
Гадяч м. ст. 224, 253, 255, 265, 312.
Ганібал ст. 113, 115.
Ганібалова присяга ст. 167.
Ганджа ст. 253, 256.
Гладкий ст. 108, 109, 112, 130.
Городенський манастир ст. 194.
Грубишів м. ст. 181, 197, 198.
Гулевич-Васютинський ст. 161, 170, 176, 177, 182, 183, 188.
Гулевич (владика) ст. 189, 199.
Гуня Дмитро ст. 270, 280, 290, 303

307.
Густав Адольф (швед. король) ст. 30. 130. 131.
Дарманський манастир ст. 15.
де Боплян І. Л. ст. 213, 218. 221. 223. 224.
Дервинський (прав. деп.) ст. 161. 162.
Дервинський Лаврін ст. 10. 11. 16. 85. 86. 89-93. 96. 140. 167. 170.
Дермань ст. 81-83.
Девлет-герай ст. 45. 54. 55. 64. 71.
Джанібек-герай ст. 46. 54. 55. 62. 63. 227.
Діденко Андрій (гетьман) ст. 152. 155. 202.
Дін р. ст. 21. 27. 107. 116. 136. 137. 139. 289. 294. 295.
Дніпро р. ст. 31. 35. 37-39. 41. 51. 52 54. 55. 62. 107. 108. 110-112. 203-205. 220. 233. 236. 243. 259. 260. 264-268. 271. 273. 289. 292. 294. 297.
Дністер р. ст. 64. 207-209. 228. 258. 260.
Дорошенко М. (гетьман) ст. 20-22. 25-31. 33. 36. 41-43. 58. 71.
Дунай р. 42. 48. 228. 251.
Жидачинський манастир ст. 181.
Жидачинська архимандрія ст. 181.
Жигимонт ст. 103. 131. 139. 195. 214. 253.
Жигмонт Старий ст. 227.
Жигмонт III ст. 229.
Жовті Води ст. 276.
Жовнин м. 154. 301.
Жолкевський Лукаш (калуський староста) ст. 206. 210. 223. 229-232. 234. 235. 238.
Задніпров'я ст. 107. 259. 264. 276. 277. 279.
Задніпрянці (Задніпровці) ст. 265. 268.
Замойський Тиміш (канцлер) ст. 195. 225.
Запоріжжя ст. 21. 22. 27-29. 41. 46. 47. 49. 50. 55. 57. 60. 61. 63. 64. 66-69. 72. 105. 114. 115. 118-120. 122. 126. 130. 134. 213. 214. 222. 232. 234. 235. 237. 242-244. 246-250. 252. 256. 257. 260. 265. 280. 281. 294.
Запорозьке військо ст. 153. 186. 203. 204. 212. 233. 247. 252-256. 267.
Заславський Домінік (князь) ст. 15. 87. 96. 143. 146.
Івашко ст. 152. 154.
Іляш Караімович ст. 253. 274. 292. 304. 307. 315.
Іля/а/ш (нак. гетьман) ст. 202. 206.
Інаєт-герай ст. 236, 239. 244. 245.
Іполітович Паісія (владика) ст. 183.
Ісайя (митрополит) ст. 98. 134. 152. 154. 155. 169. 182-186.
Кам'япець (Камінець) м. ст. 207. 209.
Канів м. ст. 35. 37. 124. 132. 136. 210. 212. 226. 236. 241. 243. 249. 266.
Кантемір (мурза) ст. 41-46. 54, 55. 62. 207, 208. 228. 235. 239. 240. 245. 254.
Кантемірові Ногаї ст. 228. 239. 244.
Кантемірові мурзаки ст. 65. 244.
Камінний Затін ст. 52. 55.
Каланчак м. ст. 55. 61.
Качкири м. ст. 55. 61.
Кафа м. ст. 38. 43. 44. 239.
Кварцяне військо ст. 30.
Київ м. ст. 70. 73. 77. 78. 81-83. 85. 87. 97. 99. 104. 105. 107. 108. 110. 111. 113. 115. 134. 149. 154. 171. 184. 186. 192. 210. 248. 265. 266.
Київський собор ст. 73. 84. 88. 94.
Київська трагедія ст. 84.
Кисіль Адам ст. 88. 90-95. 161. 162. 170. 174. 176. 177. 187. 201. 203. 204. 210. 222-224. 232- 234. 236. 238. 241. 244. 251. 217-274.
Кисіль Михайло ст. 70.
Кисіль Остафій ст. 98.
Кисіль Станіслав ст. 273.
Кизим ст. 265. 267. 268. 277. 279.
Кизаревич Філатей ст. 133. 134.
Кліша Янко ст. 39. 174.
Кобрин м. 14. 181.
Ковно м. ст. 216. 217.
Кодак ст. 215. 218. 221. 224. 226. 257. 273.
Кодацький замок ст. 218. 222. 226. 227.
Кононович Сава ст. 251. 255. 256. 272.
Конашевич Антін (гетьман) ст. 122.
Копинський (архимандрит) ст. 18. 134. 186. 194.

Косів (владика) ст. 184, 190, 199.
Конвокаційний сойм ст. 141.
Конецьпольський Станіслав (король) ст. 20, 21, 24-30, 57, 66, 67, 69, 99, 100-105, 107-109, 112-115, 117, 119-122, 124-127, 132, 147, 152, 154, 203, 204, 207, 210, 211, 213, 219, 223, 224, 227, 228, 230, 236, 239, 240, 245, 251-254, 256-258, 260, 265, 272, 276, 277, 285, 287, 303, 308, 312, 313.
Казимир (королевич) ст. 152-154.
Корсунь м. ст. 101, 102, 108, 115, 153, 154, 226, 230, 237, 248, 250, 254, 260, 262, 264, 267, 268, 284.
Козлов (Балаклава) м. ст. 50.
Королевець м. ст. 216, 217.
Кропивницький Михайло ст. 85, 86, 89, 90, 92, 93, 142, 147, 168, 170, 171, 174, 176, 178, 179.
Красностав м. ст. 180, 188, 198.
Крилів (Крилов) м. ст. 235, 248, 253, 255, 256, 282.
Крим ст. 42-51, 54-56, 59, 60, 70-72, 122, 236, 239, 240, 244-246.
Кулага (гетьман) ст. 145, 146, 152, 153-155.
Кулага-Петражицький Іван ст. 130-132, 136, 137.
Кумейки с. ст. 268, 274, 303.
Крупецький ст. 182, 183, 194, 198, 199.
Курукове с. ст. 24.
Куруківський трактат ст. 20, 24.
Куруківська війна ст. 21.
Куруківська комісія ст. 57, 70.
Куруківська ординація ст. 24.
Кучманівський шлях ст. 30.
Куцкович ст. 144, 145.
Лагода Андрій ст. 90, 91.
Лащ ст. 267, 268, 308, 314.
Лащ Самусь ст. 103, 104, 112.
Лохвиця м. ст. 259, 295.
Львів м. ст. 106, 182-184.
Львівський літопис ст. 98, 215, 220.
Лубні м. ст. 21, 201, 259, 295, 297, 299.
Лукаріс Кирил (патріярх) ст. 36.
Лукомля (м-ко) ст. 299, 300.
Лучинець (м-ко) ст. 251, 258, 259.
Лущинський ст. 50, 59.
Любомирський Ст. (воєвода) ст. 146.
Магомет-герай ст. 24, 25, 45, 46, 51, 55, 61, 62, 71.
Максим (патріярх) ст. 8.
Масловий Став (уроч.) ст. 153.
Манастир Спаса ст. 165.
Манастир Онуфрія ст. 165.
Маріон (франц. старшина) ст. 214, 218, 219.
Микольський манастир ст. 230.
Михайлівський манастир ст. 83, 132-134, 164.
Микитин Ріг (уроч.) ст. 52, 249.
Мисько (команд. коз. фльотилії) ст. 27, 28.
Миргород м. ст. 201, 297, 301.
Могила (митрополит) ст. 16, 17, 74, 77, 82, 90, 92, 93, 95, 98, 99, 133, 134, 169-172, 179, 181-191, 194, 198, 233.
Могилів м. ст. 49, 251.
Молдава ст. 209, 229.
Москва м. ст. 145, 154, 169, 187, 201, 202, 206-209, 229, 262.
Мошни м-ко ст. 260, 262-265, 267, 268, 270, 274.
Мужилівський ст. 80, 81, 132, 184.
Муравський шлях ст. 45.
Муртаза-баша ст. 209.
„Нагайська даржава"—земля ст. 51.
Нагаї (Ногаї) — назва людей по місце вості ст. 54, 228, 244, 245.
Великі Ногаї ст. 55, 56.
Ногайська (велика) орда ст. 55, 56, 59.
Ніжин м. ст. 21, 278.
Никольський манастир ст. 185.
Новгород-Сіверський м. ст. 98, 134, 135.
Обухович Филип ст. 218, 224.
Окольський ст. 267, 269, 271-273, 277.
Оліфер (гетьман запор.) ст. 25, 43.
Олифер (полковник) ст. 154, 202.
Онуфрієвський манастир ст. 181.
Онушкевич (Онишкевич) ст. 162, 234, 253.
Орендаренко (Одаренко) ст. 118, 123, 130, 202, 206, 213.
Оскольський ст. 252, 260, 261.
Осолінський Юрій (підскарбний) ст. 164, 190, 191.
Острозький (князь) ст. 148.

Острянин Яцько (полковник) ст. 202, 203.
Острянин ст. 263, 265, 293, 294, 300, 301.
Очаків м. ст. 38, 60, 122, 244.
Павлюк (Павлюк Бут) ст. 225, 234, 235, 236, 246, 250-252, 254-259, 261-263, 265-272, 275.
Павлюківці ст. 247, 252, 254, 257 262.
Паволоча (м-ко) ст. 262, 263.
Перемишль м. ст. 148, 182, 183, 194.
Переяслав м. ст. 32, 108, 110, 121, 123, 154, 204, 230, 241, 243, 252, 253, 264, 265, 278, 292.
Перекоп ст. 27, 43, 50-55, 62, 63.
Печерський манастир ст. 73, 77, 78, 82, 98, 180, 233.
Пешта Роман ст. 303, 308-310.
Пісочинський Александр (каштелян) ст. 201, 203.
Полоцьк м. ст. 194, 199.
Польща ст. 152, 159, 161, 202, 206-208, 227-229, 237, 240, 245, 246, 251, 258.
Попель Іван шл. ст. 181-183.
Потоцький Микола (польний гетьман) ст. 215, 241, 258, 260-262, 264-274, 276, 278.
Потоцький (воєвода) ст. 101, 112.
Потоцький Station Станіслав ст. 251, 274, 277.
Порта м. ст. 122, 227, 228, 239.
Половець Роман ст. 284, 313.
Почаповський манастир ст. 181.
Прилуки м. ст. 21, 25.
Прокура Федір ст. 85, 90.
Прокопович Каленик ст. 310, 315.
Псло р. ст. 293, 294.
Пузина Ол. (князь, єпископ) ст. 96, 172, 179-181, 189, 199.
Путивля м. ст. 202-204, 206.
Путивлець Мурко ст. 296, 297.
Радивил Альбр. (литовський канцлер) ст. 150, 151, 162, 163, 172, 180, 192.
Радивил Ольбрахт ст. 214-216, 218-221, 224.
Радивил Криштоф ст. 23, 57, 152, 161, 164, 215.
Радивил (князь) ст. 126, 154.
Расава р. ст. 39, 232, 241, 251, 255, 274, 284.
Рафаіл (патріярх) ст. 8.
Рим ст. 149, 221.
Ріпка ст. 296, 297.
Романовський (ротмистр) ст. 70, 210.
Ромни (Ромен) ст. 259, 264, 297, 301.
Рокитна (м-ко) ст. 31, 265, 267.
Рось р. ст. 31, 265, 267.
Рутський (митрополит) ст. 14-16, 18, 86, 87, 95, 96.
Рутські ст. 148, 149.
Сакович Касіян (ректор) ст. 5, 10, 81.
Сасів Ріг уроч. ст. 207.
Семигород м. ст. 228, 239.
Скидан Павло ст. 252, 259.
Скидан Карпо Павлович ст. 252, 259, 261-267, 270, 272, 275, 280, 283, 300, 304.
Скиданові універсали ст. 260.
Смоленськ м. ст. 202, 203, 205, 206.
Смольницький манастир ст. 165, 181.
Смоляга ст. 253, 256.
Смотрицький Мелетій ст. 6-8, 10-13, 15-19, 74-84, 93, 96, 97.
Св. Софія ст. 179.
Софійська церква ст. 184.
Софійська катедра ст. 149, 165, 170, 184.
Собєський Якуб. ст. 176, 178, 188.
Солоницька кампанія ст. 3.
Сніпород ст. 299, 300.
Спаський манастир ст. 165, 181.
Стеблів м-ко ст. 250, 266.
Сулима Іван Мих. (гетьман) ст. 57, 218-225, 246.
Султанський фірман (наказ) ст. 24, 25.
Сула р. ст. 295, 297, 301.
Тарас (полковник-гетьмана) ст. 62, 63, 71, 72, 101, 115, 117, 120, 136, 137.
Теофан (владика-патріярх) ст. 8, 183, 200.
Терлецький Методій (владика) ст. 197, 198.
Терехтемирів ст. 255. 280. 315.
Тисаревський Єремія (владика) ст. 183.
Томиленко ст. 234, 236, 246, 247, 251, 252, 255, 271, 272, 275, 284.
Трактат в Деуліні ст. 135.
Туреччина ст. 206-208, 228, 229, 239, 240, 245, 251.
Україна ст. 138, 139, 212, 213, 217.

218, 223, 227, 232, 237, 245, 251, 253, 254, 256, 258, 269, 260, 262, 265, 266, 279, 280, 292.
Угри р. ст. 202, 206.
Фастово ст. 265.
Фердинанд II ст. 9.
Филоненко (полковник) ст. 202, 308.
Филип (отець) ст. 21.
Хмельницький Богдан (писар) ст. 274, 275, 313.
Хотинська війна ст. 3. 148, 155.
Царгород м. ст. 25, 26, 36, 37, 42, 208, 239.
Цецорська кампанія ст. 208.
Черкаси м. ст. 153, 155, 220, 234, 244, 247, 248, 254, 260, 261, 265, 284, 311.
Чернигів м. ст. 202.
Чернецька Рада ст. 212.
Черняхова Діброва ст. 152, 153.
Четвертинський (князь) ст. 179.
Чечуга ст. 282, 283.
Чигирин м. ст. 153, 235, 247, 248, 250, 266, 272, 284, 292, 303, 311.
Чигиринці с. ст. 234.
Чигрин-Діброва (дніпров. перевіз) ст. 292.
Чиж Кирик ст. 315.
Чичаклей р. ст. 38.
Чорний Грицько (Чернята) (гетьман) ст. 46, 57, 60, 62-64, 65-67, 69 72, 100, 101, 114, 115.
Чорний шлях ст. 30, 64.
Шагін-герай ст. 24, 25, 39, 41-59, 61-63, 70, 72, 122, 229, 239.
Шагін-гераєва Рада ст. 53.
Шаргород м. ст. 148.
Шегиня с. ст. 194.
Шеін (московський нач.армії) ст. 206.
Шклінський Томаш (комісар в козацьких справах) ст. 35, 36.
Яблонський Станіслав (посол) ст. 39, 138.
Яблоновський Терешко (полковник) ст. 274.
Яцина (військовий суддя) ст. 154.
Юрбург м. ст. 216.

ТОМ 8, ЧАСТИНА II.

Азов м. ст. 14, 15, 30, 32, 34, 35.
Алепський Павло ст. 153.
Базавлук (Січ) ст. 161.
Батурин м. ст. 149.
Барабаш (Барабашенко) Іван ст. 142, 143, 157, 183.
Біла Церква м. ст. 186, 187.
Бобрик с. ст. 39.
Богуслав м-ко ст. 162, 174, 191.
Бочурач р. ст. 35, 36, 39.
Бузулук р. ст. 40.
Бургунська переправа ст. 25.
Валки м. ст. 40.
Валуйки м. ст. 36-38.
Варна ст. 14.
Винниця м. ст. 181.
Вишневецький Ярема ст. 25, 44, 49, 50, 121, 168, 187, 193, 194.
Вишневецький Юрій ст. 55, 56.
Вишневецький Дмштро ст. 59.
Вовчі води ст. 33.
Война-Оранський Пахомій (владика) ст. 102.
Володислав (король) ст. 4, 6-10, 16, 17, 19, 20-22, 24, 26, 50, 144. 145, 147.
Волинь ст. 12.
Ворскла р. ст. 42.
Габсбурги ст. 9-11.
Галичина ст. 12.
Гадяч м. ст. 39.
Гданськ м. ст. 9.
Гізель Інокентій (ред) ст. 97.
Глубока р. ст. 40.
Гниле море ст. 25.
Горбацький Иосип К. (ред) ст. 97.
Горохова діброва ст. 189.
Густинський манастир ст. 110.
Дін р ст. 34-36, 38-40, 42, 50.
Дінець р. ст. 36, 38, 40, 42, 50.
Дніпро р. ст. 10, 11, 13, 42, 57.
Дніпрів Низ ст. 41.
Дунай р. 13, 14.
Желибовський (владика) ст. 131.
Жеребець (Чорний Жеребець) ст.36. 37.

Жовті води ст. 170, 183, 185.
Жолкевський ст. 153.
Забузький Семен ст. 36, 37.
Запоріжжя ст. 35.
Зіньків м. ст. 39.
Ізюмська сакма (шлях) ст. 62.
Ібрагім-султан ст. 13.
Інаєт-герай ст. 10.
Іляшенко К. ст. 143, 157, 183.
Іслам-герай ст. 18.
Камінний Затін ст. 184.
Калміуська сакма (шлях) ст. 62.
Кальнофойський Ан. (ред.) ст. 97.
Камінець м. ст. 21.
Караімович Іляш ст. 142, 143.
Керч м. ст. 34.
Кисіль Адам ст. 147.
Кодак ст. 12, 26, 27, 161.
Конецпольський (король) ст. 10, 12, 13, 16, 17, 26, 27, 44, 139, 142, 144, 161.
Конецьпольський Олекса ст. 50, 139.
Константинопіль м. ст. 15.
Корсунь м. ст. 181, 187, 191.
Косів Сільвестр (єпископ)) ст. 97, 98.
Крим ст. 15, 16, 20.
Кречовський ст. 167, 168.
Крилов м. 161, 168.
Купецький (владика) ст. 87.
Ладинський манастир ст. 110.
Лохвиця м. ст. 25.
Лукаріс Кирило (патріярх) ст. 89. 108.
Лубенський манастир ст. 110.
Лютенька с. ст. 39.
Маслів Став ст. 27.
Микитин колодязь ст. 36.
Миргород м. ст. 40.
Миргородець Матюшка ст. 38.
Мисько Таран ст. 33.
Могила ст. 89-95, 98, 100, 108-111.
„Могилянський атеней" ст. 90, 97.
Мошни с. ст. 187.
Муравський шлях ст. 60, 62.
Мурад-султан ст. 13.
Муртазі-бей ст. 33.
Мясковський Лукаш ст. 14, 167.
Недригайло м. ст. 48.
„Обросимів караул" ст. 39.
Освєнцім Станіслав ст. 139-142, 149, 150.
Осолінський ст. 12, 148-151.
Остряниця Яцько ст. 31.
Острянин ст. 56, 73-77, 156.
Острозький Ол. ст. 88.
Парчевич Петро ст. 26.
Павлюк ст. 156.
Перекоп ст. 25.
Петрошенко ст. 39.
Полтава м. ст. 36, 40.
Потоцький (гетьман) Микола ст. 22, 26, 27, 35, 43, 121, 139, 142, 144 156, 162, 164, 167, 168, 170 172, 174, 176-182, 186-188.
Потоцький Стефан ст. 183, 185.
Почаський Софроній (ред) ст. 97.
Пузина (владика) ст. 131.
Пясецький (єпископ) ст. 87, 101.
Радивил Ян ст. 21.
Радзейовський ст. 146.
Радлинський ст. 161.
Ракочій ст. 10, 12.
Рокитне с. ст. 168, 191.
Рябуха Василь ст. 36, 37.
Сатановський Арсеній (ред) ст. 97.
Сафонович Теодосій (ред.) ст. 97.
Святогорський манастир ст. 38.
Сахнівка с. ст. 187.
Селява Антоній (митрополит) ст. 101.
Славнецький Єпіфаній (ред.) ст. 97.
Сльозка Михайло ст. 93, 108.
Старо Констянтинів м. ст. 12.
Старушич Ігнатій ст. 97, 114, 115.
Суботів (хут.) ст. 153, 165.
Сула р. ст. 42, 48.
Старов Олексій (отаман) ст. 34.
Сулима (полк.) ст. 34.
Таваня с. ст. 12.
Терлецький (владика) ст. 101, 111.
Торрес-нунцій ст. 112.
Тьєпольо ст. 17, 35, 147.
Турган-бей ст. 17, 185.
Україна ст. 15, 18, 28, 34. 37.
Українська колонія в Корочі ст. 67-70.
Умерлі-ага ст. 16.
Урматетеві улуси ст. 35.
Фердинанд II ст. 9.
Хмельницький (Хмель) ст. 1. 81-83, 137, 142, 143, 146, 149.
Хмельницький Богдан-Зиновій ст. 151-185, 191-195.
Хмельниччина ст. 43, 44, 46, 47, 50, 83, 118, 119, 127.
Хмельницький Михайло ст. 151-154.
Хмельницький Тиміш ст. 167.

Хмелецький ст. 168, 169.
Хмельник м. ст. 191.
Хопр р. ст. 40.
Чаплинський ст. 156, 158, 159, 161, 164.
Черкаси м. ст. 34-36, 39, 40.
Черкашаниця Демко ст. 37.
Чигирин м. ст. 162, 165, 185, 187.
Чорне море ст. 34, 35.
Шафран Олекса ст. 50.

ТОМ 8. ЧАСТИНА III.

Адеребах ст. 103, 114, 260.
Антонович ст. 224, 283.
Аслан-городок ст. 73, 179.
Батурин м. ст. 32, 241.
Бар м. ст. 5, 36, 39, 54, 57, 73, 149, 152, 153, 156, 163, 169, 170, 176, 212, 220, 223, 225, 238, 284.
Берестя м-ко ст. 34, 107.
Бердичів м. ст. 43, 178.
Бжозовський Максиміліян ст. 62, 121, 140.
Бжозовський ст. 178.
Біла Церква м. ст. 5, 10-13, 18-23, 30, 36, 44, 50, 111, 118, 166, 178, 179, 194, 213, 235, 252, 276.
Білогрудка м-ко ст. 35, 124, 171, 172, 249.
Біла Русь (Білорусь) ст. 5, 34, 173, 190.
Битомський ст. 96, 98-101.
Бодянський Осип ст. 271, 273, 274, 278, 279.
Бодянський ст. 258.
Богдан ст. 125-127, 129, 133, 135, 144, 162, 172.
Богун ст. 94, 149, 155, 169.
Броди м. ст. 74, 81, 82, 95, 96, 98.
Бут Григорій ст. 14.
Буджацька Орда ст. 172, 175, 179.
Васильків ст. 141, 235.
Варшава м. ст. 6, 12, 20-24, 26, 28, 32, 42, 51, 55, 58, 62, 68, 91, 94, 96, 99, 103, 106-112, 122, 140, 152, 157, 158, 161, 168, 185, 193, 198, 208, 210, 213, 216, 218, 226, 244, 262, 265, 270, 281.
Величко ст. 29, 31.
Венеція м. ст. 19, 54, 249, 251.
Вешняк (полковн.) ст. 60, 144, 173.
Вишневецький ст. 5, 18, 20, 29-31, 40-46, 48-50, 53-55, 58, 63, 64, 66, 67, 69, 73-75, 78, 84-91, 94, 96, 97, 100, 106, 108-111, 113-115, 130, 142, 143, 151, 152, 155, 158, 160, 180, 182, 183, 186, 190, 222, 236, 252, 253, 260, 281.
Ярема (Вишневецький) ст. 42, 45, 47, 51, 52, 81, 95.
Ярема (князь) ст. 50, 52, 55, 130, 180, 211, 260.
Вишневецький Ярема ст. 31, 62, 66, 81, 95, 121, 252, 259, 281.
Вишневецький Дмитро ст. 135.
Вишневецький Михайло Корибута (кн.) ст. 190.
Виговський Іван ст. 105, 247.
Виговський ст. 79, 80, 152, 228, 229, 236, 239, 245, 247, 251, 255.
Виміна Альберт ст. 260, 265-268.
Висла р. ст. 21, 45, 47, 75, 78, 83, 91, 94, 98, 99, 106, 107, 113, 135, 146, 178, 222.
Винниця м. ст. 39, 118, 123, 152, 215, 251, 273.
Вишнівці с. ст. 74, 81.
Високий Замок ст. 88, 92.
Висока Порта ст. 240.
Вкраїна ст. 45, 100, 156, 162, 165.
Володислав ст. 5, 60, 102, 133, 140, 241.
Володислав IV. ст. 101, 110, 262, 263.
Володимир ст. 96, 182.
Волинь (земл.) ст. 5, 21, 26-28, 34, 40, 51, 52, 61, 66, 67, 71, 83, 94, 96, 122, 130, 146, 147, 151, 180, 183, 212, 214, 224, 225.
Востоков ст. 58, 150, 173, 245.
Гавриїл (митрополит) ст. 126.
Гадяч м. ст. 255-257.
Галич м. ст. 83, 146.
Галичина ст. 66, 92-96, 138.
Ганжа ст. 38-40, 49, 52, 72.
Ганновер (кореспонд.) ст. 29, 34, 38, 43, 44, 55, 68, 71, 73.

Гиря ст. 21, 42, 49, 52, 60.
Гладкий .(полк.) ст. 78, 183, 256.
Гладкий Матвій (полк.) ст. 279.
Гладкий Микита ст. 119.
Глиняни ст. 52, 66, 67.
Головацький ст. 33, 72, 82, 91, 116.
Гоща м-ко ст. 61, 156, 164, 167, 178.
Гоща (манастир) ст. 16.
Горинь р. ст. 40, 54, 64, 151, 154, 155, 160, 164, 167, 180, 181.
Гомель м. ст. 33.
Горностайполь м-ко ст. 215, 277.
Гончариха с. ст. 58-60.
Голота Ілля ст. 181, 184.
Граб'янка ст. 60, 89, 107, 217, 219, 262, 268, 274, 283.
Грабовський ст. 124, 146, 199, 201, 218.
Гроб Господній ст. 131, 132.
Св. Гроб ст. 123.
Гусятин м-ко ст. 57, 71, 83.
Гавронський ст. 20, 75, 76, 79.
Гданськ м. ст. 91, 94, 107.
Демко (Лисовець) ст. 274, 281.
Дін р. 172, 176, 241, 248, 251, 253-255, 281.
Дніпро р. ст. 5, 6, 22, 27, 29-31, 36, 40, 46, 50, 53, 73, 80, 95, 128, 152, 154, 160, 167, 176, 177, 179, 215, 222, 235, 249, 258, 269, 274, 287, 288.
Дністер р. ст. 94, 113, 175, 176, 178, 179, 215, 220, 225, 271, 287.
Дубно м. ст. 83, 96.
Єрлич ст. 124, 125, 153, 155, 217, 231, 235, 281-283, 285.
Єрлич Мих. ст. 35.
Єрлич Йоаким ст. 35.
Єремія (князь) ст. 35.
Єрмолович Ю. ст. 109, 110, 156.
Желиборський (владика) ст. 83.
Житомир м. ст. 40, 214, 228, 230, 231, 234, 282.
Задніпров'я ст. 12, 26, 28-31, 36, 111, 118, 212, 239, 286.
Замостя м-ко ст. 66, 78, 82, 85, 86, 92, 95-101, 108-111, 113, 115, 116, 118, 124, 129, 193, 194.
Запарожці ст. 137, 172, 176, 254.
Запарозьке військо ст. 10, 18, 25, 47, 58, 59, 85, 96, 98, 111, 114, 116, 120, 121, 136, 137, 144, 146, 147, 149, 151, 154, 158, 160-162, 166, 170-174, 177, 195, 199, 200, 202, 206, 213, 215, 216, 220, 232, 238, 238, 242, 245-251, 253, 258, 260, 263, 264, 266, 270-272, 282, 284.
Запоріжжя ст. 14, 17, 19, 25, 72, 96, 114, 117, 145, 162, 175, 269, 282, 284.
Заслав м. ст. 43, 52, 131, 223.
Островський-Заславський Домінік ст. 7, 23.
Заславський Домінік ст. 15, 27, 84.
Заславський ст. 27, 46, 47, 50-55, 57, 58, 66 67, 69, 71, 73, 74, 181, 186, 222.
Заславський (князь) ст. 61, 70.
Забуський ст. 69-71.
Забузький Семен ст. 195, 196, 199, 201-203.
Замойський ст. 37, 186.
Збараж м. ст. 55, 60, 67, 75, 81, 122, 183, 185, 187, 190, 193, 194, 197, 218, 219, 221-225, 242, 273.
Зборів м. ст. 69, 191, 193, 194, 196, 197, 201, 204, 205, 217, 220, 239, 240, 258, 260, 263, 264, 270.
Звягель м. ст. 137, 172, 176, 254.
Зміна Мартин ст. 78, 80, 81.
Ібрагим (султан) ст. 59.
Іква р. ст. 72.
Ікопоть р. ст. 70.
Інгулець р. ст. 178.
Йова (митрополит) ст. 132.
Йона (ігумен) ст. 241, 253, 265, 271, 281.
Казимир Ян ст. 66, 101-105, 108-110, 112, 115, 117, 119, 133, 138, 165.
Камінець м. ст. 57, 59, 83, 92, 113, 151, 169, 170, 181-183, 251.
Кантерев ст. 123, 126.
Кантемир ст. 171, 172.
Карло-Фердинанд ст. 102.
Карл ст. 102, 108-110, 112.
Калиповський ст. 170, 251.
Карач-мурза ст. 171, 176.
Кисіль Адам ст. 7-9, 11, 16-18, 20, 21, 24-28, 30, 35, 44, 48, 51, 60-66, 73-75, 102-104, 106, 108, 119, 121, 127, 128, 139, 140-145, 148, 149, 151-153, 155, 157-162, 164, 165, 167, 176, 178, 181, 218,

227-230, 232, 234-238, 244, 257, 258, 261, 264, 268, 269-271, 275, 281-283, 285-288.
Кисіль Микола ст. 121, 141, 144, 156, 157.
Київ м. ст. 4, 11, 23, 26, 34, 35, 61, 83, 120, 122-124, 127, 129-131, 133, 136, 137, 140-142, 150, 154, 155, 177-179, 184, 193, 216, 219, 221, 227-231, 234-237, 244, 257, 258, 264, 268, 271, 277, 281-286, 288.
Корсунь м. ст. 4, 10, 46, 194.
Константинів м. ст. 26, 43, 52-55, 60, 62, 64, 67-72, 74, 77, 78, 81, 121, 128, 164, 178, 179, 181-183, 212, 220, 224, 225.
Кордуба М. ст. 101, 103, 104, 110, 112.
Корицький ст. 46, 53, 55, 184.
Корецький С. (кн.) ст. 168, 169, 252, 265-267.
Климовський Лука (лікар) ст. 187, 220, 222, 224, 257.
Коробка Ф. (отаман) ст. 245.
Кодак ст. 26, 31, 151, 179, 249.
Конецьпольський (гетьман) ст. 37, 52, 66, 67, 70, 74, 75, 81, 82, 84, 90, 100, 108, 113, 114, 130, 142, 143.
Конецьпольський Олександр ст. 7, 23, 81, 89, 189.
Конотоп м. ст. 30, 34.
Кривонос М. ст. 5, 28, 30, 39, 42, 46-57, 60-63, 69, 72, 78-81, 88, 92, 95, 100, 116, 143.
Костомаров (іст.) ст. 29, 60, 73, 75, 81, 89, 104, 109, 125, 218, 219, 224, 265, 281, 285.
Коростишів м. ст. 35, 215, 232, 276, 277.
Кремінець м. ст. 52, 75.
Крилів м. ст. 95, 158, 162.
Краків м. ст. 117, 121, 138, 146, 213.
Кунаков (моск. агент) ст. 109-111, 119, 143, 163, 182, 199, 202, 208-210, 218, 244, 251, 252, 260.
Крим ст. 7, 8, 21, 100, 130-132, 140, 171-173, 179, 184, 223, 240, 241, 244, 252, 253, 270.
Лазаревський ст. 29, 273.
Лащ ст. 51, 54.
Литвин Петро ст. 223, 225.
Литовське в. кн. ст. 6, 23, 33, 52, 58, 130, 138, 139, 148, 163, 200, 209, 213, 216, 234, 259, 263.
Литва ст. 32, 40, 58, 59, 106, 137-139, 144, 145, 149, 151, 153, 163, 168, 173, 174, 176, 180, 184, 220.
Лоєв ст. 184, 185, 237.
Львів м. ст. 21, 28, 43, 48, 52, 57, 66, 70, 73, 78-82, 84-89, 92, 94-96, 100, 101, 104, 107, 108, 110, 113, 146, 190, 194.
Лубні м. ст. 29, 31, 257.
Луцьк м. ст. 18, 61, 62, 83.
Ляхівці с. ст. 29, 54, 63, 64, 66.
Макарій (патріярх) ст. 126.
Максимович ст. 124, 273, 274, 278, 279.
Маслів Став ст. 50, 163, 178.
Машкевич ст. 29, 32, 40-42, 53-55, 68, 69, 148.
Махиївка с. ст. 40, 42, 43.
Межибож с. ст. 56, 58, 61, 163, 176, 181, 182, 223.
Межирич ст. 43, 63, 169.
Міхаловський ст. 9-13, 16-18, 21, 23, 25, 27, 28, 30, 43, 44, 48-51, 54-56, 60-67, 69-73, 75, 76, 79, 82-85, 102, 107, 109, 114, 115, 119, 122, 124-126, 128-130, 134, 135, 138-141, 146, 149, 150, 153, 164, 165, 167, 169, 171, 175-181, 185, 186, 188-190, 193, 194, 199, 202, 204, 217-220, 227-229, 232, 236, 240, 244, 269, 271, 286, 287.
Миргород м. ст. 256, 257.
Многогрішний ст. 274.
Могилів, Могилівщина ст. 34, 46.
Мозир м. ст. 40, 144, 147, 156, 181.
Молдавія (Молдава) ст. 123, 131, 241.
Могила ст. 127.
Москва м. ст. 4, 7, 8, 26, 33, 34, 50, 58, 62, 80, 113, 123, 133, 136, 140, 146, 150, 163, 165, 167, 172, 173, 176, 184, 193, 204, 218, 241, 243, 244, 247, 249, 250, 252-255, 257, 258.
Московська (держава, государство, царство) ст. 242, 243, 246, 247, 252.
Мокрський кс. ст. 90, 99, 100, 110-114, 119, 120.
Мужилівський ст. 29, 31, 58, 60, 68.

80, 123, 131, 133, 136, 137, 150, 172, 184, 187, 278.
Мунтяни м-ко ст. 132, 249.
Мясковський Войцех ст. 39, 56, 57, 60, 68, 71, 75-77, 84, 109, 121, 124-125, 128, 129, 134, 138, 140, 141, 145, 146, 149, 151, 152, 155, 156, 169, 188, 194, 206, 209.
Наливайко ст. 48.
Нароль м-ко ст. 95.
Нарушевич ст. 10-13, 83, 95, 96, 98, 121, 124, 130, 148, 149, 165, 170, 182, 194, 199, 217, 267, 271.
Небаба М. (п-ик) ст. 95, 96, 223, 242, 280.
Немирів м. ст. 36, 37, 40, 41, 45, 53.
Немирич Ю. ст. 103, 104, 109.
Неронов (моск. посол) ст. 220, 235, 239, 244, 245, 247-251, 253, 258.
Нечай Д. (п-ик) ст. 82, 150.171, 176, 182, 183, 223, 226, 267-269, 276, 281-283, 286.
Новгород-Сіверський ст. 30, 32, 33, 243.
Новосілка с. ст. 35, 140.
Ногаї (тат. земля) ст. 252, 253.
Нунцій ст. 168, 181, 226, 259, 260, 271.
Обухович Ф. ст. 61, 161, 164, 167.
Овруч м. ст. 214.
Овечий брід ст. 73.
Озірна с. ст. 196.
Олдаковський Станіслав ст. 115, 118-121, 128.
Осолінський Ю. (Осолін) ст. 6-9, 12, 13, 20, 21, 23-25, 32, 51, 54, 56, 57, 62, 67, 98, 101, 102, 108, 114, 119, 122, 124, 130, 133, 134, 136, 140, 141, 146, 149, 157, 168, 169, 180, 204, 209, 215, 217, 229, 230, 234, 236, 237, 273.
Осінський (кн. лит.) ст. 6, 28, 52-55, 66, 68, 69, 76, 77, 79, 82.
Остророг Мих. ст. 7, 23, 52, 66, 67, 70, 74, 75, 84, 85, 120, 136, 169, 170, 183.
Острог м. ст. 42, 46, 62, 63, 168, 169, 225.
Отаманська Порта ст. 73, 132.
Паволоч с. ст. 31, 35, 50, 54, 58, 59, 118, 158, 178, 215, 219, 251, 252, 274.
Переяслав м. ст. 29, 122, 123, 141, 142, 148-150, 156, 165, 168, 174, 176, 194, 214, 244, 281.
Пилява р. ст. 60, 72, 75, 123, 183.
Пилявецька катастрофа ст. 28, 77, 79, 81.
Пилявці ст. 66-69, 72, 80-82, 86, 91, 104, 108, 111, 128, 146, 164, 179, 196.
Побужжя ст. 28, 34.
Петроній Ласко ст. 16-18, 31.
о. Ласко ст. 18, 27, 32, 35, 50, 61, 177, 178.
о. Петроній ст. 18-21.
Паісій (патріярх) ст. 122, 123, 126, 128, 131, 133, 136, 150, 182, 253, 258.
Піріс-аґа ст. 91, 92, 171.
Погребище ст. 40, 42, 215.
Поділля ст. 40, 56, 57, 66, 71, 78, 83, 94, 122, 146-149, 176, 180, 181, 183, 212, 214, 225, 238.
Поділ (част. Києва) ст. 125, 282.
Пасторій (істор.) ст. 71, 82, 86, 98, 109, 199.
Подніпров'я ст. 34, 94, 118, 177, 184, 224, .
Полонне м. ст. 43, 52, 61, 117.
Полісся ст. 26, 31, 51, 61, 147, 181, 184, 214.
Полтава м. ст. 222, 253-257.
Польща ст. 4, 5, 8, 9, 15, 19, 20, 25, 29, 34, 59, 60, 64, 77, 78, 94, 95, 99, 101, 102, 104-106, 108, 113, 122, 125, 126, 130- 132, 135-140, 143, 145, 150, 153, 153, 156, 161, 166, 167, 171-174, 184, 185, 187, 188, 201, 203, 204, 208, 219, 220, 225, 239-241, 244, 250, 252, 254, 260, 270, 271, 281-283.
Порта ст. 7, 8, 78, 132, 165, 179, 240, 241, 270, 271.
Припять р. ст. 29, 151, 154, 181, 184, 224.
Прилуки м. ст. 41, 50, 51, 215.
Потоцький ст. 6, 7, 10, 11, 20, 23, 24, 29, 30, 113, 128, 143, 149, 170, 251, 271, 282, 287, 288.
Пузина Анастасій (владика) ст. 83.
Путивль м. ст. 8, 30, 133, 175, 242, 243.
Радехів м. ст. 194, 195.

Радивил ст. 23, 68, 69, 107, 130, 144, 147, 148, 163, 174, 180, 184, 185, 193, 209, 217, 238, 241, 252, 260, 262, 281-283.
Радивил Януш ст. 104, 109, 138, 139, 259.
Радивил Альберт ст. 260.
Радомишль м. ст. 35.
Радкевич Ф. от. ст. 89, 92.
Ракоцій Ю. ки. ст. 102-105, 108, 109, 112, 113, 135, 136, 138-140, 147, 157, 160, 163, 165, 174-177, 181, 184, 240, 242.
Ракоцій Жигмонт ст. 102-105.
Ржечицький ст. 68, 69, 73.
Росава р. ст. 50, 154, 158, 166, 257.
Росія ст. 123.
Русь ст. 36, 51, 59, 65, 81, 82, 88, 113, 135, 144, 153, 159, 168, 180, 195, 211, 233, 281.
Русь Галицька ст. 267.
Рудавський ст. 44, 68, 69, 89, 110, 196, 202, 218, 260, 281.
Сабатай бен-Меір (Сабатай) ст. 32, 38, 39.
Сапіга ст. 252.
Савич Семен (п-ик) ст. 275.
Сатанів м. ст. 57, 71.
Семигород ст. 103, 105, 132, 135, 136, 165, 184, 193, 240.
Сенявський Ад. ст. 56, 58, 118.
Синява р. ст. 60, 72.
Сіверщина ст. 20, 29, 30-32, 34, 35, 179, 184, 214, 256.
Случ р. ст. 53, 54, 60, 79, 81, 152, 155, 158, 160, 181, 183, 212, 220, 224-226, 231, 234, 235, 273.
Смірнов ст. 59, 103, 163, 174, 185.
Смоленськ м. ст. 103, 105, 132, 135, 136, 165, 184, 193, 240.
Смяровський Якуб (Смяровський) ст. 112, 115, 116, 118, 119, 121, 122, 128, 140, 141, 156-161, 163, 164, 166, 167, 171, 176-179, 195, 205, 216.
Сож р. ст. 225, 226.
Сокаль м. ст. 15, 83, 194.
Св. Софія ст. 125, 155.
Стародуб м. ст. 30, 32-34, 212, 237.
Старі Голечинці с. ст. 72.
Стрипа р. ст. 196, 197.
Суботів ст. 217, 262.
Твардовський ст. 29, 37, 38, 40-42, 44, 55, 57, 68, 73, 75-77, 81, 82, 88, 89, 104, 107, 181, 185.
Терехтемирів м. ст. 117, 129, 262.
Теребовля с. ст. 71, 83, 94.
Тернопіль м. ст. 66, 196.
Темберський ст. 68-70, 76, 77, 80.
Теофан (патріярх) ст. 123.
Тетерів р. ст. 60, 273.
Тімберей-агі ст. 171, 172.
Тимофій (Тимош) гетманич ст. 135, 245.
Тишкевич ст. 12, 18, 23, 40, 42-44, 53, 54, 61, 66, 67, 154.
Топік (Топич) козак ст. 11, 48.
Томашівський ст. 83, 86, 89, 94, 199.
Торрес ст. 260, 268.
Топорів с. ст. 194-196.
Тульчин м. ст. 37, 39, 40.
Туреччина ст. 133, 140, 165, 271.
Турів м. ст. 144, 156.
Тугай-бей (Тогай-бей) ст. 11, 12, 21, 42, 50, 79, 82, 86, 90-92, 96, 113, 118, 146, 171, 176.
Угорщина ст. 94, 138.
Унковський ст. 59, 145, 172-177, 244-246, 250, 251, 274.
Умань м. ст. 36, 39.
Україна ст. 4, 5, 9, 11, 14, 19, 21, 28, 29, 41, 43, 52, 56, 57, 66, 69, 78, 83, 90, 96, 100, 103, 118-120, 123-128, 130-133, 136, 137, 140, 143, 144, 146, 149, 150, 154, 156, 157, 162, 165, 166, 169, 172-174, 184, 185, 187, 188, 193, 202, 215, 224, 227, 233, 234, 239, 240, 244, 247, 252-254, 264, 265, 270, 273, 278, 281, 288.
Фастом м-ко ст. 35, 142.
Федоренко-Богун ст. 176, 190, 277.
Фірлей к-ян ст. 67, 106, 180-183, 186, 222.
Хмельник с. ст. 60, 253, 284.
Хмельницький (Хмель) (гетьман) ст. 5, 7-18, 20-36, 38-40, 44-52, 54, 55, 58-67, 69-73, 75, 78-83, 86-136, 138-145, 147, 148, 150-166, 168, 171, 172, 175-178, 180, 182-184, 187, 188, 191-196, 199, 201, 202, 205, 206, 208, 209, 216-220, 223, 224, 226, 230, 231, 250, 252,

262, 265, 268, 269, 272-274, 281, 287, 288.
Томіш Хмельницький (син Хмельницького) ст. 100, 224, 250, 274.
Хмельницький Захар ст. 92, 110, 112.
Хмельницький Михайло ст. 201.
Хмельницький Іванець ст. 274.
Хмеленко Ярема ст. 12.
Царгород м. ст. 59, 135, 270.
Цєклинський Домініканин ст. 64.
Чаплінський ст. 49, 142, 143, 145, 151, 152, 155, 160, 207, 217, 221, 285.
Черкаси м. ст. 21, 30, 34, 162, 276.
Чернигів м. ст. 30-32, 215, 228.
Четвертинський Януш ст. 37, 38, 40, 140, 141, 144.
Черкеський (Чераський) Дмитро ст. 119.
Чехович ст. 85, 86, 90, 92.
Чигирин м. ст. 5, 18-21, 31, 35, 45, 49, 50, 72, 136, 140, 158, 162-164, 167, 175, 177-179, 216, 219, 228, 230, 235, 238, 239, 242-245, 253-257, 262, 283.
Чернята Іван (Чорнята, Чорнота) ст. 92, 99, 116, 129, 152, 245, 258, 274.
Чорторийський (Чорторийські) ст. 12. 13, 23, 28, 42, 51, 55, 56, 58, 67, 68, 90, 97-99, 114, 119, 124, 130, 145, 146, 149, 199, 215, 217, 220, 230, 234.
Чоловський ст. 46, 86.
Чорнобиль ст. 32, 35.
Чолганський Камінь ст. 64, 67, 68, 182, 186.
Чорний ліс ст. 176, 239, 256.

Зміст VIII тому

(в другім виданню).

Частина перша: Від Куруківщини до Кумейщини (рр. 1625—1638).

Передмова до першої частини в I виданню . . с. 2.

I. В атмосфері льояльности (1626—1628) . . с. 3—56

Шуканнє modus vivindi (с. 3), компромісові течії в громадянстві (с. 4) в єрархічних кругах (с. 5), місія М. Смотрицького до патріархів (с. 6), справа прав брацьких (с. 7), їх скасованнє патріархом (с. 8). Депресія серед православних (с. 9), мрії про порозумінне »Руси з Русю« (с. 10), »Дезідероз« Саковича і заходи Смотрицького в 1626—7 рр. (с. 11), його мотиви (с. 12), проект соборного порозуміння на соймі 1626 (с. 13), король визначає собор (с. 14), Смотрицький переходить на унію (с. 15), його лист до царгород. патріарха 1627 р. (с. 16), переговори з Борецьким і Могилою (с. 17), алярми І. Копинського (с. 18).

Опортуністичині настрої серед козаччини (с. 19), тактика М. Дорошенка (с. 20), »розбір війська« (с. 21), справа виводу козаків з шляхецьких маєтностей (с. 22), посольство на сойм 1626 р. (с. 23). Татарський напад (с. 24), справа стримання випищиків від походів (с. 25), страхи в Туреччині (с. 26), заходи Дорошенка против своєволї (с. 27), походи на море 1626 р. (с. 27—8), екскурсія Дорошенка на Запороже (с. 28), спорядженнє реєстру (с. 29), козацькі домагання (с. 30). Погром Татар під Білою Церквою (с. 31), не задоволеннє козацьких петицій (с. 32), рада в Переяславі на поч. 1627 (с. 33) і нові петиції (с. 34).

Невдоволеннє козаків на неподатливість правительства (с. 34), вони відмовляють ся від походу на Шведів (с. 35), шведське правительство пробує з ними звязатись (с. 36). Турки заходять ся будувати замки на украін. теріторії 1627 р. (с. 37), демонстрація Хмелецкого і козаків (с. 38), козацький похід на море (с. 38—9). Посольство на сойм (с. 39), становище пос. палати (с. 40). Похід Дорошенка на Іслам-Кермен (с. 41). Війна Шагін-ґерая з Кантеміром (с. 42), похід козаків до Криму і смерть Дорошенка (с. 43), уступленнє з Криму (с. 44), Шагін-ґерай на Запорожу (с. 45).

Морські походи 1628 р. (с. 45), вибір Грицька Чорного (с. 46), аґітація за новим походом до Криму (с. 47), посольство до короля (с. 47—8), дволична полїтика польського уряду (с. 48), відповідь козакам (с. 49). Морські походи (с. 50). Умова з Шагіном і Магомет-ґераєм (с. 51), другий кримський похід, 1628 р. (с. 52), козаки під Перекопом (с. 53), ради і суперечки (с. 54), відступленнє на Запороже (с. 55).

II. Напруження і конфлікт 1630 р. . . . . . 56—139.

Невдоволенне з Гр. Чорного (с. 56), вибір Ів. Сулими (с. 58), невдоволенне козацтва (с. 58), зріст своевільних елементів (с. 58—9), посольство на сойм 1629 р. (с. 59), морський похід (с. 60), третій кримський похід (с. 61), його безуспішність (с. 62), зрада Татар (с. 63). Вибір Левка Івановича (с. 64). Похід Девлет-ґерая на Україну і погром під Бурштином (с. 65). Напруженне між реестровими і нереестровими, Левко Іванович і Грицько Савич (с. 65—6), закінченне шведської війни і прихід польського війська на Україну, з кінцем 1629 р. (с. 66), наказ Чорного Запорожцям (с. 67), відповідь Левка Івановича (с. 68), справа реестру (с. 69) і початок конфлікту (с. 70), освітленне його в реляції Конецпольского (с. 71), кінець Чорного (с 72), релігійний момент в повстанню (с. 73).

Справа собору (с. 73), соймова постанова про субсідію руського духовенства (с. 74), компромісові публікації М. Смотрицького — »Апольоґія« (с. 75), арґументи для укр. шляхти (с. 76). Київський собор 1628 (с. 77), суд над »Апольоґією« (с. 78), вмішанне козаків (с. 79), капітуляція Смотрицького (с. 80), засуд »Апольоґії« (с. 81), анатемованне писань Смотрицького (с. 82), нові публікації його (с. 83).

Продовженне соборової акції (с. 84), визначенне »ґенерального« і »партикулярних« соборів на р. 1629 (с. 85), переговори в сій справі (с. 86), прихильне становище православної ерархії (87), протест православної шляхти під Мальборґом (с. 88), протести київські (с. 89), запорозька делеґація (с. 90). Засідання київського собору (с. 91), виступ козаків (с. 92), розірванне собору (с. 93), декляpація духовенства (с. 94), православні ухиляють ся від львівського собору (с. 94—5), трудне становище унїятської ерархії (с. 95), зїзд у Львові (с. 96), проектована формула обєднання церков (с. 97).

Звязки православної опозиції з політичною аґітацією (с. 98), поголоски польські і українські (с. 99), релїґійна закраска козацької війни 1630 р. (с. 100). Арешт і скаранне Чорного (с. 101), корсунський погром (с. 101—2), польська мобілїзація (с. 102), похід Лаща (с. 103), його характеристика дана Єрличом (с. 104), козацьке посольство до Конецпольского (с. 105), його похід (с. 106).

Переяславська кампанїя 1630 р.: перший погром польського війська (с. 107), Конецпольский під Переяславом (с. 108), відомости Гладкого (с. 109), повстанне на Правобережу (с. 110), громлонне польських військ (с. 111), рішуча побіда козаків (с. 112), »Тарасова ніч« (с. 113), деклярація Конецпольского (с. 114), зміна гетьмана (с. 115), відповідь козаків Конецпольскому (с. 116), угода (с. 117), ревізія реестру (с 118), старший Орендаренко (с. 119), реляція Конецпольского (с. 119) і фактичні наслідки кампанії (с. 120), походи на море (с. 121), безрадність правительства (с. 122), домагання козаків (с. 123), рада на Масловім Ставі, 23 серпня 1630 (с. 124).

Козацька справа на соймі 1631 р. (с. 125), невдоволенне шляхти (с. 126), страх селянського повстання (с. 127), польське військо на Україні (с. 128), бійки з жовнїрами (с. 127—9). Ослабленне напруження (с. 129), справа митрополичої ваканції (с. 130), невдала шведська місія до козаків (с. 130—1), заходи уряду коло митрополії (с. 132), кандидатура

Могили (с. 133), митрополит Ісайя (с. 134). Перспективи війни з Москвою (с. 135), мобілїзація козацтва (с. 136). козацькі петиції на сойм 1632 р. (с. 137), остання відповідь короля Жиґимонта (с. 139).

III. Безкоролїве і „заспокоєнне православних" с. 139—199.

Смерть короля (с. 139), приготовання православних до рішучої росправи (с. 140), українські петиції на конвокацію (с. 141), акція брацтв (с. 142), домагання козаків (с. 142—3), інструкція козацькій делеґації на сойм (с. 143), постулят права козацького війська на участь в виборі короля (с. 144), воєнна маніфестація козацького війська (с. 145), кореспонденція з маґнатами (с. 146). Православна справа на конвокації (с. 147), дебати в комісії для справи православних (с. 148), проєкти формули компромісу (с. 149), декларація »ґенеральної конфедерації« (с. 149—150), відправа козацьких послів з сойму (с. 150), відкиненне козацького домагання в справі елекції (с. 151).

Невдоволеннє православних з конвокаційного сойму (с. 152), митр. Ісайя на козацькій раді в Черняховій Діброві (с. 152-3), аґітація в війську і скиненнє Кулаги (с. 153), кріза в козацтві (с. 154), смерть Кулаги (с. 155), козацьке посольство на елекцію (с. 156), домагання в справі релїґії (с. 157), військо підтримує кандидатуру Володислава (с. 157—8), заходи королевича коло справи православних (с. 158), його пляни (с. 159), аґітація митр. Ісаїї на користь Москви (с. 160), боротьба партій на елекційнім соймі (с. 161), тверда постава православних (с. 162), роля козаків (с. 162—3), порозумінне королевича з православними (с. 163). Водислав арбітром (с. 164), вироблюваннє компромісової формули (с. 165), »пункти заспокоєння обивателїв грецької віри« (с. 166), протести католиків (с. 167), тріумф православних (с. 168). Справа вибору владиків (с. 169), кандидатура Могили (с. 169—170), його вибір (с. 171), вибори епископів (с. 172), заходи католиків і погрози православних (с. 173).

Коронаційний сойм (с. 173), опозіція на нїм католиків (с. 174), непевне поведеннє Володислава (с. 175), різке становище православних (с. 176), домагання здійснення королївських обіцянок (с. 177). компроміс (с. 178), королївський диплльом для православних, 15 березня н. с. 1638 р. (с. 179), иньші королївські грамоти (с. 180), розпечатаннє церков (с. 180—1), привилеї владикам (с. 181—2), справа перемиського владицтва (с. 183), посвященнє Могили (с. 183), відібраннє св. Софії (с. 184). тріумфальний вїзд Могили до Київа (с. 185), справа м. Ісаїї (с. 185—6), схізма в митрополії (с. 186), посередництво козаків (с. 186-7), суспільність помирила ся з Могилою (с. 187).

Марне »заспокоєннє« (с. 187), оживленнє релїґійної боротьби (с. 188), непримирене становище католиків і уніатів (с. 189), хитке становище Володислава (с. 190), роспорядженнє на некористь православних шкіл (с. 191), заходи для приєднання курії для компромісу (с. 191), релїґійна справа на соймі 1635 р. (с. 191—1), сойм приймає до відома зроблені королем толеранційні уступки (с. 193), привилеї уніатам і православним (с. 193), сіверська архиепископія (с. 194), визначеннє комісарів для подїлу церков (с. 195), комісарські протоколи (с. 196), уніатський терор в Холмщинї (с. 197), безправства М. Терлецького (с. 198), афера Гулевича (с. 198—9), трудноші православних владиків (с. 199).

IV. Козацькі справи 1632—1637 р. . . . . с. 200—258.

Козаччина відходить від церковної справи (с. 200), чисто козацькі інтереси (с. 200—1), мобілізація на московську війну (с. 201), зміни на гетьманстві (с. 202), козаки в Сіверщині (с. 203), мобілізація козацтва для визволення Смоленська (с. 204), оповідання про козаків під Смоленськом (с. 205), відомости з московського театру війни 1634 р. (с. 206). Небезпека турецької війни (с. 207), похід Абази-паші (с. 208), трактат на Поляновці (с. 208—9), сойм 1634 р. (с. 209), замиренне з Турками (с. 209—210), невдоволенне в козацтві (с. 210), заходи против козацької своєволї (с. 211), соймові постанови 1635 р. (с. 212), Кодак (с. 213), конфлікт з козаками (с. 114), походи на море (с. 215), перспективи шведської війни (с. 216), похід козаків до Прусії (с. 216—7), козацькі чайки на Балтийськім морі (с. 217), замиренне з Шведами (с. 218—9).

Зруйнованне Кодака (с. 220), минувшина Сулими (с. 220—1), участь реєстрового війська (с. 222), комісарські підкупства (с. 223), зрада реєстрових (с. 224), засуд і смерть Сулими і тов. (с. 225), відповідь на домагання льояльного війська (с. 226), справа відновлення Кодака (с. 227), кримські усобиці — Інает і Кантемір (с. 228), правительство дозволяє козакам підтримати Інаета (с. 229), козацьке посольство до Москви (с. 230), роздражненне між козацтвом (с. 230—1), корсунськії конфлікт з Даниловичом (с. 231).

Перед повстаннем 1637 р. — козацькі ради 1636 р., реляції Кисіля (с. 232—3), поміч від митрополита (с. 233—4), аґітація Павлюка против льоялістів (с. 235), старший Томиленко (с. 236), похід на Запороже і море (с. 236—7), посольство на сойм (с. 238), війна Інаета з Кантеміром (с. 239), участь козаків в усобиці (с. 240), заходи уряду (с. 241), реляції Кисіля з весни 1637 р. (с. 242), рада над Расавкою (с. 243), ревізія реєстру (с. 243—4), похід на море (с. 244), кінець Інаета і Кантеміра (с. 245), обвинувачення Павлюка на старшину за кримську політику (246).

Повстанне Павлюка: забранне армати (с. 246), становище Томиленка (с. 247), декларація Павлюка 17 червня (с. 247—8), його домагання (с. 249), проєкт морського походу (с. 249—50), небезпека турецького походу (251), Конецпольский кличе козаків до помочи (с. 251—2), старшина скидає Томиленка — Павлюк приймає війну (с. 252), його універсали з серпня (с. 253), арештованне старшини (с. 254), смерть Кононовича (с. 254—5), Павлюкові виправдування (с. 255), його запевнення льояльности (с. 256), гнів Конецпольского (с. 257), похід польського війська на Вкраїну (с. 258).

V. Війни 1637—8 рр. . . . . с. 258—315.

Народне повстанне (с. 258—9), універсали Скидана (с. 259), мобілізація (с. 260), марш польського війська (с. 261), заходи Павлюка коло татарської помочи (с. 262), ваганне серед козаччини на волости — рада в Корсуні, 19 падол. (с. 263), рада в Переяславі (с. 264), вісти про наближенне Павлюка (с. 265), конфедерація в польськім війську — успіхи повстання (с. 265—6). Відновленне польського наступу (с. 266), Павлюк на волости (с. 267), універсал до задніпрянців (с. 267—8), стріча з Лащом (с. 268), наступ на польське військо під Кумейками (с. 269),

битва (с. 269—70), утеча Павлюка і Скидана (с. 270), Гуня проводить відступом (с. 270--1), стріча під Боровицею (с. 271), капітуляція і видача Павлюка (с. 272), домагання Конецпольского (с. 273), скасованне виборної старшини (с. 273—4), деклярація продиктована війську (с. 274), підпись Хмельницького (с. 275).

Між зимовою і літньою війною: завзятте Потоцкого на знищенне своевольців на Задніпровю (с. 276). його мотиви (с. 276—7). Кизимівції (с. 277), »повстанне« в Лубенщині (с. 277—8), крівавий терор Потоцкого в Ніжині (с. 278), екзекуції в Киіві (с. 279), жовнірські лежі (с. 280). Ревізія реєстру в Терехтемирові, в лютім 1638 (с. 281), реляція Кисїля (с. 281—2), козацькі страти в кампанії (с. 282). Рада в Переяславі (с. 283), місія Мелецкого на Запороже (с. 283—4), посольство реєстровців до короля і сойму (с. 284), даремні зусилля коло привернення ласки (с. 285), скаранне Павлюка і товаришів (с. 286). Нова соймова ординація для козацького війська (с. 286), авторство Кисїля (с. 287). Відновленнє Кодака (с. 288). Оповідання Окольского про весняний рух (с. 289), лист Гуні до хана (с. 290). Експедиція Мелецкого на Запороже (с. 290—1), відправа запорожців (с. 291), трівога на Україні і репресії Потоцкого (с. 292).

Війна 1638 р.: похід з Запорожа на волость (с. 291—3), Острянин в Голтві (с. 293), невдалий приступ Потоцкого (с. 294), нагінка Острянина за Поляками (с 294—5), битва під Лубнями (с. 295), погром Путивльця (с. 296), Острянин в Роменщині (с. 297), табор під Лукомлем (с. 297—8), стратеґічний плян Острянина (с. 298), повстанне на Правобережу (с. 298—9), новий наступ Острянина на Лубні (с. 299), погром Секирявого (с. 300). битва під Жовнином (с. 300—1), Острянин кидає військо (с. 301), вибір Гуні (с. 302), переговори (с. 302—3).

Облога на Старці і капітуляція: нерeнесенне табору на Старець (с. 303), вигоди позиції (с. 304), прихід Скиданівців і відновленнє боротьби (с. 304—5), переговори (с. 305). польська блькада (с. 306), листи Гуні (с. 307), надії обложених на Филоненка (с. 307), його нещасте (с. 308), останні переговори (с. 309), капітуляція козацького війська (с. 310).

Останні рухи: вісти з Чигиринщини (с. 310—1), з Роменщини (с. 311). Загальна рада в Киіві 9 н. с. вересня (с. 312), посольство до короля (с. 313), комісія на Масловім Ставу (с. 314), іменованнє нової старшини (с. 315), її добір (с. 316, козацька покора (с. 317).

Примітки:

1. Література церковних і національних відносин другої четвертини XVII в. . . . . с. 318—320.

2. Козаччина 1635—1638 рр. Джерела і література . с. 320—321.

Частина друга: Початки Хмельниччини (1638—1648).

VI. „Золотий спокій“ . . . . с. 3—41.

Депресія після краху повстання 1637—8 рр. (с. 3), тріумф шляхецького режіму (с. 4), упадок опозіційних елементів (с. 4—5), мирова політика шляхти (с. 5), вона ліквідує военні пляни кор. Володислава

(с. 6), претенсії на царську корону (с. 7), ліквідація шведських плянів (с. 8), вагання Володислава між Францією і Габсбурґами (с. 9), перспективи війни з Туреччиною і Кримом (с. 10), трівоги 1637—8 р. (с. 10—11), козаки на морю 1639 р. (с. 11), напад Орди 1640 р. (с. 12), азовська війна (с. 13), козацькі зачіпки і татарські напади 1640—1 рр. (с. 14), Володиславів проект походу на Крим на соймі 1641 р. (с. 15), напади Орди в 1642—4 рр. (с. 16), новий проект Володислава на соймі 1645 р. (с. 17),

Місія Тепольо (с. 18), плян козацької діверсії на Чорнім морю (с. 18—9), Володиславові пляни війни з Туреччиною (с. 19), московське посольство і пляни на балканських християн (с. 20), переговори Володислава з козаками в 1646 р. (с. 21), опозіція сенату (с. 22), соймові заходи против королівських плянів (с. 23), місія Осолїньского на Україну (с. 24), екскурсії Конецпольского і Вишневецького (с. 25), сподівання розриву з Ордою і Туреччиною (с. 26) і останні зносини Володислава в справі війни з Турками (с. 26—7).

Козаччина в 1638—1647 рр.: заходи против скуплення своєвільного елементу на Запорожу (с. 27), відновлення Кодака (с. 28), інструкція залозї (с. 29), своєвільні елементи на Низу і Дону (с. 29—30), воєнне братцтво Запорозців і Донців (с. 30—1), спільні морські походи (с. 31—2), участь Запорозців в Азовській війнї (с. 32), морський похід 1643 р. — польські репресії против участників (с. 33), відновлення азовської війни з запорозької ініціативи (с. 34).

Українська козаччина за московською границею: українські добровольцї в московській службі (с. 35), українські добичники (с. 36), Грицько Торський і Семен Забузький (с. 37), запорозькі отамани на Донці і Дону в 1644—5 р. (с. 38), громлення московських транспортів на Дону (с. 39), походи в »мордовські і черемиські місця« (с. 39—40). Останні відомости перед Хмельниччиною (с. 40).

VII. Український кольонїзаційний похід на схід с. 42- 78.

Кольонїзація Східньої України в 1625—43-х рр.: розвій української кольонїзації за московську границю в 1630—40-х рр. (с. 41), загальний образ української кольонїзації на сході (с. 42), слободи в східнїй Україні приналежній до Польщі (с. 43), маґнатські латіфундії і кольонїзаційні мотиви польської політики (с. 43—4), заінтересованість її провідників: Конецпольскі, Потоцкі, Вишневецькі (с. 44), заселенне Задніпровя в переддень Хмельниччини (с. 45), многолюдність заднїпрянських осад (с. 46), Вишнївеччина (с. 47), московське пограниче в 1640-х рр. (с. 48), маґнатські війни за лятіфундії (с. 49), справа Вишневецького з Конецпольским на соймі (с. 50).

Антецеденції української кольонїзації за московською границею: спільні оборонні заходи XVI в. (с. 51), военне братцтво Донців і Запорожців,— пісня про Мишку Черкашенина (с. 52), свідоцтво Олекси Шафрана (с. 52), Українці в московській службі в 2-й пол. XVI в. (с. 53), »воровські Черкаси« (с. 54), українське уходницьке господарство (с. 55), еміґрація з польського пограничя в перщій пол. XVI в. (с. 56), московська оборонна орґанізація та її запотрібованнє в оборонно-служебнім матеріалі (с. 57), фортифікаційна система (с. 58). орґанізація сторожевої служби в москов Україні в 1550—1560-х рр. (с. 59), реформа 1571 р.

(с. 60), »Черкаси« (с. 61), будова нових городів в 1580—1590-х рр. (с. 61—2), зміни внесені »смутними часами« (с. 62), »білгородська черта« в першій половині XVII в. (с. 62-3). будова городів і укріплень в 1630-х рр. (с. 63), запотрібованне в военних людях (с. 64).

Прилив української еміґрації в 1630—1640-х рр.: московські відомости з 1637—1640 рр. (с. 65), відносини до неї москов. уряду (с. 65—6), жалуванне (с. 66), орґанізація укр. кольоній: м. Короча, як взірець (с. 66—7), земельний наділ (с. 67). военний устрій (с. 68), московська реґляментація (с. 69), московська »жесточ« (с. 70), обмеження в користуванню землею (с. 70—1). Українці осідають за чертою: »ухожаї« (с. 71), роздача »помѣстій« (с. 71—2). самовільна господарська кольонізація (с. 72).

Еміґрація Острянинців; Острянин і Гуня (с. 73). поява Острянина в Білгороді (с. 74), оселенне Чугуїва (с. 74—5), прикрости продовольчі і служебні (с. 75), невдоволенне на Острянина (с. 76), петіції (с. 76—7), Острянин в Москві (с. 77), »бунт« Чугуївців і смерть Острянина — Чугуївці в ролі »воровських Черкас« (с. 77—8). Значінне сього епізоду і взагалі української еміґрації за москов. границею (с. 78).

VIII. „Початок і причина війн Хмельницького". Українське громадянство перед Хмельниччиною . . с. 79—140.

Причини великого повстання в освітленню української традиції: виклад »початку і причин« у Самовидця (с. 79). виклади мотивів повстання дані Хмельницьким: »реєстр кривд« (с. 81). Мотивовання польські: Кушевич і Коховский (с. 82), Ґрондский (с. 83).

Мотиви релїґійні: обставини релїґійного життя — боротьба за церкву в Зах. Україні, як причина роздражнення (с. 84). війна за перемиську епархію (с. 85); боротьба на Білоруси (с. 86); репресивні заходи катол. духовенства і шляхти (с. 87), Ходкевичева-Острозька і Ян Тишкевич (с. 88); настрої в ерархичних кругах (с. 88-9).

Могилянська доба, її значіннє в культ. і націон. житю: реорґанізація церкви — київський собор 1640 р. (с. 89), »Могилин Катехізіс« (с. 90), виступи Саковича (с. 91): »Літос« (с. 92). Могилин Требник (с. 93). пляни видання української аґіольоґії, публїкації Косова і Кальнофойського (с. 94). Орґанізація освіти: київська колеґія та її філії (с. 95). наука в київській колеґії (с. 96), представники »могилянського атенея« і вихованці могилянських шкіл (с. 97), характер могилянської науки (с. 98), її слабі форми з загально-культурного і національного погляду (с. 99) і ортодоксальна бездоганність (с. 100).

Здержливість до катол. кругів (с. 100—1), ворожнеча против уніатської церкви (с. 101), трудне становище уніатів (с. 102), репресії катол. ерархії (с. 102—3), уряд готов жертвувати унією (с. 104), його пляни релїґійного компромісу (с. 105), формула порозуміння (с. 106), проект патріархату для Польщі і Литви (с. 107), суголосні течії в Могилиних кругах (с. 107—8), змагання Могили до повноти ерархичної влади (с. 108), конфлїкт з брацтвами і патріархом (с. 108—9), поголоски про пляни Могили на патріарший титул (с. 109), аґітація м. Ісаїї та його прихильників (с. 109—10), еміґрація черців до Московщини (с. 110). Неприхильне становище курії до плянів компромісу (с. 111), конфлікт нунціатури

з урядом (с. 111—2), прихильні сподівання в православних ерархичних кругах (с. 112).

Становище ерархії супроти громадянства (с. 113), байдужість до брацького руху (с. 114), неприхильність до козацтва (с. 115), леґенди про звязки Могили з козацьким повстаннем (с. 116). На чім же опирали толкованнє Хмельниччини як боротьби за віру? (с. 116) Загальність такого толковання (с. 116—7).

Соціяльні мотиви повстання: його дійсний характер і маскованнє більш крикливими гаслами (с. 117). Ворожнеча до маґнацтва і дрібношляхецький елемент в повстанню (с. 118). Антісемітизм XVII в. (с. 119), відзиви польських письменників (с. 120), чутки зібрані Кунаковим (с. 121), оповідання про арендованнє церков Жидами (с. 122), поетична традиція про кривди від Жидів-рандарів (с. 123). образи жидівської пихи в думах (с. 124); оповідання козацьких літописців (с. 125). новійша полеміка про арендованнє церков (с. 126). Насильства від жовнїрів (с. 127).

Національний мотив в Хмельниччині: національний сінтез аномалій устрою річи-посполитої (с. 128). панське — лядське (с. 129), підозріння на владиків (с. 130), ідея національного визволення (с. 130—1).

Покривдженнє реєстрового козацтва, як безпосередній привід: надужиття польської старшини (с. 131), незаповнюваннє вакансій (с. 132), кривди від старшинської адміністрації (с. 133), жалї козацькі в петиції 1648 р. (с 134—5), иньші відомости про козацькі кривди (с. 136). скарги козацькі 1639—1640 рр. (с. 138), розслїдуваннє 1643 р. (с. 139), представлення Потоцкого й Кисїля (с. 139—40)

IX. Повстаннє Хмельницького . . . . . . с. 140—174.

Трівожні поголоски і знаки: побоювання Конецпольского (с. 140), вісти про зносини козаків з Кримом (с. 141). смерть Конецпольского й »іскра« в козацькім війську (с. 142), зносини Володислава з козаками (с. 143), його привилей козакам (с. 144) і бунтівничі поради (с. 145), пасивність козацької старшини (с. 146), королївські пляни (с. 147), козаки не сповняють королївського поручення (с. 148), подоріж на Україну Осолїньского (с. 149), переговори в релїґійній справі (с. 150)

Афера Хмельницького: походженнє Хмельницького (с. 151), соціяльне становище його родини (с. 152), його вихованнє (с. 153), цецорський похід (с. 154) і неволя (с. 155), діяльність у війську (с. 156), житє приватне (с. 156—7), леґенди про нього (с. 157), Богданів роман (с. 158), конфлїкт з старостинською адміністрацією (с. 159), обвинуваченнє в бунтї (с. 160), арештованнє (с. 161—2), індівідуальність Хмельницького (с. 162), характеристики (с. 163), утеча на Низ (с. 164).

Повстаннє Хмельницького: леґенди про його початки (с. 165), сучасні, найбільш певні відомости (с. 166), перші вісти про бунт (с. 167), Хмельницький опановує Січ (с. 168), реляція Потоцкого (с. 169), оповідання зібрані Кунаковим (с. 170), представленнє Хмельницького (с. 171), його пляни (с. 172), мотиви аґітації (с. 172—3), леґітімна леґенда (с. 174).

X. Весняна війна 1648 р. . . . . с. 174—195.

Розвій повстання і польський наступ: успіхи повстання на Низу (с. 174), сили Хмельницького (с. 175), переговори і союз з Кримом (с. 176),

рух »на волости« (с. 176—7), трівога в шляхецьких кругах (с. 177), похід Потоцкого (с. 177—8), відмовлення короля і сенаторів (с. 178), непримирене становище Потоцкого (с. 179), його пляни безоглядного задавлення руху (с. 180), місія до Хмельницького і його відповідь (с. 180—1).

Жовті Води: марш польського війська (с. 181), польські сили (с. 181—2), експедиція на Низ (с. 182), похід Шемберґа (с. 182—3), сухопутна експедиція Стеф. Потоцкого (с. 183), бунт під Камінним Затоном (с. 184), гетьмани під Чигрином (с. 184—5), їх відступ (с. 185), бльокада Ст. Потоцкого на Жовтих Водах (с. 185—6), відступ і погром (с. 186).

Корсунь: вісти з Кодака (с. 186), трівога гетьманів (с. 186—7), вість про жовтоводський погром (с. 187), уступленнє під Корсунь (с. 187—8), наступ козаків (с. 188), уступленнє гетьманів (с. 189), погром в Гороховій Діброві (с. 188—9), вражіннє від нього у сучасників (с. 190). Татарські загони (с. 191). Хмельницький під Білою Церквою (с. 191—2), його сили (с. 192), розвій повстання (с. 193), відомости з Задніпровя (с. 192—4), утеча Поляків і Жидів (с. 194), Хмельницький стараєть ся затримати повстаннє в межах можливої коректности (с. 195).

Примітки:

1. Десятиліттє перед Хмельниччиною — література . . . . с. 196.
2. Українська еміґрація на схід від Дніпра (Лівобереже і Слобідщина) . . . . . . с. 197.
3. Джерела до історії Хмельниччини і історична традиція її: мемуари сучасників (с. 200), моноґрафічні оброблення цілої Хмельниччини або певних стадій її (с. 201), стара українська історіоґрафія: Мужилівський (с. 204), Самовидець і Грабянка (с. 205), Величко (с. 206), пізнійші компіляції (с. 206—7). Поетичні памятки Хмельниччини (с. 207),
4. Актовий матеріал: український (с. 207—8), московський (с. 208), польський (209), иньших країв (с. 211).
5. Наукова література Хмельниччини: Енґель (с. 211), Бантиш-Каменський (с. 211—2), Ол. Мартос (с. 212). »Запорозька Старина« (с. 213), »Исторія Малороссіи« Мик. Марковича (с. 213—4), »Богдан Хмельницький« Костомарова (с. 214), »Письма« Максимовича (с. 216), Соловйов і Карпов (с. 217), Куліш (с. 218—9), иньші праці на укр. і рос. мові 1870—1880 рр. (с. 219) і 1890-х рр. (с. 220). Історіоґрафія польська XIX в. (с. 221). Праці двох останніх десятиліть (с. 222—4).

Частина третя: Хмельниччина в розцвіті (1648—1650).

Вступне слово . . . . с. 3—4.

XI. Проби компромісу . . . . с. 5—65.

Під Білою Церквою: Паніка після Корсуня (с. 5), безкоролівє (с. 5—6), роля Оссолінського (с. 6—7), його роспорядження (с. 7), дипльоматичні заходи на ізольованнє Хмельниччини, в Орді і в Москві (с. 8), Хмельницький пробує полагодити конфлікт (с. 9), лист до підстарости Чорного (с. 10), відомости про козацькі жадання (с. 11), козацьке

»удільне панство« (с. 11—2), дійсні жадання козацькі (с. 12). Посольство до короля — лист Хмельницького (с. 13), козацькі домагання передані через послів (с. 14—5), иньші листи з того дня, 12 червня (с. 15). Посольство Петронія Ласка до Хмельницького (с. 16), порозумінне Кисіля з Хмельницьким (с. 17), реляції Ласка (с. 18), настрої в війську (с. 19), становище Орди (с. 20), Хмельницький уступаєть ся з-під Білої Церкви під Чигирин (с. 21).

Перемирє і конвокація: радість з приводу перемиря і уступлення Хмельницького (с. 21—2), атаки на Осолїньского (с. 23). відправа козацького посольства соймом (с. 24), виробленне пляну супроти козаків (с. 25), визначенне комісарів, Кисіля і тов., і проголошенне загального походу (с. 26), оптимізм польських полїтиків і побоювання за Хмельницького (с. 27). Розвій повстання (с. 27—8). Заднїпрове (с. 29), чутки про місію Кривоноса (с. 30), автоматичний розвій повстання в дійсности (с. 31), вісти з Чернигова (с. 32), Стародуб (с. 33), проби боротьби з повстаннєм (с. 34). Київське Полісе (с. 35). Браславщина (с. 36), знищенне Немирова (с.—36-7), Нестервар-Тульчин (с. 37), леґенди про тутешню різню (с. 38), перші виступи Кривоноса (с. 39).

Кривонос і Вишневецький: прихід Вишневецького з-за Днїпра (с. 40), каратальна експедиція на Немирів (с. 41), погром Поляків (с. 42), похід на Махнівку (с. 43), погибіль Полонного (с. 44), враження від виступів Вишневецького (с. 44—5), Кривонос як местник (с. 45), відомости про нього (с. 46), його ідеольоґія (с. 47), чутки про рівалїзацію Кривоноса і Хмельницького (с. 48). Хмельницький виходить з дотеперішньої резерви (с. 49), його марш з Чигрина (с. 50). мотиви походу — в листї до Заславського: наступ Вишневецького (с. 50—1) і затриманнє послів (с. 51).

Польська мобілїзація і крах комісії: висилка війська на Україну (с. 52), операції Заславського (с. 52—3). Кривонос заповідає війну (с. 53), битва під Константиновим (с. 54), Вишневецький і його уступленне (с. 55), Кривонос на Подїлю (с. 56), Межибож і Бар (с. 56—7), поголоски про Камінець (с. 57—8). Хмельницький під Паволочею (с. 58), дипльоматичні заходи — унїверсал на Литву (с. 58—9), переговори з Кримом і Туреччиною (с. 59). Марш під Константинів (с. 60). Подоріж польських комісарів (с. 61), силкування завязати переговори з Хмельницьницьким (с. 62), неприхильність польського війська до перемиря і комісарської акції (с. 63), розірванне перемиря (с. 64), справозданне Кисїля (с. 65).

XII. Осїння війна і зимова угода 1648 р. . с. 66—121.

Пилявці: тріумвірат Заславського, Конєцпольского і Остророґа і суперництво Вишневецького (с. 66), їх обєднаннє під Чолганським Каменем (с. 67), польські сили (с. 68), роскіш табору (с. 69), похід на Константинів (с. 70), пишні настрої в польськім таборі (с. 71), козацькі позиції під Пилявою (с. 72), наступ Поляків (с. 72—3), битва 13 с. с. вересня (с. 73), поголоска про Татар (с. 73—4), паніка в польськім таборі (с. 74), утеча польського війська (с. 74—5), пилявецька здобич (с. 76). Пляни дальшого (с. 77), козацькі повідомлення (с. 78), Кушевич (с. 78—9); Коховский про козацькі наради і мотиви дальшого походу (с. 80); марш на Львів (с. 81).

Облога Львова: національна позіція Львова (с. 82), панічні настрої підчас Хмельниччини (с. 82—3), пилявецькі утікачі (с. 83), орґанізація оборони (с. 84), вербованне війська під проводом Вишневецького (с. 84—5), Вишневецький кидає Львів (с. 85), Хмельницький під Львовом (с. 86). проби оборони (с. 87), львівські вигадки про козаків (с. 88), прихильність Хмельницького до Львова (с. 88—9), перші переговори (с. 89), львівські делеґати в козацькім обозї (с. 90), його образ (с. 90—1), капітуляція Львова (с. 91). уступленне козацького війська (с. 92), повстанне в Галичині (с. 92—3), байдужість до нього у Хмельницького і старшини (с. 93—4), бажання йти »до Висли« (с. 94).

Замостє: Кунктаторство Хмельницького (с. 94—5), мотиви походу на Замостє (с. 95), інформації Хмельницького (с. 96), його пропозіції Замостянам (с. 97), листи (с. 98), бльокада Замостя і пустошенне околиці (с. 99). капітуляція Замостя (с. 100).

Елєкція: підтримуванне Хмельницьким кандидатури Яна-Казимира (с. 101), кандидатура королевичів і Ракочія (с. 102), звязки їх партизанів з козаками і дисідентами (с. 103). заходи Немирича (с. 103—4), Лупул і Радивил (с. 104), посли Ракочія у Хмельницького (с. 105). Партійна боротьба на елекційнім соймі (с. 105—6), виводи Кисїля (с. 106), справа оборони (с. 107), паніка від вістей про козаків (с. 107—9), вплив козацького арґументу на вибір Яна-Казимира (с. 108), його зносини з Хмельницьким — місія Єрмоловича (с. 109), декларації Хмельницького на користь Яна-Казимира (с. 110), місія Мокрского (с. 110—1), листи Хмельницького з 15 н. с. падолиста (с. 111), вибір Яна-Казимира (с. 112).

Перемирє: грізні відомости Морского про полїтику Хмельницького (с. 112—3), жадання його і війська (с. 113—4), дебати над ними в сенаті (с. 114), партія війни і партія згоди (с. 115, реляції Смяровского про посольство під Замостє (с. 115—6), образ гетьманського двору (с. 116—7), Хмельницький приймає перемирє (с. 117—8), його розмови з Олдаковскими (с. 118), рескрипти Яна-Казимира (с. 119), амнестійні універсали (с. 120). виправа комісарів до Хмельницького (с. 121).

XIII. Нові українські пляни і рішучий розрив з Польщею. Війна 1649 р. . . . . с. 122—192.

Хмельницький в Київі: марш з-під Замостя (с. 122), приїзд патр. Паїсія (с. 123), вїзд гетьмана до Київа (с. 124), київські овації (с. 125), конференції з патріархом (с. 125—6), полїтична позіція київських кругів і роля патріарха як посередника (с. 127), вплив на полїтику гетьмана (с. 128), зміна в його настрою і плянах (с. 129).

Полїтика гетьмана, війська і громадянства: непевність згоди з Польщею с. 130), ворожий настрій мас (с. 130—1), охота Орди до війни (с. 131), ідея антитурецької православної ліґи (с. 132), проєкт опертя на системі турецькій (с. 132—3), становище київського духовенства і патріарха (с. 133—4), волоські пляни гетьмана (с. 135), заграничні місії на початку року (с. 135—6), місія Паїсія і Мужилівського до Москви (с. 136—7), справа Донців (с. 137), рахунки на Ракочія (с. 138), нейтралізованне Литви (с. 138—9).

Комісія річи посполитої у гетьмана: її пляни і завдання (с. 139—40), конференція з митрополитом (с. 140), доноси на Кисіля (с. 140—1), грізна

постава України (с. 141), приїзд до Переяслава (с. 142), наділеннє гетьмана клейнодами (с. 143), перші розмови (с. 143 – 4), неохота гетьмана до комісії (с. 144), проґрама укр. державности (с. 145), заповідь війни з Польщею (с. 146). Репресії на повстаннє в в. кн. Литовськім (с. 147), битви на Поділю (с. 148), гнїв гетьмана і старшини з сих приводів (с. 149), надії на Москву (с. 150), проект перемиря вироблений комісарами (с. 151), переговори (с. 152), перемирє 14 (24) лютого (с. 153), його умови (с. 154), кінець комісії (с. 155), утеча шляхти з комісарами (с. 155 – 6).

Розрив: зусилля короля і канцлера коло полагодження конфлікту (с. 156), їх трудне становище (с. 156—7), місія Смяровского (с. 157—8), інструкції Кисїлеви (с. 158), посланіє до гетьмана (с. 159), порученя Смяровскому (с. 160), королївські й Кисїлеві поради гетьманови (с. 161), стриманне ворожих операцій (с. 162), посольства у гетьмана (с. 163), непримириме становище що до Польщі (с. 164), безвиглядність перемиря (с. 165), останнї заходи Кисїля (с. 166), розірванне перемиря (с. 166—7), останнїй лист гетьмана з 3 (13) мая (с. 167).

Перед кампанїєю: польські репресії й зачіпки (с. 167—8), репресії Сам. Корецького (с. 168—9), східне Поділє (с. 169), Богун і Нечай (с. 169—70), польські операції на Поділю (с. 170), здержливе становище україн. погранича (с. 170—1), смерть Тугай-бея (с. 171), заходи гетьмана коло помочи Орди і Донців (с. 171—2), нейтралїтет Москви (с. 172), місія Унковского (с. 172—3), гетьман силкуєть ся заінтересувати Москву на Литві (с. 173), зносини з Радивилом (с. 174) і Ракочіями (с. 174—5), рішучий настрій в війську (с. 175).

Початки кампанії: мобілїзація (с. 175—6), передові позиції (с. 176), аґітаційні кличі (с. 176—7), манїфестації української державности (с. 177), проектована головна рада на Масловім Ставі (с. 178), загибіль Смяровского (с. 178), реляції П. Ласка (с. 178—9), київський попис (с. 179). Проволока в початках кампанії (с. 179—80), польські сили (с. 180), козацький наступ (с. 181), пополох під Межибожем (с. 182), концентрація польських сил під Збаражем (с. 182—3), марш Хмельницького (с. 183), діверсія Кричевського на Литву (с. 184), похід короля (с. 185).

Збаражська облога: поспіх гетьмана (с. 185—6), сили польські (с. 186), сили козацькі (с. 187), орґанізаційний хист Хмельницького (с. 187—8), тяжке становище обложених (с. 188), методи бльокади (с. 189), страти козацькі (с. 189), Морозенко (с. 189—90), проби переговорів (с. 190), познаки утоми (с. 190—1), невдоволеннє Татар (с. 191), безвихідне становище польського війська (с. 192).

XIV. Зборівська угода й її безвиглядність с. 193—288.

Королївський похід і зборівська бльокада: повільність королївського походу (с. 193), оптимістичні погляди (с. 193—4), робленнє настрою (с. 194), універсали до українського народу (с. 195), настановленне гетьманом Забузького (с. 195—6), потайний козацький марш на зустріч королеви (с. 196—7), стріча під Зборовим (с. 197), »конфузія“ 5 (15) серпня (с. 197—8), нічна рада і лист до хана (с. 198), посольство до Хмельницького (с. 199), королївський лист до Хмельницького (с. 199—200), битва 6 (16) серпня (с. 200—1), лист Хмельницького до короля (с. 201—2), траґічність моменту (с. 202—3)

Зборівське замиренне: офіціальне представленне подій (с. 203), королівське розгрішенне Хмельницькому (с. 203—4), навязанне переговорів з ханом (с. 204), перший зїзд (с. 205), другий лист Хмельницького (с. 205—6), зїзд гетьмана з Осолїньским (с. 206), козацьке посольство у короля (с. 206—7), третій лист гетьмана (с. 208), угода короля з ханом (с. 208—9), дозвіл на »ясир« з України (с. 209). »Пункти« козацького війська (с. 209—10), справа козацького імунїтету (с. 211), козацька теріторія (с. 212), справа релїґійна (с. 213), амнестія (с. 213—4). Переговори (с. 214), обкроенне козацької теріторії (с. 214—5), ґарантія хана (с. 215), »деклярація ласки короля й. мил.« (с. 215—6), привилей козацькому війську (с. 217), Хмельницький у короля (с. 218), козацьке військо рушає з-під Збаража (с. 219).

По-зборівські настрої і переговори: невдоволенне з обох сторін зборівським актом і маскованне його дійсного змісту (с. 219), офіціальне представленне гетьманське (с. 220), леґенди про короля (с. 221), оповідання про ясир (с. 221—2), глибоке вражінне від сього факту серед україн. людности (с. 223), прокляте Хмельницькому (с. 224). Обкроенне козацької теріторії (с. 224—5), гетьманське правительство затаює зміст умови (с. 225) і утримує status quo (с. 226), пригнетений стан гетьмана (с. 227), листуванне з Кисїлем (с. 227—8), гетьман. правительство не пускає на Україну шляхти (с. 228—9), інстанції Кисїля (с. 229), пригадки про реєстр (с. 230), справа соймика київської шляхти (с. 231), відчай шляхти (с. 232), представлення Кисїля (с. 232—3), неможливости задоволення шляхти (с. 233), бажанне гетьм. правительства маніфестувати свою льояльність (с. 234—5), зїзд гетьмана з Кисїлем у Київі в середині падолиста (с. 235), маніфестованне воєводської юрисдикції (с. 235—6), відмова в инших домаганнях (с. 236), королївські пригадки гетьманови (с. 237), унїверсал до пограничного війська (с. 238).

Дипльоматичні зносини осени 1649 р. і гетьманська полїтика: чигринські авдієнції (с. 238—9), відновленне відносин з Ордою (с. 239), гетьман пильнує заінтересувати хана (с. 239—40), зносини з Портою та її васалями (240—1), зусилля до роздмухання більшого міжнародного полїтичного конфлїкту (с. 241), пляни похода на Москву (с. 241—2), мотивованне його в укр. масах (с. 242), занепокоєнне сими вістями в Москві (с. 243), місія Неронова до Хмельницького (с. 244), дипльоматичний обряд гетьманського двору по його реляціям (с. 245—6), гетьман висловлює своє невдоволенне і докори московській полїтиці (с. 247), погрози Донови (с. 248), прихильнїйші ноти при прощанню (с. 249), поголоски про союз України з Кримом против Польщі (с. 250).

Вістуни війни зимою 1649—50 р.: поголоски про воєнні заходи польських маґнатів (с. 250—1), побоювання замислів Вишневецького (с. 252), сподівання походу на Москву і на Дін (с. 253), донське посольство у гетьмана (с. 254), відкликанне походу (с. 254—5), новорічна мобілїзація (с. 255—6), відкликанне її в сїчні 1650 (с. 256—7), умисний характер сих воєнних алярмів (с. 257).

Потверджене зборівського акту: посольство на сойм (с. 257—8), списуванне реєстру (с. 258), інструкція послам на сойм (с. 258—9), виїзд митрополита на сойм (с. 259), соймові настрої (с. 260), відложенне релїґійної справи (с. 260—1), ляконїчне потвердженне зборівського акту

(с. 261), королївські привилеї війську і гетьману, 12 січня (с. 260—1), привилей »народови руському« (с. 262), проголошенне повного замирення і повороту всїх до дому (с. 264). Шляхта силкуєть ся вернутись (с. 264—5), трівога на Україні (с. 265), конфлікти – інцідент з Корецьким (с. 266), виступи Нечая (с. 266), поголоски про нього як провідника опозиції (с. 268), повстанне Худолія (с. 269).

Угодові зусилля гетьманського уряду (с. 269—70), брак опертя против Польщі (с. 270), списанне реєстру як манїфестація льояльности (с. 271), обережність, котрою його обставлено (с. 272), значінне реєстру як джерела (с. 272—3). Число полків (с. 273), їх склад: полк Чигиринський (с. 274), Черкаський, Київський, Корсунський (с. 275), Білоцерківський і Уманський (с. 276), Браславський і Кальницький (с. 277), Київський (277—9), Переяславський (с. 278), Кронивенський, Миргородський, Полтавський (с. 279), Прилуцький, Ніжинський і Чернигівський (с. 280). Непорозуміння з »українським соймом« в лїтературі (с. 280—1).

Київський зїзд в лютім-марті 1650 р. (с. 281), неприязна постава міста до Кисїля (с. 282), непохитне становище гетьмана (с. 283), порозумінне з воєводою (с. 283—4), посольство до короля і лист з 20 марта (с. 284—5), домагання війська (с. 285—6), до їх полагодження відсуваєть ся сповненне зборівських умов (с. 286—7), реляції Кисїля (с. 277—8),

Показчик імен і речей .... 289 - 300
Зміст VIII тому .... 301 - 314